

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ
Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μέλη

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ
Καθηγητής Τμήματος Νομικής
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΤΣΑΜΗΣ
Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ
Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTELEIAN UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. Dr. AL. STAVRIDOU-ZAFRAKA
Faculty of History and Archaeology

Members

Prof. Dr. G. P. NAKOS
Faculty of Law
Prof. Dr. D. G. TSAMIS
Faculty of Theology
Prof. Dr. V. KATSAROS
Faculty of Philology
Prof. Dr. N. NIKONANOS
Faculty of Architecture

BYZANTINA

21

2000

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (1922-2000)

Στις 23 Ιανουαρίου του 2000 η Βυζαντινολογία έχασε έναν από τους πιο εξέχοντες και δημιουργικούς θεράποντές της, η ελληνική ιστορική επιστήμη του Βυζαντίου τον Νέστορά της. Τον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο. Όλοι ωστόσο είχαμε συνηθίσει στην ιδέα του επερχόμενου τέλους, όταν μετά ένα βαρύ εγκεφαλικό επεισόδιο στερηθήκαμε τη φυσική και πνευματική του παρουσία στους γνωστούς χώρους του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Παρακολούθησαμε επί δυόμισυ πενήντα χρόνια με πόση αγάπη και αυταπάρνηση η αγαπημένη του σύζυγος Ελισάβετ προσπαθούσε να του συνδυαλίζει τη μνήμη, να τον φέρνει σ' επαφή με φίλους και τα καθημερινά πράγματα της ζωής, να κρατήσει την αρχοντιά και αξιοπρέπειά του. Πενθούσαμε τότε και καθημερινά τη μοναδική κριτική σκέψη και τους υψιπετείς λογισμούς του, που δυστυχώς δεν ανακτήθηκαν ποτέ. Πενθούμε, γιατί είχε προγραμματίσει δραστηριότητες που δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει. Ακάματος ερευνητής, δούλεψε ως τον Ιούλιο του 1997 στο φιλόξενο γραφείο της *Εταιρείας των Φίλων του Λαού*, με θέα την Ακρόπολη, περιτριγυρισμένος από τα βιβλία του, τα οποία είχε χαρίσει στην Εταιρεία μετά τη συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο, στην αίθουσα που φέρει την επωνυμία «Βιβλιοθήκη Ιωάννου Καραγιαννοπούλου».

Αν και Αθηναίος, το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του και το πιο παραγωγικό συνδέθηκε με τη Θεσσαλονίκη.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος του Ευστρατίου και της Λαμπρινής, γεννήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1922 στη Λογκάστρα της Σπάρτης, μεγάλωσε όμως και σπούδασε στην Αθήνα. Το 1944 πήρε το πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, υπηρέτησε επί τριάμισυ χρόνια (Ιούνιος 1948 - Δεκέμβριος 1951) τη στρατιωτική του θητεία στη Δ. Μακεδονία και την Ήπειρο και το 1952 με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών πήγε στο Μόναχο μαζί με τη σύζυγό του Ελισάβετ Δούκα για μεταπτυχιακές σπουδές. Εκεί είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τα μαθήματα και φροντιστήρια του μεγάλου Βυζαντινολόγου F. Dölger, αλλά και τα μαθήματα Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Μεσαιωνικής Ιστορίας που δίδασκαν αντίστοιχα οι καθηγητές H. Berve, A. von Stauffenberg και T. Spörl. Παρακολούθησε επίσης και τα μαθήματα Δημόσιας και Πολιτικής Οικονομίας των καθηγητών F. Terhalle και B. Pfister και Φιλοσοφίας του A. Wenzl. Κατά την εξαετή παραμονή του στο Μόναχο η ερευνητική του δραστηριότητα ενισχύθηκε με υποτροφίες της Alexander von Humboldt-Stiftung, της

Βαυαρικής Κυβέρνησης και του Πανεπιστημίου του Μονάχου.

Το 1955 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονάχου με τον βαθμό «magna cum laude» και το 1958 υπηγητής της Βυζαντινολογίας στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Το 1960 εξελέγη έκτακτος και μετά τρία χρόνια τακτικός Καθηγητής στην έδρα της Βυζαντινής Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου και δίδαξε ως το 1990, οπότε και συνταξιοδοτήθηκε. Δίδαξε επίσης και ως επισκέπτης Καθηγητής στο Münster το ακαδημαϊκό έτος 1966-67. Διετέλεσε κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής (1967/68) και για δύο ακαδημαϊκά έτη συγκλητικός (1982-84). Μετά την αποχώρησή του από το Πανεπιστήμιο το 1990 έλαβε τον τίτλο του ομότιμου Καθηγητή από τη Σύγκλητο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Η εκλογή του το 1960 στη Φιλοσοφική Σχολή είχε ιδιαίτερη σημασία. Κάλυπτε ένα κενό στον καίριο κλάδο της Βυζαντινής Ιστορίας και συντελούσε στην περαιτέρω στελέχωση του Ιστοριοαρχαιολογικού Τμήματος. Ήταν όμως σημαντική και για έναν άλλο λόγο. Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος έφερε ένα νέο πνεύμα στη Φιλοσοφική Σχολή, μια αμεσότητα στην επικοινωνία φοιτητή και δασκάλου, άνοιγε νέες προοπτικές πέρα από εκείνη της Μέσης Εκπαίδευσης ή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ενθάρρυνε και υποστήριζε τους νέους στο δρόμο της έρευνας. Το γραφείο του στο 44 του Παλαιού Κτιρίου της Φιλοσοφικής, όπου και το Σπουδαστήριο της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας και Βυζαντινής Ιστορίας, ήταν πάντα ανοιχτό σ' όποιον ήθελε να ρωτήσει, να ζητήσει κάποια συμβουλή, να συζητήσει. Τον διέκρινε πάντα η ευγένεια, η απλότητα, η αρχοντιά. Δεν ήταν λίγες οι φορές που παρόλο το φόρτο εργασίας του αφιέρωνε λίγες στιγμές να συζητήσει με απλούς ανθρώπους, τον μαραγκό π.χ. του Πανεπιστημίου, να τους προσφέρει έναν καφέ και να ακούσει τα προβλήματά τους.

Είχα την τύχη να είμαι από τις πρώτες μαθήτρίες του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου και μετέπειτα βοηθός στην έδρα της Βυζαντινής Ιστορίας και για μακρό χρονικό διάστημα συνεργάτης του στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Γνώρισα από κοντά τον δάσκαλο, τον ερευνητή, τον άνθρωπο. Τον ιστορικό, που έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη για την επιστήμη του και διέθετε βαθιά και στέρια γνώση της Ιστορίας γενικότερα, οξύνια και κριτική σκέψη.

Με τα μαθήματα και τα φροντιστήρια ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος μας αποκάλυπτε τον μαγευτικό και άγνωστο κόσμο του Βυζαντίου, την οργάνωση και ακτινοβολία του βυζαντινού κράτους, την προσφορά του στο χώρο του πνεύματος και της τέχνης, στη διάσωση της κλασικής γραμματείας, των ρωμαϊκών θεσμών και του Δικαίου. Ο μύθος του μεσαιωνικού, συντηρητικού και θρησκόληπτου Βυζαντίου διαλυόταν και τη θέση της άκριτης περιφρόνησης από ξένους και Νεοέλληνες έπαιρνε η αντικειμενική γνώση. Η χιλιόχρονη ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν αποτελούσε «ένα χάσμα» ανάμεσα στην Αρχαία και

την Νεότερη Ιστορία αλλά αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας του Ελληνισμού.

Παράλληλα με το διδακτικό και το πλούσιο ερευνητικό και συγγραφικό του έργο, για το οποίο θα γίνει εκτενώς λόγος παρακάτω, ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, φύση ανήσυχη και δημιουργική, με απaráμιλλη εργατικότητα και οργανωτικό τάλαντο, επεκτείνεται και σε άλλες επιστημονικές δραστηριότητες. Από το 1962 ως το 1968 διευθύνει το περιοδικό *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* που είχε ιδρύσει ο αείμνηστος Ν. Βέης, διατηρεί αλληλογραφία με Έλληνες και ξένους ομοτέχνους, παρακολουθεί και οργανώνει πανελλήνια και διεθνή συνέδρια, μετέχει σε διεθνείς επιτροπές και συμπόσια, εργάζεται πάντα με έντονους ρυθμούς και μία ζηλευτή αντοχή, είναι απαιτητικός — σχεδόν βασανιστικός — με τον εαυτό του και με τους άλλους. Αποφασιστικός, διόλου ευθυμόφορος, δεν λυγίζει μπροστά στη γραφειοκρατία, δημιουργεί. Αμέσως σχεδόν μετά την εκλογή του, μαζί με τους συναδέλφους του Καθηγητές Εμμανουήλ Κριαρά και Στυλιανό Πελεκανίδη συλλαμβάνουν την ιδέα της ίδρυσης ενός ερευνητικού κέντρου για τις βυζαντινές σπουδές στη Θεσσαλονίκη, την πόλη που διατηρεί με τα μνημεία της ζωντανή την παράδοση του Βυζαντίου. Το 1966 το «Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών παρά τη Φιλοσοφική Σχολή» του Α.Π.Θ. γίνεται πραγματικότητα. Μετέχουν και άλλες Σχολές: η Νομική με τον Νικόλαο Πανταζόπουλο, η Θεολογική με τον Παναγιώτη Χρήστου και τον Κωνσταντίνο Καλοκύρη, η Αρχιτεκτονική με τον Νικόλαο Μουτσόπουλο. Το 1969 εκδίδεται ο πρώτος τόμος του περιοδικού *BYZANTINA* που αποστέλλεται όπως και οι επόμενοι τόμοι σ' όλους σχεδόν τους Βυζαντινολόγους του εσωτερικού και εξωτερικού και καθιερώνεται ως ελληνικό βυζαντινολογικό περιοδικό. Από το 1969 ως το 1986 ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος είχε τη διεύθυνση του περιοδικού και των επιστημονικών εκδόσεων του Κέντρου. Με το επιστημονικό του κύρος προσελκύει τη συμμετοχή και ξένων έγκριτων βυζαντινολόγων, που εμπιστεύονται στο Κέντρο τη δημοσίευση άρθρων και βιβλίων τους. Σαν ελάχιστη προσφορά τιμής στον Βυζαντινολόγο δάσκαλο και ερευνητή και έναν από τους ιδρυτές και πρωτεργάτες του Κέντρου με πρωτοβουλία μαθητών του και απόφαση του Δ.Σ. του ΚΒΕ εκδόθηκε το «ΔΩΡΗΜΑ» στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο στη σειρά του περιοδικού *BYZANTINA*, τόμος 13₁ και 13₂ του 1985 (σελίδες 1628). Συνάδελφοι και μαθητές τίμησαν με άρθρα τους ή με την *Tabula gratulatoria* τον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο με τη συμπλήρωση το 1985 τριάντα χρόνων επιστημονικής προσφοράς και εικοσιπέντε χρόνων πανεπιστημιακής διδασκαλίας.

Οι οραματισμοί όμως του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου και τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα δεν περιορίστηκαν μόνο στην προώθηση των βυζαντινών ερευνών μέσα από το ΚΒΕ. Μαζί με άλλους Έλληνες συναδέλφους, ιστορικούς, φιλόλογους και αρχαιολόγους, ιδρύουν το 1977 την *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία* με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Σκοπός της Εταιρείας: η καλλιέργεια των ιστορικών ερευνών στην Ελλάδα, η γνωριμία και συνεργασία των Ελλήνων ιστορικών και η

ανταλλαγή απόψεων, η ανάπτυξη επιστημονικών σχέσεων και δεσμών με άλλες παρεμφερείς Εταιρείες της ημεδαπής και αλλοδαπής. Γενικός Γραμματέας αρχικά και από το 1986 ως το 1998 Πρόεδρος του Δ.Σ., ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος υπήρξε η ψυχή της Εταιρείας. Αναλαμβάνει τη διεύθυνση των επιστημονικών εκδόσεων της Εταιρείας: του περιοδικού *BYZANTIACA* που εκδίδεται ανελλιπώς από το 1981, και των Πρακτικών των Πανελληνίων Ιστορικών Συνεδρίων που οργανώνονται κάθε χρόνο στη Θεσσαλονίκη το τελευταίο Σαββατοκύριακο του Μαΐου.

Το 1982 ιδρύει την *Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών*, στο πλαίσιο της οποίας διευθύνει τη σειρά «Δημοσιεύματα της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών» και τη Θεσσαλονίκηια σειρά (*Series Thessalonicensis*) του *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, στην οποία εκδόθηκαν τέσσερις τόμοι. Το 1993 ιδρύεται από την *Εταιρεία Φίλων του Λαού* το Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, και το οποίο προικοδότησε με τη σπουδαία ειδική βιβλιοθήκη του. Ανάμεσα στους σκοπούς του Κέντρου, η δημοσίευση ατομικών ή συλλογικών πορισμάτων έρευνας και πρωτοτύπων μονογραφιών.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος όμως δεν υπήρξε μόνον ο εμπνευστής και ιδρυτής των παραπάνω επιστημονικών Εταιρειών και Κέντρων. Πολύτιμη και δυσαναπλήρωτη υπήρξε η προσφορά του στην ιστορική επιστήμη με την ενεργό συμμετοχή του σε διεθνείς επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια, όπου με το επιστημονικό του κύρος ενέπνεε τον σεβασμό στους ομοτέχνους του και προέβαλλε με τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία τις ελληνικές θέσεις. Ως Γενικός Γραμματέας, Αντιπρόεδρος και Πρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών εκπροσώπησε την Ελλάδα στη Διεθνή Ένωση Βυζαντινών Σπουδών (*Association Internationale des Études Byzantines*), της οποίας χρημάτισε Αντιπρόεδρος (1981-1986), Γεν. Γραμματέας (1986-1996) και από το 1996 ως το θάνατό του Επίτιμος Αντιπρόεδρος. Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του στην οργάνωση προσυνεδρίων των εθνικών επιτροπών για την προπαρασκευή των Διεθνών Βυζαντινολογικών Συνεδρίων, την ανάπτυξη και ανανέωση της θεματικής τους και την ενίσχυση διεθνώς των Βυζαντινών Σπουδών.

Ένα άλλο βήμα από το οποίο ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος εκπροσώπησε την Ελληνική Ιστορική Επιστήμη ήταν η Διεθνής Επιτροπή Ιστορικών Επιστημών (*Comité International des Sciences Historiques*), που συντονίζει διεθνώς την ιστορική έρευνα. Υπήρξε μέλος του Δ.Σ. κατά τη δεκαετία 1985-1995 και μετέσχε με εισηγήσεις σε πολλά από τα παγκόσμια ιστορικά συνέδρια.

Στον κύκλο των επιστημονικών δραστηριοτήτων του Καθηγητή Ιωάννη Καραγιαννόπουλου δεν ήταν δυνατό να μη συμπεριληφθούν και οι Επιτροπές που έχουν σχέση με την ιστορία των βαλκανικών λαών. Γενικός Γραμματέας αρχικά

και Πρόεδρος αργότερα της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών ΝΑ Ευρώπης, Αντιπρόεδρος (1984-1994) και Πρόεδρος (1994 ως το θάνατό του) της Διεθνούς Ενώσεως Σπουδών ΝΑ Ευρώπης (Association Internationale des Études du Sud-Est Européen) συνέβαλε με διπλωματικότητα, ρεαλισμό και ευελιξία στη συνέχιση της συνεργασίας των κρατών-μελών παρά τις αντιξώες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και συγκυρίες. Ως Αντιπρόεδρος από την ίδρυσή του, του Κέντρου Τεκμηρίωσης για την Ιστορία των Βαλκανικών Λαών (CIBAL) που σκοπό έχει τη συγκέντρωση των πηγών που αναφέρονται στην ιστορία των λαών της Βαλκανικής, συνέβαλε στην προώθηση των σκοπών αυτών με συμμετοχή σε συνεδρίες στις βαλκανικές πρωτεύουσες και την οργάνωση στην Ελλάδα δύο κύκλων μαθημάτων Ελληνικής Παλαιογραφίας και Βυζαντινής Διπλωματικής (στη Χαλκιδική και στους Δελφούς). Υπήρξε δραστήριο μέλος της Διεθνούς Επιτροπής Διπλωματικής (C.I.D.) και μέλος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Το συγγραφικό και επιστημονικό έργο του Καθηγητή Ιωάννη Καραγιαννόπουλου αναγνωρίσθηκε διεθνώς. Εκλέγεται το 1979 αντεπιστέλλον μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας των Επιστημών, το 1983 Ξένος Εταίρος της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών, το 1986 τιμήθηκε με το Διεθνές Βραβείο Herder.

Ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος υπήρξε ο επιστήμονας ιστορικός, ο ερευνητής, ο συγγραφέας των μεγάλων ιστορικών συνθέσεων και των θεωρητικών ιστορικών προβληματισμών αλλά και των επιμέρους προβλημάτων της ιστορικής έρευνας του Βυζαντίου. Μαθητής δύο μεγάλων Βυζαντινολόγων, του Διονυσίου Ζακυθηνού και του Franz Dölger, στράφηκε από την αρχή στη μελέτη προβλημάτων που αφορούσαν στην εσωτερική ιστορία και οργάνωση του Βυζαντινού κράτους.

Το 1958 εκδίδεται στο Μόναχο το πρώτο του βιβλίο, στο οποίο περιλαμβάνεται και η διδακτορική του διατριβή, με τίτλο: *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* στη σειρά *Südosteuropäische Arbeiten*, 52. Καρπός πολύμοχθης και εξαντλητικής μελέτης των βυζαντινών πηγών της πρώιμης περιόδου και κυρίως των νομοθετικών συλλογών, του Codex Theodosianus και του Corpus Juris Civilis, αλλά και παπύρων, και μιας ογκώδους βιβλιογραφίας, θεωρήθηκε από τους πλέον ειδικούς βυζαντινολόγους «η καλύτερη και πληρέστερη παρουσίαση του φορολογικού συστήματος που κανείς ιστορικός της οικονομίας, βυζαντινολόγος ή παπυρολόγος δεν μπορεί να αντιπαρέλθει»¹. Δη-

1. H. Gerstinger, *Südostforschungen* 18 (1959) 417-420. - H. Berve, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1960, 656: «Strenge Methode, Gründlichkeit und Scharfsinn, aber auch ein weiter historischer Blick zeichnen sein Buch aus. Es lehrt den frühbyzantinischen Staat anders und gewiss richtiger sehen als bisher». - R. Guiland, *Revue*

μοσιεύει επίσης μία σειρά μελετών που αναφέρονται στην αλληλέγγυο φορολογική ευθύνη κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, τη θεωρία του Α. Piganiol για την *iugatio capitatio*, το Νόμο Γεωργικό, την πολιτική ιδεολογία για τον πρωτοβυζαντινό αυτοκράτορα κ.ά.² Το επόμενο έτος δημοσιεύεται η υφηγεσία του με τίτλο *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* [Byzantinisches Archiv 10], München 1959 που μαζί με άλλες μελέτες του εξετάζουν την προέλευση και το περιεχόμενο του θεματικού θεσμού. Πρόκειται για εργασίες που κατεύθυναν την έρευνα σε νέους προσανατολισμούς κατά τον Δ. Ζακυθινό³.

Ένας άλλος τομέας των ερευνητικών ενδιαφερόντων του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου υπήρξε η μελέτη των αυτοκρατορικών εγγράφων. Το 1968 δημοσιεύεται στο Μόναχο το βιβλίο *Byzantinische Urkundenlehre, I. Die Kaiserurkunden* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII 3.1.1] με τη συνεργασία τιμής ένεκεν του F. Dölger και σε 2η ελληνική έκδοση *Βυζαντινή Διπλωματική. Α' Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1972. Περιλαμβάνει περίγραμμα της ιστορίας της Γενικής και της Βυζαντινής Διπλωματικής και παρέχει μία συστηματική θεώρηση για τη μορφή, τις κατηγορίες, την παράδοση των αυτοκρατορικών εγγράφων, τα εξωτερικά τους γνωρίσματα και την οργάνωση της αυτοκρατορικής γραμματείας.

Από τα πρώτα χρόνια της καθηγεσίας του διαπίστωσε ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος την έλλειψη ενός βοηθήματος στην ελληνική για τις βυζαντινές πηγές, απαραίτητου τόσο για τους ερευνητές της Βυζαντινής Ιστορίας όσο και για τους φοιτητές. Καρπός μιας πολύχρονης εργασίας του ίδιου και των συνεργατών του υπήρξε το βιβλίο *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1970, που γνώρισε επανειλημμένες εκδόσεις. Το 1982 το βιβλίο κυκλοφόρησε στη γερμανική με διαφορετική δομή σε συνεργασία με τον G. Weiss: *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, 2 τόμοι, Wiesbaden 1982, σ. 666.

Παράλληλα με τις παραπάνω συγγραφικές και επιστημονικές ενασχολήσεις ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος είχε αρχίσει από τη δεκαετία του '60 τη συγ-

des Études Grecques 73 (1960) 319: «Cette importante étude de l'un des meilleurs connaisseurs de cet aspect de la civilisation byzantine est une mine de renseignements précieux, témoignant d'une vaste et solide érudition et de longues et patientes recherches. C'est le premier ouvrage de valeur que l'on possède sur cet aspect de la civilisation byzantine pendant cette période».

2. Βλ. Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, «Δημοσιεύματα 1956-1985», επιμέλεια Π. Χονδρογιάννη, *Βυζαντινά* 131 (1985) XV-XXXIV και Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, «Δημοσιεύματα 1956-1998», επιμέλεια Π. Χονδρογιάννη, *Βυζαντινά* 19 (1999) 13-51.

3. Δ. Ζακυθινός, *Επιστ.* από 15.1.59. - Βλ. μεταξύ άλλων και κρίσεις των F. Dölger, *BZ* 52 (1959) 120. - G. Stadtmüller, *Hist. Zeitschr.* 190 (1960) 431. - P. Goubert, *Or. Chr. Per.* 26 (1960) 166-7. - B. Rubin, *Hist. Zeitschr.* 194 (1962) 103-104.

γραφή εγχειριδίου για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που συμπίπτει με την ιστορία του μεσαιωνικού Ελληνισμού. Στο τρίτομο έργο του *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Θεσσαλονίκη 1976, 1978, 1990 (με επανειλημμένες ανατυπώσεις) παρακολουθεί τόσο τις πολιτικές εξελίξεις και τη γενετική σχέση των γεγονότων και φαινομένων όσο και την εσωτερική υφή και οργάνωση του βυζαντινού κράτους από το 324 ως το 1204 με μια ολική αντίληψη του παρελθόντος. Ακολουθώντας αυστηρή ιστορική μέθοδο, κριτική των πηγών και των απόψεων ή θεωριών που διατυπώθηκαν από σύγχρονους ιστορικούς σε πολλά αμφισβητούμενα ζητήματα, εκθέτει με τρόπο λεπτομερή και αντικειμενικό την ιστορική πορεία του Βυζαντίου. Για διδακτικούς κυρίως λόγους εκδόθηκε και το βιβλίο *Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές με επιλογή χωρίων από Βυζαντινούς συγγραφείς και άλλα κείμενα που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα και τους θεσμούς του Βυζαντίου καθώς και δύο τόμοι χαρτών για την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.*

Μία γενικότερη θεώρηση του Βυζαντίου σ' όλες τις εκφάνσεις της χιλιόχρονης ιστορίας του, που επιτρέπει να κατανοήσουμε την ιστορία και την οργάνωση του κράτους αλλά και την πολιτική και πολιτιστική του προσφορά στον δυτικοευρωπαϊκό και σλαβικό κόσμο, παρέχει το βιβλίο *Το Βυζαντινό Κράτος* που κυκλοφόρησε σε 2 τόμους το 1983 και 1985 και πολλές ανατυπώσεις από τις Εκδόσεις *ΕΡΜΗΣ* και ως ενιαίος τόμος και σε τέταρτη έκδοση από τον εκδοτικό οίκο *BANIAS*, Θεσσαλονίκη 1996. Στις 608 σελίδες παρουσιάζονται μία επίτομη ιστορία του Βυζαντίου, η πολιτική θεωρία, η πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση, το φορολογικό σύστημα και οι οικονομικές υπηρεσίες, η διπλωματία, η εκκλησιαστική και κοινωνική δομή, η αγροτική οικονομία και το εμπόριο, η ακτινοβολία του Βυζαντίου. Το 1988 εκδίδεται το βιβλίο του *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, μία σύνθεση για το ιδεολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο του Βυζαντίου: Η ρωμαϊκή ιδέα για την αυτοκρατορία και τον αυτοκράτορα, που εμποτισμένη από την ελληνική πολιτιστική παράδοση και τη χριστιανική διδασκαλία αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο του βυζαντινού κράτους ως το τέλος της ιστορικής του διαδρομής, τα πλαίσια της αυτοκρατορικής εξουσίας, οι παράγοντες λειτουργίας του πολιτεύματος, σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας, η δομή των κρατικών υπηρεσιών.

Εκτός όμως από τις μεγάλες συνθέσεις το συγγραφικό έργο του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου περιλαμβάνει άρθρα και μελέτες που αναφέρονται σε επίμαχα θέματα της Ιστορίας του Βυζαντίου. Σε μία σειρά μελετών που εκδόθηκαν είτε σε βυζαντινολογικά περιοδικά ή αυτοτελώς στη σειρά δημοσιευμάτων της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών ή της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών ΝΑ Ευρώπης διερεύνησε το ζήτημα των σλαβικών επιδρομών και εγκαταστάσεων στην Πελοπόννησο και τη Μακεδονία, τις σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγάρων, το Βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.), την εξέλιξη των αγρο-

τικών σχέσεων, το πρόβλημα της στρατιωτικής «πρόνοιας» κ.ά. Στις μελέτες αυτές με ενδελεχή εξέταση των πηγών και εύστοχες παρατηρήσεις ελέγχει παλαιότερες θεωρίες και προσπαθεί να προσεγγίσει την αλήθεια και να ανασυνθέσει την ιστορική πραγματικότητα.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου δεν περιορίστηκε μόνον σε θέματα Βυζαντινής Ιστορίας. Η ανάθεση από τη Φιλοσοφική Σχολή και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του μαθήματος της Μεσαιωνικής Ιστορίας τον ώθησε στη συγγραφή δύο ημιτόμων σαν μια πρώτη μύηση των φοιτητών με τον Μεσαιωνικό Δυτικό κόσμο. Το 1996 κυκλοφόρησε η 2η έκδοση σε ενιαίο τόμο με τίτλο: *Η Μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Εισαγωγή στη μελέτη της ιστορίας της, του κοινωνικού και οικονομικού της βίου*.

Τον ιστορικό όμως και στοχαστή Ιωάννη Καραγιαννόπουλο απασχόλησε και η επιστημολογική και φιλοσοφική θεώρηση της ιστορίας. Στο βιβλίο του *Εισαγωγή στην επιστήμη της Ιστορίας* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 5], γ' έκδοση Θεσσαλονίκη 1989, με θαυμαστή μεθοδικότητα και σαφήνεια αναλύει την έννοια και τους ορισμούς που δόθηκαν στον όρο Ιστορία, τη σχέση του ιστορικού με το ιστορικό αντικείμενο, από την οποία προέκυψαν οι διάφορες μορφές της ιστοριογραφίας (αφηγηματική, πραγματική, γενετική ιστορία), αλλά και την επίδραση της θετικής φιλοσοφίας, της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και της ιστορίας των νοοτροπιών στην ιστορική έρευνα. Οι μεθοδολογικές προϋποθέσεις, με τις οποίες ο ιστορικός μπορεί να κατανοήσει το αντικείμενό του, το ιστορικό δηλ. παρελθόν, στην ολότητά του, καθορίζονται, γράφει, από τις ιδιοτυπίες του ίδιου του αντικειμένου. Ο ιστορικός πρέπει να δείξει αντικειμενικότητα και αμεροληψία με την επιλογή των γεγονότων και την ορθή ερμηνεία τους. Η επιλογή του αυτή στηρίζεται σε ορισμένη τεχνική, σε ιδιαίτερη επιστημονική μέθοδο, ο ιστορικός όμως πρέπει επί πλέον να διαθέτει δύο βασικές αρετές: ειλικρίνεια και ηθική τόλμη.

Αυτήν ακριβώς την τεχνική της ιστορικής έρευνας, την ιδιαίτερη μέθοδο προσέγγισης του ιστορικού αντικειμένου, τη συγχέντρωση και την επιλογή των πληροφοριών και τον εμπλουτισμό με τα πορίσματα άλλων ερευνητών υποτυπώνει στο βιβλίο του *Εισαγωγή στη τεχνική της επιστημονικής ιστορικής εργασίας*, Θεσσαλονίκη 1985, απαραίτητο εγχειρίδιο για κάθε νέο επιστήμονα και ερευνητή.

Το συγγραφικό έργο του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου υπήρξε καρπός μιας πολύμοχθης και συστηματικής έρευνας, αυστηρής προσήλωσης και αφοσίωσης στην επιστήμη. Βαθύς γνώστης των πηγών, διέθετε σφαιρική θεώρηση όλων των εκφάνσεων του πολιτικού βίου και της εσωτερικής οργάνωσης και δομής του βυζαντινού κράτους. Είχε όμως και το χάρισμα του λόγου και της ελεύθερης σκέψης. Για όλους εμάς που ζήσαμε κοντά στον μεγάλο δάσκαλο Βυζαντινολόγο θα μας συνοδεύει η ανάμνηση της μύησης στην ιστορική έρευνα, της αυστηρής μα

καλόπιστης κριτικής, της γενναιοδωρίας και μεγαθυμίας του, της ευχάριστης συντροφιάς του. Ακριβή παρακαταθήκη, ο τελευταίος λόγος που εκφώνησε στην Αίθουσα Τελετών του Παλαιού Κτιρίου της Φιλοσοφικής Σχολής στις 30 Μαΐου του 1997 «Η ευθύνη του πνευματικού ανθρώπου στην εποχή μας»: η προσήλωση του πνευματικού ανθρώπου και κατ' επέκταση του ιστορικού στις αιώνιες αξίες της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης. «Δεν πρέπει ο ιστορικός να θέτει δουλικά την επιστημοσύνη και τις ικανότητές του στην υπηρεσία κομματικών επιδιώξεων και παντοειδών εξωεπιστημονικών αντιλήψεων. Ως επιστήμονας ο ιστορικός και η ιστορική του έρευνα οφείλουν να διέπονται από τις αρχές της αλήθειας, της ειλικρίνειας, της εντιμότητας, του μέτρου και της σεμνότητας». Και ακριβώς αυτές τις αρχές υπηρέτησε σ' όλη του τη ζωή με το συγγραφικό και επιστημονικό του έργο ο ιστορικός Ιωάννης Καραγιαννόπουλος.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Πρόεδρος του Δ.Σ. του Κ.Β.Ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ιωάννης Ε. Καραγιαννό- πουλος (1922-2000)	7-15
ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, (Ίωσήφ Βρυεννίου), Τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνό- δου τῆς Κύπρου (1406)	21-56
JEORJIOS MARTIN BEYER, Sie legten lediglich eine nicht un- beträchtliche Menge Eier in unser Land.....	57-83
ΙΩΑΝΝΗ Δ. ΠΟΛΕΜΗ, Κριτικές καὶ ἐρμηνευτικές παρατηρήσεις σὲ κεῖμενα τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης.....	85-121
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας βυζαντινὰ ἔγγραφα (ΙΓ'-ΙΔ' αἰ.) καὶ τὰ προβλήματα χρονολόγησής καὶ ταύτισής τους.....	123-135
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ Ν. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ προεόρτιος κανόνας τῶν Χριστουγέννων τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (20 Δεκεμ- βρίου).....	137-141
ΜΑΡΘΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Οἱ « <i>Bulgari qui sclavi ap- pellantur</i> » στὸν Βίο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἀγιορείτου (1009-1065).....	143-150
ΠΟΛΥΜΝΙΑΣ ΚΑΤΣΩΝΗ, Οθωμανικὲς κατακτήσεις στὴ βυζαντινὴ Μακεδονία. Ἡ περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης (1387-1391/ 1394)	151-168
ΑΓΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἡ Ἀφροκεντρικὴ θεωρία	169-179
ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΧΑΚΟΥ, Γεωγραφικά στὸν Τιμαρίωνα	181-187
VASILIKI N. VLYSSIDOU, Remarks sur les relations de Saint Michel Maléïnos avec Nicéphore Phocas et Saint Athanase l'Athonite	189-198
JOHANNES KODER, Anmerkungen zu γραικόω	199-202
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Καταστροφές καὶ ανοικοδομήσεις κτιρίων ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ στὴν Πε- ραία (Γαλατὰ) στὰ τέλη τοῦ 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ.	203-207
ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Σχετικὰ μετὰ τὸ αξίωμα τοῦ ἀσηκρῆτης τὸν 7ο αἰῶνα	209-214
ΘΛΕΜΑΧΟΥ Κ. ΛΟΥΓΓΗ, Sacrae Largitiones καὶ Res Privatae στὴν πολιτικὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ	215-226

KLAUS-PETER MATSCHKE, Leonhard von Chios, Gennadios Scholarios, und die «Collegae» Thomas Pyropulos und Johannes Basilikos vor, während und nach der Eroberung von Konstantinopel durch die Türken	227-236
IGOR MEDVEDEV, Ιστορία ενός πλαστογραφήματος: ο λεγόμενος Toparcha Gothicus.....	237-249
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, <i>Πρόνοια-Οικονομία και μοναχοί-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.)</i>	251-270
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Ο Λόγος του Νικηφόρου Χούμνου Θεσσαλονικεῦσι Συμβουλευτικὸς	271-277
MARIA NTOUROU-ELIOPOULOU, The Oriental Policy of Charles I and Angevin Settlement in Romania. A model of Medieval Colonialism	279-286
ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Τὸ Ζάκονικ τοῦ Στέφανου Δουσάν. Ἐκφραση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς Σερβίας τὸν 14ο αἰ.	287-312
ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΣΑΡΑΝΤΗ, Τα «μνημεία του Γένους» στην ιστοριογραφία του Προκοπίου: μια λογοτεχνική τεχνική και το ιστορικό παρελθόν	313-329
ERICH SCHILBACH, ...folgte dem Worte des Erlösers ein symphonisches Fröschequaken. Naturerfahrung, Naturgefühl, Naturerkenntnis in einer Umbruchszeit	331-360
PETER SCHREINER, Zur Entstehung des Namens «Car» im Balkanraum aus historischer Sicht	361-364
ALEXIS G. C. SAVVIDES, Kilij Arslan I of Rûm, Byzantines, Crusaders and Danishmendids A.D. 1092-1107	365-377
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μία περίπτωση πολιτικής προπαγάνδας (ἔτ. 1144)	379-383
ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, Ἡ ἑλληνική μετάφραση τοῦ Συμβόλου τῆς Α΄ Συνόδου τοῦ Τολέδου ἀπὸ τὸν Δημήτριο Κυδώνη ἢ τὸν Μανουήλ Καλέκα	385-398
ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗ, Προβλήματα του Ορθόδοξου κλήρου της Κέρκυρας πριν και μετά τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας	399-417
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, Μία άφανής μαρτυρία για την έορτή των «Άγίων Νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη	419-434
Αρχιμ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ -Γ. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις επί της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού Β' (685-695, 705-711)	435-457

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Η λαϊκή αντίδραση στην έναρξη της εικονομαχικής πολιτικής του Λέοντος Γ'. Νομική θεώρηση των αγιολογικών χειμένων	459-473
ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Οι σπουδές του Δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα	475-492
ΣΑΠΦΟΥΣ ΤΑΜΠΑΚΗ, Ο Γολγοθάς και το παρεκκλήσιο του Αδάμ στον πανιέρο ναό της Αναστάσεως Ιεροσολύμων	493-521
PASCAL ANDROUDIS, Sur le fragment d'un relief byzantin d'Épiskopi	523-535
APOSTOLOS G. MANTAS, Die Schilderhebung in Byzanz-Historische und ikonographische Bemerkungen	537-582
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΜΕΝΤΖΟΥ, Αγία Σοφία ή Άγιος Μάρκος	583-587
ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Α. ΠΑΣΑΛΗ, Τό καθολικό της Μονής του Προφήτη Ήλία στόν Τύρναβο	589-616
ATHANASSIOS SEMOGLU, Le portrait de Saint Lazare le Galésiotte aux Saints-Apôtres de Thessalonique: un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église	617-628
CONSTANTINE P. CHARALAMPIDIS, Post-Byzantine scenes from the Passion of Christ in the Church of the Holy Cross of Agiasmati, Cyprus	629-642
BΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	643-665
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ	667-669
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	671-673

<ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ>
ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ (1406)

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς δημοσίευσε ἓνα τμῆμα τῶν Πρακτικῶν τῆς «ἐν Κύπρῳ γενομένης συνόδου» κατὰ τὸ ἔτος 1406¹, ἡ συνέχεια τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου παρέμεινε γιὰ ἓναν καὶ πλέον αἰῶνα ἄγνωστη. Ὁ λόγος εἶναι φυσικὰ πολὺ ἀπλός: τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο πού περιεῖχε τὸ κείμενο, ὁ κώδικας 247 τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου, ἀκολούθησε τὴν τύχη τοῦ συνόλου τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς. Εἶναι εὐρύτατα γνωστὸ ὅτι ἡ βιβλιοθήκη συλήθηκε τὸ 1917 ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους πού κατεῖχαν γιὰ δύο περίπου χρόνια τὴν περιοχὴ καὶ τὸ προῖον τῆς λεηλασίας μεταφέρθηκε στὴ Σόφια². Γιὰ ἑβδομήντα καὶ πλέον χρόνια χειρόγραφα καὶ βιβλία παρέμειναν στὴν ἀφάνεια, «κρυμμένα» στὴ βουλγαρικὴ πρωτεύουσα, στοὺς χώρους τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες βιβλιοθήκες. Μεταξὺ

1. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἑκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1885 διὰ τὴν «Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος (Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ, Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου), Κωνσταντινούπολις 1886, σ. 48-51. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 48.

2. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Χειρόγραφα Εἰκοσιφοινίσσης. Ἑκθεση ἐρευνῶν, Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συμποσίου «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς» [Κέντρο Ἱστορικῶν Μελετῶν Καβάλας, Ἑπετηρίδα 1], τ. Α', Καβάλα 1987, σ. 53-66 (= Χειρόγραφα καὶ βιβλιοθήκες τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, τ. Α', [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη, 1], Κομοτηνὴ 1993, Γ', 53-66)· Βασίλη Ἀτσαλου, Τὰ χειρόγραφα τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Κοσινίτσας (ἡ Εἰκοσιφοινίσσης) τοῦ Παγγαίου [Δῆμος Δράμας, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο (Σειρὰ Δημοσιευμάτων, ἀρ. 1)], Δράμα 1990, σ. 21-27· Actes de la Table Ronde: «Principes et méthodes du catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev», Sofia 21-23 Août 1990 [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Publications du Programme de la coopération entre le Centre «Ivan Dujčev», de l'Université «St. Kliment Ohridski» de Sofia et l'Université Aristote de Thessalonique, 1], Thessalonique 1992, passim· Βασίλης Κατσαρός, Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσινίτσας). Ἡ ἱστορία τῶν ἀριθμῶν [Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρὰ Ἑκδόσεων γιὰ τὴν πόλη καὶ τὸ Νομὸ Σερρών, 4], Σέρρες 1995, σ. 17-53. Δὲν προσφέρει τίποτα τὸ σημαντικὸ ἢ τὸ καινούργιο στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἡ «Συνάντηση τῆς Κομοτηνῆς», 6-7 Μαΐου 1995, τὰ Πρακτικὰ τῆς ὁποίας, μὲ τίτλο Κλεμμένα πολιτιστικὰ ἀγαθὰ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Ἡ ἐνεστὼσα κατάσταση καὶ τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς ἐπιστροφῆς, ἐπιμ. Γ. Κ. Παπάζογλου [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμῆμα Ἱστορίας-Ἐθνολογίας, Θρακικὴ Βιβλιοθήκη, 4], Κομοτηνὴ 1999, κυκλοφόρησαν προσφάτως.

των έτών 1987-1990, ύστερα από μία συντονισμένη προσπάθεια που κατεβλήθη με σκοπό να πειστούν οι Βούλγαροι έπιστήμονες να φανερώσουν επί τέλους τη λεγόμενη «κλειστή συλλογή»³ των έλληνικών χειρογράφων που προέρχονταν από τη μονή Εικοσιφοινίσσης και τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, έπανεμφανίστηκαν τα «χαμένα» χειρόγραφα. Τα γεγονότα είναι πολύ γνωστά και δέν θα μάς άπασχολήσουν έδω⁴.

Για την περίπτωση του χειρογράφου της μονής Εικοσιφοινίσσης άριθ. 247 και του κειμένου των Πρακτικών ένδεικτικά είναι τα γραφόμενα σε ειδική μονογραφία για τη ζωή, το έργο και τη διδασκαλία του πρωταγωνιστή της Συνόδου Ίωσήφ Βρυεννίου, που συντάχτηκε και κυκλοφόρησε λίγα χρόνια νωρίτερα από την έπανεμφάνιση των έλληνικών χειρογράφων στη Σόφια από τον πρωτοπρεσβύτερο Νικόλαο Ίωαννίδη⁵. Ο συγγραφέας, άφου περιγράφει τα γεγονότα με βάση το έκδομένο άπόσπασμα των Πρακτικών, καταλήγει: 'Η πίστη λοιπόν <ένν. των Κυπρίων> βρισκόταν σε κίνδυνο και <αυτοί> δέν ήταν είλικρινείς ως προς την όρθοδοξία τους. Στο σημείο αυτό διακόπτεται δυστυχώς ή διήγηση των έκδεδομένων Πρακτικών και ή συνέχεια της Συνόδου παραμένει άγνωστη⁶.

Για το θέμα των Πρακτικών της Συνόδου της Κύπρου το ενδιαφέρον μου ξεκίνησε προτού κών πιάσω στα χέρια μου το χειρόγραφο που περιέχει το κείμενο. Τα όσα σημείωνε ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς για τη σημασία και την άξία του κειμένου⁷ μου κέντριζαν την περιέργεια γύρω από την τύχη του συγκεκριμένου χειρογράφου. Όταν άγγιξα για πρώτη φορά το χειρόγραφο Εικοσιφοινίσσης 247 ή συγκίνησή μου ήταν άπερίγραπτη. Ζήτησα να μελετήσω και να εκδώσω το κείμενο ως ένα από τα άνέκδοτα έργα που παρουσίαζαν εύρύτερο ενδιαφέρον⁸. Η μελέτη του χειρογράφου και του κειμένου πήρε πολύ χρόνο. Οι δύ-

3. Τόν όρο χρησιμοποιούν οι Βούλγαροι συνάδελφοι, βλ. Α. Džurova - Kr. Stančev, *La collection des manuscrits grecs du Centre «Ivan Dujčev»*, Actes de la Table Ronde, ό.π., σ. 39: «... du fonds fermé de manuscrits grecs».

4. Η πληθώρα των σχετικών δημοσιευμάτων στον ήμερήσιο και περιοδικό τύπο της Ελλάδος καλύπτει την τρέχουσα έπικαιρότητα, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ή Βουλγαρία έμφανίζει κατά καιρούς σε διάφορες εκθέσεις στο έξωτερικό κειμήλια, χειρόγραφα και άρχαιολογικά άντικείμενα ως πολιτιστικά άγαθά του δικού της πολιτισμού, ενώ στην πραγματικότητα τα άντικείμενα αυτά είναι προϊόντα λεηλασίας του Μακεδονικού έλληνικού χώρου κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής (1917-1919 και 1942-1944)· για το θέμα, εκτός της πασίγνωστης ύπόθεσης των έλληνικών χειρογράφων, βλ. ειδική έκδοση του Έλληνικού Ύπουργείου Θρησκευμάτων και Έθνικής Παιδείας, Διεύθυνσης Άρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, με τίτλο *Ζημίες των άρχαιοτήτων έκ του πολέμου και των στρατών κατοχής [ék του Έθνικού Τυπογραφείου]*, Άθήνα 1946. Για τις προεκτάσεις και την άντιεπισημονική εκμετάλλευση του θέματος βλ. Β. Κατσαρού, βιβλιοκρισία στο περιοδ. *Βυζαντινά* 20 (1999) 389-402.

5. Βλ. Πρωτοπρεσβύτερο Νικόλαο Χ. Ίωαννίδη, *Ο Ίωσήφ Βρυεννιος. Βίος-Έργο-Διδασκαλία*, Άθήνα 1985.

6. Ό.π., σ. 81-82, σημ. 7.

7. Άθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Έκθεσις*, σ. 49.

8. Εύχαριστώ και από τη θέση αυτή τη Διεύθυνση του Κέντρου «Ivan Dujčev», την καθηγ.

σκολες συνθήκες εργασίας δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ δώσω στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα σύντομα τὴν ἀναμενόμενη ἐκδοσὴ⁹. Ὡστόσο τὰ πρῶτα συμπεράσματα τῆς ἔρευνάς μου δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρουσιάσω γιὰ πρώτη φορά, ὅπως ἄρμοζε, στὴν Κύπρο (1995), προσκεκλημένος τοῦ Δήμου Λευκωσίας στὸ πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὸν «Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Μῆνα»¹⁰. Ὑστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια (1999), μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκθεσης «Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Κύπρος» ποὺ ἔγινε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης¹¹, ξαναμίλησα πάνω στὸ ἴδιο θέμα, συνοφίζοντας τὰ συμπεράσματα τῶν ὥς τότε ἐρευνῶν μου στὴν πορεία ἐτοιμασίας μιᾶς εἰδικῆς αὐτοτελοῦς μονογραφίας, στὴν ὁποία πραγματεύομαι ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ θέματα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἔργο.

Ἐπειδὴ ἡ πορεία τῆς ἔρευνας τράβηξε σὲ μάκρος καὶ ξέφυγε, τόσο ἀπὸ τὰ χρονικὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα ὑπελόγιζα νὰ ὁλοκληρώσω τὸ ἔργο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ περιορισμένα ὅρια μιᾶς ἐκδοσης καὶ μόνο τοῦ κεμιένου, θεώρησα σκόπιμο νὰ παρουσιάσω ἐδῶ, γιὰ πρώτη φορά, τὸ ὁλοκληρωμένο κείμενο τῶν Πρακτικῶν, ἐκπληρώνοντας ἓνα χρέος ποὺ ἔχω ἤδη ἀναλάβει πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀλλὰ καὶ τοὺς Κύπριους ποὺ ἀδημονοῦν νὰ γνωρίσουν τὶς πηγὲς τῆς ἱστο-

Axinia Džurova καὶ τὸν καλλιτέχνη φωτογράφο κ. D. Karadimčev γιὰ τὴν φροντίδα τους νὰ μοῦ προμηθεύσουν εὐανάγνωστες φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο εἶχα τὴν τύχη νὰ μελετήσω ἀπὸ κοντὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1988-1993, διάστημα στὸ ὁποῖο λειτούργησε οὐσιαστικὰ τὸ Πρόγραμμα ἐπιστημονικῆς συνεργασίας μας μὲ τὸ Κέντρο Δυῖεν, στὸ πλαίσιο τῆς διακρατικῆς συμφωνίας μορφωτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Σόφιας, στὸ ὁποῖο ὑπάγεται τὸ ἐν λόγω ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα. Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ πρὸς τὸν συνάδελφο Γιάννη Πολέμη, πρὸς τὸν ὁποῖο ἔγινε ἀνεξάρτητη πρόταση γιὰ μελέτῃ καὶ ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου κειμένου ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Κέντρου Δυῖεν, τόσο γιὰ τὴν προσήλωσή του στοὺς κανόνες ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας, ὅσο καὶ γιὰ τὶς συζητήσεις ποὺ εἶχαμε πάνω σὲ ὁρισμένα ζητήματα ποὺ θέτουν τὰ Πρακτικά. Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσω τὸν ἐπιστημονικὸ συνεργάτη κ. Dorotej Geton γιὰ τὴν πρακτικὴ συνδρομὴ του στὴν ἐξέταση τοῦ χειρογράφου ποὺ μᾶς διέσωσε τὸ κείμενο.

9. Βλ. σχετικὰ Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου μέσα ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 128 σημ. 205. Βλ. ἐπίσης Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας*, στὴν *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, ἐκδομένη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Θεοδώρου Παπαδοπούλλου, τ. Δ', Μεσαιωνικὸν Βασίλειον, Ἑνετοκρατία, Μέρος Α', Ἐξωτερικὴ Ἱστορία - Πολιτικαὶ καὶ Κοινωνικοὶ θεσμοὶ - Δίκαιον - Οἰκονομία - Ἐκκλησία [Ἰδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Γραφεῖον Κυπριακῆς Ἱστορίας], Λευκωσία 1995, σ. 621 σημ. 225. Σὲ τυπογραφικὴ παραδρομὴ ὀφείλεται ἡ φρ. *Ἡ μονὴ Κοσινίτζης ὑπάγεται σήμερα στὴ Βουλγαρικὴ ἐπικράτεια*, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἴδια σελίδα (σημ. 223) τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

10. Ἡ ἐκδόλωση πραγματοποιήθηκε τὴν 29.5.1995 στὸ Πνευματικὸ Κέντρο «Πύλη Ἀμμοχώστου» τῆς Λευκωσίας. Θεωρῶ χρέος νὰ ἐκφράσω καὶ γραπτῶς τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου στὸν Δήμαρχο κ. Λέλο Δημητριάδη γιὰ τὴν πρόσκληση, καθὼς καὶ στὸν τότε Ἀντιδήμαρχο Πολιτισμοῦ κ. Θ. Θεοδώρου καὶ στὴν κα Κάτια Ταουσάνη γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τὴ βοήθειά τους στὴν ἐπιτόπια ἔρευνα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε γιὰ μένα πολὺτιμη ἐμπειρία γνωριμίας μὲ τὸ χῶρο τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Κύπρου.

11. Ἡ ἐκδόλωση πραγματοποιήθηκε τὴν 21.1.1998 στὸ μικρὸ ἀμφιθέατρο «Μελίνα Μερκούρη» τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὴ Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κα Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, καθὼς καὶ στὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Ἐκθεσὴ «Βυζαντινὴ Μεσαιωνικὴ Κύπρος» καὶ στοὺς Φίλους τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκδόλωσης.

ρίας τους¹². Δὲν θὰ ἐπιμείνω, συνεπῶς, στὰ πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὸ κείμενο· τὰ ζητήματα αὐτὰ θὰ ἀντιμετωπίσω στὴν ἐκτενέστερη μονογραφία μου γιὰ τὰ Πρακτικά. Θὰ παραθέσω ἀπλῶς ἐδῶ ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴν κατάσταση τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου μὲ περιληπτικὸ τρόπο, θὰ ἀναφερθῶ ἐπιγραμματικὰ στὴν ὑπόθεση τῆς Συνόδου τοῦ 1406 καί, τέλος, θὰ δώσω τὴν *editionem primam* ὁλόκληρου τοῦ κειμένου τῶν Πρακτικῶν.

Τὸ χειρόγραφο

Ὁ κώδικας ἀριθ. 247 τῆς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης (ποὺ ἔχει τώρα τὸν ἀριθ. 262 στὴ Συλλογὴ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Κέντρου «Acad. Ivan Dujčev») εἶναι ἓνα χαρτῶο χειρόγραφο, διαστάσεων 20,5×15 ἐκ., ποὺ περιλαμβάνει 278 συνολικὰ φύλλα μ' ἓνα παράφυλλο στὴν ἀρχή¹³. Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα· μολαταῦτα δὲν χαρακτηρίστηκε ὡς «αὐτόγραφο» χειρόγραφο τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα¹⁴, μιά ἄποψη ποὺ δὲν ἀκολουθήσαμε κι ἐμεῖς ἀρχικά¹⁵. Στὴ συνέχεια ὅμως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι αὐτόγραφο τοῦ

12. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐπιζήτησε ἐμπράκτως συνεργασία τὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου καὶ διὰ τοῦ Διευθυντοῦ του κ. Κων. Γιαγκουλλῆ ἐπέδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς μελέτης καὶ ἔκδοσης τῶν Πρακτικῶν στὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ τὸ γνωστὸ αὐτὸ ἐπιστημονικὸ Ἰδρυμα τῆς Κύπρου. Ἀνάλογο ἐνδιαφέρον ἐπέδειξε καὶ ὁ σεβαστός, ἀκάματος ἐρευνητής, κ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος. Καὶ πρὸς τοὺς δύο Κύπριους συναδέλφους ἐπιστήμονες ἐκφράζω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου. Ἡ ἀσφυκτικὴ πίεση τοῦ χρόνου μοῦ στέρησε τὴ δυνατότητα νὰ ἀνταποκριθῶ ἐγκαίρως στὴν πρόταση τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν. Ἡ παρούσα δημοσίευση ἱκανοποιεῖ ἐν μέρει τὴν προσδοχία τῶν Κυπρίων συναδέλφων καὶ τῶν ἐν γένει ἐνδιαφερομένων ἐρευνητῶν.

13. Γιὰ τὸ χειρόγραφο μνηεῖς βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 48-51, 49 σημ. 2· J. Darrouzès, *REG* 37 (1979) 13, σημ. 25· Ν. Χ. Ἰωαννίδη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 80, σημ. 7· Β. Ἀτσαλου, *Τὰ χειρόγραφα τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Κοσίνιτσας*, σ. 76· Γ. Κ. Παπάζογλου, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης (Κατάλογοι καὶ καταγραφές)*, Ἀθήνα 1991, σ. 81· Elena Velkovska, *Chronologie et contenu des manuscrits grecs de la collection du Centre d'Études Slavo-byzantines «Ivan Dujčev»*, Actes de la Table Ronde, σ. 50· V. Atsalos - A. Džurova - V. Katsaros - Kr. Stančev, *«Checklist» de la Collection des manuscrits grecs conservée au Centre de Recherches Slavo-byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Clement d'Ohrid» de Sofia* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Publications du Programme de la coopération entre le centre «Ivan Dujčev» de l'Université «St. Clement d'Ohrid» de Sofia et l'Université Aristote de Thessalonique, 3], Thessalonique 1994, σ. 36, ἀρ. 262, 65. Β. Κατσαροῦ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου*, σ. 202, 293. Τὸ χειρόγραφο ἐξετάζω ἀναλυτικὰ στὴν ἐκτενέστερη μελέτη τοῦ κειμένου τῶν Πρακτικῶν.

14. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 49, σημ. 2.

15. Βλ. Elena Velkovska, *Chronologie et contenu*, ὁ.π., σ. 50: *Le deuxième écrivain qu'on suppose présenté à travers d'autographes, c'est Joseph Bryenne*. Πρβλ. V. Atsalos - A. Džurova - V. Katsaros - Kr. Stančev, *«Checklist»*, σ. 36, ἀρ. 262 (καὶ σ. 65): «Joseph Bryennios. Oeuvres autographes (Κεφάλαια Θεολογικά, Lettres, Actes de Chypre), etc.».

Βρυεννίου¹⁶. Ἡ κατάστασή του δὲν εἶναι καλή. Ἐχουν χαθεῖ τὰ προστατευτικά καλύμματα τῆς στάχωσης· σώζεται μόνο ἓνα τμήμα τῆς πρώτης προστατευτικῆς πινακίδας τοῦ καλύμματος, πού ἦταν ξύλινη μὲ δερματόδετη ἐπικάλυψη, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ λινὸ ὕφασμα πού στερεώνει τὴ στάχωση στὴ ράχη καὶ καλύπτει τὶς ραφές τοῦ χειρογράφου. Στὸ κέντρο τοῦ περιθωρίου, στὴν κορυφὴ τοῦ φ. 1 τοῦ χειρογράφου, διακρίνεται ἀκόμη ἡ φράση: † xē iū xē uīe τοῦ Θυ, <...>¹⁷, ἐνῶ ἡ ἐρυθρογραφία τῆς ἐπιγραφῆς στὴν ἀρχή, ἔχει σήμερα σχεδὸν τελείως ἐξαφανιστεῖ (βλ. πίν. 1). Ὅλο τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου γραφέα. Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης συχνὰ στοὺς τίτλους ἐρυθρογραφία, ἡ ὁποία ἀλλοῦ ἐξαφανίστηκε καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα πῆρε τὸ χρῶμα τοῦ πορτοκαλιοῦ.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου

Τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου περιγράφεται συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα: *Ἐν ἀρχῇ* (φφ. 1-238) *ὑπάρχουσι τὰ τοῦ Βρυεννίου κεφάλαια ἐπτὰκις ἐπτὰ* (ἴδε *ἐκδ. Βουλγάρεως*, τόμ. Γ', σ. 48), *ἑτέρα τινα θεολογικά συγγραμμάτια καὶ ἐπτακαίδεκα τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολαί, αἱ ἀπὸ σελ. 127-170 τόμ. Γ*¹⁸. Τὸ κείμενο τῶν Πρακτικῶν περιέχεται στὰ φφ. 265-278ν τοῦ χειρογράφου. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς σκόπευε νὰ δημοσιεύσει τὸ κείμενο τῶν Πρακτικῶν σὲ ξεχωριστὴ ἔκδοση, ἀλλὰ τοῦτο, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, δὲν ἐγίνε¹⁹. Ἡ διαπίστωσή μου ὅτι τὸ κείμενο τῶν Πρακτικῶν εἶναι ὁλοκληρωμένο ἐνισχύεται, τόσο ἀπὸ τὴν κατάληξη τοῦ κειμένου, ὅσο καὶ ἀπὸ ἓνα γνωστὸ καταληκτικὸ ἐπίγραμμα πού σώζεται στὸ κάτω-κάτω μέρος τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ χειρογράφου, πού δηλώνει ὅτι τὸ κείμενο τελείωνε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο²⁰. Εἶναι συνε-

16. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται στὰ δεδομένα λεπτομερειακῆς ἐξέτασης τοῦ χειρογράφου τὴν ὁποία θὰ ἐκθέσω στὴν ἀναλυτικότερη μελέτη τῶν Πρακτικῶν. Ἀρκεῖ ἐδῶ νὰ σημειώσω ὅτι ἡ ὀρθογραφικὴ ἀπόδοση τῶν κειμένων ὅλου τοῦ χειρογράφου δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ γραμματικὴ μὀρφωση τοῦ Βρυεννίου· ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα τεχνικὰ στοιχεῖα ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου, ὅπως ἡ προσθήκη τῶν σχημάτων πού συνοδεύουν κείμενα, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀντιγραφή τῶν κειμένων τοῦ ὅλου περιεχομένου τοῦ χειρογράφου ἐγίνε ἀπὸ χέρι ἄλλου γραφέα, ὁ ὁποῖος βοηθήθηκε καὶ ἀπὸ κάποιον ἐρυθρογράφο ἢ τουλάχιστον ἓναν ἄλλο σχεδιαστή. Ἡ ἐξέταση ὡστόσο τοῦ χαρτιοῦ καὶ τῶν ὑδατοσήμων ἐντάσσουν τὸ χειρόγραφο σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ὁ Βρυένιος ζοῦσε ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη (± 1415).

17. Ἡ φράση αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ μεγάλη πιθανότητα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τῆς γραφῆς στὸ χειρόγραφο ὡς ἐξῆς: *Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)έ, υἱέ τοῦ Θ(εο)ῦ, <ἐλέησον με>.*

18. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 49 σημ. 2.

19. Ὁ.π., σ. 49: *θέλουσιν ἐκδοθῇ ἐν ἑτέρᾳ βίβλῳ.*

20. Τὸ κείμενο τοῦ καταληκτικοῦ αὐτοῦ ἐπιγράμματος ἔληξαν *αὐχὴν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ ...* (βλ. *Πρακτικά*, στίχ. 776-777), δηλώνει τὸ τέλος τοῦ κειμένου. Γιὰ τὸ μοτίβο αὐτὸ καὶ τὴν ἱστορία του βλ. G. M. Parassoglu, *Δεξιὰ χεῖρ καὶ γόνυ. Some thoughts on the Postures of the Ancient Greeks and Romans when Writing on Papyrus Rolls*, *Scrittura e Civiltà* 3 (1979) 5-21 καὶ πίν. 1-6. Τὰ παραδείγματα τῆς φόρμουλας τοῦ καταληκτικοῦ ἐπιγράμματος στὰ βυζαντινὰ

πῶς εὐτύχημα ὅτι τὸ κείμενο σώθηκε ὁλόκληρο (βλ. πίν. 3).

Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ ἀποστολή του στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο

Τὸ γεγονός τῆς Συνόδου τῆς Κύπρου συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου, τοῦ βυζαντινοῦ λογίου γιὰ τὸν ὁποῖο εὐτυχῶς διαθέτουμε σήμερα ἀρκετὲς καὶ σημαντικὲς πληροφορίες²¹, ὥστε νὰ σχηματιστοῦν τὸ πορτραῖτο, τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴν παρουσία του στὴν Κύπρο. Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, γόνος τῆς μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Βρυεννίων²², γεννήθηκε γύρω στὸ 1350 μᾶλλον στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου μεγάλωσε καὶ σπούδασε²³. Τὸ 1380 εἶναι μοναχὸς στὴ Μονὴ Στουδίου, ὅταν ἀναλαμβάνει τὸ βάρος μιᾶς ἀποστολῆς στὴν Βενετοκρατούμενη Κρήτη²⁴, μὲ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὸ φρόνημα τοῦ ὁρθόδοξου κλήρου καὶ λαοῦ τῆς νήσου²⁵. Τὸ 1396 βρίσκεται ἀκόμη στὴν Κρήτη, ἀντιμετωπίζοντας τὴ δράση τοῦ δομινικανοῦ ἱερομονάχου Μάξιμου Χρυσοβέργη, τοῦ «λατινόφρονος»²⁶, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος στὴν ἐπιγραφή ἐνὸς διαλόγου του²⁷. Τὸ 1401 οἱ Βενετοὶ τὸν συλλαμβάνουν, τὸν φυλακίζουν γιὰ τὴ δράση του καὶ τὸν ἀπελεύνουν²⁸. Ὑστερα

ἐλληνικὰ χειρόγραφα (δ.π., σ. 19 σημ. 48) μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστούν.

21. Βλ. *PLP*, λ. Βρυέννιος, ἀριθ. 3257, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὴν εἰδικότερη μεταγενέστερη βιβλιογραφίᾳ ἄς προστεθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου ἐπιστολαὶ λ' καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτὸν γ', EEBΣ* 46 (1983-1986) 279-364.

22. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Βρυεννίων βλ. *PLP*, λ. Βρυέννιος, ἀριθ. 32-47-3260. Βλ. ἀκόμη Κ. Ἀμάντου, *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 428-429.

23. Οἱ Ph. Meyer [*Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung, BZ* 5 (1896) 88] καὶ Ν. Β. Τωμαδάκης (*Ἰωσήφ Βρυέννιος, Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων*, τεῦχος δευτέρου, Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγειοι χρόνοι, Ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 506) θεωροῦν ὅτι ἡ ἐνεργαμένη καὶ θρειαμένη τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου. Τὴν ἀποψη ἀμφισβητεῖ ὁ π. Ν. Χ. Ἰωαννίδης, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 71, χωρὶς ἐπαρκὴ ἐπιχειρηματολογία.

24. Καὶ γιὰ τὸ χρονικὸ πλαίσιο δράσεως τοῦ Βρυεννίου στὴν Κρήτη [βλ. Μ. Παλαμᾶ, *Ὁ τόπος τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου, Κρητικὰ Χρονικὰ* 2 (1948) 366-368] ὑπάρχει διχογνωμία. Ὁ Ἀρχιμ. Ἀρσένιος, μετέπειτα ἐπίσκοπος τοῦ Κυριλλῶφ, [*O žizni i sočinenijah Jeromonaha Josifa Vrienija grečeskogo propovednika v konce XIV i pervoi četverti XV stoletija, Pravoslavnoe Obozrenie* 2 (1879) 91, 109] καὶ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης [*Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου, EEBΣ* 29 (1959) 24-28· τοῦ ἴδιου, *Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 519] τοποθετοῦν τὴ δράση του στὴ νῆσο Κρήτη στὸ πλαίσιο 1381-1401. Ὁ R. J. Loenertz [*Pour la chronologie des œuvres de Joseph Bryennios, REB* 7 (1949) 13] διορθώνει: 1382/83-1402/3, ἐνῶ ὁ π. Ν. Χ. Ἰωαννίδης (*Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 74) θεωρεῖ ὅτι ὁ Βρυέννιος ἔφτασε στὴν Κρήτη «περὶ τὸ 1380».

25. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Ἰωσήφ στὴν Κρήτη βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 518-526.

26. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἰωσήφ Βρυέννιος*, σ. 522 σημ. 3.

27. Βλ. Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου, *Τὰ εὐρεθέντα, δι' ἐπιμελείας Εὐγενίου διακόνου τοῦ Βουλγάρου, τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα ἐν Λειψίᾳ τῷ 1768, Εἰσαγωγή Ἀρχιμ. Εἰρηναίου Δεληδήμου, τ. Α', ἔκδοσις δευτέρα [ἐκδοτικὸς οἶκος Βασ. Πηγαπούλου], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 346-362.*

28. Ὁ Ἀρχιμ. Ἀρσένιος [*O žizni i sočinenijah Jeromonaha Josifa*, σ. 109] καὶ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης [*Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου, EEBΣ* 29 (1959) 125-128] θεωροῦν ὅτι ἡ ἐπιστροφή

ἀπὸ ἑνα περιπετειῶδες ταξίδι, κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ πλοῖο πού τὸν μετέφερε ναυάγησε²⁹, ἐπέστρεψε στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα καὶ ἀποσύρεται στὴ Μονὴ Στουδίου μὲ κύρια ἀπασχόληση τὴ συγγραφὴ³⁰. Τὸ ταξίδι καὶ ἡ δράση του στὴν Κρήτη καταγράφεται ἀφενὸς ὡς ἐμπειρία καὶ δοκιμασία καὶ ἀφετέρου ὡς σφυρηλάτηση τῶν προσωπικῶν του θέσεων ὡς ὀρθοδόξου, φανατικοῦ ἀντιλατί-νου καὶ ζηλωτῆ ἀνθροπικοῦ.

Τὸ 1405 ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ματθαῖος, οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου, ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Β΄ ὁ Παλαιολόγος, ἡ σύγκλητος καὶ ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλης ἀποφασίζουν νὰ στείλουν τὸν Ἰωσήφ στὴν Κύπρο, ὕστερα ἀπὸ ἐκκλήση τῶν Κυπρίων ἐπισκόπων πού ἀναζητοῦσαν τρόπους ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ἔστω κι ἂν ἦταν ὑποταγμένοι —λό-γω ἀνωτέρας βίας— στὴ Λατινικὴ ἐκκλησία³¹.

Στις 7 Μαΐου 1405 ὁ Βρυένιος ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν Κύπρο³², ἔχοντας ὡς συνοδεία τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Κοσμιδίου, ἱερομόναχο Ἀντώνιο, καὶ τὸν διάκονο τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντῖνο Τιμόθεο. Ὁ Ἰωσήφ εἶχε ἀρμοδιότητα τοῦ «τοποτηρητοῦ», δηλαδὴ τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου νὰ χειριστεῖ τὸ ζήτημα τῆς «ἐνώσεως» τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο³³. Στις 27 Ἰουνίου, ὕστερα ἀπὸ κουραστικὸ ταξίδι διὰ θαλάσσης πού κράτησε πενήντα μέρες, ἡ ἀντιπροσωπεία

τοῦ Βρυεννίου ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε τὸ ἔτος 1401, ἐνῶ ὁ R. J. Loenertz (*Pour la chronologie*, σ. 13) πιστεύει ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἐπέστρεψε τὸ 1402, μετὰ τὴ λύση τῆς πολιορκίας τῆς ἀπὸ τὸν σουλτάνο Βαγιαζήτ. Πρβλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 77-78. Γιὰ τίς συνθηκὲς ἐξόδου τοῦ Βρυεννίου ἀπὸ τὴν Κρήτη βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 151· πρβλ. τοῦ ἴδιου, Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 530-535.

29. Βλ. Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου, *Τὰ εὐρεθέντα*, τ. Γ΄, σ. 62. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 534-535.

30. Βλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδη, Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 78 σημ. 3-5. Ἡ ὑπόθεση τοῦ π. Ἰωαννίδη, ὅτι ὁ Βρυένιος δίδαξε καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴ Μονὴ Στουδίου στὸ πλαίσιο τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς (ὁ.π., σ. 78) δὲν εὐσταθεῖ. Γιὰ τὴν τύχη τῆς λεγόμενης «Πατριαρχικῆς Σχολῆς» μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1204 βλ. τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1982, σ. 50-65. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν σπουδῶν στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὸ 1310 βλ. Sophia Mergiali, *L'enseignement et les lettres pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, [Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Βυζαντίου, 5], Ἀθῆναι 1996, *passim*.

31. Γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Βρυεννίου στὴν Κύπρο βλ. κυρίως Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 547-556· πρβλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδου, Ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 79-83. Βλ. ἀκόμη, Θ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τ. Δ΄, Μεσαιωνικὸν Βασίλειον, Ἐνετοκρατία, Μέρος Α΄, σ. 618-625. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν κ. Θ. Παπαδόπουλο γιὰ τὴν πολυποίικη καὶ πολὺτιμη βοήθειά του, ὅσες φορὲς χρειάστηκε νὰ τὴ ζητήσω, κατὰ τὴ μακρόχρονη παραμονή μου στὴν Κύπρο.

32. Ὁ.π., σ. 621 σημ. 221.

33. Βλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδου, Ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος, σ. 80 καὶ σημ. 1α. Πρβλ. Θ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ὁ.π., σ. 621.

έφτασε στην Κύπρο³⁴. Χρειάστηκε ένα χρονικό διάστημα για διερευνητικές συζητήσεις με τον κληρο και τον λαό της Κύπρου, κατά τη διάρκεια των οποίων ο Ίωσήφ εξέταζε με προσοχή τις διαθέσεις των Κυπρίων. Οί Κύπριοι ιερωμένοι επιθυμούσαν να συνδυάσουν δύο πράγματα: αφενός την «τυπική» ύποταγή τους στους Λατίνους —αφού δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά— και αφετέρου τη «μυστική» επανένωση με την ορθόδοξη Έκκλησία, γεγονός το οποίο ο Βρυέννιος θεωρούσε μεσοβέζικη λύση³⁵. Τελικά, με δική του απόφαση, ο Ίωσήφ Βρυέννιος συγκάλεσε, οργανωμένη με μυστικότητα, Σύνοδο σε όρεινη περιοχή της Κύπρου, στο ναό του άρχιστρατήγου Μιχαήλ³⁶ (πιθανότατα στη μονή των Άσωμάτων Ταξιάρχων του χωριού Άναλιόντας)³⁷ στις 28 Ιουλίου 1406.

Τί συνέβη στην Κύπρο κατά τη σύνοδο αυτή το γνωρίζαμε σε γενικές γραμμές από τον ίδιο τον Ίωσήφ³⁸, ο οποίος όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη την ίδια χρονιά κατέγραψε τα γεγονότα, αντιμετωπίζοντας την αυστηρή κριτική για το χειρισμό της υπόθεσης στην Κύπρο από τη μερίδα των ανθρώπων που υπολόγιζαν και τις πολιτικές παραμέτρους του θέματος· ανάμεσά τους και ο ίδιος ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β' (ας θυμηθούμε ότι ο πατέρας του Ιωάννης Ε' είχε υπογράψει στις 18 Οκτ. 1369 καθ' ύπαγόρευση των παπικών όμολογία πίστεως στη Ρώμη³⁹), που κρατούσε μὲν επιφυλακτική στάση απέναντι στους Δυτικούς, αλλά στήριζε τις ἐλπίδες του σ' αυτούς και δὲν ήθελε να ὀξύνει τις ἀντιθέσεις⁴⁰.

Ο Ίωσήφ κλήθηκε να ἐκθέσει ἐνώπιον τῆς Συνόδου τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων στην Κύπρο. Στις 17 Μαρτίου 1412⁴¹ ἐκφώνησε τὴν ἀπολογία του ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ ἔργο του «Μελέτη περὶ τῆς τῶν Κυπρίων πρὸς τὴν ὀρθόδοξον

34. Ο.π., σ. 620-621.

35. Βλ. Πρακτικά, στίχ. 137 κ.έ.

36. Ο.π., στίχ. 34.

37. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου ταυτίζεται μὲ τὴν ὁμώνυμη μονὴ κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀναλιόντας, ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴ Λευκωσία, ἀλλὰ καὶ παρὰ τι ὅρος (πιθ. τοῦ ὅρους Μαχαριφά) εἶναι ἡ περισσότερη πιθανὴ (βλ. Θ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ὅ.π., σ. 621 σημ. 222). Τὴ μονὴ ἐπισκέφτηκα ἁμέσως ὕστερα ἀπὸ σχετικὲς συζητήσεις ποὺ εἶχα μὲ τοὺς Κύπριους βυζαντινολόγους Θ. Παπαδόπουλλο καὶ Κ. Κύρρη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς διάλεξής μου στὴν Κύπρο. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τοὺς δύο ἐκλεκτοὺς συναδέλφους γιὰ τὴ συμβολὴ τους στὴν ἀναζήτησή μου αὐτῇ, ὅπως ἐπίσης καὶ τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους Γιάννη Θεοχαρίδη καὶ Ἀντρέα Γιακώβλεβιτς ποὺ πρόθυμα μοῦ προμήθευσαν σχετικὸ βιβλιογραφικὸ ὕλικὸ καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ταύτισης τῆς μονῆς στὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐργασίες τῆς Συνόδου τῆς Κύπρου.

38. Βλ. Ίωσήφ Βρυέννιου, *Μελέτη περὶ τῆς τῶν Κυπρίων ἐνώσεως, Τὰ εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 11-30.

39. Βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση (1354-1369)*. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων χρόνων τῆς μοναρχοκρατίας τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου [Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 10], Θεσσαλονίκη 1993, σ. 142 καὶ σημ. 36.

40. Βλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδου, *Ὁ Ίωσήφ Βρυέννιος*, σ. 83.

41. Βλ. Θ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, σ. 624.

Ἐκκλησίαν μελετηθείσης ἐνώσεως»⁴², στὸ ὁποῖο ἐκθέτει λεπτομερῶς τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου. Στὸ ἀναλυτικὸ αὐτὸ ἀπολογητικὸ ὑπόμνημά του ὁ Ἰωσήφ δὲν χάνει τὴν εὐκαιρία νὰ τονίσει ὅτι α) οἱ Κύπριοι κληρικοί, μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Βούλλας τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου (τὴ λεγόμενη Ἀλεξανδρίνα⁴³) προχώρησαν σὲ καινοτομίες, ὥστε νὰ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ὀρθόδοξες ἐκκλησίες⁴⁴, καὶ β) ἂν τὸ Πατριαρχεῖο ὑποχωροῦσε στὴν Κύπρο, τοῦτο θὰ σήμαινε γενικότερη ὑποχώρηση ἀπέναντι στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ πάπα καί, κατὰ συνέπειαν, τοῦτο θὰ ἀπέβαινε εἰς βάρος γενικὰ τῆς ὀρθοδοξίας⁴⁵. Ὁ κατεξοχὴν ὀρθόδοξος καὶ ἀνθενωτικὸς Ἰωσήφ Βρυέννιος, δάσκαλος τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ⁴⁶, ποὺ συνέχισε τὸν ἀγῶνα του ἕως τὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1439)⁴⁷, δὲν μπορούσε νὰ διανοηθεῖ κάτι τέτοιο καὶ οἱ ἀπόψεις του αὐτὲς ἀντανακλοῦσαν τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς ἀνθενωτικῆς μερίδος ποὺ δροῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὸ συνάγεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ γνωστοῦ ἐπίσης λογίου Ἰωάννη Χορτασμένου⁴⁸, ποὺ ἐνέκρινε τὴ στάση τοῦ Ἰωσήφ στὴν Κύπρο, χαρακτηρίζοντας τοὺς ἐπισκόπους τῆς Κύπρου πονηροὺς: τοὺς ἐκείνων ἱερωσύνης ἀξιώματι προϊσταμένους παράδειγμα γίνεσθαι παντοδαπῆς πονηρίας τῷ πλήθει⁴⁹. Ὁ Ἰωσήφ ἕως τὸν θάνατό του (†1431)⁵⁰ δὲν θὰ πάψει νὰ ἐκφράζει τὶς ἀνθενωτικὲς πεποιθήσεις του.

42. Ὁ.π., σ. 624 σημ. 232-234. Γιὰ τὸ χείμενο στὴν ἐπ'ἀνέκδοτο τοῦ ἔργου βλ. παραπάνω σημ. 38.

43. Βλ. Θ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, σ. 594 σημ. 145, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἐκδόσεις τοῦ λατινικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Διατάξεως (Constitutio ἢ Bulla Cypria).

44. Βλ. Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου, *Μελέτη περὶ τῆς τῶν Κυπρίων ἐνώσεως, Τὰ εὐρεθέντα*, τ. Β', σ. 6-7, 13, 16-17, 22.

45. *Πρακτικά*, στίχ. 210 κ.έ.

46. Γιὰ τὸν Μᾶρκο Εὐγενικὸ βλ. τώρα Evelina Mineva, *Τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ*, δακτυλ. διδ. διατριβή, Ἀθήνα 2000, σ. 9-26, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

47. Γιὰ τὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας βλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959 (= ἑλλην. μτφρ. Γραφεῖο «Καλοῦ Τύπου», Ἀθήνα 1962)· D. J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West. Two world of Christendom in the Middle Ages and Renaissance*, Oxford 1966, σ. 84-111 (= ἑλλην. μτφρ. Κ. Δ. Κυριαζή, ἐκδ. Βιβλιοπωλείου τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα χ.χ., σ. 131-170). Βλ. ἀκόμη V. Laurent, *Les Mémoires du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1435-1439)*, Rome 1971.

48. Βλ. Ἰωάννης Χορτασμένος, ἐκδ. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37)*, *Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [Wiener Byzantinische Studien, Band VII], Wien 1969, σ. 161-162. Ἡ ἐπιστολὴ ἀνατυπώνεται στὸ βιβλίον τῆς Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Σύνταγμα Βυζαντινῶν Πηγῶν Κυπριακῆς Ἱστορίας, 4ος-15ος αἰώνας* [Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν. Πηγὲς καὶ Μελέτες τῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου, XXIII], Λευκωσία 1996, σ. 199-200. Στὸ ἴδιο βιβλίον ἀνατυπώνεται ἐπίσης καὶ τὸ χείμενο τῆς ἐκδόσεως τῶν Πρακτικῶν ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα (σ. 176-180).

49. Ἰωάννης Χορτασμένος, ὁ.π., στίχ. 15-16 (Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, σ. 200, στίχ. 2-3).

50. Βλ. Ν. Χ. Ἰωαννίδου, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, σ. 88.

Ἡ συμβολή τοῦ κειμένου τῶν Πρακτικῶν

Τὸ κείμενο τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου τῆς Κύπρου φωτίζει ἐκεῖνα τὰ σημεία στὰ ὁποῖα ἡ ἔκθεσις τοῦ Βρυεννίου δὲν μποροῦσε ἢ δὲν ἤθελε σκόπιμα νὰ ἐπιμείνει καὶ προπαντὸς εἶναι μαρτυρία γιὰ τὴν ψυχολογικὴ πίεσις τῶν Κυπρίων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἦταν ἀδύνατο νὰ κατανοήσουν οἱ αὐστηροὶ ἀπεσταλλμένοι. Ὅταν στὶς 28 Ἰουλίου 1406, ἡμέρα Τετάρτη, μὲ ἄκρα μυστικότητά ἄρχιζαν οἱ ἐργασίες τῆς Συνόδου στὸ ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου, κληρὸς καὶ λαὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου προσπαθοῦν νὰ πείσουν τὸν Βρυέννιο ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φυγῆς τοὺς παραμένουν ὀρθόδοξοι καὶ ὅτι φαινομενικὰ δέχονται τὴν ὑποταγὴν τοὺς στὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία. Ὁ Ἰωσήφ ἀντικρούει τὶς δικαιολογίες τοὺς, περνᾷ στὸν ἔλεγχον τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ καὶ παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἐπίσκοποι μνημονεύουν κατὰ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας τὸν Φραγγεπίσκοπο καὶ δέχονται τὴ δυτικὴ ἐθιμοτυπία του. Ἡ ἀπάντησις τῶν Κυπρίων σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κατηγορίες εἶναι στὴν οὐσία ὁ κίνδυνος καὶ γι' αὐτὴν ἀκόμη τὴ ζωὴ τοὺς ποὺ παραμονεύει. Ἀλλὰ ὁ Βρυέννιος εἶναι ἀνένδοτος. Ὑποδεικνύει τρόπους ἀπεξάρτησις ἀπὸ τοὺς Λατίνους ὕστερα ἀπὸ ἔγκρισιν τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀντιμετωπίζει τὶς ἀντιδράσεις τῶν Κυπρίων. Τέλος, ἀγανακτισμένος, ἀποκαλύπτει ὅτι οἱ Κύπριοι δὲν ἐπιθυμοῦσαν πραγματικὰ καὶ οὐσιαστικὰ τὴν ἔνωσιν, ἀλλὰ ἐπιδιώκουν μόνον νὰ τὰ ἔχουν καλὰ καὶ μὲ τὶς δύο Ἐκκλησίες. Ὡς ἐκ τούτου, καταλήγει, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μακρηγοροῦν καὶ ἀναφωνεῖ, διακόπτοντας τὶς συζητήσεις, τὸ θέλημα γενέσθω τοῦ Θεοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας⁵¹.

Ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ κειμένου τούτων ῥηθέντων καὶ γράμμασι τυπωθέντων, αὐτίκα τὴν σύνοδον κατελύσαμεν⁵² δηλώνει καὶ τὸ τέλος τῶν συζητήσεων· δηλώνει καὶ τὸ τέλος τοῦ κειμένου τὸ ὁποῖο ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς θεωροῦσε λειψό. Στὴν ἴδια παράγραφο δηλώνεται καὶ ὁ σκοπὸς τῆς καταγραφῆς τοῦ κειμένου πρὸ τοῦ ἡμᾶς ἀναχθῆναι τῆς Κύπρου εἰς μνήμην τῶν μετέπειτα, πάσαις ταῦτα ταῖς ἐκκλησίαις γεγράφαμεν⁵³. Ἡ φράσις εἶναι σημαντικὴ, γιατί δηλώνει ὅτι τὰ Πρακτικὰ συνετάγησαν στὴν Κύπρον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βρυεννίου, ἀπεστάλησαν σὲ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ὑπῆρξαν συνεπῶς διάφορα ἀντίγραφα τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης.

Ἀναμφίβολα τὰ Πρακτικά, ὡς κείμενο ἄμεσης καταγραφῆς τῶν λεχθέντων, διατηροῦν τὴν ἀξία τοῦ «αὐθεντικοῦ κειμένου», ἂν καὶ παραδίδονται ἔμμεσα ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ πρωταγωνιστῆ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς ἱστορίας καὶ τῶν γραφένων τοῦ κύκλου του. Ἡ ἐπιμονὴ ὅμως τοῦ φιλόλογου στὶς εἰκόνες τῆς λεπτομέρειας

51. Πρακτικά, στίχ. 768

52. Ὁ.π., στίχ. 769-770.

53. Ὁ.π., στίχ. 770-771.

τῶν στιγμῶν, ἡ εἰδικὴ καὶ φορτισμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ἡ ἔνταση ποὺ διαχέεται στὴν ἀντίστιξη τῶν συνομιλιῶν καθιστοῦν τὸ κείμενο ἓνα δραματικὸ ἔργο. Δραματικό, γιατί ὁ διάλογος μὲ τὶς ἐναλλαγές στὸ ρυθμὸ, ζωντανεῖ σκηνές, χρωματίζει τὸν λόγο, παρέχοντας τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ἀκούγονται φωνές τῶν προσώπων σ' ἓνα σκηνικὸ μὲ θεατρικὸ χαρακτήρα. Μιὰ ἄλλη ἀδιαμφισβήτητη ἀρετὴ τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἀμεσότητα τῆς γλώσσας στὴν καθημερινή της ἔκφραση· καλύτερα θὰ λέγαμε τὰ γλωσσικὰ ἐπίπεδα διακύμανσης τοῦ λόγου, καθὼς ἐναλλάσσονται οἱ φωνές τῶν προσώπων ποὺ διαλέγονται. Μέσα ἀπὸ τὴν ἔνταση ἀνασταίνεται ἓνα κλίμα φόβου καὶ ὑποψίας, ὅλος ὁ κόσμος τῆς μικροῖστορίας τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς, φευγαλέες στιγμές ἀνθρώπινης ἔκφρασης πέρα ἀπὸ δεσμεύσεις θρησκευτικῆς πειθαρχίας· στιγμές ἐκρήξεων καὶ θυμοῦ, λόγος ἀπλός, ἐπιχειρηματολογία ἀπλή, ἔκφραση ποὺ ὀδήγησε τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα νὰ προσημάνει τὴ φιλολογικὴ ἀξία τοῦ κειμένου⁵⁴. Ὁ ἴδιος λόγος ποὺ μὲ ὀδήγησε κι ἐμένα στὴν ἀπόφαση νὰ μὴ στερήσω γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα (ἕως τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συνολικῆς μελέτης τοῦ ἔργου) τοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ κείμενο, παρέχοντας ἐδῶ τὴν πρώτη του ὀλοκληρωμένη ἔκδοση.

Στὴν ἔκδοση ἀποκατέστησα τὴν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου, δηλώνοντας στὸ ὑπόμνημα τὶς γραφές, γιὰ νὰ πιστοποιεῖται ἡ παράδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο. Ἀποκατέστησα ἐπίσης σιωπηλὰ τὴ στίξη καὶ συμπλήρωσα τὴν ὑπογεγραμμένη, ἡ ὁποία παραλείπεται σχεδὸν παντοῦ. Ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ κειμένου παραβιάζει συχνὰ τοὺς κανόνες ποὺ ρυθμίζουν τὴν ἔγκλιση τοῦ τόνου, γι' αὐτὸ στίς περιπτώσεις αὐτὲς τὴν ἀποκατάσταση συνοδεύει στὸ ὑπόμνημα ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου.

Ὁφείλω, τέλος, νὰ ἐπαναλάβω ὅτι ἡ ἐργασία ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ εἶναι «πρόδρομη» μιᾶς εὐρύτερης ποὺ θὰ ἐξετάσει μὲ συστηματικότερο τρόπο ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ πραγματολογικά, κωδικολογικά καὶ γλωσσικὰ ζητήματα ποὺ θέτει ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ἄκρως ἐνδιαφέροντος, ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ γλωσσικὴ ἄποψη, κειμένου.

54. Βλ. Ἁθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐκθεσις, σ. 49: οἱ περὶ τὰς γλωσσικὰς ἐρεῦνας ἀσχολούμενοι θέλουσι βεβαίως ὁμολογήσει τὴν σπουδαιότητα τῶν πρακτικῶν τούτων.

Β. Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

K	κώδ. 247 τῆς Μονῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου τῆς ἐπονομαζομένης Κοσίντισας (τώρα στὸ Κέντρο I. Dujčev τῆς Σόφιας, ἀριθ. 262)
N.T.	Novum Testamentum (ἔκδ. Nestle-Aland)
Pap.-Ker.	ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως
PG	Patrologia Graeca (J.-P. Migne)
Sept.	Septuaginta (ἔκδ. A. Rahlfs)
H. Stephanus,	Thesaurus Linguae Graecae (ἔκδ. C. B. Hase, G. et L. Dindorf)
Thesaurus	
<αβγ>	γράμματα ποὺ παρέλειψε ὁ γραφέας
[αβγ]	γράμματα ποὺ χάθηκαν ἀπὸ φθορὰ τοῦ χφ.
{αβγ}	γράμματα ποὺ πρέπει νὰ ἀπαλειφθοῦν

(f. 265) Πρακτικὰ τῆς ἐν Κύπρῳ γενομένης συνόδου, ἐρχομένων ἀπὸ Κωνσταντινουπόλιν πρέσβειων, ὅτε ἐπεθύμησαν οἱ Κύπριοι ἐνωθῆναι τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ τῶν ὀρθοδόξων.

- Ἦλθον ποτὲ εἰς συναίσθησιν τῆς ἰδίας πλάνης οἱ τῆς τῶν Κυπρίων ἐκκλησίας ἐπίσκοποι, διὸ καὶ ἐμήνυσαν λόγους πρὸς τὸν οἰκουμενικόν, πρὸς τοῦτο αἰτοῦντες βοήθειαν, λέγοντες ὡς ἀπάρτι βούλονται ὑποκύβαι τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν ὀρθοδόξων καὶ εἰς ὅσα ἐκείνη προστάξει ὑπέεικιν αὐτῇ πάντοτε. Ὁ δὲ τῇδε
- 5 τῇ ἐπαγγελίᾳ παρασυρεῖς μετὰ τινος μοναχοῦ Θεοδούλου, ἱερωσύνης ἀξίᾳ τετιμημένου καὶ ἔχοντος χρεῖαν ἰδίαν ἐν Κύπρῳ, ἀντεμήνυσεν αὐτοῖς ὡς «εἴπερ βούλεσθε προσδεχθῆναι ὑμᾶς ὡς αἰτεῖτε, γράψατε τὰς ὁμολογίας ὑμῶν, ὡς ἔθος τοῖς εἰς ἀρχιερωσύνην ἀναγομένοις καὶ ὑποψηφίοις τελοῦσιν ἐνταῦθα ποιεῖν, καὶ
- 10 ὑπογράψαντες οἰκειοχείρως αὐτάς, ἀποστείλατε ἡμῖν μετὰ τοῦ παρόντος γραμματεφόρου καὶ τότε σκεψόμεθα ἀκριβέστερον περὶ τούτου». Ἐγραψαν γοῦν κατὰ τὸν ὅρισμόν τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀπέστειλαν ἐγγράφως τὰς ὁμολογίας αὐτῶν, ἀνέγνω ταύτας ἡ σύνοδος, εἶδεν αὐτάς ὁ ἅγιος βασιλεὺς, ἤκουσε περὶ τούτων πᾶσα ἡ Κωνσταντίνου καὶ ἔκριναν πάντες κοινῇ γνώμῃ, ὁ οἰκουμενικός, οἱ ἀρχιερεῖς, ὁ ἅγιος ἡμῶν αὐτοκράτωρ, ἡ σύγκλητος, ἡ πόλις καὶ ἐξελέξαντο πρὸς
- 15 τοῦτο ἄνδρας λογίους, τὸν καθηγούμενον τῆς σεβασμίας βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τοῦ Κοσμιδίου, ἀρχιμανδρίτην καὶ πρωτοσύγκελλον, ἱερομόναχον κῦρ Ἀντώνιον καὶ τὸν τιμιώτατον τῆς ἀγιοτάτης μεγάλης ἐκκλησίας διάκονον κῦρ Κωνσταντῖνον Τιμόθεον, τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων, καὶ τούτους ἀπέστειλαν εἰς τὴν Κύπρον, τάχα δὲ κάμει σὺν αὐτοῖς χειροτονήσαντές με καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ

Tit. Πρακτικὰ – τῶν ὀρθοδόξων om. Pap.-Ker.

4 καὶ ὡς ὅσα Pap.-Ker. 5 τῇ om. Pap.-Ker. 10 γραμματεφόρου Pap.-Ker. 13 πᾶσα om. Pap.-Ker. 14 αὐτοκράτωρ K 16 Κοσμηδίου K et Pap.-Ker.

τοποτηρητήν, ὃ μέγα μὲν δοκεῖ ἀξίωμα καὶ ἔστιν, ὑπερβαῖνόν τε τὴν εὐτέλειαν 20
τὴν ἐμήν, ὅμως δ' οὕτω τοῖς κυρίοις μου δόξαν, ἢ (f. 265v) ἐγένετο. Ἀνήχθη-
μεν οὖν τῆς πόλεως τῇ τοῦ Μαΐου ἐβδόμῃ καὶ πολλὰ κατὰ τὸν πλοῦν ὑπομεί-
ναντες δυσχερῇ, μόγις ποτὲ κατὰ τὴν τοῦ Ἰουνίου ἐβδόμην καὶ εἰκοστὴν κατή-
χθημεν εἰς τὴν Κύπρον. Εὐρομεν δὲ τὰ πράγματα οὕτως ἔχοντα, ὅτι θέλουσι 25
μὲν ἐνωθῆναι τῇ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίᾳ οἱ Κύπριοι, ἀλλὰ μενόντων τῶν συν-
ήθων, ὧν ποιεῖν πρὸς τοὺς Λατίνους ὀφείλουσι, πάντων ἀπαρabaίων, ἡγουν
ἐκείνοις μὲν ὑπέκτειν ἔργῳ εἰς τὸν αἰῶνα δουλεύοντας, ἡμῖν δὲ λόγῳ φιλῶ καὶ
μέλανι μόνῳ δόξαι ὑποταγῆναι καὶ αὐτὸ δὲ τοῦτο λανθάνειν αἰεὶ ὅσον οἶόν τε καὶ
μηδέποτε γνωρισθῆναι σαφῶς, ὥς ἂν μὴ κατὰ τι τοῖς κυρίοις αὐτῶν τοῖς Λατίνοις
προσκραύσωσι. Λοιπὸν ἵνα τὰ διαμέσου συμβάντα, μυρία ὄντα, ἑάσω, ἐν ἡμέρᾳ 30
Τετράδι τῆς ἐβδομάδος, ὁγδόῃ καὶ εἰκοστῇ τοῦ μηνὸς Ἰουλίου τῆς ἐνισταμένης
τεσσαρεσκαίδεκάτης ἰνδικτιῶνος, τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἑννακισιοστοῦ τεσσαρε-
σκαίδεκάτου ἔτους συνήλθομεν μετὰ τῶν Κυπρίων ἰδίᾳ ἐν ὄρει τῆς Κύπρου εἰς
ναὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, οὕτω λεγόμενον τὸν Ἀσώματον, ἐπὶ σκοπῶ 35
τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, τῆς τε τῶν Κυπρίων αὐτῶν καὶ ἡμῶν τῶν ὀρθοδό-
ξων. Καὶ ἀπὸ ὥρας τῆς ἡμέρας ταύτης πρώτης ἕως ὅλης τῆς πέμπτης ἐρρέθη
πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα καὶ γράμμασιν ἐτυπώθη εἰς μνήμην τῶν ταῦτα θελόντων
ἀκούειν μετέπειτα, τὰ δὲ γε μάλιστα καίρια παρ' ἑκατέρων γραφέντα τῶν μερῶν
εἰςὶ τάδε.

Πρῶτον ἀτενίσαντες εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπικαλεσάμενοί τε τὸν Θεὸν καὶ ἐπει- 40
πόντες «τὸ θέλημά σου, Κύριε, γενέσθω καὶ μὴ τὸ ἡμέτερον», ἐκαθίσταμεν.
Ἐπειτα ἐπεὶ πάντες προὔτρεψαν καὶ ἡξίωσαν ἐμὲ πρῶτον λέγειν, ἀπὸ Θεοῦ
ἀρξάμενος καὶ αὐτὸν προστησάμενος ἐπόπτην τοῦ λόγου, δεικνύς, ὅτι φύσει εἷς
καὶ ἓνα κόσμον ἐδημιούργησε, μίαν συνεστήσατο κατ' ἀρχὰς ἐκκλησίαν ἀγγέλων
ἐν οὐρανοῖς, ἓνα παράδεισον ἐφύτευσε καὶ ἓνα ἄνθρωπον ἔπλασε καὶ ὥς τοσοῦτον 45
τὴν ἐνωσιν τῶν καλῶν ὑπεραγαπᾷ, ὅτι, τοῦ ἀποστατήσαντος ἀγγέλου καὶ ἐπὶ γῆς
τεκταινομένου διαίρεσιν, αὐτὸς ὁ εἷς τῆς Τριάδος ἢ (f. 266) ὑπὲρ τῆς τῶν πάν-
των ἐνώσεως ἐνηνθρώπησε καὶ μίαν συστήσάμενος πρωτοτόκων ἐκκλησίαν ἐν
οὐρανοῖς, ἐκεῖ μὲν αὐτὸς σύνεστι τοῖς ἁγίοις, ἅτε πάντων ἑνωσις ἀκροτάτη, κατέ-
λιπε δὲ καὶ ταῖς ἐν γῇ ἐκκλησίαις τὸν τόπον αὐτοῦ τηροῦντας καὶ πληροῦντας τὸ 50
θέλημα τοῦ τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερεῖς, ὧν πρῶτος ἐν τοῖς ζῶσιν ὁ νῦν οἰκουμε-
νικός, ὃς μιμούμενος τοῦτον τὸν φύσει Κύριον καὶ Διδάσκαλον καὶ εἰς ἐνότητα
τῆς πίστεως συνάγων ἅπαντας, ὅσον αὐτῷ δυνατόν, κατανεύσας καὶ ταῖς ὑμῶν
ἀξιώσεσιν, ἀπέστειλεν ἡμᾶς, οὓς ἤδη ὀρᾶτε, τὴν τῆς ἐκκλησίας ἑνωσιν πάνυ
διψῶν, οὐκ αὐτὸς δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ ὁ κράτιστος καὶ ἀγιώτατος ἡμῶν βασιλεὺς 55

20 κ(αι) ἐστίν K ἢ ὑπερβαῖνόν τε K 26 ἡγουν K ἢ δουλεύοντας K: δουλεύουσι Pap.-Ker. 29 ὥσᾱν K:
ὥσᾱν Pap.-Ker. 34 τὸν Ἀσώματον K: τῶν Ἀσωμάτων Pap.-Ker. 37 ἐρέθη K 44 καταρχὰς K 49
ἅτε K 55 μόνο K: μόνος Pap.-Ker.

σὺν αὐτῷ. Οἱ καὶ λόγοις προσαγορεύουσι διὰ τῆς ἡμετέρας φωνῆς τὴν ὑμῶν ἱερο-
τητα σήμερον, ὥς ἄρα καὶ γράμμασι πρότερον, καὶ ὥς ἀνδράσι συνετοῖς καὶ ἐξό-
χοις ταῦτα δηλοῦσιν ἡμῖν καὶ προσέχετε ὅ,τι περ φασί. «Πᾶσα συμφωνία καὶ
60 ἔνωσις ἀνδρῶν διηρημένων, εἰ μέλλοι χρόνους μακροὺς διαμένειν, πρῶτον λέγε-
ται πρὸς τῶν συμφωνούντων αὕτη καὶ δοκιμάζεται λόγοις, εἴτα σημειοῦται διὰ
γραμμάτων, ἔπειτα στέργεται καὶ ἐνεργεῖται τὸν μέλλοντα χρόνον καὶ βεβαιοῖ
τοὺς μὲν λόγους τὰ γράμματα, ταῦτα δὲ πάλιν τὰ πράγματα. Ἐπεὶ οὖν ὑμεῖς καὶ
λόγοις ῥήτησασθε καὶ γράμμασιν ἐδηλώσατε ὅτι θέλετε καὶ ζητεῖτε τὴν τῆς ἐκ-
κλησίας ὑμῶν ἔνωσιν, ἰδοὺ τὰ ἀντὶ τῶν προσώπων ἡμῶν πεμφθέντα πρόσωπα
65 πρὸς ὑμᾶς καὶ τὸ ἐν πάσαις ταῖς συμβιβάσεισι γινόμενον ἔθος πράξατε καὶ αὐτοί,
τὰ συμφωνηθέντα διὰ τῶν λόγων βεβαιώσασθε γράμμασι καὶ τὰ σημειωθέντα
τοῖς γράμμασι διὰ τῶν ἔργων στηρίξατε, εἵπερ ἄρα καὶ συμφωνήσητε».

Οὕτως εἰπόντος μου, κλίναντες ἅμα τὰς κεφαλὰς τὰ τοῦτο μηνύσαντα πρό-
σωπα προσεκύνησαν καὶ τὸ ῥηθὲν ἐπαινέσαντες, οὕτω καλὸν γενέσθαι πάντες
70 συνέθεντο. Εἴτα πάλιν προλέγειν με ἀξιώσαντες, ὥς εἶδον ἅπαντας αἵρουμένους
προθύμως ἀκούειν, ἢ (f. 266v) ἔφην αὐτοῖς. Ἐγὼ μὲν ἐτοίμως ἐρῶ καὶ ὑμεῖς
οἶμαι προσεχόντως ἀκούσεσθε. Σὺ δὲ τοῦ μεγάλου μοναστηρίου ἡγούμενε, χάρ-
την καὶ μέλαν λαβὼν μετὰ χειρας, σημειοῦ κεφαλαιωδῶς τὰ παρ' ἡμῶν λεγόμενα
ἅπαντα, μηδὲν καλλωπίζων κατὰ τὰς λέξεις, ἀλλ' ἕκαστον γράφων ἀπαραλλάκτως
75 ὥς λέγεται. Οὕτω γάρ ἐστι συνήθεια ἐν πάσαις ταῖς τοιαύταις συνελεύσεσι γίνε-
σθαι, καὶ εἰκότως, ὥς ἂν μὴ ἄλλα ἀντ' ἄλλων ἴσως καὶ λέγεται ὕστερον καὶ πι-
στεύεται.

Ἡγούμενος. Οὕτω ποιῶ, ἰδοὺ ὥς προσέταξας.

Ὁ Ἰωσήφ. Ἀρξοῦ γράφειν ἀπὸ Θεοῦ, καθὰ τὸ προοίμιον εἴρηται. Ἀλλὰ τίς
80 ἐστὶν ὁ τοῦ τῆς Πάφου τὸν τόπον τηρῶν;

Ὁ Λευκωσίας. Ἐγὼ αὐτός, πατέρα μου, πρὸς πίστωσιν δὲ τοῦ λόγου μου
ἰδοὺ τὸ πιττάκιν του.

Ὁ Ἰωσήφ. Δεχόμεθά σε, ἀρκεῖ. Τοῦ δὲ τῆς Λεμισοῦ;

Οἱ πάντες. Ἐκεῖνος οὐ κοινωνεῖ ἐν τούτοις οὔτε ἐν ἄλλοις ἡμῖν.

85 Ὁ Ἰωσήφ. Ὁμολογουμένως;

Οἱ Κύπριοι. Ναί, ἀλήθεια.

Οἱ πρέσβεις. Ἐστω γοῦν ἀπόβλητος ἅμα τοῖς ὑπ' αὐτόν.

Ὁ Ἰωσήφ. Ἡμῖν δὲ ἤδη καιρὸς τῆς ἀγωνιστικῆς διαλέξεως ἄρξασθαι σὺν
Θεῷ.

90 Πάντες. Ὅρισε.

Ὁ Ἰωσήφ. Ὑμεῖς εἶπατε πρῶτον, τί συνελθόντες βούλεσθε, τίني θέλετε ἐνω-

58 ὑμῖν Pap.-Ker. 59-69 in marg. πᾶ<λιν> ἔξω habet K 63 ῥήτησασθε K: ῥήγησασθε Pap.-Ker. 71 ἐ-
τοίμως K 76 ἄλλα ἀντ' ἄλλων K: ἄλλ' ἀντ' ἄλλων Pap.-Ker. 79 Ἀρξοῦ K: Ἀρξαί Pap.-Ker. 82 πιτ-
τάκιν του K: πιττάκιν μου Pap.-Ker. 84 Οἱ K 87-88 post ὑπ' αὐτόν om. Ὁ Ἰωσήφ Pap.-Ker. 90 ὅρι-
σε K: ὅρισαι Pap.-Ker.

θῆναι, τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν ὀρθοδόξων;

Οἱ Κύπριοι: Ναί, καί τί γάρ ἄλλο;

Ὁ Ἰωσήφ: Ὡστε διηρημένοι ἐστέ.

Τινές: Πάντως.

95

Ὁ Ἰωσήφ: Τίς ὁ τὴν διαίρεσιν ταύτην ἐργασάμενος πρῶτος, ὁ Γερμανός;

Οἱ ὅλοι: Ἀληθῶς.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐκείνου δὲ διάδοχοι πάντες ὑμεῖς, ἢ οὐχ οὕτως;

Ὁ Ἀμμοχώστου: Ἀλλὰ ναί.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐκτοτε μέχρι τῆς δεῦρο πόσα ἔτη παρῆλθεν;

100

Ὁ Λευκωσίας: Ἐγγιστα τῶν διακοσίων.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐξητήθη ποτὲ πρὸς τινων τὸ πρᾶγμα τοῦτο διορθωθῆναι;

Τινές: Οὐκ ἔχομεν σαφῶς παρασπῆσαι.

Ὁ Ἰωσήφ: Λοιπὸν πρῶτον δεῖ ἐξετάσαντας ἀκριβῶς καὶ ζητήσαντας σήμερον
τίνα ἦν τὰ τὴν ἄχρι διακοσίων ἐτῶν παρεκτεινομένην ποιοῦντα || (f. 267) διαί- 105
ρεσιν καὶ ταῦτα ἐκ μέσου ποιησαμένους, οὕτω τὴν ἑνωσιν ἐπεργάσασθαι, ὥς ἕως
ἂν ἐκεῖνα συνίσταται, ταύτην προβῆναι ἀδύνατον. Πῶς γὰρ μυρίων μεσεμβολού-
νων αὐτῇ πρὸς τῇ καθ' ἡμᾶς, ἀληθείας καὶ μὴ δοκοῦσα γενήσεται ἢ συνάφεια; Ἡ
πῶς οὐκ ἔστι καὶ τὸν τυχόντα λογίσασθαι ὅτι τὸ τοῖς παρελθούσι διὰ μέσου τῶν
τοσοῦτων ἐτῶν πατριάρχαις καὶ ἀρχιερεῦσι παροραθέν, ὥς ἀδυνάτως ἔχον πρὸς 110
διόρθωσιν, παρωράθη καλῶς;

Ἐξαρχος: Πῶς τοῦτο λέγεις οὐκ ἴσμεν. Σαφέστερον φράσον ἡμῖν.

Ὁ Ἰωσήφ: Φημί, ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἐμῶν ὧν ὁρᾷτε δακτύλων, τοῦ λιχανοῦ καὶ
τοῦ μέσου, καὶ ἀπλῶς ἐπὶ πάντων τῶν συναφθῆναι ἢ ἐν σπευδόντων γενέσθαι,
ἕως ἄλλο τι τούτων μεταξὺ παρεμπίπτει, τοῦτο συμβῆναι ἀμύχανον, οὕτω καὶ 115
ἐφ' ἡμῶν καὶ ὑμῶν, ἂν μὴ τὰ τὴν σύναψιν ἐμποδίζοντα ἐκβληθῇ, ἀληθείᾳ ἡμᾶς
ἐνωθῆναι ἀδύνατον.

Ὁ Λευκωσίας: Καὶ τίνα εἰσὶ τὰ τὴν ἑνωσιν ταύτην γενέσθαι κωλύοντα;

Ὁ Ἰωσήφ: Ὑμεῖς, οἱ καὶ πράττοντες ταῦτα, ἀκριβέστερον μᾶλλον ἡμῶν γι- 120
νώσκοντες, εἴπατε.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Ἐγὼ οὐδὲν οἶδα τοιοῦτον.

Ὁ Λευκωσίας: Ἀλλ' οὐδ' ἐγώ.

Ὁ Ἰωσήφ: Καὶ λοιπόν, ὄντος οὐδενὸς τοῦ κωλύοντος, ἐν ἐσμέν.

Ὁ πρωτοπαπᾶς: Μαθόν, ἀμὴ τί ἐνι.

Ὁ Ἰωσήφ: Καὶ θέλετε, ἵνα μετὰ ἀγάπης δείξω ὑμῖν τὰ μεσέμβολα ἢ καὶ ἄν μέ- 125
ρος αὐτῶν;

Πάντες: Παρακαλοῦμεν, εἰπέ.

100 παρῆλθον Pap.-Ker. 110 παρωραθέν K 115 ἄλλο τι K 119 ταῦτα om. Pap.-Ker. 119-120 γινώ-
σκοντες K: γινώσκουσι Pap.-Ker. 123 ἐν ἐσμέν K 124 πρῶτος παπᾶς Pap.-Ker. 125 ante θέλετε
om. καὶ Pap.-Ker.

‘Ο Ἰωσήφ: Τὰ τὴν διαίρεσιν ταύτην καὶ ποιήσαντα καὶ ποιοῦντα εἰσὶ μὲν καὶ ἄλλα μυρία, ἐξ ἐκείνων δὲ καὶ ταῦτα. Ἀλλὰ μὴ δυσχεράνητε, διεξιόντος μου τὰ-
 130 ληθῆ.

Οἱ ὅλοι: Κέλευσον, κῦρι.

‘Ο Ἰωσήφ: Ὅτι ὑμεῖς οἱ κατὰ καιρῶν διαδοχὰς τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κύπρου διαδεχόμενοι τὸν Ῥώμης ἅγιον ὁμολογεῖτε καὶ τοῦ μακαρίου Πέτρου μόνον διάδοχον ἀληθῆ.

135 ‘Ο ἡγούμενος: Ὅχι.

‘Ο Ἰωσήφ: Ἀλλὰ ναί.

‘Ο Ἀμμοχώστου: Ναὶ κῦρι, ἀλλὰ λέγομεν, «σωζομένης τῆς πίστεώς μου».

|| (f. 267v) ‘Ο Ἰωσήφ: Τοῦτο οὐδὲν ἡμᾶς ὠφελεῖ. Ὅμοιοι γάρ ἐστιν ὡς εἴ
 140 τις ἐρωτώμενος ὀρθοδόξων, «ὁμολογεῖς ἀληθεῖς θεοὺς εἶναι τὰ εἰδῶλα», ἢ τό γε
 μετριώτερον «στέργεις τὴν τῶν Ἀρμενίων καὶ μόνην δόξαν», ὃ δὲ ἀποκρίνοιτο,
 «ναί, σωζομένης τῆς πίστεώς μου», θαρρῶν ὅτι ἡ προσθήκη αὕτη βοηθεῖ τούτῳ
 δῆθεν καὶ ἀναιρεῖ τὴν ἐπάρατον ταύτην ὁμολογίαν, ἢ δ’ ἐστὶν ἀπάτη σαφής, διὸ
 καὶ οὐδεὶς τῶν ἁγίων ποτὲ τοιαύτην ἐφεῦρεν ἀπολογίαν.

‘Ο Λευκωσίας: Ἀλλ’ ἐγὼ ἐπτακόσια ὀλοκοτίνα ξένια δοὺς οὐχ ὠμολόγησα
 145 ὡς οἱ ἄλλοι ἐν τῷ χειροτονεῖσθαι με.

‘Ο Ἰωσήφ: Καὶ τί τοῦτο; Ἀλλ’ οἱ συλλειτουργοί σου καὶ συνεπίσκοποι συν-
 ωμολόγησαν καὶ αὐτὸς αὐτοῖς συνυπόκεισαι.

‘Ο Ἀμμοχώστου: Ναί, ἀληθῶς, πλὴν οὐκ ὀρθόδοξον αὐτὸν λέγομεν, ἀλλὰ
 150 μηδέποτε ἀντιστῆναι τῇ τῆς Ῥώμης ἐκκλησίᾳ προφανῶς διαβεβαιούμεθα καὶ
 ὑποτάσσεσθαι ταύτῃ καὶ γινομένης συνόδου τῶν δυσικῶν, χρεωστεῖν ἀπαντῆσαι
 καὶ συμπράττειν αὐτῇ τὰ δυνατὰ καθ’ ὧν ἂν καὶ γένηται καὶ τὰ πιστὰ τηρεῖν πρὸς
 τὸν πάπαν ὁμολογοῦμεν, ὅμως πάντα κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον, ἡμεῖς δ’ αὐτοὶ
 ἐν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις ὡς θέλομεν, οὕτω καὶ πιστεύομεν καὶ
 διάγομεν.

155 ‘Ο Ἰωσήφ: Ἐτι τοῦτο χεῖριστον τοῦ προτέρου, ὅτι ὑποτακτικοὶ καὶ δοῦλοι
 αἰώνιοι ἐγγράφως ὁμολογοῦντες καὶ διὰ στόματος διαρρήδην, κατὰ τὸ λανθάνον
 τοὺς πάντας θαρρεῖτε πιστεῦειν ὀρθῶς καὶ σωτηρίαν ἐντεῦθεν ἐκδέχεσθε. Ὁ νεύ-
 ματι μόνον τὸν Θεὸν ἀρνησάμενος ἀπωλεία ὑπόκειται καὶ ὁ λόγοις καὶ ᾗθεσι καὶ
 τρόποις καὶ γράμμασι κινδυνεύων περὶ τὴν πίστιν πόθεν σχῆῃ παρρησίαν;

160 ‘Ο ἡγούμενος: Πῶς καὶ διὰ γραμμάτων, ὡς λέγεις, ὁμολογοῦμεν;

‘Ο Ἰωσήφ: Οὐχὶ τὴν ὑποτύπωσιν τῆς χειροτονίας ἡμῶν ὁ προρρηθεὶς Γερ-
 μανὸς ἐγγραφον ἤνεγκεν ἡμῖν ἐκ τῆς Ῥώμης, ἐν ᾗ πάντες οἱ καδδηνάλιοι ὑπέγρα-

129-130 τὰληθῆ K 131 οἱ ὅλοι K 132-135 ὅτι - ἀληθῆ: in marg. αἰτίαι habet K 132 διαδοχὰς K: διαδοχῇ Pap.-Ker. 133 post Πέτρου om. μόνον Pap.-Ker. 140 post Ἀρμενίων om. καὶ μόνην Pap.-Ker. 142 ἢ δὲ ἐστὶν K 144 Ὁ Λευκωσίας K: Ὁ Μυσίας Pap.-Ker. 145 χειροτονεῖσθαι με K 150 γινομένης K: γενομένης Pap.-Ker. 155-162 ἔτι - Ῥώμης in marg. πάλιν κρίσις habet K 157 post σωτηρίαν om. ἐντεῦθεν Pap.-Ker. 159 παρρησίαν: hic finit editio Pap.-Ker. 161 προρρηθεὶς K

φάν καὶ διὰ βούλλας αὐτὴν ὁ τότε πάπας ἐσφράγισεν, ἣν κατέχων || (f. 268) εἰς
 χεῖρας ὁ φραγγεπίσκοπος, ἥνικα χειροτονεῖσθε, ὡς ἐκεῖ τέτακται, πάντα τὸν εἰς
 ἐπισκοπὴν ἀναγόμενον ἐρωτᾷ, ὁ δὲ ἐτοιμῶς συγκατατίθεται; 165

Ὁ ἡγούμενος: Naί, ἀλλ' οὐκ ἐμπτύει αὐτῷ, οὐδὲ ἐμφυσᾷ τρίς, ὡς ἦδη τινὲς
 κατηγοροῦσιν ἡμῶν.

Ὁ Ἰωσήφ: Τὸ τί κατηγοροῦσιν ὑμῶν ἕτεροι ἐν ἄλλοις οὐκ οἶδα, ὅτι δ' ἐπ'
 ἐκκλησίας καὶ παρρησίας καὶ κατὰ χρέος σχήματι καὶ γλώττῃ καὶ πράγματι ἅγιον
 ὁμολογεῖτε τὸν Ῥώμης ῥητῶς ἐν τοῖς γράμμασι καὶ τὸν ἴδιον φραγγεπίσκοπον 170
 ἕκαστος κύριον ἑαυτοῦ καὶ οἰκεῖον μητροπολίτην ἀνακηρύττει καὶ πάντας τοὺς
 ἐκείνου ὥσπερ ἀδελφούς στέργειν γνησίους, καὶ λεγάτους ἔλθῃ, προὔπαντῆσαι
 τούτῳ κατ' ὀφειλὴν καὶ καθ' ὧν ἂν χωρήσῃ —δῆλον δ' ὅτι χωρήσει κατὰ Ῥω-
 μαίων— συμπράττειν αὐτῷ, ἄχρις ἂν ἐντεῦθεν ἀπέλθῃ, καὶ τοῦ ἁγίου εὐαγγε-
 λίου προκειμένου ἀνεωγμένου τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπάνω τῶν ἐκείνου γραμμάτων 175
 τολμηρῶς τιθέντες ὁμνύετε πάντα στέργειν ὅσα ἢ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἐκκλησία
 τηρεῖ ἀπαράτρεπτα, ἀπλήθυντα καὶ ἀμείωτα καὶ πάλιν βιβλίου τεθέντος ἐπάνω
 τῆς ἐκάστου ὑμῶν κορυφῆς ἱερολογίαν καὶ εὐχὴν πάντων ἀκουόντων καὶ ἐπι-
 σφράγισμα εὐλογίας εἰς τὰ μέτωπα, πάντων ὡσαύτως ὁρώντων, ἐκεῖθεν λαμβά-
 νετε καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ τῆς ἐπισκοπῆς κληροῦσθε, τοῦτο σαφῶς ἐπίσταμαι καὶ 180
 ὑμεῖς δέ, προδῆλου τοῦ πράγματος καθεστῶτος, οὐκ ἂν ἀρνηθῆιτε.

Ὁ ἡγούμενος: Καὶ ἔστι τόπος πούποτε εἰς ἅπασαν τὴν ὑπ' οὐρανὸν ὅπου μὴ
 συγκοινωνοῦσι κατὰ τι οἱ ὀρθόδοξοι τοῖς αἰρετικοῖς; Τί ἔπαθον οἱ Κύπριοι,
 ὅπου μόνοι πταίουσιν ἐν τῷ κόσμῳ;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἄκουσον μακροθύμως, εἰ βούλει. Σὺ νῦν ἀσθενεῖς ἀληθεῖα νόσον 185
 μακρὰν καὶ δεινὴν καὶ κινδυνεύεις ἤδη ἀποθνήσκειν κακῶς. Ἐκάλεσας γοῦν ὑπὲρ
 σαυτοῦ καὶ τῆς σῆς ἐπανακλήσεως καὶ ὑγείας μακρόθεν ἱατρὸν ἐμὲ καὶ ἰδοὺ
 ἐλέησας σε ἦλθον καὶ τό γε εἰς ἐμὲ ἤκον ἐπισκέπτομαί σε καὶ δείκνυμί σοι τὴν
 νόσον ὅποια καὶ ὧν αὕτη δεῖται ὑπομιμνήσκω σε φαρμάκων καὶ σὺ ἀφείς τὸ
 εὐχαριστεῖν μοι, κράζεις καὶ ἐγκαλεῖς μοι ὅτι τοὺς ἀνὰ πᾶσαν τὴν γῆν ἐάσας || (f. 190
 268v) ἀρρώστους ἐπιμελοῦμαί σου; Πρόσεχε.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Καλὰ λέγει, ὅτι ἀληθῶς οὕτω ποιοῦμεν, πλὴν τυραννοῦ-
 μενοι.

Ὁ Ἰωσήφ: Τέως, εἴτε ἐκόντες εἴτε ἄκοντες, οὕτω ποιεῖτε πάντες, ὥσπερ ἀπέ-
 δεῖξα. 195

Ὁ Λευκωσίας: Καὶ ἐὰν μὴ τοῦτο ποιήσωμεν, πάντας ἐξορίζουσιν ἐντεῦθεν
 τοὺς ἐπισκόπους ἢ βεσματίζουσι καὶ οὐκέτι γενέσθαι ἐπίσκοπον ἐνταῦθα ἀφήσου-
 σι καὶ γενήσεται καὶ αὕτη ἡ νῆσος ὥσπερ ἡ Κρήτη, ἐπισκόπων Ῥωμαίων παντά-

172 λεγάτος K 173 χωρήσῃ K 174 ἀπέλθοι K 175-180 τὴν δεξιὰν - κληροῦσθε in marg. ἄρσις habet K 182-184 in marg. ἀνάλυσις habet K 185-189 in marg. νουθέ<τημα> habet K 191 ἐπιμελοῦμαι σου K

πασιν ἔρημος.

200 Ὁ οἰκονόμος: Ἄν ἔνε θέλημάν του καὶ νᾶνε καλόν, ἅς τὸ ποίσωμεν.

Ὁ Ἰωσήφ: Οὕτω λέγω ποιῆσαι τοῦτο ἢ μή, διότι οὐδέ, ἐάν εἴπω τοιοῦτόν
τι, ποιεῖν μέλλετε, ἐκεῖνο δὲ μαθεῖν ἀγαπῶ, πῶς αὐτόνομος ὄντες ἐκκλησία καὶ
τὴν ἐλευθερίαν πρὸς τινων τυραννίδι ἀφαιρεθέντες ἢ θελήσει οἰκεία καταλιπόντες,
205 δῆθεν πάλιν ὑπισχνεῖσθε ταύτην, ἣν πάλαι προῦδῶκατε, παρέχειν τῷ οἰκουμε-
νικῷ καὶ τηρεῖν ἀπαράτρεπτον, τὴν οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ἢ πῶς δύνασθε «δυοὶ κυριοὶς
δουλεύειν» καὶ ὑμῶν αὐτῶν εἶναι, τὸ αὐτόνομον ἤδη προδεδωκότες.

Ὁ Λευκασίας: Οὐχ ἡμεῖς τοῦτο, ἀλλὰ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἄλλοι συνεκατέβη-
σαν οἰκονομικῶς, ἵνα μὴ γένηται τι ἴσως τούτου βαρύτερον. Ἡμεῖς δὲ νῦν ζητοῦ-
μεν ἐνωθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ.

210 Ὁ Ἰωσήφ: Ὅν ἐκεῖνοι κύριον ἑαυτῶν ἐπεγράψαντο, ὑμεῖς, ἅτε δεσπότην
ὑμῶν ἐκ διαδοχῆς ἐκείνων ὑπάρξαντα, στέργετε καὶ ὁ μὲν Γερμανὸς καὶ οἱ προ-
σεχῶς μετ' ἐκείνων οἰκονομικῶς ἴσως, ὡς λέγετε, αὐτοὶ δὲ ὑμεῖς δι' οἰκείαν ὀρε-
ξιν μόνον. Ζητεῖτε δὲ καὶ ἐνωθῆναι τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ τῆς ὑποταγῆς καὶ τῶν
συνθηκῶν ὧν ἐποιήσασθε καὶ ποιεῖτε πρὸς τοὺς Λατίνους μενόντων ἀπαρατρέ-
215 πτων, τοῦτο δ' οὐκ ἔστι τὴν τῶν Κυπρίων ἐκκλησίαν τῇ τῆς Πόλεως συναφθῆναι,
ἀλλὰ τὸν οἰκουμενικὸν καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν τῷ Ῥώμης λεληθότως ὑποταγῆναι.
Καὶ πᾶσα δὲ αἵρεσις, ἀμετακινήτων αὐτῇ τῶν συνήθων φυλλαττομένων, παρα-
καλεῖ καὶ διψᾷ ἐνωθῆναι τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ ὁ πάπας δὲ οὐδὲν ἄλλο ζητεῖ παρ'
ἡμῶν || (f. 269) ἢ τὸ καλεῖν αὐτὸν ἅγιον καὶ συλλειτουργεῖν τοῖς ἐκείνῳ ὑπεί-
220 κουσιν.

Ὁ Λευκασίας: Ἐστω ταῦτα. Τί καὶ ἄλλο ἔχετε ἡμῖν ἐγκαλεῖν;

Ὁ Ἰωσήφ: Πολλά, πλὴν ἓν καὶ τοῦτο ἐκ τῶν πολλῶν, ὅτι εἰς ἐπισήμους
ἐορτὰς χρεωστικῶς συναγόμενοι καὶ ὑμεῖς, οἱ Ῥωμαίων ἐπίσκοποι καὶ οἱ μεθ'
ἡμῶν ἅπαντες ἱερεῖς, ἐν τῇ μητροπόλει τῶν Φράγγων συμφορένετε τούτοις καὶ
225 ἐπὶ μὲν ἄμβωνος τὸν ἀπόστολον ὁ πρῶτος τῶν ἱερέων, ἐπὶ δὲ τῆς τραπέζης τοῦ
βήματος ὁ ἐπίσκοπος τὸ τῆς ἡμέρας εὐαγγέλιον ἀναγινώσκει μεγαλοφῶνως, πρό-
τερον ἀμφοτέρω εὐλογηθέντες πρὸς τοῦ Λατίνου καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ
σφραγισθέντες παρ' αὐτοῦ εἰς τὰ μέτωπα καὶ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἀσπασάμενοι.
Ἡμῖν δ' ἐκείθεν κατὰ τούτου ἔγγραφος δέδοται ἐπιτροπὴ οὕτως ἔχουσα κατὰ λέ-
230 ξιν. «Ἐάν συμφορένωσι τοῖς τῶν Λατίνων ἐπισκόποις, ἐπειδὴ τὸ συμφορένειν
συγκοινωνεῖν ἔστι τούτοις, ὁ δὲ ἀκοινωνήτῳ κοινωνῶν καὶ αὐτὸς ἀκοινωνητὸς
ἔστιν, οὐκ ὀφείλετε τούτοις συγκοινωνῆσαι».

Ὁ Λευκασίας: Ναί, οὕτω ποιῶμεν, ὡς εἶπας, ἀλλὰ καταργίζομεν πάλιν αὐ-
τοὺς ἰδίᾳ καὶ τὴν πίστιν αὐτῶν οὐ φρονοῦμεν, ὥσπερ αὐτοί.

Ὁ Ἰωσήφ: Ὡδέ μοι ταῦτα λέγεις λόγοις φιλοῖς ὥς ἐν παραβύστῳ καὶ γωνίᾳ 235
καὶ κεκρυμμένως, πεῖσαι με μόνον σπουδάζων συλλειτουργῆσαι σοι, ἵνα διὰ τῆς
ἐπιπλάστου ταύτης ἐνώσεως ἔχῃς τοὺς ἅπαντας πείθειν, ὥς δῆθεν τοῖς ὀρθοδό-
ξοις συλλειτουργῶν, καὶ τοὺς τῆς πρὸς Λατίνους κοινωνίας ἐλέγχους ἀποδιδρά-
σκῃς, ἐπεὶ ἐὰν αὖριον πρὸς τοῦ φραγγεπισκόπου κληθῇς ἐκεῖνῳ συνεορτάσων
μετὰ γε πάντων τῶν σῶν, πῶς παραιτήσῃ τὴν κλῆσιν, εἰπέ μοι; 240

Ὁ Λευκωσίας: Δύναμαι προφασίσασθαι νόσον ἢ ἄλλο τι τῶν ἀναγκαίων.

Ὁ Ἰωσήφ: Καὶ ἕως πότε σκῆψις ταῦτα καὶ πρόφασις, εἰ μή που τὸ ἅπαξ, ὅτι
ἀπαραιτήτως ὀφείλεις τοῦτο ποιεῖν καὶ ἐγγράφως ὑπόκεισαι; Εἴτα σὺ μὲν ὑπὲρ
σαυτοῦ παραιτήσῃ τυχόν, οἱ δὲ σοί, τοσοῦτοι ὄντες, πῶς παραιτήσονται;

Ὁ <Λευκωσίας>: Ἀληθῶς, οὐ δυνάμεθα. Πλὴν τί τοῦτο κωλύει; Οὐχὶ καὶ 245
εἰς τὴν Κρήτην οἱ Λατίνοι εἰς τὰς τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησίας εἰσερχόμενοι λει-
τουργοῦσιν;

Ὁ Ἰωσήφ: Οὐπω λέγω, ὅτι ἄλλο τὸ ἥ (f. 269v) εἰς τὰς τῶν Ῥωμαίων ἐκ-
κλησίας παρὰ μέρος που τοὺς Λατίνους λειτουργεῖν καὶ ἄλλο τὸ τοὺς Ῥωμαίους
ἐπισκόπους συμφορέναι Λατίνοις καὶ κατὰ χρέος αὐτοῖς συνιερουργεῖν. Τέως δὲ 250
πρὸς ὃ λέγεις, ἐκεῖνο ἐκ τῶν εἰκότων ἀνταποκρίνομαι. Οὐδεὶς περὶ τινος πται-
σματος ἐταζόμενος δικαιούται ποσῶς ἐν τῷ λέγειν «οὐχὶ καὶ ὁ δεῖνα τοῦτο πράτ-
τει ἢ πάσχει τὸ πταῖσμα;», ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τοῦτο ἐπὶ πλέον ἀνάπτει τοῦ χριτοῦ
τὸν θυμόν.

Πάντες: Καὶ ὥς φρόνιμος ἡ ἀγιωσύνη σου λοιπόν, τίνα βουλὴν δίδως εἰς 255
τοῦτο; Πῶς θέλομεν φυγεῖν τὸ οὕτω χειροτονεῖσθαι καὶ τὸ συμφορέναι αὐτοῖς;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἡ θεία μόνη βουλὴ ἐνὶ πρὸς ταῦτα δυνατή. Πλὴν ἀνθρώπινόν τι
ἐρῶ. Εἰς ἕκαστος ὑμῶν τῶν τεσσάρων ἐπισκόπων τῆς Κύπρου πλείω τῶν τριῶν
ἐπισκοπῶν εἰσόδους καρποῦται. Τεσσαρεσκαίδεκα γὰρ ἦσαν αἱ πᾶσαι, αἱ πρὸς
τοὺς τέσσαρας ὑμᾶς περιέστησαν μόνους. Τῆς μιᾶς οὖν αὐτῶν ἕκαστος τὴν ἐπι- 260
καρπῖαν εἰ θελήσῃ χαρίσασθαι τῷ ῥηγί τῆς ἀπαλλαγῆς ταύτης χάριν, καὶ τὴν
αὐτοῦ αὐτίκα ῥοπὴν ἐπισπάσῃται, καὶ ἐλεύθερος τοῦ λοιποῦ διαβιώῃ ἐκ τῶν τοῦ
φραγγεπισκόπου τοιούτων δικαιωμάτων καὶ τῇ ἑαυτοῦ ἐνορίᾳ ὀρθοδοξίας ἔσται
παραίτιος.

Τινές: Πῶς ἔσται τοῦτο δυνατόν;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἴδου λέγω τὸ πῶς, ὅτι ὁ μέγας ῥῆξ οὗτος, παρακληθεὶς παρ'
ὑμῶν κατ' ἔτος καρποῦσθαι τὴν τῶν εἰρημένων ἐκκλησιῶν πρόσσodon καὶ αὐτονό-
μους ὑμᾶς ἀφεῖναι, ὥς ἄρα καὶ πρὸ τοῦ ληφθῆναι τὴν νῆσον πρὸς τῶν φραγγέ-
σκων ὑπήρχετε, εὐθὺς μηνύσει τῷ πάπᾳ ὥς οἶδε φρονίμως, κάκεῖνος γράφει τοῖς
ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόποις ἐν Κύπρῳ καὶ οὐκέτι ὑμᾶς ἐνοχλήσουσι, ἢ τό γε εὐκολώ- 270
τερον, αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ ὁ ἄρχων μετὰ μικροῦ δελεάματος ἢ ἐμβριμήματος παρα-

πείσει τοὺς ἐπισκόπους ὡς ἐγχωρίους καὶ ὑμᾶς τοῦ λοιποῦ πάσης τοιαύτης ἐνο-
χῆς ἐλευθέρους ἀφήσουσι καὶ εἰ θέλετε, ἐγὼ τὸ περὶ τούτου μεσιτεύω καὶ εἰς τὸν
ῥῆγα καὶ εἰς τὴν κούρτην, εἰ δέοι, περὶ ὑμῶν καὶ ἐντὸς ἐνὸς χρόνου μετὰ χιλίων
275 χρυσίνων ἔξοδον, σὺν Θεῷ δὲ εἰρήσθω, ἐλεύθεροι ἔσεσθε.

Ὁ οἰκονόμος. Μὴ γένοιτο. Ἐὰν μείνης ὧδε ἕνα χρόνον, πάντες ἡμεῖς ἀπο-
θνήσκομεν.

Ὁ Ἰωσήφ. || (f. 270) Καὶ λοιπὸν καὶ χωρὶς ἐμοῦ ὑμεῖς οὕτω πράξατε. Πά-
280 νυ γὰρ πρὸς τοῦτο συμφέρουσα αὕτη ἐστὶν ἡ βουλή καὶ πιστεύσατε ὅτι σκεψά-
μενος καὶ προμελετήσας αὐτήν, οὕτως ἀπεκρινάμην.

Ὁ Λευκασίας. Πολλὰ καλὰ εἶπεν ἡ ἀντιλήψις σου, κῦρι, πλὴν οὐ δυνάμεθα.

Ὁ Ἰωσήφ. Οὐ βουλόμεθα λέγε, ἐπεὶ ὁ λόγος ἔδειξεν ὑμᾶς εὐκόλως τοῦτο
δυναμένους, εἰ βούλεσθε, ἀλλὰ τὸ φιλούλον οὐκ ἔῃ καὶ πόσαι τοιαῦται πρόσδοι
285 μιᾶς ψυχῆς οὐκ εἰσὶν ἄξια.

Ὁ Ἀμμοχώστου. Ἄς ἔνι, τί ἄλλο λέγετε;

Ὁ Ἰωσήφ. Ὅτι οὐδεὶς τῶν ἱεράσθαι λαχόντων ἐστὶ παρ' ὑμῖν, ὅς μὴ καὶ
παλλακὰς ἔχη ἀναφανδόν, καὶ ζωσῆς αὐτῷ τῆς νομίμου καὶ θανούσης μᾶλλον καὶ
πρὸ τοῦ συναφθῆναι αὐτῇ. Καὶ οἱ ἐπίσκοποι δὲ πάντες καὶ οἱ μοναχοὶ ἀπαξά-
290 παντες πρὸς γυναικῶν συνεισάκτων ὑπηρετούμενοι καὶ παῖδας μετ' αὐτῶν προ-
φανῶς ἔχοντες, ἀκωλύτως ἱεουργεῖτε καὶ τοῖς ἀνέδην τὰ ἄθεσμα πράττουσι
πάντα συλλειτουργεῖτε καὶ νόμον ἔχετε τὴν συνήθειαν καὶ σιγῷ τᾶλλα.

Ὁ Λευκασίας. Ἐγὼ πρὸς ταῦτα τὸν οἰκονόμον τοῦτον κατέστησα στοχαστὴν
καὶ ὃν ἂν εἶπη μοι ἄξιον, ἐκεῖνον προσδέχομαι.

Ὁ Ἰωσήφ. Μᾶλλον εἰπέ τίνα σοι εἶπεν ἀνάξιον.

295 Ὁ δικαίω. Ἄφες με αὐτὸν ἐρωτῆσαι, διὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐγένετο ὁ Θεὸς
ἄνθρωπος ἢ διὰ τοὺς δικαίους;

Ὁ Ἰωσήφ. Ὑπὲρ τῶν ποτὲ ἁμαρτωλῶν, νῦν δὲ ἀληθεῖα μετανοούντων.
Ἐνταῦθα δὲ οὐ περὶ ἀπλῶς ἁμαρτωλῶν ὁ λόγος ἔστιν ἡμῖν, ἀλλὰ περὶ βίου ἐξε-
τάσεως τῶν εἰς ἱερωσύνην ἀναγομένων.

300 Ὁ Λευκασίας. Θέλω νὰ εἰπῶ, δεσπότη, καὶ συγχωρεῖτέ μοι, ἐρωτῶ τοὺς
πατέρας μου ἐδῶ. Ἡμεῖς οἱ ἐπίσκοποι παταίμεν εἰς ὅλα τὰ κεφάλαια ὅπου μᾶς
ἐγκαλοῦν καὶ ἀποσχίζονται μας. Ὁ λαὸς ὁ κοινὸς πρὸς ταῦτα τί παταίει νὰ τὸν
ἀποσχίξεσθε;

305 Ὁ Ἰωσήφ. Ἀκουσον. Ἐπεὶ σὺ τόνδε βαπτίζεις, σὺ αὐτὸν χρεῖς μύρω, πρὸς
σὲ ποιεῖται τὴν ἐξαγόρευσιν, σὺ αὐτῷ τοῦ δεσποτικοῦ σώματός τε καὶ αἵματος
μεταδίδως, σὺ χειροτονεῖς τὸν ἱεράσθαι κρινόμενον ἄξιον καὶ ἐνὶ λόγῳ πάντα τὰ
τῆς ἐκκλησίας μυστήρια παρὰ σοῦ ὁ σὸς λαὸς δέχεται, λοιπὸν εἰς ὅποιον ἂν
ἐνέχη || (f. 270v) ἔγκλημα, καὶ ὁ ἐπόμενός σοι εἰς πάντα λαὸς καὶ αὐτὸς ἐνέχε-

ται πάντως, ὅτι ὅπερ ἐστὶ τρόπη ἐν πλοίῳ καὶ θεμέλιος ἐν οἴκῳ καὶ καρδία ἐν
ζώῳ καὶ ἄλλας εἰς ὄφον καὶ λύχνος ἐν σκότει καὶ ὀφθαλμὸς ἐν προσώπῳ καὶ φῶς 310
ἐν κόσμῳ τοῦτο ἐστὶν ἐπίσκοπος ἐν ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ καὶ ἡ κακία καὶ
μᾶλλον ἡ πίστις οὐκ εἰς αὐτὸν μόνον μένει ἀλλ' εἰς πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν σαφῶς
διαδίδονται.

Ὁ δευτερεύων: Ἐλέησον ὁ Θεός, ἕνα ἀμαρτωλὸν ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν ὁ
Χριστὸς οὐκ ἀποστρέφεται, ἀλλ' ὡς λέγει ἡ ἀγία γραφή, «τὸν ἐρχόμενον πρὸς με 315
οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω», καὶ ἀποδέχεται ὡς φιλόανθρωπος καὶ οὐδὲν αὐτὸν ὀνειδίζει,
οὐδὲ κολάζει, ἀλλὰ συγχωρεῖ αὐτῷ καὶ εἰσάγει εἰς τὴν ἑαυτοῦ βασιλείαν αὐτὸν
καὶ ὑμεῖς τοσαύτας χιλιάδας χριστιανῶν τῇ ἐκκλησίᾳ προσερχομένους εἰς ἕνωσιν
ἀποστρέφεσθε; Ἐὰν «ἐπὶ ἐνὶ ἀμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἐν οὐρανῷ χαρὰ γίνεται»,
ὡς λέγει τὸ εὐαγγέλιον, πόση χαρὰ καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὴν γῆν μέλλει 320
γενέσθαι τὴν σήμερον, εἰ μόνον ἀλλήλοις συλλειτουργήσωμεν;

Ὁ Ἰωσήφ: Πρὸς ταῦτα ἐτοιμῶς καὶ μάλα δικαίως ἀποκρινοῦμαί σοι. Τὸν
μισοῦντα τὴν ἑαυτοῦ ἀμαρτίαν καὶ πρὸς ἀρετὴν ἐπιστρέφοντα ὁ Θεὸς ἀποδέχεται
καὶ περὶ τούτου τῆς ἐπιστροφῆς οἱ ἄγγελοι χαίρουσιν. Ὅτι δὲ δίκαια καὶ φρονῶ 325
περὶ τούτων καὶ ἀποφαίνομαι, ὑμᾶς αὐτοὺς τοὺς ἐπισκόπους κριτὰς τῶν λόγων
μου καθιστῶ. Πάντα τὸν ὀτιοῦν ἀμαρτόντα θανάσιμον κρίμα καὶ κοινωνῆσαι
βουλόμενον, ἐξομολογούμενον εἰς ὑμᾶς τὴν ἀμαρτίαν ἐκείνην, τολμᾶτε ἢ δύνασθε
αὐτῷ μεταδοῦναι τῶν φρικτῶν μυστηρίων, ἂν μὴ τῆς ἀθέσμου ἐκείνης πράξεως
ἐνεργεῖα πρότερον ἀποστῇ;

Ὁ Ἀμμοχώστου: Οὐδαμῶς. 330

Ὁ Ἰωσήφ: Εἴτα ὑμεῖς μὲν τὸν ἐνὸς ἔνοχον ἀμαρτήματος, μὴ ἀφιστάμενον
τούτου, ἐνῶσαι τῷ Χριστῷ οὐκ ἰσχύετε, ἂν δὲ τολμήσητε τοῦτο, τῇ αὐτῇ ἐκείνῳ
κολάσει ὑπόκεισθε, ἐμοὶ δὲ συμβουλευέτε μυρίους τοιοῦτους ἐνῶσαι πᾶσιν
ἀγίοις καὶ τῷ Θεῷ;

Ὁ ἔξαρχος: Ἀλλ' ἡμεῖς καὶ διὰ ῥημάτων καὶ διὰ γραμμμάτων μετανοοῦμεν, 335
ἰδοῦ.

Ὁ Ἰωσήφ: Naί, ἢ (f. 271) μέλανι μόνῳ καὶ λόγῳ φιλῷ, ἡ δὲ ἐκκλησία τὸν
τοῦ κακοῦ ἀφιστάμενον μετανοοῦντα προσδέχεται, ὡς εἴ γε συγχωρήσωμεν τοῖς
εἰς τὰ πάθη κειμένοις, πρὸ τοῦ ἐκεῖθεν ἀναστῆναι, συγκαινωνεῖν ἡμῖν, ὥρα καὶ
πάντα ἀνιέρων καὶ ληστὴν καὶ φονέα, τῶν κακῶν μηδόλως ἐσχολαχότα, προσδέ- 340
χεσθαι. Ἐπειτα οὐ μόνον περὶ παθῶν ἀπλῶς ἐστὶν ἡμῖν ἡ διαφορὰ, ἀλλὰ καὶ
περὶ δογμάτων καὶ πίστεως καὶ ἀποχῆς τῶν ἐξεναντίας.

Ὁ οἰκονόμος: Θέλετε ἵνα εἶπω τὴν ἀλήθειαν; Τί κάμνει χρεῖαν, ἵνα σκεπα-

ζώμεθα; Ἡξεύρετε ὅτι οὐδένα τῶν πεσόντων εἰς πάθος ἀργῆσαι δυνάμεθα, ἀλλ'
 345 οὐδὲ μὴ συλλειτουργεῖν αὐτῷ. Ὁ τόπος ἐνὶ φράγγικος καὶ ὡσὰν τὸν εἶπη τίποτε
 ὁ ἐπίσκοπος τὸν παπᾶν, ὑπάγει εἰς τὸν φραγγεπίσκοπον ἢ εἰς ἓνα ἄρχοντα φίλον
 του καὶ μηνᾶ εἰς ἐκεῖνον μὲ ἓναν του δουλευτὴν καὶ λέγει, «παρακαλῶ σε, χάρισέ
 μου τὸν {ὁ} δεῖνα παπᾶν», καὶ ἂν τοῦ εἶπη, «ἀφέντη, δὲν ἔνε ἄξιος νὰ λειτουρ-
 350 γᾷ», ἀποκρίνεται του, «καὶ δεῖξε μου τίς ἐν ἄξιος; ἄφες τον καὶ ὁ Θεὸς νὰ τὸν
 κρίνῃ κατὰ τὸ ἔργον του», καὶ θέλει καὶ ἂν οὐ θέλῃ, χαρίζει τοῦτον, εἰδεμῆ, ἀπο-
 θνήσκει, ὡσὰν καὶ προτοῦ νὰ γένῃ ὁ δεσπότης μου, ὁ Λευκωσίας τοῦτος, ἦτον
 ἄλλος ἐκεῖ εἰς τὴν χώραν καὶ ἐγύρευεν τέτοια καὶ εὐγῆκεν ἀπὸ τὴν μέσσην ἐγρηγο-
 ρώτερα.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἰδοὺ ἀριδῆλως τάληθές περὶ τούτου παρέστησας. Ἄλλ' ἡμῖν
 355 οὕτω πρὸς τῆς μητρὸς ἐκκλησίας ἐντέταλται, ἔαν τὸν πρὸς ἱερωσύνην ἀναγόμενον
 οὐκ ἐξετάζωσι περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ εἰ καθαρὸς ἐστὶν ἢ μιᾶς γυναικὸς ἀνὴρ καὶ
 μήτε ἐπὶ κλοπῇ ἢ ἐπιорκίᾳ ἐάλω, καθὼς ὁ ἀποστολικὸς κανὼν διακελεύεται,
 ἀλλ' ἀδιάφορον ἡγοῦνται καὶ ἀξιουσι χειροτονεῖσθαι αὐτὸν ἐπὶ τοιαύταις αἰτίαις,
 προσέχετε αὐτοῖς μὴ συγκοινωνῆσαι. Πλὴν γινώσκεις τὸν αἵτιον τῆς τοσαύτης
 360 ὑμῶν πρὸς τὸ πρᾶγμα τοῦτο συγκαταβάσεως ἢ λανθάνει σε;

Ὁ οἰκονόμος: Οὐκ οἶδα.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἄλλ' ἐγὼ σοι ἐρῶ. Ἐπεὶ πάντες τοῖς αὐτοῖς ὑπόκεισθε πλημμε-
 λήμασι προφανῶς, διὰ τοῦτο οὔτε εἰς πρόσωπον ἄρχοντος τολμᾶτε ἢ (f. 271v)
 παρρησιάζασθαι οὔτε τινα ἐλέγξει ἢ ἐπιτιμῆσαι τῶν ἀμαρτωλῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς
 365 ἐλέγχοντας ὑμᾶς ἐπὶ διορθώσει διὰ δηλητηρίων φαρμάκων τοῦ βίου ἐξάγετε καὶ
 τοῦτο ἡμῖν πάντα προξενεῖ τὰ κακά, ὡς ἔαν εἶχετε ἐπιμέλειαν τῶν καλῶν, δι'
 οὐδὲν τῶν ὅσα ἐν κόσμῳ τοῖς ἀναξίοις ἂν συνιερουργεῖν κατεδέξασθε.

Ὁ οἰκονόμος: Καὶ τίς ἄξιος;

Ὁ Ἰωσήφ: Πάντες οἱ θέλοντες πλὴν ὑμεῖς. Μίαν αὐτονομίαν εἶναι ἐν Κύ-
 370 πρῳ, οὐχὶ τέσσαρας ἐνομίζομεν, ἐνταῦθα δὲ ὅσοι ἐπίσκοποι, ὡς ὁρῶ, τοσαῦ-
 ταί εἰσι καὶ αὐτονομίαι, μᾶλλον δὲ ὁ μὲν Λεμισοῦ Ῥωμαίων ἐπίσκοπος τῷ τῆς
 Λεμισοῦ φραγγεπισκόπῳ ὑποτέτακται μόνῳ, ὁ δὲ τῆς Πάφου τῷ Πάφου, ὁ τῆς
 Λευκωσίας τῷ Λευκωσίας, ὁ καὶ τῆς Ἀμμοχώστου τῷ Ἀμμοχώστου, ἐτέρῳ δὲ
 Ῥωμαίων οὐδεὶς οὐδενί. Ἄλλ' οὐδὲ καθ' αὐτὸν ὑμῶν ἕκαστος αὐτόνομός ἐστιν,
 375 ἐπεὶ ἄλλῳ προὔδωκε τὴν ἰδίαν ἐλευθερίαν. Ὅθεν καὶ πρὸς ἀλλήλους ὑμεῖς
 πάντες καὶ ἀνυπότακτοι ἐστὲ καὶ ἀσύμφωνοι. Καὶ τεχμαίρομαι οὕτως ἐχόντων
 ὑμῶν, ὅτι καὶ τῷ Λεμισοῦ συλλειτουργήσετε προϊόντος τοῦ χρόνου, καὶ ταῦτα
 καὶ ὑμῖν αὐτοῖς καὶ ἡμῖν τάναντία φρονοῦντι, ὡς ἔφητε.

355-357 cf. Constitutiones Apostolicae, II. 2 (PG 1.597)

348 ὁδεῖνα παπᾶν K 351 ὡσᾶν K 352 τέτια K 354 τάληθές K 355 καθαρὸς ἐστὶν K 364 οὐτέ τινα K
 369 ἡμέις K 370-371 τοσαῦτα εἰσι K 374 αὐτόνομος ἐστὶν K 375 προὔδωκε K 378 τάναντία K

Ὁ Λευκωσίας. Οὐχί, ὅτι ἔχομεν πρόφασιν τὸ πάθος αὐτοῦ.

Ὁ Ἰωσήφ. Τῶν μικρῶν, ἦτοι τῶν πρεσβυτέρων, οὐδένα παραιτήσασθαι δύ- 380
νασθε, τῶν μετ' ἐκείνου λέγω, καὶ πῶς τὸν μέγα, ἡγουν τὸν ἐπίσκοπον, δυνήσε-
σθε ἀποστραφῆναι, ὥστε μὴ παρρησίᾳ συλλειτουργεῖν αὐτῷ καὶ τοῖς ὑπ' αὐτὸν
ἄπανσιν;

<Ο> πρωτοπαπᾶς. Ἀλήθειαν λέγεις καὶ ἄλλως οὐκ ἔστιν.

Ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων. Ἄλλ' ἐὰν συλλειτουργήσωμεν ὑμῖν, ὀφείλετε πάντας 385
τοὺς ἀποστρεφόμενους ἡμᾶς ἀποσχίζεσθαι.

Ὁ πρωτοσύγκελλος. Τοῦτο καὶ θέλημα τῆς ἐκκλησίας καὶ γνώμη τοῦ βασι-
λέως ἐστὶ τοῦ ἀγίου, εἰδεμένη, πόθεν ἔχετε γνωρίζεσθαι ὅτι τῆς τῶν ὀρθοδόξων
ἐκκλησίας μέρος ἐστέ;

Ὁ Ἰωσήφ. Διατί δὲ εἰς ἐξόδους θανόντων Λατίνων καὶ μνημόσυνα καὶ εἰς 390
πᾶν ἀπλῶς τῶν εἰς ἑορτῆς λόγον παρ' ἐκείνοις δοκούντων μέγα, ὑμεῖς οἱ τῶν
Ῥωμαίων II (f. 272) ἱερεῖς καὶ ἐπίσκοποι καλεῖσθε ὁμοίως αὐτοῖς καὶ μισθὸν
τῆς συνελύσεως καὶ δεήσεως ὑμῶν ἐπίσης ἐκείνοις λαμβάνετε, ὥς μηδὲν αὐτοῖς
διαφέροντες;

Ὁ Λευκωσίας. Καὶ θέλεις, ἀποθανόντος τοῦ ῥηγὸς ἢ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἢ 395
τάδελφου, ὅτε πάντες οἱ εὐρισκόμενοι εἰς τὸν τόπον αἰρετικοὶ ὀφείλουσιν συν-
ελθεῖν εἰς τιμὴν τοῦ ἀφέντου, ἐγὼ μόνος μὴ ἀπελθεῖν, ἵνα κινδυνεύσω περὶ τὸ
ζῆν;

Ὁ Ἰωσήφ. Οὐ τὸ κατὰ τιμὴν τοῦ αὐθέντου γινόμενον καὶ καθάπαξ, ἀλλὰ τὸ 400
κατ' ὀφειλὴν, μᾶλλον δ' ἀκολουθίαν τελούμενον ἐκκλησιαστικὴν καὶ αἰείποτε,
τοῦτο κατηγορῶ.

Ὁ ἡγούμενος. Πῶς οἱ ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ εὐρισκόμενοι πάντες Χριστιανοί,
ἐπίσκοποι ἅμα καὶ ἱερεῖς, τοῦ Ἀρμενίων ῥηγὸς ἐπιτάττοντος, εἰς τὰς ἀκολουθίας
ὅλας ἀπαντῶσιν ὁμοίως ἡμῖν καὶ εἰς τὰς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας εἰσέρχονται
οἱ Ἀρμένιοι, ἅτε τοῦ τόπου ἐξουσιασταί; 405

Ὁ Ἰωσήφ. Ἀνθρωπε, ἐπίστησον ὥς ἄλλο ἐπιταγὴ ἄρχοντος κοσμικοῦ καὶ
ἄλλο ἀκολουθία καὶ τάξις ἀπαράβατος ἐκκλησιαστικὴ, ἣν καὶ ὥς νόμον καὶ ὑπο-
ταγὴν πληροῦν οὐδέποτε παύεσθε. Τοῦτο λέγω, εἴπερ δώσωμεν ἀληθὲς εἶναι τὸ
οὕτω τυραννεῖσθαι, ὥς ἔφης, τοὺς ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ χριστιανούς. Ἴσως γὰρ διαβάλ-
λεις αὐτούς. Ὅταν δὲ καὶ ποιῶσιν, ὥς λέγεις, τί ὑμῖν καὶ τοῖς ὧν πταίουσιν ἐκεῖ- 410
νοι κοινόν; Οὐ γὰρ ὑπὲρ ἐκείνων ὑμεῖς κρίνεσθε.

Ὁ Λευκωσίας. Μισθὸν τέως περὶ τούτου, σὺ λέγεις, ὁ σταυρὸς μόνον ἐπαί-
ρει, ὁ ἐκεῖ ἀπελθὼν, ἄλλ' οὐδεὶς ἱερεὺς.

Ὁ Ἰωσήφ. Τί λέγεις; Τὰ δὲ τοῦ σταυροῦ ὀλοχότινα οὐχ ὑμεῖς θησαυρίζετε,
οἱ ἐπίσκοποι; Τί με φεύγεις; Καὶ ταῦτα λέγω, οὐχ ὅτι μόνον τούτοις ἐνέχεσθε, 415
ἀλλ' ἵνα ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων γνωρίσητε ὅτι ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον ὀλίγον σφόδρα

τῷ Ῥώμης κατεδουλώθητε.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Εἰ μὲν ἐκουσίως τοῦτα ἐπράττομεν ἢ ἐπάσχομεν, δικαίως ἂν ἐγκαλούμεθα, νῦν δὲ τυραννούμενοι ταῦθ' || (f. 272v) ὑπομένομεν.

420 Ὁ Ἰωσήφ: Ἀλλ' ἡ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία οὕτω τυρρανίδι ὑπέκυψεν, οὐδ' ὑποκύψει ποτέ, οὐδέ γε τοῖς ὑποκύψασιν ὅλως συγκοινωνήσῃ, μὴ λάθῃ καὶ αὐτὴ τὴν ἐλευθερίαν ζημιωθείσα καὶ συγκατασπασθεῖσα τοῖς εἰς λάκκον, ἀνασπᾶσαι αὐτοὺς ἐκεῖθεν προθυμουμένη. Ἀλλ' οὐδὲ πάντα τυραννούμενοι πράττετε. Τοῖς γὰρ ἀνιέροις θέλοντες συνιερουργεῖτε καὶ τὰ μετὰ πάντων τῶν αἰρετικῶν συνοικέσια καὶ τὸ ἀναδόχους τῶν ὑμετέρων παίδων ἐκείνους ποιεῖν καὶ τὸ ἐξ ἄλλο-
425 τρίου βαπτίσματος τοὺς παῖδας αὐτῶν ὑμᾶς ἀναδέχεσθαι καὶ τὸ ψαλλόντων ἐκείνων εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν ἀκωλύτως εἰσέρχεσθαι καὶ τᾶλλα, ἃ σιγᾶν δεόν, ἐκουσίως ποιεῖτε, οὐ τυραννούμενοι.

Ὁ ἡγούμενος: Πόθεν γινώσκετε ταῦτα πάντα περὶ ἡμῶν ὑμεῖς; Ἐνταῦθα
430 ἐλθόντες, ἀπὸ τῶν ὧδε ἐμάθετε. Νὰ ἦτον ἐκείνη ἡ γλῶσσα κομμένη, ὅπου σᾶς εἶπεν τούτους τοὺς λόγους.

Ὁ Ἰωσήφ: Μαρτυροῦντός μοι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων καὶ τῶν ἀδελφῶν μου τούτων, τοῦ τε πρωτοσυγκέλλου καὶ τοῦ ἐπὶ τῶν κρίσεων, ὅτι οὐδεὶς ἡμῖν ἐν τῇ Κύπρῳ ἀνήγγειλε περὶ τούτων, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν
435 ἐγὼ ταῦτα ἀκριβῶς ἠπιστάμην.

Ὁ ἡγούμενος: Ἄς ἔνι, ξεύρομέν τον τίς τᾶπεν.

Ὁ Ἰωσήφ: Τέως τῷ ὀρθοδοξεῖν αἰρουμένῳ πάντῃ ἀλλότρια τὰ προειρημένα. Τίς γὰρ κοινωνία τούτῳ ἢ συμφώνησις ἢ συγγένεια μετὰ τῶν υἱῶν τῆς κολάσεως; Ὑμεῖς δὲ καὶ μετὰ Νεστοριανῶν καὶ μετὰ Μαρκιανῶν, μετὰ Σαβελλίων καὶ
440 μεθ' ὧν οὕτω καλεῖτε Κοπτίδων, Ἰακωβιτῶν, Ἀρμενίων τε καὶ Ἀρείων καὶ πάντων ἀδιακρίτως καὶ ἀδεῶς ταῦτα πράττετε.

Ὁ Λευκασίας: Κύριε ἐλέησον, καὶ ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον ἡμᾶς τοὺς Κυ-
πρίους κατηγοροῦσιν ὅτι συνευχόμεθα τοῖς αἰρετικοῖς καὶ συλλειτουργοῦμεν τοῖς ἀνιέροις; Εἶα, ἐρώτησέ τον, ὅταν ἱεουργῇ ὁ πατριάρχης || (f. 273) τῶν Ἱε-
445 ροσολύμων, μετὰ τίνων συμφορέναι;

Ὁ Ἀμμοχώστου: Εἰς ἀλήθειαν, ἐγὼ ἔτυχα εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ μίαν καὶ πολλὰς φορές καὶ εἶδα ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν καὶ τὴν αὐτὴν ὥραν εἰς μίαν λει-
τουργίαν ὁ πατριάρχης συμφορέναι μὲ τοὺς Νεστούριδες, μὲ τοὺς Μονοθελήτες, μὲ τοὺς Ἀρμένους καὶ μὲ πᾶσαν αἵρεσιν καὶ συλλειτουργεῖ μὲ ὅλους.

450 Ὁ Ἰωσήφ: Ἐγὼ ἔτι εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ οὐκ ἀπῆλθον, ὅθεν οὐδὲ γινώσκω ἀκριβῶς ἀποφῆνασθαι περὶ τούτων. Ἐκεῖνο δὲ ὅμως ὡς ἀληθὲς καὶ λογίζομαι καὶ λέγω, ὅτι ναὸς ἐστὶ μέγας ὁ περὶ τὸν τοῦ Κυρίου τάφον καὶ ἔχει πολλὰ βή-
ματα, ἥγουν μιᾷ ἐκάστη τῶν αἱρέσεων τόπος ἀφώρισται ἴδιος μέσον ἐκεῖ εἰς τρα-

πέξης καὶ βήματος λόγον καὶ ὁ μὲν τῶν αἵρετικῶν εἰς τόδε μέρος τοῦ ναοῦ λει-
τουργεῖ, ὁ δ' εἰς ἄλλο, οὐ μὴν ὅτι ὁ πατριάρχης τῶν ὀρθοδόξων ἐν τῷ ἰδίῳ βή- 455
ματι συλλειτουργεῖ ἢ συμφορένει τινὲ τῶν αἵρετικῶν.

Ὁ οἰκονόμος. Καὶ πῶς εἰς ὅλην τὴν Συρίαν, ὅταν μέλλωσι ποιεῖν πατριάρ-
χην, ὁπόταν λέγω ψηφισθῇ ἄξιος εἶναι, ὁ σουλτάνος τίθῃσιν αὐτῷ τὸ τῆς ἑαυτοῦ
κεφαλῆς φόρεμα καὶ περιάγουσιν αὐτὸν ὅλην τὴν πόλιν ἐκείνην, παίζοντες καὶ
ἐμπροσθεν αὐτοῦ πάσης λογῆς παιγνίδια; Διατί ἐκείνῳ συγκαινωνεῖτε καὶ ἡμᾶς 460
ἀποσχιζέσθε;

Ὁ Ἰωσήφ. Εἴτε γίνεται τοῦτο εἴτε καὶ μή, ἀκριβῶς οὐκ οἶδα. Πλὴν ἐκεῖνο
κρίνον δικαίως, ὅτι ἄλλο τὸ διὰ βίου παντὸς ἅπαξ συμβαῖνον, ὃ καὶ προεῖπον,
ἀπόντος σου, καὶ ἕτερον τὸ διὰ παντὸς καὶ πάλιν ἄλλο τὸ κατ' ἐπιταγὴν γινόμε-
νον κοσμικὴν καὶ ἄλλο τὸ κατ' ὑποταγὴν τελούμενον ἐκκλησιαστικὴν, ὅτι ἐκεῖνο 465
εὐθύς παύεται, τοῦτο δὲ παντὶ τῷ βίῳ συμπαρεκτείνεται, ἐκεῖνο γίνεται εἰς πρό-
σωπον ἐν ἡ (f. 273v) καὶ ἔστι συνήθεια ἄλογος μόνον, τοῦτο τελεῖται εἰς πάντας
καὶ ἱεροπραξία ἐν σαφές, ἐκεῖνο σωματικὴ ὑπηρεσία, τοῦτο ψυχικὴ ἀρρωστία.
Τί παρομοιοῖς τὰ ἀνόμοια;

Ὁ ἡγούμενος. Θαυμάζω εἰς τοσαύτην φρόνησιν οἰκουμενικοῦ καὶ βασιλέως 470
καὶ τοσοῦτων ἀρχιερέων, πῶς δυνάμενοι ἓνα ἀποστεῖλαι μετὰ γραμμάτων καὶ
ἐρωτῆσαι ἡμᾶς εἰ δυνάμεθα ταῦτα ποιῆσαι ἢ μή, καὶ πάντως εἶ τι συνέβη, ἐμελ-
λεν εἶναι σεσιγημένον τὸ πρᾶγμα, νῦν δὲ ἀπέστειλαν τρεῖς ἀνθ' ἐνὸς καὶ τὸ κε-
κρυμμένον ἀπεκαλύφθη καὶ γίνεται χεῖρον, ὅτι οὐδὲ συλλειτουργεῖτε ἡμῖν.

Ὁ Ἰωσήφ. Τοὺς ἀκριβεῖς λόγους ὡς μαργαρίτας ὑπὲρ ἑαυτῶν φυλάσσουν 475
οἱ φρόνιμοι τῶν ἀνθρώπων. Φύλαττε γοῦν καὶ σὺ τοὺς σοὺς ὑπὲρ σοῦ. Τέως δὲ
δι' ἐκεῖνο ἀπέστειλαν τρεῖς ἀνθ' ἐνός, ὅτι πολλῆς τοῦτο τὸ πρᾶγμα ἐδεῖτο καὶ
ἐνεργείας καὶ σκέψεως καὶ ὅτι ὁ προελθὼν Θεόδουλος ἀχρεῖος ἐφάνη καὶ εἰς
τοὺς λόγους καὶ εἰς τὰ πράγματα, ὡς οὐδὲ ὑμᾶς ἔλαθε τὰ περὶ ἐκείνου. Καὶ παν-
ταχοῦ δὲ οἱ δύο ἢ οἱ τρεῖς μάρτυρες πιστότεροι τοῦ ἐνός, ὅθεν ἀκούεται, «ἀγα- 480
θοὶ οἱ δύο ὑπὲρ τὸν ἓνα».

Ὁ ἡγούμενος. Καὶ πῶς ταῦτα, ἅπερ ἐγκαλεῖτε ἡμῖν τὰ κεφάλαια, εἰς τὰ πιτ-
τάκια τῶν ἀποστειλάντων ὑμᾶς οὐ γέγραπται, ὡς φαίνεται ὅτι ὑμεῖς ἐξ ἑαυτῶν
ταῦτα ἐπλάσατε καὶ κατηγορεῖτε ἡμῶν, προφασιζόμενοι καὶ αἰτίας ζητοῦντες, ὡς
ἂν μὴ γένηται ἔνωσις; 485

Ὁ Ἰωσήφ. Οὐδαμῶς, ἀλλ' εἰ καὶ ἐγκαλῶ ὑμῖν, ἐνδικώτατα τοῦτο ποιῶ.
Τούτου γὰρ χάριν καὶ τοποτηρητὴν με κατέστησαν καὶ τὸ πᾶν μοι τῆς πράξεως
ταύτης ἐκεῖθεν ἀνέθηκαν, ὡς ἂν ἐρευνήσω καὶ ἐξετάσω καὶ ἀνακρίνω πάντα τὰ
ὑμῖν διαφέροντα. Οὐ γέγραπται δὲ ἐν τοῖς πρὸς ὑμᾶς γράμμασιν, ἵνα μὴ ἐμπε-
σόντα εἰς χεῖρας ἐχθρῶν, ἐκπολεμώσῃ τοὺς γείτονας ὑμῶν καὶ τὰ κοσμικὰ κυ- 490
ρίους καθ' ὑμῶν αὐτῶν καὶ ἡμῶν. Τηρεῖται ἡ (f. 274) μέντοι παρ' ἡμῖν καὶ τινα

τούτων ἐν τῇ ὑποτυπώσει.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Πού ἐνι ἐκείνη ἡ ὑποτύπωσις;

Ὁ Ἰωσήφ: Φέρε ταύτην, δέσποτα, ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων.

495 Ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων: Ἴδου αὕτη ἡ ὑποτύπωσις καὶ ἴδετε καὶ ἀνάγνωτε.

Ὁ Λευκωσίας: Τίνος ταῦτα τὰ γράμματα;

Ὁ πρωτοσύγγελος: Ταῦτα παρουσία πάσης τῆς συνόδου, εἰδήσει πατριαρχικῇ καὶ βασιλικῇ, ἔγραψε τῶν νοταρίων ὁ πριμμικήριος, ὧν τὰ ἴσα ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ φυλάττεται.

500 Ὁ δικαίω: Ὁρᾷς; Ἐπτά μόνα κεφάλαια ταῦτα, οὗτος δὲ μυρία ἡμῖν ἐγκαλεῖ.

Ὁ Ἰωσήφ: Ναί, καθὼς καὶ προεῖπον, εἰκότως τοῦτο ποιῶ, ὅτι ἐξουσία μοι δέδοται τὰ ἐκκλησιαστικὰ πάντα ὑμῶν ἀνακρίναι καὶ μὴ ἀνεξετάστως ταύτην ποιῆσαι τὴν ἔνωσιν.

Ὁ Λευκωσίας: Ἴδου ταῦτα καὶ βλέπομεν καὶ ἀνέγνωμεν. Τί κελεύετε περὶ
505 τούτων;

Ὁ Ἰωσήφ: Οὐχ ἡμεῖς ἀπλῶς, ἀλλ' ὁ οἰκουμενικὸς καὶ ὁ ἅγιος βασιλεὺς σὺν
πάσῃ τῇ ἱερᾷ καὶ ἀγίᾳ συνόδῳ συμβουλευούσιν ἡμῖν δι' ἡμῶν ἀδελφικῶς τε καὶ
πατρικῶς, εἴπερ τῇ ἀγιωτάτῃ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίᾳ βούλεσθε ἀληθῶς ἐνω-
θῆναι, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα κεφαλαιωδῶς ἐν ἐνὶ γράμματι ἐκθέμενοι καθεξῆς
510 (φαμέν δ' ὅσα ὑμᾶς τῆς ὀρθοδοξίας διίστησιν) ὑπογράψατε πάντες ἰδιοχείρως
μηκέτι τούτοις ὑποκύψαι τοῖς σφάλμασιν, ἀπαιωρήσαντες τοῦ γράμματος καὶ τὰς
βούλλας ὑμῶν, ἵνα καὶ τὰ πράγματα τοῖς ὑμῶν λόγοις καὶ γράμμασιν ἀκόλουθα
γίνωνται καὶ τοῖς ὑμᾶς διαδεξιμένοις τὰ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν σαφῇ καὶ πρόδηλα
μένῃ τὸν ἅπαντα χρόνον. Εἰ δ' οὖν, ὑμεῖς ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ ὑφ' ὑμῶν ποι-
515 μαινομένου λαοῦ ὄψεσθε.

Ὁ Λευκωσίας: Μωροὶ ὁμολογουμένως ἐσμὲν πάντες οἱ Κύπριοι καὶ οὐ κα-
θήμεθα καὶ ἀναπαυόμεθα, ἀλλὰ ζητοῦμεν ἀδύνατα πράγματα. Ὡς περ εἰσὶ καὶ
ἄλλοι πολλοὶ ἀπολλύμενοι, ἢ (f. 274v) ἐσόμεθα καὶ ὑμεῖς. Ἐχομεν πολλοὺς
εἰς τοῦτο συντρόφους.

520 Ὁ Ἰωσήφ: Ἐξουσίαν ἔχετε σωθῆναι καὶ ἐξουσίαν ἔχετε ἀπολέσθαι. Ἡμεῖς
δὲ τῶν ἡμᾶς πεμφάντων τοὺς λόγους οὐ παραβαίνομεν δι' οὐδὲν τῶν ὅσα τὴν
αἴσθησιν τῆς ψυχῆς ἐκφοβεῖ ἢ κολακεύει τὸ φρόνημα. Πῶς γὰρ αὐτοὺς καὶ παρα-
λογίσασθαι δυνησόμεθα, τῆς ὑποτυπώσεως ἐγγράφως, ὡς ἀνέγνωτε, διαγορευού-
σης ὅτι, ἐὰν ὁμολογῶσι τὴν τῆς Ῥώμης ἐκκλησίαν, ἦτοι τὸν πάπαν καὶ τοὺς ὑπ'
525 αὐτὸν ἐπισκόπους, ὀρθόδοξα φρονεῖν καὶ οὐ σχισματικὸς ἀντικρυς, μέχρις ἂν
τὸ περὶ τούτου οἰκουμενικῇ συνόδῳ διακριθῇ, μηδαμῶς αὐτοῖς κοινωνήσῃτε.

Ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων: Εἰς πάντα ὁμοίως ἀπορεῖτε; Ἐάν, θελήσαντος τοῦ πα-
τρός μου, τοῦ κυροῦ Ἰωσήφ, συγκαταβῶμεν ὑμῖν εἰς τὰ πολλά, καὶν τρία καὶν δύο

κἂν ἔν, οὐ μὴ φυλάξητε;

Ὁ Λευκωσίας: Οὐδὲ ἔν, οὐδὲ μέρος ἐνὸς φυλάξαι δυνάμεθα, ἀλλὰ παρα- 530
καλοῦμεν τὴν ἀγιωσύνην σας συγκαταβῆναι ἡμῖν εἰς πάντα, ὅπως τοσαῦται ψυχαὶ
μὴ ἀπόλωνται.

Ὁ Ἰωσήφ: Πρὸς τοῦτο λέγω καὶ μέμνησθε ὅτι τότε ψυχὰι σώζονται, ὅταν
ἀρθῇ ἀπ' αὐτῶν τὰ μεθ' ὧν τῆς ἀπωλείας μετέχουσιν, ἀναφαιρέτων δ' ἐκείνων
μενόντων, κατ' οὐδὲν ἦττον καὶ αὐθὺς ἀπόλλυνται, μηδὲν ἐκ τῶν γραμμάτων ἢ 535
τῶν λόγων ὠφελθῆσαι, ὧν εἰκὴ καὶ μάτην τινὲς αὐταῖς ἐχαρίσαντο. Ὑμεῖς οὖν,
εἰ ὅλως αἰρεῖσθε συναφθῆναι τοῖς ὀρθοδόξοις, καθὰ καὶ λόγοις ὑπεσχέθητε καὶ
γράμμασιν ὑπεγράψατε φυλάττειν καὶ στέργειν ἀμείωτα, ὅσα ἢ τῆς Κωνσταντι-
νουπόλεως ἐκκλησία ὀρθοδόξως τηρεῖ, ἀπόστητε πάντη τοῦ καὶ τὸν Ῥώμης
ἄγιον ἢ ὀρθόδοξον λέγειν, τοῦ συμφορέναι τοῖς ὑπ' αὐτόν, τοῦ συλλειτουργεῖν 540
τοῖς εἰς προφανῇ καὶ ἀσύγγνωστα πάθῃ ἀλισκομένοις, τοῦ συνεύχεσθαι τοῖς
αἰρετικοῖς καὶ ἀπλῶς παντός ἢ (f. 275) πάθους χωρίζοντος ὑμᾶς τοῦ τῶν ὀρθο-
δόξων πληρώματος, ὡς, ἐὰν οὕτω μενόντων ὑμῶν, ὡς «χθὲς καὶ πρώην», ἐνω-
θῶμεν ἡμεῖς σήμερον διὰ τοῦ συλλειτουργῆσαι, κινδυνεύει τὰς ἐν Συρίᾳ τρεῖς
ἐκκλησίας τοῦ οἰκουμενικοῦ καὶ τῆς ὑπ' αὐτόν ἐκκλησίας ἀπορραγῆναι καὶ τοὺς 545
τὴν ἄμικτον ταύτην ἔνωσιν ποιησαμένους, ὅποιοι ἂν ὦσι, καθαιρεθῆναι ὑμᾶς τε
πάλιν εἰς τὰ συνήθη ἐκουσίως ἢ ἄλλως ἐπαναστρέφοντας, ἀναισχυνοτέρους πρὸς
ταῦτα γενέσθαι καὶ ὀλικόν, οὐ μερικόν ἀποβῆναι τὸ σχίσμα καὶ τὸ ἡμέτερον γέ-
νος γέλωτα ὄφλειν αἰώνιον τε καὶ δυσαπόνιπτον. Ὡν ἐγὼ οὐκ ἀνέξομαι γενέσθαι
μεσίτης ἢ αἵτιος οὐδ' οἱ μετ' ἐμοῦ, κἂν κρημνοῖς καὶ φρουραῖς καὶ βυθοῖς θαλάσ- 550
σης καὶ πᾶσι δεινοῖς προσκαίροις ὑπόδιχοι γενησώμεθα.

Ὁ ἡγουμένος: Οὐδὲν ἐκ τούτων τηρῆσαι, κἂν λόγῳ, ἰσχύομεν καὶ διὰ τοῦτο
ἐκ τῆς Λευκωσίας ἐξεβάλομεν ὑμᾶς ἐπιτηδεῖως, ἵνα μὴ ἐν τῷ καιρῷ τῆς συνελεύ-
σεως ταύτης ἔλθωσι καὶ ἄρχοντες καὶ ἀκούσωσι τὰ καθ' ἡμῶν κεφάλαια ταῦτα
καὶ ἔχωσιν ἡμᾶς κατεγνωσμένους εἰς τὸ μετέπειτα διὰ ταῦτα καὶ ὅτι, ἅπερ ὑπε- 555
σχέθημεν γράψαντες, οὐ φυλάττομεν.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐνθυμίζω τὴν ἀγιωσύνην ὑμῶν συμβουλευτικῶς, ἀκούσατέ μου
καὶ πείσθητέ μοι, οὐδὲν μέγα ζητεῖ παρ' ὑμῶν ἢ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία, ἀλλ' ὅπερ
αὐτοὶ ὑπεσχέθητε. Ὑπογράψατε γοῦν ὅτι μέλλετε πάντα τηρεῖν διὰ τῶν πραγ-
μάτων, ἃ ὑπεσχέθητε γράμμασι, καὶ σφραγίσασθε τὰς ὁμολογίας ὑμῶν —δόξα 560
γὰρ ὑμῶν ἔσται αἰώνιος— ἵνα καὶ παρ' ἡμῶν λαβόντες τὰ ἴσα, ἔχητε πρὸς βεβαί-
ωσιν.

Ὁ δικαίω: Νὰ ὑπογράψωμεν καὶ ἀπεχεῖ, ἂν γνωρισθῇ, νὰ ἀποθάνωμεν; Δὲν
μᾶς ἀπαντᾷ.

Ὁ Ἰωσήφ: Καὶ λοιπὸν ποῖον ἐστὶ τὸ κεφάλαιον, ὅπερ ἐκ τῆς ἐκκλησίας πα- 565

534 ἀρθῇ K 536 ὠφελθῆσαι K 537 καθὰ (sic) 543 χθὲς καὶ πρώην: proverbialiter (cf. H. Stephanus, Thesaurus, 8.1483. s.v. χθὲς) 533 ἐξεβάλλομεν K

ραλαβόντες φυλάξετε, ἐξ οὗ γνωρίζεσθαι μέλλει ἡ πρὸς ταύτην ὑμῶν ὑποταγὴ καὶ εὐπειθεία; || (f. 275v) Καὶ εἰ πάντα ἐπαγγειλάμενοι φυλάξαι, οὐδὲν φυλάττετε, πῶς ὑμῖν εἰς ἓν τις πιστεύσει ὅτι φυλάξετε;

Ὁ δικαίω: Ἡ δύναμίς μας οὐδὲν λανθάνει τὴν ἀγιωσύνην σας.

570 Ὁ Ἰωσήφ: Πῶς δὲ ἐγράφετε καὶ ὑπεγράφετε πάντα τηρεῖν τὰ τῆς ἐκκλησίας θελήματα;

Ὁ ἡγούμενος: Ἐθαρμοῦμεν ὅτι εἰς πάντα μέλλει συγκαταβῆναι ἡμῖν.

Ὁ Ἰωσήφ: Εἴπερ εἰς πάντα συγκαταβῶμεν ὑμῖν, τί κωλύει μὴ καὶ παντὶ σχισματικῷ καὶ παραсуναγῶγῳ, μηδამῶς τῆς ἰδίας πλάνης ἀφισταμένῳ, συγκαταβῆναι ἡμᾶς καὶ συλλειτουργεῖν αὐτῷ καὶ συκοινωνεῖν ἐν τοῖς ἁπασιν;

575 Ὁ πρωτοπαπᾶς: Ἄλλ' οὐκ εἰσὶν οἱ Λατῖνοι αἰρετικοί.

Ὁ Ἰωσήφ: Ἄλλὰ γε σχισματικοὶ καὶ ἡμῖν κατὰ τὴν πίστιν παντάπασιν ἀκοινώνητοι. Τοὺς δὲ λόγους ὅτι οὕτω μέλλομεν εἰπεῖν, πόθεν ἐγινώσκετε καὶ ἐφυλάξασθε μὴ ἐν τῇ Λευκωσίᾳ, ὡς ἔφης, γενέσθαι τὴν σύνοδον;

580 Ὁ ἡγούμενος: Αὐτίκα τὸ νᾶ ἰδοῦμεν τὴν ἀγιωσύνην σου ἐκεῖ, τὸ ἐλογισάμεθα, διότι γνωρίζω καλὰ.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Ἐνωθῶμεν οὖν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, ὅτι καλὸν ἡ ἔνωσις τῶν διεστῶτων καὶ τῶν ὑποστρεφόντων ἐκ πλάνης ὑποδοχῇ καὶ Θεῷ φίλον καὶ ἀνθρώποις ἐπαινετόν.

585 Ὁ Ἰωσήφ: Φημί καὶ γὰρ τοῦτο —καὶ πῶς γὰρ οὐ;— ἀλλ' ὅταν τὸ θέλον ἐνοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς τῶν μὴ καλῶν ἀποστῇ καὶ τὸ ἐπιστρέφον ἐκ τῶν κακῶν μηκέτι πρὸς ταῦτα παλινδρομῇ. Ἦνίκα δὲ τοῦναντίον συμβαίνει, καλὸν πρὸς ταῦτα μᾶλλον τῆς ἐνώσεως ἢ διάστασις καὶ τῆς ὑποδοχῆς ἢ ἀποστροφῆς, ἵνα μὴ τοῖς καλοῖς τὰ μὴ τοιαῦτα συναναφύρηται. Ἡ τί ὑμῖν περὶ τοῦ παρ' ἡμῶν ἐνταῦθα 590 δοκιμαζομένου γενέσθαι δοκεῖ; Ὑμεῖς ἴσως νομίζετε ὅτι ταῖς τέσσαρσι τῆς Ἀνατολῆς ἐκκλησίαις συνάψαι τὴν τῶν Κυπρίων σπουδάζομεν.

Ἀπαντες: Τοῦτο πρόδηλον, ἢ τί ἄλλο;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐγὼ δὲ μὴ μόνον ταύταις, ἀλλὰ πρό γε τούτων τῇ ἄνω τῶν πρωτοτόκων ἐκκλησίᾳ τῶν ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς. Τοῦτο δὲ ἀδύνατον ἄλλως 595 γενέσθαι τῇ ἀληθείᾳ, εἰ μὴ πρότερον ταύτης ἄξια τῆς ἐνώσεως γένηται.

Ὁ ἑξάρχος: Πῶς ἔσται τοῦτο καὶ τίνι τρόπῳ;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐὰν τῶν ὧν ἐκείνη κεχώρισται, ὁλοσχερῶς καὶ αὐτὴ ἀποσπασθῇ, || (f. 276) ὅτι πᾶσα ἐπ' οὐδενὸς ἐτέρου γένους, ἐκ μόνου δὲ τοῦ ὀρθοδόξου συνίσταται. Οὐδεὶς λατινόφωνν μετὰ τὸ σχίσμα, οὐδ' αἰρέσεως μέτοχος, οὐδὲ παρասυνάγωγος μέρος ἐκείνης ἢ μέτοχος γίνεται. 600

Ὁ Ἀμμοχώστου: Καὶ τί ἠθέλετε καὶ ἤλθετε λοιπόν, ἐπεὶ ἐγινώσκετε ὅτι οὐδὲν μέλλετε κατορθώσιν;

Ὁ Ἰωσήφ: Τοῖς γράμμασιν ὑμῶν ἐπιστεύσαμεν καὶ ἤλθομεν, ἅμα μὲν πληρώσοντες ὑποταγὴν ἐκκλησιαστικὴν, ὡς ὀφειλὴν ἀπαραίτητον, σὺν ταύτῃ δὲ καὶ 605 ἐπιταγὴν βασιλικὴν, ἅμα δὲ καὶ θεάσασθαι ὀφθαλμοῖς ἀληθῶς, ἅπερ μόνον ἡκού-

ομεν, ὥστε τοὺς αὐτοὺς καὶ κριτὰς τῶν γινομένων γενέσθαι καὶ μάρτυρας.

Ὁ πρωτεύδικος: Νὰ ἔχω τὴν εὐχὴν τῶν ἀγίων, ἐὰν συγκαταβῇτε, τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἐγγραφῆναι μέλλουσι καὶ μνημονεύεσθαι εἰς ὅλας τὰς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἕως ἡ Κύπρος ἴσταται, καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἐπ' αὐτοῦ μάθη, καὶ ἐπαινεῖν ὑμᾶς καὶ εὐχεσθαι μέλλει πάντοτε.

610

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐγὼ εἰς τὴν ἄνω ἐκκλησίαν τῶν ἀγίων ἐγγραφῆναι διψῶ καὶ κρεῖσσον ἐμοὶ παρ' ἐνὸς τῶν ἐκεῖ ἢ παρὰ πάντων Κυπρίων αἰεὶ μνημονεύεσθαι.

Ὁ πρωτεύδικος: Βλέπω ὅτι διάφορον οὐκ ἔχομεν.

Ὁ Λευκωσίας: Καὶ τέλος λοιπὸν τί λέγετε νὰ γένη;

Ὁ Ἰωσήφ: Ἐγὼ λέγω, ἐπεὶ ἔδοξε τῷ οἰκουμένικῳ τῇ τε ἀγίᾳ συνόδῳ καὶ τῷ κραταίῳ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν βασιλεῖ, μηδὲν ἄνευ τῆς ἡμῶν γνώμης τελεσθῆναι ἐνταῦθα, κρίνω ὅτι πάνυ πρέπον ἐστὶ καὶ ἀκόλουθον ἐξ ὑμῶν αὐτῶν τῶν τεσσάρων τέσσαρας πρέσβεις γενέσθαι ἢ δύο τὸ ἔλαττον καὶ τούτους Κυπρίους ὄντας, διακομιστὰς τῶν λόγων ὑμῶν, ἅμα δὲ καὶ τῶν παρ' ἡμῶν ὧδε πραχθέντων ἀψευδεῖς μάρτυρας. Τοὺς αὐτοὺς οὖν σὺν γράμμασι μεθ' ἡμῶν ἢ ἰδίᾳ εἰς τὴν σύνοδον ἐκπεμφθῆναι καχεῖ γενέσθαι, εἰ δέοι, σὺν παρρησίᾳ τὴν ἔνωσιν, ἐπεὶ περ ἐνταῦθα, καθὰ συνορᾶν ἔχω, ἀδύνατον. Κἂν καθ' ἡμῶν γράψαι τι αἰρεῖσθε, ἀδεῶς γράφατε τοῖς κυρίοις, θέλημα δίδωμι.

615

Ὁ ἡγούμενος: Οὐδένα ἀποστέλλομεν, οὐδενὶ γράφομεν, οὐδὲ μέλει ἡμῖν.

Ὁ οἰκονόμος: Καλὰ λέγει, ὅτι ἐὰν γνωσθῶσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀποθνήσκουσι καὶ πάλιν, ἐὰν πιάσουν τὰ γράμματα, κινδυνεύομεν ἅπαντες.

625

Ὁ Ἰωσήφ: Εἰ ἐνταῦθα μὲν φανερώς ἢ (f. 276v) πράξει τοῦτο ἀδυνατεῖτε, ἐκεῖ δὲ πέμψαι τινὰς οὐ τολμᾶτε, πῶς ὑμεῖς προσδεξώμεθα κεκρυμμένως; Ἀλλ' ὁμολογίαν πίστεως κεκρυμμένην οὕτω προσδέχεσθαι μεμαθήκαμεν, ἐπεὶ οὐδὲν ἔοικεν, ὅτι ὁ τοῦ θείου σταυροῦ τύπος καὶ ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως πάντων ἐνώπιον ὁ μὲν γίνεσθαι, ἡ δὲ λέγεσθαι θέλει. «Στόμα» μὲν γάρ, φησί, λαμβάνεται εἰς ὁμολογίαν, «καρδία δὲ πιστεῦεται εἰς δικαιοσύνην» καὶ «πᾶς ὁ φαῦλα πράσσων μισεῖ τὸ φῶς καὶ οὐκ ἔρχεται πρὸς τὸ φῶς», ἵνα μὴ φανερωθῇ αὐτοῦ τὰ ἔργα, «πᾶν δὲ τὸ φανερούμενον φῶς ἐστι». Καὶ ὁ Κύριος δὲ «ὃς ἂν ἐπαισχυνηθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ τῇ μοιχαλίδι καὶ ἀμαρτωλῷ, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνηθήσεται αὐτόν» καὶ τὰ ἐξῆς ἀπεφήνατο. Πῶς δὲ καὶ δυνήσθε συστιάσαι, ὅπερ πᾶσα σχεδὸν ἡ οἰκουμένη καὶ πρὸ τοῦ γενέσθαι ἐγδῶρισε;

630

635

Ὁ Λευκωσίας: Καὶ θέλετε, ἵνα παραιτησώμεθα τὰς ἐπισκοπὰς καὶ ὥς θέλει τὸν κοινὸν γενέσθω;

Ὁ οἰκονόμος: Ἄλλον τον εἰπέ. Θέλετε, ἵνα συλλειτουργήσωμεν ὑμῖν φανερά

640

631-632 cf. Ro. 10.10 632-633 Joh. 3.20-21 634 Eph. 5.14 634-636 Mar. 8.38.

609 ἐπ' αὐτὸν K 619 ὧδε K 622 καθὰ (sic) K ἢ γράψαι τι 627 πράξει K 630 ἔοικεν K 640 ἄλλον τὸν εἰπέ K: Ἄλλον pro ἄλλο (vox Cypria?)

καὶ εἴ τι συμβῇ, νὰ ἔνε ἐπάνω σας;

Ὁ Ἰωσήφ: Οὐδὲν τούτων λέγω, ἕως ἂν αὐτόνομοι ἢ ὑφ' ἑτέραν ἐκκλησίαν ἔστέ. Ἐκεῖνο δὲ μετὰ λόγου κατηγορῶ πῶς, ὅπερ οὐκ εἴχετε, ὑπεσχέθητε καὶ πῶς τὴν μὲν πρὸς Λατίνους ὁμολογίαν ἐν μέσῃ τῇ μητροπόλει καὶ παρρησίᾳ
645 ποιεῖτε, τὴν δὲ πρὸς ἡμᾶς ταύτην καὶ κρυπτῶς ὅσον οἶον καὶ μόγις καὶ μετὰ μυρίων ὑποφύων καὶ δειλίας καὶ ἐν ἐρήμῳ καὶ οὐδὲν ἄλλο πρὸς πάντων ψιθυρίζομενον ἐνταῦθα νῦν ἔστιν ἀκούειν ὅτι μὴ «μηδεὶς ταῦτι γινωσκέτω, προσέχετε, καλῶς φυλάξατε πάντα, μηδενὶ τοῦτο εἰπῆς» καὶ ἀπλῶς πάντα, ἅπερ ἀρνήσεως ἴδια, οὐχ ὁμολογίας ἐστίν;

650 Ὁ ἡγούμενος: Ἀχρὶ τούτου δυνάμεθα.

Ὁ Ἰωσήφ: Οὐχί, ἀλλ' ὑμεῖς ὡς ἐξ ὧν ὑμᾶς ὀρώ, οὕτω καὶ ἐβούλεσθε καὶ προσεδοχάτε ταύτην γενέσθαι τὴν ἔνωσιν, πεμφθῆναι ὑμῖν ἐκεῖθεν μοναχὸν II (f. 277) ἓνα προσαίτην ἐν προσαίτου σχήματι μετὰ τῶν τῆς ἐνώσεως γραμμάτων, ὃς καὶ δίχα τινὸς λόγου καὶ ἐξετάσεως κεφαλαίων ἢ κοινῆς συμφωνίας ἅμα τῷ
655 δοῦναι τὰ γράμματα συλλειτουργεῖν ἔμελλεν ὡς παροδίτης, ἰδίᾳ μὲν τῷ Ἀμμοχώστου, ἰδίᾳ δὲ τῷ Λευκωσίας καὶ πάλιν χωρὶς μὲν τῷ Λεμισοῦ, ἰδίως δὲ τῷ τῆς Πάφου καὶ πάντας τοῦτο λαθεῖν, ἵνα εἴ τις τῶν Λατίνων ἐρωτᾷ μετὰ ταῦτα θελήσει τὸ περὶ τούτου, ἀδήλου ὄντος τοῦ πράγματος, μηδὲνα φοβεῖσθε μηδ' ὑποπτεύετε, κἀκεῖνον μὲν τὸν μοναχὸν μετὰ τὸ συλλειτουργῆσαι τοῖς ἐπισκόποις ὑμῖν, ἀπελθόντα τῆς νήσου, εὐθὺς οἴχεσθαι, ὑμᾶς δὲ τὰ γράμματα εἰς ἐπίδειξιν κατέχειν μόνον, ἐπεὶ οὐδὲ μετανοοῦντες ἐφ' οἷς ἐστέ, τὴν ἔνωσιν θέλετε, ἀλλὰ τοὺς ἐλέγχους τῶν κύκλῳ καὶ τῶν ἐπιδημούντων Ῥωμαίων ἀποφυγεῖν σπεύδοντες.

Ὁ Λευκωσίας: Ἐμὲ γράφει με συλλειτουργὸν ὁ οἰκουμενικὸς καὶ ἀρκεῖ με,
665 ἵνα τὸ δείχνω παντὸς ἀνθρώπου, τὸ πῶς ἐγενόμεθα ἔν.

Ὁ Ἰωσήφ: Τότε καὶ γενέσθαι καὶ εἶναι συλλειτουργὸς αὐτοῦ μέλλεις, ὅταν φυλάξης καὶ τηρήσης σὺ καὶ οἱ ἄλλοι συλλειτουργοί σου τὰ ἐκκλησιαστικὰ πάντα ζητήματα καὶ κεφάλαια, ὅσα διὰ γραμμάτων οἰκιοχείρων ὑμῶν ὑπεσχέθητε, ὡς, ἕως ἂν ἐκεῖνα μὴ ἀληθεῖα τηρήσητε, μύρια πιττάκια οὐδὲν ὑμᾶς ὠφελήσουσιν. Ἡ
670 ἴσως ὑπονοεῖτε ὅτι τὰ σήμερον ὧδε πραττόμενα καὶ γραφόμενα ἢ νῆσος αὕτη ἀκούσεται μόνον; Πᾶσα γινώσεται ταῦτα ἢ οἰκουμένη, καθάπερ ἐρρέθη καὶ πεπρακται, ὀλίγον ἐντὸς ἡμερῶν.

Οἱ ἐπίσκοποι: Ἐν ἀληθείᾳ πῶς γέγονε τοῦτο; Εἰ ταῦτα ζητεῖν ἐμέλλετε ὑστερον, πῶς ἡμᾶς συλλειτουργοὺς ἐγράφετε πρὸ τῆς ἐξετάσεως;

675 Ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων: Ὅτι ὁ παπᾶς Θεόδουλος οὕτως ἔλεγεν ὑμᾶς ἐτοίμους εἶναι εἰς πάντα, ὥστε κατὰ μηδὲν πρᾶγμα ἐνδοιάζειν ποσῶς, ἀλλ' ὑπέκειν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὡς θέλει καὶ βούλεται ἅγειν ὑμᾶς.

Ὁ Ἰωσήφ: Ναὶ καὶ προσετίθει ὅτι θελήσει τοῦ ῥηγὸς καὶ ἐνδόσει τὰδελφοῦ

αὐτοῦ πάντα γίνεται, ἐπεὶ φησιν ὁ μὲν ἄρχει τὰ κοσμικά, ὁ δὲ πάντων ἢ (f. 277v) τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαίων τῆς νήσου ταύτης κρατεῖ. Καὶ ὑμεῖς δὲ εἰς 680
τὰς ὑμῶν ὁμολογίας ὑπεγράφετε πάντες εἰς πάντα εἶναι ὑπήκοοι. Διὸ καὶ ὡς ἐπὶ
πράγμασι τετελεσμένοις καὶ ἀπεστάλημεν παρὰ τῶν κυρίων καὶ ἤλθομεν καὶ
πᾶσα δ' ἡ Κωνσταντίνου καὶ τὰ περίξ αὐτῆς οὕτω δοκεῖ, τὰ δέ ἐστι πάντα, ὡς λό-
γος ἔτι, «ἄσπαρτα καὶ ἀνήροτα».

Ὁ Λευκωσίας: Καὶ τὸν Πίππην πῶς τὸν ἔχετε; 685

Ὁ Ἰωσήφ: Ὡς ἐξ ὑμῶν αὐτῶν ἓνα. Ἡ οὐχὶ συλλειτουργοῦσιν ὑμῖν οἱ ἐκεί-
νου ἱερεῖς καὶ αὐτὸς καὶ ὑμεῖς δὲ ὡσαύτως ἐκείνοις καὶ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ παρὰ
τῆς σῆς χειροτονήθη χειρός, ὃν πρῶτον τῶν τῆς μονῆς αὐτοῦ ἱερέων πᾶσα ἡ
Κύπρος γινώσκει τὸ τήμερον;

Ὁ Λευκωσίας: Ὡ ἀλλὰ ναί, κύρι. 690

Τινές: Ἀφοῦ ἐγεννήθη, καὶ αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ μεθ' ἡμῶν ἔν εἰσι κατὰ
πάντα.

Ὁ Ἰωσήφ: Ὡστε λοιπὸν ἀδιάφορος ὑμῖν ἐστὶν ἅπασι καὶ εἰ πρὸς ἐξαπάτην
τῶν πολλῶν ἓνα ἢ δύο τῶν μετ' αὐτοῦ ἱερέων ἐκ τῶν ἔξωθεν τὴν χειροτονίαν
κεκτήσθαι φησι καὶ φρονεῖν μόνος Κυπρίων ὀρθόδοξα διὰ χειλέων ὁμολογεῖ καὶ 695
τὴν ἑαυτοῦ μονὴν ἀφωρισμένην εἶναι τοῖς ὀρθοδόξοις, ἐξ ἀπονοίας φαντάζεται.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Εἰ τούτους προέγνων τοὺς λόγους ἐγώ, οὐκ ἂν ἡμᾶς ὧδε
ῆγαγον. Διατί μὴ ταῦτα προείπατέ μοι;

Ὁ Ἰωσήφ: Ὅτι τοὺς κοινῇ ῥηθῆναι λόγους ὀφείλοντας ἐκρίναμεν πρέπον
εἶναι τοῖς πᾶσι κοινώσασθαι, ὅτε χρή, οὐ μέντοι ἰδίως τινὶ καὶ ἡνίκα οὐκ ἔδει 700
τούτους εἰκῇ διηγῆσασθαι.

Τινές: Λοιπὸν ἐπεὶ πάντα ὡς ἐβούλεσθε ἐξητάσατε, συγκατάβητε, συγκατά-
βητε καὶ ἔτι ἡμῖν.

Ὁ Ἀμμοχώστου: Ὁ Κύριος οἶδεν ὅτι πολλὰ λυπούμεθα πῶς χωριζόμεθα
χωρὶς τῆς ἐνώσεως. 705

Ὁ Ἰωσήφ: Πλέον αὐτὸς καὶ βαροῦμαι καὶ δυσχεραίνω πάντων ὑμῶν, γίνω-
σκε. Ἡ δοκεῖτε ὅτι μόνος πάντων ἀνθρώπων ἐγὼ ἄσπλαγχνός τις εἰμὶ καὶ
ἀνένδοτος, καὶ ταῦτα πρὸς ψυχῶν τοσούτων ὠφέλειαν. Μάρτυς γὰρ μοῦ ἐστὶν ὁ
τὰς «καρδίας ἐτάζων» ὡς, εἴπερ ἡπιστάμην ὅτι ἔστιν ἐκ τοῦ σήμερον ἡμᾶς συλ-
λειτουργῆσαι ἀλλήλοις, δέκα μόνον κερδησαί ψυχάς, οὐκ ἂν ἢ (f. 278) παρητη- 710
σάμην τὴν ἔνωσιν δι' οὐδὲν τῶν προσκαίρων καὶ ὅσα μοι τὴν τοῦ σώματος σύστα-
σιν ταύτην πέφυκε συνιστᾶν. Ἄλλ' οὐδέπω σαφῶς ὅπερ ἐβουλόμην ἐξηγγεῖλα,
διὸ πειράσομαι ἄλλως τοῦτ' ἐξεῖπείν. Μιᾶς ψυχῆς ὁ πᾶς κόσμος οὐκ ἄξιος, μή-
τοιγε μυριάδων τοσούτων. Ἡ ἔστιν ἐνδοιάζειν ἐν τούτοις;

684 cf. Hom., Od., I. 123 etc. 709 Ps. 7.10; Jr. 11.20· 17.10; cf. Re. 2.23

689 τοτήμερον K 695 κεκτήσθαι φησί K 697 ὧδε K 708 γάρ μου ἐστὶν K

715 Πάντες. Πᾶσι γινώριμον τοῦτο.

ἽΟ Ἰωσήφ: Εἰ τοίνυν ἐγίνωσκον ἐκ τῆς μελετωμένης γενέσθαι ἐνώσεως ταύτης σωθησομένης τὰς τῶν Κυπρίων ψυχάς, τὰς νῦν φημι καὶ τὰς εἰς τὰς μετέπειτα γενεάς, καὶ προὔκειτό μοι χεῖρας ἅμα καὶ πόδας καὶ πάντα τηρηθῆναι τὰ αἰσθητήρια, οὐκ ἂν παρητούμην. Ἄρ' οὐχὶ καὶ ἄπιστα ὑμῖν δοκῶ φθέγγεσθαι; 720 Ἄλλὰ καὶ τοῦτο πρὸς ὃ μέλλω λέγειν, οὐδέν ἐστιν. Εἴ γε μοι προὔκειτο ἀληθείᾳ ἐκ τοῦ ὅπερ εἰμὶ τούτου εἰς τὸ μηδαμῇ μηδαμῶς εἶναι χωρῆσαι, μόνον πάντας ὑμᾶς τοὺς Κυπρίους σωθῆναι, ἥδέως τοῦτο κατεδεξάμην. Τίς γάρ εἰμι ἐγὼ ἢ τὸ εἶναί με ὅλως, πρὸς σωτηρίαν τοσούτων ψυχῶν συγκρινόμενα; Οὕτω διαθέσεως ἔχω καὶ γνώμης οὐ διὰ πρόσκαιρον φήμην ἢ μνήμην τὴν μετὰ θάνατον, ἀλλὰ δι' 725 αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ τοῦ Κυρίου τὸ θέλημα. Ὅπου δὲ οὐδεὶς πρόκειται πόνος, οὐδ' ἀφαίρεσις μέλους, οὐδὲ ζημία τις τῶν προσόντων, ἀλλὰ τιμαὶ καὶ χάριτες ἔπονται καὶ εὐφημοὶ φῆμαι, ὥς λέγετε, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα εὐκτέα μνημόσυνα, διατί παραιτοῦμαι τὴν ἔνωσιν; Ἡ δὴλον ὅτι δέδοικα μὴ ἀναγαγεῖν ὑμᾶς ἐκ τοῦ βόθρου βουλούμενος, καὶ ἐμαυτὸν καὶ μυρίας μυριάδας σὺν ὑμῖν ἀπολέσω. Ἡ 730 τάχα με τῇ τυχούσῃ τιμωρίᾳ ὑποκείμεθα νομίζετε, τῆς ἐνώσεως ταύτης μεσίτην γενόμενον, ἂν μὴ αὕτη καθὼς χρή τελεσθῇ, ἢ τὸν τυχόντα μισθὸν παρὰ Θεοῦ λήψεσθαι, εἴ γε τοσούτων ψυχῶν σωτηρίας παραίτιος εὐρεθῶ; Ἀποστόλου γὰρ [...] πρόκειται μοι ἐπιτυχόντι καὶ δαίμονος κόλασις ἀστοχήσαντι. Διὰ τοι τοῦτο ταύτην τὴν κόλασιν φεύγων παραιτοῦμαι τὴν ἔνωσιν. Συνήκατε ὅση λύπη καὶ 735 ἀγωνία τῇ ἐμῇ ψυχῇ ἐνοικεῖ ἔνεκεν τῆς ὑμῶν ἀπαλλοτριώσεως; Καὶ ὑμεῖς μὲν ἦλθατε δώδεκα μίλια.

ἽΟ Ἀμμοχώστου: Οὐχὶ ἀλλὰ εἴκοσι.

ἽΟ Ἰωσήφ: Ἔστωσαν καὶ τριάκοντα, ἡμεῖς δὲ χίλια τόσα, καὶ ταῦτα διὰ θαλάσσης, καὶ ὑπεμείναμεν πόσα δεινὰ καὶ ἔτι ὑποκείμεθα πνιγμῶ, αἰχμαλωσίᾳ, 740 ναυαγίοις, κινδύνοις, ἀρρωστίαις, κακοπαθείαις, καθὰ δὴ καὶ βλέπετε προφανῶς, ἀρρωστούντας ἐξ ἄκρας κακοπαθείας ἡμᾶς.

ἽΟ πρωτοσύγκελλος: || (f. 278v) Ὁ Κύριος γινώσκει ὅτι καὶ ἐγὼ καὶ ὁ ἀδελφός μου ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων τοσοῦτον ἐσμέν ἀσθενεῖς, ὅτι ἐπὶ σκοπῶ τοῦ ἀποθανεῖν ἐν τῇ ὁδῷ μᾶλλον τῆς Ἀμμοχώστου ἐξήλθομεν ἢ τὰ ἐνταῦθα κατα- 745 λαβεῖν.

ἽΟ Ἰωσήφ: Ἀναλογίσασθε γοῦν ἐκ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἀγόμενοι, πόσον νομίζομεν τοῦτο βαρὺ τὸ χωρὶς τῆς ἐνώσεως, ὑπὲρ ἧς τοσαῦτα καὶ πάσχομεν καὶ πεπόνθαμεν καὶ πεισόμεθα, ὑμῶν ἀποστῆναι. Ἄλλὰ τί χρή ποιεῖν, εἰ μὴ τὸ τοῦ Θεοῦ μόνον θέλημα;

717 νῦν φημι K 722 γάρ εἰμὶ K 723 εἶναι με K 731 γινώμενον K 732 post Ἀποστόλου γὰρ fortasse <τιμῇ> 740 κακοπαθείαις K || καθὰ (sic.) K 741 κακοπαθείαις K fol. 278 in marg. λοιπὸν ἵνα μὴ ἀστοχήσας, ὥς ἔφη, τιμωρίαν ὑπόκεισαι, τὴν ἔνωσιν ποιήσων. Ὁ Ἰωσήφ: Ἄλλ', ὦ βέλτιστε, φθάσας ἔφην αὐτός. Ἄλλ' ἂν μὴ αὕτη [...] παρ' ἐμοῦ τελεσθῇ, κολάσεως στόμα· τοῦτο δὲ ἐστιν, εἴγε μενόντων, [...] οὐς ἐλήφθητε τοῖς ὀρθοδόκοις> habet K

Οἱ ἐπίσκοποι: Διὰ ταῦτα λέγομεν, ἅς γένηται τὸ ζητούμενον, ἵνα μὴ λογισθῇ 750
ὁ τοσοῦτος κόπος ὑμῶν εἰς κενόν.

Ὁ Ἰωσήφ: Οὐδενὸς κόπος ἀπόλλυται παρὰ τῷ Θεῷ, ἐκάστω δὲ πρὸς τὸν 755
σκοπὸν καὶ τὴν εἰς τὸ καλὸν αὐτοῦ πρόθεσιν «πολλαπλάσιος ὁ μισθός» ἀποδί-
δοται. Ὅμως δὲ θέσθε τὸν νοῦν ὑμῶν καλῶς εἰς ὃ μέλλω λέγειν καὶ ὑμεῖς αὐτοὶ
κρίνατε εἰ δίκαια λέγω ἢ μή. Τίς ἐκλέγεται ἀντὶ κέρδους ζημίαν, ἀντὶ τιμῶν 765
ὑβρεῖς, ἀντὶ φήμης ἀγαθῆς δυσφημίαν, ἀντὶ χαρᾶς λύπην καὶ ἀντὶ φιλίας ἔχθραν
πολλῶν, εἰ μήπου τίς ἐστιν ἀπολέσας τὸν νοῦν ἢ σώας μὲν ἔχειν τὰς φρένας,
ἀνάγκη δέ τινι μείζονι κατεπείγεται; Ἡμεῖς οὖν σήμερον προδηλότατα αἰρού-
μεθα, ὥς ὁρᾶτε, ἀντὶ τῶν προτέρων τὰ δεύτερα, τοῦτο ποιοῦντες οὐκ ἄνευ λό-
γου, ἀλλ', ἐπειδὴ βλέπομεν ὅτι οὐδενὶ πείθεσθε τῇ ἐκκλησίᾳ, καθὼς ὑπεγράφα- 760
τε, ἀλλὰ γε εἰς πάντα μένοντες ἀδιόρθωτοι, τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὰ πάθη ὑμῶν ζη-
τεῖτε συμπράκτορα, οὐχ ὑποκύψαι ταύτῃ καταδεχόμενοι, ἀλλ' ἐκείνην ὑμῖν αὐ-
τοῖς ὑποκλῖναι φιλοτιμούμενοι, ὅπερ ἡμεῖς ποιῆσαι οὐκ ἐπετράπημεν, κἂν τοῦτο
τολμήσωμεν πρᾶξαι, ὅπερ, Θεέ μου, μὴ γένοιτο, τότε μένει ἀβέβαιον καὶ ἀτέ-
λεστον, ὅτι πᾶσιν ὑμῖν [...] γε ἀνάνευσις οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἐπιστροφῆς ὅλως ἐλπίς. 765
'Αγροικία γὰρ μακρὰ καὶ πολυειδὴς πώρωσις καὶ κακίστη συνήθεια κατεκράτησε
πάντων καὶ ἔτι μᾶλλον ὑπερισχύσει. 'Αλλ' ἕως πότε ἀδολεσχοῦντες μακρηγο-
ροῦμεν; Τὸ θέλημα γενέσθω τὸ τοῦ Θεοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Τούτων οὖν ῥηθέντων καὶ γράμμασι τυπωθέντων, αὐτίκα τὴν σύνοδον κατε- 770
λύσαμεν καὶ πρὸ τοῦ ἡμᾶς ἀναχθῆναι τῆς Κύπρου εἰς μνήμην τῶν μετέπειτα πά-
σαις ταῦτα ταῖς ἐκκλησίαις γεγράφαμεν, ὥς ἂν οἱ ἐντυγχάνοντες τούτοις ὑμνοῦν-
τες τὸ πανάγιον πνεῦμα καὶ τὸν Σωτῆρα εὐχαριστοῦντες Χριστόν, δοξάζωσι τὸν
Θεὸν καὶ πατέρα, ὅτι ἡξίωσε καὶ ἡμᾶς ἡ πολυῴμνητος Τριάς τὴν καθαρὰν ἡμῶν
καὶ ἄσπιλον πίστιν εἰλικρινῇ τηρῆσαι καὶ ἀρραγῇ καὶ ἀμώμητον.

Ἐληξαν αὐχὴν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ, 775
ὄμματα, γραφίς, νοῦς, πτύχαι, μέλαν, στίχοι.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

753 cf. Luc. 18.30

757 εἰ μήπου τις ἔστιν K 763 ὑποκλῖναι K 765 post ὑμῖν lacuna 2-3 litterarum K; fortasse <ἄρα>γε
771 ὥς ἂν K 775-776 ante Ἐληξαν et post στίχοι cruces habet K 776 ὄμματα K

SIE LEGTEN LEDIGLICH EINE NICHT UNBETRÄCHTLICHE MENGE
EIER IN UNSER LAND
HEUSCHRECKENPLAGEN IN DER SPÄTANTIKE UND DIE CHRONIK
DES JOSUA STYLITES¹

Ἀχρίς, ἐμῶν ἀπάτημα πόθων, παραμύθιον ὕπνου,
ἀχρίς, ἀρουραίη Μοῦσα λιγυπτέρυγε,
αὐτοφυὲς μίμημα λύρας, κρέχε μοί τι ποθεινόν,
ἐγκρούουσα φίλοις ποσσὶ λάλους πτέρυγας,
ὥς με πόνον ῥύσαιο παναγρύπνοιο μερίμνης,
ἀχρι, μιτωσαμένη φθόγον ἐρωτοπλάνων.
Δῶρα δέ σοι γήτειον ἀειθαλὲς ὀρθρινὰ δώσω,
καὶ δροσερὰς στόμασι σχιζομένας φακάδας.

Lyrisch preist im 1. Jh. v. Chr. Meleagros von Gadara in einem Epigramm den «Gesang» der Heuschrecken². Nichts erinnert an die Schrecken, die Invasionen dieser Tiere, wie sie im Bereich des östlichen Mittelmeeres bereits für die früheste Zeit dokumentiert sind, anrichten konnten. Schon immer galten Naturkatastrophen wie Erdbeben, Dürren, Überschwemmungen oder Seuchen als «göttliche» Eingriffe in die bestehende Ordnung der Welt, und so wundert es nicht, daß auch Heuschreckenplagen ihre Erklärung im Zorn der Götter fanden, wie schon Plinius anmerkt³. Obwohl sie zu den biblischen Katastrophen⁴ und somit zum Kanon der jüdischen wie christlichen Überlieferung gehören, finden sie in der spätantiken und byzantinischen Literatur kaum einen ähnlichen Nachhall wie z.B. Erdbeben. Das mag zum einen an der gänzlich anders gearteten Zerstörungsscharakter liegen —Erdbeben und Überschwemmungen etwa fordern direkt Menschenleben— es erklärt sich aber sicherlich auch dadurch, daß die Zusammenhänge zwischen Heuschreckenplagen und ihren länger-

1. Für Gespräche und hilfreiche Unterstützung danke ich meinen Kollegen im Mainzer Sonderforschungsbereich 295 («Kulturelle und sprachliche Kontakte»), insbesondere Franz-Christoph Muth für die Diskussion der syrischen Textpassagen und S. Felicia Meynersen für zahlreiche Anregungen in «Tier-Fragen».

2. Meleagros in Anth. Pal. 7,195; vgl. a. Anth. Pal. 7,192ff. u.ö. Sogar ganze Heuschreckenschwärme konnten in poetischer Weise beschrieben werden, wie Quint. Smyrn. 2,196ff. zeigt.

3. Plin. n.h. 11, 104: *deorum irae pestis ea intellegitur*.

4. s. bes. Ex 10,12ff. und Joel 1ff.; vgl. a. Apk. 9,3ff.

fristigen, auch wirtschaftlichen Folgen nicht immer evident erschienen. In jüngerer Zeit fanden die Schilderungen von Naturkatastrophen in den Quellen stärkere Beachtung besonders durch das Fortschreiten des Teilbereichs der «historischen Geographie» in den Altertumswissenschaften und so wurden vermehrt die Quellen auf Naturereignisse und ihre sozialen und ökonomischen Implikationen hin untersucht.

Durchforstet man die antike und nachantike Literatur nach Schilderungen von Heuschreckenplagen⁵, so finden sich zumeist relativ knappe Notizen über regional begrenzte Phänomene. Eine spätantike Quelle hingegen schildert den Einfall von Heuschreckenschwärmen in extenso: Die sog. Chronik des Josua Stylites, die nach einer knappen Einleitung und einer Übersicht über das politische Geschehen im römischen Osten seit dem Vertrag von Nisibis im Jahre 297 n.Chr., die Ereignisse der Jahre 494/5 bis 506 erzählt⁶. Selbst wenn die Zuweisung nicht ganz unumstritten ist, so werden die Ereignisse im sasanidisch-byzantinischen Raum detailreich und durchaus mit Vorbehalten gegenüber der «römischen» Seite beschrieben⁷. Zuletzt hat Andreas Luther eine deutsche Übersetzung und

5. Allgemein zu Heuschrecken: H. Gossen, s.v. Heuschrecke, *RE* 8, 1381ff. und *RE* Suppl. 8, 179ff. Ph. Koukoulé, *Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός*, Bd. 5, Athen 1952, S. 271ff. (über die Heuschrecken als Ernte-Schädlinge, *ibid.* 272); M. Weber, Heuschrecke, *RAC* 14 (1988) 1231-1250; I. C. Beavis, *Insects and other Invertebrates in Classical Antiquity*, Exeter 1988, bes. 62-78; L. Bodson, *Les invasions d'insectes d'évastateurs dans l'antiquité gréco-romaine*, in: *Contributions à l'histoire des connaissances zoologiques*, Liège 1991, S. 55-69; H. Graßl, Heuschreckenplagen in der Antike, in: E. Olshausen / H. Sonnabend (Hrsg.): *Naturkatastrophen in der Antiken Welt, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums* 6 (1996) *Geographica Historica* 10, Stuttgart 1998, S. 439-447; Chr. Hünemörder, s.v. Heuschrecke, *Der Neue Pauly* 5, Stuttgart/Weimar 1998, S. 526f.; H. Graßl, Ephesos im Heuschreckenkrieg, in: *Steine und Wege, Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, Wien 1999, S. 31-34.

6. A. Luther, *Die syrische Chronik des Josua Stylites*, Berlin / New York 1997; rez. v. Pierre Maraval, *Gnomon* 72 (2000) 372-374. Alle deutschen Zitate entstammen der Übersetzung Luthers, auch die Kapiteileinteilung folgt der bei Luther; die syrischen Zitate erfolgen nicht nach der syrisch-englischen Textausgabe von W. Wright, *The Chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac A.D. 507, with a translation into English and Notes*, Cambridge 1882, Reprint Amsterdam 1968, sondern nach der Ausgabe von J.-B. Chabot, *Chronicon Anonymum Pseudo-Dionysianum vulgo dictum*, CSCO 91, Syr. 43, Löwen 1927 (syr. Text der Chronik des Josua Stylites auf S. 235-317).

7. Zum Problem des Verfassers zuletzt Luther a.a.O. 10ff. mit einer ausführlichen Diskussion der Überlieferungslage und älterer Literatur; Luther a.a.O. 13f. mit Anm. 67 folgt dabei nicht den Argumenten von A. Palmer, *Who wrote the Chronicle of Joshua the Stylite?*, in: R. Schulz / M. Görg (Hrsg.): *Lingua restituta orientalis*. Festgabe Julius Assfalg, Ägypten und Altes Testament 20, Wiesbaden 1990, S. 271-284, 273f. um die Frage, ob der genannte mār ʾiṣō der Kopist oder der Autor der Chronik ist, und entscheidet sich gegen eine Benennung der Chronik als *Chronicon Edessenum* 506 (Palmer a.a.O. 274) oder «The Chronicle of the Persian War» [C. C. Torrey, *Notes on the «Chronicle of Joshua the Stylite»*, *Hebrew Union*

Kommentierung dieser Chronik unternommen. Er konzentriert sich in seinem historischen Kommentar vorrangig auf die politische und militärische Geschichte und die Topographie Edessas und der Umgebung. In Hinblick auf die Stoßrichtung der Chronik wird dabei der Heuschreckeneinfall und seine wirtschaftlichen Folgen im historischen Kommentar verhältnismäßig wenig berücksichtigt⁸. Die Darstellung der Heuschreckenplage ist dabei so beredt, daß im folgenden Abschnitt zunächst hauptsächlich der Chronist zu Worte kommen soll.

Schon im einleitenden Satz der Chronik wird die Zielrichtung vorgegeben. «Ich habe die Briefe deiner Gott liebenden Heiligkeit erhalten, o vortrefflichster Mann, Priester und Abt Sergius, durch welche du mir aufgetragen hast, dir sozusagen zum Andenken zu schreiben, wann die Heuschrecken kamen, wann sich die Sonne verfinsterte und wann sich das Erdbeben, die Hungersnot und die Seuche ereigneten und der Krieg zwischen Römern und Persern»⁹. Nicht nur hier, sondern auch an zahlreichen anderen Stellen, betont der Chronist, daß er auf Bitten des Abtes eines Klosters bei Edessa berichtet, weil er Zeuge einer Häufung außergewöhnlicher Ereignisse war¹⁰. Die örtliche Eingrenzung ergibt sich aus der Überschrift: «Aufzeichnung der Geschichte der Zeit der Not, die sich in Edessa,

College Annual 23 (1950/51) 439-450]. Allgemein zur Chronik der Josua Stylites: F. Haase, Die Chronik des Josua Stylites, *OC* 9 (1920) 62-73; N. V. Pigulevskaya, *Mesopotamiya na rubee V-VI vv. n.e. Siriyskaya khronika Iešu Stilita kak istoričeskiy istočnik*, Moskau/Leningrad 1945 (non vidi); O. C. Krarup, *Josua Stylite' Krønike*, Kopenhagen 1945 (non vidi); A. Guillou, La cosidetta cronaca di Giosue lo stilita, in: *La civiltà bizantina dal IV al IX secolo. Aspetti e problemi, Bari corsi di studi* 1 (1976) Bari 1977, S. 369-383; H. Leclainche, *Une ville chrétienne d'Orient de 494 à 506. Édesse, d'après la chronique du pseudo Josué le Stylite*, Toulouse 1979. Zur Universalchronik des Ps. Dionysios von Tell Mahrē, in die die Chronik des Josua Stylites wortgetreu übernommen ist: W. Witakowski, *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysios of Tel-Mahre. A Study in the History of Historiography*, Uppsala 1987, bes. 33ff.; ders., Sources of Pseudo-Dionysios for the Third Part of his Chronicle, *Orientalia Suecana* 40 (1991) 252-275 und Pseudo-Dionysios of Tel-Mahre. *Chronicle*, Part III, Liverpool 1996.

8. Wie stark sich diese für wirtschaftsgeschichtliche Fragen eignet, ist deutlich an der Tatsache abzulesen, daß P. Garnsey sein Buch *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988 mit einem seitenlangen Zitat aus der Chronik beginnt. Auch E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance. 4e-7e siècles*, Civilisations et Sociétés 48, Mouton u.a. 1977 hat neben anderen auch die Chronik des Josua Stylites besprochen: ebda. S. 75ff. und 403ff., ebenso behandelt bei H. Leclainche, *Crises économiques à Edesse (494-506)*, *Pallas* 27 (1980) 89-100 und J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances*, CEFR 136, Rom 1990, im Kap. «Une ville moyenne: Édesse», S. 404 ff.

9. Jos. Styl. I.

10. Vgl. Luther a.a.O. 16ff. (Verwendung des Plurals 'wir', 'unser') sowie die Beschreibungen der Baulichkeiten und der Topographie Edessas: ebda. passim.

Dabei geht es dem Chronisten auch um eine Systematisierung der Ereignisse. Nachdem Josua, wie er besonders betont, aus schriftlichen wie mündlichen Quellen, die politischen Ereignisse der Konfrontationen zwischen Römern und Persern berichtete¹⁵, wendet er sich den Ereignissen zu, die seiner Auffassung zufolge die Vorstufe für den kommenden Krieg bildeten¹⁶. «Jetzt aber will ich dir über die Dinge berichten, die sich bei uns ereigneten, weil von diesem Jahr an die schweren Geißelungen begannen und die Zeichen, die in unseren Tagen erschienen sind»¹⁷. Im folgenden Kapitel berichtet er für das Jahr 494/5 von einer Beulenpest, die sich ausbreitete und die gesamte Bevölkerung ergriff¹⁸. Auffallend ist hier die abschließende Bemerkung: «In dieser Zeit wurden in Edessa dreißig Scheffel Weizen für einen Denar verkauft, und Gerste fünfzig [Scheffel für einen Denar]»¹⁹. An dieser Stelle beginnt der Chronist mit der Auflistung der

12. Patlagean a.a.O. 75 führt dies auf ihre kulturellen Traditionen und religiöse Orientierung zurück. Zur syrischen Geschichtsschreibung s. a. S. Ashbrook Harvey, *Remembering Pain. Syriac Historiography and the Separation of the Churches, Byzantium* 58 (1988) 295-308; W. Witakowski, *Chronicles of Edessa, Orientalia Suecana* 33-35 (1984-1988) 487-498.

14. Jos. Styl. 4.

15. Dabei negiert Josua Stylites trotz seiner eher «unentschiedenen» Haltung die internen Zwistigkeiten sowie christologischen Streitigkeiten nicht; dazu Luther a.a.O. 22-28 mit älterer Literatur; zur Gliederung der Chronik in drei Teile s. ebda. 253f.

16. Zuletzt G. Greatrex, *Rome and Persia at War 502-532*, Leeds 1998 zu den persischen-römischen Kriegen unter Anastasios I.; vgl. allgemein zu den Beziehungen zwischen Rom/Byzanz und Persien den Artikel von A. S. Shahbazi, *Byzantine-Iranian Relations I. Before the Islamic Conquest*, *Encyclopaedia Iranica* 4 (1990) 588-595 und die entsprechenden Kapitel bei R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy. Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*, Leeds 1992.

17. Jos. Styl. 25.

18. Jos. Styl. 26.

19. Ebda.

Nahrungsmittelpreise, insbesondere von Getreide, die er in unterschiedlicher Dichte bis in das Jahr 505 beibehält. Dabei stehen die Abschnitte, in denen von den Naturkatastrophen berichtet wird und in denen sich diese Angaben häufen, an zentraler Stelle —eingerahmt von der Vorgeschichte der Kriege und den Konflikten zwischen den Persern und den «Römern» ab 502.

Entgegen aller Erwartungen und Hoffnungen ließ die von Josua Stylistes erwähnte Pest nicht nach, sondern weitete sich im Jahr 496/7 erneut aus, so daß vielen der Bürger die Augen verdarben, diesmal nicht nur in der Stadt, sondern auch in den Dörfern des Umlandes²⁰. Nach dieser Epidemie folgten ab Mai 499 Ereignisse, die die Schrecken der folgenden Jahre ankündigen sollten. «Im Monat Mai dieses Jahres, als der Tag kam, an dem jenes böse Fest des Heidentums begangen wurde, kamen viele Heuschrecken von Süden her auf unser Land herab. Doch weder vernichteten noch beschädigten sie bei uns etwas in diesem Jahr, sondern legten lediglich eine nicht unbeträchtliche Menge Eier in unser Land. Als aber ihr Samen in die Erde gelegt worden war, ereigneten sich fürchterliche Erdbeben auf der Erde»²¹.

Es folgen als weitere «Vorzeichen» im September 499 ein starkes Erdbeben²², gefolgt von einer Sonnenfinsternis im Oktober²³ und einer Anzahl von Himmelserscheinungen im November des gleichen Jahres²⁴. Schließlich beginnt mit dem Jahr 500 die eigentliche Zeit der Leiden für die Bevölkerung. «Im Monat März dieses Jahres stiegen gegen uns die Heuschrecken aus der Erde, so daß wir aufgrund ihrer Menge dachten, daß nicht allein die Saat gegen uns aufstieg, die in der Erde war, sondern daß die Luft sie auf uns spuckte, oder aber, daß sie wie vom Himmel herab auf uns kamen. Als sie frisch geschlüpft waren, fraßen und vernichteten sie ganz «Arab und das gesamte Gebiet von Rhessaena, von Constantina und von Edessa. Als sie aber fliegen konnten, reichte der Umfang ihrer Reichweite von der Grenze von Assur bis zum Meer des Westens. Nach Norden gelangten sie bis zur Grenze des Gebietes der Ortäye. Sie fraßen und ver-

20. Jos. Styl. 28.

21. Jos. Styl. 33; Parallelüberlieferung bei Luther a.a.O. 167; der Heuschreckeneinfall des Jahres 499 und der des folgenden Jahres finden eine knappe Wiederaufnahme in der Chronik des Ps.Dionysios von Tell Mahrē (Ps.Dion. II,2,1ff. und II,2,31f.), in der der Autor selbst auf die ausführliche Schilderung in vorangegangenen Teil verweist.

22. Jos. Styl. 34; zu dem Beben Luther a.a.O. 168ff. mit Anm. In dieser Passage wird erneut die oben angesprochene «historiographische» Orientierung des Chronisten deutlich, indem er einen brieflichen Bericht einfließen läßt.

23. Jos. Styl. 36; vgl. Luther a.a.O. 171.

24. Jos. Styl. 37.

wüsteten diese Länder und löschten alles aus, was es in ihnen gab ... Wenn sie aber der Wink Gottes nicht aufgehalten hätte, hätten sie Menschen und Vieh gefressen, wie wir gehört hatten, daß sie es in einem Dorf getan hatten. Leute hatten ein Kleinkind in ein Feld gesetzt, als sie ihre Arbeit verrichteten, und sie sprangen auf es und raubten ihm das Leben, während sie vom einen Ende des Feldes zum anderen gingen»²⁵.

Diese folgenden Passagen bei Josua Stylites zeigen, daß sich der Autor über die Abfolge der einzelnen Schicksalsschläge bewußt ist und die ursächlichen Zusammenhänge konstatiert. So berichtet er direkt nach dem Einfall der Heuschrecken von einem Preisanstieg aufgrund der Nahrungsmittelverknappung. «Sofort im Monat April begann aber eine Preissteigerung für Getreide und für jegliche Sache aufzukommen, und man verkaufte vier Scheffel Weizen für einen Denar»²⁶. Die Fortdauer der Mißerfolge bei der Ernte führt daraufhin zum Beginn einer Hungerkatastrophe²⁷, infolgeder die Menschen ihre Siedlungen verließen und entweder in andere Regionen oder in die Städte der Umgebung zogen, so daß die ländlichen Gebiete entvölkert wurden²⁸. Die körperliche Schwäche der Menschen und die Tatsache, daß sie sich in den Städten sammelten, führte schließlich zum Ausbruch von Seuchen²⁹. In den folgenden Passagen geht es im wesentlichen um die Auswirkungen der Heuschreckenplage, die Teuerung³⁰ und die Hungerkatastrophe sowie weitere Pestschübe. Die Umstände sind so bedrohlich, daß nun már Petrus als Kirchenverteter beim Kaiser vorpricht, um bei diesem Hilfe für die Opfer der Katastrophe zu erbitten. Diese Hilfsmaßnahme wird ergänzt durch die Aktivitäten der Vertreter vor Ort, denn als der Statthalter Eusebios feststellte, «daß die Bäcker nicht in

25. Jos. Styl. 38.

26. Ebd.

27. Jos. Styl. 38: «In den Monaten Juni und Juli hatten die Einwohner dieser Landstriche Mühe zu überleben. Sie säten Hirse, um davon Nutzen zu haben. Aber sie reichte nicht aus für sie, weil sie nicht glücklich gedieh, und bis das Jahr vollendet war, umgab Elend die Menschen durch den Hunger, und sie verkauften ihren Besitz für die Hälfte seines Preises, Vieh, Ochsen, Schafe und Schweine».

28. Jos. Styl. 38: «Und weil die Heuschrecken die gesamte Ernte gefressen hatten und kein Essen oder Nahrungsmittel übriggelassen hatten, weder für die Menschen noch für das Vieh, verließen viele ihre Gebiete und flüchteten in andere Gegenden des Nordens und des Westens. Doch die Schwachen, die es in den Dörfern gab, sowohl Alte wie auch Knaben, Frauen und Kleinkinder, und jene, die vom Hunger gequält wurden und nicht in der Lage waren, fortzugehen und in ferne Gegenden zu ziehen, begaben sich in die Städte, um zu betteln und [dadurch] zu überleben. Viele Dörfer und Gehöfte wurden von den Menschen verlassen».

29. Jos. Styl. 38: «Es überkam sie nämlich die Seuche in den Ländern, in die sie gegangen waren. Selbst jene, die nach Edessa gezogen waren, verfolgte die Krankheit».

30. Jos. Styl. 39: «Nun aber werde ich dir über die Teuerung schreiben, wie du von mir gefordert hast».

der Lage waren, Brot für den Markt zu machen (aufgrund der Menge der Menschen aus den Dörfern, die die Stadt füllte, und wegen der Armen, die kein Brot in ihren Häusern hatten), befahl er, daß jeder, der wollte, Brot machen und auf dem Markt verkaufen sollte. ... Es litten die Armen aber auch so Not, weil sie kein Geld hatten, um damit Brot zu kaufen. ... Wenn aber einer von ihnen Geld erbettelt hatte und kein Brot damit kaufen konnte, kaufte er sich von ihm einen Rettich, einen Kohlkopf oder eine Malve und aß [dies] roh. Aus diesem Grund gab es in der Stadt und in den Dörfern eine Preissteigerung für Gemüse und ein Mangel an allem»³¹.

Die Situation entspannte sich trotz der Hilfe nicht, im Gegenteil: «Der Hunger war in den Dörfern und in der Stadt groß³². ... Es verstärkte sich aber die Seuche in dieser Zeit des Monats November»³³. An den Hilfsmaßnahmen für die bedürftigen Hungernden, die Kranken und die Bestattung der Toten beteiligten sich erneut sowohl Statthalter als auch Kirchenleute³⁴. Dennoch nahm im Februar des Jahres 501 die Teuerung wiederum zu, von der nun alle Nahrungsmittel betroffen waren³⁵. Schließlich setzte im April 501 auch noch eine Pestepidemie ein. «Dieses Schwert der Seuche herrschte aber nicht allein in Edessa, sondern von Antiochien bis hin nach Nisibis. So kamen die Menschen ums Leben und wurden durch Hunger und Seuche hingerafft. Und es starben viele von den Reichen, die nicht gehungert hatten. Auch von den Großen der Stadt starben viele in diesem Jahr»³⁶.

Trotz dieser Häufung von Widrigkeiten berichtet Josua Stylites, daß die Betroffenen ihre Hoffnung auf Besserung noch nicht aufgegeben hatten. «Im Monat Juni und Juli, nach der Ernte, dachten wir, daß wir von nun an der Preissteigerung entkommen waren. Wir erhielten unsere Erwartung aber nicht so [erfüllt], wie wir gedacht hatten»³⁷. Erst im Oktober und November 501 tritt eine kurze Ruhepause ein. «Nach jenen Plagen der Heuschrecken, des Hungers und der Seuche, über die ich dir schrieb, hat-

31. Jos. Styl. 40.

32. Jos. Styl. 41: «Die nämlich, die in den Dörfern zurückgeblieben waren, aßen Wicken, und andere rösteten übriggebliebene Weinbeeren und aßen [sie], wiewohl sie auch von ihnen nichts zum Sättigen hatten. Die Leute in der Stadt gingen aber in den Straßen umher, suchten Wurzeln und Pflanzenblätter zusammen und aßen, vor Schmutz starrend. Sie schlieften in den Portiken und in den Straßen und stöhnten bei Nacht und bei Tag wegen der Hungersnot. ... Voll von ihnen war die ganze Stadt, und sie begannen in den Portiken und in den Straßen zu sterben».

33. Jos. Styl. 42.

34. Jos. Styl. 42f. (s.u.).

35. Jos. Styl. 43.

36. Jos. Styl. 44.

37. Ebda.

ten wir durch die Gnade Gottes eine kurze Atempause, um die Dinge ertragen zu können, die sich ereignen sollten, wie wir aus den Geschehnissen selbst erfahren»³⁸. Die Tatsache, daß es eine gute Weinernte gab, und daß sich Bauern wie Weinbauern mit getrockneten Rosinen ernähren konnten, verhinderte in diesem Jahr eine Hungersnot³⁹. Dennoch verbesserte sich die Situation auf dem Markt nicht wesentlich. «Wir erwarteten und hofften auch in diesem Jahr, daß es eine große Billigkeit für Getreide gäbe wie in früheren Jahren, aber diese Hoffnung erfüllte sich nicht. Im Monat Mai blies nämlich drei Tage lang ein aufgeheizter Wind, und alles Getreide unseres Landes vertrocknete, außer an wenigen Orten»⁴⁰.

Die prekäre Lage änderte sich erst im Jahre 502: «Ehe dreißig Tage vergangen waren, nachdem es (das Fest) abgeschafft worden war, wurden zwölf Scheffel Weizen für einen Denar verkauft, während zuvor vier Scheffel für einen Denar verkauft worden waren, und zweiundzwanzig Scheffel Gerste wurden für einen Denar verkauft, während zuvor sechs Scheffel für einen Denar verkauft worden waren. ... Obwohl nämlich alles Getreide verdorrt war, wie ich gesagt hatte, und vom Rest wenig übriggeblieben war, trat diese ganze Atempause innerhalb von dreißig Tagen ein»⁴¹. Nach dreijähriger Notlage endet hier die Beschreibung, die mit dem Einfall der Heuschrecken begann. Sinnfällig bildet den Abschluß dieses Abschnittes —gleichzeitig das Vorspiel für die Perserkriege— als letztes Zeichen eine Himmelserscheinung, die Nordlichter⁴².

Kreiste bis hierher die Betrachtung des Chronisten wesentlich um die wirtschaftlichen Auswirkungen der Naturkatastrophen, so rücken ab Kapitel 47 der Chronik die kriegesischen Ereignisse der Folgejahre in den Brennpunkt, ohne daß die ökonomische Betrachtung völlig verschwindet. Hunger und Verrohung als Auswirkungen der Kriege werden ebenso drastisch geschildert wie die Gegenmaßnahmen. Doch auch Beobachtungen wie die, daß als Folge der Entvölkerung der ländlichen Gebiete während der Perserkriege die Zahl der menschenfressenden Tiere in der Osrhone unverhältnismäßig zunahm⁴³ und in die menschenleeren Regionen Wildschweine nachrückten⁴⁴, zeigen den besonderen Grad an Aufmerksamkeit, den Josua Stylites den Veränderungen in der natürlichen Umwelt schenkt.

38. Jos. Styl. 45.

39. Ebda.

40. Ebda.

41. Jos. Styl. 46.

42. Jos. Styl. 47; vgl. Luther a.a.O. 177.

43. Jos. Styl. 85.

44. Jos. Styl. 90.

Allgemein läßt sich sagen, daß die Chronik des Josua Stylites für ökonomische Interdependenzen sensibel ist und sie für die Dramaturgie in der Schilderung der Ereignisse sehr bewußt nutzt. So tut sich an mehreren Stellen, nicht nur während der Heuschreckenplage und der Hungersnot, neben dem Staat auch die Kirche als Helfer in der Not hervor. «In dieser Zeit reiste unser Vater mār Petrus zum Kaiser, um ihn dazu zu bewegen, die Steuer⁴⁵ zu erlassen. Der Statthalter nahm aber die Besitzer von Ackerland fest, nötigte sie sehr und forderte [Geld] von ihnen. Bevor also der Bischof den Kaiser überredet hatte, wurde das Geld vom Statthalter in die Reichshauptstadt gesandt. Als nun der Kaiser sah, daß Geld bei ihm ankam, wollte er [die Steuer] nicht erlassen. Um unseren Vater aber nicht mit leeren Händen wegzuschicken, erließ er den Bewohnern der Dörfer die Fourage⁴⁶ und das Geld, das sie gaben. Er befreite die Leute der Stadt davon, Wasser für die Römer schöpfen zu müssen»⁴⁷.

Zu den konkreten Hilfsmaßnahmen des Kaisers, die erst auf Anfrage des Statthalters und von Kirchenleuten erfolgten⁴⁸, gehörten neben der Einrichtung von Hospitälern auch die Regelung der Verteilung der Nahrungsmittel. Josua Stylites berichtet, daß bei der aufkommenden Hungersnot der Statthalter Eusebios Getreide an die Einwohner der Stadt Edessa verteilte und anordnete, «daß jeder, der wollte, Brot machen und auf dem Markt verkaufen sollte»⁴⁹. Ernährungsengpässe wurden aber nicht nur durch die Organisation von Getreide- und Brotverteilung⁵⁰, sondern auch

45. سونتي swntly' = συντέλεια; vgl. auch Jos. Styl. 92.

46. بلس bpls; zu den alternativen Lesungen پلس pbls für *pabulatio* (Schultheß) und د قلس «zwei folles» (Martin, Wright und Chabot) s. Luther a.a.O. 58, Anm. 146; auf letztere Variante gründet auch die Interpretation von Durlat a.a.O. 412 mit Anm. 288.

47. Jos. Styl. 39.

48. Diese sind zumeist wie auch die Bittgesuche bei Josua Stylites auf Anfrage der Betroffenen erfolgt (zur Diskussion zuletzt E. Winter, Strukturelle Mechanismen kaiserlicher Hilfsmaßnahmen nach Naturkatastrophen, in: *Olshausen/Sonnabend* a.a.O., S. 147-155, hier S. 153ff.). Daß die kaiserlichen Maßnahmen meist situationsabhängig waren, zeigt auch das Beispiel Antiochias zur Mitte des 4. Jhs.; vgl. allgemein H. Schneider, Die Getreideversorgung der Stadt Antiochia im 4. Jh. n. Chr., *MBAH* 2 (1983) 59-72; daneben a. J. L. Teall, The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025, *DOP* 13 (1959) 87-139; P. Herz, *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung*, Historia Einzelschriften 55, Wiesbaden/Stuttgart 1988; Durlat a.a.O., S. 350ff.; J. M. Carrié, Les distributions alimentaires dans les cités de l'Empire romain tardif, *MEFRA* 87 (1975) 995-1101, hier 1073ff. Dies war schon in der römischen Kaiserzeit bei Naturkatastrophen durchaus gewöhnliche Praxis; bei Erdbeben etwa gehörten Wiederaufbaumaßnahmen zu den gängigen kaiserlichen Hilfen (vgl. die Angaben zu Ammianus Marcellinus bei Winter a.a.O. 148f. und zu Malalas ebda. 154); zu den steuerlichen Erleichterungen bei Erdbeben s. a. ebda. 151.

49. Jos. Styl. 40.

50. Für die Versorgung des Militärs wurde Sorge getragen durch Einfuhr von Getreide (durch Apion; Jos. Styl. 54 und 70; vgl. a. J. Gascoü, Les grandes domaines, la cité et l'état en

durch die Gewährung von Steuernachlässen⁵¹ und Geldgeschenken überwunden. Als der Gouverneur eine Geldbeihilfe des Kaisers erhielt, konnte er damit für eine gewisse Zeit den Armen Brot zukommen lassen⁵². Eine Gratisverteilung von Brot oder Getreide war dennoch die Ausnahme⁵³. Bei der Hungersnot in Antiochia wurde es zu vergünstigten Tarifen verkauft⁵⁴.

Unabhängig von den Steuerbefreiungen in den konkreten Bedrohungssituationen und Notlagen werden diese eingerahmt durch die allgemeinen Veränderungen im Finanz- und Steuerwesen in der Regierungszeit des Anastasios I. (491-518). Dieser hob Mitte 498⁵⁵, also genau in der Zeit unserer Quelle, das *χρυσάργυρον*, gleichbedeutend mit der *collatio lustralis*, als erhebliche steuerliche Last für städtischen Handel und Gewerbe auf⁵⁶.

Égypte byzantine. Recherches d'histoire agraire, fiscale et administrative, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 1-90, hier 62), Transport von Getreide aus Edessa in die betroffenen Regionen (Jos. Styl. 82) und Herstellung von Brot (*bucelli*); vgl. Herz a.a.O. 307 für die Tagesrationen; ebenso Patalagean a.a.O. 51ff.

51. Steuererlaß für ganz Mesopotamien am 25. Dezember 503 (Jos. Styl. 66); erfolgreiche Bitte des *mār Petrus* um Steuererlaß beim Kaiser, ebenso 1/3 der Steuer erlassen für Hierapolis / Mabbug (Jos. Styl. 78); Befreiung von der *συντέλεια* (*annona*), die Landbesitzer bis dahin in Naturalien entrichten mußten. (Jos. Styl. 92f.; vgl. J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, S. 94ff.). Dies wird bestätigt durch Prok. BP 1,7,35 für Amida (nach Prok. HA 23,7 galt dies für 7 Jahre); laut Luther a.a.O., S. 212f. ließ Anastasios I. die Zahlung der *annona* überprüfen und erst 506/7 folgte der Steuererlaß; Berechtigungsschreiben des Kaisers an *magistri* zur Gewährung von Steuererlassen (Jos. Styl. 99).

52. Jos. Styl. 42: «Als aber der Statthalter Demosthenius zum Kaiser gereist war, informierte er ihn über diese Not. Es gab ihm der Kaiser eine beträchtliche Summe Geld, um [es] an die Armen zu verteilen. Als er, vom Kaiser kommend, in Edessa angelangt war, kennzeichnete er viele von diesen Menschen an ihren Hälsen mit Marken aus Blei und gab jedem einzelnen von ihnen ein Pfund Brot am Tag».

53. Vgl. u.a. Karayannopulos, *Finanzwesen*, 215ff. Für die römische Kaiserzeit vgl. zuletzt H.Chr. Dirscherl, Die Verteilung von kostenlosem Getreide in der Antike vom 5. Jh. v.Chr. bis zum Ende des 3. Jhs. n. Chr., *MBAH* 19 (2000) 1-33, bes. 13ff.

54. S. dazu u.a. Herz a.a.O. 335ff.; die *coemptio*, d.h. der vom Staat angeordnete Zwangsverkauf von Lebensmitteln zu festen Preisen sicherte den öffentlichen Bedarf an Ernährungsprodukten, Schneider a.a.O. 62; zur *coemptio* vgl. allgemein Herz a.a.O. 342ff., zu Anastasios I. bes. 346-348.

55. Zur Datierung dieser Maßnahme vgl. Luther a.a.O. 166 (mit Diskussion). Gestützt wird die Angabe u.a. durch Chron. Edess. 74 (ad annum 809).

56. Jos. Styl. 31, nicht für Edessa allein, sondern für die gesamte Region: «In diesem Jahr (498) kam ein Befehl des Kaisers Anastasius, daß das Geld erlassen würde, das alle Handwerker einmal für vier Jahre gaben, und daß sie von der Steuer befreit würden. Es war aber nicht so, daß dieser Erlaß für Edessa allein kam, sondern [er kam] für alle Städte des Römerreiches. Es gaben nämlich die Edessener einmal in vier Jahren einhundertvierzig Pfund Gold. Es freute sich die ganze Stadt, und alle [Bürger] kleideten sich in weiße Gewänder, adlige wie einfache Leute». Vgl. allgemein zum *xrusa/rguron* u.a. Karayannopulos, *Finanzwesen*, 129ff. und 195f. oder A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, S. 431f., 871f., 176ff. (Quellen), aber auch

In den Augen des Chronisten handelt der Kaiser als Werkzeug Gottes, was auch die durchweg positive Einschätzung der Leistungen des Anastasios bestimmt⁵⁷. Zu den weiteren, bei Josua Stylites nicht erwähnten finanzpolitischen Maßnahmen des Kaisers gehört, daß die ländliche Bevölkerung stärker herangezogen wurde, dadurch, daß die *annona* nun nur noch in Gold geleistet werden mußte⁵⁸. Wie stark sich diese Wandlungen auf die Wirtschaft des frühbyzantinischen Staates und in der Region der Chronik auswirkte, kann nicht eindeutig geklärt werden. Der Chronist immerhin berichtet etwa von der Rezeption der Steuerbefreiung ganz Mesopotamiens von der *συντέλεια* durch die Bevölkerung: «Der Kaiser aber vermehrte auch in diesem Jahr alle guten Werke und sandte [ein Dekret mit der] Befreiung von der Steuer für ganz Mesopotamien. Es freuten sich alle Grundbesitzer und feierten den Kaiser. Die einfachen Leute des Volkes flüsterten, schrien und sagten: "Es ist nicht gerecht, daß die Goten bei uns einquartiert sind, sondern bei den Grundbesitzern [sollen sie wohnen], weil denen ja durch das Erlassen [der Steuer] geholfen wurde". Der Hyparch befahl, daß ihre Forderung umgesetzt werde»⁵⁹. In diesem konkreten Falle wird für die Belastungen durch Einquartierungen eine einvernehmliche Lösung gefunden, dadurch, daß die Grundbesitzer pro einquartierten Soldaten eine Entschädigung erhielten⁶⁰. Die Befreiung von *munera* war eines der Mittel der Entlastung in den Krisenzeiten. So werden nach den Heuschreckeneinfällen die Stadtbewohner von der Pflicht befreit, «Wasser für die Römer schöpfen zu müssen»⁶¹.

Von wirtschaftshistorischem Interesse für die von den Naturkatastrophen und Seuchen heimgesuchten Regionen sind jedoch nicht nur die konkreten Maßnahmen der Kaiser, Statthalter und Kirchenoberen. Immer wieder betont Josua Stylites als eine der zentralen Auswirkungen der Naturereignisse auf die Lebensbedingungen die Schwankungen der Preise für Nahrungsmittel: Für das Jahr 500, die Zeit der Heuschreckeneinfälle also berichtet er: «Nun aber werde ich dir über die Teuerung schreiben, wie du von mir gefordert hast. ... Verkauft wurden in dieser Zeit vier Scheffel Weizen für einen Denar, sechs [Scheffel] Gerste [für einen Denar], ein

Luther a.a.O. 166 mit Anm. 252-254. Zur angenommenen Wiedereinführung im 7. Jh. s. a. L. S. B. MacCoull, BM 1079, CPR IX 44, and the Chrysargyron, ZPE 100 (1994) 139-143.

57. Vgl. Jos. Styl. 6; 20; 31 u.ö.

58. Zur Grundsteuer *χρυσότελεια* vgl. u.a. J. Karayannopoulos, Die Chrysoteleia der Iuga, BZ 49 (1956) 72-84. Zusätzlich regelte Anastasios I. auch das Wertverhältnis zwischen dem Kupfernominal *folles* und dem byzantinischen *solidus* neu.

59. Jos. Styl. 92f.

60. Jos. Styl. 93.

61. Jos. Styl. 39: *καὶ τὸν ὕδατος τὸν ἐκ τῆς πόλεως*

maturgischer Absicht in die Darstellung der Kriegsgründe und der heidnischen Feste eingebaut sind, aufgrund der relativen Dichte und der Präzision einzigartige Einblicke in die Preisentwicklung und ihre Ursachen. In der Chronik gibt es für die Jahre 494/5, 499, 500, 501, 502 und 504/5 vergleichbare Angaben zu den Preisen von Weizen, Gerste und anderen Grundnahrungsmitteln, für einen Zeitraum von 10 Jahren also für 6 Jahre z.T. mehrere Angaben; die ist ein sehr überdurchschnittlicher Wert⁶⁷. Dabei werden nicht nur die Preise angegeben; der Chronist bemüht sich, alle ihm zu Verfügung stehenden Informationen zusammenzutragen⁶⁸. So erhalten wir nicht nur Informationen über die Entwicklung der Preise für den Zeitraum, sondern auch über die gehandelten Güter —neben Getreidesorten, Brot, Wein, Rosinen, Vieh, Fleisch und Geflügel auch Gemüse, Eier, Hülsenfrüchte (Kichererbsen, Bohnen und Linsen), Rettich, Kohl oder Malve—⁶⁹, über die Maßeinheiten⁷⁰, die Nominalen⁷¹, in denen dies abgerechnet wurde, sowie die über äußeren Umstände und die Infrastruktur, wie

Als Maßeinheiten fungieren hier neben *spādā* (سپاده) für Wein [Jos. Styl. 93 *espādā* (اسپاده 'spd')] und *litrā* (ليرة) für Öl anders als bei Josua Stylites *qṣāz* (قصاص) und *gribā* (قربان) sowie *kayltē* (كائلة) für Wein. Als Geldeinheit werden der *dēnārā* (دينار) und die *zūzā* (زوز) verwendet; die Benennung ist nicht so durchgängig wie in der Chronik des Josua Stylites.

67. Vgl. a. Graphik bei Durliat a.a.O. 413.

68. Schon Evelyn Patlagean hat das Material in einzelnen Tabellen zusammengestellt und eine Auswertung versucht: Patlagean a.a.O. bes. 404ff., Taf. 30, 31 und 33. Dennoch soll die beigefügte Tafel alle Angaben mit einer Auswahl der von Josua Stylites angeführten äußeren Umstände aufgeführt werden, um einen besseren Überblick zu verschaffen; zudem sind einige in Patlageans Listen nicht aufgeführten Daten mit eingeflossen. Zur Schwierigkeit der Umrechnung der einzelnen Gewichts- und Preisangaben s.a. ebda. 413f. mit Anm. 418. Zu den statistischen Auswertung der Angaben zu Preisen und Löhnen vom 4.-7. Jh. vgl. Patlageans Kapitel «Sur une estimation chiffrée de la pauvreté byzantine» a.a.O. 377ff. (mit Vergleichspreisen).

69. S. u.a. Jos. Styl. 40.

70. Als Maßeinheiten erscheinen *mōdyā* (مودية *mdy*) = *μόδιος*, *modius*, zuerst Jos. Styl. 26 (pl. *mḏn* aber auch *mdawātā*); ein römischer *modius* betrug ca. 8,7 l; ferner *qabā* (قاب, *qb*) = von *κάβος*, aus dem Hebr. קב, das dem griechischen *χοινίξ* entspricht (pl. *qabē* oder *qabīn*); ein *κάβος* betrug ca. 1,6 kg (vgl. E. Schilbach, Byzantinische Metrologie, HdA XII, 4, München 1970, 76); weiterhin nennt u.a. Jos. Styl. 41 *kaylā* (كائلة *kyl*) als «Maß» (pl. *kaylīn*); die genaue Menge ist unbekannt. In der islamischen Zeit ist im syrisch-mesopotamischen Raum das Hohlmaß *kayl* belegt, mit regional unterschiedlichem Fassungsvermögen (vgl. W. Hinz, Islamische Maße und Gewichte umgerechnet ins metrische System, HdOr, Erg.-Bd. 1, 1, Leiden 1955, 40); es erscheint in Jos. Styl. 87 auch in der Form *kaylātā* (كائلة *kylt*) als pl. von *kyālā*, einem Derivat von *kaylā*; das Pfund wird mit *litrā* (ليرة *lyr*) = *λίτρα* z.B. Jos. Styl. 43 benannt, gilt aber nicht nur zur Gewichtsangabe von Lebensmitteln, sondern auch für Gold (Jos. Styl. 31); daneben erscheinen bei Jos. Styl. 87 auch *qesā* (قصة *qst*) = *ξέστης*, was dem *sextarius* entspricht (ca. 0,6 l) und Jos. Styl. 93 *espādā* (اسپاده 'spd'; diese Menge ist nicht bekannt) als Maßeinheit.

71. Als Nominalen werden in der Chronik folgende aufgeführt: *dēnārā* (دينار *dynr*) = *δηνάριον*, *denarius* (für *denarius aureus*), von Josua synonym für *solidus aureus* = *νόμισμα χρυ-*

<i>Datum</i>	<i>Nahrungsmittel</i>	<i>Menge</i>	<i>Preis</i>	<i>Umstände (Auswahl)</i>
494/5 (Kap. 26)	Weizen Gerste	30 mdīn (modius) 50 mdīn	1 dēnārā (denarius) 1 dēnārā	Beulenpest
März 500 (Kap. 38)				Heuschrecken
April 500 (Kap. 38)	Weizen	4 mdīn	1 dēnārā	sofortige Teuerung
Juni/Juli 500 (Kap. 38)	Vieh	–	1/2 des Preises	Flucht der Bevölkerung, Seuche
im Laufe des Jahres 500 (Kap. 39)	Weizen Gerste Kichererbsen Bohnen Linsen Fleisch	4 mdīn 6 mdīn 1 qabā 1 qabā 1 qabā –	1 dēnārā 1 dēnārā 500 nūmīn (nummus) 400 nūmīn 360 nūmīn noch nicht teuer	Teuerung Hilfegesuch d. mār Petrus b. Kaiser
im Laufe des Jahres 500 (Kap. 40)	Gemüse Brot Kleidung, Haus- haltsgerät	– – –	Preissteigerung Preissteigerung 1/2 bis 1/3 des Wertes	Hilfegesuch d. Statthalters b. Kaiser
Oktober 500 (Kap. 41)	Wein Rosinen	6 kaylīn 1 qabā	1 dēnārā 300 nūmīn	Hungersnot
Oktober 500 (Kap. 42)			Hilfsmaßnahmen, verstärkt	Seuche
November 500- (Kap. 42)			Kälteeinbruch	
Dezember 500- März 501 (Kap. 42)			Hilfsmaßnahmen	
Februar 501 (Kap. 43)	Weizen Gerste Fleisch Geflügel Ei	13 qabīn 18 qabīn 1 Pfund 1 Pfund 1 St.	1 dēnārā 1 dēnārā 100 nūmīn 100 nūmīn 40 nūmīn	Pest im April
Juni/Juli 501 (Kap. 44)	Weizen	5 mdīn	1 dēnārā	

σοῦν gebraucht; als kleinste Münzeinheit wird in der Chronik z.B. Jos. Styl. 39 u.ö. *nūmā* verwandt (𐩦𐩣𐩪 *nwm*) = *nummus*, νοῦμος oder νομίστον (pl. 𐩦𐩣𐩪𐩨 *nwmyn*), daneben erscheint auch 𐩦𐩣𐩪 *pls* = *follis*; zum Problem s. Luther a.a.O. 58 Anm 146; seit der Geldreform unter Anastasios I. betrug 1 *follis* 40 *nummi*; weiterhin erscheint auch Jos. Styl. 8 *esterā* (𐩦𐩣𐩪𐩨 *'str*) = στατήρ hier allgemein für «Münze», «Geld» (pl. *esterīn*, 𐩦𐩣𐩪𐩨𐩪𐩨 *'stry*) und *zūzā* (𐩦𐩣𐩪𐩨 *zwz*) = δραχμή (pl. *zūzē*; diese Münzeinheit ist in der Spätantike nur noch im sasanidischen Raum gebräuchlich und dient hier wie *esterā* als allgemeine Bezeichnung für «Münze», vgl. a. A. Vööbus (Hrsg.), *The Statutes of the School of Nisibis*, PapETSE 12, Stockholm 1961, 93.

Datum	Nahrungsmittel	Menge	Preis	Umstände (Auswahl)
Ende 501 (Kap. 45)	Wein aus der Presse	25 kaylīn	1 dēnārā Ertrag d. Rosinen höher als v. Weizen	regnerischer Winter
vor Mai 502 (Kap. 46)	Weizen Gerste	4 mdīn 6 mdīn	1 dēnārā 1 dēnārā	
Mai/Juni 502 (Kap. 46)	Weizen Gerste	12 mdīn 22 mdīn	1 dēnārā 1 dēnārā	Verbot des heidnischen Maifestes
504/5 (Kap. 87)	Weizen Gerste Wein	4 mdīn 6 mdīn 2 kaylīn	1 dēnārā 1 dēnārā 1 dēnārā	Kriegsereignisse und Hun- gersnöte (seit 502)
505 n. d. Ernte (Kap. 87)	Weizen Gerste	6 mdīn 10 mdīn	1 dēnārā 1 dēnārā	

Taf. 1: Erwähnung von Lebensmittelpreisen in der Chronik des Josua Stylites.

etwa die Errichtung und der Gebrauch von Getreide- und Ölspeichern⁷².

Die vom Chronisten aufgezeichneten Preise schwankten von 30 modii Weizen pro Denar 494/5 —wobei fraglich bleibt, wie stark sich die Reformen des Anastasios darauf auswirkten— mit einigen geringfügigen Veränderungen auf einen Niedrigststand von 13 qabā pro Denar im Februar 501, um dann wieder auf 12 modii zu steigen; in der Zeit der kriegerischen Auseinandersetzungen stellte er sich wieder bei dem Wert von 4 modii (504/5) ein. Besonders die Werte von 494-502, also die Mehrzahl, sind nicht abhängig von den Auswirkungen der Kriege. Diese Zeitspanne wird vom Chronisten aus der Schilderung der Konflikte zwischen Persern und Griechen ausgegrenzt und dadurch auch besonders hervorgehoben⁷³. Vor dem Heuschreckeneinfall und vor den Perserkriegen also sind die «Hochs» zu bemerken, in der Zeit der Nöte und Krieg spielt sich die Preisrelation

72. Erwähnt sind Getreidespeicher (Jos. Styl. 29), die im syrischen *syṭq'*, das eventuell von *σῦκόν* abgeleitet ist, oder wie Wright, a.a.O. 20 Anm. vermutet, eine fehlerhafte Schreibweise von syrisch *sīṭōnā* (*ܣܝܬܘܢܐ syṭwn'*) = *σῦκόν, σῦκωνίων* sein kann; vgl. Durliat a.a.O. 407, Anm. 272, der dies mit dem Vorratslager für die Versorgung des Militärs (*ܣܝܬܘܢܐ p'tn* = *ἀποθήκον* in Jos. Styl. 40) gleichsetzt; Jos. Styl. 81 berichtet von der Anordnung des Kaisers (im Jahr 505) zur Errichtung von Getreidespeichern (*ܣܝܬܘܢܐ p'tn*) in jeder Stadt, besonders aber in Amida, als präventive Maßnahme gegen neue Einfälle. Zur Organisation der *σῦκωνία* vgl. Durliat a.a.O. 458ff. u.ö., jüngst Dirscherl a.a.O. 15ff. mit älterer Literatur. Jos. Styl. 87 erwähnt zudem ein Öllager (*ܣܝܬܘܢܐ ܕܝܠܐ*); Herz a.a.O. 322 Anm. 102 nimmt an, daß die Kirche Edessas Öl aus Staatsbeständen erhielt.

73. Jos. Styl. 24: «Weil du mir aber aufgetragen hast, über die Zeichen und die Züchtigungen zu schreiben, die sich zu ihrer Zeit ereigneten, und über die Heuschrecken, über die Seuche und die Teuerung, werde ich nun meinen Bericht diesen Dingen zuwenden, denn sie geschahen zeitlich früher» (als die Konfrontation ab 502).

ungefähr bei 4-6 *modii* pro Denar ein. Daß Josua Stylites immer wieder betont, die Preise im Auftrag zu notieren, sichert die Daten zusätzlich ab: «Ich wollte zwar nichts darüber aufzeichnen, zwingt mich aber selbst, damit es dir nicht so vorkomme, als würde ich deinen Auftrag mißachten»⁷⁴.

Formal erinnern die Angaben von Preisen an solche im Neuen Testament, etwa in der Johannes-Apokalypse: *χοῖνιξ σίτου δηναρίου καὶ τρεῖς χοίνικες κριθῶν δηναρίου, καὶ τὸ ἔλαιον καὶ τὸν οἶνον μὴ ἀδικήσης*⁷⁵; auch in Chroniken ist es durchaus üblich, am Ende eines Abschnittes oder Jahres in einem gewissen formalen Gleichklang Preise zu nennen, wie etwa, um nur ein Beispiel herauszugreifen, bei Nikephoros: *ὡς τῷ νομίσματι ἐξήκοντα μοδίου σίτου ἐξαγοράζεσθαι, κριθῆς δὲ ἐβδομήκοντα, καὶ πλεῖστα ἄγαν βραχεῖα πάνυ ἀπεμβολεῖσθαι ποσότητι*⁷⁶. Solche Angaben, so verwandt sie im Wortlaut denen der Chronik sind, sind aber für den Wirtschaftshistoriker nur begrenzt nutzbar, da ihre Dichte nicht annähernd so hoch ist wie die bei Josua Stylites⁷⁷. Im Falle der Heiligenviten oder anderer theologisch verwendbarer Texte müssen die Angaben sicherlich mit noch größerer Vorsicht bewertet werden⁷⁸. Die Preisangaben bei den Kirchenvätern des 4. Jhs. jedenfalls sind zumeist nur im thematischen Kontext zu verstehen, wie zuletzt auch Ireneusz Milewski nachzuweisen unternahm⁷⁹. Zu weit führt es aber, wenn man hagiographischen Quellen jeglichen Informationsgehalt für wirtschaftsgeschichtliche Fragestellungen abspräche⁸⁰.

Josua Stylites jedenfalls beschreibt die Interdependenzen von Heuschreckenplage, Verteuerung, Hungersnot und Seuchen ausgesprochen

74. Jos. Styl. 39:

ἡλ' ἔδοξε μοι καὶ ἐπεὶ ἐκείνῃ περὶ τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἀποδοῦναι καὶ λαμβάνειν

75. Apk. 6,6.

76. Nikeph. hist. synt. 85; in diesem Falle die einzige Stelle mit Preisangaben.

77. Zu den Preisen vom 4.-7. Jh. vgl. allgemein u.a. Durliat a.a.O. 497ff.

78. Darauf weist auch Patlagean, a.a.O. 75 hin, wenngleich sie in der Folge durchaus großzügig Angaben aus Heiligenviten auswertet. Hagiographische Quellen werden u.a. ausgewertet für die Rekonstruktion der Alltagsgeschichte durch z.B. J.-U. Krause, Familien- und Haushaltsstruktur im spätantiken Gallien, *Klio* 73 (1991) 537-562.

79. I. Milewski, Löhne und Preise bei den kappadokischen Kirchenvätern und bei Johannes Chrysostomus, *Münsteraner Beiträge zur antiken Handelsgeschichte [MBAH]* 19 (2000) 48-58; zu den unterschiedlichen Nominalen und der Variation der Benennungen, vgl. a. ebda. bes. 48f. mit Literatur; auch die zumeist topische Verwendung von *obolos* spricht dafür; vgl. *obolos* bei Ps.Dion. II,363,2 zum Jahr 774.

80. So bemerkte L.-M. Günther letzthin besonders zu den Angaben bei Eugippius und Hieronymus verallgemeinernd: «Wirtschaftshistorische Nachrichten sind also diesen Texten nicht abzugewinnen, denn daß Ernten durch Schädlinge gefährdet werden konnten, ist banal.» L.-M. Günther, Zum Quellenwert der Hagiographie für die spätantike Wirtschaft, *Laverna* 10 (1999) 1-16, hier 9; für die konkreten Preisangaben in den einschlägigen Quellen ist dies sicherlich richtig, *ibid.*, 2 bestreitet sie mit Recht die Zuverlässigkeit der Zahlungangaben bei der Weinernte in Hier. V. Hilar. 17,9.

analytisch und detailgenau. Dabei bildet für ihn der Einfall der Heuschrecken den Ausgangspunkt für die anschließenden Entwicklungen. Aus diesem Grunde sollen im Folgenden weitere Berichte über das Auftreten von Heuschreckenschwärmen aus der klassischen und frühbyzantinischen Zeit der Schilderung bei Josua Stylites gegenübergestellt werden.

Die Heuschreckenplagen betrafen besonders die Gebiete des Vorderen Orients und den Balkanraum sowie Nordafrika⁸¹. In West- und Mitteleuropa sind außer dem bei Eugippius berichteten lokalen Phänomen Heuschrecken Italien in der für Gallien und Spanien im 6. Jh. Heuschreckenplagen erwähnt⁸². Oftmals handelt es sich bei Berichten über Heuschreckenplagen lediglich um die schiere Erwähnung des Ereignisses, wie bei Marcellinus Comes für das Jahr 456⁸³. Nicht immer ist die Erwähnung von Heuschrecken in Texten gleichbedeutend mit einer Heuschreckenplage. Das bei Libanios für Antiochia im Jahre 385 n.Chr. erwähnte Auftreten von Heuschrecken erweist sich bei näherem Hinsehen durchaus nicht als ausgewachsene Katastrophe⁸⁴.

Die meisten Erwähnungen von Heuschrecken betreffen einen eher regionalen Befall, wie die Beispiele aus der Kyrenaika⁸⁵, aus Kleinasien⁸⁶, Palästina⁸⁷ und aus der östlichen Grenzregion zeigen⁸⁸. Solche lokalen

81. Angaben zu den Heuschreckeneinfällen in vorgriechischer Zeit bei Weber a.a.O. 1231ff. und zur jüdischen Tradition 1236ff. Auflistung späteren Bezeugungen bei Graßl a.a.O. 441f.

82. Zu Gallien Graßl a.a.O. 442; ferner Greg. Tur. 4,20, 6,33 und 6,44 für die iberische Halbinsel; Liv. 30,2,10 für Kampanien; Liv 42,2,4 für Latium; CIL V 5049 für Norditalien; Liv. 42,10,7 für Apulien.

83. Marc. Com. II p.86: IX *Varanae et Iohannis* / *ινδ. θ' υπ. Ουαρανᾶ καὶ Ἰωάννου* / *His consulibus innumera lucustarum agmina fructum Phrygiae vastaverunt.*

84. Graßl a.a.O. 442 führt sie unter der Liste der großen Plagen auf. Die hier auftretenden Heuschrecken sind nur ein Beispiel für die Folgen der Getreideknappheit und werden in eine Atemzug mit Mäusen und Schlangen genannt. Lib. or. 50,31,5: *ταυτὶ δὲ τὰ πάθη καὶ τῇ πόλει τὴν περὶ τὴν τροφὴν συμφορὰν ἐπέτεινε, καὶ τέταρτον προσετέθη κακόν. καὶ νῦν ἀριθμοῦμεν τὰ τῶν μυῶν ἔθνη, τοὺς ὄφεις, τὰς ἀκρίδας, τὸν χοῦν.*

85. Kyrenaika: Synes. ep. 41 u. 42, Synes. catast. 2,6; vgl. a. D. Roques, *Synesios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire*, Paris 1987, S. 34ff.

86. Vgl. etwa V.Theod. Syk. 144; ebda. 101 u.ö. Erwähnung der Wiederkehr von Heuschrecken in Pahlagonien, das sich mit dem Einsetzen einer Dürre deckt; vgl. a. Angaben bei Patlagean a.a.O. 77ff.

87. Neben Hieronymus (in Joel 2,18ff., s.u.) auch Kyrillos von Skythopolis (V.Sab. 58) für das Jahr 516/7 in Jerusalem und Umgebung: *ἐκλείσθη ὁ οὐρανὸς τοῦ μὴ βρέξαι ἐπὶ τὴν γῆν ἐπὶ πέντε χρόνους καὶ πρὸς τῇ ἀβροχίᾳ καὶ ἀκρις πολλὴ γέγονεν σφόδρα καὶ βροῦχος οὐ οὐκ ἦν ἀριθμός, καὶ κατέληξεν πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς. τῷ δὲ δευτέρῳ τῆς ἀκριδος χρόνῳ ἦλθεν ἑτέρα ἀκρις καὶ τὸν ἀέρα ἐκάλυψεν καὶ πάντα τὰ ξύλα τοῦ ἀγροῦ κατέφαγεν καὶ γέγονεν ἰσχυρὰ λιμός καὶ θνήσις.*

88. Theod. Hist. Rel. 8,14 (nicht präzise datierbar): *Φασὶ δὲ ποτε καὶ ἀκριδος ἐξαπιναιῶς*

Plagen konnten sich aber auch zu regelrechten Katastrophen wie der edessenischen ausweiten. Von einer solchen in Palästina berichtet Hieronymus in seinem Kommentar zum Propheten Joel *nostris temporibus* für das Jahr 406 n.Chr.⁸⁹. Hierbei werden die eingefallenen Heuschreckenschwärme von Winden ins Meer getragen, wo ihre verwesenden Überreste Seuchen auslösen. Wie stark dabei der Einfluß der biblischen Tradition auf die Schilderung ist, kann nicht mit Sicherheit benannt werden, doch sind die Entsprechungen offensichtlich intentions- und kontextbedingt⁹⁰. Auch Josua Stylites verweist bei seiner Schilderung der Zerstörungskraft der Heuschrecken auf Joel 2,3, wenn er schreibt: «Sie fraßen und verwüsteten diese Länder und löschten alles aus, was es in ihnen gab, so daß auch wir, bevor es den Krieg gab, mit unseren Augen das sehen konnten, was über den Babylonier gesagt ist: "Wie der Garten Eden ist das Land vor ihm, und hinter ihm ist die leere Wüste"»⁹¹.

προσβαλούσης τῇ γῇ καὶ πυρὶ παραπλησίως ἅπαντα προσδαπανώσης καὶ λήϊα καὶ φυτὰ καὶ ἔλῃ καὶ ἄλσῃ καὶ λειμῶνας. Das Auftreten von Heuschrecken berichtet auch u.a. Mich. Syr. 10,19 für das Jahr 582 oder 10,23 für das Jahr 601 und Ps.Dion. II,203,23-204,23 für das Jahr 750. In der Chronik des Ps.Dionysios von Tell Mahrë finden sich an zahlreiche Stellen Erwähnungen von Katastrophen, oft in bemerkenswert langen Lemmata: z.B. hungerbedingte Wanderungsbewegungen (Ps. Dion. II,204,24-205,23), Pferdeseuche, die auch bei Menschen zum Ausbruch von Seuchen führt (Ps. Dion. II,221,14-222,3), Trockenheit (Ps. Dion. II,177,26-179,18) oder harte Winter (Ps. Dion. II,333,29-335,21).

89. Hier. in Joel 2,18-20: *Etiam nostris temporibus vidimus agmina locustarum terram terisse Judaeam, quae postea misericordia Domini inter vestibulum et altare, hoc est, inter crucis et resurrectionis locum, sacerdotibus et populis Dominum deprecantibus atque dicentibus: Parce populo tuo, vento surgente, in mare primum et novissimum Praecipitatae sunt. Mare primum quod juxta solitudinem est, et vergit ad Orientem, illud intellige, in quo fuit quondam Sodoma et Gomorrha, Adama et Seboim, quod nunc Mortuum nominatur, eo quod nulla ibi vivant animantia. Mare autem novissimum, hoc quod ad Occidentem est, et quod ducit in Aegyptum, in cuius littore Gaza, et Ascalon, Azotusque et Joppe, et Caesarea, et caeterae urbes maritimae sitae sunt. Cumque littora utriusque maris acervis mortuarum locustarum, quas aquae evomuerant, implerentur, putredo earum et fetor intantum noxius fuit, ut aerem quoque corrumpere, et pestilentia tam iumentorum quam hominum gigneretur.*

90. Hier. in Joel 1,4, wo die metaphorische Bedeutung der Heuschrecken vielfach gewendet wird, um die Abfolge der Reiche zu bestimmen. Unter vielen anderen Stellen in diesem Kommentar am deutlichsten Hier. in Joel 1,18: *haec autem omnia intellige sub metaphora, erucacae, locustae, bruchi et rubiginis, quod, sublati frugibus, atque vastatis, fames et pestilentia cuncta possederint.* Auch die Freßgier (Hier. in Nah. 3,13ff.) wird erwähnt. Generell gibt das Buch Joel mit seiner Klage über die ungeheure Zerstörungskraft der Heuschreckenschwärme, das gefolgt wird von einer liturgischen Bußübung, ein gutes Vorbild für entsprechende Deutungen und Nachahmungen in der christlichen Tradition; vgl. zu den Prophetenkommentaren bei Hieronymos, Jérôme, *Commentaire sur Jonas*, hrsg. v. Y.-M. Duval, SC 323, Paris 1985, S. 25ff.; zum Joel-Kommentar ebda. 61f.

91. Jos. Styl. 38. Daß die Klagen über die Heuschrecken bei Joel starke Rezeption fanden, zeigt auch die Tatsache, daß Eugippius (V. Sev. 2,12) an zwei Stellen aus dem Buch Joel zitiert (Joel 2,12 und 2,16).

Eine Parallele finden diese Schilderungen bei mehreren spätantiken Autoren, die ein weit zurückliegendes Ereignis berichten: Sowohl Iulius Obsequens als auch Augustinus und Orosius berichten von einer verheerenden Heuschreckenplage, die im Jahre 125 v.Chr. Nordafrika befiel⁹². «Obschon auch in unseren Zeiten und sogar an verschiedenen Plätzen Heuschreckenplagen entstehen und meist auch, jedoch in erträglichem Maß, lästig werden, so ereignete sich doch niemals in christlichen Zeiten eine solche Menge unentwirrbaren Unheils, wie das Verderben durch die Heuschreckenmasse. So lange sie am Leben war, hatte sie auf keine Weise ertragen werden können, als tote Masse schadete sie <aber> noch mehr»⁹³. Die Ereignisse sind bei Orosius in aller Deutlichkeit beschrieben⁹⁴. Zu dieser Katastrophe besitzen wir auch Zahlenangaben: Orosius berichtet von 80000 Toten in Numidien, an dem bei Karthago und Utica liegenden Küstengebiet von mehr als 200000 Toten und in der Stadt Utica 30000 Soldaten sowie ebendort an einem einzigen Tag mehr als von 1500 verstorbenen *iuniores*⁹⁵. Die eindeutig apologetische Motivation der extensiven Schilderung wird durch die Tatsache unterstützt, daß Augustinus Orosius den Auftrag erteilte, in allen verfügbaren Annalen und sonstigen Geschichtswerken der Vergangenheit Meldungen von Katastrophen zu suchen, auch um nachzuweisen, daß die Katastrophen durch die Christianisierung nicht zugenommen haben⁹⁶.

92. Aug. civ. 3,31; Oros. 5,11,2ff.; Obseq. 30; vgl. a. Parallelstelle z.B. bei Liv. per. 60: *Pestilentia in Africa ab ingenti lucustarum multitudine et deinde necatarum strage fuisse traditur*.

93. Oros. 5,11,6.

94. Oros. 5,11,2-3: *namque cum per totam Africam immensae lucustarum multitudine coaluissent et non modo iam cunctam spem frugum abrasissent herbasque omnes cum parte radicum, folia arborum cum teneritudine ramorum consumpsissent, verum etiam amaras cortices atque arida ligna praeroderent, repentino abreptae vento atque in globos coactae portataeque diu per aerem, Africano pelago inmersae sunt. Harum cum inmensos acervos longe undis urgentibus fluctus per extenta late litora propulissent, taetrum nimnis atque ultra opinionem pestiferum odorem tabida et putrefacta congeries exhalavit, und oknium pariter animantium tanta pestilentia consecuta est, ut avium pecudum ac bestiarum corruptione aeris dissolutarum putrefacta passim cadavera vitium corruptionis augerent; eine Art Kurzversion bei Aug. civ. 3,31: *Lucustarum etiam in Africa multitudinem prodigii similem fuisse, cum iam esset populi Romani provincia, litteris mandaverunt; consumptis enim fructibus folisque lignorum ingenti atque inaestimabili nube in mare dicunt esse deiectam; qua mortua redditaque litoribus atque hinc aere corrupto tantam ortam pestilentiam, ut in solo regno Masinissae octingenta hominum milia perisse referantur et multo amplius in terris litoribus proximis. Tunc Uticae ex triginta milibus iuniorum, quae ibi erant, decem milia remansisse confirmant*.*

95. Oros. 5,11,4-5. Zu den im Vergleich zu Augustinus und Obsequens differierenden Zahlen vgl. Graßl a.a.O. 443 mit Anm. 13 (Literatur) und Anm. 14.

96. Weitere Geißeln der Menschheit sind auch Naturkatastrophen, wie Erdbeben, Über-

In der Antike versuchten die Menschen auf verschiedenste Arten diese Unbillen der Natur zu verhindern, oder ihre Folgen zu bekämpfen. Waren es in der griechisch-römischer Zeit Opfer an die Götter, sei es als Prävention oder *post eventum*, so verschob sich die Art der Beschäftigung mit dem Eintreten des Christentums nach Meinung der meisten Historiker deutlich⁹⁷, daß nämlich der Zorn Gottes nur durch Buße gesühnt werden konnte; eine Verhinderung solcher Naturkatastrophen war lediglich noch durch angemessenes, frommes Leben möglich.

Wie begegnete man nun aber den Einfällen von Heuschrecken? Im Gegensatz zu den unabwendbaren Naturkatastrophen ist die Heuschrecke für die ländliche Bevölkerung ein ständiger Begleiter. Die menschlichen Verhaltensweisen diesen Insekten gegenüber sind jedoch durchaus unterschiedlich. Unwahrscheinlich ist, daß die Bauern in ständiger Furcht vor den Insekten lebten, wie Graßl mit Bezug auf Stellen bei Johannes Chrysostomos behauptete⁹⁸. Gerade bei diesem werden sehr unterschiedliche Grundhaltungen gegenüber Heuschreckenbefall und anderen Widrigkeiten, die die Bauern zu gewärtigen hatten, referiert. In mehreren Homilien⁹⁹

schwemmungen, Vulkanausbrüche etc.; Oros. 2,13,8-9 (Erdbeben gefolgt von Dürre); 3,3,4 (Pest und Klimaveränderungen); 5,10,11 (Vulkanausbruch), um nur einige zu nennen. Erwähnt werden dabei jedoch nicht nur vergangene, auch solche aus christlicher Zeit (Oros. 7,32,5). Bei Orosius wird deutlich, wie stark die Sammlung der Prodigien nachwirkt, die Ende des 4. Jhs. in Iulius Obsequens ihre Krönung erfuhr. Schon Augustinus hatte sich für seine christliche Apologetik des Iulius Obsequens bedient, wie u.a. Aug. civ. 3,11 oder 3,22 zeigt. Augustinus vergleicht gar *expressis verbis* die Plage mit einem *prodigium*, wenn er schreibt: *Lucustarum etiam in Africa multitudinem prodigii similem fuisse*. Aug. civ. 3,31. Heuschrecken-Prodigien waren schon vor Obsequens allgemein bekannt; die Oracula Sibyllina sind ebenso ein beredtes Zeugnis (etwa or. Sib. 5,454), wie Livius (Liv. 30,2,10 *circa Capuam omnem agrum locustarum vis ingens, ita ut unde advenissent parum constaret, complevit*; Liv. 42,2,4 *Pomptinum omne velut nubibus lucustarum coopertum esse*) u.a.m.; Artemidor (Oneirokrit. 2,22) sagt, daß Heuschrecken den Bauern Unfruchtbarkeit und die Vernichtung der Saat verkünden und für die übrigen «böartige Männer oder Frauen» bedeuten.

97. Zuletzt P. Barceló: Die Darstellung von Naturkatastrophen in der spätantiken Literatur, in: E. Olshausen / H. Sonnabend a.a.O., 99-104; zur unterschiedlichen Erklärung und Bewertung etwa von Erdbeben in christlicher Zeit vgl. u.a. G. Dagron, *Quand la terre tremble ...*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 95ff. und 100ff.

98. Graßl a.a.O. 442: «diese lebten in ständiger Furcht um ihren Ernteertrag».

99. Joh. Chrys. hom. de Gloria in Tribul. (PG 51, 156): μετὰ τοὺς πολλοὺς ἐκείνους πολλὰς καὶ ἰδρώτας ὁ γηπόνος ἐνίοτε ἐν αὐτῷ τῷ τὴν δρεπάνην ἀκονᾶν, καὶ πρὸς τὸν ἄμητον παρασκευάζεσθαι, ἐρυσίβης κατενεχθείσης, ἢ πλήθους ἀκρίδων, ἢ πέρα τοῦ μέτρου τῆς ἐπομβρίας γενομένης, ἢ ἐτέρας τινὸς πληγῆς ἐπενεχθείσης ἐκ τῆς τῶν ἀέρων ἀνωμαλίας, ἀπῆλθε κεναῖς οἴκαδε χερσί, τὸν μὲν πόνον ἅπαντα ὑπομείνας, τοῦ δὲ καρποῦ τῆς ἐλπίδος ἐκπέσων. Vgl. a. Joh. Chrys. hom. de resurr. Mort. (PG 50, 425f.): ... ἐξέπεσε τῆς τῶν πόνων ἀμοιβῆς, καὶ μετὰ τοὺς πολλοὺς ἰδρωτάς κεναῖς οἴκαδε ὑποστρέφει χερσί.

stehen die Bauern nach der Zerstörung ihrer Ernten passiv, und eher fassungslos, gegenüber und mit leeren Händen da; an anderer Stelle kennen diese zwar die Gefahren, die von den Heuschrecken ausgehen, hofft aber auf das Beste¹⁰⁰. In einer anderen Homilie wiederum wird die Haltung der Bauern durch eine völlige Gleichgültigkeit dominiert¹⁰¹. Corippus hingegen schildert, wie zahlreiche andere Quellen auch, die Ängste der Bauern wesentlich deutlicher¹⁰². Eine Verallgemeinerung scheint aufgrund dieser Passagen nicht möglich, bezeugen sie doch nur sehr beschränkt und gefiltert die Emotionen der akut Betroffenen. So nimmt es nicht Wunder, daß die meisten der Erwähnungen von Heuschrecken in Zusammenhang mit der Exegese biblischer Stellen stehen, insbesondere der Prophetenbücher wie bei Hieronymus, oder lediglich in metaphorischer Bedeutung in Bedeutungsfeldern von «Zerstörung», «unglaublicher Menge» oder «Feindschaft» und dienen hier der christlichen Ermahnung¹⁰³.

Daneben sind Heuschreckenplagen aber auch ein beliebtes Legendenmotiv¹⁰⁴. Das Paradebeispiel für eine solche Wundererzählung ist eine Passage in der Vita S. Severini des Eugippius. Er berichtet von einem Heuschreckeneinfall in Cucullum/Kuchl in der Nähe des heutigen Salzburg

100. PG 53, 228: Καὶ ὁ γηπόνος δὲ οὐ τοὺς κατὰ τὴν γεωργίαν μόχθους ἔννοεῖ μόνον, καὶ τὰς ἐπομβρίας, καὶ τῆς γῆς τὴν ἀποτυχίαν, καὶ τῆς ἐρυσίβης τὴν ἔροδον, καὶ τῶν ἀκρίδων τὴν λύμην, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄλω καὶ τὰ δράγματα ὑπογράφων τοῖς λογιζομένοις, ἅπαντα φέρει γενναίως, οὐδεμίαν τῶν πόνων αἰσθῆσιν λαμβάνων διὰ τὴν τῶν χρηστῶν προσδοκίαν, καίτοι ἀδύλου τῆς ἐλπίδος οὐσης, ἀλλ' ὅμως ταῖς χρηστοτέραις ἐλπίσι τρεφόμενος, οὐκ ἀπαγορεύει πρὸς τοὺς πόνους, ἀλλὰ πάντα τὰ παρ' ἐαυτοῦ εἰσφέρει, ἀναμένων τῶν πόνων λαβεῖν τὰς ἀμοιβάς.

101. PG 63, 520: Ὡςπερ οὖν ὁ γηπόνος πρὸς ἄμνητον ἐξίῳν χαίρει καὶ παιδρὸς ἐστὶ καὶ γέγηθεν, οὐκ ἀναλογιζόμενος πόνους, οὔτε δυσκολίαν τινά, ἀλλ' ὡς ἐπὶ πρόσδοον ἐτοιμὴν ἐπειγόμενος, καὶ ἐπὶ τῶν ἐνιαυσίων καρπῶν τρέχων, καὶ οὐδὲν οὐδαμοῦ κώλυμα, οὐδὲν ἐμπόδιον, οὐδεμία τοῦ μέλλοντος ἀδηλία, ἐπομβρίαί, χάλαζαι καὶ αὖχμοί, καὶ τὸ πονηρὸν τῶν ἀκρίδων στρατόπεδον· ὁ γὰρ τοῦ θερίζειν ἀπτόμενος, οὐδὲν ὑφορᾷται τοιοῦτον. Daneben gibt es bei Johannes Chrysostomos auch zahlreiche Beispiele, in denen die Heuschrecken im Kontext einer Exegese stehen; vgl. etwa Joh. Chrys. PG 56, 384.

102. ... sic si lucusta sub astris / Austro flante cadit Libycos diffusa per agros / vere sub extremo, vel cum Notus aethere ab alto / in mare praecipitem magnoque a turbine raptam / ire iubet: dubiis horrescunt corda pavore / agricolis, segetes ne conterat horrida pestis, / neu vastet fructus teneros hortosque virentes, / mollibus aut ramis florentem laedat olivas; Cor. 2, 196-203 [MGH AA I (Berlin 1878)].

103. Wie unterschiedlich dabei das Bedeutungsspektrum sein kann, zeigt auch die Tatsache, daß bei syrischen Autoren die Heuschrecke durchaus auch positive Konnotationen haben kann., wie bei Severus von Antiochien, der das Springen der Heuschrecke als Bild für die Fähigkeit zum Überwinden der irdischen Sphäre durch den Geist deutet: Sev. Antioch., hom. cath. 32 (PO 36, 405). Daneben existieren natürlich auch die gängigen Bedeutungsmuster etwa bei Ephrem Syrus als Bild für die Häretiker Markion und Arius.

104. Zum Legendenmotiv und anderen Heuschreckenvertreibungen s. H. Günter, *Psychologie der Legende*, Freiburg 1949, S. 165ff. und 183.

(Österreich) in den 70er Jahren des 5. Jhs. n. Chr.¹⁰⁵. Die Betroffenen suchten in ihrer Not Hilfe bei Severinus¹⁰⁶. Diese Taktik der Abwehr der Heuschrecken, die darin besteht, ruhig abzuwarten, sich im Kirchenraum zu versammeln und Bittgebete anzustimmen, wird nun von einem einzelnen durchbrochen. Dieser hält sich nicht an die Anweisung des Severinus, daß keiner sein Feld auf eigene Faust schützen solle. «Es soll aber ja niemand auf sein Feld hinaus gehen, als ob er durch menschliches Bemühen den Heuschrecken Einhalt gebieten könnte, damit Gottes Unmut nicht noch mehr herausgefordert wird»¹⁰⁷. Die Strafe folgt auf dem Fuße, die Heuschrecken vernichten ausschließlich das Feld des Zweiflers¹⁰⁸. Somit wird zum einen auf die Notwendigkeit der rettungsbringenden Bußfertigkeit hingewiesen und zum anderen die Autorität der Heiligen gestärkt¹⁰⁹.

Eine gewisse Vorstellung von den Bittgebeten, die die Betroffenen gen Himmel schickten gewährt uns das Gebet des Kyrillonas vom Ende des 4. Jhs. aus der gleichen Region: «Wolken von Heuschrecken breiten ihre Flügel aus und bedecken unser Land mit ihren Scharen. Statt der Regentropfen erhalten wir diese Schwertträger, statt des Taus die Lanzenführer, statt der Wolkengüsse zur Tränkung unseres Bodens müssen wir sehen, wie jene ihre Beile gegen unsere Pflanzen wetzen. Laßt uns denn die Stimmen der Gebete wetzen und ihnen entgegenziehen in der Rüstung des

105. Eug. 12,1: *Alio rursus tempore in finibus eiusdem castelli locustae, frugum consumptrices, insederant copiosae, noxiis morsibus cuncta vastantes*. Günther a.a.O. 10 hält es für offen, ob tatsächlich ein Heuschreckenschwarm kam. Sie hält es für durchaus möglich, daß es sich hierbei um eine Metapher für existentielle Bedrohung handeln könnte. Allgemein zur wirtschaftlichen Lage im Noricum Ripense: M.S: Handke, *A Social and Economic History of Noricum Ripense in the Fifth Century*, Diss. Univ. Colorado 1986; zu Eug. 12: Graßl a.a.O. 446 und Günther a.a.O. bes. 9f.

106. Eug. 12,1.

107. Eug. 12,2: *explete itaque dignis operibus quae docetis, ut malitiam facile praesentis temporis evadatis: nullus sane ad agrum exeat, quasi humana locustas sollicitudine vetiturus, ne divina amplius indignatio provocetur*. Günther a.a.O. 9 Anm. 29 vermutet in dieser Wendung einen Hinweis auf die Abkehr von herkömmlichen Mitteln heidnischer Magie.

108. Eug. 12,4: *omnibus igitur huiusce modi studiis occupatis quidam pauperrimus opus dei coeptum deserens ad agrum propriae segetis invisendi causa, quae perparva inter aliorum sata iacebat, egressus est totoque anxius die locustarum nubem impendentem qua potuit exturbavit industria moxque ecclesiam communicaturus intravit, sed segetem eius exiguum, multis vicinorum circumdatam frugibus, locustarum densitas devoravit*. Eug. 12,5 *mane quippe sancti operis temerator atque contemptor rursus ad agrum suum male securus egrediens eum locustarum pernicie funditus invenit abrasum et omnium circumquaque sationes integras*.

109. Zu Wundertätigkeit des Severinus: Eugippe, *Vie de Saint Séverin*, hrsg. v. Ph. Régérat, SC 374, Paris 1991, S. 84ff.; allgem. K. Gamber, *Die Severins-Vita als Quelle für das gottesdienstliche Leben in Noricum während des 5. Jhs.*, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 65 (1970) 145-157.

Geistes; unser Flehen möge sich höher aufwärts schwingen als ihre Flügel, unser Lobpreis schneller empordringen als ihr Fuß! Laßt uns den Türen ihres Maules einen Riegel vorschieben und das Grab ihres Bauches verstopfen! Denn seht, sie verschlingen uns lebendig, noch ehe wir gestorben sind. Die Schlange frißt Erde, verhält sich aber dann ruhig und läßt ab von ihrem Truge; sie wurde ihrer Füße beraubt; weil ihr Mund Lügen geredet hatte, deshalb hüllte und verstopfte man ihr den Mund mit Erde. Aber die Heuschrecke ist weit schlimmer als die Schlange, denn statt der Erde frißt sie uns das Brot weg. O Herr, der Du mächtiger bist als die Kraft ihrer Bosheit, reiß aus ihre Füße und schneid» ab ihre Flügel, zerbrich ihre Zähne und laß ihren Bauch zerplatzen gleich jenem babylonischen Drachen!»¹¹⁰. Bittgebete zur Abwehr der Heuschrecken sind auch für Theodoros Sykeotes bezeugt¹¹¹.

Die Praxis des Betens war aber nicht die einzige Art, die Vernichtungskraft der Heuschrecken zu bannen¹¹². Es gibt auch Belege für eine aktive Abwehrstrategie, die anknüpft an typische, schon in heidnischer Zeit tradierte «magische Einkreisungsrituale». So schildert etwa Theodoret von Kyrrhos den Fall des Afraates: «Wieder die Menschenfreundlichkeit des Herrn nachahmend, ließ er eine Kanne Wasser sich herbeibringen. Als der Bittsteller sie gebracht, legte er seine Hand darauf und flehte zu Gott, das Wasser mit göttlicher Kraft zu erfüllen. Nach Beendigung des Gebetes trug er dem Manne auf, die Grenzen seines Ackers mit dem Wasser zu besprengen. Der tat, wie befohlen, und es wurde seinen Äckern zum undurchdringlichen Wall. Wenn die Heuschrecken nämlich bis zu jenen Grenzen herankrochen und nach Art von Heerhaufen umherschwirrten, wichen sie wieder zurück, scheuten den darauf erflehten Segen, und wie von einem Zügel gehalten, konnten sie nicht vorwärts dringen»¹¹³. Diese Schilderung

110. Kyrillonas, Bittgesang über die Heuschreckenplage, 88ff. (Übers.: BKV 6, München 1913, 12f.).

111. V.Theod. Syk. 36,115b; die Bittgebete, die bei Josua Stylites erwähnt werden, und dem späteren Bischof von Batnae Jakob von Serug zugeschrieben werden, könnten in etwa denen entsprechen; Jos. Styl. 54: «... von dem viele Homilien über Abschnitte der [Heiligen Schrift verfaßt und Lieder und Psalmengesänge über die Heuschreckenzeit verfertigt wurden ...»; leider sind alle diese Schriften nicht auf uns gekommen. Auch organisierte Bittprozessionen sind belegt; vgl. Av. Cameron, *Byzantion* 49 (1979) 49 zu Hist. Patr. Alex. 1,19.

112. Graßl vermutete eine Übernahme der Praxis der ruhigen Abwartens aus dem Raume des östlichen Mittelmeeres; er verweist u.a. auch auf die Stellen in den Geoponika und bei Palladius, 446. Geop. 13,1,2: «Wenn eine Wolke von Heuschrecken kommt, sollen alle innerhalb der Häuser unsichtbar bleiben und sie werden an dem Ort vorbeigehen». Palladius kennzeichnet dies als *opinio Graecorum*.

113. Theod. Hist. Rel. 8,14 (Übers.: BKV 50, München 1926, 88f.): *Πάλιν τοίνυν ὁ τὴν δεσποτικὴν φιλανθρωπίαν μιμούμενος χά ὕδατος αὐτῷ προσενηχθῆναι προσέταξεν. Ὡς δὲ τὸν χά προσ-*

zeigt deutlich das Bemühen um eine aktive Abwehr der Heuschrecken. Die Beschreibung der Plage dient hier der Hervorhebung der göttlichen Macht und der Heiligkeit des Asketen¹¹⁴.

An solchen Stellen wird deutlich, daß die Grenzen zu den magischen Vorgehensweisen heidnischer Zeit durchaus auch verschwimmen können¹¹⁵. Eine «magische» Prävention scheint in der frühbyzantinischen Zeit jedoch nicht vorzukommen. Solche sind aus früheren Epochen bekannt, wie das Beispiel des Hermes von Tyana zeigt¹¹⁶: Hier wird, wohl nach dem Einfall von Heuschrecken, zum Schutz vor weiteren Invasionen eine Hermesstatue an den Grenzen aufgestellt¹¹⁷. Auch aus Afrika sind ähnliche Vorgehensweisen bekannt, wo ein *ἀκρίδων ἑσμός* «magisch» abgewehrt werden soll¹¹⁸. Von einer aktiven Bekämpfung der Heuschrecken berichtet auch Zosimos¹¹⁹, der für das Orakel des Apollon Sarpedonios berichtet, daß

ἦνεγκεν ὁ τὴν εὐχὴν ἐπαγγέλλων, ἐπιτίθει μὲν τούτῳ τὴν χεῖρα, ἰκέτευε δὲ τὸν Θεὸν δυνάμεως θείας ἐμφορῆσαι τὸ νᾶμα. Εἶτα τὴν εὐχὴν συμπεράνας παρηγγύησε τοῖς τοῦ χωρίου ὄροις ἐπιρρᾶναι τὸ ὕδωρ· Πεποίηκε δὲ ὁ τοῦτο κομισάμενος ἥ προσετάχθη καὶ ἀντὶ ἔρκους ἀμάχου τε καὶ ἀσύλου ταῖς ἀρούραις ἐκείναις ἐγένετο· Μέχρι γὰρ τῶν ὄρων ἐκείνων ἐρπουσαὶ τε καὶ περιπετόμεναι στρατοπέδων δίκην αἱ δειμαίνουσαι καὶ ὥσπερ τινὶ χαλινῷ ἀγχόμεναι καὶ ἐπὶ τὸ χωρεῖν κωλυόμεναι. Zur Wundertätigkeit bei Theodoret von Kyrrhos vgl. A. Adnès / P. Canivet, *Guérisons miraculeuses et exorcismes dans l'Histoire Philothée de Théodoret de Cyr*, *RHR* 171 (1967) 54-82 und 150-179; Theodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie*, «*Histoire Philothée*», Bd. 1, hrsg. v. P. Canivet u. A. Leroy-Molinghen, SC 234, Paris 1977, S. 22ff.; allgem. P. Canivet, *Le monachisme Syrien selon Théodoret de Cyr*, *Théologie Historique* 42, Paris 1977, S. 117-145.

114. P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, *JRS* 61 (1971) 80-101 zur Rolle der Heiligen Männer im spätantiken Syrien und ihre öffentliche Funktion auch im ökonomischen Alltag. Die Wundertätigkeit von Heiligen wird u.a. auch von Theodosios Koinobiarches im Jerusalem des 5. Jhs. und Theodoros Sykeotas im 6. Jh. bezeugt.

115. Dies beweist auch ein Beispiel bei Phot. Bibl. 94,75b 21 zu Iamblichos.

116. *Mercuri sceptripotens, Argifonta, deorum angele / abige lucustarum nubis de his locis sancrosancta / virga tua. Tuum enim simulacrum hoc in loco stat / ponendum ad proventum frugum et ad salutar[e] / remedium locorum et nationum harum. / Sis propitius et placatus hominibus cunctis et des proventus frugum omnium rerum.* D. Berges / J. Nollé, *Tyana. Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien*, 2 Bde., *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 55,1, Bonn 2000, S. 290ff., *Inscr.* 134 (Taf. 122) = *AE* 1988, Nr. 1048; vgl. a. G. Varinlio¹²⁰, *Une inscription de Mercure aux portes de Cilicie*, *EA* 11 (1988) 59-64. Für den Hinweis auf diese Inschrift danke ich meinem Kollegen Oliver Stoll, Mainz.

117. Die Tatsache, daß die Inschrift in lateinischer Sprache verfaßt ist, führte zu der Vermutung, daß sie von der Colonia Faustianiana oder der kaiserlichen Domänenverwaltung von Podandos aufgestellt wurde; vgl. Berges / Nollé, a.a.O. 291.

118. *AE* 1984, Nr. 933.

119. Zos. 57: ἐν Σελευκειᾷ τῇ κατὰ Κιλικίαν Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἴδρυτο καλουμένου Σαρπηδορίου, καὶ ἐν τούτῳ χρηστήριον. Τὰ μὲν οὖν περὶ τοῦ θεοῦ τούτου λεγόμενα, καὶ ὡς ἅπασιν τοῖς ὑπὸ λύμης ἀκρίδων ἐνοχλουμένοις Σελευκιάδας παραδιδούς ὄρνεα δὲ ταῦτα ἐνδiciaτάμενα τοῖς περὶ τὸ ἱερὸν τόποις συνεξέπεμπεν τοῖς αἰτούσιν, αἱ δὲ ταῖς ἀκρίσιν συμπεριπτάμεναι καὶ τοῖς στόμασιν ταύτας δεχόμεναι καὶ παραχρῆμα διαφοροῦσαι πλῆθος τε ἄπειρον ἐν ἀκαριαίῳ διέφθειρον καὶ τῆς ἐκ τούτων

eine Vogelart, die Seleukiden¹²⁰, gegen die Heuschrecken ausgesickt wurden.

Aus der klassischen Antike sind als konkrete Maßnahmen folgende bekannt: die Mitführung von magischen Gemmen mit dem Abbild der Heuschrecke¹²¹, die Züchtung von Dohlen¹²², die Verbennung der Heuschrecken und das Kochen einer Brühe aus ihnen¹²³, sowie als staatliche Maßnahmen die dreimalige Ausrottung der Heuschrecken per Gesetz in Kyrene¹²⁴, und die nicht ganz sichere Einsetzung eines *curator Lucustae* in Nordafrika in den Jahren 48/49 n. Chr.¹²⁵ Vorrangig sind dabei die Aktionen zur Bekämpfung der Folgen.

Insgesamt schildert Josua Stylites das «unerklärliche» Phänomen der

βλάβης τὸς ἀνθρώπους ἀπῆλλαντον. Zum Orakel des Apollon Sarpedonios vgl. a. H. W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London u.a. 1985, bes. S. 194ff.

120. Diese Seleukiden waren schon früher bekannt und tradiert, etwa bei Plinius (Plin. n.h. 10,74: *Seleucides aves vocantur, quarum adventum ab Iove precibus inpetrant Cadmi montis incolae, fruges eorum locustis vastantibus. Nec unde veniant quove abeant compertum, numquam conspectis niscum praesidio eorum indigentur.*) Generell sind vielfach Vögel zur Abwehr der Insekten und im speziellen Heuschrecken belegt, im 4. Jh. etwa bei Eusebios, der den Ibis als Feind der Heuschrecken benennt. (Eus. Prap. Ev. 2,1,38: τῶν δὲ ὀρνέων τὴν μὲν ἴβιν χρησίμην ὑπάρχειν πρὸς τε τοὺς ὄφεις καὶ τὰς ἀκρίδας καὶ τὰς κάμπας ...). Ebenso eher naturkundlichen Charakter haben die Ausführungen des Eustathios von Antiochia: Eust. Ant., Comm. in Hexaemeron, PG 18, 736: Αἱ δὲ ἀκρίδες ἐνὶ συνήματι κατὰ τὸ πλάτος τῆς χώρας στρατοπεδεύουσι. Περιουσαὶ δὲ ὀρώσιν ἕτερα λήϊα τῷ καρπῷ βροίθοντα, καὶ οὐκ ἐφάπτονται, ἀλλ' ἐπὶ τὸν ὠρισμένων αὐταῖς τόπον σπουδάζουσιν, ὥσπερ ἐκ θεοῦ προστάγματος ἐπειγόμεναι. Καὶ οὐ πρότερον τοῦ καρποῦ ἀπτονται, πρὶν ἢ δοθῆναι αὐταῖς τὴν συγχώρησιν. Μετέπειτα δὲ αὐταῖς σελευκίδες ἐπαποστέλλεται, καὶ πάσας κατεσθίει αὐτάς, ἀκόρεστον τὴν φύσιν ἔχουσα. Weitere Quellenstellen (griechisch-römische Zeit) bei Graßl a.a.O. 444.

121. Plin. n.h. 37,124.

122. Plin. n.h. 11,105f.; Ail. nat. 3,12.

123. Pallad. op. agr. 1,35; Geop. 13,1,5.

124. Plin. n.h. 11, 105.

125. CIL 08, 26517 = AE 1899, 0124: *Divo Aug(usto) sacr(um) et / Ti(berio) Claudio Caesari Aug(usto) / Germanico pon(tifici) max(imo) trib(unicia) / pot(estate) VIII imp(eratori) XVI co(n)s(uli) IIII p(atrici) p(atriciae) cens(ori) / C(aius) Artorius Bassus pon(tifex) aed(ilis) Ilvir cur(ator) / Lucustae patronus pagi dedicavit / Iulius Venustus Thino-bae filius / honoribus peractis flamen divi Aug(usti) et / Gabinia Felicula uxor et Faustus f(ilius) eius / huic senatus et plebs ob merita patris / omnium portarum sententis ornam(enta) / sufetis gratis decrevit suo et Fausti Thino-bae patris / honoribus peractis flam(inis) divi Aug(usti) et Firmi qui(!) / civitas ornamenta sufetis ob merita sua decrevit et / Saturi sufetis II qui a civitate et plebe suffragio / creatus est et Institoris honoribus peractis / flam(e)jin(is) divi Aug(usti) fratrum suorum nomine s(ua) p(ecunia) f(ecerunt) / curatore Iulio Firmo filio.* Zur Diskussion dieser Inschrift und der umstrittenen Lesung *Ilvir cur(ator) Lucustae* bzw. *Lucusiae* s. besonders J. Desanges, *Un curateur de la sauterelle sur la pertica de Carthage en 48/49 de notre ère, Eos* 64 (1976) 281-286, bes. 282f. Gegen die Annahme eines speziell für die Heuschreckenplage spricht auch die Position im Text sowie die ungewöhnliche Verbindung von *curator* mit der Singularform *lucustae* statt *lucustarum*; vgl. Desanges, a.a.O. 286 mit Hinweis auf die Darstellung einer Heuschrecke auf einer Stele für den Saturn von Timgad.

Heuschreckeninvasion, wie auch die anderen Naturerscheinungen als auf göttliches Wirken zurückzuführend¹²⁶. Seine Beschreibungen unterscheiden sich aber auch dahingehend von anderen Darstellungen, daß sie keinerlei «magische», aktive Vorgehensweise erkennen lassen. Sie deutet die Begebenheiten lediglich als göttliche Strafe für den unfrohen Lebenswandel und für menschliche Verfehlungen aller Art. Die Heuschrecken fungieren hier als Ausdruck des Zornes der Götter, während die übrigen Naturerscheinungen sowohl künftiges Übel ankündigen¹²⁷ als auch lediglich als Begleiterscheinung des Krieges oder allgemein menschlichen Leidens gelten. Die im Text erwähnten Bittgebete zielen nicht auf die Abwehr der Heuschrecken, sondern vor allem auf die Verringerung des Leids. Die Beschreibung zeigt jedoch trotz ihrer dramaturgisch wirkungsvollen Gestaltung deutlich die Zusammenhänge zwischen der Plage, den Krankheiten und den Preissteigerungen, den demographischen Verschiebungen und den staatlichen Hilfemaßnahmen, in einem Maße, daß sie aus anderen Passagen hagiographischer Quellen und Chroniken der Spätantike heraus-ticht.

Das Verhältnis der antiken Menschen zu den Heuschreckenplagen reicht also, wie diese knappe Quellenschau gezeigt hat, von passivem Akzeptieren über Hilfesuche bei staatlichen Stellen bzw. direkt beim Kaiser, die mehr oder weniger aktive Abwehr durch Gebete und Wunder bis hin zu «magischer» Fröhvorsorge. Die Quellen nehmen dabei unterschiedlich konkret Stellung zu den Ereignissen, was sich auch in der Beschreibung widerspiegelt. Anders als bei Klimakatastrophen und Erdbeben jedoch nimmt man im Querschnitt der Zeugnisse die Heuschreckenkatastrophen dennoch als etwas prinzipiell Abwendbares wahr, wenigstens was die unmittelbare Ausdehnung der Katastrophe bzw. ihre direkten Folgen angeht. Wie bei anderen Katastrophen auch liegt die Hauptlast der Aktionen auf der Beseitigung der Folgeschäden bei der betroffenen Bevölkerung. Die unmittelbaren Zusammenhänge von Heuschreckenplagen, Nahrungsmittelverknappung und Verteuerung, Hungersnöten und Seuchen, demographischen Verschiebungen und letztlich auch allgemeinen Veränderungen im

126. Vgl. a. Luther a.a.O. 250.

127. Für Josua Stylites gehört letztlich auch die Heuschreckenplage zu den «Zeichen» wie Sonnenfinsternis, Himmelslichter etc., wenn auch in anderer Gewichtung. Eventuell können auch die Beben dazugerechnet werden; vgl. A. Chaniotis, Willkommene Erdbeben, in: E. Olshausen / H. Sonnabend a.a.O. 404-416 (s. etwa Lib. or. 1,134: *σεισμοὶ ... τοῦ κακοῦ μνηταί*; u.ö). Zu dem Verhältnis und der Symbolik von Erdbeben in byzantinischer Zeit: Dagron a.a.O. 93-96, und M. G. Barbouni, *Διηγέσεις περί θεοσημιῶν πριν ἀπό την ἀλώση της Κωνσταντινουπόλεως* (1453), *Byzantina* 17 (1994) 126f.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τῶν ἑλασσόνων ρητορικῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν P. Wirth¹ ἀποτελεῖ σίγουρα σταθμὸ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γραμματείας τοῦ ΙΒ' αἰώνα. Ὁ ἐπιβλητικὸς αὐτὸς τόμος, στὸν ὁποῖο συγκεντρώνονται κείμενα ἀνέκδοτα καὶ ἐκδεδομένα τοῦ λόγιου ἱεράρχη, ἀποτελεῖ καρπὸ μακρᾶς ἀναστροφῆς τοῦ ἐκδότῃ μὲ τὸ σχετικὸ ὕλικὸ καὶ καλῆς γνώσης τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς. Τὰ ἔργα τοῦ Εὐσταθίου, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχονται στὸν γνωστὸ κώδικα Υ-II-10 (265) τοῦ Ἑσχοριάλ, ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια. Στὴν συνέχεια θὰ διατυπωθοῦν ὁρισμένες ἐνστάσεις σὲ ἐπιμέρους ἐπιλογές τοῦ Wirth, στὶς ὁποῖες κατέληξα ὕστερα ἀπὸ ἀντιβολὴ τῶν κειμένων μὲ τὸν κώδικα τοῦ Ἑσχοριάλ, πού τὰ παραδίδει². Οἱ παρατηρήσεις γίνονται σὲ κάθε κείμενο χωριστὰ καὶ κατατάσσονται μὲ βάση τὴν ἀρίθμηση τῶν ἔργων μὲ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου πού προέκρινε ὁ ἐκδότης. Σὲ κάθε κείμενο διατυπώνονται ἀρχικὰ ὁρισμένες προτάσεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση προβληματικῶν κατὰ τὴν γνώμη μου χωρίων τοῦ κειμένου καὶ γιὰ τὴν βελτίωση τῆς στίξης³, ἐνῶ στὴν συνέχεια προτείνονται συμπληρώσεις στὸ ὑπόμνημα πηγῶν.

1. Eustathii Thessalonicensis, *Opera minora magnam partem inedita*. Recensuit P. Wirth (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXXI), Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 2000. Κάθε φορὰ παραπέμπω σὲ ἀριθμὸ σελίδας καὶ στίχο τοῦ τόμου, χωρὶς νὰ ἐπαναλαμβάνω τὸν τίτλο του.

2. Ὅφειλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν ὑπεύθυνο τῆς βιβλιοθήκης, πατέρα Jose Luis del Valle o.s.a., ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω ἐπὶ τόπου τὸ χειρόγραφο αὐτό.

3. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ ὅλα τὰ προβλήματα στίξης πού παρουσιάζει ἡ ἔκδοση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα πού ἐξετάζονται ἐκτενέστερα στὴν συνέχεια, παρατίθεται ἐδῶ ἕνας πρόχειρος κατάλογος χωρίων, τῶν ὁποίων ἡ στίξη χρειάζεται ἐπίσης βελτίωση: 21,48 ἡ φράση καλὸν τὸ νηστεῦναι νὰ τεθεῖ μεταξὺ δύο κομμάτων 22,74 νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία μετὰ τὸ συντηρεῖ 25,76 χρειάζεται ἄνω τελεία πρὶν ἀπὸ τὸ φιλονεικεῖ 27,69 νὰ τεθεῖ κόμμα μετὰ τὸ ἀναλύωμεν 47,58 πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρα νὰ τεθεῖ κόμμα 66,88 τὸ κόμμα νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ ταῦτα 74,71 ἡ δευτέρα ἄνω τελεία νὰ μετατραπεῖ σὲ ἐρωτηματικὸ 90,27 ἡ ἄνω τελεία εἶναι περιττὴ 96,37 ἡ ἄνω τελεία εἶναι περιττὴ 107,45 ἡ ἄνω τελεία εἶναι περιττὴ 114,90-91 οἱ παρενθέσεις εἶναι περιττές 143,71 ἡ ἄνω τελεία νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα, ἐνῶ πρὶν ἀπὸ τὸ τετράφθαι χρειάζεται ἀπαραίτητα νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία 152,11 ἡ δευτέρα ἄνω τελεία εἶναι περιττὴ 162,62 ἡ πρόταση τοῦτο-πραγματεῦσθαι εἶναι παρενθετικὴ 296,72 μετὰ τὸ ἀποιχομέθα χρειάζεται ἐρωτηματικὸ 297,7-8 μετὰ τὸ ὄντι νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία, ἐνῶ μετὰ τὸ ἐκμίμημα χρειάζεται κόμμα 297,21-22 ἡ ἄνω τελεία νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ θερίζοντος 300,95 μετὰ τὸ συνηλῆθμεν νὰ τεθεῖ ἄνω τελεία 302,67-68 ἡ ἄνω τελεία νὰ τεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ μακράν, ἐνῶ μετὰ τὸ βίου νὰ τεθεῖ κόμμα 303,5 τὸ ἐρωτηματικὸ νὰ μετατραπεῖ σὲ τελεία 305,74 ἡ ἄνω τελεία νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα καὶ τὸ κόμμα σὲ ἄνω τελεία.

A

4,46 μακρόν τι διέλιπον

Ὁ ἐκδότης διαβάζει ἐσφαλμένα μακρόν ἀντὶ μικρόν. Ὁ ὀρθὸς τύπος ὑπάρχει στὴν ἔκδοση Σιδερεᾶ.

4,31-32 τὸ φῶς ἡμῖν τῶν ἐπὶ σοὶ χρηστῶν ἐλπίδων, καὶ αὐτὸ οὐκ ἔστι μεθ' ἡμῶν: Ψαλμ. 37,10.

12,29-30 δι' οὗ φωτὶ φῶς ἡ τῶν Ἀθηναίων προσεπελάμβανε: Πρβλ. Γρηγ. Θεολόγ., *Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων* (Λόγος Κ'), 1,12 (Mossay-Lafontaine 58, SChr. 270). Πρβλ. καὶ σ. 147,27.

14,9-10 πάτερ, πάτερ, ἀρματηλάτα οὐράνιε: Ὁ Εὐστάθιος δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὰ χωρία Λουκ. 10,21 καὶ Γαλάτ. 4,26 ποὺ σημειώνει ὁ ἐκδότης στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἀλλὰ διασκευάζει τὰ λόγια ποὺ ἀπηθύβυνε ὁ Ἐλισσαῖος πρὸς τὸν προφήτη Ἠλία, ὅταν ὁ τελευταῖος ἀνέβαινε στὸν οὐρανό, βλ. Βασιλ. Δ' 2,12.

B

18,58-19,64 οὔτε γὰρ δι' ἐρήμης πλανησόμεθα οὔτε διὰ θαλάσσης διαβησόμεθα καὶ οὐδὲ ὁ διώκων ἀνὰ κράτος ἐπιδραμεῖται ἡμῖν, ἥδη καιρίαν πεπληγμένος καὶ τῷ τοῦ σταυροῦ τιμίῳ ξύλῳ κατεαγῶς καὶ σκωλιάζων οἶον τὸν δρόμον καὶ τοὺς διωκομένους ὑποβλεπόμενος, ἀλλ' οὐδὲ μὴν τέσσαρσιν ἔτεσι περιδεύσομεν· ἀρχέσει γὰρ ἡμερῶν τοσοῦτος κύκλος εἰς τὴν πεποθῆμένην ἀποκατάστασιν

Ὁ Εὐστάθιος, στὸ παραπάνω χωρίο τῆς ὁμιλίας, ἡ ὁποία τιτλοφορεῖται *Λόγος προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς*, ἐπισημαίνει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ποὺ προετοιμάζονται γιὰ τὴν μεγάλη αὐτὴ νηστεία δὲν θὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίθεση τοῦ διαβόλου μὲ τὴν ἔνταση ποὺ τὴν ὑπέστησαν οἱ Ἑβραῖοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐφ' ὅσον οὔτε στὴν ἔρημο θὰ χρειασθεῖ νὰ περιπλανηθοῦν οὔτε νὰ διασχίσουν τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα. Ἡ φράση, ὡστόσο, οὐδὲ μὴν τέσσαρσιν ἔτεσι περιδεύσομεν δημιουργεῖ ἀπορία, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι περιπλανήθηκαν σαράντα, καὶ ὄχι τέσσερα, χρόνια στὴν ἔρημο, πρὶν φθάσουν στὴν γῆ τῆς ἐπαγγελίας. Ἡ ἐπόμενη πρόταση ἡμερῶν τοσοῦτος κύκλος μᾶς ὑποχρεώνει, νομίζω, νὰ διορθώσουμε τὸ τέσσαρσι σὲ τεσσαράχοντα. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν κώδικα δὲν διακρίνεται καθαρὰ ἡ κατάληξη τῆς λέξης, διαβάζεται μόνον τεσσαρά..., γεγονός ποὺ ἐνισχύει τὴν ἀποψή μας. Ὁ Εὐστάθιος θέλει νὰ τονίσει ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ νηστεύσουν μόνον σαράντα μέρες (ἡμερῶν τοσούτων κύκλος), σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες οἱ ὁποῖοι ταλαιπωροῦνταν στὴν ἔρημο γιὰ ἴσο ἀριθμὸ ἐτῶν, ὅχι ἀπλὰ ἡμερῶν.

25,74-75 φιλοπάτωρ ὄντως ὁ νηστευτής, οἷς τε τῶν προπατόρων ἀποδίδωσιν ὄφλημα

Τὸ χειρόγραφο ἔχει τὸ ἀντὶ τε.

25,78-82 φύσις μὲν γὰρ ἦνοιξε τοῖς σώμασιν ἀποθήκας, ἐν αἷς θετέον ἡμῖν τὰ πρὸς σύστασιν καὶ τοῦτό γε τοῖς λοιποῖς ζώοις τὸν τιμιώτατον ἐξίσωσεν ἄνθρωπον. [Ὁ] νηστεύων καταμεμφόμενος οἶον τὴν τε ῥοὴν τὴν τε ἀπορροήν, ὡς τὸ ῥευστὸν κατηγοροῦσαν τοῦ σώματος, ζηλοτυπήσας δὲ τὸ ἀσώματον, πρὸς αὐλίαν ἑαυτὸν μεταπλάττειν βεβούληται

Τὸ μὲν τῆς πρώτης πρότασης μένει μετέωρο. Πρέπει, ἐπομένως, στὴν συμπλήρωση ποῦ προτείνει ὁ ἐκδότης νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνα δὲ ([Ὁ δὲ] νηστεύων), μὲ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ ἐμφανέστερη ἡ ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἐπιταγῶν τῆς φύσης καὶ τῆς προσπάθειας τοῦ συνειδητοῦ Χριστιανοῦ νὰ τὶς ὑπερβεῖ μέσω τῆς νηστείας. Στὸ φθαρμένο τμήμα τοῦ χειρογράφου ὑπάρχει χῶρος γιὰ μία ἐπιπλέον μονοσύλλαβη λέξη.

29,30-33 ἀμέλει καὶ τὴν ἐβδόμην ἀγιαστικὴν ἄλλως οὖσαν τῷ συμβόλῳ τῆς κατὰ π τ ὡ σ ε ὡς ὅμως ἡ ὀγδοὰς ὑπερέβαλλε καὶ κατέλυνε ἐκείνην ἐν τῷ τῆς περιτομῆς ἔργῳ καὶ τοῦ ἐν τύπῳ σαρκικοῦ καλύμματος.

Ἡ λέξη καταπτύσεως δημιουργεῖ νοηματικὸ πρόβλημα, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται στὴν ἐβδόμη ἡμέρα τῆς δημιουργίας ἡ ὁποία παραδοσιακὰ συνδέεται μὲ τὴν κατὰ π α υ σ ι ν τῶν ἔργων τοῦ δημιουργοῦ. Στὸ χειρόγραφο, ἀρκετὰ καθαρά, διαβάζουμε καταπαύσεως, λέξη ἡ ὁποία παραπέμπει τόσο στὸ σχετικὸ χωρίο τῆς Γένεσης (2, 3 καὶ ἡλόγησεν ὁ Θεὸς τὴν ἡμέραν τὴν ἐβδόμην καὶ ἡγίασεν αὐτήν, ὅτι ἐν αὐτῇ κατέπαυσεν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὧν ἤρξατο ὁ Θεὸς ποιῆσαι), ὅσο καὶ σὲ λειτουργικὰ κείμενα, γνωστὰ ὁπωσδήποτε στὸν Εὐστάθιο (π.χ. β' τροπάριο, δ' ὠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Μ. Σαββάτου Ἐβδόμην σήμερον ἡγίαςας, ἦν εὐλόγησας πρὶν καταπαύσει τῶν ἔργων Christ-Paranikas, σ. 197).

31,5-6 μεμνήμεθα καὶ τῆς συκῆς, ἐξ ἧς τὸ συκοφαντικὸν φύ λ λ ο ν ἀνέβλασεν

Ὁ κώδικας παραδίδει φύλον. Ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ὀρθογραφικὸ λάθος τοῦ γραφέα, ὅπως ἐνδεχομένως πίστεψε ὁ ἐκδότης ἀποδεικνύεται ἀπὸ παράλληλες ἐκφράσεις σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ ἴδιου τόμου, π.χ. σ. 153,1 ἐπάρατον φύλον, 164, 23 δημηγορικὸν φύλον, 243,89 Ἀγαρηνὸν φύλον, 255,80-81 λογογράφον φύλον, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔργα τοῦ Εὐσταθίου ποῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ παλαιότερα, π.χ. Th. L. F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Φραγκφούρτη 1832, (στὴν συνέχεια Tafel) σ. 39,74-75 τὸ ἱερατικὸν φύλον, 69,64 τὸ ἀνθρώπινον φύλον, 93,25-26 τὸ ὑποκριτικὸν φύλον.

34,24-30 τηνικαῦτα γὰρ καὶ καλῶς ἐξέχλινεν ἀπὸ κακοῦ καὶ δεόντως ἀμαρτίας ἐξέβη ἐλεύθερος ἀμεταστρεπτὶ ταύτην φυγῶν, ὁποῖος καὶ ὁ Λῶτ. Ὁ ἀφευδὴς καὶ ταχύς ἐκ ταύτης δραπετής καὶ φιλελεύθερος ἔστι δίχρα μυρίων ἐτέρων καὶ ἄλλο τοῦτο καλόν, ὃ μὴ καλῶς ἐχθαίνον οὐκ ἐν ἐπαινουμένοις τέτακται· ἡ δόσις καὶ ὁ ὑμνούμενος ἔλεος, ὅς γινόμενος μὲν κατὰ κανόνα ὀρθόν, ἀρετὴν ἔχει, ἄλλως δὲ οὐμενοῦν.

Μετὰ τὴν λέξη Λῶτ πρέπει νὰ θεθεῖ κόμμα καὶ ἡ τελεία νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ

ἐπίθετο φιλελεύθερος. Ἐπίσης πρέπει νὰ φύγουν οἱ ἄνω τελεῖες μετὰ τὶς λέξεις ἐτέρων καὶ τέτακται, ἐφ' ὅσον ὑποκείμενο τοῦ ἔστι εἶναι ἡ φράση ἄλλο τοῦτο καλόν, πού ἐπεξηγεῖται στὴν συνέχεια ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά δόσις καὶ ἔλεος.

34,36-37 οὐδὲ γὰρ ἂν ἔχοι ἀποστολικὸς ἄνθρωπος καλέσαι ἄλλον ἐπὶ γῆς διδάσκαλον· ἡ γὰρ ἐκείνον οὐχ οὐκ ἀντιφωνῶν

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνεται ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν παραδίδει ἢ ἀλλὰ ἦ. Πρόβλημα δημιουργεῖ ὡσαυτὴν ἡ σύνταξη τοῦ ρήματος ἀντιφωνῶ μὲ αἰτιατικὴ ἀντὶ τῆς ἀναμενόμενης δοτικῆς, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ ἄλλοι ὁ Εὐστάθιος, βλ. σ. 46,13 ἀντιφωνεῖν τούτοις⁴. Ἄν δεχθούμε τὸ ἦ τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἰσάγει τὸν δεύτερο ὅρο τῆς σύγκρισης, καὶ ἀφαιρέσουμε τὴν ἄνω τελεία μετὰ τὸ οὐσιαστικὸ διδάσκαλον, τὸ νόημα εἶναι ἱκανοποιητικώτερο: διότι ἓνας ἀποστολικὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομάσει διδάσκαλο κανέναν ἄλλον ἐπάνω στὴ γῆ ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον (δηλαδὴ τὸν Χριστό). δὲν διαφωνῶ (ἀντιφωνῶ) μὲ αὐτό. Πρόβλημα ὥστόσο δημιουργεῖται πάλι ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τοῦ γάρ, στὸ μέσον μάλιστα τῆς πρότασης. Ὁ καλὸς γνώστης τῶν κανόνων τῆς ἀρχαίας σύνταξης Εὐστάθιος μποροῦσε ἄραγε νὰ ἀνεχθεῖ ἓνα τέτοιο σφάλμα; Ἐνα χωρίο ἀπὸ ἄλλο λόγο του δείχνει ὅτι μία τέτοια ἀσυνταξία γιὰ τὰ κλασσικὰ δεδομένα ἦταν ἴσως ἀνεκτὴ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, βλ. παρακάτω, σ. 83,85-86 καὶ οὕτω μὲν ἐγὼ τότε, ὅταν γὰρ καὶ ἄλλως λαβυρινθώδη τὰ τῆς τοῦ λόγου μεταχειρίσεως. Δὲν ἀποκλείεται, ὥστόσο, τὸ γάρ, καὶ στὴν μία περίπτωσι καὶ στὴν ἄλλῃ, νὰ ἀποτελεῖ παραφθορὰ ἄλλης λέξης, πού εἶχε γράψει ἀρχικὰ ὁ Εὐστάθιος.

36,5-7 καὶ οὐκ ἄγνωστο ὅτι καὶ καθ' ἐτέρας ἐννοίας τοῦτο προβιβάζεται τὸ ῥητόν, ἐμοὶ δὲ οὕτω πρὸς τὸ παρὸν εὐηρέστησεν.

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνεται ὅτι τὸ ἀγνωστοῦμεν εἶναι διόρθωση ἀπὸ τὸ ἀγνωῶμεν τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο, ὥστόσο, παραδίδει στὴν πραγματικότητα ἀγνωῶ μὲν.

38,85-90 οὕτω δυσκίνητος εἰς πάθος θυμοῦ, ὥς, ἔνθα χρειὰς τομῆς, κ[αταρ]τ[ί]ζειν τὸ ἥπιον καὶ πληγῇ σώφρονι μετριάξειν τὴν εἰς θάνατον ἐπεξέλευσιν καί, ὃν ἔδει τραυματ[ισθ]έντα ἀπελθεῖν, λόγοις σωφρονιζόμενον καὶ ἀντὶ διπλοῦ τοῦ τε κατὰ σῶμα δάκνεσθαι καὶ ψυχὴν ἀλγεῖν ἀπ[ιόν]τα μηδὲ τὸ πολλοστὸν ἔχοντα τοῦ κακύνεσθαι.

Ὁ Εὐστάθιος στὸ παραπάνω χωρίο ἐγκωμιάζει τὴν ἐπιείκεια πρὸς ὅσους διαπράττουν κάποιο παράπτωμα τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ ἐφθαρμένου στὸ σημεῖο αὐτοῦ κώδικα, τὶς ὁποῖες προτείνει ὁ ἐκδότης, δὲν εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου ἀπόλυτα ἐπιτυχεῖς. Πρόβλημα συντακτι-

4. Βλ. P. Wirth, *Untersuchungen zur byzantinischen Rhetorik des zwölften Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike*, Μόναχο 1960, σ. 70-71 γιὰ τὴν σύνταξη ρημάτων σύνθετων μὲ ἀντι- καὶ δοτικῇ.

κὸ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν μετοχὴ ἀπιδόντα. Ἡ συμπερασματικὴ πρόταση ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸ ὡς ἔχει ὡς δεύτερο ρῆμα τὸ ἀπαρέμφατο μετριάζειν, τὸ ὁποῖο λογικά, ἐφ' ὅσον ἀκολουθεῖ ὁ σύνδεσμος καί², πρέπει νὰ συνδέεται παρατακτικὰ μὲ ἓνα ἄλλο ἀπαρέμφατο, ποὺ ὅμως δὲν ὑπάρχει. Μὲ τὴν στίξη ποὺ υἱοθετεῖ ὁ ἐκδότης τὸ ἀπελθεῖν ἀνήκει στὴν δευτερεύουσα ἀναφορικὴ πρόταση ὃν ἔδει..., ἐνῶ τὰ ἀπαρέμφατα δάκνεσθαι καὶ ἀλγείν δὲν μποροῦν νὰ ἐπιτελέσουν τὴν λειτουργία ποὺ ἀναμένουμε, ἐφ' ὅσον εἶναι ἑναρθρα, ἐξαρτώμενα ἀπὸ τὸ τοῦ. Μόνο ἂν υποθέσουμε ὅτι τὸ ἀπελθεῖν δὲν ἀνήκει στὴν ἀναφορικὴ πρόταση ἀλλὰ νοεῖται ὡς ρῆμα ἐξάρτησης καὶ τῶν μετοχῶν σωφρονιζόμενον καὶ ἀπιδόντα τῆς συμπερασματικῆς, μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τίς συμπληρώσεις τοῦ ἐκδότη, ὥστόσο ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ δημιουργεῖ ἀπαράδεκτη ταυτολογία (ἀπελθεῖν... σωφρονιζόμενον... καὶ ἀπιδόντα), ἐνῶ τὸ ἔδει μένει χωρὶς ὑποκείμενο. Θὰ πρέπει νὰ ἐπιστημάνουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν ἔχει κόμμα μετὰ τὸ ἀπελθεῖν, κάτι ποὺ δείχνει ὅτι τὸ ἀπαρέμφατο ἀπελθεῖν εἶναι πράγματι τὸ ἀντίστοιχο τοῦ καταρτίζειν, δηλαδὴ τὸ τρίτο ρῆμα τῆς συμπερασματικῆς πρότασης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται συντακτικὰ ἡ μετοχὴ σωφρονιζόμενον, ὅσο καὶ ἂν ἡ στίξη τῶν Βυζαντινῶν χειρογράφων δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ὁδηγὸς γιὰ θέματα σύνταξης. Ἄν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ τέταρτο ἀπαρέμφατο σὲ θέση ρήματος στὴν συμπερασματικὴ πρόταση, τὸ ὁποῖο συνδέεται παρατακτικὰ μέσω τοῦ καί³, (πρὸ τοῦ ἀντί) μὲ τὸ καταρτίζειν, τὸ μετριάζειν καὶ τὸ ἀπελθεῖν. Συνεπῶς, τὸ ἀπιδόντα τῆς ἐκδοσης πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ἀπιέναι, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι τὸ ζητούμενο τέταρτο ἀπαρέμφατο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸν κώδικα δὲν διακρίνεται τα, ἀλλὰ ἀπλὰ μία μικρὴ ὀριζόντια κεραία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ θεωρηθεῖ ὡς κατάληξη μετοχῆς. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ καὶ τὸ τραυματισθέντα μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ἀπαρέμφατο, δηλαδὴ τραυματι[σθῆν]αι, πολλῶ μᾶλλον ἐφ' ὅσον καὶ στὸν κώδικα διακρίνεται ἓνα -αι καὶ ὄχι ἓνα -α, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης. Τὸ τραυματισθῆναι (ἢ ὅποιο ἄλλο ἀπαρέμφατο ἦταν γραμμένο στὸ φθαρμένο τμῆμα τοῦ χειρογράφου — ἡ συμπλήρωση προτείνεται μὲ δισταγμὸ) εἶναι ὑποκείμενο τοῦ ἔδει τῆς ἀναφορικῆς πρότασης.

38,94-39,7 καὶ θυμοῦ μὲν οὕτω καθυπερτερεῖ... ἐπιθυμία δὲ ἀντιτάξασθαι καὶ καταρριῖψαι τὸ ἐπίβουλον τοῦτο θηρίον καὶ ὕπουλον, τὴν ἐπαγωγὸν ἀγχόνην, τὴν μελίκρατον πικρίαν, («ἀλλ' ἐνταῦθα ἐπιθυμιῶν ἀνὴρ, ἃς οἶδε τὸ θεῖον πνεῦμα»), ὁ θεοπτικώτατος αὐτοκράτωρ ἡμῖν ἀναπέφηνεν...

Ὁ ἐκδότης σημειώνει: ἀλλὰ-πνεῦμα: an dictum imperatoris Manuelis? Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ χωρίο ἀπὸ τὸν Δανιὴλ (Θεοδοτίωνος) 10, 11, (πρβλ. καὶ παραπάνω, σ. 9,23), τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐστάθιος καὶ ἀλλοῦ (Tafel, σ. 258,27-30 διττῆς γὰρ οὕσης τῆς ἐπιθυμίας, τῆς μὲν ἐπαινουμένης, καθ' ἣν ἐπιθυμιῶν ἀνὴρ ὁ διορατικώτατος εἴρηται Δανιὴλ...). Ἡ λέξη ἀνὴρ εἶναι κατηγορούμενο στὸ ὑποκείμενο αὐτοκράτωρ μέσω τοῦ ἀναπέφηνεν, ὅποτε οἱ παρενθέσεις καὶ τὰ εἰσαγωγικά ποὺ διασποῦν τὴν ἐνότητα τῆς πρότασης

πρέπει νὰ φύγουν. Τὸ ἀνακόλουθο ποὺ ὑπάρχει ἐπιθυμία ... ἀλλ' ἐνταῦθα ἐπιθυμιῶν ἀνὴρ ... ἀναπέφηνεν εἶναι σύνθετος στὸν Εὐσταθίου καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξε-νίζει. Πρβλ. ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράλληλο παρακάτω, σ. 193,4-5 αὐτοχειρία δὲ καταπραχθῆναι τὸν βασιλικὸν ἔλεον, ἀλλὰ πολλαπλοῦν ἐνταῦθα τὸ καλόν.

40,52-54 ἀπηλέγχετο καὶ οὕτως ὁ τῆς σοφίας πλοῦτος ἐν στενωῷ καθιστάμενος καὶ τῷ ἀπείρῳ τῶν βασιλικῶν ὑψωμάτων παρεξισούμενος· πάντως ἂν αὐτὸς μὲν συνεπεράνθη...

Γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὸ ἀσύνδετο, θὰ πρέπει νὰ ἐξαρτήσουμε τὴν μετοχὴ παρεξισούμενος ἀπὸ τὸ συνεπεράνθη, ὅποτε ἡ ἄνω τελεία καθίσταται περιττή.

41,69-72 καὶ ἀδελφὰ φρονεῖν ἀλλήλοις ἐπειθεν ἡ ἐκ τοῦ μοι προβολέως βασιλέως πρόοδος καὶ τοῦτ' αὐτοῖς φιλοφροσύνην καὶ τὸ ἀφθόνητον κατεπράττετο.

Ἀναλέξαθε τὰς ἱστορίας, ἀνάβητε τῷ λογισμῷ εἰς τὸ τοῦ χρόνου πόρρω

Ὁ ἐκδότης δὲν σημειώνει, εὐλόγως ἐκ πρώτης ὄψεως, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ ἀσήμαντη λεπτομέρεια, ὅτι στὸν κώδικα τὸ ἀναλέξαθε ἔχει καὶ μία ὀξεῖα στὴν λήγουσα, σὰν νὰ ἀκολουθοῦσε ἐγκλιτικό. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ὅμως δὲν εἶναι ἐπουσιώδης, διότι προσεκτικώτερη ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου στὸ σημεῖο αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ πραγματικὴ θέση τοῦ μοι δὲν εἶναι πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη προβολέως, ἀλλὰ μετὰ τὸ ρῆμα ἀναλέξαθε. Ὁ ἐκδότης παρασύρθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ μοι βρίσκεται στὸ τέλος τῆς ἀράδας στὸ χειρόγραφο καὶ ἔχει γραφεῖ λίγο πᾶνω καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη λέξη ἀναλέξαθε. Στὴν ἀμέσως προηγούμενη σειρὰ, δίπλα σχεδὸν στὸ ὑπερυψωμένο αὐτὸ μοι, ὑπάρχει τὸ ἄρθρο τοῦ (προβολέως), ὅποτε εὐκολὰ κανεῖς μπορεῖ νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ προσωπικὴ ἀντωνυμία εἶναι ἡ τελευταία λέξη τῆς προηγούμενης ἀράδας καὶ νὰ πιστέφει ὅτι ἡ ἐντελὴς ἀφύσικη σύνταξη τοῦ μοι προβολέως βασιλέως προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Εὐσταθίου. Ὡστόσο, ἂν τὸ μοι συνδυασθεῖ μὲ τὸ ἀναλέξαθε, προκύπτει ἓνας συνήθης στὰ ρητορικὰ ἔργα τοῦ συγγραφέα τρόπος ἀποστροφῆς στοὺς ἀκροατὲς του. Παραθέτω ὀρισμένες παρόμοιες περιπτώσεις, σ. 8,1 ἐκτίθεσθέ μοι τὰ τῶν εὐεργετημάτων, 96,25-26 συνεπιλάβεσθέ μοι τοῦ λόγου, 126,30 ἀλλὰ μοι συντείνετε.

42,20 καὶ παρὰ δοξότατος τοῖς πᾶσι τὰ πάντα κἀνταῦθα γενόμενος

Ὁ κώδικας παραδίδει παραδοξότ', τὸ ὁποῖο εἶναι προτιμότερο νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς ἐπίρρημα, δηλαδὴ παραδοξότατα.

44,97-4 τῷ βασιλικῷ ἐντυποῦται χαρακτῆρι καὶ τοῦτο τὸ κόσμημα πρὸς τηλικούτων ἔργων ἀνάμνησιν καὶ φερεπονίας· εἰκὼν αὕτη τῷ τοῦ αὐτοκράτορος ἐγγλύφεται σώματι

Ἡ γενικὴ φερεπονίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν λέξη εἰκὼν καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ ἀνάμνησιν. Ἡ ἄνω τελεία, συνεπῶς, δὲν ἔχει καμμία θέση στὸ κείμενο.

44,9-12 φιλοκάλως τῷ ἔργῳ ἐπέβαλλε καὶ οἶον ζηλοτυπήσας, εἰ μὴ καὶ αὐτὸς εἰς κόσμον συμβαλεῖται βασιλικόν· οὐχ ἦττον ἤπερ τὰ περιμάργαρα σφραγῖ-

δα ταύτην ἀνδρείας ἐνεμάξατο

Ἡ μετοχή ζηλοτυπήσας ἐξαρτᾶται ἀπό τὸ ἐνεμάξατο, ἐνῶ τὸ οὐχ ἦττον προσδιορίζει τροπικὰ τὸ συμβαλεῖται. Ἡ ἄνω τελεία εἶναι ἐπομένως περιττή, ἐνῶ κόμμα χρειάζεται πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη σφραγίδα.

43,74 τοῦ βάρους οὐδέ ν.

Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ οὐθέν τοῦ χειρογράφου σέ οὐδέν, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη, ἐφ' ὅσον ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἄλλου (σ. 13,70), ὅπου ὁμως δὲν διορθώνεται. Πρβλ. καὶ σ. 86,5 οὐθένειαν.

20,4 τοὺς ὠθισθέντας καὶ ἀνατραπέντας τοῦ πεσεῖν: Ψαλμ. 117,13.

20,22 πορευόμενοι πορεύεσθε: Ψαλμ. 125,6.

20,25-26 Ὁδὸς ὁ παρὼν βίος: Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστ., Ἐπιστολὴ Ε', PG 52, 642,15.

22,80 ὄμβρους οἷς ἤθελε καταγαγοῦσα καὶ πῦρ βρέξασα: Ἀναφέρεται σέ γνωστὸ θαῦμα τοῦ προφήτη Ἠλία, βλ. Βασιλ. Δ' 18, 37-46. Πρβλ. καὶ παρακάτω σ. 24,43-44.

22,87 μέλι ἐξ ἔσθοντος: Δὲν ὑπάρχει ἀπήχηση ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παραθέτει ὁ ἐκδότης (Δευτερ. 32,13, καὶ Ψαλμ. 80,17), ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς Κριτὲς 14,9-14, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ περιστατικὸ ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Σαμψών. Πρβλ. ἐπίσης Tafel, σ. 106,54.

22,3-4 τὴν μηδὲν μὲν ἔχουσιν, πάντα δὲ ὁμως τὰ ἐκείνοις ἐφετὰ κατέχουσιν: Β' Κορινθ. 6,10.

23,31-32 εἰ δὲ καὶ γῆν διαστήσει τοῦ νηστευτοῦ εὐξαμένου καὶ τοὺς κακοπραγοῦντας κατασπάσει εἰς ὄλεθρον. Πιθανῶς ὁ Εὐστάθιος ἔχει ὑπ' ὄψιν τοὺς ἀφήγησι ἀπὸ τὸ Λειμωνάριον τοῦ Ἰωάννου Μόσχου σχετικὰ μὲ τὸ θαῦμα τοῦ μοναχοῦ Ἰάνθου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν προσευχὴ του ἔκανε τὴν γῆ νὰ ἀνοίξει καὶ νὰ καταπιεῖ τὸν Σαρακηνὸ ποὺ ἤθελε νὰ τὸν σκοτώσει. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν παραλλαγὴ τοῦ κειμένου ποὺ τυπώνεται στὴν PG 87, 2958C δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ ἀσκητῆ στὴν νηστεία, ὥστόσο, γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μιᾶ ρητὰ ἢ τυπωμένη σὲ παράλληλη στήλῃ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ambrogio Traversari, ἢ ὁποία βασίζεται στὸ ἐλληνικὸ κείμενο τοῦ κώδικα Laurentianus Plut. X 3⁵, ὅπου διαβάζουμε *is in vita sua maxime jejuniis operam dans*.

24,42-43 ἐὰν καὶ πυρὶ παρετάξατο, τὰ μὲν δρόσον καταγαγοῦσα, τὰ δὲ καὶ ἄλλως μαράνασα: Ἀναφορὰ στὴν διάσωση τῶν Τριῶν Παίδων ἀπὸ τὴν κάμινο, βλ. Δανιὴλ 3,50.

24,45-46 ἐὰν πόλεις τρυφῇ κατασειομένης καὶ ἥδη κατασπωμένης ἐστήριξεν: Ἀναφορὰ στὴν μετάνοια τῶν κατοίκων τῆς Νινευί, Ἰωνᾶς 3,5. Πρβλ. καὶ σ. 156,51.

24,68-69 κάτω βάλλων τὸ τούτων ὕψωμα: Πρβλ. Β' Κορινθ. 10,5.

25,89 μερίδος τῆς ἀγαθῆς, ἣν οὐκ ἂν τις ἀφέλοιτο ἐξ αὐτοῦ: Λουκ. 10,42.

25,84-85 οὔτε οἶκον τρυφῆς ἀνευρύνει κατὰ τὸν ἀφραίνοντα πλούσιον: Δὲν γίνεται ἀναφορά στὴν παραβολὴ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ Λαζάρου (Λουκ. 16,19), ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ στὴν παραβολὴ τοῦ ἄφρονος πλουσίου (Λουκ. 12,18), ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν συνέχεια, σ. 25,88. Ἐνδεχομένως ὑπάρχει ἀπῆχηση καὶ ἀπὸ τὸν Δανιὴλ 4,29 τὸν οἶκον τῆς τρυφῆς σου.

25,3 εἰς ὁδὸν τὴν ἀποστενοῦσαν καὶ πρὸς σωτηρίαν ἀπάγουσάν: Πρβλ. Ματθ. 7,13, Λουκ. 13,24.

27,85-28,86 οὐκ ἐξ ἔργων ... ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐλέους τοῦ θεοῦ τὸ πᾶν ἔχομεν: Πρβλ. Ῥωμ. 11,6 καὶ Γαλάτ. 2,16.

28,92-93 πληροὶ μὲν τὸ στόμα θείας αἰνέσεως: Ψαλμ. 70,8.

31,34-35 οὐκ ἂν ὑπορῦξαιεν οἱ τοιοῦτοι βόθυνον, εἰς ὃν αὐτοὶ ἐμπέσοιεν: Ἡσαΐας 47,11 καὶ Παροιμ. 26,27.

32,38 ἀμφὶ κτύπος οὐατα βάλλει: Ἰλιὰς 10,535.

32,46 τὴν μὲν καρδίαν μελέτας ἀναπεμπάζειν συνέσεως, τὸ δὲ στόμα σοφίαν λαλεῖν: Ψαλμ. 48,4. Πρβλ. σ. 223,82.

32,48 κατὰ τοὺς ἐξηλωκότας τῷ κυρίῳ: Πρβλ. Ἀριθμ. 25,13, Γ' Βασιλ. 19,10 καὶ Δ' Βασιλ. 10,16.

32,51 τοὺς κύριον μισοῦντας ἐμίσησε: Ψαλμ. 138,21.

32,51-52 καὶ φόνῳ καθαρῷ σεμνύνεσθαι εἰς κοπασμὸν λαοῦ θραύσεως: Ἀριθμ. 16,48-50.

32,54 ἐξ ὧν ἄνθρωπος δικαιοῦται: Γαλάτ. 2,16.

32,64-65 κεφαλὴν οἰκείαν οὐκ ἂν ῥαδίως, ἐφ' οἷς ἔτυχεν ὀρκωμοτῆσαι, ἀνάσχοιτο: Πρβλ. Ματθ. 5,36. Ἐπίσης τὸ κόμμα θὰ πρέπει νὰ μετατεθεῖ μεταξὺ τῶν λέξεων ὀρκωμοτῆσαι καὶ ἔτυχεν.

33,3-6 γένους γὰρ λαμπροῦ ἄνθρωπος σωφρονεῖν τὸν παῖδα διδάσκων καὶ μὴ κάτοχον οἴνῳ γίνεσθαι δούλους παρῆγεν ἀσχημονοῦντας ἐκ μέθης· καὶ ὁ παῖς ἐώρα καὶ κατεγέλα καὶ τὴν μέθην ἔφευγεν. Τὸ χωρίο θυμίζει μία σωφρονιστικὴ πρακτικὴ τῶν Λακεδαιμονίων, βλ. Πλούταρχ., Λυκοῦργος 28,24-29⁶, Δημήτριος 1,5, Ἠθικὰ 239a. Πρβλ. ἐπίσης Διογέν. Λαέρτ. 1,103.

37,23-24 υἱὲ μὴ κτήση βιβλία πολλά: Πρβλ. Ἐκκλησιαστ. 12,12 (υἱὲ φύλαξαι ποιῆσαι βιβλία πολλά).

38,95-39,1 ὁ ... τῶν τοῦ καλάμου θηρῶν κατευστοχῶν: Ψαλμ. 67,30.

40,38-39 ὁποῖόν τι καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ μυστικὸν ἐκφώνημα ὑποκέκρυψε: Ἀναφορὰ στὸ ἐβραϊκὸ μυστικὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ⁷.

6. Βλ. σχετικὰ σχόλια στὴν ἔκδοση Plutarco, *Le Vite di Licurgo e di Numa*, A cura di M. Manfredini e L. Piccirilli, Roma 1980, σ. 283-284.

7. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ganschietz ΙΑΩ, *RE* 9,1 (1914) 698-721 καὶ τὴν μελέτη τοῦ E. Norden, *Jahve und Moses in hellenistischer Theologie, Kleine Schriften zum klassischen Altertum-*

41,73 ὑψώθητε τὴν καρδίαν θειότερον, μετεωρίσθητε τοὺς ὀφθαλμούς·
Ψαλμ. 130,1.

41,85 πόδες δὲ πραέων ἐκεῖ πατοῦσι ὑπ' ἀγαθοῖς ποσὶ βασιλικοῖς, δι' ὧν
εἰρήνης ἡμῖν καὶ καλοῦ παντός εὐαγγέλια: Ἡσαΐας 26,6 καὶ Ῥωμ. 10,15.

Γ

47,64-66 τί τὸ πείθον ἐναντίοις ἤθεσι τοῦτον μερίζεσθαι, εἰ μὴ ἄρα συμβι-
βάζειν ἐθελῶν εἰς ἕνα ἐκατέρους ὁ τοιοῦτος, καὶ μέσος ὁρος αὐτοῖς εἰς φιλίαν
ἐρεῖ γίνεσθαι, ὃ πραγμάτων πάντων εὐχταιότατον ἡγῆμαι

Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ἐθέλγειν τοῦ κώδικα σὲ ἐθέλει, χωρὶς ἀποχρῶντα
λόγο κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐφ' ὅσον τὸ ἐθέλγειν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ρήματος
ἐρεῖ. Τὸ συμβιβάζειν μὲ τὴν σειρά του εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἐθέλγειν. Ἡ μετά-
φραση: ἐκτὸς ἂν κάποιος πεῖ ὅτι θέλει νὰ κάνει τις δύο ἀντίθετες πλευρὲς νὰ
ὁμονοήσουν καὶ νὰ γίνῃ μέσο συμφιλίωσής τους, πρᾶγμα ποῦ ἐγὼ βέβαια θε-
ωρῶ πάρα πολὺ ἐπιθυμητό.

50,63-65 πυρσὸν ἐγὼ τὸν τοιοῦτον φίλον ἔχθρας καλῶ, μίσους μεσίτην
ἀμφίστομον, εἰς ἀναίρεσιν μάχαιραν

Τὸ ἐπίθετο ἀμφίστομον προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ μάχαιραν, ὁπότε τὸ
δεύτερο κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ μεσίτην.

49,15 ἴσα φιλεῖν καὶ φιλίαν τὴν αὐτήν, ἣν ἂν καὶ ἑαυτόν. Περιέργως ὁ ἐκ-
δότης δὲν ἐπισημαίνει ὅτι ἐδῶ, ὅπως καὶ παραπάνω (σ. 47,38), ἀπηχεῖται ὁ
ἀριστοτελικὸς ὀρισμὸς τῆς φιλίας (Ἠθικά Νικομάχεια 1166a 31). Ὡστόσο,
στὴν περίπτωσιν τῆς σ. 53,77 στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ἐπισημαίνεται ὁρθὰ τὸ σχε-
τικὸ χωρίο.

52,41 καταγλύκανον εὐλογίαις τὸν παραπικράναντα: Ἰσως θὰ ἔπρεπε ἐνδει-
κτικὰ νὰ σημειωθεῖ ἔστω ἓνα σχετικὸ χωρίο τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὸ ὑπόμνημα
πηγῶν, π.χ. Ψαλμ. 5,10.

Δ

55,9-11 οἱ ὄνειδισμοὶ τῶν ὄνειδιζόντων ὑμᾶς ἐπέπεσον ἐπ' ἐμέ, παραποι-
ῆσαι τὸ ψαλμικὸν κήρυγμα· χθὲς δεκτὸν ἐνιαυτοῦ καὶ ὁ μὲν κηρύσσων προῆγεν,
ὁ δὲ ἀκούων οὐκ ἦν.

Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη κήρυγμα, ἐφ' ὅσον τὸ
σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἡσαΐα (61,2 κηρῶσαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν καὶ τυφλοῖς ἀνά-
βλεψιν, καλέσαι ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτόν· πρβλ. καὶ Tafel σ. 152,2, ὅπου εἰσά-
γεται μὲ τὴν φράση αὐτὴ μία ὁμιλία τοῦ Εὐσταθίου σχετικὴ μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνι-

αυτοῦ) δείχνει ὅτι ἡ λέξη *κήρυγμα* ἀνήκει συντακτικὰ στὴν ἐπόμενη πρόταση. Ἡ φράση ἀντίθετα, *παραποιῆσαι τὸ ψαλμικὸν ἀναφέρεται* στὸ χωρίο τοῦ Ψαλμοῦ 68,10.

55,16-26 καὶ οἷς ὁ ὄμβρος ἐπιτήδειος κατὰ τοὺς ἐν ὑετῷ ῥαγδαίῳ κατακλυζομένους, ἐκρύπτοντο, τάχα δὲ καὶ ἀπότιστον περιλειφθῆναι καὶ αὐτὸ τοῦτο ξηρὰν τὴν γῆν ἀντευχόμενοι, ἐὰν μόνον περὶ τὸ οἰκεῖον ἔργον εὐροήσωσιν ἕκαστος· καὶ ὁ μὲν ζυγὸν χειρισάμενος, δι' οὗ χρυσὸς ταλαντεύεται, πτερνίσῃ τὸν ἀδελφὸν ἐπὶ μικροῖς ὀβολοῖς, ὁ δὲ τοῖς ἐξ ἀραβίας φρυγάνοις καταγοητεύσας τὸν συναλλάσσοντα κέρμασι μικροῖς προσεπαύξῃ τὸν βίον, ἕτερος δὲ σταλαγμοὺς οἴνου παρὰ κερδάνῃ ὥς ἂν μὴ τὸ συνεχές τῶν ῥανίδων τοῦ πλουτισμοῦ διακόψῃ, ἐξ ὧν θησαυροῦ κοιλότης εὐρύνεται, καὶ ἄλλος τις ἐκπορίσῃ μετρίους σίτου μεδίμνους καὶ σπόρον τοῦτον προκαταθήσει, δι' οὗ θέρος χρυσοῦν δρέπεται· ταῦτα τὸν θιάσον ἡμῖν ἐναγχος ἐκ πλείονος τοῦ πέρυσιν εἰς βραχύτατον περιέστησε.

Ὁ ἐκδότης διατυπώνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ὑποτακτικὲς ἐπέχουν θέση ὀριστικῆς μέλλοντος, ὅπως συμβαίνει πράγματι συχνά, ἀκόμη καὶ στὰ λόγια Βυζαντινὰ κείμενα. Ὡστόσο, μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ δημιουργεῖται πρόβλημα στὴν κατανόηση τοῦ χωρίου, ἐφ' ὅσον ὁ Εὐστάθιος παραπονεῖται γιὰ τὴν μὴ προσέλευση τοῦ λαοῦ στὴν δέηση γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνιαυτοῦ λίγες ἡμέρες προηγουμένως, ὁπότε ἀναφέρεται σὲ γεγονὸς τοῦ παρελθόντος (πρβλ. καὶ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση ταῦτα τὸν θιάσον ... εἰς βραχύτατον περιέστησε, ὅπου εὐλόγα χρησιμοποιεῖται ἄοριστος), τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ ὀριστικὴ μέλλοντος. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀμέσως μετὰ ὁ Εὐστάθιος συνοφίζει ὅσα προηγήθηκαν μὲ τὸ ταῦτα, ἐπομένως γίνεται σαφές ὅτι οἱ ὑποτακτικὲς ἐκφράζουν τὰ πιθανὰ κατὰ τὸν συγγραφέα κίνητρα ποὺ ἀπέτρεψαν τὸν λαὸ ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ του στὴν τελετὴ λίγες ἡμέρες προηγουμένως. Συνεπῶς οἱ ὑποτακτικὲς αὐτὲς ἀνήκουν σὲ ὑποθετικὲς προτάσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Εὐστάθιος συνεχίζει τὴν σκέψιν ποὺ διατύπωσε στὴν πρώτη ὑποθετικὴ πρόταση (ἐὰν μόνον περὶ τὸ οἰκεῖον ἔργον εὐροήσωσι), ἀναζητώντας τὰ κίνητρα τῆς κάθε μιᾶς ὁμάδας χωριστὰ καὶ ἐξειδικεύοντας μὲ παραδείγματα τὴν ἀρχικὴ του σκέψιν, ὁπότε λογικὰ οἱ προτάσεις αὐτὲς συνδέονται παρατακτικὰ μὲ τὴν ἀρχικὴ. Ἄρα τὸ προκαταθήσει θὰ πρέπει πιθανὸν νὰ διορθωθεῖ σὲ ὑποτακτικὴ (προκαταθήσῃ), δεδομένου ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸν τύπο τοῦ ἀορίστου ἔθησα. Τέλος θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου τὸ κόμμα μεταξὺ τοῦ κατακλυζομένων καὶ τοῦ ἐκρύπτοντο εἶναι περιττό.

56,33-34 ὦ ταχυτῆτος εἰς τύρβην δι' ἣν θεὸς βράδιον εἰς οὐρανὸν λαμβάνεται

Ὁ κώδικας παραδίδει στὴν πραγματικότητα νοῦν ἀντὶ οὐρανόν. Ἡ ὁμοιότητα τῆς συχνὰ χρησιμοποιούμενης στὸν κώδικα τοῦ Ἐσχοριάλ βραχυγραφίας γιὰ τὴν λέξη οὐρανόν (οὐν, μὲ ὀριζόντια γραμμὴ ἀπὸ πάνω) μὲ τὴν λέξη νοῦν

είναι υπεύθυνη γιά τὸ σφάλμα τοῦ ἐκδότη, τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ καὶ νοηματικὸ πρόβλημα, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ «μεταφερθεῖ» στὸν οὐρανό. Καὶ ἀλλοῦ χρησιμοποιοῦνται στὰ ἔργα τοῦ Εϋσταθίου παρεμφερεῖς ἐκφράσεις, π.χ. 271,47-48 *εἰς νοῦν τοῖς ἐχθροῖς λαμβανόμενοι*, 285,20 *εἰς νοῦν λήφεται τοὺς βρεφόθεν καμάτους*, 219,63 *ὃν καὶ εἰς νοῦν λαβὼν τις ἡγίασται*. Πρβλ. ἐπίσης Tafel σ. 47,1 *λάβε μοι ἐπὶ νοῦν καὶ* 230,71 *ἀναλαβόμενός ποτε εἰς νοῦν*.

63,68-69 *μοναδικὸν μὲν πρόσωπον σιωπωμένου τοῦ πρὸς ὃν ἡ εὐκτική δέησις κυρίως ἂν τάχα τῇ τῆς ψυχῆς ἐγκλίσει χρῆσαιτο, οἷον· «εὐροίμι, ἃ θέλω»· «σωθείην».*

Πρόβλημα νοηματικὸ δημιουργεῖ ἡ φράση τῇ τῆς ψυχῆς ἐγκλίσει. Κατὰ τὰ διδάγματα τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, ἐγκλισις λέγεται βούλημα ψυχῆς (Ἡρωδιανός, *Παρεκβολαὶ τοῦ μεγάλου ῥήματος* 4, 8 La Roche), ἐπομένως κάθε ἐγκλιση, καὶ ὅχι μόνο ἡ εὐκτική, ἐκφράζει ψυχικὴ διάθεση. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς ὁ Εϋστάθιος στὸ συγκεκριμένο χωρίο νὰ εἶχε γράφει *εὐχῆς ἀντὶ ψυχῆς*. Ἡ διόρθωση, ἡ ὁποία προτείνεται μὲ ἐπιφύλαξη, ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη τοῦλάχιστον, δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς.

64,35-37 *ἐθεωροῦμεν ἐπὶ τούτοις τὸ ἀπεστενωμένον καὶ εὐμνημόνευτον τοῦ ἀναφωνήματος, καὶ ὑπὲρ πᾶν ἀφοριστικὸν σχῆμα περιγεγραφότες τοῦτο διετεινόμεθα.*

Ὁ Εϋστάθιος ἀναφέρεται στὴν συντομία ἀλλὰ καὶ στὸν πλοῦτο τῶν ἐννοιῶν ποὺ κρύβει μέσα της ἡ καθημερινὴ εὐχὴ τῶν Χριστιανῶν *Κύριε ἐλέησον*. Στὸν κώδικα διαβάζουμε *περιγεγραφθ...*, ὁπότε εἶναι προτιμότερο νὰ γράψουμε *περιγεγράφθαι* (ἀντικείμενο τοῦ *διετεινόμεθα*), τὸ ὁποῖο ταιριάζει καλύτερα καὶ στὸ νόημα, ἐφ' ὅσον τὸ εὐσύνοπτον τῆς εὐχῆς αὐτῆς ποὺ δηλώνεται μὲ τὸ ῥῆμα *περιγράφομαι* εἶναι δεδομένο καὶ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια παρέμβαση τοῦ Εϋσταθίου, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς τὸ ἐπισημαίνει στοὺς συνομιλητές του (*διετεινόμεθα*).

65,46-47 *πολλαὶ γὰρ κακῶν <γενεαί>, μᾶλλον δὲ οὐκ εὐαρίθμητοι καὶ αὐτῆς ἄπτονται (sc. τῆς ψυχῆς)*

Τὸ οὐσιαστικὸ *γενεαί* εἶναι προσθήκη τοῦ ἐκδότη. Ὡστόσο, τὸ χειρόγραφο δὲν παραδίδει *κακῶν* ἀλλὰ *κακώσεις* (μὲ βραχυγραφημένη τὴν κατάληξη -εις), ὁπότε ἡ προσθήκη εἶναι περιττή.

55,15-16 *Ὁμβρος οὐρανόθεν καίριος ἐπιρρήγνυσθαι τῇ γῇ δι' εὐχῆς προεκαλεῖτο*. Πρβλ. τὴν εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας ἐπὶ τῇ πρώτῃ τοῦ νέου ἔτους: ὄμβρους εἰρηνικοὺς πρὸς καρποφορίαν τῇ γῇ δώρησαι⁸.

56,39 *ἐνιαυτοῦ δὲ ὅλον στέφανον εὐλογεῖσθαι*: Ψαλμ. 64,11. Πρβλ. ἐπίσης τὸ χωρίο τῆς ἀκολουθίας ἐπὶ τῇ πρώτῃ τοῦ νέου ἔτους: καὶ ὑπὲρ τοῦ εὐλογη-

8. *Ιερατικόν*, ἔκδοσις Ἐποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι ⁶1998, σ. 276.

θῆναι τὸν νέον ἐνιαυτὸν τῆς χρηστότητος τοῦ Κυρίου⁹, στὴν ὁποία (ἢ ὅπως δὴ ποτε σὲ μία παραλλαγή της), ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος.

59,40-41 κατακλιθῆναι χρεὼν ἀνά πρασιάς. Πρβλ. Μᾶρκ. 6,39-40. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 175,90.

Ε

75,19-76,34 νῆστις βρωμάτων εἰς μακρὸν διατελῶ, ἀλλ' ἰδοὺ βέβρωται συκοφαντηθεὶς ὁ ἀδελφός ... ἡ γλῶσσα εὐχεται ... ἀλλ' ὁ νοῦς ὅπη τύχοι ρέμβεται· κλίνεται τὸ γόνυ, ἀλλὰ τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς τετανὸν μένει ... ἀϋπνία περὶ ἐμέ, ἀλλὰ τὸ ἐν τοῖς πρακτέοις νηφάλιον ἄπεστι ... φίλου παραθήκην ἔχων οὐκ ἀπεστέρηκα· τίς δέ μοι χάρις τοῦ ἄλλοτρίου, ὅτι τῷ δεσπότῃ ἀποκαθίσταται; ἡλέησα ὀρφανόν, ἀλλὰ βραχυτάτῳ τινὶ τοῦ κατ' ἐμέ βίου τμήματι ... ὦ-κτειρα χήραν, ἀλλὰ δέδοικα, μὴ διὰ τὸ ἀνθρωπάρεσκον τῷ δούλῳ μου προσηνέχθην ἐλευθεριώτερον ... ἐφιλοφρονησάμην ξενοδόχου δίκην τὸν παριόντα, καὶ ἦν μοι ὁ τρόπος ἐμπορία

Ὁ Εὐστάθιος παραθέτει, μιλώντας σὲ πρῶτο πρόσωπο, ὁρισμένα παραδείγματα ὑποκριτικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ὑστερόβουλῆς φιλανθρωπίας πρὸς τὸν πλησίον. Ἡ συμμετρία τῆς δομῆς τοῦ χωρίου εἶναι εὐδιάκριτη. Κάθε ὑποκριτικὴ πράξις περιγράφεται μὲ δύο μικρὲς προτάσεις. Ἡ πρώτη δηλώνει τὸ εἶδος τῆς ὑποτιθέμενης καλῆς πράξης, ἐνῶ ἡ δεύτερη ποὺ συνήθως εἰσάγεται μὲ τὸ ἀλλὰ ἐπισημαίνει τὰ εὐτελεῖ κίνητρα ἢ τὴν μηδαμινὴ ἀπὸ ἠθικῆ ἀποψη ἀξία τῆς ἐνέργειας αὐτῆς. Πρόβλημα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν πρόταση, στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας μιλά γιὰ τὴν εὐεργεσία του σὲ μία χήρα. Ἐνῶ στὴν δεύτερη πρόταση ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸ ἀλλὰ θὰ περιμέναμε νὰ ἐξηγήσει ὁ Εὐστάθιος τὰ ταπεινὰ κίνητρα ποὺ τὸν ὥθησαν στὴν καλὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἑναντι τῆς χήρας, βλέπουμε ὅτι γίνεται λόγος γιὰ μία ὑστερόβουλα καλὴ ἀντιμετώπιση ἑνὸς ὑπέρτερου του. Τὸ ἀνακόλουθο εἶναι προφανές. Δὲν ἀποκλείεται, κατὰ συνέπεια, νὰ ἔχουν ἐκπέσει μεταξὺ τῶν λέξεων χήραν καὶ ἀλλὰ δέδοικα δύο προτάσεις, δηλαδὴ ἡ πρόταση ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε τὰ εὐτελεῖ κίνητρα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ συγγραφέα ἑναντι τῆς χήρας καὶ ἐκείνη ποὺ θὰ δήλωνε σὲ τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ δῆθεν καλὴ ἀντιμετώπιση τοῦ δούλου του. Ἡ πληθώρα τῶν ἀλλὰ στὸ κείμενο ἴσως εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἔκπτωσης δύο ὁλόκληρων προτάσεων.

76,41-43 ἰδοὺ γὰρ ἔφαμεν ἡμεῖς τὸ μηδὲν ὄντες ἐν ἀνδράσι γεγευμένοις λόγου· ἔσχομεν τι προσευπορῆσαι ὧδε καὶ ἐκεῖ ἐκδραμόντες ἐπὶ λόγου ἀπεστενωμένου καὶ ἀπλατοῦς

Τὸ ἔφαμεν λειτουργεῖ παρενθετικὰ καὶ πρέπει νὰ τεθεῖ μεταξὺ δύο κομμάτων. Ὁ Εὐστάθιος μεταφέρει σὲ εὐθὺ λόγῳ αὐτὰ ποὺ εἶπε (ἰδοὺ γὰρ ἡμεῖς τὸ μηδὲν ὄντες-ἀπλατοῦς) στὸ τέλος τῆς ὁμιλίας του στοὺς ξένους συνομιλητές του, ὅποτε τὸ ἔφαμεν δὲν σημαίνει μιλήσαμε, ἀναπτύξαμε τὸ θέμα μας, ὅπως μᾶς

ἀφήνει νά καταλάβουμε ἡ στίξη τοῦ ἐκδότῃ, ἀλλά εἶπαμε. Συνεπῶς ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὴν λέξη λόγου διακόπτει τὴν ροὴ τῆς πρότασης καὶ πρέπει νά φύγει.

61,7-9 καὶ συννηνοῇσεται ὡς μέγα μὲν καλὸν καὶ ποταμὸς πλήθων, οὐκ ἄχρηστον δὲ ἐν καιρῷ καὶ λιβάδιον ὕδατος ἐξαπορρέον οὐ πάνυ δύσποτον. Ἐνδεχομένως ὑπάρχει ἀπήχησις, τουλάχιστον ἔμμεσις, ἀπὸ τὸν Ὑμνον εἰς Ἀπόλλωνα τοῦ Καλλιμάχου, στίχ. 108-112 Ἀσσυρίου ποταμοῖο μέγας ῥόος ... Διοῖ δ' οὐκ ἀπὸ παντὸς ὕδωρ φορέουσι μέλισσαι, ἀλλ' ἥτις καθαρὴ τε καὶ ἄχραντος ἀνέρπει πίδακος ἐξ ἱερῆς ὀλίγη λιβάς ἄκρον ἄκρον. Ἡ πιθανότητα νά εἶχε ἐδῶ ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Εὐστάθιος τὸν Καλλιμάχον ἐνισχύεται, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι στὸ προοίμιο τοῦ ὑπομνήματός του στὸν Πίνδαρον (Kambylis, 7, 8-10) ἀπαντᾷ παρόμοιο στὴν διατύπωση χωρίο, ὅπου μνημονεύεται ρητὰ πλέον ὁ Ὅμηρος: καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ὠκεανοῦ μακρὰν μένοντες ἀγαπητόν, εἰ καὶ εἰς ἀξιόλογα λιβάδια κατασταλάζοιεν¹⁰.

71,67-68 ἐξ ἀναξίων μετέθετο εἰς τὸ ἀξιωματικὸν καὶ ἄξιον. Πρβλ. Ἱερ. 15,19.

71,79-72,80 καὶ ὁ ἐκ Παντολέοντος τοῦ πρὶν γλυκὺς ἡμέτερος Παντελεήμων: Ὁ ἐκδότῃς παραπέμπει σὲ χωρίο τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῇ (PG 91, 1332B: οὐς χάριτι Θεοῦ τοῦ παντελεήμονος ὁ τῆς ἀφανείας ζῶφος περιλαβὼν εἰς τελείαν ἀπήλασε λήθην), τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καμμία σχέση μετὰ τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στὸν ἅγιο μεγαλομάρτυρα Παντελεήμονα ποῦ ὀνομαζόταν, πρὶν βαπτισθεῖ Χριστιανὸς ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἐρμόλαο, Παντολέον.

72,10 καὶ τὸ πλῆθος δὲ ἄλλως εἰπεῖν τοῦ ἐλέους: Πρβλ. π.χ. Ψαλμ. 5,7 καὶ 68,13.

72,11-12 εἰ δὲ ἐν πολυλογίαις μὴ ἔστι σώζεσθαι: Πρβλ. Ματθ. 6, 7.

73,28-30 εἰς τί γὰρ ἄλλο καὶ μνησθεῖν ἂν θεὸς ἐκείνου; ἡ πάντως οὐ πρὸς κρίσιν ἐπὶ ἀνομίαις ἀρχαίαις: Ψαλμ. 78,8.

75,91-93: ποταμῶν ἀκαθέκτους ὁρμὰς ἴστησι (δηλ. τὸ Κύριε ἐλέησον) καὶ ἡ ἄλλην τρέπεσθαι ὑπὲρ γῆς ἀναγκάζει ἡ ὡς εἰς χῶνῃν ὑποδοχῆς διστάχασθαι αὐτοῖς τὴν γῆν: Πιθανὴ ἀναφορὰ στὸ ἐν Χῶναις θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, πολὺ γνωστὸ στοὺς Βυζαντινοὺς.

ς'

78,11-15 ἡ νῆα μὲν ἀγαθὴν συμπήξασθαι ... χρόνον κείμενον ἔχει τὸν ἐπιβάλλοντα, εἰ δὲ τις ἐθέλει γενναῖον λόγον συνθεῖναι ... οὐ νομιστέον κάνταῦθα καιρόν ...;

10. Τὸ συγκεκριμένο χωρίο παρατίθεται σὲ παράρτημα τῆς ἔκδοσης τοῦ F. Williams, *Callimachus Hymn to Apollo, A Commentary*, Ὁξφόρδη 1978, σ. 99 ὡς τεκμήριο τῆς ἐπιβίωσης τῆς καλλιμάχειας μεταφορᾶς σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς.

Ὁ ἐκδότης δὲν σημειώνει ὅτι ὁ κώδικας δὲν ἔχει ἢ ἀλλὰ ἦ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀκριβῶς ὅμοια περίπτωση τῆς σ. 108,4, ὅπου ἐπίσης δὲν δηλώνεται ὅτι ὁ κώδικας παραδίδει ἢ ἀντὶ ἦ. Ἀντίθετα, στὶς σ. 166,95 καὶ 271,49, ὅπου πάλι εἰσάγονται ἐρωτηματικές προτάσεις μὲ δύο σκέλη, οἱ ὁποῖες ἀποφασκονται, τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο παραδίδει ἦ, τὸ ὁποῖο, ὥστόσο, διορθώνεται σὲ ἦ. Εἶναι μᾶλλον βέβαιο, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη καὶ ἡ ἐμμονὴ τῶν γραφῶν τοῦ κώδικα στὴν χρῆση τῶν συγκεκριμένων τύπων, ὅτι οἱ γραφεὲς αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ διατηρηθοῦν. Πρβλ. παρακάτω σ. 219,64-67 (μὲ τὴν παρατήρησή μου) καὶ Tafel, σ. 73,39-45: "Ἡ θυμίαμα μὲν ἄψυχον ... δέχεται ..., προσευχὴν δὲ ... οὐ προσδέχεται ...;

79,43-48 *δοκῶ μοι τὰ μὲν ἄλλα ἐπιδραμεῖν, γενέσθαι δὲ συμμέτρως τῶν ὅσα καὶ μόνᾳ πρὸς τὸ καίριον ἀφορᾷ, μᾶλλον μὲν οὖν ὁπόσα περιλαβεῖν ἡμῖν ἐγγένηται ... ὑπερτεθείσθω μοι· τὸ γένος, ὅτι τε φθάσαντες ἕτεροι πρὸ ἡμῶν ἱκανῶς αὐτὸ τοῖς σεμνολογήμασιν ἐδεξιώσαντο*

Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ὑπερτεθείσθω, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποκείμενο τὸ οὐσιαστικὸ γένος, ὅχι τὴν πρόταση ὁπόσα ... ἐγγένηται, ὅπως μᾶς ὑποχρεώνει νὰ θεωρήσουμε ἡ στίξη τοῦ ἐκδότη.

80,95 *οἷα ἡλικίας ὑπερανίστασθαι*

Ὁ ἐκδότης παρέλειψε τὸ ἄρθρο τῆς πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη ἡλικίας.

80,96-81,5 *μαθημάτων ἀντιληψις εὐστοχος ... ἀναπόπλυτον τῆς ψυχῆς τὴν μάθησιν φέρουσα ἐναπομένουσαν εἰς τὸ διηνεκές· οὔτε γὰρ ἁ π α λ ό τ η τ α μνήμης ὡς οἷον εἰπεῖν ἀπεπλύνετο οὔτε ἀντιτυπούση σκληρότητι ἐξεκρούετο*

Τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἀπεπλύνετο εἶναι ἡ μάθησις, ποὺ ἐννοεῖται ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ἐπειδὴ ἡ μάθησις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ «πλένει» τὴν ἀπαλότητα τῆς μνήμης, προτείνεται ἡ διόρθωσις ἀπαλότητι (πρβλ. σκληρότητι). Ἡ μάθησις, κατὰ τὸν συγγραφέα, δὲν «ξεπλενόταν» λόγω τῆς ἀπαλότητος τῆς μνήμης ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ Μιχαήλ.

81,9-11 *εἶδεν αὐτοὺς αἰδῶς, εἰ τάττοιτο νεανίας μαθητευόμενος παρ' αὐτοῖς τὸν μὲν μαθητὴν ὑπερεκτρέχων, διδασκάλου δὲ πρέπων ὀνόματι*

Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρεται στὴν ντροπὴ ποὺ αἰσθάνονταν οἱ διδάσκαλοι τοῦ νεαροῦ Μιχαήλ, ἐπειδὴ ὁ μαθητὴς τοὺς ἦταν οὐσιαστικά ἀνώτερός τους. Τὸ εἶδεν δὲν δίνει κανένα νόημα. Προτείνεται ἡ πολὺ ἀπλὴ διόρθωσις εἶχεν. Ἀλλωστε ὁ παρατατικὸς ταιριάζει καλύτερα στὰ συμφραζόμενα, πρβλ. ἀμέσως παρακάτω ὑπεστέλλοντο (σ. 81,11) καὶ ἡγωνίων (σ. 81,13).

81,32-34 *ἔργων τε τοῖς ἀρίστοις ἐξέλαμπε καὶ λόγων τοῖς καλλίστοις ἐνέπρεπε, τὰ μὲν ἐκκλησιάζων τὰ δὲ ἐν βασιλείοις διάγων καὶ ἀμφοῖν εἰς κόσμον γινόμενος, καὶ πολύχρηστον καλὸν ἐ γ χ ε ἰ μ ε ν ο ς ἄπασι*

Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρεται στὴν σταδιοδρομίᾳ τοῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου, πρὶν ἀνέβει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Τὸ ἄπασι προφανῶς ἀναφέρεται στὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων ποὺ εὐεργετήθηκαν ἀπὸ τὸν Μιχαήλ καὶ στὰ ἀνάκτορα

καί στο πατριαρχεῖο, καί ὄχι στοὺς δύο αὐτοὺς τόπους, διότι τότε θά περιμέναμε τὸ ἑκατέρωθεν ἢ τὸ ἀμφοτέρωθεν, ὁπότε τὸ ἐγκείμενος θά εἶχε πράγματι νόημα, ὅπως συμβαίνει ἄλλου π.χ. σ. 146,4 καί 221,47. Ἄν, ἐπομένως, τὸ ἅπασιν εἶναι γένους ἀρσενικοῦ (ἐνν. ἀνθρώποις), τότε κατὰ τὴν γνώμη μου τὸ ἐγκείμενος θά πρέπει νὰ διορθωθεῖ σέ ἐκκείμενος. Παλαιογραφικὰ ἡ διόρθωση δικαιολογεῖται, πρβλ. παρακάτω σ. 307,44 ὅπου τὸ ἐγκλείεσθαι τοῦ χειρογράφου διορθώνεται σέ ἐκκλείεσθαι. Ἐνα χωρίο ποὺ ἐνισχύει τὴν πρότασή μου ὑπάρχει στὴν σ. 107,56-57 οὕτω πᾶσιν ἐπαρκεῖς πατρικῶς, οὕτω κοινὸν ἔκκεισαι καλὸν εἰς ἀπόλαυσιν. Ἐπίσης πρβλ. σ. 6,22, 11,3-4, 206,39 καί Tafel, σ. 194,77-78 οὐ γὰρ μόνον εἰς τρυφήν καί θαῦμα ἔκκειται ὀφειως, ἀλλὰ καί εἰς ἀρετῆς διδασχάλιον¹¹.

83,1-2 κτησεῖδιον ἄξιον λόγου, κείμενον μὲν οὐ πολὺ ἀπὸ τῆς μητρὸς ταύτης τῶν πόλεων

Ὁ κώδικας παραδίδει ἀπο (δηλαδὴ ἀπωθεν κείμενον), μὲ ἀναστροφή τοῦ τόνου.

83,92 καί ὡς ἀπὸ τινος βιβλίου ἀναλεγόμενος ἢ καί οἷον εἰπεῖν ἀστραπηβολῶν

Ὁ ἐκδότης παραλείπει τὴν λέξη ὡς πρὶν ἀπὸ τὸ οἷον.

85,46-48 καί γὰρ ἡ ἐκείνου χεῖρ, τὸ τοῦ Δαυὶδ φάναι, συναντελαμβάνετο καί γὰρ ὁ βραχίων κατίσχυε.

Ὁ κώδικας δὲν ἔχει γὰρ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρθρο ὁ.

88, 52-53 ἔστιν οὖν εἰπεῖν διὰ τοῦτο πρὸς σέ, τῶν τοῦ θεοῦ ποιμένων ὑπέρτατον καὶ σοφώτατον

Κανονικὰ θά περιμέναμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀκόμῃ ἄρθρου <τὸν> τῶν τοῦ. Ὡστόσο, ὁ κώδικας παραδίδει ὑπέρτατ' καὶ σοφώτ', τὰ ὁποῖα συνήθως στὸν κώδικα ἀποδίδουν τὴν κλητικὴ τοῦ ὑπερθετικοῦ τῶν ἀντίστοιχων ἐπιθέτων (πρβλ. π.χ. φ. 161ν, σ. 91,55 σοφώτατε καί φ. 165ν, σ. 103,8 ἀγιώτατε καὶ σοφώτατε), ὁπότε προτιμότερο εἶναι νὰ γραφεῖ ὑπέρτατε καὶ σοφώτατε.

90,50-52 καὶ συχνοὶ ἐπὶ τούτοις καὶ οὐ μετρητοὶ ἐπ' ἐκείνοις καὶ πάντες ἐπ' αὐτοῖς· οὕτω συγκροτεῖται συνασπισμὸς ἀρραγῆς

Ὁ ἐκδότης παρέλειψε τὴν λέξη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ οὕτω.

91,78-79 ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν ἱεροπρεπῶν πραγμάτων ἀνθέξεται.

Ὁ κώδικας παραδίδει ἱεροπρεπῶς.

92,3-4 ὁ δὲ τοῦ θεοῦ λαὸς τρανέστερον ἐνέβλεπεν, ὁ μὲν ταύτη, ὁ δ' ἐκείνην ἐπιλέγδην θαυμάζων, ὡς ἕκαστος παρίστατο.

Ὁ ἐκδότης σημειώνει ὅτι ὁ κώδικας ἀντὶ γιὰ τὸ ὁ δ' παραδίδει τὴν δεικτικὴ ἀντωνυμίαν ὅδ' πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει. Ἀπλῶς στὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα ἐνίοτε τὸ δὲ ἐκλαμβάνεται ὡς ἐγκλιτικὸ, ὁπότε ὁ τόνος τοῦ ἀναβιβάζεται στὴν

11. Βλ. γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ρήματος στὸν Εὐστάθιο Wirth, *Untersuchungen*, σ. 61.

προηγούμενη λέξη, ιδίως ἂν τὸ -ε τοῦ δὲ ἐκθλιβεται, ἐνῶ ἡ προηγούμενη λέξη εἶναι ἄρθρο. Αὐτὸ συμβαίνει συχνὰ στὸν κώδικα καὶ ἴσως ἀπηχεῖ καὶ τὴν ὀρθογραφικὴ πρακτικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐσταθίου (π.χ. φ. 165 σ. 102,92). Ἐπίσης ὁ κώδικας παραδίδει ἐκάστ' πού πρέπει νὰ διαβασθεῖ ὡς ἐκάστῳ (ἐννοεῖται: ὅπως φαινόταν καλύτερο στὸν καθένα).

94,61-63 ὅς χθές που καὶ πρὸ βραχέος μετὰ τοὺς κυβερνῶντας θερμότατα καὶ οὐκ ἄνευ ἰδρώτων προεκτρέχόντων τῶν ἄλλων, εἴ που πνεῦμά τι ὑπεναντίον πνευσεῖται, προεβλέπου πόρρωθεν

Ἄλλ' ἐκδότης διάβασε ἐσφαλμένα προεκτρέχόντων ἀντὶ προεκτρέχων.

95,15-16 ἀλλὰ καὶ τὰ νήπια αὐτοῦ, εἰπεῖν τὸ τοῦ Δαυὶδ, τὰ νηπιώδη γεννήματα, εἴτ' οὖν παιδαριώδη τοκήματα

Ἄλλ' ὁ κώδικας παραδίδει νοήματα καὶ ὄχι τοκήματα. Ὁ Εὐστάθιος ἐννοεῖ τὶς σκέψεις τῶν αἰρετικῶν.

95,18-96,24 καὶ τοιαύτη μὲν ἡ πατριαρχικὴ θεία χεὶρ κατὰ τῶν ὑπεναντίων θεομάχων πνευμάτων μεταχειρισμένη τὸν οἶακα, τὰ δὲ εἰς ἔλεον καὶ τὸ πρὸς τοὺς δεδωμένους φιλάνθρωπον, οἷς θεὸν γέγραπται θεραπεύεσθαι καὶ ὅθεν ἐκεῖνος μάλιστα χαίρει καλούμενος, τὰ δὲ εἰς εὐεργεσίαν ἐλευθέριον, ὃ δὴ μεγαλοπρεπείας λαμπρόν ἐστι γνῶρισμα.

Ἄλλ' ἐνταυθα ἄγε δὴ πρόπαντες ... συνεπιλάβεσθέ μοι τοῦ λόγου.

Ἡ τελεία μετὰ τὴν λέξη γνῶρισμα καταστρέφει τὴν ἐνότητα τῆς πρότασης, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ τὰ δὲ εἰς ἔλεον, καὶ πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ μετατραπῇ σὲ κόμμα, πού ἄλλωστε ὑπάρχει καὶ στὸ χειρόγραφο. Ἀντίθετα τελεία πρέπει νὰ τεθεῖ μετὰ τὴν λέξη οἶακα. Οἱ αἰτιατικὲς τὰ ... εἰς ἔλεον καὶ τὸ ... φιλάνθρωπον καὶ τὰ ... εἰς εὐεργεσίαν εἶναι αἰτιατικὲς τῆς ἀναφορᾶς πού συνδέονται χαλαρὰ μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν. Ὁ Εὐστάθιος ἀρέσκεται σὲ αὐτὸν τὸν τρόπο σύνταξης. Πρβλ. π.χ. σ. 80,86-89.

80,86-89 τὰ δὲ ἐκ τῆς παίδων ἀγωγῆς καὶ ὅσα εἰς μείρακα καὶ νεανίαν ἐπέπρακτο, ἀλλ' ἐνταυθα ἐχρῆν τὸν καλὸν Ξενοφῶντα παρεῖναι ἢ εἴ τις ἄλλος ... δεινὸς ἐκθέσθαι μακαριστὴν παιδεύσεως ἀγωγὴν. Πιθανὴ ἀναφορὰ στὴν Κύρου Παιδεία 1,1, 6 καὶ ποῖα τινὶ παιδευθεὶς παιδεῖα τοσοῦτον διήνεγκεν εἰς τὸ ἄρχειν ἀνθρώπων (βλ. καὶ σ. 117,22-24).

81,30 ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν. Β' Κορινθ. 3,18.

82,52 Ὡ πλουτοῦ σοφίας ἀπλέτου· ὦ βάθους γνώσεως. Ῥωμ. 11,33.

87,44-46 ἐμφανὴς γέγονεν ἡ σοφία καὶ οὐκέτι κέχρυπται οὐδὲ κεῖται παράβυστος, ἀλλ' ἐν ἐξόδοις ὑμνεῖται καὶ ἐν πλατείαις παρρησιάζεται: Παροιμ. 1,20.

88,70-71 ἐπιβλέπων ἐπὶ πάντας ἡμᾶς: Ψαλμ. 32,14.

89,88 γλωτταν κέχρηκας πυρὸς μένος πνέουσας: Συνήθης τρόπος ἀναφορᾶς τῶν Βυζαντινῶν στὴν ρητορικὴ. Βλ. πλῆθος παράλληλων χωρίων στὴν ἐργασία τοῦ Δ. Χρησιτίδη, Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις, Θεσσαλονίκη

1996, σ. 150-151 καί σημ. 1¹².

89,95-96 ἐλάλει σοι τότε τὸ στόμα τὴν σοφίαν τὴν θείαν, τὴν ὄντως σοφίαν, ἥς ὁ ἐπτάστυλος οἶκος ὁ τῶν χαρισμάτων τοῦ πνεύματος: Ψαλμ. 48,3, Παροιμ. 9,1 καὶ Ἑσαΐας 11,2-3.

90,23 εἷς χιλίους ἐδίωκες. Δευτερον. 32,30 καὶ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ 23,10.

92,92 ἡ ἐν τοῖς θείοις νόμοις μελέτη: Ψαλμ. 1,2.

93,31-34 ὅτε ἀρχιερέως ἔδει ... ὁποῖος καὶ κατὰ τὸν ἀποστολικὸν χαρακτῆρα πρέπη ἂν αὐτῇ τῷ τε ὁσίῳ καὶ τῷ ἀμιγεῖ κακίας καὶ τῇ τοῦ νοῦς εὐθύτητι καὶ τῇ παντὸς κακοῦ ἀποχῇ: Στὰ πατερικὰ χωρία ποὺ παρατίθενται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ κατ' ἐξοχὴν πηγὴ τοῦ συγγραφέα στὸ σημεῖο αὐτό, τὸ χωρίο τῆς Πρὸς Ἑβραίους 7,26.

94,75-76 ἐμελέτων κενὰ καὶ δολιότητα ἔκρυπτον: Ψαλμ. 37,13.

97,80-82 οὐδ' ἂν τῶν κατηχητηρίων ἐκείνων ἀπεσχόμην σαλπίγγων, ἃς ὁ μέγας ἀρχιερεὺς κατὰ τῆς ἐν ἐμοὶ ἀλλοφύλου Ἑριχοῦντος, τῆς παλαμναίας ἀμαρτίας, ἤχησεν: Ἡ λέξις ἀλλοφύλου δὲν δηλώνει ἀπαραίτητα ἓνα κείμενο τοῦ πατριάρχῃ Μιχαὴλ κατὰ τῶν Λατίνων, ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης στὸ ὑπόμνημα πηγῶν (*decretum patriarchae contra Latinos*), βασιζόμενος προφανῶς ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴν ἔνδειξη αὐτήν. Πιὸ πιθανὸ εἶναι ὁ Εὐστάθιος νὰ ἀναφέρεται στίς συνήθεις ἠθικὲς παραινέσεις ποὺ περιέχονταν στοὺς κατηχητικούς λόγους τοῦ πατριάρχῃ, ποὺ ἦσαν, κατὰ τὸν ρήτορά μας, κατάλληλες γιὰ ἀμαρτωλοὺς ὅπως ὁ ἴδιος (ἐν ἐμοί). Ἡ εἰκόνα τῆς ἀλλοφύλου Ἑριχοῦντος χρησιμοποιεῖται μεταφορικά, γιὰ νὰ δηλωθεῖ παραστατικώτερα ἡ ἀνθρώπινη ἀμαρτία.

98,89-90 λαλήσαντι ἀγαθὰ: Πρβλ. Α' Βασιλ. 25,30 καὶ Β' Παραλειπ. 18,12.

98,17 πρὸς πανήγυριν, ἣν ποτε καὶ νηπίων ἀπεσέμνυνε στόματα: Ἀναφορὰ στὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων. Πρβλ. καὶ Ματθ. 21,16, ὅπου χρησιμοποιεῖται τὸ μνημονευόμενο στὸ ὑπόμνημα πηγῶν φαλμικὸ χωρίο 8,3. Βλ. ἐπίσης σ. 140, 36-40.

12. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Δ. Πολέμης, Ἀνέκδοτος κατηχητικὸς λόγος τοῦ Σαμουὴλ Μαυρόποδος, Ἑλληνικά 45 (1995) 55, 32. Μὲ τὴν εὐκαιρία διορθῶν ὁρισμένα σφάλματα τῆς ἔκδοσης: 13-14 μεγάροισι κακὸν ἀγαθὸν τε τέτυκται (Διογέ. Λαέρτ. 2, 21, 4), 35 τοῖς (τῷ χφ.) νοήμασιν, 46 ἄρα, 54 ἐπιλέγδην ὀρίσει, 70 μετὰ δὲ, 71 τοῦ λόγου προτρέχειεν, 72 προῦκφαίνονται, 170 δέος μὴ πρὸς, 195 ἐκπεῖᾶναι, 216 τῶν θεουργῶν, 128 τεθεῖσα τῷ κατοικομένῳ θυσία λογική, 233 πρόμηκες, 258 συμπεπλάσθαι φαμέν, 309 καθυβρίσαι, 401 ἐδίηεν, 402 νὰ προστεθεῖ ἐγὼ μετὰ τὸ οὕτως, 403 ἀντὶ καὶν σοι νὰ γραφεῖ μάλα σαφῶς, 404 ἐκ τῆς, 405 ἴσως ἀγλαῖζειν, 406 ὕπερ ἐστὶ καθ' Ἑλλάδα, 63,407-408 πᾶσα περιεκτικῶς ἡ τῆς ὑπ' ἐκείνῳ τελοῦσης ποιμνῆς διὰ πολλῶν τῶν ἐν μέσῳ ἐξομολόγησις ἀνεφέρετο ὡς καὶ τῶν ἄλλων. Ὅμοια εἰκόνα τῆς ρητορικῆς καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ψαλτόπουλο, βλ. I. D. Polemis, Constantine Psaltopoulos and his Unpublished Address to Michael Hagiotheodorites, *Byzantinische Forschungen* 21 (1995) 162. Διορθῶνω, ἐπίσης μὲ τὴν εὐκαιρίαν, τὰ ἀβλεπτήματα τῆς ἔκδοσης: 162,10 ἀστραπηβόλος, 163,3 ἐπεκελκνίτω, 10 ἐκορυφούτω, 28 τελεσφορηθῆναι, 31 συλλαλεῖ, 33 ἀποσχεύασαι, 35 ἡ καὶ ταῦτα, 36 τρόπον, 164,3 τοξοτῶν, 6 παρήσαν ἀντὶ πάντες, 8 πολλὰ, 9 μεριζομένῳ, 10 ὁρώμενον καὶ βασιλέων, 20 κρούσασθαι, 24 ὑπενεγκεῖν, 165,1 κεφαλῆς.

Z

101,54 *τίνες ἂν εἴμεν*

Τὸ χειρόγραφο ἔχει ἤμεν.

105,86-87 *ἔρεισμα βίου, περιγραφόμενον ἐκείνῳ μόνῳ πρὸς πρόσωπον*

Ὁ ἐκδότης παρέλειψε τὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη μόνῳ.

105,4-5 *καὶ οὕτως αὐτός τε ἐν ἀσφαλεῖ καθίσταται.*

Ὁ κώδικας παραδίδει αὐτό (ἐνν. τὸ οὐσιαστικὸ σκάφος ποῦ προηγεῖται), ὅχι αὐτός.

106,34-38 *Ὁ δὲ ἄλλ' αὐτὸς τὸ ἐνδέον ἡμῖν ἐντελῶς κατεπράξατο, ἔλεον μὲν τοῖς δεδεημένοις πεποιηκώς· καὶ ὁ ἔλεος ἀδρὸς καὶ ἐπεξήγετο δυσπραγία αἰχμῆς καὶ πολέμου τραυματίας ἐνοσοκόμει συμποδισμόν ἀνορθούμενος μάχης καὶ λύτρον ἦν αἰχμαλωσίας.*

Ἡ φράση ἐπεξήγετο δυσπραγία αἰχμῆς εἶναι ἀκατανόητη, ἐφ' ὅσον διακόπτει τὴν ροὴ τῆς περιόδου, ἔχοντας νόημα ἀντίθετο πρὸς τὰ συμφραζόμενα. Τί θὰ πεῖ ἔβγαине (σὲ ἐπίθεση;) ἢ δυσχέρεια τοῦ ἀκοντίου; Τὸ νόημα γίνεται σαφὲς ἂν διορθώσουμε τὴν ὀνομαστικὴν σὲ δοτικὴ (δυσπραγία), ὁπότε ὑποκείμενο τοῦ ἐπεξήγετο, ὅπως καὶ τῶν γειτονικῶν ρημάτων, εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ ἔλεος. Ἡ εὐσπλαγχνία (ὁ ἔλεος) ἀντιπαρετίθετο πρὸς τὴν δυσκολία (δυσπραγία) τοῦ δόρατος, δηλαδὴ ὁ φιλόανθρωπος πατριάρχης φρόντιζε γιὰ τὴν ἀνακούφιση ὅσων εἶχαν βασανισθεῖ, μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο στὸν πόλεμο, ὅπως τονίζει ὁ συγγραφέας ἀμέσως μετὰ (λύτρον ἦν αἰχμαλωσίας).

107,54-55 *μακρῷ δὲ σεμνότερον τὰ ἡμέτερα*

Ὁ κώδικας παραδίδει σεμνότερα, βραχυγραφώντας τὴν κατάληξη -ερα καὶ τῶν δύο λέξεων.

107,60-61 *Ἀλλὰ τί μοι σταγόνας ὑετοῦ ἀριθμεῖσθαι, εἰ καὶ τερατεία χρησμοῦ ἄμμου χύσιν οἶδεν; ἄλλ' ἡμῖν οὔτε τοῦτο ῥητὸν*

Τὸ ἐρωτηματικὸ πρέπει νὰ μεταθεθεῖ μετὰ τὸ ἀριθμεῖσθαι, ἐνῶ μετὰ τοῦ ῥήματος οἶδεν τῆς ὑπόθεσης καὶ τοῦ ἄλλ' τῆς ἀπόδοσης χρειάζεται ἀπλῶς κόμμα.

108,11-14 *καθάπερ ἡ ἱστορία παραδίδωσι τὸ τοῦ νάφθα τεράστιον (εἶν' γὰρ ἐκεῖνο ῥᾶναν τὰ κατὰ γῆς, ἐφ' ὅσον ἂν τις μήκους αἰροῖτο, εἴτα πῦρ ἄκρω ἐπιβαλεῖν καὶ ἅμα τὸ πᾶν ἀχρόνως οἶον ἀναλάμψαι καὶ κατὰ συνέχειαν ἐκφλογώσεως).*

Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ῥάναντα τοῦ κώδικα σὲ ῥᾶναν τά, χωρὶς ἀποχρῶντα λόγῳ κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐφ' ὅσον τὸ νόημα μὲ τὴν αἰτιατικὴν τοῦ ἀρσενικοῦ τῆς μετοχῆς εἶναι ἄψογο. Ἀμφίβολο εἶναι ἐπίσης τὸ εἶν' ποῦ παραδίδει τὸ χειρόγραφο. Ὁ ἐκδότης ἐπικαλεῖται τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ ἀπαρεμφάτου σὲ ἀρχαία ἐπιγραφὴ (ἡ παραπομπὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ λεξικὸν *LSJ*⁹ s.v. *εἰμί*) ὡς αἰτιολογία γιὰ τὴν διατήρησίν του, ὡστόσο ἡ ὀρθογραφικὴ ἰδιορρυθμία τοῦ χαράκτη μιᾶς ἐπιγραφῆς δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ λόγῳ γιὰ νὰ δεχθῶμε τὸν σόλοικο

αὐτὸν τύπο στὸν πολὺ μεταγενέστερο ἀττικιστὴ Εὐστάθιο. Προτείνεται λοιπὸν ἡ διόρθωσή του σέ εἶναι¹³ ἢ σέ ἦν. Ἡ ἔννοια: ἦταν δυνατὸν κανεῖς, ἀφοῦ ράντιζε (ράναντα) μὲ ἐκεῖνο (δηλαδή μὲ νάφθα) τὴν γῆ, σέ ὅση ἔκταση ἤθελε, νὰ βάλει ὕστερα φωτιά σέ μία ἄκρη (ἐνν. τοῦ χώρου ποὺ εἶχε καταβρέξει μὲ νάφθα) καὶ σέ χρόνο μηδὲν νὰ πάρει φωτιά ὅλη ἐκεῖνη ἡ ἔκταση.

112,31-34 *Τοιαῦτά σοι τὰ τῶν ἐπωμίδων μετὰ τὴν κίδαριν, ἐν τοιούτοις καὶ τὸ τῆς ἀσπιδίσκης ἐκατέρας καὶ ἡ ἐν τούτοις θεωρία πέρας ἔχει τὸ ἐπιβάλλον ἡμῖν τὸ δὲ γε τῶν ἐπωμίδων κεφάλιον· σμάραγδος αὕτη περικεῖται ταύτας, ἡ μὲν ἔνθεν, ἡ δὲ τὴν ἑτέραν*

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει τὸ δέ, τὸ ὁποῖο δὲν χρειάζεται διόρθωση, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδότης, ὅποτε μετὰ τὸ ἡμῖν πρέπει νὰ τεθεῖ τελεία. Μὲ τὴν φράση τὸ δέ γε ἀρχίζει νέα περίοδος. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες περιπτώσεις στὰ κείμενα τοῦ παρόντος τόμου, ὅπου τὸ θέμα τῆς περιόδου δηλώνεται προεξαγγελτικὰ μὲ ἓνα οὐσιαστικὸ ἢ ἓνα ἄλλο μέρος τοῦ λόγου ποὺ ἐπέχει θέση οὐσιαστικοῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀπὸ συντακτικὴ ἀποψη εἶναι πολὺ χαλαρὰ συνδεδεμένο μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν, βλ. π.χ. σ. 126,24-28 *τὸ δὲ καὶ τὴν θεολογικὴν διδασκαλίαν ἀπομερίζεσθαι ... καὶ οὕτω πιστοῦσθαι ..., ἀλλ' ἐνταῦθα ζητῶν αὐτὸς μὲν κατιδεῖν οὐκ ἔχω καὶ 191,14-15 τὸ λαϊκόν, ἀλλ' εἶπες ἂν καὶ αὐτοὺς ἐξεστηκέναι φρενῶν* (βλ. καὶ παρατήρηση παρακάτω γιὰ τὸ συγκεκριμένο χωρίο). Μία καλύτερη λύση θὰ ἦταν νὰ στίξουμε τὸ κείμενο διαφορετικὰ: τὸ δέ γε τῶν ἐπωμίδων κεφάλιον σμάραγδος· αὕτη περικεῖται ταύτας ...

114,5 *ὑψη κατορθωμάτων ὁ περ εστὶ χότα τῶν πώποτε*

Ὁ κώδικας παραδίδει ὑπερανεστηκότα.

109,31-33 *οὐ γὰρ ἔστιν ἐν λόγοις ἔτι μακροῖς τὰ τῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐν ἱστορίαις χειροτονουμένην ἀνάτασιν· οὕτω ταχὺ καὶ ὑμᾶς χρή ... ἀφοσιοῦν μοι τοὺς μάρτυρας.*

Ἡ ἄνω τελεία εἶναι περιττή. Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ ὅτι ἡ μαρτυρία θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ ὅσο γρήγορα δίνονταν καὶ οἱ ψῆφοι δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν στὴν ἀρχαία ἐκκλησία τοῦ δήμου.

115,44-48 *Ἀλλὰ τί μοι τὸν μέγιστον βασιλέα μόνον σκέπτεσθαι καὶ τὸ τῆς φύσεως ἀκμάζον ἐν αὐτῷ δεικνύειν καὶ εὐτόνως ἔχειν ἐκεῖνην νεώτατα παρεκφαίνειν καλὰ οὐκ ἐλαττούμενα τοῖς ἀνέκαθεν; ἀλλὰ καὶ ὑπερθεν βαίνοντα ἤνεγκεν ἄρτι τὸ βασίλειον φυτὸν τῆς πορφύρας ἄνθος*

Τὸ ἐρωτηματικὸ πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ βαίνοντα, ἐφ' ὅσον ἡ μετοχὴ αὕτη προσδιορίζει τὸ καλὰ, ἀντικείμενο τοῦ παρεκφαίνειν, καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ἤνεγκεν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἀντίθετα τὸ οὐσιαστικὸ ἄνθος ὡς ἀντικείμενο (φυτὸν θεωρεῖται ὁ Μανουήλ, ἄνθος πορφύρας ὁ γιὸς του Ἀλέξιος).

13. Τὸ ἀπαρέμφατο εἶναι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ εὐκολα ἐννοούμενο προηγούμενο λεκτικὸ ρῆμα (πα-ραδίδωσι), τὸ ὁποῖο δὲν ἐπαναλαμβάνεται.

117,28-30 Ἀλλὰ τί πολλά με λέγειν, ἐφ' οἷς ἔστιν ὀλίγα προσθέμενον ἐπισφραγίσαι τὰ τοῦ σκοποῦ; ἑαυτοῦ αἰσθάνεται τὸ θαύματος ἄξιον βρέφος ὁ βασιλεὺς, ὅπῃ βέβηκεν ὕψους καὶ οἶον αὐχεῖ ὄνομα

Τὸ ἐρωτηματικὸ πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ ἑαυτοῦ, ἐνῶ τὸ τελευταῖο κόμμα πρέπει νὰ τεθεῖ μετὰ τὴν λέξη βρέφος, ἐφ' ὅσον τὸ οὐσιαστικὸ βασιλεὺς εἶναι ὑποκείμενο τοῦ βέβηκεν (τὸ νήπιο Ἀλέξιος ἀντιλαμβάνεται ἤδη πόσο ὑψηλὰ στέκεται ἓνας αὐτοκράτορας). Τὸ κόμμα πρὶν ἀπὸ τὸ ὅπῃ εἶναι περιττό.

119,11-12 τῶν δὲ λοιπῶν τοὺς σμικροτέρους ἔξω μνήμης βιβᾶς; οὐ μ ε - ν ο ὦ ν.

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει οὔμενον. Ἰδια παρανάγνωσι καὶ στήν σ. 154, 91. Νομίζω ὅτι καὶ στήν σ. 98,91-93 (παρῆλθον ἂν ἀπροσφώνητον τὸν κράτιστον αὐτοκράτορα ...; οὔμενον) ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου οὔμενον, ἡ ὁποία ὅμως στήν προκειμένη περίπτωσι καταχωρίζεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν σ. 34,30.

121,47-49 πολλοὺς ἐγὼ ἔτι καταδοκῶ γραφησομένους παρὰ σοί, πατριαρχῶν ἀγιώτατε, καὶ τὴν σὴν ταύτην ἐπωμίδα καταχοσμήσαντας.

Ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸ μέλλον, θὰ πρέπει νὰ γραφεῖ καταχοσμήσαντας (πρβλ. γραφησομένους).

125,86-89 οὐ γὰρ ἐμβραδύνειν ἐξικνοῦμαι ὑπερλαμπόμενος οὐχ ἤττον ἤπερ οἱ φωτοβολοῦντες τῷ προσώπῳ τοῦ θεωρητικωτάτου Μωσέως ἐπεντρανίζοντες· ἔστι δὴ σοι οὗτος ὁ τῆς κεφαλῆς κόσμος θεὸς αὐτὸς πρὸς ὃν ἐσφραγίσας.

Ὁ κώδικας παραδίδει ἐσφράγισαι. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν κάθοδό του ἀπὸ τὸ Σινᾶ ἔλαμπε τὸ πρόσωπο τοῦ Μωυσῆ καὶ ὄχι ἀσφαλῶς οἱ Ἑβραῖοι ποὺ τὸν περίμεναν, θὰ πρέπει νὰ διορθώσουμε τὸ φωτοβολοῦντες σὲ φωτοβολοῦντι (ἐνν. προσώπῳ).

125,95 ἡλιοπρεπὴς γὰρ ἐν μετάλλοις χρυσοῖς

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διόρθωσις τοῦ οὐδετέρου ἡλιοπρεπὲς ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο στὸ ἀρσενικόν, ἐφ' ὅσον τὸ κατηγορούμενο δὲν ἐπιβάλλεται νὰ συμφωνεῖ πάντα κατὰ γένος μὲ τὸ ὑποκείμενο. Στὴν προκειμένη περίπτωσι, ὁ συγγραφέας ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ οὐδέτερο μετάλλοις.

126,49 ἀνώφορον πανηγυρίζοντα θείαν ἀνάληψιν

Ὁ κώδικας παραδίδει ἀνωφόρον. Ὁ τύπος χρησιμοποιεῖται καὶ στὸ ὑπόμνημα στήν Ἰλιάδα τοῦ Εὐσταθίου 1, 343, 18 van der Valk.

128,94-95 καὶ ἦν ἰδεῖν τότε τοὺς περιεστῶτας ἐκπεπλημένους ἐπὶ τῷ τεραστίῳ τῆς ἀκοῆς.

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει ἐκπεπληγμένους.

129,32-40 ἐμοὶ δὲ ἀπόχρη τοσοῦτον εἰπεῖν, ὥς, ἃ μὲν ρυθμίζει τὰ καθ' ἡμᾶς ὁ μέγας οὗτος ἀρχιερεὺς εἰς ὄψιν μὲν οὐκ ἐμπύπτων, μνήμην δὲ μόνην ἡμῖν τὴν ἑαυτοῦ ἐναφιεῖς, εἰς ἐπωμίδος κόσμον λογιστέον ἐκεῖνα, ὥς ἂν εἶεν καὶ κατὰ

τοῦτο λίθοι μνημοσύνου οἱ τῶν ἐπωμίδων ἐκεῖνοι διὰ μνήμης θεοπρεπῶς ἡμᾶς ἐπιστέφοντες καί ἐν τοῖς ἱεραρχικοῖς ἐκείνοις μεταφρένοις κατὰ τοῦ νοομένου καύσωνος ἡμῖν ἐπισκιάζοντες, ἃ δὲ ἀγαθουργεῖ ἐλθὼν ἡμῖν εἰς ὄψιν ὡς καὶ εἰς διδασκαλίας ἐξικνεῖσθαι λόγους καὶ κρίσεων ἔκφρασιν, ταῦτόν δ' εἰπεῖν, δικαιοπραξίας ἀπάσης. Ἀλλὰ ταῦτά γε εἰς τὸ τῶν κρίσεων λογεῖον θετέον ...

Ὁ Εὐστάθιος ἐπιχειρεῖ μία ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἀρχιερατικῆς στολῆς τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ. Ἡ μετοχὴ ἐπιστέφοντες εἶναι διόρθωση ἀπὸ τὸ ἐπιστρέφοντες τοῦ κώδικα. Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλα κατανοητὸ τί σημαίνει ἐπιστέφοντες διὰ μνήμης. Ἄν διατηρηθεῖ, ἀντίθετα, ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου, τὸ νόημα εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, σαφές: οἱ λίθοι τῶν ἐπωμίδων τοῦ πατριάρχου, μὲ τὸ νὰ φέρουν στὴν μνήμην μας τὸν πατριάρχη (ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὀνομάζονται λίθοι μνημοσύνου καὶ συμβολίζουν γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὴν ἀνάμνηση τοῦ πατριάρχου ποὺ ἔχουμε μέσα μας), μᾶς κάνουν νὰ ἐπιστρέφουμε σὲ αὐτὸν (εἴτε μεταφορικὰ εἴτε μὲ τὸ νὰ στρέφουμε τὴν προσοχή μας ἐπάνω του). Ὁ Εὐστάθιος ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος τὴν σκέψη του στὴν ἀμέσως προηγούμενη πρόταση. Ὁ πατριάρχης ἐπηρεάζει τοὺς ἀνθρώπους μὲ δύο τρόπους, πρῶτα μὲ τὴν προσωπικὴ ἐπαφὴ μαζί τους καὶ ἔπειτα, ὅταν δὲν μποροῦν νὰ τὸν δοῦν (εἰς ὄψιν μὲν οὐκ ἐμπίπτων), μὲ τὴν ἀνάμνηση ποὺ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι γι' αὐτὸν (μνήμην δὲ μόνην ἡμῖν τὴν ἑαυτοῦ ἐναφείς). Ἡ ἡθικὴ διάσταση τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τοῦ Εὐσταθίου γίνεται τώρα σαφέστερη. Τὸ ρῆμα ἐπιστρέφω χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν ἔννοια τῆς στροφῆς τῆς προσοχῆς κάποιου πρὸς ἓναν ἄλλον λόγῳ τῆς ἡθικῆς ὑπεροχῆς του καὶ σὲ ἄλλα χωρία τῶν κειμένων τοῦ παρόντος τόμου, πρβλ. σ. 12,38-39 ὅτε καὶ εἰς ὄψιν μὲν ἦκων τοῖς Ἰταλοῖς ἐπέστρεφες ἐκείνους (ἐδῶ ἡ ὄψις τοῦ ἐγκωμιαζόμενου εἶναι σὲ θέση νὰ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν ἄλλων ἐπάνω του, ἐνῶ στὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο ὁ Εὐστάθιος ἀντιδιαστέλλει τὴν μνήμην πρὸς τὴν ὄψιν (ἐλθὼν ἡμῖν εἰς ὄψιν), δίνοντας τὸ βάρος στὴν πρώτη). Βλ. ἐπίσης σ. 223,7, 227,25 230,31, 278,81, 290,48. Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ τελεία μετὰ τὸ ἀπάσης πρέπει νὰ φύγει (πρβλ. παραπάνω σ. 129,32-35 ἃ μὲν ρυθμίζει ..., εἰς ἐπωμίδος κόσμον λογιστέον ἐκεῖνα).

129,56-59 μυριοὶ δὲ ὅσοι φοιτῶσιν εἰς αὐτόν, καὶ οὗτοι συχνοὶ καὶ πανταχόθεν γῆς καὶ τὴν τύχην διάσῃμοι ἐμφορηθησόμενοι τῶν αὐτοῦ θαυμασίων, ἃ φήμης ρεῦμα μέχρι καὶ εἰς αὐτοὺς διεπόρθημυσε, καὶ πείρα τὰ τῆς ἀκοῆς πιστωσάμενοι

Πρέπει, κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν τελικὴ μετοχὴ ἐμφορηθησόμενοι, νὰ διορθώσουμε τὸ πιστωσάμενοι σὲ πιστωσόμενοι (πρβλ. καὶ ἀμέσως παρακάτω σ. 130,70-71 ταῦτα οὖν οἱ τῶν ἐθνῶν ἐκεῖνοι καὶ τὰ λοιπὰ μυρία τῶν βασιλικῶν ἀγαθῶν θαυμάσοντες ἤκουσιν).

131,18-19 ἐφώνησας ἐν εὐρύθμῳ μέτρου καὶ τὰς Σειρῆνας παρευδοκίμησας ἢ ἀλλὰ τί γὰρ ἡμῖν καὶ τοῖς μύθοις ὑπερεφώνησας πᾶσαν ἐμμέλειαν.

Ἡ ἐρώτηση ἀλλὰ-μύθοις εἶναι παρενθετικὴ.

133,4-7 σύμβολον τοῦτο σοφίας τῆς σῆς μελαιομένης μὲν τῷ βαθυτάτῳ καὶ ἀνεξερευνητῷ διὰ τῆς διδασκαλικῆς ἐκφάνσεως· ὁ ἄνθραξ τὴν ἐπωνυμίαν οὐ ψεύδεται

Τὸ μὲν μένει μετέωρο. Ὁ ἐκδότης παρέλειψε μία ὁλόκληρη φράση, τῆς θεωρίας ἀναλαμπούσης δέ, πρὶν ἀπὸ τὴν λέξη διὰ.

135,76-136,80 Ἀλλὰ τί μοι καὶ τὸ τοπάξου λέγειν πολύχρωμον ... καὶ περὶ λιθουργίαν ἔτι ταύτην πονεῖσθαι; συνελεῖν δέ οὐν τὰ πολλὰ εἰς λόγον τοῦτον βραχύν

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει δέον τὰ. Ἐπίσης πρέπει νὰ θέσουμε μετὰ τὸ πονεῖσθαι κόμμα.

136,3-4 καὶ ἀκούῃ πάντα ποιῆσαι τὰ ἀγαθὰ (ὁ δὲ πυνθάνεται, πηνίκα πεποίηκε...).

Ἡ παρένθεση εἶναι περιττή, ἐφ' ὅσον ἡ πρόταση ὁ δὲ πυνθάνεται εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς ὑποθετικῆς πρότασης. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα στὰ ἐκδιδόμενα κείμενα, ὅπου τὸ δὲ εἰσάγει τρόπον τινὰ τὴν κύρια πρόταση ὕστερα ἀπὸ μία δευτερεύουσα, συνήθως ὑποθετική, ἢ καὶ ἀπὸ μία μετοχή, χωρὶς νὰ ὑπάρχει προηγούμενο μὲν, π.χ. 38,92 καὶ εἴ που φυτὸν τὴν χάρπιμον βλάστην ὀκνῇ, ὁ δὲ μένειν τέως καὶ ρίζουῖν ἀφήσι. Πρβλ. ἐπίσης σ. 138,81-82 ἀλλὰ καὶ 107,53, 122,5 καὶ 170,12 (ὅπου ἡ εἰκασία τοῦ ἐκδότη γιὰ μετατροπὴ τοῦ δὲ σὲ δὴ εἶναι ἀβάσιμη).

139,93-94 γραφῶν ἐκεῖ θεῶν ἀνάπτυξις

Ὁ ἐκδότης παραλείπει τὴν λέξη ὦ πρὶν ἀπὸ τὸ γραφῶν.

104,37 ἀντεισδέχεται τὰ τοῦ πνεύματος. Πρβλ. Α' Κορινθ. 2,14.

104,41-42 τοῦ δοξάσαντος μηδὲ ἄρξαι, καθ' ἣν οὐκ εὖ τινα πεποίηκεν. Ἀναφορὰ στὸν Ῥωμαῖο αὐτοκράτορα Τίτο, βλ. Θεμιστίου, Ἑρωτικός ἢ περὶ κάλους βασιλικοῦ 174c: σήμερον οὐκ ἐβασίλευσα· οὐδένα γὰρ τήμερον εὖ ἐποίησα καὶ τοῦ ἰδίου, Φιλάδελφοι ἢ περὶ φιланθρωπίας 8a. Πρβλ. ἐπίσης Tafel, σ. 12, 47-48 σήμερον οὐκ ἐβασίλευσα· οὐδὲ γὰρ εὐηργέτησα.

105,94-95 ἐξαπολουμένους ... οἷς τὸ ... ἀλμυρὸν ὕδωρ ἐξέπιον: Πολὺ σωστὰ ὁ ἐκδότης παραπέμπει στὴν Ὀδύσεια 4,511. Ὁ τύπος ὅμως ἐξαπολουμένους προέρχεται, ἔμμεσα ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὴν παραλλαγὴ τοῦ χωρίου σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου, βλ. σχετικὰ Χρηστίδη, ὅ.π., σ. 190.

106,10-11 καὶ ἡ ἐκ βαθέων κραυγὴ: Ψαλμ. 129,1.

106,19-20 πλεονάσας εἰς ἡμᾶς τὴν μεγαλωσύνην αὐτοῦ: Ψαλμ. 150,2.

106,30 καιρὸς ... εἰ καὶ μὴ καθὰ τότε, φορολογίας οὐδ' ἀποδόσεως τῆς ἐπ' ἀνάγκη. Ματθ. 18,23-28.

108,8-9 καὶ σοὶ διὰ τοῦ τῶν ἰδρώτων πλήθοντος ποταμοῦ διελθεῖν, εἴτα καὶ ῥαδίαν τὴν σοφίαν εὐρεῖν: Ἡσίοδ., Ἔργα καὶ Ἡμέραι 289. Πρβλ. καὶ σ. 183,48, 201,10 καὶ 288,17, ὅπου ὁ ἐκδότης εὐστοχα ἐπισημαίνει τὸ σχετικὸ χωρίο.

109,20-22 ὅσοι τοῦ κρατῆρος τῶν λόγων ἐνεφορήθητε, ὅσοι τοῦ τῆς σοφίας οἴνου πίνοντες ἐμεθύσθητε: Παροιμ. 9,2-5.

110,77 ἄνω ἔνω ἡμῶν τὸ πολίτευμα: Πρβλ. καὶ Φιλιππ. 3,20.

112,24 ᾧ μέμηλεν ἐς αἰεῖ ἔρις τε καὶ μάχη: Ὁ Εὐστάθιος δὲν ἔχει ἐδῶ ὑπ' ὄψιν τὸν Φίλωνα τὸν Ἰουδαῖο, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης. Πιθανῶς ὑπάρχει ἀπῆχηση ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα 5,891 (αἰεὶ γάρ τοι ἔρις τε φίλη πόλεμοί τε μάχαι τε) καὶ 5,876 (πολεμῆϊα ἔργα μέμηλεν).

114,17-18 τὸ τεθρυλημένον Ῥωμαϊκὸν κατὰ τῆς Παρθικῆς ἐκνίκημα γῆς: Ὁ ἐκδότης (σ. 26*) πιστεύει ὅτι mit den nachfolgend erwähnten «parthischen» Krieg kann nur die Feldzug gegen Armenien gemeint, (ἐννοεῖται τῶν σύγχρονων Βυζαντινῶν), ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ κάποια νίκη τῶν ἀρχαίων Ῥωμαίων (ἴσως ἐπὶ Τραϊανοῦ), ἐναντίον τοῦ Παρθικοῦ κράτους, πρὸς τὴν ὁποία παραβάλλεται, κατὰ τὰ εἰωθότα, ἡ πρόσφατη στρατιωτικὴ ἐπιτυχία τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' ἐναντίον τῶν Οὐγγρων.

120,15-17 κατὰ τὸ τῆς σοφίας ὄρθιον φθέγμα ἐλθεῖν καὶ φαγεῖν τὸν σὸν ἄρτον καὶ πιεῖν τὸ τοῦ οἴνου κέρασμα: Παροιμ. 9,3-5.

121,46-47 τοῖς ὅσοι καταλύειν ἐθέλουσιν εἰς αὐτὸν ἀναπαύοντα: Ματθ. 11,28.

121,59-62 ἐλαφρὸν ἄρας βάρος διὰ τὴν ἐν ἐλπίδι κειμένην ἐξ αὐτοῦ Θεοῦ τῆς φορηγίας ταύτης ἀνάπαυσιν, δι' ἣν ... φέρεις ζυγὸν εὐφόρητόν σοι ἄλλως ὄντα καὶ χρηστόν: Ματθ. 11,28-30.

122,12-13 λογίων γλυκύτης εἰς τὸν ἐκείνου καταβάσα λάρυγγα ὑπὲρ μέλι τῷ στόματι γίνεται: Ψαλμ. 118,103.

123,19 ὁ πονηρὸς αὐτὸν παίσας ἔλκει πονηρῶ: Ἰωβ 2,7.

123,32 ἐκ συντρίμματος τοῦ θείου σκεύους: Πρβλ. Ἡσαΐας 30,14.

123,47-48 πνεῦμα σωτηρίας ἔτεχον: Ἡσαΐας 26,18.

124,55-56 οὕτως ἐξηγες ἀξίους ἐξ ἀναξίων: Πρβλ. Ἱερεμ. 15,19.

134,23-24 χλόην διδούς τῇ τῶν ἀνθρώπων δουλείᾳ: Ψαλμ. 103,14 καὶ 146,8.

137,25 καὶ μηχανᾶται μὲν σκότον ἀποκρυφὴν ἑαυτῶ: Ψαλμ. 17,11.

139,89-90 ἀγαθοὶ δύο ὑπὲρ τὸν ἕνα: Ἑκκλησ. 4,9.

139,17-18 ἀνεπαυσάμεθα ὑπὸ τὴν ἄμπελον ἐκείνου τοῦ λόγου καὶ ὑπὸ τὴν συκῇν: Πρβλ. καὶ Μιχαίας 4,4. Πρβλ. σ. 234, 85, ὅπου τὸ σχετικὸ χωρίο παρατίθεται σὺν ὑπόμνημα πηγῶν μαζὶ μὲ ἄλλα, λιγώτερο σχετικά.

Η

142,43-44 Ἐδίδαξεν μὲν οὖν ἡμᾶς ἐκεῖνος καὶ τοιαῦτα σεμνολογεῖν εἰς αὐτὸν καὶ τούτων πλείω οὐχ ἥκιστα, ἐδίδαξε δὲ καὶ ἀνδρῶν ἀγαθῶν μέλπειν κλέα

Τὸ κόμμα πρέπει νὰ τεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ οὐχ ἥκιστα, τὸ ὁποῖο προσδιορίζει ἐπιρρηματικὰ τὸ δεύτερο ἐδίδαξε.

142,58-59 *ὅτι μὴδὲ καὶ ἄλλοι μενοῦμεν*

Ὁ ἐκδότης παραλείπει πρὶν ἀπὸ τὸ καὶ μία ὁλόκληρη φράση, κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ Ἄννωνος τοῦ λέγειν, οἶμαι, διεκπεσοῦμεθα

144,16-21 *καὶ παραστήσασθαι, οἷος μὲν αὐτὸς τὴν τῆς πράξεως εὐθυωρίαν καὶ οἷα λαμβρεῖ λόγου περιεκρότησεν ἐκάτερον θεῖον ἀνάκτορον καὶ ὅπως προβαίνων τοῖς ἀγαθοῖς ... ἡλιώδης ὅλος ἦν καὶ ταῖς ἀρεταῖς ἔλαμπε.*

Ὁ κώδικας παραδίδει λαμβυρία (μὲ δήλωση τῆς ὑπογεγραμμένης, πρᾶγμα ὅχι σύνηθες στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑσχοριάλ), ὁπότε ὑποκείμενο τοῦ περιεκρότησεν εἶναι τὸ αὐτὸς (δηλαδὴ ὁ ἐγκωμιαζόμενος). Τὸ οἷα πρέπει ἐπίσης νὰ διορθωθεῖ σὲ οἷα.

149,95-96 *τί δέ σοι καὶ χρεῖα περιβεβληθῆσθαι τὰς λαγόνας ὑποδυομένῳ τῆς μητρὸς γῆς καὶ μηκέτι ῥιγώσαντι.*

Ὁ κώδικας παραδίδει τὴν ἀναμενόμενη μετοχὴ μέλλοντος ῥιγώσονται.

149,22-23 *καὶ εἰ μὲν τις προσονομάσει, καλλιγραφίαν σε φύσεως γλαφυρῶς εἶπεν, ὁ δὲ σοφώτερος εἶποι ἂν ...*

Τὸ καλλιγραφίαν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ προσονομάσει, ὁπότε τὸ κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ οὐσιαστικὸ φύσεως.

150,56-57 *ἀλλὰ σὺ μὲν τῷ τῆς εὐεργεσίας καλάμῳ γράφεις ἐν ἐμοὶ «εὖ οἶδα τὰ σὰ καλὰ»*

Τὰ εἰσαγωγικὰ δὲν ἔχουν νόημα, ἐφ' ὅσον ἡ φράση δὲν ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ ποῦ θὰ γράφει ὁ ἐγκωμιαζόμενος λογοθέτης. Τὸ γράφεις ἐν ἐμοὶ ... τὰ σὰ καλὰ εἶναι μία σκέψη τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ποῦ ἐλπίζει ὅτι ὁ λογοθέτης θὰ φροντίσει γιὰ τὸν ἴδιο, κάνοντας χρῆση τοῦ ἀξιώματός του, ὁπότε τὸ εὖ οἶδα χρησιμοποιεῖται παρενθετικά.

141,7-9 *καὶ καθίσαι μονίμους διδασκάλους αὐτοῖς ἐνὸς καὶ μόνου ῥήματος· καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ νοουμένου, ὅτι Θεὸς ὁ Ἄννων. Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ λόγος εἶναι εἰκόνα τῆς νόησης διατυπώνεται στὰ Ἡθικά τοῦ Πλουτάρχου 589C.*

148,56-57 *ποίησον καὶ μεθ' ἡμῶν ἀγαθὰ:* Πρβλ. Β' Βασιλ. 2,6.

150,43 *παρὰ καὶ καλὸν κακῷ θεὸς ἔθετο:* Τὸ χωρίο δὲν ἔχει καμμία σχέση μετὰ τὸν Θεόγιν, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ὁδύσεια 15,488. Πρβλ. καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου στὴν Ἰλιάδα, 4, 945, 18 van der Valk.

154,61-65 *Οὐκοῦν καὶ ἡμᾶς ἀφετέον τοῦ διδάσκειν ἀγαπᾶν καὶ φιλίαν ἔχειν ἀμεταποίητον καὶ μὴ ὀρογλυφεῖν, παρ' ὃ δεῖ, μὴδὲ κέρδεσιν ἀδίκοις ἐμπλάττεσθαι μὴδὲ θεοῦ ἡττάσθαι μὴδὲ εἴ τινα τοιαῦτα ἕτερα πάσχειν, μὴ ποτε καὶ φορ-*

τικοὶ δόξωμεν λέγοντες· ἀλλ' εἰ μὲν βούλοιτό τις, πρ ο εἰ π ω ταῦτα, εἰ δὲ μὴ βούλοιτο, ποιείτω ἕτερα.

Ὁ συγγραφέας παραπονεῖται γιὰ τὴν ἀδιαφορία πρὸς τὸ κήρυγμά του ὀρισμένων ἀκροατῶν, οἱ ὅποιοι θεωροῦν ἄχρηστη τὴν διδασκαλία του περὶ ἠθικῆς, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ χιλιοειπωμένα στὸ παρελθὸν πράγματα. Ἀπελπισμένος ὁ Εὐστάθιος, σκέπτεται πρὸς στιγμὴν νὰ ἐγκαταλείψει τὸ κήρυγμα. Σὲ αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα τὸ *προεἶπω* δὲν εἶναι κατανοητό, ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφέας ἔχει ἤδη δηλώσει τὴν πρόθεσή του γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀποχὴ ἀπὸ κάθε ὁμιλητικὴ δραστηριότητα (ἀφετέον τοῦ διδάσκειν). Προτείνεται, ἐπομένως, ἡ διόρθωσή του σὲ *ποιείτω*, ὅποτε ἀποκαθίσταται καὶ ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸ ἐπόμενον *ποιείτω ἕτερα*. Ὁ Εὐστάθιος προτρέπει τοὺς ἀκροατὲς του νὰ πράξουν πλέον ὅ,τι καταλαβαίνουν οἱ ἴδιοι, χωρὶς νὰ ἐπιζητοῦν τὶς δικές του συμβουλές. Ἡ μετάφραση: ἂν θέλει κάποιος νὰ κάνει αὐτὰ ποὺ συνιστοῦσα στὶς ὁμιλίες μου, ἃς τὰ κάνει (*ποιείτω ταῦτα*), ἂν δὲν θέλει, ἃς πράξει ὅ,τι ἄλλο νομίζει. Παλαιογραφικὰ, ἡ διόρθωσή φαίνεται δικαιολογημένη.

154,91-155,92 ἀλλὰ τοῦτο οὐ μ ε ν ο ὦ ν οὐδὲ προφέρειν ἐπὶ στόματος χρῆ.

Ὁ κώδικας παραδίδει *οὔμενον*. Πρβλ. παρόμοια περίπτωση διπλῆς ἄρνησης γιὰ λόγους ἔμφασης παρακάτω σ. 209,56 *Οὐκουν οὐδὲ τὰς δυσμικὰς ἀγνοοῦσι ἀριστουργίας*.

155,5-6 θεὸν αἰεὶ πρ ο φ έ ρ ε ι ν ἐπὶ στόματος οὐδέποτε περιττὸν ἐνεκλήθη-
μέν τῇ σοφίᾳ.

Ὁ κώδικας παραδίδει *προφέροντες*.

157,3-4 οὐ μὴν οἶον καὶ εἰς ὄφιν παρ ο ι μ ι ά ζ ε σ θ α ι.

Τὸ χειρόγραφο ἔχει *παρομοιάζεσθαι*.

160,76-77 μηδὲ εἰς αἶμα τρέχοντες καὶ πτερνισμόν ἄδικον συντελοῦντες,
ἀλλὰ σταθρῶς εἰς τὸ κατ' ἀρετὴν βαίνοντες

Πρὶν ἀπὸ τὸ πτερνισμόν ὁ ἐκδότης παρέλειψε τὴν λέξη *εἰς* καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ βαίνοντες τὸ ἐπίθετο *εὐθύ*.

160,81-82 δι' οὐ πρὸς φαύλην ἐπιθυμίαν πάθη τέμνονται

Μετὰ τὸ οὐ ὁ ἐκδότης παρέλειψε τὸ ἄρθρο *τά*.

160,88-90 στρυφνὸς ὁ λόγος καὶ ἡ φράσις ἀσυμφανῆς καὶ δυσόρατος ἡ τῆς ἀ γ ν ο ί α ς ἀκολουθία διὰ τὸ εὐπερίγραφτον καὶ πάνυ ἐπίτομον καὶ οἶονεῖ ἀφοριστικόν.

Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς χωρίου τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ λέξη *ἀγνοίας*, ὥστόσο, δὲν εἶναι κατανοητή. Τί σημαίνει ὅτι εἶναι δυσδιάκριτη ἡ ἀκολουθία τῆς ἄγνοιας; Ἡ ἄγνοια εἶναι δεδομένη γιὰ τὸν Εὐστάθιο, γνωστὴ σὲ αὐτὸν καὶ ἄρα ὄχι δυσδιάκριτη. Δυσόρατον, ἀντίθετα, μπορεῖ μόνο στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ θεωρηθεῖ τὸ νόημα τοῦ χωρίου τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ προσπαθεῖ νὰ διασαφήσει ὁ συγγραφέας.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτείνεται ἡ διόρθωση ἐννοίας. Πρβλ. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολή 188,9,1 (Courtonne): κατὰ μὲν τὴν τῆς ἐννοίας ἀκολουθίαν, ὅπως ἐπίσης τὸ ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου στὴν Ἰλιάδα 2,347,2 van der Valk: τῇ κατ' ἐννοίαν ἀκολουθίᾳ διευκρινοῦνται.

162,59-60 ἐν ἡμῖν ὅσα φύσει περὶ ἡμᾶς, τὰ πρόσθετα.

Τὸ κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ περὶ.

163,85-86 κρείττων ἑαυτοῦ γίνεται θεοῦ προτιθέντος καὶ τὴν εὐθηνίαν ἐπαύξοντος.

Ὁ κώδικας παραδίδει προστιθέντος. Μὲ τὸ ἴδιο τρόπο γράφεται τὸ πρὸς στίς σύνθετες λέξεις προσλογίσασθαι σ. 272,98 φ. 151ν, πρόσβασιν σ. 266,93, φ. 149ν καὶ προσρίπτονται σ. 216,77, φ. 64.

163,89-91 ὄρνισι δὲ κάλλος οὐδὲν ἀνέλαμπεν, εἰ μὴ τῶν πέρυσι πτερῶν ἀπορρυέντων ἀνεδόθησαν ἕτερα.

Προτείνεται ἡ διόρθωση ἀνέλαμπεν, ἐφ' ὅσον ὁ Εὐστάθιος φαίνεται νὰ τηρεῖ πιστὰ τοὺς κανόνες ἐκφορᾶς τῶν ὑποθετικῶν λόγων τοῦ β' εἵδους. Πρβλ. π.χ. σ. 11, 90 ἀν' ἐκώλυε.

163,97 καὶ εἴτε εἰς τὸ ἴσον.

Τὸ καὶ δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο.

153,47 τῶν μετακινούντων πατέρων ἀγίων ὄρια: Παροιμ. 22,28.

153,50 πονηρὰ λαλεῖν: Ψαλμ. 108,20.

157,95-3 καὶ ἀνθρώπους ἀλιεύειν ... ἀλλὰ πυρὶ πρὸς ὀπτησιν ἀφιέμενοι τῇ τῶν παραπιπτόντων πειρασμῶν ἀνθρακιᾷ ... ὀφάριον ὀπτὸν γινόμενοι: Πρβλ. καὶ Ματθ. 4,19 καὶ Ἰωάν. 21,9.

158,34-35 τί δὲ μὴ καὶ οἶνον ἀποσταλάζομεν, ὅς ἀναμιγεῖς ἐλαίῳ μεγάλα ποιήσῃ κατὰ ψυχικῶν μωλώπων καλά: Πρβλ. Λουκ. 10,34.

160,4 Παραδηλῶν γοῦν ὁ τῆς ἐκκλησίας ῥήτωρ: Ὁ ἐκδότης σημειώνει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν fontem non inveni, ὥστόσο ὁ Εὐστάθιος δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνο στὸν ἀπόστολο Παῦλο, χωρὶς τοῦ ὁποῖου (Α' Κορινθ. 6,13) ἀναλύει στὴν περικοπὴ αὐτῇ τῆς ὁμιλίας του. Ὁ Παῦλος χαρακτηρίζεται ὡς ὁ ῥήτωρ τῆς χάριτος στὴν ὁμιλία στὸν ἅγιο Ἐφραίμ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Γρηγόριο Νύσσης (PG 46, 821B), ἐνῶ στὴν παραλλαγή Α τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου 179,12, Noret 85 ἀναφέρεται ὡς ὁ μέγας ἐκείνος καθ' ἡμᾶς ῥήτωρ.

165,55-66 θάλασσα μεγάλη ... καὶ εὐρύχωρος ... καὶ ἐρπετὰ ... ζῶα δὲ ἄλλως μικρὰ τε καὶ μεγάλα ... ὁ ἐμπαίκτης δράκων: Δὲν ὑπάρχει ἀπήχηση ἀπὸ τὴν Β' καθολικὴ ἐπιστολὴ Πέτρου 3,3, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸν Ψαλμ. 103,25-26.

165,64 φρέαρ καὶ ἡ γαστήρ ἀλλότριον: Παροιμ. 23,27.

169,87-88 ἐπὶ τοιούτοις υἱοῖς πατὴρ καὶ μήτηρ εὐφραίνονται: Ψαλμ. 112, 9.

I

173,19-20 ἄλφιτα εὐτυχῶς διερραίνοντο καὶ καταπλασθέντα τῆς γῆς διετορνώσαντο τοὺς θεμελίους τῆς πόλεως.

Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρεται σὲ οἰωνοὺς ποὺ συνδέονται, κατὰ τὴν ἀρχαία παράδοση, μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀλεξάνδρειας. Στὴν δική μου ἔκδοση εἶχα προτείνει τὴν διόρθωση τοῦ καταπλασθέντα σὲ καταπασθέντα. Τὸ καταπλάθω δὲν εἶναι δυνατό νὰ συνταχθεῖ μὲ γενική, ἄλλωστε εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ πασπάλισμα τῆς γῆς μὲ ἀλεύρι (διερραίνοντο) καὶ ὄχι γιὰ πλάσιμο ἐπάνω στὴν γῆ. Οὐτε ἀπὸ τὸ ρῆμα καταπλάσσω μπορεῖ νὰ προέρχεται τὸ καταπλασθέντα, ἐφ' ὅσον τὰ ἄλευρα δὲν μπορεῖ, λογικά, νὰ ἀπλώνονταν στὸ ἔδαφος δίκην καταπλασμάτων. Τὸ καταπάσσω, ἀντιθέτως, εἶναι ἓνα ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο σὲ ἀνάλογα συμφραζόμενα π.χ. σ. 9, 23 τέφραν καταπάσασθαι, 208,11-12 βώλοις μὲν οὖν σιδηραῖς τὴν τῶν πολεμίων καταπάσαι πεδιάδα, 288,26-27 καὶ κόνιν καταπάσασθαι τῆς κεφαλῆς, ἐπίσης 240,1 χρυσῷ καταπεπασμένον. Πρβλ. ἐπίσης σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα στὴν Ἰλιάδα 3, 4,18-21 van der Valk: Τὸ δὲ παλύνειν δηλοῖ μὲν τὸ λευκαίνειν, κυρίως δὲ ἐπὶ ἀλεύρου λέγεται, ὅθεν καὶ ἡ παιπάλη. Ὁ δὲ Κωμικὸς δοκεῖ καὶ ἀντὶ τοῦ καταπάσσειν νοεῖν τὴν λέξιν ἐν τῷ «καταπασσόμενος παιπάλη γενήσομαι». καὶ ἔστι, φασί, πάλῃ τὸ ἀποπαλλόμενον λεπτότατον τοῦ ἀλεύρου. Ἡ χρῆση τοῦ ρήματος καταπάσσω σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλευρα καθίσταται, νομίζω, ἀπὸ τὸ τελευταῖο χωρίο περισσότερο ἐμφανής.

174,51-52 ἥλιος ἀνακαλεῖται κάτω ἀναπεσούμενος καὶ τῶν πολυτελῶν παραθεμιμένων ἀπολαύσει ν

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει ἀπολαύσων.

175,5 τὸ δὲ ὅτι δημοσία ἡ τελετή

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει δ' ὅτι.

176,31 καδίσχοι χάνδον εὐθετισμένοι

Ὁ κώδικας παραδίδει καδδίσχοι. Πρβλ. καὶ σ. 124,68-69 καδδίων (ἐδῶ ὁ τύπος διατηρεῖται).

179,46-180,49 ὁ τὸ κεχωσμένον γραφικὸν τάλαντον καὶ οἷα πολλοῦ χοὸς ἐπιφορήσει τῷ ἐπὶ μικρὸν ἀνεπιστάτῳ λανθάνον φωτὶ δεῖξας καὶ τοῖς τοῦ πλουσιωτάτου τραπεζίτου θεοῦ ὑποφήταις δούς ἐργάσασθαι καὶ κερδεῖν τὰ μὴ φθειρόμενα.

Στὴν δική μου ἔκδοση τοῦ κειμένου εἶχα προτείνει τὴν διόρθωση τοῦ μικρὸν σὲ μακρόν. Ὁ Εὐστάθιος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναπτύσσει μία ἰδέα, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλα ἐγκώμιά του, ὅτι δηλαδὴ ὁ μονάρχης ἢ ὁ πατριάρχης ἦταν σὲ θέση νὰ βρίσκει τὸ πραγματικὸ νόημα δυσνόητων χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ποὺ παρερμηνεύονταν ἢ δὲν γίνονταν ἐπαρκῶς κατανοητὰ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἢ ἀκόμη νὰ φέρνει στὸ φῶς ξεχασμένα γιὰ πολὺ καιρὸ ἔθιμα. Παρα-

θέτω παράλληλα χωρία, ὅπου γίνεται λόγος ἀκριβῶς γιὰ τὸ θέμα τοῦ μακροῦ χρόνου τῆς ἄγνοιας τῶν ὑπηκόων, ἀπὸ τὴν ὁποία τοὺς ἀπαλλάσσει ὁ ἡγέτης: 139,93-95 *γραφῶν ἐκεῖ θείων ἀνάπτυξιν ἀποκεκρυμμένων ἐκ πολλοῦ τῷ βάθει καὶ ἀξυμφανεῖ τοῦ γινώσκεισθαι*, 130,65-67 *τὴν τῶν θεσμοθεσιῶν τῶν μὲν ἀνόρθωσιν, ἃς περιπέτεῖα τις οὐκ ἀγαθὴ τῷ μακρῷ τοῦ χρόνου κατέρριψε καὶ κατέχωσε πολὺ τῆς λήθης ἐπιφορήσασα* (ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸ ὑπὸ συζήτηση χωρίο εἶναι ἐδῶ ἐμφανέστερη). "Ὡς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ φράση ἐπὶ μακρὸν εἶναι συνήθης στὸν Εὐστάθιο, βλ. π.χ. σ. 117,10, 203,45, 230,43.

171,38 *τὴν ἱερῶς ὑμνουμένην σιτοδοσίαν*. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ συγγραφέας δὲν ἀναφέρεται στὸ θαῦμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων ἀλλὰ στὴν χορήγηση σίτου ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ στοὺς ἀδελφούς του (Γέν. 47,12 κ.έ.).

K

183,42 *καὶ πρὸς ὀλιγώτατον ὑποσπώμενοι*

Ὁ κώδικας παραδίδει *ὀλιγότητα* (ὀλιγότη^τ). Τὸ ἐσφαλμένο *ὀλιγώτατον* ὑπάρχει καὶ στὴν παλαιὰ ἔκδοση.

183,59-60 *οὐδὲν τι δάκνον λαλοῦσαν· καί, οἷον ἂν τις ἀποτρέψαιτο σκοποῦμαι τὸν ἐν τούτοις κάματον*

Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ ἀποτρέψαιτο καὶ τὸ κόμμα μετὰ τὸ καὶ νὰ φύγει.

186,55-58 *θέλει δὲ καὶ αὐτὸ τὸν κρατοῦντα, τῶν γοῦν ἄλλων [τ]ῷ τέως [ἐ]φίεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς τὰς λοιπὰς φροντίδας, αἷς ὁ κόσμος ἀπευθύνεται, λέγειν ἔχη, καὶ ἡ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία μὴ ποτε οὐκ ἀρκέσῃ ὑμῖν καὶ ἐμοί.*

Ὁ ἐκδότης υἰοθετεῖ τὴν συμπλήρωση τοῦ Regel *[ἐ]φίεσθαι*, τὸ ρῆμα ὅμως αὐτὸ ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἐπιθυμίας. Ἐφ' ὅσον ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος προτρέπει τὸν ἐξαντλημένο ἀπὸ τὴς ταλαιπωρίας αὐτοκράτορα νὰ ἀναπαυθεῖ, ἔστω γιὰ λίγο, ἐγκαταλείποντας τὴν ἔντονη πολεμικὴ προσπάθεια, εἶναι προτιμότερο νὰ συμπληρώσουμε *[ἀ]φίεσθαι*. Ἐπίσης, τὸ κόμμα μετὰ τὸ ἔχη πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ οὐσιαστικὸ ἐκκλησία, ἐφ' ὅσον ἡ φράση μὴ ποτε - ἐμοί εἶναι εἰλημμένη κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸν Ματθ. 25,9. Ὑποκείμενο τοῦ ἀρκέσῃ εἶναι τὸ ἐννοούμενο ὁ κρατῶν, ἐνῶ τοῦ ἔχη τὸ οὐσιαστικὸ ἐκκλησία.

186,60-61 *ἀλλ' ἡμεῖς ἀνθρωπικώτερον φρονοῦντες καὶ συλλογιζόμενοι τὸ εἰδὸς εὐλαβούμεθα*

Τὸ χειρόγραφο ἔχει *εἰκός*, ὅπως καὶ ἡ παλαιότερη ἔκδοση.

187,3 *καὶ οὐδεμία παρεργία πρὸς σόφισμα τοῦ τὰ θεῖα παραχαράττεσθαι.*

Ὁ κώδικας ἔχει *περιεργία*, ὅπως καὶ ἡ παλαιότερη ἔκδοση.

188,25-26 *καὶ εἴη εὐχεσθαι ἡμῖν μὴ ἀφυῶς εἰς μάθησιν*

Ὁ νέος ἐκδότης, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν παλαιότερο, παραλείπει τὸ ἀπαρέμ-

φατο ἔχειν μετὰ ἀπὸ τὸ ἀφυῶς.

191,12-15 τὸ ἱερατικὸν ἅπαν εἰς ἓν ἐλειτούργει καὶ μόνον, τὸ παυθῆναι τὴν καταπνοήν, ὅφ' ἧς οἷα καὶ τυφῶνος δεινοῦ τὸ πᾶν ἐσαλεύετο τὸ λαϊκόν. Ἀλλ' εἴ-
 πες ἂν καὶ αὐτοὺς ἐξεστηχέναι φρενῶν, οἷς ἐνεοὶ ἔμενον

Ὁ συγγραφέας περιγράφει τίς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ ἀσθένεια τοῦ νεαροῦ δια-
 δόχου στὸ σύνολο τῶν ὑπηκόων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, τοῦ αὐτοκράτορα Μα-
 νουήλ, χωρὶς νὰ κάνει κανέναν ὑπαινιγμὸ στὴν δογματικὴ διαμάχη ποὺ εἶχε τότε
 ξεσπάσει στὴν Κωνσταντινούπολη σχετικὰ μὲ τὴν μεταστροφή τῶν Μουσουλμά-
 νων στὸν χριστιανισμό, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης. Ἡ τελεία στὸ παραπάνω χωρίο
 πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ ἐσαλεύετο καὶ στὴν θέση της νὰ μπεῖ κόμμα. Γιὰ
 τὴν ἀνακολούθια στὴν σύνταξη πρβλ. σ. 193,94 καὶ 205,95.

194,28-29 Τοῦτο δέ σοι καὶ ἄλλως ἔσται, ἀλλ' ἢ ὅπλων μὲν τὰς χεῖρας
 ἐλευθέρωσαντι.

Τὸ χειρόγραφο ἔχει, ὅπως καὶ ἡ παλαιότερη ἔκδοσι, οὐκ ἀντὶ καί.

185,22 ὁ κόπος ... συγχοπτικόν: Ἀπηχεῖται ἡ ἀρχαία ἐτυμολογία τῆς λέ-
 ξης, βλ. π.χ. Ἡρωδιανός, *Περὶ παθῶν* 3, 2, 382, 7 (Lentz). Πρβλ. Tafel σ.
 9, 9-10 κόπος ... συγχοπτικός.

187,83 ἐμπλησθῆναι τὸ στόμα τοῦ τῶν θείων λογίων μέλιτος. Ψαλμ. 118,
 103.

189,61 μὴ λίθων ἰσχὺς ἡ ἰσχὺς σου: Ἰωβ 6, 12.

Λ

195,13-14 πέλαγος ἀγαθοχυσίας κυάθῳ ... ἐμέτρει: Γιὰ τὴν παροιμιακὴ
 αὐτὴ ἔκφραση βλ. D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Re-
 densarten des Altertums in der rhetorischen Schriften des Michael Psellos,
 des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen
 Quellen des XII. Jahrhunderts*, Μόναχο 1936, ἀριθμ. 188, σ. 94. Πρβλ. καὶ
 σ. 104,62.

199,49-50 ἔθου πρὸς ἡμᾶς κραταιοτάτην ἀγάπην: Ἀββακούμ 3, 4.

Μ

203,44-45 καὶ φλέβα τοῦ ῥητορεύειν τότε μὲν ὑπήνοιξε.

Ὁ ἐκδότης παραλείπει τὸ ἄρθρο τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ φλέβα, τὸ ὁποῖο
 ὅμως ὑπάρχει στὴν παλαιότερη ἔκδοσι.

209,50-52 ὑπονοοῦντες λόφων ὑψώματα κατενεχθέντα τῆς στάσεως καὶ
 κατάρξαντα τινάσσειν μὲν τὴν προσεχῆ γῆν, κατασαλεύειν δὲ καὶ ὅσα ἐχόμε-
 να

Δὲν εἶναι σαφὲς γιατί ὁ νέος ἐκδότης, ὅπως καὶ ὁ Regel παλαιότερα, δὲν
 προέκρινε τὴν *lectio difficilior* τοῦ κώδικα Ε καταρράξαντα (ἡ βυζαντινὴ γραφὴ

τοῦ καταράξαντα) ἀντὶ τῆς σαφῶς ὑποδεέστερης γραφῆς τοῦ Β κατάρξαντα. Τὸ καταρ(ρ)άσσω χρησιμοποιεῖται καὶ ἄλλοῦ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο ἀμετάβατα, πρβλ. σ. 190,80 καταράσσων οἶον ὕψοθεν.

219,64-67 εἰ Νίκων μὲν τις καὶ Ἡγησίστρατος ἀναφωνηθέντες, ὁ μὲν οἶωνος ἐτέθη νίκης μεγάλης, ὁ δ' ἀγαθὴν ἐσήμανεν ἡγεμονίαν στρατοῦ, ὁ δὲ μέγας Νικόλαος εἰς ἀσύμβολον ὄνομα λαληθήσεται, οὐκ ἂν εἴποι τις.

Ὁ κώδικας, ὅπως καὶ ἡ παλαιότερη ἔκδοσις¹⁴, δὲν ἔχει εἰ ἀλλὰ ἥ, ὁπότε τὸ κόμμα μετὰ τὸ λαληθήσεται πρέπει νὰ μετατραπῇ σὲ ἐρωτηματικό. Γιὰ τὴν σύνταξιν βλ. τὴν παρατήρησιν παραπάνω στὸ χωρίο τῆς σ. 78,11-15.

219,83-220,84 καὶ πνεύματος ξέσις εἰς ἓν κράμα συνέτηξεν

Τὸ χειρόγραφο παραδίδει τὸ ἀναμενόμενο ζέσις ποῦ ὑπάρχει καὶ στὴν παλαιότερη ἔκδοσις.

217,6-7 Δὲν σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅτι ἡ φράσις ὅσα-δαιδάλλουσι παραλείπεται στὸν κώδικα Ε.

218,25-26 Ταῦτα καὶ τὰ τοῦτοις σύμφυλα μυρία μὲν τῷ πλήθει, τῷ δὲ μεγαλειῷ ἐξηγμένα εἰς μέγιστον· καὶ αὐτὸς μὲν ἀνακράζομαι.

Τὸ ταῦτα καὶ τὰ σύμφυλα εἶναι ἀντικείμενα τοῦ ἀνακράζομαι, συνεπῶς ἡ ἄνω τελεία δὲν χρειάζεται.

225,58-62 καὶ ἡ φλογίνη ῥομφαία κατ' ἐκείνου μὲν ἀκονᾷται στυλπνόν τε καὶ φλογερὸν καὶ ἀπρόσιτον, ἡμῖν δὲ εἰς εὐπρόσιτον στρέφεται τὴν ἐν λόγοις βασιλικὴν ἐκείνην πανδαισίαν· ἐγὼ καὶ ἡλίου τράπεζαν θεωρῶ

Ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ μεταθεθῇ μετὰ ἀπὸ τὸ στρέφεται.

227,26-27 τοιοῦτον ἡρωϊκὸν ἤχον προβάλλεται σοι τὰ τῆς λαλιᾶς, καὶ τὰ μὲν εἰς γλυκύτητα νοημάτων <καὶ> Μουσῶν ἐμμέλειαν προάγουσί σοι τὰ χεῖλη

Ἡ αἰτιατικὴ τὰ μὲν εἰς νοημάτων γλυκύτητα εἶναι τῆς ἀναφορᾶς, ὁπότε ἡ προσθήκη τοῦ καὶ εἶναι περιττή. Τὸ νόημα: Ὅσον ἀφορᾷ στὴν γλυκύτητα τοῦ λόγου, τὰ χεῖλη σου βγάζουν τὴν μελωδίαν τῶν Μουσῶν. Βλ. καὶ παραπάνω τὴν παρατήρησίν μου στὸ χωρίο τῆς σ. 95,20 κ.έ., γιὰ τὴν χαλαρὴ αὐτὴ σύνταξιν στὸν Εὐστάθιο. Πρβλ. καὶ μία παρόμοια χρῆσις αἰτιατικῆς τῆς ἀναφορᾶς στὴν σ. 103,6-7 κάλλιον μὲν οὐδενὸς τὰ γε εἰς μούσης χάριτας, χεῖρον δὲ οὐδενὸς τὰ εἰς εὐγνωμον. Πρβλ. καὶ σ. 105,79.

204,61-62 γλώσσαν μογίλαλον διήρθρωσας, μᾶλλον μὲν οὖν ἐτράνωσας· Ἡσαΐας 35,6.

204,83-84 καὶ τὸ πᾶν αὐξάνεται καὶ πληθύνεται: Γέν. 1,22.

205,1-2 ἀντὶ τόξου μὲν ἄροτρον ... ἀντὶ δὲ ξίφους δρέπανον. Μιχαίας 4,3.

206,55 σκάνδαλα τρίβων: Ψαλμ. 139,5.

207,67-68 ἀναπετάσμεν ὀφθαλμοὺς καὶ ἄρωμεν κύκλῳ: Ἡσαΐας 48,18

14. Ἀλλὰ καὶ ὁ Wirth, *Untersuchungen*, σ. 45, παλαιότερα.

καί 60,4.

207,69 οἱ σοὶ ὠραῖοι πόδες ἐπάτησαν: Ῥωμ. 10,15.

209,34-35 ἐν βουλαῖς θαυμαστόν ὑπὲρ υἱοὺς ἀνθρώπων: Ψαλμ. 65,5.

218,35-36 ἡ γῆ σύμπασα τῆς σῆς πληροῖτο καθάπερ συνέσεως οὕτω καὶ τῆς αἰνέσεως: Ἀββακοῦμ 3,3.

219, 68-69 οὐ φιάλαι ἀρωμάτων, αἱ σιαγόνες δηλαδή, τῶν τοῦ πνεύματος Ἄσμα Ἀσμάτων 5,13.

226,89-91 ἔχομεν τοίνυν διὰ ταῦτα ὑπόδειγμα καὶ τοῦτο κράματος ἰδεῶν δυσκατεργάστου, τεθρυλημένου τοῖς γράφουσιν, ὅπερ ἐστὶ τὸ συναγαγεῖν εἰς ἓν νοημάτων σεμνότητα καὶ λεπτότητα: Ὁ συνδυασμὸς λεπτότητος καὶ σεμνότητος, ὡς ἀρετὴ τοῦ συγγραφικοῦ ὅφους, συζητεῖται ἀπὸ τὸν Ἑρμογένη καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς σχολιαστὲς τοῦ¹⁵.

N

238,94 ὄνυχος δὲ ἐμπειρόντων μὴ πείραν ἔχομεν

Τὸ χειρόγραφο, ὅπως καὶ ἡ παλαιὰ ἔκδοσις, ἔχει ὄνυχας (γιὰ νὰ μὴν ἀποκτήσουμε ἐμπειρία ἐκείνων ποὺ μπήγουν τὰ νύχια τους).

229,16 πότε ἤξω καὶ ὀφθίσσῃμαι: Ψαλμ. 41,2.

230,31 ὡς ἀετὸς εἰς πτώμα: Ματθ. 24,28.

231,65-66 ἀνεπολοῦμεν εἰς νοῦν ἄνδρας τῶν ἀρετῶν, οὓς ἀὴρ ἐκούφισε φέρων, ὅποι ἔδει: Ὁ Εὐστάθιος δὲν ἐννοεῖ τὸν Δαίδαλο καὶ τὸν Ἴκαρο, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ ὀρισμένους ἁγίους. Ἐνα θαῦμα τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸν Tafel σ. 180,24-25 καὶ 174,68-71, περιγράφεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ παρόμοιες ἐκφράσεις.

231,86-87 ἡ καὶ ἄλλως φλογίου πυρός, ὡς ἀγγέλου θεοῦ: Ψαλμ. 103,4.

232,96 οἱ τὰ θεῖα πεινῶντες ἐμπίπλονται: Ψαλμ. 21, 26 καὶ Λουκ. 1,53.

232,22-23 ἐν γεννητοῖς ἀνθρώπων τῇ βασιλείᾳ μείζω ἐγγεγεμένον: Ματθ. 11,11.

235,28-29 τῷ ἀπροσίτῳ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου σχηνώματι: Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐννοεῖ ὁ συγγραφέας τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης. Μᾶλλον ἀναφέρεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς σύνολο. Παρόμοιες ἐκφράσεις γιὰ τὴν βασιλεύουσα (π.χ. ἔδος Κωνσταντίνου¹⁶) εἶναι συνήθεις στὰ Βυζαντινὰ κείμενα.

236,57-59 κατεφιλονείκει καὶ θαλάσσης αὐτῆς, ὡς παρελεύσεσθαι θέλιν

15. Bl. G. Lindberg, *Studies in Hermogenes and Eustathios. The Theory of Ideas and its Application in the Commentaries of Eustathios on the Epics of Homer*, Lund 1977, σ. 26-27 καὶ 270-271 (σημ. 6).

16. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* (Miscellanea Byzantina Monacensia 9), München 1968, σ. 58.

καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ὄριον: Ψαλμ. 103,9.

240,75 ἐν μέσῳ λόγῳ καὶ λαῶ, εἰ καὶ μὴ οὕτω βαρεῖ ... ἐλαλήσαμεν ἐπὶ χώρας αἰνεσιν: Πρβλ. Ψαλμ. 34,18 καὶ 144,21.

243,92-244,94 Ἦρθη τὸ ὄρος ... καὶ ἐβλήθη εἰ καὶ μὴ εὐαγγελικῶς εἰς θάλασσαν: Ἀναφορά στὸν Ματθ. 17,20, ὅχι στὴν Ἀποκάλυψη 8,8, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης.

Ξ

252,81-82 εἰς χεῖλος ἐν συγκεκροτημένοι ὡς τὰ πολλὰ τῇ σῇ ἐπινεύσει, συγγέονται

Τὸ κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄρθρο τῇ, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπινεύσει προσδιορίζει τὸ συγγέονται αἰτιολογικά.

256,16-17 καὶ μείζονι βασιλεῖ συνάφει τὸ κῆδος καὶ ἐλεεῖν εἰδότε καὶ θεο-ότατα τὴν ἰλαρότητα

Ὁ κώδικας παραδίδει *θειοτ'* πὺν μπορεῖ νὰ διαβασθεῖ καὶ ὡς *θειοτάτω*, τὸ ὁποῖο ταιριάζει καλύτερα στὸ νόημα. Ὁ Regel διάβασε *θειοτάτην*.

250,14 τὸν ἐν καιρῷ καρπὸν ἀποδώσουσαν: Ματθ. 21,41.

252,91-92 ἐξῆρε τῆς ὁδοῦ πᾶν πρόσκομμα καὶ περιῆρει τὰ σκάνδαλα: Ῥωμ. 14,13.

257,61-62 αἵρεται σημεῖον ὡς ἀπὸ τοῦ βουνοῦ: Ἡσαΐας 13,2. Βλ. καὶ σ. 100,8.

259,12-13 πανταχοῦ γῆς περιεληλυθότα ὁ τούτου φθόγγος καὶ τὰ ῥήματα: Ψαλμ. 18,4.

Ο

262,56 εἰς ὁμοίον τι γοῦν ἐλεύσομαι τῷ περιλαλουμένῳ Σολομῶντι

Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ Σόλωνι τοῦ κώδικα σὲ Σολομῶντι, χωρὶς ἐπαρκῆ ἐπιχειρηματολογία¹⁷ κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐφ' ὅσον εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἔχει πράγματι ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Σόλωνος στὸν βασιλεῖα τῆς Λυδίας Κροῖσο, βλ. παρακάτω σ. 262,56-57 καὶ σοὶ περιτεύξομαι κατημένῳ ἐπὶ θρόνου δικαιοσύνης περιόπτῳ ... καὶ τὸν μὲν ἔξω κόσμον οὐδ' αὐτὸς ἐπισκέψομαι (ἐννοεῖται, ὅπως καὶ ὁ Σόλων πὺν ἀδιαφόρησε γιὰ τὰ πλούτη τοῦ Κροίσου) ... ὅτι μὴδὲ ἐπὶ τούτοις ἐθέλεις τὸ μέγα κεῖσθαι τῆς βασιλείας κατ' ἐκεῖνον τὸν ἐπὶ Σόλωνος Λυδόν. Ἡ εἰκόνα τοῦ θρόνου τῆς δικαιοσύνης, πὺν προέρχεται ἀπὸ τὴς Παροιμίας τῆς Π.Δ., ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὁ ἐκδότης, ἐκφράζει ἀπλῶς μία προσπάθεια μεταφορᾶς σὲ χριστιανικὰ συμφραζόμενα τῆς ἱστορίας τοῦ Σόλωνα καὶ τοῦ Κροίσου.

268,62-63 ἐμὲ δὲ τὸ γράμμα ἐκεῖνο τρέπει τὸ διαπόντιον.

17. Βλ. καὶ Wirth, *Untersuchungen*, σ. 50.

‘Ο κώδικας, ὅπως καί ἡ παλαιά ἔκδοσις, ἔχει τέρπει.

273,13-17 ἐξεφόβει γάρ ἐκείνους τὰ παλαιὰ διηγήματα ... καί ἐν τῷ ἐπιγόνῳ βασιλεῖ τὰ ὅμοια φανταζόμενοι· γράφονται μὲν εἰκόνα εὐνοίας

‘Η ἄνω τελεία εἶναι περιττή, ἐφ’ ὅσον τὸ φανταζόμενοι προσδιορίζει τὸ γράφονται.

275,77 τὸ θρασὺ καί δεινὸν φύλον

‘Ο κώδικας, ὅπως καί ἡ παλαιότερη ἔκδοσις, ἔχει δειλόν.

276,28-31 Εἰ δὲ τὸ Κρητικὸν ἐκεῖνο τέρας, ὁ Τάλως, εἶχέ τι τοῦ σώματος χάλαρον, καὶ δι’ αὐτὸ τὴν νῆσον ἐπὶ φυλακῇ περιοδεύων οὐκ ἔκαμνεν.

‘Αλλ’ ἐκεῖνος μὲν ὁ λαὸς οἶδαμεν ὅ,τι καὶ νοεῖν βούλεται

Με τὴν στίξη πού υἰοθετεῖ ὁ ἐκδότης, ἡ ὑποθετικὴ πρότασις μένει χωρὶς ἀπόδοσις. Γι’ αὐτὸ μετὰ τὸ ρῆμα ἔκαμνεν πρέπει νὰ τεθεῖ κόμμα, ὅποτε τὸ ἄλλ’ ἐκεῖνος εἰσάγει τὴν ἀπόδοσις. Ἴσως στὴν φράση ὅ,τι καὶ νοεῖν βούλεται ὑπάρχει ὑπαινιγμὸς στὴν παραδοσιακὰ γνωστὴ στὴν ἀρχαιότητα ροπή τῶν Κρητῶν πρὸς τὸ φεῦδος καὶ τὰ μυθεύματα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι, κατὰ τὴν συγγραφέα, ἡ ἱστορία τοῦ Τάλου.

279,10-11 Ἐχει τοῖνυν ἡ ἀνδρική αὕτη στρατηγός, εἰπεῖν μετὰ τῆς γραφῆς, ὡς ἐρέθῃ τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσι.

Ἐφ’ ὅσον ὁ λόγος ἐκφέρεται σὲ πρῶτο πρόσωπο (ἐμέ), εἵμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διορθώσουμε τὸ εὐρέθῃ, τὸ ὅποιο ὑπάρχει καὶ στὴν παλαιότερη ἔκδοσις, σὲ εὐρέθην. Σὲ πρῶτο πρόσωπο παραδίδεται τὸ ρῆμα καὶ στὸ σχετικὸ χωρίο τῆς Ἀγίας Γραφῆς (Ἡσαΐας 65,1). Στὰ μεταγενέστερα κείμενα τὸ ὡς μπορεῖ νὰ εἰσάγει εὐθὺ λόγος¹⁸. ‘Ο κώδικας ἔχει εὐρέθ⁹.

279,12-14 δοτέον κυρίως ταύτῃ τὰ παροιμιακὰ σχῦλα διὰ τὴν νίκην καὶ τὸ μάχιμον, καὶ τὸν λοιπὸν δὲ πάντα κόσμον τὸν Σολομώντειον. ἐγὼ μὲν ἰδοὺ ἐκπορίζω, λαβὼν δὲ ὁ βουλόμενος ἀρμοστέτω

‘Η τελεία εἶναι περιττὴ ἐφ’ ὅσον τὸ οὐσιαστικὸ κόσμον εἶναι ἀντικείμενο τοῦ ἐκπορίζω.

282,32-34 καὶ ἔστι σοι καὶ τοῦτο σοφωτάτῃ βουλὴ καὶ δεσποσύνου ὑπεροχῆς φυλακῇ ἢ περὶ τοῦ Δαυὶδ.

Τὸ ἦπερ εἶναι διόρθωσις ἀπὸ τοῦ ἦπερ τοῦ χειρογράφου. Ὡστόσο, τὸ ἦπερ εἰσάγει τὸν δεύτερο ὅρο τῆς σύγκρισης, χωρὶς νὰ προηγεῖται ἐπίθετο ἢ ἐπίρρημα σὲ συγκριτικὸ βαθμὸ, ὅπως γίνεται καὶ ἄλλου, πρβλ. σ. 187,88-90 ὡς εἶναι τοῦ λοιποῦ σύμφορον (ἀντὶ συμφορώτερον) τῇ σαρκὶ τετανῶς ἔχειν καὶ ὀρθοστάδην ἀναστηλοῦσθαι ἦπερ οὕτω κατακάμπτεσθαι. Κατὰ τὰ εἰωθότα στὰ ἐγκώμια αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὁ Εὐστάθιος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας εἶναι

18. Βλ. πρόχειρα S. G. Kapsomenakis, *Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit. Beiträge zur Herstellung und Deutung einzelner Texte*, Μόναχο 1938, σ. 48 καὶ σημ. 3.

άνωτερος καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Δαυῖδ. Παρακάτω, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀνωτερότητα τοῦ Μανουήλ ἔγκειται στὸ ὅτι δὲν ἐξολόθρευε τοὺς ἀντιπάλους του, ὅπως ὁ Δαυῖδ, ἀλλὰ τοὺς χάριζε τὴν ζωή.

284,77-78 *ἔξέβη δὲ αὐτοῖς νεκρά τὰ βουλευμάτα ὅτι καὶ ἔργων χωρήσεις.*

Ἀντὶ γιὰ τὸ ἀκατανόητο χωρήσεις τῆς νέας ἔκδοσης, ὁ κώδικας παραδίδει χωρὶς (μὲ βραχυγραφημένη τὴν κατάληξη -ις). Προφανῶς ὑπάρχει ἀπήχηση ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐπιστολὴ Ἰακώβου 2,20 ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστίν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ὁ Regel διάβασε ἐσφαλμένα τὴν λέξη αὐτὴ ὡς χωρήσεως.

285,11-15 *εἰ καὶ μακρὰ συναποδημεῖν ἔχει ἐν οὕτω παγίῳ τῷ σώματι καὶ βάρος πανοπλίας φέρει ..., τίνος οὐκ ἂν ἀποβαίῃ φερεπονώτερος;*

Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν νεαρὸ γιὸ καὶ διάδοχο τοῦ Μανουήλ Ἀλέξιο, ὁ ὁποῖος ἤδη σὲ μικρὴ ἡλικία συνόδευε τὸν πατέρα του στὶς ἐκστρατεῖες. Ἐπειδὴ σὲ ἄλλα σημεία ὁ Εὐστάθιος τονίζει ὅτι τὸ σῶμα τοῦ μικροῦ διαδόχου ἦταν ἀκόμη πολὺ τρυφερὸ καὶ ἀπαλὸ (σ. 284,91-92 *χεῖρας ... τὰς μὲν ἔτι τρυφεράς καὶ ἀπαλὰς ἐπαφᾶσθαι, μικρόν δὲ ὅσον εὐπαγεῖς καὶ σκληράς τοῖς ἐχθροῖς* καὶ 284,9 *ἐκ τρυφεροῦ μεταχαλκεύειν ἤρξω*· πρβλ. καὶ σ. 116,86 *τρυφεράς καὶ παναπάλους τρίβεται χεῖρας*), ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου λόγου ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ χέρια τοῦ διαδόχου βρίσκονται σὲ διαδικασίᾳ παγίωσης (286,65 *χεῖρες ... πρὸς ῥωμαλεότητα παγιοῦνται*), εἶναι λογικὸ νὰ διορθώσουμε τὸ οὕτω σὲ οὕπω (ὅχι ἀκόμη)¹⁹. Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἤδη ἀπὸ τῶρα, ποὺ τὸ σῶμα του εἶναι ἀκόμη παιδικό, ὁ νεαρὸς διάδοχος συμμετέχει σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, θὰ πρέπει νὰ ἀναμένονται ἀπὸ αὐτὸν πολὺ μεγάλα κατορθώματα, ὅταν γίνει ἄνδρας.

275,90-91 *στόμα πλατύνοντες*. Πρβλ. Ψαλμ. 34,21.

277,73-278,74 *γένους μὲν ἐκλανθάνονται καὶ συγγενείας καὶ οἴκου τοῦ πατριχοῦ*: Γέν. 12,1.

280,55 *ἐφοβήθησαν φόβον, οὗ οὐκ ἦν φόβος*: Ψαλμ. 52,5.

281,83-84 *κατὰ τοὺς δεινοὺς μηχανᾶσθαι ... μετακινοῦντι τὴν τῶν ἐναντίων γῆν καὶ εἰς ἑαυτὸν ἔλκοντι*: Ἀναφορὰ στὸ ἀρχιμήδειο δὸς μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν.

282,13 *οἷς μελετῶσιν εἶναι εἰς ἐν βάλλεις μάχαιραν*: Ματθ. 10,34.

285,34-36 *ὡς εἰς ἐνόπτρου δίσχον τὰς καρδίας αὐτῶν αἰ σαὶ ἀκτῖνες ὅξυ καὶ πυρόεν οἷον προσβάλλουσι ... καὶ τὸ ἐμπιπράμενον οὐκέτι νῆες*. Ἀναφορὰ στὸν ἐμπρησμὸ τῶν ρωμαϊκῶν πλοίων στὸν λιμένα τῶν Συρακουσῶν ἀπὸ τὸν

19. Οἱ δύο αὐτὲς λέξεις συγχέονται στὰ χειρόγραφα, βλ. π.χ. S. I. Maslev, *Studia in scriptis quidam a Theophylacto Achridensi, archiepiscopo Bulgariae (1090-1126) relictis* (Fontes graeci historiae Bulgaricae IX), Σόφια 1974, σ. 89.

Ἀρχιμήδη μὲ τὰ κοῖλα κάτοπτρα.

286,69-71 ἔχουσι καὶ τὰς σὰς χεῖρας οἱ βάρβαροι βαρείας ἐπικειμένους αὐτοῖς, ὑφοῖς αὐτὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως καὶ κύριος ὑποστηρίζει χεῖρα αὐτοῦ: Πιθανή ἀναφορὰ στὴν προσευχὴ τοῦ Μωϋσῆ, ὅταν οἱ Ἰσραηλῖτες πολεμοῦσαν τὸν Ἀμαλῆκ, Ὑξοδ. 17,12.

288,29-30 καὶ ὁ ἀλαζὼν ἐκεῖνος Πέρσης γῆ καὶ ὕδατι τὰ τῆς ἐξουσίας μνηστεύεται: Πρβλ. Ἡρόδοτ. 6, 48, 4.

288,39-40 τοῖς δὲ ὑπεναντίοις ἀναποδισμόν ἀφορίζει, ὁποῖόν ποτε καὶ ἐκεῖνος πέπονθε, καὶ ἀνάρρουν τὸν ἐν τοῖς πράγμασιν: Δὲν γίνεται ἀναφορὰ μόνο στὸ βιβλίον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἀλλὰ καὶ στὸν Ψαλμ. 113,3 (ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω).

Π

289,8-15 εἰ μὲν γὰρ ἐκεῖνον ἢ τοῦτον ἢ ἄλλον οἱ πολλοὶ καὶ πραγμάτων ἐναντιότησιν ἀνθίστασθαι ἱκανοὶ τὸ σὸν λάχος, ἡμᾶς τοὺς πολίτας, ἰθύνουσι, περιγενέσθαι ἦν τοῦ ἐν ἐλπίσι ... τάχ' ἂν τι περιττὸν ἢ πόλις ἐποίει ταῖς ἄλλαις ἀναρίθμοις φροντίσι τε καὶ ὀχλήσεσιν ... προσεπιτιθεῖσα καὶ αὐτὴ καὶ τὸ πολύοχλον αὐξουσα.

Τὸ ἄρθρο οἶ, πού ὑπάρχει καὶ στὴν παλαιότερη ἔκδοση, καταστρέφει τὸ νόημα τοῦ κειμένου. Πρέπει σαφῶς νὰ διορθωθεῖ σὲ οἶ (ἀναφορικό). Ἡ ἔννοια: ἂν ἦταν δυνατόν στὸν ἕναν ἢ στὸν ἄλλον ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι (οἷ) ὄντας ἱκανοὶ νὰ ἀντεπεξέρχονται στὶς διάφορες δυσκολίες, διοικοῦν (ἰθύνουσι) τὴν κληρονομία σου, δηλαδὴ ἐμᾶς τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἐλπίδες μας, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ προσθέτουμε μία ἀκόμη σκοτούρα στὶς τόσες πού ἔχεις (παρακαλώντας σε νὰ μᾶς βοηθήσεις ἐσὺ ὁ ἴδιος προσωπικά). Ὁ Εὐστάθιος ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ λιμοῦ δὲν εἶναι θέμα πού μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν μόνοι τους οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι, ὅσο ἱκανοὶ καὶ νὰ εἶναι, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ ἀρωγὴ τοῦ αὐτοκράτορα, στὸν ὁποῖο καὶ ἀπευθύνεται προσωπικά.

292,8-9 μὴ γένοιτο μήτε τοῦτο μήτε εἰσαυθὺς ἐκεῖνο, χριστὲ βασιλέων

Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ Χριστὲ βασιλεῦ;

293,23-29 Γενέσθω καὶ παρ' ἡμῖν ὕδωρ τοῦτο βασιλικὸν διάνδιχα τέμνον τὴν καθ' ἡμᾶς καὶ σοὶ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ ἐπονομαζόμενον οἰκειότερον ἥπερ ὁ Χοάσπης τῷ τῶν Περσῶν ... τοῦτο μὲν γὰρ σὺ ποιήσεις ... ἐκεῖνο δὲ ἄλλως, ὦ βασιλεῦ, ἐπεγράφετο, οἷς ἔχαιρεν ἐκεῖνος τοιοῦτου πίνων ὕδατος μηδὲν αὐτὸς τῷ ρεύματι ξυμβαλλόμενος.

Ὁ Εὐστάθιος ἐπισημαίνει ὅτι τὸ νερὸ πού θὰ δώσει στὴν διψασμένη Κωνσταντινούπολη ὁ αὐτοκράτορας Μανουῆλ θὰ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν Χοάσπη, τὸν βασιλικὸ ποταμὸ τῶν Περσῶν, διότι ὁ τελευταῖος ὀνομάζεται βασιλικός, ἐπειδὴ ἀπλῶς εἶναι ἀρεστὸς στὸν Πέρση μονάρχη, ἐνῶ τὸ ὕδωρ τοῦ Μανουῆλ θὰ μπο-

ρεῖ περισσότερο δικαιολογημένα νὰ λέγεται δικό του, καθὼς θὰ εἶναι προϊόν πρωτοβουλίας τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα. Δὲν εἶναι συνεπῶς δυνατὸν νὰ γίνεи δεκτὴ ἡ γραφὴ ὡς βασιλεῦ τοῦ σαφῶς κατωτέρου χειρογράφου L ἀντὶ τῆς γραφῆς τῶ βασιλεῖ τοῦ χειρογράφου B, ὅπως πιστεύει ὁ Wirth²⁰. Ἡ δοτικὴ στηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἄλλου λόγου τοῦ Εὐσταθίου, σ. 244,9: καὶ οὐ μίαν ταύτην ἢ δευτέραν (πόλιν), ἀλλὰ πάσας, ὅσαι τῶ θεῷ ἐπιγράφουσιν ἑαυτάς. Ἐπιγράφομαι τινὶ σημαίνει φέρω τὸ ὄνομα κάποιου, ἄρα ἀνήκω σὲ αὐτόν.

289,26 λαλήσει καὶ νῦν ὑπὲρ ἡμῶν ἀγαθὰ εἰς τὴν καρδίαν: Πρβλ. Ψαλμ. 11,2.

P

300,10-11 οὐ πολλῶ ἄρα πλέον ἔδει τὰς τοιαύτας τῶν ἀποβάσεων;

Μετὰ τὸ ἄρα ὑπάρχει στὸν κώδικα φθορὰ τεσσάρων ἢ πέντε γραμμάτων, ἡ ὁποία δὲν δηλώνεται στὴν ἔκδοσι. Ἐνδεχομένως λείπει ἓνα ἀπαρέμφατο.

300,12-13 μικρὸν ἀναβάντες ἐφυλλοχοήθημεν

Ὁ κώδικας παραδίδει ἀναφύντες. Διατυπώνεται, ὥστόσο, μία ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωσι αὐτήν, διότι τὸ -φ- φαίνεται νὰ διορθώθηκε σὲ -β- ἐκ τῶν ὑστέρων, χωρὶς, ὥστόσο, νὰ ἀποκλείεται νὰ συνέβη καὶ τὸ ἀντίστροφο. Πρβλ. καὶ σ. 31,7.

300,18-301,27 νῦν μὲν οὕτως, νῦν δ' ἄλλως στρεφόμεθα φορᾶ πραγμάτων ἀντιπνεόμενοι· κατὰ τὰς ἄδομένους κυκλίους στροφὰς καὶ ἀντιστροφὰς κινούμεθα καὶ ἀντικινούμεθα καὶ οὐκ οἶδαμεν, εἴ ποτε τὸ ἐπωδὸν ἢ στάσιμον ἤσομεν· τί δῆποτε χάριτας τῆς τοιαύτης ὀφλητέον τροφῆς καὶ τὰ ἐν εὐαγγελίοις ἐλπιστέον καλὰ, ὅτι στραφέντες ἐγενόμεθα μικροῦ ὡς τὰ πρότερον; ἢ θρηνητέον, ὅτι, τὸ τοῦ Δαυὶδ, εἰς ταλαιπωρίαν ἐστράφημεν ...;

Βέβαια ἄλλοι ὁ Εὐστάθιος κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς τροφῆς, δηλαδὴ τοῦ μισθοῦ του, λόγῳ τῆς ὑποβάθμισής του στὴν ἱεραρχία τῶν κληρικῶν τοῦ πατριαρχείου (π.χ. σ. 301,21), ἐδῶ ὅμως, ἀναφερόμενος στὴν δομὴ ἑνὸς χορικοῦ ποιήματος (στροφή-ἀντιστροφή-ἐπωδός), μιλᾷ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταβολὲς στὴν ὑπηρεσιακὴ του κατάστασι (πρβλ. καὶ στραφέντες ... ἐστράφημεν). Ἐπομένως ἡ λέξι τροφῆς θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ στροφή.

301,55-302,56 πάλιν πλαγχθέντες

Τὸ χειρόγραφο ἔχει παλιμπλαγχθέντες. Σχετικὰ μὲ τὸν τύπο βλ. LSJ⁹ s.v. παλιμπλάζομαι.

304,29 ὡς γραφεὺς ἀποσταθεῖς

Ὁ κώδικας παραδίδει ἀπο σταθεῖς. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἐκδότης, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπηχεῖται ὁ στίχος 807 τῆς Ἑκάβης τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ τονισμὸς τοῦ

χειρογράφου, ὥστόσο, δὲν φαίνεται τυχαῖος, ἂν ληφθεῖ μάλιστα ὑπ' ὄψιν τὸ ἐξῆς σχόλιο στὸν εὐριπίδειο στίχο: καὶ ἰδοῦ με καὶ ἀνάβρησον οἷα ἔχω κακά, ὥσπερ γραφεὺς τὴν εἰκόνα βλέπει, σ τ α θ ε ῖ ς ἄ π ο, ἵνα μὴ πλησίον ὦν διαχεθεῖ τούς ὀφθαλμούς καὶ οὐ κατάληψιν ἀκριβῆ ποιήσαιτο²¹.

306,31 φασὶν αὐτοὶ

Ὁ ἐκδότης παραλείπει τὸ γὰρ ἀνάμεσα στίς δύο αὐτὲς λέξεις.

296,62-63 Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἀνυμνούμενον ἐκεῖνο τὸ «δεῦρ' ἀνάβηθι» κάτω ἡμῖν ἐπισχωφθεῖ ἂν προσφύεσται: Παλατινὴ Ἀνθολογία 11, 292, 4 (Παλλὰδᾶς) Δεῦρ' ἀνάβηθι κάτω, νῦν γὰρ ἄνω κατέβης. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι ἡ λέξη κάτω πρέπει ἐπίσης νὰ τεθεῖ ἐντὸς τῶν εἰσαγωγικῶν.

297,92 πᾶτερ μετὰ τὸν ἐν οὐρανοῖς οὐράνιε: Πρβλ. Ματθ. 6,14 καὶ 15,13.

298,52-53 ταχὺ δὲ κατὰ τοὺς τῶν δωμάτων χόρτους ἀποφυγεῖς: Πρβλ. Ψ' αλμ. 128,6.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

21. *Scholia graeca in Euripidis tragoedias ex codicibus aucta et emendata*. Edidit G. Dindorfius, I, Ὁξφόρδη 1863, σ. 417,19-22.

ΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΛΥΚΟΥΣΑΔΑΣ ΤΟΥ ΦΑΝΑΡΙΟΥ
ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (ΙΓ'-ΙΔ' ΑΙ.)
ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΤΟΥΣ

Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσας, ἡ ἐπιλεγόμενη τῆς Λυκουσάδος ἢ Λευκουσιάδος, ἰδρύθηκε τὸ β' μισό τοῦ ΙΓ' αἰώνα, στὸ κάστρο τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας, ἀπὸ τὴ χήρα τοῦ σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη Α' Κομνηνοῦ Ἀγγελοῦ Δούκα (1271-1289), τὴ γνωστὴ μὲ τὸ μοναχικὸ τῆς ὄνομα Ὑπομονή¹. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι καὶ ὁ σύζυγός της, ἰσχυρὸς τοπάρχης τῆς Θεσσαλίας, σεβαστοκράτορας Ἰωάννης, νόθος γιὸς τοῦ Μιχαήλ Β' Δούκα τῆς Ἠπείρου, εἶχε ἰδρύσει λίγα χρόνια νωρίτερα, τὸ 1283, τὴν περιώνυμη Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν ἢ τῆς Ἀκαταμαχίτου, τὴ γνωστὴ Πόρτα-Παναγιά στὴν Πύλη τῶν Τρικάλων².

Θεωρῶ σκόπιμο, προτοῦ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ εἰδικὸ θέμα τῶν ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας βυζαντινῶν ἐγγράφων, γιὰ τὴν καλύτερη κατανό-

1. Γιὰ τὴ μονὴ τῆς Λυκουσάδας βλ. Σπ. Λάμπρου, Ἀνέκδοτον χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονικοῦ τοῦ Παλαιολόγου (1289), *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 1 (1883/84) 113-119· τοῦ ἴδιου, Νεῖλου Κωνσταντινουπόλεως σιγγίλιον περὶ τῆς Μονῆς Λευκουσιάδος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6 (1909) 174-178· Ν. Α. Βέη, *Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie), Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier* 3, Athènes 1957, σ. 479-486 [= μετὰφρ. στὰ ἑλληνικά, Αλέκα Ἀγγελοπούλου, Αποσπάσματα ἐνὸς χρυσοβούλου γιὰ τὴ Μονὴ Παναγία Ἐλεούσα στὴ Λυκουσάδα-Λωξάδα τῆς Καρδίτσας, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιον* 12 (1987) 3-7]· Α. Carile - G. Cavallo, *L'inedito crisobollo di Andronico III Paleologo per il Monastero di Licusada, Atti della Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna, Classe di Scienze Morali*, Anno 69, τ. 63 (1974-1975) 81-126 [= μετὰφρ. στὰ ἑλληνικά, Κατερίνα Ντεσλή-Αποστολάκη, Α. Carile - G. Cavallo, Το ἀνέκδοτο χρυσόβουλο τοῦ Ἀνδρονικοῦ Γ' Παλαιολόγου γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Λυκουσάδας, *Θεσσ. Ἡμερ.* 15 (1989) 33-63]· Σταυρούλα Σδρόλια, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας (1289-1453), *Θεσσ. Ἡμερ.* 12 (1987) 129-144. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον Λυκουσάδα βλ. J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien 1976, σ. 208-209 (λ. «Lykusada»).

2. Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Πόρτα-Παναγία τῆς Θεσσαλίας, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 1 (1935) 5-40, κυρίως σ. 5-10, ὅπου τὰ ἱστορικὰ τῆς ἀλλοτε λαμπρῆς βυζαντινῆς μονῆς Anna Avraméa - D. Feissel, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, Deuxième partie: Inscriptions du XIe au XIVe siècle (par Anna Avramea), Travaux et Mémoires* 10 (1987) 380-381 ἀρ. 21 (planche VIII, 3), ὅπου δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς ἀνέγερσης τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς καὶ ἡ γενικότερη σχετικὴ βιβλιογραφία Δ. Ζ. Σοφριανοῦ, Τὸ ἄγνωστο αὐτόγραφον σημειωματάρειο τοῦ Léon Heuzezy ἀπὸ τὴν ἐπισκεψὴ καὶ παραμονὴν τοῦ στίς Μονὲς Δουσίκου καὶ Μετεώρων (Ἰούλιος-Αὐγούστος 1858), *Τρικαλινὰ* 17 (1997) 164.

ησή τους και την τοποθέτησή τους στα ιστορικά πλαίσια της εποχής, να παρουσιάσω ένα πολύ σύντομο διάγραμμα της ιστορίας του θεσσαλικού χώρου κατά τον ΙΓ' (τέλη) και ΙΔ' αιώνα.

Από το β' μισό του ΙΓ' αιώνα μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του ΙΔ' αιώνα την εξουσία και διοίκηση της Θεσσαλίας ως και την περιοχή των Νέων Πατρών (της σημερινής Υπάτης) άσκησαν οι Άγγελο-Κομνηνο-Δουκάδες, απ' ευθείας συγγενείς και γόνοι των κραταιών δεσποτών της Ήπειρου. Οι βυζαντινοί αυτοί δυνάστες και χωροδεσπότες έφεραν με υπερηφάνεια και τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, τον όποιο τους απένειμε ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης. Ο τίτλος υποδήλωνε τη διάθεση της κεντρικής εξουσίας για την εξάρτηση απ' αυτήν, άλλοτε φιλή και τυπική και άλλοτε περισσότερο ουσιαστική, των τοπικών άρχόντων της Θεσσαλίας, οι όποιοι όμως επέμεναν πεισματικά στην ανεξαρτησία τους από το κέντρο³.

Πρώτος ήγεμόνας της Θεσσαλίας υπήρξε ο Ίωάννης Α' Κομνηνός Άγγελος Δούκας (1271-1289), ο ιδρυτής, όπως σημειώσαμε, της Μονής της Πόρτα-Παναγιάς⁴.

Ο τελευταίος άμεσος απόγονος των Άγγελο-Κομνηνο-Δουκάδων της Ήπειρου Ίωάννης Β', δυνάστης της Θεσσαλίας και των Νέων Πατρών (1303-1318), εκ φύσεως άσθενικός και αδύναμος, πέθανε σε νεαρή ηλικία, το 1318, άτεκνος, χωρίς να αφήσει διαδόχους⁵.

Έπωφελούμενος από την άναταραχή και άναρχία που προκάλεσε το κενό εξουσίας, επιβλήθηκε και επικράτησε ως ισχυρός τοπάρχης και χωροδεσπότης της βορειοδυτικής κυρίως Θεσσαλίας ο Στέφανος Γαβριηλόπουλος, του όποιου ή δικαιοδοσία έκτεινόταν, όπως μās πληροφορεί ο ιστορικός και αυτοκράτορας Ίωάννης Σ' Καντακουζηνός (1347-1354), στις περιοχές των πόλεων και χωριών Σταγοί, Τρίκαλα, Δαμάσιν, Φανάριον και Έλασσόνα⁶. Στην άρχή δήλωσε πίστη στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, από τον όποιο πήρε κι αυτός τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, σὺν τῷ χρόνῳ όμως, με τη στερέωση της εξουσίας του, εξέλιχτηκε σε σχεδόν ανεξάρτητο κυρίαρχο με έδρα τη Λάρισα⁷. Πέ-

3. Ι. Κ. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων - Ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία, *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 139-146· Β. Ferjančić, *Tesalija u XIII i XIV veku (La Thessalie aux XIIIe et XIVe siècles* σερβικά με γαλλικὴ περὶληψη), Beograd 1974, σ. 95-139, 286-288.

4. Ι. Κ. Βογιατζίδου, *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 139-140· Β. Ferjančić, ό.π., σ. 95-126, 286-287.

5. Ι. Κ. Βογιατζίδου, ό.π., σ. 152· Β. Ferjančić, ό.π., σ. 136-142, 287-288.

6. *Ίω. Καντακουζηνός*, τ. Α', Βόννη 1828, σ. 474, στ. 1-4: Σταγούς δὲ καὶ Τρίκαλα καὶ Φανάριον καὶ Δαμάσιν καὶ Έλασσόνα, ἃ ὑπὸ Γαβριηλόπουλον ἐτέλουν, καὶ ἕτερα φρούρια τινα ὁ τῆς Ἀκαρνανίας ἄρχων, ὁ δεσπότης Ίωάννης ὁ δούξ, φθάσας παρεστήσατο ὁμολογία.

7. Γιά τὸν Στέφ. Γαβριηλόπουλο βλ. Ν. Ἀ. Βέη, Καταστατικὸν γράμμα τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ σπηλαιῷ τοῦ Γραδιστίου (Ἀπελύθη ἐντολὴ τοῦ Σεβαστοκράτορος τῆς Θεσσαλίας Στεφάνου Γαβριηλοπούλου), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 18 (1945-1949) 82-85· Β. Ferjančić, ό.π., σ. 168-176, 182, 205, 288 (όπου καὶ ἡ σχετικὴ μέχρι τότε βιβλιογραφία)· Απ. Δ. Παπαθανασίου, Ο σεβαστοκράτορας Στέφανος Γαβριηλόπουλος, μια κυρίαρχη μορφή της Μαγνησίας στον

θανε γύρω στὰ 1332 ἢ 1333 (δὲν ὑπάρχει συμφωνία τῶν ἀσχοληθέντων γὰρ τὸ ἀκριβὲς ἔτος θανάτου του)⁸.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Στέφανου Γαβριηλόπουλου τμήμα τῆς Θεσσαλίας καὶ εἰδικότερα τὶς πόλεις καὶ χωριὰ ποὺ προαναφέραμε (Σταγοί, Τρίκαλα, Φανάριον, Δαμάσιν, καὶ Ἑλασσών) κατέλαβε μὲ συμφωνία, προσωρινὰ καὶ γὰρ μερικoὺς μῆνες, ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Ἰωάννης Ὁρσίνη (Orsini, 1323-1336/37), ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε στὴν Ἀκαρνανία⁹. Ὁ Fr. Dölger καὶ ὁ M. Λάσκαρις πιστεύουν ὅτι ἡ ὀλιγόμηνη κατοχὴ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν Ἰω. Ὁρσίνη (ἄρα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Στ. Γαβριηλόπουλου) συνέβη στὰ 1332¹⁰.

Τὴν αὐτοκρατορικὴ ὁμῶς ἐξουσία τοῦ Ἀνδρόνικου Γ' Παλαιολόγου στὴ Θεσσαλία ἀποκατέστησε ὁ πιστὸς ἀξιωματοῦχος του Μιχαὴλ Μονομάχος, ὁ ὁποῖος, ἐπὶ κεφαλῇ τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, ἐνίκησε καὶ ἐξεδίωξε τὸν Ἰωάννη Ὁρσίνη καὶ κατέλαβε τὴν περιοχὴ, ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκε ὡς κυρίαρχος¹¹, γνωστὸς μὲ τοὺς τίτλους «πανσέβαστος ἑπαρχος», καὶ «ἡ περιέχουσα κεφαλὴ τῆς χώρας Βλαχίας, δηλαδὴ τῆς Θεσσαλίας»¹², ὅπως ἀναφέρεται στοὺς ἱστορικοὺς Νικηφόρο Γρηγορᾶ καὶ Ἰωάννη Καντακουζηνό¹³, ἀλλὰ καὶ σὲ

θεσσαλικό Μεσαίωνα του ΙΔ' αἰώνα, Θεσ. Ημερ. 25 (1994) 49-62. Τὰ ὑποστηριζόμενα ἀπὸ τὸν Ἰ. Κ. Βογιατζῆδη γιὰ τὴ «δυναστεία τῶν Γαβριηλοπούλων» στὴ Θεσσαλία εἶναι λαμβασμένα, ἀφοῦ βασίζονται, κατὰ κύριο λόγο, στὴν ἐσφαλμένη χρονολογία 1295 τοῦ ὀρκωμοτικοῦ γράμματος τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου, ἀντὶ τῆς σωστῆς 1342 (ΕΕΒΣ 1, 1924, σ. 146-156)· βλ. σχετικὰ καὶ Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Τὸ «ὀρκωμοτικὸν γράμμα» (Ἰούν. 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου πρὸς τοὺς Φαναριώτες τῆς Καρδίτσας. Οἱ ἐκ τῶν παραναγνώσεων καὶ παραδιορθώσεων παρανοήσεις ἐνὸς ἱστορικοῦ ντοκουμέντου, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου γιὰ τὴν Καρδίτσα καὶ τὴν περιοχὴ της, Σύλλογος Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης «Η' Ἀθηνᾶ», Καρδίτσα 1996, σ. 29-46.

8. Ἰω. Καντακουζηνός, Α', Βόννη 1828, σ. 473, στ. 7-15· Ν. Α. Βέη, *BNJ* 18 (1945-1949) 83-84· B. Ferjančić, ὅ.π., σ. 176-177, 288· Απ. Δ. Παπαθανασίου, ὅ.π., σ. 56-57, σημ. 23.

9. Βλ. παραπάνω, σημ. 6. Βλ. καὶ D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, London - New York [1984], σ. 102-103 [= *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, χ.χ. (ελλην. μετάφραση), «Ελληνική Ευρωεκδοτική», σ. 140-141].

10. Fr. Dölger, *BZ* 51 (1958) 433 (βιβλιοκριτικὸ σημείωμα στὴ μελέτῃ τοῦ Ν. Α. Βέη, *Fragments d'un chrysobulle ...*, *Mélanges O. et M. Merlier* 3, 1957, 479-486)· βλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Das Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusada*, *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta* 11 (1968) 206 (μετάφρ. στὰ ἑλληνικά, Ν. Η. Ζδάνης, *Το χρυσόβουλο του δεσπότη Ἰωάννη Ὁρσίνη γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Λυκουσάδας*, 1332, *Θεσ. Ημερ.* 12, 1987, 175)· Α. Carile - G. Cavallo, ὅ.π., *Θεσ. Ημερ.* 15 (1989) 35, 37.

11. D. M. Nicol, ὅ.π., σ. 102-103 [= ἑλλην. μετάφρ., σ. 140-141]· Α. Carile - G. Cavallo, ὅ.π., σ. 37-38.

12. Γιὰ τὴ χρῆσιν τοῦ ὅρου Βλαχία ἀντὶ Θεσσαλίας βλ. Γ. Σούλης, Βλαχία - Μεγάλῃ Βλαχία - Ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν Γεωγραφίαν τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953, σ. 489-497 [= *Γεώργιος Σούλης 1927-1966. Ἱστορικὰ Μελετήματα: Βυζαντινὰ, Βαλκανικὰ, Νεοελληνικὰ*, Ἀθῆναι 1980, σ. 107-117]· τοῦ ἴδιου, *The Thessalian Vlachia*, *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta* 8/1 (1963) (*Mélanges G. Ostrogorsky* 1) 271-273 [= Γ. Σούλης, ὅ.π., σ. 119-123].

13. *Νικηφ. Γρηγορᾶς*, τ. Α', Βόννη 1829, σ. 298 (στ. 6-8)· Ἰω. Καντακουζηνός, τ. Α', Βόννη 1828, σ. 260 (στ. 24), 273 (στ. 8-9), 473 (στ. 15-16), 511 (στ. 3)· τ. Β', Βόννη 1831, σ. 190 (στ.

ἄλλα ἐπίσημα ντοκουμέντα (γράμμα τοῦ Ἀντωνίου Λαρίσης τοῦ 1340¹⁴, σιγίλλιο τοῦ οἴκου. πατριάρχῃ Ἀντωνίου Δ' τοῦ ἔτους 1393¹⁵ κ.ἄ.).

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (†15 Ἰουν. 1341), ὁ Μιχαὴλ Μονομάχος, ὡς πιστὸς στὴ νόμιμη βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων, ἀπομακρύνθηκε, πιθανότατα περὶ τὸ ἔτος 1342, ἀπὸ τὴ θέση του καὶ ἐκδιώχτηκε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἰσχυροῦ διεκδικητῇ τότε τοῦ θρόνου τῆς Βασιλείουσας καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα (1347-1354) Ἰωάννη Σ' τοῦ Καντακουζηνοῦ¹⁶.

Ἀφοῦ ἀπομάκρυναν τὸν «ἐπαρχο» Μιχαὴλ τὸν Μονομάχο τὸ 1342, οἱ Θεσσαλοὶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ τοὺς ἔστειλε ὡς τοπικὸν ἄρχοντα τὸν ἀνηψιὸ του Ἰωάννη Ἀγγελο τὸν Πιγκέρνη, πού πέθανε τὸ 1348, θύμα τῆς φοβερῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλους¹⁷. Ἀκριβῶς τὸ ἔτος αὐτὸ 1348, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ βυζαντινοῦ εὐπατρίδῃ Ἰωάννη Ἀγγέλου, ἀρχίζει, μὲ τὸν κράλη τῆς Σερβίας Στέφανο Δουσάν (†20 Δεκ. 1355), ἡ Σερβοκρατία στὴ Θεσσαλία, πού κράτησε ὡς τὸ 1372/73¹⁸, ὅταν ὁ τελευταῖος γόνος τῆς ἑνδοξῆς δυναστείας τῶν Νεμανιδῶν Ἰωάννης Οὐρέσης ὁ Παλαιολόγος, ὁ γνωστὸς β' κτίτορας τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετέωρου (Μεταμορφώσεως) ὅσιος μοναχὸς Ἰωάσαφ, ἀπαρνήθηκε τὴ βασιλικὴ ἀλουργίδα, ἐνδύθηκε τὸ φτωχικὸ μοναχικὸ τριβῶνιο καὶ παρέδωσε τὴν ἐξουσίαν τῆς Θεσσαλίας στὸν καίσαρα Ἀλέξιο Ἀγγελο Φιλανθρωπηνό¹⁹.

Γιὰ δύο περίπου χρόνια (διακόποντας τὴ Σερβοκρατία) κύριος τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1356, ἔγινε ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Νικηφόρος Β' Ὀρσίνη, γιὸς τοῦ Ἰωάννη Ὀρσίνη. Ἡ προσωρινὴ ἐξουσία του στὴ Θεσσαλία κα-

23), 191 (στ. 16), 228 (στ. 18-19), 236 (στ. 11-12), 254 (στ. 1), 356 (στ. 6), 368 (στ. 14), 372 (στ. 14), 380 (στ. 2). Ἡ ταύτιση ὅμως, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, τοῦ ἀναφερόμενου ἐδῶ Μονομάχου μὲ τὸν ὁμώνυμο ἐπαρχο τῆς Θεσσαλίας δὲν εἶναι ἀσφαλής.

14. Ν. Ἀ. Βέη, *Σερβικὰ καὶ βυζαντινὰ γράμματα Μετέωρου, Βυζαντίς 2* (1910-1911) [= ἀνάτ. μὲ τὸν γερμανικὸ τίτλο *Serbisch-byzantinische Urkunden des Meteoron-Klosters*, Berlin 1921] 63, στ. 9-10.

15. Δ. Ζ. Σοφιανού, *Acta Stagorum - Τὰ ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν παλαιὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα* (τῶν ἐτῶν 1163, 1336 καὶ 1393). Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς ἐπισκοπῆς, *Τριχαλινὰ* 13 (1993) 59, στ. 3.

16. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Μονομάχο γενικότερα βλ. Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 156-166· Β. Ferjančić, ὅ.π., σ. 205-214, 288-289.

17. Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, ὅ.π., σ. 165-166· Β. Ferjančić, ὅ.π., σ. 215-226, 289.

18. Γιὰ τὴ Σερβοκρατία στὴ Θεσσαλία βλ. ἐιδικότερα Ἰ. Κ. Βογιατζίδου, ὅ.π., σ. 166-175· Β. Ferjančić, ὅ.π., σ. 227-264, 289-291· Γ. Χρ. Σούλης, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348-1356), *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 56-73 [= Γ. Σούλης, ὅ.π., σ. 80-97]· τοῦ ἴδιου, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, 2 Κέντρον Ἑρευνῆς Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1995, σ. 204-229.

19. Β. Ferjančić, ὅ.π., σ. 265-281, 290-291· Δ. Ζ. Σοφιανού, Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης. Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάρι: Προλεγόμενα-Μετάφραση τοῦ Βίου - Κριτικὴ ἔκδοσις τῶν χειμένων, ἔκδ. Ἰ. Μονῆς Μεγάλου Μετέωρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 1990, σ. 60· G. Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 225-226.

ταλύθηκε τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ θέρος τοῦ 1358, ὅταν ὁ ἴδιος φονεύθηκε στὴ μάχη τοῦ Ἀχελώου²⁰.

Τὸ 1393/94 τὰ τουρκικὰ στρατεύματα τοῦ Βαγιαζίτ Α', ὑπὸ τὸν Ἑβρενὸς μπέη, κατέλαβαν τὴν Θεσσαλία, γιὰ τὴν ὁποία ἄρχιζε ἡ μακριὰ καὶ ἀξημέρωτη νύχτα τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ διήρκεσε αἰῶνες ὁλόκληρους, ὡς τὸ 1881²¹.

*

Μετὰ τὴ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν ἱστορίᾳ τοῦ θεσσαλικοῦ χώρου κατὰ τὸν ΙΓ'/ΙΔ' αἰ., ἐπανερχόμεστε στὸ θέμα μας, τὴ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαιακὲς μαρτυρίες καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ποὺ τὴν ἀφοροῦν, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ γνωστότερες μονὲς τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς, μὲ ἰδιαίτερη αἴγλη καὶ ἀκτινοβολία, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὴ δύναμη καὶ ἐπιβολή, ἀφοῦ διέθετε πολὺ μεγάλη κτηματικὴ περιουσία.

Παρότι ὅμως ἡ μονὴ αὐτὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἑλεούσας στὴ Λουκουσάδα τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας ὑπῆρξε κτίσμα ἡγεμονικὸ (τῆς συζύγου τοῦ σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη Α' Ἀγγέλου μοναχῆς Ὑπομονῆς), τῆς ὁποίας τὰ δίκαια, τὰ προνόμια καὶ τὰ κτήματα εἶχαν κατοχυρωθεῖ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἐπανελημμένα μὲ χρυσόβουλλα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου) καὶ ἄλλων ἰσχυρῶν ἡγεμόνων (Στεφάνου Δουσάν τῆς Σερβίας, Νικηφόρου Β' Ὁρσίνη τῆς Ἡπείρου), δὲν κατόρθωσε νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ ἐπιβιώσει ὡς σήμερα. Εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὸ ἀρχεακό τῆς ὑλικῆς, ὅσο καὶ ὅπως διασώθηκε. Ἀπὸ τὸ κτιριακὸ καὶ οἰκοδομικὸ τῆς συγκρότημα (τὸ καθολικὸ καὶ τοὺς ἄλλους χώρους τῆς), ποὺ πρέπει νὰ ἦταν περίλαμπρο καὶ ἐπιβλητικὸ, δὲν ὑπάρχει τίποτε. Δὲν ἔχομε ἐπίσης δείγματα τοῦ χειρόγραφου καὶ κειμηλιακοῦ τῆς πλούτου.

Δὲν γνωρίζομε ἐπακριβῶς πότε ἐγκαταλείφθηκε καὶ καταστράφηκε τὸ μοναστήρι τῆς Λουκουσάδας. Κατὰ πληροφορίες τοῦ λόγιου ἡγουμένου, τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου Πολυκάρπου Ραμμίδη, οἱ Τοῦρκοι, σὲ ἀντίποινα γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις (1600, 1611) τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου Φιλόσοφου, τοῦ ἐπιλεγόμενου χλευαστικὰ Σκυλόσοφου²², κατέστρεψαν τότε (ἀρχὲς ΙΖ' αἰ.) τὴ μονὴ καὶ ἐξανάγκασαν τοὺς μοναχοὺς τῆς²³ νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Οἱ μονάζοντες ἐκεῖ κατέφυγαν, συναπο-

20. G. Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 216-218· πρβλ. καὶ A. Carile - G. Cavallo, *Θεσσ. Ημερ.* 15 (1989) 35, 38, ὅπου ὅμως ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Νικηφόρου Β' ἀναφέρεται τὸ 1359 (τὸ ἴδιο καὶ ὁ D. M. Nicol, ὁ.π., σ. 136-137 [= ἑλλην. μετάφρ., σ. 192-195]).

21. Γιὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ γιὰ τὶς διαφορὲς φάσεις τῆς βλ. Αλ. Γ. Κ. Σαββίδη, *Μια κάτοψη τῆς τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐρευνας*, *Θεσσ. Ημερ.* 33 (1998) 149-159.

22. Γιὰ τὶς ἀνταρσίες τοῦ Διονυσίου Λαρίσης βλ. Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Γ', *Τουρκοκρατία 1453-1669, Οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν Πίστη καὶ τὴν Ἐλευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 338-351.

23. Ἡ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας, παρότι ἱδρυμα τῆς σεβαστοκρατορίσσης μοναχῆς Ὑπομονῆς, φαί-

κομίζοντας και κάποια ιερὰ σκεύη και ἔγγραφα, στή γειτονική Μονή τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως)²⁴, ὅπου ὀρισμένα ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Λυκουσάδας σώζονται ὡς σήμερα ἢ σώζονταν τουλάχιστον ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα²⁵. Μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Διονυσίου Λαρίσης, ἴσως περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰ., οἱ Γενίτσαροι και Ὁθωμανοὶ τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας ἀποτελείωσαν τὴν καταστροφή τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας, κατεδαφίζοντάς τὴν ἀπὸ τὰ θεμέλια²⁶.

Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν γιὰ τὴ χρονολογική τους κατάταξη, τὴ χρονολόγηση και ταύτισή τους (ὅσα παρουσιάζουν πρόβλημα στὰ στοιχεῖα τους αὐτά), εἶναι τὰ ἑξῆς²⁷:

1. Χρυσόβουλλο, σὲ περγαμηνή, τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, τοῦ ἔτους 1289 (Μάρτιος, ἰνδ. β'). Σῶζεται στὸ πρωτότυπὸ του και φυλάσσεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος (Ε.Β.Ε.), τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ σήμερα τὸ ὑπ' ἀριθ. 1464 εἰλητό. Προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ἀπ' ὅπου ἀποσπάστηκε τὸ 1882 κατὰ τὴν κρατικὴ ἐπιχείρηση μεταφορᾶς τῶν μετεωρικῶν χειρογράφων στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη²⁸. Τὸ εἶδε ἐπὶ τόπου, στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1858, ὁ L. Heuzeu, ὁ ὁποῖος δίνει και ἑκτενὴ περιγραφή (περιεχόμενο, σχόλια) στὸ «Ὁδοιπορικὸ» του²⁹. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1859, τὸ περιεργάζεται ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του, τὸ μελετᾷ και τὸ ἀντιγράφει ἀποσπασματικὰ ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Πορφύριος Uspenskij (†1877). Δημοσιεύεται (ὄχι πλῆρες) ἀργότερα στὸ μεταθανάτιο ἔργο του³⁰. Πλῆρες τὸ χρυσόβουλλο, μὲ σύντομα σχόλια, δημοσίευσε τὸ 1883 ἀπὸ τὸ πρωτότυπὸ του (ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη) ὁ Σπ. Λάμπρος³¹, τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκδοση ἀναπαράγουν ἀργότερα, τὸ 1887, οἱ Fr. Miklosich και I. Müller στὴ γνωστὴ συλλογὴ ἔγγράφων

νεταί πὼς ἦταν ἀνδρική: βλ. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., *Θεσ. Ημερ.* 15 (1989) 33, 55-56 (σημ. 1).

24. Πολυκάρπου [Ραμμίδου] ἱερομονάχου, πρώην Ἡγουμένου τῆς Ἱ. Μ. τῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, *Τὰ Μετέωρα - Ἱστορία*, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 42-44.

25. Βλ. L. Heuzeu, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris 1927, σ. 173-183 [= ἑλλην. μετάφρ. *Οδοιπορικὸ στὴν τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία τὸ 1858*, μετάφρ. Χρ. Ι. Δημητρουλόπουλος, *Σχόλια-Επιμέλεια* Θ. Α. Νημάς, Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τριχάλων, Κείμενα και Μελέτες 4, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 227-237].

26. Πολυκάρπου [Ραμμίδου], ὁ.π., σ. 43.

27. Νέα διπλωματικὴ και κριτικὴ ἔκδοση ὅλων αὐτῶν τῶν ἔγγράφων, μὲ σχόλια, ἔχω ἐτοιμάσει και θὰ δώσω σὲ προσεχὴ μελέτῃ μου.

28. Βλ. σχετικὰ Δ. Ζ. Σοφιανού, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση - Γενικὴ θεώρηση, Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν*, 6-8 Νοεμ. 1987, *Τρικαλινὰ* 8 (1988) 54-56.

29. L. Heuzeu, ὁ.π., σ. 174-177 [= ἑλλην. μετάφρ., σ. 228-230].

30. Vostok Christianskij - Putešestvie v Meteorskie i Osoolimpijskie monastyri v Fessalii archimandrita Porfirija Uspenskago v 1859 godu. Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk pod redakcieju P. A. Syrkju, S.-Peterburg 1896, σ. 485-486.

31. Σπ. Λάμπρου, *ΔΙΕΕ* 1 (1883) 113-119 (βλ. σημ. 1, ὅπου ὁ πλῆρης τίτλος).

τους³². Τὸ χρυσόβουλλο αὐτὸ ἀπολύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1289 ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, κατ' ἀπαίτηση καὶ παράκληση τῆς μοναχῆς Ὑπομονῆς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου της, σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη Α' Ἀγγέλου. Ὁ αὐτοκράτορας, στὸν ὁποῖο δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ κάνει ἐπίδειξη καὶ χρῆση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας του, ἀποδέχεται εὐχαρίστως τὴν παράκληση καὶ ἐπικυρώνει καὶ κατοχυρώνει τὶς δωρεές (κτῆματα κ.ἄ. πού ἀναφέρονται ὀνομαστικά) καὶ τὰ προνόμια τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας πού ἱδρυσε καὶ ἐπρόοικισε ἡ μοναχὴ Ὑπομονή. Εἶναι τὸ παλαιότερο καὶ σημαντικότερο ἔγγραφο, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴ σύσταση τῆς μονῆς καὶ στὴν κατοχύρωση τῶν προνομίων της.

2. Χρυσόβουλλο, σὲ περιγαμηνή, τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, πού ἀπολύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους 1336 (ινδ. δ'), ὅπως θὰ ἀποδείξουμε καὶ ὅχι τὸ ἔτος 1332, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὡς τώρα. Τὸ χρυσόβουλλο, πρωτότυπο καὶ αὐθεντικό, βρίσκεται σήμερα στὴ Lucca τῆς Ἰταλίας (Κεντρικὸ Ἀρχεῖο, Ἰδρυμα Martini). Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἑλλιπὲς σὲ ὀρισμένα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουν μείνει κενά, διότι θὰ συμπληρώνονταν ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ τὶς καθιερωμένες ἐρυθρογραφίες τοῦ χρυσοβούλλου, πού τελικὰ δὲν γράφτηκαν ποτέ. Ἔτσι, λείπουν οἱ λέξεις «λόγου» (στ. 46), «λόγος» (στ. 55), ἡ ὀνομασία τοῦ μήνα (στ. 61), ὁ ἀριθμὸς πού θὰ δήλωνε τὴν ἰνδικτιώνα ὀλογράφως (στ. 62), καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς πού θὰ δήλωνε ὀλογράφως τὶς μονάδες τοῦ ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου (στ. 63). Ἐπομένως τὸ χρυσόβουλλο αὐτὸ παρυσιάζει πρόβλημα χρονολόγησής του, ζήτημα στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανεέλθουμε.

Τὸ ἐν λόγῳ αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο, προερχόμενο ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας, τὸ εἶδε καὶ τὸ μελέτησε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1858, στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ὁ L. Heuzey. Ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος-ἱστοριοδίφης παραθέτει ἐκτενὴ περίληψή του στὸ «Ὁδοιπορικὸ» του καὶ τὸ χρονολογεῖ στὸ ἔτος 1332³³, χρονολόγηση λανθασμένη, ὅπως θὰ ὑποστηρίξουμε, πού ἀποδέχτηκαν ὁμως οἱ μέχρι σήμερα ἐρευνητές καὶ ἐκδότες τοῦ ἔγγραφου³⁴. Τὸ 1860 ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνίνος βρῆκε κι αὐτὸς τὸ ἔγγραφο στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος³⁵. Ἐκτοτε χάνονται τὰ ἔχνη τοῦ ἔγγραφου στὰ Μετέωρα. Ὁ Ν. Βέης δὲν τὸ ἀναφέρει κατὰ τὶς ἐρευνές του τῶν ἐτῶν 1908 καὶ 1909, διότι προφανῶς τὸ χρυσόβουλλο αὐτὸ δὲν βρισκόταν ἐκεῖ³⁶. Τὸ 1911, οἱ Κ. Δ. Κατσαρὸς καὶ Χρ. Δ. Κατσαρός, στὴ Νέα Ὑόρκη, τὸ

32. Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 5, Βιέννη 1887, σ. 253-256. -Γιὰ τὶς ἐκδόσεις καὶ τὴν ἐν γένει βιβλιογραφία τοῦ χρυσοβούλλου βλ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, τευχ. 4, 1282-1341, Μόναχο-Βερολίνο 1960, σ. 13 ἀριθ. 2131.

33. L. Heuzey, ὁ.π., σ. 179-180 [= ἑλλ.ν. μετάφρ., σ. 233-234].

34. Fr. Dölger, *Regesten*, ἀριθ. 2780· A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., *Θεσ. Ημερ.* 15 (1989) 41, 50.

35. Antonin Archimandit, *Iz Rumelij*, 2, Πετρούπολη 1886, σ. 396 σημ. 3.

36. Ν. Ἀ. Βέης, *Ἐχθεις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς Μοναῖς τῶν Μετεώρων*

χάρισαν σὸν Ἱταλὸ βιβλιόφιλο Giuseppe Martini, ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατέληξε στὸ Ἀρχεῖο τῆς Lucca³⁷.

Μὲ τὸ χρυσόβουλλο αὐτό, κατὰ παράκληση τῶν μοναχῶν τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας, ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος ἀνανεώνει καὶ ἐπαναβεβαιώνει τὴν ἰσχὺ τοῦ παλαιότερου χρυσοβούλλου τοῦ πάππου του Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, τοῦ ἔτους 1289. Ἀναφέρονται ἐδῶ ὀνομαστικά ὅλα τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, κτήματα καὶ ἄλλα, ποὺ ἀναγράφονται στὸ προηγούμενο χρυσόβουλλο, ἐνῶ ἔχουν προστεθεῖ καὶ νέα, τὰ ὁποῖα στὸ ἀναμεταξὺ διάστημα ἔχει ἀποκτήσει ἡ μονή³⁸.

Τὸ χρυσόβουλλο ἔχει ἐκδοθεῖ, ἀπὸ τὸ πρωτότυπό του, μὲ εὐρὺ σχολιασμό, ἀπὸ τοὺς A. Carile - G. Cavallo τὸ 1975³⁹. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ χρυσοβούλλου ἔμεινε ἀσυμπλήρωτη ἡ λέξη ποὺ δήλωνε τὸν ἀριθμὸ τῶν μονάδων, γιὰ νὰ ἐρυθρογραφηθεῖ, ὅπως καὶ ἄλλες, ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἔτσι, ἀναγράφεται ὀλογράφως ἡ χρονολογία 6840, ἐξακισχιλιοστοῦ ὀκτακισιοστοῦ τεσσαρακιστοῦ [...] ἔτους καὶ ἔχει μείνει κενὸ 7-8 γραμμάτων γιὰ τὴν ἀναγραφή τῶν μονάδων⁴⁰. Ἐπομένως, καὶ μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπάρχει κενὸς χώρος γιὰ τὶς μονάδες τῆς χρονολογίας ἡ υἱοθετούμενη ἀπὸ τὸν L. Heuzey ἀρχικά⁴¹, καὶ τοὺς Fr. Dölger⁴² καὶ A. Carile - G. Cavallo⁴³ ἀργότερα χρονολογία 1332, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6840 (1 Ἰαν. - 31 Αὐγ.) δὲν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ, μετὰ τὸ 684 [...], ἀκολουθεῖ κενὸ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν μονάδων.

Κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ κενὸ τῆς χρονολογίας (στ. 63) θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴ λέξη τετάρτου ὁπότε θὰ ἔχομε τὴν πλήρη χρονολογία 6844, τὸ κενὸ τοῦ μήνα (στ. 61) μὲ τὴ λέξη Μάρτιον καὶ τὸ κενό, τέλος, τῆς ἰνδικτιῶνος (στ. 62) μὲ τὴ λέξη τετάρτης. Ἔτσι, ἔχομε ὡς χρονολογία τοῦ χρυσοβούλλου τὸν Μάρτιο τοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτους 6844, στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχοῦν τὸ ἔτος 1336 ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ δ' ἰνδικτιῶν. Πιστεύω ὅτι ὁ Μάρτιος τοῦ 1336 εἶναι ἡ πραγματικὴ χρονολογία τοῦ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, ἀφοῦ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἔτος καὶ τὸν ἴδιο μήνα ὁ Ἀνδρόνικος Γ΄ ἔχει ἀπολύσει καὶ ἄλλα χρυσόβουλλα

κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909, Ἀθήνησι, παρὰ τῇ Βυζαντιολογικῇ Ἑταιρείᾳ, 1910.

37. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., σ. 49-50.

38. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., σ. 53, ὅπου σχετικοὶ συγκριτικοὶ πίνακες.

39. A. Carile - G. Cavallo, L'inedito crisobolo di Andronico III Paleologo ..., ὁ.π., σ. 81-126, πίν. I-III [= μετὰφρ. στὸ Θεσ. Ημερ. 15 (1989) 33-63] (βλ. πὺρ πάνω, σημ. 1, ὅπου ὁ πλήρης τίτλος).

40. Βλ. A. Carile - G. Cavallo, L'inedito crisobolo ..., ὁ.π., πίν. III (ὅπου πανομοιότυπο· στὴν ἑλλην. μετὰφρ. στὸ Θεσ. Ημερ., δὲν παρατίθενται οἱ ἐκτὸς κειμένου πίνακες).

41. L. Heuzey, ὁ.π., σ. 179-180 [= ἑλλην. μετὰφρ., σ. 233-234].

42. Fr. Dölger, Regesten, ἀριθ. 2780.

43. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., Θεσ. Ημερ. 15 (1989) 41, 50.

γὰ τὴν κατοχύρωση τῶν προνομίων καὶ τῶν κτημάτων τῶν σημαντικότερων θεσσαλικῶν μοναστηριῶν καὶ ἐπισκοπῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης:

α'. Ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀκαταμαχήτου τῶν Μεγάλων Πυλῶν, τῆς γνωστῆς Πόρτα-Παναγιάς τῶν Τρικάλων⁴⁴, κτίσματος (κατὰ τὸ 1283) τοῦ σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη Α' Ἀγγέλου († πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1289). Μὲ τὸ χρυσόβουλλο αὐτὸ ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἐπαναβεβαιώνει καὶ κατοχυρώνει τὴν ἰσχύ παλαιότερου χρυσοβούλλου (μετὰ τὸ 1283 χρονολογούμενου) τοῦ πάππου τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ὁμοίου χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας. Λανθασμένα οἱ A. Carile - G. Cavallo ἀναφέρουν ὡς χρονολογία τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' γιὰ τὴν Πόρτα-Παναγιά τὸ ἔτος 1331⁴⁵, προκειμένου νὰ στηρίξουν τὴ δική τους χρονολόγησιν τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας στὸ ἔτος 1332.

β'. Χρυσόβουλλο, ἔτους 1336 (Μάρτ., ἰνδ. δ'), ὑπὲρ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ζαβλαντίων (τωρινὸς Παλαιόπυργος κοντὰ στὰ Τρίκαλα), ἡ ὁποία σήμερα δὲν ὑπάρχει. Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Βέη⁴⁶.

γ'. Χρυσόβουλλο, ἔτους 1336 (Μάρτ., ἰνδ. δ'), ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, τοῦ ὁποίου ἀντίγραφο ὑπάρχει σήμερα στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα τοῦ παλαιοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Σταγῶν/Καλαμπάκας, ἐνῶ τὸ πρωτότυπό του δὲν σώζεται. Ἐχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν γράφοντα⁴⁷.

δ'. Χρυσόβουλλο, ἔτους 1336 (Μάρτ., ἰνδ. δ'), τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ γνησιότητα ἀμφισβητεῖται, ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ἐλασσόνας. Φυλάσσεται στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς καὶ ἡ τελευταία δημοσίευσή του ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸν Εὐ. Σκουβαρά⁴⁸.

3. Τὸ «ὀρκωμοτικὸν γράμμα» (Ἰούν. 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γραβριηλόπου-

44. Βλ. Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336) ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιάς) *Τρικαλινὰ* 9 (1989) 7-27, ὅπου διπλωματικὴ καὶ κριτικὴ, μὲ σχόλια, ἔκδοσιν τοῦ ἐγγράφου καὶ ἀποκατάστασιν τῆς σωστῆς χρονολογίας του (1336).

45. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., σ. 39.

46. Ν. Ἀ. Βέη, Σερβικὰ καὶ βυζαντινὰ γράμματα τοῦ Μετεώρου, *Βυζαντινὰ* 2 (1910-1911) 55-58, ἀριθ. 16, πίν. ΙΓ' [= ἀνάτυπο μὲ τὸν γερμανικὸ τίτλο *Serbisch-byzantinische Urkunden des Meteoronklosters*, Berlin (1921), σ. 55-58]. Βλ. καὶ Fr. Dölger, *Regesten*, ἀριθ. 2826, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

47. Δ. Ζ. Σοφianoῦ, *Acta Stagorum ...*, *Τρικαλινὰ* 13 (1993) 27-32, 41-42, 47-54, ὅπου διπλωματικὴ καὶ κριτικὴ, μὲ σχόλια, ἔκδοσιν τοῦ ἐγγράφου. Βλ. καὶ Fr. Dölger, *Regesten*, ἀριθ. 2825.

48. Εὐ. Σκουβαρά, *Ὀλυμπιώτισσα - Περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Μονῆς, Κατάλογος τῶν χειρογράφων, Χρονικὰ σημειώματα, Ἀκολουθία Παναγίας τῆς Ὀλυμπιώτισσας, Ἐγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς (1336-1900)*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1967, σ. 493-498, πίν. Θ'. Βλ. καὶ Fr. Dölger, *Regesten*, ἀριθ. 2824.

λου, με τὸ ὁποῖο ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς τοπάρχης καὶ χωροδεσπότης τῆς Θεσσαλίας ἐπικυρώνει τὴν κτηματική περιουσία καὶ κατοχυρώνει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων τοῦ «κάστρου» τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας⁴⁹. Στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐγγραφὸ ὀρίζεται γιὰ τὶς θεσσαλικὲς μονὲς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας καὶ τῆς Μεγάλης Πόρτας ἢ Πόρτα-Παναγιάς νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ κατέχουν καὶ νὰ ἐξουσιάζουν ὅσα κτήματα τοὺς ἔχουν δοθεῖ με βασιλικά χρυσόβουλλα⁵⁰. Τὸ ἐν λόγω γράμμα τοῦ Μ. Γαβριηλόπουλου σώζεται, στὸ πρωτότυπὸ του, στὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, μεταφερόμενο ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Λυκουσάδας μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή καὶ διάλυσή της. Ἀξιόπρόσεκτο εἶναι ὅτι στὸ ἐγγραφὸ αὐτὸ τοῦ 1342 ἀναφέρονται μαζὶ οἱ δύο σημαντικὲς σύγχρονες μονὲς τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας, τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας καὶ τῆς Πόρτα-Παναγιάς, τῶν ὁποίων τὰ δίκαια καὶ τὰ προνόμια ἦσαν κατοχυρωμένα με χρυσόβουλλα τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἀνδρονίκου Γ' (τοῦ ἔτους 1336).

4. Χρυσόβουλλο «ὀρκωμοτικὸ» τοῦ κράλη τῆς Σερβίας Στεφάνου Δουσάν, τοῦ Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1348, ἰνδ. β'. Τὸ ἐγγραφὸ αὐτό, σὲ περγαμηνή, προερχόμενο ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Λυκουσάδας, σωζόταν στὸ πρωτότυπὸ του καὶ φυλασσόταν στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπου τὸ εἶδε τὸ 1860 καὶ τὸ μνημονεύει ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνίνος⁵¹. Ἀπὸ ἐκεῖ, μετὰ ἀπὸ ἀγοραπωλησίες καὶ κληροδοσίες, κατέληξε στὴ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βελιγραδίου, ἀπ' ὅπου ὅμως, ὅπως με πληροφορήσε ὁ φίλος συνάδελφος κ. Gojko Subotić, εἶναι ἐξαφανισμένο ἐδῶ καὶ 50 περίπου χρόνια. Εὐτυχῶς, ἔχει δημοσιευθεῖ πλήρως ἀπὸ τὸν D. N. Anastasijević⁵² καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς A. Soloviev - Vl. Mošin⁵³. Μὲ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Στεφάνου Δουσάν, στὸ ὁποῖο μνημονεύονται τὰ προγενέστερα χρυσόβουλλα τῶν αἰοιδίμων βασιλέων (προφανῶς τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1289 καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἀνδρονίκου Γ' τοῦ ἔτους 1336), κατοχυρώνονται τὰ κτήματα καὶ τὰ δικαιώματα τῆς Μονῆς

49. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανού, Τὸ «ὀρκωμοτικὸν γράμμα» (Ἰουν. 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου πρὸς τοὺς Φαναριώτες τῆς Καρδίτσας. Οἱ ἐκ τῶν παραναγνώσεων καὶ παραδιορθώσεων παρανοήσεις ἐνὸς ἱστορικοῦ ντοκουμέντου, *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου γιὰ τὴν Καρδίτσα καὶ τὴν περιοχὴ της*, ἔκδ. Σύλλογος Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης ἢ «Ἀθηνᾶ», Καρδίτσα 1996, σ. 29-46, ὅπου διπλωματικὴ καὶ κριτικὴ, με σχόλια, ἔκδοσις τοῦ ἐγγράφου, διόρθωσις τῶν παραναγνώσεων καὶ παρανοήσεων του καὶ ἀποκατάστασις τῆς σωστῆς χρονολογίας 1342 ἀντὶ τῆς λαμβασμένης 1295. Στὴ μελέτη μου αὕτη (σ. 30) ἀποδέχομαι καὶ ἐγὼ τὴ λαμβασμένη χρονολογία 1332, ἀντὶ τῆς σωστῆς 1336, γιὰ τὸ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λυκουσάδας χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ'.

50. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανού, ὁ.π., σ. 33-34· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Τριχαλινὰ* 9 (1989) 8-9.

51. Antonin Archimandit, *Iz Rumelji*, 2, Πετροῦπολη 1886, σ. 397.

52. D. N. Anastasijević, Dve Dusanove grčke chrysobule, *Spomenik Srpske Kraljevske Akademiji* 55 (1922) 34-36.

53. A. Soloviev - Vl. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara* [Fontes rerum slavorum Meridionalium - Fontes lingua graeca conscripti, I, Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae], Beograd 1936, σ. 152-161, ἀριθ. XX.

τῆς Λουκουσάδας. Ἀναφέρονται ἐδῶ πολὺ περισσότερα κτήματα ἀπ' ὅσα στὰ δύο παλαιότερα χρυσόβουλλα, πράγμα πού μαρτυρεῖ τὴ μεγάλη αὔξηση τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς μονῆς⁵⁴.

5. Χρυσόβουλλο τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Νικηφόρου Β' Ὁρσίνη (Κομνηνοῦ Ἀγγέλου Δούκα), τῶν ἐτῶν 1356-1358, γραμμένο σὲ χαρτί. Τὸ εἶδε καὶ τὸ περιέγραψε, τὸν Αὐγ. τοῦ 1858, ὁ L. Heuzeu στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου⁵⁵, ὅπου προφανῶς εἶχε μεταφερθεῖ, μαζί μὲ ἄλλα ἔγγραφα, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας, μετὰ τὴ διάλυσή της. Οἱ μοναχοὶ τὸ εἶχαν ἐπικολλήσει στὸ ἔγγραφο («ὀρκωμοτικὸν γράμμα»), τοῦ Μιχαὴλ Γραβριηλόπουλου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος, προερχόμενο κι αὐτὸ ἀπὸ τὴ Λουκουσάδα. Ὁ Heuzeu τὸ ἀπεκόλλησε καὶ σώζεται ἀποσπασματικὰ (τμήματα τοῦ ἐγγράφου μὲ ἐνδιάμεσα κενά). Τὸ τελευταῖο τμῆμα φέρει ἐλλιπὴ ἐρυθρόγραφη ὑπογραφή Ἀγγελος ὁ Δούκας †, χωρὶς χρονολογία. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν καὶ ταύτισί του ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀπόψεις. Μὲ τὸ χρυσόβουλλο αὐτό, τὸ ὁποῖο δὲν ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη αὐστηρὴ διατύπωση τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων, κάποιος ἡγεμόνας-δεσπότης, πού ἔφερε τὰ ἐπώνυμα «Ἀγγελος ὁ Δούκας», κατοχυρώνει τὴν κτηματικὴν περιουσίαν καὶ τὰ δίκαια τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας, ἀναφερόμενος καὶ στὰ παλαιγενῆ ἔγγραφα τῶν αἰοδιμῶν ἐκείνων καὶ ἀγίων αὐθεντῶν καὶ προγόνων τῆς βασιλείας του⁵⁶. Προφανῶς ἐδῶ ἐννοοῦνται τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας χρυσόβουλλα τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Ἀνδρονίκου Γ', τῶν ὁποίων τὸ παρὸν ἐλλιπὲς χρυσόβουλλο εἶναι μεταγενέστερο. Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων κτημάτων τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας, τὰ ὁποῖα κατοχυρώνει καὶ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται καὶ στὰ προγενέστερα χρυσόβουλλα, παραχωρεῖ στὴ Λουκουσάδα καὶ τὴ Μονὴ τῆς Παναγίας στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας· καὶ περὶ τὸ θέμα τῆς Ἄρτας δίδωμι εἰς μετοχὴν αὐτῆς τὴν σεβασμίαν καὶ ἀγίαν μονὴν τῆς Παναγίας⁵⁷. Ἰσως πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν Κάτω Παναγίαν τῆς Ἄρτας, κτίσμα τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Β' Κομνηνοῦ Ἀγγέλου Δούκα (†1267/ 68)⁵⁸. Ἐπομένως ὁ ἐκδότης τοῦ ἀχρονολόγητου καὶ ἀταύτιστου ἀποσπασματικοῦ αὐτοῦ χρυσοβούλλου πρέπει νὰ εἶχε στὴν κατοχὴν του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, καὶ τὴν Ἡπειρον καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσε στὴν ὑπογραφήν του τὰ ἐπώνυμα Ἀγγελος Δούκας. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ δεσπότες τῆς Ἡπείρου ὑπέγραφαν μὲ τὰ ἐπώνυμα Κομνηνὸς Ἀγγελος Δούκας. Ὁ L. Heuzeu ἀποδίδει τὸ ἔγγραφο αὐτὸ στὸ

54. Βλ. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., σ. 53-55, ὅπου συγκριτικοὶ πίνακες.

55. L. Heuzeu, *Excursion*, σ. 182-183 [= ἑλλην. μετάφρ., σ. 235-237].

56. N. Ἀ. Βέη, *Fragments d'un chrysobulle ...*, *Mélanges ... à O. et M. Merlier*, 3, Athènes 1957, σ. 485.

57. N. Ἀ. Βέη, ὁ.π., σ. 485-486.

58. Γιὰ τὴ μονὴ αὐτὴ βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 2 (1936) 70-87.

δεσπότη της 'Ηπείρου Νικηφόρο Β' 'Ορσίνη⁵⁹, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο 1356-1358 ἦταν κυρίαρχος τῆς 'Ηπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας.

'Ο Ν. Βέης, κατὰ τὶς ἐρευνές του στὰ Μετέωρα, βρῆκε στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπου καὶ σήμερα φυλάσσονται, τὸ 1908⁶⁰, τὰ 9 τεμάχια τοῦ χρυσοβούλλου (ἡ ἀρίθμηση 1-9 εἶναι τοῦ Βέη· τὸ 9ο τεμάχιο φέρει μόνον τὸ λείψανο τῆς ἐρυθρόγραφης ὑπογραφῆς). 'Ο Ν. Βέης δημοσίευσε ἀργότερα τὸ ἀποσπασματικὸ αὐτὸ χρυσόβουλλο καὶ τὸ ἀπέδωσε στὸν 'Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, χρονολογώντας το γύρω στὸ 1339, πού ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας κατέλαβε μέρος τῆς 'Ηπείρου⁶¹. 'Ο Fr. Dölger σωστὰ ἀποκρούει τὴν ταύτιση αὐτὴ καὶ χρονολόγησε τοῦ Βέη, διότι ὁ 'Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος οὐδέποτε χρησιμοποίησε τὰ ἐπώνυμα 'Αγγελος Δούκας στὴν ὑπογραφή του, ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ ὕφος καὶ ὁ τύπος τοῦ ἐγγράφου δὲν εἶναι ὁ γνωστὸς καὶ καθιερωμένος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ χρυσοβούλλου. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, συμφωνώντας μὲ τὸν L. Heuzey, ἀποδίδει τὸ ἐλλιπὲς γράμμα στὸ δεσπότη τῆς 'Ηπείρου Νικηφόρο Β' 'Ορσίνη καὶ τὸ χρονολογεῖ στὰ ἔτη 1356-1358⁶². Τὴν ἄποψη τοῦ Dölger υἱοθετοῦν καὶ οἱ A. Carile - G. Cavallo⁶³. Ἀργότερα, ὁ G. Ostrogorsky, σὲ ἰδιαίτερη μελέτη του ὑποστηρίζει καὶ ἀποδίδει τὸ ἐγγράφο στὸν πατέρα τοῦ Νικηφόρου Β' τῆς 'Ηπείρου 'Ιωάννη 'Ορσίνη († 1336/37) καὶ τὸ χρονολογεῖ στὸ ἔτος 1332, πού ὁ δεσπότης αὐτὸς τῆς 'Ηπείρου γιὰ ὀλιγόμηνο διάστημα ὑπῆρξε κύριος καὶ τμήματος τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας⁶⁴. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ G. Ostrogorsky εἶχε ὑποστηρίξει, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Fr. Dölger, καὶ ὁ Μ. Λάσκαρις. Τὴ γνώμη τοῦ Ostrogorsky, γιὰ τὸν 'Ιωάννη 'Ορσίνη τῆς 'Ηπείρου, ἐκδότῃ τοῦ ἐγγράφου (τὸ ἔτος 1332) ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας, ἀποδέχεται καὶ ὁ D. Nicol⁶⁵.

'Εφόσον ὅμως τὸ ἐλλιπὲς καὶ χωρὶς χρονολογία αὐτὸ χρυσόβουλλο ἔχει συνταχθεῖ ὅπωςδήποτε μετὰ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ 'Ανδρόνικου Γ', τὸ ὁποῖο ὅπως ὑποστηρίξαμε πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἔτος 1336 (καὶ ὅχι στὸ 1332 ὅπως γινόταν δεκτὸ ὡς τῶρα), δὲν παρουσιάζει πιά πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν ταύτιση καὶ τὴ χρονολόγησή του. Ἀποκλείεται νὰ ἀποδοθεῖ στὸν 'Ιωάννη 'Ορσίνη

59. L. Heuzey, *Excursion*, σ. 182-183 [= ἑλλ. μ.ετάφρ., σ. 236-237].

60. Ν. 'Α. Βέη, *Ἐκθεσις*, σ. 51, ἀριθ. 3.

61. Ν. 'Α. Βέη, *Fragments ..., Mélanges ..., Merlier*, 3, Athènes 1957, σ. 484-486 [= ἑλλ. μ.ετάφρ., *Θεσσ. Ημερ.* 12 (1987) 5-7].

62. Fr. Dölger, *BZ* 51 (1958) 432-433 (βιβλιοκριτικὸ σημείωμα).

63. A. Carile - G. Cavallo, ὁ.π., σ. 35, 37, 41, 42.

64. G. Ostrogorsky, *Das Chrysobull des Despoten Johannes Orsini für das Kloster von Lykusa*, *Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta* 11 (1968) 205-213 [= ἑλλ. μ.ετάφρ., Ν. Η. Ζδάνης, *Θεσσ. Ημερ.* 12 (1987) 174-182].

65. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, σ. 102-103 [= ἑλλ. μ.ετάφρ., *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου 1267-1479*, σ. 141-142]. Πρβλ. καὶ Σταυρούλα Σδρόλια, *Θεσσ. Ημερ.* 12 (1987) 130-132.

τῆς Ἡπείρου καὶ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἔτος 1332. Ἀποδίδεται ἀσφαλῶς στὸ γιό του, δεσπότη τῆς Ἡπείρου, Νικηφόρο Β' Ὁρσίνη καὶ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1356 καὶ 1358, ποὺ ὁ Νικηφόρος εἶχε προσωρινὰ ὑπὸ τὴν ἐξουσία του τὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία. Ἐπομένως ἡ ἐλλίπης ὑπογραφή «Ἄγγελος Δούκας» θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ «[Νικηφόρος δεσπότης Κομνηνός] Ἄγγελος Δούκας».

6. «Σιγίλλιδος γραφή» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου (Νοέμ. 1353 - 22 Νοεμ. 1354, 8 Ὀκτ. 1364-1376), ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1371 καὶ 1376. Μὲ τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα ἀνακηρύσσεται σταυροπηγιακὴ ἡ Μονὴ τῆς Λουκουσάδας⁶⁶. Τὸ ἴδιο τὸ ἔγγραφο δὲν σώζεται, ὑπάρχει μόνο μνεῖα του στὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Νείλου, τοῦ ἔτους 1383, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος ἀμέσως πιὸ κάτω.

7. «Σιγίλλιδος γράμμα» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νείλου (1379-1388), τοῦ ἔτους 1383 (Μάιος, ἰνδ. ζ'), μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται καὶ ἐπαναβεβαιώνεται τὸ προγενέστερο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου γιὰ τὴ σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς Μονῆς τῆς Λουκουσάδας καὶ ὁ καθηγούμενός της Εὐθύμιος θεωρεῖται καὶ ὀνομάζεται ἀρχιμανδρίτης καὶ πρωτοσύγκελλος τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν [= Θεσσαλίαν] μοναστηρίων. Τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα σώζεται στὸ πρωτότυπό του, σὲ περγαμηνή, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὸ Παρίσι (Suppl. grec 1281), ἀπ' ὅπου τὸ δημοσίευσε, τὸ 1909, ὁ Σπ. Λάμπρος⁶⁷. Ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ εἶναι ἄγνωστο πῶς καὶ πότε ἀκριβῶς ἀφαιρέθηκε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ μεταφέρθηκε στὸ Παρίσι.

Αὐτὰ εἶναι τὰ σωζόμενα (πλὴν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6) ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς παλαίφατης καὶ ἱστορικῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ἑλεούσας, τῆς ἐπιλεγόμενης τῆς Λουκουσάδας, τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας, ἀπὸ τὸ περίλαμπρο κτίσμα τῆς ὁποίας οὔτε κἂν ἔχνη δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ.

Ἰόνιο Πανεπιστήμιο

66. J. Darrouzès, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, 1 *Les actes des Patriarches*, τεύχ. 5, *Les registes de 1310 à 1376*, Paris 1977, σ. 540-541, ἀριθ. 2643.

67. Σπ. Λάμπρος, Νείλου Κωνσταντινουπόλεως σιγίλλιον περὶ τῆς Μονῆς Λευκουσιᾶδος, *NE* 6 (1909) 174-178. Βλ. καὶ J. Darrouzès, *Les registes ...*, τεύχ. 6, *Les registes de 1377 à 1410*, Paris 1979, σ. 66-67, ἀριθ. 2755· V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, τ. 5, *L'Église*, Paris 1963, σ. 36-37, ἀριθ. 45, ὅπου δημοσιεύεται ἡ μολύβδινη βούλλα τοῦ σιγίλλιου.

Δημοσθένη Ν. Στρατηγόπουλου

Ο ΠΡΟΕΟΡΤΙΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΥ (20 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ)

Στὰ ἔντυπα Μηναῖα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν 20ῇ Δεκεμβρίου παράλληλα μὲ τὸν κανόνα στὸν ἅγιο Ἰγνάτιο τὸ Θεοφόρο¹ περιλαμβάνεται καὶ προεόρτιος κανόνας στὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. Στὴν ἔκδοση τῆς Ρώμης² καὶ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος³ ὁ κανόνας παραδίδεται χωρὶς β' ὠδὴ καὶ μὲ ἀκροστιχίδα Ἰδε ταῦτα προεόρτια, ὁ Ἰωσήφ. Τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων ποὺ συνθέτουν τὴν ἀκροστιχίδα⁴ κατανέμονται ὡς ἑξῆς στὶς ὀκτὼ ὠδὲς τοῦ κανόνα:

ΑΔΕΙ / ΤΑΥ / ΤΑΠ / ΡΟΕ / ΟΡΕ / ΤΙΑ / ΟΙΩ / ΣΗΦ /.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ζ' ὠδῆς δὲν συμμετέχει στὸ σχηματισμὸ τῆς ἀκροστιχίδας καί, ἐπομένως, εἶναι νόθο καὶ πρέπει νὰ ὀβελισθεῖ. Ἄρα, ὁ κανόνας ἀπαρτίζεται ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα τροπάρια.

Σὲ κατάλογο, ὅμως, τῶν ἔργων τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ἀναφέρεται ὅτι ὁ κανόνας παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Ottob. gr. 392 μετὰ β' ὠδῆς καὶ μὲ ἀκροστιχίδα Ἰδε ταῦτα προεόρτια. Ὁ Ἰωσήφ⁵. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κανόνας φέρεται μὲ μία ὠδὴ ἐπιπλέον (β' ὠδή)⁶, ἀλλὰ μὲ λιγότερα τροπάρια (ἀπὸ τὰ

1. *MR* II 555-563, *MAA* IV 144-149.

2. *MR* II 554-563.

3. *MAA* IV 144-149.

4. Περὶ τῆς ἀκροστιχίδας τῶν κανόνων καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα βλ. W. Weyh, *Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung*, *BZ* 17 (1908) 1-69.

5. Βλ. Ε. Ἱ. Τωμαδάκη, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον*, [= «Ἀθηνᾶ». Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 11], ἐν Ἀθῆναις 1971, σ. 134. Στὴ σ. 3 τῆς ἰδίας σελίδας ἀναφέρεται ὅτι τὸν κανόνα παραδίδει ὁ κώδικας Ottob. gr. 329. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ σφάλμα, ἀφοῦ ὁ κανόνας παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα 392 τῆς ἰδίας συλλογῆς.

6. Περὶ τῆς β' ὠδῆς τῶν κανόνων βλ. L. Bernhard, *Der Ausfall der 2. Ode im byzantinischen Neunodenkanon*, στὸ *Heuresis. Festschrift für Andreas Rochracher, 25 Jahre Erzbischof von Salzburg*, Salzburg 1969, σ. 91-101· βλ. ἐπίσης Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῶν λειτουργικῶν Μηναιῶν*, *VGr* 1 (1894) 341-388· τοῦ αὐτοῦ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μηναιῶν*, *EA* 20 (1900) 337-342, 388-395, 21 (1901) 37-41, 77-80· τοῦ αὐτοῦ, *Καὶ πάλιν περὶ τῆς δευτέρας ὠδῆς τῶν ἑσμετικῶν κανόνων*, *EA* 21 (1901) 425-427, 468-470· τοῦ αὐτοῦ, *Δεύτεραι ὠδαὶ ἑσμετικῶν κανόνων*, *VGr* 13 (1909) 484-488.

γράμματα τῆς ἀκροστιχίδας προκύπτει πὼς ἔχει εἴκοσι τρία)⁷, κίνησε τὴν περιέργειά μου νὰ ἐρευνήσω τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο.

Μετὰ ἀπὸ μελέτη τοῦ ἀνωτέρω χειρογράφου, ἀλλὰ καὶ χειρογράφου Μηναίου τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἐπεσήμανα τὴν παράδοση τῆς β' ὥδης τοῦ κανόνα, κατέληξα στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα ποὺ φαίνεται πὼς ὁδηγοῦν στὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ὁ κανόνας φέρει πράγματι καὶ β' ὥδή. Τὸν κανόνα παραδίδει πλήρη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Ottob. gr. 392*, καὶ ὁ *Athen. Bibl. Nat. 2267*. Δὲν μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε εὐκόλα τὴν ὑπαρξὴ β' ὥδης, ἡ ὁποία ἔχει ἐκπέσει, γιατί, τόσο στὰ ἔντυπα Μηναῖα, ὅσο καὶ στὰ χειρόγραφα, ἡ ἀκροστιχίδα ἀναγράφεται λανθασμένα. Ἔτσι, στοὺς δύο κώδικες ποὺ ἀνέφερα, ἀλλὰ καὶ στὸ *MR* καὶ *MAΔ* φέρεται ὡς ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνα ἡ Ἄδει ταῦτα προεόρτια, ὁ Ἰωσήφ⁸. Ἄν, ὅμως, γίνεи προσπάθεια σχηματισμοῦ τῆς ἀκροστιχίδας ἀπὸ τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων καὶ τῶν ἐννέα ὠδῶν, ὅπως αὐτὲς παραδίδονται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τότε διαπιστώνεται ὅτι ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΑΔΕ / ΙΤΑ / ΥΤΑ / ΤΑΠ / ΡΟΕ / ΟΡ / ΤΙΑ / ΟΙΩ / ΣΗΦ /.

Ἄρα ὁ κανόνας στὴν πλήρη του μορφή περιλαμβάνει εἴκοσι ἑξὶ τροπάρια καὶ φέρει ἀκροστιχίδα: Ἄδει ταῦτα τὰ προεόρτια ὁ Ἰωσήφ. Εἶναι ἀπὸ τίς ἐλάχιστες περιπτώσεις κανόνων τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ποὺ δὲν φέρουν ἀκροστιχίδα ἓνα ἱαμβικὸ τρίμετρο⁹ καὶ ὡς ἐπέκτασή του τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ. Πιστεύοντας ὅτι αὕτὴ εἶναι ἡ γνήσια μορφή τῆς ἀκροστιχίδας τοῦ κανόνα ὑποθέτω ὅτι τὸ πρόβλημα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἔκπτωση τῆς β' ὥδης καὶ ἀπὸ λάθος κάποιου ἀντιγραφέα στὴν ἀναγραφὴ τῆς ἀκροστιχίδας¹⁰. Στὴ συνέχεια γιὰ νὰ συμφωνεῖ ἡ ἀκροστιχίδα μὲ τὰ ἀρχογράμματα τῶν τροπαρίων ἔχουμε εἰσαγωγὴ νόθων τροπαρίων ἀλλὰ καὶ ἀλλαγὴ στὴ θέση κάποιων ποὺ ἦδη ὑπάρχουν. Ἔτσι, θεωροῦνται νόθα καὶ πρέπει νὰ ὀβελιστοῦν: τὸ δ' τροπάριο τῆς α' ὥδης (Ἰδοῦ νῦν πεπλήρωται τοῦ Ἡσαΐου) καὶ τὸ γ' τροπάριο τῆς ζ' ὥδης (Ἐν σπηλαίῳ Βηθλεέμ). Ἐπίσης, τὸ γ' τροπάριο τῆς γ' ὥδης (Ὑμνον / πᾶσα προεόρτιον) πρέπει νὰ μετακινηθεῖ στὴν α' θέση.

Μὲ βάση τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέραμε καὶ τίς παρατηρήσεις ποὺ κάναμε ὁ κανόνας πρέπει νὰ εἶχε τὴν παρακάτω ἀρχικὴ μορφή:

7. Τὸ προσγεγραμμένο ἰ στὴν ἀκροστιχίδα δὲν ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλου τροπαρίου.

8. Ὁ Ε. Ἰ. Τωμαδάκης ἀπὸ παρανόνηση ἀναφέρει Ἄϊδε ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ἄδει βλ. Ε. Ἰ. Τωμαδάκης, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος...*, σ. 134.

9. W. Weyh, *Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung*, *BZ* 17 (1908) 43.

10. Πρόκειται γιὰ σφάλμα ἀπλογραφίας βλ. Ε. Mioni, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία* [μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη], Ἀθήνα 1979², σ. 121.

KEIMENO

Cod. Ottob. gr. 392 (XIII s.)¹¹, ff. 117^v-122^v: O.

Cod. Atheniensis Bibl. Nat. 2267 (XI s.)¹², ff. 64^v-66: E

Κανὼν ὁ προεόρτιος· οὗ ἡ ἀκροστιχίς·
Ἄδει ταῦτα τὰ προεόρτια ὁ Ἰωσήφ.

ᾠδὴ α΄. Ἦχος α΄. ᾠδὴν ἐπινίκιον

Ἀρξώμεθα σήμερον / προεορτάζειν	MR II 554
Δεσμῶν ἀπολύων με / τῆς ἁμαρτίας	MR II 554
Ἐδὲμ διανοίγεται / σοῦ γεννωμένου	MR II 554
[Ἰδοὺ νῦν πεπλήρωται / τοῦ Ἡσαΐου...]	MR II 554

f. 118 ᾠδὴ β΄.

Ἴδετε, ἴδετε
 ὅτι Θεὸς ἐγώ εἰμι,
 ὁ δουλωθέντα τὸν λαὸν
 τοῦ Ἰσραὴλ τῷ Μωϋσῇ δημαγωγεῖν
 ἐν ἐρήμῳ προστάξας
 καὶ σώσας ὡς δυνατὸς
 τῇ ἐξουσίᾳ μου.

5

Ἴδετε, σύνεστε
 ὅτι Θεὸς ἐγώ εἰμι,
 ὁ χωρηθεὶς ἐν τῇ γαστρὶ
 τῆς ἐν σαρκὶ ἀποτεκούσης με μητρὸς
 Βηθλεὲμ ἐν σπηλαίῳ,
 ὅπως σώσω τοὺς κλοπῇ
 θανόντας βρώσεως.

5

Τί σοι προσάξωμεν,
 τῷ ποιητῇ τῆς κτίσεως;
 δούλου μορφὴν γὰρ ὑποδύς
 ἐλευθερῶσαι δουλωθέντας τῇ φθορᾷ

10

11. E. Feron - F. Battaglini, *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Romae 1893, σ. 205.

12. Α. Πολίτη (μὲ τὴ συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη), *Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, [= Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 54], Ἀθῆναι 1991, σ. 290.

τοὺς ἀνθρώπους προέρχῃ
ἐν σπηλαίῳ Βηθλεέμ,
εὐσπλαγχνε Κύριε.

Ἄστρον ἀνέτειλεν 15
ἐξ Ἰακώβ, ὡς γέγραπται,
καὶ ἐφειλκύσατο πρὸς φῶς
τῆς ἐπιγνώσεως αὐτοῦ περιφανῶς
βασιλεῖς ἀστρολόγους,
Ἰησοῦς ὁ βασιλεὺς, 20
ὁ τοῦ παντὸς φωτισμός.

tit. Ὁ κανὼν ὁ προεόρτιος φέρων ἀκροστιχίδα· ἄδει ταῦτα προεόρτια ὁ ἰωσήφ Ο. Ὁ κανὼν προ-
εόρτιος τῶν γενεθλίων τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ· φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· ἄδει ταῦτα
προεόρτια ὁ ἰωσήφ Ε.

heirm. β' EE 13, n. 17 Andreae 2 Θεὸς· αὐτὸς EE 4 τὸν Μωϋσῆν δημαγωγῶν Ο

3 χωρισθεῖς Ο 4 τῆς σαρκὶ ἀποτικτούσης με Ε 11-12 ἐλευθερώσαι τοὺς ἀνθρώπους δου-
λωθέντας τῇ φθορᾷ προέρχῃ Ε 17 ἐφειλκύσατο Ο 21 καὶ τοῦ Ε.

10 Phil. 2,7 15-16 Nu. 24,17 20 Marc. 15,32

Ῥδὴ γ'. Λίθον / ὃν ἀπεδοκίμασαν
Ῥυμνον / πᾶσα προεόρτιον MR II 555
Ταύτην / τοῦ Χριστοῦ τὴν σάρκωσιν MR II 555
Ἄστρον / ἥδη ἀνατέλαλκεν MR II 555

Ῥδὴ δ'. Ἐν πνεύματι προβλέπων
Τὰ ὄρη οἱ βουνοὶ τε / καὶ ξύλα τοῦ δρυμοῦ, MR II 557
Ἀνάλαβε, προφῆτα, / ψαλτήριον, Δαυὶδ, MR II 557
Πῶς δέξεται σε, Λόγε, / τικτόμενον σαρκὶ MR II 558

Ῥδὴ ε'. Τὴν σὴν εἰρήνην δὸς ἡμῖν
Ῥανάτωσαν γηθόμεναι / νεφέλαι γλυκασμόν· MR II 559
Οἱ θεῖοι νῦν σκιρτήσατε / προφῆται τοῦ Θεοῦ· MR II 559
Ἐδὲμ πάλαι κλεισθεῖσά μοι / ἀνοίχθητι λοιπὸν MR II 559

Ῥδὴ ς'. Τὸν προφῆτην Ἰωανν
Οὐρανὸς ἐπὶ τῆς γῆς / τὸν οὐράνιον δηλοῖ MR II 559
Ῥητορεύει καὶ βοᾷ / ὁ προφῆτης ἐμφανῶς· MR II 559
[Ἐν σπηλαίῳ Βηθλεέμ / κόρη τίκτει ἐμφανῶς...] MR II 560

ᾠδὴ ζ'.	Τοὺς ἐν καμίνῳ παῖδάς σου, σωτήρ, Τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐν σώματι δηλῶν Ἰδοὺ ἐκ ρίζης ῥάβδος Ἰεσσαὶ Ἀκουτισθῶμεν λόγων ἱερῶν	MR II 561 MR II 561 MR II 561
ᾠδὴ η'.	Ὅν φρίττουσιν ἄγγελοι Ὁ Κύριος ἔρχεται / ἐν ξένῳ τοκετῷ Ἰδοὺ ἡ ἀνάκλησις / ἡμῶν ἐπιδημεῖ Ὡς ὥμοσε Κύριος, / πεπλήρωκεν ἰδοὺ	MR II 562 MR II 562 MR II 562
ᾠδὴ θ'.	Τὴν ζωοδόχον πηγὴν τὴν ἀέναον Σὺν πατριάρχαις δικαίοις τε ἅπασι Ἦδη τῆς θείας τοῦ Λόγου σαρκώσεως Φέρει Χριστὸν ὥσπερ μύρον ἀκένωτον	MR II 563 MR II 563 MR II 563

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BZ	=	<i>Byzantinische Zeitschrift</i> , Leipzig / München 1892 κ.έ.
EA	=	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Σύγγραμμα περιοδικόν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1-43 (1881-1923).
EE	=	Σ. Εὐστρατιάδου, <i>Εἰρμολόγιον</i> , [= Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 9], Chennevières-sur-Marne 1932.
MAΔ IV	=	<i>Μηναιὸν τοῦ Δεκεμβρίου</i> , Ἐκδόσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1975.
MR II	=	<i>Μηναιὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ</i> , Τόμος δεύτερος περιέχων τὴν ἀκολουθίαν τῶν Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου μηνῶν, Ἐν Πώμῃ 1889.
VVr	=	<i>Vizantiskij Vremennik</i> , St. Petersburg - Moskva 1-25 (1894-1927).

ΟΙ «BULGARI QUI SCLAVI APPELLANTUR» ΣΤΟΝ ΒΙΟ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΪΤΟΥ (1009-1065)

Στον Βίο του αγίου Γεωργίου του Αγιορείτου¹, ο οποίος υπήρξε ηγούμενος της μονής των Ιβήρων κατά τα έτη 1045-1056², στην παράγραφο 36 (σ. 104-105) του χειμένου ο συγγραφέας του Βίου αναφέρει τα εξής³: «Μας είναι αρεστό να μνημονεύουμε το μεγάλο και αποστολικής δύναμης έργο του αγίου: λέγω ότι συντρίφτηκαν τα είδωλα και εξαλείφθηκε η λατρεία τους. Αυτό το ύψιστης θεικής λάμψης έργο επιτέλεσε στην εποχή μας ο μακάριος. Υπάρχει πράγματι μεταξύ των κτημάτων του Αγίου Όρους κάποιο χωριό ονομαζόμενο Λιβιάδια (Livadia)⁴, τόπος ο οποίος βρίσκεται κοντά σε κάποιον κόλπο μέσα σε απόλυτη ερημιά, ανάμεσα σε διάσελα σκεπασμένα από βελανιδιές, όπου δεν νομίζω ότι έζησε ποτέ κάποιος άγιος. Εκεί πέρα μακριά ήταν εγκατεστημένοι Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι, άνθρωποι τελείως ηλίθιοι, όμοιοι με κτήνη, ασεβείς, που τρέφονταν με βρωμερά ερπετά. Σ' αυτό λοιπόν το χωριό όπως είπαμε, από τα παλιά χρόνια μέχρι την εποχή μας παρέμενε ένα μαρμάρινο ομοίωμα, γυναικεία μορφή, το οποίο εκείνοι οι ηλίθιοι άνθρωποι, όπως είπαμε, λάτρευαν ακόμη και τότε από δεισδαιμονία, λέγοντας: "το θάλλπος του ήλιου και η βροχή και όλα τα αγαθά προέρχονται από αυτό: διότι έχει στη δική του εξουσία οποιουδήποτε τη

1. Ο Βίος είναι γραμμένος στα γεωργιανά από κάποιον μαθητή του Γεωργίου του Αγιορείτου, τον μοναχό Γεώργιο Mtsiré, στα τέλη της δεκαετίας 1060 ή τις αρχές της δεκαετίας 1070. Βλ. *Actes d' Iviron I*, (έκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, H. Métréveli), σ. 6 (εισαγωγή J. Lefort, στο εξής: J. Lefort, *Actes d' Iviron*) και αυτότη σημ. 6, όπου οι προτεινόμενες από άλλους ερευνητές χρονολογίες συγγραφής του Βίου.

2. J. Lefort, *Actes d' Iviron I*, σ. 50. Η γέννηση του Γεωργίου βάσει ενδείξεων που παρέχονται στον Βίο του τοποθετείται περί το 1009 και ο θάνατός του το 1065. Βλ. M. Tarchnizvili, *Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur auf Grund des ersten Bandes der georgischen Literaturgeschichte von K. Kekelidze* (Studi e Testi 185), Città del Vaticano 1955, σ. 159-160. Για τη ζωή και τη δράση του Γεωργίου του Αγιορείτου βλ. J. Lefort, *Actes d' Iviron I*, σ. 50 κ.ε.

3. Μεταφράζω από τη λατινική απόδοση του γεωργιανού χειμένου από τον P. Peeters, *Histoires monastiques géorgiennes: Vita et mores sancti et beati nostri Georgii Hagioritae, Analecta Bollandiana* 36-37 (1917-1919) 77-159 (στο εξής: *Vita Georgii Hagioritae*).

4. Πρόκειται για το τοπωνύμιο Livdia ή Livsda (Libyzasda) - Λιβύζασδα και Λιβυσδιάς [= όνομα χωριού που μνημονεύεται στα *Actes d' Iviron II*. 41.64 (1079) και 52.169, 173, 175, 179, 182 (1104)] το οποίο ταυτίζεται με το σημ. χωριό Ολυμπιάς στη ΒΑ Χαλκιδική. Βλ. σχετικά Ι. Α. Παπάγγελος, *Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη* 1981, σ. 226. - Του ίδιου, *Ειδήσεις γιά τά ιβηριτικά μετόχια τής Ίερισσού, Δώρημα στόν Ίωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13.2 (1985) 1581 σημ. 42. - J. Lefort, *Actes d' Iviron I*, σ. 52 σημ. 1 και σ. 83.

ζωή και τον θάνατο θελήσει". Όταν λοιπόν είδε εκείνους τους ανθρώπους, τους λάτρευε εκείνου του ειδώλου να επιδίδονται σε τόσο μεγάλη, πέρα από το μέτρο ασέβεια, αισθάνθηκε οίκτο και υπέφερε για τη φθορά τους. Έτσι κάποτε, όταν ο άγιος πορευόμενος και πάλι προς τη βασιλίδα πόλη περνούσε από το χωριό αυτό, ήρθαν προς αυτόν εκείνοι οι μωροί άνθρωποι, οι οποίοι του είπαν: "αν εύχεται να διευθετήσεις με επιτυχία όλες τις υποθέσεις σου, παρακάλεσε τη θεά μας να σε προστατέψει ενώπιον του βασιλιά". Ο άγιος τους είπε: "Πολύ καλά! Πηγαίνετε και δείξτε μου αυτήν. Για μια τόσο ευνοϊκή είδηση σας χρωστώ πολύ μεγάλη ευγνωμοσύνη". Έτσι εκείνοι οι άνθρωποι οδήγησαν τον άγιο προς την άλαλη και άφυχη θεά τους, την οποία μόλις αντίκρυσε, είπε σ' εκείνους: "Αυτά ως εδώ· Αύριο θα έρθω μόνος μου και θα την δω καλά". Την επαύριο, με το πρώτο φως, ζήτησε να του δοθεί ένα σφυρί σιδερένιο και πορευθήκε ο ίδιος ο γέροντας με τον οικονόμο, ενώ και δύο άλλοι άνδρες τον συνόδευαν. Και όταν πλησίασε στον τόπο, σχεδίασε στο μέτωπό της το σημείο του τιμίου σταυρού και άρχισε να απαγγέλλει το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο: "Ὑν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος" και τα λοιπά. Εκείνοι τότε οι άνθρωποι του είπαν: "Αλίμονό σου! Καταδικάζεις τον εαυτό σου σε θάνατο". Χαμογέλασε ο γέροντας και σαν γενναίος πολεμιστής, οπλισμένος με τον σταυρό του Χριστού όρμησε ξαφνικά στο άγαλμα και κραδαίνοντας το σφυρί άρχισε να το κτυπά και το έσπασε σε μικρά κομμάτια. Τα αποτελέσματα αυτού του έργου παραμένουν εκτεθειμένα μέχρι τώρα στη θεά και μαρτυρούν τον θεϊκό ζήλο του ανθρώπου του Θεού».

Το ενδιαφέρον της έρευνας προσείλκυσαν οι αναφερόμενοι στο κείμενο του Βίου *Bulgari qui Slavi appellantur*⁵. Ποιοι ήταν αυτοί οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι», ή «Σκλάβοι Βούλγαροι», όπως μνημονεύονται σε χρυσόβουλλο του Ρωμανού Β' του 959/60⁶; Οι «Σκλάβοι Βούλγαροι», οι εγκατεστημένοι, σύμφωνα με το χρυσόβουλλο, στην περιοχή της Ιερισσού, είχαν αποσπάσει «τοπία» της μονής Κολοβού, τα οποία της είχαν δοθεί παλιότερα στην περιοχή. Ο αυτοκράτορας για να αποζημιώσει το μοναστήρι για τις απώλειες αυτές του δώρισε 40 παροίκους άτελεις⁷. Σε αυτούς τους «Σκλάβους Βουλγάρους»

5. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 105.2-3.

6. Το χρυσόβουλλο αυτό του Ρωμανού Β' (959/60) για τη μονή Κολοβού δεν σώζεται αλλά μνημονεύεται περιληπτικά μέσα σε έγγραφο της μονής Ιβήρων του 1059 ή 1074 του χριτού Λέοντα, ο οποίος επικυρώνει για τη μονή Ιβήρων τα παλαιά αυτοκρατορικά της προνόμια: *Actes d' Iviron* II. 32.10-14 (έκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, V. Kravari και H. Métréveli). - Για την ταύτιση των «Βουλγάρων που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου με τους «Σκλάβους Βουλγάρους» του χρυσοβούλλου του 959/60 βλ. κατ. σ. 145 και σημ. 12.

7. *Actes d' Iviron* II, 32.10-14: και ὁ τοῦ μακαρίτου βασιλέως κυ(ροῦ) Ῥωμανοῦ, τοῦ πατρὸς τῶν αἰοδιμῶν βασιλέων τοῦ τε κυ(ροῦ) Βασιλείου καὶ τοῦ κυ(ροῦ) Κωνσταντίνου τῶν πορφυρογεννήτων, ἐκτεθεὶς κατὰ τὸ ζυγὴ ἔτος ἐπὶ τῇ μονῇ τοῦ Κολοβού, παροίκων ἀτελῶν τεσσαράκοντα δωρεὰν αὐτῇ παρέχων, ἀνθ' ὧν ἀφῆρέθησαν τοπί(ων) ἀπὸ τῶν πάλαι παραδοθέντων τῷ μέρει αὐτῆς ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ἐρισσοῦ παρὰ τῶν ἐνοικηθέντων ἐκεῖσε Σκλάβων Βουλγάρων.

Οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» σύμφωνα με τον Βίο ήταν εγκατεστημένοι στο χωριό

του χρυσοβούλλου στράφηκε κατ' αρχήν η έρευνα. Η χρονολογία εγκατάστασής τους στην περιοχή της Ιερισσού και η εθνική τους προέλευση αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης. Ιδιαίτερα με το ζήτημα των «Σκλάβων Βουλγάρων» του χρυσοβούλλου του 959/60 ασχολήθηκε ο F. Dölger στη μελέτη του «Μια σλαβική εγκατάσταση στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης τον 10ο αιώνα»⁸. Ο F. Dölger υποστήριξε ότι με το «Σκλάβοι Βούλγαροι» στις πηγές χαρακτηρίζονται οι «Βούλγαροι Σλάβοι» σε αντίθεση με τους «Σλάβους από τη Μακεδονία»⁹ και, όσον αφορά την προέλευσή τους, ότι ήταν μεμονωμένες ομάδες που αποχωρίστηκαν από τις μάζες των Βουλγάρων κατά τις σχεδόν ετησίως επαναλαμβανόμενες επιδρομές του Συμεών στην Ελλάδα μεταξύ 913-924 και εγκαταστάθηκαν όπου βρήκαν εύφορη γη¹⁰.

Τη χρονολογία εγκατάστασης των «Σκλάβων Βουλγάρων» στην Ιερίσσο μεταξύ 913-924, που υποστήριξε ο F. Dölger, δέχθηκε και ο Γ. Σούλης¹¹, ο οποίος πρότεινε επίσης και την ταύτιση των «Σκλάβων Βουλγάρων» του χρυσοβούλλου του 959/60 με τους «Βουλγάρους που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου του αγίου Γεωργίου του Αγιορείτου¹², καθώς και με τους Σλάβους τους υπογράφοντες μια έγγραφον άσφάλεια του 982¹³. Αντίθετα ο G. Ostrogorsky απέρ-

«Λιβάδια» (§ 36, σ. 104.26 κ.ε.), τη σημερινή Ολυμπιάδα (βλ. σημ. 4). Πρέπει να υποθέσουμε ότι ομάδα «Σκλάβων Βουλγάρων» είχε εγκατασταθεί εκεί ή μετακινήθηκε από την περιοχή της Ιερισσού βορειότερα.

8. F. Dölger, *Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert* (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Heft 1), München 1952 (στο εξής: F. Dölger, *Fall*).

9. Ο F. Dölger, *Fall* 28: «das Σκλάβοι Βούλγαροι in unserer Urkunde die Bedeutung hat: "bulgarische Slaven" (im Gegensatz zu "Slaven aus Makedonien,...")». Ο F. Dölger, αυτόθι, σ. 19 κ.ε., παρακολουθώντας τη σημασιολογική εξέλιξη του ονόματος «Σκλάβοι» κατέληξε ότι μέχρι το πρώτο τρίτο του 12ου αιώνα το όνομα απαντά στις πηγές αποκλειστικά στην εθνική του σημασία, και μόνον αργότερα το εθνικό «Σκλάβοι» ευρύνεται εννοιολογικά στην προσηγορική του σημασία: «σκλάβος» = ο ανήκων στην κατάσταση του σκλάβου. Όσον αφορά την συνεχφορά «Σκλάβοι Βούλγαροι» παρατήρησε (αυτόθι 27-28) ότι τέτοιοι είδους επιθετικοί προσδιορισμοί μεμονωμένων φυλών από μεγαλύτερες ήταν συνήθεις στους Βυζαντινούς, όπως π.χ. «Ούννοι Σάβειροι», «Κουτρίγουροι Ούννοι», «Σκυθαί Σλάβοι» κ.π.ά.

10. F. Dölger, *Fall* 18-19.

11. Γ. Σούλης, On the Slavic Settlement of Hierissos in the Tenth Century, *Byzantion* 23 (1953) 67-72, κυρίως σ. 68 (στο εξής: Γ. Σούλης, *Settlement*).

12. Γ. Σούλης, *Settlement* 71-72. Την ταύτιση αυτή αποδέχθηκε ανεπιφύλακτα ο V. Beševliev, *Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, Serta Slavica in memoriam Aloisii Schamus*, München 1971, σ. 37-41, κυρίως σ. 32 κ.ε. (στο εξής: V. Beševliev, *Frage*). - Του ίδιου, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, σ. 170-172 (στο εξής: V. Beševliev, *Periode*). - Του ίδιου, *Moite čičovci v Solunsko, Madara* 3 (1992) 11-27, κυρίως σ. 23 κ.ε. (στο εξής: V. Beševliev, *Moite čičovci*). - Ο J. Lefort, *Actes d' Iviron I*, σ. 52, τους θεωρεί ως «évidemment parents des Sclaboi Boulgaroi installés à Hiérisso avant 959».

13. Γ. Σούλης, *Settlement* 69-70. Το έγγραφο αφορά σε μια συμφωνία των κατοίκων της Ιερισσού και του Ιωάννου του Ίβηρος, πρώτου ηγουμένου της μονής Ιβήρων, και Ιωάννου Τορνικίου, του

ριψε την προτεινόμενη από τον F. Dölger χρονολόγηση¹⁴, ενώ η Δ. Παπαχρυσάνθου¹⁵ τοποθετεί την εγκατάσταση των «Σκλάβων Βουλγάρων» στην Ιερισσό προ του 959 (χρονολογία του εγγράφου) και μετά το 942-943 (χρονολογία του εγγράφου του επόπτου Θωμά)¹⁶.

Αντιρρήσεις στις θέσεις του F. Dölger και του Γ. Σούλη (όσον αφορά την ταύτιση των «Σκλάβων Βουλγάρων» με τους Σλάβους του εγγράφου του 982) εξέφρασε κυρίως ο V. Beševliev¹⁷, ο οποίος και διατύπωσε μια άλλη άποψη. Δέχεται την ταύτιση των «Βουλγάρων που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου με τους «Σκλάβους Βουλγάρους» του χρυσοβούλλου του 959/60¹⁸ αλλά θεωρεί: α) ως απορριπτέα την ερμηνεία του F. Dölger ότι το «Σκλάβοι Βούλγαροι» χαρακτηρίζει τους «Βουλγάρους Σλάβους» σε αντιδιαστολή προς τους «Σλάβους από τη Μακεδονία», διότι αυτοί οι «Βούλγαροι Σλάβοι» ζούσαν επίσης στη Μακεδονία¹⁹ β) ως απίθανη την υπόθεση ότι διακρίνονταν βάσει γλωσσικών γνωρισμάτων, γιατί και οι μεν και οι δε μιλούσαν την ίδια γλώσσα²⁰. Πιθανότατα αυτοί οι Βούλγαροι μιλούσαν σλαβικά και γι' αυτό ονομάζονταν «Σλάβοι Βούλγαροι»²¹ γ) ότι οι Σλάβοι που υπογράφουν ως μάρτυρες το έγγραφο του 982 δεν μπορεί να είναι οι ίδιοι με τους «Βουλγάρους Σλάβους» (όπως υποστήριξε ο Γ. Σούλης). Αυτό που τους διαφοροποιεί είναι ότι οι Σλάβοι του εγγράφου του 982 είναι χριστιανοί, ενώ οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» σύμφωνα με τον Βίο του αγίου Γεωργίου του Αγιορείτου είναι ειδωλολάτρες²². Με τούτο συμφωνεί, προσθέτει ο V. Beševliev, και η μαρτυρία ενός σιγιλλίου του 975

Συγκέλλου, ιδρυτή της μονής: *Actes d' Iviron I*, 4 (a. 982). Την ταύτιση αυτή των Σλάβων του εγγράφου με τους «Σκλάβους Βουλγάρους» απέρριψε ο V. Beševliev (βλ. κατ. σ. 146), ενώ την αποδέχεται ο Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα* (Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 1), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 98-99 (στο εξής: Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*).

14. G. Ostrogorsky, *O Vizantijskim državnim seljacima i vojnicima. Dve povelje iz doba Jovana Cimiska, Glas Srpske akad. Nauka*, 214 (1955) 42-43.

15. *Actes du Prôtaton* 39 (έκδ. D. Papachryssanthou).

16. *Actes du Prôtaton* 5 (942-943).

17. Βλ. V. Beševliev, *Frage* 37 κ.ε. - Του ίδιου, V. Beševliev, *Moite žičovci* 23 κ.ε. - Του ίδιου, *Periode* 170-172. - Βλ. Και τις αντιρρήσεις του Φ. Μαλιγκούδη, *Σλάβοι* 91 κ.ε., στην άποψη του F. Dölger, *Fall* 17, ότι η εγκατάσταση των «Σκλάβων Βουλγάρων» στην περιοχή της Ιερισσού έλαβε χώρα ανεξάρτητα από τη θέληση των βυζαντινών αρχών.

18. Βλ. ανωτ. σημ. 12.

19. V. Beševliev, *Frage* 40: «Οι Σκλάβοι Βούλγαροι erklärte F. Dölger für "bulgarische Slaven" im Gegensatz zu "Slaven aus Makedonien". Diese Erklärung ist aus dem Grund abzulehnen, da diese "bulgarische Slaven" ebenfalls in Makedonien wohnten».

20. V. Beševliev, *Frage* 40. - Του ίδιου, *Moite žičovci* 24.

21. V. Beševliev, *Moite žičovci* 24. Η διαφορά των Βουλγάρων Σλάβων, υποστηρίζει ο V. Beševliev, αυτόθι, «βρισκόταν αλλού, δηλαδή στα έθιμα, στην πίστη και στη συνείδηση ότι αυτοί ήταν διαφορετικής καταγωγής από τους Σλάβους». Όσον αφορά την εθνολογική σύσταση των Βουλγάρων Σλάβων ο V. Beševliev, *Periode* 171-172, υποστηρίζει ότι ήταν «ή εκσλαβισμένοι Βούλγαροι ή ένα μείγμα από Βουλγάρους και Σλάβους».

22. V. Beševliev, *Frage* 40-41.

της μονής Ιβήρων ότι εξαιτίας των επιδρομών των *έθνων* είχαν καταστραφεί 36 οίκοι της μονής της Λεοντίας στο θέμα Θεσσαλονίκης²³. «Ο όρος *έθνη*», σημειώνει, «σημαίνει εδώ ειδωλολάτρες, όπως και στη γλώσσα της Καινής Διαθήκης»²⁴.

Η άποψη στην οποία καταλήγει ο V. Beševliev είναι αυτή που υποστήριξε παλαιότερα και ο T. Gerasimov²⁵: ότι οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου ταυτίζονται με τους Βουλγάρους του Κούβερ των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Πρόκειται για απογόνους του Κούβερ, οι οποίοι εισέδυσαν για άγνωστους λόγους κατά τον 10ο/11ο αιώνα στην περιοχή, δέχθηκαν τη σλαβική γλώσσα, ενώ αργότερα εξαφανίστηκαν μπροστά στο σλαβικό πληθυσμό, όπως συνέβη και με τους Βουλγάρους του Δούναβη. «Κατ' αυτόν τον τρόπο», καταλήγει, «οι Βούλγαροι του Κούβερ διατηρήθηκαν στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης μέχρι τον 12ο αιώνα»²⁶.

Πολλά από τα επιχειρήματα του V. Beševliev γεννούν ερωτήματα και αμφιβολίες. Η υπόθεσή του ότι οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» ή «Σκλάβοι Βούλγαροι» των πηγών μιλούσαν σλαβικά γι' αυτό και ονομάζονταν έτσι, προϋποθέτει ότι αυτοί οι Βούλγαροι είχαν έρθει σε άμεση επικοινωνία και σχέση με Σλάβους του βυζαντινού χώρου, οι οποίοι δεν ήταν βέβαια ειδωλολάτρες αλλά χριστιανοί. Σ' αυτή την περίπτωση, αναρωτιέται κανείς, είναι δυνατόν να πήραν από αυτούς μόνο τη γλώσσα χωρίς να δεχτούν καμιά επιρροή ως προς την πίστη τους, παραμένοντας δηλαδή ειδωλολάτρες; Και η άλλη υπόθεση του ίδιου ερευνητή ότι τα *έθνη* που αναφέρει το σιγίλλιο του 975 της μονής Ιβήρων, τα οποία «αφάνισαν» τους 36 οίκους της μονής της Λεοντίας στο θέμα Θεσσαλονίκης, είναι αυτοί οι ειδωλολάτρες «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου δεν είναι πειστική. Τίποτε δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι υπό τον όρο *έθνη* στο έγγραφο του 975 εννοούνται αποκλειστικά οι Βούλγαροι Σλάβοι του Βίου, όπως πιστεύει ο V. Beševliev. Θα μπορούσαν να είναι οι Ούγγροι, οι οποίοι διενεργούν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη μεταξύ 934-970²⁷. Οπωσδήποτε δεν είναι εύκολο να αποφανθούμε ποιους βαρβαρικούς (ειδωλολατρικούς;)

23. Actes d' Iviron II. 20-25 (975): ... *πρὸς τοῦτοις ἀνακείσθαι τῇ τοιαύτῃ μονῇ (= Λεοντία) καὶ ἐξουσαστους οἴκους τὸν ἀριθμὸν τριακονταεξὲς κατὰ τὸ θέμα Θεσσαλονίκης ... ἐπεὶ τοὺς εἰρημένους ... οἴκους οὐχ εὔρον ... διὰ τὸ τοῦτους ἀφανισθῆναι ἐκ τῶν ἐθνῶν ...*

24. V. Beševliev, *Frage* 40. - Του ίδιου, *Periode* 171. - Του ίδιου, *Moite* *čičovci* 24.

25. T. Gerasimov, *Romanski. Svedenija za edin mramoren udol u bālgarskite slavjani v Solunsko* (Ezikoveski-etnografski izsledvanija), Sofija 1960, σ. 557.

26. V. Beševliev, *Moite* *čičovci* 25. - Βλ. Και του ίδιου, *Periode* 172. - Του ίδιου, *Frage* 41.

27. Πρβ. και Actes d' Iviron I, σ. 112 (σχόλια) και την παρατήρηση ότι «... 975 est une date trop haute pour qu' on puisse penser que les Bulgares aient attaqué Thessalonique, et les Russes de Svjatoslav ne semblent jamais s' être aventurés dans la partie occidentale des Balkans». - Για τις επιδρομές των Ούγγρων βλ. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Οι Ούγγροι και οι επιδρομές τους στον δυτικο-ευρωπαϊκό και στον βυζαντινό χώρο (τέλη 9ου-10ος αι.), *Βυζαντινά* 20 (1999) 65-135.

λαούς εννοεί το έγγραφο υπό τον όρο αυτό και γιατί δεν τους κατονομάζει. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι δεν ήταν γνωστό ποιοι ακριβώς ήταν οι επιδρομείς αυτοί που κατέστρεψαν τα κτήματα της μονής, γι' αυτό και ο συντάκτης του εγγράφου²⁸ τους αποκαλεί αόριστα ως *έθνη*.

Το ζήτημα που προβάλλει κατά τη γνώμη μου είναι κατά πόσο οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» ήταν πράγματι ειδωλολάτρες, όπως τους εμφανίζει ο συγγραφέας του Βίου.

Ο βιογράφος του αγίου στην προσπάθειά του να παρουσιάσει τον Γεώργιο ως επιτελούντα έργο αποστολικού κύρους²⁹ είναι προφανές ότι παρασύρεται σε υπερβολές, ανακρίβειες και αντιφάσεις κατά την αφήγηση του επεισοδίου. Παρουσιάζει τον Γεώργιο να συντρίβει το είδωλο με παρρησία μάρτυρα αγίου των πρώτων χριστιανικών αιώνων σε μια όψιμη εποχή³⁰, και από την άλλη τους Βουλγάρους Σλάβους ως ηλίθιους, κτηνώδεις και σκληροκόφους ειδωλολάτρες που ζουν σε ημιάγρια κατάσταση μέσα σε μια τελείως απομονωμένη τοποθεσία³¹. Ωστόσο αυτοί οι ίδιοι άξεστοι άνθρωποι εμφανίζονται στον Βίο να συνομιλούν με τον άγιο και να γνωρίζουν τον λόγο και τον προορισμό του ταξιδιού του,

28. Ο συντάκτης του εγγράφου (σιγγιλίου) είναι ο Θεόδωρος Κλάδων, πρωτοσπαθάριος, *ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου καὶ ἐκπροσώπου*: Actes d' Iviron I, 2.1-3 (975).

29. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 104.23-24. *Memorare etiam juvat magnae et apostolicae potestatis (facinus) a sancto editum: comminuta dico idola deletumque cultum eorum*.

30. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 105.24 x.ε. *Et cum loco appropinquasset (= Γεώργιος), signum venerandae crucis in fronte sua descripsit, coepitque recitare evangelium secundum Iohannem: "In principio erat Verbum" et reliqua. Illi autem homines (= οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι») ei dixerunt: "Heus tu! mortem tibi conciscis". Subrisit senex et quasi bellator fortis, cruce Christi armatus in simulacrum repente irruit, ac vibrato malleo illud tundere coepit et minutatim confregit*.

Ο συγγραφέας του Βίου προφανώς εδώ επαναλαμβάνει μοτίβο που απαντά σε Βίους και κυρίως «Μαρτύρια» των πρώτων χριστιανικών αιώνων, οι συγγραφείς των οποίων εμφανίζουν τους μάρτυρες αγίους να καταστρέφουν αγάλματα-είδωλα αλλά και άλλα λατρευτικά αντικείμενα. Αναφέρει ενδεικτικά τον Προκόπιο από την Καισάρεια της Παλαιστίνης επί Διοκλητιανού, ο οποίος λακτίζοντας σπάζει αγάλματα θεών στο σπίτι της μητέρας του, τον άγιο Υάκινθο από την Αμάστριδα, ο οποίος κόβει δένδρο που λατρευόταν από τους κατοίκους της πόλης, ή τον Ευφύχιο από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, ο οποίος καταστρέφει τον ναό της τύχης, όπου ο Ιουλιανός πρόσφερε σπονδές x.ά. Βλ. Passio de Saint Procope martyr a Césarée de Palestine (BHG³ 1577d), έκδ. Fr. Halkin, *Inédits byzantins d' Ochrida, Candie et Moscou* (Subsidia Hagiographica 38), Bruxelles 1963, σ. 104.29 x.ε. - Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μάρτυρος Ὑακίνθου, έκδ. Fr. Halkin, *Hagiographica inedita decem* (Corpus Christianorum. Series Graeca 21), Turnhout 1989, σ. 57.28 x.ε. - "Αθλήσις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Εὐφυχίου τοῦ ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902, σ. 593.13-15. - Ευχαριστώ τον x. Σ. Πασχαλίδη για την υπόδειξη των σχετικών πηγών.

31. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 104-105.26 x.ε. *Est enim inter villas Sancti Montis vicus aliquis nomine Livadia, qui locus est reductus quidam sinus, in vasta solitudine, inter iuga quercetis horrida, ubi non opinor aliquem e sanctis umquam vixisse. Illic porro consederant Bulgari qui Sclavi appellantur, homines plane stupidi, brutis similes, inverecundi, impura reptilia depascentes*.

διότι τους βλέπουμε να τον συμβουλεύουν (να επικαλεστεί τη θεά τους) για την ευόδωση των υποθέσεων που είχε να διεκπεραιώσει κατά τη συνάντησή του με τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη³². Τούτο επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι γνώριζαν, ή είχαν τη δυνατότητα να γνωρίζουν, πρόσωπα και πράγματα και ότι τα περί πλήρους απομόνωσής τους, όπως και οι χαρακτηρισμοί τους από τον βιογράφο του Γεωργίου ως *hominess plane stupidi, brutis similes*³³ κ.λπ., είναι τουλάχιστον υπερβολικά και ανακριβή. Θα έλεγα ότι ο συγγραφέας του Βίου υπερτονίζει με ακραίους χαρακτηρισμούς το πνευματικό και βιωτικό επίπεδο αυτών των ανθρώπων θέλοντας προφανώς να καταδείξει ότι είναι αποτέλεσμα της ειδωλολατρικής πίστης τους, ή και το αντίστροφο, δηλαδή ότι η πνευματική και κοινωνική τους υστέρηση είναι ο λόγος της ειδωλολατρίας τους. Θα παρατηρούσα τέλος ότι η επίκληση της θεάς τους, που παρατίθεται μέσα στο κείμενο, φαίνεται να είναι ως προς το λεκτικό και εκφραστικό στυλ κατά μίμηση επίκλησης αρχαιοελληνικής θεότητας³⁴.

Η εξακρίβωση της ιστορικής αλήθειας των στοιχείων που μας δίνει ο Βίος δεν είναι εύκολο ζήτημα. Μπορούν να γίνουν υποθέσεις και να δοθούν διάφορες ερμηνείες. Κατά τη γνώμη μου αυτοί οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» δεν ήταν ειδωλολάτρες, όπως τους παρουσιάζει ο βιογράφος, αλλά μια ελλιπώς εκχριστιανισμένη ομάδα Βουλγάρων³⁵, που αποκόπηκαν πιθανώς από τις στρατιές του Συμεών κατά την περίοδο των επιδρομών του (913-924) στη Θράκη και τη Μακεδονία³⁶. Ζώντας σε δυσπρόσιτη περιοχή της ΒΑ Χαλκιδικής και επομένως χωρίς δυνατότητα συχνής επικοινωνίας με άλλα χωριά, από τους κατόικους των οποίων θα μπορούσαν να διδαχθούν χριστιανικά ήθη και συνήθειες και να δεχθούν κοινωνικές επιρροές, ανακαλύπτοντας κάποιο αρχαίο άγαλμα που παρίστανε γυναικεία μορφή είδαν σ' αυτό την απεικόνιση της Παναγίας. Το γεγονός δεν είναι πρωτόφαντο. Είναι γνωστό ότι σε πολλά μέρη της Θράκης ο ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός προσκυνούσε ανάγλυφα του «Θράκα Ιππέα» ως εικόνα του αγίου Γεωργίου³⁷. Ο άγιος Γεώργιος ο Αγιορείτης για να εξαλείψει αυτή τη λατρευτική πλάνη των Βουλγάρων Σλάβων και αποκαταστήσει τον

32. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 105.13 κ.ε. *Quondam igitur, cum ad urbem regiam iterum proficiscens per villam praedictam iter faceret sanctus, ad eum accesserunt homines illi desipientes; qui dixerunt ei: "Si quidem optas ut ex omnibus negotiis tuis prospere te expedias, roga deam nostram ut tibi apud regem patrocinetur"*.

33. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 105.3-4.

34. Vita Georgii Hagioritae § 36, σ. 105.8-10: *Apricitas et pluvia, bonaque universa ab illo (= simulacrum) descendunt; nam cuiuscumque ei libuerit vitam et mortem in suo habet arbitrio*.

35. Πρβ. και J. Lefort, Actes d' Iviron I, σ. 52, ο οποίος τους χαρακτηρίζει ως «fort mal christianisés».

36. Αυτή είναι η άποψη του F. Dölger, Fall 18-19. Βλ. ανωτ. σ. 145.

37. Βλ. σχετικά Κ. Μ. Αποστολίδης, Περί του Θρακός 'Ιππέως ή του Κυρίου 'Ηρωος, 'Αρχαίων του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσολογικού Θησαυρού 6 (1939-40) 1-20, κυρίως σ. 16.

ορθό τύπο λατρείας προέβη στον συμβολικό θρυμματισμό του αγάλματος. Ένα άλλο στοιχείο που νομίζω ότι ενισχύει την εκδοχή ότι οι «Βούλγαροι που ονομάζονται Σκλάβοι» του Βίου δεν ήταν πραγματικά ειδωλολάτρες είναι ότι δεν γίνεται λόγος για προσηλυτισμό τους στον χριστιανισμό³⁸. Αν ο άγιος μετά την πράξη του κατακερματισμού του αγάλματος είχε αποδυθεί σε έργο εκχριστιανισμού τους, ή είχε αναθέσει σε άλλον την αποστολή αυτή, ο βιογράφος του δεν θα παρέλειπε να τονίσει με έμφαση το γεγονός³⁹.

Καταλήγοντας θα έλεγα ότι η μαρτυρία του Βίου του αγίου Γεωργίου του Αγιορείτου περί ειδωλολατρίας των «Βουλγάρων που ονομάζονται Σκλάβοι» είναι επισφαλής. Ο V. Beševliev δεχόμενος τη μαρτυρία αυτή ως αναμφίβολα αληθινή επιχειρηματολογεί βασιζόμενος σε ένα αβέβαιο στοιχείο μιας αγιολογικής πηγής για να υποστηρίξει τη θεωρία του περί ταύτισης των Βουλγάρων Σλάβων του Βίου και του χρυσοβούλλου του 959/60 με τους Πρωτοβουλγάρους του Κούβερ των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου και κατ' επέκταση επιβίωσης αυτών των Πρωτοβουλγάρων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης⁴⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

38. Ο V. Beševliev πιστεύει αντίθετα ότι οι Βούλγαροι του Βίου προσηλυτίστηκαν στον χριστιανισμό από τον άγιο: βλ. Frage 40. – Periode 171. – Moite žičonci 24.

39. Νομίζω ότι όταν ο συγγραφέας του Βίου στην αρχή της αφήγησης του επεισοδίου μιλά για «συντριβή των ειδώλων και εξάλειψη της λατρείας τους» (§ 36, σ. 104.24-25: *comminuta dico idola deletumque cultum eorum*), υπαινίσσεται την πράξη του κατακερματισμού του αγάλματος-ειδώλου από τον Γεώργιο με αποτέλεσμα και την κατάργηση της λατρείας του, που πρόκειται να αφηγηθεί, την οποία βέβαια πράξη θέλοντας να εξυμνήσει τον άγιο παρουσιάζει ως «μεγάλης και αποστολικής δύναμης έργο» (§ 36, σ. 104.23-24: *magnae et apostolicae potestatis (facinus) a sancto editum*).

40. Παρατηρήσεις μου για μαρτυρίες περί παρουσίας Πρωτοβουλγάρων του Κούβερ στον κεντρομακεδονικό χώρο βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Τò επεισόδιο τοῦ Κούβερ στὰ «Θαύματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 1 (1981) 67-87. - Ἡ ἑκστρατεία Ἰουστινιανοῦ Β' κατὰ τῶν Βουλγάρων καὶ Σλάβων (688), *Βυζαντινά* 2 (1982) 111-124. - *The Inscription of the "Madara Horseman". Remarks and Problems.* (National Hellenic Committee for South-Eastern European Studies. Center for South-Eastern European Studies 41), Athens 1997.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1387-1391/1394)

Το πέραςμα των Οθωμανών στην ευρωπαϊκή ήπειρο από το παραθαλάσσιο φρούριο της Τζύμπης (1352) και η εγκατάστασή τους στην Καλλίπολη (1354) αποτελούν γεγονότα σταθμούς στην πορεία των Οθωμανών για την κατάκτηση των λαών της ΝΑ Ευρώπης¹.

Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν την έναρξη της οθωμανικής κατάκτησης των Βαλκανίων και κατά συνέπεια τη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της χερσονήσου του Αίμου. Επιδρομές, λεηλασίες, καταλήψεις και καταστροφές των αστικών κέντρων και της υπαίθρου, εγκαταστάσεις Τούρκων εποίκων στις λεηλατημένες και κατακτημένες περιοχές, κύματα προσφύγων που μετακινούνταν προς ασφαλέστερους τόπους, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη νέα πραγματικότητα στη Βαλκανική μετά τα μέσα του 14ου αι. μ.Χ.².

Το χρονικό αυτό διάστημα, τα τελευταία δηλαδή πενήντα χρόνια του 14ου αι., κατά τα οποία τέθηκαν τα θεμέλια της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια από τις πιο σκοτεινές περιόδους της βαλκανικής ιστορίας. Τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι οι πληροφορίες των πη-

1. Bl. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 437-438 (στο εξής: G. Ostrogorsky, *Geschichte*).

2. Την πραγματικότητα αυτή, τις καταστροφές των εισβολέων, τους εποικισμούς και τις συνέπειές τους στον πληθυσμό των Βαλκανίων κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια του 14ου αι. περιγράφουν οι βυζαντινές πηγές. Πλούσιες σε πληροφορίες είναι κυρίως, μεταξύ άλλων έργων, οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη (Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολαί*, έκδ. R.J. Loenertz, Démétrius Cydonès, *Correspondance*, τ. I, II, Studi e Testi 186, Città del Vaticano 1956, στο εξής Κυδ., Επ.) και οι *Αποδείξεις ιστοριών* του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, έκδ. E. Darkò, *Laonici Chalkokandylae, historiarum demonstrationes* 1-2, Budapestini 1922-1927, στο εξής Χαλκοκονδύλης (Darkò). Ο καταστροφικός χαρακτήρας των οθωμανικών επιδρομών στα Βαλκάνια έχει ήδη σχολιασθεί από πολλούς ερευνητές, βλ. ενδεικτικά F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, Wien-München 1944, σ. 46 κ.ε. - D. Angelov, *Certain aspects of the conquête des peuples balkaniques par les Turcs, Byzantinoslavica* 17 (1956) 220-275, ιδιαίτερα σ. 232-237 με πηγές. - Sp. Vryonis, *The Conditions and Cultural Significance of the Ottoman Conquest in the Balkans*, ανατ. Variorum Reprints, London 1971. - G. Kastellan, *Histoire des Balkans*, Fayard 1991, ελλ. μτφρ. έκδ. Γκοβόστης. - Γ. Βογιατζής, *Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές συνέπειες*, έκδ. Ηρόδοτος 1998, με πλούσια βιβλιογραφία και πηγές.

γών, βυζαντινών ή δυτικών, που αναφέρονται στην εξάπλωση της κυριαρχίας των Οθωμανών στη χερσόνησο του Αίμου, περιγράφουν την οθωμανική προέλαση κατά τρόπο αδρομερή και συνοπτικό³. Κυρίως είναι λιγοστές οι αναφορές στα εσωτερικά πράγματα των κατακτητών, στον αγώνα δηλαδή επιβολής που κατήγαγε η αναπτυσσόμενη οθωμανική δυναστεία πάνω στους εμίρηδες της Ανατολίας συγχρόνως με την κατάκτηση των Βαλκανίων και στη σημασία της δράσης των μαχητών του ιερού πολέμου, των γαζήδων, που διεξήγαγαν το μεγαλύτερο μέρος των κατακτήσεων στα Βαλκάνια⁴. Ακόμη, δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους ιστορικούς της περιόδου αυτής η ακριβής περιγραφή του καθεστώτος κατοχής που επέβαλλαν οι κατακτητές στα κυριευμένα εδάφη κατά την πρώτη φάση κατάκτησης των Βαλκανίων, δηλαδή ως το 1402⁵. Ελάχιστα ικανοποιητική προς την κατεύθυνση αυτή είναι και η συμβολή των τουρκικών πηγών. Η οθωμανική ιστοριογραφία, που ουσιαστικά αρχίζει τον 15ο αι., είναι στην πραγματικότητα στρατευμένη στην εξύμνηση του μεγαλείου του εκάστοτε σουλτάνου. Περιστατικά που θα μπορούσαν να θεωρηθούν μειωτικά για την οθωμανική δυναστεία αποσιωπούνται⁶. Έτσι, ενώ τα γεγονότα της στρατιωτικής κατάκτησης των Βαλκανίων

3. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ιστορικοί της άλωσης Δούκας, Γεώργιος Σφραντζής, Μιχαήλ Κριτόβουλος. Εξαιρεση αποτελεί το ιστορικό έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, στο οποίο η ιστορία των ετών 1298-1463 αποτελεί κύριο μέρος του έργου με επίκεντρο τον τουρκικό παράγοντα, όπως δηλώνει και ο συγγραφέας στην αρχή του έργου του, Χαλκοκονδύλης (Darkò) I, σ. 1.6-2.5: *τῆς τε Ἑλλήνων φημί τελευταῖς τὰ ἐς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐπισυμβεβηκότα, καὶ Τούρκων ἐπὶ μέγα δυνάμειος καὶ ἐπὶ μέγιστον τῶν πάποτε ᾗδθη ἀφικομένων. ἀρ' ὧν δὴ τὴν τοῦδε τοῦ βίου εὐδαμονίαν ἐπὶ τάναντία φερομένην ἐπιλεγόμενος ἴσχην αὐτῇ καὶ ἄλλοτε ἄλλως, θέμις ἡγοῦμαι εἶναι περὶ ἀμφοῖν τούτων μνήμην ποιῆσθαι οὐκ ἀεικῇ*. Εκτός από τα γενικά ιστορικά έργα που αναφέρθηκαν, υπάρχουν πολλές άλλες πηγές για τα γεγονότα της τελευταίας πεντηκονταετίας του 14ου αι., χρονικά, διηγήσεις, ενθυμήσεις, επιστολές, επίσημα κρατικά και εκκλησιαστικά έγγραφα κ.ά. Οι πληροφορίες όμως που παρέχουν οι πηγές αυτές για τα οθωμανικά πράγματα είναι αποσπασματικές.

4. Για τον όρο *ghazi*, πολεμιστής της πίστης, βλ. στην *Encyclopédie de l'Islam*, τ. II, Paris 1965. Για τους γαζήδες γενικά, τη θέση τους στην κοινωνία του Ισλάμ και τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν στο κατακτητικό έργο των Σελτζούκων και Οθωμανών, βλ. I. Melikoff - P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion 11* (1936) 285-319. - E. Werner, *Akritai und Ghazi, Studia Byzantina, Beiträge aus der byzantinischen Forschung der DDR*, Halle Wittenberg 1966, σ. 27-47. - P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle and London 1977, ελλ. μτφρ. εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σ. 35 κ.ε. - Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1986, ελλ. μτφρ. εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996. - C. Imber, *The Legend of Osman Gazi*, στο: *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Institute for Mediterranean Studies, Rethymnon 1993, σ. 67-75.

5. Η πρώτη περίοδος της οθωμανικής ιστορίας ορίζεται συνήθως από τους ειδικούς ερευνητές μεταξύ των ετών 1300-1566. Η χρονολογία 1402 επιλέχθηκε εδώ γιατί τη χρονιά αυτή με τη μάχη της Άγκυρας (1402) και τον θάνατο του Βαγιαζίτ Α' (1389-1402) κλείνει η πρώτη φάση (1352-1402) της οθωμανικής επέκτασης στα Βαλκάνια. Για τη σημασία της μάχης της Άγκυρας στην ιστορία των βαλκανικών λαών, βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 460.

6. Για τις οθωμανικές πηγές και την ιστορική τους αξία, βλ. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927. - E. A. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των πα-*

από τους Οθωμανούς κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια του 14ου αι. είναι λίγο ως πολύ γνωστά σήμερα, ύστερα από πολυετή έρευνα στον τομέα αυτό⁷, δεν έχει διερευνηθεί πλήρως το καθεστώς κατοχής που επέβαλαν οι πρώτοι Οθωμανοί στα Βαλκάνια μέχρι το 1402, ακριβώς λόγω της έλλειψης επαρκών πληροφοριών από τις πηγές⁸.

Η κατάληψη της βυζαντινής Μακεδονίας από τους Οθωμανούς πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά μέσα στα όρια της σκοτεινής αυτής περιόδου, κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. Αναφερόμενοι στη διαδικασία της οθωμανικής διείσδυσης στον χώρο της Μακεδονίας οι ερευνητές σημειώνουν την κατάσταση αναρχίας και ρευστότητας που κυριάρχησαν στον χώρο της Μακεδονίας, καθώς οι γαζήδες δρώντας σε μια χαλαρή σχέση εξάρτησης από τον σουλτάνο, ξεχύνονταν προς διάφορες κατευθύνσεις ερημώνοντας την ύπαιθρο, πολιορκώντας και καταλαμβάνοντας αστικά κέντρα και επιβάλλοντας την εξουσία τους σε ευρύτερες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου, πριν ακόμη η επίσημη οθωμανική εξουσία εδραιώσει την κυριαρχία της σε αυτές⁹.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων των μακεδονικών πόλεων, για τις οποίες κρίνεται δυσχερές ο προσδιορισμός των διαφόρων σταδίων της κατάκτησης πριν από την οριστική κατάληψη. Η οριστική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς χρονολογείται το 1430¹⁰. Πριν όμως

λαιών σουλτάνων (1300-1400), Αθήνα 1991, με πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία. - C. Imber, *Legend* 67-75. - Γ. Βογιατζής, *Μειονεκτήματα των οθωμανικών πηγών που αφορούν στη γνώση της πρώιμης οθωμανικής κυριαρχίας στη Θράκη*, *Θρακικά Χρονικά* 45 (1991) 30 κ.ε.

7. Ενδεικτικά σημειώνω μερικά από τα βασικότερα γενικά έργα: M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, 1381-1400*, Leipzig 1923. - M. Braun, *Kosovo*, Leipzig 1937. - P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938. - Γ. Γ. Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, Αθήνα 1947. - Κ. Άμαντος, *Σχέσεις Έλλήνων και Τούρκων από το ένδεκάτο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α'. *Οι πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των Έλληνικών χωρών (1071-1571)*, Αθήνα 1955. - G. Ostrogorsky, *Geschichte* 385 κ.ε. - E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht. Die Osmanen (1300-1481)*. *Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte*, Berlin 1966. - H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The classical Age 1300-1600*, London 1973.

8. Σημαντικά προς την κατεύθυνση αυτή είναι τα έργα των P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle and London 1977. - *Histoire de l'Empire Ottoman*. Sous la direction de Robert Mantran, Fayard 1992. - *The Ottoman Emirate (1300-1389), Halcyon Days in Crete I. A Symposium Held in Rethymnon. 11-13 January 1991*, έκδ. E. Zachariadou, Institute for Mediterranean Studies, Rethymnon 1993. Δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν εδώ οι πολυάριθμες μελέτες που έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το ζήτημα αυτό.

9. Βλ. Α. Βαχαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη³ 1992, σ. 27-28. - Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δράσης των γαζήδων στον χώρο της Μακεδονίας αποτελεί η περίπτωση του Γαζή Εβρενός. Ο Εβρενός, που συμμετείχε δραστήρια στον επεκτατικό πόλεμο των πολεμιστών της πίστης στα Βαλκάνια, πήρε ως τιμάριο την ευρύτερη περιοχή των Σερρών από τον Μουράτ Α' που τον ονόμασε udj-begi. Ο Βαγιαζίτ Α' το 1390 επικύρωσε την κατοχή του τιμάριου στον Εβρενός. Για τη ζωή και τη δράση του Γαζή Εβρενός βλ. άρθρο της I. Mélikoff στην *Encyclopédie de l'Islam*, τ. II, Paris 1965 και Α. Βαχαλόπουλος, *Μακεδονία* 53-54.

10. Βλ. Sp. Vryonis, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430*, στο A. M. Bryer and

από το γεγονός αυτό, από πολύ ενωρίς, οι επιδρομείς έκαναν την εμφάνισή τους μπροστά στα τείχη της Θεσσαλονίκης. Ο γνωστός λόγιος του 14ου αι., Δημήτριος Κυδώνης, αναφέρει την εμφάνιση των πρώτων επιδρομέων στις 11 Απριλίου του 1372: *ἤκουσα γάρ καὶ τὸ πρὸ τῶν πυλῶν στράτευμα καὶ τὸν βάρβαρον ἡγεμόνα καὶ τὴν λείαν ἣν ἤλασαν καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν τειχῶν μετὰ τοῦ δακρύειν μόνον τὰ τοιαῦτα ὀρῶντας* μας πληροφορεῖ ο Δημήτριος Κυδώνης¹¹, χωρίς να προσδιορίζει τον ηγέτη των τουρκικών στρατευμάτων που εμφανίσθηκαν μπροστά στα τείχη της πόλης. Το γεγονός ότι κατά το 1372 ο σουλτάνος Μουράτ Α' απουσίαζε από την Ευρώπη¹² σε συνδυασμό με την αόριστη αναφορά του Κυδώνη σε ένα βάρβαρο ηγεμόνα, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Τούρκοι επιδρομείς που εμφανίσθηκαν το 1372 μπροστά στα τείχη της Θεσσαλονίκης, δεν ήταν παρά σώματα γαζήδων που μετά τη μάχη του Έβρου (1371) ξεχύθηκαν στη Ν. Μακεδονία με σκοπό τη λεηλασία¹³. Η επόμενη προσβολή της Θεσσαλονίκης αναφέρεται στις πηγές δέκα περίπου χρόνια αργότερα, κατά το 1383¹⁴. Ήδη από το 1381 ο σουλτάνος Μουράτ Α' είχε και πάλι στρέψει την προσοχή του προς την Ευρώπη, όπου ανέλαβε μια σειρά από πολεμικές εκστρατείες, ξεκινώντας έτσι μια νέα φάση στη διαδικασία της κατάκτησης των Βαλκανίων¹⁵.

H. Lowry, ed., *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham and Dumbarton Oaks 1986, σ. 231-281, με πηγές και προηγούμενη βιβλιογραφία.

11. Κυδ. Επ. Ι. 77, σ. 110.9 κ.ε. - Πρβλ. και *Βυζαντινά Βραχέα Χρονικά*, έκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. I-II, Wien 1975, στο εξής Βρ. χρ. Ι, 49,6 (1372), σ. 351: *κατὰ τὴν ε' τοῦ ἀπριλλίου μηνός, τῆς ι' ἰνδικτιῶνος, ἡμέρᾳ τρίτῃ, ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην ὁ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος μετὰ κατέργου. τῇ ἑνδεκάτῃ τοῦ αὐτοῦ, ἐπὶ ἡμέρᾳ σαββάτῳ ἠπιδάλησαν οἱ Μουσουλμάνοι εἰς τὴν Θεσσαλονίκην*. Την ανάλυση των γεγονότων, βλ. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Romae 1960, στο εξής G. Dennis, *Reign* 55-56. - Α. Βακαλόπουλος, Μακεδονία 29 και F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones Briefe*, Stuttgart 1982, τ. Ι,2, σ. 517-518.

12. Για την απουσία του Μουράτ από τη Θράκη και την παραμονή του στη Μ. Ασία από το 1366, βλ. I. Beldiceanu-Steinherr, *La conquête d'Adrinople par les Turcs: La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 439-461 με πηγές. Για την επάνοδο του Μουράτ Α' στην ευρωπαϊκή ήπειρο το 1373 μας πληροφορούν ρητώς οι πηγές, Χαλκοκονδύλης (Darkò) Ι, σ. 39-41. - Βρ. Χρ. Ι, 9, 24, σ. 95. Το γεγονός αναφέρεται σε συνδυασμό με τη σύγκρουση Ιωάννη Ε' και Ανδρονίκου Δ' το 1373. Η επάνοδος του Μουράτ Α' στην Ευρώπη σήμανε και τη λήξη της κυριαρχίας των γαζήδων, ανεξέλεγκτων ως τότε, στον χώρο της Θράκης. Βλ. σχετικά και I. Beldiceanu-Steinherr, ό.π. και D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972, σ. 288.

13. Για τη σημασία της μάχης του Έβρου και τα γεγονότα που ακολούθησαν βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 446 κ.ε. - Α. Βακαλόπουλος, Μακεδονία 29 κ.ε.

14. Για την έναρξη της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης από το φθινόπωρο του 1383 βλ. την ανάλυση των γεγονότων με πηγές από τον G. Dennis, *Reign* 61-88. Ιδιαίτερα πλούσιες είναι οι πληροφορίες που παρέχουν οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη προς τον Μανουήλ. Εντούτοις δεν ονομάζονται από τις βυζαντινές πηγές οι αρχηγοί των τουρκικών στρατευμάτων. Εξάιρεση αποτελεί ο Χαλκοκονδύλης (Darkò) Ι, 42.10.

15. Για τους στόχους του Μουράτ Α' μετά το 1381 κατά τη διαδικασία κατάκτησης των Βαλκανίων, βλ. αναλυτικά P. Sugar, *Νοτιοανατολική Ευρώπη* 55 κ.ε. - C. Imber, *Ottoman Empire* 33 κ.ε.

Στα εδάφη της βυζαντινής Μακεδονίας κατά το διάστημα αυτό έδρασαν δύο κυρίως προσωπικότητες της οθωμανικής στρατιωτικής τάξης. Ο γαζή Εβρενός¹⁶ και ο Τσανταρλή Καρά Χαλίλ (Χαίρεντίν)¹⁷ που προερχόταν από οθωμανική οικογένεια ουλαμάδων, είχε ονομασθεί περί το 1381 από τον Μουράτ Α' βεζίρη και υπήρξε ο αντιπρόσωπος του σουλτάνου στα ευρωπαϊκά εδάφη κατά το διάστημα απουσίας του Μουράτ Α' στην Ανατολία (1387).

Ακριβώς οι δύο αυτοί αρχηγοί εμφανίσθηκαν το 1383 μπροστά στα τείχη της Θεσσαλονίκης¹⁸ και άρχισαν την πολιορκία της πόλης. Τα γεγονότα της πολιορκίας είναι σε αδρές γραμμές γνωστά. Την άμυνα της Θεσσαλονίκης διηύθυνε ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος¹⁹. Η αντίσταση των πολιορκημένων υπήρξε μακροχρόνια παρά το γεγονός ότι ο Μανουήλ εκτός από την τουρκική επίθεση αντιμετώπιζε και τη δυσαρέσκεια των κατοίκων της πόλης. Οι Θεσσαλονικείς που αναγκάστηκαν να αναλάβουν το βάρος των πολεμικών δαπανών και στη συνέχεια δοκίμασαν τα δεινά της μακροχρόνιας πολιορκίας, δυσφορούσαν και εκδήλωναν την απαρέσκειά τους στην πολιτική του ηγεμόνα τους. Στη δυσφορία των κατοίκων της πόλης συντελούσε επιπροσθέτως το γεγονός ότι ακόμη ήταν νωπές στη μνήμη των Θεσσαλονικέων οι δυσμενείς συνέπειες των ταραχών που προκάλεσαν οι κοινωνικές αντιθέσεις των μέσων του 14ου αι.²⁰. Ο Μανουήλ επιδίωξε

- G. Castellan, *Ιστορία* 85 κ.ε. - N. Vatin, *L'ascension des Ottomans (1362-1451)*, στο *Histoire de l'Empire Ottoman* 42 κ.ε. - E. Zachariadou, *From Avlona to Antalya: Reviewing the Ottoman Military Operation of the 1380s*, στο: *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, *Halcyon Days in Crete II. A Symposium Held in Rethymnon. 9-11 January 1994*, έκδ. E. Zachariadou, Institute for Mediterranean Studies, Rethymnon 1994, σ. 227-232.

16. Για τον Εβρενός βλ. ανωτ. σημ. 9 της παρούσας μελέτης.

17. Για τον Τσανταρλή Καρά Χαλίλ, βλ. άρθρο του V. L. Ménage, Djandarli, στην *Encyclopédie de l'Islam*, τ. II, Paris 1965, τη μελέτη των F. Taeschner - P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Candarlyzade (14/15. Jhdt.) und ihre Denkmäler*, *Der Islam* 18 (1929). Για τον χρόνο θανάτου του Τσανταρλή Καρά Χαλίλ το 1387 στις Σέρρες, βλ. επίσης St. Reinert, *From Nis to Kosovo polje. Reflections on Murad I's Final Years*, στο *Ottoman Emirate (1300-1389)* 180, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

18. Βλ. F. Taeschner-P. Wittek, ό.π., σ. 71.

19. Ύστερα από μια αναγκαστική συμφιλίωση που έλαβε χώρα μεταξύ του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' και του πρωτότοκου γιου του Ανδρονίκου Δ' τον Μάιο του 1381 (F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6, Vienna 1860-1890, στο εξής MM 2, 25-27) ακολούθησε φυγή του Μανουήλ Β' για τη Θεσσαλονίκη, όπου εγκαταλείποντας τη φιλοτουρκική πολιτική του πατέρα του οργάνωσε μια επιτυχή άμυνα εναντίον των Τούρκων. Τα ιστορικά γεγονότα δίνουντα αναλυτικά με πηγές από τους R. J. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Remarques sur leur Correspondances, Echos d'Orient* 36 (1937) 271-287. - G. Dennis, *Reign 26-51*. - J. W. Barker, *Manuel II Paleologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, N. J. 1968.

20. Για την κατάσταση στη Θεσσαλονίκη κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι., βλ. B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Θεσσαλονίκη μετά το πέρας του κινήματος των ζηλωτών (1350-1387)*, *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 219-228, με βάση κυρίως τις επιστολές των λόγιων της εποχής, με την προηγούμενη βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό. - B. Χριστοφορίδης, *Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του*, *Επιστ. Επετ. Θεολ. Σχολ. Αριστ.*

την αρωγή του αδελφού του Θεοδώρου Παλαιολόγου, δεσπότη του Μυστρά, καθώς και των Βενετών και του πάπα στην αντιμετώπιση των Οθωμανών. Ατυχώς όμως οι προσπάθειές του έπεσαν στο κενό²¹. Δεν έλειψαν οι διαπραγματεύσεις και με την αντίθετη πλευρά, των επιτιθέμενων Οθωμανών. Οι διαπραγματεύσεις αυτές, που μας είναι εμμέσως γνωστές από τις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη προς τον Μανουήλ στη Θεσσαλονίκη και προς τον Ραδηνό²², απευθύνονταν και προς τον σουλτάνο Μουράτ Α' και προς τον βεζίρη Τσανταρλή. Έγιναν με πρωτοβουλία του Μανουήλ, αλλά και του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε', που από την Κωνσταντινούπολη έστειλε πρεσβεία προς τον Τσανταρλή²³. Φοβόταν ο αυτοκράτορας ότι η πολιτική του Μανουήλ θα οδηγούσε στην οριστική απώλεια της Θεσσαλονίκης. Οι διαπραγματεύσεις έλαβαν χώρα σε δύο χρονικές φάσεις: στην αρχή της πολιορκίας²⁴ και όταν αυτή πλησίαζε προς το τέλος της, το 1386²⁵. Το ακριβές περιεχόμενό τους δεν μας είναι γνωστό. Το ύφος του Κυδώνη, υπαινικτικό και περιήλοχο, επιτρέπει μόνο τη διατύπωση υποθέσεων για το ζήτημα

Παν/μίου 29 (1988) 518-592.

21. Για τις απόπειρες εξεύρεσης βοήθειας και τις σχετικές επαφές του Μανουήλ Β', βλ. G. Den-
nis, Reign 103-150 και πρόσφατα A. Luttrell, Latin Responses to Ottoman Expansion before
1389, στο *Ottoman Empire (1300-1389)* 129 κ.ε.

22. Βλ. Κυδ., Επ. II, 285 (φθινόπωρο 1383), Επ. II, 318 (1385-1386?). Για τον Ραδηνό, προς
τον οποίο απευθύνεται η τελευταία επιστολή (II, 335, ίσως φθινόπωρο ή θέρος 1385-1386), βλ. *Pro-
sopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, Wien 1976, στο εξής PLP, τ. 10, 23986.

23. Η πρεσβεία προς τον Τσανταρλή, που, όπως προκύπτει από την επιστολή του Κυδώνη
II, 318, βρισκόταν έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, πρέπει να έλαβε χώρα κατά το 1386. Ο R. J.
Loenertz χρονολογεί την επιστολή αυτή 1385-1386? Επειδή όμως ο Τσανταρλή κατά το 1385 εξε-
στράτευσε κατά των Αλβανών (βλ. κατ. σημ. 31), η πρεσβεία θα πρέπει να έλαβε χώρα μετά την επι-
στροφή του Τσανταρλή από την αλβανική επιχείρηση, επομένως κατά το 1386.

24. Κυδ., Επ. II, 285, σ. 207.17-21 (φθινόπωρο 1383): ... και την πόλιν ὡς ἤδη χεϊμένην πενθῶ, εἰ
μὴ Θεός, ὁ φῆς, χεῖρα ὀρέξει. οὐδὲν γὰρ ἄλλο λείπεται λέγειν. καὶ ταῦτα μὴδ' ἀπὸ ψεύδους λοιπὸν
ὕπολειψθείσης ἐλπιδος, ἥ μέχρι νῦν ἡμᾶς ὁ δειλὸς καὶ κατάρατος ἐκείνος διήγεν. Ἐκείνον μὲν οὖν ὁ
Θεὸς τῆς ψευδολογίας ἀμύναιτο, καὶ μάθοι παθῶν ὅσῳ βέλτιον ἦν αὐτῷ μὴ ψεύσασθαι τὰς ἐπαγγελίας.
(«Κατάρατος» ο Μουράτ Α').

25. Κυδ., Επ. II, 318, σ. 246.21-24: ... ἡ τοῦ Ἡσιόδου θεὸς ἐκήρυξε πρέσβεις ἐλέσθαι τὸν βασιλέα
(Ιωάννης Ε') πρὸς Καρατίνην, (Τσανταρλή Καρα Χαλὶλ), πράξοντας αὐτῷ τε καὶ τοῖς Θεσσαλο-
νικεῦσιν εἰρήνην, ἄλλων δὲ ἄλλους αἰρεσθῆναι λεγόντων, καὶ μέχρι πολλοῦ τῶν ὀνομάτων ἀγνω-
σμένων, ὕστερον ἐκράτησε τῷ Παλαιολόγῳ τὰς περὶ τῶν διαλλαγῶν ψήφους δοθῆναι, αὐτόθι σ. 246.35-
36: ... καὶ οὕτω, καὶ βασιλέως νεύσαντος, ἐφῆ προ τῶν γραμμάτων νυκτὸς ἐξελθὼν ὁ Παλαιολόγος, ...
αὐτόθι, επ. II, 335 σ. 270.15 - 271.25: εἰτ' αὖθις ἐτέρων ἀγγελθέντων οὐκέτι λοιπὸν ἐκεῖνα καιρὸν ἔχει
ἐδόκει. Μετ' ὀλίγον δὲ πάλιν ὑπ' ἄλλης κατεκλυζόμεθα φήμης, δι' ἣν οὐδὲ τὰ γεγραμμένα πρότερον
ἤρρεσκεν. οὕτως ἡμᾶς ἐκ κυμάτων κύματα διαδέχεται, καὶ τῶν φθασάντων αἰεὶ τὰ ἐπόμενα λυπηρότερα.
Ἀλλὰ νῦν ὁ κολοφῶν ἐπετέθη, ὃ τὴν πόλιν ὡς ἤδη χεϊμένην ἀναγκάζει θρηνεῖν. τοῦτο γὰρ ὁ τοῦ
βασιλέως ἔκπλους πάντας πείθει πιστεῦειν. Οὐ γὰρ δὴ τὸ πρεσβεῖαν ὑπὲρ τῆς πόλεως ἢ πρὸς τὸν
βάρβαρον (Μουράτ Α' ἢ Τσανταρλή Καρα Χαλὶλ;) ἱκετεῖαν ὑπὲρ τοῦ κουφοτέρου αὐτῇ τὴν πο-
λιορκίαν ποιῆσαι ἢ τι τοιοῦτον ἄλλο τοῦτον καλεῖν τὸ περὶ τῇ πόλει δέος τῆς ψυχῆς τῶν ἀκούοντων
ἐκβάλλει, ἀλλὰ παντελῶς ἀπογνόντα τὰ πράγματα τὸν βασιλέα φασὶν εὐπρεπῶς ἀναχωρεῖν τῶν κινδύ-
νων, ἣ τι καὶ αὐτῷ πράττοντα παρὰ τὸν δοῦναι δυνάμενον ἀπίεσαι, τὰ παρὰ τοῖς ἐχθροῖς προσδοκού-
μενα κουφότερα νομίζοντα τῶν ἐν τῇ πόλει συμβησομένων αὐτῷ.

αυτό. Ο G. Dennis, που ασχολήθηκε με την ερμηνεία των επιστολών του Κυδώνη, εξέφρασε την άποψη ότι οι διαπραγματεύσεις αυτές ήταν παραπλανητικές όσον αφορά την τουρκική πλευρά²⁶. Ίσως πρέπει να υποθέσουμε ότι αρχικώς προσφέρθηκε στον Μουράτ Α' ως εναλλακτική λύση για τη διακοπή της πολιορκίας η αναγνώριση υποτέλειας εκ μέρους του Μανουήλ και η καταβολή κάποιου φόρου²⁷. Αγνοούμε επίσης ποιες ήταν οι προτάσεις του Μανουήλ κατά τη δεύτερη φάση (1386), όταν ζητούσε από τους Τούρκους ειρήνη και μάλιστα με τη μεσολάβηση των Βενετών²⁸. Προφανώς δεν ήταν ο Μανουήλ που μπορούσε να επιβάλει τους όρους του, ιδιαίτερα στη δεύτερη φάση των διαπραγματεύσεων, που επίσης κατέληξαν σε αποτυχία. Πιστεύω όμως, όπως τούτο προκύπτει και από την τελική διευθέτηση των πραγμάτων μετά την είσοδο των Τούρκων στη Θεσσαλονίκη (1387) και την προσφυγή του Μανουήλ στον σουλτάνο²⁹, ότι στην αποτυχία των διαπραγματεύσεων δεν οδήγησε η παραπλανητική διάθεση του Μουράτ Α' ή ακριβέστερα, στόχος του Μουράτ Α' δεν μπορεί να ήταν η παραπλάνηση των Βυζαντινών ηγετών, αφού από την πολιτική αυτή στάση δεν προέκυπτε κανένα συγκεκριμένο όφελος για τον σουλτάνο. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων φαίνεται ότι οφειλόταν σε άλλους λόγους. Κατά το διάστημα της πολιορκίας, που κράτησε τέσσερα χρόνια, από το 1383 ως το 1387³⁰, οι πολεμικές επιχειρήσεις των Οθωμανών συνεχίζονταν και προς άλλες κατευθύνσεις. Ορισμένες μάλιστα από τις επιχειρήσεις αυτές διεξήγαγαν προσωπικώς ο βεζίρης Τσανταρλή μαζί με τον Γαζή Εβρενός και τους πολεμιστές του³¹. Τούτο μας

26. Βλ. G. Dennis, Reign 128-130. Στηρίζεται εκτός των επιστολών του Κυδώνη που σημειώθηκαν (βλ. ανωτ. σημ. 25 της παρούσας μελέτης) και σε επιστολή του Μανουήλ (έκδ. E. Legrand, *Lettres de l'Empereur Manuel Paléologue*, Paris 1893), που δεν συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση R. J. Loenertz. Στην επιστολή αυτή ο Μανουήλ δηλώνει ότι απατήθηκε από τις ψεύτικες υποσχέσεις του Μουράτ. Η επιστολή χρονολογείται από τον εκδότη μεταξύ των ετών 1385-1386.

27. Βλ. G. Dennis, Reign 128-129, όπου διατυπώνει την υπόθεση αυτή.

28. Βλ. *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, 1329-1399, έκδ. F. Thiriet, *Documents et Recherches I*, Paris 1958, στο εξής Rég. I, αρ. 693, σ. 168 και G. Dennis, Reign 122 κ.ε., Appendix, σ. 163-164.

29. Για την εξέλιξη των γεγονότων, βλ. κατ., σ. 160 κ.ε.

30. Βρ. Χρ. I 112,2: ... ἐν ἔτει, ζωῆ', μηνὶ ἀπριλλίῳ, ἡνδικτιῶνος ι', παρεδόθη ἡ Θεσσαλονίκη τοῖς Ἀγαρηνοῖς. ἐπολιορκεῖτο παρ' αὐτῶν χρόνους δ'. Βλ. και G. Dennis, Reign 151 κ.ε.

31. Από το 1385 ο βεζίρης Τσανταρλή Καρά Χαλίλ μαζί με τον Εβρενός και τους πολεμιστές του εισχώρησαν στην Αλβανία σε μια εκστρατεία εναντίον της ηγεμονικής οικογένειας των Μπάλας (Βλ. K. Jirecek, *Geschichte der Serben*, II, Gotha 1918, σ. 111. - F. Taeschner-P. Wittek, *Die Vezir-familie der Candarlyzade*, ό.π. - *Encyclopédie de l'Islam*, τ. II, Paris 1965, λήμματα Djandarli και Evrenos. - M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 231, με νεότερη βιβλιογραφία. - E. Zachariadou, *From Avlona to Antalya*, στο *Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, σ. 229, η οποία σημειώνει την παρουσία του Μουράτ στην περιοχή της Αυλώνας με βάση τη μαρτυρία βενετικού εγγράφου. Τα τουρκικά στρατεύματα αποχώρησαν από την Αλβανία (1387;) αφού βοήθησαν τον Κάρολο Τόπια να επιβληθεί στην αντίπαλή του ηγεμονική οικογένεια των Μπάλας και λεηλάτησαν την περιοχή. Την ίδια χρονιά (1385) έγινε η κατάληψη της Σόφιας από τα οθωμανικά στρατεύματα και τον επόμενο χρόνο (1386) ακολούθησε η

επιτρέπει να υποθέσουμε ότι την πολιορκία της Θεσσαλονίκης, ιδιαίτερα μετά το 1385, διεξήγαγαν σώματα γαζήδων με τους αρχηγούς τους, που επέμεναν να περισφίγγουν την ανθιστάμενη πόλη προσδοκώντας μεγάλα οφέλη από την είσοδό τους στην πλούσια και περίφημη πρωτεύουσα της Μακεδονίας. Μεταξύ των ετών 1385 και 1387 (αναχώρηση του Μουράτ Α΄ για την Ανατολία) το κέντρο βάρους των πολεμικών επιχειρήσεων του σουλτάνου δεν αποτελούσε πλέον η Θεσσαλονίκη, αλλά η προσπάθεια ελέγχου των κεντρικών περασμάτων των Βαλκανίων διά μέσου των κοιλάδων των ποταμών Ίσκαρ και Έβρου και του ποταμού Μοράβα. Η Σόφια (1385) και η Ναϊσσός (1386), εναντίον των οποίων στράφηκαν οι οθωμανικές στρατιές, αποτελούν σημαντικές θέσεις των περασμάτων αυτών. Ένας άλλος κύριος επικοινωνιακός άξονας των Βαλκανίων, τον έλεγχο του οποίου επιδίωξε να αποκτήσει ο Μουράτ Α΄ κατά το ίδιο διάστημα 1385-1387, ήταν αυτός που ακολουθούσε την κατεύθυνση της παλαιάς Εγνατίας οδού. Η Εγνατία οδός, που είχε πάψει να χρησιμοποιείται μεταξύ 13ου και 14ου αι.³², ακολουθούσε τη διαδρομή Έδεσσα, Μοναστήριον (Βιτόλια), Αχρίδα και εισερχόταν στην κοιλάδα του Σκούμπι. Έτσι τα τουρκικά στρατεύματα κατευθύνθηκαν προς τις αλβανικές ακτές μέσω Σερρών και Αχρίδας³³, ενώ συγχρόνως σώματα γαζήδων ξεχύθηκαν προς νότον ακολουθώντας την κοιλάδα του Αξιού, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, όπου θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για λεηλασία και εγκατάσταση σε καινούρια εδάφη. Επομένως, και αν ακόμη αποτελούσε ειλικρινή πρόθεση του Μουράτ Α΄ όχι να κατακτήσει στρατιωτικά τη Θεσσαλονίκη, αλλά να υπαγάγει την πόλη στην εξουσία του καθιστώντας την φόρου υποτελή κατά την προσφιλή μέθοδο των Οθωμανών ηγεμόνων, δεν θα μπορούσε εύκολα να το πράξει, χωρίς να έρθει σε αντίθεση με τις προθέσεις και τις επιθυμίες των γαζήδων του. Αυτοί έχοντας περικυκλώσει τη Θεσσαλονίκη αναφίβολα ανέμεναν με ανυπομονησία την επικείμενη στιγμή της λεηλασίας της πλούσιας πόλης³⁴. Μάλιστα σε ανώνυμο οθωμανικό χρονικό του 15ου αι. στο οποίο μνημονεύεται η επιχείρηση κατά της Θεσσαλονίκης το έτος Εγίρας 787 (12-2-1385 - 1-2-1386), αναφέρεται η μεταφορά νομαδικών

κατάληψη της Ναϊσσού από στρατεύματα επικεφαλής των οποίων ήταν ο ίδιος ο σουλτάνος Μουράτ Α΄. Για τα γεγονότα βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 431 x.e. - G. Castellan, *Ιστορία* 85 x.e. και για τις κινήσεις του σουλτάνου Μουράτ Α΄ αναλυτικά St. Reinert, ό.π. 174 x.e., με πηγές. - E. Zacharia-dou, ό.π. 229 x.e.

32. Βλ. N. Oikonomides, *The Medieval Via Egnatia*, στο *Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, σ. 10-16.

33. Βλ. H. Inalcik, *Οθωμανική αυτοκρατορία* 27-28.

34. Ληηλασίες και άλλες βιαιοπραγίες εκ μέρους των επιτιθέμενων τουρκικών σωμάτων αναφέρει ο αρχιεπίσκοπος Ισιδώρος Γλαβάς, ότι γίνονταν στη Θεσσαλονίκη ήδη από την περίοδο της πολιορκίας της πόλης (1383-1387). Βλ. *Ομιλίες Ισιδώρου Γλαβά*, έκδ. Βεν. Χριστοφορίδης, *Ισιδώρου Γλαβά, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ομιλίες*, Θεσσαλονίκη 1992, τ. 1, *Ομιλία κη΄*, σ. 46, στ. 380 x.e. και σ. 48, στ. 443 x.e.

φυλών της Ανατολίας από την περιοχή του Σαρουχάν στην περιοχή των Σερρών, στην πεδιάδα του Βαρδάρη. Από εκεί, όπως αναφέρει το χρονικό, οι νομάδες ξεχύθηκαν προς το Μοναστήρι (Βιτόλια) και προς την περιοχή της Θεσσαλονίκης, την οποία κατέλαβαν ως την Καβάλα³⁵.

Παρά το γεγονός ότι, όπως φαίνεται, η επιχείρηση κατά της Θεσσαλονίκης από το 1385 είχε περάσει στη δικαιοδοσία σωμάτων γαζήδων, η παράδοση της πόλης τον Απρίλιο του 1387 έγινε στον Τσανταρλή Καρά Χαλίλ που πέθανε λίγο αργότερα στις Σέρρες³⁶. Τον ίδιο χρόνο την περιοχή εγκατέλειψε και ο Εβρενός με τους πολεμιστές του και κατευθύνθηκε προς νέα εδάφη, πρόσφορα για λεηλασία, προς τον Μοριά³⁷.

Λίγες μέρες πριν από την παράδοση της πόλης ο Μανουήλ εγκατέλειψε τη

35. Βλ. Fr. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken Tevârih-i 'A-li 'Osman*, Teil II: *Übersetzung*, Leipzig 1925, σ. 36. Τα ίδια γεγονότα επαναλαμβάνονται στο χρονικό του Γιαχσή Φαχίχ, βλ. Ε. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991, σ. 207, στο οποίο όμως δεν αναφέρεται η προέλαση των νομάδων ως την Καβάλα, αλλά ως το Κάρλελι, στην επικράτεια του Καρόλου Τόκκο. Την επιχείρηση διηθύνε ο μπεηλέρμπεης Καρά Τιμουρτάς. Ο Καρά Τιμουρτάς ως αρχηγός της επιχείρησης στην περιοχή Θεσσαλονίκη-Κάρλελι αναφέρεται και στο χρονικό του Ασή Πασάζαντε, βλ. R. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik «Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses 'Osman» vom Derwisch Ahmed, genannt 'Asik-Pasa-Sohn*, Graz-Wien-Köln 1959, σ. 92-93. Η επίθεση κατά της Θεσσαλονίκης αναφέρεται επίσης στο χρονικό του Ουρούτζ, βλ. Fr. Babinger, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Hannover 1925, σ. 24-25 και Ε. Zachariadou, ό.π. 227-8.

36. Για τον θάνατο του βεζίρη Τσανταρλή Καρά Χαλίλ, βλ. ανωτ. σημ. 17 της παρούσας μελέτης. - Για την παράδοση της Θεσσαλονίκης στον βεζίρη Τσανταρλή, βλ. Χαλκοκονδύλης (Darkò) I, 44.1-4: *Χαρατίνης δὲ τὴν τε Θέρμην παραλαβὼν καὶ τοὺς ξυναφεστώτας δουλωσάμενος μέγα εὐδοκίμει παρ' Ἀμουράτη καὶ πρόσθεν καὶ μέγας ὢν παρ' αὐτῷ καὶ μέγιστον δυνάμενος*. Ανάλογη είναι και η διατύπωση στο Χρονικό του Σφραντζή. Στο χρονικό αυτό, που αποτελεί μια ακόμη μαρτυρία για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς κατά το 1387, υπονοείται παράδοση της πόλης. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, έκδ. R. Maisano, *Giorgio Sfranze Cronaca*, CFHB XXIX, Roma 1990, σ. 48. 18: *τῶν δὲ ἀσεβῶν τὴν Θεσσαλονίκην παραλαβόντων...* Με βάση την αναφορά συγγενικών προσώπων του Σφραντζή που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη κατά το 1387, ο εκδότης του Χρονικού του Σφραντζή R. Maisano σημειώνει ότι ο Σφραντζής αναφέρεται στην κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1387. Βλ. και R. Maisano, ό.π. 206, λήμμα Θωμάς. - Η Ε. Dzagatspanian, Ακόμη μια φορά για την τουρκική άλωση της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 14ου αι., *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 87-89, αναφερόμενη στο σχετικό χωρίο του Χρονικού του Σφραντζή, αλλά χρησιμοποιώντας την παλαιότερη έκδοση του V. Grecu, διαπιστώνει ότι ο παλαιότερος εκδότης (ο V. Grecu) τοποθετούσε τη μαρτυρία του εν λόγω χωρίου του Σφραντζή στο 1430. Για τον λόγο αυτόν, παρατηρεί η Ε. Dzagatspanian, η μαρτυρία του Σφραντζή δεν έτυχε της προσοχής των ερευνητών που αναφέρθηκαν στην άλωση της Θεσσαλονίκης κατά τα τέλη του 14ου αι. Η Ε. Dzagatspanian διαπιστώνει ότι η μαρτυρία του χωρίου πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 14ου αι., χωρίς πάντως να λαμβάνει υπόψη της την ακριβή χρονολόγηση του χωρίου κατά το 1387 από τον R. Maisano. Για τη γενική διαπίστωση στην οποία καταλήγει η Ε. Dzagatspanian στην παραπάνω μελέτη ότι τα γεγονότα του 1387 δεν θεωρήθηκαν άλωση από τους ιστορικούς του 15ου αι., υπήρξε πάντως μια μόνο άλωση της Θεσσαλονίκης πριν από το 1430, βλ. κατ. σημ. 66 της παρούσας μελέτης.

37. Βλ. Rég. I, αρ. 736 (3 Οκτωβρίου 1387) και St. Reinert, ό.π. 181-182.

Θεσσαλονίκη και κατέφυγε αρχικώς στη Λέσβο και κατόπιν στην Τένεδο³⁸. Στην αναχώρησή του μπορεί να έπαιξε ρόλο η αρνητική στάση των Θεσσαλονικέων στην πολιτική του, όπως προκύπτει όμως από τις επόμενες ενέργειές του, είχε διαπιστώσει πλέον το αδιέξοδο των πραγμάτων και την ανάγκη να εγκαταλείψει προς το παρόν την αντιτουρκική του πολιτική. Ύστερα από την άρνηση του πατέρα του Ιωάννη Ε' να τον δεχθεί στην Κωνσταντινούπολη διακινδυνεύοντας έτσι τις καλές του σχέσεις με τον σουλτάνο Μουράτ Α', πιθανόν μάλιστα ο Ιωάννης Ε' να θεωρούσε υπαίτιο τον δευτερότοκο γιο του για την δυσμενή εξέλιξη των πραγμάτων στη Θεσσαλονίκη, ο Μανουήλ αναγκάστηκε να προσφύγει στον Μουράτ, στην Προύσα, το καλοκαίρι του 1387³⁹. Η συνάντηση με τον σουλτάνο εξελίχθηκε ευνοϊκά για τον Μανουήλ που μέχρι το 1394 παρέμενε πιστός υποτελής των Οθωμανών σουλτάνων⁴⁰.

Ατυχώς οι πηγές δεν μας δίνουν πληροφορίες για το καθεστώς κατοχής που επιβλήθηκε στην πόλη της Θεσσαλονίκης μετά την είσοδο των εχθρών. Σύμφωνα με ό,τι ίσχυε στις οθωμανικές παραδόσεις «οι λαοί της Βίβλου» έπρεπε να αφεθούν ελεύθεροι να αποφασίσουν την αυτοδιαχείρισή τους, εφόσον παραδίνονταν στους πολεμιστές του Ισλάμ⁴¹. Αρχικώς μάλιστα οι Οθωμανοί δεν ζητούσαν από τους υποτελείς τους παρά μια ετήσια εισφορά που αποδείκνυε την υποταγή τους στο Ισλάμ. Από τους υποτελείς ηγεμόνες απαιτούσαν τακτή ετήσια παρουσία στην Υψηλή Πύλη, αποστολή εφεδρικών στρατευμάτων κατά τις εκστρατείες του σουλτάνου και παράδοση ομήρων. Αν ο υποτελής δεν εκτελούσε τις υποχρεώσεις του αυτές, τα εδάφη του θεωρούνταν και πάλι εχθρικά και αφήνονταν έκθετα

38. Διεξοδική παρουσίαση των γεγονότων με αναφορά στις πηγές, βλ. G. Dennis, *Reign*, 155-158. - J. W. Barker, *Manuel II* 59-65 και St. Reinert, *ό.π.* 181-182.

39. Βλ. ανωτ. σημ. 19 της παρούσας μελέτης. Κατά την άποψη μάλιστα του St. Reinert, *ό.π.*, ο σουλτάνος Μουράτ Α' παραχώρησε τότε στον Μανουήλ τη Χριστούπολη, που επίσης είχε καταληφθεί το 1387. Το γεγονός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καλύτερη γνώση της δράσης των Οθωμανών στη Μακεδονία μετά το 1390, γιατί η πόλη, όπως υποστηρίζει ο Α. Βακαλόπουλος, *Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikes durch die Türken*, *BZ* 61 (1968) 285-290 και Μακεδονία 60-62, χρειάστηκε να καταληφθεί και πάλι από τους Οθωμανούς κατά τα χρόνια βασιλείας του Βαγιαζίτ Α' (1391). Ο προσδιορισμός κατάληψης της Χριστούπολης από τους Οθωμανούς για δεύτερη φορά παρουσιάζει δυσκολίες. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του βρ. χρ. I, 114, 1, σ. 683, το γεγονός έλαβε χώρα το 1390, ίσως Σεπτέμβριο. Βλ. τα σχόλια του P. Schreiner, *Br. χρ. τ. II*, σ. 343-344. Το όλο ζήτημα όμως αποτελεί ένα ιστορικό πρόβλημα που δεν έχει ερμηνευθεί. Ουσία του προβλήματος αυτού αποτελεί ο προσδιορισμός της αιτίας για την οποία οι Οθωμανοί αναγκάστηκαν να προβούν σε ανακαταλήψεις πόλεων τις οποίες ήδη είχαν κατακτήσει μία φορά, τη στιγμή που οι πηγές δεν παραδίδουν προσωρινή έστω επάνοδο των πόλεων αυτών στη βυζαντινή κυριαρχία. Αναλογίες με την τύχη της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει και η περίπτωση της Βέροιας (Α. Βακαλόπουλος, *Μακεδονία* 41).

40. Για τη φιλοτουρκική πολιτική του Μανουήλ Β' μέχρι το 1394, βλ. M. Silberschmidt, *Das Orientalische Problem*. - R. J. Loenertz, *Manuel II Paléologue et D. Cydonès, Remarques sur leur correspondances*, *EO* 36 (1937) 280 x.e. - M. Ballard, *La Romanie Genoise (XIIe -Debut du XV siècle)*, τ. I, II (ASLI, vol. XVIII) Rome 1987, τ. I, σ. 96 x.e.

41. Βλ. P. Sugar, *Νοτιοανατολική Ευρώπη* 29-30, 47.

στη μανία λεηλασίας των γαζήδων⁴². Οι γενικές αυτές αρχές όμως δεν επιτρέπουν να καθορισθεί με ακρίβεια το καθεστώς κατοχής που ίσχυσε στη Θεσσαλονίκη μετά το 1387. Οι μόνες μαρτυρίες που έχουμε για το ζήτημα αυτό, προέρχονται από επιστολές και ομιλίες των δύο μητροπολιτών της Θεσσαλονίκης, του Ισιδώρου (1380-1396) και του Γαβριήλ (1397-1416/1419) προς το ποίμνιό τους στη Θεσσαλονίκη⁴³. Οι μαρτυρίες αυτές έγιναν αντικείμενο πολλών επισημονικών συζητήσεων, που στόχευαν στον προσδιορισμό του χρόνου κατοχής της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς⁴⁴. Ατυχώς όμως τα αντικειμενικά στοιχεία που μπορούν να προσφέρουν οι μαρτυρίες αυτές είναι ελάχιστα. Οι αναφορές των μητροπολιτών στην τύχη της Θεσσαλονίκης παρέχουν στοιχεία για ένα ανεκτό καθεστώς κατοχής που επιβλήθηκε από τους Οθωμανούς στους Θεσσαλονικείς, δεν παρέχουν όμως σαφείς χρονολογικές ενδείξεις που να επιτρέπουν να διαπιστώσουμε αλλαγές σε αυτό το καθεστώς κατοχής από το 1387 ως το 1402. Ακόμη περισσότερο είναι αδύνατο να ανιχνευθούν στις πηγές αυτές μαρτυρίες για τους όρους κατοχής που επέβαλαν οι κατακτητές στη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα είναι γνωστό ότι ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1384 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης και κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρέμεινε για μερικά χρόνια⁴⁵. Η κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1387 επιβεβαιώνεται και από την επιστολή παραμυθίας, την οποία ο αρχιεπίσκοπος απέστειλε στο ποίμνιό του μετά την κατάληψη αυτή. Ο Ισίδωρος ζητεί από τον λαό της Θεσσαλονίκης να κρατήσει φλογερή την πίστη του και να υπομείνει καρτερικά τους κατακτητές⁴⁶. Η οθωμανική κατοχή και στρατιωτική παρουσία στην πόλη της Θεσσαλονίκης μαρτυρείται λοιπόν κατά το 1387. Μαρτυρείται επίσης και κατόπιν κατά το 1389⁴⁷, αλλά χωρίς να μπορεί να περιγραφεί το καθεστώς κατο-

42. H. Inalcik, Οθωμανική αυτοκρατορία 29-30.

43. Πρόκειται για τις Επιστολές του Ισιδώρου, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, έκδ. Σπ. Λάμπρος, 'Ισιδώρου, επισκόπου Θεσσαλονίκης, ὁκτώ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοται, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912) 343-414. - Ομιλίες του αρχιεπισκόπου Ισιδώρου, έκδ. Β. Λαούρδας, *Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὁμιλίαι εἰς τὰς ὁρατάς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου*, Ἑλληνικά, παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1954. - Ομιλίες του Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, έκδ. Β. Λαούρδας, *Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, ὁμιλίαι*, Ἀθηνᾶ 57 (1953) 141-178. - Α. Συνδίκια-Λαούρδα, (έκδ.), *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ*, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 352-370.

44. Για τις μελέτες που αναφέρθηκαν στο ζήτημα του χρόνου κατοχής της Θεσσαλονίκης βλ. κατ. σ. 163 κ.ε.

45. Για το ζήτημα της παραίτησης του Ισιδώρου, της αναχώρησής του από τη Θεσσαλονίκη και της επιστροφής του εκεί το 1389, βλ. Βεν. Χριστοφορίδης, Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του 518-592.

46. Βλ. Επιστολές Ισιδώρου, έκδ. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π.

47. Βλ. *Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου*, έκδ. S. Cirac Estopanan, *Bizanzio y Espana. El legado de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esau de Ioannina II*, Barcelona 1943, σ. 51, c. 35 (στο εἶξ *Ἱστορικόν*) και G. Dennis, *The second Turkish Capture of Thessalonica*, *BZ* 57 (1964) 53-61, ιδιαίτερα σ. 55.

χής της πόλης από τους Οθωμανούς. Ακολουθεί ένα κενό τριών χρόνων που συμπίπτει με τον θάνατο του Μουράτ Α' στο Κοσσυφοπέδι (1389), την ανάληψη της εξουσίας από τον Βαγιαζίτ Α' και την αναχώρηση του νέου σουλτάνου για την Ανατολία, όπου παρέμεινε μέχρι το 1393 απασχολημένος με τη σταθεροποίηση της εξουσίας του και την επιβολή ελέγχου στις υποτελείς ηγεμονικές οικογένειες της Ασίας⁴⁸. Κατά το διάστημα αυτό δεν υπάρχουν πληροφορίες για την οθωμανική κατοχή στη Θεσσαλονίκη⁴⁹. Τον Οκτώβριο του 1393 μαρτυρείται και πάλι η οθωμανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη από τον αρχιεπίσκοπο Ισίδωρο που είχε επιστρέψει στην πόλη του. Σε ομιλίες του προς τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης ο Ισίδωρος κάνει λόγο για το καθεστώς της οθωμανικής κυριαρχίας στην πόλη, που είναι ωστόσο ελαφρότερο από ό,τι αναμενόταν⁵⁰.

Τον Ιανουάριο του 1394, τον Φεβρουάριο του 1395 και κατόπιν συνεχώς ως το καλοκαίρι του 1402 μαρτυρείται επίσης η τουρκική κατοχή της Θεσσαλονίκης⁵¹. Και οι μαρτυρίες αυτές που προέρχονται από τον ανώνυμο εγκωμιαστή του μητροπολίτη Γαβριήλ, αλλά και μαρτυρίες από ομιλίες του ίδιου του Γαβριήλ, αναφέρονται επανειλημμένα στο γεγονός ότι η τουρκική κατοχή υπήρξε ελαφρότερη από ό,τι αναμενόταν. Τούτο οφείλεται και στη δράση του ίδιου του μητροπολίτη Γαβριήλ που αγωνίστηκε για την καλύτερευση της ζωής των κατοίκων της Θεσσαλονίκης κατά το διάστημα της τουρκικής κατοχής⁵². Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η έλλειψη ειδήσεων για τουρκική κατοχή της Θεσσαλονίκης κατά το χρονικό διάστημα 1389-1393 οφείλεται σε μια συμπτωματική έλλειψη μαρτυριών για το διάστημα αυτό και η κατοχή της Θεσσαλονίκης από τους

48. Βλ. H. Inalcik, Οθωμανική αυτοκρατορία 35-36. - P. Sugar, Νοτιοανατολική Ευρώπη 57 κ.ε.

49. O G. Dennis, Second Capture 54 υποστηρίζει την ύπαρξη και άλλης μαρτυρίας για την οθωμανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για τη μαρτυρία ενός εγγράφου βενετικού, Rég. I, αρ. 813, σ. 194 (26 Απριλίου 1392): «La puissance de Bayezid ne cesse de s'accroître et on signale des armements navals turcs près de CP. et de Thessalonique destinés à attaquer Sinope. C'est du moins l'avis de la plupart des observateurs, mais il se pourrait que cette flotte, dont le commandant serait, dit on, le basileus, attaquaît les colonies vénitiennes de Romanie», που αναφέρεται στην παρουσία τουρκικού στόλου στα μέρη της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Πιστεύω ότι το παραπάνω έγγραφο ελάχιστα ή καθόλου δεν επιβεβαιώνει οθωμανική κατοχή και παρουσία στη Θεσσαλονίκη περισσότερο από ό,τι για την Κωνσταντινούπολη κατά την ίδια περίοδο.

50. Βλ. Ομιλίες του αρχιεπισκόπου Ισίδωρου, έκδ. Β. Λαούρδας, λόγος αρ. 4 και λόγος αρ. 5, σ. 55-65 και G. Dennis, Second Capture 56-57.

51. Οι σχετικές μαρτυρίες προέρχονται από το Έγκωμιον εις τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, έκδ. Α. Συνδίκας-Λαούρδας, σ. 363. - Γαβριήλ Θεσσαλονίκης ὁμιλία, Ἀθηνᾶ 57 (1953) 141-178 και αναφέρονται σε γεγονότα που έλαβαν χώρα πριν από την άνοδο του Γαβριήλ στον αρχιεπισκοπικό θρόνο (1397). Βλ. και G. Dennis, Second Capture 59-60.

52. Για τον μητροπολίτη Γαβριήλ βλ. και V. Laurent, Le métropolitain de Thessalonique Gabriel (1397-1416/19) et le couvent de la Née μονή, Ἑλληνικά 13 (1954) 241-55 και Ἀ. Βακαλόπουλος, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γαβριήλ καὶ ἡ πρώτη τουρκική κατοχή τῆς Θεσσαλονίκης (1391-1403), Μακεδονικά 4 (1955-1960) 371-373.

Οθωμανούς συνεχιζόταν χωρίς μεταβολές. Το ζήτημα όμως περιπλέκεται από το γεγονός ότι σε πηγές του 15ου αι. αναφέρεται και μια άλλη κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς. Η κατάληψη αυτή τοποθετείται το 1394. Δεν προσδιορίζεται ως δεύτερη κατάληψη της πόλης μετά από εκείνη του 1387 που φαίνεται ως να είναι άγνωστη στους ιστορικούς αυτούς. Οι πηγές στις οποίες μνημονεύεται η κατάληψη αυτή είναι:

α. Το τουρκικό χρονικό του Μεχμέτ Νεσρή. Σε αυτό αναφέρεται ότι ο Βαγιαζίτ Α' κατέλαβε τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης κατά τον Απρίλιο του 1394 και, όπως λέγεται, γράφει ο Νεσρή, και την ίδια την πόλη της Θεσσαλονίκης το ίδιο έτος (1394)⁵³.

β. Ο ιστορικός Δούκας. Κατά τον Δούκα ο Βαγιαζίτ Α' είλε και Θεσσαλονίκη και μετά την Θεσσαλονίκη χωρία⁵⁴. Το γεγονός τοποθετείται πολύ κοντά χρονικά με την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1394⁵⁵, κατά τα έτη της βασιλείας του Βαγιαζίτ Α'. Αξιοπρόσεχτο είναι ότι αναφερόμενος στη βασιλεία του Μουράτ Α' ο Δούκας γράφει ότι ὁς (ο Μουράτ) ἐγκρατέστερος τῶν Θρακικῶν πόλεων γενόμενος πολιορκήσας τὴν Ἀδριανούπολιν ἔσχε καὶ Θετταλίαν πᾶσαν πλὴν Θεσσαλονίκης⁵⁶. Σε άλλο σημείο πάλι του έργου του παρουσιάζει τον γιο του Βαγιαζίτ Α' Μωσή (Μουσά) να λέγει ότι τὴν Θεσσαλονίκη, ἣν διὰ πολλῶν ἰδρώτων ὁ ἐμὸς πατὴρ ἐκλήρωσατο καὶ τοὺς βωμοὺς τῶν εἰδώλων εἰς ἱερὰ τεμένη τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ προφήτου μετέστησεν⁵⁷.

Οι διακυμάνσεις της τύχης της Θεσσαλονίκης από το 1387-1394 επέσυραν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών. Τα γεγονότα των ετών 1387-1394 ερμηνεύθηκαν ποικιλοτρόπως. Μελέτες σχετικές με την τύχη της Θεσσαλονίκης μετά το

53. Νεσρή Χρονικό, έκδ. F. R. Unat-M.A. Köymen, *Mehmed Nesri, Kitab-i Cihan-nüma, Nesri Tarihi*, τ. I-II, Türk Tarih Kurumu, Άγκυρα 1949-1957, στο εξής Νεσρή I 323-325: «A Frank came to attack the shores of Rumelia and caused a great deal of damage. The Lord [Bajezid] with his army went there to gather together the forces of Rumelia. With his army he advanced towards Thessalonica and immediately began his attack. Thus, on 19 Djemazi-ul-akhira 796 Heg. [= 21 April 1394] he captured the region about Thessalonica. And they say that in the same year he captured the city of Thessalonica also, but the infidels recaptured it when he died. He then captured Larissa and Athens». Για την ιστορική αξία του χρονικού του Νεσρή, βλ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι* 44-45. Βλ. και G. Dennis, *Second Capture* 59-60, απ' όπου προέρχεται και το απόσπασμα της μαρτυρίας του Νεσρή σε αγγλική μετάφραση. Ο G. Dennis αμφισβητεί την ακρίβεια των πληροφοριών του Νεσρή και υποστηρίζει ότι ο Νεσρή δεν αναφέρεται στο γεγονός μιας κατάληψης της Θεσσαλονίκης το 1394, αλλά γράφει πως «λέγεται» ότι έγινε αυτό.

54. Δούκας, έκδ. V. Grecu, *Ducas, Historia Turcobyzantina*, București 1958, σ. 79.1 κ.ε.

55. Για την έναρξη της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, βλ. Π. Κατσώνη, *Σύντομη χρονολογική αποκατάσταση σε ένα τμήμα του χιμμένου των «Αποδείξεων Ιστοριών», ΙΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1991*, σ. 99 και σημ. 27. - D. Hatzopoulos, *Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394-1402)*, Montréal 1995.

56. Δούκας (Grecu) 35.19 κ.ε.

57. Δούκας (Grecu) 127.21 κ.ε.

1387 δημοσιεύθηκαν ήδη από το 1937. Η λεπτομερής αναφορά όμως των απόψεων όλων των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το επίμαχο ζήτημα, δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο της εργασίας αυτής που στόχος της είναι να συμβάλει στον προσδιορισμό του καθεστώτος κατοχής που επέβαλαν οι Οθωμανοί στη Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη φάση των κατακτήσεών τους στη βαλκανική χερσόνησο ως το 1402. Για τον λόγο αυτό η αναφορά στα πορίσματα της έρευνας μέχρι σήμερα θα γίνει με γνώμονα την παρουσίαση των σημείων κοινής αποδοχής των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της Θεσσαλονίκης και των κύριων ενστάσεων που διατυπώθηκαν πάνω στο ζήτημα αυτό.

Σημείο κοινής αποδοχής των ερευνητών αποτελεί η άποψη ότι η Θεσσαλονίκη παρέμεινε αδιαλείπτως κάτω από τουρκική κατοχή από το 1394 ως το 1402, οπότε, με συνθήκη που συνάφθηκε μεταξύ Βυζαντίου και Οθωμανών (1403), η πόλη αποδόθηκε και πάλι στη βυζαντινή εξουσία, στην οποία και παρέμεινε μέχρι την οριστική της κατάκτηση το 1430.

Ο Ρ. Ρ. Charanis⁵⁸ εξέφρασε την άποψη ότι στις πηγές, όταν αναφέρεται κατάληψη της Θεσσαλονίκης μετά το 1390, γίνεται απλώς σύγχυση με τα γεγονότα του 1387 που αναφέρονται μία ακόμη φορά. Ο R. J. Loenertz⁵⁹ υποστήριξε ότι έλαβε χώρα και δεύτερη κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1394. Παρόμοια υπήρξε η άποψη του Α. Βακαλόπουλου που θεώρησε ότι έλαβε χώρα και δεύτερη κατάληψη της Θεσσαλονίκης αλλά το 1391⁶⁰. Στο ενδιάμεσο διάστημα, 1387-

58. P. Charanis, *An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century, Byzantion* 13 (1938) 361.

59. R. J. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès* 281 κ.ε.

60. Βλ. 'Α. Βακαλόπουλος, *Οι δημοσιευμένες όμιλίες του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 'Ισιδώρου ως ιστορική πηγή για τη γνώση της πρώτης τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη (1387-1403)*, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 22 κ.ε. - Του ίδιου, *Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Türken 1391-1394*, *BZ* 61 (1968) 285-290, ιδιαίτερα σ. 286, 287, 288. Η θέση του Α. Βακαλόπουλου για δεύτερη κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1391 βασίζεται κυρίως στις μαρτυρίες του Δούκα (Grecu) 71.1 κ.ε. και 127.21 κ.ε. και στην ομιλία του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 'Ισιδώρου τον Οκτώβριο του 1393, έκδ. Β. Λαούρδας 56.28-31. Κατά την άποψη του Α. Βακαλόπουλου ο 'Ισιδωρος στην παραπάνω ομιλία του αναφέρεται στη δεύτερη κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1391 από τον Βαγιαζίτ Α'. Κατά την κατάληψη αυτή η στάση του σουλτάνου προς τους Θεσσαλονικείς υπήρξε ηπιότερη από την αναμενόμενη. Ανάλογη υπήρξε, υποστηρίζει ο Α. Βακαλόπουλος, ό.π. 289, η τύχη της Χριστούπολης που ανακαταλήφθηκε το 1391 από τον Βαγιαζίτ μέσα στα πλαίσια της δράσης του σουλτάνου στη Μακεδονία. Η κατάληψη της Χριστούπολης το 1391 παραδίνεται από βραχύ χρονικό [έκδ. Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ελληνισμός* 7 (1910) 148 = (έκδ. P. Schreiner) I, 114, 1, σ. 683, έτος 1390]. Η μαρτυρία του Νεσρή για κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1394 είναι χωρίς αξία, υποστηρίζει ο Α. Βακαλόπουλος, ό.π. 287-288, επειδή οι χρονολογικές ενδείξεις που παρέχουν τα τουρκικά χρονικά είναι συνήθως αβέβαιες. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή του έτους 1391 από τον Α. Βακαλόπουλο δεν συνδέεται με τις θέσεις των K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*, στο: *Ersch-Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Leipzig 1867-1868, σ. 85-86 και N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* I, Gotha 1908, σ. 282 με τη σημ. 3. Οι ερευνητές αυτοί βασίστηκαν στη λάθος αντιγραφή της χρονολογίας που παραδίδει ο Νεσρή για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα ο Νεσρή στο

1391, η Θεσσαλονίκη απολάμβανε ένα καθεστώς ημιανεξαρτησίας⁶¹. Ο Γ. Θεοχαρίδης υποστήριξε την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η εισβολή των Τούρκων στη Θεσσαλονίκη το 1387 ολοκληρώθηκε σε κατάκτηση μόνο μετά τον θάνατο του Ιωάννη Ε' το 1391⁶².

Λεπτομερής, με πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση παρουσιάζεται η μελέτη του G. Dennis για το πρόβλημα του προσδιορισμού της άλωσης της Θεσσαλονίκης. Ο G. Dennis υποστηρίζει ότι η πρώτη άλωση της Θεσσαλονίκης έγινε το 1387. Από το 1394 ο τουρκικός ζυγός στην πόλη έγινε βαρύτερος. Πριν από τη χρονιά αυτή φαίνεται ότι στην πόλη υφίστατο κάποιο είδος αυτοδιοίκησης. Η άποψη ότι οι Βυζαντινοί ενίσχυσαν την εξουσία τους στη Θεσσαλονίκη με επανάσταση ή χωρίς και ότι η πόλη ξανακυριεύτηκε από τον Βαγιαζίτ το 1390 είναι καθ' υπερβαση των μαρτυριών των πηγών. Δεν αποκλείεται βέβαια να έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη κάποια εξέγερση και ο Βαγιαζίτ να κατέλαβε και πάλι την πόλη με επίθεση. Τούτο όμως μένει να επιβεβαιωθεί από τις μαρτυρίες των πηγών. Η δεύτερη άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους δεν έγινε παρά το 1430, καταλήγει ο G. Dennis⁶³. Τέλος ο J.W. Barker, μετά την εξέταση των συμπερασμάτων του G. Dennis και του Α. Βακαλόπουλου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πιο πιθανή χρονολογία της δεύτερης άλωσης είναι το 1394. Το

χρονικό του έγραφε 796 Heg. (δηλαδή 21 Απριλίου 1394), όμως ο J. Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*, Frankfurt 1591, έγραφε 793 Heg. (δηλαδή 25 Μαΐου 1391). Για τις τουρκικές πηγές του J. Leunclavius, βλ. V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans*, London 1964, σ. 31-32. Το λάθος επισήμανε πρώτος ο R. J. Loenertz, ό.π. 482-483. Ο πρώτος εκδότης του ιστορικού έργου του Δούκα (Bullialdus) στις σημειώσεις της έκδοσής του, που περιέχονται στην έκδοση Βόννης, σ. 557, συσχέτισε το γεγονός της κατάληψης της Θεσσαλονίκης από τον Βαγιαζίτ, που αναφέρει ο Δούκας (Bonn, σ. 50, Grecu σ. 79), με τη λανθασμένη χρονολογία του Leunclavius, ό.π. 320.

61. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη³ 1992, σ. 41, 61.

62. Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία και Ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, και του ίδιου βιβλιοκρισία στον G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Orientalia Christiana Analecta 159, Romae 1960, που δημοσιεύτηκε στην BZ 54 (1961) 140-144. Στη βιβλιοκρισία αυτή ο Γ. Θεοχαρίδης, σ. 143, εκφράζει την άποψη ότι, επειδή κατά το 1387 η Θεσσαλονίκη παραδόθηκε στους Τούρκους, δεν ενσωματώθηκε στις τουρκικές κατακτήσεις και δεν αποικίστηκε με Τούρκους. Πλήρωνε μόνο το χαράτσι και το πολύ είχε υποχρεωθεί να δεχτεί την εγκατάσταση τουρκικής φρουράς στην ακρόπολή της. Οι περιστάσεις πάντως κάτω από τις οποίες απομακρύνθηκε η φρουρά δεν είναι γνωστές, καταλήγει ο Γ. Θεοχαρίδης.

63. G. Dennis, *Second Capture* 61. Κατά την υποστήριξη της θέσης αυτής ο G. Dennis, ό.π. 59-60 απορρίπτει τις μαρτυρίες του Νεσρή και του Δούκα. Η πρώτη απορρίπτεται, διότι ο Νεσρή γράφει 100 χρόνια μετά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης και η πληροφορήσή του δεν μπορεί να είναι καλή. Εξάλλου ο Νεσρή, παρατηρεί ο G. Dennis (σ. 60), γράφει ότι «λέγεται» πως ο Βαγιαζίτ Α' κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη. Επομένως τούτο δεν εμφανίζεται ως βέβαιο. Δεν υπάρχει σαφής αιτία, για την οποία απορρίπτεται η μαρτυρία του Δούκα. Η χρονολογία 25 Μαΐου 1391, που προτείνεται ως χρόνος δεύτερης κατάληψης της Θεσσαλονίκης, έχει σαθρή βάση, παρατηρεί ο G. Dennis, ό.π. 60, βλ. και σημ. 58 της παρούσας μελέτης, όσο για το έτος 1394 απορρίπτεται γενικώς από τους σχολιαστές. Ο G. Dennis δεν σχολιάζει καθόλου τις μαρτυρίες του Δούκα (Bonn) 92 και (Grecu) 127.21 κ.ε. και 78 που επιβεβαιώνουν κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Βαγιαζίτ Α'.

γεγονός αυτό προήλθε ως απόρροια της ρήξης των σχέσεων του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α' και του Μανουήλ Β' κατά το συνέδριο των Σερρών. Αδιευκρίνιστο όμως παραμένει, παρατηρεί ο J. W. Barker, πώς και τότε απελευθερώθηκαν οι Θεσσαλονικείς μετά την κατάληψη του 1387⁶⁴.

Είναι φανερό ότι οι απόψεις των ερευνητών συγχλίνουν προς την άποψη ότι υπήρξαν δύο καταλήψεις της Θεσσαλονίκης πριν από το 1430⁶⁵. Απόκλιση σημειώνεται μόνο ως προς τον τρόπο και την αιτία στην οποία οφειλόταν η δεύτερη προσβολή της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς και ως προς τον ακριβή χρόνο κατά τον οποίο έλαβε χώρα η δεύτερη αυτή προσβολή. Απολάμβανε η πόλη ένα καθεστώς ημιαυτονομίας το οποίο καταργήθηκε από τον Βαγιαζίτ Α' το 1391; Έγινε ο τουρκικός ζυγός βαρύτερος στα χρόνια βασιλείας του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α', ώστε στις πηγές να γίνεται λόγος για δεύτερη κατάληψη της πόλης; Μεσολάβησε απελευθέρωση των Θεσσαλονικέων μετά το 1387 και ακολούθησε η δεύτερη κατάληψη του 1394 ή μήπως η εισβολή των Τούρκων στη Θεσσαλονίκη το 1387 δεν υπήρξε ουσιαστικώς κατάληψη; Είναι μήπως η τελευταία αυτή περίπτωση η αιτία για την οποία ορισμένοι βυζαντινοί ιστορικοί του 15ου αι. «δεν θεώρησαν άλωση» τα γεγονότα του 1387⁶⁶;

Πιστεύω ότι η απάντηση στα ερωτήματα αυτά συνδέεται άμεσα με τον προσδιορισμό του καθεστώτος κατοχής που επέβαλαν οι Οθωμανοί στη Θεσσαλονίκη μετά το 1387. Βεβαίως δεν υπάρχουν ρητές μαρτυρίες των πηγών που να αναφέρονται στο ζήτημα αυτό, στο είδος δηλ. της κατοχής που επέβαλαν οι Οθωμανοί στην πόλη μετά το 1387. Ωστόσο στη λύση του προβλήματος θα μπορούσε να συμβάλει ένα στοιχείο που δεν έχει εκτιμηθεί αρκετά στη διερεύνηση του

64. J. W. Barker, Manuel II 59-62.

65. Εξαιρείται ο P. Charanis, ό.π. 361. Ο G. Dennis δεν υποστηρίζει δεύτερη κατάληψη της πόλης μετά το 1387 και μέχρι το 1430, δεν αποκλείει όμως την ύπαρξη κάποιας στάσης ή γενικώς τη δημιουργία κάποιας ανώμαλης κατάστασης στη Θεσσαλονίκη που προκάλεσε επέμβαση του σουλτάνου Βαγιαζίτ στο διάστημα αυτό.

66. Η τελευταία αυτή παρατήρηση έγινε από την E. Dzagatspanian, ό.π. 89. Η E. Dzagatspanian όμως, θεωρεί (σ. 88) ότι η μαρτυρία του Δούκα δεν είναι δυνατόν να ληφθεί ως βάση για την ακριβή χρονολόγηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης. Για τη μαρτυρία του Νεορή φαίνεται να ακολουθεί την άποψη του G. Dennis ότι είναι αβέβαιη. Ο Χαλκοκονδύλης (Darkò) 42.5-44.4, τη μαρτυρία του οποίου δεν σχολιάζει η E. Dzagatspanian, σαφώς αναφέρει στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1387 δηλώνοντας ότι η πόλη παραδόθηκε: *τήν τε Θέρμην παραλαβών καί τούς ξυναφεστῶτας δουλωσάμενος...* Όσον αφορά τη μαρτυρία του Σφραντζή (Grecu) XVIII,4 και (Maisano) 48.18 που και πάλι ομιλεί για παράδοση της πόλης, και μάλιστα το 1387, η E. Dzagatspanian παρατηρεί ότι η μαρτυρία αυτή δεν αφορά στην άλωση του 1430, αλλά σε άλωση της Θεσσαλονίκης κατά τα τέλη του 14ου αι., η οποία (άλωση) υπήρξε μοναδική και πασίγνωστη. Επειδή και το 1387 αλλά και το 1391/1394 ανήκουν στα τελευταία χρόνια του 14ου αι., δεν είναι σαφές σε ποια από τις χρονολογίες αυτές υποθέτει η E. Dzagatspanian ότι αναφέρεται ο Σφραντζής. Επειδή πάλι οι πηγές αναφέρονται σε κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς το 1387, εκτός από τον Δούκα, τη μαρτυρία του οποίου η E. Dzagatspanian απορρίπτει και εκτός από τον Μεχμέτ Νεορή, τον οποίο νομίζω ότι δεν μπορούμε να συμπεριλάβουμε στους βυζαντινούς ιστορικούς του 15ου αι., αδυνατώ να εννοήσω σε ποιους ιστορικούς αναφέρεται η E. Dzagatspanian.

προβλήματος της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς κατά τον 14ο αι. Είναι το στοιχείο αυτό ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των οθωμανικών κατακτήσεων στα Βαλκάνια προσαρμοσμένος στον τρόπο ζωής και δράσης των κατακτητών που ήταν ουσιαστικά διαφορετικός από εκείνον των λαών της Ευρώπης. Ο επεκτατικός πόλεμος αποτελούσε για τους Οθωμανούς ανάγκη που ικανοποιούσε όχι μόνο τις βασικές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις αλλά και κάποιες βασικές υλικές ανάγκες ευρύτερων πληθυσμιακών τάξεων του κράτους, των ελεύθερων Τουρκομένων, αρχηγών φυλών και των πολεμιστών τους, δηλαδή των γαζήδων. Οι τάξεις αυτές αποτελούσαν βασική δύναμη του κράτους αλλά και το «καυτό πρόβλημα» των πρώτων Οθωμανών σουλτάνων. Οι Οθωμανοί ηγέτες πιέζονταν να εξασφαλίσουν για τους πολεμιστές αυτούς συνεχώς όλο και περισσότερα εδάφη σε κατοικούμενες από χριστιανούς περιοχές. Έτσι οι γαζήδες ξεχύθηκαν στα Βαλκάνια, χώρο που τους πρόσφερε λαμπρές προοπτικές όχι μόνο για την απόκτηση λείας, αλλά και για την απόκτηση νέων εδαφών στα οποία θα μπορούσαν να εγκατασταθούν⁶⁷.

Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι κατά το 1387 η πόλη υπέκυψε στην πολιορκία των γαζήδων που αποχώρησαν ύστερα από τη λεηλασία οδεύοντας προς νέες κατακτήσεις⁶⁸. Προφανώς η κατάληψη μιας τόσο σημαντικής πόλης δεν άφησε αδιάφορη την κεντρική οθωμανική εξουσία που φρόντισε να επιβάλει τον έλεγχο της στην κατακτημένη πόλη. Προς τον σκοπό αυτό ήταν αρκετή η δήλωση υποταγής του ηγεμόνα της Μανουήλ στον σουλτάνο και η αναγνώριση εκ μέρους του Βυζαντινού πρίγκιπα του καθεστώτος υποτέλειας που του επέβαλε ο σουλτάνος Μουράτ Α΄⁶⁹. Όμως μετά τον θάνατο του Μουράτ και ενώ ο Βαγιαζίτ Α΄ ήταν υποχρεωμένος να παραμείνει στη Μ. Ασία, για να στερεώσει την εξουσία του, η οθωμανική επιβολή στα Βαλκάνια άρχισε να εξασθενεί. Έτσι ο Μανουήλ Β΄ κατά το 1392 αποτόλμησε ύστερα από επανειλημμένες προσκλήσεις των Γενουατών να προσχωρήσει στην αντιτουρκική συμμαχία που είχε συμπληχθεί από το 1388 μεταξύ Γενουατών, Ναϊτών ιπποτών, του βασιλιά της Κύπρου και άλλων συμμάχων⁷⁰. Η άφιξη του Βαγιαζίτ Α΄ στα Βαλκάνια (1393) ανέτρεψε και πάλι την κατάσταση. Ο νέος σουλτάνος θέλησε να επιβεβαιώσει την πίστη των υποτελών του, αλλά και να κατοχυρώσει την εξουσία του στις ευρω-

67. Βλ. P. Sugar, Νοτιοανατολική Ευρώπη 49 κ.ε.

68. Βλ. ανωτ. σ. 157-159 της παρούσας μελέτης.

69. Η κατάσταση αυτή περιγράφεται χαρακτηριστικά στον Χαλκοκονδύλη (Darkò) 45.6-14: 'Αμουράτης μὲν οὖν ... Χαράτιν χρώμενος ὑπὲρ τῇ πάντα ἀρίστῳ καὶ ἐς τὸ συλλαμβάνειν αὐτῷ καὶ ὅτι οὖν ξυνεπιλαβέσθαι καὶ ἐπιτηδείως ἔχοντι ἐς τὰ μάλιστα, καὶ οὐκ ὀλίγα ἐς τὴν ἀρχὴν αὐτῷ ποιησαμένων κατὰ τὴν Εὐρώπην. ὑπὲρ γὰρ τοῦ μὲν οὖν τοσάδε ἔθνη καὶ ἡγεμόνας τοὺς ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἐς φόρον τε ἀπαγωγὴν, καὶ συνεπομένους αὐτῷ ὅποι ἂν στρατεύοιτο, Ἕλληνας βασιλεῖς εἶχε οἱ στρατευομένου. Ἐμμανουήλ δὲ ἡρέσκετο μάλιστα δὴ ξυμπάντων Ἑλλήνων.

70. Βλ. M. Ballard, *Romanie* 96 κ.ε. με πηγές.

παϊκές του κτήσεις μεταβάλλοντάς τις σε οθωμανικές επαρχίες⁷¹. Προς τον σκοπό αυτό συγκλήθηκε το συνέδριο των Σερρών (1393/1394). Ο Μανουήλ θέλησε να διαφύγει από τη συγκέντρωση αυτή που θα κατέληγε στην επιβολή ενός ακόμη σκληρότερου καθεστώτος κατοχής στους υποτελείς ηγεμόνες του σουλτάνου. Αποτέλεσμα της ενέργειας του Μανουήλ Β΄ ήταν η έκρηξη οργής του Βαγιαζίτ Α΄, που επιθυμούσε, αφού επιβεβαίωνε την κυριαρχία του στους ήδη υποτελείς του ηγεμόνες, να στραφεί βορειότερα προς τη Βλαχία, της οποίας η θέση, σημαντική από στρατιωτική και εμπορική άποψη, προσείλκυε το ενδιαφέρον των Οθωμανών σουλτάνων. Στην ανάγκη επιβεβαίωσης της κυριαρχίας αυτής πρέπει να οφειλόταν η δεύτερη είσοδος των Οθωμανών στη Θεσσαλονίκη μετά το συνέδριο των Σερρών. Σε αυτήν προφανώς αναφέρεται ο Δούκας μνημονεύοντας δύο φορές την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Βαγιαζίτ Α΄⁷². Κατά τη μαρτυρία του Χαλκοκονδύλη επίσης, ύστερα από την αποτυχία του συνεδρίου των Σερρών ο Βαγιαζίτ Α΄ έστειλε στρατεύματα να λεηλατήσουν τη Μακεδονία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χαλκοκονδύλης, καλός γνώστης των γεγονότων, δεν αναφέρει πολιορκία της πόλης ή σύναψη μάχης, αλλά μόνο λεηλασία της περιοχής⁷³. Στα γεγονότα αυτά αναφέρεται και ο Νεσρή που δεν είναι σίγουρος αν ο Βαγιαζίτ Α΄ είναι αυτός που μπήκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη. Γνωρίζει όμως θετικά την επίθεση που εξαπέλυσε ο Βαγιαζίτ στη Μακεδονία⁷⁴.

Φαίνεται λοιπόν ότι το 1394 η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς απλώς ολοκληρώνεται. Έκτοτε η κατάσταση παραμένει αμετάβλητη μέχρι το 1402. Η απρόοπτη εξέλιξη των γεγονότων με τη μάχη της Άγκυρας ήταν αυτή που ανέτρεψε το καθεστώς κατοχής της Θεσσαλονίκης και ανάγκασε τους Οθωμανούς να αγωνισθούν και δεύτερη φορά για να καταλάβουν την περιπόθητη πόλη το 1430.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

71. Για την άποψη αυτή, βλ. P. Sugar, *Νοτιοανατολική Ευρώπη 57 π.Χ. Για την πολιτική που ήταν αναγκασμένος να ακολουθήσει ο Βαγιαζίτ Α΄ έναντι των υποτελών του*, βλ. το άρθρο του H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica* II, Paris 1954, σ. 104, ανατ. Variorum Reprints, London 1978.

72. Δούκας (Grecu) 71.1 π.Χ. και 127.21. Πρβλ. τη σχετική άποψη του Α. Βακαλόπουλου, *Einnahme* 289 με τη διαφορά ότι τα γεγονότα αυτά πρέπει να έλαβαν χώρα μετά το Συνέδριο των Σερρών (1394) και όχι το 1391.

73. Χαλκοκονδύλης (Darko) 61.5-7.

74. Βλ. απόσπασμα στη σημ. 52.

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΙ Η ΑΦΡΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Στὰ μέσα περίπου τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ἐμφανίστηκε στὴν Ἀμερικὴ θεωρία, ποὺ ἔχει ὡς στόχο τὴν ἀμφισβήτηση τῆς προέλευσης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ συμβολὴ σ' αὐτὸ ποὺ λέμε «δυτικὸ» πολιτισμὸ ὑποβαθμίζεται καὶ οἱ ἀρχές τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ἀναζητοῦνται στὴν Αἴγυπτο καὶ στοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς¹. Ἡ ἀμφισβήτηση κορυφώνεται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μὲ τὸ δίτομο βιβλίο τοῦ Martin Bernal «Ἡ Μαύρη Ἀθηνᾶ»². Περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ὅπως δηλώνει καὶ ὁ ὑπότιτλος, εἶναι «οἱ ἀφροασιατικὲς ρίζες τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ». Κυρίαρχος ὅμως τῆς ἐποχῆς μας τὸ marketing ἐπέβαλε τὸν παραπλανητικὸ τίτλο «Ἡ Μαύρη Ἀθηνᾶ»³, ποὺ ἐξασφάλισε τὴν ἐμπορικὴ ἐπιτυχία καὶ συνετέλεσε, ὥστε τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα στὴν ἀφροαμερικανικὴ κοινότητα.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ συμβολὴ τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ ἀλλὰ τὴν ἐλληνικὴ πολιτιστικὴ δημιουργία, ποὺ ἐμφανίζει ὡς ἀπλὴ οἰκαιοποίηση τῆς προσφορᾶς ἀφροασιατικῶν λαῶν: «ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς» γράφει «εἶναι ἡ πιὸ πλούσια αὐτοτελὴς πηγὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἴτε ἄμεσα διὰ τοῦ Βυζαντίου ... εἴτε ἔμμεσα διὰ τῆς Ρώμης. Ἡ κυριαρχία τῶν Εὐρωπαίων στὸ χῶρο τῆς κλασικῆς ἀρχαιογνωσίας καθόρισε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς Ἕλληνες. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἀνύψωσαν τὴν Ἑλλάδα σὲ πολιτιστικὸ βᾶθρο, ποὺ ἀποτελέσει τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον, γιὰ νὰ θεμελιώσουν φυλετικὲς διακρίσεις. Ἡ ἀδιαμφισβήτητὴ ἀξία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔγινε ἀντικείμενον θαυμασμοῦ καὶ σταθερὸ σημεῖον ἀναφορᾶς, ἔδωσε ἔμφαση στὴν ὑπεροχὴ τῶν Εὐρωπαίων, ποὺ βασίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ κληρονομία, παραγνωρίζοντας τὰ πολιτιστικὰ δάνεια τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ ἄλλους λαοὺς». Αὐτὰ υπογραμμίζει ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ἐπινόηση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας 1785-1985»⁴. Στὸ δεῦτερο τόμο ὁ

1. George James, *Stolen Legacy*, New York 1954, συστηματοποίησε τὴ θεωρίαν τῆς «κλεμμένης κληρονομίας», ποὺ διατύπωσε πρῶτος ὁ Marcus Graevy στὴ δεκαετία τοῦ '20.

2. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, New Brunswick, New Jersey 1987-1991.

3. Βλ. συνέντευξη τοῦ συγγραφέα στὴν ἐφημ. «Τὸ Βῆμα» (21-6-98).

4. *The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, New Brunswick, N. J. 1987.

Martin Bernal παραθέτει ὡς μαρτυρίες καὶ ἀποδείξεις χωρία ἐλλήνων συγγραφέων τῆς κλασικῆς (κυρίως ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο) ἢ τῆς μετακλασικῆς (κυρίως ἀπὸ τὸ Διόδωρο τὸ Σικελιώτη) ἐποχῆς, πού γνωρίζει ἀπὸ μετάφραση, καθόσον, ὅπως δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου, δὲν εἶναι εἰδικός⁵.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ συνεχίζεται. Σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματα ὑπερεκτιμᾶται ἡ συμβολὴ τῶν ἀφροασιατικῶν πολιτισμῶν (Αἰγυπτίων, Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Χετταίων, Φοινίκων, Ἰουδαίων κ.ἄ.) σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας⁶.

Τὸ θέμα τῆς «Μαύρης Ἀθηνᾶς» ἐπιστημονικὰ ἔχει κλείσει⁷. Τὴν κατανόηση ὅμως τοῦ ἀντικειμένου διευκολύνουν οἱ μαρτυρίες ἐλλήνων συγγραφέων τῶν βυζαντινῶν χρόνων, καθόσον ἡ περίοδος αὐτὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ δέχτηκε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀνατολικὴς ἐπιδράσεις...

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ μικρὸν καὶ πανευτελὲς βιβλιδάριον⁸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ἢ Ἀμαρτωλοῦ· ὥστε οὖν Πλάτων ὁ τῶν Ἑλλήνων πάντων σοφώτερος καὶ ὑπέρτερός τε καὶ διαβόητος ἐν Αἰγύπτῳ πρὸς τοὺς φρονίμους καὶ σοφοὺς τῶν Αἰγυπτίων ἀφίκετο πολυπειρίαν καὶ φυσιολογίαν ἀκριβεστέραν μαθησόμενος, ὡς ἱστοροῦσιν Ἕλληνες, ἔμαθε δὲ παρ' Ἑβραίοις καὶ θεολογίαν, εἰ καὶ μὴ σαφεστάτην καὶ ἀχραιφνῇ, ... διὰ τὴν προκατέχουσαν δεινὴν ἀθειάν⁹.

Ὅπως γράφει σὲ ἄλλη σελίδα τοῦ βιβλίου του ὁ ἴδιος χρονογράφος, ὅχι μόνον ὁ Πλάτων ἀλλὰ καὶ Φερεκύδης ὁ Σύριος καὶ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος καὶ Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος ... πρὸς τούτους (δηλ. τοὺς Αἰγυπτίους) ἐξεδήμησαν θεολογίαν καὶ φυσιολογίαν ἀκριβεστέραν μαθήσεσθαι παρ' αὐτῶν ἐλπίσαντες. Στὸ ἴδιο κείμενο διαβάζουμε, ὅτι καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀντλήσαν ἀπὸ τῆς σοφίας τῶν Αἰγυπτίων· καὶ δὴ καὶ περὶ τοῦ Μωϋσέως διεξιὼν ὁ θεὸς λόγος ἔφη ὅτι· ἐπαιδεύθη ἐν πάσῃ σοφίᾳ Αὐγυπτίων¹⁰.

Στὴν ἐπόμενη σελίδα τοῦ ἴδιου βιβλίου βλέπουμε, ὅτι ὁ Σολομών, πού ἔζησε λίγο μετὰ τὰ Τρωικά, ἔγραψε ὅχι μόνον παραβολὰς καὶ ὠδὲς ἀλλὰ καὶ μεθόδους θεραπείας καὶ φάρμακα, πού ἀντέγραψαν οἱ Ἕλληνες· περὶ φυτῶν καὶ παντοίων ζώων φυσιολογίας ... καὶ ἱαμάτων πάθους παντὸς ... ἀφ' ὧν οἱ τῶν Ἑλλή-

5. *The Archaeological and Documentary Evidence*, New Brunswick, N. J. 1991. Εἶναι συνολόγος καὶ καθηγητὴς πολιτικῶν ἐπιστημῶν. (Βλ. εἰς. Α' τόμου, σ. XII ἔ.).

6. Martin West, *Ancient Greek Music*, Oxford 1992· ὁ αὐτός, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Greek Poetry and Myth*, Oxford 1997· Richard Poe, *Black Spark, White Fire*, Rockling, California 1999.

7. Mary Lefkowitz, *Black Athena Revisited*, North Carolina 1996· ἡ αὐτή, *Not out of Africa: How Afrocentrism became an Excuse to teach Myth as History*, New York 1997.

8. Γ. Μοναχός, σ. 2 (C. de Boor).

9. Ὁ αὐτός, σ. 89.

10. Ὁ αὐτός, σ. 198.

νων ἱατροσοφισταὶ σφετερισάμενοι καὶ τὰς ἀφορμὰς εἰληφότες¹¹...

Κατὰ τὸ χρονογράφο τοῦ Θ' αἰῶνα ὅλα τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦν μεταγενέστερη καὶ δευτερεύουσα ἐξέλιξη τῶν εὐρημάτων ἀνατολικῶν λαῶν (Αἰγυπτίων, Ἰουδαίων, Ἀσσυρίων, Χαλδαίων, Περσῶν, Φοινίκων) ἀκόμα καὶ ἡ εἰδωλολατρία καὶ ἡ μαγεία· τί δέ; οὐ Φοινίκων τὰ γράμματα; ... τὸ θύειν δὲ οὐ παρὰ Χαλδαίων;... τὸ δὲ γεωμετρεῖν οὐκ Αἰγυπτίων; τὸ δὲ μαγεύειν οὐ Περσικόν; ... τὴν οἰωνιστικὴν δὲ ποίων; οὐκ ἄλλων ἢ Φρυγῶν;... δεξόμεθα, πάντων ἀποχωρησάντων εἰς τοὺς πρώτους εὐραμένους, μηδὲν ἕτερον ἔχειν πλὴν τῆς κακίας¹².

Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀντλεῖ ἀπὸ παλαιότερα κείμενα, ποὺ πολλές φορές παραθέτει αὐτολεξεῖ. Συγγραφεῖς τῶν κειμένων εἶναι ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ὁ πολυῖστωρ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἀπολογητὲς τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ὅπως ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Τατιανός, ἀλλὰ καὶ θιασῶτες τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ὅπως ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Στὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων ὁ Θεοδώρητος Κύρου γράφει· εἰ γὰρ τὰς ἐλληνικὰς ἀνεγνώκεσαν ἱστορίας, ἔγνωσαν ἂν δῆπουθεν, ὡς καὶ τὰς περιφανεῖς ἐπιστήμας καὶ τῶν τεχνῶν τὰς πλείστας παρὰ βαρβάρων ἐπαυδεύθησαν Ἕλληνες. Γεωμετρίαν μὲν γὰρ καὶ ἀστρονομίαν Αἰγυπτίους πρώτους εὐρηκέναι φασίν· ἀστρολογία δὲ καὶ γενεθλιαλογία Χαλδαίων εὕρημα λέγεται· Ἀραβες δὲ καὶ Φρύγες οἰωνοσκοπικὴν ἐπενόησαν πρῶτοι· ὅτι δὲ καὶ ἡ σάλπιγξ Τυρρηνῶν ἐστὶν ἔργον καὶ αὐλοὶ Φρυγῶν, διδάσκουσι μὲν αἱ τραγωδίαί, διδάσκουσι δὲ μετὰ τούτων αἱ ἱστορίαι. Καὶ τὰ γράμματα δὲ γε Φοίνικας εὐρηκέναι ... ἱατρικῆς δὲ ἄρξαι τὸν Ἄπιν φασὶ τὸν Αἰγύπτιον ... σκάφος δὲ πρῶτον ἐν Λιβύῃ ναυπηγηθῆναι λέγουσιν ... Διонуσίων καὶ ... Παναθηναίων ... καὶ τῶν Θεσμοφορίων καὶ τῶν Ἑλευσινίων τὰς τελετὰς Ὀρφεὺς ... ἐκόμισε καὶ εἰς Αἴγυπτον ἀφικόμενος¹³...

Ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας Εὐσέβιος Καισαρείας στὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελικῆ προπαρασκευῆ ἀπαριθμεῖ τί ὀφείλει ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία στοὺς Αἰγυπτίους· οἶδε γὰρ τὰ περὶ νοῦ δημιουργοῦ τῶν ὅλων καὶ τὰ περὶ ἀσωμάτων ἰδεῶν νοερῶν τε καὶ λογικῶν δυνάμεων τοῖς ἀμφὶ τὸν Πλάτωνα μακροῖς ποθ' ὕστερον χρόνοις ἐφευρημένα καὶ λογισμοὺς ὀρθοῖς ἐπινενοημένα συμπλέξει τῇ τῶν παλαιῶν θεολογίᾳ πεπειραμένοι μεῖζονι τύφῳ τὴν περὶ τῶν μύθων ἐπαγγελίαν ἐξῆραν¹⁴. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου κεφαλαίου· ἀλλὰ γὰρ τοιαῦτα καὶ τὰ παρ' Αἰγυπτίοις, ἃ καὶ παλαιότερα τῶν ἐλληνικῶν ἀπάντων μνημονεύεται¹⁵. Ὅπως συνοψίζει σὲ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου ἔργου· ὅσοι τῶν παρ' Ἑλλῆσι δεδοξασμένων ἐπὶ συνέ-

11. Ὁ αὐτός, σ. 199.

12. Ὁ αὐτός, σ. 542.

13. Θεοδώρητος Κύρου, σ. 108 (SC = Sources Chrétiennes).

14. Εὐσέβιος Καισαρείας, III 6, 7.

15. Ὁ αὐτός, III 6, 1.

σει καὶ παιδείᾳ παρέβαλον εἰς Αἴγυπτον ... ἵνα τῶν ἐνταῦθα νομίμων καὶ παιδείας μετάσχουσιν¹⁶.

Ὁ πάντα ἄριστος Πλάτων εἶναι, ὅπως γράφει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ζηλωτῆς Μωυσέως¹⁷ ἀπὸ τὸν ὁποῖον δανεῖζεται τὸν πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας του· ὁ τὴν ἀλήθειαν ἐξηλωκὼς τῶν φιλοσόφων Πλάτων τὸ ἔναυσμα τῆς Ἑβραϊκῆς φιλοσοφίας ζωπυρῶν¹⁸. Καὶ σὲ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου ἔργου· ἄκουε δ' οὖν αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων δι' ἐνός τοῦ πάντων ἀρίστου τοτὲ μὲν ἐξωθοῦντος τοτὲ δ' αὐτὸν πάλιν εἰσποιομένου τοὺς μύθους.

Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὸ λόγο του Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως ἐρωτᾷ· τί δέ; οὐ Φοινίκων τὰ γράμματα; ὡς δέ τινες τῶν Αἰγυπτίων ἢ τῶν ἔτι τούτων σοφωτέρων Ἑβραίων ... πιστεύουσιν; ... Τὸ πεττεύειν δὲ καὶ ἀριθμεῖν καὶ λογίζεσθαι δακτύλοις μέτρα τε καὶ σταθμὰ καὶ ἔτι πρὸ τούτων τὰ τακτικὰ καὶ πολεμικὰ τίνος;¹⁹

Παρόμοιες ἀπόψεις διατυπώνουν καὶ μεταγενέστεροι τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῶν Ἑσυχαστῶν Γρηγόριος Παλαμᾶς. Προβάλλοντας τὸν αἰγύπτιον πλοῦτον, τὸν ὁποῖον ταυτίζει μὲ τὴν ἔξω παιδευσιν²⁰, ἀπαριθμεῖ καὶ τοὺς ἐπὶ μέρους κλάδους τῆς γνώσης, ποὺ οἰκειοποιήθηκαν οἱ Ἕλληνες· γεωμετρία σχολάζοντες, ἦν ἐξεῦρον Αἰγύπτιοι ἢ ἀστρολογία τῇ παρὰ τῶν Χαλδαίων τετιμημένη²¹. Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι σοφώτεροι· Σολομῶντος ὁ βίος τελεωτέρος τε καὶ θεοφιλέστερος ἂν ᾦν ... καὶ τῶν ἐπὶ σοφίας περιουσίᾳ θαυμαζομένων Ἑλλήνων²². Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ὑπέκλεψαν τὴν ἰουδαϊκὴν σοφίαν· καὶ γὰρ ἴσμεν ἐκ τῶν ἡμετέρων μὲν ὑφελομένους αὐτά· διὸ καὶ τις ἐκείνων περὶ Πλάτωνος ἔφη· «τί γάρ ἐστι Πλάτων ἢ Μωσῆς ἀττικίζων»,²³

Παρατηροῦμε σημαντικὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν πιὸ πάνω βυζαντινῶν καὶ προβυζαντινῶν χειμένων μὲ ὅσα ἰσχυρίζονται ὁ Μ. Bernal καὶ οἱ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀφροκεντρικῆς θεωρίας. Ὑπερτονίζουν τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἀφροασιατικῶν λαῶν καὶ ὑποτιμοῦν ἢ παραβλέπουν τὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πολιτισμός, ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς ἀλλὰ

16. Ὁ αὐτός, X 8, 1-5. Πρβλ., X 4: Ἕλληνες τὰ πάντα σεσληκέναι βαρβάρους, οὐ μόνον τὰ φιλόσοφα μαθήματα, ἀλλὰ καὶ τὰς κοινὰς καὶ βιωφελεῖς εὐρέσεις ἀπελέγχονται. Ἀναλόγου περιεχομένου εἶναι ὁλόκληρο τὸ X βιβλίον, ὅπου συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὁ Ἰώσηπος, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξ., ὁ Τατιανός, ὁ Σέξτος Ἀφρικανός, δίδουν στὸ συγγραφέα ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ στηρίξει παρόμοιες ἀπόψεις.

17. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Παιδαγωγός, III 54, 2· ὁ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄρα ζηλωτῆς Μωυσέως, ὁ πάντα ἄριστος Πλάτων.

18. Ὁ αὐτός, II 18, 1.

19. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 4, 136.

20. Γρηγόριος Παλαμᾶς, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς Ἑσυχάζοντων, II 1. 16· Συγγρ. I 479 (Meyendorff - Χρήστου).

21. Ὁ αὐτός, I 1, 8· Συγγρ. I 368-369.

22. Ὁ αὐτός, I 3, 50· Συγγρ. I 461.

23. Ὁ αὐτός, I 1, 11· Συγγρ. I 373.

καὶ ἀπὸ τὴν περιέργεια γιὰ τὴ γνώση, δὲν εἶναι αὐτοφύης, ἔχει ἀνάγκη, ὅσα προηγήθηκαν. Πολιτιστικὲς ἀνταλλαγὲς διαπιστώνονται σὲ ὅλη τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις, ὅπως ὅλες οἱ σχέσεις, εἶναι ἀμφίδρομες· θὰ ἦταν ἀπορίας ἄξιον, ἂν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες δὲν εἶχαν δεχτεῖ πολιτιστικὲς ἐπιρροὲς διαμορφώνοντας τὴ δική τους πολιτιστικὴ ἔκφραση. Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, ὅπως ὅλοι οἱ πολιτισμοί, τροφοδοτήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους πολιτισμούς, τοὺς πολιτισμοὺς τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν ἄλλων λαῶν ποὺ βρέχονται ἀπὸ τὴ Μεσόγειο, καθὼς καὶ τῶν λαῶν τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ μεγάλοι πολιτισμοὶ ἀντλοῦν ἀπὸ πολλὰς πηγές· ἡ πολιτιστικὴ ἀλληλεπίδραση ἦταν συνεχής²⁴.

Οἱ Ἑλληνες ὅμως δὲ δέχονταν μόνο, ἀλλ' εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ ἀφομοιώνουν, νὰ ἐξελίσσουν καὶ νὰ μετασχηματίζουν, ὅ,τι εἶχαν παραλάβει. Διαμόρφωσαν καὶ συστηματοποίησαν τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἀξίες, τοὺς τρόπους καὶ τὰ θέματα τῆς Τέχνης. Οἱ κοῦροι ἔχουν κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὰ Αἰγυπτιακὰ ἀγάλματα. Οἱ καλλιτέχνες ὅμως τῶν κλασικῶν χρόνων ἔδωσαν τέτοια κίνηση καὶ ζωντάνια στὴν ἀκίνησιάν τῶν Φαραώ, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι νόμισαν, ὅτι οἱ θεοὶ κατέβηκαν στὴ γῆ ἢ ὅτι ὁ Φειδίας ἀνέβηκε στὸν Ὀλυμπο. Οἱ Ἑλληνες ζωγράφοι ἔδωσαν προοπτικὴ στὴν ἐπίπεδη ζωγραφικὴ. Ἡ γοητεία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἱκανότητά του νὰ ἀνασυνθέτει²⁵. Ἀντὶ γιὰ δάνεια καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ ἀντιγραφές, θὰ ἔπρεπε νὰ μιλάμε γιὰ μετουσίωση τῶν στοιχείων ποὺ παρέλαβαν.

Κοινὸς τόπος εἶναι, ὅτι πρῶτοι οἱ Ἑλληνες προσπάθησαν νὰ ἀναλύσουν τὴν πραγματικότητα ἀπὸ μὴ θεολογικὴ σκοπιά· θέλησαν νὰ ἐρευνήσουν τὰ αἷτια καὶ τοὺς νόμους, ποὺ τὴν ὀρίζουν. Ἡ ἐπινόηση τοῦ λόγου, ποὺ ταξινομεῖ, κατατάσσει, κοσμεῖ, ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη. Τὰ ἐλληνικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα δὲν ἔχουν δογματικὸ χαρακτήρα, χρησιμοποιοῦν διαλεκτικὲς, ἀποδεικτικὲς, μεθόδους. Ἡ κριτικὴ δύναμη γίνεται ἡ βάση κάθε φιλοσοφικῆς σκέψης στὴν Ἀθήνα τοῦ Ε' αἰῶνα. Οἱ Ἑλληνες βασίζονται στὴ λογικὴ, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια καὶ στὴν παιδεία, γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ καλύτερη κοινωνία. Ὡς ἄρα παιδεία μὲν ἐστὶ ἡ παίδων ὅλη τε καὶ ἀγωγή πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὸν εἰρημένον, γράφει ὁ Πλάτων²⁶. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· πολλὰ γὰρ παρὰ τοὺς ἐθισμοὺς καὶ τὴν φύσιν πράττουσι διὰ τὸν

24. Ch. Freeman, *Egypt, Greece and Rome, Civilizations of the Ancient Mediterranean*, Oxford 1996.

25. Ὁ Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, μτφ. M. E. Pinder καὶ W. Burkert, Cambridge Mass. 1992, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του καταλήγει· «ἡ πολιτιστικὴ ὑπεροχὴ παρέμεινε γιὰ λίγο στοὺς λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς· ἀμέσως μετὰ —κατὰ τὴν ἀρχαῖκή καὶ κλασικὴ ἐποχὴ— οἱ Ἑλληνες ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦν τὶς δικές τους, διαφορετικὲς, μορφὲς πολιτισμοῦ μὲ ἐκπληκτικὴ ἱκανότητα ὅχι μόνο νὰ προσλαμβάνουν, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταμορφώνουν καὶ νὰ βελτιώνουν, ὅ,τι εἶχαν παραλάβει».

26. Πλάτων, *Νόμοι* 659 d.

λόγον, ἐὰν πεισθῶσιν ἄλλως ἔχειν βέλτιον²⁷.

Ἡ ἐλεύθερη σκέψη, ὁ λόγος καὶ ὁ ἀντίλογος, ἀκμάζουν στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, ὅπως βλέπουμε στὰ κλασικὰ κείμενα· στίς στιχομυθίες τῶν Τραγικῶν, στίς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη, στοὺς Πλατωνικοὺς διαλόγους, στοὺς λόγους τῶν ρητόρων. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴ γνωμολογικὴ, αἰγυπτιακὴ ἢ ἐβραϊκὴ, λογοτεχνία.

Οἱ Ἕλληνες ἐπινόησαν καὶ ἀποτύπωσαν τὸ μέτρο, τὴ σαφήνεια, τὴν ὁμορφιά. Στὰ φανερώματα τῆς Τέχνης προβάλλουν μιὰ διαφορετικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ ὄχι θεοκεντρικὴ. Ὁ λόγος καὶ ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀποτελέσαν τὴ βάση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ μετὰ, διαφοροποιώντας τον ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς. Ἰδέες ὅπως τὸ θεῖον, ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ δημοκρατία, ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἀθήνα τοῦ Ε' αἰῶνα π.Χ., ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια τοῦ «δυτικοῦ» πολιτισμοῦ. Πλῆθος ὄρων ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ κείμενα κατακλύζουν τὸ λεξιλόγιό τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Στὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀνατρέχουν μέχρι σήμερα, γιὰ νὰ προσδιορίσουν γλωσσικὰ καινούργια, πολιτιστικά, ἐπιτεύγματα. Τὸ οἰκοδόμημα τῆς δυτικῆς Τέχνης στηρίζεται στὰ δημιουργήματα τῶν κλασικῶν καλλιτεχνῶν. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα μεγάλου τμήματος τῆς δυτικῆς Τέχνης καὶ λογοτεχνίας. «Ἡ ἑλληνικὴ κληρονομία ... ἔγινε τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ δικοῦ μας δυτικοῦ πολιτισμοῦ», συνοφίζει ἡ Jacqueline de Romilly²⁸.

Θεμελιώνοντας τὴν ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας οἱ Ἕλληνες καταγράφουν καὶ ἀναγνωρίζουν καὶ τὰ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα. Ὁ πατέρας τῆς Ἱστορίας Ἡρόδοτος ἀναγνωρίζει τὴ συμβολὴ στὸν πολιτισμὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς· γράφει ὅτι ὁ Πυθαγόρας διδάχθηκε ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους²⁹. Ὁ Πρόκλος Διάδοχος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος εἰς Αἴγυπτον ἐλθὼν μετήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν θεωρίαν ταύτην (δηλ. τὴ γεωμετρίαν)³⁰. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἐξιστορεῖ, ὅτι ὁ Σόλων βασίστηκε σὲ αἰγυπτιακὰ πρότυπα γιὰ τὴ σύνταξη νόμων του, ὅπως ὁ νόμος γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν χρεῶν³¹ ἢ γιὰ τὴν εἰλικρινὴ δήλωση εἰσοδήματος³². Ἀλλὰ καὶ τὸ γνωστὸ χωρίο τῆς «Ἐπινομίδας» ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πλάτωνα· λάβωμεν δὲ ὡς ὅ, τι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται³³ ἔμμεσα ἀναγνωρίζει τίς ξένες ἐπιδράσεις.

27. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 1332 b.

28. Jacqueline de Romilly, *Pourquoi la Grèce?*, Paris 1993, ἑλλ. μτφ. Μ. Ἀθανασίου 1994, σ. 289-290.

29. Ἡρόδοτος II 81.

30. Πρόκλος, *Εἰς τὸ πρῶτον τῶν Εὐκλείδου στοιχείων*, I 65, 7-11.

31. Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, I 79, 3.

32. Ὁ αὐτός, I 77, 5.

33. Πλάτων, *Ἐπινομίς* 987 d.

Ὁ ἀντικειμενικὸς μελετητὴς παρατηρεῖ στὰ κείμενα τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀφροκεντρικῆς θεωρίας πολὺ περισσότερες παραλείψεις καὶ ἀνακρίβειες, ἀπ' ὅσες ἐμφανίζονται στὰ κείμενα τῶν ἐλλήνων συγγραφέων, ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν. Ὁ Ἡρόδοτος λ.χ. γράφει ὅτι ὁ Πυθαγόρας διδάχθηκε ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους τὴ μετεμψύχωση³⁴, ἐνῶ οἱ Αἰγύπτιοι δὲν πίστευαν σ' αὐτή. Ἀπαριθμῶντας τοὺς σοφοὺς τῶν Ἑλλήνων ὁ Γεώργιος Μοναχός³⁵ ἀναφέρει ὡς συγχρόνους τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸ Διογένη, τὸν Παρμενίδη καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γενικὰ φιλοσόφους, ποιητὲς καὶ πεζογράφους, πού ἔζησαν ἄλλοι τὸν 5', ἄλλοι τὸν 6' καὶ ἄλλοι τὸν 7' αἰῶνα. Δὲ γράφει ὅμως, ὅπως οἱ σύγχρονοί μας ἐκπρόσωποι τῆς ἀφροκεντρικῆς θεωρίας, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέγραψε ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἐνῶ αὐτὴ ἰδρύθηκε πενήντα καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του (322) ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸ Φιλάδελο.

Ἡ ἐξάπλωση τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὶς κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πλήθυνε τὶς ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις καὶ πολιτιστικὲς ἀνταλλαγὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἑλληνες καὶ ἀνατολικοὶ λαοὶ συνυπάρχουν σὲ εὐρύτερους πολιτικούς ὁργανισμούς, στὰ κράτη τῶν Διαδόχων καὶ τῶν Ἐπιγόνων, στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἢ πολιτισμικὴ ἐπαφὴ εἶναι στενότερη. Ἡ ἑλληνικὴ, φιλοσοφικὴ, παράδοση ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ, σύγκρουση καὶ ἀλληλεπίδραση μὲ τὶς μυθικὲς θρησκείες, τὴ μαγεία, τὴ μυστικιστικὴ ἔξαρση, τὴν ἀνατολικὴ σκέψη. Ἐπικρατεῖ φιλοσοφικὸς ἐκλεκτισμὸς καὶ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς. Ἡ ἑλληνικὴ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῆς ἀνατολικῆς παράδοσης καὶ σκέψης. Ἀλλὰ καὶ ἡ γοητεία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει σαγηνεύσει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοὺς Ρωμαίους. Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐλληνίζουν· ἡ κοινὴ διάλεκτος ἔγινε ἡ οἰκουμενικὴ γλῶσσα τοῦ μεσογειακοῦ καὶ μεσανατολικοῦ χώρου.

Δι' ὧν ὁμόφωνος μὲν πᾶσα γέγονεν ἡ Οἰκουμένη, γράφει ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης³⁶. Οἱ κατώτερες τάξεις μαθαίνουν στοιχειώδη ἑλληνικὰ γιὰ πρακτικὲς ἀνάγκες, ἀλλ' οἱ οἰκονομικὰ εὐρωστες τάξεις φοιτοῦν σὲ ρητορικὲς σχολές, παιδεύονται μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὰ κλασικὰ κείμενα, μετέχουν σὲ δραστηριότητες πού συνδέονται μὲ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο ζωῆς, θέατρα, ἀθλητικούς ἀγῶνες. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἑλληνες υἱοθέτησαν ἀνατολικὲς συνήθειες, προσκύνηση τῶν ἀρχόντων, ἐνδύματα. Ἐπικρατεῖ οἰκουμενικὸ πνεῦμα, ὁ πολίτης ἔγινε κοσμοπολίτης³⁷.

Ἡ παγκοσμιοποίηση, πού ἐπέβαλε ἡ Pax Romana, προάγει τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἰδιαιτερότητας κάθε λαοῦ. Καθένας αὐτοχαρακτηρίζεται συγκρίνοντας τὸν ἑαυτό του μὲ τοὺς ἄλλους. Οἱ Ρωμαῖοι εἶναι οἱ ἀναμφισβήτητοι κοσμο-

34. Ἡρόδοτος, ὁ.π.: Ph.-E. Legrand, *Hérodote, Introduction*, Paris 1932, σ. 96.

35. Γεώργιος Μοναχός, σ. 284.

36. Αἴλιος Ἀριστείδης, *Παναθηναϊκός* 325. Πρβλ. 322-323· ἅπασαι γὰρ αἱ πόλεις καὶ πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων γένη πρὸς ἡμᾶς καὶ τὴν ὑμετέραν δίαταν καὶ φωνὴν ἀπέκλινεν.

37. Διογένης Λαέρτιος VI 63· ἐρωτηθεὶς πόθεν εἴη «κοσμοπολίτης» ἔφη. Πρβλ. Πλούταρχος, *Ἠθικά* 600 F: ὁ δὲ Σωκράτης ... κόσμιος καὶ Ἀρριανός, *Ἐπίκτ.* 1, 9, 1.

κράτορες. Στὸ VI ἄσμα τῆς Αἰνείαδας ἡ σκιά τοῦ Ἀγχίστη προφητεύει τὸ μέλλον τῶν Ρωμαίων στὸν Αἰνεία:

*Excudent alii spirantia mollius aera
(credo equidem), vivos ducent de marmore voltus,
orabund causas melius, caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento
(haec tibi erunt artes), pacisque imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos*

Aeneidos VI, 847-853

Νὰ κυβερνοῦν τοὺς λαοὺς καὶ νὰ θεμελιώνουν τοὺς κανόνες τῆς εἰρήνης, νὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ μεγαλοφροσύνη τοὺς ἡττημένους καὶ νὰ τιμωροῦν τοὺς ἀλαζόνες, αὐτὲς εἶναι οἱ τέχνες τῆς Ρώμης, ἐνῶ ἄλλοι θὰ πλάσουν τὸ χαλκὸ, θὰ λαξεύσουν τὸ μάρμαρο, θὰ στοχαστοῦν τοῦ κόσμου τὶς ἀρχές, θὰ καταγράψουν τὴν κίνηση καὶ τὴν πορεία τῶν ἀστρῶν. Οἱ Ρωμαῖοι ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων στὰ Γράμματα καὶ στὶς Τέχνες. Καὶ οἱ πιὸ θερμοὶ ὅμως θαυμαστὲς τῆς κλασικῆς σκέψης καὶ παιδείας, ὅπως ὁ Κικέρων, ποὺ ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του Graecus³⁸ (τὸ ἴδιο ὄνομα δόθηκε ἀργότερα καὶ στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ) περιφρονοῦν τοὺς συγχρόνους τοὺς Ἕλληνες. Στὸν Κικέρωνα ἀποδίδεται ἡ ἐπινόηση ὑποκοριστικοῦ τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶναι Graeculi ὄχι Graeci, δηλ. μικροὶ ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων.

Ἡ στάση τῶν Ρωμαίων προκαλεῖ στροφή τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ παρελθόν. Ταυτίζονται μὲ τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα προσπαθώντας νὰ ἀξιοποιήσουν, ὅσα πολιτιστικὰ στοιχεῖα τοὺς κληροδότησε. Οἱ λόγιοι ἀττικίζουν πιστεύοντας ὅτι ἡ χρῆση τῆς γλώσσας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων τοὺς ἀνυψώνει στὸ ἐπίπεδο τῶν προγόνων, ποὺ ἀναγνωρίζονταν πολιτιστικὰ ἀνώτεροι. Ὑπερτονίζοντας τὴν πολιτιστικὴ τους ὑπεροχὴ περιφρονοῦν τοὺς ἄλλους λαοὺς ὡς βαρβάρους, δηλ. ἀπολίτιστους. Ἡ διάκριση Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ³⁹. Μετὰ τὸ τέλος τῶν Περσικῶν πολέμων ἡ ἀθηναϊκὴ λογοτεχνία καὶ Τέχνη ἐρμήνευσε τὴν ἄλωση τῆς Τροίας ὡς προγενέστερη ἥττα τῶν βαρβάρων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἄλλοι στοχαστὲς τοῦ Δ' αἰῶνα θεωροῦσαν τὴ δουλεία φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων ὡς ταυτὸ φύσει βάρβαρον καὶ δοῦλον ὂν⁴⁰. Οἱ στοχαστὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης τελει-

38. Πλούταρχος, Κικέρων V 2: ταῦτα δὴ τὰ Ρωμαίων τοῖς βαναυστάτοις πρόχειρα καὶ συνήθη ρήματα Γραικὸς καὶ Σχολαστικὸς ἀκούων.

39. Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989.

40. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά 1252 b' Εὐρ., Ἰφιγ. ἐν Αὐλ., 1400.

οποίησαν τὴ θεωρία (ὁ ρατσισμὸς εἶναι λέξη λατινική).

Ἡ ὑπεροφία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων προκαλεῖ τὴν ἐπιθετικὴ ἄμυνα τῶν ἄλλων λαῶν. Αἰγύπτιοι καὶ Ἑβραῖοι ἀναζητοῦν ἐπιχειρήματα, γὰρ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀνωτερότητα τῶν πολιτισμῶν τους, ποὺ εἶναι ἀρχαιότεροι.

Οἱ Ἑβραῖοι αὐτοπροσδιορίζονται ὡς λαὸς περιούσιος, προορισμένος ἀπὸ τὴ θεία Πρόνοια, νὰ φέρει εἰς πέρας ὑπερβατικὲς ἀποστολές. Ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος προσπάθησε νὰ συσχετίσει τὴν Ἰουδαϊκὴ διδασκαλία μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Μωυσῆς εἶναι ἀνώτερος τοῦ Πλάτωνα ὅχι μόνον ὡς ἀρχαιότερος (ἔζησε χίλια πεντακόσια χρόνια πρὶν⁴¹) ἀλλὰ καὶ ὡς θεόπνευστος. Ὁ Πλάτων ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ σοφία τῶν Ἑβραίων· τί ἐστι Πλάτων ἢ Μωυσῆς ἀττικίζων;⁴²

Ὁ χριστιανισμὸς, θρησκεία οἰκουμενική, κηρύσσει τὴν ἀποδοχὴ τοῦ πολιτισμικὰ διαφορετικοῦ. Ἄνθρωποι διαφορετικοὶ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἄνιστοι, ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι. Οἱ ἄνθρωποι ἀξιολογοῦνται μόνον ἠθικά, ἀνάλογα μὲ τὴν προσπάθειά τους νὰ ζήσουν σύμφωνα μὲ τὸ χριστιανικὸ, ἠθικὸ, κανόνα, ποὺ δίδαξε ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Κάθε ἄλλη κατάταξη ἀποκλείεται· ἡ ἔπαρση εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα. Σὲ εὐρύτερους πολιτικούς ὀργανισμούς, ὅπως ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μετεξέλιξη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὁ χριστιανισμὸς συνέβαλλε στὴν ἐξομάλυνση τῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων. Κείμενα ποὺ διαπνέει τὸ ὄραμα τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης (χρονογραφίες, ἐκκλησιαστικὲς ἱστορίες, ἔργα ἀπολογητῶν καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ὑπεροχὴ ἐνὸς λαοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων· ὁ Θεὸς ἐποίησέ τε ἐξ ἐνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων⁴³. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἰσάξιοι· καὶ γὰρ καὶ ἐν Ἑλλήσι καὶ ἐν βαρβάροις ἔστιν ἰδεῖν καὶ ἀρετῆς φροντιστάς καὶ κακίας ἐργάτας, γράφει ὁ Θεοδώρητος Κύρου⁴⁴.

Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν ἔχουν τὴν πρόθεση νὰ ὑποτιμήσουν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία, ποὺ θεωροῦν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς τους. Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνωμολογήσθαι τῶν νοῦν ἐχόντων παιδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον. Οὐ ταύτην μόνην τὴν εὐγενεστέραν καὶ ἡμετέραν..., ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξωθεν, γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁴⁵. Οὐδὲν δὲ οἶον ἢ τῶν Ἑλλήνων φωνὴ μέγιστον ἔχουσα παρὰ πᾶσι τὸ κλέος, γράφει ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἀλώσεως Κριτόβουλος⁴⁶. Ἀντίδραση στὴν πολιτιστικὴ

41. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ* IX 6, 9.

42. Ὁ αὐτός, αὐτόθι· *Νουμῆνιος δὲ ὁ Πυθαγορικὸς φιλόσοφος ἀντικρυς γράφει· «τί γάρ ἐστι Πλάτων ἢ Μωσῆς ἀττικίζων»*. Πρβλ. Κλήμης Ἀλεξ. V 214, 5.

43. *Πράξεις* 17, 26.

44. Θεοδώρητος Κύρου, ὁ.π., σ. 245.

45. Γρηγόριος Θεολόγος 43, 11· οὐκ οὐκ ἀτιμαστέον τὴν παιδευσιν ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν, ἀλλὰ σκαιούς καὶ ἀπαιδεύτους ὑποληπτέον τοὺς οὕτως ἔχοντας.

46. Κριτόβουλος, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μέγιστον αὐτοκράτορα* 3· 5, 12-14 (CFHB).

ὑπεροφία τῶν Ἑλλήνων εἶναι, ὅσα γράφουν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς χριστιανοὶ συγγραφεῖς· καὶ ταῦτα λέγω οὐ τὴν Ἑλλάδα σμικρύνων φωνὴν ... ἀλλὰ τῶν ἐπὶ ταύτῃ μεγαλαυχούντων συστέλλων τὴν γνώθον καὶ τὴν ὀφρῶν κατασπῶν, γράφει ὁ Γεώργιος Μοναχός⁴⁷. Οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, ἐπλανήθησαν. Μόνοι οἱ χριστιανοὶ κατέχουν τὴν ἀληθινὴν σοφίαν· φιλοσοφεῖν ἐπετήδευσαν μὲν Ἕλληνων καὶ Ἰουδαίων οὐκ ὀλίγοι, μόνοι δὲ τὴν ἀληθινὴν σοφίαν ἐζήλωσαν οἱ Χριστοῦ μαθηταί, ἐπεὶ καὶ μόνοι τὴν ὄντως σοφίαν ἔσχον διδάσκαλον, γράφει σὲ ἄλλη σελίδα τῆς χρονικῆς ἱστορίας του ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος⁴⁸.

Τὸ τελευταῖο χωρίο μᾶς ἐξηγεῖ, γιατί οἱ Βυζαντινοὶ παραλείπουν ἢ ὑποβαθμίζουν τὴ μεγάλη προσφορὰ τῶν Ἑλλήνων, τὸ λόγο, ποὺ χώρισε ριζικὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ὁ λόγος ἀπέτυχε νὰ ὁδηγήσει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀλήθεια, ποὺ ἀποκάλυψε στὴν Οἰκουμένη ὁ θεὸς λόγος. Μήπως στὴν ὑποβάθμιση τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀφροκεντρικῆς θεωρίας συντελεῖ καὶ ὁ κλονισμὸς τῆς πίστεως στὸν ὀρθὸ λόγο, ποὺ θεμελίωσε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ σύγχρονο «δυτικὸ» πολιτισμὸ; Ἀναζητώντας ἀντίδοτο στὴν ἀλλοτρίωση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη στρέφεται πέραν τοῦ λόγου, ὅπως καὶ στοὺς πρῶτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Αὐτὸ ὅμως δὲ φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀφροκεντρικῆς θεωρίας.

Στὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία ποὺ χαρακτηρίζει πολιτιστικὸς πλουραλισμὸς, ὅπως καὶ τὴν κοινωνία στὴ Ρωμαϊκὴ καὶ στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὸ κλασικιστικὸ ἰδεῶδες ὑπηρετήσε τὴν ἀλαζονεία τοῦ ἐπικρατοῦντος πολιτισμοῦ. Οἱ Ἀφροαμερικανοὶ ἀπωθοῦνται στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὡς ἄνθρωποι βιολογικὰ κατώτεροι, μὲ περιορισμένες διανοητικὲς ικανότητες. Τὴ δίκαιη ἀντίδραση τῶν καταπιεσμένων ἐκμεταλλεύονται συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀποσιώπηση ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους, ὅσων ὀφείλουν οἱ Ἕλληνες στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Ἀνατολή. Μετὰ ἀπὸ αἰῶνες καταπίεσης οἱ Ἀφροαμερικανοὶ διεκδικοῦν μερίδιον στὴ διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ προσπάθεια ὅμως νὰ ἀνατρέψουμε, ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, καὶ νὰ ξαναγράψουμε τὴν ἱστορία ἀπὸ ἀφροκεντρικὴ σκοπιά, εἶναι ἀντίστροφος ρατσισμὸς. Διανοούμενοι ποὺ ἐπιζητοῦν νὰ παίξουν καθοδηγητικὸ ρόλο, συγγραφεῖς ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ ἐντυπωσιάσουν καὶ ἐκδότες ποὺ ἀποβλέπουν μόνον στὸ κέρδος, δὲν εἶναι ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ ἐπιστήμη. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς λαοὺς, τῶν ὁποίων τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα προβάλλει ὁ Bernal στὸ βιβλίον του, δὲν εἶχε μαῦρο δέρμα. Ὁ τίτλος «Ἡ Μαύρῃ Ἀθηνᾶ» ἀπευθύνεται στὴ συσσωρευμένη ἀγανάκτηση τῶν Ἀφροαμερικανῶν. Σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ κλασικὴ παιδεία ἔπαυσε νὰ εἶναι μέρος τῆς γενικῆς παιδείας, ποίος θὰ ἀγόραζε ἓνα βιβλίον γιὰ τὶς ἐπιρροὲς ποὺ δέχτηκε ὁ κλασικὸς πολιτισμὸς;

47. Γεώργιος Μοναχός, σ. 81.

48. Ὁ αὐτός, σ. 343· Νεῖλος ὁ Συναΐτης, *Λόγος ἀσκητικός*, PG 79, 720A-721C.

Τὰ κλασικὰ κείμενα εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ βάση γιὰ ὅ,τι ὀνομάζεται «δυτικὴ σκέψη». Ἀλλὰ καὶ στίς σελίδες τῶν βυζαντινῶν κειμένων συναντᾶμε σύγχρονους προβληματισμούς. Χαρακτηρισμοί, ὅπως παρακμή, στατικότητα, ὀπισθοδρόμηση, δὲν ταιριάζουν στὴν πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἀθήνα

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΝ ΤΙΜΑΡΙΩΝΑ

Ο ανώνυμος διάλογος του 12ου αιώνα «Τιμαρίων ἢ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων» αποτελεί μια περίπτωση μίμησης του Λουκιανού, όπου το κεντρικό πρόσωπο του διαλόγου, ο Τιμαρίων αναφέρει τις εμπειρίες του από μια ακούσια επίσκεψή του στον Ἄδη¹. Μέσα από τις επίμονες ερωτήσεις του φίλου του Κυδίωνα, ο οποίος είναι το άλλο πρόσωπο του διαλόγου², ο Τιμαρίων περιγράφει το ταξίδι του από την Κωνσταντινούπολη, την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια της εορτής του Αγίου Δημητρίου³, την κατάβασή του στον Ἄδη μετά από προσβολή μιας σοβαρής ασθένειας με υψηλό πυρετό⁴ και την επιστροφή του στη ζωή⁵.

Μέσα από το κείμενο, εκτός των άλλων, αναδύονται διάσπαρτα γεωγραφικά

1. Για τον Τιμαρίωνα βλ. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Öströmischen Reiches (527-1453)*, München ²1897, σ. 467-468 (ελλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδης, Αθήναι 1990, φωτομ. ανατ. 1974, τ. Β', σ. 121 κ.ε.)· H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, τ. Ι, σ. 151-154 (= *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μετάφρ. Τ. Κόλλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 568), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Νεότερη έκδοση του κειμένου με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, στην οποία γίνονται οι παραπομπές της παρούσας εργασίας: R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione. Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, Napoli 1974 (στο εξής: R. Romano, *Timarione*). Αγγλική μετάφραση του κειμένου με εισαγωγή και σχόλια από τον B. Baldwin, *Timarion*, (Translated with Introduction and Commentary), Detroit 1984 (στο εξής: B. Baldwin, *Timarion*). Για το πρόβλημα του συγγραφέα και της χρονολόγησης του κειμένου, βλ. Ε. Θ. Τσολάκης, *Τιμαρίων*. Μια νέα ανάγνωση, *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά. Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 109-117, όπου αναφέρονται και εξετάζονται οι σχετικές απόψεις και των άλλων ερευνητών. Για ορισμένες εκδόσεις τμήματος του κειμένου και ξενόγλωσσες μεταφράσεις βλ. και R. Romano, *Timarione* 40. Για το τμήμα του κειμένου που αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη και την περιγραφή του εμπορικού πανηγυριού κατά τη διάρκεια των Δημητρίων, οι πιο αξιόλογες μεταφράσεις στη νεοελληνική είναι: Φ. Κακριδίη, Γιορτάζοντας τα «Δημητρία» στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη [Τιμαρίων 2-7 και 10], εφημ. το *Βήμα*, Κυριακή 25 Οκτ. 1992, σ. Β 4 12· Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης* (εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση), Θεσσαλονίκη 1999, σ. 79-83. Για το θέμα της περιγραφής του Ἀδη βλ. Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, σ. 82-87.

2. Τιμαρίων 1-5, 11-13, 25-28, 53-63, 98-107, 206-209, 288-290, 331-333, 413-416, 424-425, 1136-1138.

3. Τιμαρίων 29-52, 64-97, 114-205, 210-287.

4. Τιμαρίων 291-330, 334-423, 426-1169. Για τη σημασία του κειμένου από ιατρική άποψη, βλ. O. Temkin, *Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism*, *DOP* 16 (1962) 115· E. Konstantinou, *Die Byzantinische Medizin in Lichte der Anonymen Satire «Timarion»*, *Βυζαντινά* 12 (1983) 161-181.

5. Τιμαρίων 1170-1198.

στοιχεία, τα οποία θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε στη συνέχεια.

Από την άποψη της φυσικής γεωγραφίας ξεχωρίζει ιδιαίτερα η περιγραφή του Αξιού καθώς και της κοιλάδας του⁶. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο Αξιός είναι το μεγαλύτερο ποτάμι της Μακεδονίας⁷. Πηγάζει από τα βουλγαρικά βουνά (*ἐκ τῶν Βουλγαρικῶν ὄρων ἀρξάμενος*) με μικρά ρέματα που απέχουν μεταξύ τους, έπειτα συγκεντρώνονται τα νερά και κατεβαίνει μια κοιλάδα, φτάνει κοντά στην αρχαία Μακεδονία και την Πέλλα και χύνεται στην κοντινή παραλία⁸. Η περιοχή γύρω από τον Αξιό είναι ιδιαίτερα εύφορη, ομαλή χωρίς πέτρες και θάμνους και προσφέρεται ιδιαίτερα για την ιππασία των στρατιωτών, για τη σύνταξη και την παράταξη των στρατευμάτων και για στρατιωτικές ασκήσεις, εφόσον η φάλαγγα δεν διασπάται από τίποτε⁹. Η περιοχή επίσης προσφέρεται ιδιαίτερα για κυνήγι, στο οποίο ο Τιμαρίων και οι φίλοι του επιδόθηκαν ιδιαίτερα, μια και δεν είχαν τι να κάνουν περιμένοντας την εορτή του Αγίου Δημητρίου¹⁰.

Σχετικά με τις πηγές του Αξιού ο συγγραφέας δεν αναφέρει ρητά τα βουνά, από τα οποία πηγάζει, αλλά αναφέρει αόριστα «βουλγαρικά βουνά»¹¹, επειδή φαίνεται ότι τα θεωρεί συνέχεια του ίδιου ορεινού συγκροτήματος. Η αοριστία των πηγών του Αξιού είναι χαρακτηριστικό των αφηγήσεων και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς, όπως την Άννα Κομνηνή¹², τον Νικηφόρο Βρυέννιο¹³ και τον Νικηφόρο Γρηγορά¹⁴.

Για την περιγραφή του Αξιού ο συγγραφέας χρησιμοποιεί συγκεκριμένη ορολογία της υδρολογικής γεωγραφίας, όπως *ρευμάτιον* (= μικρό ρέμα)¹⁵, *μισγάγ-*

6. Τιμαρίων 76-93.

7. Τιμαρίων 76.

8. Τιμαρίων 77-81.

9. Τιμαρίων 81-86.

10. Τιμαρίων 72-75, 86-89, 90-93. Στην περιοχή του Αξιού καθώς και σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου υπήρχε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους αφθονία ελαφιών. Βλ. σχετ. Φ. Κουκουλές, *Κυνηγετικά εκ της εποχής των Κομνηνών και των Παλαιολόγων*, *ΕΕΒΣ* 9 (1932).

11. Τιμαρίων 77. Για τον Αξιό βλ. και E. Kirsten - I. Opelt, *Die Entstehung der Kampania von Thessalonike durch die Mündungsveränderungen von Aliakmon, Loudias und Axios im Altertum und Mittelalter*, *Βυζαντινά* (Δώρημα στον I. Καραγιαννόπουλο) 13, 1 (1985) 217-260.

12. Βλ. Άννας Κομνηνής, *Άλεξιάς*, έκδ. B. Leib, Anne Comnène, *Alexiade*. Société d'édition «Les Belles Lettres» 95, Paris 1967, I 30. 1-5: *Ἐπεὶ μὲν γὰρ (ὁ Ἀξιός) ἄνωθεν ἀπὸ τῶν ἐγγύθεν τῆς Μυσίας ὄρων, παραμειβὼν δὲ πολλοὺς μεταξὺ τόπους καὶ διορίζων πρὸς τε τὴν ἑω καὶ τὴν ἐσπέραν τὰ τε Βεβρόϊα καὶ τὰ Θεσσαλονίκην προσήκοντα ἐκδίδωσιν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς νοτίαν θάλασσαν.*

13. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἔλη ἱστορίας*, έκδ. P. Gautier, Nicéphore Bryennios, *Histoires* (CFHB 9, Series Bruxellensis), Bruxelles 1975, 148. 15-19: *Ὁ δὲ Βαρδάριος καταβῆει μὲν ἐκ τῶν τῆς νέας Μυσίας ὄρων καὶ διῶν διὰ Σκούπων κάτεισι μεταξὺ Στρουμπίτζης καὶ Στυπίου, δίχα τέμνων τὰ ὄρη.*

14. Για τον Αξιό στα κείμενα του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία φυσικής γεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας στο έργο του Νικηφόρου Γρηγορά*, δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999 (υπό εκτύπωση), σ. 126 κ.ε.

15. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν ὅλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα 1964, λ. *ρευμάτιον* (στο εξής: Δ. Δημητράκος, *Λεξικόν*).

κεια (= τόπος συνένωσης των υδάτων, συμβολή)¹⁶. Για την περιοχή του Αξιού χρησιμοποιεί ταυτόχρονα τους όρους *τόπος*, *χώρα*, *χωρός* χωρίς ιδιαίτερη σημασιολογική απόχρωση¹⁷.

Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης σποραδικά στον Έβρο¹⁸. Ο Έβρος είναι σύμφωνα με τον συγγραφέα ο πιο ονομαστός και ο πιο μεγάλος ποταμός της Θράκης¹⁹ και είναι πλατύς και πλωτός ποταμός (*ναυσίπορος*)²⁰.

Ο Δούναβις αναφέρεται με την αρχαία ονομασία (Ίστρος), χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες ως γεωγραφικό όριο των βουλγαρικών εθνοτήτων, οι οποίες κατοικούν από αυτόν μέχρι τη Ν. Ρωσία (Σκυθική)²¹.

Συνεχίζοντας τα σχετικά με τη φυσική γεωγραφία πρέπει να τονίσουμε ότι ο συγγραφέας δεν αναφέρεται στους μεγάλους ορεινούς όγκους που συναντάει κατά το ταξίδι του. Είναι χαρακτηριστικός ο όρος *ἀκρώρεια* με τη σημασία «κορυφή του λόφου»²², τον οποίο χρησιμοποιεί ο συγγραφέας προκειμένου για έναν λόφο κοντά στα τείχη της Θεσσαλονίκης, στην κορυφή του οποίου ανέβηκε ο Τιμαρίων για να έχει μια γενική άποψη του εμπορικού πανηγυριού της²³.

Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι αναφορές ορισμένων προϊόντων στο πανηγύρι της Θεσσαλονίκης, για τα οποία δηλώνεται η γεωγραφική τους προέλευση: υφάσματα και νήματα από τη Βοιωτία, την Πελοπόννησο και την Ιταλία²⁴, έπιπλα από την Ισπανία και τις Ηράκλειες στήλες²⁵. Η ακολουθία του δούκα της Θεσσαλονίκης είναι ντυμένη με κεντητά μεταξωτά ενδύματα²⁶. Οι ευγενείς που

16. Για τον όρο βλ. H. Stephanus, *Θησαυρός της ελληνικής γλώσσης. Thesaurus graecae linguae ab Henrico Stefano constructus post editionem anglicam novis additamentis auctum ordineque alphabetico digestum tertio ediderunt* C. B. Hase, G. Dindorfius et L. Dindorfius, G. R. Lud. de Sinner, Theobaldus Fix, τ. Α'-Η', [Παρίσι 1865], ανατύπωση Γκχατς 1954, λ. *μισγάγχεια* (στο εξής: H. Stephanus, *Thesaurus*)· Δ. Δημητράκος, *Λεξικόν λ. μισγάγχεια*.

17. Βλ. Δ. Δημητράκος, *Λεξικόν*, στα αντίστοιχα λήμματα.

18. Για τις αναφορές του ποταμού Έβρου στους βυζαντινούς συγγραφείς βλ. P. Soustal, *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Mit einer Abbildung im Text und zwei Karten*, TIB 6, Wien 1991, σ. 347-348.

19. Τιμαρίων 323-324, 861-862.

20. Τιμαρίων 639-640. Ο Έβρος αναφέρεται ότι ήταν πλωτός ποταμός ως την Αδριανούπολη τόσο στα βυζαντινά χρόνια όσο και τον 18ο αι. Βλ. T. E. G(regory), *Hebros, The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York - Oxford 1991, τ. 2, σ. 907 (στο εξής *ODB*) και Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμέλεια Αιχ. Κουμαριανού, έκδ. «Ερμής», Αθήνα 1988, σ. 110: «Από όλους αυτούς τους ποταμούς ο Έβρος είναι μόνο πλευστός έως την Αδριανούπολη».

21. Τιμαρίων 118-119. Βλ. και Π. Βλαχάκος, *Στοιχεία* 128, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

22. Η σημασία του όρου στους αρχαίους και τους βυζαντινούς συγγραφείς είναι κυρίως κορυφή όρους. Βλ. H. Liddell - R. Scott - McKenzie, *A Greek-English Lexicon. A new edition revised and augmented throughout by Sir H. Stuart Jones, (ανвт.)*, Oxford 1961. A Supplement, έκδ. E. A. Barber, Oxford 1968, λ. *ἀκρώρεια* (στο εξής: L-S)· H. Stephanus, *Thesaurus*, λ. *ἀκρώρεια*· Δ. Δημητράκος, *Λεξικόν λ. ἀκρώρεια*.

23. Τιμαρίων 128, 143, 159.

24. Τιμαρίων 149-151.

25. Τιμαρίων 152-153.

26. Τιμαρίων 185-189.

αποτελούν την εμπροσθοφυλακή του δούκα της Θεσσαλονίκης ιππεύουν σε ζωηρά αραβικά άλογα²⁷.

Στις εικόνες του Άδη, τις οποίες περιγράφει ο συγγραφέας, επειδή είναι χαρακτηριστικό ότι μοιάζουν περισσότερο με τις εικόνες του επάνω κόσμου²⁸, αναφέρονται διάφορα προϊόντα και εδέσματα, για τα οποία δηλώνεται επίσης η γεωγραφική τους προέλευση: Μια χάλκινη χύτρα γεμάτη με παστά χοιρινά κρέατα και λάχανα της Φρυγίας²⁹, ένα χαλί λακωνικής προέλευσης (λακωνικός δάπις)³⁰. Οι Έλληνες δικαστές στον Άδη φορούν φαρδιά στολή και έχουν σουδάριο στο κεφάλι, όπως οι Άραβες ηγεμόνες³¹. Ο Ιπποκράτης μοιάζει από το ντύσιμό του με Άραβα με σουδάριο στο κεφάλι, που στέκεται όρθιο και καταλήγει σε οξεία γωνία, και χιτώνα μέχρι τα πόδια χωρίς ζώνη³².

Από την άποψη της οικιστικής γεωγραφίας οι αναφορές είναι ελάχιστες. Η Κωνσταντινούπολη αναφέρεται ως Κωνσταντίνου (ενν. πόλις)³³, αλλά και με την αρχαία ονομασία Βυζάντιον³⁴ ή Βύζαντος (ενν. πόλις)³⁵. Η ονομασία Βυζάντιον δηλώνει βέβαια όχι μόνο την Κωνσταντινούπολη, αλλά και την περιοχή γύρω από την ίδια την πόλη³⁶. Η Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ως πόλις, περίπυστος (= ξακουστή)³⁷.

Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης και σε ευρύτερες ή μικρότερες περιοχές

27. Τιμαρίων 193-198. Για τη σημασία του αλόγου και των ιππικών αγώνων στη βυζαντινή εποχή βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1947-57, τ. 3ος, σ. 134 (στο εξής: Φ. Κουκουλές, *ΒΒΠ*). Δεν είναι σαφές αν το επίθετο Αραβικός αναφέρεται σε μια ράτσα αλόγων ή σε άλογα που εισάγονταν από τις Αραβικές χώρες. Βλ. και Α. K(azhdan) - J. W. N(esbitt), *ODB*, τ. 2, σ. 948, λ. «horses».

28. H. Hunger, *Literatur I* 153 (ελλην. μετάφρ. Β' 571).

29. Τιμαρίων 439-440. Η λ. φρύγιον και φρύον, σώζεται και σήμερα σε διάφορα ιδιώματα και δηλώνει όχι μόνο το λάχανο της Φρυγίας, αλλά και κάθε λάχανο. Βλ. N. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, σ. 587 λ. φρύγιον· Γ. Πάγκαλος, *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, Αθήνα 1963, τ. 4, σ. 288 λ. φρύον· Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Εν Αθήναις ² 1959, τ. Β', σ. 514, λ. κράμβη η λαχαναΐδης.

30. Τιμαρίων 520. Η Λακωνία και γενικότερα η Πελοπόννησος δεν φημιζόταν για την παραγωγή των χαλιών. Ο Φ. Κουκουλές, *ΒΒΠ*, τ. 2.2, σ. 86, αναφέρει την Αλεξάνδρεια, την Αρμενία, την Περσία. Βλ. και R. Romano, *Timarione* 136. Δεν αποκλείεται ωστόσο την εποχή του «Τιμαρίωνα» η Πελοπόννησος να είχε ανάπτυξη της υφαντουργίας, εφόσον ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει «υφάσματα και νήματα από την Πελοπόννησο» κατά την περιγραφή του εμπορικού πανηγυριού της Θεσσαλονίκης. Βλ. B. Baldwin, *Timarion* 108, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι η σπαρτιατική απλότητα ταιριάζει περισσότερο στην εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη. Πιστεύω ότι εδώ πρόκειται για ειρωνική έκφραση του συγγραφέα, γιατί είναι χαρακτηριστικό ότι οι Σπαρτιάτες λόγω της σκληραγωγίας και της εντατικής εκπαίδευσης ξάπλωναν τις ώρες ανάπαυσης σε στρώματα από καλάμια που προέρχονταν από τις όχθες του Ευρώτα.

31. Τιμαρίων 805-806.

32. Τιμαρίων 919-922.

33. Τιμαρίων 223.

34. Τιμαρίων 59, 553.

35. Τιμαρίων 820.

36. Τιμαρίων 156.

37. Τιμαρίων 70, 166.

της οικουμένης. Με τον όρο *Ευρώπη* ο συγγραφέας εννοεί την ήπειρο Ευρώπη, τα όρια της οποίας δυτικά φτάνουν μέχρι τις ακτές του Ατλαντικού Ωκεανού (ὠκεάνειοι θῖνες)³⁸.

Αναφορές γίνονται επίσης στην Ασία, σχετικά με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου³⁹ και την εξάπλωση των χριστιανών (Γαλιλαίων) σε πολλά μέρη της Ασίας⁴⁰.

Η Μακεδονία αναφέρεται ως πάλαι *Μακεδονία*⁴¹, όταν γίνεται αναφορά στην αρχαία Μακεδονία και την επαρχία Μακεδονίας των ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων και *Μακεδών* (ενν. γῆ)⁴² με ευρύτερη γεωγραφική έκταση, χωρίς να καθορίζονται τα όριά της.

Ο Εύξεινος δηλώνει ευρύτερα μια περιοχή γύρω από τον Εύξεινο Πόντο⁴³. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλα κείμενα, όπως λ.χ. τον «Βίο του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε», όπου ο όρος Πόντος δηλώνει μια ευρύτερη περιοχή, χωρίς να καθορίζονται τα όριά της⁴⁴.

Στο πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου προσέρχονται επίσης διάφορες βουλγαρικές εθνότητες που κατοικούν κοντά στον Δούναβη, μέχρι και τη Σκυθική⁴⁵. Ως Σκυθική είναι πιθανόν να αναφέρεται η περιοχή της Ν. Ρωσίας⁴⁶ ενώ η Φρυγία χαρακτηρίζεται ως μεγάλη και μεγίστη⁴⁷.

Ο όρος γένος στον Τιμαρίωνα, δηλώνει διάφορες εθνότητες⁴⁸, οι οποίες αναφέρονται ονομαστικά σχετικά με το πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου: εθνότητες των Βουλγάρων, που κατοικούν από το Δούναβη μέχρι τη Νότια Ρωσία (Σκυθική)⁴⁹, Καμπανοί, Ιταλοί, Ισπανοί (Ίβηρες), Πορτογάλοι (Λυσιτανοί), και οι Κέλτες που κατοικούν πέρα από τις Άλπεις⁵⁰. Ο όρος δηλώνει επίσης

38. Τιμαρίων 116-123. Για τη χρήση του όρου σε ορισμένους Βυζαντινούς συγγραφείς βλ. J. Koder, Ο όρος «Ευρώπη» ως έννοια χώρου στη βυζαντινή ιστοριογραφία, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικής συνάντησης «Βυζάντιο και Ευρώπη»* (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985), Αθήνα 1987, σ. 63-74.

39. Τιμαρίων 1104-1105.

40. Τιμαρίων 731-732.

41. Τιμαρίων 80. Βλ. και B. Baldwin, *Timarion* 88.

42. Τιμαρίων 76.

43. Τιμαρίων 155.

44. *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος Μυροβλήτου τοῦ Μετανοείτε*, ἐκδ. Ο. Λαμφίδης, *Ο ἐκ Πόντου Ὁσος Νίκων ὁ Μετανοείτε* (κείμενα-σχόλια), Αθήνα 1982, σ. 20. 22-24. Βλ. και σ. 398, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

45. Τιμαρίων 119.

46. Βλ. και R. Romano, *Timarione* 127-128.

47. Τιμαρίων 213, 468, 558. Για τη γεωγραφική έκταση της Μεγάλης Φρυγίας βλ. Παντ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας* (φυσική σύσταση της χώρας, πολιτική γεωγραφία, φυσικός πλούτος), Αθήνα 1921 (ανατ. 1995), σ. 5· K. Belke - M. Restle, *Phrygien und Pisidien*, TIB 7, Wien 1990· F. W. F(oss), «Phrygia», *ODB*, τ. 3, σ. 1671.

48. Για τη σημασία του όρου βλ. Δ. Δημητράκος, *Λεξικόν, λ. γένος*. L-S, στη λ., σημασ. III 1c.

49. Τιμαρίων 118-119.

50. Τιμαρίων 116-120: *συρρεῖ δὲ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ ἰθαγενής, ἀλλὰ πάν-*

τη γενιά⁵¹ ή την οικογένεια⁵².

Ο όρος χώρα εκτός από τη γενική σημασία της περιοχής δηλώνει ένα ξένο κράτος⁵³ ή ένα διοικητικό τμήμα του Βυζαντινού κράτους⁵⁴.

Υπάρχουν επίσης συχνές αναφορές του όρου Έλλην, με την ευρύτερη σημασία και δηλώνονται οι κάτοικοι τόσο του αρχαίου⁵⁵, όσο και του σύγχρονου με τον συγγραφέα Ελλαδικού χώρου⁵⁶. Χαρακτηριστική είναι επίσης η αναφορά για την καταγωγή του Αιακού άκριβώς Έλλην, εκ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ Θετταλίας⁵⁷, όπου εδώ η έννοια της Ελλάδας έχει την αρχική σημασία⁵⁸.

Είναι χαρακτηριστική η προτίμηση του ανώνυμου συγγραφέα σε αρχαιότερες ονομασίες: Κέλτες, Αξίος, Ίστρος, Έβρος, Μυσοί, Ίβηρες, Λυσιτανοί, Αιειάνες (Λατίνοι)⁵⁹, χρησιμοποιεί ωστόσο και νεότερες ονομασίες, όπως Ισπανοί, Ιταλοί, κ.λπ. Οι Σελτζούκοι Τούρκοι χαρακτηρίζονται ως έῤῥοι Σκῦθες, σχετικά με την εκστρατεία του Ρωμανού Δ' Διογένη εναντίον τους, την ήττα του στο Μαντζικέρτ και την αιχμαλωσία του⁶⁰. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο όρος

τοθεν καὶ παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων γένη παντοδαπὰ Ἰστροῦ μέχρι καὶ Σκυθικῆς, Καμπανῶν Ἰταλῶν καὶ Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἀλπεων. Για την περιοχή της Λυσιτανίας, που αντιστοιχεί στη σημερινή Πορτογαλία βλ. Schulten, Lusitania, RE 13/2 (1927) 1867-1872· M. Besnier, *Lexique de Géographie Ancienne*, Paris 1914, σ. 445, όπου και σχετικές αναφορές στις αρχαίες πηγές (στο εξής: M. Besnier, *Lexique*).

51. Τιμαρίων 210, 222.

52. Τιμαρίων 1167.

53. Τιμαρίων 154.

54. Τιμαρίων 175 ...ό τῆς χώρας ἡγεμῶν ἐπὶ τὸν νεὺν παραγίνεται... Βλ. και R. Romano, *Timarione* 129.

55. Τιμαρίων 394.

56. Τιμαρίων 118, 151.

57. Τιμαρίων 705-706.

58. Για την αρχική σημασία του όρου Ελλάς βλ. J. Miller, «Hellas», RE 8/1 (1912) 157-159· M. Besnier, *Lexique* 355. Συγκεντρωτική βιβλιογραφία για τον όρο, τόσο στην αρχαία, όσο και τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα-Γιάννενα (φωτομ. ανατύπ. 1989), σ. 14-16· Α. Αβραμεία, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204*, Εν Αθήναις 1974, σ. 17-18, 28· J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1. Wien 1976, σ. 38-41.

59. Τιμαρίων 222-223. Βλ. Ἡρωδιανῶ, *Ἐπιμερισμοί. Herodiani Partitiones e codd. Parisinus* edidit Jo. Fr. Boissonade, Amsterdam 1963, σ. 34: Αἰνεῖας κύριον, ὅθεν καὶ Αἰνεῖανες, οἱ Λατίνοι, καὶ Αἰνεῖαδες, οἱ αὐτοί. Για σχετικές αναφορές βλ. R. Romano, *Timarione* 133.

60. Τιμαρίων 550-553: οὗτός ἐστιν ὁ ἐκ Καππαδόκης περιώνυμος Διογενής· τὰ δ' ἄλλα πάντως ἔγνωσ ἐν βίῳ περὶ αὐτοῦ, ὡς εἰς βασιλείαν ἀνήχθη, ὡς ἐπὶ τοῦς ἐφόους Σκύθας ἐστράτευσεν, ὡς ἦλυν αἰχμάλωτος. Βλ. σχετικά, G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*², Berlin 1958, σ. 550. Για τη μάχη στο Μαντζικέρτ (19 Αυγούστου 1071), βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, München 1963 (*Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγοπούλου - επισημον. εποπτεία Ε. Κ. Χρυσού, Αθήνα 1979, τ. 2, σ. 234)· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. 2 (565-1081) ³ 1981, σ. 575-579, όπου και λεπτομερής αναφορά στις πηγές. Η σχετική βιβλιογραφία για τη μάχη στο Μαντζικέρτ είναι εκτενής. Βλ. σχετικά Sp. Vryonis, *A personal History of the History of the Battle of Mantzikert, Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος - 12ος αι.)*, Αθήνα 1988, σ. 225-244, όπου και όλες οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

Ρωμαῖος⁶¹, αναφέρεται στον κάτοικο της αρχαίας Ρώμης και όχι στους κατοίκους της Αυτοκρατορίας ή της Κωνσταντινούπολης, για τους οποίους χρησιμοποιείται επίσης ο αρχαιότερος όρος *Βυζάντιος*⁶².

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο ανώνυμος διάλογος «Τιμαρίων» παρέχει αρκετά γεωγραφικά στοιχεία. Η μελέτη των γεωγραφικών στοιχείων και σε κείμενα τα οποία δεν είναι γεωγραφικά, πιστεύω ότι μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στη συμπλήρωση της γεωγραφικής εικόνας των Βυζαντινών καθώς και στη διερεύνηση της χρήσης των σχετικών γεωγραφικών όρων.

Θεσσαλονίκη

61. Τιμαρίων 1101. Ο όρος προσδιορίζει τον Κάτωνα.

62. Τιμαρίων 1028, 1033, 1036, 1123, 1125.

REMARQUES SUR LES RELATIONS DE SAINT MICHEL MALÉÏNOS
AVEC NICÉPHORE PHOCAS ET SAINT ATHANASE L'ATHONITE

Il a été déjà remarqué avec un certain étonnement que la Vie de saint Michel Maléïnos ne fait aucune mention d'Athanase l'Athonite, une personne sur laquelle Maléïnos a dû exercer une influence décisive¹. À cette omission il faut ajouter encore une deuxième, aussi curieuse que la première: dans ce texte hagiographique les relations étroites du saint avec ses neveux Nicéphore et Léon Phocas passent sous silence². Pourtant, cette lacune est complétée par le Typikon d'Athanase³ et ses deux Vies⁴, où sont mentionnées les relations de ces quatre personnages et Athanase est caractérisé comme successeur spirituel de Michel Maléïnos. On ne saurait nier cependant que dans leurs relations subsistent quelques points obscurs⁵, qu'Angeliki Laiou, dans un article récemment paru, a essayé d'éclaircir, en constatant qu'entre Michel Maléïnos et Nicéphore Phocas il y avait eu un désaccord, dû au fait que Phocas fut, à la suite, manipulé par saint Athanase⁶. De notre part, ayant déjà étudié la confrontation politique, tantôt ouverte tantôt sourde, de Maléïnos avec les Lécapènes⁷, nous tâcherons

1. P. Lemerle, La vie ancienne de saint Athanase l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra, dans: *Le millénaire de Mont Athos 963-1963. Études et Mélanges*, vol. I, Chevetogne, 1963, p. 70, n. 35. Cf. aussi A. P. Kazhdan, *Hagiographical Notes*, *BZ* 78 (1985) 51-52.

2. Cf. J. Noret, La Vie la plus ancienne d'Athanase l'Athonite confrontée à d'autres Vies de saints, *An. Boll.* 103 (1985) 250-251.

3. Typikon d'Athanase, éd. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894 (réimp. Amsterdam 1965), p. 102-122. Sur la date de sa rédaction cf. *Actes de Lavra I*, éd. P. Lemerle - A. Guillou - Denise Papachryssanthou - N. Svoronos, *Archives de l'Athos* 5, Paris 1970, pp. 17, 20-21.

4. Cf. J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, *Corpus Christianorum. Series Graeca* 9, Turnhout 1982, pp. CV-CXXIX, où la discussion, avec la bibliographie précédente, concernant la date et le lieu de la rédaction des deux Vies d'Athanase.

5. Cf. *Actes de Lavra I*, p. 31.

6. Angeliki E. Laiou, The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phocas, *Ευφυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, vol. II, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, pp. 399-412, surtout p. 411.

7. Vassiliki N. Vlyssidou, Quelques remarques concernant les activités de Saint Michel Maléïnos, *Bsl* 59 (1998) 46-51.

dans l'étude qui suit d'examiner les raisons politiques qui, peut-être, se dissimulent derrière la spécificité des relations entre Michel Maléinos, Nicéphore Phocas et Athanase l'Athonite.

A

Michel Maléinos est né en 894, mort le 12 juillet 961⁸ et sa Vie a été rédigée par son propre disciple, le moine Théophane, qui a vécu près de lui une quarantaine d'années et qui devait connaître très bien les moindres détails de la vie de son héros⁹, comme par exemple la joie que lui provoquait la présence d'un ami *ἀξιολόγου τε καὶ πολλὴν τὴν οἰκείωσιν ἔχοντος*¹⁰. Malgré ce fait, il n'a rien mentionné concernant saint Athanase, ou les fréquentes rencontres de Maléinos avec ses neveux au mont Kyminas et à Constantinople¹¹ ou alors les donations de Nicéphore Phocas pour la fondation d'autres ermitages à Kyminas¹². Ce silence du biographe sur les relations de Maléinos avec des personnes incontestablement remarquables et proches devient encore plus insolite, si on se rend compte du fait qu'il écrivait, peut-être à Constantinople¹³, pendant le règne de Nicéphore II¹⁴.

Tandis que le biographe a dû rédiger son texte sous Nicéphore II, il a évité de faire la moindre référence aux relations étroites de Maléinos avec son neveu. Mais, ce qu'il n'a pas omis de nous révéler, c'est l'attitude politique de son héros. La prédiction du saint concernant la chute imminente des Lécapènes, qui a provoqué d'une part la haine du patriarche Théophylacte et, de l'autre, la grande réjouissance de Constantin Porphyrogénète pour son retour au trône de ses ancêtres¹⁵, démontre que Michel Maléinos

8. Vie de Michel Maléinos, éd. L. Petit, *Vie de Saint Michel Maléinos*, suivie du traité ascétique de Basile Maléinos, *Revue de l'Orient Chrétien* 7 (1902) 567. Vie d'Athanase A, éd. J. Noret, *Vitae duae* ..., p. 34. Cf. le commentaire de Petit à l'édition de la Vie de Michel Maléinos, pp. 590-592. Lemerle, *Vie ancienne*, p. 70, n. 35.

9. Vie de Michel Maléinos, pp. 545-546 et 566. Cf. aussi H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Munich 1959, p. 576.

10. Vie de Michel Maléinos, p. 567.

11. Typikon d'Athanase, p. 103. Vie d'Athanase A, pp. 11-12 et 15-16. Vie d'Athanase B, éd. J. Noret, *Vitae duae* ..., pp. 134-137.

12. Typikon d'Athanase, p. 102.

13. Cf. l'introduction de Noret à l'édition des deux Vies d'Athanase, p. CXXV, n. 72.

14. La seule mention que le moine Théophane a consacré à la famille des Phocas - le César Bardas, l'empereur Nicéphore et le curopalate Léon (Vie de Michel Maléinos, p. 551) constitue la preuve décisive pour la datation de ce texte hagiographique après l'avènement de Nicéphore II (963) et avant la mort de Bardas Phocas à un âge très avancé (début de 969). Selon Noret (*Vie ancienne d'Athanase*, p. 250, n. 40), «la rédaction de la Vie ne peut être reportée très longtemps après 963». Cf. aussi Laiou, *The General and the Saint*, p. 410.

15. Vie de Michel Maléinos, pp. 565-566. Sur le charisme dioratique comme critère de la

était un ennemi plus ou moins déclaré des Lécapènes et partisan dévoué de la dynastie macédonienne.

Cette prophétie du saint constitue la dernière référence du biographe aux événements historiques de l'époque. Tandis que le moine Théophane préféra mentionner des événements qui ont eu lieu presque un demi-siècle auparavant, comme la grande défaite byzantine d'Anchialos en 917¹⁶, il n'a voulu ajouter aucun renseignement concret concernant la période qui s'étend de 944 à 961, c'est-à-dire l'époque pendant laquelle eut lieu l'ascension spectaculaire des Phocas dans la hiérarchie militaire¹⁷ et qui coïncide avec la présence d'Athanase à Kyminas (de 952 à 957/958)¹⁸. À la suite de son récit, il se préoccupa seulement de parler de lui-même — sa longue connaissance avec Maléinos et leur vie commune, son aptitude à la calligraphie et sa guérison par le saint — et de terminer avec la mort et l'éloge de son héros¹⁹. Le biographe donne ainsi l'impression qu'il veut se tenir à distance du passé récent.

À notre avis, cette attitude de l'auteur ne saurait être fortuite: elle semble plutôt un choix conscient du moine Théophane. Ne pourrait-on donc pas, par conséquent, déduire que cette attitude du biographe insinuait une certaine différenciation, sinon désaveu de Michel Maléinos du comportement déloyal et des préférences politiques de ses neveux Phocas et d'Athanase l'Athonite? En ce cas, son silence sur les événements de la période 944-961 servirait à escamoter une vérité, plutôt désagréable pour l'empereur Nicéphore II.

B

À la suite de notre étude, nous nous arrêterons à deux points des jeunes années d'Abraamios-Athanase, dont nous pourrions tirer quelques indices concernant l'attitude politique du saint.

Abraamios arrive à Constantinople sous le règne de Romain Lécapène et s'installe à la maison du stratège Zéphinézer, beau-père de son amie

sainteté cf. V. Déroche, L'autorité des moines à Byzance du VIIIe au Xe siècle, *Le monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société*, éd. A. Dierkens - D. Missone - J.-M. Sansterre, *Revue bénédictine* 103 (1993) 249-254.

16. Vie de Michel Maléinos, pp. 563-564 et 589-590 (commentaire). Cf. Laiou, *The General and the Saint*, p. 405, n. 35.

17. À titre d'information cf. J.-Cl. Cheynet, Les Phocas, Appendice dans: G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, pp. 298-306.

18. Cf. Lemerle, Vie ancienne, p. 98. *Actes du Protaton*, éd. Denise Papachryssanthou, Archives de l'Athos 7, Paris 1975, p. 72, n. 88.

19. Vie de Michel Maléinos, pp. 566-568.

d'enfance et fille de sa mère adoptive²⁰. Sur Théodore Zéphinézer nous sommes renseignés par les sources narratives: en 919, redoutant une révolte de la part de Léon Phocas, Constantin VII et le patriarche Nicolas Ier Mystique confièrent le domesticat des Scholes à Jean Garidas, qui n'accepta ce poste qu'à condition que son fils Syméon et son beau-frère Théodore Zéphinézer seraient nommés hétériarques²¹. Mais les parents du nouveau commandant de l'armée furent chassés du palais et Jean Garidas se rallia au parti de Romain Lécapène²².

Bien qu'il fût soutenu que Théodore Zéphinézer était le beau-frère de Léon Phocas²³, en réalité les Zéphinézer avaient des liens de parenté avec la famille de Jean Garidas et non pas avec les Phocas ou les Maléinoi²⁴. Par

20. Vie d'Athanase A, pp. 5-8. Vie d'Athanase B, pp. 130-131. Cf. Lemerle, *Vie ancienne*, pp. 68-69.

21. Selon Patricia Karlin-Hayter (L'hétériarque. L'évolution de son rôle du *De Ceremoniis* au *Traité des Offices*, *JOB* 23 (1974) 107, n. 26 = Eadem, *Studies in Byzantine Political History*, Var. Reprints, Londres 1981, no. XVIII) la charge que Garidas demandait pour son beau-frère Zéphinézer avait disparu déjà dans l'archétype.

22. Théophane Continué (CSHB), pp. 392-393. Georges le Moine Continué (CSHB), p. 885. Pseudo-Syméon (CSHB), p. 726. Léon le Grammairien (CSHB), pp. 298-299. Théodose de Mélitène (Tafel), p. 210. Georges le Moine Continué (Istrin), p. 45. Skylitzès (Thurn), p. 208. Cf. J. Gay, Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique, dans: *Mélanges Ch. Diehl*, vol. I, Paris 1930, p. 94. J. E. Karayannopoulos, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, vol. II: *Ιστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Thessalonique 1987², p. 350.

23. St. Runciman (*The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge 1963, p. 59) a soutenu que Léon Phocas était celui qui imposa la condition de la nomination comme hétériarques de son beau-frère et de son neveu, Théodore et Syméon Zéphinézer, afin d'accepter sa destitution; désespéré à la suite par leur expulsion du palais, il se refugia auprès de Lécapène, insouciant du fait que Romain aspirait au trône.

Sur ceci on pourrait remarquer que: a) pour autant que nous sachions, les fonctionnaires ne mettaient pas des conditions pour accepter ou non leur destitution et b) la rivalité de Léon Phocas avec Romain Lécapène pour s'emparer du trône était bien connue dès 917 (Léon le Diacre [CSHB], VII, 7, pp. 123-124. Skylitzès, p. 204). Les desseins ambitieux de Lécapène étaient soutenus par le pédagogue de Constantin VII, Théodore, et ceux de Phocas par son beau-frère, le parakoimomène Constantin. La suite des événements — arrestation du parakoimomène par Romain Lécapène et la justification fournie par ce dernier, que par cette action envisageait de conjurer le danger d'une révolte de la part de Phocas (Théophane Continué, pp. 390-393. Skylitzès, pp. 205-208) — exclut la possibilité que celui qui se rallia à Lécapène fût Léon Phocas.

L'avis de la parenté entre les Zéphinézer, les Phocas et les Maléinoi a été reprise par Lemerle (*Vie ancienne*, p. 90, n. 91. *Actes de Lavra* I, 30), qui a cru que Théodore Zéphinézer était le beau-frère de Léon Phocas et Syméon le fils de ce dernier. Même point de vue chez R. J. H. Jenkins, A «Consolation» of the Patriarch Nicholas Mysticus, *Byzantion* 35 (1965) 165, n. 3 (= Idem, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Var. Reprints, Londres 1970, no. XIX) et Laiou, *The General and the Saint*, p. 407. Mais cf. Cheynet (Phocas, pp. 296-297) qui ne reprend pas cette argumentation.

24. Cf. L. Petit, Vie de Saint Athanase l'Athonite, *An. Boll.* 25 (1906) 15, n. 3. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, vol. I, Berlin-Amsterdam 1967, p. 441.

conséquent, Garidas et ses parents Zéphinézer appartenaient aux personnes favorables à la prise du pouvoir par Romain Lécapène. Ce qui intéresse notre recherche, est le fait qu'Abraamios, dès le début de son arrivée à Constantinople, a vécu dans un entourage bien disposé envers Romain Ier, c'est-à-dire tout-à-fait à l'encontre des sympathies de Michel Maléinos.

À Constantinople et ayant pour maître un homme remarquable qui s'appelait Athanase, Abraamios s'adonne à la connaissance profane, fait des progrès surprenants et, après un vote unanime de ses enseignants et de ses condisciples, est nommé professeur adjoint (*μετὰ τὸν παιδευτὴν παιδευτής*). Peu après, par un vote des mêmes et avec l'approbation impériale (*νεύσει βασιλικῇ*) il est promu au trône professoral (*ἐπὶ τὸν διδασκαλικὸν ἀνάγεται θρόνον*). Comme professeur, Abraamios connut un grand succès et ce fait provoqua la concurrence ou plutôt la rupture avec son ancien maître Athanase, qui demanda l'intervention de l'empereur «qui doit son surnom à la pourpre dans laquelle il est né». Constantin VII, ayant essayé en vain d'éloigner les élèves d'Abraamios, décida de transférer plus loin l'école où ce dernier enseignait. Mais le conflit entre les deux maîtres se prolongeait, étant donné que la décision impériale ne découragea pas ses auditeurs de suivre Abraamios, qui, voulant mettre fin au scandale retentissant, renonça à l'enseignement²⁵. Peu après, Constantin Porphyrogénète, peut-être dans le cadre de ses efforts pour s'associer les partisans de Romain Lécapène²⁶, nomma Zéphinézer stratège de la mer Egée; Abraamios l'accompagna à son nouveau poste, quittant ainsi la capitale peut-être pour trois ans²⁷.

Or, Abraamios s'installe à Constantinople sous le règne de Romain Ier, vit dans un entourage qui soutient l'empereur-usurpateur et jouit d'une carrière brillante comme professeur, une carrière qui prend un terme,

25. Vie d'Athanase A, pp. 8-10. Vie d'Athanase B, pp. 132-133. Cf. Fr. Halkin, Éloge inédit de saint Athanase l'Athonite, *An. Boll.* 79 (1961) 34 (= Idem, *Saints moines d'Orient*, Var. Reprints, Londres 1973, no. IX). Cf. aussi P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, pp. 257-260. P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, Munich 1974, pp. 36-44.

26. À titre d'information nous rappelons que Porphyrogénète n'hésita pas à charger Romain Sarônites, Romain Mosélé et Jean Kourkouas de missions de confiance (Théophane Continué, pp. 443-444). À compter aussi sous Constantin VII les carrières de Pothos et de Marianos Argyroi (J.-F. Vannier, *Familles byzantines. Les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Byzantina Sorbonensia 1, Paris 1975, pp. 27-32).

27. Vie d'Athanase A, pp. 10-11. Vie d'Athanase B, pp. 133-134. Cf. Hélène Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *BCH* 84 (1960) 45 (= Eadem, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Var. Reprints, Londres 1971, no. VIII).

cependant, à une époque où seul possesseur du trône était Constantin VII à la joie de Maléïnos. Il faut remarquer que le biographe²⁸, par l'expression *νεύσει βασιλικῇ*, n'éclaircit pas un point important, à savoir par quel empereur Athanase a été promu à la chaire magistrale. Il est tout-à-fait clair, par contre, lorsqu'il mentionne que celui qui a été appelé à mettre fin à la querelle des deux maîtres, était Constantin Porphyrogénète: dans le texte hagiographique, son nom est cité à l'occasion non pas de l'apogée, mais de la fin de la carrière d'Abraamios comme professeur. Ce fait pourrait trahir un certain mécontentement, sinon une hostilité, d'Abraamios envers ce représentant de la dynastie macédonienne.

Ses biographes prétendent qu'Abraamios abandonna l'enseignement volontairement. Pourtant, sa persistance à enseigner malgré l'ennui de son ancien maître et la prise de mesures successives de la part de Constantin VII pour mettre fin à ce conflit rendent très plausible, à notre avis, la possibilité qu'Abraamios fût obligé de force à renoncer au professorat²⁹. Le fait, d'autre part, qu'il a dû quitter Constantinople non pas à son propre gré mais à cause de l'affection que Zéphinézer nourrissait pour son protégé, vu la faiblesse qu'il a dû éprouver lorsqu'il devait se séparer de lui³⁰, mène à l'hypothèse que ce départ eut lieu après une remontrance de Constantin Porphyrogénète au nouveau stratège de la mer Egée au sujet d'Abraamios.

Abraamios revient à Constantinople, où il fait la connaissance de Michel Maléïnos, higoumène de Kyminas, et de son neveu Nicéphore Phocas, stratège alors du thème des Anatoliques. Selon la Vie d'Athanase A, la rencontre de Maléïnos et d'Abraamios est effectuée grâce à Zéphinézer. De par la narration du biographe résulte encore une preuve du fait qu'entre les familles des Maléïnoi et des Phocas, d'une part, et des Zéphinézer, de l'autre, n'existait aucun lien de parenté: la visite du stratège à Michel Maléïnos n'est pas due à leur parenté —un élément qui, à notre avis, devait être souligné— mais à la grande réputation dont jouissait le saint parmi le peuple de la capitale et, surtout, parmi les notables (*τοῖς τῶν πολλῶν ὑπερέχουσι καὶ αὐτοῖς μάλιστα τοῖς ἐν τέλει*)³¹.

Au milieu du dixième siècle, des membres distingués de la société byzantine se rencontrent à Constantinople. Leur rencontre ne signifie pas

28. À noter que la Vie d'Athanase B ne fait aucune référence à Constantin VII.

29. Cf. *Actes de Lavra* I, p. 31.

30. Vie d'Athanase A, p. 10: *οὐδὲ μικρὸν τὴν ἀπ' αὐτοῦ (Abraamios) διάστασιν φέρων (Zéphinézer)*.

31. Vie d'Athanase A, pp. 11-12. Cf. Vie d'Athanase B, pp. 134-135, où n'est pas mentionné que cette rencontre a eu lieu grâce à Zéphinézer. Cf. aussi, Evelyn Patlagean, Sainteté et pouvoir, dans: *The Byzantine Saint*, éd. S. Hackel, Londres 1981, p. 97.

forcément pleine coïncidence de leurs vues politiques. À la rencontre décisive de Michel Maléinos avec Abraamios nous aurions donc à ajouter encore un côté, qui joua, peut-être, un rôle décisif à leurs relations ultérieures: Michel Maléinos était ennemi des Lécapènes et partisan de la dynastie macédonienne, tandis qu'Abraamios avait vécu dans un entourage amicalement disposé envers Romain Ier et, ce qui plus est, il avait des raisons concrètes pour être mécontent avec Constantin VII.

C

Michel Maléinos repart pour Kyminas, Abraamios le suit, prend l'habit monastique et change son nom en Athanase. Ayant passé quatre ans environ au sein de la communauté de Kyminas, Athanase se retire dans la solitude, à un lieu nommé Kyklès³².

À la laure de Kyminas Maléinos reçoit une des fréquentes visites de son neveu Nicéphore Phocas qui, renseigné des exploits d'Athanase, sollicite aller le voir tout de suite. Maléinos manifeste au début l'intention de convoquer Athanase à eux mais, devant la persistance de son neveu à visiter Athanase tout seul, il cède et finit par lui donner l'autorisation. Son désir satisfait, Nicéphore écoute d'Athanase des paroles qu'il n'avait jamais entendu jusqu'alors. Les biographes d'Athanase justifient la persistance de Phocas à voir tout seul l'homme par son intention de se retirer du monde, intention qu'il a dû confier au saint pendant cette rencontre³³.

Indépendamment du fait que le désir de Nicéphore Phocas de devenir moine ne paraît pas très sincère³⁴, nous insisterons sur sa volonté de le confier non pas à son oncle célèbre Michel Maléinos mais à Athanase. Faudrait-il accepter que Maléinos ignorait ce désir de son neveu ou bien comptait-il parmi ceux, qui l'empêchaient de le réaliser, comme le furent les empereurs Constantin VII et Romain II³⁵, et l'exhortaient à continuer de servir avec fidélité la dynastie macédonienne?

Selon la Vie d'Athanase B, ce fut Maléinos en personne qui nomma explicitement Athanase père spirituel de ses neveux Nicéphore et Léon Pho-

32. Vie d'Athanase A, pp. 12-14. Vie d'Athanase B, pp. 135-136. Cf. Lemerle, *Vie ancienne*, p. 71, n. 36. K. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, *Tabula Imperii Byzantini* 9, Vienne 1996, p. 244.

33. Vie d'Athanase A, pp. 15-16. Vie d'Athanase B, pp. 136-138.

34. Cf. Denise Papachryssanthou, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Athènes 1992, p. 208, n. 122. Selon Rosemary Morris (*The two faces of Nikephoros Phokas*, *BMGS* 12 (1988) 102-104), Nicéphore avait eu une trop longue carrière militaire pour pouvoir résister à une tentation (celle du pouvoir), à laquelle avaient succombé plusieurs de ses prédécesseurs.

35. *Typikon* d'Athanase, p. 102. Skylitzès, p. 255.

cas qui n'ont pas manqué de le remercier *σφόδρα* pour cette décision³⁶. Ce prétendu dialogue doit être une invention du biographe anonyme qui n'a aucun rapport avec la réalité³⁷: ni la Vie d'Athanase A, ni sûrement la Vie de Michel Maléïnos ne mentionnent un fait semblable. De plus, ni Athanase lui-même dans son *Typikon* n'attribua pas à Maléïnos une telle intention, en écrivant: venant fréquemment à la laure de son oncle et mon higoumène Michel, Nicéphore s'attacha à moi³⁸. Le dévouement témoigné par Phocas à la personne d'Athanase est ici présenté comme un choix personnel du général. L'expression, qu'a choisi Athanase pour se référer à ce fait, exclut la possibilité qu'il fût nommé père spirituel de Nicéphore Phocas par Michel Maléïnos.

Peu avant le départ d'Athanase de Kyminas, ses biographes prétendent que Michel Maléïnos, parlant d'Athanase prononça ces mots prophétiques: *Ἰδοὺ καὶ ὁ διάδοχος μου*. À la suite, ils expliquent que Maléïnos entendait par ceci qu'Athanase lui succéderait dans la grâce (*τὴν τῆς χάριτος διαδοχὴν*) et dans la science pastorale que donne la grâce. Mais, l'ayant mal interprété, les moines crurent qu'Athanase lui succéderait à la tête de la communauté de Kyminas et ils ont commencé d'affluer à l'ermitage d'Athanase, en lui rendant des honneurs *παρὰ τὸ εἰθισμένον*³⁹. Cet épisode rappelle la concurrence ou le conflit qu'avait mené le jeune alors Abraamios à Constantinople avec son ancien maître Athanase.

Ce récit est caractérisé comme peu vraisemblable, ou encore comme développement hagiographique⁴⁰ et il est sûr qu'il dissimule les raisons réelles, pour lesquelles Athanase quitta le mont Kyminas. Athanase lui-même dans son *Typikon* justifie sa fuite par son désir *μηκέτι φίλων προσανέχειν ἀπαντήσῃσι δύνασθαι*⁴¹. Cependant, cette intention du saint n'était pas, peut-être, aussi franche, qu'on pourrait croire.

Ses biographes racontent en détail la crainte d'Athanase d'être découvert par Nicéphore et Léon Phocas —il change son nom en celui de Barna-

36. Vie d'Athanase B, p. 137.

37. Cf. l'introduction de Noret à l'édition des deux Vies d'Athanase, p. CXV, où cet épisode et celui, selon lequel Maléïnos envoyait à Athanase tous les notables (*μεγιστάνας συγκλητικούς*) qui venaient à Kyminas pour le consulter (Vie d'Athanase B, p. 138) sont caractérisés comme «développements hagiographiques».

38. *Typikon* d'Athanase, p. 103: *Συνεχῶς τοιγαροῦν ἀφικνούμενος* (Nicéphore) *ἐν τῇ τοῦ μακαρίου θεοῦ αὐτοῦ λαύρᾳ Μιχαὴλ τοῦ ἀγιωτάτου μοναχοῦ, τοῦ ἐμοῦ καθηγουμένου, ἐσχῆκε γνώρισμα καὶ πίστιν ὁ ἀείμνηστος εἰς τὴν ἡμῶν ταπεινώσιν, ...*

39. Vie d'Athanase A, pp. 16-17. Vie d'Athanase B, pp. 138-139.

40. *Actes de Lavra I*, p. 31. Cf. aussi N. Svoronos, *Η σημασία της ἰδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του Ελλαδικού χώρου*, *Αγιορειτικά Τετράδια* 5, Mont Athos 1987, p. 28.

41. *Typikon* d'Athanase, p. 103.

bas, il feint de ne même pas savoir lire etc.—⁴². Mais, lorsqu'il s'agit de la grande tristesse de Nicéphore en apprenant la fuite d'Athanase et de ses efforts pour le retrouver, ils déclarent: ... *ὡς ἐμνήσθη* (Nicéphore) *τοῦ Ἀθω* —*καὶ γὰρ ἦσαν ἤδη κοινολογησάμενοι καὶ περὶ τούτου, ὅτε καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους συνθήκας ἔθεντο*— ...⁴³. Par le passage qui vient d'être cité il appert que la recherche d'Athanase par les Phocas au Mont Athos n'était pas due au hasard: avant de quitter Kyminas, Athanase avait donné à Nicéphore les renseignements nécessaires pour sa découverte.

Pour conclure: Entre 952 et 957/958 au mont Kyminas vivent ensemble Michel Maléinos et Athanase l'Athonite et reçoivent de fréquentes visites par Nicéphore et Léon Phocas, ce qui est passé sous silence par le moine Théophane, biographe de saint Maléinos. À ce sujet Athanase lui-même, dans son *Typikon*, est laconique, tandis que dans les deux Vies d'Athanase on remarque une tendance à y voir une coexistence plutôt harmonique.

Pourtant, la persistance de Phocas à voir tout seul Athanase, le refus initial de Maléinos envers cette demande de son neveu et le fait que Nicéphore dévoile son désir de se retirer du monde à Athanase et non pas à son oncle constituent, à notre avis, des indices clairs qu'entre Michel Maléinos et Nicéphore Phocas naquit une froideur, sinon un vrai différend, auxquels semble nous initier le silence du biographe de Maléinos.

À la suite, les constatations qu'Athanase ne fut pas nommé père spirituel de Nicéphore Phocas par Michel Maléinos et qu'en quittant Kyminas, il s'éloignait de Maléinos et non pas de Nicéphore Phocas, à qui il avait dévoilé le(s) lieu(x) probable(s) où il faudrait le rechercher, ont l'air d'indiquer en Athanase la personne qui a dû se trouver à l'origine de la détérioration des relations de l'oncle avec son neveu.

Les sources ne nous permettent, certes, une assurance totale; cependant, d'après tout ce qui vient d'être dit, pourrions-nous soutenir qu'aux points obscurs des relations de Michel Maléinos avec Athanase l'Athonite se cache, peut-être, la rupture, les origines de laquelle doivent être recherchées à la coexistence des deux personnes avec des convictions politiques tout-à-fait différentes, voire opposées. Michel Maléinos était un partisan dévoué de la dynastie macédonienne, mais Athanase avait vécu dans un entourage bien disposé envers Romain Ier et, ce qui plus est, il avait des raisons sérieuses pour être mécontent avec Constantin VII.

42. Vie d'Athanase A, pp. 20-21. Vie d'Athanase B, pp. 140-141.

43. Vie d'Athanase A, p. 22. Vie d'Athanase B, p. 141. Cf. *Actes du Prôtaton*, p. 73.

Quant à Nicéphore Phocas, malgré son ascension spectaculaire dans la hiérarchie militaire, il avait lui aussi des raisons concrètes pour être fort indigné de quelques choix de cet empereur. Sur ce sujet faudrait-il que nous rappelions son grand mécontentement, quant aux activités excessives des juges des thèmes, et son appel au retour à la situation antérieure, celle de la grande autorité des stratèges, afin que l'armée retrouve son efficacité d'antan⁴⁴. Selon les éditeurs du traité, le *De velitatione* traduit l'état des choses en vigueur vers la fin du règne de Constantin VII⁴⁵, c'est-à-dire de la même époque pendant laquelle Athanase quittait le mont Kyminas, peu après un entretien avec Nicéphore Phocas. S'agissait-il d'une simple coïncidence? Je pense que non.

Partisan, au départ, de la dynastie macédonienne, Nicéphore Phocas finissait par en devenir un accusateur. La suite montra que Nicéphore Phocas préféra les conseils d'Athanase, c'est-à-dire d'un partisan de Romain Lécapène, à ceux de son oncle Michel Maléïnos qui soutenait la dynastie macédonienne.

FNRS - Athènes

44. Dagron - Mihăescu, *Guérilla*, ch. XIX, p. 111, 40-59. Analytiquement cf. Vassiliki N. Vlyssidou, Quelques remarques sur l'apparition des juges (première moitié du Xe siècle), *H Buζαντινή Μικρά Ασία (6ος -12ος αι.)*, éd. St. Lampakis, Athènes 1998, pp. 59-66.

45. Dagron - Mihăescu, *Guérilla*, p. 274.

ANMERKUNGEN ZU ΓΡΑΙΚΟΩ

Leon VI. berichtet in den «Taktika» über die Methode seines Vaters Basileios I., slavische ethne («gentes») zu integrieren:

Ταῦτα (τὰ ἔθνη) δὲ ὁ ἡμέτερος ἐν θεῖᾳ λήξει γενόμενος πατὴρ καὶ Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἔθων ἔπεισε μεταστῆναι, καὶ γραικώσας καὶ ἄρχουσι κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τύπον ὑποτάξας, καὶ βαπτίσματι τιμήσας, τῆς τε δουλείας ἡλευθέρωσε τῶν ἑαυτῶν ἀρχόντων, καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ῥωμαίοις πολεμούντων ἔθνων ἐξεπαίδευσεν¹.

Die syntaktisch korrekte Abfolge der kaiserlichen Tätigkeiten, soweit möglich, nachvollziehend, wird man übersetzen:

«Diese (Völker) bewog unser in Gott ruhender Vater, der Kaiser der Römer Basileios, von den veralteten Sitten Abstand zu nehmen, und als er sie gräzisiert, Häuptlingen nach dem römischen Prinzip unterstellt und durch die Taufe geehrt hatte, befreite er sie sowohl von der Sklaverei ihrer eigenen Häuptlinge, als auch ließ er sie dazu ausbilden, gegen diejenigen Völker Krieg zu führen, die gegen die Römer kämpfen».

Die Maßnahmen Basileios I. sehen also einen Übergang von Stammes-sitten und Gewohnheitsrecht auf byzantinisches Recht vor, weiters die «Gräzisierung», den Übergang von selbst gekürten Häuptlingen zu Repräsentanten der byzantinischen Kaisermacht, die christliche Missionierung und den byzantinischen Militärdienst.

Während die beschriebene Vorgangsweise sich insgesamt gut in das allgemeine Bild der Byzantinisierungspolitik der späten ikonoklastischen und der frühmazedonischen Zeit fügt, ergeben sich bei der Interpretation des Partizips γραικώσας Schwierigkeiten. Am ausführlichsten befasste sich bisher G. Tsaras mit der Bedeutung des Wortes: Er betonte zu Recht, dass γραικώσας zweifelsfrei von Γραικός herzuleiten sei und misst letzterem, zeitgeschichtlich bedingt etwas pathetisch, die Bedeutung «orthodoxer

1. Leon VI. *Taktika*, Diataxis 18, §101, (J. B. Migne: *Patrologia Graeca* 107, Sp. 969). –Zur Erleichterung der Interpretation der Textstelle wurden jene Wörter hervorgehoben, die für die syntaktische (und inhaltliche) Struktur der Aussage von Bedeutung sind.

christlicher Hellene in seiner ganzen historischen Fülle» zu². Mag diese Bedeutungsgebung zumindest teilweise noch zutreffen, so scheint mir Tsararas weitergehender Ansatz, für das Verbum γραικῶ die Bedeutung «hellenisieren» apodiktisch abzulehnen, unzutreffend.

Es lohnt, das Bedeutungsumfeld, ausgehend vom *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG 8E), erneut zu überprüfen. Zunächst ist festzustellen, dass man keinen weiteren Beleg für das Verbum γραικῶ findet³, asugenommen das Lexikon des Pseudo-Zonaras, (13. Jahrhundert), γ 452, in dem Γραίνικος «ἀπὸ τοῦ γραικῶ καὶ τοῦ νικῶ» hergeleitet wird, der Autor also hier ein kontrahiertes γραικῶ voraussetzt (Doch bietet der Text keinen näheren Anhaltspunkt für die Bedeutung de Verbums).

Ansonsten dominieren die Belege für *Substantiva*: Γραικός bzw. Γραίξ, meist im Plural (z.B. Aristoteles, *Meteorologica* 352b, οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοὶ νῦν δ' Ἕλληνες, Cornelius Alexander, *Fragm.* 31a.4, ἀντὶ Γραικῶν Ἕλληνας, *Concilium Ephesinum* (a. 431) 1.1.1.99.27 πρὸς τὴν ἡμετέραν τῶν Γραικῶν φράσιν, Hesych, *Lex.* γ 881, Johannes Lydos, *Mens.* 1.13 Γραικοὺς δὲ τοὺς ἐλληνίζοντας ἐάλουν, *protobulg. Inschr.* 56 (vor 831) Γραικοὺς, Georgios Pachymeres, *Hist.* 471 ... καὶ τὸ λευκοὺς Ἀγαρηνοὺς εἶναι Γραικοὺς...), das Diminutiv Γραίκουλος (z.B. Cassius Dio, *Hist. Rom.* 46.18.1), weiters die zusammengesetzten Ethnonyme Γραικοσαρμάται (*Chron. Pasch.* 60) und Γοτθογραικοί (Theophanes 385f.), sowie das dieser Gruppe zuzuzählende Adjektiv γραικολατῖνος (z.B. *Oracula Tiburtina*, *Proph.* 159).

Als Landschaftsnamen begegnen Γραικία (bei Theodoros Studites, *Brief* 145, ca. a. 816, Z. 19: ... Χριστοῦ, ὑπὲρ οὗ δονεῖται ἡ ταπεινὴ Γραικία μάλα, in einem negativen Zusammenhang, bei der Erläuterung einer misslichen Situation⁴) und Γαλ(λ)ογραικία (*Suda* β 419.2, γ 39.1, Ps.-Zonaras, *Lex.* γ 419.25 Γαλογραικία, ἡ τῶν βουκελαρίων χώρα Ἑλληνογαλάται).

Schließlich sind die *Adverbia* γραικιστί (z.B. Herodian, *Epimerismoι* 12.7, Hesych, *Lex.* γ 881, *Etym. magnum* 239.19f. γραικιστί· ἐλλήνιστι)⁵, γραι-

2. G. Tsararas, Το νόημα του γραικῶσας στα Τακτικά Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, *Byzantina* 1 (1969) 135-157, das Zitat, «Ἕλληνα ὀρθόδοξο χριστιανὸν σ' ὅλη τὴν ιστορικὴ πληρότητα» auf S. 156. - Vgl. weiters u.a. J. Koder: Byzanz, die Griechen und die Romaio-syne - eine «Ethnogenese» der «Römer»? In: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, I, hrsg. v. H. Wolfram - W. Pohl (*Denkschr. phil. hist. Kl., Öst. Akad. Wiss.*, 201). Wien 1990, S. 103-111.

3. Auch *LSJ*, *Lampe* und *LBG* 2, 328b bieten keine weiteren Belege.

4. Dies gilt auch für den zweiten Beleg für Γραικία bei Theodoros Studites (*Brief* 458.28), vgl. hierzu P. Speck, Γραικία und Ἀρμενία. Das Tätigkeitsfeld eines nicht identifizierten Strategen im frühen 9. Jahrhundert, *JÖBG* 16 (1967) 71-90, und für das in seinem *Brief* 419. 30 verwendete Γραικοί, das hier übrigens ebenfalls periphrastisch für «Land der Griechen» steht.

5. Weitere Belege für γραικιστί bei *Lampe* 322a: *Concil. Cpl.* (a. 678), act. 16, ed. J. Hardouin

κῶς (z.B. Oracula Tiburt., Proph. 158) und γραικικῶς (Georgios Pachymeres, Hist. 511 τὸ θεῖον εὐαγγέλιον Γραικικῶς τε ὁμοῦ καὶ Ῥωμαϊκῶς) belegt.

Die folgenden beiden, chronologisch Leon VI. relativ nahe stehenden Fälle erscheinen mir für die hier zur Debatte stehende Fragestellung ergebnisreich:

1. Theophanes berichtet⁶, im Jahr 782 sei es zu einer zwischen Eirene und Karl dem Großen vereinbarten Verlobung Konstantins VI. mit Karls Tochter Rotrud (Erythro) gekommen; aus diesem Grund sei ein Mitglied der Gesandtschaft, der Notarios Elissaios, am Hof Karls geblieben, πρὸς τὸ διδάξαι αὐτὴν τὰ τε τῶν Γραικῶν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν, καὶ παιδεῦσαι αὐτὴν τὰ ἥθη τῆς Ῥωμαίων βασιλείας (um sie die Schrift und die Sprache der Griechen zu lehren und sie in den Sitten des Kaisertums der Römer zu erziehen). Der Bericht unterstützt für das Wortfeld von *γραικ hier jedenfalls ein Bedeutungsspektrum, das als wesentliche Elemente *Vermittlung von Sprache und Kultur* enthält.

2. Der Patriarch Methodios (†847) sieht in einem Traktat über reuige Renegaten im Zusammenhang mit dem Sprechen der Abschwörungsformel den Einsatz eines Dolmetschs vor, «wenn der Reuige nicht Griechisch spricht» (δι' ἐρμηνέως, ἐὰν αὐτὸς μὴ γραικίζει, PG 100, 1324D)⁷. Die Bedeutung von γραικίζω bestätigt bereits Herodian (Ende 2. Jahrhundert) in den Epimerismen, wo er (12.7) da Verbum γραικίζω mit ἑλληνιστὶ λαλῶ erklärt. Das Verbum γραικίζω bietet also insofern auch einen Hinweis auf die Bedeutung von γραικόω, als es —unterstellt man ein weitgehend einheitliches Bedeutungsspektrum des Wortstammes γραικ-, verbunden mit einer Bedeutungsveränderung entsprechend dem Wechsel des Denominativsuffixes von -ίζω zu -όω⁸— für γραικόω «Griechisch sprechend machen» (als Teilbedeutung) nahelegt.

Somit dürfte die bei Leon VI. mit γραικώσας umschriebene Aktivität die Komponenten der «griechischen Sprachvermittlung» und der «Kulturanpassung» enthalten. Die eingangs vorgeschlagene deutsche Überset-

3, Paris 1715, 1384B, vgl. auch LBG 2, 328b.

6. Theophanes 455.24 (übernommen von Georgios Kedrenos 2.21.16).

7. Das LBG 2, 328b, s.v. («Griechisch sprechen») bietet diesen und einen weiteren Beleg aus dem 13. Jahrhundert, den «Logos auf die Wunder des hl. Demetrios» des Johannes Staurakios, ed. Ioakeim Iberites, *Makedonika* 1 (1940) 324-376, wo (367.27) von Ἰταλοὶ die Rede ist, von denen der eine oder der andere γραικίζειν ἢ ἑλληνίζειν ἠπίστατο.

8. E. Echwyzer, *Griechische Grammatik*, I (HdA 2.1.1), München 1939, hält (730f.) generell fest, dass es keine systematische Verteilung der Bedeutungen auf die verschiedenen Suffixe gebe, er betonte aber (731f.) für -όω einen Schwerpunkt in faktitiven und instrumentativen Bedeutungen, und führt (736) für -ίζω die spezielle Bedeutung «wie jemand sprechen, gesinnt sein» an (u.a. mit den Belegen λακωνίζω, ἑλληνίζω, περσίζω).

zung «gräzisieren» erscheint zutreffend, wenn man darunter ein sprachliches und kulturelles Anpassen von Einwanderern an die (bereits in der betreffenden Region lebenden) Γραικοὶ versteht.

Hierbei ist zu bedenken, dass *γραικ bedeutungsmäßig (auch um 900) kulturell und sprachlich eher sowohl christlichere, als auch volkstümlichere Aspekte erfasst, während *ἑλλην eher Heidentum und Hochkultur anklingen lässt; so etwa, wenn also Kaiser Konstantin VII. im Prooimion von *De thematibus* mitteilt, daß die Kaiser des Ostens seit Herakleios μάριστα ἑλληνίζοντες καὶ τὴν páτριον καὶ ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες⁹.

Eine Parallele, nämlich ein ebenfalls von einem Ethnonym abgeleitetes Verbum stellt des bei Konstantinos Porphyrogenetos belegte (von ihm erfundene?) σθλαβώω dar: Der Kaiser verwendet es zweimal im Peloponnes-Kapitel von *De thematibus*, einmal im Zusammenhang mit der Pest des 8. Jahrhunderts, in der bekannten Feststellung über Hellas und Peloponnes: ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, und (wenig später in demselben Kapitel) in dem Vers γαρασδοειδῆς ὄψις ἐσθλαβωμένη¹⁰. Zwei Unterschiede zu γραικώω sind zu vermerken: 1. Die Bedeutung «slawisieren» dürfte hier umfassender und allgemeiner —dementsprechend weniger als speziell sprachliche Erscheinung— zu interpretieren sein, als das eben behandelte «gräzisieren». 2. Während im Fall des «gräzisieren» die einheimischen Byzantiner gegenüber den eingewanderten Slawen aktiv werden, findet beim «slawisieren» das Gegenteil statt, da in diesem Fall die Einwanderer das Land, das sie besiedeln, und dessen Einwohnern verändern.

Wien

9. Konst. Porph., *De them.* (60 Pertusi). Auffällig sind die Sprachenbezeichnungen für das Lateinische und das Griechische mit Assonanzen an Formulierungen bei Priskos (8M, *De leg.* 135) und in den Novellen 7.1 (Prooimion) und 66.1.2 Justinians; vgl. auch J. Koder, Byzanz als Mythos und Erfahrung im Zeitalter Ottos I., in: *Ottomische Neuanfänge*, hrsg. v. St. Weinfurter und B. Schneidmüller, Mainz 2000, S. 237-250, hier 249.

10. *De them.* 6.33 und 40 (91 Pertusi), vgl. auch Pertusi, a.O. 173f.

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΙ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙΣ ΚΤΙΡΙΩΝ
ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΑΙΑ (ΓΑΛΑΤΑ) ΣΤΑ ΤΕΛΗ 13ου - ΑΡΧΕΣ 14ου ΑΙ.

Ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης μας πληροφορεί, ότι επί πατριαρχίας Γρηγορίου Β' του Κυπρίου (28 Μαρτίου 1283 - Ιούνιος 1289)¹ η δυτική περιοχή του Γαλατά² καταστράφηκε δύο φορές από πυρκαγιά³.

Η 28η Μαρτίου του έτους 1283 αντιπροσωπεύει επομένως έναν terminus post quem και η 30ή Ιουνίου του έτους 1289 έναν terminus ante quem για το χρονικό διάστημα, στο οποίο συνέβησαν οι δύο πυρκαγιές στο δυτικό τμήμα του Γαλατά. Ο ίδιος ιστορικός δεν αναφέρει στη συνέχεια της ιστορίας του, αν τα κατεστραμμένα από τις δύο πυρκαγιές κτίρια (οικίες, εμπορικά καταστήματα) ανακαινίστηκαν αργότερα. Ωστόσο μπορούμε κατά τη γνώμη μας να υποθέσουμε ότι μερικά τουλάχιστον από τα καμένα κτίρια στον Γαλατά ανακαινίστηκαν λίγο αργότερα.

Αυτή η υπόθεσή μας βασίζεται στο γεγονός ότι οι βυζαντινοί ιστορικοί Γεώργιος Παχυμέρης⁴ και Νικηφόρος Γρηγοράς⁵ μας πληροφορούν για τις καταστροφές, που προξένησε λίγα χρόνια αργότερα ο βενετικός στόλος αποτελούμενος από 75 πλοία, την 22α Ιουλίου του έτους 1296, στις οικίες των Γενουατών και των Βυζαντινών, που βρίσκονταν στον Γαλατά και έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

1. Γι' αυτόν, βλ. V. Laurent, *La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe s.* (1208-1309), *REB* 27 (1969) 146-147, 150. A. Papadakis, Gregory II of Cyprus, *ODB* 2 (1991) 876-877.

2. Για τον Γαλατά, βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (στο εξής: *Bildlexikon*), Tübingen 1977, σ. 320-323. Για τις ονομασίες της Περαιάς (Γαλατά) στις βυζαντινές πηγές, βλ. επίσης το νέο άρθρο του A. Failler, *De l'appellation de Péra dans les textes byzantins*, *REB* 56 (1998) 239-247.

3. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία* II,25 (Bonn II), σ. 178: *Τέως δὲ πρὸ τοῦ τὰδε γενέσθαι δυσὶ πρότερον χρόνοις, —καὶ ἀφίημι τὰ κατὰ τὴν περαιάν τὴν δυτικὴν, ὡς καὶ ἀπαξ καὶ δις ἐνεπρήσθη, οὕτω συμβάν, ἐπὶ Γρηγορίου πατριαρχούντος.* Ο Α. Μ. Schneider, *Brände in Konstantinopel* (στο εξής: *Brände*), *BZ* 41 (1941) 387, δεν αναφέρει αυτές τις δύο πυρκαγιές που έπληξαν την περιοχή του δυτικού Γαλατά, επί πατριαρχίας Γρηγορίου Γ'. Ο W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 26, 320, δεν αναφέρει επίσης αυτές τις δύο πυρκαγιές που συνέβησαν στον Γαλατά.

4. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III,18 (Bonn II), σ. 237-240.

5. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI,11 (Bonn I), σ. 207-208.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Γεώργιο Παχυμέρη το έτος 1296 συνέβησαν τα εξής: τότε δὲ μετ' ὀλίγον, εἰκοστῇ δευτέρᾳ τοῦ Ἀνθεστηριῶνος μηνός, Βενετικοὶ μακραῖς ναυσὶ πέντε καὶ ἑβδομήκοντα τὸν Ἑλλήσποντον διελθόντες ἐξαπιναιῶς τῇ Κωνσταντίνου προσβάλλουσι ... καὶ Γεννουῖτας μὲν οὐ κατὰ τὴν περαιᾶν καταλαμβάνουσι. τὴν γὰρ τῶν νηῶν ἐκείνοι προεγναχότες ἔφοδον, προσλιπαροῦσι βασιλέα αὐτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας καὶ πράγματα ἐντὸς πόλεως δέξασθαι· φανεράν γὰρ ἐπὶ σφᾶς εἶναι τὴν ἔφοδον. οἷς δι' ἀνάγκην βασιλεὺς γίνεται κάταινος, καὶ τὸ κατὰ Βλαχέρνας μέρος σφίσι δίδωσιν, ὅπου νῆας ἰδίας βυθίζουσιν ὡς φυλάξαντες, ... διὰ ταῦτα κάκεινους κακοῦν οἱ ἐπιόντες οὐκ ἔχοντες, σκευαγωγησάντων καὶ τῶν Ῥωμαίων ἐκ τῆς περαιᾶς, πῦρ ταῖς τῶν Ἰταλῶν οἰκίαις ἐνέεσαν καὶ κατεπίμπρων τέλεον. ... καὶ διὰ ταῦτα βασιλεὺς [Ανδρόνικος Β'] μισήσας τὴν σφῶν ἔπαρσιν, ἐφίησι καὶ Ῥωμαίοις Γεννουῖτας προσαμύνειν καταστᾶσιν εἰς πόλεμον. ... ἐπεὶ δὲ καὶ ἐσοφῇ ὁ πόλεμος διετείνεται καὶ ἅπαν τὸ παρ' ἐκείνων μηχανήμα ἔργων ὑστέρει καὶ οὐδὲν ἡνύοντο, ἐκ ματίας ἀπαλλάξαντες πλείστης ὅτι καὶ αὐτοὶ Ῥωμαῖοι τούτοις ἐπήεσαν, στραφέντες αὐθημερὸν πῦρ ἐμβάλλουσι καὶ ταῖς τῶν Ῥωμαίων οἰκίαις, καὶ καταφθείρουσι τέλεον. δι' ὅλης μὲν οὖν νυκτὸς τὸ πῦρ ἐνέμετο τὰς οἰκίας, φλεγομέναις δ' ἐπανέτειλεν ἡ ἡμέρα⁶.

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β', αφού φυλάκισε ως υπόπτους για την επίθεση του βενετικού στόλου τους Βενετούς που βρίσκονταν μέσα στην Κωνσταντινούπολη⁷, διαμαρτυρήθηκε στον αρχηγό του βενετικού στόλου⁸ για την πυρπόληση των οικιών των Βυζαντινών και πήρε σαν ενέχυρο για τις κατεστραμμένες οικίες των Βυζαντινών και των Γενουατών από τους Βενετούς που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη το ποσό των 80.000 υπερπέρων⁹.

6. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III,18 (Bonn II), σ. 237-240. Για την επίθεση των Βενετών εναντίον των Γενουατών, το έτος 1296, βλ. επίσης, Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI,11 (Bonn I), σ. 207-208. J. L. Van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaike. Übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten*, Bd. I, II 1, II 2, III (Kap. I-XVII) (στο εξής: van Dieten, Gregoras I), Stuttgart 1973-1988, εδώ van Dieten, Gregoras I, σ. 172-173 και 280 υποσημ. 362. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 26, 320. A. Failler, *Chronologie et composition dans l' Histoire de Georges Pachymères* (livres VII-XII), (στο εξής: *Chronologie*), *REB* 48 (1990) 29, 32, 49. O Schneider, *Brände*, 388, δεν αναφέρει την πυρκαγιά του έτους 1296.

7. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III,18 (Bonn II), σ. 238: παρ' ἣν αἰτίαν καὶ μάλλον τοὺς κατὰ τὴν πόλιν Βενετικούς ἐν δειναῖς ὑποφίαις ἄγοντες φυλακαὶς διέτηρου.

8. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III,19 (Bonn II), σ. 241: Τότε καὶ βασιλεὺς πέμψας τὸν εἰς κεφαλὴν τεταγμένον ἐκείνων μετακαλεῖται μεθ' ὅτι πλείστης τῆς ἰλαρότητος, καὶ ὑπὸ τῇ προσηκούσῃ ἀσφαλείᾳ σὺν ἐτέροις καταλαβόντι ὠνείδιζε τε τὰς παραλόγους ὁρμάς, καὶ τὴν τῶν συγκειμένων τῇ βασιλείᾳ μετὰ τούτων παραβασίαν εἰς φανεράν ἐτίθει αἰτίαν, τὸ δὲ καὶ πῦρ ἐνέειναι Ῥωμαίων οἰκίας ταττομένοις ἐν φίλοις υπερβολὴν μαίνεται ἐκρινεν.

9. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III,19 (Bonn II), σ. 241-242: αὐτὸς δὲ βασιλεὺς εἰς ἀγανάκτησιν τὴν πρέπουσαν προηγμένος, καὶ μάλιστα διὰ τὴν τοῦ καταφρονηθῆναι δόξαν, ἐπισχῶν τοὺς ἐν τῇ πόλει Βενετικούς ἱκανοὺς χρήμασι μέχρι δὴ καὶ εἰς χιλιάδας ὀγδοήκοντα ἐνεχύραζε τῶν πυρποληθεισῶν οἰκιῶν χάριν, ὅσαι τε Ἰταλῶν κατὰ τὴν περαιᾶν ἦσαν καὶ ὅσαι Ῥωμαίων. Βλ. επίσης F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 4. Teil: *Regesten von 1282-1341* (στο εξής: *Regesten IV*), München-Berlin 1960, σ. 25, αρ. 2193.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς που έγραψε την ιστορία του μετά τον Γεώργιο Παχυμέρη, μας πληροφορεί για τα συμβάντα εκείνα τα εξής: Συνέβη δ' ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ κινήθηναι καὶ μάχην μεταξύ Γεννουιτῶν καὶ Βενετικῶν καὶ πλείστας μὲν ἀπολέσαι ναῦς καὶ χρήματα τοὺς Βενετικούς νικωμένους ἄλλοτε ἄλλοι παρ' ἐκείνων· ὅψε δ' ἐβδομήκοντα παρασκευάσαντας ναῦς ἔλθειν κατὰ τουτῶν τῶν Γεννουιτῶν, οἳ τὴν οἰκισιν ἀντιπέραν ποιοῦνται τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ αὐτῶν μὲν μηδένα καταλαβεῖν· προμαθόντας γὰρ ἐκείνους γυναῖκας μὲν καὶ παῖδας καὶ χρήματα τῆς βασιλευούσης ἐντὸς ἀσφαλίσασθαι· αὐτοὺς δ' ἐς τὰς αὐτῶν τριήρεις ἐμβάντας φυγεῖν τοὺς διώκοντας, ἀποπλεύσαντας ἐς τὸν Εὐξείνῳ ὡς ἐντεῦθεν μὴ καταλαβοῦσι σφισιν ἐκείνους ἐνταῦθα ἀναγκασθῆναι κἀκεῖν τὰς οἰκίας ἐκείνων καὶ τὰς παρατυχοῦσας κενὰς ὀλκάδας· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ σὺν γε αὐταῖς καὶ τὰς Ῥωμαίων ἐκτὸς τείχους οἰκίας ἀπάσας ἀμυνόμενοι δεξαμένους γυναῖκας καὶ παῖδας καὶ χρήματα τῶν ἐχθρῶν ἐν τῷ ἀσφαλεῖ¹⁰.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε, ότι οι Βενετοί έβαλαν φωτιά τότε όχι μόνο στα σπίτια των Γενουατών και των Βυζαντινών, αλλά και στα εμπορικά καταστήματα, που βρίσκονταν στον Γαλατά και έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης¹¹.

Στα τέλη Δεκεμβρίου του έτους 1296 ο όχλος της Κωνσταντινούπολης εξοργισμένος προφανώς από τις καταστροφές που προξένησε ο βενετικός στόλος στις οικίες και στα εμπορικά καταστήματα των Βυζαντινών, επιτέθηκε στη βενετική συνοικία της πόλης και σκότωσε τον Βενετό βαίλο¹², καθώς και αρκετούς άλλους Βενετούς άρχοντες και εμπόρους.

Ο αυτόπτης μάρτυς Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει γι' αυτό το γεγονός τα εξής: τοῦ γὰρ αὐτοῦ ἔτους, μηνὸς Σκироφοριῶνος λήγοντος, ἔχ τινας εἰκαίας αἰτίας παρακροτήσαντες ἑαυτούς, ... πλείστοι ὀλίγοις καὶ ἡμέροις ἄγριοι ἐπιθέμενοι, δυναστεύσαντες καὶ αὐτὴν τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν, τολμῶσι τὰ ἀνοσιώτατα πράττειν, θυμῷ τε συστρατιωτῇ χρησάμενοι καὶ ὀργῇ ἐκ μνήμης τῶν χθὲς συμπεσόντων σπάθας τε γυμνοῦσι, καὶ σὺν τρόπῳ ὀδόντας θήξαντες ἄνδρας ὑποκλινομένους σφίσι καὶ λιπαρῶς ἐξ ἀνάγκης δεομένους μεγίστης ἀνηλεῶς αὐθιμε-

10. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI,11 (Bonn I), σ. 207-208.

11. Για το εμπόριο των Βυζαντινών και των Λατίνων μέσα και έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, βλ. Ν. Οικονομίδης, *Hommes d'affaires. Grecs et Latins a Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montreal-Paris 1979, σ. 35-52. Κ. Ρ. Matschke, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, *Berliner Byzantinische Arbeiten*, τ. 42, Berlin 1971, σ. 71-72, 76-106. Ε. Kislinger, Gewerbe im späten Byzanz, στον συλλογικό τόμο: *Handwerk und Sachkultur im spätmittelalter*. Internationaler Kongress Krems and der Donau 7. bis 10. Oktober 1986. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 513 Band. Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 11, Wien 1988, σ. 103-126.

12. Για τον θεσμό του βαίλου, βλ. Χρ. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαίλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970. Α. Kazhdan, Bailo, *ODB* 1 (1991) 245.

ρὸν κτείνουσιν, ἐντὸς οἰκιῶν κατασφάττοντες ἱρείων νόμῳ. ἀπὸ γὰρ τοῦ σφῶν μπαϊούλου ἀρξάμενοι, ὃν ἐγκεκλησμένον ἀπὸ τέγους χαλασθέντες κρεανομοῦσι, τοῖς λοιποῖς ὅπου τύχοιεν ἐπιτίθενται, ὥς καὶ συχνοὺς ἅμα τεθάφθαι καὶ γενέσθαι τὰ μνήματα πολυάνδρια. τῶν γοῦν ἐπιφανῶν οὕτως ὀλωλότων ἀνδρῶν οἱ ἐλλελειμμένοι, βάνασοί τινες ὄντες καὶ σκυτοτόμοι καὶ κιβωτῶν τέκτονες καὶ πάσης ἄλλης ἐπήβολοι τέχνης, τότε μὲν ὑπὸ σκότον δύντες τὸ ξίφος ἐκφεύγουσιν, ὕστερον δὲ διὰ δέους ὄντες μετοικεῖν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν καὶ τὴν γένους συναγωγὴν ἔγνωσαν¹³.

Ο Γεώργιος Παχυμέρης μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τα γεγονότα, που διαδραματίστηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίθεσης τοῦ βενετικοῦ στόλου, στὴ συνέχεια τῆς ιστορίας του μας πληροφορεῖ ὅτι τὴν 29η Αὐγούστου τοῦ ἐτους 1298¹⁴ μιὰ καταρρακτώδης βροχὴ προξένησε πολλές καταστροφές μεταξύ ἀλ-λων καὶ σε ἀγροτικές κατοικίες που βρισκόνταν ἐξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν Γαλατὰ¹⁵.

Οἱ ιστορικοὶ Παχυμέρης¹⁶ καὶ Γρηγοράς¹⁷ μας πληροφοροῦν ὅτι οἱ Βενετοὶ

13. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III, 19 (Bonn II), σ. 242. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI, 11 (Bonn I), σ. 208 ἀναφέρει λιγότερα γι' αὐτὸ το συμβάν: ἀφ' ὧν ὀρμηθέντας Ῥωμαίους τῶν τῆς βασιλευσούσης ἐντὸς κατοικούντων Βενετικῶν ἔστιν οὓς διασπαράξαι καὶ τὰ αὐτῶν ληΐσασθαι πάντα χρήματα. Βλ. ἐπίσης van Dielen, Gregoras I, σ. 172. Dölger, Regesten IV, σ. 26, αρ. 2197.

14. ΓΙΑ τὴν χρονολογία αὐτῇ, βλ. Failler, *Chronologie*, 37-41.

15. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, III, 28 (Bonn II), σ. 268-269: Τότε καὶ Ποσειδεῶνος ἐνάτη καὶ εἰκοστῇ, καθ' ἣν ἀπὸ θερινῆς τροπῆς πρὸς τὴν ἰσημερινὴν ἀποκλίνει ὁ ἥλιος, ῥαγδαίως ὑετὸς κάτεισι ἐφ' ἡμέρας ἄλλης γε καὶ νυκτός, τῶν ἄκρων τοῦ καθ' ἡμᾶς ὀρίζοντος ὑπὸ νεφῶν πιεσθέντων, ὥστε καὶ χαρὰδρωθῆναι μὲν τὸν κατὰ τὴν περαιὰν ἅπαντα τόπον ἄνωθεν ποθεν τῶν ὑδάτων ἀρθρῶν κατερχομένων, δένδρα δὲ καταφρέσθαι χερσὸθεν ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ... οἰκίας δ' ἀγρώτιδας καὶ αἰζῶν ἀνδρῶν ἔργα, τὰς μὲν ἐξ αὐτῶν ἀνεσπᾶσθαι τῶν θεμελίων καὶ φορητάς μακρόθεν εἶναι τοῖς ὕδασι, μὴ τῆς φορᾶς ληγοῦσης πρὶν ἂν ἀπεσπῇσθαι τῷ τείχει τῆς πόλεως τὰ δ' ἀφανίσθαι ταῖς προσχώσεσιν.

16. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, IV, 28 (Bonn II), σ. 322-323: Συνέβη δὲ πρὸ τούτων, τοῦ αὐτοῦ μηνὸς τῷ πέρσι καὶ ἡμέρας ταύτης προσβαλεῖν τῇ πόλει ἐξ Ἀκουιλίας τριήρεις Βενετικὰς πλὴν οὐ κατὰ τοιαύτην χρεῖαν καὶ πάλιν, ἀλλὰ τῶν ἐνεχυρασθέντων πραγμάτων διὰ τὴν τότε πυρπόλησιν ἔνεκα. οἱ δὲ ἐπεὶ κατὰ τὴν Θεσσαλονικὴν πέμποντες, ἐκεῖ βασιλέος διάγοντος, οὐδὲν ἦνυτον, ἄλλως ἔγνωσαν τὰ περὶ τούτων ἐνεργέστερον μετελθεῖν. καὶ δὲ τριήρεις μὲν πλείους τῶν δώδεκα ἡτοιμασμένοι, προσθεμένων καὶ πειρατικῶν ἐτέρων ἐπτά, τῇ Βυζαντιδὶ προσβάλλουσι, καὶ μεσημβρίας σαββάτου φανέντες μεθ' ὅτι πλείστης κορυζῆς, καὶ τὴν ἀπὸ τῶν πευρωτῶν ἀπήνεια ἐπαγόμενοι, τὸν λιμένα τὸ Κέρας εἰσπλεύσαντες καὶ κατανικρῶ τῶν ἀνακτόρων ναυλοχσάμενοι δεινὰ τοὺς προσχώρους ἐποιοῦν, καὶ τινὶ θημωνίᾳ ἐκεῖ που ἰσταμένη πῦρ ἐνιάσιν, οὐ τὸσον εἰς ζημίαν τῶν κεκτημένων ὅσον εἰς χλεύην.

17. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, VI, 11 (Bonn I), σ. 208-210: Δι' ἃ δὲ καὶ ἐς τοῦπιόν θέρος ὀκτωκαίδεκα τριήρεις αὖθις ὀπλίσαντες οἱ Βενετικοὶ ἤκον τὴν γενομένην ζημίαν ἀπαιτοῦντες παρὰ τοῦ βασιλέως. μὴδὲ γὰρ εἶναι φησι πρὸς τῆς νενομισμένης φιλίας προπεπονημένοι μεγάλα ἀμυνομένους μέτρια τέλος καὶ τὴν ἐσχάτην ὑποστήναι ζημίαν· προκατάρξαι γὰρ τῆς παρασπονδῆσεως Ῥωμαίους ταῖς τῶν ἀντιπάλων γυναῖξί καὶ παισὶ μετὰ τῶν χρημάτων ἐν τῇ τῆς μάχης ἀκμῇ πᾶσαν καὶ παντοίαν περιποιησάμενους ἀσφάλειαν. ... Ἄλλ' ἐκέισε ἐπάνειμι. παρελθόντες μέντοι ἐς τὸ Κέρας ἐπὶ τῶν τριήρων ὀπλοφοροῦντες οἱ Βενετικοὶ τῇ πρὸς ἄρκτον προσέσχον παραλίᾳ ἀντικρὺ τῶν βασιλικῶν οἰκῶν· χάκειθεν πέμψαντες ἀπήτουν τὰ χρήματα, ὅποσους τοὺς ἔνδον τῆς βασιλευσούσης οἰκοῦντας Βενετικούς οὐδένα ἀδικήσαντας ἐξήμωσαν· πλείω λαβεῖν παρ' ἀκόντων Ῥωμαίων ἀπειλοῦντες, εἰ μὴ αὐτοὶ γε

επιχείρησαν λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το έτος 1302¹⁸ μία νέα επίθεση με ένδεκα δικά τους πλοία και επτά πειρατικά εναντίον της Κωνσταντινούπολης, εξαιτίας του ενεχύρου των 80.000 υπερπύρων που είχε αφαιρέσει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' από τους Βενετούς εμπορους της πόλης, για τις καταστροφές που προξένησε ο βενετικός στόλος το έτος 1296 στα εμπορικά καταστήματα και στις οικίες των Βυζαντινών και Γενουατών έξω από τείχη της Κωνσταντινούπολης και στον Γαλατά. Οι αρχηγοί του Βενετικού στόλου όταν αντιλήφθηκαν ότι δεν θα έπαιρναν πίσω τα δημευθέντα χρήματα των Βενετών εμπορων της Κωνσταντινούπολης, έβαλαν φωτιά σ' όλα τα σπίτια στην περιοχή του Γαλατά, τα οποία ήταν άδεια διότι οι κάτοικοί τους πρόλαβαν και έφυγαν εγκαίρως απ' αυτά.

Ο Παχυμέρης στη συνέχεια της ιστορίας του μας πληροφορεί, ότι οι Γενουάτες ξαναέκτισαν αργότερα τα κατεστραμμένα από τους Βενετούς οικοδομήματά τους (οικίες και εμπορικά καταστήματα) στον Γαλατά και μάλιστα καλύτερα από ό,τι ήταν πριν, τα περιέβαλαν με πιο μεγάλες αυλές και τα προστάτευσαν με μια κυκλική τάφρο¹⁹. Από τη συνέχεια των γεγονότων στην ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη προκύπτει η 31η Δεκεμβρίου του έτους 1304 ως *terminus ante quem* για τις οικοδομικές αυτές δραστηριότητες των Γενουατών στην Περαία²⁰.

Πανεπιστήμιο Θράκης

έχοντες αποδοῖεν ὅποσα χρεῶν. ἐπεὶ δ' ἀποφάσκοντα τὴν ἀπόδοσιν τὸν βασιλέα ἐγνώκεσαν, αὐτόθεν κατεριωνεύεσθαι τὴν Ῥωμαίων ἤρξαντο δύναιμι· καὶ ὑψῆσαν εὐθὺς τὰς τε ἀντιπέρας οἰκίας ἀπάσας κενὰς οὖσας τῶν ἐνοικούντων· φθάσαντες γὰρ ἐξώκισαν ἐκεῖθεν.

18. Για τη χρονολογία αυτή, βλ. Failler, *Chronologie*, 49-51. Dölger, *Regesten IV*, σ. 38-39, αρ. 2247. Van Dieten, *Gregoras I*, σ. 173, 280, υποσημ. 362.

19. Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, VI,6 (Bonn II), σ. 489: Ἐν τοσούτῳ δὲ καὶ οἱ κατὰ τὴν μεγαλόπολιν Γεννοῦνται πέραν τὰς οἰκήσεις ποιούμενοι, καὶ αὐθὺς σχόντες, πρὸς τὸ μεγαλειότερον ἐποικοδομησάμενοι, ὥστε καὶ πλείστην ὑπὲρ τὴν προτέραν περιβαλέσθαι γῆν ἣς ἐπελάβοντο, καὶ ἀσφαλῶς κύκλῳ περιταφρεύσαντες, ... Βλ. επίσης Γεώργιος Παχυμέρης, *Ιστορία*, VI,9 (Bonn II), σ. 494-495: Οἱ κατὰ τὴν πόλιν Γεννοῦνται ... νῦν μὲν βαθύτερον ἐξετάφρευον καὶ ὡς ὕδωρ ἐκ τῆς θαλάσσης μετοχετεύεσθαι δυνατὸν εἶναι καὶ τὸ ἀσφαλὲς τοῖς ἐνοικοῦσι παρέχειν, νῦν δὲ ἰοβόλα καὶ πετροβόλα ἐμνηχανῶντο, καὶ τὰς τῶν οἰκημάτων παρακυπτικὰς ἐξ ὁπτηῆς πλίνθου καὶ τιτάνου παρικοδομημένας εἰς ἀσφαλεῖς καθίστων ...

20. Βλ. Failler, *Chronologie*, 62-63. O Müller Wiener, *Bildlexikon*, 320 χρονολογεί τις ενέργειες αυτές των Γενουατών το έτος 1306.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΑΞΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΣΗΚΡΗΤΙΣ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ

Τον Ιούνιο του 713 ο πατρίκιος και πρωτοασηκρήτις Αρτέμιος αναδείχθηκε αυτοκράτορας¹ διαδεχόμενος τον Βαρδάνη-Φιλιππικό. Στις προτεραιότητές του κατά την σύντομη βασιλεία του (713-715) —πέρα από την άμεση καταδίκη όσων στρατιωτικών από το Οφίκιον είχαν συνωμοτήσει εναντίον του προκατόχου του, Βαρδάνη-Φιλιππικού²—, ήταν η επαναφορά της ισχύος των διατάξεων της Στ' Οικουμενικής Συνόδου³. Αυτό τονίζεται από έναν μετέπειτα υμνητή του ὀρθοδόξου Φιλαρτεμίου⁴, τον Αγάθωνα διάκονο καὶ χαρτοφύλακα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας⁵. Η μαρτυρία του Αγάθωνος για την Ορθοδοξία του Αρτεμίου είναι ἐγκυρη, επειδή παρακολούθησε τα γεγονότα ως ἀχρεῖος νοτάριος στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο και στη συνέχεια, ανέλαβε να συντάξει και να αντιγράψει τα Πρακτικά της με εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ'. Η εκτίμηση και ο σεβασμός του Αγάθωνος, δηλαδή, ενός ιερωμένου και υψηλού αξιωματούχου από το Πατριαρχικό σέκρετο προς τον τότε υψηλό αξιωματούχο της αυτοκρατο-

1. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α' Αυτοκρατορικά έγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 151· πρβλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «Σκοτεινών Αιώνων»* (602-867), Αθήνα 1985, σ. 1-103 [= *Σύμμεικτα* 6 (1985)], 31-32.

2. Η στάση αυτή εμφανίζει αναλογίες με αυτήν την οποία είχε, λίγο νωρίτερα, τηρήσει ο Κωνσταντίνος Δ' (668-685) απέναντι στα θεματικά στρατεύματα, βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, σ. 32, σημ. 1 και 90.

3. Η στήριξη των αποφάσεων της Στ' Οικουμενικής Συνόδου από τον Αρτέμιο δεν μνημονεύεται στα μεταγενέστερα ιστορικά έργα· αντίθετα τόσο στην *Ιστορία του Πατριάρχη Νικηφόρου* [έχδ. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Λιψία 1880 (Teubner), σ. 49, 17-51, 10] όσο και στη *Χρονογραφία του Θεοφάνη* [έχδ. C. de Boor, Λιψία 1883 (Teubner), ανατ. Ν. Υόρκη 1980, τ. Α', σ. 383, 18-385, 27] γίνεται λόγος για την τιμωρία των σσασιστών του Φιλιππικού, την οχύρωση της Κωνσταντινούπολης, την ανολοκλήρωτη εκστρατεία εναντίον των Αράβων και την ανταρσία που επακολούθησε η οποία έγινε αιτία της πτώσης του από το θρόνο. Για τη στήριξη της Ορθοδοξίας από τον Αρτέμιο μαθαίνουμε από τον Αγάθωνα διάκονο (βλ. πιο κάτω). Στον κατάλογο (*Συναγωγή Χρόνων*, *Chronographia brevis ex codice Monacensi graec.* 510, 232, 18) ο οποίος εκδόθηκε από τον C. De Boor, μαζί με την *Ιστορία Σύντομο*, ο Αρτέμιος χαρακτηρίζεται χριστιανός· J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Cambridge U.P. 1990, σ. 80.

4. 'Αγάθωνος διακόνου, *Ἐπιλογος, Acta conciliorum oecumenicorum, Series secunda, volumen secundum, Concilium Universale Constantinopolitanum tertium*, Partes 1-3, έχδ. R. Riedinger, Βερολίνο 1990-1993 (= ACO, II, 2, 2), σ. 900, 14.

5. ACO, II, 2, 2, 898, 11-12 ο οποίος είχε ξεκινήσει την σταδιοδρομία του από τον βαθμό του ἀναγνώστου· για την καρέρα του Αγάθωνος, βλ. Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 332.

ρικής γραμματείας⁶, δείχνει λοιπόν ότι κύρια προτεραιότητα του Αρτεμίου-Αναστασίου ήταν η αποκατάσταση της Ορθοδοξίας⁷.

Η θετική αποτίμηση του έργου του Αρτεμίου-Αναστασίου από τον Αγάθωνα αποτελεί εγγύηση για την Ορθοδοξία του. Οι ορθόδοξες πεποιθήσεις του Αγάθωνος είναι ιδιαίτερα γνωστές τόσο από τα γραφόμενά του, όσο και από λίγες ακόμη, αλλά διαφωτιστικές πληροφορίες, οι οποίες προκύπτουν από τα όσα παραδίδονται γύρω από την περιπέτεια των δογματικών ζητημάτων που οξύνθηκαν τον 7ο αιώνα, εξαιτίας της στήριξης του Μονοφυσιτισμού από τον Ηράκλειο και τον Κώνσταντα Β' και στη συνέχεια από την στάση του Ιουστινιανού Β' και του Βαρδάνη-Φιλιππικού⁸. Ο Αγάθων ανήκε σε εκείνο τον κύκλο ο οποίος ανέδειξε ορθοδόξους ιεράρχες, όπως ο Ανδρέας Κρήτης και ο Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι αποτέλεσαν επιπλέον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων⁹. Σε αυτόν άλλωστε, μετά την εκθρόνιση του Βαρδάνη-Φιλιππικού, ο ίδιος ο Ανδρέας Κρήτης απολογήθηκε με επιστολή για τη μεταστροφή του στην Ορθοδοξία¹⁰. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι και οι τρεις αυτοί ιερωμένοι, οι οποίοι αναδείχθηκαν σε υψηλά κληρικά αξιώματα, υπήρξαν ταυτόχρονα άνθρωποι με υψηλή μόρφωση.

Σε ολόκληρο τον 7ο αιώνα κάτοχοι ιδιαίτερων γνώσεων ήταν οι *άσκηρητες*, όπως δείχνει η πληροφορία του Συναξαρίου της Κωνσταντινουπόλης για την ανάθεση της εκπαίδευσης του Κοσμά του Μελωδού και του Ιωάννη Δαμασκηνού σε *άνδρα τινός των άσκηρητών πολυμαθοῦς καὶ σοφοῦ*¹¹. Είναι εύλογο οι υψηλές αρμοδιότητές των *άσκηρητις* να προϋπέθεταν ανώτερη μόρφωση. Στα Πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας (451)¹², δέν μνημονεύονται *άσκηρητις*,

6. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 151.

7. Βλ. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, σ. 80.

8. Η πολιτική του Βαρδάνη-Φιλιππικού, αν και στηλιτεύτηκε από τις πηγές ως αιρετική, δεν υπήρξε αντικληρική με την έννοια ότι δεν έχουμε μνείες για διώξεις κληρικών ή ορθόδοξων αριστοκρατών κατά τη βασιλεία του· G. V. Sumner, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III, GRBS* 17 (1976) 287-294.

9. Fr. Winkelmann - R.-J. Lilie, x.ά., *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit*, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1999, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 2000, σ. 41-42. Για τον κύκλο αυτό ο οποίος μαζί με τον διάκονο και χαρτουλάριο Ιωάννη, μετέπειτα Ιωάννη Στ' Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, και τα περιορισμένα περιθώριά του να αντιταχθεί στο Μονοφυσισισμό του Βαρδάνη-Φιλιππικού, βλ. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, σ. 321 και Fr. Trombley, *A Note on the See of Jerusalem and the Synodal List of the Sixth Oecumenical Council (680-681)*, *Byzantion* 53 (1983) 632-638.

10. Marie-France Auzépy, *La carrière d'André de Crète*, *BZ* 88 (1995) 1-12· για την Ορθοδοξία του Ανδρέα Κρήτης βλ., Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός Κλήρος και η Κοινωνία των «Σχοτεινών Αιώνων»*, Αθήνα 1996, σ. 96-98.

11. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες 1902, στ. 395-396· Θ. Δετοράκη, *Κοσμάς ο Μελωδός, Βίος και έργα*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 19, σημ. 15.

12. Στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας φέρουν τον τίτλο, *devotissimus/καθωσιωμένος*: Stein, *Bas-Empire*, σ. 737· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική*, σ. 149-150· R. Delmaire, *Les dignitaires*

αλλά αναφέρεται ο *primicerius notariorum*, ενώ έχει παρατηρηθεί ότι ο αριθμός τους αυξάνεται επί Ιουστινιανού Α' ¹³. Ίσως εξαιτίας της μόρφωσής τους ασχολήθηκαν, εκπροσωπώντας την αυτοκρατορική γραμματεία ¹⁴, με τη διερεύνηση της ορθότητας των δογματικών διατυπώσεων στα πλαίσια των Οικουμενικών Συνόδων ¹⁵. Η ανάδειξη ενός άσκηρητις στο αυτοκρατορικό αξίωμα, το οποίο έφερε ο Αρτέμιος κατά την άνοδό του στο θρόνο, σηματοδοτεί αφενός την ενισχυμένη θέση των υπαλλήλων της αυτοκρατορικής γραμματείας τον 7ο αιώνα και αφετέρου την επιρροή τους στην ταραγμένη πολιτική και θρησκευτική ατμόσφαιρα της Κωνσταντινούπολης. Ήδη, ανάμεσα στις βασιλείες του Μαυρικού (582-602) και του Φωκά (602-610) ο άσκηρητις Θεόδωρος ¹⁶ αποτελεί ένα πρόσωπο με κύρος, όπως δείχνει η αποστολή η οποία του ανατέθηκε από τον σφετεριστή αυτοκράτορα, να καλέσει τη Σύγκλητο και το λαό της Κωνσταντινούπολης στο Έβδομον, τόπο του παλαιού τελετουργικού αναγορεύσεως αυτοκράτορος ¹⁷.

Τη διακεκριμένη θέση των άσκηρητις τον 7ο αιώνα μαρτυρούν οι τίτλοι με τους οποίους αναφέρονται στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο (680/81). Οι άσκηρητις και βασιλικοί σεκρετάριοι, Παῦλος ¹⁸, Ἰωάννης ¹⁹, Φωτεινός ²⁰, και Διογένης ²¹ αποκαλούνται μεγαλοπρεπέστατοι ²². Και οι τέσσερις αυτοί υψηλοί αυτοκρατορικοί υπάλληλοι υπήρξαν παρόντες σε πολλές συνεδρίες της Συνόδου

res laïcs au Concile de Chalcédoine: notes sur la hiérarchie et les préséances au milieu du Ve siècle, *Byzantion* 53 (1984) 141-175.

13. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, έκδ. J. Haury - P. Wirth, Λιψία 1963, τ. 1. II, 7, σ. 4-8. Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι ο Προκόπιος, στο έργο του *Ανέκδοτα* (έκδ. J. Haury - P. Wirth, Λιψία 1963, τ. 3, 13. 14, σ. 90, 9-15) κατηγορούσε τον Ιουστινιανό για κατάχρηση εξουσίας σε βάρος των άσκηρητις E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris-Bruges 1949, Amsterdam 1968, τ. 2, σ. 738, σμ. 2.

14. Για τις αρμοδιότητες του άσκηρητις, βλ. N. Oikonomidès, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 310, για τη διάκριση επίσης ανάμεσα στην υπηρεσία της αυτοκρατορικής γραμματείας και της γραμματείας των σεκρέτων, βλ. στο ίδιο, σ. 309-310.

15. A. Alexakis, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, Washington 1996, σ. 41-42.

16. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οικουμενική Ιστορία*, έκδ. P. Wirth, Stuttgart 1972 (Teubner) VIII, 10, 2, σ. 303, 27· Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 289, 10-13· πρβλ. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, II, Παρίσι 1981, αρ. 14· Theodorus 149· R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire, AD 527-641*, Cambridge University Press 1992, τ. IIIB, σ. 1274-1275.

17. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césarpapisme» byzantin*, Paris 1996, σ. 79-80.

18. ACO, II, 2, 1, σ. 32, 3-4· σ. 50, 32-33· σ. 166, 15-16· σ. 176, 3-4.

19. ACO, II, 2, 1, σ. 202, 9-10· ACO, II, 2, 2, σ. 560, 10-12.

20. ACO, II, 2, 1, σ. 214, 23-24.

21. ACO, II, 2, 1, σ. 52, 10-12· σ. 218, 4-5· σ. 232, 26-27· σ. 268, 19-20.

22. ACO, II, 2, 1, σ. 52, 11· σ. 218, 5· σ. 232, 24· σ. 268, 19.

όπως και οι νοτάριοι²³ του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι ήταν κληρικοί έξω του βήματος και υπηρετούσαν είτε σε ναούς του Παλατίου, είτε στην Πατριαρχική γραμματεία. Η αγαστή συνεργασία ανάμεσα σε αυτούς τους υπαλλήλους από το βασιλικό σέκρετο και τους νοτάριους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως αλλά και τους παπικούς αποκρισιάρχους ήταν υποδειγματική: η ενίσχυση των σκοπών της Ορθοδοξίας από τους κοσμικούς αξιωματούχους/γραμματείς από κοινού με τους ιερωμένους είναι πιθανό να οδήγησε στη συνέχεια στη χειροτονία του άσηκρητης Παύλου ως Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, το 688. Η μαρτυρία του Αγάθωνος διακόνου, για τον Πατριάρχη Παύλο Β' (688-693) *ἐν λαϊκοῖς ἔτι τελοῦντι καὶ βασιλικῶ ἀσεκρήτης τυγχάνοντι*²⁴ στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο, δείχνει την εξέλιξη ενός αυτοκρατορικού αξιωματούχου σε ένα υψηλό εκκλησιαστικό αξίωμα²⁵, γεγονός πολύ συνηθισμένο μεταγενέστερα, όπως δείχνει η εξέλιξη των μετέπειτα προκαθημένων του Πατριαρχικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης, Ταρασίου (784-806) και Νικηφόρου Α' (806-815)²⁶.

Ο τίτλος *μεγαλοπρεπέστατος* με τον οποίο αναφέρουν τα Πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου τους υπαλλήλους της αυτοκρατορικής γραμματείας αποτελεί ένδειξη για την αριστοκρατική καταγωγή των άσηκρητης. Από την άλλη πλευρά, όσοι κοσμικοί αξιωματούχοι παραβρέθηκαν στην ίδια Σύνοδο φέρουν τον τίτλο του *ἐνδοξοτάτου*²⁷: ο τελευταίος αυτός τίτλος, επειδή τον έφεραν συγγλητικοί, εξέφραζε μια διαβάθμιση ανώτερη από αυτήν του *μεγαλοπρεπεστάτου άσηκρητης*. Την ίδια όμως, εποχή ένας άλλος άσηκρητης, ο Επιφάνιος, μνημονεύεται στο *Liber Pontificalis* ως *gloriosus a secretis*²⁸, δηλαδή, φέροντας τον τιμητικό τίτλο *ἐνδοξος*. Γενικότερα, τον 7ο αιώνα η έκφραση *οἱ ἐνδοξοὶ τοῦ παλατίου*²⁹ αποδιδόταν σε επιφανείς κατοίκους της Κωνσταντινούπολης. Ο άση-

23. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα*, σ. 316-318 για τους οκτώ συνολικά νοτάριους του Πατριαρχείου από τους οποίους δύο ήταν πριμικήριοι, βλ. στο ίδιο, σ. 331-332.

24. ACO, II, 2, 2, σ. 898, 12-14 και J. L. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, *Geschichte der Griechischen Patriarchen von Konstantinopel 4* (Enzyklopädie der Byzantinistik 24), Άμστερνταμ 1972, σ. 149, σημ. 3.

25. Για τη συσχέτιση της επιλογής ενός κοσμικού αξιωματούχου για το ανώτατο κληρικό αξίωμα με την πολιτική του Ιουστινιανού Β', βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός Κλήρος*, σ. 87-88.

26. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantine*, Παρίσι 1971 [= *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός*, β' έκδοση, Αθήνα 1985, μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου], σ. 115-117· Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός Κλήρος*, σ. 189-190.

27. ACO, II, 2, 1, 14. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν κράτος*, Αθήνα 1949, σ. 108· Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, σ. 191-192.

28. Βίος Αγάθωνος (678-681) *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, Παρίσι 1955, τ. Α', σ. 350· πρβλ. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980, σ. 124.

29. Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, V. S. Crisafulli - J. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios*, Leiden - N. York - Köln 1997, σ.

κρητῆς Επιφάνιος στάλθηκε με σάκρα από την Κωνσταντινούπολη στον πάπα Ρώμης επί της ιερατείας του Δόνου (676-678) για να τον καλέσει να παραστεί στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο, η οποία είχε ως στόχο την αποκατάσταση του σχίσματος³⁰.

Η αποστολή του Επιφάνιου στη Δύση ήταν καθοριστική για την υπόθεση της Ορθοδοξίας, αφού για την αναγνώριση της μεταστροφής στις αποφάσεις της Χαλκηδόνας ήταν απαραίτητη η συναίνεση του Πάπα Ρώμης. Η ανάθεση της μεταφοράς της αυτοκρατορικής κελεύσεως σε έναν άσκηρῆτις³¹, πέρα από την πολιτική σημασία της, δείχνει τη νέα αντιμετώπιση από τον αυτοκράτορα των λεπτών εκκλησιαστικών ζητημάτων, τα οποία είχαν προκληθεί από τις ευάλωτες στις αιρέσεις δογματικές διατυπώσεις των αυτοκρατορικών διαταγμάτων³². Η αποφασιστικότητα για την υποστήριξη της Ορθοδοξίας και την άμεση αντιμετώπιση των κλυδωνισμών τις οποίες είχε υποστεί, συσπείρωσε την αριστοκρατία, μέλος της οποίας ήταν ασφαλώς ο Επιφάνιος, γύρω από τον Κωνσταντίνο Δ'. Η διατήρηση αυτής της πρακτικής ως το 933, για την αποστολή άσκηρῆτις στην Αγία Έδρα³³, επιβεβαιώνει την ανάληψη αυτού του ρόλου από την Σύγκλητο. Ο ιδιαίτερα υψηλός τίτλος *gloriosus*³⁴, τον οποίο έφερε ο Επιφάνιος, παρέπεμπε στην συγκλητική τιτλοφορία η οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα, ότι ήταν σε χρήση τον 7ο αιώνα. Η αύξηση του κύρους των άσκηρῆτις³⁵ η οποία έχει, ήδη,

162, 22· Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 293, 8-9· P. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, σ. 15, σημ. 39.

30. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 359, 25-360, 2· Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, σ. 36, 1-2.

31. Για την ισοδυναμία του τίτλου *gloriosus* με αυτόν του πρωτοσπαθαρίου, βλ. Lounghis, *Ambassades*, σ. 324-326. Στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας ο πριμικήριος τῶν νοταρίων, Λεόντιος, παρόλο που εκπροσωπούσε τον αυτοκράτορα και στο λατινικό κείμενο αναφέρεται ως *magnificentissimus*, στο ελληνικό μνημονεύεται ως περιβλεπτος και όχι ως μεγαλοπρεπέστατος, Delmaire, *Les dignitaires laïcs au Concile de Chalcedoine*, σ. 173, σημ. 82.

32. Για την «Έκθεση», βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, I. Teil: Regesten von 565-1025*, München 1924, αρ. 211. Για τον «Τύπο», βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 225.

33. Lounghis, *Ambassades*, σ. 327.

34. Σύμφωνα με τον A. Kazhdan, (*ODB*) ο τίτλος *gloriosus* άσκηρῆτις δείχνει τον πρωτοάσκηρῆτις. Πρώτος όμως γνωστός με το αξίωμα αυτό είναι ο αυτοκράτορας Αρτέμιος -Αναστάσιος.

35. Άσκηρῆτις μας είναι γνωστοί από αγγολογικά κείμενα όπως ο Γρηγόριος, γιος του Φωτεινού ή Φωτίου (*Βίος Θεοδώρου Συκεών*, έκδ. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon* (Subs. Hag. 48), Βρυξέλλες 1970, τ. Α, σ. 127, 3· βλ. και Laurent, *Corpus*, II, αρ. 24· *PLRE* IIIA, 554) ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με τον Γρηγόριο a secretis ο οποίος στάλθηκε στη Ρώμη για να συναντήσει τον Μάξιμο τον Ομολογητή (*Acta Maximī*, *PG* 90, στ. 113D)· με το αξίωμα του αντιγραφένως (*Acta Maximī*, *PG* 90, στ. 128D)· στο ίδιο κείμενο απαντά και ο Δημοσθένης πρβλ. *PLRE* IIIA, 540. Στο Βίο Θεοδώρου Συκεών (τ. Α', σ. 121, 2 και *PLRE* IIIB, 1032) μνημονεύεται και ο άσκηρῆτις Φωκάς. Επώνυμοι άσκηρῆτις απαντούν και σε σφραγίδες: Αναστάσιος (Laurent, *Corpus*, II, αρ. 23), Αθανάσιος 7 (G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972, αρ. 755· J.-Cl. Cheynet, Cécile Morrisson, W. Seibt, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991, αρ. 77), Ευστάθιος 11 (Zacos-Vegler, αρ. 2876 και *PLRE* IIIA, 471), Ιωάννης 186 (Zacos-Vegler, αρ. 365A και *PLRE* IIIA, 695) επίσης, Ιωάννης 265 (Zacos-Vegler, αρ. 866 και *PLRE* IIIA, 707),

επισημανθεί για την περίοδο αυτή από τον Ι. Καραγιαννόπουλο, θα μπορούσε να οφείλεται ακριβώς, στον ιδιαίτερο ρόλο τους στις ενέργειες για την ενίσχυση της Ορθοδοξίας και την αποκατάσταση της ισορροπίας στις σχέσεις με τη Ρώμη, με την αποδοχή της νέας τάξης πραγμάτων η οποία είχε, ήδη, επιβληθεί στη Δύση.

Η επιλογή των *άσηκρητις* για τις διπλωματικές σχέσεις με τη Ρώμη ήταν δικαιολογημένη, εξαιτίας των ιδιαίτερων ικανοτήτων και της μόρφωσής τους· η παιδεία αυτή ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση και τη διατύπωση της Ορθόδοξης πολεμικής. Αυτόν τον δρόμο είχε, άλλωστε, υποδείξει ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ο οποίος κατείχε επίσης, το αξίωμα του *άσηκρητις*³⁶. Από αυτούς τους παλιούς αριστοκράτες, όπως αποκαλύπτουν οι συγχλητικοί τους τίτλοι, με την σπάνια για την εποχή κατάρτιση, αναδείχθηκαν σημαντικές προσωπικότητες από τον ανώτερο κλήρο της πρωτεύουσας. Το φαινόμενο της αύξησης της επιρροής του κλήρου, της ανάδειξης επισκόπων από τις τάξεις της αριστοκρατίας και της υιοθέτησης συμβόλων, τα οποία άρμοζαν παλαιότερα στη συγχλητική τάξη, παρατηρείται με ανάλογο τρόπο στην Ιταλία την ίδια περίοδο³⁷.

IBE/EIE

Ιουλιανός 41 (Zacos-Veglery, αρ. 1396 και PLRE IIIA, 741), Θεόδωρος 134 (Zacos-Veglery, αρ. 1033 και PLRE IIIA, 1273). Επίσης, Μέγιστος 1-2 (V. Laurent, *La collection C. Orghidan*, Παρίσι 1952, αρ. 66 και PLRE IIIB, 871-872) και Μεγιστος, (Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial administration and aristocratic power in Byzantine Italy, AD. 554-800*, British School at Rome 1984, σ. 66, σημ. 10), Λεόντιος 22 (Zacos-Veglery, αρ. 1541 και Laurent, *Corpus*, II, αρ. 17 και PLRE IIIB, 778-779), Μουσήλιος και Παυλίνος ή Αππίων (Laurent, *Corpus*, II, αρ. 18 και 19 αντίστοιχα) και Ζήνων (Collection Henri Seyrig, αρ. 78).

36. Π. Α. Γιαννόπουλος, Η αυτοκρατορική αυλή του Βυζαντίου κατά τον ζ' αιώνα, *ΕΕΒΣ* 37 (1969/70) 112-113· W. Lackner, Der Amtstitel Maximus des Bekenner, *JÖB* 20 (1971) 63-65.

37. Brown, *Gentlemen*, σ. 34-35.

SACRAE LARGITIONES KAI RES PRIVATAE ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Η *Comitiva sacrarum largitionum* και η *Comitiva rerum privatarum* έγιναν αντικείμενο βαθιάς και αντικειμενικής ανάλυσης από τον Ι. Ε. Καραγιαννόπουλο ήδη από το 1958¹. Η μικρή αυτή έρευνα αποσκοπεί να εντοπίσει στη βασιλεία του Ιουστινιανού ένα σταθμό στην πορεία των δυο αυτών οικονομικών θεσμών προς τη μεταγενέστερή τους συγχώνευση.

Όπως αναγνωρίζει το Ιουστινιάνειο δίκαιο², οι πρώτες αρχές της ακριβούς αποτίμησης της ατομικής ιδιοκτησίας ανάγονται στο νομομαθή Δομίτιο Ουλπιανό (†228), έτσι ώστε η διοικητική και οικονομική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού³ να μην αποτελεί παρά μιαν ακόμα επιβεβαίωση της ρωμαϊκής διαχρονικής νομικής συνέπειας. Σε ό,τι αφορά τις λεκτικές διαφορές που υπάρχουν στην τεχνική ορολογία της ενιαίας αποτίμησης της ιδιοκτησίας της γης στις διάφορες επαρχίες της αυτοκρατορίας⁴ έτειναν πάντα προς ενοποίηση από τους κατά τόπους *cancellarii* και *rationales*⁵, έτσι ώστε τα έσοδα να εισρέουν στα κρατικά ταμεία σχεδόν πάντοτε ομαλά. Από την άλλη πλευρά, η όλο και μεγαλύτερη διοικητική χειραφέτηση του *Comes sacrarum largitionum* και του *Comes rerum privatarum* από τη δικαιοδοσία του *Praefectus praetorio*⁶, στο μέτρο

1. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 54-72.

2. *Digesta* L, 15, 4, σ. 908 Krüger (Dublin-Zürich 1973): *illam aequitatem debet admitttere censor, ut officio eius congruat relevari eum, qui in publicis tabulis delato modo frui certis ex causis non possit*.

3. H. Bott, *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*, Frankfurt a. M. 1928.

4. Βλ. Νεαρά CXXVIII, κεφ. 1, έτος 545, σ. 636 Schoell - Kroll (Dublin-Zürich 1972): *διατυπώσεις των συντελειών ... υπέρ έκαστου ιούγου ή ιουλιών ή κεντουρίων ή άλλω οίωδήποτε όνόματι τουτο μέν έν είδει τουτο δέ έν χρυσίω δημοσίων ένεκεν έπίκειται, φανερούσας δέ και των είδών την άποτίμησιν κατά την τράπεζαν και την έκάστω τόπω κρατούσαν συνήθειαν...*

5. G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, Helsinki 1932.

6. Για τον *Comes sacrarum largitionum*, βλ. CJ I, 32, 1-2 (Dublin-Zürich 1967). Για τον *Comes rerum privatarum*, CJ I, 33, 1-5. Πρβλ. R. Rémondon, *La crise de l'empire romain, de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris 1964, σ. 142. Για τη θεσμοθέτηση του *Comes sacri patrimonii* κατά το υπόδειγμα του *Comes rerum privatarum* από τον Αναστάσιο, βλ. CJ I, 34, 1-3 και Ιωάννη Λυδό, *Περί άρχών*, Β', 27, σ. 124 Bandy (Philadelphia 1983). Πρβλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 72-80.

που ο παλιότερα παντοδύναμος και μοναδικός αυτός διοικητικός θεσμός τετραπλασιάστηκε σε αριθμό από τη βασιλεία του Διοκλητιανού⁷ (αυτός πρέπει να ήταν και ένας από τους λόγους που προκαλούσαν τις διαμαρτυρίες του Ιωάννη Λυδού για την παρακμή της Praefectura⁸), έδειχνε με πολύ παραστατικό τρόπο την όλο και μεγαλύτερη σημασία που απέδιδε η αυτοκρατορική διοίκηση στην τακτική είσπραξη των εσόδων και στη φορολογία μιας κοινωνίας που έμοιαζε να πορεύεται προς άγνωστες και ανησυχητικές καταστάσεις.

Παρ' όλη την αναμφισβήτητη εμπάθεια του Προκόπιου για τον Ιουστινιανό στα *Ανέκδοτα*, η γενική και τελική του κρίση δείχνει να μπορεί να προεκταθεί σε ολόκληρη την αυτοκρατορική οικονομική πολιτική μετά το 518: πενίας δημιουργός (Ιουστινιανός) ἅπασι γέγονε⁹, λέει με βραχυλογικό τρόπο ο Προκόπιος και την αλήθεια αυτή δείχνει να αποδέχεται και ο ίδιος ο Ιουστινιανός στη Νεαρά του VIII του 535, δηλαδή ακόμα και μετά την κατάκτηση της θεωρούμενης ως πλούσιας σε δημητριακά Αφρικής, όπου αναφέρεται ρητά: πολλή ἀδικία βιασαμένη τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους καὶ εἰς πενίαν ἐλαύνουσα ὡς εἰς τελειωτάτην ἀπορίαν¹⁰. Για το αφόρητα υποκειμενικό αυτό πόνημα του Προκόπιου όπως είναι τα *Ανέκδοτα*, ο αυτοκράτορας, που ήταν ἀοκνότατος ἐς τὴν ἀνάισθητον κτῆσιν τῶν ἄλλων χρημάτων, οὐδὲ σκῆψιν ἤξιον τινα παραπέτασμα τοῦ δικαίου¹¹. Εδώ, ο λόγιος ιστορικός εννοεί το Δίκαιο με την ηθική και φιλοσοφική του έννοια και όχι με την έννοια των γραπτών νόμων και διαταγμάτων, επειδή νόμοι και διατάγματα με εισπρακτικό χαρακτήρα δεν ήταν διόλου σπάνια την εποχή του Ιουστινιανού. Καὶ κατὰ μικρὸν γὰρ κλέπτοντι ἀφαρεῖσθαι τὰς τῶν ὑπηκόων οὐσίας αἰσχύνῃν αὐτῷ φέρειν τινα οὐδαμῇ ᾧετο, συμπληρώνει για την αυτοκρατορική εισπρακτική πολιτική ο Προκόπιος¹². Σε ό,τι αφορά τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που θέσπισε ο Ιουστινιανός, ο Προκόπιος επιχειρεί να χαρακτηρίσει τη διαδικασία με τον ακόλουθο τρόπο: ἀρχάς τε τὰς μὲν οὐσας ἀνήρει, τὰς δὲ οὐκ οὐσας ἐφίστη τοῖς πράγμασι¹³, σε προφανή αντιστοιχία με το ότι κέρδους γὰρ οὐκ εὐπρεποῦς ἔνεκα καὶ νόμους τιθέναι καὶ αὐτὸς πάλιν αὐτοὺς καθελεῖν οὐδαμῇ ἀπηξίου¹⁴. Εδώ, πέρα από οτιδήποτε άλλο, είναι εμφανής η πρόθεση δυσφήμισης, επειδή ο σχεδόν ομοϊδεάτης του Προκόπιου Ιωάννης Λυδός ούτε καν διανοείται να θέξει έστω και μια από τις πολυάριθμες μεταρρυθμίσεις του αυτοκρατορικού του προστάτη.

7. Βλ. E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Wien 1922.

8. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, Γ', 35 και Γ', 53.

9. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 8, 33, Haury - Wirth, σ. 56.

10. Νεαρά VIII, προόμιον, έτος 535, σ. 64

11. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 8, 31, σ. 55.

12. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 13, 22, σ. 87.

13. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 11, 2, σ. 70.

14. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 13, 20, σ. 87.

Μια δεύτερη —μετά την αυτοκρατορική ομολογία περί γενικής πενίας— μερική δικαίωση των όσων ισχυρίζεται ο Προκόπιος αποτελεί ένα επίσημα αχρονολόγητο, αλλά οπωσδήποτε γύρω στο 529/530 χρονολογούμενο διάταγμα¹⁵, στο οποίο αναφέρεται, ότι ειδωλολάτρες οι οποίοι εμμένουν στις δοξασίες τους ούτε ουσίας κινητής ή ακινήτου κύριοι είναι συγχωρηθήσονται, αλλά παντός αφαιρεθέντος πράγματος έν ένδειξ καταληφθήσονται, ενώ, πιο κάτω, λέγεται, ότι και τās μὲν οὐσίας αὐτῶν ἐκδικήσει τὸ δημόσιον, αὐτοὶ δὲ ἔξορίᾳ παραδοθήσονται. Ως δημόσιον πρέπει να καταλάβει κανείς, κατά το πνεῦμα του Προκόπιου¹⁶, την *comitiva sacrarum largitionum*, ενώ ένα μάλλον ελαφρά προγενέστερο διάταγμα¹⁷ απαγόρευε ρητά σε ειδωλολάτρες, Ιουδαίους, Σαμαρείτες και αιρετικούς (πᾶς μὴ ὦν ὀρθόδοξος) να κατέχουν Χριστιανὸν ἀνδράποδον. Η διαφορά από το προηγούμενο διάταγμα ἐγκρίνεται ἐδῶ στο ὅτι η μεγάλη ποινή/πρόστιμο που θεσπίζεται για το ἀδίκημα αὐτό (λ' = 30 λίτρες χρυσού) αποδίδεται τοῖς πριβάτοις, δηλ. στην *comitiva rerum privatarum*. Σε ένα ἄλλο διάταγμα, ἐπίσης του 529 σχετικά με ποικίλα δικαστικά ἀντικείμενα, η ορολογία σχετικά με την ποινή (*decem librarum auri multam*) ἀρχικᾶ γίνεται πιο περίπλοκη, ἐπειδὴ το ποσὸν πρέπει να ἀποδοθεῖ *nostris privatis largitionibus*, και αὐτὸ σημαίνει καθαρὰ τον *virum illustrem comitem rerum privatarum*. Περίπου ἀνάλογη με την προηγούμενη εἶναι η περίπτωση ενός διατάγματος του 530¹⁸, ὅπου υπεύθυνη για την ἐφαρμογὴ της ἀπόφασης και την ἐκτέλεση της διαταγῆς εἶναι η *schola palatina*, τάγμα της αυτοκρατορικής φρουρᾶς ὑπὸ τον *Magister officiorum*. Με τον τρόπο αὐτό, που δεν αποκλείεται να εἶναι σκόπιμος, φαίνεται ὅτι ο ὅρος *largitiones* ἐπιδέχεται και την προσθήκη *privatae*, ὁπότε σημαίνει το *nostrum (privatum) aerarium*, ὅπως λείει το τελευταῖο αὐτὸ διάταγμα του 530, στο οποίο ὁμως τουλάχιστον οι μικρότερες χρηματικές ποινές/πρόστιμα ἀποδίδονται στο δημόσιο¹⁹. Ὑπάρχουν ὁμως ἐπίσης και ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπου δεν εἶναι σαφές σε ποια *comitiva* θα ἀποδοθοῦν τα αναφερόμενα ως ποινὴ ποσά, στη δημόσια ἢ στην ιδιωτικὴ²⁰. Ἀντίθετα, στα ἤδη γνωστά περίφημα διατάγματα του ἔτους 534 (CJ I, 27, 1 και 2, σχετικά με τη νέα διοικητικὴ κατάσταση στη

15. CJ I, 11, 10. Ἐπειδὴ τὸ διάταγμα CJ I, 11, 8 χρονολογεῖται τὸ 472 και ἐπίσης ἐπειδὴ τα δύο ἐπόμενα διατάγματα εἶναι μὲν αχρονολόγητα, ἀλλὰ τὸ διάταγμα CJ I, 11, 9 κάνει λόγο ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἄρα χρονολογεῖται μετὰ τὸ 518, η προτεινόμενη χρονολόγηση εἶναι εὐλογη, με βάση τὸ διωγμὸ των ειδωλολατρῶν του 529 και τὸ ἀντιειδωλολατρικὸ περιεχόμενο του διατάγματος CJ I, 11, 10.

16. Προκόπιος, Πολ. Δ', 14, 10, Haury - Wirth I, σ. 484.

17. CJ I, 10, 2.

18. CJ III, 1, 13: *decem libras auri privatis nostris largitionibus inferre per scholam palatinam... trium librarum auri multa plectetur per eandem scholam exigenda et nostro aerario applicenda...*

19. Στο ἴδιο: *duarum librarum auri poena adficere per scholam palatinam exigenda et similiter publicis rationibus adroganda*.

20. Π.χ. CJ III, 2, 2 (527-529).

νεοκατακτημένη βανδαλική Αφρική) οι χρηματικές ποινές αποδίδονται κατ' ευθείαν στο δημόσιο²¹, στο οποίο ανήκουν θεωρητικά οι νέες επαρχίες.

Κατά τον Προκόπιο, και μόνο η σχετικά ολιγόχρονη (518-527) βασιλεία του Ιουστίνου Α' ήταν αρκετή για να δαπανηθούν όχι απλά τα 3.200 χρυσού κεντηνάρια, που είχε παλιότερα αποθησαυρίσει ο σώφρων αυτοκράτορας Αναστάσιος²², αλλά και επί πλέον άλλα 4.000 κεντηνάρια που εισπράχθηκαν ούδενι νόμω²³, δηλαδή ένα σύνολο 720.000 λιτρών χρυσού. Στην εφευρετικότητα του *Praef. Praet. per Orientem* Ιωάννη Καππαδόκη οφείλεται, όπως φαίνεται²⁴, ένας νέος φόρος που προσπόρισε στο κράτος —πέρα από τους κανονικούς δημόσιους φόρους— τριάκοντα κεντηνάρια (= 3.000 λίτρες) κάθε χρόνο από όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας²⁵, το περιβόητο *ἀερικόν*²⁶, ένας φόρος που θα ήταν οτιδήποτε άλλο εκτός από προσωρινός. Κατά τον Ιωάννη Λυδό, ο πατρίκιος Φωκάς ο Κρατερός που διαδέχθηκε, κατά τη διάρκεια της Στάσης του Νίκα (Ιανουάριος 532), τον Ιωάννη Καππαδόκη στην Υπαρχία της Ανατολής για λιγότερο από ένα χρόνο²⁷, δαπάνησε για την ανέγερση της Αγίας Σοφίας, που άρχισε ακριβώς μετά την καταστολή της εξέγερσης, 4.000 λίτρες χρυσού²⁸. Κατά τον Προκόπιο και πάλι²⁹, ο Φωκάς ο Κρατερός (γνωστός ως ειδωλολάτρης, μολοντί χορηγός της Αγίας Σοφίας) και κάποιος Βάσσος³⁰ (ίσως επίσης ειδωλολάτρης) ήταν οι μόνοι αδιάφθοροι που δεν πλούτισαν όταν ανέβηκαν στο αξίωμα του *Praef. Praet. per Orientem*, το οποίο αξίωμα κράτησαν, και οι δύο, λιγότερο από ένα χρόνο (ο Φωκάς το 532, ο Βάσσος το 548) για να εκδιωχθούν από τη θέση αυτή σαν να ήταν αχρείοι³¹. Θα έπρεπε επίσης να σημειωθεί εδώ, ότι και ο Σύρος Πέτρος Βαρσύμης³², ο οποίος χρημάτισε επί Ιου-

21. CJ I, 27, 1 (πργρ. 14): *et quid unusquisque ex officio eorum de publico consequi debet, notitia super adnexa declarat.* CJ I, 27, 2 (πργρ. 9a): *hoc non solum in quadruplum iubemus publico dependere, sed etiam dignitatem eos privari.*

22. Βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire II*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, σ. 193.

23. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 19, 4-8.

24. Ju. Kulakovsky, *Istoriia Vizantii II*, Kiev 1913, σ. 276. Stein, *Histoire II*, 443-445.

25. CJ VIII, 10, 13: επέκταση σε όλη την αυτοκρατορία ενός νόμου του Ζήνωνος (CJ VIII, 10, 12).

26. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 21, 1-5. Για το φόρο αυτό, γενικά, βλ. F. Dölger, *Das AEPION, BZ* 30 (1929/30) 450-457, όπου και η αρχική του σημασία: πρόστιμο για την καταπάτηση του ελεύθερου διαστήματος ή χώρου ανάμεσα στα κτίρια / Abstand zwischen Gebäuden. Πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για το φόρο αυτό στη μεσοβυζαντινή εποχή N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, σ. 80-82.

27. Βλ. γι' αυτόν J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire III*, Cambridge 1992, σ. 881-882.

28. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, Γ', 76.

29. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 21, 6-7.

30. Φλάβιος Κομνίτας Θεόδωρος Βάσσος, Νεαρά CLXVII, τιτλοφορία, έτος 548, σ. 754 Schoell - Kroll. Βλ. αναλυτικά γι' αυτόν PLRE III, σ. 178.

31. Βλ. PLRE III, σ. 1473.

32. Βλ. αναλυτικά γι' αυτόν PLRE III, σ. 999-1002.

στινιανού δυο φορές *comes sacrarum largitionum*³³ και άλλες δυο φορές *Praef. Praet. per Orientem*³⁴ αντιμετωπίζεται από τον Προκόπιο στα 'Ανέκδοτα³⁵ με το ίδιο σχεδόν μένος και μίσος, με το οποίο περιγράφει τον Ιωάννη Καππαδόκη ο Ιωάννης Λυδός³⁶. Από την άλλη πλευρά, η μεγάλη αυτοκρατορική αγανάκτηση προς τους υπαλλήλους (όχι όμως τους ανώτατους) που πλουτίζουν από τη φορολογία των επαρχιών σε συνδυασμό με τη ραθυμία των επαρχιακών διοικήτων εκφράζεται σε ένα διάταγμα του 535³⁷, όπου κατηγορείται για άδικο και παράνομο πλουτισμό από την επαρχία Ελλησπόντου κάποιος Ιωάννης σκρινιάρης και γίνεται επίκληση στους επισκόπους των επαρχιών να μηνύουν *εἰς ἡμᾶς* τέτοια απαράδεκτα περιστατικά.

Από τους κατά καιρούς *comites sacrarum largitionum*, την εύνοια του Προκόπιου φαίνεται ότι συγκεντρώνει μόνο ο πλούσιος Στρατήγιος (από την οικογένεια των Απιόνων)³⁸, που κατείχε τη θέση αυτή στα χρόνια 535-538³⁹. Η στιβαρή μνεία του Προκόπιου γι' αυτόν *Στρατηγίῳ τε πατρικίῳ ἀνδρὶ καὶ τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἄρχοντι, ... ξυνετῶ καὶ εὐπατρίδῃ*⁴⁰ δεν αποδίδει μόνο την επιδοκιμασία του αρχαιοπρεπούς συγγραφέα για μια αληθινά ευπρεπή και αριστοκρατική παρουσία, αλλά συμβαδίζει επίσης και με τη μνεία των *Πατρῶν Κωνσταντινουπόλεως*⁴¹: *ὁ μάγιστρος Στρατήγιος καὶ φύλαξ τῶν βασιλικῶν χρημάτων* (επίσημα, ο Στρατήγιος δεν έγινε ποτέ μάγιστρος⁴²), σε στενή προσωπική σχέση με τον Ιουστινιανό. Η απουσία του Στρατήγιου από τα δυσφημιστικά *Ανέκδοτα* υποδηλώνει τόσο την εντιμότητα ενός πλούσιου γαιοκτήμονα της επαρχίας⁴³ όσο και την αποστροφή προς τον πλουτισμό από δημόσιες θέσεις που θα έπρεπε να ένοιωθε ο Στρατήγιος. Οπωσδήποτε, τα χρόνια 535-538 που

33. Μάλλον το 542-543 και το 547/8-550· *PLRE* III, σ. 1483.

34. Το 543-546 και το 555-562. Βλ. *PLRE* III, σ. 1000-1001 και 1473.

35. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 22, 3-11. 22, 17 και 22, 22-33. Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να έχει η γνωστή ροπή του Βαρσύμη προς το Μανιχαϊσμό.

36. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, Γ', 21, 38, 65, 68, 69.

37. Appendix I, σ. 759-795 στην έκδοση των Νεαρών Schoell - Kroll. Το διάταγμα αυτό του 535 έχει τον αριθμό 12 (IB), σ. 779.

38. Γι' αυτόν βλ. αναλυτικά *PLRE* II, σ. 1034-1036 και *PLRE* III, σ. 1200-1201.

39. Βλ. και *PLRE* III, σ. 1483.

40. Προκόπιος, *Πολ.* Β', 1, 19, Haury - Wirth I, σ. 149.

41. Πάτρια III, 142, Preger σ. 260. Στη Νεαρά XXII, επίλογος, έτος 536, σ. 186-187, ανάμεσα στους ανώτατους αξιωματούχους αναφέρονται ο ενδοξότατος πατρίκιος Στρατήγιος, *comes sacrarum largitionum* και ο ενδοξότατος Φλώρος *comes rerum privatarum*.

42. Για τη μνεία *gloriosissimo patricio Strategio (ille enim eo tempore locum tuebatur gloriosi magistri officii)* του Ιννοκέντιου Μαρωνείας στην επιστολή του προς τον πρεσβύτερο Θωμά (*Acta Conciliorum Oecumenicorum* IV, 2, Berlin 1954, σ. 169), βλ. *PLRE* III, σ. 1035.

43. Πρόκειται για τον Στρατήγιο Ι, που αναφέρει ο J. Gasco, *Les grands domaines, la cité et l'état en Égypte byzantine*, *TM* 9 (1985) 63-69. Στη Νεαρά XVII, κεφ. 14, έτος 535, σ. 125, λέγεται ότι *οἱ τὰ χωρία κεκτημένοι* (σαν τον Στρατήγιο) ενδέχεται να μην βρίσκονται στους τόπους των κτημάτων τους.

πέρασε ο Στρατήγιος στην *comitiva sacrarum largitionum* πρέπει να ήταν κρίσιμα για τη διαχείριση των λαφύρων από τη νεοκατακτημένη Αφρική⁴⁴ στη διεξαγωγή της εκστρατείας της Ιταλίας, ενώ τίποτα δεν είναι γνωστό για το διάδοχό του στο αξίωμα ως τη στιγμή που το κατέλαβε για πρώτη φορά ο Πέτρος Βαρσύμης (Μάιος 542). Και αυτός ο ταπεινός καταγωγής υπάλληλος, πρώην αργυραμοιβός από τη Συρία, κατά τον Προκόπιο⁴⁵, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη θητεία του στην *Comitiva sacrarum largitionum* (547/548 και εξής), τοῖς δημοσίοις οὐ δέον ἐπλούτει καὶ μοῖραν ἐνθένδε βασιλεῖ ἀνέφερεν⁴⁶. Με ένα σχεδόν ομοιόμορφο τρόπο, ο Προκόπιος θαυμάζει και επαινεί τους ανώτατους αξιωματούχους αριστοκρατικής καταγωγής (Πρόκλος κοιαίστωρ, Φωκάς ο Κρατερός, Στρατήγιος Απίων) που είναι γνωστοί για μεγάλες δαπάνες και δείχνει να απεχθάνεται εκείνους που, ξεκινώντας από τα χαμηλά στρώματα της κοινωνίας, έφτασαν να γίνουν γνωστοί εξ αιτίας της εισπρακτικής τους πολιτικής και, στο μέτρο που οι κρατικές ανάγκες μεγάλωναν με το πέρασμα του χρόνου, καταντούσαν απαραίτητοι στον Ιουστινιανό και στη Θεοδώρα, όπως ο Ιωάννης Καππαδόκης στον πρώτο και ο Πέτρος Βαρσύμης στη δεύτερη. Από την πλευρά αυτή, η στάση του Προκόπιου απέναντι και στους δύο πληβειακής καταγωγής ανώτατους οικονομικούς παράγοντες της αυτοκρατορίας είναι εξ ίσου εχθρική. Αν όμως οι πληβείοι Καππαδόκης και Βαρσύμης πλούτιζαν από τα δημόσια έσοδα, η γνώμη Ιουστινιανού και Θεοδώρας για τον ένδοξο στρατηγό Βελισάριο δεν ήταν και πολύ διαφορετική: ἔφασκον ὡς τῶν δημοσίων χρημάτων Γελίμερος καὶ Οὐτίγιδος τὸ πλεῖστον ἀποκρυφάμενος (Βελισάριος) λάθρα ἔτυχε, μοῖραν δὲ αὐτῶν βραχεῖαν τε καὶ οὐδαμῇ ἀξιόλογον βασιλεῖ ἔδωκε⁴⁷. Και, ακόμα και αν έγινε κύριος της περιουσίας του Γελίμερ μόνο χάρη σε μια ευτυχή σύμπτωση κατά τον Προκόπιο⁴⁸, ο οπωσδήποτε φιλοχρήματος Βελισάριος (κέρδους αἰσχροῦ ἐπιμελητὴς ἀκριβέστατος, σύμφωνα με τα Ἀνέκδοτα⁴⁹), κατέληξε να έχει πλούτο ὑπέρογκον καὶ βασιλικῆς αὐλῆς ἄξιον⁵⁰. Έτσι, δεν μπορεί να μην επισημανθεί, ότι το έτος 535 που αρχίζει με την ιδιαίτερα γενναιόδωρη υπατεία του Βελισαρίου⁵¹ συμπίπτει με το διορισμό (την άνοιξη) στην *Comitiva sacrarum largitionum* του

44. Τα λάφυρα από την Αφρική που απαριθμεί ο Προκόπιος, Πολ. Δ', 9, 4-5, Haury - Wirth I, σ. 456, κατά το «θρίαμβο» του Βελισαρίου περιλάμβαναν πολλά χρυσά σκεύη και ἄργυρον ἔλκοντα μυριάδας ταλάντων πολλάς. Με βάση τη μνεία ότι ο Βελισάριος οικειοποιήθηκε τὸν Γελίμερος πλοῦτον (Πολ. Δ', 4, 41, Haury - Wirth I, 438), θα μπορούσε ίσως κανείς να επισημάνει την απουσία χρυσών νομισμάτων από την απαρίθμηση των λαφύρων.

45. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα, 22, 3.

46. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα, 22, 37.

47. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα, 4, 34.

48. Προκόπιος, Πολ. Δ', 4, 33-40, Haury - Wirth I, σ. 438-439.

49. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα, 5, 4.

50. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα, 4, 33.

51. Προκόπιος, Πολ. Δ', 9, 15-16, Haury - Wirth I, σ. 458. Πββλ. Stein, *Histoire II*, σ. 320.

πλούσιου αριστοκράτη Στρατήγιου Απίωνος που, αυτός, δεν πλούτισε από δημόσια αξιώματα, ενώ ο Βελισάριος, σαν στρατηγός που λαφυραγώγησε τους νικημένους εχθρούς του, πρέπει να αποτελεί μιαν εξαίρεση στον αριστοκρατικό αυτό κανόνα. Οι μεταπτώσεις αυτές στους διορισμούς και στη διαγωγή των κομήτων των θείων θησαυρών δικαιολογούν, από μια τουλάχιστον οπτική γωνία, τη σχετική αφάνεια, στην οποία περιπίπτουν οι *Comites rerum privatarum* σε ολόκληρη τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού⁵², με εξαίρεση, ίσως, τον Φλώρο στα χρόνια 531-536⁵³, αλλά και την ανάγκη που πρέπει να ένοιωθε ο αυτοκράτορας να προκαλέσει σκόπιμη σύγχυση στη δικαιοδοσία αλλά ακόμα και στους όρους *sacrae largitiones* και *res privatae* στο διάταγμα CJ III, 1, 13, παρ' όλο που στη Νεαρά VIII, δημοσιευμένη το Μάιο του 535 και στο προοίμιο της οποίας αναφέρεται η γενική πενία του λαού, μνημονεύονται χωριστά ο ένδοξότατος κόμης τῶν θείων ἡμῶν *largitionων* και ο ένδοξότατος κόμης τῶν ἀπανταχοῦ θείων *privatων*⁵⁴. Και αν οι αλληπάλληλες δωρεές και πωλήσεις εντοπίζονται ήδη από το 531, στη Νεαρά VIII του 535, ήδη από το προοίμιο, διαπιστώνεται ότι τὸ δημόσιον θα ελαττωθεῖ από τις καταχρήσεις των επαρχιακών αρχόντων, ενώ, λίγο πιο πάνω, αναφέρονται μαζί ἡ τε βασιλεία τό τε δημόσιον⁵⁵ και πιο κάτω, ἡ ἀπαραίτητος τῶν δημοσίων εἰσπραξις⁵⁶. Σύμφωνα με όλα αυτά, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η υπόθεση ότι στη βαθμιαία προσπάθεια ἡ πορεία συγχώνευσης των δυο *Comitivae* ως προς το περιεχόμενο και τις δικαιοδοσίες ἐπὶ Ιουστινιανού πρέπει να συντέλεσε και ο ὅλο και μεγαλύτερος πλουτισμός του επικίνδυνου και ήδη γνωστού ως πρώτου Ῥωμαίων ἀπάντων (μια προσηγορία που πρέπει να έβαζε σε σκέψεις τον Ιουστινιανό) Βελισάριου που, το 544 ὅπως είναι γνωστό, είχε τη μοναδική δυνατότητα να αναλάβει ακόμα και το σύνολο της νέας εκστρατείας στην Ιταλία αποκλειστικά με δικά του

52. Βλ. τον πενιχρό κατάλογο των γνωστών *comites rei privatae* στην *PLRE* III, σ. 1483. Η γνωστή ιστορία της χρεωμένης περιουσίας του *comes domesticorum* Ευλάλιου το 528 (Μαλάλας, 439-440 CSHB και Κεδρήνος I, 637 CSHB) δείχνει ότι Ιουστινιανός και Θεοδώρα βοηθούσαν οικονομικά «αναξιοπαθούντες» πλούσιους αξιωματούχους.

53. Για τον Φλώρο, βλ. *PLRE* III, σ. 490. Σε ένα διάταγμα του 531 (CJ VII, 37, 3) αναφέρεται ο *comes rerum privatarum* Φλώρος μαζί με τον Πέτρο, που είναι *vir illustris et curator divinae domus serenissimae Augustae*. Στο διάταγμα αυτό αναφέρονται πολλές πωλήσεις και δωρεές από την αυτοκρατορική ιδιοκτησία που προϋποθέτουν δραστική μείωση της *res privata*: *Quia igitur multa scimus tam nosmet ipsos quam serenissimam Augustam coniugem nostram variis personis jam donasse et vendidisse et per alios titulos adsignasse, et maxime sacrosanctis ecclesiis et xenonibus et ptochotrophis et episcopis et monachis et aliis innumerabilibus personis...* Για τον Πέτρο αυτό, βλ. *PLRE* III, σ. 993. Για την εξέλιξη των θεσμών που αφορούσαν τη διοίκηση και τη διαχείριση της αυτοκρατορικής περιουσίας, Stein, *Histoire* II, 423.

54. Νεαρά VIII, κεφ. 7, έτος 535, σ. 70 Schoell - Kroll. Πρβλ. τον κατάλογο διαταγμάτων και Νεαρών του Ιουστινιανού σχετικά με την αυτοκρατορική ιδιοκτησία στο M. Kaplan, *Les propriétés de la Couronne et de l'Église dans l'empire byzantin (Ve-VIe siècles)*, Paris 1985, σ. 33-77.

55. Νεαρά VIII, προοίμιο, έτος 535, σ. 65-66 Schoell - Kroll.

56. Νεαρά VIII, κεφ. 10, έτος 535, σ. 74.

έξοδα⁵⁷. Έτσι, η πρόθεση του Σολόμωνος (παλιού υφιστάμενου του Βελισάριου) το 536 στην Αφρική να αναγράψει *ἐς τὸ δημόσιον καὶ ἐς τὸν βασιλέως οἶκον*⁵⁸ τα κτήματα που ανήκαν παλιά στους Βανδάλους μπορεί να μην σημαίνει απλά και μόνο τις δύο οικονομικές *Comitivae*, αλλά επί πλέον, με βάση την όλο και μεγαλύτερη μείωση της *res privata*, και μια προσπάθεια του Ιουστινιανού να αντιμετωπίσει την κατάσχεση του βανδαλικού βασιλικού πλούτου από τον Βελισάριο προσωπικά, αποσπώντας από τους παλιούς στρατιώτες του όση ιδιοκτησία γης είχαν προσποριστεί μετά την κατάκτηση της Αφρικής. Έχοντας εξ άλλου μόλις αρχίσει την εκστρατεία της Ιταλίας με τον κατάπλου του Βελισάριου στη Σικελία το 535, ο Ιουστινιανός είχε αρχίσει ταυτόχρονα να χρηματοδοτεί και την από Βορρά ένοπλη κάθοδο των Φράγγων ηγεμόνων στην Ιταλία που, όπως λέει ο Προκόπιος, προβλεπόταν να είναι και μακροπρόθεσμη και πολυδάπανη⁵⁹. Βαθμιαία, γίνεται φανερό ότι, ενώ μετά την Αφρική ο Ιουστινιανός δεν χρηματοδότησε ποτέ επαρκώς τις εκστρατείες του Βελισάριου στην Ιταλία, ούτε αυτή του 535 ούτε αυτή του 544⁶⁰, ήταν πρόθυμος να χρηματοδοτεί αφειδώς εκείνες τις βαρβαρικές ή συμμαχικές εκστρατείες που θα εξυπηρετούσαν τη δική του πολιτική και όχι τις φιλοδοξίες του Βελισάριου.

Μετά από όλα αυτά, είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς και τον «αντιφραγγισμό» του Προκόπιου, εφ' όσον ο θεωρητικά συμμαχικός της αυτοκρατορίας φραγγικός στρατός θα συγκρουστεί με το Βελισάριο⁶¹, και το ότι θεωρεί βαρβάρους τους μοναδικούς ορθοδόξους συμμάχους της αυτοκρατορίας⁶², αλλά και την ιερή του αγανάκτηση εξ αιτίας του ότι ο Ιουστινιανός δεν δίσταζε να λεηλατήσει περιουσίες διαφόρων πλουσίων (τὸν πλοῦτον τῶν εὐδαιμόνων εἶναι δοκούντων), ενώ προτιμούσε σε όλα τους Βαρβάρους⁶³ και, το τρομερότερο απ' όλα, επέβαλλε επαχθέστατους φόρους στους γαιοκτήμονες ορισμένων αν όχι όλων των επαρχιών (τοὺς κυρίους τῶν χωρίων)⁶⁴, *χρήματά τε ἀνάγραπτα ἐς τὸ δημόσιον* (δηλαδή στην *Comitiva sacrarum largitionum*) πάντα ποιείσθαι⁶⁵, από το οποίο δημόσιο τα χρήματα αυτά κατέληγαν συνήθως και πάλι στους Βαρβά-

57. Προκόπιος, Πολ. Ζ', 10, 1-3, Haury - Wirth II, σ. 336-337. Πρβλ. 'Ανέκδοτα, 4, 39: (Βελισάριος) ὁμολογήσας βασιλεῖ, χρήματα μήποτε αὐτὸν ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ αἰτήσιν, ἀλλὰ ξύμπασαν τὴν τοῦ πολέμου παρασκευὴν χρήμασι οἰκείους ποιήσασθαι.

58. Προκόπιος, Πολ. Δ', 14, 10, Haury - Wirth I, σ. 483.

59. Προκόπιος, Πολ. Ε', 5, 10, Haury - Wirth II, σ. 26: *χρήμασιν αὐτοὺς δωρησάμενος, πλείονα δώσειν ἐπειδὴν ἐν τῷ ἔργῳ γένωνται, ὡμολόγησεν.*

60. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 4, 39.

61. Βλ. Τ. Κ. Λουγγή, Ο «πρώτος αυτοκράτωρ Ρωμαίων» και ο «πρώτος Ρωμαίων απάντων». Η ανολοκλήρωτη Reconquista, Σύμμεικτα 5 (1983) 244.

62. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ', 25, 10, Haury - Wirth II, σ. 262.

63. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 11, 3 και 40.

64. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 11, 30.

65. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 13, 2.

βάρους⁶⁶, όχι απλά και μόνο για να συγκρούονται αυτοί μεταξύ τους, όπως έχει καταλήξει να γίνει κοινός τόπος χάρη στις μαρτυρίες του Προκόπιου και του Αγαθία⁶⁷, αλλά για να υπηρετήσουν τους στόχους της αυτοκρατορικής πολιτικής και όχι τις επιδιώξεις κάποιου φιλόδοξου στρατηγού. Χάρη σ' αυτές τις πρακτικές και δεοντολογίες, οι ευγενείς και διαπρεπείς στρατηγοί επιτηρούνται στενά και οι εκστρατείες τους χρηματοδοτούνται ελάχιστα ενώ ο αυτοκρατορικός θεσμός που οι ανάγκες και οι δυσκολίες τον υποχρεώνουν να συγκεράσει τις αρμοδιότητες της *Comitiva sacrarum largitionum* με εκείνες της *Comitiva rerum privatarum*⁶⁸ ελέγχοντας όσο το δυνατόν πιο ασφυκτικά τα δημόσια οικονομικά, μπορεί να φαίνεται μερικές φορές επεικής ή αδιάφορος απέναντι στις εκδηλώσεις απείθειας των στρατηγών, ίσως επειδή διαισθάνεται ότι μειωμένος ανεφοδιασμός και στενή παρακολούθηση σπρώχνουν τους στρατηγούς σε απείθεια και παρασπονδία, ιδιαίτερα αυτούς που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο τμήμα της συγχλήτου. Τέλος, η Νεαρά XLVII του 537 διατάσσει να προτάσσεται το όνομα του αυτοκράτορα πριν από το όνομα του υπάτου στα διάφορα έγγραφα, και παραθέτει προς μίμηση το ακόλουθο πολύ εποικοδομητικό παράδειγμα: Βασιλείας 'Ιουστινιανού τοῦ θειοτάτου Αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος ἔτους ἐνδεκάτου μετὰ τὴν ὑπατείαν Φλαβίου Βελισαρίου τοῦ λαμπροτάτου ἔτους δευτέρου τῇ πρὸς τοσῶνδε⁶⁹. Η επιλογή του παραδείγματος δεν πρέπει να ήταν τυχαία.

Οι άσπονδοι εχθροί του Ιωάννη Καππαδόκη Προκόπιος και Λυδός επιμένουν στην ανηλεή εισπρακτική τακτική της απαίτησης τῶν λειψάνων τῶν δημοσίων ὀφλημάτων, που οι παλαιοί αυτοκράτορες συνήθιζαν, αντίθετα προς τον Ιουστινιανό, δωρεῖσθαι τοὺς κατηκόους πάντας⁷⁰, τακτική που ανάγκαζε τους απόρους να δραπετεύουν από τους τόπους μόνιμης κατοικίας τους αποφεύγοντας ένα πλήθος φόρων⁷¹. Είναι δύσκολο να διερευνηθεί αν η τακτική αυτή που εντοπίζεται ιδιαίτερα στα χρόνια 531-541, οπότε *Praefectus praetorio per Orientem* ήταν ο Ιωάννης Καππαδόκης ίσχυσε και για το σύντομο διάστημα, οπότε υπαρχος Ανατολής χρημάτισε ο Φωκάς ο Κρατερού⁷² και, πολύ περισσότερο, για τα

66. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 30, 33.

67. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 11, 5: πάντας βαρβάρους πρὸς ἀλλήλους ξυνέρχουεν ... Αγαθίας, Ε', 14, 1, Keydell, σ. 180: ... μάλλον τι αὐτὸν ἤρεσκε ξυγκρούειν ἐν σφίσι τοὺς πολεμίους δώροις...

68. Για τις απόψεις του Stein, *Histoire II*, σ. 423, ότι το *sacrum patrimonium* ἐπὶ Ιουστινιανού πρέπει να προσαρτήθηκε στην *Comitiva sacrarum largitionum* και ότι οι *sacrae largitiones* και η *res privata* ἔδιναν την εντύπωση ότι ασχολούνται με τη διαχείριση της αυτοκρατορικής περιουσίας (βλ. επίσης E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919, σ. 174-181, και Karayanopolos, *Finanzwesen*, 76-80).

69. Νεαρά XLVII, κεφ. 1, ἔτος 537, σ. 284 Schoell - Kroll.

70. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 23, 1-5.

71. Η απαρίθμηση των φόρων αυτών (χηνσουάλια, ὀλογραφικά, βουλευτικά, ὁμόδουλα, ὁμόχνησα κλπ) στον Λυδό, *Περὶ ἀρχῶν*, Γ', 70.

72. Βλ τις σχετικές παρατηρήσεις του Stein, *Histoire II*, σ. 442, σημ. 2.

χρόνια 535-538, οπότε *comes sacrarum largitionum* ήταν ο Στρατήγιος Απίων⁷³. Με ένα γενικό τρόπο, η αμιγώς ιουστινιάνεια διοίκηση ήταν πιο ανάλγητη στα δημοσιονομικά ζητήματα από ό,τι η ακόμα πιο συντηρητική και ειδωλολατρική συγκλητική αντιπολίτευση, εκπρόσωποι της οποίας (Πρόκλος, Φωκάς, Βάσσος, Θωμάς, Απίων κλπ), όπως προκύπτει από πολλά χωρία του Προκόπιου, έφταναν στα ανώτατα αξιώματα ειδικά για να εκτονώσουν την απόγνωση των λαϊκών στρωμάτων.

Ο Προκόπιος δεν αποκλείεται να είναι ο μοναδικός πρωτοβυζαντινός συγγραφέας που χρησιμοποιεί τον όρο τὸ δὴ καλούμενον μονοπώλιον⁷⁴ με την έννοια που του αποδίδει ο Du Cange *jus vendendae certae mercis quod unus, certive homines sibi vindicant permissu principis, sub vectigalis onere*, ενώ στον Ιουστινιάνειο κώδικα σώζεται ένας νόμος του 483, με τον οποίο ο αυτοκράτορας Ζήνων απαγόρευε ρητά και με βαριές ποινές τα μονοπώλια⁷⁵. Ο Ιουστινιανός όμως τα πολλαπλασίασε, με αποτέλεσμα, όπως λέει ο Προκόπιος⁷⁶, να απεμπολήσει τη σωτηρία των υπηκόων του (και με αυτό φαίνεται ότι εννοεί κύρια τους έμπορους τε καὶ ναύτας καὶ βαναύσους καὶ ἀγοραίους ἀνθρώπους⁷⁷) προς όφελος εκείνων που είχαν αναλάβει αυτό το ἄγος (των μονοπωλίων), επειδή από αυτό πλούτιζαν οι τοποθετημένοι από τον αυτοκράτορα άνθρωποι, ενώ στο θρόνο περιερχόταν μοιρά τις οὐ πολλή⁷⁸. Παράλληλα με τα δημόσια τελωνεία των εμπορευμάτων στην είσοδο των Δαρδανελλίων (Άβυδος) και στην είσοδο του Εύξεινου Πόντου (Ιερών)⁷⁹, όπου έδρευε ἄρχων ἐκ βασιλέως στελλόμενος⁸⁰, ιδρύθηκε στην ίδια την Κωνσταντινούπολη ένα ακόμα τελωνείο υπό κάποιον Αδδαίο, Σύρο στην καταγωγή, που είχε λαμπρό μέλλον με την έννοια ότι έμελλε να είναι ένας από τους διαδόχους του Ιωάννη Καππαδόκη στην Υπαρχία της Ανατολής⁸¹, ενώ για την ώρα άρχιζε τη δημόσια σταδιοδρομία του ως *com-*

73. Ο οποίος όμως δεν φαίνεται να αναμείχθηκε πολύ σε δημοσιονομικά θέματα. Πρβλ. *PLRE II*, σ. 1035-1036. Για την άρνηση των Απίωνων να αναλάβουν δικαιοδοσίες στην κεντρική διοίκηση μετά το 539, βλ. Stein, *Histoire II*, σ. 477, σημ 2.

74. Προκόπιος, *Πολ. Β'*, 15 11 και Β', 29, 21, Haury - Wirth I, σ. 217 και 292. Επίσης *Ἀνέκδοτα*, 20, 5 και 26, 36. Ο όρος δεν απαντάται ούτε στον Αγαθία, ούτε στον Λυδό, ούτε στον Μαλάλα ή στον Ευάγριο. Πρβλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 234-236 και A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, London 1964, σ. 826.

75. CJ IV, 58, 2: *Si quis autem monopolium ausus fuerit exercere, bonis propriis spoliatus perpetuitate damnetur exilii*.

76. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 20, 5.

77. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 25, 2. Η κάπως περιφρονητική αυτή αποστροφή του Προκόπιου προς όσους ασκούσαν εμπόριο ενέχει και μια τάση υπεράσπισής τους από την αυτοκρατορική αυθαιρεσία και δείχνει την αρχαιοπρεπή και ολιγαρχική του τοποθέτηση.

78. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 20, 6. Πρβλ. J. A. S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, London 1996, σ. 235.

79. Μαλάλας, σ. 432: *...κάμητα στενών τῆς Ποντικῆς θαλάσσης...*

80. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 24, 3 (μόνο για την Άβυδο).

81. Βλ. αναλυτικά γ' αυτόν *PLRE III*, σ. 14-15.

merciarius ή *comes commerciariorum*, έτσι ώστε όσα έσοδα θα εισέπραττε το κράτος να περιέρχονται στην *Comitiva sacrarum largitionum*⁸². Ανεξάρτητα από το αν ο Αδδαίος και οι όμοιοι του πλούτισαν ή όχι από το τελωνείο αυτό⁸³, είναι μάλλον απίθανο να πρόκειται για ιδιωτικό μονοπώλιο, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Προκόπιος, αλλά για κρατικό. Σε ό,τι αφορά τώρα το εισαγόμενο από την Περσία μετάξι⁸⁴ που κατέληγε συνήθως στα (ιδιωτικά) τής έσθης πωλητήρια στη Βηρυτό και την Τύρο που αρχικά είχαν μείνει ανέπαφα από τα κρατικά μονοπώλια⁸⁵, μόλις οι έπιδημιουργοί και οι έμποροι επιχειρήσαν να ανεβάσουν τις τιμές των ίματίων έκ μετάξης⁸⁶, ο Ιουστινιανός καθόρισε με νόμο μὴ πλέον ἢ ὀκτώ χρυσῶν τῆς τοιαύτης έσθης τὴν λίτραν εἶναι⁸⁷. Το μέτρο αυτό επιβολής οροφής στην τιμή του μεταξίου μπορεί να αποσκοπούσε στο να διατηρηθεί το μετάξι σε τιμές σχετικά προσιτές, κάτι που ευνοούσε ασφαλώς τους πολύ πλούσιους που χρησιμοποιούσαν το μετάξι, οι έμποροι και μεταποιητές του (έπιδημιουργοί) πρέπει να καταβαραθρώθηκαν οικονομικά, όταν δεν έλεβαν, όπως ισχυρίζεται ο Προκόπιος, επειδή δεν μπορούσαν να αγοράζουν ακριβότερα και να πουλούν φθηνότερα⁸⁸. Σε σχέση με τις υποθήκες των εμπόρων και τα δάνειά τους από τους οργανωμένους σε σύστημα (συντεχνία) άργυροπράτες (*argenti distractores/argentarii*)⁸⁹, η νομοθεσία τοποθετούσε τους εμπόρους (*negotiatores*) σε υποδεέστερη μοίρα από τους αργυροπράτες ήδη από το 528/529⁹⁰, ενώ, παρά την ασάφεια που διακρίνει το περιεχόμενο των τριών νομοθετικών κειμένων που αφορούν τους αργυροπράτες από το 535 και εξής, εκείνο που προβάλλει με αρκετή σαφήνεια είναι ότι το σύστημα των αργυροπρατών έχει προϋποθέσεις οικονομικής ευημερίας. Σε προφανή σχέση με αυτό, παρατηρείται και έντονη αυτοκρατορική μέριμνα προσκολληθεί όσο το δυνατόν περισσότερο στο κράτος, και μάλιστα στην *Comitiva sacrarum largitionum* αυτό τὸ τῶν άργυροπρατῶν σωματεῖον⁹¹, όπως προκύπτει από τη Νεαρά CXXXVI του 535,

82. Βλ. τις αντιρρήσεις του Stein, *Histoire II*, σ. 442, σημ. 1, ο οποίος θεωρεί ότι τα έσοδα δεν προέρχονταν από κομμέρσια και, έτσι, θα τα εισέπραττε η *Praefectura praetorio*.

83. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 25, 7-10.

84. Νεαρά *Περὶ μετάξης*, Appendix V, σ. 798 Schoell - Kroll. Για την ορθή χρονολόγησή της πριν από το 540, βλ. Stein, *Histoire II*, σ. 844 (Excursus Z).

85. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 25, 13.

86. Βλ. R. S. Lopez, *Silk Industry in the Byzantine Empire*, *Speculum* 20 (1945) 1-12.

87. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 25, 16-17.

88. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 25, 17 και 18. Σύμφωνα με τη Νεαρά *Περὶ μετάξης*, οι κομμερσιάριοι όφειλαν να αγοράζουν το μετάξι από τους Πέρσες ιε' νομίσμασι τὴν λίτραν.

89. CJ VIII, 13, 27. Βλ. επίσης A. A. Čekalova, *Konstantinopolskie argiropaty v epochu Justiniana*, *Viz. Vrem.* 34 (1973) 15-21.

90. CJ XII, 34, 1.

91. Διάταγμα VII, κεφ. 6, Appendix 1, σ. 775 Schoell - Kroll: ... συνεχωρήσαμεν χωρίς ένόπλου στρατείας τοῖς άργύρου τραπέζης προεστῶσιν ἐπὶ ταύτης τῆς εὐδαίμονος πόλεως τὰς άλλας πᾶσας μετιέναι στρατείας...

η οποία απευθύνεται στον ήδη γνωστό μας αδιάφθορο αριστοκράτη Στρατήγιο (Απίωνα), κόμητα λαργιτιόνων⁹². Όπως συνάγεται από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω και όπως συμβαίνει συνήθως σε ανάλογες περιπτώσεις όπου οι έμποροι είναι υποχρεωμένοι να καταφύγουν μαζικά στο δανεισμό και στην υποθήκευση, ακμή της τοκογλυφίας σημαίνει ταυτόχρονη παρακμή του ελεύθερου εμπορίου ή, ακόμα περισσότερο, μόνιμη καταδίκη του σε ασφυξία, σύμφωνα με τη γνωστή έκφραση του Προκόπιου⁹³, χωρίς όμως αυτό να ικανοποιεί και τους τοκογλύφους αργυροπράτες. Η δυσaréσκειά τους αυτή θα φαινόταν καθαρά προς το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού⁹⁴.

Αλλά η υποδούλωση του εμπορίου στην τοκογλυφία και η πρόσδεση της τοκογλυφίας στο κράτος που οικειοποιείται όλο και περισσότερο τους φόρους που εισπράττονταν ως τότε από τις αρχές των επαρχιακών πόλεων⁹⁵ από το ένα μέρος, και οι αυτοκρατορικές προσπάθειες για συγχώνευση της *Comitiva sacram largitionum* με την *Comitiva rerum privatarum* από το άλλο, μπορεί ίσως να διευκόλυναν βραχυπρόθεσμα έναν κρατικό μηχανισμό που επιχειρούσε συνεχώς να δοξαστεί με δαπανηρούς πολέμους και επιλεγμένες οικοδομήσεις (στην Ελλάδα, π.χ. όχι μόνο δεν χτίστηκε, αλλά ούτε καν ανανεώθηκε έστω και ένα δημόσιο οικοδόμημα επί Ιουστινιανού⁹⁶), με κανέναν τρόπο όμως δεν βοηθούσε την επιβίωση των οικονομικών δραστηριοτήτων του ελεύθερου πληθυσμού, ο οποίος σπρώχνεται σε όλο και μεγαλύτερη φτώχεια και καταφεύγει ή στην ύπαιθρο ή στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη. Όταν λοιπόν ο Προκόπιος αναφέρει ότι στη δημόσια χερσαία οδό από τη δυτική Μικρασία και ως την Αίγυπτο ο Ιουστινιανός άφησε μόνο ένα σταθμό για κάθε μέρα πορείας και, με τον τρόπο αυτό, οι αποστάσεις μεγάλωσαν πολύ⁹⁷, είναι σαφές για τον καθένα το θέαμα της φοβερής οικιστικής αραιώσης στην περιοχή αυτή, όπου οι αρχαίες πόλεις είχαν παλιότερα τη μεγαλύτερη πυκνότητα από όλες τις άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

ΙΒΕ/ΕΙΕ

92. Νεαρά CXXXVI, τίτλος, έτος 535, σ. 691 Schoell - Kroll.

93. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 25, 13: ...οί βασιλείς οὔτοι ... τούς τι ὠνήσασθαι βουλομένους ἀεί καθ' ἐκάστην ἀπέπνιγον...

94. Μαλάλας, σ. 493-494.

95. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 26, 6: ὅσους οἱ τὰς πόλεις οἰκοῦντες ἀπάσας πολιτικῶν σφίσιν ἢ θεωρητικῶν οἶκον πεποιήνται πόρους, καὶ τούτους μεταγαγὼν φόροις ἀναμιῖξαι τοῖς δημοσίοις ἐτόλμησε.

96. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 26, 33.

97. Προκόπιος, 'Ανέκδοτα, 30, 10.

LEONHARD VON CHIOS, GENNADIOS SCHOLARIOS,
UND DIE «COLLEGAE» THOMAS PYROPULOS
UND JOHANNES BASILIKOS VOR, WÄHREND UND NACH
DER EROBERUNG VON KONSTANTINOPEL DURCH DIE TÜRKEN

Während eines Archiv- und Bibliotheksaufenthaltes in Genua stieß ich bei der Lektüre eines Aufsatzes von Luciano L. Calzamiglia über den streitbaren Verfechter der Kirchenunion Leonhard von Chios¹ auf zwei Namen, deren Träger mir seit langem gut bekannt sind und über deren Lebensschicksale und vielfältige Aktivitäten ich schon mehrfach geschrieben habe². Sie finden sich in einer vom Autor zitierten kurzen Passage der Streitschrift des Erzbischofs von Mitylene über den Ausgang des rechten Glaubens, geschrieben Ende 1455 und gerichtet gegen den inzwischen zum ersten orthodoxen Patriarchen unter der Turkokratie avancierten gelehrten Mönch Gennadios Scholarios. Zu entnehmen ist aus dieser Passage, daß es sich um aktive Anhänger des Scholarios und Förderer seiner antilateinischen und antiunionistischen Bemühungen handelt, dem Text zufolge heißen sie Thomas Piropulus und Johannes Vasilicos³.

Bei einem kurzen Abstecher nach Albenga gelang es mir, Einsicht in die dort liegende Sammelhandschrift der Werke Leonhards zu nehmen⁴, und durch das Entgegenkommen der Bibliotheksverantwortlichen des bischöflichen Seminars konnte ich eine Fotokopie seines bisher noch unedierten Werkes *De emanatione recte fidei* anfertigen⁵. Tatsächlich enthält die von Calzamiglia zitierte Passage nicht nur die Namen der beiden

1. L. L. Calzamiglia, Un Maonese di Chio: Leonardo Giustiniani Garibaldo O.P., arcivescovo di Mitilene (1395-1459), *La storia dei Genovesi* XII/1 (1994) 61-81.

2. K.-P. Matschke, Zum Anteil der Byzantiner an der Bergbauentwicklung und an den Bergbauerträgen Südosteuropas im 14. und 15. Jahrhundert, *BZ* 84/85 (1991-1992) 49-71; Ders., Some Merchant Families in Constantinople before, during and after the Fall of the City 1453, *Balkan Studies* 38/2 (1997) 219-238.

3. Calzamiglia, Un Maonese (wie Anm. 1) 69.

4. *Biblioteca del Seminario Vescovile di Albenga: Leonardo Chiensis O. P. Achiep. Mitilen. Manuscripta Opuscula, sec. XV (1444-1455)*, mm. 210x290, ff. 172.

5. Ebd., f. 128r: *De emanatione recte fidei adversus Gennadium monachum grecum, Scolariū nominatum, sedis Constantinopolis patriarcham intrusum, Leonardi Chiensis, theologie professoris et Archiepiscopi Lesbi, liber incipit.*

Aktivisten der orthodoxen Sammlungsbewegung des Scholarios und Hinweise auf ihre grundsätzliche Haltung zur Kirchenunion, sondern auch Bemerkungen über ihr konkretes Verhalten in den dramatischen Wochen und Monaten vor und nach dem Fall der byzantinischen Hauptstadt. Um diese Informationen zu diskutieren und auszuwerten, scheint es zweckmäßig, die entsprechende Passage in extenso zu zitieren⁶. Es heißt dort, an Scholarios gerichtet:

In deinen Bemühungen «folgt dir eine ungebildete Menge. Du hast Gefallen am unanständigen Verhalten deiner Leute, die sich dem Papst widersetzen, und du bist voll Lobes für den Hochverräter Thomas Piroplus und seinen Mitstreiter Johannes Vasilicos, die deine Förderer, eifrige Feinde der Lateiner und Spalter der (Kirchen-) Union sind. Besser wäre es für dich gewesen, sich von ihnen loszusagen und vor ihren Ratschlägen zurückzuschrecken, da sie die Türken zu feindlichen Machenschaften gegen das Vaterland und die kaiserliche Majestät angestachelt haben. Ihre gefährlichen Bemühungen, die dem Kaiser wohlbekannt waren und mit denen auch wir unsere Erfahrungen gemacht haben, als wir uns eine zeitlang im (türkischen) Lager in Gefangenschaft befanden, die auch vom Volk von Konstantinopel mit Uwillen aufgenommen worden sind, haben jedenfalls, wie du weißt, zur Demolierung und Zerstörung ihrer Häuser geführt. Dabei unterstützen sie dich weiterhin, wie wir sicher wissen, in der Annahme, daß sie nach dem Fall der Stadt am türkischen Hof eine günstigere Stellung gewinnen würden, während sie von ihren Mitbürgern abgewiesen wurden und keine ehrenhafte Stellung einnehmen konnten. Diese eitle Hoffnung hat sie aber in den Frevel / die Sünde geführt. Jetzt müssen sie zusehen, daß sie im Dunkel glänzen, daß sie in der Verdammnis ohne Schaden bleiben, daß sie in Schimpf und Schande zu Ehren kommen. Sie scheinen sich auf tödliche Weise / zu Tode zu freuen, daß sie sich gegen die

6. Ebd., ff. 130v-131r: *Sequitur te turba indocta. Complacens pruritui tuorum qui summo pontifici aduersantur. Dicaces parricidas Thomam Piroplum collegamque Johannem Vasilicos, promotores tuos, Latinorum callidos hostes, unionis scissores: satius tibi est abdicare eos eorumque abhorre consilia qui hostiles contra patriam contraque imperialem maiestatem machinationes theucro suaserunt. Quorum prae intentiones satis ab imperatore cognite a nobisque aliquamdiu castris in captiuitate constitutis experte, vulgoque constantinopolitano indigne habite, demolitionem in domos suas ad ruinas utique (tu quoque nosti) prouocarunt. Et iam tibi ut uere nouimus coassistunt arbitrantes feliciorum statum urbe capta apud theucricuriam nactos esse, qui dedignatione apud suos concius non bene meritum locum acceperunt. Hec uana existimatio in nephas subduxit. Sibi nunc uideant si in tenebris nitant, si in dampnatione saluentur, si in uituperio honorantur. Letari uidentur letaliter quod in uindictam suorum insurgunt. Horum suffragio patriarchalem sedem usurpasti, cuius rei non dubium iam penitudo te angit [...]*

Bestrafung / Bedrückung der Ihren einsetzen⁷. Durch ihre Hilfe hast du dir den Patriarchenstuhl angeeignet, wofür dich ohne Zweifel bereits die Reue plagt [...]».

Das Pamphlet ist, wie bereits erwähnt, Ende 1455 geschrieben, zu einem Zeitpunkt also, als der Patriarch Gennadios bereits zum ersten Mal sein Amt aufgegeben hatte oder sich mit dem Gedanken dazu trug⁸. Die letzte Bemerkung der zitierten Passage scheint sich bereits auf diese Situation zu beziehen. Das von Leonhard beschriebene Verhältnis zwischen Scholarios und seinen beiden Anhängern und Mitstreitern zieht sich also vom Vorabend des Falls von Konstantinopel bis über die Einnahme der Stadt durch die Türken hinaus hin. Daß es sich bei Thomas Pyropulos und Johannes Basilikos um bereits aus anderen Zusammenhängen bekannte Personen handelt, belegt nicht zuletzt ihre kollegiale Erwähnung, denn sie treten als gemeinsam agierende Personen schon seit den 40er Jahren mehrfach an ganz verschiedenen Schauplätzen des späten Byzanz auf, zunächst im Süden der Peloponnes als Nutznießer eines ihnen vom Despoten Thomas Palaiologos verliehenen und wahrscheinlich von seinem Bruder Konstantin, dem späteren Kaiser und letzten Verteidiger von Konstantinopel, bestätigten dörflichen Besitzes⁹, und dann Anfang 1453 in Pera/Konstantinopel als Beteiligte an einem geschäftlichen Kompromiß mit einem Wlachen namens Georgicius Inpanus, bei dem auch verschiedene bekannte Venezianer und Genuesen als Prokuratoren und Schiedsrichter auftreten¹⁰. Während der Hintergrund ihrer Aktivitäten an der byzantinischen Peripherie noch immer sehr undeutlich ist, lassen sich für ihr Auftreten im Reichszentrum am Vorabend des byzantinischen Untergangs weitere konkrete Details und Informationen beibringen, aus denen sich

7. Diese Passage ist sprachlich mehrdeutig. Denkbar ist wohl auch: «weil sie sich für die Befreiung der Ihren einsetzen bzw. weil sie sich an der Befreiung der Ihren aufrichten». Dem könnte aber widersprechen, daß der Begriff *vindicta* in mittelalterlichen Texten eher Strafe und Rache als Befreiung, Freilassung, Rettung zum Inhalt hat. Möglich erscheint schließlich sogar umgekehrt: «Weil sie sich für die Bedrückung der Ihren einsetzen», aber das scheint mir dem Kontext nicht zu entsprechen, denn es hat den Anschein, als ob Leonhard hier widerwillig andeutet, daß die beiden etwas für ihre Landsleute tun, eben weil sie in der Finsternis glänzen wollen usw.

8. Vgl. C. J. G. Turner, *The Career of George-Gennadios Scholarios*, *Byzantion* 39 (1969) 420-455; 440 f.

9. S. Lampros, *Palaiologeia kai Peloponnesiaka IV*, Athen 1930, S. 14; vgl. Matschke, *Zum Anteil der Byzantiner* (wie Anm. 2) 67.

10. A. Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene 1: Pera 1408-1490*, Genua 1982, Nr. 25 f., 92 f.; vgl. Dies., *Con un notaio genovese tra Pera e Chio nel 1453-1454*, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 17 (1979) 219-239; 220, und Matschke, *Some Merchant Families* (wie Anm. 2) 228 ff.

ergibt, daß der Kaufmann Basilikos durch häufigen bzw. ständigen Aufenthalt im türkischen Lager über gute Kontakte zum jungen Osmanenherrscher Mehmed II. verfügte, weshalb er vom byzantinischen Kaiser wahrscheinlich im Februar 1453 als Anlaufperson für einen letzten Verständigungsversuch mit den Türken genutzt wurde¹¹, und daß sein Kollege Pyropulos über seine familiäre Verbindung zu dem später bis in höchste osmanische Staatsfunktionen aufsteigenden byzantinisch-griechischen Renegaten Mesih Paşa sogar noch enger mit den türkischen Machthabern verbunden war, so eng, daß er sich im Frühjahr 1453 wahrscheinlich längere Zeit in der osmanischen Hauptstadt Edirne/Adrianopel aufhielt und daß er sich über den byzantinischen Zusammenbruch hinweg zumindest zeitweilig in dem griechischen Unternehmerklüngel etablieren konnte, der einen wesentlichen Anteil an der wirtschaftlichen und finanziellen Ausbeutung staatlicher Prerogative in der frühen Osmanenzeit hatte¹².

Durch die Auslassungen des Erzbischofs Leonhard gerät jetzt neben die wirtschaftlichen und politischen Dimensionen des Wirkens der beiden umtriebigen Leute noch eine zusätzliche religiöse bzw. kirchenpolitische Handlungsebene ins Blickfeld, durch die gleichzeitig die bisher bekannten Wirkungsfelder erweitert und konkretisiert werden. Für den lateinischen Kleriker und Mönch sind die Kollegen Pyropulos und Basilikos zuerst und vor allem ausgewiesene Aktivisten der von Gennadios angeführten unionsfeindlichen Partei, und zugleich bezichtigt er sie nicht nur türkenfreundlicher Neigungen, sondern auch aktiver Handlungen gegen die Interessen von Kaiser und Reich bzw. direkter persönlicher Einflußnahme auf den Osmanenherrscher zum Schaden von Byzanz. Besonders interessant und wertvoll könnte die Information sein, daß beide —ähnlich wie der streitbare und unnachgiebige Mönch Gennadios¹³— angesichts der immer akuter werdenden Türkengefahr und des dadurch verursachten zeitweiligen Umschwenkens der Mehrheit der Stadtbevölkerung auf eine unionsfreundliche Linie in die politische und religiöse Isolierung gerieten, daß

11. Uberti Pusculi Brixiensis Constantinopoleos libri IV, ed. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur III*, Leipzig 1857, 54: *Mercator in hostis Basilicus campo Grajus vivebat, amore / Quaestus, Machmetto notissimus. Huic datur ultro / Pacis onus. Scripto secreto nuntius affert / Quae facienda velint*. Vgl. Matschke, *Some Merchant Families* (wie Anm. 2) 228.

12. E. A. Zachariadou, *Ten Turkish Documents concerning the Great Church (1483-1567)*, Athen 1996, 65 f.

13. Vgl. S. Runciman, *Die Eroberung von Konstantinopel*, München 1966, 73 f. Das muß um die Wende zum Jahr 1453 gewesen sein, denn wenig später kippte die Volksstimmung wegen des Ausbleibens weiterer Hilfskontingente erneut, und es kam umgekehrt wieder zu antilateinischen Ausschreitungen.

sogar ihre Häuser angegriffen und zerstört wurden, unklar allerdings, ob vom Stadtvolk oder von den Behörden, nach bewährter byzantinischer Tradition aber wohl in beider Zusammenspiel¹⁴. Eindeutig ist die Textaussage, daß Pyropulos und Basilikos trotzdem an der Unterstützung des Gennadios festhielten. Für ihre Hoffnung, daß sich dieses Engagement für den späteren Patriarchen bei den Türken bezahlt machen könnte, hat Leonhard allerdings nur Hohn und Spott übrig, mit dem er vielleicht auch den ihm unangenehmen Umstand herunterzuspielen versucht, daß beide ihre Stellung zwischen den Fronten nutzten, um das Los ihrer Landsleute zu erleichtern und daß sie über Mittel und Möglichkeiten dazu verfügten.

Über die Beteiligung einer einflußreichen Gruppe ehemaliger byzantinischer Reichsuntertanen bzw. griechischer Herkunft im osmanischen Staats- und Verwaltungsapparat an der Organisation der Befreiung und des Freikaufs speziell von Gefangenen aus dem letzten Kampf um Konstantinopel ist einiges schon seit längerem bekannt. Zu ihr gehören die beiden Sekretäre der griechischen Kanzlei des Sultans, Demetrios Apokaukos Kyritzes und Thomas Katabolenos, die sich beim Freikauf des kurzfristig nach Edirne deportierten Mönches Gennadios engagieren¹⁵. Zu ihr gehört der in der osmanischen Hauptstadt einflußreiche Pfründenpächter Nikolaos Isidoros¹⁶, der möglicherweise mit einem Aktivisten des Mönches Gennadios identisch ist, auf den in einer anderen Schrift des Leonhard von Chios Bezug genommen wird¹⁷. Und dazu könnten, unter der Vorausset-

14. *Belege aus der frühen Palaiologenzeit bei Nicephori Gregorae Byzantina historia I-II*, ed. L. Schopen, Bonn 1829/30; VIII, 12: I, 363 f. sowie IX, 6: I, 425 f.; aus der Zeit der Bürgerkriege bei K.-P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert*, Berlin 1971, 162 f.

15. Zachariadou, *Ten Turkish Documents* (wie Anm. 12) 64.

16. J. Darrouzès, *Lettres de 1453*, *Revue des Etudes Byzantines* 22 (1964) 72-127; 101 f.

17. *Epistola reverendissimi in Christo patris et domini domini Leonardi Ordinis Praedicatorum, archiepiscopi Mitileni, sacrarum litterarum professoris, ad beatissimum dominum nostrum Nicolaum papam quantum (de urbis Constantinopoleos captivitate)*, Teiledition und Kommentar in: A. Pertusi, *La Caduta di Costantinopoli I: Le testimonianze dei contemporanei*, Verona 1976, S. 124-170; der dort neben Gennadios Scholarios und Neophytos von Rhodos als besonders entschiedener Gegner der Kirchenunion genannte Isidoros konnte von der Forschung bisher noch nicht genauer identifiziert werden, vgl. Kommentar, 391 f. Angesichts des Umstandes, daß jetzt zwei weitere führende Unionsgegner aus dem Umkreis des Gennadios im griechischen Unternehmerklüngel bei den Osmanen auftauchen, scheint eine solche Doppelrolle auch für diesen Isidoros nicht völlig ausgeschlossen zu sein, und vielleicht findet dadurch auch seine Bezeichnung als *πρωτης* in der von Darrouzès edierten griechischen Korrespondenz eine zeitnahe Erklärung, wenn man daran denkt, daß Scholarios längere Zeit die Funktion eines Oberrichters der Römer/Byzantiner ausgeübt hatte und durch diese hohe Position im späthbyzantinischen Rechtswesen über besonders enge Verbindungen zu vielen anderen Angehörigen des juristischen Apparates der Spät- und Übergangszeit verfügt haben wird.

zung, daß sie sich ebenfalls am Freikauf von Landsleuten beteiligt haben, jetzt auch die beiden Kollegen Pyropulos und Basilikos kommen, die den anderen genannten Mitgliedern dieser Gruppe ihrem gesellschaftlichen Profil und ihrer politischen Haltung nach durchaus nahe zu stehen scheinen.

Daß Gennadios Scholarios schon vor dem Fall von Konstantinopel mit den Türken gemeinsame Sache gemacht hat, wird von Leonhard von Chios nicht behauptet und läßt sich aus seiner Schrift nicht entnehmen, obwohl der Autor sich als entschiedener Gegner des Führers der antiunionistischen Partei ausweist und in seinem Text durchaus nicht sparsam mit Anschuldigungen und Unterstellungen gegen ihn umgeht. Nicht mehr zu bezweifeln ist allerdings, daß Gennadios schon vor 1453 zumindest über indirekte Kontakte zum Hof des Osmanensultans verfügte, daß es in seiner Partei Personen gab, die Zugang zum Osmanenherrscher und seiner Umgebung hatten und diese Verbindungen auch im Interesse der antiunionistischen Partei in der bedrohten byzantinischen Hauptstadt nutzten. Und im Zusammenhang damit verdichten sich auch die Indizien dafür, daß diese Gruppe auf vielfältige Weise ihre Hand im Spiel gehabt hat bei der Inthronisierung des Gennadios auf dem Patriarchenthron, daß diese Personalentscheidung nicht in einem abgeschiedenen Gemach des osmanischen Herrscherpalastes getroffen wurde, sondern daß sie das Ergebnis langfristiger Überlegungen und Verständigungen zwischen Leuten war, die auf beiden Seiten der politischen und militärischen Grenze angesiedelt waren und diese Grenze ohne große Mühe überspringen konnten. Daß Gennadios nach dem Fall der Stadt nicht sofort dem immer siegreichen Khan Mehmed zugeführt und präsentiert wurde, sondern selbst in Gefangenschaft geriet und von seinem Besitzer nach Edirne deportiert wurde, spricht nicht gegen diese Annahme, sondern nur für das Chaos, das nach der Eroberung der Stadt und der Vernichtung des byzantinischen Restreiches herrschte, und vielleicht sogar für die lange Hand, mit der die Weichen für das Patriarchat des Gennadios gestellt wurden. Vielleicht noch vor seiner eigenen Befreiung, zumindest aber sofort danach hat sich Gennadios dann selbst in die Bemühungen um die Auslösung von Gefangenen eingeschaltet und sich ganz besonders aktiv um die Befreiung verschiedener Kinder seines von den Türken ermordeten prominenten Diskussionspartners und politischen Gegenspielers Lukas Notaras, ihre Übersiedlung nach Italien und um die Mobilisierung der von ihrem Vater auf italienischen Konten angelegten Gelder bemüht¹⁸. Es war also kaum Sympathie für die Türken

18. Vgl. K.-P. Matschke, Der Fall von Konstantinopel 1453 in den Rechnungsbüchern der

und mit Sicherheit keine Identifizierung mit den osmanischen Machtambitionen, sondern viel eher politischer Pragmatismus und religiöses Verantwortungsgefühl, was ihn vor 1453 zur Duldung bestimmter Kontakte verschiedener seiner Parteigänger zum Osmanenhof veranlaßten, was ihn dann zur Annahme des Patriarchenamtes auf Veranlassung und mit Duldung der türkischen Sieger bewog und schließlich zu seinen «freundschaftlichen» Gesprächen mit Sultan Mehmed über religiöse Fragen führte¹⁹.

Etwas anders scheinen die Dinge bei seinen Gefolgsleuten und Gewährsmännern Pyropulos und Basilikos zu liegen, sie sind zumindest für Leonhard von Chios Personen, die schon langfristig auf die türkische Karte gesetzt hatten und sich davon in ihrem politischen Handeln bestimmen ließen, deren Feindschaft gegenüber den Lateinern und Gegenerschaft zur Kirchenunion nichts anderes war als die Kehrseite ihrer Turkophilie. Dem könnte allerdings widersprechen, daß zumindest Johannes Basilikos ein alter Freund, wenn nicht sogar ein Schüler des Scholarios gewesen zu sein scheint. Das eine wird dadurch belegt, daß Scholarios sein polemisches Werk gegen die Anhänger des Akindynos (und Freunde der Lateiner)²⁰ um 1445 auf Anfrage seines «besten Freundes» Johannes Basilikos geschrieben hat²¹, und dieser an theologischen Fragen und theologischer Belehrung interessierte Mann kann kaum ein anderer sein als der gleichnamige Parteigänger des Scholarios in seinem Kampf gegen die Kirchenunion unmittelbar vor dem Reichsende. Das andere könnte durch die Annahme wahrscheinlich gemacht werden, daß der Schüler Johannes, an den Scholarios in der Mitte der 30er Jahre mehrere Briefe gerichtet hat, mit eben diesem Basilikos identisch gewesen ist. Für diese Annahme spricht, daß zwei dieser Briefe ebenfalls den Charakter von Lehrschriften haben, sich mit dem Problem der Syllogismen²² bzw. mit der aristotelischen Lehre von der Seele beschäftigen, und daß dem Adressaten die Zusendung einer Übersetzung des Kommentars des Thomas von Aquin zur Aristoteles-Schrift *De anima* versprochen wird, an der der Briefschreiber gerade ar-

genuesischen Staatsschuldenverwaltung. Polypleuros nous: *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, hg. C. Schulz / G. Makris, München / Leipzig 2000, 204-222, 208 ff.

19. Vgl. Turner, *The Career* (wie Anm. 8) 445 f.

20. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, edd. L. Petit / X. A. Siderides / M. Jugie, I-VIII, Paris 1928-1936: Contre les partisans d'Acindyne. A propos d'un passage de Théodore Graptos (1445), III, 204-228; 226 ist die Rede davon, daß die Anhänger des Akindynos und die Lateinerfreunde an der gleichen Krankheit leiden.

21. Johannes Basilikos wird ebd., 204 als ἄριστε φίλων angesprochen, der von seiner freundlichen Gesinnung / Zuneigung schon viele Zeugnisse gegeben habe.

22. Ebd. IV, 410-412.

beitet²³. Von Bitten um Belehrung und Widmungen der Lehrschriften ist in diesen Briefen nicht die Rede, während etwa zehn Jahre später kein direkter Hinweis auf ein Lehrer-Schüler-Verhältnis zwischen Scholarios und Basilikos zu finden ist; zu erklären ist das aber vielleicht durch den unterschiedlichen Abstand von der Zeit des Schulbesuchs, und festzuhalten bzw. vorauszusetzen ist auf Grund des einen wie der anderen Texte ein intensiver Gedankenaustausch zwischen Autor und Adressat über philosophische und theologische Fragen. Und der Eindruck einer engen persönlichen Vertrauensbasis wird noch verstärkt durch einen Brief, in dem Scholarios seinen Schüler Johannes über die Vorbereitungen seiner Reise zum Unionskonzil nach Ferrara/Florenz informiert und dabei sogar manche politischen Interna und ganz subjektive Befindlichkeiten einfließen läßt²⁴.

Entstanden war die Verbindung zumindest zu einem der beiden von Leonhard genannten und beschimpften Anhänger und Mitkämpfer des Scholarios also schon lange vor 1452/53, sie stammt mit Sicherheit aus der Mitte der 40er Jahre und vielleicht sogar schon aus den 30er Jahren. Zu diesem Zeitpunkt war Scholarios selbst noch eher Philosoph als Theologe und noch eher ein Freund der Kirchenunion als ihr entschiedener Gegner. Wenn man die zitierten Texte Revue passieren läßt und ihren genetischen Zusammenhang akzeptiert, dann muß man aber den Eindruck gewinnen, daß das, was für den Lehrer nachweisbar ist, auch für den Schüler, Freund und Mitkämpfer gilt, daß er die Ansichten seines Lehrers teilte und ihre Veränderungen mitmachte, als er sich nach dem Ende der Schulzeit eher praktischen Dingen zuwandte, zum Geschäftsmann wurde, zeitweilig auch die Hauptstadt verließ, sich um 1336 auf Lesbos aufhielt²⁵ und in den 40er Jahren, jetzt schon zusammen mit Thomas Pyropulos, auf der Peloponnes aktiv war und auf diesem Wege und auf diese Weise in eine überregionale Geschäftswelt hineinwuchs, die auch in der Mitte des 15. Jh. noch eindeutig von Venezianern, Genuesen und anderen lateinischen Kaufleuten dominiert wurde, in der aber inzwischen auch einheimische Wirtschaftskräfte, also Griechen, Serben, Wlachen und nicht zuletzt Türken einen eigenen Platz gefunden hatten.

23. Ebd., IV, 398-402.

24. Ebd., 413-416.

25. Ebd., 412-413. Dieser Brief ist nach Lesbos geschrieben und enthält einen Hinweis auf den genuesischen Herren der Insel und auf andere gute Freunde, zu denen der Adressat dort Kontakt hat. Der Brief stammt sehr wahrscheinlich aus dem Jahr 1436, denn er bezieht sich auf eine Pestwelle, von der Konstantinopel in diesem Jahr heimgesucht wurde, vgl. K.-P. Matschke, *Gesellschaft und Krankheit: Bewohner und Besucher Konstantinopels während und nach der Pest von 1436*, *Vizantijskij Vremennik* 55 (80)/2 (1998) 48-53.

Wie sich an Johannes Basilikos und wohl auch an Thomas Pyropulos²⁶ zeigt, waren die griechischen Teilhaber an dieser Welt des Handels und Wandels nicht nur geschäftstüchtige, sondern auch sehr gebildete Leute. Vieles spricht dafür, daß beide dem aristokratischen Unternehmertum des späten Byzanz angehörten, das sich als besondere soziale Gruppe erst seit der zweiten Hälfte des 14. Jh. ausgebildet und ausprofiliert hatte. Vornehme Herkunft, feste Verankerung in der byzantinischen Bildungstradition und entschlossene Hinwendung zu Handel und Geldgeschäft verbinden sich in dieser Gruppe zu einer charakteristischen Einheit, setzen einen ganz besonderen Pragmatismus frei, ohne völlig auf Ideologie zu verzichten²⁷. Auf diesem Hintergrund sind Typen wie Johannes Basilikos und Thomas Pyropulos möglich, die Geschäfte über alle Grenzen hinweg und ohne Ansehen der Person betreiben und sich zugleich ganz entschieden in einer religiösen Auseinandersetzung engagieren, die die Glaubenswelt spaltet bzw. diese Spaltung aufrecht erhält. Und auf diesem Hintergrund ist ganz augenscheinlich auch eine Option für die Türken möglich, ohne alle byzantinischen Brücken hinter sich zu zerstören. Auf diesem Weg waren die Unternehmer Basilikos und Pyropulos ihrem Lehrer und Parteiführer Scholarios zeitweilig voraus, und sie gingen ihn wohl auch sachlich noch weiter als er, in ihrer Haltung haben sie sich von ihm aber vielleicht doch nicht so grundsätzlich entfernt, wie das bei oberflächlicher und voreingenommener Einsicht in die Dinge den Anschein hat²⁸. Die Interpretation ihrer Aktivitäten durch Leonhard von Chios reflektiert jedenfalls ganz deutlich eine lateinische Perspektive. Falsch ist schon die Bezeichnung der Anhänger des Scholarios als *turba indocta*. Ungenau ist aber auch die Bewertung ihrer politischen Haltung als offenen Verrat an der christlichen Sache. Und zumindest kritikwürdig ist schließlich wohl auch

26. Über das intellektuelle Profil des Thomas Pyropulos ist bisher nichts Genaues bekannt, daß er aber zu einer Familie mit starkem intellektuellen Einschlag gehört, kann als gesichert gelten, vgl. Zachariadou, *Ten Turkish Documents* (wie Anm. 12) 66. Vielleicht war er der Bruder oder sogar der Vater des Arztes und Schriftstellers Antonios Pyropulos, der 1493 als oikēios des Athosklosters Batopedi über einen Autograph des Patriarchen Gennadios verfügte, vgl. PLP 10, Nr. 23919; B. Fonkič / F. Poljakov, *Grečeskie rukopisi sinodal'noj Biblioteki*, Moskau 1993, 148 f. Falls letzteres zutreffen sollte, wäre seine Mutter die Schwester des späteren Großwesirs Mesih Paşa gewesen.

27. Vgl. K.-P. Matschke / F. Tinnefeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln / Weimar / Wien 2001.

28. Scholarios legt zumindest in seiner Frühzeit eine den Handelskreisen durchaus vergleichbare Weltoffenheit an den Tag, die sich grundsätzlich in seinem Verhältnis zur lateinischen Philosophie und Theologie und ganz speziell in der Mahnung an seine Schüler zeigt, die lateinische Sprache zu erlernen, um sich westliches Wissen zum eigenen Nutzen aneignen zu können, vgl. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios* (wie Anm. 20), IV, 403-410.

seine Genugtuung darüber, daß die Hoffnungen der beiden nicht völlig aufgegangen sind, sein Bemühen, sie praktisch zu betrogenen Betrügnern zu machen.

Ich habe lange darüber nachgedacht, ob die Geschichte der beiden genannten Griechen an der Wende zur Turkokratie in einen Gedenkband für Johannes Karayannopulos gehört. Ausschlaggebend war schließlich die Überlegung, daß ein Wissenschaftler wie er, der zeitlebens ein unermüdlicher Arbeiter, ein hinreißender Gesprächspartner und ein wacher Beobachter der Entwicklung seines Fachgebietes gewesen ist, am besten durch ganz aktuelle Forschungsüberlegungen und Arbeitsergebnisse geehrt werden kann. Und wenn es sich dabei um eine Geschichte von Leuten handelt, die im byzantinischen Schicksalsjahr 1453 auf die türkische Karte gesetzt haben, dann wird sie nicht deshalb erzählt, um die Erben des Altmeisters der griechischen Byzantinistik an immer noch schmerzende Wunden zu erinnern, sondern um einmal mehr auf das schwierige Problem menschlichen Verhaltens in historischen Entscheidungssituationen zu verweisen, um auf vielfältige und ganz unterschiedliche, ja gegensätzliche und einander ausschließende Haltungen aufmerksam zu machen, die sich aber gerade wegen ihrer Widersprüchlichkeit und Unvereinbarkeit nicht einfach mit Bewährung und Versagen gleichsetzen lassen, die der Historiker aufschreiben muß, um die Vergangenheit menschlicher zu machen, und vielleicht auch, um die Zukunft möglicher zu machen.

Leipzig

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΠΛΑΣΤΟΓΡΑΦΗΜΑΤΟΣ:
Ο ΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΤΟΡΑΡΧΑ GOTHICUS

Όπως είναι γνωστό, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα γεγονότα στη βυζαντινολογία της αρχής του 19ου αιώνα ήταν η πρώτη έκδοση της «Ιστορίας» του Λέοντος του Διακόνου που κατά παραγγελίαν και χορηγίαν του Ρώσου καγγελλαρίου κόμητος Νικολάου Rumjantsev (1754-1826) πραγματοποίησε το 1819 στο Παρίσι ένας διακεκριμένος Παρισινός φιλόλογος και ελληνιστής, Γερμανός την καταγωγή, ο Κάρολος-Βενέδικτος Hase (1780-1864)¹. Σ' αυτό το γεγονός, που ακόμη και τώρα εξάπτει τα πνεύματα των βυζαντινολόγων, αφιερώνω ένα από τα άρθρα μου που θα δημοσιευθεί στο Vizantijskij Vremennik. Θα ήθελα όμως να ανακοινώσω και τις σκέψεις μου για ένα άλλωστε πολύ γνωστό τώρα κείμενο που συνοδεύει την έκδοση του έργου του Λέοντος —τα περίφημα αποσπάσματα της έκθεσης του λεγομένου «Γότθου τοπάρχου» (σ. 254-259). Ο Hase που τα ονόμαζε «ανώνυμα» τα είχε τοποθετήσει μεταξύ των επεξηγηματικών του σημειώσεων (notae philologiae et historicae) νομίζοντας ότι θα μπορούσαν να υπηρετήσουν την έκθεση σαν συμπλήρωμα στη σύντομη είδηση του Λέοντος για την άλωση της Χερσώνας από τον Βλαδίμηρο τον Άγιο. Γράφτηκαν δήθεν από έναν αυτόπτη μάρτυρα του γεγονότος και βρέθηκαν από τον εκδότη σε ένα από τα ελληνικά χειρόγραφα που, όπως πίστευαν οι νεότεροι επιστήμονες, μπήκαν στην «Αυτοκρατορική» Βιβλιοθήκη την εποχή των Ναπολεόντειων αποζημιώσεων και που κατά τις συνθήκες 1814-1815 επέστρεψε στο Παρίσι μαζί με τα άλλα, άγνωστο από πού. Πάντως, ήδη στην ίδια την έκδοση, το χειρόγραφο σημειώθηκε σαν εξαφανισμένο («qui fuit Bibliothecae Regiae»).

Από τότε το σαφές και ανεξήγητο κείμενο αποσπασμάτων που από τον ακαδημαϊκό Α. Α. Kunik ονομάστηκε «Σημειώματα Γότθου τοπάρχη», παρήγαγε μια ολόκληρη βιβλιοθήκη μελετών (περισσότερο από 60 τίτλους ως το 1971!)²

1. Leonis Diaconi Caloënsis Historia scriptoresque alii ad res byzantinas pertinentes, έκδ. C. B. Hase, Παρίσι 1819. Εφόσον σημαντικό μέρος αντιτύπων (125 από τα 400) χάθηκε στο ναυάγιο (βύθιση) πλοίου που τα μετέφερε στην Πετρούπολη, το έργο επανεκδόθηκε στο Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Βόννη 1828). Εδώ οι παραπομπές αναφέρονται κατά την παρισινή έκδοση του κειμένου.

2. Βλ. την εξαντλητική βιβλιογραφία στις σ. 177-180 του έργου του Ι. Ševčenko (σημ. 4), για το οποίο γίνεται λόγος πιο κάτω.

μετατρέποντάς το σε έναν ιδιόμορφο γρίφο, του οποίου η λύση έδωσε στους συγγραφείς (μεταξύ των οποίων ονόματα όπως οι ακαδημαϊκοί Kunik και Vasiljevsky, μεταξύ των συγχρόνων ο G. G. Litavrin και M. Νυσταζοπούλου) την ευκαιρία να επιδείξουν διανοητικές ικανότητες πολυμάθεια και σπινθηροβόλο πνεύμα.

Και τί υποθέσεις δεν εκφράστηκαν: για την ανώνυμη περιοχή, όπου διαδραματίστηκαν τα περιγραφόμενα στα «Σημειώματα» γεγονότα (σ' αυτό έβλεπαν τότε τη Βουλγαρία, τότε την Ταυρίδα), για τους ανώνυμους και φιλοπόλεμους βαρβάρους που λεηλατούσαν τα περίχωρα της έδρας του βυζαντινού στρατηγού (σ' αυτούς έβλεπαν τότε τους Ρώσους, τότε τους Χαζάρους), για τον ανώνυμο κραταιό ηγεμόνα στα βόρεια του Ίστρου (στον οποίο έβλεπαν συχνότερα έναν από τους Ρώσους ηγεμόνες —πότε τον Ίγκορ, πότε τον Όλεγκ, πότε τον Σβιατοσλάβο, πότε τον Βλαδίμηρο), για τους τοπικούς υπηκόους του βυζαντινού στρατηγού ή τοπάρχη που ο ίδιος είναι και ο συγγραφέας των «Σημειώσεων»), οι οποίοι τον έκαναν να αναγνωρίσει την εξουσία του (υπονοείται Ρώσου) ηγεμόνα υπό την απειλή της βαρβαρικής εισβολής και στους οποίους εντόπιζαν τους Γότθους της Κριμαίας κτλ. Ο ίδιος ο Hase, όπως είναι γνωστό, απέδιδε όλα τα γεγονότα, για τα οποία γίνεται λόγος στα αποσπάσματα, στην Κριμαία και πιο συγκεκριμένα στην άλωση της Χερσώνας από τον Βλαδίμηρο στα 988. Φυσικά σε όλους σχεδόν τους συγγραφείς που θα ήθελαν να χρησιμοποιήσουν το κείμενο των αποσπασμάτων ως μια σημαντική πηγή για την αρχαιότερη σλαβορωσική ιστορία, επιβαλλόταν αναμφίβολα μια θετική εικόνα των «βαρβάρων» (υποτιθεμένων Ρώσων) με τις φράσεις *τὸ πρὶν αὐτοῖς ἴσον καὶ δίκαιον*, που τώρα, είναι αλήθεια, *ἀνετέτραπτο*, αλλά *ἃ δὴ περὶ πλείστου τιμῶντες τὸ πρότερον τρόπαιά τε τὰ μέγιστα κατωρθώκεσαν, καὶ πόλεις καὶ ἔθνη αὐτεπαγγέλτως προσήεσαν αὐτοῖς*. «Εἶμαι σύμφωνος, —λέει σχετικά ο V. G. Vassiljevskij— με την παρατήρηση του A. A. Kunik ότι τέτοια στον υπέρτατο βαθμό τιμητική γνώμη δεν μπορούσε καθόλου να χρησιμοποιηθεί για τους άγριους Πετσενέγους, όπως υπέθεσε ο Δ. Ι. Ιλοβαΐσκυ. Αλλά ακριβώς για τον ίδιο λόγο δεν βρίσκω πειστικές και τις απόψεις ότι η κολακευτική αυτή γνώμη θα έπρεπε να αναφέρεται στους Χαζάρους. Πουθενά δεν θα βρούμε στους Βυζαντινούς παρόμοια γνώμη για τους Χαζάρους, ενώ ακριβώς για τους Ρώσους οι Βυζαντινοί στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα εκφέρουν μιαν άποψη που είναι πολύ όμοια με τα παραπάνω λόγια», —ακολουθεί μια παραπομπή σε έναν λόγο του μεγάλου δουκός Σβιατοσλάβου που αναφέρει ο Λέων Διάκονος: *οἷχεται τὸ κλέος, —ἔφη— ὃ τῇ Ῥωσικῇ πανοπλίᾳ συνέϊπετο, τὰ πρόσοικα καταστροφομένη ἔθνη ἀπονητί, —καὶ χώρας ὅλας ἀνδραποδιζομένη ἀναιμωτί, εἰ νῦν ἀκλέως Ῥωμαίοις ὑπείζομεν* (έκδ. Βόννης, σ. 151,13-15). «Ἦδη, αὐτός ο παραλληλισμός εκφράσεων του Λέοντος Διακόνου και του συγγραφέα μας, —συμπεραίνει ο Vassiljevskij—, μας παρασύρει προς την κοινώς αποδεκτή γνώμη ότι στο απόσπασμα (του «Το-

πάρχη» - I.M.) γίνεται λόγος για τους Ρώσους»³.

Αυτή η διαδικασία «ιστορικής εξήγησης» θα διαρκούσε και μέχρι σήμερα, αν δεν είχε βρεθεί ένας μελετητής που (ίσως δυστυχώς) έβαλε τέλος σ' αυτή την υπόθεση. Μια ανακοίνωση του Αμερικανού —ουκρανικής καταγωγής— επιστήμονα Ihor Ševčenko στη διάρκεια του Τρίτου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορικών Επιστημών (Μόσχα 1970) και τα επόμενα άρθρα του που τεκμηριώνουν τη θέση του πως τα περίφημα αποσπάσματα του «Γοτθικού τοπάρχη» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια επινόηση του πρώτου τους εκδότη, δηλαδή του Καρόλου-Βενεδίκτου Hase⁴, εξέπληξαν τους Βυζαντινολόγους. Προκλήθηκε σφοδρή αντίδραση⁵ στην αρχή, που σταδιακά όμως άρχισε να μειώνεται και τώρα, όπως φαίνεται, έχει γενικά κοπάσει⁶, επειδή δεν έχει κανείς τίποτε να πει —τόσο πειστικές φαίνεται να είναι οι προσαχθείσες από τον Ševčenko αποδείξεις⁷. Στην ουσία, η μελέτη του Ševčenko μοιάζει σαν εργασία ενός εγκληματολόγου που εντόπισε όχι μόνο το σώμα και τα συμπτώματα αλλά και τον λόγο του «εγκλήματος».

Ας προσπαθήσουμε να εκθέσουμε με λίγα λόγια τα επιχειρήματα του Ševčenko: Έχοντας χάσει όχι λίγον καιρό για να βρει το εξαφανισμένο χειρόγραφο με το κείμενο των αποσπασμάτων και χρησιμοποιώντας τη μέθοδο του αποκλεισμού, ο μελετητής έφθασε επί τέλους στο χειρόγραφο Palatinus Gr. 356 (Heidelberger) που, κατά το περιεχόμενό του (περιέχει τις επιστολές των Αγ. Βασιλείου, Αγ. Γρηγορίου Ναζιανζηνού και Φαλάριδος) αντιστοιχεί σε εκείνο που

3. V. G. Vassilievsky, *Zapiska grečeskogo toparcha*, του ίδιου, *Trudy*, τ. 2, Πετρούπολη 1909, σ. 159.

4. I. Ševčenko, The Date and Author of the so-called Fragments of *Toparcha Gothicus*, *DOP* 25 (1971) 115-118 + πίν. 1-28. Μια «απλοποιημένη» εκδοχή του έργου βλ. *Bulletin d'information et de coordination de l'Association intern. des Etudes Byz.*, τ. 5, Αθήνα-Παρίσι 1971, σ. 71-95. Βλ. επίσης τον πρόλογο του Ševčenko για τη φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1901: *Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert von F. Westberg*, Leipzig 1975.

5. Εκτός από τις πολύ συγχινησιακές αντιρρήσεις που εκφράστηκαν στο συνέδριο, ας αναφέρουμε και μια έντυπη: I. Božilov, Hase's Anonym and Ihor Ševčenko's Hypothesis, *Byzantino-Bulgarica* 5 (1978) 245-259.

6. Δεν λαμβάνω υπ' όψη τους συγγραφείς που, σιωπηρά, σαν να μην είχε συμβεί τίποτε (και μάλλον από άγνοια) εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα αποσπάσματα με την ιδιότητα της ιστορικής πηγής. Βλ. π.χ. A. N. Sacharov, *Vostočnyi pochod Sviatoslava I* *Zapiska grečeskogo toparcha*, στο *Istorija SSSR* 3 (1982) 86-103· του ίδιου, *Diplomatija Sviatoslava*, Μόσχα 1982, σ. 112-127· V. P. Kozlov, *Kolumby rossijskich drevnostej*, 2η έκδ., Μόσχα 1985, σ. 133· του ίδιου, *Rossijskaja arheographija konza XVIII - pervoj četverti XIX veka*, Μόσχα 1999, σ. 224.

7. Ο A. Každan, στο άρθρο του «*Toparcha Gothius*» σημειώνει ότι «Ševčenko put forth serious arguments demonstrating that *Toparcha Gothicus* was a forgery by Hase», αλλά συνοδεύει τα συμπεράσματά του με έναν όχι πολύ κατανοητό ισχυρισμό, ότι «the majority (sic!) of East European scholars have not accepted his hypothesis». (Βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. A. P. Každan, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, τ. 3, σ. 2094-2095) παρ' όλο που δεν κατονομάζει, παρά τα πιο πάνω αναφερθέντα άρθρα του I. Božilov και του A. N. Sacharov, ο τελευταίος από τους οποίους, όπως όλα δείχνουν, δεν πρέπει να ήταν ενήμερος γενικώς.

περιγράφει ο Hase, αλλά μόνο για να βεβαιωθεί ότι: το χειρόγραφο δεν περιέχει και δεν περιείχε ποτέ το κείμενο των αποσπασμάτων (ο Šenčenko δεν μπορούσε ακόμη να γνωρίζει ότι από πολύν καιρό πριν, στα 1927, μια ανάλογη εργασία είχε κάνει και ο επιστήμονάς μας Βλαδίμηρος Ν. Beneševič που επίσης έκρινε το χειρόγραφο Palatinus Gr. 356 με το ίδιο αρνητικό αποτέλεσμα)⁸. Οι ελπίδες για να βρει κανείς το πρωτότυπο εξανέμιστηκαν. Διασώθηκαν όμως τα κατάλοιπα του Hase που βρίσκονται τώρα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Supplément grec 858) και, πρωτίστως, το κείμενο των αποσπασμάτων, που έγραφε ο ίδιος ο Hase και από το οποίο έγινε η στοιχειοθέτηση. Ακριβώς η χρήση των χαρτιών του Hase και η προσεκτική μελέτη τους έδωσε στον Αμερικανό επιστήμονα τη δυνατότητα να κάνει την εντυπωσιακή του ανακάλυψη.

Η αντιπαράβολή του αυτογράφου του Hase (δήθεν απογράφου από εξαφανισμένο χειρόγραφο) με το τυπωμένο κείμενο έφερε στο φως κάποιες παράξενες και ανεξήγητες διαφορές και αμφιταλαντεύσεις στην περιγραφή του χειρογράφου, στη χρονολόγησή του, στον καθορισμό του περιεχομένου και του χρόνου της τελευταίας του παραμονής στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στον καθορισμό του αριθμού των αποσπασμάτων (στην αρχή σημειώθηκε μόνο ένα απόσπασμα, έπειτα ο αριθμός διορθώθηκε σε «δυο» και, όταν και τα δυο είχαν πια εκτυπωθεί, εμφανίστηκε το τρίτο), αλλά το κυριότερο —στυλιστικές διαφορές στο ίδιο το κείμενο του μνημείου που μαρτυρούν ότι τις τροποποιήσεις τις έκανε ο Hase στη διάρκεια των τυπογραφικών δοκιμιών— ήταν αυτό που έκανε τον Šenčenko να αναρωτηθεί δικαιολογημένα: επί τη βάσει τίνος έγιναν οι τροποποιήσεις, εφόσον το χειρόγραφο, όπως προκύπτει από την περιγραφή, δεν βρισκόταν πια στο Παρίσι; Έτσι συνήθως ενεργεί με τα δημοσιευμένα κείμενα ο συγγραφέας τους, όχι ένας εκδότης. Είναι επίσης περίεργο ότι ο Hase δεν εξαφάνισε τις τόσο άμεσες αποδείξεις του πλαστογραφημάτός του. Η υποψία πλαστογραφίας που γεννήθηκε επιβεβαιώθηκε με τη μελέτη του λεξιλογίου των αποσπασμάτων (κάποιοι φρασολογικοί παραλληλισμοί με τους αγαπημένους στον Hase Έλληνες συγγραφείς, όπως π.χ. ο Θουκυδίδης), των ιστορικών και γεωγραφικών πραγματικοτήτων, π.χ. αναχρονισμών και ανοησιών που προέκυπταν από κακή γνώση της βυ-

8. I. P. Medvedev, Neozidannyi Beneševič: Zametki po materialam archiva učenogo, Viz. Vrem. 55 (1994) 27-28. Πρέπει να αποκλεισθεί και η εικασία ότι το χειρόγραφο θα μπορούσε να έχει χαθεί στη βύθιση του πλοίου που μετέφερε τα αντίτυπα της έκδοσης του Λέοντος Διακόνου στην Πετρούπολη (M. G. Nystazopoulou, Note sur l'Anonyme de Hase, improprement appelé Toparque de Gothie, BCH 86 (1962) 320). Από τις επιστολές του Hase στον ακαδημαϊκό Krug που βρίσκονται στο Αρχείο της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Παράρτημα Πετρουπόλεως, ξέρουμε πολύ καλά το περιεχόμενο του κιβωτίου που βυθίστηκε: δεν υπήρχε σ' αυτό κανένα χειρόγραφο. Και γιατί, λοιπόν, όπως παρατηρεί σωστά ο Παναγιωτάκης (Λεών ο Διάκονος, Αθήναι 1965, σ. 122), ο Hase θα είχε στείλει σαν ένα δώρο το χειρόγραφο που δεν του ανήκε;

ζαντινής ιστορίας που εκδηλώνει ο συγγραφέας —ακριβώς αυτό που ομολογούσε ο ίδιος ο Hase στις επιστολές του προς τον ακαδημαϊκό Krug, ενώ ήταν διακεκριμένος φιλόλογος, κάτοχος της αρχαίας και νέας ελληνικής (όπως άλλωστε της λατινικής και της αραβικής), την οποία έγραφε με δεξιότητα και καλλιτέπεια.

Η διαπίστωση των παραπάνω παρακίνησε τον Šenčenko να εξετάσει πιο προσεκτικά την προσωπικότητα του Hase, στο μέτρο που επέτρεπε το βιογραφικό υλικό. Καταδείχθηκε πως τίποτε από όσα διακρίνουν τον άνθρωπο δεν ήταν τελείως ξένο σ' αυτόν τον διακεκριμένο επιστήμονα: όπως λ.χ. οι ερωτικές του περιπέτειες που, αν και στα ελληνικά, με ειλικρινή τρόπο σημείωνε σε «μυστικό» του ημερολόγιο, ή η τάση του να κάνει «φιλολογικά παιχνίδια» (φανερώθηκε ότι αυτός του ο «ανώνυμος» δεν ήταν ο μοναδικός), ή η αδυναμία που είχε στο χρήμα και στις τιμές, με τις οποίες ο «απλοϊκός» Rumjantsev αντάμειβε γενναϊόδωρα τις υπηρεσίες του, τόσο τις πραγματικές (η έκδοση του Λέοντος Διακόνου) και τις πιθανές (ο Rumjantsev πλήρωσε προκαταβολικώς και άλλα εκδοτικά σχέδια του Hase, π.χ. της «Χρονογραφίας» του Μιχαήλ Ψελλού⁹, του «Χρονικού» του Γεωργίου Αμαρτωλού, και άλλων), όσο και τις φανταστικές, όπως στην προκειμένη περίπτωση, από την επιθυμία του να λύσει ακόμη περισσότερο το πουγγί του Rumjantsev αλλά και ίσως να πειράξει τους «messieurs pétropolitains». Όπως έγραφε ο Hase στον Ed. Miller αργότερα (στα 1848): «ne s'intéressent qu' aux Ρως», δηλαδή αυτοί οι φτωχοί Πετροπολιτάνοι δεν ενδιαφέρονται παρά μόνο για τους Ρως. Όχι τυχαία αυτή η επιστολή του Hase προκάλεσε την αγανάκτηση του Vassiljevskij¹⁰.

Γενικά, η εικόνα, για μένα προσωπικά, είναι σαφής και τα επιχειρήματα του Šenčenko μου φαίνονται απολύτως πειστικά, κάτι όμως που δεν αποκλείει την δυνατότητα να ξεκαθαρισθούν κάποιες αποχρώσεις αυτής της όχι εντελώς συνηθισμένης ιστορίας. Ακριβώς αυτό αποτελεί και το αντικείμενο του άρθρου μου αυτού.

Ασχολούμενος τελευταία με την προπαρασκευή της εκτύπωσης μιας εκτεταμένης αλληλογραφίας μεταξύ του Hase και του ακαδημαϊκού Krug (αντιπροσώπου του Rumjantsev σ' αυτή την υπόθεση) που βρίσκεται τώρα στο Αρχείο της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Παράρτημα Πετροπόλεως¹¹, δεν μπορούσα βέβαια να μην λάβω υπ' όψη και αυτή την ιστορία: χωρίς να έχω πρόθεση άλλωστε να αποκαλύψω το μυστικό του Hase, έτυχε να πέσω επάνω στην ομολογία

9. Λεπτομερώς γι' αυτό βλ. I. P. Medvedev, Maloizvestnyi projekt pervogo izdanija «Chronografii» Michaila Psella, *Viz. Vrem.* 60 (2000) (τυπώνεται).

10. V. G. Vasiljevskij, *Zapiska grečeskogo toparcha*, σ. 144 (με την ανατύπωση όλης της επιστολής από το *Journal des Savants*, 1876 (février), σ. 104 ε).

11. Οι επιστολές του K. B. Hase αποτελούν τώρα ένα μέρος των καταλοίπων του ακαδημαϊκού Ph. Krug στο Αρχείο της Ρωσικής Ακαδημίας, Παράρτημα Πετροπόλεως, Fond 88, Opis 2, Delo 21, φ. 92.

του («με συγχωρείτε τάχα, κύριοι Πετροπολιτάνοι, που σας κορόϊδεφα λιγάκι»). Στην αλληλογραφία του τηρήθηκε ένα σεβάσμιο και σοβαρό, κάποτε ίσως λίγο χαμερπές ύφος. Το μεγαλύτερο μέρος της καλύπτεται από πλούσια πληροφόρηση για την πορεία της εκτύπωσης του Λέοντος Διακόνου, την κυκλοφορία των τυπογραφικών δοκιμών και τις πολλές δυσκολίες μεταφοράς των υλικών, τη δικαιολογία εκ μέρους του Hase γιατί η έκδοση του Λέοντος καθυστέρησε υπερβολικά (από τα 1814 ως τα 1819, ενώ ήδη στις πρώτες του επιστολές αναφέρεται ότι η έκδοση ήταν έτοιμη για εκτύπωση), την υποστήριξη από μέρους του της ανάγκης νέων επιχορηγήσεων από τον Rumjantsev πού έκοβε αμέσως τις επιταγές. Με το θάνατο του κόμητος όλες οι εργασίες σταματούν, ίσως γιατί χάθηκε το οικονομικό κίνητρο, —ακόμη μία ένδειξη για τον ηθικό κόσμο του επιστήμονα.

Και ακόμη ένα επίκαιρο θέμα που καταλαμβάνει πολύ χώρο στις επιστολές του Hase: εκκλήσεις για την απονομή τιμών όχι μόνο για τον εαυτό του αλλά και για τους φίλους του. Επιτρέψτε μου να αναφέρω κάποια αποσπάσματα στο πρωτότυπο: «Zweitens frage ich bei Ihnen offenherzig an», γράφει ο Hase στον Krug στις 23 Φεβρουαρίου 1816 (φ. 12), «ob nach Erscheinung des Leo, ich den Kanzler um seine Verwendung bitten kann, mir von Seiten der Russischen Regierung irgend eine Auszeichnung zu verschaffen, so wie z.B. mein jetziger Kollege H. Langlès¹² den Wladimirorden hat. So gemäßigt ich sonst in meinen Wünschen bin, so gestehe ich doch, daß bei dem jetzigen Stand der Dinge hier und für meine persönliche Lage Ihre Empfehlung in dieser Hinsicht der wesentlichste Dienst ist, der mir immer geleistet werden kann; ohne von dem Ehrevollen zu sprechen, das eine solche Aufmunterung für mich würde. Doch überlasse ich Ihnen diese für mich sehr wichtige Sache ganz, und will deren Gelingen niemandem als Ihnen verdanken». Από την επιστολή της 19ης Οκτωβρίου 1817 (φ. 40v): «Mir ist vollkommen genug, durch Ihre Fürsprache auch nur den Wladimirorden zu erhalten, so wie ihn mein Kollege H. Langlès hat; diess wird, denke ich, leichter seyn als den Annenorden, den man überhaupt hier wenig kennt». Της επιστολής της 23ης Μαΐου 1820 (φ. 55): «Ich danke Ihnen herzlich für ihre Bemühungen in Rücksicht des Ordens». Και, τέλος, στην επιστολή της 4ης Αυγούστου 1820, ο Hase ειδοποιεί τον Krug (φ. 58): «Wenige Tage darauf bekam ich durch die Russische Gesandtschaft ein sehr verbindliches Schreiben des Kanzlers, so wie einen Brief des Kaisers mit dem Wladimir —diplom u. Orden, worauf ich dem Kanzler sogleich geantwortet, und ihm meinen Dank bezeigt habe. Auch Ihnen, dem allein ich

12. Langlès Louis-Mathieu (1763-1824), Γάλλος επιστήμονας ασιανολόγος, γλωσσολόγος, επίτιμον μέλος της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας Επιστημών από τις 11 Φεβρουαρίου 1818.

eigentlich das Gelangen zu einer rühmlichen und vortheilhaften Arbeit verdanke, statte ich hiermit von Herzen den meinigen ab. Je länger wir uns kennen, desto mehr erkläre ich mir und theile selbst die Anhänglichkeit, Achtung und Liebe, die Sie allen denen einflößen, die mit Ihnen, wäre es auch nur von fern, in Berührung sind».

Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο ο Hase επιζητούσε επίμονα να αποκτήσει το παράσημο του Αγίου Βλαδίμηρου και για τον φίλο του αρχαιολόγο Raoul-Rochette¹³, αλλά μάταια αυτή τη φορά. Και οι δυο, άλλωστε, εκλέχθηκαν μέλη της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών.

Όσον αφορά την έκθεση του «Γότθου τοπάρχου», δυστυχώς και προς μεγάλη μου έκπληξη δεν γίνεται λόγος στην αλληλογραφία του Hase και του Krug, αν και υπάρχουν κάποια αποσπάσματα που προσελκύουν την προσοχή. Έτσι, στην πρώτη ήδη επιστολή του στις 24 Σεπτεμβρίου 1814, ο Hase γνωστοποιεί ότι, εργαζόμενος για τον τόμο στο παρισινό *Corpus Historiae Byzantinae* (που ο Hase σημειώνει για συντομία ως *Byzantina*), σκοπεύει να προσθέσει σ' αυτό εκτός από τα *inedita* (Λέων ο Διάκονος, Μιχαήλ Ψελλός, Νικηφόρος Γρηγοράς), και τα «*anonyma*» (φ. 3ν). Το ίδιο στην επιστολή του της 18 Οκτωβρίου 1814: «An einem Supplementband der *Byzantina* arbeite ich seit sechs Jahren. Da mir aber zugleich amsthalber die Durchsuchung u. Beschreibung aller neuerworbenen griechischen u. lateinischen Handschriften unserer Bibliothek obliegt, so würde freilich bei dem großen Zuwachs der letzten Jahre meine Arbeit häufig unterbrochen, obschon ich eben dadurch manchen nicht unwichtigen Beitrag entdeckt, u. ununterbrochen für meine Noten gesammelt habe» (φ. 5).

Θα έλεγε κανείς ότι ανάμεσα σ' αυτά τα «*anonyma*» θα μπορούσε να εμφανιστεί και το κείμενό μας, αλλά μάλλον δεν είναι έτσι. Σπουδαία είναι μόνο αυτή καθαυτή η ιδέα του Hase να «εμπλουτίσει» την έκδοση του κυρίου έργου με τα συνοδεύοντα ανέκδοτα και ανώνυμα κείμενα: «In die Noten suche ich, nach Banduris Beispiel, 10 viel *inedita historica* als möglich aus unsern Handschriften einzuschieben», —γράφει ο Hase στις 11 Ιουλίου 1817 (φ. 18). Αρκετά ενδιαφέρουσες φαίνονται να είναι οι κάθε είδους «μεθοδολογικές» του σκέψεις για την ιδιαιτερότητα της εργασίας του με τα κείμενα που προορίζονταν για τις «σημειώσεις». «Meinem früheren Plann gemäß», γράφει σε μια εκτενή επιστολή στις 19 Οκτωβρίου 1817, «habe ich alle weitläufige geschichtliche Erörterungen vermindert (darauf muss sich überhaupt, denke ich, der erste Herausgeber eines griechischen Textes nicht einlassen), wohl aber aus den *ineditis* der Bibliothek was nur irgend den Text erläutern konnte, beigebracht, diesen kritisch zu bestimmen, und manche Stellen meiner Ue-

bersetzung zu vertheidigen gesucht. Da ich ferner durch meine Arbeit nicht nur mit den meisten byzantinischen Geschichtsschreibern, sondern auch mit der Patristik bekannt geworden bin, und fast keine bedeutende Schrift der griechischen Kirchenväter vom dritten bis siebenten Jahrhundert ist, die mit mir nicht bis zu einzelnen Phrasen und Worten im Gedächtniss gegenwärtig wäre (vielleicht hätte ich besser gethan, mir etwas verständigeres einzuprägen) —ich auch wohl die Geschichte der meisten griechischen Worte, deren Sinn in den verschiedenen Jahrhunderten sich geändert hat, von den Homerischen u. klassischen Zeiten an durch die Römischen u. Byzantinischen herab schreiben könnte— so habe ich oft in den Noten schwankende Bedeutungen genauer zu bestimmen, manche Irrthümer der Uebersetzer (nicht lebender, denn ich vermeide alles polemische) zu berichten, auch wohl die Lexika durch bis heute unbekannte Worte zu bereichern gesucht. Freilich hat mich diess oft zu Abschweifungen geführt, doch werden diese in den Noten zu den letzten Büchern Leos seltener. Ueberdem habe ich Ihnen u. des Kanzlers Absichten am besten zu entsprechen geglaubt, wenn ich die Ausgabe nicht bloß für Geschichtsforscher, sondern auch für Lexikographen und Philologen überhaupt wichtig zu machen suchte»¹⁴.

Κάτι ανάλογο διαβάζουμε και στην επιστολή της 4ης Ιανουαρίου 1818: «Sie billigen doch den Plan, dem ich bei Abfassung dieser (sc. Noten, —I. M.) gefolgt bin? Um sie auch für Hellenisten überhaupt nicht ganz unwichtig zu machen, habe ich zuweilen von den vielen Bemerkungen, die sich mir beim Lesen griechischer Schriftsteller früherer oder späterer Zeiten aufdrängen, einige darinn aufgenommen <...>. Ich weiß wohl, dass man mir Abschweifungen wird verwerfen können; allein da ich nun einmal meinen Studien eine bestimmte Richtung gegeben habe, und bei Ihrer großmüthigen Freundschaft hoffen darf, auch im Verfolg derselben Unterstützung zu finden, so thue ich vielleicht nicht Unrecht, wenn ich z.B. Worte, die dem gewöhnlichen Philologen unbekannt, in die Wörterbücher nicht aufgenommen, mir aber bei meinem sehr treuen Gedächtniss nebst ihren Autoritäten gegenwärtig sind, in den Noten anführe und erläutere. Geschichtliche Fragmente habe ich auch aufgenommen, obschon bei weitem nicht so viel als Sie in den Anmerkungen zum Psellus finden werden, dessen Annalen freilich auch eine viel längere Zeit umfassen»

14. Η αρχή της επιστολής (και του αποσπάσματος αυτού) κόλλησε στα χαρτιά του ακαδ. Α. Α. Kunik (Αρχείο της Ρωσ. Ακαδημίας Επιστημών, Παράρτημα Πετρούπολεως, Fond 95, Opus 2, Delo 190, φ. 2v), ενώ η συνέχεια στα κατάλοιπα του Ph. Krug (στο ίδιο, Fond 88, Opus 2, Delo 21, φ. 39/5).

(φ. 21v). Θα ήταν ενδιαφέρον να μάθουμε τι παρόμοιο θα μας επιφύλασσε ο Hase στην έκδοση του Ψελλού, αν βεβαίως αυτή πραγματοποιείτο.

Στα συμφραζόμενα, περιέργες είναι και οι εκφράσεις του Hase για όλα του τα «inedita που αφορούν την ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης, της Ρωσίας και των παραλιακών χωρών του Πόντου από τον 13ο αιώνα ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης», και που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως υλικό στα σχόλια για την έκδοση του *Χρονικού του Μορέως*. «Auch, meine hönnten wir dort die große Karte auf Holz anbringen, von der ich Ihnen schon sprach <...>. Ich würde, nach reiflicher Ueberlegung, diese Weise der vorziehn, die *inedita* über die Nordische Geographie in kleinen Oktavbänden, mit französischen Einleitungen, erscheinen zu lassen. Sind geographica blos Zugabe gelehrten Arbeiten, so, dünkt mich, erwartet man weniger, von dem Herausgeber, erschöpfende Erläuterungen; gebe ich sie aber als Hauptsache in einer besonderen Sammlung, über die Erdkinde des Mittelalters, und führt mich von den Studien, mit denen ich vertraut bin» (φ. 38v, 42). Επίσης όσα γράφει για τον Ρώσο ακαδημαϊκό Gulianov¹⁵ που είχε έλθει από την Πετρούπολη και υπέβαλε στον Hase το άρθρο του *Discours sur la grammaire générale*: («M. von Galianov spricht ordentlich neugriechisch, als ob er von einem *ὑπατος τῶν φιλοσόφων* abstaammte; auch seine Abhandlung klingt ganz byzantinisch; sie scheint mir *prolix, subtile et vide*») (φ. 73-74), καθώς και για τις συνεχείς του προσπάθειες να «πλουτίσει» τις σημειώσεις για τον Ψελλό («... Sie werden an *historicis* und *uneditis* weit reicher ausfallen als zu Leo, freilich —da man doch immer den Raum berechnen muss— etwas auf Kosten der philologischen Erläuterungen. Allein letztere sind ja, obschon vielleicht nicht unnutz, doch, im Grunde nichts anderes als *ἐκδρομαὶ πολύπονοι*, wie die Griechen sagen, und Abschweifungen in's blaue», - φ. 83v), τέλος πάντων καὶ για τη δική του unrühmliche Fertigkeit im unattischen Griechisch, που, όπως γράφει στην επιστολή του της 12ης Νοεμβρίου 1823, «mir Byzantiner, Kirchenväter und halb hellenischen Neugriechen gegeben, allerdings sehr zustatten gekommen; mit einem reinen Attiker würde ich nicht gewagt haben, so dreist umzugehen» (φ. 85v).

Συνεπώς, χωρίς να αναφέρουν τίποτε το συγκεκριμένο για το θέμα που μας ενδιαφέρει, τα παραπάνω αποσπάσματα από την αλληλογραφία του Hase δεν ομολογούν παρά ένα πράγμα: Μια έντονη τάση να κάνει πειράματα με τα βυζαντινά κείμενα (με τα κλασσικά, όπως είπε, δεν το 'επέτρεπε στον εαυτό του), με λεξικολογικά και σημασιολογικά σημειώματα —χαρακτηριστικό του Hase που επεσήμανε ήδη ο Νικόλαος Παναγιωτάκης στο βιβλίο του *Λέων ο Διάκονος*¹⁶.

15. Gulianov Ivan Alexandrovič (1789-1842), ασιανολόγος, αιγυπτιολόγος.

16. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Λέων ο Διάκονος*, σ. 122.

Ένα αυτού του είδους πείραμα θα μπορούσε να είναι (όπως πιστεύω και εγώ ότι είναι) και η δημιουργία ή η χάλκευση της έκθεσης του «Τοπάρχη Γοτθίας».

Τέλος πάντων, κάτι ακόμη. Ως τελευταία αναρωτιόμουν: από τι μπορούσε να έχει εμπνευσθεί ο Hase ώστε να δημιουργήσει τις εικόνες αυτής της ψευδοϊστορίας; Όλα τα επινόησε με το μυαλό του; Απόλυτα ταιριαστή είναι η υπόθεση του Ševčenko, ότι στην απεικόνιση της χιονοθύελλας και του παγωμένου Δνειπερου θα μπορούσε να λανθάνει η ακόμη νωπή στο Παρίσι του 1818 ανάμνηση των γεγονότων που συνδέθηκαν με την υποχώρηση του στρατού του Ναπολέοντος από τη Μόσχα το 1812¹⁷. Αλλά ίσως υπήρχε και κάποια λογοτεχνική πηγή; Πολύ περισσότερο που, διαβάζοντας το κείμενο, εγώ προσωπικά δεν μπόρεσα να απαλλαγώ από την εντύπωση ότι είχα διαβάσει κάπου κάτι ανάλογο, έως ότου μου άστραψε μια ιδέα: μήπως ο αγαπημένος μας Hase επηρεάστηκε από το διήγημα του Βολταίρου (που του ήταν πολύ γνωστό) και, ιδιαίτερα, από τα δυο του απόκρυφα και πιο σκανδαλώδη διηγήματα, δηλαδή το *Candide, ou l'Optimisme* (1759) και το *L'Ingénu* (1767)¹⁸; Αν κανείς ξεχάσει τα συγκεκριμένα πρόσωπα και γεγονότα, θα βρει, πιστεύω, σχεδόν όλα τα αιτιολογικά, παραστατικά αλλά επίσης και φρασολογικά και λεξικογραφικά μέσα που πρέπει να χρησιμοποίησε ο Hase στον «Ανώνυμό» του.

Αυτό καθαυτό το σχέδιο δημιουργίας μιας σκηνικής διασκευής, μιας παρωδίας σχετικά με τις συγκρούσεις ποικίλων «βαρβάρων» «ιθαγενών», «μορφωμένων εθνών», ανωνύμων ή ψευδωνύμων (στον *Candide* —Βούλγαροι και Άβαροι, στον *Ingénu* —Ούρωνες), η απίθανη ειρωνία σχετικά με ένα έμφυτο αίσθημα λογικού και δικαίου που δήθεν είναι χαρακτηριστικό στους βαρβάρους (Ορειλίονες στον *Candide*, Ούρωνες στον *Ingénu*), με το φυσικό τους δικαίωμα να σκοτώνουν τους οικείους τους (Cand. XVI, p. 55: *En effet le droit naturel nous enseigne à tuer notre prochain, et c'est ainsi qu'on en agit dans toute la terre*), —όλα αυτά τα βρίσκουμε ανασχηματισμένα στο κείμενό μας (βλ. εκτός της εικόνας που αναφέρθηκε πιο πάνω, «τιμητικής» για τους βαρβάρους = υποτιθέμενους Ρως με το *τὸ πρὶν αὐτοῖς ἦσαν καὶ δίκαιον*, και την παρακάτω φράση —σπαζοκεφαλιά στο κείμενό μας: *Οὐδὲ γὰρ τῶν οἰκειοτάτων φειδῶ τις εἰσῆει αὐτοῖς*, 257.II.1). Η αστειολογία του Βολταίρου σχετικά με την περίφημη θέση «Όλα γίνονται προς το καλύτερο» στις περιπτώσεις των δεινών, που ενσκήπτουν στα πρόσωπα του *Candide*, θα μπορούσε, νομίζω, να αντικατοπτρίζεται στη φράση, *Ἀνακωχῆς δ' οὐδαμῶθεν προσδοκωμένης* (256.I.3) που μοιάζει να είναι μια αντίθεση στην παραπάνω θέση του Pangloss, αντίθεση που συναντούμε σχε-

17. I. Ševčenko, *The Date and Author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus*, σ. 166.

18. Χρησιμοποίησα την έκδοση: Voltaire. *Candide, L'Ingénu, L'Homme aux quarante écus*. Texte établi et présenté par Pierre Grimal, Paris 1957.

τικά συχνά στον *Candide*: (π.χ. ch. XXVIII, 110: «Eh bien! Mon cher Pangloss, lui dit *Candide*, quand vous avez été pendu, disséqué, roué de coups, et que vous avez ramé aux galères, avez-vous toujours pensé que tout allait le mieux du monde?»).

Η φοβερή χιονοθύελλα και η διανυκτέρευση του *Candide* στο ύπαιθρο ανάμεσα σε δύο αυλάκια (ch. II, 2: *Ce que devint Candide parmi les Bulgares*), μεταμορφώθηκε από τον Hase στην περιγραφή της χιονοθύελλας κατά τη διάρκεια της πορείας του στρατεύματος, όταν σαν «κλίνας και έπικλίνας» χρησιμοποιούνταν «τὴν νύκτα αἱ ἀσπίδες» (256.I.4). Το πέραςμα του *Candide* και του υπηρέτη του *Cacambo* με μονόξυλο ακολουθώντας το ρεύμα ενός ανώνυμου ποταμού, για να φτάσουν στη χώρα *Eldorado* (ch. XVII, 57) θυμίζει πολύ τη διαπόρθμευση στον Δνείπερο (Ίστρον — 254.I.1). Η ευνοϊκή υποδοχή από τον βασιλιά αυτής της μυθικής χώρας και «un beau spectacle de leur départ» όταν «le roi embrassa tendrement les deux vagabonds» (ch. XVIII, 63), βρίσκουν απόλυτη αναλογία και αντιστοιχία στην επίσκεψη του «τοπάρχου» πρὸς τὸν κατὰ τὰ βόρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλεύοντα, δηλαδή, υποτίθεται, προς τον Ρώσο ηγεμόνα (και ἀπῆειν, ἵνα τὰ ἡμέτερα σωθῶσι καὶ ἐνέτυχον αὐτῷ ὡς αὖξαιτ' ἂν μάλιστά τις (259.III. Πρβλ. στο *Candide*: *Candide et Cacambo sautèrent au cou de sa Majesté, qui les reçut avec toute la grâce imaginable et les pria poliment à souper*). Είναι αλήθεια ότι στη θέση του κοπαδιού των κόκκινων κριαριών φορτωμένων με χρυσάφι, αστραφτερές πολύτιμες πέτρες και διαμάντια, ο (Ρώσος) ηγεμόνας έκανε στον βυζαντινό πολέμαρχο ένα πιο πρακτικό δῶρο: Ἐκεῖνος μὲν παντὸς μᾶλλον μεῖζον τὸ πρᾶγμα ἐλογίσατο, ἐμοὶ δὲ τὴν τῶν Κλημάτων ἀρχὴν αὐθις ἀσμένως πᾶσαν ἔδοτο, καὶ προσέθηκε καὶ σατραπειὰν ὅλην, ἔν τε γῆι τῇ αὐτοῦ προσόδους ἐπετειούς ἱκανὰς ἐδώρησατο (259.III).

Τα χειροκροτήματα και οι φιλοφρονήσεις που οι Ορειλλίωνες χάρισαν στους αιχμαλώτους τους (τον *Candide* και τον υπηρέτη του), τους οποίους παρ' ολίγο να φάνε, περνώντας τον *Candide* για έναν Ιησούιτη (η παρεξήγηση όμως διασαφηνίσθηκε και «les Oreillons délièrent leurs deux prisonniers, leur firent toutes sortes de civilités, leur offrirent des filles, leur donnèrent de rafraichissements, et les reconduisirent jusqu' aux confins de leurs États, en criant avec allégresse: «Il n'est point jésuite, il n'est point jésuite!») απηχούνται στα χειροκροτήματα, τα οποία κάποιοι «εγχώριοι» χάρισαν στον «συγγραφέα» του κειμένου μας (255.I.3: καὶ δὴ ἐξίημεν, δορυφορούμενοι παρὰ τῶν ἐγχωρίων διαφανῶς, πάντων εἰς ἐμὲ τὰς χεῖρας ἀνακροτούντων, καὶ βλεπόντων ὡς πρὸς οἰκεῖον αὐτοῦ ἕκαστος, καὶ τὰ μέγιστα εὐχομένων. Το γεγονός ότι στον *Ingénu* οι Ἀγγλοι «faisaient des actes d'hostilité sans avoir déclaré la guerre au roi de France» και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το ότι «la province (Bretagne) était exposée» (ch. VII, 146) αντικατοπτρίζεται ίσως σε εκείνο το χωρίο του κειμένου μας, όπου λέγονται τα εξής: Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου, πόλεμος

ἡμῖν ἀκηρυκτὶ καὶ βαρβάρους ἐγένετο, ἐν ᾧ οὕτε ἐπεμίγνουν ἔτι παρ' ἡμῖν (257.II.2). Ακόμη και η «ψευδοβουλγαρική» ατμόσφαιρα που κυριαρχεί στον *Candide* δεν πρέπει να είναι αυτή που έκανε τον Hase να εισαγάγει στο κείμενό του την ελληνική έκφραση «*λεία Μυσῶν*» (257.II.1), έχοντας υπ' όψη τη συνηθισμένη ονομασία «*Μυσοί*», που οι Βυζαντινοί απέδιδαν στους Βουλγάρους.

Πάντα σε σχέση με το θέμα μας, δεν μπορεί κανείς να μη δώσει προσοχή στους Ρώσους κάτω από την Αζοφική που arrivent sur des bateaux plats (*Candide*, ch. XII, 42), στον δυστυχισμένο, έκπτωτο ήδη από μωρό παιδί αυτοκράτορα της Ρωσίας Ιβάν (L'Ingénu, ch. XXVI), στις σκέψεις για το κακό που «είναι παντού το ίδιο» (στο ίδιο, ch. XXX): ἐν ὁμοίῳ τό τε τοῦ χειμῶνος καὶ τὸ τῶν πολεμίων ὑφωρᾶτο κακὸν (256.I.4), στην τάση των λαών να αποδίδουν στον εαυτό τους καταγωγή (στο ίδιο, ch. XI) κτλ, αν και, θα έλεγε κανείς, στο κείμενό μας δεν υπάρχουν άμεσες αναλογίες. Υπάρχουν όμως κάποιες άλλες λεκτικές συμπτώσεις, καθεμιά από τις οποίες όμως χωριστά ίσως να μην είναι τόσο πειστική, συνολικά όμως μου φαίνονται ενδεικτικές, π.χ.: η έκφραση τῆς πρὸς τὰ οἰκεῖα μνήμη τις ἐπανόδου (255.I.2) απαντά στον Ingénu, ch. I, 123: qu'il était venu, et allait s'en retourner. Η λέξη οἱ πρόσκοποι (256.I.4) υπάρχει και στον *Candide*, ch. XVI. Η φράση: ὕπνος δὲ καὶ τὰ ἐξ ὀνείρων φαντάσματα, ὥσπερ φοβηθέντα κάκεινα, πάντα ἀπέστησαν (257.I.4) μπορεί να βρει αντιστοιχία στον *Candide*, ch. XI, 39: «bientôt après, mes sens accablés se livrèrent à un sommeil qui tenait plus de l'évanouissement que du repos». Ο όρος οἱ ὑπήκοοι (257.II.1) έχει αντιστοιχία στον Ingénu, ch. VIII, 149: «six cent mille sujets très utiles, mais il s'en fait des ennemis». Τα άστρα και, ιδιαίτερα, ο Κρόνος μνημονεύονται τόσο στο κείμενό μας όσο και στον Ingénu, ch. XI, κτλ.

Την προσοχή μας προσελκύει ακόμη το γεγονός ότι ως κύριος του κάστρου στη Βεστφαλία, όπου είχε περάσει την παιδική του ηλικία ο *Candide*, εμφανίζεται ένας βαρώνος, τον οποίο οι αυλικοί του appelaient Monseigneur, et ils riaient quand il faisait des contes (ch. I, 10). Μήπως αυτό έδωσε στον Hase την ιδέα να «πειράξει» τον Monseigneur Nicolas Rumjantsev; Επειδή έτσι απευθύνεται στον κόμητα στις επιστολές του. Όχι λιγότερο αξιοσημείωτη μου φαίνεται ότι είναι και η γνώμη για τον Milton που εκφράζει ένας «ευγενής Βενετσιάνος» seigneur Procurante, από τον Ingénu: «Ce barbare qui fait un long commentaire de premier chapitre de la Génèse en dix livres de vers durs, ce grossier imitateur des Grecs, qui défigure la Création <...>. Ni moi ni personne en Italie n'a pu se plaire à toutes ces tristes extravagances» (ch. XXV, 98). Μήπως αυτό μοιάζει με το ρόλο που ανέλαβε ο Hase ως «μιμητής των Βυζαντινών»; Μήπως το ίδιο το σχέδιο του Hase θυμίζει κατά τύχη τον υπότιτλο του Ingénu, που έχει ως εξής: «Histoire véritable tirée des manuscrits du père Quesnel», δηλαδή ενός θεολόγου Janséniste, στον οποίο απο-

δίδει το διήγημά του ο Βολταίρος, εξ αιτίας της τότε λογοκρισίας; Και, γενικά, μήπως ο Hase παρομοίαζε τον εαυτό του με τον Βολταίρο που —όπως είναι γνωστό— έπαιρνε πολύ θάρρος στις σχέσεις του με την αυτοκράτειρα πασών των Ρωσιών; Περιορίζομαι να ελπίζω ότι, κάποια μέρα, θα βρεθεί ένα γραπτό στοιχείο που θα ρίξει ένα επιπρόσθετο φως σε αυτή την ως τώρα ανεξήγητη ιστορία.

*Ινστιτούτο Ιστορίας
Ρωσικής Ακαδ. Επιστημών
Τμήμα Πετροπόλεως*

ΠΡΟΝΟΙΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΙ-ΛΑΪΚΟΙ
Η ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (12ος-15ος ΑΙ.)*

Το βυζαντινό Κράτος, από τα μέσα του 11ου αιώνα μέχρι και την τελική κατάλυσή του, εμφανίζει σταδιακά πτωτική τάση σε πολλούς τομείς της κρατικής του υπόστασης —διεθνές γόητρο, αμυντική ικανότητα, οικονομική ευρωστία, νομισματική σταθερότητα. Αλλά, όπως και στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται, η διαδικασία παρακμής ενός κράτους δεν συμβαδίζει απαραίτητα με την ατομική οικονομική παρακμή των υπηκόων του· μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Έτσι και στο Βυζάντιο, καθώς τα δημόσια οικονομικά χειροτερεύουν πολλά εύπορα πρόσωπα, φυσικά ή νομικά, γίνονται ευπορότερα και μάλιστα με τις «ευλογίες» του Κράτους. Ο ίδιος ο βυζαντινός αυτοκράτορας τους παραχωρεί όλο και περισσότερα προνόμια οικονομικής φύσεως είτε επιλέγοντας να επιδείξει κατ' αυτόν τον τρόπο την εύνοιά του είτε υποχωρώντας στις συνεχείς απαιτήσεις ισχυρών υπηκόων του για νέες παροχές.

Έμμεσες και άμεσες οι κρατικές αυτές παραχωρήσεις είναι, αντιστοίχως, η γνωστή από παλαιότερα *έξκουσεία*, δηλαδή φοροαπαλλαγή ιδιόκτητων κτήσεων από δευτερεύοντες κατά κύριο λόγο φόρους, και η νέου τύπου παροχή, η *πρόνοια* ή *οίκονομία*, δηλαδή πρόσκαιρη παραχώρηση ετήσιων χρηματικών προσόδων (*ποσών*) προερχόμενων από δημόσια κτήματα και φορολογούμενους *παροίκους*¹. Πρόθυμοι αποδέκτες *έξκουσείας* αλλά και επίμονοι διεκδικητές *πο-*

* Δεν θα ήθελα να συμμετάσχω με οποιοδήποτε άλλο θέμα σ' αυτό το τελικό Αφιέρωμα στον Δάσκαλο που με εισήγαγε στο δύσκολο και γοητευτικό πεδίο έρευνας των βυζαντινών θεσμών και ιδιαίτερα της βυζαντινής *πρόνοιας*. Η επίμονη αρχική προτροπή του αείμνηστου Καθηγητή Ιωάννη Καραγιαννόπουλου, στα τέλη του 1983, προσανατόλισε οριστικά την έρευνά μου και απέδωσε έως τώρα τη διατριβή του 1990 και αρκετές μικρότερες μελέτες. Με το άρθρο αυτό, βασισμένο σε παλαιότερη ανακοίνωσή μου (*Clergy and Laity «Opponents» in Claims for Privileges and Land from the Twelfth to the Fourteenth Century, Byzantine Macedonia*, Melbourne 1995, σ. 16, υπό δημοσίευση), ανταποκρίνομαι καθυστερημένα στην επιθυμία του να δημοσιεύσω την ελληνική της απόδοση σε κάποιο από τα υπό την εποπτεία του περιοδικά, «απαίτηση» που επανέλαβε αρκετές φορές —με τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εξέφραζε πάντοτε τις επιστημονικές απόψεις και συμβουλές του...

1. Οι προνομιακές αυτοκρατορικές παραχωρήσεις αντιστοιχούσαν κατ' αρχήν σε κρατικά έσοδα από τη γη και τους καλλιεργητές της και, μόνον ελλείψει αυτών, στην παραχώρηση κυρίως εγκαταλελειμμένης (*έξαλειμματοῦς* ή *χλασματικοῦς*) γης. Πρβλ. σχετικά και την επισήμανση ότι επί Παλαιολόγων τα παραχωρηθέντα από το Κράτος αποτελούσαν το σύνολο της καλλιεργήσιμης γης της αυτοκρατορίας σε: Hélène Glykatzis - Ahrweiler, *La concession des droits incorporels, donations conditionnelles...*, *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines*, II, Beograd 1964, σ. 103-114 (= Hélène Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de By-*

σοτήτων οίκονομίας, εμφανίζονται τόσο οι εκκλησιαστικοί, συνήθως ως εκπρόσωποι κάποιας μονής, όσο και οι λαϊκοί, στρατιωτικοί και μη, λιγότερο ή περισσότερο πλούσιοι και σημαντικοί στην κρατική ιεραρχία². Όλοι αυτοί οι προνομιοῦχοι υπήκοοι συχνά αντιδικούν μεταξύ τους, ως κάτοχοι βεβαίως προνοιών ή οίκονομιῶν, και υποβάλλονται στην κρίση των αρμόδιων αυτοκρατορικών υπαλλήλων ή ζητούν την επίλυση της διαφοράς τους από τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Αυτή είναι η εικόνα που σχηματίζουμε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών, για όλη σχεδόν την αυτοκρατορία και ιδιαίτερα για ορισμένες περιοχές της. Μεταξύ αυτών εξέχουσα θέση κατέχει η Μακεδονία³, τόπος φύσει και θέσει πρόσφορος για τέτοιου είδους παροχές και διεκδικήσεις, όπως εικάζουμε και πληροφορούμαστε από το πλούσιο, ευτυχώς, αρχειακό υλικό που την αφορά.

Από τα αρχεία των αθωνικών και άλλων μακεδονικών μονών ανασύρθηκαν και μελετήθηκαν πλήθος εγγράφων με την υπογραφή βυζαντινών αυτοκρατόρων και κρατικών υπαλλήλων, τα οποία ασχολούνται με την παραχώρηση προνομίων και προσόδων, αλλά και την κατά διαστήματα απογραφή και τον έλεγχο αυτών των κρατικών παραχωρήσεων. Όπως είναι φυσικό, εφ' όσον τα αρχεία μας είναι μοναστηριακά, οι περισσότερες πηγές αναφέρονται κατά κύριο λόγο στις μοναστηριακές κτήσεις και κατά δεύτερο λόγο σ' εκείνες των λαϊκών προσώπων, οι οποίες συνήθως είχαν κάποια σχέση με τη μονή-γαιοκτήμονα. Σπανιό-

zance, London V.R. 1971, I), σ. 113. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ευρύτατη, αλλά θεωρώ ότι είναι αρκετά γνωστή και οπωσδήποτε η παράθεσή της στην παρούσα μελέτη θα ήταν υπερβολή (βλ. και στην επόμενη υποσημείωση).

2. Σχετικά, γενικότερα, με τις σχέσεις μονών και λαϊκών ως κατόχων γης βλ. P. Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, *Dumbarton Oaks Papers* 4 (1948) 53-118 (= P. Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London V.R. 1973, I). – G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, μετάφραση H. Grégoire - P. Lemerle, (Corpus Bruxell. Hist. Byz. Subsidia I), Bruxelles 1954, σ. 92-179. – Πρβλ. και 'Αγγελική Λαΐου-Θωμάδακη, *Η άγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφραση 'Αγλαΐα Κάσδαγλη, 'Αθήνα 1987. Βιβλιογραφία για τα επί μέρους θέματα και για τα αναφερόμενα πρόσωπα, αξιώματα ή τίτλους βλ. στις πρόσφατες εκδόσεις των πηγών, όπου και παραπέμπω, θέλοντας να μην επιβαρύνω ένα άρθρο με εξαντλητική δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Ειδικά για τα πρόσωπα των Παλαιολογείων χρόνων βλ. και στο γνωστό *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 1976 (στο εξής *PLP*). Εξ άλλου, αρκετά από τα αναφερόμενα εδώ έγγραφα έχω ήδη παρουσιάσει και σχολιάσει αναλυτικά, εξετάζοντάς τα βέβαια από άλλη οπτική γωνία. βλ. Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Ο βυζαντινός θεσμός της «προνοίας»*. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του, Θεσσαλονίκη 1990, διδ. διατριβή σε δακτυλογραφημένη μορφή και ηλεκτρονική (thesis.ekt.gr/1457), υπό τελική έκδοση, όπου εξαντλητική βιβλιογραφία και για τους θεσμούς κ.ά. τεχνικούς όρους.

3. Σχετικά με τις πόλεις και τα χωριά, καθώς και τα τοπωνύμια που θα αναφερθούν βλ. γενικά J. Lefort, *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographies sur la Macédoine orientale au Moyen Age, I: La Chalcidique occidentale*, (Travaux et Mémoires..., Monographies 1), Paris 1982. – Vassiliki Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, (Réalités byzantines), Paris 1989. Ειδικότερα βλ. στα σχόλια των εκδοτών των εγγράφων.

τερα, ένα από τα έγγραφα αφορά αποκλειστικά και μόνον σ' ένα λαϊκό γαιοκτήμονα που ευνοείται από κρατική παραχώρηση.

Απ' όλες βέβαια τις σχετικές με το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας μαρτυρίες που έχουν ληφθεί υπ' όψιν για τη διαπραγμάτευση του θέματος, είναι δυνατόν να αναφερθούν εδώ ενδεικτικά μόνον στοιχεία για τον 12ο, τον 13ο και κυρίως τον 14ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 15ου, όσο διαρκεί ο απόηχος σημαντικών γεγονότων του προηγούμενου αιώνα⁴. Ας εξετάσουμε όμως κατ' αρχάς αναλυτικά τα δεδομένα ορισμένων εγγράφων, που παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

Μια μακροχρόνια διένεξη μεταξύ της αγιορειτικής μονής της Μεγίστης Λαύρας και κάποιων λαϊκών γειτόνων της περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες σε μακροσκελές, αλλά ακέφαλο και λίγο συγκεχυμένο⁵, έγγραφο του Νοεμβρίου 1162⁶, που φέρει τη σφραγίδα του δουκός Θεσσαλονίκης Ιωάννου Κοντοστεφάνου⁷. Τόσο οι μοναχοί όσο και οι γείτονές τους κατείχαν, από κρατική προφανώς παραχώρηση, προάστεια, τα οποία, αν και είχαν το ίδιο όνομα (Ἀρχοντοχώριον), ήσαν σαφώς περιορισμένα και χωρισμένα μεταξύ τους από μικρό ποτάμι⁸. Το μοναστηριακό κτήμα θα αποτελούσε μέρος της οίκονομίας της μονής, ενώ το άλλο, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, ήταν ένα από τα πολλά δημόσια κτήματα που είχε δοθεί σε ιδιώτες ως πρόνοια. Πολλά χρόνια πριν από τη σύναξη του εγγράφου μας είχε αρχίσει η διαμάχη του μοναστηριού με τους τότε γείτονές του Ανδρέα Ρωμανό Ρεντινό και Θεότιμο και Λέοντα Λουκίτες, στρατιώτες και συγκατόχους του προνοιακού προαστείου· η τότε ρύθμιση, με κρατική παρέμβαση κατά τον Δεκέμβριο του 1118⁹, προέβλεπε τη δυνατότητα κάποιων παροίκων των προνοιαρίων αυτών να καλλιεργήσουν ένα τμήμα του προαστείου της μονής, χωρίς όμως να εγκατασταθούν εκεί και για όσο διάστημα μό-

4. Εξ άλλου, λίγες είναι οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την περιοχή της Μακεδονίας από τον 12ο αιώνα και μέχρι το τέλος της φραγκοκρατίας, όπως επισημαίνει —αρχολούμενος με μία αγιορείτικη μονή ως γαιοκτήμονα— και ο J. Lefort, *Une grande fortune foncière aux Xe-XIIIe siècles: Les biens du monastère d'Iviron, Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles) - Bilan et perspectives de recherches, Rome 10-13 octobre 1978*, (Coll. de l'École Française de Rome 44), Rome 1980, σ. 727-742, στη σ. 739. Σπάνια είναι και τα αυτοκρατορικά έγγραφα μεταξύ 1383 και 1403, οπότε η Ανατολική Μακεδονία βρίσκεται στα χέρια των Τούρκων (βλ. G. Ostrogorskij, *Autour d'un prostagma de Jean VIII Palaeologue, Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 10 (1967) 63-85, στη σ. 83), καθώς και μεταξύ 1344-1355, εποχή της επικυριαρχίας των Σέρβων· στη δεύτερη αυτή περίπτωση όμως έχουμε πολλά —αντίστοιχα με τα βυζαντινά— έγγραφα του Στεφάνου Dušan (βλ. πιο κάτω και σημ. 76).

5. Για τον κυριότερο λόγο της συγχύσεως βλ. πιο κάτω, σημ. 10.

6. *Actes de Lavra*, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, συνεργ. Denise Papachrysanthou, I-IV, (Archives de l'Athos V, VIII, X, XI), Paris 1970-1982 (στο εξής *Lavra*) I, αρ. 64.

7. Ο.π., στ. 113-114 και σ. 329.

8. ... καταρύακον, ὃ Τζερνάχοβα ἐπονομάζεται... (βλ. ὁ.π., στ. 34-44 και 56-57).

9. Ἡ το 1119. Βλ. για την αμφισβήτηση της χρονολογίας, ὁ.π., σ. 328 και 330.

νον θα ήσαν κάτοχοι του άλλου προαστείου οι τρεις στρατιώτες. Εν τούτοις, ο νέος κάτοχος της πρόνοιας κῦρ Παγκράτιος Ἀνεμᾶς επιτρέπει στους παροίκους του όχι μόνον να συνεχίζουν την καλλιέργεια του τόπου αυτού της μονής της Λαύρας, αλλά και να είναι εγκατεστημένοι εκεί· ισχυρίζεται βεβαίως ο πρόνοιας ότι τα σπίτια που έχουν κτίσει οι πάροικοι υπήρχαν ήδη την εποχή που παραχωρήθηκε το προάστειο σ' αυτόν. Ἐνα δεύτερο πρόβλημα στις σχέσεις προνοιαρίου-μονής, η ευθύνη του ίδιου του Ανεμά για το γεγονός της μετοίκησης οκτώ παροίκων της μονής στο δικό του προάστειο με τις ενέργειες κάποιου Κοσκινᾶ¹⁰, παραμένει αδιευκρίνιστο. Η απόφαση του Κοντοστέφανου ικανοποιεί τις απαιτήσεις της μονής, εφ' όσον της επιστρέφονται οι οκτώ πάροικοι και «αφαιρούνται» οι οικίες των παροίκων του Ανεμά από το δικό της Ἀρχοντοχώριον. Αυτοί οι τελευταίοι μάλιστα, αφού παρηγγέλθησαν ἐπιφωνηματικῶς να μην επιστρέφουν ποτέ εκεί, υποσχέθηκαν μαζί με τον κυρ Παγκράτιο φυλάξει τὴν παργγελίαν¹¹.

Με έγγραφό τους κατά τον Σεπτέμβριο του 1265¹² οι αδελφοί Ἰωάννης, Κωνσταντῖνος και Μιχαήλ, γιοι του μη ζώντος πλέον πανσεβάστου σεβαστοῦ κῦρ Δημητρίου τοῦ Σπαρτηνοῦ, αναγνωρίζουν και επικυρώνουν την αφιέρωση που είχε κάνει ο πατέρας τους στη μονή Χιλανδαρίου και προσαφιερώνουν την υπόλοιπη γῆ που τους ανήκει στο ίδιο χωριό. Ἐτσι το μοναστήρι αποκτά το δικαίωμα κατοχής του ἐκ δωρεᾶς βασιλικῆς διὰ χρυσοβούλλων χωρίου τους και ενός εγκατεστημένου εκεί παροίκου¹³, για τη σωτηρία της ψυχῆς του αυτοκράτορα, του πατέρα τους και της δικῆς τους¹⁴.

Την εξαπάτηση των κρατικών υπηρεσιών από ένα ιδιώτη αποκαλύπτει ὁρισμός του Ἀνδρονίκου Β' προς τον δομέστικον τῶν δυτικῶν θεμάτων Γεώργιο Στρατηγὸ και τον κῦρ Νικόλαο Θεολογίτη, κατά τον Αύγουστο του 1312¹⁵. Η υπόθεση ανακινήθηκε από τους μοναχούς της μονής Αγίου Ἰωάννου Προδρόμου στο ὄρος Μενόικειον Σερρών, οι οποίοι παρουσίασαν στον αυτοκράτορα έγγραφα (χρυσόβουλλον και ἀπογραφικὰς ἀποκαταστάσεις) που αποδείκνυαν ότι τους είχε από παλαιότερα παραχωρηθεῖ γῆ, σχετικά με την κατοχή της οποίας ὁμως

10. Προσώπου ἀμφιλεγόμενου και χαρακτηριζόμενου από κοινὰ με τον Ανεμά στοιχεία (πρβλ. ὁ.π., σ. 329), του οποίου η αναφορά (ἀπαξ, στ. 8) επιτείνει τελικὰ τη σύγχυση της υποθέσεως.

11. Ὁ.π., στ. 109.

12. *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, ἐκδ. Mirjana Živojinović - Vassiliki Kravari - Chr. Giros, (Archives de l'Athos XX) Paris 1998 (στο ἐξῆς *Chilandar N*), ἀρ. 7 (Ἀφιέρωσης ἔγγραφον).

13. Ὁ.π., στ. 5-6 και 14-17· η γραφή διὰ χρυσοβούλλων ἐπιλέγεται στη νέα ἐκδοση των ἐγγράφων ἀντὶ της διὰ χρυσοβούλλου της πρώτης ἐκδόσεως, βλ. *Actes de Chilandar*, ἐκδ. L. Petit - B. Korablev, I-II, (*Actes de l'Athos V*), *Βυζαντινὰ Χρονικά / Vizantijskij Vremennik* 17 (1911) και 19 (1915), Παράρτημα (στο ἐξῆς *Chilandar*), I, ἀρ. 6.2-4, 28-30 και 33-34, ἀντιστοιχῶς.

14. *Chilandar N*, I, ἀρ. 7.17-18, και *Chilandar*, I, ἀρ. 6.31-33.

15. *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, ἐκδ. A. Guillou, (Bibliothèque byzantine, Doc. 3), Paris 1955 (στο ἐξῆς *Prodrome*), ἀρ. 5.

αντιμετώπιζαν προβλήματα με τον, προφανώς γείτονά τους, οίκεϊο του αυτοκράτορα Γεώργιο Τρουληνό. Παλαιότερες σχετικές ενοχλήσεις του ανάγκασαν τους δυναστευομένους μονάρχους να επιζητήσουν «κρίσιν»¹⁶, η πραγματοποίηση της οποίας, με ορισμό της αύγουστας Άννας, δικαίωσε το μοναστήρι και υποχρέωσε τον καταδικασθέντα Τρουληνό να υποσχεθεί εγγράφως ότι δεν θα αμφισβητήσει το αποτέλεσμά της και στο εξής θά ἀπέχη τέλεον τῆς τοιαύτης γῆς¹⁷. Για αρκετό διάστημα (περίπου 30 χρόνια¹⁸) οι μοναχοί κατείχαν ἀνενόχλητοι το κτήμα τους. Προσφάτως όμως ο Τρουληνός, με την ευκαιρία της συντάξεως πρακτικού για την οίκονομία του, δολιευσάμενος καὶ ἀπατήσας ἡμᾶς¹⁹, όπως ο ίδιος ο αυτοκράτορας ομολογεί, κατόρθωσε να συμπεριληφθεί η επίμαχη γη στα παραχωρούμενα σ' αυτόν δημόσια κτήματα και έτσι, δραξάμενος ἀφορμῆς, ἤπλωσε καὶ κατεχράτησε ταύτην εκδιώκοντας τους μοναχούς²⁰. Τί δίκαιον είχε να ενεργήσει έτσι, αναρωτιέται ο αυτοκράτορας για να καταλήξει, ότι ἐπραξε ο οίκεϊος του κάτι ἐντελῶς ἄδικον καὶ παράλογον²¹. Ανάλογη είναι και η τελική απόφαση του Ανδρονίκου· οι αποδέκτες του ορισμού υπάλληλοί του οφείλουν να φροντίσουν αμέσως ώστε το μεν μοναστήρι να κατέχει στο εξής την επίμαχη γῆν χωρίς ἐμποδισμόν καὶ καταδυναστείαν εκ μέρους του Τρουληνού, το δε πρακτικό του τελευταίου να διορθωθεί ως προς αυτό το σημείο. Απ' ό,τι γνωρίζουμε, το μοναστήρι απέκτησε το κτήμα ξανά²² και πιθανότατα ο Τρουληνός αποθαρρύνθηκε πλέον οριστικά στις βλέψεις του.

Παρόμοια ιστορία, που διήρκεσε τουλάχιστον μια δεκαετία, συνθέτουν οι μαρτυρίες τεσσάρων άλλων εγγράφων που αφορούν στην ίδια μονή του Προδρόμου. Τα τρία από αυτά (χρυσόβουλλος λόγος του Σεπτεμβρίου 1317²³ και δύο προστάγματα του Απριλίου και του Νοεμβρίου 1325²⁴) υπογράφονται από τον Ανδρόνικο Β'. Ο αυτοκράτορας, επικυρώνοντας κατά το 1317 διάφορες κτήσεις της μονής, αποδέχεται και την παράκληση της κόρης του Σιμωνίδος, κραλαίνης των Σέρβων, και παραχωρεί επί πλέον στο μοναστήρι ένα γειτονικό ἀγρίδιον, τὸ Μονόσπητον²⁵. Το πρόβλημα με το συγκεκριμένο κτήμα είναι ότι το κατείχε ἤδη ο στρατιώτης Νικηφόρος Μαρτίνος ως τμήμα της οίκονομίας του, όπως

16. ... ἀντεκρίθησαν αὐτῶ ... (ό.π., στ. 8).

17. Ό.π., στ. 11-12.

18. Εφ' όσον ο ορισμός της Άννας της Ουγγαρίας, συζύγου του Ανδρονίκου Β', και επομένως η κρίση της αντιδικίας προηγούνται του 1282, έτους θανάτου της αυτοκράτειρας (πρβλ. *Prodrome*, σ. 47).

19. *Prodrome*, αρ. 5.13-14.

20. Ό.π., στ. 15-16.

21. Ό.π., στ. 19 και 21-22.

22. Βλ. *Prodrome*, σ. 47.

23. *Prodrome*, αρ. 7.

24. *Prodrome*, αρ. 16 και 17.

25. *Prodrome*, αρ. 7.15-18.

λεπτομερέστερα δηλώνεται στο πρώτο πρόσταγμα του 1325²⁶. Το έγγραφο αυτό απολύει ο Ανδρόνικος, διότι, αν και είχε δώσει εντολή στα τέλη του 1317 ή λίγο αργότερα, να αποζημιωθεί για την αφαίρεση του αγριδίου με ἴσην ποσότητα ὁ σεβαστός, πλέον, Μαρτίνος²⁷, εκείνος προτίμησε να εκμεταλλευθεί την εἰς τὰ πράγματα σύγχυσιν, τον εμφύλιο προφανώς των δύο Ανδρονίκων, και να κρατήσει το Μονόσπητον²⁸. Ο Ανδρόνικος τώρα, σεβόμενος την αρχική του απόφαση²⁹ για παραχώρηση του αγριδίου στη μονή, τονίζει και πάλι ότι ο Μαρτίνος δεν θα αδικηθεί, καθορίζοντας μάλιστα και την οἰκονομία από την οποία θα προέρχεται το ποσόν που θα αντικαταστήσει το αφαιρούμενο από τη δική του οἰκονομία³⁰. Φαίνεται όμως ότι ο Μαρτίνος πάλι δεν πείθεται³¹ και έτσι ο αυτοκράτορας επανέρχεται λίγους μήνες αργότερα. Στο νέο έγγραφο, αφού εκθέσει στον αρμόδιο δομέστικον Ιωάννη Ταρχανειώτη το ὅλο ιστορικό, δίνει σαφή και κατηγορηματική εντολή για άμεση παράδοση του αγριδίου στη μονή και καταλήγει με αυστηρό και οργισμένο ύφος: *εἰ μὲν θέλει καὶ προαιρεῖται ὁ τοιοῦτος Μαρτίνος ἵνα ἀντὶ αὐτοῦ δέξηται τὴν ῥηθεῖσαν ποσότητα... ἤδη καλόν, εἰ δ' οὐ, ... μέλλει στερεῖσθαι ταύτην. Σημαντική απειλή για έναν κάτοχο οἰκονομίας, αν ληφθεί υπ' ὄψιν ότι είναι μεν πάντοτε πιθανό να επιβληθεί κάποια αλλαγή στις πηγές της προσόδου του, αλλά μάλλον απίθανο να ελαττωθεί το προκαθορισμένο ποσόν της ετήσιας προσόδου του χωρίς σοβαρή αιτία —ἐξ ἄλλου ο Ανδρόνικος ἔκανε ἤδη λόγο στο προηγούμενο έγγραφό του για ἀκεραίαν καὶ ἀνυστέρητον ποσότητα³² του Μαρτίνου μετά την αφαίρεση του αγριδίου. Στο τελευταίο από τα έγγραφά μας, ένα ὀρισμὸν του Αυγούστου 1327³³, ο Ανδρόνικος Γ' ενημερώνει τον πρωτοβεστιάριτην Ανδρόνικο Καντακουζηνό για το ἄλυτο ἀκόμη θέμα τονίζοντας ότι ο Μαρτίνος, λαθὼν καὶ ἀποκρύψας την αυτοκρατορική βούληση, εξακολουθεῖ να κατακρατεῖ το αγρίδιο. Και ορίζει, σε ήπιο αλλά αποφασιστικό τόνο, να ρυθμιστεῖ αμέσως το ζήτημα υπέρ της μονῆς, η οποία στο μέλλον δεν πρέπει να δεχθεῖ ἄλλη καταδυναστείαν ἢ διενόχλησιν καὶ ἐπίθεσιν*

26. Prodrome, αρ. 16.8-10 (...ὑπὲρ ἐκράτει διὰ πρακτικοῦ εἰς τὴν ποσότητα τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ...).

27. Prodrome, ὁ.π., στ. 11-15 και σ. 68-69.

28. Prodrome, αρ. 16.15-17. Πρβλ., σ. 68 σχετικά με τον τρόπο που το κατόρθωσε ως πιστός οπαδός του Ανδρονίκου Β', ενώ την ἴδια εποχή ο ιδρυτής και προστάτης της μονῆς Προδρόμου ἐπίσκοπος Ζιγνῶν υποστηρίζει τον Ανδρόνικο Γ'.

29. ... διὰ τὴν τιμὴν προηγουμένως καὶ τὸ ἀκατάλυτον τοῦ δηλωθέντος χρυσοβούλλου... (ὁ.π., αρ. 16.25).

30. Πράκειται για την οἰκονομία ενός αποθανόντος Σαρακηνού (ὁ.π., στ. 28-32). Η ποσότης του διεκδικούμενου αγριδίου αναφέρεται στα τέσσερα έγγραφα πότε ως 24 (κδ') και πότε ως 30 (λ') ὑπέρπυρα. Το θέμα δεν ἔχει λυθεῖ (πρβλ. Prodrome, σ. 81, σημ. 3) και με απασχολεῖ αλλοῦ, ὅπως ἐξ αρχῆς σημειώσα (βλ. πιο πάνω, σημ. 2).

31. Prodrome, αρ. 17.15-16.

32. Prodrome, αρ. 16.32-33.

33. Prodrome, αρ. 22.

από οποιονδήποτε και πρωτίστως από τον Μαρτίνο³⁴. Ο τελευταίος υφίσταται ήδη τις συνέπειες των ενεργειών του, εφ' όσον θα αποζημιωθεί πλέον από τυχόν διαθέσιμα *ἐξαλειμματικά* (δηλ. εγκαταλελειμμένα) κτήματα³⁵.

Επικύρωση της επιστροφής «αποσπασμένων» παλαιότερα κτημάτων τους επιζητούν οι μοναχοί της αγιορειτικής μονής Δοχειαρίου και την εξασφαλίζουν, κατά τον Μάιο του 1343, με χρυσόβουλλον λόγον του Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου³⁶. Πρόκειται αφ' ενός για γῆν μοδίων χιλίων πεντακοσίων, που παραχωρήθηκε σε στρατιώτες *Βαρβαρηνούς* (δηλ. Βερβέρους) και σ' ένα λαϊκό κάτοχο οίκονομίας, τον Νεοκαστρίτη, και αφ' ετέρου για άλλη γῆν μοδίων τριακοσίων πενήντα, που δόθηκε στον Κομνηνούτζικο και κατόπιν στον Μανουήλ βεσιτάριον (sic) *κατὰ λόγον γονικότητος*³⁷. Η τελευταία αυτή ρύθμιση είχε αποβεί — μάλλον σκόπιμα — προς όφελος των μοναχών, οι οποίοι, διὰ μεσιτείας τοῦ οἰκείου τῷ βασιλεῖ *κῆρ Μανουήλ*, είχαν ήδη αποκτήσει ξανά (1337) τη γη των 350 μοδίων, και μάλιστα με δικαίωμα κατοχής *κατὰ λόγον γονικότητος* ακόμη και μετά τον θάνατο του Μανουήλ³⁸. Ένα άλλο έγγραφο του Σεπτεμβρίου 1344, που υπογράφεται από τον πρωτοβεσιταρίτην Ιωάννην Δούκα³⁹, επικυρώνει και πάλι την κατοχή του πρώτου κτήματος από το μοναστήρι, διότι εν τω μεταξύ υπῆρξε αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του πάνω σ' αυτό. Συγκεκριμένα, ο *ἀπογραφεὺς Χαγερῆς* διενεργώντας απογραφή στην περιοχή *ἀπέσπασε* το κτήμα από το μοναστήρι⁴⁰, ακριβῶς λόγω της προηγηθείσας παραχωρήσεώς του στους Βαρβαρηνούς και τον Νεοκαστρίτη. Ο ηγούμενος βέβαια της μονής διαμαρτυρήθηκε ἐξ αρχῆς για την αδικία και επέτυχε «αντίκριση» με τον απογραφέα⁴¹ *κατὰ* την οποία ομολόγησε μεν ότι ἡ τοιαύτη γῆ *παρὰ τῶν ἀπογραφῶν καὶ πρότερον ἀπεσπάσθη*, ἀλλὰ ισχυρίστηκε ότι δεν είχε ενεργήσει αὐτὸς *δικαίως, ἀλλ' ἀδίκως καὶ παραλόγως*, και για τον λόγο αὐτὸ ο αυτοκράτορας (Ανδρόνικος Γ') είχε δώσει ἐντολὴ να επιστραφεί το κτήμα στο μοναστήρι⁴². Τελικά, ὅταν ἡ διαδικασία φθάνει σε ἀδιέξοδο, λαμβάνεται υπ' ὄψιν ἡ νομὴ του κτήματος ἀπὸ τη μονὴ ἐπὶ τριακόσια χρόνια, γεγονὸς που θεωρεῖται ὡς ἡ ισχυρότερη ἀπόδειξη⁴³,

34. Ό.π., στ. 13-16 και 22-25.

35. Ό.π., στ. 25-26: ... *δοθῇ ἀπὸ ἐξαλειμματικῶν καὶ ἐλευθέρων τινῶν ἰσότοπον* - πρβλ. *ἰσόποσον* στα ἄλλα ἔγγραφα του dossier.

36. *Actes de Docheiariou*, εκδ. Ν. Oikonomidès, (Archives de l' Athos XIII), Paris 1984 (στο *ἐξῆς Docheiariou*), αρ. 21.

37. Ό.π., στ. 4-12. Πρβλ. και σ. 140-141.

38. Βλ. το ἔγγραφο *Docheiariou*, αρ. 18 (*Σιγίλλιωδες γράμματα τοῦ δομεστίκου τῶν θεμάτων Κωνσταντίνου Μαχηρηνοῦ*, Μαΐου 1337) και κυρίως τους στ. 16-17, 19-20 και 25-28.

39. *Docheiariou*, αρ. 23.

40. ... *ἔφθασεν ... ἀποτεμῶν καὶ δημοσιεύσας γῆν ἀπὸ τοῦ ... κτήματος* (ό.π., στ. 1-2 και 5-6). Το ἔγγραφο ἀναφέρεται στον Μανουήλ Χαγερῆ, ἀπογραφέα και ὀρφανοτρόφον (*PLP*, αρ. 30344).

41. Ό.π., στ. 4 (... *ἀντικριθῆ...*).

42. Ό.π., στ. 29-31.

43. ...*νομήν τριακοσίων χρόνων, ἧς οὐδὲν ἰσχυρότερον...* (ό.π., στ. 40). Πρβλ. «*Περὶ νομῆς καὶ*

και έτσι δικαιώνεται τελικά το μοναστήρι.

Κατόπιν υπενθυμίσεως, αν μη επίμονης αίτησης, της μονής Δοχειαρίου θα δόθηκε η αυτοκρατορική εντολή στην οποία ανταποκρίνεται κατά τον Μάιο του 1355 ο μέγας διοικητής Ιωάννης Δούκας Βαλσαμών⁴⁴ παραδίδοντας στο μοναστήρι ένα χωριό και γήν χιλίων μοδίων, που του ανήκαν και παλαιότερα μετά από αυτοκρατορική παραχώρηση. Τα δικαιώματά της πάνω στο χωριό είχε χάσει η μονή όταν αυτό της «αφαιρέθηκε» για να παραδοθεί στον από τῶν δυσικῶν ἀρχοντοπούλων Μιχαήλ Πιτζικόπουλο, που δεν ζει πλέον. Αντιστοίχως, έπαψε να κατέχει τη γη όταν νέος δικαιούχος ορίστηκε από το Κράτος ο από τοῦ Θεσσαλονικαίου μεγάλου ἀλλαγίου Θεόδωρος Μουζάλων. Το δεύτερο από τα κτήματα αυτά είχε ήδη επιστραφεί στο μοναστήρι με πρόσταγμα της αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας⁴⁵ μετά τον φόνο του Μουζάλωνος από τους Τούρκους.

Μοναδικό από απόψεως περιεχομένου είναι έγγραφο του 1393 (χρисиμό-γραφον), το οποίο αποτελεί απόφαση εκκλησιαστικού δικαστηρίου υπό τον μητροπολίτη Σερρών Ματθαίο, σχετικά με την κατοχή μισού χωριού⁴⁶. Στην υπόθεση εμπλέκονται τέσσερις μονές του Αγίου Όρους και της Θεσσαλονίκης, ως κύριοι και όχι κάτοχοι γης, και ένας λαϊκός, ο Δημήτριος Λάσκαρις, ο οποίος κατέχει ως πρόσκαιρη κτήση, ως πρόνοια, το ένα ήμισυ του χωριού Άχιανός. Βασιζόμενος σ' αυτό το δεδομένο ο Λάσκαρις αγοράζει από τη μονή Ακαπνίου το υπόλοιπο ήμισυ, του οποίου δεν είχε έως τώρα την κατοχή, κάνοντας χρήση του δικαίου τῆς ἀνακοινώσεως, της άμεσης δηλαδή γειτονίας. Το αγόρασε όμως, όπως φαίνεται, για να προσφέρει υπηρεσία στη μονή Κουτλουμουσίου, η οποία και του έδωσε τα χρήματα της αγοράς, εφ' όσον η ίδια δεν μπορούσε να προβάλει ούτε καν δίκαιον πλησιασμού, δηλαδή σχέση απλής γειτονίας⁴⁷. Αμέσως κατόπιν ο Λάσκαρις αφιερώνει το τμήμα αυτό του χωριού στη μονή Κουτλουμουσίου. Αλλά οι μοναχοί του Χιλανδαρίου προσβάλλουν την πώληση ως παράνομη, αναφέροντας ότι ο Λάσκαρις ήταν απλώς ο κάτοχος και όχι ο κύριος του ενός τμήματος του χωριού και επομένως κακώς εκμεταλλεύθηκε το δικαίωμα της γειτονίας (ἀνακοινώσεως) για να προτιμηθεί ως αγοραστής, ενώ οι ίδιοι έχουν, ως κύριοι γης, νόμιμο δικαίωμα πλησιασμού προς το πωλούμενο. Η εξέταση της υποθέσεως απέδειξε ότι η μονή Κουτλουμουσίου και ο Λάσκαρις ενήρ-

δεσποτείας» σε Κωνσταντίνου Άρμενοπούλου *Πρόχειρον Νόμων ἡ Έξάβιβλος*, έκδ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σ. 98-107.

44. *Docheiariou*, αρ. 29.

45. Βλ. ό.π., στ. 8-9 και σ. 192. Πρβλ. επίσης, σ. 209.

46. *Actes d'Esphigménou*, έκδ. J. Lefort, (Archives de l'Athos VI), Paris 1973 (στο εξής *Esphigménou*), αρ. 30.

47. Σχετικά με τους δύο όρους και το δίκαιον προτιμήσεως, στο οποίο στηρίζεται το σχεπτικό της αποφάσεως, βλ. πιο κάτω και σημ. 59 και 64.

γησαν «δολίως»⁴⁸, πράγμα που ο τελευταίος εμπράκτως και εγγράφως αποδέχθηκε. Εν τω μεταξύ όμως εμφανίσθηκαν και οι Εσφιγμενίτες μοναχοί προβάλλοντας εκείνοι τώρα δικαιώματα άνακοινώσεως. Ο επιτόπιος έλεγχος αποδεικνύει ότι πράγματι αυτοί είναι οι πλησιέστεροι γείτονες και έτσι τελικά κερδίζουν την υπόθεση, με τη συναίνεση και του ίδιου του Λάσχαρι.

Ενδεικτική για τις σχέσεις λαϊκών και εκκλησιαστικών κατόχων κρατικών προσόδων (οίκονομιων) είναι και η περίπτωση «συνυπάρξεως», με καθεστώς όχι πλέον γειτονίας αλλά συγκατοχής χωριών. Μαρτυρείται στο πρακτικό παραδόσεως κτημάτων της μονής Δοχειαρίου, που υπογράφουν τον Μάιο του 1409 οι αρμόδιοι κρατικοί υπάλληλοι, οι δοῦλοι του αυτοκράτορα Παῦλος Γαζής και Γεώργιος Πρίγκιψ. Μετά τη συνηθισμένη απαρίθμηση των παροίκων τεσσάρων χωριών —περιλαμβανομένων ασφαλώς στην οικονομία της μονής— και την αναγραφή των περιουσιών τους και του αναλογούντος τέλους, διευκρινίζεται ότι το σύνολο του οφειλόμενου ποσού θα καταβάλλουν οι πάροικοι αυτοί στους κατά καιρούς *προνοιαρίους*, ενώ προς τους *τιμιωτάτους μοναχούς* θα παρέχουν, επιδεικνύοντας και *τήν προσήκουσαν τιμήν καὶ εὐπείθειαν*, τις συνηθισμένες αγγαρείες, κάποιες δευτερεύουσες φορολογικές επιβαρύνσεις και *ἄλλο πᾶν, ὅπερ ἔχουσι δίκαιον συνήθως λαμβάνειν ἐκ τῶν τοιούτων χωριῶν*⁴⁹.

*

Από τα δεδομένα των εγγράφων που είδαμε αρκετά λεπτομερώς και πολλών άλλων παρόμοιου περιεχομένου, παρατηρούμε ότι:

I. Είναι εμφανής η διάθεση του υστερο-βυζαντινού Κράτους, την οποία εξ αρχής επισημάναμε, να επιδαφιλεύει οικονομικές παροχές στα εκκλησιαστικά ιδρύματα και στους λαϊκούς εκπροσώπους μέσης και ανώτερης τάξης, όχι μόνον απαλλάσσοντάς τους από την καταβολή φόρων με προνόμια *έξκουσσείας*, αλλά παραχωρώντας επί πλέον την πρόσκαιρη απολαβή κάποιων εσόδων του, κυρίως φορολογικών, ως *πρόνοια* ή *οίκονομία*. Αν και τα σωζόμενα από την περιοχή της Μακεδονίας έγγραφα είναι πολλά, το γεγονός της διατηρήσεώς τους στα μοναστηριακά κυρίως αρχεία δεν επιτρέπει στατιστικά συμπεράσματα για την ποσοτική ή την ποιοτική υπεροχή τέτοιων παροχών σε λαϊκούς έναντι όσων παραχωρήθηκαν σε εκκλησιαστικούς, ή το αντίστροφο. Μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν σχετικά, περισσότερο πιθανές βέβαια όταν βασιζονται σε ιστορικά δεδομένα ή στην κατά καιρούς γνωστή διάθεση των αυτοκρατόρων να περιορίσουν τη δύναμη των αριστοκρατών ή τον υπερβολικό πλουτισμό των μονών. Οπωσδήποτε όμως οι κρατικές αυτές παραχωρήσεις προς αμφοότερες τις πλευρές ήσαν

48. ... καὶ τοῦ κατὰ τὴν πρᾶσιν τε καὶ ἀφιέρωσιν δόλου ἀπελεχθέντος (*Esphigménou*, αρ. 30.21).

49. *Docheiariou*, αρ. 53.19-24.

σημαντικές και σε αριθμό και σε οικονομική αξία⁵⁰.

II. Εξίσου εμφανής και αναμενόμενη είναι και η αντιπαράθεση μεταξύ των λαϊκών και εκκλησιαστικών κατόχων γης και παροίκων ως *οίκονομιων*, εφ' όσον μέσα στο Μακεδονικό χώρο έρχονται σε συχνή επαφή είτε ως γείτονες είτε ως διαδεχόμενοι ο ένας τον άλλο στα ίδια παραχωρημένα κτήματα. Το γεγονός ότι αναφερόμαστε σε εκκλησιαστικούς και λαϊκούς κατόχους δεν σημαίνει ότι αντιπαρά τίθενται πάντοτε ως σύνολο. Συνήθως οι αντιδικίες εμφανίζονται σε επίπεδο μεμονωμένων γαιοκτημόνων, οι οποίοι δεν αποκλείεται να είναι αμφότεροι μοναστήρια ή λαϊκοί «δυνατοί». Εκ των πραγμάτων όμως μερικές φορές οφείλουμε να τους δούμε ως μέλη της μιας ή της άλλης πλευράς και όχι ως συγκεκριμένα άτομα. Το τί εννοώ θα γίνει κατανοητό, αν επιχειρήσουμε ένα διάγραμμα των σχέσεων εκκλησιαστικών και λαϊκών κατόχων *οίκονομιων* και γενικά οικονομικών προνομίων στο χώρο της Μακεδονίας, καθώς και των επιδράσεων που είχαν στις σχέσεις αυτές οι κρατικές κατά καιρούς ρυθμίσεις και επεμβάσεις, πράγμα που θεωρώ περισσότερο ενδιαφέρον και εφικτό από τη σύγκριση των ιδίων των δικαιωμάτων που τους παραχωρεί κάθε φορά ο αυτοκράτορας. Με το σκοπό αυτό επελέγησαν για παρουσίαση και εξέταση έγγραφα στα οποία αμφοτέρες οι πλευρές εμφανίζονται, συνήθως έχοντας να επιλύσουν κάποιες διαφορές. Το διάγραμμα αυτό διαμορφώνεται ευκολότερα αν προσέξουμε ιδιαιτέρως ορισμένους όρους που εμφανίζονται επανειλημμένως στα σχετικά βυζαντινά έγγραφα⁵¹ και προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τις πραγματικές τους διαστάσεις και τις προεκτάσεις που υπονοούνται:

1. Η πιο κοινή και τυχαία «σχέση» που είναι δυνατόν να έχουν αυτοί οι ευνοημένοι από το Κράτος κάτοχοι γης είναι η γειτονία⁵². Μονές και λαϊκοί κρατικοί υπάλληλοι ή στρατιωτικοί, και κυρίως όσοι είναι κάτοχοι *οίκονομιων* μικρότερης αξίας, συγκεντρώνουν το προκαθορισμένο ποσόν που δικαιούνται από παροίκους συχνά του ίδιου χωριού, οι οποίοι καλλιεργούν γειτονικά κτήματα και, αν και συγγενείς μεταξύ τους, καταβάλλουν σε διαφορετικούς δικαιούχους τα χρήματα που οφείλουν στο Κράτος ως *πάκτον*, *μορτή* ή *τέλος*. Στην περιοχή ιδίως της Θεσσαλονίκης και στη Χαλκιδική οι προνομιούχοι αυτοί μοιάζουν κυριολεκτικά να «συνωθούνται» σε μια έκταση όχι τόσο τεράστια όσο προσδοφώρα και προσιτή, και γι' αυτό προφανώς περιζήτητη. Είναι οι κάτοχοι *κτημάτων άρχοντικων, προσωπικων, εκκλησιαστικων, μοναστηριακων, στρατιωτικων, χρυσοβουλλάτων και λοιπων*⁵³, οι οποίοι υφίστανται κατά καιρούς, με εντολή του

50. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 2-32, στη σ. 19, (ανάτυπο).

51. Γι' αυτό και οι παραπομπές σε έγγραφα, που ακολουθούν, αποτελούν συνήθως παράδειγμα από πολλές ίδιες ή παρόμοιες αναφορές.

52. Βλ. πιο κάτω, σημ. 64.

53. Κοινή έκφραση στην αρχή των πολλών *πρακτικων απογραφικης εξισώσεως* που έχουν σωθεί:

αυτοκράτορα, απογραφικό έλεγχο και αποκτούν μετά από αυτόν νέο πρακτικόν επικυρωτικό της οικονομίας τους.

Ο κρατικός έλεγχος, η απογραφική εξίσωσις και αποκατάστασις⁵⁴, συχνά αποκαλύπτει παραβιάσεις και αυθαίρετη αύξηση του ποσού μιας οίκονομίας, ενέργειες που δεν είναι μόνον εις βάρος του Κράτους αλλά θίγουν και τους γείτονες-κατόχους. Φυσικά οι αυθαιρεσίες αυτές αποκαθίστανται από τους αρμόδιους απογραφείς⁵⁵. Οι κρατικοί υπάλληλοι όμως καλούνται και εκτός περιόδων απογραφής, με πρωτοβουλία του θιγομένου, για να ελέγξουν κατά πόσον ένας κάτοχος οικονομίας κατεπάτησε δικαιώματα γείτονά του. Τα έγγραφα αναφέρονται σε αμφισβητήσεις (ἀμφιβολία) για την κατοχή γῆς ή παροίκων⁵⁶ και στην κρίσιν ή μάλλον την ἀντίκρισιν που ακολουθεί⁵⁷. Κατά την κρίση εξετάζονται ως κυρίως αποδεικτικά στοιχεία τα έγγραφα της αρχικής παραχωρήσεως και ιδιαιτέρως εκείνα της πρώτης αλλά και κάθε απογραφικής παραδόσεως, τα πρακτικά δηλαδή, τα οποία αποδεικνύουν τι ακριβώς κατέχει νόμιμα έκαστος αντίδικος. Οι αμφισβητήσεις αυτές υποκρύπτουν βέβαια δόλο εκ μέρους του ενός των εμπλεκομένων, που κάποτε φθάνει και να εξαπατήσει τις κρατικές υπηρεσίες, ώστε να συμπεριληφθεί το κτήμα και οι πάροικοι που επιθυμούσε να κατέχει στο πρακτικό του και να διαθέτει έτσι τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία⁵⁸. Εξαπάτηση του Κράτους και παράνομη χρήση ενός θεσμοθετημένου προνομίου των γειτόνων, ως κυρίων όμως και όχι κατόχων ενός κτήματος, είδαμε και στο *κρισιμόγραφον* του 1393, στο οποίο περιγράφεται κατάχρηση του δικαίου της προτιμήσεως βάσει του πλησιασμού ή της ανακοινώσεως⁵⁹.

βλ., μεταξύ άλλων, *Actes de Zographou*, έκδ. Z. Regel – E. Kurtz – B. Korabiev, (*Actes de l'Athos IV*), *Βυζαντινά Χρονικά / Vizantiskij Vremennik* 13 (1907), Παράρτημα (στο εξής *Zographou*), αρ. 17.3-5, του έτους 1320. Παρόμοια έκφραση συναντούμε στα ίδιου τύπου έγγραφα από το 1321: ... τῶν κτημάτων τῶν ἀρχόντων τῶν προσγεγῶν τοῦ ... βασιλέως καὶ τῶν ἐτέρων ἀρχόντων ἐκκλησιαστικῶν, μοναστηριακῶν, στρατιωτικῶν, χρυσοβουλῶν καὶ λοιπῶν ... Βλ. *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Papachryssanthou, (*Archives de l'Athos XV*), Paris 1986 (στο εξής: *Xénophon*), αρ. 15.2-3, του έτους 1321.

54. ... ὠρίσθημεν ποιῆσαι ἀπογραφικὴν ἐξίσωσιν καὶ ὑποκατάστασιν ... Βλ. *Zographou*, αρ. 17.2 και *Xénophon*, αρ. 15.1.

55. Πρβλ. τις ενέργειες του απογραφέα Χαγερή, όταν θεώρησε ότι η μονή Δοχειαρίου κατείχε παρὰ νόμῳ ένα κτήμα (βλ. πιο πάνω, στα σχετικά με το έγγραφο *Docheiariou*, αρ. 23).

56. Βλ. *Lavra I*, αρ. 64.26, και γενικά σε όλο το έγγραφο, το οποίο παρουσιάστηκε αναλυτικά πιο πάνω.

57. Βλ. τις υποθέσεις της μονής Αγίου Ιωάννου Προδρόμου και του Γεωργίου Τρουληνού (*Prodrome*, αρ. 5.8 και 11), καθώς και της μονής Δοχειαρίου και του απογραφέα Χαγερή (*Docheiariou*, αρ. 23.4 και 11 κ.ε.).

58. *Prodrome*, αρ. 5.13-14.

59. Πρβλ. Ελευθερίας Παπαγιάννη, Ο όρος «ανακοίνωση» στο εμπράγματο δίκαιο της βυζαντινής περιόδου, *Βυζαντινακά* 10 (1990) 213-226, στη σ. 226, και της ιδίας, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου. I Ἑνοχικὸ δίκαιο - Ἐμπράγματο δίκαιο*, (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reiche* 6), Ἀθήνα 1992, σ. 76-78. – Hélène Saradi, *The Neighbor pre-emption Right*.

Άλλοτε, χωρίς να φθάνουν στην «επίσημη» καταπάτηση των δικαιωμάτων του γείτονα, οι κάτοχοι οίκονομιων αρκούνται σε διενόχλησιν, καταδυναστείαν και ἐπίθεσιν⁶⁰, με απώτερο σκοπό και πάλι να αποκτήσουν την κατοχή και νομή κάποιου κτήματος που δικαίως ή αδικώς διεκδικούν. Όταν αποτύχουν και η απόφαση των αρμόδιων αυτοκρατορικών εκπροσώπων τους ανακαλέσει στην τάξη, υποχρεώνονται σε έγγραφη ή προφορική υπόσχεση⁶¹ ότι δεν θα επαναλάβουν τις ενοχλήσεις, όπως ρητά αναφέρεται και στο έγγραφο με το οποίο επιλύεται η διαφορά. Αρκετά συχνά όμως ο ενοχλητικός γείτονας δεν παραιτείται τόσο εύκολα⁶² και οι κρατικές υπηρεσίες επεμβαίνουν ξανά, αφού ο δικαιωμένος στην πρώτη κρίση καταφύγει για παράπονα στον ίδιο τον αυτοκράτορα⁶³.

Στο θέμα της συμπεριφοράς των κατόχων οίκονομιων ως γειτόνων⁶⁴, δεν ανέφερα σκόπιμα, ή δεν επανέλαβα έστω, αν επρόκειτο για πληροφορία από έγγραφο που παρουσιάστηκε προηγούμενως, την ιδιότητα του δολίου και ενοχλητικού γείτονα ως λαϊκού ή εκπροσώπου της εκκλησίας. Και το έκανα αυτό επειδή συνήθως αυτοί που εμφανίζονται να τελούν εν αδικία στα έγγραφα αυτά είναι πράγματι λαϊκοί. Δεν θεωρώ όμως και πάλι, όπως τόνισα στο θέμα της συγκρίσεως των παροχών σε λαϊκούς και μοναχούς, ότι οποιοδήποτε σχετικό συμπέρασμα ευσταθεί, εφ' όσον μελετούμε έγγραφα σωζόμενα στα μοναστηριακά αρχεία και επομένως έγγραφα που διαφυλάχθηκαν επειδή είχαν κάποια αξία για το μοναστήρι καθώς αφορούσαν κτήματα που αποδόθηκαν τελικά στη μονή. Πάντως τα μοναστήρια, είτε έχοντας πράγματι τόσο κακή πείρα από τους γείτονές τους είτε απλώς από φόβο για τις πιθανές βλέψεις τους, φρόντιζαν να εξασφαλίζονται και προληπτικά απέναντί τους με σχετική αναφορά στα επικυρωτικά των κτησέων τους αυτοκρατορικά έγγραφα: ... και ἀποσοβεῖσθαι τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόν-

Notes on the Byzantine Documents of Transactions, Δίπτυχα 6 (1994-95) 267-289, σε σ. 272-273. Βλ. και στη σημ. 64.

60. *Prodrome*, αρ. 22.24-25. Βλ. και *Chilandar I*, αρ. 95.4-10 (*Πρόσταγμα* Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, έτους 1323): ... οἱ μοναχοὶ Χελανταρίου ἀνέφερον ὅτι εἰς τὸ κατεχόμενον διὰ χρυσοβούλλου ... χωρὶν τὰ Κριτζιανὰ ὑφίστανται διενόχλησιν ἀπὸ τίνος τῶν ἐποίκων τῆς ... Θεσσαλονίκης, τοῦ Σαραντηνοῦ ...

61. Βλ. *Prodrome*, αρ. 5.10-12, και πρβλ. *Lavra I*, αρ. 64.109.

62. Πρβλ. την περίπτωση του Παγκρατίου Ανεμά (*Lavra I*, αρ. 64), εν αντιθέσει προς εκείνη του Δημητρίου Λάσκαρι, ο οποίος υποχωρεί αμέσως, όταν αποκαλύπτεται το παράνομο των απαιτήσεών του (*Esphigménou*, αρ. 30).

63. Πρβλ. την υπόθεση του Γεωργίου Τρουληνού (*Prodrome*, αρ. 5).

64. «Γειτόνων» υπό την ευρύτερη έννοια, διότι δεν γνωρίζουμε πάντοτε τον βαθμό γειτονίας των κτημάτων των αντιδικούντων (όπως αυτός δηλώνεται σαφέστατα για παράδειγμα στα δύο Αρχοντοχώρια του εγγράφου *Lavra I*, αρ. 64). Πάντως, εφ' όσον υφίσταται το αμοιβαίο ενδιαφέρον για την γειτονική γη και καταγγέλλονται ενοχλήσεις από τη μία πλευρά προς την άλλη, θα πρέπει οι εκάστοτε αντιδικούντες των εγγράφων μας να είχαν συμφέροντα σε γειτονικά οπωσδήποτε κτήματα. Πρβλ. την έννοια του όρου πλησιασμός, δηλ. απλή γειτονία περισσότερο ή λιγότερο κοντινή, σε σχέση με τον όρο ἀνακοίνωσις, που δηλώνει κοινά σύνορα: βλ. σχετικές επισημάνσεις σε *Esphigménou*, σ. 174, και πρβλ. Ε. Παπαγιάννη, «Ανακοίνωση» ... (σημ. 59, πιο πάνω), σ. 224.

τος χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου ἅπαντα τὸν πειραθησόμενον πλεονεκτικῶς καὶ παραλόγως πόδα παραβαλεῖν ἐπὶ τούτοις [δηλαδή τοῖς δικαίαις] καὶ ταραχὴν προξενῆσαι τοῖς μοναχοῖς...⁶⁵.

2. Περισσότερο περίπλοκη εἶναι ἡ σχέση των κατόχων οἰκονομιῶν στην περίπτωση διαδοχικῆς κατοχῆς μίας ολόκληρης οἰκονομίας ἢ πιο συχνά ενός τμήματος αὐτῆς, κάποιου κτήματος (γῆς) δηλαδή και παροίκων. Εἶναι οἱ παλαιοὶ κάτοχοι, οἱ «προκατέχοντες», που συχνότατα μνημονεύονται στην αναλυτικὴ ἀπαρίθμηση των κτημάτων μίας οἰκονομίας⁶⁶. Εἰδώ εἴμαστε υποχρεωμένοι να διακρίνουμε ἐξ ἀρχῆς ἐκκλησιαστικούς και λαϊκοὺς ὡς δύο πλευρές με ἀντικρουόμενα συμφέροντα, διότι ἡ διαδοχικὴ παραχώρηση ενός κτήματος σε διαφορετικὰ μοναστήρια-κατόχους οἰκονομιῶν δεν εἶναι τόσο συχνή, ἐνῶ ἀντιστοίχως σε διαφορετικούς λαϊκοὺς προνοιαρίους εἶναι μάλλον συνηθισμένο, εἴτε λόγω θανάτου εἴτε, πιο σπάνια, λόγω δυσἀρέσκειας του αυτοκράτορα με τον υπῆκό του —περιπτώσεις που δεν ἔχουν ὁπωσδήποτε σχέση με το θέμα μας.

Σε «ἀποσπάσεις» ἀναφέρονται οἱ πηγές μας ὅταν προσδοφόρες κτήσεις που εἶχαν δοθεῖ παλαιότερα σ' ἓνα μοναστήρι, κατόπιν αυτοκρατορικῆς ἀποφάσεως, ἀργότερα, για διαφόρους λόγους και με νέα αυτοκρατορικὴ ἀπόφαση, παραχωροῦνται σε ἓνα ἄλλο κάτοχο, λαϊκὸ αὐτῇ τη φορᾷ. Το μοναστήρι στο ἐξῆς προσβλέπει σταθερά στην ἐπανάκτηση του ἀποσπασθέντος κτήματος και προφανῶς προσφεύγει για το λόγο αὐτὸ στον αυτοκράτορα με κάθε ευκαιρία. Με τη συνδρομὴ σε μερικές περιπτώσεις ἰσχυρῶν υποστηρικτῶν του⁶⁷, ἐπιτυγχάνει συνήθως την ἐπιστροφή του κτήματος αὐτοῦ, ἔστω και μετὰ ἀπὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅταν πλέον ὁ λαϊκὸς κάτοχος ἔχει πεθάνει και το κτήμα ἔχει ἐπιστρέψει στο δημόσιο⁶⁸ ἢ βρίσκεται στην κατοχὴ του κληρονόμου του πρώτου κατόχου για χάρη του οποῖου ἀπεσπᾶσθη ἀπὸ τη μονή⁶⁹. Φυσικά και σ' αὐτές τις περιπτώσεις ἀπαιτοῦνται κρίσεις και ἀποφάσεις των ἀρμοδίων κρατικῶν ὑπαλλήλων. Στην ἀπόφαση των κρινόντων βαρύνουν κατὰ σειράν⁷⁰: α) ἡ ἐπίδειξη των (χαρ-

65. *Docheiariou*, αρ. 8.22-24 (Χρυσόβουλλον σιγίλλιον Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου, του Ἰανουαρίου 1267 ἢ 1282).

66. Πρβλ. ... τῷ ζευγηλατείῳ τῇ Γορεαντζῇ, καθὼς προκατεῖχeto τοῦτο παρὰ τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου λογαριαστοῦ τῆς αὐλῆς τοῦ Κασανδρηνοῦ ... (*Chilandar N*, αρ. 43.10-13, και *Chilandar I*, αρ. 42.9-11, Χρυσόβουλλος λόγος Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου, του Μαρτίου 1319).

67. Πρβλ. τον Μανουὴλ βεστιάριον, οἰκεῖον του αυτοκράτορα, και την ὑπόθεση της ἐπιστροφῆς κτήματος στη μονὴ Δοχειαρίου κατὰ το 1337 (*Docheiariou*, αρ. 18): βλ. και πιο κάτω, σημ. 77.

68. Βλ. στο ἔγγραφο, *Docheiariou*, αρ. 29 (του 1355), που παρουσιάσθηκε πιο πάνω.

69. Βλ. στο ἔγγραφο, *Docheiariou*, αρ. 41 (του ἔτους 1373), βάσει του οποῖου ὁ Ἰωάννης Κατζαράς, συγγενὴς του δεσπότη Μανουὴλ Παλαιολόγου και γιος του μεγάλου ἀδουμιαστοῦ Κατζαρά, μετὰ ἀπὸ την κρίση της ἀντιδικίας του με τη μονὴ Δοχειαρίου, χάνει τα δικαιώματά του πάνω στη γῆ των 2400 μωδίων που εἶχε παραχωρηθεῖ στον πατέρα του με το προνόμιο της μεταβιβάσεως στα παιδιά του.

70. Βλ. *Docheiariou*, αρ. 41.28-39, ὅπου περιγράφεται ἀναλυτικὰ παρόμοια διαδικασία (βλ. στην

τῶν ἢ ἐγγράφων) δικαιωμάτων⁷¹ κάθε πλευράς, δηλαδή των εγγράφων, και μάλιστα όσο το δυνατόν παλαιότερων⁷², που μπορούν να αποδείξουν την παραχώρηση και κατοχή του κτήματος, και κυρίως των πρακτικῶν παραδόσεως ἢ ἀπογραφικῆς παραδόσεως, που αναλυτικά περιγράφουν μια οἰκονομία, διότι τα αυτοκρατορικά ἔγγραφα (ὀρίσμοι ἢ χρυσόβουλλα) αναφέρονται σ' αυτήν πολύ γενικά· β) αν πρόκειται για κατοχή γης και τα σχετικά ἔγγραφα ἔχουν χαθεί ἢ καταστραφεί ὑπὸ τῆς ἀνωμαλίας τοῦ καιροῦ⁷³, σε κάποια δηλαδή ἀπὸ τις τόσες ἐπιδρομές και κατακτήσεις που υπέστη ο χώρος της Μακεδονίας κατὰ την εποχὴ αὐτή, η μαρτυρία γερόντων της περιοχῆς οι οποίοι προφανῶς γνωρίζουν τα πράγματα· γ) ο συνορισμός, δηλαδή η γνώση των συνόρων της ἐπίμαχης γης και ὑπόδειξη τους στους κριτές της διαφορᾶς, και βεβαίως δ) η ἐπίστασία, δηλαδή ο ἐπὶ τόπου ἐλεγχος των ισχυρισμῶν για δικαιώματα κατοχῆς ἐπὶ του κτήματος⁷⁴. Σημαντικὴ τέλος ἀπόδειξη θεωρεῖται, στην περίπτωση που τα δύο μέρη ἐμφανίζουν ἴσης σημασίας ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, και η μακρόχρονη νομὴ του ἐπίμαχου κτήματος. Ὅπως χαρακτηριστικὰ αναφέρεται⁷⁵: «ἐν οἷς ἡ αἰτία ἴση, κρίσσω ἐστὶν ὁ νεμόμενος». Η δικαίωση και σ' αὐτὲς τις περιπτώσεις κυρίως των μονῶν, ἐκτὸς της δεδομένης ἐπιφυλάξεως ὅτι γνωρίζουμε ὅλα αὐτὰ σήμερα μέσα ἀπὸ το φίλτρο των μοναστηριακῶν ἀρχείων, μπορεῖ να ἐρμηνευθεῖ διττὰ· εἴτε ὄντως οι μονές εἶχαν το δίκιο με το μέρος τους και οι ἀντίπαλοι λαϊκοὶ δεν διέθεταν ἐξ ἀρχῆς ἔγγραφα ἀποδεικτικὰ των δικαιωμάτων τους εἴτε τα μοναστήρια εἶχαν ἐκ των πραγμάτων τη δυνατότητα καλύτερης διατήρησης των εγγράφων που τους παρέδιδαν οι αυτοκρατορικὲς ἀρχές.

Στα μέσα του 14ου αἰῶνα οι μοναχοί, του Ἀγίου Ὁρους ἰδιαίτερα, ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τη διακοπὴ της βυζαντινῆς ἐξουσίας στα περισσότερα μακεδονικὰ ἐδάφη και ἀπέκτησαν ξανὰ πολλοὺς ἀπὸ τους ἀσποσασθέντας τόπους τους χάρη στα ευεργετικὰ μέτρα του Σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Dušan⁷⁶.

προηγούμενη υποσημείωση). Πρβλ. D. Simon, *Η εὕρεση του δικαίου στο ἀνώτατο Βυζαντινὸ δικαστήριον*, Αθήνα 1982.

71. Βλ. Docheiariou, αρ. 23.14, 45 και passim.

72. Βλ. Docheiariou, αρ. 23.25, ὅπου ο ἀπογραφεὶς Χαγερῆς τούτοις, τοσούτοις καὶ τοιούτοις οὖσι τοῖς δικαιώμασι [της μονῆς Δοχειαρίου], μὴ ἀρκοῦμενος ἀλλὰ καὶ τὰ τούτων ἐτι ζητῶν ἰδεῖν ἀρχαιότερα ...

73. Πρβλ. Docheiariou, αρ. 41.33.

74. Βλ. και την ἀπόφαση του ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου στην υπόθεση του Δημητρίου Λάσκαρι και των τεσσάρων αθωνικῶν μονῶν: ... ἐπίστασιαν τοπικῶν γενέσθαι ... (Esphigménou, αρ. 30.41).

75. ...διὰ τὸν κανόνα τὸν λέγοντα ... (Docheiariou, αρ. 23.46).

76. Βλ. τα περισσότερα ὑπὲρ των μονῶν ἔγγραφα του Dušan. Πρβλ. Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Προνομιακὲς παραχωρήσεις του Σέρβου αυτοκράτορα Στεφάνου Dušan (1344-1355), *Βυζάντιο και Σερβία κατὰ τον 14' αἰῶνα*, (Εθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν – Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν – Διεθνὴ Συμπόσια 3), Αθήνα 1996, σ. 299-329. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 84. Πρβλ. ὅμως τα ὅσα, μᾶλλον υπερβολικὰ, ἀναφέρονται σε ἐπιστολὴ (πιττάκιον) του Ἰωάννη Παλαιολόγου για την οικονομικὴ κατάσταση της μονῆς Μ. Λαύρας: ... κατήντησε ... καὶ εὐρίσκεται νῦν ἀπὸ τῆς τῶν πραγμάτων ἀνωμαλίας τε καὶ

«Αφαίρεση» κτήματος μαρτυρείται βέβαια επανειλημμένως και για λαϊκούς κατόχους οίκονομιων με τον σαφή σκοπό να παραχωρηθεί σε ένα μοναστήρι. Η ανάμειξη ισχυρών προσώπων και σ' αυτές τις περιπτώσεις υπέρ των συμφερόντων της μονής είναι οπωσδήποτε ευνόητη και επιθυμητή για τους μοναχούς⁷⁷. Πολλές φορές όμως και οι λαϊκοί κάτοχοι γης προσπαθούν να καθυστερήσουν ή και να ματαιώσουν την εφαρμογή της αυτοκρατορικής αποφάσεως, εκμεταλλευόμενοι ακόμη και τα εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας (τὴν εἰς τὰ πράγματα σύγχυσιν)⁷⁸.

Είναι ευνόητο ότι την αλλαγή του κατόχου σ' ένα κτήμα τυπικά προκαλεί η σχετική αυτοκρατορική απόφαση, αλλά ουσιαστικά προηγείται συνήθως αίτηση, αν μη και απαίτηση, κάποιου ενδιαφερομένου, ισχυρότερου οπωσδήποτε από τον ήδη κατέχοντα το κτήμα. Επίσης βέβαιο είναι ότι σχεδόν πάντοτε ο παλαιός κάτοχος, εφ' όσον δεν συντρέχει λόγος να χάσει εντελώς την οικονομία του⁷⁹, αποζημιώνεται με την παραχώρηση ίσοπόσου κτήματος⁸⁰. Φαίνεται όμως ότι το νέο κτήμα, παρ' ότι θα απέδιδε το ίδιο ποσόν στον κάτοχό του, δεν θεωρείτο απ' αυτόν πραγματικά ισάξιο με το προηγούμενο και γι' αυτό έδειχνε σχετική απροθυμία συμμορφώσεως με την αυτοκρατορική εντολή. Πάντως ποτέ δεν εμφανίζονται οι κάτοχοι αυτοί να αρνούνται αναφανδόν να υπακούσουν, αποδεχόμενοι ασφαλώς ότι το Κράτος είχε κάθε δικαίωμα να τους αφαιρέσει τα συγκεκριμένα κτήματα εφ' όσον δεν τους είχαν δοθεί κατά πλήρη κυριότητα, αλλά μόνον πρὸς κατοχήν καὶ νομήν.

Αυτά συμβαίνουν μέχρι το 1371. Τότε, μετά την ήττα των Σέρβων, ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάζεται να προχωρήσει στην αφαίρεση του «ημίσεως των κτημάτων» των μονών του Αγίου Όρους και της Θεσσαλονίκης με το σκοπό να τα δώσει σε λαϊκούς ώστε να ενισχύσει τις αμυντικές δυνάμεις του Βυζαντίου

συγχύσεως εἰς ἐσχάτην ταλαιπωρίαν καὶ ἔνδειαν, τῶν κτημάτων αὐτοῦ φθαρέντων καὶ ἀναλωθέντων ἀπὸ τε τῆς πολλῆς τῶν Σέρβων ἐπιθέσεως ἀπὸ τε τῆς λεηλασίας καὶ τῶν κούρσων τῶν ἀθέων ἐχθρῶν ... (Λαντα III, app. XV, post Αύγ. 1370 – ante 1391, καὶ σ. 214).

77. Πρβλ. τη μεσολάβηση της κόρης του βυζαντινού αυτοκράτορα και συζύγου του Σέρβου ηγεμόνα Σιμωνίδος υπέρ της μονής Αγ. Ιωάννου Προδρόμου (υπόθεση Νικηφόρου Μαρτίνου, *Prodrome*, αρ. 7, 16, 17 και 22, όπως περιγράφηκε).

78. Βλ. στην περίπτωση του Νικηφόρου Μαρτίνου (*Prodrome*, αρ. 16.15-17).

79. Αυτό θα ήταν δικαιολογημένο κυρίως σε περίοδο εμφύλιας σύγκρουσης, οπότε μαρτυρούνται αφαιρέσεις των οίκονομιων των οπαδών του αντίπαλου διεκδικητή του θρόνου: βλ. για παράδειγμα τις δημεύσεις περιουσιών των οπαδών του Ιωάννου Καντακουζηνού και του Ιωάννου Παλαιολόγου σε Vassiliki Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothée, Travaux et Mémoires* 10 (1987) 265-341, στη σ. 294.

80. Βλ. εκτός από την υπόθεση του Νικηφόρου Μαρτίνου και στο έγγραφο Λαντα II, αρ. 97.5-7 (Παραδοτικόν γράμμα του Θεοδώρου Τζιμπέα, του Απριλίου 1304): ... παραδώσεις πρὸς τὸ μέρος ... τῆς μεγάλης Λαύρας ... διὰ τε παροικίαν καὶ γῆς ποσότητα ὑπερπύρων διακοσίων ἐξήκοντα, ... πρὸς δὲ τοὺς στρατιώτας ἐξ ὧν μέλλεις ἀποσπᾶσαι τὴν τοιαύτην ποσότητα παραδώσεις ὁμοίως ἀλλαχόθεν ἀπὸ τῆς δουλείας σου ἑτέραν ἴσην ποσότητα, καὶ οὐδὲν στερηθῶσιν οἱ τοιοῦτοι τοῦ τυχόντος ἐξ αὐτῶν.

κατά των Τούρκων⁸¹. Οι μοναχοί διαμαρτύρονται εντονότατα για τη «δήμευση», όπως τη χαρακτηρίζουν, και τον προνοιασμόν, την παραχώρηση δηλαδή των αφαιρεθέντων ως προνοιών⁸², γεγονός που επηρέασε σημαντικά την οικονομική τους κατάσταση. Και αρχίζουν αμέσως τον αγώνα για να τους επιστραφούν τα δικαιώματα που έχασαν, τα οποία στην ουσία ήταν παραχωρημένα από το Κράτος ως πρόσκαιρη κτήση (οικονομία) ή ως φοροαπαλλαγή⁸³. Στις πηγές αναφέρεται πλέον απογραφική παράδοση σε μια μονή του ὄλου ή του ἡμίσεως ενός χωριού, με ή χωρίς τη σχετική διευκρίνιση για την τύχη του υπολοίπου⁸⁴. Το 1408 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β', επισκεπτόμενος τη Θεσσαλονίκη, δηλώνει στους παραπονούμενους πάντοτε Αγιορείτες ότι αδυνατεί ακόμη να επιστρέψει τα αφαιρεθέντα και τους παρέχει σε αντάλλαγμα φορολογικά προνόμια⁸⁵. Εν τω μεταξύ όμως έχουν επιτύχει οι μοναχοί πολλές «ανταλλαγές» με το Κράτος ούτως ώστε να γίνονται και πάλι κάτοχοι ενός ολόκληρου χωριού ή κτήματος, απ' το οποίο κατείχαν μετά το 1371 μόνον το ἡμισυ, παραιτούμενοι συγχρόνως από τα δικαιώματά τους στο ἡμισυ κάποιου άλλου. Ως λόγο της επιδίωξης από τους μοναχούς των ανταλλαγών αυτών πρέπει να θεωρήσουμε όχι τόσο την προτίμησή τους σε κάποια χωριά και κτήματα με στόχο το ιδιαίτερο οικονομικό ίσως όφελος, όσο το γεγονός ότι δεν τους ήταν καθόλου ευχάριστη η ιδέα της γειτονίας με το δημόσιο και κυρίως τους λαϊκούς στους οποίους θα παραχωρούσε το Κράτος τα δικαιώματα επ' αυτών που αφήρεσε από τις μονές. Στις αρχές του 15ου αιώνα παραπονούνται ευθέως διὰ τὰς ἐπιθέσεις, ἐπηρείας καὶ ὀχλήσεις ἃς εὕρισχουσιν ἐν τοῖς αὐτῶν μετοχίοις θεωρώντας το πρόβλημα ως λόγο ἀνταλλαγῆς⁸⁶. Εν τούτοις, επειδή δεν έγιναν παντού τέτοιες ανταλλαγές, εκκλησιαστικοί και λαϊκοί αναγκάστηκαν σε πολλές περιπτώσεις να είναι όχι μόνο γείτονες αλλά

81. Βλ. τη μεταγενέστερη αναφορά στο θέμα (βλ. πιο κάτω) σε *Πρόσταγμα* του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, του Δεκεμβρίου 1408 (V. Mošin, *Akti iz svetogorkih archiva, Spomenik Srpska kraljevska Akademija* 91 (1939) 155-260, στη σ. 165.3-9): ... διὰ τὴν ἐπίθεσιν τὴν τότε γεγонуῖαν παρὰ τῶν Τούρκων ... ἔδοξεν, ἵνα προνοιασθῶσι τὰ ἡμίση τῶν μετοχιῶν τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ τῶν Θεσσαλονικέων, καὶ ὁλόκληρα πάντα, διὰ τὸ μήποτε ἅπαντα συλλήβδην χαθῶσιν ...

82. Βλ. για το θέμα γενικά σε *Lavra IV*, σ. 52-53 (Εισαγωγή από τον P. Lemerle).

83. Βλ. τα δικαιώματα μοναχών και προνοιαρίων στο έγγραφο *Docheiariou*, αρ. 53 (του 1409) και πρβλ. σ. 129.

84. Βλ. *Docheiariou*, αρ. 53.2-3: ...τὸ ὅλον τοῦ πύργου τῆς Περιγαρδικείας, τὸ ἡμισυ τοῦ πύργου αὐτῶν [δηλ. των μοναχῶν] τῆς Ἐρμηλείας, τὸ ὅλον τοῦ χωρίου τῶν Μαρνανῶν καὶ τὸ ἡμισυ τοῦ Καλοκάμπου ..., και πρβλ. παλαιότερο έγγραφο επιστροφῆς κτημάτων από τον Στέφανο Dušan, του 1347 (*Lavra III*, αρ. 128.27-29): ... εἰς τὸ εἰς τὰ Σιδηροκαυσεῖα καταφύγιον προκατεῖχεν μὲν ἡ τοιαύτη Λαύρα τὸ ἡμισυ διὰ παλαιγενῶν χρυσοβούλλων, εὐεργετῇ ἡ βασιλεία μου ἰδίως καὶ τὸ λοιπὸν ἅπαν ὅσον εὕρισκεται δημοσιακὸν καὶ προνοιαστικόν.

85. Βλ. V. Mošin, *Akti...* (σημ. 81, πιο πάνω), σ. 165-167.

86. *Lavra III*, αρ. 162.2-3 ('Ορισμός του δεσπότη Θεσσαλονίκης Ανδρονίκου Παλαιολόγου, του Απριλίου 1409). Πρβλ. και το προφανές κατά λίγες ημέρες μόνον παλαιότερο έγγραφο αρ. 161.4-5 ('Ανταλλακτήριον γράμματος, του Απριλίου 1409), του οποίου το υπ' αριθμ. 162 έγγραφο αποτελεί επικύρωση (ό.π., σ. 161).

και συγκάτοχοι των ίδιων παροίκων και κτημάτων⁸⁷.

Οφείλουμε όμως να ομολογήσουμε ότι, αν και το Κράτος κατέφυγε από ανάγκη σ' ένα μέτρο που πραγματικά έθιγε κεκτημένα —έστω και κατά παραχώρηση— δικαιώματα των μονών, προσπάθησε όχι μόνον να απαλύνει τις επιπτώσεις του αργότερα, με τις επιστροφές και τις επιπλέον φοροαπαλλαγές στα εναπομένοντα τμήματα των κτημάτων, αλλά και να τις μετριάσει όσο το δυνατόν περισσότερο εξ αρχής. Αυτό νομίζω ότι υποδηλώνει η αφαίρεση του «μισού» μόνον όλων των κτημάτων και όχι των «μισών» κτημάτων εξ ολοκλήρου. Δεν στέρησε έτσι από τα μοναστήρια τη δυνατότητα να διατηρούν μάλλον βέβαιες ελπίδες για τη μελλοντική πλήρη επανάκτηση των προσόδων αυτών άσχετο αν τελικά, για τους λόγους που αναφέραμε, προτίμησαν τις «ανταλλαγές».

3. Παρά την ένταση στις σχέσεις τους ως γειτόνων και τη δικαιολογημένη από τις αφαιρέσεις κτήσεων προς όφελος της άλλης πλευράς εχθρότητα, οι λαϊκοί και εκκλησιαστικοί κάτοχοι οίκονομιών στο χώρο της Μακεδονίας διατήρησαν αλώβητη την ιδιαίτερη σχέση που αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της εποχής τους. Οι μοναχοί προσεύχονται για τη σωτηρία των ψυχών των λαϊκών, οι οποίοι με τη σειρά τους εκδηλώνουν το σεβασμό τους φροντίζοντας για τα μοναστήρια και βοηθώντας με κάθε τρόπο στη διατήρηση της καλής οικονομικής τους κατάστασης. Οι λαϊκοί λοιπόν κάτοχοι οίκονομιών δεν περιορίζονται να μεσολαβούν υπέρ των μονών για να τους παραχωρηθεί κάποια πρόσοδος από τον αυτοκράτορα⁸⁸, ούτε απλώς αφιερώνουν κτήματα που αποτελούν πατρογονική τους κτήση. Τέτοιες πράξεις τους δεν μας ενδιαφέρουν και δεν διαφέρουν σε τίποτε από εκείνες άλλων συγχρόνων τους εύπορων και ευσεβών προσώπων. Το σημαντικό είναι ότι βρίσκουν τρόπο να αφιερώσουν σε μοναστήρια τμήμα της οίκονομίας τους ή προνοίας τους, που ως δημόσιες κτήσεις τους έχουν παραχωρηθεί πρόσκαιρα μόνο για κατοχή και νομή. Τα στοιχεία που διαθέτουμε βεβαίως δεν είναι πολλά και προέρχονται κυρίως από τον 14ο αιώνα⁸⁹, οπότε και η γενική κατάσταση είναι δύσκολη⁹⁰ και πολλοί κάτοχοι έχουν επιτύχει το δικαίωμα να μεταβιβάσουν στα παιδιά τους την οίκονομία τους⁹¹.

87. Βλ. πιο πάνω τα αναφερόμενα στο έγγραφο *Docheiariou*, αρ. 53 (του έτους 1409).

88. Πρβλ. και τη μεσολάβηση για επιστροφή άποσπασθέντος κτήματος (βλ. πιο πάνω, σημ. 77 και πρβλ. σημ. 67).

89. Βλ. *Docheiariou*, αρ. 13 και 14 (Αφιερωτήρια έγγραφα, των ετών 1313 και 1314).

90. Βλ. Ν. Οικονομίδης, Το μερίδιο των μοναστηριών στην αγορά της Τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης (1400), *ΚΗ' Δημήτρια - Ζ' Επιστημονικό Συμπόσιο - Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Σταυροπηγιακές και Ενοριακές Μονές*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 73-79, στη σ. 79.

91. Αντίστοιχη επισήμανση, ότι δηλαδή παλιές πρόνοιες έγιναν κτήματα της Εκκλησίας αφού μετατράπηκαν σε «πλήρεις ιδιοκτησίες» —θα τις χαρακτηρίζα όμως απλώς ως κτήσεις μεταβιβαζόμενες σε μία ακόμη γενιά— βλ. και σε Ν. Svoronos, *Petite et grande exploitation à Byzance*, *Annales ESC* 11 (1956) 325-335 (= Ν. Svoronos, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin*, London V.R. 1973, II), σ. 329.

Τα αφιερούμενα κτήματα είναι συνήθως εγκαταλελειμμένα (έξαλειμματικά)⁹² και επομένως προβληματικά από απόψεως καλλιέργειας σε εποχή που τα εργατικά χέρια λιγοστεύουν. Οι λαϊκοί αυτοί κάτοχοι μάλιστα τονίζουν συνήθως στα σχετικά έγγραφα ότι τα αφιερώνουν για το χρονικό διάστημα που και οι ίδιοι έχουν δικαίωμα επ' αυτών, κατά παραχώρηση του Κράτους⁹³. Γι' αυτό και ζητούν ως ανταπόδοση από τους μοναχούς να μνημονεύουν πρώτα το όνομα των αυτοκρατόρων και κατόπιν των ιδίων⁹⁴, παραδεχόμενοι έτσι ότι είναι μόνον οι κάτοχοι και όχι οι κύριοι των κτημάτων. Ούτε όμως ο χρονικός περιορισμός ούτε τα ποιοτικά «μειονεκτήματα» εμποδίζουν τα μοναστήρια να αποδέχονται μάλλον ασμένως και τις δωρεές αυτές⁹⁵, οι οποίες τελικά ίσως να μην ήταν τόσο λίγες όσο πιστεύουμε από τα σωζόμενα έγγραφα. Ο λόγος για τον οποίο τα μοναστήρια αποδέχονται, αν δεν επιζητούν, αυτές τις αφιερώσεις δεν νομίζω ότι ήταν τόσο η κάλυψη πρόσκαιρων αναγκών της μονής, που δεν βρισκόταν ίσως σε λαμπρή οικονομική κατάσταση μέσα στις γενικές δυσκολίες, αλλά μάλλον η τρόπον τινά «εγγραφή μελλοντικής υποθήκης», δηλαδή η ελπίδα ότι θα εξομοιωθούν και αυτά τα κτήματα κάποια στιγμή με τα άλλα που τους έχουν πραγματικά παραχωρηθεί, θα ενταχθούν δηλαδή στην οίκονομία τους. Και μάλλον δεν ήταν καθόλου παράλογη η ελπίδα αυτή των μοναχών, αν κρίνουμε από την αυτοκρατορική επικύρωση μιας τέτοιας αφιερώσεως ήδη στο μεταίχμιο 13ου και 14ου αιώνα⁹⁶, αλλά και από την «περίεργη» επιστροφή, περί τα μέσα του 14ου αιώνα, ενός αποσπασθέντος κτήματος με τη μεσολάβηση του σημαντικού προσώπου στο οποίο παραχωρήθηκε, πράγμα που ισοδυναμεί ουσιαστικά με αφιέρωσή⁹⁷.

Ως αφιέρωση, αλλά με οικονομικό επί πλέον των ευχών αντάλλαγμα, θα πρέπει να θεωρήσουμε ίσως και τη μαρτυρούμενη στις αρχές του 14ου αιώνα ενοικίαση σε μοναστήρι κτημάτων έξαλειμματικών και πάλι, τα οποία ανήκαν στην οίκονομία λαϊκού. Για την κατ' αυτόν έστω τον τρόπο απόκτηση των κτη-

92. Docheiariou, αρ. 13.4 και 14.3-4.

93. ... μέχρις αν δηλαδή παρ' έμου και των παιδων μου ή πρόνοια κατέχεται ... (Docheiariou, αρ. 13.6-7, πρβλ. και αρ. 14.6). Βλ. και στην επόμενη υποσημείωση.

94. Πρβλ. Docheiariou, σ. 127. Στο αφιερωτήριο έγγραφο των τριών αδελφών (Chilandar N, I, αρ. 7, και Chilandar I, αρ. 6, του 1265), που αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν κάνουν μεν μνεία χρονικού περιορισμού οι αφιερωτές, αλλά ζητούν και αυτοί από τους μοναχούς αιώνιο μνημόσυνο πρώτον του αυτοκράτορα και κατόπιν της οικογένειάς τους.

95. Πρβλ. και τη γνώμη του Ν. Οικονομίδη σε Docheiariou, σ. 161.

96. Χένορφον, αρ. 5.7-9 (Παραδοτικόν γράμμα του απογραφέντος Δημητρίου Απέλμενέ από τον Οκτώβριο του 1300): ... έτέρα γη του Νεαχίτου έπονομαζόμενη, αποσπασθείσα από της μονής παρὰ του Τζιμπέα και του Άμυνν εκείνου και δοθείσα διά πρακτικού τῷ Δουκοπούλῳ εκείνῳ καστροφύλακι, είτα προσκυρωθείσα παρ' αυτού τῇ τοιαύτῃ μονῇ και θείου και προσκυνητοῦ έπικυρωτικοῦ προστάγματος επί ταύτῃ προβάντος, ώστε μολίῳ οὔσα τριακοσίῳ...

97. Βλ. πιο πάνω και σημ. 38 (Docheiariou, αρ. 18, κυρίως).

μάτων ερίζουν δύο αγιορειτικές μονές⁹⁸.

Επίσης, μια εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση «αφιερώσεως» είναι αυτή του τέλους του 14ου αιώνα. Όπως είδαμε, το αφιερούμενο κτήμα δεν ανήκει σε οίκονομία, αλλά ο αφιερών είναι κάτοχος πρόνοιας και παρανομεί για να βοηθήσει ένα μοναστήρι ώστε να αποκτήσει το κτήμα που επιθυμούσε: ... *περιποιήσασθαι τήν τούτου δεσποτείαν αύτοῖς ἀφιερώσεως δῆθεν τρόπῳ καὶ ψυχικῆς ἔνεκεν δωρεᾶς*⁹⁹.

*

Αν αποτολμήσουμε, τέλος, κάποια γενικότερα συμπεράσματα και σκέψεις για την παρουσία στο Μακεδονικό χώρο των εκπροσώπων εκκλησίας και λαού ως κατόχων δημόσιων κτημάτων και προνομίων, από τον 12ο μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα¹⁰⁰, θα καταλήξουμε ότι:

Παρά τις δικαιολογημένες επιφυλάξεις μας, λόγω της προελεύσεως των εγγράφων, να εκφράσουμε με βεβαιότητα άποψη για τον αν ήσαν οι μοναχοί ή οι λαϊκοί εκείνοι που ευνοήθηκαν περισσότερο από το Κράτος, ή ενόχλησαν περισσότερες φορές το γείτονά τους, ή κέρδισαν τις περισσότερες κρίσεις σε περιπτώσεις αντιδικίας, ή έχασαν περισσότερο από τις αφαιρέσεις κτημάτων, νομίζω πως είναι μάλλον εμφανές ότι η σύγκριση της τελικής κατάστασης των προνομιούχων αυτών κλίνει υπέρ των μοναστικών κοινοτήτων.

Από την πληθώρα παροχών με τη μορφή οίκονομίας, που το Βυζαντινό Κράτος παραχωράει ή και ψυχωραγώντας παρείχε προς τους υπηκόους του, τις εναλλαγές των κατόχων, αλλά και τις εις βάρος ενός λαϊκού δικαιούχου επιλογές παραχωρούμενων κτημάτων (έξαλειμμάτων) ή τις υπέρ αυτού προνομιακές μετατροπές στο νομικό καθεστώς της παραχώρησης (δικαίωμα μεταβιβάσεως), οι ωφελημένοι τελικά είναι πάντοτε τα μοναστήρια. Τα νομικά αυτά πρόσωπα, σε αντίθεση με τα φυσικά, διέθεταν ως πλεονέκτημα τον απεριόριστο εξ αρχής χρόνο «ζωής» και, το πιο σημαντικό, ήσαν συνδεδεμένα στα μάτια όλων, λαού και επίσημου Κράτους, με την πνευματική μάλλον παρά με την πολιτική οντότητα του Βυζαντίου. Οι λαϊκοί δικαιούχοι μιας οίκονομίας ή ενός προνομίου τελευτούν κάποτε τον βίο, φονεύονται στον πόλεμο, δυσχεραστούν ίσως τον αυτοκράτορα, είναι υποχρεωμένοι να λάβουν θέση σε περίπτωση εμφύλιας διαμάχης για το θρόνο ή, πολύ χειρότερα, ξενικής κατάκτησης της περιοχής της Μακεδονίας, όπου τους έχει παραχωρηθεί κάποιο κτήμα, και αναλόγως να υπο-

98. Ο βασιλικός στρατιώτης Δημήτριος Αρμενόπουλος ενοικιάζει έξαλειμματικά στασία αντί τριών νομισμάτων ως μορτής, αρχικά στη μονή Λαύρας και κατόπιν στη μονή Ξενοφώντος (Χένοφρον, αρ. 6, του Αυγούστου 1303).

99. *Esphigménu*, αρ. 30.12. Πρόκειται για την υπόθεση του Δημητρίου Λάσκαρι και των τεσσάρων μονών.

100. Πρβλ. πιο πάνω και σημ. 3.

στούν τις συνέπειες. Οι μοναχοί, αντίθετα, εκπροσωπούν ένα πνευματικό χώρο που ζει αιώνια και γι' αυτό, όσο και να ανυπομονούν για άμεσα εκμεταλλεύσιμες παροχές, μπορούν να περιμένουν, ακόμη και για πολλά χρόνια, επιμένοντας μέχρι να αποκτήσουν ή να επανακτήσουν δικαιώματα πάνω στη γη ή να την αξιοποιήσουν. Έχουν και αυτοί βέβαια ευκολότερη πρόσβαση και ευνοϊκότερη μεταχείριση όταν ο αυτοκράτορας είναι ιδιαίτερα φίλα προσκείμενος προς σημαντικά μέλη της κοινότητάς τους¹⁰¹, αλλά η ιδιότητά τους και οι προσευχές τους βαρύνουν ήδη αρκετά υπέρ της ικανοποίησης των αιτημάτων τους. Εν τέλει είναι αυτοί και μόνον που μπορούν να προσευχηθούν για τον βυζαντινό αυτοκράτορα ή και για ένα χριστιανό κατακτητή ηγεμόνα, όπως ο Σέρβος Στέφανος Dušan, ο οποίος ιδιαίτερα τους ευνόησε, και μάλιστα τους μοναχούς του Αγίου Όρους, χώρου εξαιρετικά σεβαστού γι' αυτόν¹⁰². Την πνευματική αυτή ιδιότητα και τη δεδομένη ενασχόληση κυρίως με μη επίγεια πράγματα σεβάστηκαν ή «εκμεταλλεύθηκαν» συχνά και οι Τούρκοι κατακτητές και πάντως δεν έθιξαν γενικά τις επίγειες κτήσεις των μονών¹⁰³.

Τελικά, θεωρώ ότι δεν ήταν μάλλον στις προθέσεις του Βυζαντινού Κράτους να αντιμετωπίσει, στο θέμα των οικονομικών παροχών, ευνοϊκότερα τα μοναστήρια από πολλά σημαντικά πρόσωπα ή υπηκόους που προσέφεραν με πίστη αξιόλογες υπηρεσίες στον αυτοκράτορα· μάλλον το αντίθετο προσπάθησε. Εν τούτοις τα μέτρα κατά της αυξήσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας, που κατά καιρούς είχαν θελήσει να εφαρμόσουν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν απέδωσαν μακροπρόθεσμα. Τα τόσα προνομιακά έγγραφα υπέρ των μονών, αλλά και όσα από τα υπέρ των λαϊκών κατέληξαν στα αρχεία τους, αποτελούν απλή ένδειξη, αξιολογη όμως, για την τύχη πολλών από τις παροχές που είχαν αποκτήσει ως πρόνοια ή οίκονομία μέλη της μέσης και ανώτερης τάξης, οίκοι και προσγενοί των Παλαιολογείων χρόνων, με βάση την οικογενειακή ή προσωπική τους αξία και ισχύ, τη στρατιωτική ανδρεία ή την πίστη τους στον αυτοκράτορα. Η πτώση του Βυζαντίου βρήκε τους μοναχούς, προσευχόμενους πάντοτε για τη σωτηρία των ψυχών των ευεργετών και αφιερωτών τους, να κατέχουν μεγάλο μέρος από την εύφορη γη της Μακεδονίας.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

101. Πρβλ. την περίπτωση του επισκόπου Ζιχνών κατά τον εμφύλιο των δύο Ανδρονίκων (βλ. πιο πάνω, σημ. 28).

102. Πρβλ. πιο πάνω και σημ. 76.

103. Πρβλ. N. Oikonomides, Monastères et moines lors de la conquête ottomane, *Südost-Forschungen* 35 (1976) 1-10. – H. W. Lowry, The Fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans. Examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon, *Byzantinische Forschungen* XVI (1991) 275-311, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα. – Elizabeth A. Zachariadou, Some Remarks about Dedications to Monasteries in the Late 14th Century, *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών - Αθωνικά Σύμμεικτα 4), Αθήνα 1997, σ. 27-31.

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΧΟΥΜΝΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΥΣΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ

Ένα από τα λιγότερα γνωστά κείμενα που έχουν γραφεί για τη Θεσσαλονίκη κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι ο συμβουλευτικός λόγος του Νικηφόρου Χούμνου προς τους Θεσσαλονικείς που φέρει και τον συμπληρωματικό τίτλο «περί δικαιοσύνης». Ο Νικηφόρος Χούμνος (ca 1250/5-1327) είναι ένα γνωστό πολιτικό πρόσωπο της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου και παράλληλα ένας πολυγράφος λόγιος της εποχής. Έδρασε στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328)¹ και έχει προκαλέσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον τόσο των συγχρόνων του όσο και των μεταγενεστέρων, κυρίως λόγω της διαμάχης του με τον άλλο γνωστό λόγιο της περιόδου, τον Θεόδωρο Μετοχίτη, γύρω από θέματα ηθικής και αστρονομίας².

Το συγγραφικό έργο του Νικηφόρου Χούμνου, από το οποίο μεγάλο μέρος παραμένει ακόμη ανέκδοτο, είναι εξαιρετικά πλούσιο και περιλαμβάνει λόγους, επιστολές και ποιήματα. Ανάμεσα στους τριάντα λόγους του ξεχωριστή θέση κατέχει ο συμβουλευτικός λόγος του προς τους Θεσσαλονικείς.

Ως πολιτικός ο Νικηφόρος Χούμνος υπηρέτησε σε διάφορες υψηλές κρατικές θέσεις και ίσως το σημαντικότερο από τα αξιώματά του ήταν το *ἐπὶ τοῦ κανι-κλείου*³, υπήρξε δηλαδή για ένα μακρύ χρονικό διάστημα από το 1295 και εξής προϊστάμενος της αυτοκρατορικής γραμματείας. Κατά την περίοδο αυτή και πιθανότατα στα 1309/10 υπηρέτησε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στη Θεσσαλονίκη ως δικαστής (κριτής) ή ως διοικητής της πόλης⁴. Όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, συνέγραψε έναν λόγο *περί δικαιοσύνης*, τον οποίο

1. J. Verpeaux, *Nicephore Choumnos, Homme d'État et Humaniste Byzantin*, Paris 1959· Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου, *Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Νικηφόρου Χούμνου*, Θεσσαλονίκη 1984 (διδακτορική διατριβή)· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP) 30961.

2. I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962. Βλ. επίσης την εισαγωγή της έκδοσης του Ι. Δ. Πολέμη, *Θεοδώρου Μετοχίτη Ηθικός ή περί Παιδείας*, Αθήνα 1995, σ. 35-44. Πρβ. Χ. Μελετιάδης, *Η Εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 16ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 43-46, όπου αναφέρεται ο αντίκτυπος της διαμάχης Μετοχίτη - Χούμνου στους λογίους του 16ου αιώνα Θεοφάνη Ελεαβούλχο και Ερμούδωρο Λήσαρχο.

3. Παπατριανταφύλλου, *Χειρόγραφη παράδοση* 2.

4. Το πρώτο διαφαίνεται από το λόγο του προς τους Θεσσαλονικείς, σ. 153 *περί δικαιοσύνης* ὁ λόγος ἥς ἐγὼ καὶ παρὼν ὤμην, καθ' ὅσον οἶον τε ἦν, ἐπεμελήθην, το δεύτερο σημειώνεται στο PLP, ὁ.π., 30961.

απηύθυνε προς τους Θεσσαλονικείς και στον οποίο προέταξε ένα εγκώμιο της Θεσσαλονίκης και έναν έπαινο των κατοίκων της.

Ο λόγος αυτός έχει εκδοθεί μία μόνο φορά στις αρχές του 19ου αιώνα από τον J. Fr. Boissonade⁵ με βάση ένα μόνο χειρόγραφο, τον παρισινό κώδικα 2105, ενώ σήμερα είναι γνωστό ότι τα έργα του Νικηφόρου Χούμνου και μαζί ο συμβουλευτικός λόγος του προς τους Θεσσαλονικείς σώζονται σε περισσότερα χειρόγραφα⁶. Η έκδοση αυτή δημιουργεί αρκετά προβλήματα και προκαλεί ορισμένα ερωτηματικά στο σύγχρονο μελετητή, παραμένει όμως η μοναδική στην οποία στηριζόμαστε για να παρακολουθήσουμε ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα που αναφέρονται στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη, τον χώρο της και τους κατοίκους της.

Ο λόγος αποτελείται από δύο ξεχωριστά μέρη και πολύ σωστά σημειώνεται στην Ιστορία της Λογοτεχνίας του H. Hunger⁷ ότι πρόκειται για έναν λόγο με δύο θέματα. Το πρώτο θέμα είναι ο έπαινος της Θεσσαλονίκης και το δεύτερο η δικαιοσύνη και η σημασία της. Ο Χούμνος αρχίζει το λόγο του απευθυνόμενος προς τους άνδρες Θεσσαλονικείς, τους οικούντας ευδαιμόνως τήν μεγάλην και θαυμαστήν ταύτην πόλιν και διακηρύσσει την αμοιβαία αγάπη και φιλία του ίδιου προς τους Θεσσαλονικείς και των Θεσσαλονικέων προς αυτόν. Στη συνέχεια ο συγγραφέας δηλώνει την επιθυμία του να μπορούσε να επισκεφθεί την αγαπημένη του πόλη, αλλά επειδή αυτό δεν μπορεί να το κάνει στέλνει το λόγο, για να επαινέσει την πόλη διά βραχέων και να επικοινωνήσει με τους κατοίκους της (σ. 137-139).

Ακολουθεί το εγκώμιο της Θεσσαλονίκης και παρουσιάζεται πρώτα ο χώρος γύρω από την πόλη. Για όποιον πλησιάζει στη Θεσσαλονίκη από τα δυτικά η πορεία είναι απολαυστική. Ο δρόμος ανοίγεται μέσα από πλούσια δάση, αιωνόβια ποτάμια και απέραντες πεδιάδες, που προκαλούν τον επισκέπτη να μπει μέσα στην πόλη. Και από την ανατολική πλευρά όμως η πόλη περιβάλλεται από μεγάλες λίμνες, πλούσια γη και άφθονα βοσκοτόπια. Το αποτέλεσμα είναι να μην υπάρχει οὐδέν ἄργον οὐτ' ἄκαρπον τῶν περὶ τὴν πόλιν, ἀλλὰ μετὰ τοῦ κάλλους καὶ τὸ χρήσιμον εὐθὺς παρέχει (η περιοχή). Προς το Βορρά η ακρόπολη της πόλης είναι κτισμένη σε ορεινή τοποθεσία και πίσω της υπάρχουν δάση με πλούσια ξυλεία και εύφορα αμπέλια. Νότια από την πόλη, τέλος, απλώνεται η θάλασσα που με τους κόλπους της καλεί τους ταξιδιώτες να φθάσουν και να αναπαυθούν στα ασφαλή λιμάνια της Θεσσαλονίκης (σ. 139-141).

Εξυμνείται στη συνέχεια το τείχος της πόλης για το μέγεθός του και τη μεγαλοπρέπειά του. Η Ακρόπολη είναι τόσο μεγάλη, ώστε θα νόμιζε κανείς ότι

5. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* II, Paris 1830, σ. 137-187.

6. Παπατριανταφύλλου, *Χειρόγραφη παράδοση* 25.

7. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική Λογοτεχνία των Βυζαντινών*, Αθήνα (MIET) 1987, τ. Α', σ. 209-210.

αυτή μόνη είναι ολόκληρη η πόλη, το τείχος όμως συνεχίζεται και καττηφορίζει προς τη θάλασσα για να περιβάλλει μία μεγάλη έκταση και ακόμη τα λιμάνια της πόλης. Μέσα στην πόλη πάλι όλα είναι μεγάλα, όμορφα και ευχάριστα: οι ναοί, τα λουτρά, τα δημόσια οικοδομήματα, τα πολυόροφα σπίτια, που υψώνονται προς τα πάνω και φιλονικούν ποιο θα φτάσει ψηλότερα. Τελικά η πόλη παρουσιάζεται διπλή. Το ένα τμήμα της τείνει προς τον αέρα και το άλλο πατάει γερά στη γη (σ. 141-143).

Η Θεσσαλονίκη, παρόλο που είναι μια εξαιρετικά πολυάνθρωπη πόλη, ποτέ δεν θέλησε να ιδρύσει αποικία, γιατί πουθενά δεν θα μπορούσε να βρει τα τόσα θετικά στοιχεία που παρέχει η περιοχή όπου η ίδια είναι χτισμένη. Και συμβαίνει αυτό το παράξενο, ότι ενώ είναι μια από τις παλαιότερες πόλεις (πρεσβυτάτη σχεδόν απασών) δεν στηρίζει τη σπουδαιότητά της σε παλαιούς μύθους και περασμένες ιστορίες, αλλά παρουσιάζεται πάντοτε νέα και ευχάριστη και σημαντική. Και δεν μπορεί η Θεσσαλονίκη να συγκριθεί με καμιά άλλη πόλη, γιατί όλες τις ξεπερνάει, άλλες σε αρχαιότητα, άλλες σε μέγεθος και άλλες σε επιδόσεις. Άλλωστε καμιά άλλη πόλη δε συγκεντρώνει τα πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης σε πλούτο που προέρχεται από τη γη και τη θάλασσα ή στην αρετή και στη φιλοτιμία των κατοίκων της (σ. 143-144).

Η Θεσσαλονίκη είναι ακόμη γνωστή για την ευσέβεια και την αγιότητά της. Έχει πλήθη ιερέων και μοναχών και στην πόλη αυτή μπορείς να ακούσεις θαυμάσιους χορούς ψαλτών που δοξολογούν το Θεό μιμούμενοι τις φωνές των ουράνιων αγγέλων. Ακόμη η Θεσσαλονίκη διαθέτει μια σεβάσμια γερούσια από ηλικιωμένους και συνετούς ανθρώπους, οι οποίοι καθοδηγούν την πόλη στην ευσέβεια προς το Θεό, τη φιλανθρωπία και τη φιλοξενία όλων όσων έχουν ανάγκη. Γι' αυτό έχει γίνει νόμος στην πόλη να δέχεται όλους τους ξένους που καταφεύγουν σε αυτήν, και ύστερα από ένα σύντομο χρονικό διάστημα να τους αφομοιώνει και να μπορούν να συμμετέχουν αυτοί σε όλες τις δραστηριότητες των πολιτών και να μη γίνεται διάκριση ανάμεσα σε ντόπιους και ξένους. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι οὐδείς ἄπολις, μέχρις ἂν τῶν Θεσσαλονικέων ἢ πόλις, αφού η πόλη δέχεται το νέο της πληθυσμό σαν τη θάλασσα που δέχεται τα νερά των ποταμών και πολύ γρήγορα τα νερά αυτά δεν ξεχωρίζουν από το υπόλοιπο νερό της θάλασσας (σ. 146-148).

Βέβαια δεν μπορεί να τελειώσει ένα εγκώμιο προς τη Θεσσαλονίκη χωρίς να γίνει ξεχωριστός λόγος για τον πολιούχο της πόλης, τον Άγιο Δημήτριο. Έτσι και ο Χούμνος εκθειάζει ιδιαίτερα τον προστάτη άγιο της Θεσσαλονίκης, ο οποίος με τους αγώνες του υπέρ του Χριστιανισμού και παλαιότερα στήριξε την πόλη και πάντα και τώρα την προστατεύει και την υπερασπίζεται, ενώ με το μύρο που αναδίδει το μαρτυρικό του σώμα σώζει ζωές, διώχνει δαίμονες και κάνει τις ψυχές να ευωδιάζουν. Προς αυτόν τρέχουν όχι μόνο οι Θεσσαλονικείς αλλά και άνθρωποι από τα πέρατα της οικουμένης (σ. 148-151).

Εδώ τελειώνει το εγκώμιο της Θεσσαλονίκης και ο συγγραφέας προχωρεί στο δεύτερο μέρος του λόγου του που έχει σκοπό να νουθετίσει οἷς προσήκει μᾶλλον συμβουλευόντων ἀκοῦσαι. Και είναι φυσικό ἐν οὕτω μεγάλη πόλει καὶ μυρίων τῶν ἐθνῶν πληθούσῃ να υπάρχουν ορισμένοι που ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ νουθεσία. Αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεῖ κατηγορία ἐνάντια στην πόλη που στο σύνολό της δίνει δείγματα ἀρετῆς, υπάρχουν ὅμως πάντοτε περιθώρια βελτίωσης, τουλάχιστον ορισμένων προσώπων. Θα γίνει λοιπὸν στη συνέχεια λόγος για τη δικαιοσύνη, την οποία και ὅταν ἦταν παρὼν στη Θεσσαλονίκη φρόντισε ο Νικηφόρος Χούμνος, και η οποία εἶναι το πιο πολῦτιμο ἀπὸ τα ἀνθρώπινα ἀγαθά. Αυτὴ εἶναι ὅ,τι καλύτερο για μια πόλη, ὅταν καθοδηγεῖ τους κατοίκους της (σ. 151-153).

Το δεύτερο αὐτὸ μέρος του λόγου εἶναι ἐκτενέστερο ἀπὸ το πρῶτο και περιλαμβάνει πολλές γενικότητες που δεν ἀφοροῦν ἄμεσα τη Θεσσαλονίκη. Η δικαιοσύνη εἶναι η πολυτιμότερη ἀρετὴ και φέρνει ὅλα τα καλὰ σε ομαδικὸ και ιδιωτικὸ ἐπίπεδο. Αντίθετα η πλεονεξία προκαλεῖ την ἀδικία που εἶναι το χειρότερο ἀπὸ τα κακά. Ο Νικηφόρος Χούμνος παρουσιάζει πολλὰ παραδείγματα, για να υποστηρίξει τη θέση του αὐτή. Η ἐκπτώση του διαβόλου ἀπὸ τον οὐρανὸ, ο διωγμὸς των πρωτοπλάστων ἀπὸ τον παράδεισο, ο κατακλυσμὸς του Νῶε, τα γεγονότα του Πύργου της Βαβέλ, οά πόλεμοι και οά καταστροφές, ὅλα αὐτὰ σχετίζονται με την πλεονεξία και τις τιμωρίες που ἐπέβαλε ἐξαιτίας της ο Θεὸς στους ἀνθρώπους. Παραδέχεται ἀκόμη ο συγγραφέας ὅτι και οά ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀν και βρίσκονταν σε πλήρη πλάνη σχετικὰ με την πίστη τους στο Θεό, ἀναγνώριζαν τη σημασία της δικαιοσύνης τόσο στον κόσμον των ζωντανῶν ὅσο και στον Ἄδη. Τα ἐλληνικὰ κείμενα λοιπὸν, ὅπως και η Παλαιὰ και η Καινὴ Διαθήκη διδάσκουν τη δικαιοσύνη και καταδικάζουν την πλεονεξία (σ. 154-167).

Παρόλα αὐτὰ οά ἀνθρώποι ἐξακολουθοῦν να παραβαίνουν τον θεῖο και τους ἀνθρώπινους νόμους και να καταπατοῦν τη δικαιοσύνη και να ἐπιθυμοῦν πράγματα που δεν εἶναι δικὰ τους και να ἀρπάζουν ἀπὸ τους γείτονές τους κτήματα, σπίτια, χρήματα, ολόκληρες περιουσίες. Αὐτὰ βέβαια τα κάνουν κυρίως οά ἰσχυροὶ και πλούσιοι (ο συγγραφέας χρησιμοποιεῖ το β' ἐνικὸ πρόσωπο ὁ ἰσχυρὸς σὺ καὶ μέγας). Αὐτοὶ λοιπὸν που ἔχουν διώροφα και τριώροφα σπίτια συκοφαντοῦν τους πέννητες και ἀφαιροῦν ἀπὸ αὐτοὺς ὅ,τι ἔχουν και στη συνέχεια μισθώνουν συνηγόρους και δωροδοκοῦν δικαστές και εἶναι ἐτοιμοὶ να κάνουν τα πάντα ἵνα μικρὸν ἀργύριον ἢ χρυσίον κομίσωνται. Ο Χούμνος ἀμφισβητεῖ την κρίση των δικαστῶν της εποχῆς του και τις ἀποφάσεις των δικαστηρίων που συχνὰ δεν εἶναι ἀμερόληπτες. Ο φόβος του Θεοῦ ὅμως πρέπει να καθοδηγεῖ τόσο τους δικαστές ὅσο και αὐτοὺς που προκαλοῦν τις ἀδικίες. Γιατὴ η τιμωρία του Θεοῦ θα ἐρθεῖ τόσο ἀπέναντι στους ἰδίους ὅσο και στους ἀπογόνους τους που θα πληρώσουν για τις ἀδικίες των γονιῶν τους (σ. 168-182).

Πρέπει λοιπὸν ὅλοι να ἀγαποῦν τη δικαιοσύνη και να ἀποφεύγουν την πλεο-

νεξία, για να αφήσουν αγαθή ανάμνηση στα παιδιά τους και στους συμπολίτες τους. Υψηλό παράδειγμα ενός τέτοιου τρόπου ζωής είναι ο βασιλέας (ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος), τον οποίο ο Χούμνος επαινεί για τις πολλές αρετές του και υποστηρίζει ότι είναι καλύτερος από όλους τους προηγούμενους αυτοκράτορες. Αυτός φροντίζει για την ευνομία όλων των πόλεων και πολύ περισσότερο για τη Θεσσαλονίκη. Πρέπει λοιπόν και οι Θεσσαλονικείς να κάνουν την πόλη τους υπόδειγμα καὶ καλῶν ἀπάντων ἐστία και να θεωρούν τη δικαιοσύνη και την ομόνοια ως τα μεγαλύτερα στολίδια της οργανωμένης αστικής ζωής τους (σ. 181-187).

Ο μακρὺς αὐτὸς λόγος του Νικηφόρου Χούμνου τελειώνει λοιπόν με συμβουλές που αναφέρονται πάλι ειδικά στους Θεσσαλονικείς και εγκαταλείπονται έτσι οι κοινοὶ τόποι και οι επαναλήψεις που κάλυπταν σχεδόν ολόκληρο το δεύτερο μέρος του. Όπως είναι φυσικό ο λόγος αὐτὸς ἔχει κυρίως προκαλέσει το ενδιαφέρον των μελετητῶν για το πρώτο μέρος του, το εγκώμιο της Θεσσαλονίκης. Ἐχει συζητηθεῖ μάλιστα ειδικότερα η ομοιότητα της περιγραφῆς της πόλης ἀπὸ το Νικηφόρο Χούμνο με την περιγραφή της ἀπὸ ἕναν ἄλλο βυζαντινὸ συγγραφέα, τον Ἰωάννη Καμινιάτη, ο οποίος προτάσσει ἐπίσης ἕνα εγκώμιο της Θεσσαλονίκης στο ιστορικό του ἔργο γιὰ την ἄλωση της Θεσσαλονίκης ἀπὸ τους Σαρακηνούς το καλοκαίρι του 904⁸. Οι ομοιότητες αὐτές ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τον πρώτο ἐκδότη του κειμένου του Χούμνου J. Fr. Boissonade⁹, και ἀπὸ τότε ἔχουν ἐπαναληφθεῖ αρκετές φορές. Χρησιμοποιήθηκαν μάλιστα οι ομοιότητες αὐτές ως ἕνα ἀπὸ τα ἐπιχειρήματα για την ἀναχρονολόγηση του ἔργου του Ἰωάννη Καμινιάτη ἢ τουλάχιστον του εἰσαγωγικοῦ του μέρους σε μεταγενέστερους ἀπὸ τον 10ο αἰώνα¹⁰ χρόνους.

Οι ομοιότητες ὁμως ἀνάμεσα στην περιγραφή της Θεσσαλονίκης ἀπὸ τον Ἰωάννη Καμινιάτη και στην περιγραφή της πόλης ἀπὸ το Νικηφόρο Χούμνο εἶναι περισσότερο σχηματικές παρά ουσιαστικές. Και οι δύο συγγραφείς περιγράφουν τον ἴδιο φυσικὸ χώρο, ο οποίος με το πέρασμα των αἰώνων δεν παρουσιάζει ἀλλαγές. Οι πλατιές πεδιάδες με τα μεγάλα ποτάμια στα δυτικά της πόλης, οι κατὰφυτοι λόφοι με τα ψηλότερα βουνά και τις λίμνες στα ἀνατολικά, η υπερυψωμένη ἀκρόπολη στα βόρεια και η θάλασσα με τους κόλπους και το λιμάνι προς το νότο παραμένουν ἴδια ἀπὸ τα βυζαντινά ως τα νεότερα χρόνια. Δεν αποκλείεται και οι δύο συγγραφείς να ἔχουν ὑπόψη τους μια ἀκόμη παλαιότερη περιγρα-

8. Ἰωάννης Καμινιάτης, *Εἰς την ἄλωσιν της Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. Böhlig, (CFHB), Berolini - Novi Eboraci 1973. Μετάφραση στα Νέα Ἑλληνικά Γ. Τσάρας, *Ἰωάννου Καμινιάτου στην ἄλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)*, *Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1987.

9. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* II, βλ. υποσημειώσεις στις σ. 140, 141, 142, 145.

10. A. Kazdan, Some questions addressed to the scholars who believe in the authenticity of Cameniates' «Capture of Thessalonica», *BZ* 71 (1978) 301-314· Ἀγγλική Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, χώρος και ἰδεολογία*, Ἰωάννινα 1997, σ. 83-85.

φή του χώρου, άγνωστη σε μας σήμερα. Οπωσδήποτε γνωρίζουν πολύ καλά τις υποδείξεις και τα υποδείγματα των συγγραφέων της ελληνιστικής περιόδου για το πως γράφεται το εγκώμιο μιας πόλης¹¹. Σε οποιαδήποτε περίπτωση πάντως η περιγραφή ανταποκρίνεται στις ανάγκες του ίδιου φυσικού περιβάλλοντος.

Ένα δεύτερο σημείο στο οποίο συμπίπτει το εγκώμιο του Ιωάννη Καμινιάτη για τη Θεσσαλονίκη με το εγκώμιο του Νικηφόρου Χούμνου είναι η αναφορά στο πλήθος των μοναχών που ζουν μέσα και γύρω από την πόλη και ο έπαινος της ευσέβειάς τους. Το θέμα αυτό όμως μπορεί να θεωρηθεί ένας κοινός τόπος για τους βυζαντινούς συγγραφείς και δε χαρακτηρίζει μόνο τη Θεσσαλονίκη.

Από εδώ και πέρα αρχίζουν οι διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα, τα οποία φαίνεται ότι διαφέρουν τόσο όσο και η εποχή τους. Ο Ιωάννης Καμινιάτης είναι πολύ πιο λεπτομερειακός στις περιγραφές του χώρου έξω από την πόλη, ενώ ο Νικηφόρος Χούμνος περνάει τα ίδια θέματα πολύ πιο σύντομα. Ιδιαίτερα επιμένει ο Καμινιάτης στην περιγραφή της θαλάσσιας περιοχής στα νότια της Θεσσαλονίκης και επισημαίνει την παλαιότερη έλλειψη κανονικού θαλάσσιου τείχους από την πλευρά αυτή της πόλης¹². Ο Καμινιάτης αναφέρεται σε ένα μόνο τετράγωνο λιμάνι, που πρέπει να είναι το λιμάνι που κτίσθηκε και οχυρώθηκε τον 4ο αιώνα με τη φροντίδα του Μ. Κωνσταντίνου, το όνομα του οποίου οι Θεσσαλονικείς έδωσαν στο λιμάνι της πόλης τους¹³.

Αντίθετα ο Χούμνος είναι πολύ πιο σύντομος στην περιγραφή του χώρου έξω από την πόλη, ενώ επαινεί ιδιαίτερα το τείχος που περιβάλλει ολόκληρη τη Θεσσαλονίκη και κλείνει την πόλη και από τη θάλασσα. Έπειτα κάνει λόγο για «τα λιμάνια», σε πληθυντικό αριθμό πράγμα που σημαίνει ότι στην εποχή του η πόλη διέθετε περισσότερα από ένα λιμάνια. Ακόμη ο Χούμνος είναι ο μόνος που δίνει μια περιγραφή των μεγάλων εκκλησιαστικών, δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων μέσα στην πόλη, επιμένει στην ανηφορική μορφή του εδάφους και επαινεί ιδιαίτερα το μέγεθος της Ακρόπολης στο ψηλότερο σημείο της Θεσσαλονίκης. Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης στο σημείο αυτό παρουσιάζει κοινά σημεία με την περιγραφή της Κωνσταντινούπολης τη γραμμένη λίγο παλαιότερα, δηλαδή στα τέλη του 13ου αιώνα, από έναν άλλο πολυγράφο λόγιο της εποχής, τον πατριάρχη Γρηγόριο Κύπριο¹⁴.

11. Μένανδρος ο Ρήτωρ, *Περί επιδεικτικών* I-II, έκδ. D. A. Russel - N. G. Wilson, Oxford 1981. Για τη μίμηση προτύπων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής από βυζαντινούς συγγραφείς ρητορικών κειμένων βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* I, σ. 139 κ.ε.

12. Ιωάννης Καμινιάτης, ό.π., παρ. 4 και 8.

13. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, έκδ. F. Paschoud, Paris 1971, II. 22. 1.

14. Η περιγραφή αυτή της Κωνσταντινούπολης περιλαμβάνεται στο Εγκώμιον του Γρηγορίου Κυπρίου *εις τὸν αὐτοκράτορα κυρὸν Ἀνδρόνικον*, έκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* I, Paris 1829, σ. 361-365. Πρβ. την περιγραφή της Ηράκλειας του Πόντου από τον Νικηφόρο Γρηγορά, *Επιστολή* 20α. 30-34 και 20β. 30-33, έκδ. P. A. Leone, *Nicephori Gregorae Epistolae*, I-II, Roma 1982-83.

Από εδώ και πέρα οι διαφορές γίνονται εντονότερες, γιατί ο Χούμνος επιμένει στον έπαινο του έμφυχου στοιχείου της πόλης. Ο Καμινιάτης περιορίζεται στο να περιγράψει την πολυάνθρωπη και πλούσια αγορά της Θεσσαλονίκης¹⁵, ο Χούμνος όμως επιμένει στην παλαιότητα της πόλης, στον πλούτο που συσσωρεύεται σε αυτήν, αλλά και στην ικανότητα των κατοίκων της να δέχονται πρόθυμα και να ενσωματώνουν στον αστικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης τους ξένους που προστρέχουν σε αυτήν. Αναφέρεται επίσης σε όλους όσους συμμετέχουν σε ένα σώμα σεβάσμιων και ηλικιωμένων ανθρώπων, θα μπορούσαμε να πούμε στη «γερουσία» της πόλης, και αποτελούν ένα είδος τοπικής αυτοδιοίκησης, έχοντας την ευθύνη για τη λήψη σοβαρών τοπικών αποφάσεων. Τέτοιο σώμα ηλικιωμένων συνετών ανθρώπων, υπεύθυνων για εσωτερικά θέματα της πόλης προσιδιάζει στην Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο και αναφέρεται την εποχή αυτή και από άλλους συγγραφείς¹⁶.

Ύστερα από όλα αυτά δε νομίζω ότι είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι οι διαφορές ανάμεσα στα δύο εγκώμια της Θεσσαλονίκης, τα γραμμένα από τον Ιωάννη Καμινιάτη και το Νικηφόρο Χούμνο, είναι περισσότερες από τις ομοιότητές τους. Οι διαφοροποιήσεις αυτές μπορούν να χρησιμεύσουν ακόμη για να αποδειχθεί η χρονική απόσταση που χωρίζει τη συγγραφή των δύο χειμένων, η οποία παρουσιάζεται αρκετά σημαντική.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

15. Ιωάννης Καμινιάτης, ό.π., παρ. 9.

16. Βλ. ενδεικτικά Δημήτριος Κυδώνης, Επιστ. 68.21-22, έκδ. R. J. Loenertz, *Demetrios Cydones, Correspondence I-II*, Città del Vaticano 1956, 1960· Α. Βαχαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 164-65 και 174· Ο. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913 (ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1993), σ. 71-75.

Maria Dourou-Eliopoulou

THE ORIENTAL POLICY OF CHARLES I
AND ANGEVIN SETTLEMENT IN ROMANIA.
A MODEL OF MEDIEVAL COLONIALISM*

This report is based mainly on documents from the recently published angevin archives of Naples¹. The registers of Charles I of Anjou is the oldest official latin source we possess for the study of the 13th century in Romania which provides us with important information on every aspect of Charles' policy, giving an approach to latin colonialism, in spite of the deficiency and the condensed form of the documents.

Charles, the son of the Capetian king of France Louis VIII and younger brother of Louis IX, the so called Saint, was chosen by the Pope Clement IV to take over the kingdom of Sicily. After destroying the Hohenstaufen pretenders who laid claim on the kingdom, Charles, a supporter of the Guelf cause, concentrated on his oriental policy, following the example of his Norman predecessors².

The treaty of Viterbo in 1267 gave the reason for angevin involvement in Romania. According to Viterbo's terms there was a plan of re-establishing the latin empire of Constantinople after the fall of Michael Paleologus³. On the other hand it arranged the fortune of the principality of Achaëa after the death of prince William Villehardouin. Therefore, in 1272, Charles took over the byzantine territories, given as dot to Manfred by the despot of Epirus Michael II, that is Corfou and several strongholds in

* It was presented in the *Fifth International Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East* (Jerusalem and Acre, 13-18 July 1999).

1. R. Filangieri, *I registri della Cancelleria Angioina, I-XLIII*, Napoli 1950-1993 (= Registri).

2. E. Leonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954; E. Jordan, *Les origines de la domination angevine en Italie*, New York 1960; P. Herde, *Karl I von Anjou*, Stuttgart 1979; J. Dunbabin, *Charles I of Anjou: Power, kings and state-making in 13th century Europe*, London 1998.

3. Registri I, 94-95 (3); Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987, p. 49-53; A. Bon, *La Morée franque. Études historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969; P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London 1995; D. Geanakoplos, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258-1281)*, μεταφρ. Αθήνα 1969; J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.

Epirus, which for the first time in our documents are called *Regno di Albania*, as well as the principality of Achaea which passed, in 1278, under the direct rule of the angevin king. Despite the fact that the major aim of Charles' oriental policy was the expedition against Paleologus, the organization of his dominions presents an excellent example of medieval colonialism, although his pattern of dominion is different from the venetian or genoese ones of that period in Romania. Colonialism is a triple system of domination —political, financial and cultural—⁴ and the angevin dominions seem to adapt perfectly to that model.

Charles considered as his first priority the organizing of the administration and defence of the territories in such a way that they would satisfy his needs, which were the reconquest of Constantinople and his victory over Paleologus. Even though he never visited his oriental territories, he was informed in every detail about all the matters that concerned them. The documents of the angevin chancery are a very good guide for us to follow the process of Charles' organization. In the principality of Achaea —called *nova Francia* by pope Honorius III in 1223— he respected the frankish administration and the latin church that was established after the fourth crusade. His intervention up to 1278, was limited only to sending troops, provisions and equipment for the castles, as well as facilities *per gratiam generalem* to his vassals feudatories or his officials, that is of exporting victuals or horses from the angevin kingdom without their paying tax (*jus exiture*). Hundreds of documents show the enthusiasm and the care that Charles took for his new suzerainty. Phrases like *pro itinere Achaye contra Grecos scismaticos in subsidium fidelium* or *negotium Albanie quod multum imminet cordi nostri*⁵ are constantly repeated showing that the ideology of the crusades was still very vivid. According to the angevin feudal system, the feudatories who had an annual income of 20 ounces of gold (*feudum integrum*) were due to military service⁶. The ones who had less (*feudum non integrum*), paid a certain contribution called *adohamentum* and were exempted from military service⁷. The documents give us a detailed account of the feudatories sent to Peloponnesus to serve⁸, as well as of those who were exempted due to several reasons (incapability,

4. R. Ellenblum, *Frankish rural settlement in the latin kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998; *Coloniser au moyen age*, dir. M. Balard et A. Ducellier, Paris 1995; P. Racine, *L'emigration italienne vers la mediterrannée orientale*, *Byz. Forschungen* 7 (1979) 137-155.

5. Registri II, 68 (244), VII, 95 (20), V, 226 (48).

6. Registri XXXI, 130 (63): *feudum iuxta usus et consuetudines Regni nostri Sicilie servire teneantur de servicio 1 militis ad rat. de unciis 20 pro servitio 1 militis iuxta usus Regni*.

7. Registri IV, 58 (369), 66 (424), VII, 153 (308), XXI, 326 (506).

8. Registri IV, 8 (51), 59 (377).

under age, women, or because of special favour)⁹. In 1278 Charles appointed regents (baili) to govern the principality in his name. Four years later in 1282, the uprising in Palermo known as the Sicilian Vespers stopped the preparations and annuled the expedition. The interest in regaining Constantinople faded away and it was transformed in regaining Sicily. Efforts to exchange Achaea to Sicily were made even in the 14th century¹⁰.

Concerning Corfou and Albania, byzantine territories till that time, Charles tried to organize them into angevin provinces. He replaced the greek archbishop with a latin one and attributed the church property to the latin church¹¹, while on the other hand, he recognized the privileges that the greek clergy in Corfou had from the byzantine period¹². Also he sent a number of officials loyal to him (*fideles et familiares*), that is a captain-general (*vicarius*), a financial manager (*massarius*), a marshal (*marescalus*) as well as castellans (*castellani*), who stayed in office as long as he judged it necessary. Their duties were reminded to them in several documents (*de fide tua plenam fiduciam obtinentes te marescallum militum equitum et peditum et aliorum stipendiariorum quos in Romaniam destinamus ad presens usque ad nostrum beneplacitum.. officium capitaneie studeas prudenter et fideliter exercere*)¹³.

On the other hand, he granted permission to export supplies, mostly grain and horses for the officials and their families without their paying export tax, evaluating the exact quantities (not exceeding *ne maior in fraudem curie nostre*)¹⁴. Similar facilities were granted to his vassals, such as the princess of Achaea, the barons of the principality, the duke of Athens or the count of Cephalonia¹⁵.

9. Registri IV, 38 (229), 60 (285), 66 (423), VII, 95 (20), 136 (180). Charles paid on time the mercenary troops to avoid desertion IX, 163 (227).

10. In 1311 there was a plan on giving the principality to the Catalans in exchange for Sicily, A. Rubio I Lluch, *Diplomatari de l'Orient Catala (1301-1409)*, Barcelona 1947, p. 58-61 (47). Also in 1321 the barons of the principality planned on giving it to Aragon or by second thought to Venice, R. Predelli, *I Libri Commemoriali della repubblica di Venezia*, Venezia 1876, I, 2, 231 (278).

11. Registri XI, 163 (357), IX, 165 (231); M. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία*, p. 135-138.

12. Registri XVI, 74 (280); P. Lemerle, *Trois actes du despote d'Epire Michel II concernant Corfou connus en traduction latine*, 405-426 (VI), *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, Variorum Reprints, London 1978; Σπ. Ασωνίτης, *Η ανδεγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999, p. 223-241.

13. Registri XIX, 205 (324), X, 81 (310): *pro officio erariatus*.

14. Registri XXVII, 155 (164).

15. Registri XIV, 29 (153): *pro domina Moree*, XXIII, 52 (259): *pro duce Athenarum*, XXVII, 400 (173).

Another sector of his policy was his intervention in the local society. In general, he asked for the oaths of homage and fealty and confirmed the old land concessions¹⁶. In Corfou he even inquired whether the fiefs (lands) were conceded by Byzantines or by Manfred¹⁷. He confiscated only the properties of the traitors (*proditores*) and conveyed them to loyal subjects¹⁸. In some cases he proceeded to new land concessions as a token of high esteem and recognition, according to the law code of the angevin kingdom (*juxta consuetudines regni Siciliae*)¹⁹, or exchanged properties in Romania for others of the same value in Italy (*in excambium*)²⁰. The angevin king renewed the ancient privileges of the locals —the citizens of Dyracchium (*privilegi et immunita di cittadini di Durazzo*)—²¹ while, on the other hand, he paid high respect to the old obligations of the inhabitants of the island of Corfou (*pro hominibus insule non cogantur ad indebita servicia, or homines angararii insule Curie prestare tenentur*)²² and ordered his officials not to violate them²³.

Charles, a skillful leader, did the best of the opportunities given to him. He organized the finances of his kingdom in an admirable way, especially the grain trade, so that he gained profit (*pro parte curie nostre*)²⁴. The documents give all the details, such as the merchants who undertook the mission, the quantities which were exported, the export tax (*jus exiture*) and the markets where they were forwarded. Clarenza in Achaia, built by Godefroi Villehardouin in 1223, had developed in an important port and lucrative market which was especially recommended²⁵. The enemy markets on the other hand were excluded (*preterquam ad terras Paleologi vel aliorum inimicorum nostrorum*)²⁶. Also he organized the salt monopole in Corfou and Dyracchium and the profit from this was given for the pay-

16. Registri VIII, 178 (450): terras et bona que in ipsa insula legitima obtinent secundum usum et consuetudinem insule. IV, 160 (1064), VIII, 187 (482): confirmat Johanni Hispano bona ei concessa in Corfoy.

17. Registri XIX, 151 (197): inquirat de pheudis dicte insule si sunt antiqua de tempore grecorum aut nova de tempore Manfredi.

18. Registri X, 48 (167), XXIII, 244 (200).

19. Registri VIII, 175 (443), XV, 57 (261), XXIV, 71 (345).

20. Registri IV, 104 (690): excambium feudi, XIX, 51 (185): Leonardo concessionis castrorum... in excambium castrorum...

21. Registri XI, 163 (355), XXVII, 175 (324).

22. Registri XVI, 76 (283), X, 101 (408).

23. Registri X, 246 (166): pretextu Marescalie contra hominum Durachii.

24. Registri VII, 23 (71): omnia victualia Curie ad partes Achaye pro parte nostre Curie miteres ad vendendum, XVI, 76 (283). XXV, 13 (43): super vendendo frumento et ordeo in Albania, XXIII, 246 (222): de venditione frumenti in Corfoy.

25. Registri X, 42 (146): Clarentie ibi carius. IX, 166 (233): ad melius forum.

26. Registri XXIII, 46 (232), XVI, 179 (12).

ment of the mercenary troops *pro solvenda mercede*²⁷.

The angevin king took care of the provinces' taxation (*subventio generalis*) and compelled rich citizens to give money for the expedition against Paleologus²⁸. It was quite a common phenomenon that he borrowed money from the Pope, rich Venetian merchants or others, to whom he promised to pay back²⁹. He participated in the crusade to Tunis out of solidarity to his brother, but after the death of Louis IX in 1270, he succeeded in regaining the annual tribute of 2833 onces of gold that the king of Tunisia had stopped paying three years ago³⁰.

He organized the currency of the Regno and gave strict regulations for minting the new coin (*carlini d'oro, carlini d' argento*) trying to keep stable the value and the weight (*ad pondus generalis*), as well as the gold and silver content³¹. He also reorganized the Clarenza mint (*zecca, sicle Clarentie*) by sending officials (*siclarui*) and metal for minting the denier tournois³². However that coin didn't have any wide expansion, as the merchants and the mercenary troops preferred to be paid in a harder currency such as the venetian grosso or the florentine floreno³³.

It is known to us that Latins in Romania were a minority. Their insecurity compelled them to settle in fortified towns and fortresses, while on the other hand there was a tendency towards ethnic solidarity expressed through arranging weddings between Franks, so that it would enforce latin power in Romania. Marriage was a means of conveying property and status, but, as the feudal code —the Assises of Romania—³⁴ indicates, mixed marriages were also taking place. There was a close interrelation between the Franks and the indigenous population, while the frankish society, that was created in the Levant, was influenced by living conditions existing there.

27. Registri XI, 221 (145), 214 (126), 90 (7), 91 (13), XXIII, 86 (58).

28. Registri V, 224 (41), VIII, 278 (23).

29. Registri XXVII, 368 (790), X, 267 (23), XII, 251 (322).

30. M. L. de Mas Latrie, *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les Arabes dell'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, Paris 1866, New York 1966, I, p. 134-141; Registri V, 270 (307), VI, 374 (1885); J. le Goff, *Saint Louis*, Paris 1996; J. Richard, *Saint Louis, Crusader King of France*, Cambridge 1992.

31. A. de Bouard, *Documents en français des archives angevines de Naples, I*, Paris 1933, p. 68; Registri XXIII, 74 (38), V, 56 (247), XIII, 264 (246).

32. Registri XXI, 168 (271), XXIV, 84 (379): *ad modum et formam turonensium qui in eadem sicla fieri et cudi tempore Guillelmi*.

33. Registri XXIII, 74 (38).

34. P. Topping, *Studies on Latin Greece*, Variorum Reprints 1977, I. Feudal institutions as revealed in the Assises of Romania, the law code of Frankish Greece, pp. 1-192, especially Assize 138, Antonella Parmeziani, *Libro delle Uxanze et statuti delo imperio de Romania*, Spoleto 1998.

Latins, especially Italians, traveled in Romania on their own initiative (idealistic, personal or financial reasons, to acquire land) or under the orders of their king (*pro serviiciis nostris*). The picture that emerges from the written sources is of a mixed society consisting of frankish and local greek population, living peacefully together, having social and economic contacts such as marriage, trade (interchange of products) as well as promoting cultural relations, but on the other hand keeping their own religious beliefs and behaviours. The chronicle of Morea, written in the second half of the 14th century, gives a lot of information concerning the nature of their settlement and their co-existence with the Greeks³⁵. Still the existence of frankish states was short-term and declined in the 14th century, when newcomers such as the Florentines or the Catalans were established in Romania claiming land and profit, thus forming a new socio-economic reality in eastern Mediterranean.

Charles employed not only his French or Italian subjects, but also other Latins, usually Guelfs (Florentines, Lucchese), or Venetians, in several missions (confidential, diplomatic, administrative or financial), as long as they demonstrated their fidelity (*fideles et familiares*)³⁶. Therefore it doesn't seem there was any plan of encouraging latin settlement in angevin dominions. The angevin registers don't give evidence of a big number of migrants settling in Romania. Very few people seem to settle in towns (*cives et burgenses Clarentie*) and obtain property, like Petronus de Senis, Mino Maynetti de Senis or Stephano de Ravello, as well as a Genoese doctor at the service of prince William Villehardouin³⁷.

Its interesting to see how important for the medieval rulers were the titles, especially those reminding of the crusades to eastern Mediterranean. The Latin Empire of Constantinople exercised influence on the mediterranean world much later than 1261. After the death of Baldwin II in 1273, Philippe de Courtenay was recognized as titular latin emperor of

35. *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmitt, London 1904, Gröningen 1967, v. 1642: συμβίβασιν, 2093-2095 το νόμο των Ρωμαίων; D. Jacoby, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque* (VI), *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints, London 1975; D. Jacoby, *The encounter of two societies: Western conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the fourth crusade* (II), *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, Variorum Reprints 1979.

36. M. Dourou-Eliopoulou, *Les «Etrangers latins» en Romanie angevine sous Charles Ier* (1266-85), *Byzantinoslavica* 59 (1998) 65-70.

37. Charles used Latins as merchants or envoys for his missions but we know very little for the Latins settling in angevin dominions. J. Longnon - Ch. Perrat, *Actes relatifs a la Morée* (1289-1300), Paris 1967, p. 70 (67), 97 (94), Registri XI, 161 (348): Rogerio medico Januensi.

Constantinople and was financially supported by Charles³⁸. The title was also carried by his successors³⁹. On the other hand, Paleologus was called simply *inimicus et scismaticus* who usurped the title of the emperor (*Imperatoris sibi nomen usurpans*)⁴⁰. The dream of re-establishing the latin empire continued even during the reign of Charles' heirs, as well as the use of the imperial ideology, showing that the frankish settlement in Romania maintained its prestige and the idea of a crusade against the *scismatici greci* kept its glamour⁴¹. Also the venetian doge possessed the title of *dominus quartae partis et dimidie totius imperii Romanie* attributed by the *Partitio Imperii Romaniae* in 1204, till 1361⁴².

Charles, an ambitious and intelligent ruler as he is described by his contemporaries⁴³, attributed much importance to acquiring the title of the king of Jerusalem like his predecessor Frederic II. So when he had the chance he purchased the title from Mary of Antiocheia in 1277 against an annuity of 4000 livres tournois⁴⁴ and he also acquired Acre. His titles as they appear in the documents were: *Carolus dei gratia rex Jerusalem, Siciliae, ducatus Apulie et Principatus Capuae, alme urbis senator, Andegavie, Provincie et Forcalquerii comes, princeps Achaie et Tornodorii comes*⁴⁵. The title of *rex Jerusalem* was also used by his heirs⁴⁶, showing the charm that

38. Registri XX, 25 (3): por l'empereor de Constantinople... dues mil onces d'or, XXI, 198 (10): pagare le 2000 once della sua pensione annuale, XXII, 143 (182): 350 salme vini pro usu hospitii illustris Philippi imperatoris Constantinopoli carissimi generi nostri.

39. Predelli, *Commemoriali*, III, VII, 19 (91): 1363, Roberto imperatore titolare di Constantinopoli, despoto di Romania, principe di Taranto e di Acaia.

40. Registri I, 94 (3).

41. Registri VII, 95 (20): pro itinere Achaye contra Grecos scismaticos in subsidium fidelium. Predelli, *Commemoriali*, II, 259 (410), DOC, 150 (122).

42. Registri XXVI, 36 (269). Magnifico domino Ioh. Dandulo dei gratia duci Venetiarum Croatie quartae partis et dimidia totius imperii Romanie. A. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, *Studi Veneziani* 7 (1965) 125-305.

43. The Florentine chronicler Giovanni Villani (*Nuova Cronaca* in *Chroniche de Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, I Biblioteca Classica Italiana, sec. XIV, Trieste 1857) describes him as "molto temuto e ridottato da tutti i re del mondo" (110), "negli anni di Cristo 1279 era il piu ridottato in mare e in terra che nullo re de Cristiani" (136), while the Venetian Marco Sanudo Torsello (*Istoria del regna di Romania*, ed. Ch. Hopf, *Chroniques greco-romanes inedites ou peu connues*, Berlin 1873) "Carlo era in quella grandezza e potentia che aspirava alla monarchia del mondo" (138).

44. G. Hill, *The History of Cyprus*, London 1950, p. 164, 190-192.

45. Registri XVI, 131 (440), XXII, 91 (385).

46. Predelli, *Commemoriali*, I, II, 189 (90): 1318, Roberto re di Gerusalemme e di Napoli, duca di Puglia, principe di Capua, conte di Provenza, Forcalquier e Piemonte. Julian Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca, Documents for the history of the Peloponnese in the 14th-15th centuries*, London 1995, p. 246 (128): 1394, Ladislaus, dei gratia Hungarie, Jerusalem, Sicilie, Dalmacie, Croacie, Rome, Servie, Galicie, Lodomerie, Comanie, Bulgarieque rex, Provincie et Forcalquerii ac Pedemontis comes.

the idea of the crusade still had. Charles usually called his dominions in Romania *terrae imperio Romaniae*, while very rarely was used by him the title of *rex Albaniae*⁴⁷.

As a conclusion we point out that despite the fact that angevin expansion in Romania was a precarious and artificial edifice only serving the purpose of chasing byzantine rule from Constantinople, the dominions —except Albania—, although they were weakened after the death of Charles, were maintained till the end of the 14th century, giving an interesting example of latin settlement in Romania.

University of Athens

47. Registri X, 180 (690), XX, 224 (589): *castra nostra Butrunto et Subuto sita in Romania.*

ΤΟ ΖΑΚΟΝΙΚ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΔΟΥΣΑΝ
ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΤΟΝ 14ο ΑΙ.

Τὸ Ζάκονικ, ὁ «Κώδικας τῶν Νόμων» τοῦ τσάρου Στέφανου Δουσάν (1331-1355), τοῦ μεγαλύτερου ἡγεμόνα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Σερβικοῦ Κράτους, συντάχθηκε καὶ ἐκδόθηκε σὲ δύο στάδια: τὸ πρῶτο μέρος κατατέθηκε στὴ Σύνοδο τοῦ 1349 στὰ Σκόπια καὶ περιέχει τὶς διατάξεις 1-135, σὲ μιὰ σχετικὰ συστηματικὴ κατάταξη κατὰ θέματα· τὸ δεύτερο μέρος κατατέθηκε τὸ 1354 στὴ Σύνοδο στὶς Σέρρες, ὅπου προστέθηκαν οἱ διατάξεις 136-184 καὶ λίγο ἀργότερα οἱ 185-201. Αὐτὸ τὸ δεύτερο μέρος θεωρεῖται ὅτι σημειώνει πρόοδο στὴν ἀντιμετώπιση σύγχρονων προβλημάτων καὶ στὴν ἄσκηση τῆς δικαιοσύνης. Ἡ διαδικασία τῆς ἐπεξεργασίας τῶν νόμων, ποὺ προηγήθηκε τῆς ἐκδόσης δὲν εἶναι γνωστὴ, γιατί οἱ πηγὲς δὲν παρέχουν σχετικὲς πληροφορίες. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ προετοιμασία γι' αὐτὸ τὸ νομικὸ ἐγχείρημα ἄρχισε ἀμέσως μετὰ τὴ στέψη τοῦ Δουσάν ὡς αὐτοκράτορα (1346) καὶ ὅτι ἦταν εὐρύτερο καὶ ἀπéβλεπε στὴν ἀναθεώρηση ὅλων τῶν παλαιῶν νόμων, εἴτε αὐτοὶ ἦταν κοσμικὲς διατάξεις εἴτε κανόνες τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ὁ Κώδικας δὲν σώζεται στὸ πρωτότυπο, ποὺ εἶναι πιθανόν ὅτι φυλασσόταν στὰ αὐτοκρατορικὰ ἀρχεῖα ἢ στὸ πατριαρχεῖο τοῦ Ἱεπικίου ἢ ἀκόμη στὴ μητρόπολη τῶν Σερρών. Τὸ πρωτότυπο ἴσως χάθηκε ἢ καταστράφηκε κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Ἔτσι δὲν γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀρχικὴ μορφή του. Ὡστόσο, παραδίδεται σὲ εἴκοσι πέντε περίπου χειρόγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ., δηλ. ἐλάχιστο χρόνο μετὰ τὴν ἐκδόσή του, ὡς τὸν 18ο αἰ. Οἱ πολλὲς ἀντιγραφὲς μαρτυροῦν γιὰ τὴ διάδοση καὶ τὴ σημασία ποὺ εἶχε καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Σερβικοῦ κράτους, τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ὅποτε χρησίμευε συχνὰ ὡς νομικὴ πηγὴ σὲ

1. Βλ. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984, ἐπανεξδ. Ἀθήνα 1995, σ. 132-133 καὶ ὑποσ. 41, ὅπου καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ χρυσόβουλλο τοῦ ἔτους 1350, στὸ ὁποῖο σημειώνεται ὅτι στὴ Σύνοδο τοῦ 1349 ἔλαβαν τὴν ἀπόφαση «ἀναθεώρησης, ἀποκατάστασης καὶ ἐπικύρωσης ὅλων τῶν νόμων». Στὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ἐπίσης ρητὰ ὅτι στὴ Σύνοδο μαζὶ μὲ τοὺς Σέρβους συμμετεῖχαν καὶ ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες (*s vsemi vlasteli Srbskimi i Grčkim*). Εἶναι ἐπομένως πιθανόν ὅτι καὶ στὴ σύνταξη τοῦ Κώδικα ἔλαβαν μέρος καὶ Ἕλληνες νομομαθεῖς, ποὺ εἶχαν μεγάλη νομικὴ κατάρτιση.

πολλές νοτιοσλαβικές περιοχές, όπως και στις Παραδουνάβιες ήγεμονίες. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα χειρόγραφα δεν περιέχουν όλα τις ίδιες διατάξεις και δεν ακολουθούν πάντα την ίδια σειρά στην καταγραφή των διατάξεων και στην άριθμηση και ομαδοποίησή τους και συχνά, χωρίς να έχουν ουσιαστικές έννοιολογικές διαφορές, διαφέρουν στη διατύπωση. Από τα σωζόμενα χειρόγραφα τέσσερα είναι τα παλαιότερα και τα πιο σημαντικά, των οποίων η συγκριτική μελέτη επιτρέπει να προσεγγίσουμε το αρχικό κείμενο. Αυτά είναι κατά χρονολογική σειρά τα ακόλουθα:

α) Το χειρόγραφο της *Στρούγκας*, που χρονολογείται μεταξύ 1375 και 1380 και θεωρείται το παλαιότερο και πλησιέστερο στο πρωτότυπο. Δεν σώζεται όμως ολόκληρο: είναι άκεφαλο και κολοβό και διασώζει μόνον 102 διατάξεις.

β) Το χειρόγραφο του *Άγιου Όρους*, που προέρχεται από τη Μονή του Άγιου Παύλου, από όπου το απέσπασε ο Ρώσος Δημ. Γρηγόροβιτς και σήμερα βρίσκεται στην Όδησσο. Περιέχει 173 διατάξεις και χρονολογείται άμέσως μετά το χειρόγραφο της *Στρούγκας*.

γ) Το χειρόγραφο της *Μπίστριτσα*, από το όμώνυμο μοναστήρι της Μολδαβίας στη Ρουμανία, όπου φυλασσόταν. Πρέπει όμως να αντιγράφηκε στη Σερβία μετά το 1454. Περιέχει 184 διατάξεις και αντικατοπτρίζει την προσπάθεια που είχε ήδη άρχισε για τη συστηματοποίηση των διατάξεων του Κώδικα κατά ένότητες.

δ) Το χειρόγραφο της *Πριζρένης*, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου ή τις άρχες του 16ου αί. Παρόλο που κι αυτό δεν είναι πλήρες (περιέχει 186 διατάξεις), θεωρείται ως το πιο σημαντικό, όχι μόνο γιατί διασώζει τα περισσότερα άρθρα —και μάλιστα άρισμένα από αυτά δεν παραδίδονται σε άλλα χειρόγραφα—, αλλά και γιατί πιστεύεται ότι διατηρεί την άρχική σειρά του πρωτοτύπου².

2. Για το Ζάκονικ και τη σημασία του σχετικά με το δίκαιο της μεσαιωνικής Σερβίας, για τις πηγές του, τις εκδόσεις των χειρογράφων και γενικότερα τη χειρόγραφη παράδοση υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Περιορίζομαι να αναφέρω τον συλλογικό τόμο *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana* (= Συλλογή για την εξακοσιοστή επέτειο του Ζάκονικ του τσάρου Δουσάν), Βελιγράδι 1951, όπου έννέα μελέτες Γιουγκοσλάβων ειδικών (Στο έξης: *Zbornik*). Βλ. επίσης Α. Soloviev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Greka* (= Η νομοθεσία του Στέφανου Δουσάν, τσάρου Σέρβων και Ελλήνων), Βελιγράδι 1928. Για την έκδοση των τεσσάρων παλαιότερων χειρογράφων βλ. St. Novaković, *Zakonik Cara Dušana, cara Srpskog, 1349 i 1354* (= 'Ο Κώδικας του τσάρου Δουσάν, τσάρου των Σέρβων, 1349 και 1354), Βελιγράδι 1898 (χειρόγραφο Πριζρένης με αναφορά στη γραφή άλλων χειρογράφων)· N. Radojčić, *Zakonik Cara Stefana Dušana*, Βελιγράδι 1953 (χειρόγραφο Πριζρένης)· M. Begović, *Zakonik Cara Stefana Dušana. Kniga I. Struški i Atonski Rukopis*, Βελιγράδι 1975 (χειρόγραφο Στρούγκας και 'Αθω)· Α. Χατζηπροδρομίδη, *Στέφανος Δουσάν αυτοκράτορας Σερβίας και Ελλάδας. 'Ο Κώδικας Νόμων*, 'Αθήνα 1983 (έλληνική μετάφραση από το χειρόγραφο του Άγιου Όρους)· D. Bogdanović - Dj. Krstić, *Dushan's Code. The Bistrica Transcript*, [Βελιγράδι] 1994 (κείμενο και άγγλική μετάφραση από το χειρόγραφο της Μπί-

Τὸ Ζάκονικ συντάχθηκε τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς καὶ τῆς μεγαλύτερης ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ Σερβικοῦ κράτους καὶ ἀποτελεῖ σπουδαῖο νομικὸ κείμενο, ποὺ καθρεφτίζει τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῆς Σερβίας τὸν 14ο αἰ.³ Ἀποτελεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων βασικὴ πρωτογενῆ, ἄρα καὶ αὐθεντικὴ, πηγὴ γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς σερβικῆς κοινωνίας καὶ τῶν σχέσεων τοῦ κράτους μὲ τὶς διαφορὲς κοινωνικὲς ομάδες καὶ τῶν ομάδων μεταξύ τους, καὶ παρέχει σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τῆς Σερβίας.

Τὸ Ζάκονικ δὲν ἀποτελεῖ βέβαια μιὰ μεμονωμένη νομικὴ προσπάθεια. Στὴ Σερβία εἶχαν ἤδη συνταχθῇ συλλογὲς νομικῶν κειμένων, βασισμένων στὸ βυζαντινὸ δίκαιο. Μὲ βάση τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν αὐτὲς εἶναι: ὁ «Νομοκάνονας τοῦ Ἀγίου Σάββα», ποὺ συχνὰ ἀναφέρεται ὡς «Κώδικας τῶν Ἀγίων Πατέρων»⁴, συντάχθηκε γύρω στὰ 1220 μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάββα⁵, θεμελιωτῇ τῆς αὐτοκέφαλῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας, καὶ οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ συμπλήρωμα βυζαντινῶν κειμένων κανονικοῦ δικαίου (κυρίως μετάφραση τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Φωτίου κ.ἄ.) καὶ ὁ λεγόμενος «Νόμος τοῦ εὐσεβοῦς καὶ φιλοχρίστου αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ», ποὺ βασίζεται κυρίως στὸ «Νόμο Γεωργικό» τοῦ Βυζαντινοῦ⁶, μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν «Ἐκλογὴ» τῶν Ἰσαύρων καὶ τὸν «Πρόχειρο Νόμο» τῶν Μακεδόνων. Στὸ Ζάκονικ γίνεται ἐπίσης ἀναφορὰ σὲ «νόμο τοῦ ἁγίου βασιλέα» [πρόκειται γιὰ τὸν Μιλούτιν]· προφανῶς δὲν πρόκειται γιὰ κωδικοποιημένη συλλογὴ νόμων ἀλλὰ γιὰ μεμονωμένους διατάξεις, τῶν ὁποίων μποροῦμε ἔμμεσα νὰ προσδιορίσουμε τὸ περιεχόμενο⁷.

στριτσα). Στὴν παρούσα μελέτῃ χρησιμοποίησα τὶς ἐκδόσεις τῶν χγφ. Πριζρένης (ἐκδ. Novaković), Ἀγίου Ὁρους καὶ Μπίστριτσα. Τὸ χειρόγραφο τῆς Στρούγκας δὲν εἶχα τὴ δυνατότητα νὰ συμβουλευτώ.

3. M. Kostrenčić, Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena (= Ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν ὡς ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του), *Zbornik*, σ. 27-44.

4. Βλ. π.χ. Ζάκονικ, PAB 6 καὶ 8 καὶ P101/A100/B99. Ἡ ἀρίθμηση τῶν διατάξεων ἀκολουθεῖ τὴν ἀρίθμηση τῶν χγφ. Πριζρένης (P), Ἀγίου Ὁρους (A) καὶ Μπίστριτσα (B).

5. Γιὰ τὰ κείμενα ποὺ συνθέτουν τὸν Νομοκάνονα καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάββα στὴ σύνταξί του βλ. D. Obolensky, *Ἐξ βυζαντινῆς προσωπογραφίας*, Ἀθήνα 1998 (ἐλλ. μ.τ.φ. τῆς ἀγγλ. ἐκδ. τοῦ ἔτους 1986), σ. 252.

6. Βλ. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 135 κ.ἑ. Γιὰ τὸν Νόμο Γεωργικό, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἐλεύθερους χωρικοὺς, βλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλου, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος. Κρατικὴ ὁργάνωση, κοινωνικὴ δομὴ*, Ἀθήνα 1983, σ. 189: πρόκειται γιὰ «μιὰ ἰδιωτικὴ συλλογὴ διατάξεων ἀγροτικοῦ δικαίου ποὺ παραδίδεται σὲ διαρκῶς νέες παραλλαγές, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα».

7. Ἐμμεσα συνάγεται ὅτι οἱ νόμοι ποὺ ἐξέδωσε ὁ Μιλούτιν ἀναφέρονται α) στὶς διενέξεις γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, β) στὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐλεύθερη μετακίνηση τῶν ἐμπόρων καὶ γ) στὴ σύνθεση τῶν δικαστηρίων καὶ στὴ δικαστικὴ διαδικασίαν. Βλ. σχετικὰ τὶς διατάξεις τοῦ Ζάκονικ P79,118,152-3/A80,112,142-3/B77,115,147-8. Στὸν Κώδικα οἱ ρυθμίσεις ἐπεκτείνονται σὲ ὅλους γεωγραφικὰ τοὺς ἐμπόρους, στὴν ἀποζημίωση γιὰ τυχόν ζημιές καὶ στὴν τιμωρία τῶν ὑπευθύνων, καθὼς καὶ στὴ σύνθεση τῶν δικαστηρίων, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι νόμοι τοῦ Μιλούτιν φαίνεται ὅτι ἀφοροῦσαν εἰδικὰ στοὺς Ραγουζαίους ἐμπόρους. Βλ. St. Novaković, *Zakonik Cara Dušana*, κυρίως σ. 193 καὶ 237 (σχετικὰ μὲ τὰ ἄρθρα P79 καὶ 152-3, ποὺ ἀναφέρονται στὴν καλλιέργησιμὴ γῆ, στὶς διεκδικήσεις με-

Ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν δὲν παρουσιάζει πρωτοτυπία ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογία του καὶ τὶς βασικὲς ἀρχές τοῦ δικαίου. Γιὰ τὶς πηγές του καὶ τὶς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε ἔχουν διατυπωθῇ διαφορὲς ἀπόψεις ἀπὸ εἰδικούς, κυρίως Σέρβους μελετητές⁸. Γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς πηγές του πρέπει νὰ τὸ ἐντάξουμε στὸ πλέγμα τῶν σχέσεων τοῦ Σερβικοῦ κράτους, πού ἦταν κράτος σλαβικό, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶχε ἀναπτύξει στενὲς σχέσεις μὲ τὸ Βυζάντιο, τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Δύση. Ὁ Ν. Radojčić, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μελετητές τοῦ κειμένου, ἐπισημαίνει ὅτι «ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν πρέπει νὰ μελετηθῇ σὲ σχέση μὲ τὸ σλαβικό, τὸ βυζαντινὸ καὶ τὸ δίκαιο τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης»⁹. Πάντως ἡ ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ συστήματος ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἰδιαίτερα ἰσχυρή: ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, οἱ διατάξεις πού ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητος καὶ στὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου, αὐτὲς πού ἀφοροῦν στὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὡς ἓνα σημεῖο στὴ δικαστικὴ διαδικασίαν ἀκολουθοῦν πρότυπα βυζαντινά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προϋπάρχουσες ἐκδόσεις νομικῶν κειμένων στὴ Σερβία, στοὺς συντάκτες τοῦ Ζάκονικ ἦταν ἤδη γνωστὸ στὴ σλαβικὴ του μετάφραση τὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανόσι» τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη, μιὰ συστηματικὴ συλλογὴ κανονικοῦ δικαίου πού ἐκδόθηκε τὸ 1335 στὴ Θεσσαλονίκη¹⁰, ὅπου οἱ νομικὲς σπουδὲς βρισκόνταν τότε σὲ μεγάλη ἀκμὴ. Αὐτῆς τῆς σλαβικῆς μετάφρασης, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι συντάχθηκε ἀμέσως μετὰ

ταῦ τῶν χωρίων καὶ στὰ μικτὰ δικαστήρια) καὶ σ. 217 (σχετικὰ μὲ τὸ ἄρθρο P118, γιὰ τὴν ἐλεύθερη μετακίνηση τῶν ἐμπόρων).

8. Βλ. μεταξύ ἄλλων Μ. Kostrenčić, ὁ.π., σ. 27 κ.ε. Πρβλ. καὶ τὴν ἐκδ. Χατζηπροδρομίδη, σ. 25-39 (παράθεση τῶν κρίσεων διαφόρων μελετητῶν).

9. Ν. Radojčić, *Le droit byzantin dans le Code de Stephan Dušan* (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴν περίληψη), *Istorij i Časopis*, II, Βελιγράδι 1951, σ. 10-18: ἐξετάζει κυρίως τὶς διατάξεις P69, 105, 124, 171-2 τοῦ χγφ. τῆς Πριζρένης (βλ. ἀντίστοιχα A74, 102, 124, 162-3/B70, 103, 119, 167-8), πού «οἱ ρωμαντικοί» θεωροῦσαν ὅτι ἀντικατοπτρίζουν τὸν σλαβικὸ χαρακτήρα τοῦ Κώδικα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις. Ὁ Ν. Radojčić ὑποστηρίζει ὅτι οἱ συντάκτες ἐπηρεάστηκαν ἅμεσα ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο βέβαια προσάρμοσαν στὸ σερβικὸ ἐθνικὸ δίκαιο. Βλ. Τοῦ ἴδιου, *Dušanov Zakonik i vizanticko pravo* (= Τὸ Ζάκονικ τοῦ Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο), στὸ *Zbornik*, κυρίως σ. 45-77. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὸ σερβικὸ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. σχετικὰ Σπ. Τρωιάνου - Σ. Šarkić, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1996, σ. 248 ὑποσ. 1.

10. Γ. Α. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. ΣΤ', Ἀθήνα 1859, σ. 1-518. Migne, P. G., τ. 144, σ. 860-1400. Τὸ «Σύνταγμα», ἀλλὰ καὶ ἡ σερβικὴ Ἐπιτομὴ του, διαδόθηκε ἀμέσως εὐρύτατα στὶς Βαλκανικὲς χώρες μὲ πολλὰς ἀντιγραφὰς καὶ μεταφράσεις καὶ ἀποτελέσας τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μιὰ ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ δικαίου στὴ Σερβία καὶ στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Στὴ Βουλγαρία μεταφράστηκε ἐπὶ τσάρου Ἰωάννη Ἀλεξάνδρου (1331-1371) καὶ καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἀνάλογο βουλγαρικὸ νομικὸ κείμενο, πιθανότατα ἀποτελέσας τότε τὸν ἰσχύοντα κώδικα στὴ Βουλγαρία. Βλ. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 134-5. Πρβλ. ἐπίσης Α. Soloviev, *L'oeuvre juridique de Mathieu Blastares, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Studi Bizantini e Neellenici*, 5, 1939), σ. 698-707. Γιὰ τὴ σερβικὴ ἐκδοσὴ βλ. St. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Βελιγράδι 1907.

τὴν ἔκδοση τοῦ πρωτοτύπου, ἔγινε Ἐπιτομὴ ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κύκλους τοῦ Δουσάν μὲ ἐντολή του. Ἡ Ἐπιτομὴ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸ ἓνα τρίτο τοῦ πρωτοτύπου καὶ περιέχει ἐκεῖνες τὶς διατάξεις πὺ ἀνταποκρίνονται στοὺς στόχους τοῦ Δουσάν καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ Ζάκονικ· ἔχουν δηλ. ἀφαιρεθῇ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη, δὲν περιέχονται οἱ ἐκκλησιαστικὲς ρυθμίσεις, ἀλλὰ ἔχουν παραμείνει οἱ κοσμικὲς διατάξεις καὶ ὅλο τὸ ποινικὸ δίκαιο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ὅλα τὰ παλαιότερα χειρόγραφα τὸ Ζάκονικ βρίσκεται μαζί μὲ τὴν Ἐπιτομὴ τοῦ «Συντάγματος» καὶ μὲ τὸν λεγόμενο «Νόμο τοῦ Ἰουστινιανοῦ». Ὅπως ἀπέδειξε ἀρχικὰ ὁ Τ. Florinskij καὶ κυρίως ὁ Α. Soloviev, τὸ Ζάκονικ ἀποτελοῦσε μαζί μὲ τὰ δύο παραπάνω νομικὰ κείμενα ἓνα σύνολο, ἓνα σερβικὸ *Codex Tripartitus*, πὺ τὰ τρία μέρη του ἀλληλοσυμπληρώνονταν¹¹. Στὴ σύνταξη τοῦ Κώδικα ἐπιδράσεις ἄσκησε πιθανῶς καὶ ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενόπουλου, πὺ ἐκδόθηκε στὴ Θεσσαλονίκη σὲ τρίτη ἔκδοση τὸ 1345¹². Τὰ κείμενα αὐτὰ μαζί μὲ τὸ ἰσχύον βυζαντινὸ δίκαιο ἀποτέλεσαν βασικὲς πηγὲς γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ Ζάκονικ.

Πάντως, παρὰ τὶς ἀναμφισβήτητες ἐπιδράσεις, στὸν Κώδικα ἔγινε πραγματικὴ προσπάθεια σύνθεσης, πὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ στὶς ἀπαιτήσεις καὶ ἀνάγκες τοῦ καιροῦ του. Τὸ βυζαντινὸ δίκαιο προσαρμόστηκε, ὅπου χρειάζοταν, στὶς τοπικὲς συνθήκες καὶ στὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο στὶς παλαιὲς σερβικὲς περιοχὲς φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρό. Ἐπίσης ἐνσωματώθηκαν στὸν Κώδικα ἐπιδράσεις δυτικὲς καὶ ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς χώρας, ἀπὸ διακρατικὲς συμφωνίες μὲ ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Δύσης καὶ ἀπὸ ἔγγραφα οἰκονομικοῦ κυρίως περιεχομένου. Αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ Κώδικα, πὺ σὲ μεγάλο μέρος ἀνήκει στὴ δεύτερη σύνταξη, περιέχει νέα στοιχεῖα καὶ εἶναι τὸ πιὸ πρωτότυπο.

Ποιοὶ ὅμως ἦταν οἱ στόχοι καὶ ποιὲς οἱ ἀνάγκες, πὺ ὑπαγόρευαν τὴ σύνταξη τοῦ Ζάκονικ; Ὅταν ὁ Στέφανος Δουσάν ἀνέβηκε στὸ θρόνο, ἡ Σερβία ἦταν ἥδη ἓνα κράτος ἰσχυρὸ μὲ μεγάλη γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, πὺ κάτω ἀπὸ τὴ δική του διακυβέρνηση ἔφτασε στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἐδαφικῆς τῆς ἔκτασης καὶ ἔγινε ἡ μεγαλύτερη πολιτικὴ δύναμη στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου¹³. Ὡστόσο, στὸ ἐσωτερικὸ τὸ κράτος ἀντιμετώπιζε οὐσιαστικὲς δυσκολίες στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων: γιὰ εἶχαν

11. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 133 κ.έ., ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴ μελέτη τοῦ Τ. Florinskij, *Pamjatniki zakonodatel'noj dejatel'nosti Dušana carja Serbov i Grekov* (= Τεκμήρια τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος τοῦ Δουσάν τσάρου τῶν Σέρβων καὶ Ἑλλήνων), Κίεβο 1888, καὶ τοῦ Α. Soloviev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana*, ὅ.π.

12. Κ. Πιτσάκη, *Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμον ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθήνα 1971.

13. Γιὰ τὸν Στέφανο Δουσάν, τὴν πολιτικὴ του καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Σερβικοῦ κράτους ἐπὶ τῆς βασιλείας του, βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, μὲ τὴ βιβλιογραφία.

έκδηλωθῇ χωριστικές τάσεις, τοπικές διαφορές καὶ ἰσχυρὰ «ταξικά» συμφέροντα, κυρίως ἐκ μέρους τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, τὰ ὁποῖα κλόνιζαν τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Παράλληλα ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας εἶχε δημιουργήσει μιὰ νέα «τάξη» ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν καὶ εἶχε προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ προκαλέσει τὴν ἐγκατάσταση ξένων οἰκονομικῶν κυρίως παραγόντων, ποὺ ἐξέφραζαν ἄλλα συμφέροντα καὶ ἦταν φορεῖς διαφορετικῶν ἀντιλήψεων καὶ τρόπου ζωῆς, διαφορετικοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος καὶ διαφορετικῶν οἰκονομικῶν συστημάτων. Ἐπειτα, στὸ ἐκτεταμένο Σερβικὸ κράτος συμβιοῦσαν ποικίλα ἔθνη καὶ στοιχεῖα: ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κυρίαρχο σερβικὸ πληθυσμὸ, κατοικοῦσαν Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Γερμανοί, Ἑβραῖοι, Τσιγγάνοι. Ἡ κατάρκτηση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. πολλῶν νέων περιοχῶν, ἰδιαίτερα στὸ νότο τῶν ἐλληνικῶν-βυζαντινῶν περιοχῶν, ἐνέταξε στὸ κράτος ἑτερογενῆ στοιχεῖα μὲ διαφορετικὴ δομὴ καὶ νομοθεσία, διαφορετικὸ διοικητικὸ σύστημα καὶ μεγάλη πολιτιστικὴ καὶ διοικητικὴ παράδοση, τὰ ὁποῖα δύσκολα μπορούσαν νὰ ἀφομοιωθοῦν¹⁴. Ὑπῆρχε ἐπομένως τότε οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἄρχουσα τάξη καὶ τοὺς οἰκονομικοὺς, ξένους κυρίως, παράγοντες, ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες-μεγάλους γαιοκτήμονες καὶ τὸ λαὸ, ἀνάμεσα στίς βόρειες περιοχὲς ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸν πυρῆνα τοῦ Σερβικοῦ κράτους καὶ τὸ νότο, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἑτερογενῆ στοιχεῖα. Ἐπιπλέον στὸ ἐκτεταμένο Σερβικὸ κράτος ἴσχυαν, ἀνάλογα μὲ τὴν περιοχὴ, διαφορετικὲς καὶ συχνὰ ἀντιφατικὲς διατάξεις καὶ διαφορετικὸ ἔθιμικὸ δίκαιο. Αὐτὴ ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἀσάφεια στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου εἶχε δημιουργήσει «σύγχυση ποὺ προκαλοῦσε συχνὰ μεγάλες δυσχέρειες στὴ διοίκηση, τὴ δικαιοσύνη καὶ τίς διεθνεῖς σχέσεις» τῆς χώρας¹⁵. Ἡ ἐνοποίηση ἐπομένως τῶν νόμων ἦταν ἐπιβεβλημένη. Ὁ Δουσάν ἐπιχείρησε μὲ τὸ Ζάκονικ νὰ κωδικοποιήσει τοὺς νόμους καὶ νὰ ἐπιβάλει, κατὰ τὸ δυνατό, ἓνα ἐνιαῖο δίκαιο σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας του καὶ νὰ διατυπώσει ἓνα σύστημα ἀρχῶν. Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν περιορίστηκε σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ εἶχε πρακτικὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἀναφερόταν σὲ βασικὲς πλευρὲς τοῦ δημόσιου βίου.

Ὅσὸς ὁ Κώδικας δὲν κάλυπτε ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου: περιλάμβανε λίγες ρυθμίσεις ἀστικοῦ, κληρονομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ δικαίου (τὰ τελευταῖα ἀπέβλεπαν κυρίως στὴν ὑποστήριξη τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας¹⁶), περιεῖχε ὅμως πολλὰ διατάξεις ποινικοῦ δικαίου¹⁷, ποὺ ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξης καὶ στὴν πάταξη τῆς παρανομίας. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ A. So-

14. Πρβλ. τὴν εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση D. Bogdanović - Dj. Krstić, ὅ.π., σ. 94 κ.ἑ. καὶ Χατζηπροδρομίδη, ὅ.π., σ. 25 κ.ἑ.

15. Πρβλ. St. Stanojević, *Car Dušan*, Βελιγράδι 1922.

16. Βλ. τίς διατάξεις PAB 2-3: γιὰ τὴν ἀπόλυτὴ ἰσχὺ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας στὴν τέλεση τοῦ γάμου.

17. Βλ. σχετικὰ Σπ. Τρωιάνου - S. Šarkić, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, σ. 249: ἀπὸ τίς 201 διατάξεις τοῦ Ζάκονικ οἱ 50 ἔχουν καὶ ποινικὸ περιεχόμενο, πρόκειται ὅμως γιὰ συλλογὴ αὐτοτελῶν ρυθμίσεων χωρὶς συστηματικὴ κατάρταξη.

Ionien, στὸ Ζάκονικ δὲν περιλαμβάνονται ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο νομικά κείμενα τοῦ Codex Tripartitus καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν Ἐπιτομή τοῦ «Συντάγματος», καὶ καταγράφονται ἐκεῖνες οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἡ δὲν προβλέπονταν ἀπὸ τὶς ἄλλες συλλογές ἢ ἀντιπροσώπευαν ἰδιαίτερες περιπτώσεις ποὺ προσιδίαζαν στὴν σερβικὴ πραγματικότητα¹⁸. Ἐτσι ὁ Κώδικας ἀναφέρεται περισσότερο διεξοδικὰ στὴν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μοναστηρίων, στὴν ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆ δικαστικῆς διαδικασίας, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεαι σύντομος λόγος παρακάτω. Οἱ ἀναλογικὰ περισσότερες διατάξεις ἀναφέρονται στὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, στὶς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ δικαιώματα τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ὁμάδων, στὶς μεταξὺ τους σχέσεις καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ κράτος, στὸ ἐμπόριο καὶ γενικὰ στὴν οἰκονομία —θέματα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικά.

Προηγουμένως ὅμως θὰ ἐπισημάνω δύο ἐνότητες, ποὺ ἔχουν γενικότερη σημασία. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὴν ἀπόλυτη ἰσχὺ τοῦ νόμου καὶ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸ γενικότερο πνεῦμα ποὺ διέπει τὸν Κώδικα. Πρόκειται γιὰ δύο διατάξεις ποὺ ἀναφέρουν κατὰ λέξη τὸ ἑξῆς: «Αὐτοκρατορικὴ διαταγή: Ἄν ὁ τσάρος γράφει ἓνα ἔγγραφο εἴτε ἀπὸ θυμό, εἴτε ἀπὸ ἀγάπη, εἴτε ἀπὸ οἶκτο γιὰ ὅποιονδήποτε, καὶ αὐτὸ τὸ ἔγγραφο ἀντιβαίνει στὸ Ζάκονικ καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ νόμο, ὅπως εἶναι γραμμένο στὸ Νόμο, οἱ δικαστὲς νὰ μὴν τὸ λάβουν ὑπόψη, ἀλλὰ νὰ δικάσουν καὶ νὰ πράξουν σύμφωνα μὲ τὴ δικαιοσύνη» (P171/A162/B167). Κι ἀκόμη: «Ὅλοι οἱ δικαστὲς νὰ δικάζουν σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, δίκαια, ὅπως εἶναι γραμμένο στὸ Ζάκονικ, καὶ νὰ μὴ κρίνουν ἀπὸ φόβο πρὸς τὸν τσάρο» (P172/A163/B168). Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ N. Radojčić¹⁹, οἱ διατάξεις αὐτὲς ἔχουν γιὰ πηγὴ τους ἀντίστοιχες ρυθμίσεις τῶν «Βασιλικῶν» τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἀνταποκρίνονται στὴ βασικὴ θεωρία ποὺ ἴσχυε στὸ Βυζάντιο ὅτι ὁ ἡγεμόνας δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τοὺς νόμους (*legibus salutus*), ἀλλὰ προσδεδεμένος σ' αὐτοὺς (*legibus alligatus*)²⁰. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ θέση αὐτὴ δὲν εἶχε πάντα πρακτικὴ ἐφαρμογή, ἡ διατύπωσή της στὸν Κώδικα ἀποτελεῖ μιὰ ἀξιοσημείωτη πρόοδο σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ δίκαιο καὶ γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία²¹.

18. G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, κυρίως σ. 136 κ.ἑ.

19. N. Radojčić, *Dušanov Zakonik i vizanticko pravo, Zbornik*, σ. 63-64.

20. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀπαντᾷ στὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα, *Codex Justinianus*, I, 22, 6: «Κανένα διάταγμα, καμιά πραγματικὴ ἐπικύρωση (*pragmatica sanctio*), καμιά βασιλικὴ σημείωση δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη κατὰ τὴ δίκη, ἂν φαίνεται ὅτι ἀντιβαίνει γενικὸ νόμο ἢ τὸ δημόσιο συμφέρον», καὶ παλαιότερα σὲ νόμο τῶν Θεοδοσίου Β' - Βαλεντινιανοῦ Γ', τοῦ 429: «τὸ κύρος μας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κύρος τῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἄληθινὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἐξουσία εἶναι ἡ ὑπακοὴ τῶν ἡγεμόνων στοὺς νόμους» (στὸ ἴδιο, I, 14, 4). Πρβλ. καὶ τὴν ἔκφραση «ἔννομος ἐπιστάσις», προκειμένου γιὰ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ Ἱ. Καραγιανόπουλου, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Θεσσαλονίκη 1992, κυρίως σ. 30 κ.ἑ.

21. Ὁ σεβασμὸς τοῦ τσάρου ἐναντὶ τῶν νόμων διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες διατάξεις τοῦ Κώ-

Ἡ δεύτερη ἐνότητα ἀφορᾷ στὴν προστασία τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Τέσσερις ἀπὸ τὶς πρῶτες βασικὲς διατάξεις (PAB6-9) ἀναφέρονται στὸν καθολικισμό, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «λατινικὴ αἵρεση», καὶ στὰ μέτρα ποὺ πρέπει νὰ ληφθοῦν γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν ὀρθοδοξία ὧσων ξεστράτισαν ἀπὸ τὴν ὀρθή πίστη· ἀκόμη προβλέπεται τιμωρία γιὰ τοὺς λατίνους ἱερεῖς ποὺ προσηλυτίζουν ὀρθοδόξους. Τὰ κυριότερα σημεῖα παρουσίας τῶν καθολικῶν, καὶ ἐπομένως τὰ περισσότερο ἐκτεθειμένα στὸν προσηλυτισμό, ἦταν βέβαια τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ὅπου ζοῦσαν καὶ δροῦσαν δυτικοὶ ἔμποροι. Γι' αὐτὸ ὀρίζεται σὲ εἰδικὴ διάταξη (PAB7) ὅτι «ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (δηλ. τὸ Πατριαρχεῖο τοῦ Ἰπεκίου)²² πρέπει νὰ τοποθετήσῃ πρωτοπαπάδες (*protopope*) σὲ ὅλα τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, γιὰ νὰ ἐπαναφέρουν τοὺς χριστιανοὺς (ἐννοεῖ τοὺς ὀρθοδόξους) ἀπὸ τὴ λατινικὴ αἵρεση, αὐτοὺς ποὺ στράφηκαν στὴ λατινικὴ πίστι καὶ νὰ τοὺς κάνουν πνευματικὸ κήρυγμα, ὥστε καθένας ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἐπανέλθῃ στὸ χριστιανισμό». Προβλέπεται ὅμως πολὺ σκληρὴ τιμωρία —διπλὸς ἀκρωτηριασμός— γι' αὐτὸν ποὺ θὰ πουλοῦσε χριστιανὸ σὲ ἑτερόδοξους (PB22/A26). Ἡ διάταξη αὕτῃ παραπέμπει κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ περιπτώσεις πώλησης ὀρθοδόξων χριστιανῶν ὡς δούλων. Καθὼς τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων ἦταν τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ. ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένο²³, τὸ Ζάκονικ μὲ τὴν προβλεπόμενη βαρύντατη ποινὴ προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέφῃ ἢ τουλάχιστον νὰ περιορίσῃ αὕτῃ τὴν ἐκμετάλλευση.

Στὴ φροντίδα γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ δύο διατάξεις ποὺ πιθανότατα ἀφοροῦν στὸ βογομιλισμό²⁴. Ἡ αἵρεση αὕτῃ, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε διαδοθῇ ἀπὸ τὴ Βουλγαρία στὴ Σερβία, ὅπου ἔγκαιρα καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ κράτους Στέφανο Νεμάνια (τὸ 1180)²⁵, καὶ εἶχε ἐξαπλωθῇ στὴ Βοσνία (τὴν ἐποχὴ τοῦ ban Kulin, 1180-1204). Ὁ βογομιλισμὸς εἶχε προκαλέσῃ στὴ Σερβία τάσεις διασπαστικές, ποὺ

δὶκα, ποὺ ἀφοροῦν σὲ ποικίλες περιπτώσεις.

22. Σημειῶνω τὸ χαρακτηρισμὸ «Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» γιὰ τὸ σερβικὸ Πατριαρχεῖο Ἰπεκίου κατὰ μίμηση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

23. Γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων στὴν περιοχὴ βλ. B. Krekić, *L'abolition de l'esclavage à Dubrovnik (Raguse) au XVe siècle*, *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1987) 309-310. Τοῦ ἰδίου, *Contributo allo studio degli schiavi levantini e balcanici a Venezia (1388-1398)*, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980, No VII, σ. 379 καὶ 381-390 (πίνακας).

24. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν βογομιλισμὸ καὶ τοὺς βογόμιλους περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1972, κυρίως σ. 283-4 (γιὰ τὴ Σερβία) καὶ 285 (γιὰ τὴ Βοσνία) καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ D. Anguelov, στὸ *Les Balkans au Moyen Age. La Bulgarie des Bogomils aux Turcs*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.

25. Στὸ Βίο τοῦ Ἀγίου Συμεών, δηλ. τοῦ Στέφανου Νεμάνια, γραμμένο ἀπὸ τὸν γιό του Στέφανο τὸν Πρωτόσπετο, ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυναστείας εἶχε ἐπιβάλῃ ἐναντίον τῶν βογομιλίων βαρύντατες ποινές· ἔκαψε ὀρισμένους στὴν πυρὰ, ἄλλους ἐξόρισε καὶ δήμευσε τὴν περιουσία τους ποὺ τὴ μοίρασε στοὺς φτωχοὺς, καὶ τιμώρησε τοὺς ἀρχηγούς τους μὲ ἀκρωτηριασμὸ τῆς γλώσσας· πρβλ. Τρωιάνου-Šarkić, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, σ. 252 ὑποσ. 10.

ἀργότερα θὰ πάρουν ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν Σέρβων διαστάσεις. Στὸ Ζάκονικ μία διάταξη (PAB10) ὀρίζει ὡς τιμωρία τὸ στιγματισμὸ στὸ μάγουλο ἐκείνων τῶν «αἰρετικῶν» (προφανῶς πρόκειται γιὰ τοὺς βογόμιλους²⁶), οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν ἀνάμεσα σὲ χριστιανούς, καὶ διατάσσει τὴν ἀπομάκρυνσή τους· ὁ στιγματισμὸς σὲ ἐμφανὲς σημεῖο προφανῶς ἀπέβλεπε ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὴν ἄμεση διάκρισή τους ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο ποίμνιο, ὥστε νὰ μὴν ἐπηρεάσουν μὲ τὴ συναναστροφή καὶ τὴν προπαγάνδα τοὺς ὀρθόδοξους κατοίκους. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο πιθανότατα ὀδήγησε καὶ σὲ μιὰ ἄλλη διάταξη, πού προέβλεπε τὴν τιμωρία ἐκείνων πού χρησιμοποιοῦσαν λέξεις τῶν βογομίλων (P85/A86/B83). Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ τὸ καθημερινὸ τετριμμένο καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη φόρτιση λεξιλόγιο, ἀλλὰ γιὰ τὶς λέξεις πού ἀντιπροσώπευαν τὸ πιστεύω τους. Ἡ ὀρθοδοξία καὶ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἦταν βασικὸ στήριγμα τοῦ Σερβικοῦ κράτους καὶ μὲ τὴ σειρά της ἡ πολιτεία πῆρε αὐστηρὰ μέτρα γιὰ νὰ διαφυλάξει καὶ νὰ προσπίσει τὸ κύρος της²⁷.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ διεξοδικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ζάκονικ σὲ θέματα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ σχετικὲς διατάξεις καλύπτουν σχεδὸν ὅλο τὸ πλέγμα τῶν δραστηριοτήτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσώπων. Ἐτσι καθορίζονται οἱ σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς πιστοὺς (PAB4-5), ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καὶ ὀργάνωση (PAB11,13), οἱ δικαιοδοσίες τῆς Ἐκκλησίας (PAB12), οἱ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ ἡ προστασία της ἀπὸ κάθε ξένη ἐπέμβαση καὶ ἐπιβουλὴ (P22-28,30,32-34/A27-37/B23-29,31,34-36), τὸ ἥθος τῶν ἡγουμένων, ἡ δικαιοδοσία καὶ ἡ περιουσία τῶν μονῶν (P14ab-16, 35-37/A14-20/B14-17, 37-39), ὁ μοναστικὸς βίος (P17-19, 29/A21-24/B18-20, 30), ἡ ὑποχρέωση γιὰ τὴν περιθάλψη καὶ φροντίδα τῶν πτωχῶν (P28/A33/

26. Βλ. σχόλιο στὴν ἔκδ. Χατζηπροδρομίδη, σ. 78: ὁ Α. Soloviev ἀντικρούει τὴν ἀποψη τοῦ St. Novaković (*Zakonik Cara Dušana*, ὅ.π., σ. 154-155) ὅτι πρόκειται γιὰ Σέρβους καθολικούς, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διάταξη ἀναφέρεται στοὺς βογόμιλους, τοὺς κατ' ἐξοχὴν αἰρετικούς ἐκείνων τῶν χρόνων. Προσθέτω ἐναντίον τῆς ἀποφῆς Novaković ὅτι στὸν Κώδικα οἱ καθολικοὶ χαρακτηρίζονται πάντα πολὺ συγκεκριμένα ὡς «καθολικοὶ αἰρετικοί» (πρβλ. PAB9) καὶ ὁ καθολικισμὸς ὡς «λατινικὴ αἵρεση» ἢ «λατινικὴ πίστη» (PAB6-8). Ἐξ ἄλλου στὸ κράτος τοῦ Δουσάν, ἰδιαίτερα στὶς παράλιες περιοχὲς καὶ στὰ ἐμπορικὰ κέντρα, συμβιοῦσαν μὲ τοὺς ὀρθοδόξους κατοίκους καὶ καθολικοὶ πληθυσμοί· ὑπῆρχαν ἐπίσης δυτικοὶ οικονομικοὶ παράγοντες πού ἀνήκαν στὸ καθολικὸ δόγμα. Γι' ὅλους αὐτοὺς εἶχαν ληφθῇ, ὅπως εἶδαμε, ἡπιότερα μέτρα, πού εἶχαν γιὰ στόχο νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐκ μέρους τους προπαγάνδα καὶ τὸν προσηλυτισμὸ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπαγορεύουν τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας τους κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως οἱ σχέσεις τοῦ Δουσάν μὲ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, πού εἶχαν ἀντίκτυπο καὶ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν καθολικῶν κατοίκων τοῦ Σερβικοῦ κράτους, δὲν ἦταν σταθερές· ἀμφιταλαντεύονταν ἀνάλογα μὲ τὶς ἐκάστοτε πολιτικὲς συνθήκες, τὶς εὐρύτερες ἐπιδιώξεις καὶ τὰ οικονομικὰ συμφέροντα τοῦ Σέρβου ἡγεμόνα: βλ. σχετικὰ Μελπομένης Κατσαροπούλου, «Ἐνα πρόβλημα τῆς Ἑλληνικῆς Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας. Ἡ σεβερικὴ ἐπέκταση στὴν Δυτικὴ Κεντρικὴ Ἑλλάδα στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ., Θεσσαλονίκη 1989, κυρίως σ. 63-64, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

27. Γιὰ τὸ σεβασμὸ πού ὀφείλαν ὅλοι, καὶ ἡ κοσμικὴ ἐξουσία, ἀπέναντι στοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, βλ. μεταξὺ ἄλλων τὰ ἄρθρα P30,53/A34,51/B31,92. Πρβλ. καὶ P95/A89/B93: γιὰ τὸ φόνος ἐκκλησιαστικοῦ προσώπου ἢ ποινὴ εἶναι θάνατος μὲ ἀπαγχονισμό.

B29), αλλά και η προστασία των εργαζομένων σε έκκλησιαστικά κτήματα παροίκων ή Βλάχων βοσκών από τις τυχόν αυθαίρεσες έκκλησιαστικών προσώπων (P32/A35/B34). Ίδιαίτερα τονίζεται το θέμα του ήθους και της σωστής διαβίωσης και συμπεριφοράς των κληρικών.

Στήν προσπάθεια επιβολής της έννομης τάξης ιδιαίτερα απασχολεί τον συντάκτη του Κώδικα, κυρίως στο δεύτερο μέρος, το θέμα της σωστής και αντικειμενικής απονομής της δικαιοσύνης και της διεξαγωγής των δικών, καθώς και του κύρους των δικαστικών αποφάσεων και των δικαστών (πρβλ. P111,148,175/A106,139-140/B108,143,171). Με ειδικές διατάξεις καθορίζεται η σύνθεση του δικαστηρίου, ο αριθμός των δικαστών, αλλά και η κοινωνική τους θέση σε συνάρτηση με την κοινωνική θέση των δικαζομένων (P151-154/A141-144/B146-149). Ός προς το τελευταίο αυτό σημείο η σχετική ρύθμιση είναι πολύ χαρακτηριστική για την προσπάθεια κατά το δυνατόν δίκαιης κρίσης, ανεπηρέαστης από ταξικά συμφέροντα και προσωπικές ή άλλες επιρροές και αντιθέσεις - αντίληψη αρκετά προωθημένη για την εποχή. Έτσι: «Όπως καθορίζεται στο νόμο επί της βασιλείας του παππού του τσάρου, του αγίου βασιλιά [Μιλούτιν], για τους μεγάλους άρχοντες οι δικαστές να είναι μεγάλοι άρχοντες, για τα μεσαία πρόσωπα να προέρχονται από όμοιους τους και για τους χωρικούς από όμοιους τους. Και ανάμεσα στους δικαστές να μην υπάρχουν ούτε συγγενείς ούτε εχθροί [των δικαζομένων].» (P152/A142/B147). Επίσης απαγορεύεται η χρήση βίας από όποιονδήποτε και για όποιονδήποτε λόγο (P101/A100/B99).

Όπως ήδη ανέφερα, ο Κώδικας αποτελεί μοναδική πηγή για τη μελέτη της κοινωνίας και της οικονομίας της Σερβίας την εποχή ακριβώς της μεγαλύτερης ανάπτυξης των κρατικών δομών. Στο Ζάκονικ υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στους άρχοντες, μικρούς και μεγάλους, και στους χωρικούς. Προνομιακή είναι η θέση των αρχόντων απέναντι στο νόμο, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στις ποινές, που για τους χωρικούς είναι πολύ αυστηρότερες —συνήθως συνοδεύονται από σωματικές τιμωρίες ή ακόμη και από βαρύτερους ακρωτηριασμούς (βλ. π.χ. P53, 55,85/A50,52,86/B50-51,83). Παράλληλα όμως διαφαίνεται και κάποια ρεαλιστική αντιμετώπιση των οικονομικών δυνατοτήτων τους: έτσι π.χ. «Όποιος χρησιμοποιήσει λέξη των βογομύλων, αν είναι άρχοντας να πληρώσει 100 υπέρπυρα, αν είναι χωρικός να πληρώσει 12 υπέρπυρα και να τιμωρηθῇ με ξυλοδαρμό» (P85/A86/B83). Κι ακόμη: «αν άρχοντας σκοτώσει χωρικό στην πόλη ή στον κάμπο ή στο βουνό, να πληρώσει 1.000 υπέρπυρα. Αν χωρικός σκοτώσει άρχοντα, να του κοπούν και τα δύο χέρια και να πληρώσει 300 υπέρπυρα» (P94/A88/B91)²⁸. Για τον χωρικό ή χρηματική ποινή είναι πολύ μικρότερη, αλλά η τιμωρία συνεπάγεται και σωματική ποινή πού, ανάλογα με την περί-

28. Για τον καθορισμό των χρηματικών ποινών σε υπέρπυρα, δηλ. σε βυζαντινό νόμισμα, βλ. παρακάτω, σ. 310-311 και ύποσ. 72-74.

πτωσι, μπορούσε νὰ εἶναι καὶ πολὺ σοβαρὸς ἀκρωτηριασμός. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἀντιμετώπισης τῶν χωρικῶν ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι καὶ ἡ διάταξη ποὺ ἀπαγορεύει τὶς συγκεντρώσεις τῶν χωρικῶν (P69/A74/B70), μέτρο ποὺ προφανῶς ἀποσκοποῦσε νὰ ἐμποδίσαι τὴν ὁποιαδήποτε ὁμαδικὴ ἀντίδρασή τους στὶς καταπιέσεις τῶν ἀρχόντων ἢ τοῦ κράτους²⁹.

Οἱ ἄρχοντες διακρίνονται σὲ μεγάλους καὶ μικροὺς ἄρχοντες (P50/AB49): *vlasteli* καὶ *vlastelitsitsa*. Οἱ ὅροι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ λέξη *vlastel* ποὺ σημαίνει ἐξουσία, ἀρχή· γι' αὐτὸ ἡ ἀπόδοσή τους μὲ τὴ λ. φεουδάρχης καὶ τὸ κτῆμα μὲ τὴ λ. φέουδο³⁰, δὲν ἀποτελεῖ μόνο μεταφραστικὸ λάθος, ἀλλὰ προκαθορίζει καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου, γιατί, ἔστω κι ἂν στὴν οὐσία τὰ προνόμια τῶν ἀρχόντων-μεγάλων γαιοκτημόνων περιέχουν σαφῆ στοιχεῖα ποὺ προσιδάζουν στὴ φεουδαρχία, ὡστόσο ὑπάρχει σαφὴς διαφορὰ ἀπὸ τὴ φεουδαρχία ὡς σύστημα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Σέρβους, τὸ Ζάκονικ ἀναφέρει καὶ Ἕλληνες ἄρχοντες, μεγάλους καὶ μικροὺς (P39,173/A164/B169)· τὸ γεγονὸς εἶναι εὐεξήγητο, ἀφοῦ ἡ κατάρκτηση ἑλληνικῶν περιοχῶν εἶχε σὰν συνέπεια τὴν ἐνσωμάτωση στὴ σερβικὴ κοινωνία Ἑλλήνων ἀρχόντων, μεγάλων γαιοκτημόνων, ἐνῶ παράλληλα μαρτυρεῖται ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ Ἑλλήνων στὴν ὀργάνωση καὶ τὴν οἰκονομία τῆς χώρας³¹. Στὴν ἴδια διάταξη ἀναφέρονται καὶ Γερμανοὶ ἄρχοντες· κι αὐτὸ εἶναι ἐπίσης εὐεξήγητο, γιατί οἱ Γερμανοὶ μεταλλωρύχοι μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴ Σερβία καὶ τὴν ἀποκλειστικὴ ἀρχικὰ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων ἀπέκτησαν δύναμη οἰκονομικὴ καὶ ἀνάλογη θέση στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία³².

29. Πρβλ. καὶ Χατζηπροδρομίδη, ὁ.π., σ. 79-80.

30. Βλ. π.χ. τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση στὴν ἔκδ. Χατζηπροδρομίδη καὶ τὴν ἀγγλικὴ στὴν ἔκδ. Bogdanović-Krstić.

31. Γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ σημασίαν τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων στὴ διοίκηση τοῦ Σερβικοῦ κράτους ἔχουν διατυπωθῇ διάφορες ἀπόψεις: βλ. G. Ostrogorsky, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle*, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 september 1966* (στὸ ἑξῆς: *Proceedings*), *Main Papers* II, σ. 79-80· G. Soulis, *The Serbs and Byzantium*, σ. 83-84. Βλ. ἐπίσης A. Soloviev, *Grčeskie arhonty v srbskom carstve XIV veka* ("Ἕλληνες ἄρχοντες στὸ Σερβικὸ κράτος τοῦ 14ου αἰῶνα"), *Byzantinoslavica* 2 (1930) 275-287 (ὁ κατάλογος ὅμως δὲν εἶναι πλήρης, γιατί βασίζεται στὰ ὡς τότε γνωστὰ δεδομένα). Βλ. καὶ παραπάνω, σ. 287 καὶ ὑποσ. 1, γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων στὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν νόμων.

32. Οἱ Γερμανοὶ μεταλλωρύχοι, οἱ λεγόμενοι *Sassi* (Σάξωνες), ποὺ κατάγονταν κυρίως ἀπὸ τὴ Σλοβακία, ἐγκαταστάθηκαν στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. στὴ Σερβία μὲ πρόσκληση τοῦ κράτη Οὐρος Α' (1243-1276), ὀργάνωσαν τὸ ὅλο σύστημα τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων καὶ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Σερβίας. Βλ. σχετικὰ M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednevekovnoj Srbiji i Bosni* (= Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς μεταλλουργίας στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία καὶ Βοσνία), τ. I, Βελιγράδι 1955, ὅπου ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῶν μεταλλείων ἀπὸ τὴν ἀφιξη τῶν *Sassi* ὡς τὴν τουρκικὴ κατάρκτηση. Γιὰ τὴν παρουσία Γερμανῶν ἀξιωματούχων, βλ. π.χ. Fr. Carter, *Urban Development in the Western Balkans, An Historical Geography of the Balkans*, London - New York - San Francisco 1977, σ. 158 καὶ σημ. 8-9: ἡ ἀποικία τῶν *Sassi* στὸ Barskovo εἶχε ἐπικεφαλῆς ἕναν κόμη (*comes* *Freibergerius*), ἐνῶ στὸ Ρούτνικ μαρτυρεῖται ἕνας Γερμανὸς νοτάριος.

Οι ἄρχοντες ἦταν μεγάλοι γαιοκτήμονες πού κατεῖχαν ἔκταση γῆς ἢ μέ κληρονομικό δικαίωμα, ὅποτε τὸ κτῆμα χαρακτηριζόταν ὡς *baština*, ἢ μόνον διὰ βίου καὶ μὴ μεταβιβάσιμο καὶ ὀνομαζόταν μὲ τὸν ἑλληνικό ὄρο *pronija* — ἃς σημειωθῇ ὅτι ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς πρόνοιας³³ μαρτυρεῖται στὴ Σερβία ἀπὸ τὸν 13ο αἰ., ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Μιλούτιν (1282-1321). Τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει ὁ ἄρχοντας *baština* ἢ *pronija* ἀπέρεε ἀπὸ τὸν τσάρο, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα μεσαιωνικὴ ἀντίληψη: μόνον αὐτὸς μπορούσε νὰ παραχωρήσει μιὰ δωρεὰ ἢ νὰ ἐπικυρώσει παλαιότερη κυριότητα, ἀπολύοντας ἀνάλογο ἔγγραφο³⁴. Δὲν μπορούσε ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, νὰ ἀποσπάσει αὐθαίρετα τὴν *baština* ἀπὸ τὸν κάτοχό της.

Baština μπορούσαν νὰ κατέχουν ὁ τσάρος ἢ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, οἱ ἄρχοντες, μεγάλοι καὶ μικροί, ἢ Ἐκκλησία καὶ μέλη τοῦ ἀνώτερου κλήρου, τὰ μοναστήρια κ.ἄ. Ἐπομένως, ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας καὶ ἡ οἰκογένειά του, οἱ εὐγενεῖς, ἢ Ἐκκλησία καὶ οἱ ἱεράρχες, καθὼς καὶ οἱ μονεῖς ἦταν μεγάλοι γαιοκτήμονες. Ἡ *baština* μπορούσε νὰ περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ καλλιεργήσιμες γαῖες, ὁλόκληρα χωριά — διασκορπισμένα πολλές φορές σὲ περισσότερες ζούπες (διοικήσεις) —, πόλεις, παροίκους, ἐξαρτημένους χωρικούς καὶ δούλους, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς μοναχοὺς τους (P 65,44-47,58,75/A39,44-47,60,77/B33,44-47,60,73 κ.ἄ.). Στὴν τελευταία περίπτωση οἱ ἐκκλησίες δὲν υπάγονταν διοικητικὰ στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, δηλ. στὸ Πατριαρχεῖο Ἰπεκίου (P45/AB44), ὁ ἄρχοντας ὅμως στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τίς μεταφέρει στὴ δικαιοδοσίᾳ ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας (P47/AB45). Ἡ *baština* μπορούσε ἀκόμη νὰ περιλαμβάνει καὶ βουνά, γιὰ τὴν κυριότητα τῶν ὁποίων γίνεται μάλιστα ἰδιαίτερος λόγος (P81/A82/B79), προφανῶς γιὰτὶ εἶχαν μεγάλῃ σημασίᾳ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς χώρας³⁵.

Ὁ γαιοκτήμονας κατεῖχε τὴν *baština* κατὰ πλήρη κυριότητα: εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὴν κληροδοτήσει, νὰ τὴ δωρίσει στὴν Ἐκκλησίᾳ, νὰ τὴ δώσει προίκα ἢ

33. Γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς πρόνοιας καὶ τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ὅλη διαδικασία παραχώρησης, βλ. τελευταία Ἰω. Καραγιαννόπουλου, *Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς στρατιωτικῆς «πρόνοιας» κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1998, μὲ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία.

34. Βλ. μεταξὺ ἄλλων τίς διατάξεις P79,83/A80,84/B77,81 καὶ κυρίως P134/A123/B129: «Ὅταν ὁ Κύριος καὶ αὐτοκράτορας ἐκδώσει ἕναν τίτλο ἰδιοκτησίας, αὐτὸς πού κληρονομεῖ μ' αὐτὸ τὸν τίτλο ὡς *baština* ...». Πρβλ. καὶ PAB40: «Ὅλα τὰ χρυσόβουλλα καὶ τὰ προσταγμάτων πού ἐξέδωσε ἢ θὰ ἐκδώσει ἡ βασιλεία μου νὰ εἶναι τίτλοι ἰδιοκτησίας (*baština*) ἀναλλοίωτοι, ὅπως καὶ τῶν προηγούμενων ὁρθόδοξων αὐτοκρατόρων ...». Στὴν τελευταία περίπτωση νοοῦνται ὅχι μόνον οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες ἀλλὰ καὶ οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες.

35. Γιὰ τὸ βουνὸ καὶ τὴ σημασίᾳ του στὴν ἐπικοινωνία, γενικὰ γιὰ τὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο βλ. A. Blanc - M. Drain - B. Kayser, *L'Europe Méditerranéenne*, Παρίσι 1967, σ. 182 (κεφ. τοῦ A. Blanc).

νὰ τὴν πούλησει (PAB40). Ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἀγγαρεῖς καὶ ὑποχρεώσεις πρὸς τὸν τσάρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ «σιτάρκεια» [δηλ. 40 λίτρα σιτάρι τὸ χρόνο]³⁶. Σὲ ἀντάλλαγμα ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει ὑπηρεσία στὸ στρατό, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο (PAB42). Ἄν εἶχε κτῆματα σὲ συνοριακὲς περιοχές, ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴ φρούρηση καὶ τὴν ἀσφάλειά τους καὶ σὲ περίπτωση διέλευσης ξένου στρατοῦ ὀφείλε νὰ ἀποζημιώσει γιὰ τὶς τυχὸν ζημιές πού αὐτὸς ὁ στρατὸς θὰ εἶχε προκαλέσει (P49/A54/B53). Κανείς, «οὔτε ὁ τσάρος, οὔτε ὁ βασιλιάς, οὔτε ἡ τσαρίνα, μπορούσαν νὰ ἀποσπάσουν μὲ τὴ βία ἀπὸ ὁποιονδήποτε τὴν *baština*, οὔτε νὰ τὴν ἀγοράσουν ἢ νὰ τὴν ἀνταλλάξουν, ἐκτὸς ἂν ὁ ἴδιος [ὁ κάτοχός της] ἔδινε ἐλεύθερα τὴ συγκατάθεσή του» (PAB43). Ὁ ὅρος αὐτὸς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί, ἂν δὲν ἐμπόδιζε τελείως, πάντως περιορίζει τὴν αὐθαίρεσά³⁷ καὶ τὴ συγκέντρωση μεγάλων κτημάτων στὰ χέρια τῶν πῶδ ἰσχυρῶν, ἰδιαίτερα ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι *baština* μπορούσαν νὰ κατέχουν καὶ ἀσθενέστερες οἰκονομικὰ ὁμάδες.

Πράγματι, οἱ μεγάλοι γαιοκτῆμονες δὲν ἦταν οἱ μόνοι κάτοχοι γῆς κατὰ πλήρη κυριότητα. Ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ στὸν Κώδικα (P31,65/A38-39/B32-33), ὑπῆρχαν ἱερεῖς πού κατεῖχαν *baština* καὶ αὐτοὶ ἦταν πάντοτε ἐλεύθερα ἄτομα. Ἡ γῇ πού κατεῖχαν εἶχε προφανῶς περιορισμένη ἔκταση. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ἄρθρα, ὅσοι ἱερεῖς δὲν εἶχαν *baština*, ἔπρεπε νὰ τοὺς δοθοῦν τρία χωράφια, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ φόρους. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ ἔγινε ἀσφαλῶς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι στὸν κατώτερο κλῆρο, μαζί μὲ τὸ κύρος, ἓνα ἀνεκτὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, μιὰ ἀξιοπρεπὴ διαβίωση. Ὅμως τὸ Ζάκονικ προσθέτει ὅτι «κανένας ἱερέας δὲν μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὸν κύριό του (*gospodar*)» καὶ παράλληλα τονίζει ὅτι «ἂν ὁ ἱερέας κατέχει γῇ κατὰ πλήρη κυριότητα, ὁ κύριος τῆς περιοχῆς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἐκδιώξει, ἀφοῦ εἶναι ἐλεύθερο ἄτομο». Αὐτὰ τὰ μέτρα ἀπέβλεπαν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν προστασία τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὶς τυχὸν αὐθαιρεσίες τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ἐξασφάλιση τῆς παραμονῆς τους στὴν περιοχὴ πού ἱερουργοῦσαν, ἐπομένως στὴν ἀπρόσκοπτη στελέχωση τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν.

Baština μπορούσαν νὰ κατέχουν, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ οἱ ἐλεύθεροι χωρικοί. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Κώδικα προκύπτει ὅτι τὸ δικαίωμα κατοχῆς *baština* προϋ-

36. Ὁ ὅρος πού ἀπαντᾷ στὸ Ζάκονικ καὶ γενικά στὰ σερβικά ἔγγραφα εἶναι *soče* ἀπὸ τὴ λατινικὴ λ. *soecus* = ἄροτρο καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴ «σιτάρκεια» τοῦ βυζαντινοῦ φορολογικοῦ συστήματος. Βλ. Α. Soloviev - V. Mošin, *Grč ke povelje Srbskih vladara* (= Ἑλληνικά ἔγγραφα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων), Βελιγράδι 1936, σ. 491: ἡ λ. *soče* ἀποδίδεται στὰ ἔγγραφα αὐτὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ λ. «σιτοδοσία», πού βέβαια δηλώνει ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν τεχνικὸ βυζαντινὸ ὄρο. Πρβλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Βυζαντινὴ ὀρολογία στὴ διοίκηση καὶ τὴν οἰκονομία τῶν μεσαιωνικῶν Βαλκανικῶν κρατῶν, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1993, σ. 619-620.

37. Καὶ σὲ ἄλλες διατάξεις ἀντιμετωπίζεται μὲ αὐστηρὲς ποινὲς ἡ αὐθαίρεσά καὶ ἡ βιαιοπραγία (λεηλασίες, ἐμπρησμοὶ κλπ.) τῶν ἀρχόντων: βλ. π.χ. P57,142/A59,131/B59,137.

πέθετε πάντοτε την άτομική ελευθερία, έστω και με κάποιες δεσμεύσεις, δηλ. μόνον ελεύθερα άτομα μπορούσαν να έχουν κτήμα κατά πλήρη κυριότητα (*baština*).

Αντίθετα από τον κάτοχο *baština*, ο προνοιάριος είχε δια βίου, σε προσω-πική σχέση, μόνο τη νομή και όχι την κυριότητα της γης που άποτελοῦσε την πρόνοια, εισέπραττε τὰ έσοδα του κτήματος και σε ανάλλαγμα ήταν υποχρεω-μένος να προσφέρει υπηρεσία στο στρατό με έξοδά του. Η πρόνοια δὲν ήταν με-ταβιβάσιμη: όπως ρητὰ όρίζεται στον Κώδικα, ο προνοιάριος δὲν είχε τὸ δικαί-ωμα να πουλήσει την πρόνοια, να την κληροδοτήσει, να τη δωρίσει στην Έκκλη-σία ή να τη δώσει προίκα (P59/AB61)³⁸.

Άλλη κοινωνική ομάδα αποτελούσαν οί χωρικοί, οί όποιοι διακρίνονταν σε ελεύθερους χωρικούς (*sebar-sebri*) και σε παροίκους ή έξαρτημένους χωρικούς (*merop-meropsi*)³⁹. Υπήρχαν επίσης οί δούλοι (*otrok-otroci*), για τους ό-ποιους θα γίνει λόγος παρακάτω. Οί ελεύθεροι χωρικοί κατείχαν γή κατά πλή-ρη κυριότητα, με την προϋπόθεση ότι έκτελούσαν τὶς υποχρεώσεις τους πρὸς τὸ κράτος και τους εκπροσώπους του. Τὸ Ζάκονικ ἀναφέρει ρητὰ γεωργούς που είχαν δική τους κατά πλήρη κυριότητα κληρονομημένη γή (*baštinska zemlja*) ή ἀμπέλι ή ἀγορασμένη γή, και είχαν τὸ δικαίωμα ἀπὸ τὸ χωράφι ή τὸ ἀμπέλι τους να δώσουν προίκα, να δωρίσουν στην Έκκλησία ή να τὸ πουλήσουν, με την προϋπόθεση ότι σ' αὐτή την περιοχή θα ὑπῆρχαν πάντα καλλιεργητὲς για τὸν κύριο (*gospodar*) στον όποιο ἀνῆκε τὸ συγκεκριμένο χωριό⁴⁰. Διαφορετικά, ἂν δὲν ὑπῆρχαν καλλιεργητὲς σ' αὐτή την περιοχή, ὁ κύριος του χωριού είχε τὸ δικαίωμα να πάρει αὐτὰ τὰ κτήματα και τὰ ἀμπέλια (P174/A165/B170). Αὐτὸ τὸ τελευταίό μέτρο, ἐνῶ σε πρώτη ἀνάγνωση δίνει την ἐντύπωση ότι εὐνοοῦσε τὸν κύριο του χωριού και πάντως ότι παρείχε τη δυνατότητα αὐθαιρεσίας, ὡστό-σο, χωρίς να ἀποκλείεται ή ὅποια αὐθαιρεσία, νομίζω ότι τὸ μέτρο ἀποσκοποῦ-σε κυρίως στο να ἀποτρέψει με κάθε τρόπο την ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν και καλλιεργητῶν στην περιοχή και να ἐξασφαλίσει ἔτσι την καλλιέργεια της γῆς και την παραγωγή.

38. Η Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, Προνομιακὲς παραχωρήσεις του σέρβου αὐτοκράτορα Στέφανου Dušan (1344-1355), *Βυζάντιο και Σερβία κατά τὸν 14' αἰώνα*, σ. 328, σημειώνει ότι μετὰ την κατά-κτηση ἑλληνικῶν περιοχῶν ἀπὸ τὸν Δουσάν καταλύθηκε τὸ μὴ μεταβιβάσιμο της πρόνοιας. Ὡστόσο, ἂν οί περιπτώσεις σὶς όποῖες βασιζεται ή συγγρ. για να διατυπώσει αὐτή την ἄποψη ἀναφέρονται πράγματι σε προνοιακὰ κτήματα, αὐτὲς ἀφοροῦσαν σε ἔκτακτες καταστάσεις, σε πρόσφατα κατακτη-μένες ἑλληνικὲς περιοχές, ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ πολιτικὲς και ἄλλες σκοπιμότητες και δὲν μπορούμε να ὑποθέσουμε ότι είχαν γενικότερη ἰσχὺ —αὐτὸ ἄλλωστε θα ήταν ἀντίθετο πρὸς την βασικὴ ἀρχή, που διατυπώθηκε ρητὰ την ἴδια ἐποχὴ σὶς σχετικὲς διατάξεις του Ζάκονικ.

39. Πιθανότατα ἀπὸ την ἑλληνικὴ λ. *μέροφ*, πὺ σημαίνει ἄνθρωπος. Η λέξη πάντως δὲν ἀπαντᾷ στο Βυζάντιο ὡς τεχνικὸς ὅρος.

40. Ὡς σημειωθὴ ότι ὁ ὅρος για τὸν κάτοχο του χωριού εἶναι *gospodar* (κύριος) και όχι *vlastel* (ἄρχοντας-μεγάλος γαιοκτήμονας) ή προνοιάριος ή κεφαλὴ (δηλ. διοικητὴς μιᾶς περιοχῆς, κρατικὸς λειτουργός), προφανῶς ἐπειδὴ ὁ ὅρος ἔπρεπε να καλύψει ὅλες τὶς μορφὲς κυριότητας ἐνός χωριού.

Ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς προσόδους τῆς χώρας καὶ στὴ μέριμνα τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγή πρέπει νὰ ἀποδώσουμε καὶ τὴ σύνταξη εἰδικῶν διατάξεων γιὰ τὴ βοσκὴ καὶ τοὺς ποιμένες (P74-76/A76-78/B72-74 κ.ἄ.). Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσονται καὶ τὰ μέτρα γιὰ τοὺς Βλάχους⁴¹ (P32,77,82/A35,79,83/B34,75,80) καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς κτηνοτρόφους (P77,82/A79,83/B75,80) καὶ γιὰ τὴν ἀσφαλῆ μετακίνησή τους μαζὶ μὲ τὰ κοπάδια τους.

Ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὶς αὐθαρεσίες, ἐπιχείρησε νὰ ἐνοποιήσῃ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν-παροίκων (*meropsi*) μὲ εἰδικὴ διάταξη ποὺ ἴσχυε γιὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια (P68/A71/B67): «Νόμος γιὰ τοὺς παροίκους σὲ ὅλη τὴ χώρα: (αὐτοὶ) ὀφείλαν νὰ δουλεύουν δύο ἡμέρες τὴν ἐβδομάδα γιὰ τὸν προνοιάριο καὶ νὰ τοῦ δίνουν ἓνα ὑέρο-πυρο τὸ χρόνο γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, νὰ συμμετέχουν μὲ ὅλη τὴν οἰκογένειά τους στὸ θέρισμα τοῦ χόρτου μιὰ ἡμέρα καὶ ἄλλη μιὰ ἡμέρα νὰ ἐργάζονται στὸ ἀμπέλι του — ἂν δὲν εἶχε ἀμπέλι νὰ τοῦ προσφέρουν ἄλλη ἐργασία μιὰ ἡμέρα. Ὅ,τι παράγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐργασία τοῦ παροίκου νὰ τὸ παίρνει ὁ προνοιάριος, ἀλλὰ τίποτε ἄλλο νὰ μὴν παίρνει ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὀρίζει ὁ νόμος». Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ πάροικοι πρόσφεραν στὸν προνοιάριο ἐργασία τουλάχιστον ἑκατὸν τέσσερις ἡμέρες τὸ χρόνο⁴² καὶ ὅτι ἀνῆκε στὸν προνοιάριο μόνον ἡ παραγωγή ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς πρόνοιας αὐτὲς τὶς συγκεκριμένες ἡμέρες. Ἐπομένως ἔμμεσα συνάγεται ὅτι ἡ παραγωγή ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ τους ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἡμερῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες δὲν πρόσφεραν ὑπηρεσία στὸν κύριο τοῦ κτήματος, ἀνῆκε στοὺς ἴδιους τοὺς χωρικοὺς καὶ διευκρινίζεται ρητὰ ὅτι οἱ πάροικοι καὶ οἱ ἐξαρτημένοι χωρικοὶ «κατεῖχαν ἔκταση γῆς ἀνάλογη μὲ τὸ ποσὸν ποὺ πλήρωναν καὶ τὴν ἐργασία ποὺ ἐκτελοῦσαν» (P67/A70/B66). Οἱ πάροικοι ἦταν προσδεδεμένοι στὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦσαν — αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ πολλὲς διατάξεις (βλ. π.χ. P22/A27/B23). Σὲ ἀντιστάθμισμα οἱ κύριοι τοῦ

41. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή, ἐπομένως καὶ γιὰ τὴ βοσκὴ καὶ τοὺς Βλάχους βοσκούς, διαπιστώνεται καὶ σὲ παλαιότερες πηγές. Ἡδὴ ἐπὶ κράλῃ Μιλούτιν στὸ χρυσόβουλλο πρὸς τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στὴ Banjska (μεταξὺ 1313-1318) περιέχεται κεφάλαιο μὲ διατάξεις γιὰ τοὺς Βλάχους βοσκούς [(βλ. St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednoga veka* (= Νομικὲς πηγὲς τοῦ μεσαιωνικοῦ Σερβικοῦ κράτους), Βελιγράδι 1912, σ. 628)]. Ἐπίσης στὸ ἱδρυτικὸ χρυσόβουλλο τοῦ Στεφάνου Δουσάν πρὸς τὴ μὴν τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τοῦ ἔτους 1348, περιέχεται εἰδικὸ κεφάλαιο μὲ τὶς νομικὲς διατάξεις ποὺ καθόριζαν τὸ καθεστῶς τῶν Βλάχων κτηνοτρόφων — στὸ ἴδιο χρυσόβουλλο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ὑπάρχει κεφάλαιο γιὰ τοὺς Σέρβους γεωργούς (βλ. St. Novaković, *Zakonski spomenici*, σ. 696, 700).

42. Ἐνα μέτρο σύγκρισης μὲ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις τῶν χωρικῶν στὸ Βυζαντινὸ κράτος καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς λατινικῆς κυριαρχίας παρέχει ἡ ἐνορκὴ μαρτυρία χωρικῶν τῆς Λαμφάκου τὸ 1219, ποὺ βεβαιώνουν ὅτι παλαιότερα, ὅλῃ, ὅταν ἡ περιοχὴ ἀνῆκε στὸ Βυζάντιο, οἱ πάροικοι ζευγαράτοι καὶ βοῦδιᾶτοι πρόσφεραν στοὺς γαιοκτῆμονες ἐργασία ἑπτὰ ἡμέρες τὸ χρόνο, ἀλλὰ οἱ Λατίνοι κυρίαρχοι ἀπαίτησαν ἐργασία σαράντα ὀκτὼ ἡμέρες τὸ χρόνο: G. L. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handel-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Βιέννη 1856, τ. Β', σ. 209.

κτήματος δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς διώξουν, ὅπως ὀρίζεται ρητὰ στὸν Κώδικα: "Ἔτσι π.χ. ἂν «ἄνθρωποι τῆς Ἐκκλησίας διώξουν παροίκους ἢ Βλάχους βοσκούς ἀπὸ τὰ χωριά ἢ τὰ χωράφια, αὐτοὶ νὰ φυλακιστοῦν καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρεθῇ ἡ γῆ καὶ οἱ ἄνθρωποί τους..." (P32/A35/B34). Εἰδικὰ μέριμνα λαμβάνεται γιὰ τοὺς παροίκους τῆς Ἐκκλησίας: «ὅποιοι βρεθῇ νὰ ἔχει διώξει παροίκους ἀπὸ τὸ μετόχιο καὶ δὲν σεβάσθηκε τὸν αὐτοκρατορικὸ νόμο, νὰ δημευθῇ ὅλη ἡ περιουσία αὐτοῦ τοῦ ἄρχοντα καὶ ὁ ἴδιος νὰ τιμωρηθῇ» (P34/A37/B36) —ἡ ποινὴ δὲν καθορίζεται ἀλλὰ προφανῶς εἶναι ἴδια μὲ τοῦ προηγούμενου ἄρθρου. Τὰ μέτρα αὐτὰ ἀπέβλεπαν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν προστασία τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν ἀπὸ τὴν αὐθαίρεσιν τῶν κρατούντων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ἐξασφάλισιν ἐργατικῶν χειρῶν καὶ παραγωγῆς.

Εἰδικὰ μέτρα λαμβάνονται ἐπίσης γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων. Ἡ κινητικότητά τῶν ἀσθενέστερων κυρίως οἰκονομικὰ ὁμάδων δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο καὶ ὀφειλόταν ἢ σὲ ἀνωμαλία τῶν καιρῶν, πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, πείνα, ἐπιδημία, ἀναζήτησις ἐργασίας κλπ.⁴³ ἢ σὲ ἐκμετάλλευσιν ἐκ μέρους τῶν γαιοκτημόνων. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ τάσις φυγῆς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχε ἰδιαίτερα διογκωθῇ ἐξ αἰτίας τῆς πανώλης, τοῦ «μαύρου θανάτου», ποὺ τὸ 1348 εἶχε ἀποδεκατίσει τοὺς πληθυσμούς σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπῃ. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους οἱ ἀσθενέστεροι οἰκονομικὰ κάτοικοι ἀναγκάζονταν νὰ ἐγκαταλείπουν τίς ἐστίες τους καὶ νὰ καταφεύγουν στὶς πόλεις καὶ στὰ δάση —ὅπου συχνὰ γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν γίνονταν ληστές—, ἢ νὰ ἐκπατρίζονταν. Οἱ περιοχὲς στὶς ὁποῖες κατέφευγαν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς χώρας ἦταν συνήθως οἱ δαλματικὲς ἀκτές, τὸ Καττάρο (Kotor) καὶ κυρίως ἡ Ραγούζα (Dubrovnik), ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, μὲ τίς οἰκονομικὲς καὶ ἄλλες δυνατότητες ποὺ παρεῖχε, ἀποτελοῦσε γενικότερα «πόλο ἐλξεως» γιὰ τοὺς χειμαζόμενους πληθυσμούς τῶν γειτονικῶν περιοχῶν. Ἀλλὰ τὸ κύμα τῶν προσφύγων ἦταν συχνὰ τόσο μεγάλο, ὥστε ἡ διοίκησις τῆς πόλης ἀναγκαζόταν νὰ παίρνει ἔκτακτα μέτρα⁴⁴.

Δὲν ἦταν ὅμως σπάνιες καὶ οἱ περιπτώσεις ποὺ οἱ χωρικοὶ κατέφευγαν σὲ ἄλλον γαιοκτήμονα ποὺ πρόσφερε καλλίτερες συνθήκες ἐργασίας καὶ διαβίωσης. Σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐμπορικῆς δραστηριότητος ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν γαιοκτημόνων γιὰ τὴν ἀπόκτησιν ἐργατικῶν χειρῶν ἦταν μέγας, κι αὐτὸ προφανῶς ὀδήγησε στὴ σύνταξιν διατάξεων μὲ ἰδιαίτερα αὐστηρὴ ποινὴ γιὰ τοὺς παραβάτες⁴⁵. Ἔτσι: «Ὅποιος παρασύρει τὸν ἄνθρωπο

43. Γιὰ τὸ θέμα βλ. στὸ συλλογικὸ ἔργο *Migration in Balkan History*, Βελιγράδι 1989, τὰ ἄρθρα τῶν Dr. Dragojlović (σ. 61 κ.έ.), B. Krekić (σ. 67 κ.έ.), R. Samardžić (σ. 77 κ.έ.). Γιὰ τὰ αἷτια τῆς μετανάστευσης βλ. ἐπίσης Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἡ δημογραφικὴ κατάστασις ἀστικῶν κέντρων τῶν Κεντρικῶν Βαλκανίων (15ος-16ος αἰ.), *Βυζαντινὰ* 18 (1998) 35.

44. Βλ. σχετικὰ B. Krekić, *Dubrovnik as a Pole of Attraction and a Point of Transition for the Hinterland Population in the Late Middle Ages*, *Migration in Balkan History*, ὅ.π., σ. 67, 69.

45. Βλ. καὶ σχετικὸ σχόλιό τοῦ Λ. Χατζηπροδρομίδη, ὅ.π., σ. 81.

ἐνὸς ἄρχοντα στὸ κτῆμα ἄλλου, ὀφείλει νὰ τοῦ τὸν ἐπιστρέφει μαζί μὲ ἄλλους ἔξι» (P93/A95/B90). Κι ἀκόμη καθορίζεται ρητά: «Κανεῖς νὰ μὴ δέχεται ἄνθρωπο ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει, οὔτε ὁ αὐτοκράτορας, οὔτε ἡ Ἐκκλησία, οὔτε ἄρχοντας, οὔτε ὅποιοσδήποτε ἄλλος ἄνθρωπος, νὰ μὴ δέχεται ἄνθρωπο ποὺ ἀνήκει σὲ ἄλλον χωρὶς αὐτοκρατορικὸ ἔγγραφο. Νὰ τιμωρεῖται ὅποιος κι ἂν εἶναι σὰν προδότης» (P140/A129/B135)⁴⁶. Τὸ ἴδιο ἔσχυε καὶ γιὰ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, τὶς κοινότητες (ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς ἕναν knez⁴⁷) καὶ τὶς πόλεις (P141/A130/B136).

Ἐπειδὴ ἀσφαλῶς ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν χωρικῶν καὶ τῶν παροίκων ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς δὲν ἦταν σπάνια, στὸν Κώδικα λαμβάνονται μέτρα γιὰ τὴν προστασία τους ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ἀρχόντων, λαϊκῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη δίωξη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἤδη λόγος, σὲ ἕνα γενικὸ ἄρθρο ὀρίζονται ρητὰ τὰ ἑξῆς: «Στὸ ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας μου κανένας ἄρχοντας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πράξει ὅτιδήποτε κατὰ τῶν παροίκων ἀντίθετα ἀπὸ τὸ νόμο. Οἱ ἐξαρτημένοι χωρικοὶ ὀφείλουν νὰ παρέχουν [στὸν κύριο τοῦ κτήματος] μόνον τὴν ἐργασία ποὺ ὀρίζει ὁ Κώδικας. Ἄν ὁ ἄρχοντας παρανομήσει σὲ βάρος του, ὁ τσάρος διατάζει ὅτι κάθε πάροικος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταγγεῖλει στὸ δικαστήριό τὸν κύριό του, εἴτε [πρόκειται γιὰ] τὸν τσάρο ἢ τὴν τσαρίνα ἢ τὴν Ἐκκλησία ἢ ἕναν ἄρχοντα ἢ ὅποιονδήποτε παρανομήσει. Καὶ κανεῖς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ καταφύγει στὸ αὐτοκρατορικὸ δικαστήριό, ἀλλὰ οἱ δικαστὲς ὀφείλουν νὰ δικάσουν σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο. Καὶ ἂν ὁ πάροικος κερδίσει τὴ δίκη κατὰ τοῦ κυρίου του, ὁ αὐτοκρατορικὸς δικαστὴς ὀφείλει νὰ ἐγγυηθῇ ὅτι ὁ κύριός του θὰ τοῦ πληρώσει ὅλα ὅσα τοῦ ὀφείλει σὲ ὀρισμένη προθεσμία καὶ ὅτι δὲν θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὸν βλάψει ἐκ τῶν ὑστέρων» (P139/A128/B134). Ἐπίσης ἀπαγόρευε στοὺς ἄρχοντες-γαιοκτημόνες, μεγάλους καὶ μικροὺς, νὰ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς δωρεὰν φιλοξενία, ὅταν ταξιδεύουν (P155-156/A145-146/B150-151). Διατάξεις, ποὺ ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τηροῦνταν κατὰ γράμμα, ἔθεταν ἴσως κάποιο φραγμὸ στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀδυνάτων.

Τὰ χωριὰ μὲ τοὺς χωρικοὺς καὶ οἱ πόλεις μὲ τοὺς κατοίκους τους ἦταν ἀλληλεγγύως ὑπεύθυνοι ὡς πρὸς τὶς νόμιμες ὑποχρεώσεις τους πρὸς τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅποιαδήποτε ζημιὰ, καταστροφή, λεηλασία ἢ παράβαση νομικὴ ποὺ τυχὸν θὰ συνέβαινε στὴν περιοχὴ τους. Οἱ σχετικὲς διατάξεις εἶναι πολλὲς καὶ

46. Πρβλ. καὶ P22/A27/B23 καὶ P93/A95/B90.

47. Ὁ τίτλος knez στὰ σλαβικὰ δήλωνε ὄχι μόνον τὸν ἡγεμόνα ἀλλὰ γενικὰ τὸν ἀρχηγό, τὸν ἐπικεφαλῆς. Στὸ Ζάκονικ ὁ knez ἀναφέρεται μαζί μὲ τὸν πριμικήριο ὡς ἐπικεφαλῆς κοινοτήτων, χωριῶν καὶ βοσκοτοπιῶν (πρβλ. P146/A135/B141). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας οἱ knez κατεῖχαν γῆ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ φόρους (ποὺ ὀνομαζόταν καὶ τότε baština) καὶ ἕναν ἀριθμὸ ἐξαρτημένων χωρικῶν (ratai): βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Οἱ «Βλάχοι» τῶν βορείων Βαλκανίων μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, *IZ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 46 καὶ *Istorijska baština*, τ. 4ος, Σόφια 1983, σ. 79, 80.

ορισμένες ιδιαίτερα αυστηρές⁴⁸. Αυτή ή συλλογική ευθύνη παραπέμπει στο «άλληλέγγυον» του Βυζαντινού κράτους⁴⁹, αλλά στη Σερβία είχε πολύ ευρύτερη εφαρμογή και απέβλεπε όχι μόνο στην εξασφάλιση των φόρων και της οικονομικής απόδοσης της γης και των καλλιεργητών αλλά και στην ασφάλεια της χώρας και τη διατήρηση της έννομης τάξης.

Το θέμα της ασφάλειας γενικότερα και της ασφάλειας των δρόμων ειδικότερα —προϋπόθεση για την ομαλή διακίνηση εμπορών και εμπορευμάτων— απασχολεί πολύ τον συντάκτη του Κώδικα. 'Ανάμεσα σε άλλα μέτρα έντυπωσιάζει και ο μεγάλος αριθμός των σχετικών με τη ληστεία και την κλοπή διατάξεων (βλ. π.χ. P143,145-147,149/A132,134-137/B138,140-142,144).

Στο Ζάκονικ γίνεται ρητή μνεία δούλων (P44,46,67,72,103/A46,47,70, 68/B46,47,66,101): ο δούλος ονομάζεται *otrok* (*otroci*), όνομα που η πρώτη σημασία του είναι παιδί (-ιά). "Ας σημειωθεί ότι αυτή η χρήση της λέξης συνεχίζει μια ευρύτατα διαδεδομένη αρχαία παράδοση, αφού μια από τις σημασίες της λ. *παῖς* στην αρχαία Ἑλλάδα και του *puer* στη Ρώμη ήταν δούλος⁵⁰. Παρόμοια είναι η αντιμετώπιση και στο Βυζάντιο, όπου ο δούλος χαρακτηρίζεται ως *ψυχάριον*. Στο Ζάκονικ όρίζεται ότι όποιος έχει δούλους να τους έχει για πάντα, κληρονομικά, όπως την *baština*, και προβλέπεται ότι ο δούλος θα παραμένει στην *baština* δια βίου και ποτέ δεν θα παραχωρείται ως προίκα (P44,46/AB46-47). Αυτό το μέτρο λαμβάνεται ίσως για λόγους ανθρωπιστικούς, δηλ. για να μη χωρίζονται τα μέλη μιᾶς οικογένειας δούλων και για να μην υπάρχει ή δυνατότητα πώλησης ή ανταλλαγής. Προβλέπεται ακόμη ότι μόνον ο άρχοντας, ή γυναίκα του και ο γιός του μπορούσαν να ελευθερώσουν τον δούλο και κανείς άλλος, διάταξη που αποτρέπει την όποιανδήποτε ξένη επέμβαση, ή όποια ίσως να μην ήταν απαλλαγμένη από άλλες σκοπιμότητες.

Ἐκτός από αυτές τις κοινωνικές ομάδες, τους άρχοντες-μεγάλους γαιοκτήμονες και τους χωρικούς-καλλιεργητές, στον Κώδικα αναφέρονται πόλεις και χωριά ανεξάρτητα, που δεν ανήκαν δηλ. σε γαιοκτήμονες και όπου κατοικούσαν έμποροι και τεχνίτες, εργάτες και ελεύθεροι χωρικοί. Είναι γνωστό ότι από το δεύτερο μισό του 13ου και κυρίως τον 14ο αἰ. με τη ραγδαία ανάπτυξη της μεταλλουργίας οι πόλεις άρχισαν να αναπτύσσονται ως αυτόνομες οικονομικές μο-

48. Βλ. κυρίως P92,99,100,111,126,169-170/A94,98,99,106,117,160-161/B89,97,98,108,121,165-166.

49. Για το άλλαλέγγυον και τη σημασία του στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway (Ireland) 1970, κυρίως σ. 62-63, 78-80, με τη βιβλιογραφία και τις σχετικές περι του θεσμού έρμηνειες. - Για την ευρύτατη έννοια της συλλογικής ευθύνης στη Σερβία πρβλ. και Τρωιάνου-Šarkić, 'Ο Κώδικας του Στέφανου Δουσάν και το βυζαντινό δίκαιο, δ.π., σ. 256.

50. Για μια άλλη έρμηνεία της σημασιολογικής εξέλιξης της λ. *otrok*, πρβλ. A. Dostal, *Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel*, *Proceedings*, Oxford (London - New York - Toronto) 1967, σ. 168 κ.έ.

νάδες καὶ ὅτι τότε δημιουργήθηκαν νέα ἐμπορικὰ κέντρα καὶ ἀγορὲς κοντὰ στὰ μεταλλεῖα. Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν μεταλλείων καὶ ἡ συνακόλουθη ἐπεξεργασία τῶν μεταλλευμάτων, ἡ βιοτεχνική καὶ ἐμπορική τους ἐκμετάλλευση καὶ ἡ διακίνησή τους στὶς διεθνεῖς ἀγορὲς, ἐπέσυραν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ραγουζαίων καὶ τῶν δυτικῶν ἐμπόρων καὶ εἶχαν σὰν συνέπεια τὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνθησις τῆς Σερβίας⁵¹. "Αμεσο ἐπακόλουθο ἦταν καὶ ἡ ἐγκατάσταση στὶς πόλεις δυτικῶν ἀποίκων, οἰκονομικῶν παραγόντων. "Ας σημειωθῇ ὅτι ὁ Κώδικας δὲν περιέχει διατάξεις σχετικὲς μὲ τὰ μεταλλεῖα⁵², ποὺ ἀποτελοῦσαν τότε τὴ βασικὴ πηγὴ πλούτου γιὰ τὴ χώρα. Αὐτὴ ἡ σιωπὴ ὀφείλεται ἀναμφίβολα στὴν ὑπαρξὴ εἰδικῆς νομοθεσίας ποὺ καθόριζε μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ὅλη διαδικασίαν ἐξόρυξης καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων καὶ τοὺς ὅρους ἐργασίας τῶν μεταλλωρύχων⁵³.

Οἱ πόλεις ἐντάσσονταν βέβαια κανονικὰ στὸ κρατικὸ διοικητικὸ σύστημα μὲ ὅλες τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ αὐτὸ συνεπαγόταν, εἶχαν ὅμως δική τους ὄντοτητα οἰκονομική, κτήματα στὴν περιφέρειά τους (P126/A117/B121) καὶ ἀγροτικὴ παραγωγὴ, τὴν ὁποίαν καὶ ἐμπορεύονταν παράλληλα μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Οἱ πόλεις ὀφείλαν νὰ καταβάλλουν στὸν διοικητὴ-ἀντιπρόσωπο τοῦ κράτους (ὁ ὅρος εἶναι *kefalija* = κεφαλῆ⁵⁴) ἕνα ὀρισμένο ποσόν, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς «πολίτες» (*gratsanin*)⁵⁵, καὶ μόνον αὐτοί, εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ τοῦ πουλοῦν

51. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Σερβίας ὑπάρχει ἐκτενὴς βιβλιογραφία, βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Le développement économique des Balkans Occidentaux et le rôle de l'Europe Centrale et Occidentale*, ΦΙΛΕΛΛΗΝ. *Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, κυρίως σ. 307-309.

52. Ὑπάρχει, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, μόνο μία ἐξαίρεση, ποὺ παραδίδεται στὸ χειρόγραφο τῆς Πριζρένης (P123) καὶ τοῦ Ράκοβατς (βλ. ἔκδ. Novaković, σ. 94-95): στὴ διάταξη αὕτη καθορίζονται οἱ ὅροι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Sassi (οἱ Γερμανοὶ δηλ. μεταλλωρύχοι)μποροῦσαν νὰ ὑλοτομοῦν ἀπὸ ὀρισμένα δάση, προφανῶς γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ξυλεία γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν στοῶν τῶν μεταλλείων. Ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται τίποτα σχετικὰ μὲ τοὺς ὅρους ἐργασίας καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων. Προφανῶς ὁ ὅρος αὐτὸς τέθηκε ὅχι σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διαχείριση τῶν μεταλλείων, ἀλλὰ γιὰ νὰ προστατεύσει τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ τὰ δάση γενικότερα ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη ὑλοτόμηση.

53. Βλ. κυρίως N. Radojić, *Zakon o rudnicina despota Stefana Lazarevića* (= 'Ὁ νόμος γιὰ τὰ μεταλλεῖα τοῦ δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς), Βελιγράδι 1962 (μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγή). Ὁ νόμος αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει ἕνα κοινὸ πρότυπο γιὰ τοὺς ἐπὶ μέρους κανονισμοὺς ποὺ ἀφοροῦσαν κάθε μεταλλεῖο χωριστὰ. Βλ. ἐπίσης Biljana Marković, *Certains remarques sur la Loi sur les mines du despot Stefan Lazarević de l'année 1412*, *Balkan Studies* 22 (1981) 269-274 καὶ κυρίως σ. 270 ὑποσ. 4, ὅπου ἐκτενὴς βιβλιογραφία. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris. II. Règlements miniers*, Paris - La Haye 1964, κυρίως σ. 57 κ.έ.

54. Ὁ ἐλληνικὸς ὅρος κεφαλῆ ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸ 1300 στὴ Σερβία καὶ δηλώνει τὸν διοικητὴ μιᾶς συγκεχυμένης διοικητικῆς ἐνότητας ἢ μιᾶς πόλης. Βλ. π.χ. St. Novaković, *Zakonski spomenici Srbskih država sredneg veka*, σ. 392, 407, 424, 455, 520, 609 κ.ἄ. Πρβλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Βυζαντινὴ ὁρολογία, ὅ.π., σ. 611 καὶ ὑποσ. 5, μὲ τίς σχετικὲς πηγὲς καὶ τὴ βιβλιογραφία.

55. Ὁ ὅρος *gratsanin*, ἀπὸ τὴ λ. *grad* = πόλη, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς ξεχωριστῆς κοινωνικῆς τους ὑπόστασης καὶ εἶναι ἀντίστοιχος μὲ τὸν λατινικὸ ὅρο *civis* ποὺ δήλωνε τότε τὸν πολίτη στὶς δυτικὲς πόλεις, μὲ ὅλα τὰ δικαιώματα ποὺ αὐτὴ ἡ ιδιότητα

στή μισή τιμή σιτάρι, κρασί και κρέας (PAB63), προφανώς για προσωπική του χρήση.

Όπως συνάγεται από τον Κώδικα και επιβεβαιώνεται από διπλωματικές πηγές, στις πόλεις είχαν κατά καιρούς παραχωρηθεί προνόμια με αυτοκρατορικά έγγραφα, τα οποία παρέμεναν ισχυρά και άπαραβίαστα και κανείς, ούτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, δεν είχε το δικαίωμα να τα άμφισβητήσει (P137/A126/ B132). Ειδική διάταξη αναφέρεται στις ελληνικές πόλεις που ο τσάρος είχε καταλάβει, όρίζοντας ότι τα προνόμια που ο ίδιος τους είχε παραχωρήσει με χρυσόβουλλα και προστάγματα ή αυτά που κατείχαν με παλαιότερα έγγραφα⁵⁶, παρέμεναν σε ισχύ, επικυρωμένα, και κανένα από αυτά τα προνόμια δεν έπρεπε να αφαιρεθεί (P124/B119). Η διάταξη αυτή παραπέμπει στα προνομιακά έγγραφα που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει πριν από τη σερβική κατάκτηση και τα οποία ο σέρβος ήγεμόνας διατήρησε και επικύρωσε. Η επικύρωση παλαιότερων βυζαντινών προνομίων εντάσσεται στη γενικότερη πολιτική του Δουσάν απέναντι στις κατακτημένες ελληνικές περιοχές⁵⁷. Το μέτρο αυτό υπαγόρευσε ή ανάγκη να διατηρηθεί ή αξιολογή οικονομική δραστηριότητα των κατακτημένων ελληνικών εδαφών και ταυτόχρονα να προσεταιριστεί το Σερβικό κράτος το δυναμικό του ελληνικού πληθυσμού που είχε μακρά σχετική έμπειρία.

Μία άλλη διάταξη απαγόρευε να εγκατασταθούν στις πόλεις νέοι κάτοικοι (P125/A116/B120) —μέτρο δημογραφικό πολύ σημαντικό, γιατί είναι γνωστό ότι υπήρχε η τάση των πτωχότερων κυρίως ομάδων να μετακινούνται προς τις πόλεις και τα εμπορικά κέντρα, όπου τους προσείλκυαν οι αναμφίβολα μεγαλύτερες δυνατότητες εργασίας και καλλίτερο βιοτικό επίπεδο. Αυτή η τάση γινόταν βέβαια έντονότερη σε ταραγμένες εποχές, πολέμους, πείνα, επιδημία· στην περίπτωση αυτή συνάπτεται και με τα άρθρα που αναφέρονται στη μετακίνηση και τη φυγή των κατοίκων, για τα οποία έγινε ήδη λόγος. Πιθανότατα το μέτρο αυτό άφορourke και στους ξένους έποίκους, κυρίως εμπορους, των οποίων η εγκατάσταση δεν ήταν ανεξέλεγκτη, αλλά έντασσόταν σε διακρατικές ή άλλες ειδικές συμφωνίες.

Με την ανάπτυξη των πόλεων συνδέεται άμεσα το εμπόριο, ή δραστηριότητα

συνεπαγόμενα: βλ. Edith Ennen, *Frauen im Mittelalter*, 4η έκδ. Μόναχο 1991, κυρίως σ. 180-181.

56. Το άρθρο αναφέρει κατά λέξη «οτιδήποτε κατείχαν πριν από αυτή τη Σύνοδο». Πρόκειται για τη Σύνοδο του 1349, στην οποία κατατέθηκε αυτό το πρώτο μέρος του Κώδικα.

57. Βλ. π.χ. A. Soloviev - V. Mošin, *Grčke povelje srbskih vladara*, Βελιγράδι 1936, άρ. XVIII, σ. 138-147, στ. 63-65: «έπιβραβεύει ή βασιλεία μου ... άτινα προκατείχε διά χρυσοβούλλου του βασιλέως των Ρωμαίων και λουπών δικαιωμάτων», πρβλ. και άρ. XX, σ. 152-161, στ. 82-90. Πρβλ. και Ζάκονικ, PAB 40. Για τη γενικότερη πολιτική του Δουσάν απέναντι στις κατακτημένες ελληνικές περιοχές βλ. G. Soulis, *Problèmes des relations byzantino-serbes au XIVe siècle*, *Proceedings*, σ. 58 (= Γ. Σούλη, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1980, σ. 102). Μελπομένης Κατσαροπούλου, *Ένα πρόβλημα της ελληνικής μεσαιωνικής ιστορίας*, ό.π., κυρίως σ. 87 κ.έ., 95 κ.έ. Βλ. και παραπάνω ύποσ. 31.

τα τῶν ἐμπόρων, καθὼς καὶ οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές καὶ τὸ νόμισμα. Τὰ σημαντικὰ αὐτὰ θέματα, πού ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα τοὺς συντάκτες τοῦ Ζάκονικ, ἔχω ἐξετάσει διεξοδικά σὲ ἄλλη συνάφεια⁵⁸. Ἐδῶ περιορίζομαι νὰ σημειώσω ὅτι ὑπῆρχαν εἰδικὲς διατάξεις, πού εἶχαν σκοπὸ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία ἐμπόρων καὶ ἐμπορευμάτων, καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐμπόρων, τὴν ὁποιαδήποτε παρέμβαση καὶ ἄσκηση βίας σὲ βάρος τους καὶ τὴν καταστροφή τῶν ἐμπορευμάτων ἢ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀγορά τους σὲ κατώτερη τιμὴ ἀπὸ ἄρχοντες ἢ τελειωνιακοὺς καὶ γενικὰ κρατικoὺς ὑπάλληλους, προβλέποντας γιὰ τοὺς παραβάτες πολὺ ὑψηλὰ πρόστιμα (500 ἢ 300 ὑπέρπυρα). Αὐτὰ τὰ μέτρα προστασίας ἀφοροῦσαν ὄχι μόνον τοὺς ἐμπόρους ἀλλὰ καὶ ὅλους ἐκεῖνους πού συναλλάσσονταν στὶς ἀγορές. Ἔτσι ὀρίζεται ρητὰ ὅτι «κανένας ἄρχοντας καὶ κανεὶς ἄλλος ἄνθρωπος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐμποδίσει μὲ τὴ βία τοὺς ἐμπόρους πού ταξιδεύουν στὸ ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ κατὰσχει τὰ ἐμπορεύματά τους καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσει μὲ τὴ βία νὰ πάρουν τὰ χρήματα [ἐννοεῖ τὴν ἀναγκαστικὴ πώληση σὲ χαμηλὴ τιμή]. Ὅποιος βρεθῇ ὅτι ξεφόρτωσε ἢ σκόρπισε μὲ τὴ βία [τὰ ἐμπορεύματα], νὰ πληρώσει 500 ὑπέρπυρα» (P118/A112/B115). «Ὁ αὐτοκρατορικὸς τελωνειακὸς ὑπάλληλος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐμποδίσει ἢ νὰ συλλάβει ἔμπορο γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσει νὰ τοῦ πουλήσει τὸ ἐμπόρευσμά του σὲ χαμηλὴ τιμή. Καθένας εἶναι ἐλεύθερος νὰ ταξιδεύει σὲ ὅλες τὶς ἀγορές καὶ νὰ μεταφέρει τὸ ἐμπόρευσμά του, ὅπου ἐκεῖνος θέλει. Οὔτε ἄρχοντας, μεγάλος ἢ μικρός, οὔτε κανεὶς ἄλλος ἐπιτρέπεται νὰ συλλάβει αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους (*Ijudi*) ἢ ἄλλον ἔμπορο ἢ νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ πᾶει στὶς ἀγορές τοῦ τσάρου, ἀλλὰ ὡς πηγαίνει καθένας ἐλεύθερα» (P120-121/A114/B117). «Ἄν ἓνας ἄρχοντας ἢ ἓνας τελωνειακὸς συλλάβει ἔμπορο νὰ πληρώσει 300 ὑπέρπυρα» (P122/A115/B118). Ἰδιαίτερη ἀναφορά γίνεται καὶ γιὰ τὴν ἐλεύθερη καὶ ἀπρόσκοπτη μετακίνηση τῶν ἐμπόρων πορφυρῶν ὑφασμάτων καὶ γιὰ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές (P119/A113/B116), πράγμα πού σημαίνει ὅτι τὸ ἐμπόριο αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν ἐλεύθερο, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινε στὸ Βυζάντιο⁵⁹. Ἀκόμη λαμβάνονται εἰδικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀσφαλὴ μετακίνηση καὶ τὴ διανυκτέρευση τῶν ἐμπόρων καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐμπορικῶν δρόμων (P159-160/ A149-150/B154-155). Γιατὶ ἡ μετακίνηση φαίνεται ὅτι πα-

58. Βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεχίδου, *Commerce et monnaie en Serbie au XIVe siècle. Le témoignage du Zakonik d'Étienne Duchan, Χρῆμα καὶ ἀγορά στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων 13ος-15ος αἰ.*, Διεθνὲς Συμπόσιο τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Χαλκίδα, Μάιος 1988, Πρακτικά (ὑπὸ ἐκτύπωση).

59. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸ Βυζάντιο τὰ πορφυρὰ ὑφάσματα ἀνῆκαν στὴν κατηγορία τῶν κεκωλυμένων εἰδῶν, πού κατασκευάζονταν ἀποκλειστικὰ στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐργαστήρια καὶ ἡ ἐξαγωγή τους γενικὰ ἀπαγορευόταν καὶ πάντως ἦταν ἐλεγχόμενη. Πρβλ. Ἑλένης Ἀντωνιάδη-Μπιμπικου, *Recherches sur les douanes à Byzance, Cahiers des Annales 20*, Παρίσι 1963, σ. 50-57· M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985, σ. 258 κ.ε.

ρουσίαζε δυσκολίες και κινδύνους. Τὰ αὐστηρὰ μέτρα ἐναντίον τῶν ληστῶν καὶ τῶν κλεπτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἤδη λόγος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναφορά σὲ ἔγγραφα γιὰ μεγάλες ἀπώλειες ἐμπορευμάτων ἀπὸ ἐπιθέσεις ληστῶν⁶⁰, ἀποτελοῦν εὐγλωττη μαρτυρία. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ἀπέφερε στὸ κράτος σημαντικὰ ἔσοδα, γι' αὐτὸ καὶ ἐκδηλώνεται ἔντονη μέριμνα γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη μετακίνηση τῶν ἐμπόρων καὶ τὴ διεξαγωγή τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, σύμφωνα μὲ τοὺς ισχύοντες κανόνες τῆς ἀγορᾶς καὶ τὶς διακρατικὲς συμφωνίες. "Ἄλλωστε οἱ περισσότεροι ἔμποροι δὲν ἦταν Σέρβοι: ὅπως ἐπισημαίνει ὁ B. Krekić, «ἡ σερβικὴ ἐμπορικὴ τάξη δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη καὶ οἱ σέρβοι ἔμποροι κατεῖχαν πολὺ περιορισμένη θέση στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Δύση»⁶¹. Οἱ ἔμποροι ποὺ συναλλάσσονταν στὸ Σερβικὸ κράτος ἦταν κυρίως Ραγουζαῖοι⁶², ποὺ εἶχαν ἰδρύσει παροικίες στὰ πιὸ σημαντικὰ οἰκονομικὰ κέντρα τῆς Σερβίας, ἀλλὰ καὶ Βενετοί, Φλωρεντινοί, Ἰσπανοὶ καὶ Ἑβραῖοι, ὅπως καὶ Ἑλληνες⁶³, καὶ ἡ ἀσφάλειά τους ὅπως καὶ ἡ ἀπρόσκοπτη διεξαγωγή τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μέσα στὴ σερβικὴ ἐπικράτεια ἀποτελοῦσε πάντοτε βασικὴ μέριμνα καὶ ὑποχρέωση τοῦ κράτους, γεγονός ποὺ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ παλαιότερες διακρατικὲς συμφωνίες⁶⁴. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τῆς προστασίας τῶν ξένων ἀποίκων καὶ ἐμπόρων ἐντάσσεται καὶ ἡ διάταξη ποὺ βασιζέται σὲ παλαιότερο νόμο τοῦ Μιλούτιν καὶ ποὺ προβλέπει ὅτι σὲ περίπτωσι δίκης ἑτεροδόξων, οἱ δικαστὲς ἔπρεπε νὰ εἶναι «οἱ μισοὶ χριστιανοὶ [δηλ. ὀρθόδοξοι]»⁶⁵ καὶ οἱ μισοὶ ἀπὸ τὴ δική τους πίστη, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τοῦ ἁγίου Βασιλιᾶ» (P153/A143/B148), γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῇ ἔτσι ἡ

60. Βλ. π.χ. B. Krekić, *Venetian Merchants in the Balkan Interland in the Fourteenth Century*, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Middle Ages*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980, No XIV, σ. 414-416.

61. B. Krekić, *La Serbie entre Byzance et l'Occident au XIVe siècle*, *Proceedings*, σ. 64.

62. Οἱ Ραγουζαῖοι ἦταν οἱ πιὸ σημαντικοὶ οἰκονομικοὶ παράγοντες στὸ Σερβικὸ κράτος καὶ γενικότερα στὰ Βαλκάνια, εἶχαν δημιουργήσει ἓνα εὐρύτατο διαβαλκανικὸ δίκτυο καὶ εἶχαν ἰδρύσει παροικίες σὲ ὅλα τὰ οἰκονομικὰ κέντρα τῆς Σερβίας μὲ προνόμια ποὺ τοὺς εἶχαν παραχωρηθῇ ἀπὸ τοὺς Σέρβους ἡγεμόνες, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιλούτιν (βλ. παραπάνω ὑπόσ. 7, πρβλ. ἐνδεικτικὰ St. Novaković, *Zakonski spomenici*, σ. 169, I, ἔγγραφο τοῦ Στέφανου Δουσάν). Γιὰ τὴν ἐμπορικὴ τους δραστηριότητα στὴ Σερβία ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία: βλ. B. Krekić, *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Middle Ages*, ὅ.π., κυρίως τὶς μελέτες Nos I, II, IV, IX, XII, XIX, XXI.

63. Βλ. π.χ. M. Stremić, *La Serbie entre les Turcs, les Grecs et le rôle des Latins au XVe siècle*, *Byzantinische Forschungen* 11 (1987) 438.

64. Βλ. π.χ. ἡδη τὸ 1330 ἔγγραφο τοῦ κράλη Οὔρος Γ': *Libri commemorativi della repubblica di Venezia*, *Regesti*, II, Βενετία 1878, σ. 34, No 192: «Urosio re di Rascia scrive al doge offrendo sicuro transito per suoi stati ai mercanti veneziani ...; promette protezione e quelli che voranno trafficare nel suo regno...».

65. Στὸ χειρόγραφο τῆς Πριζρένης (P153) καὶ τῆς Στρούγκας (βλ. ἔκδ. Novaković, σ. 120) ἀντὶ γιὰ τὴ λ. «χριστιανοί» (ὅπου νοοῦνται οἱ ὀρθόδοξοι) δικαστὲς ἀναφέρονται «Σέρβοι» — διατύπωση ποὺ ἀποτελεῖ σωστότερη ἀντιμετώπιση τῶν ἑτεροδόξων χριστιανῶν, δηλωτικὴ τῶν σχέσεων ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν. Ὡστόσο δὲν γνωρίζουμε ποῖα ἦταν ἡ γραφὴ στὸ πρωτότυπο καὶ ἂν ἡ διαφορά στὶς δύο γραφὲς ἀντιπροσωπεύει καὶ διαφορά στὴ στάση τῶν Σέρβων ἀπέναντι στοὺς ἑτεροδόξους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ συγκυρία.

ἀντικειμενική καὶ ἀδιάβλητη κρίση.

Στὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ βιοτεχνία ὑφασμάτων, ποὺ ἀποτελοῦσε σημαντικὸ εἶδος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου, πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ μιὰ διάταξη ποὺ ὀρίζει ὅτι «ἡ χήρα (ἡ ἀνύπανδρη) κλώστρια εἶναι ἐλεύθερη, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ὁ ἱερέας» (PAB64)⁶⁶. Εἶναι ἡ μοναδική ρύθμιση τοῦ Κώδικα, ποὺ ἀναφέρεται σὲ γυναίκα καὶ μάλιστα σὲ συνάρτηση μὲ συγκεκριμένο ἐπάγγελμα. Ἡ διάταξη αὕτη θέτει ὁρισμένα κοινωνικά καὶ οἰκονομικά προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐξετάζω ἀλλοῦ διεξοδικά, σὲ συνάρτηση μὲ ἀνάλογες ρυθμίσεις καὶ πρακτικές ποὺ ἴσχυαν τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση⁶⁷. Ἐδῶ σημειῶνω πολὺ σύντομα μόνον τὰ κυριότερα σημεῖα τῶν θεμάτων ποὺ θίγει αὕτη ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα διάταξη. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παντρεμένη ποὺ ἐκπροσωπεῖτο ἀπὸ τὸν ἄνδρα της, ἡ χήρα (ἡ ἀνύπανδρη) κλώστρια ἦταν ἐλεύθερη νὰ ἐκπροσωπεῖ τὸν ἑαυτό της στὶς διάφορες συναλλαγές. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ ὁποιαδήποτε γυναίκα ποὺ ἐκλωθε ἢ ὕφαινε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ ἄρχοντα τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ γι' αὐτὴν ποὺ συμμετεῖχε στὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ. Αὕτη εἶχε προφανῶς συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὑπόσταση, ὅπως συνέβαινε τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴ χήρα ἀρχηγὸ οἰκογένειας στὸ Βυζάντιο⁶⁸ καὶ τὴ χήρα ἡ ἀνύπανδρη ποὺ ἀσχοῦσε ἐπάγγελμα στὶς δυτικὲς πόλεις⁶⁹. Ἡ διάταξη ἀναφέρει ἀκόμη ὅτι ἡ κλώστρια ἦταν πάντοτε ἐλεύθερη· ἐπομένως δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἐξαρτημένη χωρικὴ οὔτε δούλη. Ἡ ἐλευθερία της ἀναμφίβολα συνδέεται μὲ τὴ συμμετοχὴ της στὴν βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς πόλης ὅπου κατοικοῦσε καὶ ἐργαζόταν, ἀφοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, οἱ πόλεις εἶχαν εἰδικὰ προνόμια καὶ οἱ κάτοικοί της ἦταν ἐλεύθεροι πολῖτες. Ἡ σύγκριση τῆς ἐλευθερίας της μὲ ἐκείνης τοῦ ἱερέα πιθανῶς σημαίνει ὅτι εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει μιὰ μικρὴ ἔκταση γῆς κατὰ πλήρη κυριότητα (*baština*), κι ἀκόμη ὅτι δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ τὴν ἐκδιώξει ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν ἀλλὰ οὔτε ἐκείνη εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐργασία της, ἀκριβῶς ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς ἱερεῖς, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ Ζάκονικ (βλ. P31,85/A38-39/B32-33), ὅπως ἤδη ἀναφέραμε⁷⁰. Πάντως ἡ εἰδικὴ αὕτη διάταξη δείχνει μὲ σαφήνεια τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδε τὸ κράτος στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς βιοτεχνίας, γιὰ τὸ

66. Τὰ χειρόγραφα χαρακτηρίζουν τὴν κλώστρια χήρα ἢ μοναχικὴ-ἀνύπανδρη, δηλ. ὅπωςδὴποτε γυναίκα ποὺ δὲν ἦταν, ἢ δὲν ἦταν πιά, παντρεμένη.

67. Βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *La filandière serbe à la production artisanale (milieu du XIVe siècle)*, στὸν τόμο στὴ μνήμη τοῦ Božidar Ferjančić *Zbornik Radova* 38 (1999-2000) 351-357.

68. Πρβλ. Ἀγγελικῆς Λαΐου, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A social and Demographic Study*, Princeton New Jersey 1977, σ. 92 κ.ε. = *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, ἑλλην. μετὰφρ., ἑκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1987, σ. 124-131.

69. Edith Ennen, *Frauen im Mittelalter*, ὁ.π., κυρίως σ. 143-195, μὲ τὴ βιβλιογραφία.

70. Βλ. παραπάνω, σ. 299-300.

όποιο ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα οί Ίσπανοί έμποροι.

Οί νέες οικονομικές συνθήκες και ή ένεργός συμμετοχή ξένων οικονομικών παραγόντων έπηρέασαν άπόλυτα και τή μορφή τών συναλλαγών και κατέστησαν άναγκαία τήν είσαγωγή του νομισματικού συστήματος στο έμπόριο. Ήδη είχε είσαχθί τó τραπεζικό και πιστωτικό σύστημα άπό τή Δύση, κυρίως άπό τραπεζίτες τής Τοσκάνης, Φλωρεντινούς και Έβραίους, τούς όποίους άκολούθησαν πολύ σύντομα οί Ραγουζάιοι. Όπως είναι γνωστό, τó μεσαιωνικό Σερβικό κράτος δέν εξέδωσε ποτέ χρυσό νόμισμα. Τó έθνικό νόμισμα, τó δηνάριο, ήταν άργυρό. Έξ άλλου, όπως συνάγεται άπό τά νομισματικά εύρήματα, ή έκδοση ύποδιαιρέσεων του δηναρίου φαίνεται ότι ήταν πολύ περιορισμένη. Πιθανότατα τότε χρησιμοποιούσαν συχνά τς ύποδιαιρέσεις του βενετικού νομίσματος, ή τά χάλκινα *follari* τής Ραγούζας και του Καττάρο⁷¹.

Όστόσο, παρά τήν ισχύουσα νομισματική πρακτική, τó Ζάκονικ όρίζει πάντοτε τς χρηματικές ποινές και τά πρόστιμα σέ *υπέρπυρα*⁷², δηλ. στο βυζαντινό χρυσό νόμισμα. Όμως, όπως συνάγεται άπό τó πλούσιο άρχαιολογικό ύλικό, τήν έποχή του Δουσάν δέν κυκλοφορούσαν στο Σερβικό κράτος βυζαντινά χρυσά νομίσματα⁷³. Έπομένως φαίνεται ότι τó υπέρπυρο χρησίμευε άποκλειστικά ως θεωρητική νομισματική μονάδα, ως μονάδα λογιστική. Η άντιστοιχία υπερχύρου και δηναρίου δέν άναφέρεται ρητά στις πηγές· έμμεσα ύπολογίζεται ότι αύτή τήν έποχή τó βυζαντινό υπέρπυρο άντιστοιχούσε κατά νόμο σέ 12 άργυρά δηνάρια και στο έμπόριο σέ 18 δηνάρια⁷⁴.

Οί νέες οικονομικές πραγματικότητες όδήγησαν τά πιό σημαντικά οικονομι-

71. Πρβλ. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe. 820-1396*, Λονδίνο 1979, κυρίως σ. 225-226.

72. Στόν Κώδικα ύπάρχει μόνο μία εξαίρεση, πού ύπαγορεύτηκε άπό τς νομισματικές δυνατότητες: στή διάταξη για τó φόρο παράδοσης διαφόρων άγαθών (P108/A104/B106), ό φόρος όρίζεται και έδω σέ *υπέρπυρα* και μόνο όταν πρόκειται για ποσά μικρότερα του ένός υπερχύρου όρίζεται άναγκαστικά σέ δηνάρια (6 και 4 δηνάρια).

73. Μέσα στο πλθός τών νομισμάτων πού άνακαλύφθηκαν στο έδαφος τής Σερβίας και χρονολογούνται τήν έποχή του Δουσάν (25 περίπου θησαυροί με περισσότερα άπό 5000 νομίσματα) δέν βρέθηκε ούτε ένα βυζαντινό νόμισμα. Όύτε στή Νομισματική Συλλογή του Έθνικού Μουσείου του Βελιγραδίου περιλαμβάνονται νομίσματα βυζαντινά αύτς τής έποχς προερχόμενα άπό τó έδαφος τής Σερβίας. Τήν πληροφορία όφειλω στο Σέρβο νομισματολόγο Δρα Vujadin Ivanišević, τόν όποιο και άπό τή θέση αύτή εύχαριστώ. Για τά νομίσματα τής έποχς του Δουσάν βλ. D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans. 820-1355*, Θεσσαλονίκη 1965· του ίδιου, *Coinage in South-Eastern Europe*, ό.π., κεφ. IX, σ. 204-233 και κυρίως σ. 225-227. S. Dimitrijević, *Hronologija Dušanovog carskog novca* (= Χρονολογία τών νομισμάτων του τσάρου Δουσάν), *Istorijski Časopis* 9-10 (1959) 113-138· του ίδιου, *Ostave koje sadrže srpski srednjovekovni novac iz perioda do 1371 godine* (= Κατάλοιπα σχετικά με τά μεσαιωνικά σερβικά νομίσματα ως τó έτος 1371), *Spomenik Srpske Akademije Nauka i Umenosti* 122 (1981) 86-112.

74. Σημειώνουμε ότι στα μέσα του 14ου αι., δηλ. περίπου τήν έποχή πού συντάχθηκε τó Ζάκονικ, τó Βυζαντινό κράτος έπαψε νά έκδίδει χρυσά υπέρπυρα, τά όποία όμως παρέμειναν ως λογιστική μονάδα: βλ. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, κυρίως σ. 526-530, 536 κ.έ., 539 κ.έ.

καὶ κέντρα τῆς Σερβίας, ὅπως τὸ Barskovo, τὸ Rudnik, τὸ Novo Brdo, τὴν Πριζρένη κ.ἄ. νὰ ἐκδώσουν νόμισμα. "Ὅμως ὅποιαδήποτε ἔκδοση τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἔγκριση καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους. Ὑπάρχουν εἰδικές διατάξεις στὸ Ζάκονικ ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἔλεγχο τῆς κοπῆς νομισμάτων γιὰ νὰ ἀποτραπῇ κάθε ἀπόπειρα παραχάραξης. Ἔτσι ἀπαγορεύεται ρητὰ στοὺς χρυσοχόους νὰ κατοικοῦν στὶς ζουῖπες καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα, παρὰ μόνο σὲ ἐκεῖνα «τὰ ἐμπορικὰ κέντρα στὰ ὁποῖα ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ὀρίσει ὅτι μπορεῖ νὰ κόβεται νόμισμα» (P168/A158/B163). «Ἄν βρεθῇ σὲ πόλη χρυσοχόος νὰ κόβει κρυφὰ νόμισμα, ὁ χρυσοχόος νὰ καεῖ στὴν πυρὰ καὶ ἡ πόλη νὰ πληρώσει τὸ πρόστιμο ποὺ θὰ καθορίσει ὁ τσάρος» (P169b/A160/B165). Στὴν περίπτωση ποὺ ἡ παραχάραξη γίνεται σὲ χωριό, «τὸ χωριὸ νὰ διαλυθῇ καὶ ὁ χρυσοχόος νὰ καεῖ στὴν πυρὰ» (P169a/A161/B166). Οἱ χρυσοχόοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κατοικοῦν μόνον στὶς πόλεις καὶ ἦταν ἐλεύθεροι νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα τους κατασκευάζοντας ἀντικείμενα ἀπὸ διάφορα μέταλλα (P170/A159/B164), ἀλλὰ σὲ περίπτωση παραχάραξης νομίσματος ἡ τιμωρία γιὰ τὸν παραχαράκτη ἦταν ἐξαιρετικὰ σκληρή, γιὰ νὰ ἀποτρίψει κάθε σχετικὴ ἀπόπειρα. Ἡ τιμωρία ἐπεκτεινόταν καὶ στὴν πόλη ἢ τὸ χωριό, ὅπου εἶχε δράσει ὁ παραχαράκτης, γιὰ νὰ θεωροῦνται κι αὐτοὶ συνυπεύθυνοι καὶ ἔτσι νὰ ἀσκοῦν ἀποτελεσματικότερο ἔλεγχο⁷⁵.

Ἡ μελέτη τοῦ Ζάκονικ ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας μὲ σαφὴ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένο ἐπίπεδο κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ καὶ μὲ ἀντίστοιχη κρατικὴ ὀργάνωση, ποὺ ὅμως παρουσίαζε πολλὰς ἀντιθέσεις. Στὴ δομὴ τῆς μεγάλης γαιοκτησίας, ποὺ ἦταν πάντα ἰσχυρή, ἐνυπάρχουν ἀναμφίβολα στοιχεῖα φεουδαρχικά, ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἐπέμβαση καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ κράτους ἦταν ἐμφανὲς σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τοῦ δημόσιου βίου. Βέβαια ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου ἐξαρτιόταν κάθε φορὰ ἀπὸ τὸ κύρος τοῦ ἡγεμόνα καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ἄλλους παράγοντες. Παράλληλα μὲ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες καὶ τὰ δεσποτικὰ κτήματα, τοὺς παροίκους καὶ τοὺς δούλους, ὑπῆρχαν οἱ ἀνεξάρτητοι χωρικοὶ καὶ κυρίως οἱ ἔμποροι, ὑπῆρχαν τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ἐλεύθερες πόλεις καὶ χωριά, μὲ τὶς δικῆς τους δομὲς καὶ τὴ δική τους ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα· ὑπῆρχαν ἀκόμη οἱ ξένοι κάτοικοι, οἱ ποικίλης ἐθνικῆς καταγωγῆς ἔμποροι καὶ οἱ ξένες παροικίες μὲ σημαντικὰ προνόμια, ποὺ ἡ οἰκονομία τῆς χώρας καὶ ἄλλες σκοπιμότητες ἐπέβαλλαν. Παρατηρεῖται ἐπομένως μιὰ συνύπαρξη διαφορετικῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ομάδων καὶ οἰκονομικῶν

75. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὑπερπύρου ὡς λογιστικῆς μονάδας, γιὰ τὰ μέτρα σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση νομισμάτων καὶ τὴν προβλεπόμενη τιμωρία τῶν παραχαράκτων βλ. τὸ ἄρθρο μου *Commerce et monnaie en Serbie au XIVe siècle. Le témoignage du Zakonik d'Étienne Duchan*, ὅ.π. Γιὰ τὴν συλλογικὴ εὐθύνη βλ. παραπάνω, σ. 304 καὶ ὑποσ. 49.

καὶ κοινωνικῶν συστημάτων, πὺν ὀφείλεται στὴν ἱστορικὴ συγκυρία, τὶς πολιτικὲς σκοπιμότητες καὶ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες. Σ' αὐτὴ τὴν πολυμορφία καὶ τὴν ποικιλία κοινωνικῶν δομῶν, οἰκονομικῶν παραγόντων, ἁλλοεθνῶν καὶ ἁλλοδόξων στοιχείων, ὁ Στέφανος Δουσάν μὲ τὸν Κώδικα ἐπιχείρησε νὰ καθορίσει τὰ ὅρια, τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις κάθε ομάδας καὶ τὶς μεταξύ τους σχέσεις, ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη καὶ ἓνα ἐνιαῖο δίκαιο σὲ ὅλο τὸ ἐκτεταμένο κράτος του.

Ἀθήνα

Ελένης Γ. Σαράντη

ΤΑ «ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ»
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ:
ΜΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Στα κείμενα του έκτου αιώνα, ιδιαίτερα στην ιστοριογραφία, διαγράφεται έντονα ένα νοσταλγικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες. Στον αιώνα αυτόν ολοκληρώθηκαν οι κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές, οι οποίες ξεκίνησαν με την ίδρυση του Βυζαντίου. Ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας είχε πλέον πραγματοποιηθεί. Ο πολεοδομικός ιστός των πόλεων και η αρχιτεκτονική και αισθητική τους όψη μεταβαλλόταν ραγδαία, εξαιτίας του νέου ρόλου της Εκκλησίας και των διοικητικών αλλαγών. Τα αρχαία μνημεία εγκαταλείπονταν και άλλα κατέρεαν ερειπωμένα, ενώ άλλα τα οικειοποιούνταν ιδιώτες για κάθε είδους χρήση¹. Τα μέλη της άρχουσας τάξης, τα οποία ήταν ακόμα ποτισμένα με την κλασική παιδεία και παράδοση, έβλεπαν τα αρχαία μνημεία, σύμβολα του παρελθόντος, να χάνονται και μαζί τους όλη η πολιτιστική κληρονομιά της αρχαιότητας.

Η ίδια η κλασική παιδεία, στην οποία στηριζόταν η γνώση του παρελθόντος, έφθινε κάτω από τις πιέσεις της νέας θρησκείας και τα μέτρα της αυτοκρατορικής διοίκησης. Η βασιλεία του Ιουστινιανού προκάλεσε ανεπανόρθωτα πλήγματα στην κλασική παιδεία. Η κυκλοφορία των βιβλίων των ειδωλολατρών απαγορεύθηκε και ρίχθηκαν στη φωτιά, διανοούμενοι συνελήφθησαν, η περιουσία τους δημεύτηκε, απαγορεύθηκε να κατέχουν δημόσιες θέσεις και η Ακαδημία της Αθήνας έκλεισε². Στις πόλεις απαγορεύθηκε να διδάσκουν οι ειδωλολάτρες³. Αργότερα ο Ζωναράς συνεπέρανε χωρίς δισταγμό ότι τα μέτρα του Ιουστινιανού οδήγησαν σε παρακμή της παιδείας και έφεραν άγροικία στην κοινωνία⁴. Αναπόφευ-

1. Helen Saradi, *The Dissolution of the Urban Space in the Early Byzantine Centuries: The Evidence of the Imperial Legislation*, Σύμμεικτα 9, 2 (1994), Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού, έκδ. Ν. Γ. Μωσχός, σ. 295-308.

2. Ιωάννης Μαλάλας, σ. 491, 449, 451.

3. CJ I.5.18.4. XI.10.2 (528-529). Για τους διωγμούς των ειδωλολατρών κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού βλ. D. J. Constantelos, *Paganism and the State in the Age of Justinian*, *Catholic Historical Review* 50 (1968) 372-380. K. W. Harl, *Sacrifice and Pagan Belief in Fifth- and Sixth-Century Byzantium*, *Past and Present* 128 (1990) 22-27. A. Cameron, *The Last Days of the Academy at Athens*, *Proc. of the Cambr. Philol. Soc.* 195 (1969) 7-29 (= *Var. Repr.* XIII).

4. Ζωναράς, XIV.6.31-32: καὶ οὕτω τῶν ἐν ταῖς πόλεσι διδασκαλείων ἐσχολακῶτων ἀγροικία τῶν ἐν αὐταῖς κατεχράτησε.

κτη συνέπεια ήταν η μείωση της κυκλοφορίας των βιβλίων⁵. Ο Ιωάννης Λυδός αναφέρει με βαθεία απογοήτευση ότι λόγιοι δεν ήταν πλέον αναγκαίοι στη διοίκηση, και ότι η γνώση των Λατινικών είχε παρακμάσει⁶. Η κάμψη της κλασικής παράδοσης ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κρίση της ανωτέρας τάξης των αστικών κέντρων και της παιδείας, η οποία παραδοσιακά προσφερόταν στις πόλεις. Ταυτόχρονα με την παρακμή της κλασικής παιδείας, και κυρίως μετά τη βασιλεία του Ιουστινιανού, παρατηρείται σημαντική αύξηση της εκκλησιαστικής λογοτεχνίας, οπότε κέντρα παραγωγής εκκλησιαστικών βιβλίων δεν ήταν πλέον αστικοί φορείς, αλλά κατεξοχήν τα μοναστήρια⁷.

Εντούτοις η άρχουσα τάξη, η οποία εκπροσωπούσε την κλασική παιδεία και παράδοση, παρέμενε γοητευμένη από το πολιτιστικό παρελθόν. Αυτό εξηγεί την εμμονή της στους μύθους ίδρυσης των πόλεων, όπως παρουσιάζονται στα Διονυσιακά του Νόννου Πανοπολίτου⁸, στον Ησύχιο και στη Χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα⁹. Αυτοί οι μύθοι πρόβαλαν την πολιτιστική συνέχεια και πρόσφεραν την ταυτότητα με τις παραδόσεις των πόλεων, ενίσχυαν τον τοπικό πατριωτισμό και τα τοπικά ενδιαφέροντα. Αποτελούσαν το μέσον με το οποίο κάθε πόλη παρουσιαζόταν πολιτιστικά ανεξάρτητη και με ξεχωριστή ιστορική ταυτότητα. Ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας είχε ήδη απογυμνώσει τους μύθους της ίδρυσης των πόλεων από το ειδωλολατρικό τους περιεχόμενο και έτσι εξέφραζαν πλέον τη νοσταλγία για το παρελθόν, το οποίο χανόταν. Ταυτόχρονα αυτοί οι μύθοι πρόβαλαν τις πολιτιστικές αξίες της ανώτερης τάξης, όπως αυτές διαμορφώνονταν από την κλασική παιδεία¹⁰.

Άμεσα συνδεδεμένα με την πολιτιστική κληρονομιά των πόλεων ήταν τα αρχαία μνημεία. Συμβόλιζαν το ιστορικό παρελθόν και εξέφραζαν την πολιτιστική

5. G. Cavallo, *Libri e pubblico alla fine del mondo antico*, στο *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, εκδ. G. Cavallo, Roma και Bari 1975, σ. 83-162. Του ιδίου, *La circolazione libraria nell'età di Giustiniano*, στο *L'imperatore Giustiniano. Storia e mito*, εκδ. G. Archi, Milano 1978, σ. 201-236. Averil Cameron, *Byzantine Africa: the literary evidence*, στο *Excavations at Carthage 1978*, εκδ. J. H. Humphrey, Ann Arbor 1982, σ. 1-51, κυρίως σ. 13 κ.ε., 48-51 (= *Var. Repr.* 1996, VII).

6. Ιωάννης Λυδός, *De Magistratibus*, III.28.3. II.12.2. III.42.2, 68.

7. T. C. Skeat, *Early Christian Book Production*, στο *The Cambridge History of the Bible*, εκδ. G. W. H. Lampe, τ. II, Cambridge 1969, σ. 54 κ.ε.

8. P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris 1990, σ. 268-270. J. Strubbe, *Gründer kleinasiatischer Städte. Fiktion und Realität*, *Ancient Society* 15-17 (1984-6) 255-304.

9. Ann Moffatt, *A Record of Public Buildings and Monuments*, στο *Studies in John Malalas*, εκδ. Elizabeth Jeffreys με τους B. Croke και R. Scott, Sydney 1990, σ. 96-98.

10. M. Forlin Patrucco και S. Roda, *Crisi di potere e autodifesa di classe: Aspetti del tradizionalismo delle aristocrazie*, στο *Società romana e impero tardoantico*, 1, *Istituzioni, ceti, economia*, εκδ. A. Giardina, Bari 1986, σ. 245-272, κυρίως σ. 256-259. R. A. Kaser, *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley, Los Angeles, London 1986.

παράδοση των πόλεων. Τα αρχαία μνημεία έχουν ιδιαίτερη θέση στη Χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα, όπου παρουσιάζονται να καταγράφουν την τοπική ιστορία των πόλεων¹¹. Η αναφορά στα αρχαία μνημεία στην ιστοριογραφία και στη χρονογραφία ήταν ένα λογοτεχνικό μοτίβο (τόπος), καθιερωμένο στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και ουσιαστικό στοιχείο της βιογραφίας των αυτοκρατόρων¹². Αποτελούσαν επίσης «εκφράσεις», περιγραφές, οι οποίες προσέδιδαν στην ιστορική αφήγηση γλυκύτητα και γλαφυρότητα, έκαναν το λόγο πιο περίτεχνο και κομψό¹³. Μέσα στο χώρο της πρωτοβυζαντινής πόλης οι αναφορές στα αρχαία μνημεία αποτελούσαν μία προέκταση του παρελθόντος στο παρόν. Ήταν οι απτές μαρτυρίες παρελθόντων γεγονότων, μυθικών και ιστορικών, και θύμιζαν τη γενναιοδωρία βασιλέων και αυτοκρατόρων προς τις πόλεις. Οι φιλολογικές καταβολές αυτής της παράδοσης ανευρίσκονται στα Πάτρια των πόλεων.

Στην ιστοριογραφία του Προκοπίου υπάρχουν αρκετές αναφορές στα αρχαία μνημεία, οι περισσότερες από τις οποίες περιλαμβάνονται στα βιβλία περί του Γοτθικού πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους αναφέρεται στον Τρωικό πόλεμο και συνδέονται με το μύθο του Αινεία, του μυθικού εθνάρχη των Ρωμαίων. Επομένως η θέση τους μέσα στο κείμενο της ιστορίας των πολέμων του Ιουστινιανού δεν ήταν τυχαία. Αποτελούν εθνικά σύμβολα και φορτίζουν τη διήγηση των ιστορικών γεγονότων με τις αναμνήσεις του παρελθόντος, ενώ ταυτόχρονα προσφέρουν δικαιολογίες για τα σύγχρονα γεγονότα. Επίσης οι περιγραφές των μνημείων γίνονται υπέροχες παρεκβάσεις (excursus) στην ιστορική διήγηση και λαμπρύνουν το λόγο με τη χάρη της περιγραφής και με την έντεχνη ανακύκλωσή τους στο κείμενο.

Στο πρώτο βιβλίο της διήγησης των Περσικών πολέμων βρίσκουμε μία παρέκβαση σχετική με το μύθο της Ιφιγένειας και του Ορέστη. Στην Κελεσινή, περιοχή της Αρμενίας, βρισκόταν το ιερό της Άρτεμης εν Ταύροις, απ' όπου η Ιφιγένεια είχε δραπετεύσει με τον Ορέστη και τον Πυλάδη παίρνοντας μαζί της το άγαλμα της Άρτεμης. Μετά τη φυγή τους από την Ταυρική, ο Ορέστης ασθένησε και σύμφωνα με κάποιο χρησμό, για να θεραπευθεί, έπρεπε να κτίσει ένα ναό σε μία τοποθεσία παρόμοια με αυτήν του ναού της Άρτεμης εν Ταύροις. Ο Ορέστης θεώρησε ότι αναγνώρισε ομοιότητες σε κάποια περιοχή του Πόντου, όπου και έκτισε την πόλη Κόμανα σε ανάμνηση της φυγής του από την Ταυρική. Όμως η συνέχιση της ασθένειάς του ερμηνεύθηκε σαν ένδειξη της λανθασμένης του επιλογής, και υποχρεώθηκε να εξακολουθήσει την αναζήτησή του. Κατέληξε στην

11. Moffatt, A Record of Public Buildings (όπως στη σημ. 9), σ. 87-109.

12. Της ίδιας, σ. 92-93. Elizabeth Jeffreys, Malalas' Sources, στο *Studies in John Malalas* (όπως στη σημ. 9), σ. 212.

13. Βλ. Ερμογένης, *Περὶ ἰδεῶν*, έκδ. Rabe, κεφ. 10. Αριστείδης, *Τεχνῶν ρητορικῶν*, έκδ. L. Spengel, II, σ. 535.

Καππαδοκία, όπου πίστεψε ότι βρήκε την τοποθεσία που αναζητούσε. Εκεί ίδρυσε την πόλη Χρυσή Κόμανα και έκτισε δύο ναούς, τον ένα προς τιμή της Άρτεμης και τον άλλο προς τιμή της Ιφιγένειας. Στις μέρες του Προκόπιου οι ναοί αυτοί είχαν μετατραπεί σε χριστιανικές εκκλησίες διατηρώντας την αρχική τους αρχιτεκτονική (οὓς δὴ Χριστιανοὶ ἱερὰ σφίσι πεποιήνται, τῆς οἰκοδομίας οὐδὲν τὸ παράπαν μεταβαλόντες)¹⁴. Ο τρόπος με τον οποίο ο Προκόπιος εισάγει το θέμα των αρχαίων μνημείων στην ιστοριογραφία του καθιστά σαφές ότι το χρησιμοποιεί με βάση ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Ο μύθος της Ιφιγένειας ανακαλεί την αρχή του Τρωικού πολέμου και τη θυσία της ηρωίδας για να εξευμενισθεί το θείο. Η κατάληξη του μύθου τονίζει την αίσια επιστροφή στην πατρίδα. Σε καθαρά λογοτεχνικό επίπεδο, ο λόγιος αναγνώστης μπορούσε να οδηγηθεί σ' έναν παραλληλισμό του μύθου με τις σύγχρονες πολεμικές επιχειρήσεις, στην παραδοσιακή κάθαρση για να εξευμενισθεί το θείο, και στην επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων. Επομένως ο μύθος μπορούσε να ερμηνευθεί συμβολικά μέσα στη ροή της ιστορικής διήγησης του Προκόπιου. Ταυτόχρονα ο μύθος αυτός χρησιμεύει σαν έντεχνη εισαγωγή στη σειρά των αναφορών των αρχαίων μνημείων, η οποία ακολουθεί στα επόμενα βιβλία. Επομένως, η αναφορά στα αρχαία μνημεία δεν ανήκει αποκλειστικά στο χώρο της απλής αρχαιογνωσίας. Για τον αναγνώστη του έκτου αιώνα τα μνημεία γίνονταν απολύτως σύγχρονα, πρώτον, διότι αποτελούσαν το θέμα μιας λογοτεχνικής τεχνικής στην ιστορική διήγηση, και δεύτερον, διότι εισάγονταν ενσωματωμένα στο χριστιανικό κόσμο, εφόσον οι δύο ειδωλολατρικοί ναοί είχαν μετατραπεί σε χριστιανικές εκκλησίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Προκόπιος εισάγει το θέμα των αρχαίων μνημείων σ' ένα διπλό πλάνο: αφενός μεν σε σχέση με το ηρωικό παρελθόν του Τρωικού πολέμου, αφετέρου δε σε σχέση με το σύγχρονό του χριστιανικό Βυζάντιο.

Η επόμενη αναφορά στα αρχαία μνημεία βρίσκεται μόλις δύο κεφάλαια πιο κάτω. Ο στρατηγός Ναρσής, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Αίγυπτο, κατέστρεψε με εντολή του Ιουστινιανού τα ειδωλολατρικά ιερά των Φιλών, φυλάκισε τους ιερείς και έστειλε τα αγάλματα στην Κωνσταντινούπολη, για να διακοσμήσουν την πρωτεύουσα¹⁵. Η πολιτική αυτή των αυτοκρατόρων να διακοσμούν την πρωτεύουσά τους με αριστουργήματα τέχνης από άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας ανάγεται, όπως είναι γνωστό, στη ρωμαϊκή εποχή και στο Βυζάντιο είχε εγκαινιασθεί από τον Μέγα Κωνσταντίνο¹⁶.

Στα βιβλία V-VIII των Γοτθικών πολέμων, βρίσκουμε μία σειρά από αναφο-

14. Προκόπιος, *Περσ. πόλ.* I.17.11-20.

15. *Ibid.*, I.19.37. Για την εκτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας των αρχαίων αγαλμάτων από τους Βυζαντινούς βλ. Helen Saradi-Mendelovici, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries*, *DOP* 44 (1990) 50-52.

16. Bl. G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, σ. 36-37, 139-140.

ρές σε αρχαιότητες, στο ιερό της Σίβυλλας, στον Καλυδώνιο κάπρο, στο Παλλάδιο της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, στο ναό του Ιανού στη Ρώμη, στο Μαυσωλείο του Αδριανού, στο πλοίο του Αινεία στη Ρώμη και στο πλοίο του Οδυσσέα στη νήσο των Φαίακων και του Αγαμέμνονα στη Γεραιστό της Ευβοίας.

Στο πέμπτο βιβλίο των Γοτθικών πολέμων, η πρώτη μνεία ενός αρχαίου ιερού αφορά στο μαντείο της θρυλικής Σίβυλλας μέσα σ' ένα σπήλαιο στην πόλη Κύμη της Καμπανίας¹⁷. Στη δύσκολη εποχή μετά την πτώση της Ρώμης ο αναγνώστης οδηγείται έντεχνα από τον Προκόπιο να αναλογισθεί την τύχη της Αιωνίας Πόλης, όπως την είχαν προβλέψει οι αρχαίοι χρησμοί¹⁸. Η αναφορά είναι σύντομη, αλλά το βαθύ νόημά της δεν θα διέφευγε την προσοχή του αναγνώστη του έκτου αιώνα. Η αναφορά στην Κυμαία Σίβυλλα συνδέει επίσης τη διήγηση των Ιουστινιάνειων πολέμων με τον Αινεία, όπως περιγράφεται στο πιο φημισμένο τμήμα της Αινειάδας. Η σύνδεση της Κυμαίας Σίβυλλας με την Αινειάδα γίνεται επίσης και στους Σιβυλλικούς χρησμούς¹⁹. Στο έκτο βιβλίο της Αινειάδας ο Αινείας κατέβηκε στον Άδη ακολουθώντας τη συμβουλή της Κυμαίας Σίβυλλας, αναζήτησε τη σκιά του πατέρα του Αγχίση και πήρε οδηγίες για την πορεία του. Ο Αγχίσης επίσης του προφήτεψε το μέλλον του και του έδειξε επιφανείς άνδρες της Ρώμης, οι οποίοι επρόκειτο να διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στη ρωμαϊκή ιστορία και των οποίων οι σκιές προϋπήρχαν στον Άδη²⁰. Έτσι το ένδοξο παρελθόν συνδεόταν με το τραγικό μέλλον της Ρώμης και με τις προσπάθειες της *reconquista*.

Η επόμενη επιλογή του Προκοπίου μας οδηγεί κατευθείαν στον Τρωικό πόλεμο, στον Αινεία και στο περίφημο Παλλάδιο. Το Βενεβέντο, απέναντι από τη Δαλματία, είχε κτισθεί από το μυθικό Διομήδη, γιό του Τυδέα, όταν, μετά την άλωση της Τροίας, διώχθηκε από το Άργος. Ο Διομήδης άφησε στην πόλη σαν «γνώρισμα» τα δόντια του Καλυδωνίου κάπρου, τα οποία ο θεός του Μελέαγρος είχε πάρει σαν κυνηγετικό βραβείο. Τα δόντια του Καλυδωνίου κάπρου βρίσκονταν εκτεθειμένα στο Βενεβέντο, και ο Προκόπιος, ο οποίος τα είδε, εξέ-

17. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* V.14.3. Βλ. επίσης J. Geffcken, *Die Oracula Sibyllina*, Leipzig 1902, Πρόλογος στίχ. 44-46 (σ. 2-3), 51-72 (σ. 3).

18. Οι προφητείες της Σίβυλλας, οι οποίες είχαν συνταχθεί σε διάφορες εποχές μέχρι τον έκτο αιώνα, είχαν ιδιαίτερη σημασία και για τους Χριστιανούς, διότι περιλάμβαναν την αναγγελία της θρησκείας τους. Μία παραλλαγή τους γράφθηκε από κάποιο Χριστιανό στην περιοχή της Ηλιούπολης μεταξύ 502 και 506: P. J. Alexander, *The Oracle of Baalbek. The Tiberine Sibyl in Greek Dress*, Washington 1967. Τα βιβλία με τους Σιβυλλικούς χρησμούς, τα οποία διετηρούντο στο Καπιτώλιο της Ρώμης, κάηκαν από τον Στιλίχωνα. Βλ. A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, σ. 220-221.

19. Βλ. Geffcken, *Die Oracula Sibyllina* (όπως στη σημ. 17).

20. Γι' αυτό το λόγο τα βιβλία της Κυμαίας Σίβυλλας θεωρούντο πολύτιμα και, ενώ τα βιβλία όλων των Σιβυλλών είχαν κατατεθεί στο Καπιτώλιο της Ρώμης, αυτά της Κυμαίας εκρύβησαν και δεν διαδόθηκαν σε πολλούς, επειδή τα συμβρασιμένα έν' *Ιταλικά ιδιωτέρως καί τρανότερον άνεφώνησε*: Geffcken, *Die Oracula Sibyllina* (όπως στη σημ. 17), Πρόλογος στ. 67-71.

φρασε το θαυμασμό του για το μέγεθός τους. Είχαν το σχήμα ημισελήνου και η περίμετρός τους ήταν περίπου τρεις πιθαμές. Εκεί, κατά την παράδοση, ο Διομήδης συνάντησε τον Αινεία, όταν έφθανε από την Τροία, και, υπακούοντας στο χρησμό, του έδωσε το άγαλμα της Αθηνάς, το περίφημο Παλλάδιο, το οποίο ήταν εγγύηση της ευδαιμονίας της Ρώμης. Το Παλλάδιο το είχε συλλήσει μαζί με τον Οδυσσέα, όταν οι δυο τους μπήκαν στην Τροία σαν κατάσκοποι, πριν ακόμα καταληφθεί από τους Έλληνες. Σύμφωνα με κάποιο χρησμό, όταν αργότερα αρρώστησε, έπρεπε να το παραδώσει σε έναν Τρώο, προκειμένου να λυτρωθεί από την ασθένεια. Την εποχή του Προκόπιου δεν ήταν πια σίγουρο πού βρισκόταν το Παλλάδιο (και αυτό μὲν ὅπου γῆς ἐστὶν οὐ φασὶ Ῥωμαῖοι εἰδέναι)²¹. Οι Ρωμαῖοι έδειχναν ένα ομοίωμά του στο ναό της Τύχης (Fortuna) στη Ρώμη εμπρός από το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς. Παρίστανε μία γυναικεία μορφή με μακρύ χιτώνα, σε στάση πολεμιστού, εκτεινώντας το δόρυ σαν να ήταν έτοιμη για μάχη. Το πρόσωπο της θεάς όμως έμοιαζε με τα αρχαία αιγυπτιακά αγάλματα. Από την άλλη πλευρά, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης πίστευαν ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε τοποθετήσει το Παλλάδιο στο Φόρο του στη νέα του πρωτεύουσα (*Βυζάντιοι δέ φασὶ τὸ ἄγαλμα τοῦτο Κωνσταντῖνον βασιλέα ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ αὐτοῦ ἐπώνυμός ἐστι κατορύξαντα θέσθαι*)²². Η παρέκβαση, *excursus*, η σχετική με το Παλλάδιο, συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με το ρωμαϊκό παρελθόν, και υπογράμμιζε τη νομιμότητα της νέας πρωτεύουσας. Το κείμενο της ιστοριογραφίας του Προκόπιου όμως παρουσιάζεται πιο περίπλοκο, διότι καλούσε σε μία συμβολική ερμηνεία του *excursus* μέσα στο πλαίσιο της διήγησης των Γοτθικών πολέμων: πρόσφερε μία δικαιολογία των προσπαθειών της βυζαντινής *reconquista* της Ιταλίας.

Ο Προκόπιος επανέρχεται στο θέμα της Σίβυλλας και των χρησμών της κατά την πολιορκία της Ρώμης από τους Γότθους το 537. Τότε κάποιοι πατρίκιοι έβγαλαν το κείμενο των χρησμών και αναζήτησαν εκεί ενδείξεις για το τέλος της πολιορκίας. Σύμφωνα με την ερμηνεία τους, ο εχθρικός κίνδυνος κατά της Ρώμης θα συνεχιζόταν μόνο μέχρι το μήνα Ιούλιο. Τότε θα εστέφετο κάποιος βασιληάς των Ρωμαίων και ο Γοτθικός κίνδυνος θα απεσοβείτο. Όμως, όπως εξηγεί ο Προκόπιος, τίποτε απ' αυτά δεν συνέβη. Η λανθασμένη ερμηνεία των χρησμών από τους πατρικούς δίνει την ευκαιρία στον ιστορικό να προχωρήσει σε μία ιστορική ανάλυση. Ο χρησμός δεν αναφερόταν στην παρούσα πολιορκία της Ρώμης, αλλά σε κάποια άλλη πολιορκία, είτε προγενέστερη, είτε μεταγενέ-

21. Οι Σιβυλλικοί χρησμοί υπονοούν ότι το Παλλάδιο δεν είχε μετακινηθεί από τη Ρώμη: Geffcken, *Die Oracula Sibyllina* (όπως στη σημ. 17), VIII.43 (σ. 144): *ποῦ τότε Παλλάδιον; ποῖός σε θεός διασώσει...*

22. Προκόπιος, *Γοθ. πόλ.* V.15.7-14. Για το Παλλάδιο στο Φόρο του Κωνσταντίνου βλ. Μαλάλας, σ. 320. Πασχάλιο Χρονικό, σ. 528. Averil Cameron και Judith Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984, σ. 242-243, 263.

στερη. Ο Προκόπιος βεβαιώνει ότι διάβασε τους Σιβυλλικούς χρησμούς και ότι δεν παρατίθενται σε χρονολογική σειρά. Επομένως ήταν αδύνατον για οποιονδήποτε να καταλάβει το νόημά τους, πριν συντελεσθούν τα γεγονότα²³. Παρ' όλη τη διάδοση που είχαν οι Σιβυλλικοί χρησμοί κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή και τη χρήση τους στα χριστιανικά κείμενα, συχνά βρίσκουμε έντονη κριτική τους²⁴.

Λίγο αργότερα οι Ρωμαίοι προσπάθησαν ν' ανοίξουν κρυφά τις πόρτες του ναού του Ιανού, του αρχαιότερου θεού των Ρωμαίων. Ο ναός βρισκόταν στο Forum της Ρώμης εμπρός από το βουλευτήριο, λίγο πιο πάνω από τα τρία αρχαία αγάλματα της Σίβυλλας στη Rostra, τα λεγόμενα «Τρία Φάτα» (Τρεις Μοίρες). Ο ναός ήταν χάλκινος και περιείχε το χάλκινο άγαλμα του Ιανού. Το πρόσωπο του θεού είχε δύο όψεις, τη μία στραμμένη προς την ανατολή και την άλλη προς τη δύση. Απέναντι από κάθε πρόσωπο του θεού βρίσκονταν χάλκινες πόρτες, τις οποίες οι αρχαίοι Ρωμαίοι συνήθιζαν να κλείνουν σε περιόδους ειρήνης και να ανοίγουν σε καιρό πολέμου. Αφότου όμως επεβλήθηκε ο Χριστιανισμός, το έθιμο αυτό, όπως ήταν φυσικό, εγκαταλείφθηκε. Κατά την πολιορκία των Γότθων, μερικοί Ρωμαίοι, οι οποίοι προφανώς τιμούσαν ακόμα τους αρχαίους θεούς, προσπάθησαν ν' ανοίξουν κρυφά τις πόρτες του ναού, αλλά δεν τα κατάφεραν. Οι πόρτες μετακινήθηκαν λίγο, ώστε από τότε δεν ξαναέκλεισαν καλά, όπως στο παρελθόν²⁵. Παρ' όλες τις προσπάθειες των Ρωμαίων αριστοκρατών να ξαναζωντανέψουν τους αρχαίους Σιβυλλικούς χρησμούς και την πανάρχαια παράδοση, τη συνδεδεμένη με το ναό του Ιανού, ήταν φανερό ότι τα αρχαία μνημεία και οι προφητείες τους ανήκαν πια στο παρελθόν. Αρκετοί αριστοκράτες παρέμεναν εξαρτημένοι απ' αυτά, αλλά ο Προκόπιος δεν παραλείπει να σημειώσει την αδυναμία των μνημείων να προφητέψουν. Γίνεται έτσι σαφές ότι μέσα στο χριστιανικό κόσμο τα αρχαία μνημεία είχαν παύσει να εκφράζουν την παλαιά παράδοση.

Στη διήγηση της πολιορκίας της Ρώμης από τους Γότθους το έτος 537, περιγράφεται το Μαυσωλείο του Αδριανού έξω από την Κορνηλιανή πύλη, την οποία ο Προκόπιος ταυτίζει με την Αυρηλιανή πύλη²⁶. Το Μαυσωλείο του Αδριανού, γνωστό αργότερα σαν Castel S. Angelo²⁷, βρισκόταν κοντά στο τείχος και ήταν ένα σημαντικό αξιοθέατο (θέαμα λόγου πολλού ἄξιον)²⁸. Πράγματι η τεράστια τετράγωνη βάση του, με πλούσια ανάγλυφη μαρμαρίνη διακόσμηση και αγάλματα στις τέσσερις γωνίες, εντυπωσίαζε τον επισκέπτη και το ξεχώριζε

23. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* V.24.28-37.

24. Βλ., π.χ., Cameron, *Claudian* (όπως στη σημ. 18), σ. 221.

25. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* V.25.18-25.

26. Βλ. L. Richardson jr, *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore and London 1992, σ. 300 και 302.

27. Βλ. C. D'Onofrio, *Castel S. Angelo*, Roma 1971. Του ίδιου, *Castel S. Angelo e Borgo tra Roma e Papato*, Roma 1978.

28. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* V.22.12.

από τ' άλλα ταφικά μνημεία της Ρώμης, ακόμα και το Μαυσωλείο του Αυγούστου. Το ύψος του ήταν τουλάχιστον 50 μ., ώστε ξεπερνούσε τα πιο φημισμένα μνημεία της Ρώμης, το Πάνθεον, την κολόνα του Τραϊανού καθώς και το Μαυσωλείο του Αυγούστου. Η *pons aelius*, η οποία οδηγούσε στο Μαυσωλείο ήταν επίσης διακοσμημένη με αγάλματα, ασυνήθιστο για ρωμαϊκές γέφυρες. Δικαίως λοιπόν ο Προκόπιος εκφράζει το θαυμασμό του για το μνημείο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον του προξένησε η εξαιρετική του κατασκευή: ήταν κτισμένο με ισοδομία από πάριο μάρμαρο και χωρίς χρήση συνδετικού υλικού (*πεποιήται γάρ ἐκ λίθου Παρίου καὶ οἱ λίθοι ἐπ' ἀλλήλοις μεμύκασιν, οὐδὲν ἄλλο ἐντὸς ἔχοντες*)²⁹. Η εφαρμογή των λίθων, η οποία επιτυγχανόταν με την τέλεια λείανση των επιφανειών τους, ερχόταν σε αντίθεση με τη σύγχρονη του πρωτοβυζαντινή τεχνική δόμησης με την άπλετη χρήση συνδετικού υλικού. Έτσι εξηγείται το ενδιαφέρον και ο θαυμασμός του ιστορικού για την αρχαία τεχνική δόμησης. Γνωρίζουμε όμως ότι στο Μαυσωλείο του Αδριανού το πάριο μάρμαρο αποτελούσε μόνο την επένδυση των τοίχων του μνημείου. Πίσω από τις μαρμάρινες πλάκες, οι τοίχοι της τετράγωνης βάσης ήταν κτισμένοι με σκληρό άσπρο ασβεστόλιθο, και κάλυπταν έναν τοίχο από τούβλα. Ο Προκόπιος τονίζει τις μεγάλες διαστάσεις της τετράγωνης βάσης, από την οποία υψωνόταν το κυλινδροειδές ταφικό μνημείο. Το Μαυσωλείο στόλιζαν υπέροχα αγάλματα ανδρών και ίππων από πάριο μάρμαρο (*ἀγάλματά τε ἄνω ἐκ λίθου εἰσὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνδρῶν τε καὶ ἵππων θαυμάσια οἷα*). Πιθανότατα αυτά βρίσκονταν στο μέσον του κυλινδρικού κτίσματος, το οποίο περιέκλειε τον αυτοκρατορικό τάφο. Στο μέσον του ύψους του η διάμετρός του μίκραινε σχηματίζοντας ένα είδος εσοχής, όπου πιθανόν ήταν τοποθετημένα τα αγάλματα³⁰. Το Μαυσωλείο είχε από παλαιά εντοιχισθεί στο τείχος της Ρώμης με δύο προεκτάσεις του τείχους και ως εκ τούτου έμοιαζε με ψηλό πύργο απέναντι από την πύλη. Στην πραγματικότητα βέβαια το Μαυσωλείο βρισκόταν στην άλλη όχθη του ποταμού, στο τέλος της γέφυρας *aelius*.

Η φύλαξη του οχυρώματος, το οποίο δημιουργούσε το Μαυσωλείο του Αδριανού, είχε ανατεθεί από τον Βελισάριο στο στρατηγό Κωνσταντίνo. Κάτω από την πίεση των Γότθων οι στρατιώτες του Κωνσταντίνου συνέντριψαν τα περισσότερα από τα τεράστια αγάλματα του Μαυσωλείου και τα πετούσαν από ψηλά στους εχθρούς, με αποτέλεσμα αυτοί τελικά να υποχωρήσουν και ν' αποσυρθούν³¹. Η απόφαση να χρησιμοποιηθούν τα αγάλματα για την άμυνα των στρατιωτών πάρθηκε ομόφωνα (*ξυμφρονήσαντες*). Από το κείμενο του Προκόπιου φαίνεται ότι η ανάγκη αυτοάμυνας δικαιολογούσε την καταστροφή των αρχαίων αγαλμάτων του μνημείου.

29. Ibid., V.22.13.

30. Bl. R. Pierce, The Mausoleum of Hadrian and the Pons Aelius, *JRS* 15 (1925) 75-103, κυρίως σ. 93-94 και εικ. XVIII.

31. Προκόπιος, *Γοτθ. πολ.* V.22.22.

Ο Προκόπιος εξέφρασε επίσης θαυμασμό για την τεχνική δόμησης και άλλων αρχαίων κτισμάτων της Ιταλίας, όπως για τη δεξαμενή κοντά στην πόλη Αύξιμο, την οποία ούτε οι έμπειροι κτίστες Ίσαυροι δεν μπόρεσαν να καταστρέψουν. Ο Προκόπιος εξαίρει την τεχνική των αρχαίων και εξηγεί ότι οι παλαιοί τεχνίτες φρόντιζαν κυρίως για την εξαιρετική κατασκευή των έργων τους³². Η Αππία οδός, η οποία οδηγούσε από τη Ρώμη στην Κάπουα, και κατασκευάστηκε από τον Άππιο Κλαύδιο, αποτελούσε ένα άλλο αξιοθέατο (και ἔστιν αξιοθέατος πάντων μάλιστα)³³. Ήταν κατασκευασμένη από πλάκες λάβας, λίθο από τη φύση πολύ σκληρό. Η εξαιρετική κατάσταση στην οποία διατηρείτο, εντυπώσισε τόσο πολύ τον Προκόπιο, ώστε συνεπέρανε ότι οι λίθοι είχαν μεταφερεί από κάποια άλλη μακρινή χώρα, αν και λατομεία λάβας βρίσκονταν κατά μήκος της Αππίας. Ο ιστορικός θαυμάζει την τεχνική των αρχαίων: οι πλάκες είχαν λαξευθεί και λειανθεί, ώστε να εφάπτονται τέλεια μεταξύ τους χωρίς συνδετικό υλικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η εντύπωση ότι δεν είχαν επεξεργασθεί από τεχνίτες, αλλά ότι είχαν δημιουργηθεί από τη φύση. Παρ' όλο το πέρασμα τόσο χρόνου και τη συνεχή χρήση από αμάξια και ζώα, οι πλάκες δεν παρυσίαζαν σημεία φθοράς, διατηρούσαν μάλιστα και το πάχος τους και τη λάμψη τους³⁴. Άλλο θέαμα λόγου πολλού ἄξιον ήταν η γέφυρα η οποία οδηγούσε στην πόλη Ναρνία της Τοσκάνης. Είχε κτισθεί από τον Αύγουστο και είχε υψηλότατες καμάρες. Ο Προκόπιος ομολογεί ότι ήταν οι ψηλότερες απ' όσες είχε δει³⁵.

Ένα από τα πιο αποκαλυπτικά χωρία της ιστοριογραφίας του Προκόπιου είναι το σχετικό με την επικείμενη καταστροφή της Ρώμης από τον Τοτίλα το 546. Ο Βελισάριος για να αποτρέψει την καταστροφή της Αιωνίας Πόλης από τους Γότθους, έστειλε στον Τοτίλα μία επιστολή, με την οποία του εξηγούσε τη σημασία των αρχαίων μνημείων. Καταρχήν τόνιζε ότι τα μνημεία προσδίδουν ομορφιά (κάλλη) στην πόλη και κατασκευάστηκαν από ανθρώπους, οι οποίοι γνώριζαν τη σημασία της ζωής στην πόλη. Ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τον πολιτισμένο αστικό βίο. Μόνον άνθρωποι οι οποίοι δεν έχουν αυτή τη συνείδηση και οι οποίοι δεν αισχύνονται να αφήσουν στο μέλλον την ανάμνηση αυτού του χαρακτήρα τους, θα μπορούσαν να αφανίσουν τα μνημεία:

*Πόλεως μὲν κάλλη οὐκ ὄντα ἐργάζεσθαι ἀνθρώπων ἂν φρονίμων
εὐρήματα εἶεν καὶ πολιτικῶς βιοτεύειν ἐπισταμένων, ὄντα δὲ ἀφανίζειν*

32. Ibid., VI.27.5; 18 ; 19: οἱ γὰρ πάλοι τεχνίται, ἀρετῆς ἐς τὰ ἔργα ἐπιμελούμενοι μάλιστα, οὕτω δὴ καὶ ταύτην τὴν οἰκοδομίαν εἰργάσαντο, ὥστε μήτε χρόνῳ μήτε ἀνθρώπων ἐπιβουλῇ εἴκειν. Για τους Ισαύρους κτίστες βλ. C. Mango, Isaurian Builders, στο *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, εκδ. P. Wirth, Heidelberg 1966, σ. 358-365.

33. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* V.14.7.

34. Ibid., V.14.8-11.

35. Ibid., V.17.11.

τούς γε ἄξυνέτους εἰκὸς καὶ γνώρισμα τοῦτο τῆς αὐτῶν φύσεως οὐκ αἰσχυνομένους χρόνῳ τῷ ὑστέρῳ ἀπολιπεῖν.³⁶

Τα μνημεῖα της Ρώμης ήταν δημιουργήματα πολλῶν αυτοκρατόρων κατά τη διάρκεια μακρὰς σειρὰς ετῶν. Ο ἐξαιρετικὰ μεγάλος πλοῦτος της Ρώμης ἔκανε δυνατό νὰ συγκεντρωθοῦν ἐκεῖ ἔργα τέχνης καὶ πρώτες ὕλες ἀπ' ὅλη τὴ γῆ κα-
θὼς καὶ τεχνίτες. Τα μνημεῖα τα ὁποῖα δημιουργήθηκαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἦταν ἐνθύμια της ἀρετῆς των παλαιῶν σὲς μέλλουσες γενεές (μνημεῖα τῆς πάν-
των ἀρετῆς τοῖς ἐπιγεννησομένοις ἀπέλιπον). Ἐπομένως ἡ καταστροφή τους θα ἀποτελοῦσε μεγάλο ἀδίκημα κατὰ των ἀνθρώπων ὅλων των ἐποχῶν (ὥστε ἡ ἐς ταῦτα ἐπήρεια εἰκότως ἂν ἀδίκημα μέγα ἐς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ παντὸς αἰῶ-
νος δόξειεν εἶναι)³⁷: θα στερούσε τους προγόνους ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση της ἀρετῆς τους, τους δε μεταγενέστερους ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση της θεάς τους (ἀφαιρεῖται γὰρ τοὺς μὲν προγεγεννημένους τὴν τῆς ἀρετῆς μνήμην, τοὺς δὲ ὕστερον ἐπιγεννησομέ-
νους τῶν ἔργων τὴν θέαν)³⁸. Ἡ παράγραφος αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τις ωραιότερες σὲν ἱστοριογραφία τοῦ Προκόπιου. Εἶναι φορτισμένη ἀπὸ ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόν-
τος, συμβολισμό καὶ συναισθηματισμό γιὰ τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τοῦ πα-
ρελθόντος.

Στὸ ὄγδοο βιβλίον βρίσκουμε μία ἀπλὴ ἀναφορά στὸν τάφο τοῦ Ἀφύρτου, οἰ-
κιστοῦ τῆς ὁμώνυμης πόλης κοντὰ σὲ Λαζική. Σύμφωνα με τὸ μῦθο, ὁ Ἀφύρ-
της, ἀδελφὸς τῆς Μήδειας, ἦταν θύμα τῆς ἐπιβουλῆς τῆς Μήδειας καὶ τοῦ Ἰά-
σονα³⁹. Ὁ μῦθος των Ἀργοναυτῶν ἀναφέρεται ἄλλες τρεῖς φορές σὲν ἱστοριο-
γραφία τοῦ Προκόπιου⁴⁰. Ὁ μῦθος ἦταν ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸς, πρῶτον, διότι
συνδεόταν με περιοχὲς των συνόρων τῆς αυτοκρατορίας σὲν Πόντο, τις ὁποῖες
περιέβαλε ἕνας κόσμος μυστηρίου. Δεύτερον, διότι συνδεόταν με ἕνα χρησμὸ ὁ
ὁποῖος προανήγγειλε τὴν ἐλευση τοῦ Χριστοῦ⁴¹. Στὴν ἱστοριογραφία τοῦ ὁ
Προκόπιος περιλαμβάνει μῦθους, ἀν καὶ διαχωρίζει τα δύο εἶδη, τὴ μυθολογία
ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία⁴².

Στὴ διήγηση των γεγονότων τοῦ δεκάτου ἐβδόμου ἔτους τοῦ Γοτθικοῦ πο-
λέμου τὸ 551, ἀναπτύσσεται μία ἄλλη πλευρά τοῦ θέματος των ἀρχαίων μνη-
μείων, οἱ προφητικὲς ιδιότητες των ἀγαλμάτων. Ὅταν ὁ Ναρσὴς ἀνέλαβε, με
ἀπόφαση τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸν πόλεμο ἐναντίον των Γότθων τοῦ Τοτίλα καὶ ξε-
κινούσε με τὸ στρατό τοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν Ἰταλία, κυκλοφο-

36. Ibid., VII.22.8.

37. Ibid., VII.22.11.

38. Ibid., VII.22.12.

39. Ibid., VIII.2.12-14.

40. Προκόπιος, *Περσ. πόλ.* II.17.2. Τοῦ ἰδίου, *Γοτθ. πόλ.* VIII.2.15. VIII.2.30-31.

41. Elizabeth Jeffreys, *Malalas' Sources* (ὅπως σὲν σημ. 12), σ. 173. C. Mango, *St. Michael and Attis*, *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 1986, σ. 39-62, κυρίως σ. 57-60.

42. R. Scott, *Malalas and his contemporaries*, σὲν *Studies in John Malalas* (ὅπως σὲν σημ. 9), σ. 70-71.

ρούσε ένας χρησμός, τον οποίο διηγήθηκε στον Προκόπιο ένας Ρωμαίος συγκλητικός. Κατά τη βασιλεία του Αταλαρίχου, εγγονού του Θεωδερίχου, ένα κοπάδι βοδιών πέρασε ένα βράδυ από το Φόρο της Ειρήνης στη Ρώμη. Εκεί βρισκόταν ο ναός της Ειρήνης χτυπημένος από κεραυνό από παλαιά. Εμπρός από το Φόρο της Ειρήνης υπήρχε μία αρχαία κρήνη και δίπλα της το χάλκινο άγαλμα ενός βοδιού, το οποίο, κατά τον Προκόπιο, ήταν έργο του Φειδία ή του Λυσίππου. Ο ιστορικός σημειώνει ότι υπήρχαν πολλά αγάλματα αυτών των γλυπτών σ' αυτήν τη θέση και ταύτισε ένα άλλο άγαλμα του Φειδία από την επιγραφή του. Εκεί ήταν και το φημισμένο άγαλμα της αγελάδας του Μύρωνα⁴³. Ο Προκόπιος εξηγεί ότι οι αρχαίοι Ρωμαίοι φρόντισαν να πάρουν τα ωραιότερα Ελληνικά έργα τέχνης, για να διακοσμήσουν τη Ρώμη⁴⁴. Όταν το κοπάδι περνούσε από το Φόρο της Ειρήνης, ένας ταύρος ξέφυγε και επέβη στο χάλκινο άγαλμα της αγελάδας του Μύρωνα, διότι προφανώς το θεώρησε ζωντανό. Κάποιος χωρικός από την Τοσκάνη, ο οποίος έτυχε να βρίσκεται εκεί ερμήνευσε το συμβάν προφητικά: κάποια μέρα ένας ευνούχος θα κατέλυε τον κυβερνήτη της Ρώμης. Η προφητεία όμως όχι μόνον δεν έγινε τότε πιστευτή, αλλά προκάλεσε γέλωτα⁴⁵. Η προφητική δύναμη των αγαλμάτων είναι κυρίως γνωστή από τις μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές⁴⁶.

Σ' ένα άλλο χωρίο του ογδού βιβλίου, ο Προκόπιος επανέρχεται στο θέμα της ανάγκης διατήρησης των αρχαίων μνημείων της Ρώμης. Οι κάτοικοι της Ρώμης χαρακτηρίζονταν από αγάπη για την πόλη τους (*φιλοπόλιδες*) περισσότερο από τους άλλους ανθρώπους. Φρόντιζαν να προστατεύουν και να διατηρούν όλους τους πατέριους θησαυρούς (*περιστέλλειν τε τὰ πάτρια πάντα καὶ διασώζεσθαι ἐν σπουδῇ ἔχουσιν*), ώστε να μη χάνονται τα παλαιά της κοσμήματα (*τοῦ παλαιοῦ κόσμου*)⁴⁷. Αν και οι Ρωμαίοι παρέμεναν πολύ χρόνο κάτω από βαρβαρικό ζυγό, διατήρησαν τα παλαιά οικοδομήματα και τα περισσότερα από τα κοσμήματα της πόλης τους, όσα, λόγω της εξαιρετικής ποιότητας της κατασκευής τους, άντεξαν στο πέρασμα τόσο χρόνου και στην εγκατάλειψη⁴⁸. Ιδι-

43. *Ελληνική Ανθολογία* IX.713-742, 793-798.

44. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* VIII.21.14: *ἐπιμελές γὰρ ἐγεγόνει τοῖς πάλαι Ρωμαίοις τῆς Ἑλλάδος τὰ κάλλιστα πάντα ἐγκαλλωπίσματα Ῥώμης ποιήσασθαι*. Βλ. Πλούταρχος, *Βίος Μαρκέλλου* 21. Τίτος Λίβιος XXV.40.1-3.

45. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* VIII.21.10-17.

46. Βλ. επίσης την ιστορία τη σχετική με το πορτραίτο του Θεωδερίχου σε ψηφιδωτό στην αγορά της Νάπολης: *ibid.*, V.24.22-27. Για τις προφητικές ιδιότητες των αγαλμάτων βλ. G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des «Patria»*, Paris 1984, σ. 127 κ.ε., 320 κ.ε. C. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, *DOP* 17 (1963) 55-75, κυρίως σ. 59-63. Cameron και Herrin, *Constantinople in the Early Eighth Century* (όπως στη σημ. 22), σ. 31-34.

47. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* VIII.22.5.

48. *Ibid.*, VIII.22.6: *οἱ γὰρ καὶ πολὺν τινα βεβαρβαρωμένοι αἰῶνα τὰς τε πόλεως διεσώσαντο οἰκοδομίας καὶ τῶν ἐγκαλλωπισμάτων τὰ πλεῖστα, ὅσα οἷόν τε ἦν χρόνῳ τε τοσούτῳ τὸ μῆκος καὶ τῷ ἀπαμελεῖσθαι δι' ἀρετὴν τῶν πεποιημένων ἀντέχεν*.

αίτερα τονίζονται τα μνημεία, τα οποία ήταν συνδεδεμένα με την εθνική ιστορία των Ρωμαίων, *μνημεία τοῦ γένους*, και είχαν περιωθει. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκε το πλοίο του Αινεία, του εθνάρχη των Ρωμαίων και οικιστού της πόλης, το οποίο ήταν άπιστευτο θέαμα (*ἔτι μέντοι καὶ ὅσα μνημεία τοῦ γένους ἐλέλειπτο ἔτι, ἐν τοῖς καὶ ἡ ναῦς Αἰνείου, τοῦ τῆς πόλεως οἰκιστοῦ, καὶ εἰς τόδε κεῖται, θέαμα παντελῶς ἄπιστον*)⁴⁹. Η έκφραση *μνημεία τοῦ γένους* έχει ιδιαίτερη σημασία. Εκφράζει βαθειά εθνική συνείδηση σε στιγμή μεγάλου εθνικού κινδύνου. Την ξαναβρίσκουμε αργότερα στο Βυζάντιο σε κείμενα φορτισμένα με έντονο εθνικισμό⁵⁰. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε την αναφορά στον Αινεία σαν οικιστή της Ρώμης. Είναι γνωστό ότι ο Αινείας εγκαταστάθηκε στην Alba Longa, ήταν ο οικιστής του Λατίου, ενώ ιδρυτής της Ρώμης ήταν ο Ρώμος (Ρωμύλος). Η παράδοση ότι ο Αινείας ήταν οικιστής της Ρώμης απαντάται και στους Σιβυλλικούς χρησμούς, και συνδέεται έτσι με την πτώση της Ρώμης⁵¹.

Το πλοίο του Αινεία είχε τοποθετηθεί μέσα σ' ένα κτίριο στην όχθη του Τίβερη και κατ' αυτόν τον τρόπο διετηρείτο από την αρχαία εποχή. Ο ίδιος ο Προκόπιος το επισκέφθηκε και το περιγράφει λεπτομερώς. Είχε μία σειρά κουπιά, μήκος εκατόν είκοσι ποδών και πλάτος είκοσι πέντε. Ο Προκόπιος εκφράζει την έκπληξη του διότι δεν εμφανίζονταν αρμοί στα ξύλα, αλλά όλα ήταν από ένα κομμάτι (*μονοειδῆ ξύμπαντά ἐστι λόγου*), πράγμα ανήκουστο, όσο τουλάχιστον μπορούσε να γνωρίζει ο ιστορικός⁵². Ακολουθεί η περιγραφή της κομπής καρίνας του πλοίου, κατασκευασμένης από μονόξυλο, η οποία εκτεινόταν από την πρύμνη μέχρι την πλώρα, εκάμπτετο λίγο στο κοίλο και από εκεί πάλι υψωνόταν όρθια. Τα χονδρά ξύλα τα οποία ήταν προσαρμοσμένα στην καρίνα, και τα οποία οι ποιητές αποκαλούν *δρυόχους* ή *νομέας*, σχηματίζουν μία ιδιαίτερα όμορφη καμπή (*διαφερόντως εὐπρόσωπον*), ώστε το πλοίο να παίρνει ένα έντονα κοίλο σχήμα (*μάλιστα κοίλην ἀποτετορνεῦσθαι*). Η κομπή αυτή καμπύλη οφειλόταν είτε στη φύση, η οποία δημιούργησε τα ξύλα με τέτοιο κύρτωμα για να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον στο πλοίο αυτό, είτε στην ανθρώπινη τέχνη⁵³. Οι σανίδες, οι οποίες εκτεινόταν από την πρύμνη μέχρι την άλλη άκρη του πλοίου, ήταν ενιαίες και ήταν καρφωμένες με σιδερένια κέντρα στο σκελετό, σχηματίζοντας έτσι το τοίχωμα του πλοίου. Το πλοίο του Αινεία εντυπωσίαζε τόσο πολύ, όταν το αντίκρυζε κανείς, σημειώνει ο Προκόπιος, ώστε δεν ήταν δυνατόν να περιγραφεί. Άλλωστε τα έργα τα οποία ξεπερνούν κάθε ανθρώπινο υπολογι-

49. Ibid., VIII.22.7.

50. Νικήτας Χωνιάτης, *De Signis, Ιστορία*, σ. 650.19: *τὰ παλαιὰ σεμνώματα τοῦ γένους*.

51. Βλ. Geffcken, *Die Oracula Sibyllina* (όπως στη σημ. 17), XI.155 (σ. 180): *καὶ τότε ἀνάστησε πόλιν κρατερὴν τε Λατίνων*.

52. Προκόπιος, *Γοτθ. πόλ.* VIII.22.10.

53. Ibid., VIII.22.13: *εἴτε τῆς φύσεως κατὰ τὴν τῆς χρειᾶς ἀνάγκην τὰ τε ξύλα διακοφᾶσθαι καὶ ξυκαρμωσασθῆναι τὰ πρότερα τὸ κύρτωμα τοῦτο εἴτε χειροποιήτω τέχνῃ τε καὶ μηχανῇ ἄλλῃ τῆς τῶν νομῶν ἀνωμαλίας ἐν ἐπιτηδείῳ γεγεννημένης*.

σμό (παραλόγω)⁵⁴ δεν είναι εύκολο να περιγραφούν, με τη σκέψη (ταῖς ἐπινοίαις)⁵⁵ ξεπερνούν τα συνήθη και νικούν ακόμα και τον λόγο⁵⁶. Απόδειξη της θαυμαστής κατασκευής του πλοίου ήταν ότι διετηρείτο σε εξαιρετική κατάσταση, εφόσον κανένα ξύλο δεν είχε σαπίσει, αλλά το πλοίο παρέμενε άθικτο σε όλα του τα μέρη, σαν να είχε μόλις κατασκευασθεί από το χέρι του τεχνίτη, και κατά θαυμαστό τρόπο διατήρησε τη ρώμη του μέχρι τα χρόνια του Προκοπίου⁵⁷.

Η παρέκβαση (excursus) με την περιγραφή του πλοίου του Αινεία στη Ρώμη συνδέεται με την πληροφορία των σχεδίων του Τοτίλα για μία ναυτική εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας. Ο Γότθος βασιλιάς συγκέντρωσε τριακόσια πλοία, τα οποία διέταξε να εκστρατεύσουν εναντίον της Ελλάδας και να λεηλατήσουν όσους τόπους συναντούσαν στο δρόμο τους. Ο στόλος έφθασε μέχρι τη χώρα των Φαιάκων, την Κέρκυρα, χωρίς όμως να μπορέσει να προκαλέσει καταστροφές, διότι καμία νήσος δεν υπάρχει ανάμεσα στον πορθμό της Χάρυβδης, δηλαδή της σημερινής Μεσσήνης, και της Κέρκυρας. Ο ατυχής διάπλους του γοτθικού στόλου δίνει την ευκαιρία στον ιστορικό να προσθέσει μία νέα παρέκβαση από την Οδύσσεια. Ο Προκόπιος εξηγεί ότι όσες φορές βρέθηκε σ' αυτό το πέλαγος, αναρωτιόταν πού βρισκόταν η νήσος της Καλυψούς. Μόνον τρεις νήσους είχε δει κοντά στη νήσο των Φαιάκων σε απόσταση περίπου τριακοσίων σταδίων κοντά η μία με την άλλη, μικρές και ακατοίκητες, οι οποίες ονομάζονταν Οθονοί. Η θέση των νήσων αυτών κοντά στη νήσο των Φαιάκων έμοιαζε να συνηγορούσε υπέρ της άποψης ότι ταυτίζονταν με τη νήσο της Καλυψούς, απ' όπου ο Οδυσσεύς έπλευσε στη γη των Φαιάκων. Το θέμα όμως δεν μπορούσε να τεκμηριωθεί περισσότερο. Άλλωστε ήταν δύσκολο να ανευρεθεί η αλήθεια, εφόσον με το πέρασμα του χρόνου αλλάζουν τα τοπωνύμια και οι θρύλλοι οι οποίοι συνδέονταν μ' αυτά⁵⁸.

Ακολουθεί η περιγραφή του πλοίου, το οποίο ήταν τοποθετημένο στην ακτή της νήσου των Φαιάκων και κατασκευασμένο από λευκούς λίθους. Σύμφωνα με την παράδοση επρόκειτο για το πλοίο, το οποίο μετέφερε τον Οδυσσέα στην Ιθάκη. Μία επιγραφή, η οποία ήταν χαραγμένη επάνω του, δήλωνε ότι ήταν ανάθημα κάποιου εμπόρου στον Κάσιο Δία. Αυτός ετιμάτο στην πόλη Κασώπη, όπου είχε ανατεθεί το πλοίο, και η οποία μέχρι τις μέρες του Προκοπίου έφερε αυτό

54. Θουκυδίδη λέξη: Θουκυδίδης 3.16.2, 7.55.1.

55. Ομοίως Θουκυδίδη λέξη: Θουκυδίδης 3.46.6, 4.92.1.

56. Προκόπιος, Γοτθ. πόλ. VIII.22.15: οὕτω μὲν ἡ ναὺς ἦδε πεποιημένη κρείσσω παρέχεται τοῦ λόγου τὴν ὄψιν, ἐπεὶ τῶν ἔργων τὰ πλείστω παραλόγω ξυμβαίνοντα οὐκ εὐδιήγητα τίθεται τοῖς ἀνθρώποις ἀεὶ τῶν πραγμάτων ἢ φύσις, ἀλλὰ ταῖς ἐπινοίαις τὰ ξυνειθισμένα νικῶσα καὶ τοῦ λόγου κρατεῖ.

57. Ibid., VIII.22.16: τούτων δὲ δὴ τῶν ξύλων οὐδὲν οὔτε σέσηπεν οὔτε τι ὑποφαίνει ὥς σαπρὸν εἶη, ἀλλ' ἀκραφνὴς πανταχόθι οὔσα ἡ ναὺς, ὥσπερ ὑπόγυον τῷ τεχνίτῃ τῷ αὐτῆς, ὅστις ποτ' ἦν, ναυπηγημένη, ἔρρωται καὶ ἐς ἐμὲ θαυμαστὸν ὄσον. Τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τῇ τοῦ Αἰνείου νηὶ ταύτῃ ἔχει.

58. Ibid., VIII.22.17-22.

το όνομα. Η αναφορά στο πλοίο του Οδυσσέα οδηγεί σε μία διεύρυνση αυτής της παρέκβασης, διότι παραλληλίζεται μ' ένα άλλο φημισμένο πλοίο από τον Τρωικό πόλεμο, το πλοίο του Αγαμέμνονα. Είχε και αυτό κατασκευασθεί από πολλούς λίθους και είχε ανατεθεί από τον Αγαμέμνονα στην Αρτέμιδα στη Γεραιστό της Ευβοίας, στην προσπάθειά του να απαλείψει την ύβρη προς τη θεά, όταν, μετά τη θυσία της Ιφιγένειας, επέτρεψε στους Έλληνες να αποπλεύσουν για την Τροία. Αυτό υποδηλώνεται με μία εξάμετρη επιγραφή, η οποία ήταν χαραγμένη πάνω στο πλοίο, είτε την εποχή του Τρωικού πολέμου, είτε, όπως δηλώνει με σκεπτικισμό ο Προκόπιος, αργότερα. Το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής είχε ήδη καταστραφεί από το πέρασμα του χρόνου, και μόνον οι πρώτοι στίχοι ήταν δυνατόν να αναγνωσθούν:

*Νῆά με λαϊνέην ιδρύσατο τῆδ' Ἀγαμέμνων,
Ἑλλήνων στρατιῆς σῆμα πλοῖζομένης.*

Αναφερόταν επίσης το όνομα του τεχνίτη: *Τύννιχος ἐποίει Ἀρτέμιδι Βολοσία*. Στο σημείο αυτό ο Προκόπιος, αφού εξηγήσει ότι αυτό ήταν το όνομα της Ειλειθυίας, σημειώνει ότι επανέρχεται στο θέμα, απ' όπου έκανε την παρέκβαση⁵⁹. Εξηγεί σύντομα ότι, όταν ο στόλος των Γότθων έφθασε στην Κέρκυρα, τη λεηλάτησαν καθώς και τις Συβότες νήσους. Απ' εκεί πέρασαν στην Ήπειρο, όπου κατέστρεψαν την περιοχή γύρω από τη Δωδώνη και κυρίως τη Νικόπολη και την Αγχίαλο. Για μία ακόμη φορά η διήγηση οδηγεί στον Αινεία. Στην Αγχίαλο, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, πέθανε ο Αγχίσις, ο πατέρας του Αινεία, όταν έπλεε μακριά από την καταληφθείσα Τροία με το γιό του. Προς τιμήν του η πόλη ονομάστηκε Αγχίαλος. Περιπλέοντας την ακτή, οι Γότθοι κατέλαβαν πολλά βυζαντινά πλοία ανάμεσα στα οποία ήταν και μερικά τα οποία μετέφεραν εφόδια από την Ελλάδα για το στρατό του Ναρσή⁶⁰. Στο σημείο αυτό τελειώνει η παρέκβαση και κλείνει το εικοστό δεύτερο κεφάλαιο.

Η παρέκβαση της περιγραφής των πλοίων των μυθικών ηρώων είναι έντεχνα σχεδιασμένη, ώστε να οδηγήσει κυκλικά από τα σύμβολα της αρχαίας Ρώμης στα σύμβολα της αρχαίας Ελλάδας, από τον μυθικό Αινεία και οικιστή της Ρώμης στους ήρωες της αρχαίας Ελλάδας, από το Λάτιο στις νήσους της Οδύσσειας, και από εκεί στη ναυτική εκστρατεία των αρχαίων Ελλήνων εναντίον της Τροίας. Η τεχνική της κυκλικής σύνθεσης ανευρίσκεται και στην ιστορία του Θουκυδίδη⁶¹. Στο έργο του Θουκυδίδη η κυκλική σύνθεση δεν επαναφέρει μόνο συγκεκριμένα θέματα και λεξιλόγιο, και αυτά δεν είναι πάντα στατικά ούτε επαναλαμβάνονται με συμμετρία. Συχνά η κυκλική σύνθεση σχηματίζει μία κλι-

59. Ibid., VIII.22.23-29.

60. Ibid., VIII.22.30-32.

61. W. R. Connor, *Thucydides*, Princeton, New Jersey 1985, σ. 251-261.

μάκωση του θέματος⁶². Την ίδια μέθοδο παρατηρούμε και στην ιστοριογραφία του Προκοπίου. Οι αναφορές στα αρχαία μνημεία σχηματίζουν έναν κύκλο, ο οποίος ξεκινάει από την Τροία, πηγαίνει στη Ρώμη, επιστρέφει στην Ελλάδα και καταλήγει στην Τροία. Η επιστροφή από τη Ρώμη στην Ανατολή εμφανίζεται και στα αποκαλυπτικά κείμενα να αναμένεται σαν φυσική υποχρέωση και ικανοποίηση του δικαίου⁶³. Στον κύκλο αυτό η σύνδεση με την Κωνσταντινούπολη ήταν άμεση. Όχι μόνο διότι η Τροία βρισκόταν πολύ κοντά στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου, αλλά και διότι η πρωτοβυζαντινή παράδοση την είχε συνδέσει με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μέγα Κωνσταντίνο. Ο Ζώσιμος, ο Σωζομενός και ένα ανώνυμο επίγραμμα αναφέρουν ότι η πρώτη επιλογή του Κωνσταντίνου για τη νέα του πρωτεύουσα ήταν η θέση της αρχαίας Τροίας⁶⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο η Κωνσταντινούπολη συνδεόταν με τον Αινεία και την ίδρυση του Ρωμαϊκού κράτους, και τονιζόταν η συνέχεια της Νέας Ρώμης με την Παλαιά⁶⁵. Επί πλέον η αναφορά στον Τρωικό πόλεμο με τους αξεπέραστους ήρωες συνδεόταν άμεσα με αυτοκρατορικές προτιμήσεις. Ο αυτοκράτορας Αλέξανδρος Σεβήρος τιμούσε πορτραίτα του Αχιλλέα και άλλων ηρώων⁶⁶, ενώ είναι γνωστή η παράσταση του Ιουστινιανού στο άγαλμά του στο Φόρο της Κωνσταντινούπολης με τη μορφή του Αχιλλέα⁶⁷. Επίσης στην Αθήνα είχε καθιερωθεί η λατρεία του Αχιλλέα από την εποχή του Ουάλεντα. Όταν ο Βησιγότθος βασιλιάς Αλάρικος έφθασε στην Αθήνα το 396, εγκατέλειψε το σχέδιο πολιορκίας της πόλης, όταν σ' ένα όραμα παρουσιάσθηκαν η Αθηνά και ο Αχιλλέας⁶⁸. Τέλος σκηνές από τη ζωή του Αχιλλέα απεικονίζονται συχνά σε έργα τέχνης της πρωτοβυζαντινής εποχής, τα οποία είχαν επίσημο χαρακτήρα και ανήκαν στην ανώτερη τάξη⁶⁹.

Στην ιστοριογραφία του Προκοπίου τα αρχαία μνημεία παίρνουν πολλαπλές διαστάσεις. Συμβάλλουν στην αισθητική παρουσίαση των πόλεων, όντας τα κο-

62. Του ιδίου, σ. 261: «Often the ring composition does not simply reiterate the constituent elements, nor are they static or always fully symmetrical. Frequently, they modulate and mark shifts in attitude or theme. In this case the structure is part of a steady crescendo. The second engagement is much larger and more significant than the first».

63. Βλ., π.χ., Geffcken, *Die Oracula Sibyllina* (όπως στη σημ. 17), IV.145-148 (σ. 99): ἤξει δ' εἰς Ἀσίην πλοῦτος μέγας, ὃν ποτε Ῥώμῃ / αὐτὴ σὺλῆσασα πολυκτέανον κατὰ δῶμα / θήκατο· καὶ δις ἔπειτα τοσαῦτα καὶ ἄλλ' ἀποδώσει / εἰς Ἀσίην, τότε δ' ἔσται ὑπέρκτησις πολέμοιο.

64. Ζώσιμος, II.30. Σωζομενός, II.3.2. *Ελληνική Ανθολογία* XIV.115.

65. A. Alföldi, On the Foundation of Constantinople: a Few Notes, *JRS* 37 (1947) 11.

66. *Historia Augusta*, Ἀλέξανδρος Σεβήρος, XXXI. 4-5.

67. G. Downey, Justinian as Achilles, *Trans. and Proc. of the Amer. Philol. Assoc.* 71 (1940) 68-77.

68. Ζώσιμος V.6.

69. Βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Ο κύκλος της ζωής του Αχιλλέα σε πήλινους υστερορωμαϊκούς δίσκους: Τα θραύσματα της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, σ. 273-281.

σμήματά τους. Είναι άξια θαυμασμού για την εξαιρετική τεχνική της κατασκευής τους. Ενσωματώνονται στο χριστιανικό κόσμο, είτε μεταφέροντας τον γλυπτό τους διάκοσμο στην πρωτεύουσα, είτε μετατρέποντάς τα σε χριστιανικούς ναούς. Αποτελούν τα μέσα με τα οποία αποκαλύπτεται το μέλλον. Αναγνωρίζονται σαν εθνικά σύμβολα, κυρίως σε εποχή εθνικών κρίσεων. Τέλος χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα σε έντεχνα λογοτεχνικά σχήματα, ώστε να εξαρθεί ο βαθύς συμβολισμός τους. Η συμβολική τους σημασία τοποθετείται στο επίπεδο της εθνικής ιστορίας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο ιστορικός έγραφε από τη σκοπιά της Κωνσταντινούπολης⁷⁰. Τα μνημεία δεν ήταν μόνο συνδεδεμένα με την τοπική ιστορία, αλλά προάγονται σε σύμβολα εθνικά, προβάλλουν την εθνική ιστορία και δικαιολογούν τις αυτοκρατορικές επιχειρήσεις της *reconquista*. Η σύνθεση του Προκόπιου και ο χειρισμός του θέματος είναι αξιοθαύμαστα. Η αναφορά στα λαμπρά μνημεία του γένους ανακαλεί αναμνήσεις φορτισμένες με εθνικό συναισθηματισμό. Ο χειρισμός του θέματος από τον ιστορικό επιβεβαιώνει και ενίσχυε τις αξίες του αναγνώστη του έκτου αιώνα.

Η αναγνώριση της πολλαπλής διάστασης της σημασίας των μνημείων έχει ήδη συζητηθεί στη βιβλιογραφία, ενώ ο βαθύς συμβολισμός τους στο πλαίσιο μιας λογοτεχνικής τεχνικής μόλις έχει αρχίσει να ανιχνεύεται⁷¹. Η τεχνική του Προκόπιου να αναπτύξει το θέμα των μνημείων σταδιακά και σε μία αλυσίδα αναφορών στη σχέση Τροίας-Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, με την οποία υπογραμμίζεται το μεγαλείο του πολέμου του Ιουστινιανού, κορυφώνεται στο όγδοο βιβλίο, όπου αναμένεται από τον αναγνώστη να κατανοήσει βαθύτερα τις αιτίες, αλλά και την έκβαση του πολέμου. Στην τεχνική αυτή αναγνωρίζουμε εύκολα την επίδραση του Θουκυδίδη⁷². Στη λογοτεχνία της πρωτοβυζαντινής εποχής, άλλωστε, η χρήση τόπων και αναφορών σε άλλα κείμενα εξυπηρετούσε μία καλυμμένη παρουσίαση θέσεων και μηνυμάτων⁷³. Κάτω από το φως αυτής της ανάλυσης γίνεται φανερό ότι ο Προκόπιος δεν παρατηρούσε τα αρχαία μνημεία απλά με τουριστικό ενδιαφέρον, και ότι, αντίθετα με παλαιότερα συμπεράσμα-

70. Βλ., π.χ., A. S. Kozlov, Komit Marcellini o pozdneanticinom gorode, στο *Vizantia i srednevekovi Krim*, Barnaul 1992, σ. 46-55.

71. Βλ. Helen G. Saradi, Perceptions and Literary Interpretations of Statues and the Image of Constantinople, *Βυζαντινά* 20 (2000) 37-77.

72. H. J. Diesner, Eine Thukydides-Parallele bei Prokop, *Rhein. Mus.* 114 (1971) 93-94. F. Bornmann, Motivi tucididei in Prokopio, *Atene e Roma* 19 (1974) 138-150.

73. Βλ., π.χ., J. A. S. Evans, The Attitudes of the Secular Historians of the Age of Justinian towards the Classical Past, *Traditio* 32 (1976) 353-358, κυρίως σ. 357-358. R. Scott, The Classical Tradition in Byzantine Historiography, στο *Byzantium and the Classical Tradition*, εκδ. Margaret Mullett και R. Scott, Birmingham 1981, σ. 72-73. E. L. Fortin, Christianity and Hellenism in Basil the Great's Address Ad Adulescentes, στο *Neoplatonism and Early Christianity: Essays in Honour of A. H. Armstrong*, εκδ. H. J. Blumenthal και R. A. Markus, London 1981, σ. 189-203 (νέα έκδ. στο E. L. Fortin, *The Birth of Philosophic Christianity: Studies in Early Christian and Medieval Thought*, εκδ. J. B. Benestad, Lanham-London 1996, σ. 137-151).

τα⁷⁴, τον απασχόλησε η σχέση της Παλαιάς Ρώμης με τη Νέα και η *translatio imperii*, την οποία εξύψωσε σε ένα ελκυστικό λογοτεχνικό σχήμα μέσω του συμβολισμού των μνημείων.

Πανεπιστήμιο Πατρών

74. Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London 1985, σ. 204 σημ. 121: «We imagine Procopius as a tourist - an image of the Palladium was still on view in the temple of Fortuna “even in my day”, in front of the Egyptian - looking Athena which also attracts his attention... “the Byzantines however say that the Emperor Constantine buried this statue in the Forum named after him”... These are not the words of one who had thought deeply about the notion of *translatio imperii*».

Erich Schilbach

... FOLGTE DEM WORTE DES ERLÖSERS EIN SYMPHONISCHES FRÖSCHEQUAKEN

Naturerfahrung, Naturgefühl, Naturerkenntnis in einer Umbruchszeit

Noch ist der letzte Schnee bei uns im Alpenvorland nicht dahingeschmolzen, da stellen naturbewußte Zeitgenossen an den Straßenrändern grüne Zäune auf, damit die zu den noch vorhandenen Tümpeln wandernden noch vorhandenen Frösche und Kröten nicht zum Opfer vorbeirasender Autos werden. Die Sorge um den Erhalt einer menschenfreundlichen Natur erinnerte mich an eine Szene mit Fröschen in dem Enkomion auf Theophanes den Bekenner, die das Naturverhältnis der Menschen in Byzanz beleuchtet, und zugleich an einen sehr schönen Abend vor wenigen Jahren mit Professor Karayannopoulos, als wir auf der Chalkidike am Meer saßen und die Sonne über Wasser und Bergen im Westen langsam dem Horizont entgegenging und wir über die Veränderungen der Lebensbedingungen und eben auch über die Beziehungen Mensch - Natur in Byzanz sprachen. Die folgenden Seiten mögen das begonnene Gespräch fortsetzen und ein Dank an meinen Lehrer sein.

Beschränken möchte ich das Gespräch auf die nicht nur für die Existenz von Byzanz, sondern auch an Quellen «dunklen» Jahrhunderte zwischen dem 7. und dem beginnenden 10. Jahrhundert¹, als das byzantinische Reich unter dem Druck der Awaren und Slawen und der Araber im wesentlichen auf Konstantinopel und sein Umfeld, auf gefährdete Gebiete in West- und Mittelkleinasien und Außenposten in Unteritalien-Sizilien und auf der Krim geschrumpft war. Die letzte Glanzzeit der Spätantike unter Justinian war bereits Geschichte, noch konnte man an der Wende zum 10. Jahrhundert die hohe Zeit von Byzanz unter den späteren Make-

1. Im Folgenden verwendete Abkürzungen: *A.B.* = *Analecta Bollandiana*; *DOP* = *Dumbarton Oaks Papers*; *CFHB* = *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*; *ODB* = A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 3 vols., New York - Oxford 1991; *PG* = J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*. Series Graeca; *VNN* = *Vita + Heiligenname*. —Die für das Thema relevante Untersuchung von S. I. Mpalatsoukas, *Oi áγιοι και τὸ φυσικὸ περιβάλλον*, Thessalonike 1996, konnte leider nicht mehr berücksichtigt werden.

donenkaisern, unter den Angeloi und Komnenen nicht errahnen. Auch für das Naturverständnis in Byzanz bedeuten diese Jahrhunderte einen Umbruch.

«Als der Seelige sich einmal wegen eines kleinen Leidens in ein Thermalbad begab», so berichtet der spätere Patriarch Methodios über Theophanes den Bekenner, «war der Ort, wo man sich aufhielt, voller Frösche, da es dort feucht war. Ihr Lärm belästigte und verärgerte die Besucher, weil sie die wohltuende Ruhe mit ihrem lauten Quaken erfüllten und störten. Da faßte sich schließlich einer der Begleiter des Heiligen ein Herz; er ging, ohne daß man ihn aufgefordert hatte, zu der Wasserstelle und rief dort stehend den Quakenden zu: "Der Mönch hat gesagt: Schluß jetzt! Laßt das Quaken!" Die Frösche, die das Gehörte² mit dem Gefühl besser begriffen als Menschen ohne Verstand, zeigten alsbald wie befohlen ihren Gehorsam durch Schweigen, weil sie dies als einen Auftrag göttlichen Wohlwollens und als ein Zeichen der Ehrfurcht gegenüber dem Heiligen betrachteten. Jene, die von Natur aus quaken, haben Hören nie zur Eigenschaft. Was sie also von Natur aus nicht hatten, erfaßten sie gefühlsmäßig, was ihrem Charakter nicht entsprach, machten sie sich zu eigen. Indem sie Sprechen in Hören verwandelten, gehorchten sie und redeten schweigend. Uns, die wir später davon hören sollten, wollten sie damit, wie mir scheint, empfehlen, denjenigen, der ihnen den "Drohbefehl"³ erteilt hatte, selbst und hinter ihm den Vater zu erkennen und zu verehren, und uns belehren, nicht an seinen Worten zu rütteln. Nachdem dies nun geschehen und sie zwei Tage ruhig geblieben waren, sagte der selbsternannte "Dramaturg" zum Gerechten: "Gott sei Dank, Vater, die Tiere, die sich im Teich tummeln, haben endlich Ruhe gegeben". Und als jener fragte: "Ja und warum sind sie verstummt?" berichtete sein aufrechter Gefährte alles und verheimlichte nichts, weil er zu Recht meinte, dem zuvor in guter Absicht vollbrachten Diebstahl nicht noch einen zweiten unnötigen hinzufügen zu dürfen. Als der Gottesknecht erfuhr, wie jener durch "Bedrohung" in seinem Namen die Tiere zur Ruhe zwang, tadelte er ihn väterlich und verurteilte warnend das Vorgefallene. Dann schickte er ihn, die "Bedrohung" so wie gebunden wieder zu lösen, wobei er erläuterte, daß man, selbst wenn es möglich ist, keinesfalls das, was durch die

2. Hier beginnt rhetorisch ein Wortspiel um die Doppelbedeutung des Wortes ἀκούω = «hören» und «gehören».

3. ἐπιτιμῶν = jd. der mit göttlicher Gewalt straft; im weiteren Text außerdem das Verb ἐπιτιμάω; hierbei ist auch magisches Handeln gemeint, da in diesem Zusammenhang die Begriffe δέω = binden und λύω = lösen gebraucht werden.

Natur geschenkt wurde, willkürlich verändern darf⁴. Als derjenige, der zuvor die bindende "Bedrohung" ausgesprochen hatte, nun die Erlösung brachte, folgte dem Wort des Erlösers sofort ein symphonisches Fröschequaken, als ob sie dies sozusagen erwartet oder vorausgesehen und sich darauf leidenschaftlich vorbereitet hätten»⁵.

Diese mit Witz und Humor erzählte Anekdote aus dem Leben des Heiligen läßt ein bestimmtes Naturverständnis des Hagiographen Methodios erkennen. Zunächst einmal die Naturerfahrung, daß es Frösche und zwar viele Frösche in Teichen gibt, die zu einer bestimmten Jahreszeit quaken. Die Menschen fühlen sich durch das Quaken, das die wohltuende Ruhe stört, belästigt. Aus der Naturerfahrung ergibt sich aber die Erkenntnis, daß das unangenehme Quaken nicht Bosheit sondern Naturgesetz ist, und es folgt die Einsicht, daß der Mensch nicht willkürlich das Naturgeschehen verändern darf, weil er damit in Gottes wohl geordnete Schöpfung eingreifen würde. Es gibt natürlich genügend Berichte, wo Heilige immer wieder Naturabläufe beeinflussen und Naturgesetze außer Kraft setzen, das gehört geradezu zu ihrer normalen Wundertätigkeit. Betont wird dabei freilich, daß der Heilige die Wunder nur durch Gottes Hilfe und Erbarmen bewirkt oder aber, um die Dämonen als Widersacher Gottes und der Menschen in die Schranken zu weisen. So fügt Methodios seiner Anekdote belehrend hinzu:

«Aus dem Gesagten ist zu erkennen und zu verstehen, daß dies alles keineswegs der Glauben an den "Dramaturgen" und seine "Bedrohung" sondern die Kraft Gottes im Heiligen bewirkt hat, mag auch vordergründig unzweifelhaft richtig sein, daß es die Ausrufung seines Namens und der Glaube der Tiere an ihn war. Bei Tieren nämlich wie bei Dämonen zeigt sich, wie ich meine, gleichermaßen die "bedrohende" Macht und unmittelbare Wirksamkeit Gottes, wenn der ihn Verehrende erhört wird. Denn die Unbewußtheit bei diesen entspricht bei jenen nicht minder der Ruchlosigkeit⁶. Was nämlich bei den Dämonen als feindselig böse erscheint, das ist den wenig gehorsamen Tieren von der Natur gegeben. Wenn man tiefer forscht, so existiert die Natur unabhängig von einem bösen Willen stabiler und schwer veränderbar. Die durch Fürbitte der Heiligen wirkende göttli-

4. τὸ τῇ φύσει χαρισθὲν αὐτεξουσίᾳ οὐ χρεὶ, καὶ ἐνισχύει, ὑπαμείβειν τινὰ ἀναγκαστικώτατα.

5. VTheophConf. (verfaßt von M. zwischen 818-843): B. Latyšev (ed.), *Methodii patriarchae Constantinopolitani Vita S. Theophanis confessoris e codice Mosquensi No. 159*, Записки Российской Академии Наук, Ser. VIII, Bd. 13.4, Petrograd 1918, 22.15-23.11 [Datierung: ibid. S. VII f.; H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. (Handb. d. Altertumswiss. XII.2.1), München 1959, S. 497].

6. Hier die beiden Begriffe ἀνασθησία und ἀνασχυνία.

che Kraft unterwirft und unterdrückt nämlich nicht diejenigen, die in ihrer Natur sondern die in ihrem Willen das Böse haben, damit sie alsbald auch gegen ihren Willen den um Hilfe Bittenden weichen. Diejenigen aber, die gegen ihre Natur Wohltaten tun und bewirken, gehorchen der höchsten Macht, die damit aus Gnade ein gewissermaßen unschuldiges Geschenk gewährt. Sie unterdrückt also nicht naturwidrig die wohlgeordnete Natur. So betrachtet ist die "Bedrohung" der Frösche durch den gottesfürchtigen Mann erfolgreicher gewesen als die Bedrohung der Dämonen und das Schweigen der einen größer als das Verstummen der Unflätigkeiten der anderen»⁷.

Außer dieser im 2. Viertel des 9. Jahrhunderts verfaßten Schrift des späteren Patriarchen Methodios gibt es aus den "dunklen" Jahrhunderten keine andere, soweit mir bekannt, die sich so ausführlich mit dem Verhältnis von Mensch, Natur und Gott beschäftigt⁸. Man kommt beim Studium von vielen hundert Seiten der Historiker und der Heiligenviten zu dem

7. VTheophConf. 23.12-29. - Vgl. zur Dämonologie P. Perdrizet, *Negotium perambulans in tenebris. Études de démonologie gréco-orientale*, Straßbourg 1922; A. Delatte - Ch. Jossierand, *Contribution à l'étude de la démonologie byzantine, Annuaire de l'Institut de philol. et d'hist. orientales* 2 (1934) 207-232; J. Chryssavgis, *The Monk and the Demon. A Study of Demonology in Early Medieval Literature*, *Nicolaus* n. s. 13 (1986) 265-279; G. J. M. Bartelink (éd.), *Athanase d'Alexandrie: Vie d'Antoine*, (Sources chrét. 400), Paris 1994, S. 54-56; C. Mango, *Diabolus Byzantinus*, *DOP* 46 (1992) 215-223 (der S. 219 darauf hinweist, daß «demons remain entrenched in the countryside much more than they are in cities»). — Eine Interpretation der Froschgeschichte in dem Sinn, daß sie auch als ein versteckter symbolischer Angriff gegen die Ikonoklasten gerichtet sein könnte (erfolgreiches Wirken von Theophanes' Begleiter gegen harmlose Dinge wie das Quaken der Frösche anstelle von Erfolgen im Kampfe gegen Unflätigkeiten der Dämonen = ikonoklastische Äußerungen Konstantins VI. und anderer Bilderfeinde) dürfte vom Verfasser Methodios wohl nicht beabsichtigt gewesen sein, da die Geschichte eingefügt ist in das Geschehen unter der bilderfreundlichen Kaiserin Eirene.

8. Noch an anderer Stelle kommt Methodios darauf zurück, daß der Mensch nicht willkürlich auf das Naturgeschehen, hier ein Unwetter, einwirken darf, sondern dies nur mit Gottes Hilfe erlaubt ist: *ibid.* 5.18 ff. Bereits in dem anonymen Roman der hl. Thekla aus dem 5. Jh. wird der Gedanke formuliert, daß die Natur ihren eigenen Gesetzen folgt und es Gott allein erlaubt ist einzugreifen (τὰ μὲν γὰρ θηρία, θηρία τέ ἐστι πάντοτε, καὶ ἔχει φύσεως ὡς ἔχει· Θεοῦ δὲ λοιπὸν ἐστὶ τὸ μετασκευάζειν): G. Dagron (éd.), *Vie et miracles de Sainte Thècle*, (Subs. hagiogr. 62), Bruxelles 1978, S. 246.30 ff. - Zum Naturverständnis der Kirchenväter: D. S. Wallace-Hadrill, *The Greek Patristic View of Nature*, Manchester / New York 1968, S. 101 ff. - Die aus verschiedenen Elementen entstandene fiktive Vita des Andreas Salos des Presbyters Nikephoros mit ihren ausführlichen naturkundlichen Erläuterungen auf christlicher Grundlage über die Entstehung von Regen, Blitz und Schnee stammt in ihrer letzten Bearbeitung erst aus der 2. H. des 10. Jh.: VAndrSal.: PG 111 col. 813A ff. = L. Rydén (ed.), *The Life of St Andrew the Fool*, 2 Bde, (Acta Univers. Upsal. Studia Byzant. Upsaliensia 4.1-2), Uppsala 1995, Bd. II Z. 3110 ff. Vgl. zur Datierung und Komposition *ibid.* Bd. I, S. 51-56 und Ders., *The Date of the Life of Andreas Salos*, *DOP* 32 (1978) 132-136, 154-156; Cl. Ludwig, *Sonderformen byzantinischer Hagiographie und ihr literarisches Vorbild*, (Berliner Byz. Studien 3), Frankfurt / M. 1997, S. 283 ff.

Ergebnis, daß die Natur nur beiläufiges Interesse findet und ihre Darstellung sich zumeist auf das für die Situationsbeschreibung im Sinne des diktatorischen Zwecks der Schrift unbedingt Notwendige beschränkt. Oft ist es nicht einmal eine konkrete Naturbeschreibung, sondern die metaphorische Übertragung einer vom Verfasser so oder so erlebten oder nachvollziehbaren Naturerfahrung auf einen anderen Inhalt⁹. Trotz der Dürftigkeit der Quellen, deren Ursachen weiter unten angesprochen werden sollen, läßt sich mosaikartig ein Bild zusammensetzen, wie die Natur den Menschen begegnete und wie sie sie in dieser Zeit erlebten. Dabei beziehen wir auch Quellen am Rande des behandelten Zeitraums in die Untersuchung mit ein, wie die an Informationen reichhaltige Vita des Theodoros von Sykeon aus der Zeit kurz vor den Arabereinfällen oder die Vita des Andreas Salos in ihrer Endfassung aus der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts. Außerdem muß man sich sehr bewußt sein, daß das Naturbild aufgrund der Quellenlage wesentlich durch die Sichtweise kirchlich-monastisch geprägter Autoren bestimmt ist, zu denen auch die Historiker Theophanes und Nikephoros Patriarches zählen¹⁰. Dennoch lassen sich, da die Autoren selbst aus verschiedenen sozialen Schichten stammen und in engem Kontakt mit diesen standen, allgemeinere Aussagen treffen.

Die meisten Menschen in Byzanz machten ihre Naturerfahrungen in einer bäuerlichen Umwelt¹¹, aus der Sicht der Hagiographie vor allem in der bäuerlichen Welt des Mönchs und seines Klosters. Über die sich immer wiederholenden Abläufe des bäuerlichen Alltags wird selten direkt berichtet, warum auch? Niketas von Amneia mit der Vita über seinen Großvater Philaretos ist da schon fast eine Ausnahme, wenn er dessen schöne Guts-höfe mit ihrem vielen Vieh und den von den Bergen rinnenden, zum Bewässern geeigneten Bächen knapp, aber doch anschaulich beschreibt,

9. Ohne hier auf die Interpretationsprobleme der mit den Mitteln überlieferter Rhetorik gestalteten byzantinischen Literatur im einzelnen einzugehen — dazu vergleiche man die einschlägige Literatur —, ist der Hinweis von H. Maguire, *Originality in Byzantine Art Criticism*, in: A. R. Littlewood (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art, and Music*, Oxford 1995, S. 104 über die hinter der Metapher, dem Vergleich und der Ekphrasis stehende objektive und subjektive Realität auch für unser Thema fruchtbar zu nutzen: «Byzantine writers did not use the conventions of ekphrasis blindly, but they attempted to match them to what they saw. Secondly, we can see that they used the ancient formulae not as precise descriptions, but as conventions of speech, to convey an impression or an idea».

10. Vgl. H.-G. Beck, Die byzantinische «Mönchschronik», in: *Speculum Historiale*, Freiburg 1965, S. 188-197 (= Ders., *Ideen und Realitäten in Byzanz*, London 1972, Nr. XVI).

11. Vgl. hierzu A. P. Rudakov, *Очерки византийский культуры по данным греческой агнографии*, Moskau 1917; Ph. Koukoules, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Bd. V, Athen 1952, S. 245 ff.; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, (Byzantina Sorbonensia 10), Paris 1992, S. 25-134.

oder in einer Art Ekphrasis dessen mühevollen Tätigkeit des Pflügens mit dem Ochsenpaar, auch die Schwierigkeiten des Bauern, wenn einer der beiden Ochsen eingeht und er sich einen zweiten zum Pflügen ausleihen muß. In unserem Fall zwar als schlitzohrige Ausrede gedacht, so ist es doch ländliche Wirklichkeit, wenn der Bauer in der Mittagshitze ermüdet die Ochsen aus dem Joch spannt, damit sie grasen, und selbst ein Mittags-schläfchen hält¹².

Häufiger spiegelt sich, wie gesagt, das alltägliche bäuerliche Leben in der ländlichen Natur in metaphorischen, oft aus der Bibel übernommenen Bildern, wie in dem von der Getreideernte und des Trennens von Spreu und Korn beim Worfeln auf der Tenne als Metapher für das Wirken des Heiligen gegen häretische Anschauungen¹³. Pflügen und reiche Früchte tragen ist Metapher für die erzieherischen Erfolge eines Lehrers bei einem anderen Heiligen¹⁴, ebenso wie ein gut wachsendes und schwere Frucht tragendes Weinfeld zu der erfolgreichen Entwicklung einer Mönchs-gemeinschaft durch den Heiligen in Beziehung gesetzt wird¹⁵. Die Bilderfreunde, deren Verfolgung endlich ein Ende hat, werden mit von ihren Fesseln befreiten herumspringenden Kälbern verglichen¹⁶. Für das gemeinsame Ringen zweier Mönche auf ihrem Weg zu Gott findet sich das Bild des einen Wagen ziehenden Pferdegespanns¹⁷. Da den Hagiographen die Imkerei vertraut war¹⁸, findet die Metapher der fleißig Honig sammelnden Biene auch in ihren Texten Anwendung für das Aufnehmen des göttlichen Wortes in sich¹⁹ oder das erfolgreiche Streben nach Tugend²⁰ oder das

12. VPhilaret (verfaßt ca. 821/22): M.-H. Fourmy / M. Leroy, *La vie de S. Philarète, Byzantion* 9 (1934) 113.6 ff., 117.18 ff., 30 ff., 121.15 ff. (Datierung ibid. 96 ff.).

13. Matth. 3.12; VGregDecapol. (verfaßt von Ignatios Diakonos 855 ... 870): F. Dvorník, *La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, (Travaux publ. par l'Inst. d'études slaves 5), Paris 1926, S. 69.8 ff. = G. Makris (Hrsg.), *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, (Byz. Archiv 17), Stuttgart 1997, cap. 73 (Datierung ibid. 28-29). Vgl. Matth. 13.36 ff.

14. Prov. 12.11; VNicolStud. (anonym, verfaßt 915 ... 930): *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Νικολάου ἡγουμένου τῆς εὐλαγεστάτης μονῆς τῶν Στουδίου*, PG 105, col. 872B (Datierung: ODB 1471).

15. Ibid. col. 877B. - Zu den verschiedenen Bedeutungen der Wein-Metapher in der Bibel und frühbyzantinischen Kunst: H. Maguire, *Earth and Ocean. The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, (Monographs on the Fine Arts Sponsored by The College Art Assoc. of America 43), University Park - London 1987, S. 9-10, 32, 35 f., 37 f.

16. Ibid. col. 889C.

17. VPetrAtr. (Verfasser Mönch Sabas kurz nach 847): V. Laurent (éd.), *La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa († 837)*, (Subs. hagiogr. 29), Bruxelles 1956, cap. 69.

18. Zu ihrer wirtschaftlichen Bedeutung: Koukoules, *Βίος* V (wie A. 11) 296-309; A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge - New York 1989, S. 157 f.; M. Kaplan, *Hommes* (wie A. 11) 38.

19. VNicephMed. (anonym, verfaßt zwischen 824 .. 837): F. Halkin (éd.), *La vie de Saint*

Sammeln einer Mönchsgemeinschaft um den Heiligen²¹.

Ein anderer Bereich des ländlichen Lebens ist die Weidewirtschaft, die in Innerkleinasien seit jeher stark entwickelt, in den "dunklen" Jahrhunderten aber wegen der durch ständige Feindeinfälle und Plünderungen in weiten Landstrichen bedingten Aufgabe des ortsgebundenen Ackerbaus auch andernorts zusätzliche Bedeutung gewonnen hatte²². Das Alltagsleben des Hirten mit seinen Tieren findet sich in den Texten ebenso selten wie das des Bauern beschrieben. Am ehesten spiegelt es sich noch in der biblischen Metapher des "Guten Hirten", der über seiner Herde wacht. So wenn der die Einwohner seiner Stadt Amastris verteidigende und damit Christus nachahmende Bischof als "guter Hirte" bezeichnet wird²³, oder wenn das Bild der Wölfe, die darauf lauern, daß sich der Hirte von den Schafen entfernt, auf eine Situation mit Patriarch Tarasios übertragen wird, der jemandem in der Kirche Asyl gewährt, während die kaiserlichen Soldaten schon versteckt darauf warten, ungehindert den Asylsuchenden verhaften zu können²⁴. Anschaulich sind auch die Bilder von dem Nebel über Hirt und Herde —eine in den Gebirgen Kleinasiens wohl nicht seltene Erfahrung—, so daß Wölfe und Diebe ohne Furcht die Schafe rauben können, als Metapher für die Gefährdung der Bilderfreunde durch die Ikonoklasten²⁵ oder des seine Schafe mit Piffen sammelnden Hirten als Vergleich für die sich um den Heiligen scharende Mönchsgemeinde²⁶.

Vielfältigen Niederschlag finden die Erfahrungen der Menschen mit

Nicéphore, fondateur de Médikion en Bithynie († 813), A.B. 78 (1960) cap. 8.3 ff. (Datierung ibid. 398).

20. VTheodSyc. (verfaßt vom Mönch Georgios 2. Viertel 7. Jh.): A.-J. Festugière (éd.), *Vie de Théodore de Sykéon*, (Subs. hagiogr. 48), Bruxelles 1970, cap. 14.6 f. (Datierung ibid. V); VStephJun. (Verfasser Diakon Stephanos 807 oder 809): *Vita Sancti Stephani junioris, monachi et martyris*, PG 100, col. 1097 B = M.-F. Auzépy (éd.), *La vie d'Étienne le jeune par Étienne le diacre*, (Birmingham Byz. and Ottoman Monographs 3). Aldershot, Hampsh. - Brookfield, Verm. 1996, S. 109.23 ff. (Datierung ibid. 8 f.); VEustratAug. (anonym, verfaßt Ende 9. / Anf. 10. Jh.): A. Papadopoulos-Kerameus, Βίος καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου, ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Αὐγάρου, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας IV, Petrograd 1897, S. 376.9 ff. (Datierung ibid. 368.11 f. und Beck, Kirche —wie A. 5— 209).

21. VTheophConf. (wie A. 5) 19.6 ff.

22. Vgl. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Rev. ed., Cambridge 1997, S. 155 ff.

23. VGeorgAm. (verfaßt von Ignatios Diakonos?, nach 845): V. G. Vasil'evskij, Житія свв. Георгія Амастрідскаго и Стефана Сурожскаго, in: Ders., Труды В. Г. Васильевского III, Petrograd 1915, 43.15-17 (Datierung: ODB 837).

24. VTaras. (verfaßt von Ignatios Diakonos kurz nach 828/29): I. A. Heikel (ed.), *Ignatius Diaconus, Vita Tarasii archiepiscopi Constantinopolitani*, (Acta Soc. Scient. Fennicae 17). Helsingfors 1891, S. 407.37 f. (Datierung: ibid. 392).

25. VStephJun. (wie A. 20) PG 100 col. 1117A f. = Auzépy 124.25-27.

26. Ibid. PG 100 col. 1148A = Auzépy 147.19 ff.

Nutztieren und wilden Tieren, allerdings meist nur, wenn damit die Wundertätigkeit des Heiligen bzw. Gottes aufgezeigt werden soll. Daß scharfe Hirtenhunde die Herden rundherum bewachen, die sich schon von weitem auf nahende Fremdlinge stürzen, findet der Hagiograph nur deshalb mitteilenswert, weil sie beim Anblick des Heiligen sanftmütig werden²⁷. Die in Kleinasien besonders als Reittiere für das Militär gezogenen Pferde²⁸ können verloren gehen, wenn sie aus der Weide ausbrechen²⁹ oder in eine Schlucht stürzen³⁰. Nicht alltäglich, aber doch wohl auch lebensnah dürfte es sein, wenn der Ziegenbock einer Wildziegenherde —hier natürlich mit Unterstützung des Heiligen— eingefangen und mit ihm die Wildziegen angelockt und gefangen werden können³¹. Manchmal gab es Schwierigkeiten, wenn der Kuh ihr frisch geborenes Kalb genommen werden sollte³² oder der Ochse schnaubend und den Kopf hin- und herschüttelnd sich weigerte, ins Joch gespannt zu werden³³. Eine besondere Behandlung widerspenstiger Ochsen schildert folgende Anekdote: Ein lahmer Kirchen-sänger wird von seiner Frau auf einem Ochsenkarren zum hl. Theodor von Sykeon gebracht und unterwegs von jemandem, der dem Heiligen böse gesonnen ist, angehalten und zum Umkehren aufgefordert. Der Kranke auf dem Karren schreit dem Bösewicht zu: «Potz Blitz! Mach dich aus dem Staub!» Der denkt aber nicht dran und versperrt den Weg. Der Kranke zu seiner Frau: «Auf geht's, vorwärts, Alte, bleib nicht stehen!» Mit großer Mühe wendet sich dann der Lahme, greift einen Ochsen Schwanz mit den Händen, beißt mit den Zähnen hinein und von Schmerz getrieben setzt sich der Ochse in Bewegung, der Bösewicht muß vor den Tieren beiseite springen und der Karren rollt schnell von dannen³⁴.

Das Vieh will natürlich mit Futter versorgt sein, und so wird Heu für die Winterzeit in großen Haufen draußen gelagert, wobei es schon gesche-

27. VIoanMon. (Verfasser Sabas 3. Viertel 9. Jh.): *Vita S. Ioannicii, Acta Sanctorum, Nov. II* (1894) 362C, 379B (Datierung: Beck, Kirche —wie A. 5— 558).

28. Vgl. Haldon, Byzantium (wie A. 22) 156 f. - Philaretos besaß im 8. Jh. nach Auskunft seines Enkels in Paphlagonien an die 900 Pferde und Maultiere: VPhilaret (wie A. 12) 113.

29. VEuthymJun. (Verfasser Basileios v. Thessalonike, Anf. 10. Jh.): *L. Petit, Vie et office de Saint Euthyme le jeune, Rev. de l'Orient Chrét.* 8 (1903) 173.24 ff. (Datierung: *ibid.* 158 ff.; Beck, Kirche —wie A. 5— 564).

30. VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 20.20 ff. - Ein ähnliches Unglück wird im letzten Augenblick bei einem Kind verhindert: VIoanMon. (wie A. 27) 352C-353A.

31. VIoanMon. 345. - In Brief 10 von Basileios d. Gr. im 4. Jh. findet sich eine ähnliche Beschreibung, wie mit einer gefangenen Taube der ganze übrige Taubenschwarm eingefangen wird: Y. Courtonne (éd.), *Saint Basile, Lettres*, (Budé), Bd. I, Paris 1957, S. 40.

32. VTheophConf. (wie A. 5) 24.1 ff.

33. VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 98; ähnlich cap. 99 mit Maultier.

34. *Ibid.* cap. 156.26 ff.

hen kann, daß es von allein oder durch Unachtsamkeit, hier durch kampierende Soldaten, in Brand gerät³⁵.

Methodios wies in seiner Froscherzählung darauf hin, daß Tiere ihren natürlichen Eigenschaften folgen und sich nur durch Gottes «Wohltat» anders gegenüber dem Menschen verhalten. Dasselbe gilt aus Sicht der Hagiographen natürlich generell für Heilige, daß ihnen, weil sie «dem Ebenbilde» Gottes gleichen, in Anlehnung an Genesis 1.26 «die Tiere und sogar die Elemente» untertan sind und gehorchen³⁶. Deshalb, so berichtet Stephanos Diakonos, konnte der fromme Mönch Johannes einen Hund abrichten, seine Aufträge zu verstehen und Kurierbotendienste zwischen Eremitenklause und Äbtissin des Klosters zu erledigen³⁷. Dieselbe Begründung, daß die Tiere dem Menschen als dem Ebenbilde Gottes unterstellt sind, hat auch der anonyme Verfasser der *Vita Antonios'* des Jüngeren für das menschenfreundliche Verhalten von Tieren: «... zu seinem Trost kam ein Fuchs, setzte sich zu seinen Füßen und ließ sich zahm und freundlich von ihm füttern. Auch ein Vogel flog herbei, setzte sich auf seine Hand und flog erst wieder fort, als er eine Nuß gegessen hatte»³⁸. Anders als in der *Vita Theophanes'* des Bekenners, wo dessen Begleiter ohne Auftrag des Heiligen den Fröschen Befehle erteilt, sie «bedroht», wird in der *Vita* des Petros von Atroa ein Mönch beauftragt, einem regelmäßig vorbeistreichenden wilden Fuchs den Befehl zu erteilen: «Der Alte sagt dir: nimm das Zicklein und bring es in seinen Pferch zurück!» Denn das Zicklein war beim Grasen eingeschlafen, die Ziegenherde weitergezogen und es hatte bei Sonnenuntergang angefangen klagend zu meckern. Nach drei Tagen wird die Rückkehr des Zickleins im Pferch bestätigt³⁹. Die Furcht vor Raubtieren, die oft bis nahe an die Städte und in die Ortschaften kamen⁴⁰,

35. Einmal auf dem Land, einmal in Konstantinopel selbst: VTheodStud. (verfaßt von einem Mönch Michael kurz nach 855): Michael Monachos, *Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου μονῆς τῶν Στουδίου*, PG 99, col. 213B-216A (Verfasser und Datierung: Beck, Kirche — wie A. 5— 504).

36. Vgl. zum Verhältnis Tier - Mensch allgemein J. Bernhart, *Heilige und Tiere*, 2. Aufl. Weissenhorn 1997, S. 21-39.

37. VStephJun. (wie A. 20) PG 1092C-1093A = Auzéry cap. 14: *εἰ φυλάσσοι τις τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, οὐ μόνον τὰ ἄγρια ζῶα τῷ τοιούτῳ ὑποτάσσεται ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα*.

38. VAntonJun. (Verfasser anonym, Ende 9. Jh.): A. Papadopoulos-Kerameus, *Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ νέου*, (Συλλογὴ παλαιστίνης καὶ συριακῆς ἀγιολογίας = Сборникъ палестинской и сирійской агиологiи), St. Pétersbourg 1907, S. 212.17-28.

39. (Wie A. 17) cap. 7.

40. VSymStylJun. (Datierung Ende 6. Jh.): P.v. d. Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le jeune (521-592)*, Bd. I: Introduction et texte grec. (Subs. hagiogr. 32), Paris 1962, cap. 52, 68 (in der Nähe Antiocheias); VCyrlPhil. (Datierung 1. H.12. Jh.): É. Sargologos (éd.), *La vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (†1119)*. (Subs. hagiogr. 39), Bruxelles 1964, cap. 19.1 (Bären in der Nähe Konstantinopels); VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 159.28 ff. (Kind von Wolf

wird in den Heiligengeschichten gelegentlich durch das Wunschbild eines friedlichen, paradiesischen Miteinanders von Mensch und Tier ersetzt. So berichtet der Hagiograph Sabas, ein riesiger Bär sei aus dem Wald zu den gerade essenden Mönchen und ihrem Abt gekommen und habe sie erschreckt. Der Heilige habe sie beruhigt mit den Worten: «Wer Gott fürchtet, braucht Tiere nicht zu fürchten: denn vor ihm als Gottes Ebenbild werden sie sanft und zahm». Er habe den Bär herangewinkt, ihm zu essen gegeben und ihn wieder in den Wald geschickt. Den Anwesenden habe er daraufhin erklärt: «Die Tiere brauchten nach ihrer Erschaffung das Ebenbild Gottes, also den Menschen nicht zu fürchten. Aber nachdem wir uns nicht an das Gebot Gottes hielten und es auch jetzt noch ständig übertreten, fürchten wir nun umgekehrt die Tiere. Wenn wir aber aufrecht den Geboten Christi Folge leisten, können wir sinnlich und geistig Schlangen und Basilisken, Löwen und Drachen überwinden. Niemand solle diese im Ebenbild offenbarte, unbeschreibliche Gnade leugnen»⁴¹. Solche Vorstellungen über das Verhältnis von Mensch und Tier sind nicht neu, werden sie doch bereits von den Kirchenvätern Basileios, Gregor von Nyssa und Johannes Chrysostomos ausführlich erörtert⁴². Die wunderbaren Geschichten der Hagiographie als Spiegelbild zur Realität enthalten dennoch einen Kern realer Naturerfahrung: Zwar folgen die Tiere ihrem von der Natur vorgegebenen Verhalten, stehen aber nicht grundsätzlich, das heißt willentlich, wie Methodios es ausdrückt, dem Menschen feindlich gegenüber. Wenn der Mensch sich entsprechend verhält, verlieren sie sogar ihre Scheu und werden zutraulich. Selbst Raubtiere können sich dann bisweilen entgegen ihrem Naturtrieb verhalten.

Das Normale für die Menschen war aber die Angst vor Tieren. Es gab genügend große und kleine Tiere und Ungeziefer, die dem Menschen schaden und das Leben sauer machten⁴³: Das Bewachen des Weinfeldes vor Dieben war schon lästig genug, wenn aber der Mönch dann noch von einem Wespenschwarm zerstoßen wurde⁴⁴, mochte ihm wohl der letzte Rest an Naturfreude vergehen. Raupenbefall des Gemüses im Garten ist für den heutigen ökologisch bewußten Hobbygärtner zwar ärgerlich, bedeutete für die damaligen Menschen im allgemeinen und Mönche wegen

zerrissen); VTheodStud. (wie A. 35) col. 308B-C (den Hagiographen angreifender Panther).

41. VIoanMon. (wie A. 27) 367A-B: ... *αἰσθητῶς καὶ νοερώς ἐπιβῆναι δυνάμεθα* ... Vgl. Psalm 90.13. – In VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 30 kommen Bär und Wolf zur Klausen des Heiligen und werden von ihm gefüttert.

42. Vgl. Maguire, *Earth* (wie A. 15) 68-69.

43. Zum Beispiel: VIoanMon. (wie A. 27) 352A (Schlange); VTheodStud. (wie A. 35) 293B (Flöhe).

44. VEustratAug (wie A. 20) 386.7 ff.

ihrer häufigen fleischlosen Fasten im besonderen eine wesentliche Einschränkung ihres Speisezettels⁴⁵. Flurschaden auf den Feldern durch Mäuseplage⁴⁶ oder wilde Tiere⁴⁷ gab es ebenfalls nicht selten. Schlimmer waren die in den ariden Gebieten immer wieder vorkommenden Heuschreckenplagen, die «alles Grüne und jede Pflanze» vernichteten⁴⁸. Da solche Tiere oft im Dunklen, Schmutz, Verborgenen lebten, aus dem Hinterhalt Menschen angriffen, undurchschaubar waren, wurden sie dämonisiert. Mit bestimmten, oft auswechselbaren Eigenschaften belegt konnten sie andererseits auch als Metaphern für menschliche Fehler und Sünden oder für die sündigen Seelen selbst eintreten⁴⁹. Die Vita des Andreas Salos verzeichnet einen ganzen Katalog solch "schmutziger" Tiere und "Sündhaftigkeiten", manches schon bekannt aus der Bibel, den Kirchenvätern und der Physiologos-Literatur: «Die Mörder setzt der Herrgott mit Skorpionen gleich, ... Magier und Giftmischer mit Schlangen, Zoophile und Schwule mit der Maus und dem auf den Misthaufen geworfenen verwurmtten Hund, Hurenböcke mit Schweinen, Diebe mit Wölfen, die Hinterhältigen mit Füchsen, Geizige mit Wiesel, Jähzornige mit Raubtieren, die beleidigt Nachtragenden mit Nattern, die Lügner mit der Schlange ... usw. usw.»⁵⁰.

Außerordentliche Naturereignisse und Naturkatastrophen, die sehr oft mit Unglück und Not für die Menschen verbunden sind, finden wie zu anderen Zeiten auch in den Quellen der "dunklen" Jahrhunderte das besondere Interesse ihrer Darsteller, die damit die wunderwirkende Macht und Barmherzigkeit Gottes, vermittelt durch die Heiligen, demonstrieren

45. VNicetPatr. (Verfasser anonym, 2. Hälfte 9. Jh.): D. Papachryssanthou, Un confesseur du second iconoclisme. La vie du patrice Nicetas († 836), *Trav. et Mém.* 3 (1968) cap. 11 (Datierung: ibid. 312 f.); VIoanMon. (wie A. 27) 361B. Zum Gemüse als Nahrungsmittel: Koukoules, Βίος V (wie A. 11) 88-102; E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, (Civilisations et Sociétés 48), Mouton / Paris / La Haye 1977, S. 36 ff.; Harvey, *Expansion* (wie A. 18) 172 f.; J. Koder, *Gemüse in Byzanz*, (Byz. Geschichtsschreiber, Ergbd. 3), Wien 1993.

46. VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 62.

47. VNicetPatr. cap. 31.

48. VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 16.22-23; VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 36, 101, 115, 118, 145. - Vgl. zum Thema: H. Graßl, Heuschreckenplagen in der Antike, in: E. Olshausen / H. Sonnabend (Hrsg.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 6, 1996: Naturkatastrophen in der antiken Welt*, (Geographica historica 10), Stuttgart 1998, S. 439-447.

49. VIoanMon. (wie A. 27) 353B (Wildsau - Hure); VGregDecapol. (wie A. 13) cap. 65 (Schlange, Bremse - sexuelle Verführung), cap. 7 (Skorpion - Anfechtung des Heiligen); VEuthymSard. (verfaßt von Patriarch Methodios 832-834/5); J. Gouillard, *La vie d'Euthyme de Sardes* († 831), une œuvre du patriarche Méthode, *Trav. et Mém.* 10 (1987) Z. 862 f. (Hund, Schlange - Besessenheit).

50. VAndrSal. (wie A. 8) col. 772C-773B = Bd. II Z. 2348-2380; vgl. Maguire, *Earth* (wie A. 15) 32 f.; H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, (Handb. d. Altertumswiss. XII.2.3), München 1971, S. 33 f.

können⁵¹. Waren es nicht Tiere, so konnte das Wetter Unglück bringen. Längere Trockenheit ließ die Saat nicht aufgehen oder die Ernte auf dem Feld und im Garten verdorren⁵². Das Umgekehrte war oft noch schlimmer. Unwetter mit Hagelschlag vernichteten die Wein- und Getreideernte⁵³, wovon auch Konstantinopel mit seinen Gemüsegärten nicht verschont blieb⁵⁴. Schwere Regenfälle oder Schneeschmelze ließen Flüsse und Seen über die Ufer treten, machten die Wege unpassierbar⁵⁵, vernichteten die Felder, Häuser, Menschen und das Vieh⁵⁶. «Über dem Dorf Skoudris gab es», berichtet ekphrastisch der Hagiograph Georgios sichtlich bewegt, «eine Wolke, ... und sie warf viel Hagel auf die umliegenden Hügel, und das Wasser in der Schlucht neben dem Kloster schwoll gewaltig an und stürzte sich hinunter ins Dorf und vernichtete seine Häuser und die fruchtbaren Felder. Über ein anderes Dorf kam wie schon gewohnt die wilde Wolke, und der Wildbach stürzte sich viel heftiger als sonst hinab und drang ungehindert ins Dorf ein und nahm die Häuser des halben Dorfes mit sich fort mitsamt dem Vieh und den Menschen, den Frauen und Kindern und kleinen Babies, die in ihren Wiegen davonschwammen, und sogar dem Ferkel und riß alles, daß Gott erbarm, in den nahen Sangariosfluß»⁵⁷.

Der Winter mit Schnee und Eis hatte nichts Anziehendes. Es gilt deshalb als besonderes Zeichen asketischer Frömmigkeit, normalen Menschen nicht zumutbar, wenn der Heilige im Winter ununterbrochen barfuß im Freien steht, mag der «Frost auch Bäume und Wassertöpfe sprengen», wenn seine Füße am Boden festfrieren und ihm dauernde Spuren bleiben⁵⁸. Der Eiswinter 763/64, der das Meer zwischen nördlicher Ägäis und Schwarzem Meer auf weite Strecken gefrieren ließ, gewaltige Eisschollen auftürmte und an den Ufern Schäden verursachte, ist, aus gemeinsamer Quelle übernommen, von den beiden Historikern Theophanes und dem Patriarchen Nikephoros zu Anfang des 9. Jahrhunderts ausführlich beschrie-

51. Gerade die Vita des Theodoros von Sykeon bietet hierfür ein gutes Beispiel. – Auf Erdbeben und den ganzen Bereich des für Byzanz so wichtigen Meeres und der Seefahrt mit Stürmen und Schiffsunglücken soll in diesem Beitrag nicht eingegangen werden. Es lohnte eine eigene Arbeit.

52. VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 71; VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 14, 51, 101.

53. VTheodSyc. cap. 52, 144.

54. VStephJun. (wie A. 20) PG 100 col. 1180B = Auzépy 172.6 ff. Über einen Wolkenbruch in Konstantinopel berichtet auch die VNicetPatr. (wie A. 45) cap. 15.

55. VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 43; VIoanMon. (wie A. 27) 343B.

56. VTheodSyc. cap. 45, 53; VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 76; VTheodStud. (wie A. 35) col. 308A-B.

57. VTheodSyc. cap. 141.

58. VTheodSyc. cap. 29; VAntonJun. (wie A. 38) 208.16 ff.; VEuthymJun. (wie A. 29) 183.14 ff.

ben worden. Theophanes war als Augenzeuge davon sehr beeindruckt und berichtet seine Quelle ergänzend, wie er mit anderen Jugendlichen auf großen Eisschollen gespielt hat und daß wilde und zahme Tiere erfroren sind⁵⁹.

Selten genug wird über angenehme Dinge berichtet, die die ländliche Natur bieten konnte. In einem Land mit langen Hitzemonaten waren natürlich kühle Quellen, Brunnen und Bäche für die Menschen eine Wohltat. Das Wunder der Auffindung einer Quelle wird deshalb öfters in den Viten berichtet⁶⁰. Die von den Bergen rinnenden Bäche auf Philaretos' Besitzungen wurden schon erwähnt. Ähnlich wie heute noch in Griechenland und der Türkei stand an der Dorfquelle oder auf dem Dorfplatz eine Platane, in deren kühlem Schatten man sitzen und den Dorfklatz austauschen oder als Heiliger die Bittsuchenden empfangen konnte⁶¹.

Blumen und Farben werden in den Quellen der Zeit äußerst selten erwähnt, nicht einmal als Metapher verwendet. Hatten die Menschen keinen Blick für die Schönheit von Blumen, für die farbige Vielfalt der Natur? Theodor Studites schreibt über die Bekleidung seines Großvaters Platon: «Das Gewand war nicht aus feinem Tuch genäht, auch nicht mit bunten Blumen geschmückt, wie es sich aufwendig schön kleidende Menschen erstreben, aber nicht Mönche»⁶². Das heißt doch aber, daß es die Strenge des mönchischen Lebens verbot, sich mit der diesseitigen Schönheit von Blumen zu beschäftigen, wobei die Hagiographen in ihren Schriften diesem asketischen Bewußtsein folgen. Andere Menschen hingegen mochten sich schmücken und erfreuten sich an natürlichen oder künstlichen Blumen, wie über entsprechende Bedürfnisse der höheren Gesellschaft in Konstantinopel berichtet wird: An Festtagen soll der Stadteparch

59. C. de Boor (ed.), *Theophanis Chronographia*, Bd. I, Leipzig 1883, S. 434-435; C. Mango (ed.), *Nikephoros, Patriarch of Constantinople: Short History*, (CFHB 13), Washington, D.C. 1990, cap. 74. Vgl. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. I. (Handb. d. Altertumswiss. XII.5.1), München 1978, S. 335. - Über die Winterkälte in Konstantinopel und die Not der Armen anschaulich VAndrSal. (wie A. 8) col. 660C f. = Bd. II Z. 422 ff.; zur Frage der Nichtidentität des Historikers Theophanes und Theophanes' des Bekenners P. Speck, Der «zweite» Theophanes. Eine These zur Chronographie des Theophanes, in: *Varia V. (Ποικίλα Βυζαντινά 13)*, Bonn 1994, S. 433-488; Position von Speck kritisch in Frage gestellt von R.-J. Lilie, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802)*, (Berliner Byz. Stud. 2), Frankfurt/M. 1996, S. 378 ff.

60. VEuarestHeg. (anonymer Verfasser, 1. Viertel 10. Jh.): C. van de Vorst, *La vie de S. Évariste, higoumène à Constantinople*, A. B. 41 (1923) 305.21 ff.; VNicephMed. (wie A. 19) cap. 23; VIoanMon. (wie A. 27) 351B-C.

61. VTheodSyc. (wie A. 20) cap. 156.23, 159.8 ff.

62. VPlaton. (verfaßt 814): Theodoros Studites, *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδιτῶν Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα τὸν ἐαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα*, PG 99, col. 817C (Datierung: Beck, Kirche — wie A. 5— 491; ODB 1684).

die Straßen entlang des kaiserlichen Aufzugs mit Blumen dekorieren, der Thronsessel steht unter einem Blumengebinde, der Kaiser überreicht im Zirkus Palmzweige und wohlduftende Blumen, Kreuze werden aus Rosen gebunden⁶³. Woher kamen die vielen für die festlichen Anlässe geschnittenen Blumen? Die Quellen schweigen. So kann man nur vermuten, daß es in Konstantinopel kaiserliche oder vom Stadteparchen bewirtschaftete Gärten gab, die nicht nur wie die von Kaiser Herakleios im 7. Jahrhundert in Zisternen angelegten Gärten Frischgemüse für die kaiserliche Tafel lieferten⁶⁴, sondern auch Blumen und Blätter von exotischen Bäumen als Schmuck für Feste. Für solche Zwecke werden wohl kaum die Ziergärten im inneren Palastbereich, wie das von Basileios I. «mit vielerlei Pflanzen» angelegte und «reichlich bewässerte» Mesokepion geplündert worden sein⁶⁵. Die ästhetische Freude an der Natur dieses seiner Herkunft nach recht ungebildeten Kaisers findet auch in der Kunst ihren Ausdruck, wenn er im Palastbereich Anlagen bauen läßt, die mit Naturmotiven von Tieren, Pflanzen und Blumen dekoriert waren⁶⁶. Er führt damit natürlich eine Tradition kaiserlicher Repräsentation fort, die etwa durch das Mosaik mit Jagd-, Hirten-, Tier- und Pflanzendarstellungen im Großen Palast aus der 1. Hälfte des 6. Jahrhundert dokumentiert wird⁶⁷. Normalen Byzantinern dürften die umfriedeten Ziergärten und Parks des Kaisers und anderer Großer freilich kaum zugänglich gewesen sein. Vielleicht boten die Grü-

63. Konstantinos Porphyrogenetos, *De ceremoniis* (ed. Vogt) I.4.4-6; 18.16-20; 103.10, 18; 158.12-15; II.129.13-14; 131.10-11; 146.4. Vgl. H. Maguire, *Imperial Gardens and the Rhetoric of Renewal*, in: P. Magdalino (ed.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot 1994, S. 186 f.

64. *Theophanes Cont.* PG 109, col. 353C-D.

65. *Ibid.* col. 344D-345A. – Zu byzantinischen Gärten, auch in bildender Kunst und Literatur, vgl. A. R. Littlewood, *Gardens of the Palaces*, in: H. Maguire, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C. 1997, S. 13-38 (dort A. 2 ältere Literatur); Maguire, *Gardens* (wie A. 63) 181-198; C. Barber, *Reading the Garden in Byzantium: Nature and Sexuality*, *Byz. and Modern Greek Stud.* 16 (1992) 1-19; C. Cupane in *Lexikon des Mittelalters*, Bd. IV (1989) s.v. Garten.

66. *Theophanes Cont.*, PG 109, col. 344D-345A, 349A-B. Vgl. in diesem Zusammenhang den Hinweis von Maguire, *Originality* (wie A. 9) 102f. zur naturähnlichen «Blumen» - Musterrung von bunter Marmorornamentik in *opus sectile*.

67. *The Great Palace of the Byzantine Emperors. 1st Report on the Excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust* (The University of St. Andrews) 1935-1938, London 1947, S. 64-97 mit Abb.; *2nd Report*, ed. by D. T. Rice, Edinburgh 1958, S. 123-167 mit Abb.; vgl. E. Kitzinger, *Byzantinische Kunst im Werden. Stilentwicklungen in der Mittelmeerkunst vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*, (Dumont-Dokumente), Köln 1984, S. 224-225; zur Datierung: W. Jobst, R. Kastler, V. Scheibelreiter, *Neue Forschungen und Restaurierungen im byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul*, (Denkschriften d. Österreich. Akad. d. Wiss., Philos. -hist. Kl. Bd. 273), Wien 1999, S. 11, 38, 61.

nanlagen bei manchen Kirchen den Städtern bescheidenen Ersatz⁶⁸. Ansonsten betrachteten sie Gärten wohl eher unter dem Aspekt der Nützlichkeit als der Ästhetik, wie die Geschichten über den Raupenbefall des Klostergartens zeigen.

Alles in allem zeigte die ländliche Natur den meisten Menschen wenig gute Seiten. Deshalb findet der Hagiograph das Leben auf dem Lande für seinen Heiligen, den Städter Niketas Patrikios, auch nur schwer erträglich. Das Dorf ist voller Schmutz und Gestank, und waren es für Methodios und seinen Heiligen die Frösche, die die Ruhe störten, so sind es für den Hagiographen des Niketas die Gänse: Niketas «begab sich nach Rhouphianai, wo er sich auf einem Landgut niederließ. Aber auch dort konnte er keine Ruhe finden. Denn bei den Gebäuden gab es Vieh, von deren Mist stieg unerträglicher Gestank auf und außerdem ständiges Geschnatter von Gänsen, man kam nicht zur Ruhe»⁶⁹. Damit nicht genug, hatte er, bettlägerig durch einen Unfall und hungrig, in der heißen Sommernacht unter den Mücken zu leiden: «Apathisch ertrug er auch den Schmerz der vielen frech herumsirrenden Mücken, die ihn nicht schlafen ließen. Deshalb mußten seine Mitbrüder die Liege, auf der der Alte ruhte, ringsherum mit Tüchern bedecken. Zugedeckt aber war die Hitze so groß, daß er schweißgebadet die Nacht zubrachte und oftmals den seeligen Niketas anrief: "Wirklich, mein Lieber, bis jetzt habe ich kein Auge zugemacht und kein bißchen geschlafen. Schlimm genug schon die Mückenplage, schlimmer aber und sozusagen schier unerträglich diese brütende Schwüle, die mich keinen Augenblick zur Ruhe kommen läßt" Als er dann vom Bett aufstand, meinte man, er käme aus dem Bad»⁷⁰. Die hier aufscheinende Begegnung von Natur und Mensch auf dem Land entspricht doch wohl eher der Realität als die von Niketas von Amneia geschilderten idyllischen Verhältnisse auf den Gütern des Philaretos. Das Ziel des Niketas ist es ja auch nicht, die Realität der Natur an sich darzustellen, sondern mit dem Kontrast zwischen Reichtum und natürlicher Schönheit der Landgüter einerseits und der Aufgabe dieser irdischen Güter andererseits eine andere geistige Realität dem Leser zu vermitteln: die große Selbstlosigkeit, Güte und Frömmigkeit seines Großvaters. Eine Darstellung der tatsächlichen, wohl eher bedrückenden Bedingungen, wäre dem Anliegen des Verfassers dagegen nur abträglich gewesen⁷¹.

68. Vgl. Littlewood, *Gardens* (wie A. 65) 25 f.

69. VNicetPatr. (wie A. 45) cap. 3.

70. Ibid. cap. 7.

71. Vgl. L. Rydén, *New Forms of Hagiography: Heroes and Saints*, in: *The 17th International Byzantine Congress*, Major Papers, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1986, New

Natürlich ist das von uns aus vielen Mosaiksteinchen gefügte Bild der Natur des ländlichen Lebensraumes und der kurze Blick auf die städtische Gartenkultur in gewisser Weise zeitlos, könnte so oder ähnlich auch für andere Zeiten der Spätantike und des Mittelalters gelten. Für die "dunklen" Jahrhunderte muß dieses Bild aber ergänzt werden durch die Natur, die jenseits dieses von Menschen gestalteten Lebensraumes anfängt. Dort beginnt die Wildnis. Der Übergang zwischen beiden war freilich fließend. Eingangs wurde schon auf die dramatischen politischen Veränderungen in dem behandelten Zeitraum hingewiesen. Bereits seit dem 5. Jahrhundert hatten die vielen Städte ihren urbanen Charakter der hellenistisch-römischen Spätantike verändert und eingeüßt, Pestepidemien die Bevölkerung dezimiert⁷². Unter dem Ansturm zunächst der Perser, dann der Slawen und Araber waren Bevölkerung und Städte weiter geschrumpft, manche Städte ganz verschwunden, die meisten zu Festungen geworden, hinter deren Mauern sich die Menschen flüchten konnten. Dörfer und Landwirtschaft traf dasselbe Schicksal. Die einfallenden Kriegshorden plünderten das Land, erschlugen die Menschen oder verschleppten sie, die eigenen Soldaten verhielten sich manchmal nicht besser⁷³. Das Kulturland verfiel, weil die Menschen zur Bebauung fehlten oder weil sie entmutigt die Landwirtschaft aufgaben⁷⁴. Die Wildnis breitete sich dorthin aus, wo vor-

Rochelle, N. Y. 1986, S. 537: «The purpose of a saint's Life is to prove the holiness of its hero, to honor him by rescuing him from oblivion and to edify the reader».

72. Vgl. Kaplan, Hommes (wie A. 11) 458-461; J. Durliat / J.-N. Biraben, La peste du VIe siècle, in: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, Bd. I: IVE-VIe siècle, (Réalités byzantines), Paris 1989, S. 107-125.

73. Deshalb der Hinweis im Strategikon des Maurikios (Ende. 6. / Anf. 7. Jh.), daß bei Feldzügen die eigenen Agrargebiete möglichst gemieden werden sollen: H. Mihăescu (ed.), *Μαυρικίου στρατηγικόν, Mauricii strategicon*, (Scriptores Byzantini 6), Bukarest 1970, cap. I.9 = G. T. Dennis (ed.), *Das Strategikon des Maurikios*, (CFHB 17), Wien 1981, cap. I.9.

74. Vgl. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVE-VIIe siècles)*, (Trav. et mém. du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France, Monographies 2), 1985 = Reprint Paris 1990, S. 51-60; J.-M. Spieser, L'évolution de la ville byzantine de l'époque paléochrétienne à l'iconoclasme, in: *Hommes et richesses* (wie A. 72) Bd. I, S. 97-106; W. Brandes, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert*, (Berliner byz. Arbeiten 56), Berlin 1989; Ders., Die Entwicklung des byzantinischen Städtewesens von der Spätantike bis ins 9. Jahrhundert, in: K.-P. Matschke (Hrsg.), *Die byzantinische Stadt im Rahmen der allgemeinen Stadtentwicklung*, Leipzig 1995, S. 9-26; F. R. Trombley, The Decline of the Seventh-Century Town: The Exception of Euchaita, in: Sp. Vryonis (ed.), *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά* 4 (Malibu 1985) 65-90; R. Hodges / D. Whitehouse, Mahomet, *Charlemagne et les origines de l'Europe*, (Réalités byzantines 5), Paris 1996, S. 57-82; Harvey, Expansion (wie A. 18) 10 f. und Anm. 31 mit Verweis auf wichtige Arbeiten von A. P. Kazhdan; Haldon, Byzantium (wie A. 22) 93 ff.; Kaplan, Hommes (wie A. 11) 446 ff.; Patlagean, Pauvreté (wie A. 45) 301 ff.; El. Kountoura-Galake, *Ο βυζαντινός κληρικός και η κοινωνία των «σχοτεινών αιώνων»*, (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ἑρευνών, Μονογραφίες 3), Athen 1996, S.

her die Menschen der Natur Gärten, Felder und Weiden abgerungen hatten, und rückte nahe an die verbliebenen Festungsstädte und Dörfer heran. Man kann sagen, daß die spätantike Kulturlandschaft ebenso wie die Stadtkultur verfiel und der von Menschen umgestalteten Natur Raum gab. Die Bemühungen der Makedonenkaiser im 10. Jahrhundert, brachliegendes Verfalland wieder unter den Pflug zu bringen und dem Fiskus nutzbar zu machen, reflektieren das Ende dieser Entwicklung und markieren zugleich einen Neubeginn⁷⁵. Da die Veränderungen über mehrere Generationen stattfanden⁷⁶, waren die Menschen sich der Barbarisierung ihres Lebensraumes vielleicht nicht einmal voll bewußt, empfanden die Krisenzeiten eher dumpf als Endzeit und Gottesstrafe. Die Apokalypse des Ps.-Methodios aus der Zeit kurz nach der Jahrhundertmitte des 7. Jahrhunderts fängt das Zeitgefühl recht treffend ein, wenn sie ex eventu prophetisch wehklagt, daß alle Länder um das Mittelmeer mit den Inseln von den Arabern überrannt und die Menschen niedergemacht, versklavt oder vertrieben werden⁷⁷. Wildnis und wilde Tiere werden sich ausbreiten: «Weil Gott ihren Vater Ismael Onager genannt hat⁷⁸, deshalb werden die wilden Esel und Gazellen aus der Wüste und alle sonstigen wilden Tiere gebändigt und gezähmt werden: die Menschen werden an Seuchen zugrunde gehen und dezimiert werden und die wilden Tiere sich vermehren. Und sie werden die Bäume des Waldes fällen und die Schönheit der Berge wird verschwinden. Die Städte werden veröden und das Land wird von Menschenfüßen nicht mehr betreten, weil es nur noch so wenige Menschen gibt»⁷⁹.

Ab der Mitte des 7. bis zum Beginn des 9. Jahrhunderts gibt es fast keine säkuläre Literatur, geschweige bedeutende Schriftsteller⁸⁰, selbst die hagiographische Literatur ist an Umfang gering. So muß manches, was wir den Quellen des 9. bis Anfang 10. Jahrhunderts über das Verhältnis

33-56.

75. Vgl. zum «λάσµα»-Land Kaplan, *Hommes* (wie A. 11) 399 ff.; Harvey, *Expansion* (wie A. 18) 57; N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, (Inst. de Recherches Byzantines. Monographies 2), Athènes 1996, S. 55 f.

76. Vgl. Haldon, *Byzantium* (wie A. 22) 438 f.

77. A. Lolos (Hrsg.), *Die Apokalypse des Ps.-Methodios*, (Beiträge z. klass. Philol. 83), Meisenheim a. Glan 1976, cap. XI.11: Ῥωμανία εἰς φθοράν καὶ εἰς φυγὴν τραπήσεται, καὶ οἱ νῆσοι τῆς θαλάσσης εἰς ἐρήμωσιν ἔσονται, καὶ οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐταῖς ἀπολοῦνται μαχαίρᾳ καὶ ἐν αἰχμαλωσίᾳ, Text ursprünglich syrisch verfaßt, kurz nach 655, vgl. *ibid.* 22-23. Vgl. auch P. J. Alexander, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, *American Hist. Rev.* 73 (1968) 997 ff.

78. Vgl. Genesis 16.12.

79. Lolos, *Apokalypse* (wie A. 77) XI.17.

80. Vgl. Haldon, *Byzantium* (wie A. 22) 405, 425 f.; H. Hunger, *Reconstruction and Conception of the Past in Literature*, in: *17th Int. Byz. Congr.* (wie A. 70) 507; R.-J. Lilie, *Wie dunkel sind die «dunklen Jahrhunderte»?», *Jahrb. d. österr. Byzantinistik* 43 (1993) 37 ff.*

der Menschen zu ihrer Umwelt entnehmen, auch für die Zeit davor in Anspruch genommen werden. Deshalb möchten wir uns dem Thema Naturwildnis und Mensch über zwei Heiligenlegenden nähern: Die im 1. oder 2. Viertel des 7. Jahrhunderts entstandene Vita der hl. Maria aus Ägypten markiert gewissermaßen das Ende der spätantiken Naturauffassung, die nach diesem Vorbild entwickelte Vita der Theoktiste von Lesbos aus dem 2. Viertel des 10. Jahrhunderts zeigt eine veränderte Einstellung der Byzantiner zur Natur am Ende der "dunklen" Jahrhunderte und zu Beginn der hohen Zeit des byzantinischen Mittelalters.

Für den Menschen der Antike und Spätantike war die Wildnis der Natur nicht anziehend, er bevorzugte die zivilisierte urbane Umwelt und die von Menschen gestaltete Natur der Haine, Parks und Gärten, auch der Landgüter mit gepflegten Villenanlagen⁸¹. Die Wildnis betrat man nur, wenn es aus diesen oder jenen Gründen notwendig war. Das war damals nicht anders als noch heute bei unseren Mitbürgern türkischer Herkunft, die an schönen Tagen mit ihren Familien in den Berliner Parkanlagen Erholung suchen und die es keineswegs in die brandenburgischen Wälder zieht, wo Mücken, Wespen und glatzköpfige Wilde das Wohlbefinden, wenn nicht sogar das Leben bedrohen. Oder wie bei unserer schönen Chantal aus Kinshasa, der Frau unseres bergbegeisterten Sohnes in Berlin, die es auch eher mit dem Sprichwort hält «Wozu auf den Berg steigen, wenn man drum herumgehen kann».

Dieses Spannungsverhältnis von Stadtkultur mit ihren Annehmlichkeiten einerseits und menschenfeindlicher Wildnis andererseits steht als Naturverständnis hinter der Vita der hl. Maria aus Ägypten⁸². Der freiwillige Rückzug aus dem weltlichen Treiben in die Einsamkeit der Wüste gehört zu den Idealen des frühen Mönchtums⁸³. Insoweit bewegt sich in der Vita der Maria Aegyptiaca der Rückzug des Mönches Zosimas nach langen Jahren der Askese in ein schon in der Wüste gelegenes, fast unzugän-

81. Vgl. den immer noch informativen Artikel von I. v. Lorentz, Naturgefühl, in: *Paulys Real-Encyclopädie d. class. Altertumswiss*, Neue Bearb., 32. Halbbd., Stuttgart 1935, besonders col. 1817, 1840 f., 1853 f., 1859 f. Zum Naturgefühl- und Naturverständnis im Mittelalter Westeuropas: A. J. Gurjewitsch, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, 5. Aufl., München 1997, S. 43 ff.

82. VMarAeg.: *Vita Mariae Aegyptiae quae ex meretrice asceta facta est in solitudine Jordanis*, PG 87.3, col. 3697-3726. Datierung und Verfasser (Patriarch Sophronios v. Jerusalem ???): Manuel Alvar, *Maria Egiptiaca*. (Classicos Hispanicos Series), Madrid 1970, S. 10 f.; Beck, Kirche (wie A. 5) 435.

83. Vgl. A. Guillaumont, La conception du désert chez les moines d'Égypte, *Rev. de l'hist. des religions* 188 (1975) 3-21; Beck, Kirche (wie A. 5) 120-125, H. Saradi, *Constantinople and its Saints (IVth-VIth c.)*. *The Image of the City and Social Considerations*, Studi Medievali Ser. III 36 (1995) 87 f.

gliches Kloster am Jordan⁸⁴, um noch höhere Vollkommenheit zu erlangen, im Rahmen des "Üblichen". E. M. Walsh hat mit Recht auf die didaktische Absicht des Verfassers der Vita für das monastische Leben hingewiesen, Asketen und Mönche vor Überheblichkeit und Selbstzufriedenheit zu warnen⁸⁵; das soll hier aber nur am Rande interessieren.

In der Karwoche begeben sich die Mönche einzeln zum Fasten und Meditieren in die Wüste jenseits des Jordans, Zosimas geht noch tiefer in die «innere Wüste»⁸⁶. Dort erblickt er am Horizont den Schatten einer Gestalt —das Bild erinnert an eine Fata Morgana—, verfolgt sie wie ein Wild tiefer in die Wüste zu einem Trockenwadi und steht schließlich der nackten, von der Sonne schwarz gebrannten Maria gegenüber⁸⁷. Er wirft ihr einen Umhang zu, damit sie ihre Nacktheit verhüllen kann, und erkennt spontan, daß hier ein Mensch vor ihm steht, der radikal mit aller Welt gebrochen und sich ganz Gott ergeben hat⁸⁸. Nach einigem Hin und Her erzählt die Frau ihre Lebensgeschichte: Vom Land in die Stadt Alexandria gekommen habe sie sich leidenschaftlich dem Wohlleben mit gutem Essen und Trinken und sexuellen Ausschweifungen hingegeben: «Ich habe siebzehn Jahre und mehr, verzeih mir, in aller Öffentlichkeit der Unzucht gefrönt, nicht um des Geldes willen, bei Gott! Ich nahm nichts dafür, auch wenn man es mir anbot. Ich wollte nur möglichst viele Männer umgarnen und mich ihnen unentgeltlich hingeben. Du sollst nicht meinen, ich sei reich gewesen und hätte deshalb keine Bezahlung nötig gehabt. Nein! Ich ging vielmehr betteln...»⁸⁹. Bezahlte Prostitution eines armen Mädchens in der Großstadt wäre verständlich und vielleicht noch verzeihlich gewesen. So aber, mit dem Hinweis auf Verweigerung der Geldannahme, treibt der Hagiograph die Darstellung der weltlichen Gebundenheit und Sündhaftigkeit seiner Heldin auf die Spitze. Um so größer der Kontrast: Nach ihrer Erleuchtung und Bekehrung durch die Jungfrau Maria in Jerusalem am Fest der Kreuzerhöhung verläßt sie diese Welt mit

84. VMarAeg. (wie A. 82) col. 3701C: ἔρημος γὰρ ἦν ὁ τόπος, καὶ τοῖς ἐκ γειτόνων πλείοσι μοναχοῖς οὐκ ἀνεπίβητος δὲ μόνον ἀλλὰ καὶ ἄγνωστος.

85. The Ascetic Mother Mary of Egypt, *The Greek Orth. Theol. Rev.* 34 (1989) 60 ff.

86. VMarAeg. col. 3704B: κατὰ τὴν ἔρημον ... τὸν γὰρ Ἰορδάνην περαιοῦμενοι ... πολλὴν εἶχε τὴν ἔρημον ... col. 3704D εἰς ἐπιθυμίαν δὲ ἦλθεν ... γενέσθαι κατὰ τὴν ἐνδοτέρον ἔρημον διατρίβοντα.

87. Ibid. col. 3705A ... ὁρᾷν εἰς οὐρανὸν ἀκαταπαύστῳ ὄμματι, ὁρᾷ ... ἀποσκήασμα ... φάσμα δαιμονικὸν ὑποπτεύων ... γυμνὸν μέλαν τῷ σώματι ὡς ἐξ ἡλιακῆς φλογὸς μέλαν γενόμενον ... 3705B f. τρέχειν ἐπὶ τὸ τῆς ἐρήμου ἐνδοτέρον ... ἐν τινὶ τόπῳ ἐν ᾧ περὶ τις χεῖμαρρος ξηρὸς ...

88. Ibid. col. 3708B δῆλῃ μὲν ... ὅτι σὺ πρὸς Θεὸν ἐξεδήμησας καὶ τῷ πλείονι μέρει τῷ κόσμῳ νεκέρῳσαι.

89. Ibid. col. 3709C-3712A. Übersetzung: H.-G. Beck in Ders. (Hrsg.), *Byzantinisches Lesebuch*, München 1982, S. 302. Col. 3717: ἐπεθύμουν τὰ κρέατα καὶ τοὺς ἰχθύας οὓς ἔχει ἡ Αἴγυπτος, ἐπεθύμουν τοῦ οἴνου τὴν πόσιν ... πολλῶ γὰρ οἶνω ἐχρῶμην.

all ihren Annehmlichkeiten und geht auf ihrem Weg zu Gott in die Wüste, zunächst zur Kirche Johannes des Täufers am Jordan, überquert dann den Jordan, wandert tief in die Wüste, wo nur noch wilde Tiere sind, und noch tiefer in die Wüste, wo nicht einmal diese mehr leben können. Dort tut sie mit Fasten und Beten siebzehn Jahre lang Buße⁹⁰. Die Unwirtlichkeit der Wüste wird in der Vita der Maria nicht, wie etwa von Patriarch Athanasios im 4. Jahrhundert in dessen Vita des Hl. Antonios⁹¹, direkt beschrieben. Die mönchische Leserschaft des Hagiographen kannte diese gut, wußte, was es heißt, in der Wüste oder gar tief in der Wüste —κατὰ τὴν ἐνδότερον ἔρημον— zu leben. Durch Wiederholung des Wortes «Wüste», die sich «jenseits des Jordans» erstreckt, Nennung des «Trockenwadis», Andeutung der Fata Morgana und der unbarmherzigen Sonnenglut, die den nackten Körper der Maria «schwarz gebrannt» hat, Erwähnung von «wilden Tieren», darunter eines «Löwen», ist die Wildnis als menschenfeindlich zur Genüge gezeichnet. Sie ist die Gegenwelt zu der vom Menschen gestalteten Zivilisation der Städte. Diese den Mönchen, zu ihnen zählt auch Zosimas, bekannte Unwirtlichkeit der Wüste wird von dem Hagiographen aber noch gesteigert —die Parallele zur Prostitution aus niedriger Lust ist unverkennbar—, wenn er Maria in die tiefste, selbst für Tiere unzuträgliche Wüste entrückt. Hier nimmt sie selbst den Naturzustand eines von keiner Zivilisation berührten Menschen an, wird auf ihre nackte menschliche Existenz zurückgeworfen⁹², erfährt in der äußersten Menschenferne die Nähe Gottes: «Die Vernunft Gottes, die lebendig da ist und wirkt, bringt den Menschen zur Erkenntnis»⁹³.

Die erbauliche Legende der Maria aus Ägypten offenbart eine Vorstellung des Hagiographen von wilder Natur, die nichts aber auch gar nichts Anziehendes hat. In diese Welt dringt nur der Gottessucher ein, der gewöhnliche Mönch freilich auch nicht weiter als bis dorthin, wo wenigstens noch Wüstentiere leben. Den normalen Menschen sind die Städte der angemessene Lebensraum mit ihren Möglichkeiten des Erwerbs, der Kom-

90. Ibid. col. 3716D f.: δεκαεπτὰ ἔτη εἰς ταύτην περιήλθον τὴν ἔρημον θηρσὶν ἀνημέροις ταῖς ἀλόγοις ἐπιθυμίαις πυκτεύουσα ... col. 3717D f. οὐκ εἶδον ἕτερον ἄνθρωπον ἐξ ὅτε τὸν Ἰορδάνην ἐπέρασα ... ἀλλ' οὐδὲ θηρίον ἢ ἄλλον ζῶον τεθέσθαι ἐξότε ταύτην εἶδον τὴν ἔρημον.

91. G. J. M. Bartelink (éd.), *Athanase d'Alexandrie: Vie d'Antoine*, (Sources chrét. 400), Paris 1994, cap. 54, 59.

92. Ohne Kleidung, ohne von Menschen zubereitete Nahrung, ohne Bildung, da sie weder lesen noch schreiben kann. – Zur Nacktheit als Demutstopos vgl. L. Rydén, *Bemerkungen zum Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, (Studia Graeca Upsaliensia 6), Uppsala 1970, S. 96 ff.

93. VMarAeg. col. 3720A: ὁ δὲ λόγος τοῦ Θεοῦ, ζῶν καὶ ἐνεργὴς ὢν, αὐτὸς διδάσκει τὸν ἄνθρωπον γινῶσιν.

munikation, Bildung, ihrer Architektur- und Garten-Landschaft und ihren vielseitigen Vergnügungen. Die Klagen des Bischofs Severos in seinen Kathedralpredigten über die Vergnügungssucht seiner Schäflein in Antiocheia und im Vorort Daphne bringen beredt zum Ausdruck, wo die Menschen sich wohl fühlten⁹⁴.

Die «Darstellung» der Wüste ist für den Hagiographen nicht Selbstzweck. Der Topos der Wüste hat zugleich symbolischen Charakter: Die Wüste bezeichnet einen geistigen Ort der völligen Loslösung von menschlichen Bedürfnissen und Bindungen und der bedingungslosen Hinwendung zu Gott. Henry Maguire hat in seinen Untersuchungen mehrfach auf die verschiedenen Bedeutungsebenen in Naturdarstellungen der frühbyzantinischen Kunst und Literatur hingewiesen⁹⁵. Aus diesem Grund wurden Naturdarstellungen im 4. Jahrhundert und der 1. Hälfte des 5. Jahrhunderts aus dem religiösen Bereich verbannt, weil sie zu sehr mit heidnischen Vorstellungen besetzt waren, kehrten dann aber nach «endgültiger» Überwindung des Heidentums ab der 2. Hälfte des 5. Jahrhunderts, im 6. und 7. Jahrhundert in reicher Vielfalt in christliche Gebäude wieder zurück. Jetzt aber erfuhren diese Naturbilder symbolisch-christliche Ausdeutungen. Die Ausgestaltung mit Naturdarstellungen in und an Gebäuden, die für weltliche Zwecke bestimmt waren, blieb von solchen Skrupeln im allgemeinen unberührt⁹⁶.

Das sollte sich abermals ändern: «Mit Ausgang des 7. Jahrhunderts», schreibt Henry Maguire, «fielen die Darstellungen von Vögeln, Tieren und Pflanzen in den Kirchen erneut in Ungnade. Teilweise lag das daran, daß Kirchen, die solche Symbole an die Stelle von Portraitbildern von Christus und seinen Heiligen setzten, mit monophysitischen Ansichten in Verbindung gebracht werden konnten oder sogar mit dem Ikonoklasmus». Und er verweist in diesem Zusammenhang auf den 82. Kanon des Konzils von 692 mit dem Verbot der symbolischen Darstellung Christi als Lamm, auf Äußerungen von Johannes von Damaskus und von Patriarch Nikephoros aus

94. Vgl. F. Graffin, *La vie à Antioche d'après les homélies de Sévère. Invectives contre les courses de cheveux, le théâtre et les jeux olympiques*, in: *Erkenntnisse und Meinungen II*, (Göttinger Orientforsch., 1. Reihe: Syriaca, Bd. 17), Wiesbaden 1978, S. 115-130. Vgl. auch Mango, *Diabolus* 219 (wie A. 7). Zu den großen Städten: Chr. Haas, *Alexandria in Late Antiquity, Topography and Social Conflict*, Baltimore-London 1997; J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972; Mango, *Constantinople* (wie A. 74).

95. Vgl. insbesondere *Earth* (wie A. 15).

96. H. Maguire, *Christians, Pagans, and the Representation of Nature*, in: *Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypten*, (Riggisberger Berichte 1), Riggisberg 1993, S. 131-160.

dem Anfang des 9. Jahrhunderts, der den Mißbrauch von Tieren für religiös gedachte Abbildungen in Kirchen und auf Textilien scharf ablehnt und ihnen lediglich dekorative Zwecke zubilligt⁹⁷. Die seit Mitte des 6. Jahrhunderts zunehmende Darstellung und Verehrung Gottes, der Gottesmutter und Heiligen durch porträtähnliche Ikonen⁹⁸ hatte die Synode von Chalkedon 754 unter Konstantin V. veranlaßt, religiöse Personendarstellungen mit der Begründung, es handle sich bei der Bilderverehrung um heidnische Idolatrie bzw. die Darstellbarkeit Christi sei unmöglich, aus den Kirchen zu verbannen⁹⁹. An deren Stelle traten das Kreuz und als dekorativer Schmuck Pflanzen-, Tier- und Landschaftsmotive, wie sie mangels erhaltener byzantinischer Beispiele der islamische Felsendom in Jerusalem und die Omajjaden-Moschee in Damaskus aus dieser Zeit zeigen¹⁰⁰. Die Ersetzung des ursprünglichen 'Neue-Testament-Zyklus' in der Blachernenkirche durch Naturdarstellungen unter Konstantin V. bezeichnet deshalb der Bilderfreund Stephanos Diakonos abfällig sarkastisch als «Gemüsela-den» und «Vogelvoliere»¹⁰¹.

Anders als noch im 6. Jahrhundert hatten Naturdarstellungen unter den Ikonoklasten inzwischen ihren symbolisch-religiösen Gehalt weitgehend eingebüßt, man hätte die Bildergegner sonst selbst wie im 4./5. Jahrhundert der versteckten Idolatrie bezichtigen können. So wird ihnen seitens der Bilderfreunde ein solcher Vorwurf auch nicht gemacht, wie die Äußerungen des Patriarchen Nikephoros, des Stephanos Diakonos und anderer Verteidiger des Bilderkultes belegen. Die Ikonoklasten griffen zwar formal Naturdarstellungen früherer Zeit auf, benutzten sie aber nur als dekorativen Schmuck¹⁰². Im übrigen darf man die Feststellung des Stephanos Diakonos nicht verallgemeinern. In den wenigen erhaltenen religiösbildlichen Darstellungen aus der Zeit des Ikonoklasmus (Mosaiken in der Apsis der Koimesis-Kirche in Nikaia, im Sanktuarium der Sophien-

97. Earth (wie A. 15) 83.

98. Kitzinger, Kunst (wie A. 67) 213; A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Le dossier archéologique*, Paris 1984², S. 93 ff.; A. Cutler / J.-M. Spieser, *Das mittelalterliche Byzanz, 725-1204*, München 1996, S. 14 f.

99. Die Motive und Hintergründe für die Bekämpfung der «Bilder» sind sicherlich vielschichtiger als angedeutet, vgl. Grabar, *L'iconoclasme* bes. 150 ff., 156; Cutler/Spieser, *Byzanz* 21 ff. mit Literatur im Anhang; Beck, Kirche (wie A. 5) 473 ff.; *ODB* 975-977.

100. Grabar, *L'iconoclasme* 72-77, 184-188; Cutler/Spieser, *Byzanz* 39-46.

101. VStephJun. (wie A. 20) col. 1120C, vgl. auch 1113A. - Vgl. Grabar, *L'iconoclasme* 180-182.

102. Was den religiösen Bereich betrifft, vermag ich Cutler/Spieser, *Byzanz* 46 nicht zu folgen, daß die Themen der ikonoklastischen Darstellungen «voller symbolischer Anspielungen» steckten. Dies beschränkt sich doch sehr auf den Bereich der kaiserlichen Selbstdarstellung.

Kirche in Thessalonike, in der Apsis der Irenenkirche in Konstantinopel) sind Naturmotive äußerst reduziert auf wenige formalisierte florale Elemente. Als die Bilderfreunde schließlich nach harten Auseinandersetzungen im Jahre 843 über ihre Gegner die Oberhand gewannen, hatten sie verständlicherweise zunächst kein Interesse an Naturdarstellungen, selbst wenn sie neutral dekorativ gemeint waren. Das sollte in Zukunft im wesentlichen so bleiben, mochten auch nach einer gewissen Zeit des Abstands zu den ikonoklastischen Auseinandersetzungen Naturmotive in bescheidenem Umfang in die religiöse Kunst zurückkehren, wie das Himmelfahrtsmosaik der Sophienkirche in Thessalonike mit seiner stark formalisierten Baumlandschaft aus der Zeit von 880-885 zeigt¹⁰³.

Als Erklärung für die Aufgabe der einstmals reichhaltigen Naturdarstellung in Kunst und Literatur reichen die religiösen Auseinandersetzungen zwischen Monophysiten, Ikonoklasten und orthodoxen Bilderfreunden aber nicht aus. Die Realität hatte sich verändert. An die Stelle menschenfreundlicher Kulturlandschaft war Wildnis gerückt. Naturdarstellungen aus der Vergangenheit an und in Gebäuden und im öffentlichen Raum, die Mosaiken, Bilder und Statuen, die das Leben so schön gestaltet hatten, waren in den zu Festungen zusammengedrängten Städten oft im Schutt untergegangen¹⁰⁴, fehlten den Menschen als lebendige Anregung für eigenes Naturgestalten. Die Zeiten waren härter geworden. Man mußte sich im Überlebenskampf auf das Wesentliche konzentrieren. Die Zeit des Umbruchs, wie sie in der Apokalypse des Ps.-Methodios beredten Ausdruck findet, führte zu einer Intensivierung der Beschäftigung mit den Beziehungen des Menschen zu Gott. Auch deshalb im religiösen Bereich die hierarchische Strenge in der Darstellung Gottes, der Jungfrau und der Heiligen¹⁰⁵, wo Naturmotive als dekorativer Schmuck nur ablenken würden.

Sich auf das Wesentliche zu konzentrieren, ist auch Anliegen des anonymen Verfassers der Vita des Johannes Psichaites, wenn er in seiner Ein-

103. Abbildungen zu den genannten Mosaiken mit weiterer Literatur bei Grabar, *L'icône* Abb. 87, 118, 124-135 und Cutler/Spieser, *Byzanz* Abb. 42, 81.

104. Durchaus treffend die einleitende Überschrift bei Cutler/Spieser, *Byzanz* 7: «Zwischen den Ruinen der Antike».

105. Vgl. Kitzinger, *Kunst* (wie A. 67) 202 ff., bes. 240 ff.; Haldon, *Byzantium* (wie A. 22) 405 ff., 433: «... all point to a greater intensity in the search of security, for clear-cut and solid answers and explanations to the questions which most reflected the concerns of day-to-day existence in this changing and hence —in many ways— threatening world. As we have seen, the process of change is reflected also in the mode of figural representation on icons. The increasingly hieratic, distanced and spiritualised figures of this period represent a world above which is orderly, dignified and holy, representing implicitly a stark contrast to the dramaladen and disorderly chaos of the earthly world».

leitung darlegt, er wolle nicht wie die heidnischen Hellenen die äußerlichen Schönheiten der Natur, des Herkunftsortes, der Abstammung und Gestalt seines Heiligen ausbreiten, «nicht die Nähe des Meeres und der Ufer preisen, die Größe der Bauten und Fruchtbarkeit der Gegend und Gesundheit des Klimas». Nein, er will die Seele und Tugend darstellen, «deren Schönheit ewig sind»¹⁰⁶. Anders als manche Autoren, die solche Äußerungen als rhetorische Floskel der Bescheidenheit vornan setzen, dann aber doch ihren Grundsätzen untreu werden¹⁰⁷, hält sich der Hagiograph daran; in seiner Vita verwendet er keine Naturmotive und -beschreibungen, nicht einmal als Metaphern.

Die antiurbane Haltung des frühen Mönchtums mit ihrer Kritik an der Sündhaftigkeit der in vieler Beziehung noch mit dem Heidentum verbundenen Stadtwelt und die Flucht in die Antiwelt der Wüste war in den Krisenzeiten des 7./8. Jahrhunderts einer neuen Haltung der Gottessucher gewichen: Zum einen lagen die klassischen Wüstengebiete des Mönchtums jetzt außerhalb des unmittelbaren Einflußbereiches von Byzanz, zum anderen gab es nur noch eine christliche Großstadt, die diese Bezeichnung beanspruchen konnte: Konstantinopel. Aber auch diese Stadt hatte viel von ihrer einstigen Größe und ihrem Glanz eingebüßt, zeigte unverkennbare Züge des Verfalls. «Sündhaftigkeit» als Makel spätantiker Stadtkultur und Stein des Anstoßes konnte man dieser Stadt am Bosphorus nicht mehr anheften. Anstoß aber nahmen die orthodoxen Glaubenskämpfer an der bilderfeindlichen Haltung ihrer Kaiser und deren Mitläufern und mischten sich aktiv in Konstantinopel selbst und von außerhalb in das Geschehen der Stadt ein. Das Ideal der Zeit ist nicht mehr der bescheidene Eremit sondern der Widerstandskämpfer¹⁰⁸. Dabei spielen die Wildnisse und Berggebiete Kleinasiens und des Balkans eine nicht unwichtige Rolle. Dorthin konnte man sich als Eremit auf der Suche nach Gott für einige Zeit oder für immer in Höhlen zurückziehen¹⁰⁹, dort entwickelten sich in oft ausgesetzter Lage Klöster¹¹⁰, in denen sich ein Teil des Widerstandes

106. VIoanPsich.: P. van den Ven, *La vie grecque de S. Jean le Psichaita, confesseur sous le règne de Léon l'Arménien (813-820)*, *Le Muséon* n. s. 3 (1902) 104: ὡν τὸ κάλλος εἰσαεὶ διαμένει (Datierung 2. Hälfte 9. Jh.: ibid. 98-100).

107. Zum Beispiel Stephanos Diakonos: VStephJun. (wie A. 20) col. 1073B.

108. A. Kazhdan, Ὁ τέλειος μοναχὸς ἢ ὁ τέλειος πολεμιστής; Ὁ συγκρασιασμός τῶν κοινοικῶν ἰδανικῶν στὸ Βυζάντιο, *Δωδώνη* 15 (1986) 206.

109. VPetrAtr. (wie A. 17) cap. 20; VStephJun. (wie A. 20) col. 1088B-C; VGregDecapol. (wie A. 13) cap. 6.6 f.; VIoanMon. (wie A. 27) 341B.

110. VStephJun. col. 1101A-B; VPetrAtr. cap. 30.4 f. - Vgl. Beck, *Kirche* (wie A. 5) 208 ff.; R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, S. 127 ff., 217 ff.

gegen die Bilderstürmer formierte und wohin man sich unter Umständen flüchten konnte. Wer sich in noch abgelegenere Einsamkeit zurückziehen wollte, stieg zu den Berggipfeln hinauf, wie jener Mönch Johannikios, der dort einige Wochen fastete: «Dürstend nach gottgeschaffener Ruhe zog der gottbeseelte Vogel hinauf zum Gipfel oberhalb des Klosters, den man Rabenkopf nennt»¹¹¹. Die Waldwildnis, in die sich Georgios von Amastris zurückzieht, wird von seinem Hagiographen, wohl in bewußter Anlehnung an den bekannten Brief 14 von Basileios d. Gr. an Gregor von Nazianz, ähnlich idyllisch beschrieben: «Kaum am Fuß des Gebirges —man nannte es „Wilder Rotberg“— angekommen, schickt er seinen Diener mit dem Saumtier nach Hause zurück. Unbelastet von allen materiellen Dingen nähert er sich ohne Leidenschaften Gott durch die Reinheit seiner Seele und wird von ihm tiefer ins Gebirge geführt. Im Wald voll wild wachsender Bäume der unterschiedlichsten Art findet er eine kleine Lichtung, die zudem noch ringsum von schwer zugänglichen Schluchten umgeben ist. Hier wurde nicht nur aller Lärm der Stadt ferngehalten, es gelangte auch kein Wanderer dorthin»¹¹².

Die Wildnis der Wälder und Berge ist eine andere als die menschenfeindliche Wüste. Zwar war sie nicht ungefährlich, man konnte sich in den Wäldern und Schluchten verirren oder abstürzen¹¹³, wilde Tiere konnten einen anfallen¹¹⁴, aber sie bot andererseits doch auch einen gewissen Schutz vor ungebetenen Soldatenhorden oder den Häschern des Kaisers, und bei entsprechender Mühe ließ sich dem Boden etwas Nahrung abringen. Die Wald- und Bergwildnis war aber auch das Reich der Jäger, und es ist wohl kein Zufall, daß in diesen kriegerischen Zeiten, als sich vielerorts Wildnis ausgebreitet hatte, die byzantinische Oberschicht für die Jagd besonderes Interesse zeigte¹¹⁵.

111. VIoanMon. 340B. – Zum Motiv des «heiligen Berges» vgl. H.-V. Beyer, Der «Heilige Berg» in der byzantinischen Literatur I, *Jahrb. d. Österr. Byzantinistik* 30 (1981) 171-205.

112. VGeorgAm. (wie A. 23) 29.4-12. – Zu Basileios' Brief: Wallace-Hadrill, View (wie A. 8) 87-91; A. M. Ritter, Natur und Landschaft bei Basil und Augustin, *Ktema* 16 (1991) 195-200.

113. VEustratAug. (wie A. 20) 380.25 ff.; VIoanPsich. (wie A. 106) 111.19-112.7.; VIoanMon. (wie A. 27) 352C-353A.

114. VIoanMon. 367A; VTheodStud. (wie A. 35) col. 308B f.

115. Zur Jagdleidenschaft Michaels III. und Basileios I.: Theophanes Cont. PG 109 col. 245C, 248; A. Lesmueller / I. Thurn (rec.), *Iosephi Genesisii regum libri quattuor*, (CFHB 14), Berlin 1978, lib. IV.40; VEuthymPatr.: P. Karlin-Hayter, Vita S. Euthymii, *Byzantion* 35/37 (1955/57) 8-10 (hier der ausgeschmückte Bericht über den tödlichen Jagdunfall Basileios' I.; Verfasser anonym, Datierung nach 920: *ibid.* 3); zu den Beschäftigungen der aristokratischen Jugend: VTheophConf. (wie A. 5) 4.21 ff.: αἰρεῖται δὲ τούτων πλέον τὰ κυνηγέσια καὶ ἱππάσια, τὸν οἶστρον τῆς ἐμπαθείας ... ἐωρισμοῖς καὶ ἀσχολίαις ταῖς ἐκ τῶν θηρευμάτων ἀποχρούμενος... Vgl. auch Koukoules, Βλὸς V (wie A. 11) 387-423; E. Patlagean, De la chasse et du souverain, *DOP*

Die Jagd als Vergnügen und Zeitvertreib ist denn auch der äußere Rahmen in der kompliziert geschachtelten Legende der Theoktiste von Lesbos aus der Zeit nach 912, eher wohl dem 2. Viertel des 10. Jahrhunderts, für die als Verfasser Niketas Magistros gilt¹¹⁶. Er kannte die Legende der Maria aus Ägypten und hat sie sicherlich als Anregung und Muster für seine Geschichte genommen¹¹⁷. H. Delehayne meint dazu etwa-sabfällig, daß die Vita der Theoktiste «nichts anderes als ein Plagiat ist und die Details mit ihrem Lokalkolorit die einzigen originellen Elemente der Erzählung sind»¹¹⁸. Das ist zu einfach. Der Verfasser hat im einzelnen sehr vieles verändert, vor allem den Grundcharakter. Er will seinen Zuhörern mit dem Lobpreis der Heiligen ein Beispiel geben und sie zu Festigkeit, Gerechtigkeit, Besonnenheit und Selbstbeherrschung, Gotteseinsicht und Keuschheit ermutigen. «Wie der Körper durch entsprechende Übungen wird die Seele durch sittlich hervorragende Berichte gestärkt und gekräftigt». Betrachtet der Verfasser der Vita Marias aus Ägypten die Warnung vor Hoffahrt an die Adresse der Mönche und Asketen der Wüste als Zweck seiner Erzählung, so sollen die Zuhörer des Hagiographen der Vita Theoktistes den Tugenden der so Gepriesenen nacheifern¹¹⁹. Es sind andere Menschen, an die er sich wendet, nämlich der Soldat und Matrose, der Jäger und der einfache Mönch und Eremit, die als Berichterstatte innerhalb der Legende auftauchen, also normale Zeitgenossen des Verfassers.

Theoktiste berichtet ihr Leben einem Jäger: Sie komme aus der Stadt Mitylene von Lesbos, sei als Waise in einem Kloster aufgewachsen und Nonne geworden. Während eines Besuchs bei ihrer verheirateten Schwester in einem Nachbardorf seien kretische Araber gekommen und hätten alle verschleppt. Auf der Fahrt nach Kreta sei sie bei einem Zwischenhalt auf Paros entflohen und in das Gestrüpp der Insel geflüchtet. Nun lebe sie schon über 30 Jahre dort, ernähre sich von den Pflanzen der Insel, mehr

46 (1992) 257-263.

116. VTheoctLesb.: Th. Ioannou (Hrsg.), *Μνημεία ἀγιολόγια νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα*, Venedig 1884, S. 1-17. Leon VI. wird als wohl schon einige Zeit verstorben († 912) genannt, Kreta ist andererseits noch nicht zurückerobert (961). Vgl. H. Delehayne, *La Vie de sainte Théoctiste de Lesbos*, *Byzantion* 1 (1924) 191-200; Beck, *Kirche* (wie A. 5) 563; L. G. Westerink, *Nicetas Magistros, Lettres d'un exilé*, Paris 1973, S. 41-46 (von uns nicht gelesen); A. Kazhdan, *Hagiographical Notes*, *Byz. Zeitschr.* 78 (1985) 49-50; Rydén, *Heroes* (wie A. 71) 546; *ODB* 2055 f.

117. Vgl. den Hinweis auf den Mönch Zosimas: VTheoctLesb. cap. 24.

118. Saint Théoctiste (wie A. 116) 196, ähnlich 195. Entgegengesetzt urteilt Rydén, *Heroes* (wie A. 71) 546: «Theoktiste is no doubt a masterpiece».

119. VTheoctLesb. cap. 1-2: ἀνδρία ... δικαιοσύνη ... σωφροσύνη ... φιλοσοφία ... ἡθῆ ... αἱ τῶν ἀγαθῶν εὐφημίαι καὶ τὰ ἐγκώμια τῶν γενναίων διανιστῶσι τοὺς ἀχροατὰς πρὸς ζῆλον τῶν ἐπαινομένων.

noch von Gottes Wort, und werde, nachdem ihre Kleidung abgefallen sei, «von Gottes Hand bedeckt»¹²⁰.

Theoktistes Aufenthalt auf der in dieser Zeit von Arabern verwüsteten und menschenleer gemachten Insel Paros¹²¹ ist kein gewollter Rückzug in die Einsamkeit der Wildnis, um Gott zu suchen. Er kommt durch den Zufall eines Araberüberfalls zustande, wie es viele Menschen dieser Zeit traf. Auf der Insel setzt sie unter schwierigen Lebensbedingungen ihr im Kloster von Lesbos begonnenes frommes, tugendhaftes Leben fort. Hier wird die Einsamkeit der Wildnis nicht zur Sündhaftigkeit urbaner Zivilisation in Kontrast gesetzt. Um sich Gott zu nähern, bedarf es auch nicht des «unendlichen», für den normalen Menschen kaum nachvollziehbaren Weges der Prostituierten aus Lust zur Heiligen in der menschenfeindlichen leblosen Wüste. Theoktiste lebt, so beschreibt es Niketas Magistros, in einer zwar einsamen, aber doch mit Buschwerk bestandenen, von Tieren belebten Wildnis, die sogar gewisse idyllische Züge hat. Gelegentlich kommen von Euböa Jäger herüber, die bei dieser Gelegenheit auch ein Gebet in der halbverfallenen, von Gras überwucherten Kirche der Theotokos verrichten: «... und beabsichtigte wieder, zur Jagd von Hirschen und Wildziegen mit Freunden hinüberzufahren, denn diese Insel nährt viele und weitaus größere als anderswo. Es ist schon wunderbar und berichtenstwert: Ihrer Gestalt nach ähnlich anderen Hirschen sind sie aber größer. Ihr Geweih ist 16 Handbreiten lang, aber nicht wie bei anderen Hirschen mit Sprossen, sondern lang gestreckt nach vorn... Als wir einige Tage gejagt und reichlich Wild erlegt hatten, kehrten wir zurück»¹²². Der alles in allem nicht unfreundliche Charakter der Insel wird von Niketas verstärkt durch Erläuterungen und Ekphraseis, so durch die Beschreibung des Naturhafens der Insel, der teilweise verfallenen, einstmals glanzvoll ausgestatteten Theotokos-Kirche und ihres Schicksals unter den Arabern, der auf den Inseln wachsenden eßbaren Wildpflanzen und der Begegnung des Jägers mit der nackten Theoktiste hinter dem Schleier eines Spinnennetzes¹²³.

Dies ist eine Wildnis, die den Menschen der Zeit nicht unvertraut ist. Sie gehört in gewisser Weise zur alltäglichen Lebenswelt, wo man sich eingerichtet hat. Die Katastrophenzeit des Zusammenbruchs der spätantiken Zivilisation mit ihrer Urbanität und dem Einbruch der Wildnis in die Kulturlandschaft ist längst ferne Vergangenheit, auch der Schmerz der Men-

120. Ibid. cap. 17-18.

121. Vgl. zu Paros ODB 1590 f.

122. VTheoctLesb. cap. 19, 21, vgl. 13.

123. Ibid. cap. 5-6, 10, 13, 14.

schen jener fernen Zeit über die Verluste in jeder Hinsicht, wie er so eindrucksvoll in der Apokalypse des Ps.-Methodios sich äußert. Für Ps.-Methodios blieb nur die vage prophetische Hoffnung, daß sich eines Tages das Blatt wenden werde, die Araber vertrieben und unterworfen würden und die Herrschaft der Römer unter einem neuen Kaiser überall wieder aufgerichtet würde¹²⁴. In der Vita der Theoktiste hingegen spiegelt sich das neue Selbstbewußtsein der Zeit in der 1. Hälfte und Mitte des 10. Jahrhunderts. Die Byzantiner sind in die Offensive gegangen und greifen die Araber auf Kreta an, in wenigen Jahren wird die große Insel im Mittelmeer wieder zu Byzanz gehören¹²⁵. Auch die Zeiten harter Auseinandersetzungen über den rechten Glaubensweg sind längst Vergangenheit, nachdem die Bilderverehrer sich durchgesetzt haben und ein religiös-ideologischer Konsens zwischen Kaisertum, Kirche und Bevölkerung entstanden ist. Die Strenge der Konzentration auf das «Wesentliche» in den Heilenviten der Ikonoklasten- und unmittelbaren Nachikonoklastenzeit entspricht nicht mehr dem Zeitgeist. Neue Interessen beschäftigen die Menschen, zumindest die Gebildeten der Oberschicht: Eifrig werden die literarischen Überreste aus der christlichen Spätantike, aber auch der heidnischen Antike gesammelt. Das Interesse für die Historie und Naturwissenschaft ist unverkennbar¹²⁶. Die Darstellung der Naturwildnis in der Vita Theoktistes und das Interesse für die auf der Insel vorhandenen Tiere und Wildpflanzen ist Ausdruck der Naturbeobachtung und eines neuen Naturverständnisses, das nun auch in die Hagiographie Eingang findet¹²⁷. Hier hat die Darstellung natürlicher Dinge keine symbolische Doppelfunktion wie in der Legende der Maria aus Ägypten oder in spätantiken Naturdar-

124. Lolos, Apokalypse (wie A. 77) cap. XIII.10-18.

125. Vgl. I. E. Karagiannopoulos, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Bd. 2, Thessalonike, S. 327 f., 365 ff.

126. Vgl. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, (Biblioth. Byzantine. Études 6), Paris 1971, S. 288-292; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Baltimore 1983, S. 79-147; Hunger, *Reconstruction* (wie A. 80) 507, 509-522.

127. Vgl. Rydén, *Heroes* (wie A. 71) 550 f. - Auf das gleichzeitige zunehmende historische Interesse in der Hagiographie hat Lackner, *Die Gestalt des Heiligen in der byzantinischen Hagiographie des 9. und 10. Jahrhunderts*, in: *17th Int. Byz. Congr.* (wie A. 71) 523 ff. hingewiesen. Auch die Vita Theoktistes zeigt historisches Interesse, z. B. an den Einfällen der Araber Kretas, den Gründen für die Zerstörung der Theotokos-Kirche. Mit Recht hat Kazhdan, *Notes* (wie A. 116) 49 die Feststellung von O. Karsay, *Der Jäger von Euböa*, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 23 (1975) 9-14 zurückgewiesen, Niketas Magistros habe aus klassizistischem Interesse beim Jagdmotiv auf Dion Chrysostomos zurückgegriffen. Denn das Jagdmotiv ist bereits in der Vita der Maria Aegyptiaca in der Verfolgung der Heiligen durch Zosimas angelegt.

stellungen der bildenden Kunst, sondern will unmittelbar wirken als Beschreibung eines Lebensraumes.

Das Interesse für die Natur zeigt sich auch in der *Vita* des Abtes Eua-
restes von einem anonymen Verfasser aus dem 1. Viertel des 10. Jahrhun-
derts, wenn er den Frühling bei dessen Geburt am Ostersonntag beschre-
ibt: «Geboren wurde er, als die Erde dicht bedeckt mit jungen Trieben den
Betrachtern einen schönen Anblick bot und die Ebenen bekränzt mit
Blumen ihren Duft verbreiteten, als die Tage schon länger wurden, die
Sonne am Morgenhimmel über dem Horizont aufging und ihren Lauf über
die Himmelshalbkugel über der Erde begann, um so, wie ich meine, auch
die leuchtende Schönheit des neugeborenen Kindes vorausszukünden»¹²⁸.
Natürlich wird die kurze Ekphrasis über den Frühling als rhetorisches
Mittel des Vergleichs benutzt, wie es in der früheren hellenistischen und
spätantiken Literatur oft genug angewandt wurde. Aber man würde dem
in seiner Klosterstube schreibenden Verfasser Unrecht tun, wenn man ihm
die eigene Naturerfahrung des Frühlings und das beglückende Gefühl über
einen Frühlingsmorgen, so wie von ihm beschrieben, absprechen würde.
Gerade weil der Verfasser diese Erfahrung selbst gemacht hat, kann er das
Frühlingsbild verwenden, und weil das Interesse an der Natur auch in
ästhetischer Hinsicht in dieser Zeit wieder erwacht ist, stellt er es auch ta-
tsächlich dar. Hatte sich der Verfasser der *Vita* des Johannes Psichaites
aus der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts ganz bewußt auf die «ewige Schön-
heit» der Seele und Tugend seines Helden konzentriert und alle Äußer-
lichkeiten vermieden, so wird ein knappes Jahrhundert später in der *Vita*
des Abtes Eua-restes ausführlicher auf Herkunft und Werdegang des Heili-
gen eingegangen und eben auch das Naturbild des Frühlings zu seiner
Charakterisierung verwendet.

So stehen wir am Anfang eines neuen Aufschwungs der Beschäftigung
mit der Natur in der byzantinischen Literatur. Hat es am Ende vielleicht
geholfen, daß Theophanes der Bekenner mitten in den "dunklen" Jahr-
hunderten die Unterdrückung der Natur verhinderte und, natürlich mit
Gottes Hilfe, die Frösche lautstark weiterquaken ließ? Theophanes wirkte
in einer Zeit, als die wilde Natur den Menschen äußerst feindlich begegne-
te und sie in vieler Weise bedrohte. Heute, um auf den Ausgang unseres
Gesprächs zurückzukommen, bedrohen wir Menschen die Natur und ma-
chen sie uns feindlich. Weder Gott noch Heilige gebieten Einhalt. Ob da
der Bundesgerichtshof als Gottes- und Heiligenersatz ausreicht¹²⁹? Sein

128. *VEua-restHeg.* (wie A. 60) 297.14-21.

129. *Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Zivilsachen* Bd. 120 (1993) Nr. 24

Ebenbild wird da schon selbst die Vernunft betätigen müssen, um die Dämonen ungezügelter Globalökonomie zu bändigen.

Schnaitsee-Harpfing

(Urteil v. 20.11.1992): In einem Rechtsstreit über die Beseitigung von Fröschen in dem von einem der Nachbarn angelegten Teich entschied der BGH, daß die Frösche im Teich bleiben dürfen, weil der Schutz der Frösche durch das Naturschutzgesetz höherrangig ist als die zeitweilige Beeinträchtigung der Anwohner durch den Froschlärm.

ZUR ENTSTEHUNG DES NAMENS «CAR» IM BALKANRAUM AUS HISTORISCHER SICHT

Die unmittelbare Entlehnung des slavischen Herrschertitels Car aus dem Lateinischen, ohne Vermittlung anderer Völker, hat Gyula Moravcsik 1963 zweifelsfrei nachgewiesen¹. Da dieser Beitrag die historisch-chronologische Komponente eher nur am Rande streift und die juristische von der gebrauchssprachlichen Terminologie nicht klar genug trennt, ist es angebracht, auf diese Thematik noch einmal mit vermehrtem und ergänzendem Quellenmaterial einzugehen. Dabei liegt der Schwerpunkt in Aussagen des 6. und 7. Jahrhunderts, entsprechend der in diesem Zeitraum erfolgten Übernahme des Begriffs im Slavischen und der gleichzeitigen Festlegung der Bezeichnung βασιλεύς im byzantinischen Staat².

Die Verwendung des Cäsar-Namens in offiziellen juristischen Dokumenten griechischer Sprache ist, entgegen der Annahme von Moravcsik, eher bescheiden³. In der Novellensammlung begegnet er in der Form αὐτοκράτωρ καῖσαρ nur an sieben Stellen⁴. Hinzu treten noch zwei indirekte Hinweise in einer Enzyklika aus dem Jahre 548 und einem Edikt aus dem Jahr 553, beide im Chronikon Paschale erwähnt⁵. Die wenigen erhaltenen offiziellen Dokumente der unmittelbaren Nachfolger Justinians erlauben keine Aussage, ob sie sich des Titels öfter bedient haben⁶. Die erhaltenen kaiserlichen Inschriften erwähnen den Cäsarennamen nicht⁷.

1. Gy. Moravcsik, Zur Geschichte des Herrschertitels 'Caesar' > ααβ, *Zbornik radova Vizantolozkog Instituta* 8 (1) (1963) 229-236.

2. E. K. Chrysos, The title ααβ in early Byzantine international relations, *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978) 29-75.

3. Unvollständig die Behandlung des Cäsar-Namens bei G. Rösch, "Όνομα βασιλείας, Wien 1978, S. 36-37. Moravcsik behauptet, daß Justinian den Cäsarentitel «konsequent» aufnimmt.

4. Novellen 7, 43, 86, 134, 137, 139 und appendix nov. 7.

5. *Chronicon Paschale*, ed. Bonn, 630 und 636.

6. Vier Beispiele aus der Regierungszeit von Justin II, und Tiberios bei Moravcsik a.a.O. 232.

7. Eine Inschrift in Arabadzievo, Kreis Stara Zagora, aus dem Jahr 575/576 nennt nur den Mitkaiser Tiberios «Cäsar». Φλαβίου Ίουστίνου αἰωνίου Αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος ἔτους ἑνδεκάτου καὶ Φλαβίου Τιβερίου Κωνσταντίνου τοῦ εὐτυχestatou ἡμῶν καίσαρος ἔτους δευτέρου, ἰνδικτιῶνος θ' ἐπὶ Ἀρμάτου βικαρίου Θράκης διὰ Χρυσαφίου ἐργολάβου. V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, Nr. 198.

Trotzdem gibt es eine umfangreiche Anzahl an Hinweisen, daß auch im griechischen Sprachbereich und der griechischen Literatur des 6. Jahrhunderts *καῖσαρ* für den regierenden Kaiser verwendet wurde. Justinian selbst sagt in einer Novelle betreffs der Bezeichnung des kappadokischen Kaisars: *ἐν ἅπασιν τοῖς τῆς γῆς ἔθνεσι ὀνομαστότατόν ἐστι τὸ τοῦ Καίσαρος ὄνομα, καὶ ὥπερ ἡμεῖς ἀντ' ἄλλου τινὸς τῶν τῆς βασιλείας συμβόλων σεμνυνόμεθα*⁸. Dies besagt, daß Cäsar/*καῖσαρ* ein «Gebrauchstitel» breiter Volksschichten gewesen ist, während die rhetorische griechische Literatur fast immer vom *βασιλεὺς* spricht.

Eine Ausnahme stellen zwei Autoren des 6. bzw. des beginnenden 7. Jahrhunderts dar: Menander Protektor und Theophylaktos Simokates. Beide Autoren verwenden für den regierenden Kaiser die Bezeichnungen *βασιλεὺς*, *αὐτοκράτωρ* und *καῖσαρ*. Menander läßt allerdings bisweilen gewisse Differenzierungen erkennen. So spricht er vom byzantinischen Kaiser grundsätzlich als *καῖσαρ*, wenn er ihn neben dem sasanidischen (Groß-) König erwähnt, den er als *βασιλεὺς* bezeichnet. Hier einige Beispiele:

ὅτι ὁ Τιβερίος ὁ καῖσαρ στέλλει Θεόδωρον τὸν Βάκχον πρεσβευόμενον ὡς βασιλέα Περσῶν (Müller, fr. 41, S. 242)

Βασιλεὺς ὁ Περσῶν Θεόδωρον εἰς Βυζάντιον ἐλευσόμενον, ἐν γράμμασι μὲν κατὰ δὴλον ποιήσας τῷ καίσαρι (Müller, fr. 41, S. 244)

ἀπεκρίνατο ὁ καῖσαρ ... ὡς ... βασιλεὶ Περσῶν (Müller, fr. 46, S. 248).

Auf diese Unterscheidung weist auch Prokop hin, demzufolge *καῖσαρ* die bei den Sasaniden übliche Bezeichnung des byzantinischen Kaisers gewesen sei⁹. Dieser Usus wird auch von den wenigen erhaltenen sasanidischen Briefformeln bestätigt¹⁰. In der Mehrzahl der Fälle bedient sich Menander der Bezeichnung *καῖσαρ*, ohne daß ein Gegensatz zum Großkönig gegeben ist, als Synonym zu *βασιλεὺς* oder *αὐτοκράτωρ*.

In derselben synonymen Verwendungsweise ist der Ausdruck *καῖσαρ* bei Theophylaktos Simokates, und zwar an 21 Stellen, anzutreffen¹¹. Dies

8. Nov. 44 vom Jahr 536.

9. Prokop, *De bello Persico* II, 21,9 (ed. Haury I, 244, 17-18): *ὁ καῖσαρ* (οὕτω γὰρ τὸν Ῥωμαίων βασιλέα καλοῦσι Πέρσαι); in einem anderen Beispiel (*ibid* II, 12 = I, 203, 10-12) heißt es: *ὁ Χασρόης ... ξὺν ἀπειλῇ ἀνεβόα τὸν Καίσαρα προτερῆσαι τῶν ἄλλων οὐ δέον*.

10. Rösch (wie Anm. 3), S. 156. Ein von Kaiser Herakleios gefälschter Brief (zum Jahr 626), der vorgab, von Chosrau zu stammen, beginnt ebenfalls mit *ὁ καῖσαρ Ῥωμαίων* (Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, ed. C. Mango, Washington 1990, cap. 12, lin. 57).

11. Schon Moravcsik wies auf verschiedene Stellen hin (Anm. 40 des oben Anm. 1 genannten Aufsatzes) sowie P. Schreiner in der deutschen Übersetzung des Geschichtswerkes (Theophylaktos Simokates, *Geschichte*, Stuttgart 1985), S. 253 Anm. 141, doch sind beide Angaben nicht vollständig. Bisweilen benutzt Simokates *καῖσαρ* auch als Bezeichnung für den

mag besonders auffällig sein bei einem Autor, der in geradezu übertriebener Weise auf die Reinheit des Stils achtet und technisch-administrative Fachtermini vermeidet. Er fühlt sich nicht einmal genötigt hinzuzufügen, daß *καῖσαρ* der lateinischen Sprache entstamme, was bei anderen Ausdrücken durchaus der Fall ist¹². Offensichtlich war das Wort so selbstverständlich, daß auch für einen peniblen Autor wie Simokates eine Erklärung lächerlich gewesen wäre. Die Selbstverständlichkeit und Häufigkeit, mit der es gerade im 6. Jhd. auch in schriftlichen Quellen verwendet wird, läßt auf eine große Verbreitung schließen. Während *αὐτοκράτωρ* als Übersetzung von *imperator* einen verwaltungsmäßig-technischen Charakter besaß und, wie Chrysos gezeigt hat, *βασιλεύς*, von rhetorischen Quellen abgesehen, noch keineswegs auf den Kaiser in Konstantinopel allein festgelegt ist¹³, war *καῖσαρ* wohl der einzig eindeutige und auch außerhalb der juristischen Terminologie verbindliche Ausdruck für den Herrscher des Oströmischen Reiches.

Diese Situation ändert sich schon Ende des 6. Jhd., als sich (590) Chosrau ein erstes Mal Maurikios unterwarf, und vollends nach dem Sieg des Herakleios über denselben Großkönig (627) und der Übernahme des Basileus-Titels. Das Prinzipat war nun auch staatsrechtlich zur Basileia geworden¹⁴. Aus dem oströmischen war ein byzantinisches Reich mit fast ausschließlich griechischer Bevölkerung geworden. Durch die Abtrennung der Balkanhalbinsel in der Folge der Siege der Awaren und der Niederlassung der Slaven blieb dieser Reichsteil von der weiteren staatsrechtlichen Entwicklung abgetrennt. Der Titel «basileus» hat dorthin keinen Eingang gefunden und wurde erst 300 Jahre später, um 900, vom Bulgarenherrscher Symeon, in bewußter Konkurrenz zum byzantinischen Kaiser, übernommen¹⁵. Während in den Konstantinopel verbliebenen griechischsprachigen Reichsteilen der *καῖσαρ* von *βασιλεύς* abgelöst wurde und ausschließlich zu einem (freilich sehr hohen) Titel wurde¹⁶, «konservierte» sich im

Mitkaiser als präsumptiven Thronfolger, z.B. ed. de Boor, S. 42, lin. 18 (für Maurikios vor der Thronbesteigung); vgl. auch die oben Anm. 7 zitierte Inschrift. Folgende Stellen (nach der Angabe de Boor) beziehen sich auf den Kaiser 43,9; 45,1; 46,1; 49,16; 52,2; 57,25; 64,12; 145,18; 168,7; 168,22; 169,5; 171,12; 178,24; 191,27; 218,17; 220,5; 225,24; 247,5; 248,25; 272,7; 297,24. Mit Ausnahme von 240,21 (Justin II.) ist immer Kaiser Maurikios gemeint.

12. Vgl. Hinweise in diesem Sinn in meiner oben Anm. 11 genannten Übersetzung, Register, s.v. «lateinische Sprache».

13. Chrysos (wie Anm. 2).

14. In den Einzelheiten sehr deutlich bei Chrysos (wie Anm. 2) dargestellt.

15. P. Schreiner, *Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur*, R. Lauer - P. Schreiner, *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*, Göttingen 1989, S. 49-60, bes. S. 53.

16. Lückenhafte Übersicht bei R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Bd. 2. Amsterdam 1967, S. 25-43.

Balkanraum die alte Herrscherbezeichnung *καῖσαρ*, auch dank seiner lateinischen Provenienz, in einer Region, in der wenigstens im 7. Jhd. noch lateinischsprachige Restbevölkerung lebte. Den Slaven war also gar keine andere Bezeichnung bekannt.

Es ist dagegen recht fraglich, ob der *καῖσαρ*-Name auch im griechischen Volk weiterlebte. Die Behauptung des Ibn Hurradadbiḥ aus dem 9. Jhd., daß das Volk den König der Romäer als Cäsar bezeichnet, steht allein und kann auch eine antiquarische Information darstellen¹⁷. Wenn lateinische Quellen aus mittel- und spätbyzantinischer Zeit den byzantinischen Kaiser als «Caesar» bezeichnen¹⁸, so ist dies ebensowenig ein Beweis für das Fortleben des Titels im Volk wie der Hinweis auf die Abstammung Johannes VIII. Palaiologos von den «Cäsaren» (*κληρονόμον τῆς βασιλείας τοῦ Καίσαρος*) in einem Brief des Mamlukensultans¹⁹. Auch einige wenige Stellen in der volkssprachlichen Literatur sprechen nicht für eine Kontinuität²⁰. Den frühesten direkten Beleg für den Gebrauch des Namens bei den Südslaven bringt die Grabinschrift (im Historischen Museum Sofia) des Hofwürdenträgers Mostič, der unter *с(ѣса)рѣ* Symeon und *с(ѣса)рѣ* Peter diente und im achten Jahrzehnt seines Lebens stand, so daß sie am ehesten in das 3. Viertel des 10. Jhd. zu datieren ist²¹.

Im Œuvre des Verstorbenen stehen Person und Funktion des byzantinischen Kaisers, aber auch die Beziehungen des byzantinischen Reiches zu den slavischen Völkern auf dem Balkan immer wieder im Mittelpunkt. Dieser kleine Beitrag soll daher eines Gelehrten gedenken, mit dem der Verfasser seit seiner Studentenzeit im Münchner Seminar in enger freundschaftlicher Verbindung stand.

Köln

17. M.-J. de Goeje, in: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Bd. 6, Leiden 1889, S. 12; zitiert bei Moravcsik (wie Anm. 1) 233.

18. Die Stellen bei Moravcsik (wie Anm. 1) 234.

19. Gy. Moravcsik, *Grečeskaja gramota Mamljukskogo sultana Vizantijskomu imperatoru*, *Viz. Vrem.* 18 (1961) 105-115, bes. 107, lin. 20.

20. Aufgeführt bei E. Kriaras, *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας*, Bd. 7 (1980), s.v. *καῖσαρ* (S. 221). Eine Überprüfung der genannten Belege zeigt, daß sich in der byzantinischen volkssprachlichen Literatur *καῖσαρ* immer auf die Hofwürde bezieht, nicht den Herrscher, der *βασιλεύς* genannt ist.

21. Die Inschrift ist mehrfach herausgegeben, zuletzt bei K. Popkonstantinov / O. Kronsteiner, *Starobŭlgarski nadpisi/Altbulgarische Inschriften*, Bd. 1, Wien 1998, S. 185 und mit Kommentar bei Ph. Malingoudis, *Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämushalbinsel. Teil I. Die bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki 1979, Nr. IV (S. 32-36).

KILIJ ARSLAN I OF RÛM, BYZANTINES,
CRUSADERS AND DANISHMENDIDS
A.D. 1092-1107

The Seljuk sultan of Anatolia (Rûm Sultanate), Izz al-Din Kilij Arslan I Dawud ibn Suleyman (A.D. 1092-1107 / A.H. 485-500)¹, is perhaps best known to Orientalists and Crusader historians from his struggles against the Crusaders and his kindred Turkophone Danishmendids, as well as from the fact that, by selecting the town of Ikonion/Konya as his new headquarters after 1097, he paved the way for the transferral of the capital of the Seljuk Sultanate of Asia Minor from its initial base, Nicaea/Iznik, to Ikonion/Konya, towards the end of the 11th / early 12th century —a transferral actually ascribed to his Rûm successors, i.e. Malik Shah or Shahan-shah («king of kings»: A.D. [1107] 1109/1110-1116 or A.H. [500] 502-510), or Rukn al-Din Masud I (1116-1155 / A.H. 510-550)². On the other

1. His reign has recently been the topic of a monograph by the Turkish scholar Işin Demirkent (*Türkiye Selçuklu Hüküdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, publ. by Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996), which reached me too late for consultation. Cf. anon. entry Kılıdj Arslan I, *Encyclopaedia of Islam*¹ (=EI¹) 4 (repr. Leiden 1993) 1006-1007; C. Cahen, Kılıdj Arslan I, *Encyclopaedia of Islam*² (=EI²) 5 (Leiden 1986) 103-104; A. Savvides, Κιλίτζ Αρσλάν Α', *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ* (=MGE) 32 (Athens 1984) 423-424. Detailed accounts of his reign in C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey... c. 1071-1330*, London 1968, pp. 81-89 (= *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul-Paris 1988, pp. 15-20) and, especially, in O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye Tarihi... 1071-1318*, Istanbul 1984², pp. 83-111 (with chronology on pp. 661-662); cf. also Tamara Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, pp. 50-59. Briefer accounts, among others, in O. Turan, *Anatolia in the period of the Seljuks and the Beyliks*, *Cambridge History of Islam* (=CHI) 1A, 1970 (repr. 1980), pp. 237-239; P. M. Holt, *The age of the Crusades... 11th century to 1517*, London-New York 1986, pp. 169-170; İ. Kafesoğlu, *A history of the Seljuks* (ed.-trans. G. Leiser), S. Illinois U.P. 1988, pp. 67-69; H. Yıldız, *Seljuks of Anatolia*, in collective vol. *A short history of Turkish-Islamic states*, Ankara 1994, pp. 122-124; also A. Savvides, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, I: *Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Athens 1996, pp. 118-119.

2. See C. Cahen, Konya, *EI*² 5 (1986) 253b; K. Belke - M. Restle, *Galatien und Lykaonien* (Tabula Imperii Byzantini, 4), Wien 1984, p. 177 notes 27,69,70 (entry «Ikonion»); K. Kreiser, Konya/Ikonion, *Lexikon des Mittelalters* (=LM) V. 7 (München-Zürich 1991), col. 1426; cf. Elisabeth Zachariadou, Qıltıç Arslan I, *LM* VII.2 (1994), col. 346: «... verlegte seine Residenz 1097 nach Ikonion». Kilij Arslan I does not seem to have officially made Ikonion his capital, as maintained by Turan, *Selçuklular*, op. cit., pp. 103 and 690 (table of rulers); idem, in *CHI* 1A, p. 239; also by S. Runciman, *History of the Crusades*, I, Cambridge 1951 (repr. Harmondsworth 1987), p. 189; cf. C. Brand, Kılıç Arslan I, *Oxford Dictionary of Byzantium* (=ODB), New York-Oxford 1991, p. 1128b. On this see Savvides, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, op. cit., pp. 118, 119,

hand, to the byzantinist Kilij Arslan I, the *Κλιτζιασθλάν* of Anna Komnene (ed. B. Leib, II, pp. 79.3, 165.4 and 26, 166.5, and III, p. 19.2), distinguished himself as an adversary of emperor Alexios I Komnenos (1081-1118) and was moreover involved in the latter's long confrontation with the formidable emir of Smyrna/Izmir, Tzachas or Chaka bey (*floruit* c. 1081 - c. 1105/1106)³. It would not be an exaggeration, however, to say that, despite his military setbacks, Kilij Arslan I was in fact the real founder of the Rûm Sultanate's posterior rise and prosperity⁴ —which were to reach their culmination point under the sultans Kilij Arslan II (1156-1192) and Ala al-Din Kaykubad I (1220-1237), when Ikonion/Konya was transformed into a veritable «Baghdad of Anatolia».

There were, in fact, four sultans of Rûm (from the late 11th to the second half of the 13th century) bearing the name of Kilij Arslan, literally meaning «lion-sword»⁵. Kilij Arslan I (Izzüddin I. Kiliç Arslan, in Turkish), first-born son of the founder of the Rûm Sultanate at Nicaea, Suleyman I ibn Kutlumush (c. 1080/81 - c. 1086)⁶, was the third sultan of Rûm (not the second —or even the first, as often believed)⁷. He succeeded his relative —possibly his uncle⁸, Abul Kasim (also, like Kilij Arslan himself, Tzachas' son-in-law), who had reigned in Nicaea as «deputy-sultan» (fol-

ascribing to Masud I the definitive transferral. C. Foss (Ikonion, *ODB*, p. 985) is wrong in stating that after it fell to the Seljuks (after 1084), the town «flourished as their capital». The fact that the great Muslim chronicler Ibn al-Athir (1160-1233), called Kilij Arslan I «Qilij Arslan ibn Sulaiman ibn Qutlumish, ruler of Iconium» (see F. Gabrieli, *Arab historians of the Crusades*, London 1969, repr. 1978, p. 4), does not necessarily imply that he had turned it into his official capital.

3. The most detailed account of Kilij Arslan I's relations with Byzantium, in F. Chalandon, *Les Comnène*, I: 1081-1118, Paris 1900 (repr. New York 1960), index; cf. A. Savvides, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αιώνα*, Athens 1988², pp. 57, 66-67, 71-72, 73. And, on Tzachas' career (with Kilij Arslan I's connection) see A. Savvides, *Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη*, c. 1081 - c. 1106, *Χρονικά* 14 (1982) 9-24 and 14 (1984) 51-66 (= idem, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1990*, Athens 1991, pp. 71-86 and 87-102).

4. Cf. Savvides, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, op. cit., p. 118.

5. Cf. J.-P. Roux, *Η ιστορία των Τούρκων*, Athens 1998, p. 164.

6. On him see A. Savvides, *Σουλεϊμάν Α΄ ἱμν Κουτλουμους*, *MGE* 48 (1987) 190-191 (with genealogical tree); cf. K. Zettersteden, Sulaiman b. Kutulmish, *EP* 7 (repr. 1993) 521 and G. Leiser, Sulayman b. Kutulmish, *EP* 9 (1997) 825-826 (refs.). Brief information in C. Brand, Süleyman ibn Kutulmuş, *ODB*, pp. 1975-1976 (no refs.).

7. As in Kafesoglu (note 1), pp. 67, 204 and C. E. Bosworth, *The new Islamic dynasties*, Edinburgh U.P. 1996, p. 213; see, however, list in Savvides, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, p. 131. On the other hand, G. Ostrogorsky (*History of the Byzantine state*, Oxford 1968², repr. 1984, pp. 360-361) referred both to Abul Kasim and Kilij Arslan I as emirs of Nicaea!

8. Not his father (according to C. Amantos, *Ιστορία βυζαντινού κράτους* II, Athens 1957², repr. 1977, p. 273).

lowing Sulleyman I's death) between c. 1086 and 1092⁹. This was a period of intervention on the part of the Great Seljuk Sultanate of Baghdad in the affairs of the rival Sultanate of Rûm, which had never received official acceptance from Baghdad; thus, following Suleyman I's violent death (c. 1086) the Great Seljuk sultan Malik Shah (1072/73-1092) had instructed his emir, Buzan (the *Πουζάνος* of Anna Komnene, ed. Leib, II, p. 76.5-9), to intervene in Rûm and the latter in fact succeeded in executing Abul Kasim, in 1092¹⁰.

Known to the Crusader sources as *Solimanus... filius Solimani veteris* (i.e. Suleyman... the son of Suleyman the Elder [= Suleyman I ibn Kutlumush]: *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*, ed. Rosalind Hill, London 1962, p. 22.3-4)¹¹, Kilij Arslan I had an eventful reign of fifteen years, related by important sources: *Greek* (Anna Komnene's *Alexiad*, ed. B. Leib, vols II-III, Paris repr. 1967), *Armenian* (Matthew of Edessa, French trans. E. Dulaurier, Paris 1858 and Engl. trans. A. Dostourian, Rutgers U. 1972, reissued 1984 / typed thesis), *Syriac* (Michael the Syrian, French trans. J. Chabot, vol. III, Bruxelles repr. 1963) and *Arabic* (Ibn al-Qalanisi, Engl. trans. H. Gibb, London 1932; Ibn al-Athir, ed. Latin trans. J. Tornberg, vols X-XII, Leiden-Uppsala 1853-1873).

At a fairly young age, Kilij Arslan I, while still a prince, took part in the bloody battle of Shaizar (near Haleb/Aleppo), in 1085/1086, where his father, Suleyman I of Nicaea, was defeated and slain by the troops of the Seljuk ruler of Syria, Tutush, the son of the great Alp Arslan (d. 1072/1073) and brother of Malik Shah, the Great Seljuk sultan of Baghdad¹². Kilij Arslan was among the prisoners of Tutush, who then sent him to his brother in Baghdad. Following Malik Shah's violent death in 1092 (the same year of the assassination of the latter's able vizier, Nizam al-Mulk)¹³,

9. On Abul Kasim's rule in Nicaea see A. Savvides, Αμπούλ Κασίμ, *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού* (= *EPLVIP*) 2 (Athens 1997) 122-124 (refs.).

10. See Turan, *Selçuklular*, pp. 85-87; idem, in *CHI* 1A, p. 237; C. Cahen, Burskuk, *EF* 1 (repr. 1986) 1336b.

11. Cf. C. Cahen, Le premier cycle de la croisade (Antioche-Jérusalem-Chétifs), *Le Moyen Age* 3 (Bruxelles 1957) 323, 324 (= idem, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, Variorum Reprints, London 1974, study no. K); idem, The Turkish invasion: the Selchukids, in K. Setton (ed.-in-chief), *A history of the Crusades*, vol. II, Wisconsin U.P., Madison 19622, p. 163.

12. On Tutush see A. Savvides, Τουτούς, *MGE* 51 (1988), pp. 138-139 and C. E. Bosworth, Tutush, *EF* 10 (2000) 756-757 (refs.).

13. Detailed refs in A. Savvides, Ομάρ Καγιάμ και Νιζάμ αλ-Μουλκ: από τις υψηλότερες στιγμές του μουσουλμανικού πολιτιστικού μεσαίωνα, *Journal of Oriental and African Studies* 5 (Athens 1993, publ. 1994), pp. 23-32 (= idem, *Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997*, Athens

the succeeding Great Seljuk sultan, Mahmud I (1092-1094), released Kilij Arslan, who eventually returned to the Anatolian Sultanate, where he was enthusiastically received with his wives and children (Anna Komnene, ed. Leib, II, p. 79.3-6) as the new sultan in Nicaea/Iznik, since (as seen above) in the meantime the reigning «deputy-sultan» Abul Kasim, had died violently (Anna Komnene, ed. Leib, II, pp. 76, 78-79)¹⁴. It was from then onwards that the young and energetic Kilij Arslan I «reorganised his state, rebuilt his capital and appointed governors and commanders»¹⁵. Moreover, as Karl Brockelmann put it, he «attempted to create a new base for himself in southeastern Asia Minor for the execution of his father's plans»¹⁶, something which would bring him in rivalry with the Danishmendids, as we shall see below.

In the course of his fifteen-year-long reign Kilij Arslan I, despite the unsuccessful battles he had to fight, emerged as an able ruler and a military commander of considerable merit¹⁷, thus winning the respect and esteem not only of his compatriots, but also of his Christian subjects on account of his tolerant religious policy. His reinstatement on the throne of Nicaea occurred without any reaction on the part of Tutush, who would a little later lay the foundations of the Syrian Seljuk dynasty (from 1094 to 1117), capturing Haleb/Aleppo, Edessa/Urfa and Mosule. Right from the start of his reign in northwestern Anatolia, Kilij Arslan I had to confront several problems, the most important among them being his father-in-law, the independent Seljuk emir of Smyrna/Izmir, Tzachas or Chaka bey. The latter had since c. 1081 commenced a series of piratical raids on the western Anatolian littoral and the Byzantine islands of the eastern Aegean, while from 1090/1091 onwards he had almost captured the Byzantine capital itself¹⁸.

1997, pp. 131-140).

14. Cf. C. Cahen, La première pénétration turque en Asie-Minure, *Byzantion* 18 (1946-48), p. 52 (= idem, *Turcobyzantina et Oriens Christianus* [see note 11], study I); idem, *Pre-Ottoman Turkey*, pp. 78, 81 = *Turquie pré-ottomane*, p. 15; T. Rice, *Seljuks*, pp. 49-50; Turan, *Selçuklular* and *CHI* 1A, p. 237; Kafesoğlu (note 1), pp. 53, 67; Savvides, *To Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι* (note 3), pp. 57, 66. A. Vasiliev (*History of the Byzantine Empire*, Madison Wisc. 1952², repr. 1976, p. 402) wrongly dated Kilij Arslan's election to about 1095. Also W. Treadgold (*History of the Byzantine state and society*, Stanford U.P. 1997, p. 616) erroneously writes that Kilij Arslan I «remained at large» following his father's defeat and death in c. 1086.

15. Turan, in *CHI* 1A, p. 237.

16. K. Brockelmann, *History of the Islamic peoples*, New York repr. 1980, p. 257.

17. Cf. T. Rice, *Seljuks*, p. 59; cf. above, n. 4.

18. Details in Savvides, *Βυζαντινοτουρκικά* (here, n. 2), pp. 71 ff., 87 ff., esp. 88-90 on the combined attack of Tzachas and the Turkophone Patzinaks (Pechenegs) of the Balkans against Constantinople, in the winter of 1090-1091; cf. Turan, *Selçuklular*, pp. 92-93.

It was most probably in the early years of the 12th century that Kilij Arslan I made an official pact of alliance with Alexios I Komnenos, aiming at neutralising Tzachas, who, following his 1091 defeat, had reappeared ever menacing for both Byzantium and the Rûm Sultanate. Several scholars believed that this alliance, which eventually led to the emir's neutralisation, was signed sometime in 1092-1093¹⁹, it is my conviction, however, that this second phase of the emir's activities took place between c. 1104 and 1105/1106²⁰. It was then that Alexios I succeeded in convincing, through the dispatch of a letter, the sultan Kilij Arslan that the emir Tzachas of Smyrna was in fact a most threatening counterclaimant for the Seljuk throne of Nicaea itself; thus, the suspicious sultan lured his father-in-law into a banquet, near Abydos in northwestern Anatolia, where he had him drunk and eventually slain (Anna Komnene, ed. Leib, II, pp. 164-166)²¹. This was the manner in which the perilous emir perished, having caused considerable problems to Alexios I for an extended period (with intervals) of about twenty-five years!

In the early years of his régime in Nicaea, Kilij Arslan I was intensely preoccupied with the knights of the First Crusade as well as with the independent Turkophone rival dynasty of the Danishmendids, who under their first two able rulers, Malik Danishmend Ahmed Ghazi (c. 1071 - c. 1084 or c. 1104?) and the latter's eldest son, Amir Ghazi Gümüshtegin (c. 1084 or c. 1104? - c. 1134), extended the possessions of their Muslim state in the

19. E.g. Chalandon, *Les Comnène*, I, p. 147; F. Dölger (add. P. Wirth), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, II: 1025-1204, Berlin-München 1995², p. 135, no. 1169 (dated: spring 1093); G. Vismara, *Bisanzio e l'Islam*, Milano 1950, p. 48, and others. Also recently, C. Brand, Tzachas, *ODB*, p. 2134b; see also below note 21. Tzachas' elimination was dated to 1094 by Kafesoğlu (note 1), pp. 67-68.

20. Savvides, *Βυζάντιο-Σελτζούκοι*, p. 67; idem, *Βυζαντινοτουρχειά*, pp. 73, 75, 88, 101, 102; cf. Photeine Vlachopoulou - A. Savvides, Τζαχάς, *MGE* 50 (1988) 299-300. This thesis was not accepted by C. Brand, The Turkish element in Byzantium, 11th-12th centuries, *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989), p. 3, n. 8. For a reply to Brand's argument see my recent: Can we refer to a concerted action among Rapsomates, Caryces and the emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?, *Byzantion* 70 (2000) 123-124, notes 3-4.

21. Cf. Runciman, *Crusades* (here note 2), I, p. 77 (erratically dating the emir's death in 1092); Amantos, *Ιστορία* (note 8), II, p. 273 (to 1093); Turan, in *CHI* 1A, p. 238 (unspecified, yet placed after 1093 and before 1096); details in Savvides, *Βυζαντινοτουρχειά*, pp. 62-65 and Turan, *Selçukhular*, pp. 97-98. The late J. Karayannopoulos, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, III: 1081-1204, Thessalonika 1990, repr. 1991, p. 65) correctly observed that Tzachas was not killed in 1093, but is still encountered in 1096-1097 —but he was wrong, however, in surmising that the emir escaped death in the course of the Abydos banquet (since he erroneously dated it to 1093 as well, instead of the correct —in my view— date: c. 1105/1106). The fact that Tzachas was still alive in (and after 1097) is also deduced in J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance, 963-1210*, Paris 1990, p. 93 no 118 («...fut chassé de Smyrne en 1097»). Recently, Treadgold (note 14), pp. 623, 958 n. 14, dates Tzachas' assassination to 1097.

region of Sebasteia/Sivas, Melitene/Malatya and Kaisareia/Kayseri²². But the existing discrepancy in the dating of the reigns of their first two leaders makes it difficult to pinpoint the *Τανισμάν* of Anna Komnene (ed. Leib, III, pp. 18.26, 76.18), who may have been either Malik²³ or Amir Ghazi; in fact this issue has not yet been resolved and various scholars extend the reign of Malik to either c. 1084²⁴ or c. 1104²⁵, not to mention the fact that Malik and Amir Ghazi are occasionally confused into one person²⁶.

Kilij Arslan I, Byzantium and the First Crusade. It was in August of 1096 that the troops of the Rûm sultan decimated the irregular bands of Peter the Hermit, the zealot French monk from Amiens (Anna Komnene, ed. Leib, II, pp. 207, 210-212)²⁷. Yet, in early 1097, while Kilij Arslan was besieging Melitene, which he wanted to wrest from Danishmendid control (Matthew of Edessa, trans. Dostourian, pp. 292-293; Michael the Syrian, trans. Chabot, III, p. 187), the Frankish knights of Geoffrey de Bouillon, in collusion with Alexios I Komnenos, surrounded Nicaea, the

22. Detailed refs on the Danishmendids in Savvides (note 1), pp. 137-143 and bibl. on pp. 217-218; on Amir Ghazi see refs in Carole Hillenbrand, *Αμὶρ Γαζὶ Γκιουμουστεγκίν*, *EPLVIP* 2 (1997) 85-88.

23. See S. Reinert, *Danishmendnâme*, *ODB*, p. 586a.

24. Cf. Turan, in *CHI* 1A, pp. 236, 238, though in his *Selçuklular*, pp. 105 ff., 128 ff. and *passim* he tacitly refers to Gümüştegin Ahmed Ghazi! A. Savvides, *Μαλίχ Ντανισμέντ Γαζί*, *MGE* 37 (1985), p. 278 b-c, though I recounted my view to rather c. 1104 in my *Ντανισμεντίδες*, *MGE* 41 (1988), pp. 168-169 with lists of Danishmendid rulers = idem, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*, pp. 139 and 141 (chart); see also G. Leiser, *Αρῖφ Ἄλι*, *EPLVIP* 3 (1998) 171; J. Mordtmann, *Danishmandiya*, *EI* 2 (repr. 1993), p. 913b gave both versions, finally opting for the latter (c. 1104); the same in F. Taeschner, *The Turks and the Byzantine Empire to the end of the 13th century*, *Cambridge Medieval History* (= *CMH*) IV.1 (1966²), p. 741 note 1, where the problem is briefly discussed, but likewise the latter option is preferred (1104/1106).

25. See, *inter alios*, Irène Mélikoff, *Danishmendids*, *EP* 2 (repr. 1995), p. 110b; A. Tietze, *Danishmend-name*, *LM* III.3 (1984), col. 544; P. Golden, *Danishmendids*, *Dictionary of the Middle Ages* (= *DMA*) 4 (New York 1984), p. 91b; C. E. Bosworth, *Seljuks of Rum*, *DMA* 11 (1989) 157a; idem, *New Islamic dynasties* (note 7), p. 215; Elis Zachariadou, *Danishmendids*, *ODB*, p. 586a (unspecified, but clearly adopting the early 12th-century viewpoint); E. Merçil, in the collective *A short history of the Turkish-Islamic states* (note 1), p. 187; Carole Hillenbrand, *Αμὶρ Γαζὶ Γκιουμουστεγκίν*, *EPLVIP* 2 (1997) 85-88, esp. 85-86. See also Amantos, *Ιστορία* (note 8), II, p. 274 and Ostrogorsky, *History* (note 7), p. 365 (tacitly adopted).

26. Cf. above note 24: Turan (also in *CHI* 1A, p. 236); Runciman, *Crusades*, I-II (*passim*); S. Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor...*, California U.P. 1971 (repr. 1986), p. 473 refers to «Malik Ghazi (1084-1136?)» instead of «Amir Ghazi», who is however correctly called «Emir Ghazi» on p. 173. Also Cahen, in Setton, *Crusades*, I (note 11), index p. 678a confused them, though he correctly differentiated in the same collective work's vol. II (1969²) 677 note 6.

27. Cf. Chalandon (note 3), I, p. 159; Amantos (note 8), II, p. 267; Savvides, *Βυζάντιο και Σελτζούκοι* (note 3), p. 71; see also Turan, *Selçuklular*, p. 99; İşin Demirkent, Haçlılar (= *Crusades*), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 14 (İstanbul 1996) 525-546, here at 527-528.

then capital of Seljuk Anatolia. Abandoning the siege of Melitene, Kiliğ Arslan rushed back to Bithynia, but his attempt to break the siege of his capital (21 May 1097) was unsuccessful; eventually, the disillusioned sultan decided to hold secret negotiations with the Byzantine emperor, thus preferring to surrender Nicaea to the Byzantines, than let it be captured and pillaged by the crusaders. In this way, while the latter were preparing the decisive assault on the city (19 June 1097), they suddenly realised that the Byzantines were in firm control of it; the Seljuks had allowed them to enter during the previous night (Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 8-13; Matthew of Edessa, trans. Dostourian, pp. 296-297)²⁸.

Kiliğ Arslan I's chief wife, the «sultana» (i.e. Tzachas' daughter: Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 13.2-3, 24.11-12 and 15), surrendered with her children, too, and the Byzantines were to parade her as their precious «booty» throughout the western Anatolian territories which were liberated by Alexios I for Byzantium until late 1097; but, when the emperor realised that he did not have any more use of them, he restored the sultana and her offsprings to Kiliğ Arslan I safe and intact (Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 13,24)²⁹.

Following the capture of his capital, Kiliğ Arslan I was forced to suspend hostilities with the Danishmendids. In collusion with their founder emir, Malik Danishmend Ahmed Ghazi³⁰, he met the crusading army at Dorylaion / Eski Shehir, on 1 July 1097 (A.H. 490), which proved to be a disastrous battle for the Rûm Seljuks. The sultan's tent fell as booty into Frankish hands and the soldiers of the Cross continued with their march southeastwards, in the direction of the Holy Land (Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 18-19; *Gesta Francorum*, ed. Hill, pp. 18-21)³¹. The van-

28. Cf. details (with sources) in Runciman, *Crusades* (note 2), I, pp. 177-181 and idem, in Setton, *Crusades* (note 11), I, pp. 289-291. See also Chalandon (note 3), I, p. 191; Amantos (note 8), II, pp. 268-269; idem, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, I: 1071-1571*, Athens 1955, p. 36; Savvides *Βυζάντιο και Σελτζούκοι* (note 3), pp. 71-72; Turan, *Selçuklular*, pp. 100-101 with refs; Demirkent, Haçlılar, op.cit., p. 528; Treadgold (note 14), p. 622. The late D. Zakythenos (*Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι [sic] του 1453*, Athens 1972, repr. 1980, p. 24) attributed the negotiations which resulted to Nicaea's surrender to the city's Seljuk garrison.

29. See Runciman, op. cit., I, pp. 179, 182, 194 and in Setton, I, p. 291; T. Rice, *Seljuks*, pp. 52-53; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 85 = *Turquie pré-ottomane*, p. 17; Savvides, op. cit., pp. 72-73; Turan, in *CHI* 1A, p. 238. See also B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade*, Louvain 1980, p. 148.

30. According to the version which dates Malik's reign to c. 1071-c. 1104 (see above notes 24-26).

31. Cf. Runciman, *Crusades*, I, pp. 184-187 and in Setton, *Crusades*, I, pp. 292-294; T. Rice, *Seljuks*, pp. 54-55; Savvides, op. cit., p. 72; Turan, *Selçuklular*, pp. 101-103 (refs) and in *CHI* 1A, p. 238; Demirkent, Haçlılar, pp. 528-529. According to Treadgold (note 14), p. 622, the «outfought sultan gave up active resistance».

quished Rûm sultan was forced to retreat to Ikonion/Konya, which he would thence select as his new residence and headquarters —and which would become some years later³² the new capital of the Seljuk Sultanate of Asia Minor.

Thus, following Kilij Arslan I's retreat, the Byzantines were able to effect the reconquest of Bithynia, moving further on across southwestern Anatolia and reoccupying important strongholds, like Smyrna/Izmir (in Tzachas' temporary absence)³³, Ephesos/Efes, Sardeis/Sart, Philadelphia/Ala Shehir, Laodikeia/Denizli, Lampe, Polyboton/Bolvadin, and others (Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 24-27)³⁴. It was a little later, however, in A.D. 1100-1101, that Kilij Arslan I took a partial revenge on the Crusaders, when, in collusion with the Danishmendids once again, he crushed two strong forces of Normans, Franks, Lombards and Germans, as well as of Flemish and Danes, in two hotly contested battles at Mersiwan (between Amaseia/Amasya and Sebasteia/Sivas) and at Herakleia/Eregli (southeast of Ikonion) (Anna Komnene, ed. Leib, III, pp. 36-38; Matthew of Edessa, trans. Dostourian, pp. 331, 333-334)³⁵. This was a victory which boosted the morale of Kilij Arslan and his troops³⁶.

Kilij Arslan I and the Danishmendids. It is true that in the course of their struggles against the Crusades, Rûm Seljuks and Danishmendids were often allies «by necessity». Kilij Arslan I was to maintain, throughout the long period A.D. 1096-1107, either an alliance or hostile relations with the founder of the Danishmendid emirate, Malik Danishmend Ghazi (d.c. 1104) and the latter's successor, Amir Ghazi Gümüshtegin. This first phase of the intense Seljuk-Danishmendid rivalry in fact lasted until 1103/1106, when Kilij Arslan I succeeded in capturing Melitene/Malatya and Martyropolis/Mayafarikin (north of river Tigris), the latter being a significant cultural centre. It was there that Kilij Arslan installed as governor his former tutor (in his princely years before 1086), the «atabeg» Khumartash al-Sulaymani³⁷.

32. See above, note 2. Treadgold, op. cit., p. 624, insists on the early 12th c. as founding date for Konya as Seljuk capital.

33. On this see Savvides, *Βυζαντινοτουρκικά*, pp. 75, 96-98.

34. Cf. *ibid.*, p. 98; *idem*, *Βυζάντιο και Σελτζούκοι*, pp. 72-73; Turan *Selçuklular*, p. 95; Skoulatos (note 29), p. 149; Treadgold, op. cit., p. 623.

35. Cf. Runciman, *Crusades*, vol. II, Cambridge 1952 (repr. Harmondsworth 1987), pp. 22-27; J. L. Cate, *The Crusade of 1101*, in K. Setton, *Crusades* (note 8), I, pp. 356-363; cf. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 86 = *Turquie pré-ottomane*, p. 18; Turan *Selçuklular*, p. 105, Vryonis, *Decline* (note 26), p. 181; Demirkent, op. cit., pp. 532-533; Treadgold, op. cit., p. 624.

36. See Turan, *CHI* 1A, pp. 238-239.

37. Cf. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 221 = *Turquie pré-ottomane*, p. 181; sources in

The Danishmendids in fact acknowledged the Rûm Sultanate's suzerainty³⁸. Kili Arslan I's kindness towards the inhabitants of Melitene, particularly towards its Christian element, was to assume legendary dimensions, while his tolerance as well as his beneficial measures towards his Christian subjects won him fame, as attested by the Armenian chronicler Matthew of Edessa (trans. Dostourian, p. 359), who recorded that: *his death brought great sorrow to the Christians, for he was a kindly man and benevolent towards the faithful in every possible way*³⁹.

Following his successes, the sultan then attempted to capture Edessa/Urfa, but without success (1106-1107), while in early 1107 he entered Mosule in triumph (Matthew of Edessa, trans. Dostourian, pp. 358-359)⁴⁰. Nor did he effect these successes, however, without parallel losses on other fronts: he was forced, for example, to relinquish his sway over Iberia (Georgia) and Abasgia in the Caucasus area, where in the early 12th century his Turkoman mercenaries had been chased out by the Georgian ruler George III the Restorer (1089-1125), the heroic ruler who eventually liberated Tiflis (Tbilisi), following four centuries of Muslim domination⁴¹.

Kili Arslan I's clash with the Great Seljuks of Baghdad; his end. The sultan's relations, in the final part of his reign, with Alexios I Komnenos improved significantly, ever since Kili Arslan I had exterminated his father-in-law, Tzachas, Byzantium's formidable opponent. Thus, in 1106 and again in 1107 two separate treaties were signed between Alexios I and Kili Arslan, according to which the latter sent Seljuk and Turkoman mercenaries (*Πέρσαι* in Anna Komnene, ed. Leib, III, p. 79) to fight on Byzantium's side against the Norman invader Bohemond, at Avlona of Albania⁴². The tables, however, were turned for the sultan, when, following his

Turan, *Selçuklular*, pp. 106-108, 144-147; also Brockelmann (note 16), p. 257.

38. Cf. Cahen, *Première pénétration* (here note 14), pp. 60-63; idem, *Pre-Ottoman Turkey*, pp. 82-83, 86-87 = *Turquie pré-ottomane*, p. 19; Runciman, *Crusades*, II, p. 108; T. Rice, *Seljuks*, pp. 57-59; Turan in *CHI* 1A, p. 239; Kafesoğlu (note 1), p. 68; cf. also Taeschner (note 24), pp. 741-742.

39. Cf. also French trans. by Dulaurier, p. 290. See also refs in Vryonis *Decline* (note 26); pp. 157, 158, 213.

40. Cf. Runciman, op. cit., II, p. 110; Vryonis, op. cit., pp. 157, 165 note 193.

41. Cf. C. Cahen, *The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol invasions*, in K. Setton (ed.), *History of the Crusades*, II, Madison Wisc. 1969², p. 664.

42. Cf. Vismara (note 19), pp. 48-49 note 131; Dölger-Wirth, *Regesten* (note 19), II, p. 164, no. 1235; cf. Runciman, *Crusades*, II, p. 49. Also mentioned by Ibn al-Athir, ed. Tornberg, vol. X, p. 294 = French trans. in *Recueil des Historiens des Croisades (Historiens Orientaux)* I, p. 242. In 1081/1082 Suleyman I ibn Kutlumush had also assisted Alexios I with 7,000 Seljuk mercenaries (Anna Komnene, ed. Leib, II, p. 23.13-17), with the help of whom the emperor had succeeded in lifting the Norman siege of Larissa, in the spring of 1083 (Anna Komnene, II, p. 24-30). Cf. Chalandon (note 3), p. 74; Dölger-Wirth, *Regesten*, II, p. 87 no. 1069 (dated to June

capture of Mosul (early 1107), he invaded with all his forces Mesopotamia (Iraq), attempting to take advantage of the internal strife in the Sultanate of the Great Seljuks of Baghdad. The latter's ruler, sultan Muhammad I (1105-1118), successor of Barkiyaruk⁴³, formed a strong coalition of Turkish emirs, at the head of which he placed Rûm's indomitable enemy, the Turkish freebooter al-Jawali Sakawa of Haleb/Aleppo.

It was on 3 July 1107, in a historic engagement on the banks of the Mesopotamian river Khabur (or Khabar), that Kilij Arslan's forces suffered a devastating catastrophe, just like the disaster of his father at Shaizar, in 1086. Kilij Arslan himself drowned in that river while trying to flee on his horse, which however foundered under the excessive weight of the sultan's armour. His body was soon afterwards discovered and buried honourably in Mayafarikin, while his second-born, Malik Shah, succeeded him on the Seljuk throne ([1107] 1109-1116)⁴⁴.

It seems that the extant Persian and Turkish chronicles were influenced regarding Kilij Arslan's legendary death by the death of his own father, Suleyman I ibn Kutlumush. It is also almost certain that the future Ottoman historiographers of the 15th and 16th centuries were also decisively influenced by those legends while describing the demise of the forerunner of the Ottoman emirate and Ertoghru'l's father, Padishah Süleyman, who probably died shortly before the mid-13th century⁴⁵. As the late Paul Wittek (†1978) wrote, «... Qilij Arslan lost his life almost in the same country in the floods of the Khabur, a river the name of which easily could be changed —either by oral or literary tradition— into that of Jaber (Gaber), a castle situated on the great Euphrates and already famous in Turkish legend»⁴⁶, associated with the death of Padishah Süleyman. It is

1081); also in Vismara, *op.cit.*, p. 47 note 126.

43. Barkiyaruk (1094-1105), Malik Shah's first-born, had like his father attempted through the emir Buzan sometime after 1094 to seize Nicaea from Kilij Arslan I. See Anna Komnene, ed. Leib, II, pp. 74-75; Matthew of Edessa, trans. Dostourian, p. 281; cf. Cahen, *Première pénétration* (note 14), p. 54; Vryonis, *Decline* (note 26), pp. 116 note 193, 152, 181; cf. A. Savvides, *Μπαρκίγιάρουκ, Μπουζάν*, *MGE* 39 (1986) 363a; 40 (1986), p. 57c.

44. Ibn al-Athir, ed. Tornberg, vol. X, p. 296 = *Recueil* (here note 42), I, pp. 246-247; Matthew of Edessa, trans. Dostourian, p. 359; Michael the Syrian, trans. Chabot, III, pp. 192-193; other sources in Turan, *Selçuklular*, pp. 108-109; cf. Runciman, *Crusades*, II, p. 110; T. Rice, *Seljuks*, p. 59; Cahen, *op. cit.*, p. 63 note 1; idem., *Pre-Ottoman Turkey*, p. 87 = *Turquie pré-ottomane*, p. 19; idem, in Setton (note 11), I, pp. 164, 169; Turan, in *CHI* 1A, p. 239; Taeschner (note 24), pp. 742, 758; Kafesoğlu (note 1), pp. 68-69. According to Treadgold (note 14), p. 958 n. 22, «confusingly Shahanshah was sometimes called Malik-Shah like the main Seljuk sultan of the East», but clearly this is an anachronism!

45. Cf. Savvides, *Βυζαντινοκρασία*, pp. 36-37 with note 15.

46. See P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, London 1938 (repr. 1958), p. 13.

also probable that the Turks, influenced by Suleyman I's death near Aleppo (in 1086), ascribed the same legendary manner of death to the latter's son, Kilij Arslan I, since it was Suleyman I who had become «the predominant personality in the period of the first Turkish invasion» and the «hero of legendary folk-tales amongst the Turks of Asia Minor»⁴⁷. Indeed, Suleyman I had been among the first to extend Seljuk dominion over Asia Minor and Syria.

The fame surrounding the name of Kilij Arslan I (and likewise that of the Danishmendid Amir Ghazi Gümüshtegin), as protectors of their territories' Christian elements, is testified by the fact that their deaths were respectively mourned also by their Christian subjects and, indeed, Matthew of Edessa considered the sultan's death a serious loss for the Christians, too (Matthew of Edessa, trans. Dostourian, pp. 349 [Gümüshtegin], 359 [Kilij Arslan])⁴⁸. As Sir Steven Runciman put it, «the elimination of Kilij Arslan affected the whole Oriental world. It removed a potential danger from Byzantium... it enabled the Seljuk Sultanate of Persia (sic: Persia and Mesopotamia) to endure for nearly a century; and it was the first serious stage in the severance of the Anatolian Turks from their brothers further east»⁴⁹. According to the late Osman Turan (†1978), «although the Rûm Seljuk state had declined seriously as a result of his (Kilij Arslan's) father's death and the attacks of the Crusaders, it revived and became stronger than ever under his leadership, but it suffered an even greater crisis with his own death»⁵⁰. «Sultan Qılîç Arslan I», concludes the late Ibrahim Kafesoğlu (†1984), «had come to power at the most critical time in the history of the Turks in the Near East. He was the first real target of the fanatical crusader armies and had hoped to unify the part of Anatolia that he had succeeded in retaining»⁵¹.

*Byzantine Research Centre
Hellenic National Research Foundation, Athens*

47. Ibid.

48. Cf. Runciman, *Crusades*, II, p. 110 note 5; Vryonis, *Decline* (note 26), pp. 211 note 405, 213 (also here above, note 39).

49. Cf. Runciman, op. cit., II, p. 111.

50. In *CHI*, 1A, p. 239; cf. Treadgold (note 14), p. 627.

51. Kafesoğlu (note 1), p. 69.

CHRONOLOGICAL BACKGROUND

(c. 1086-1107)

- c. 1086 Suleyman I ibn Kutlumush, founder of Seljuk Rûm Sultanate at Nicaea/Iznik in c. 1080/81, is killed in action in Syria against Seljuk coalition of Baghdad-Syria. Young prince Kilij Arslan (I) captured and sent to Baghdad.
- c. 1086-1092 Abul Kasim, «deputy-sultan» of Rûm in Nicaea, is assassinated by emir Buzan, the emissary of the Great Seljuk sultan of Baghdad, Malik Shah.
- 1090-1091 Allied force of Smyrna/Izmir emir, Tzachas (Chaka bey), and Patzinaks (Pechenegs) blockades Constantinople but is eventually defeated by emperor Alexios I Komnenos' Kuman allies.
- 1094 Tutush (1094-1095), son of Alp Arslan, founds the Seljuk dynasty of Syria (to 1117) after capturing Haleb/Aleppo, Edessa/Urfa and Mosule.
- 1095 Summoning of First Crusade (1096-1099) by pope Urban II. - Dukak, Seljuk ruler of Damascus and Rudwan (1095-1113), son of Tutush, Seljuk ruler of Aleppo.
- 1095-1096 Exploits of Theodore (I) Gabras of Trebizond, former duke in Pontic Chaldia, against Seljuks, Danishmendids and Turkomans. He establishes himself there an independent ruler (toparch) breaking away from central Byzantine control (of the Constantinopolitan Komnenoi).
- 1096 (Aug.) Kilij Arslan I's forces scatter the crusading rabble of Peter the Hermit.
- 1097 (May-June) Combined Crusader-Byzantine blockade of Nicaea; Kilij Arslan I attempts to break the siege without success and finally, in fear of possible crusader atrocities and looting, agrees to surrender his capital to the Byzantines despite crusader indignation.
- 1097 (latter part) Defeat of Kilij Arslan I and his Danishmendid allies by Crusaders at Dorylaion/Eski Shehir (July); Byzantines regain Smyrna, Ephesos, Sardeis and several other southwestern Anatolian towns from the Seljuks. Kilij Arslan I retreats to Ikonion/Konya.
- 1098 (June) Crusaders with Byzantine help seize and pillage Antioch/Antakya; Bohemond becomes its ruler breaking his oath to Alexios I. - Arrest and execution of Theodore (I) Gabras by the Turkomans at Theodosiupolis/Erzurum following his denial to adopt Islam.
- 1099 (July) Sack of Jerusalem by the «Soldiers of the Cross» following a long siege; foundation of the Latin Kingdom of Jerusalem with its first ruler, Geoffrey de Bouillon, adopting the modest title of «Defender of the Holy Sepulchre» (Lat. *Advocatus Sepulchri Sancti*).

- 1100 Rudwan of Aleppo (see above: 1095) is converted to Ismailism by Assassins.
- 1100/1101 Two victories of Kilij Arslan I and the Danishmendids against further waves of belated Crusaders in central Anatolia, at Mersiwan and Herakleia/Ereghli.
- 1101 Antioch prince Bohemond captured by the founder of the Danishmendid Emirate, Malik Danishmendid Ahmed Ghazi, and held for ransom.
- 1102 Fatimids defeated by Jerusalem king Baldwin I (1100-1118) at Ramla; Caesarea taken.
- 1103-1106 Kilij Arslan I seizes Melitene/Malatya and Martyropolis/Mayafarikin from the Danishmendids.
- 1104 Crusaders take Acre and Byblos; a Latin army under ransomed Bohemond is defeated at Harran by Syrian Seljuks; Byzantium grasps the opportunity to take possession of the important fortresses of Tarsos, Adana and Mamistra, in Cilicia, while its fleet captures Laodikeia and other maritime towns as far as Tripolis.- Byzantine reconquest of Cilician Armenia foments Byzantine-Norman antagonism.
- 1105 Antioch prince Tancred (1103-1112) defeats Syrian Seljuks at Tizin: Aleppo threatened.
- 1105/1106 Kilij Arslan I, at the instigation of Alexios I Komnenos, has Tzachas (his father-in-law) killed during a banquet at Abydos.
- 1106-1107 Unsuccessful attempt of Kilij Arslan I to capture Edessa. He signs two separate treaties with Alexios I, furnishing the latter with Seljuk and Turkoman contingents against Norman invasion of Albania (led by Bohemond).
- 1107 Kilij Arslan I captures Mosule and attacks huge Seljuk-Turkoman coalition in Mesopotamia, losing his own life (July) by the banks of flooded river Khabur (Khabar), in the same manner as his father Suleyman I (in c. 1086). He is succeeded by Malik Shah or Shahanshah ([1107] 1109-1116). Kilij Arslan honourably buried at Martyropolis; Matthew of Edessa, the Armenian chronicler, mourns his demise.

ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ (ΕΤ. 1144)

Στήν κατά βάση αγροτική οίκονομία τοῦ Βυζαντίου ἡ μεταβολή τοῦ ἰδιοκτησιακοῦ δυναμικοῦ μιᾶς πληθυσμικῆς ομάδος, ὅπως καί ἡ αὐξομείωση τῶν φορολογικῶν βαρῶν, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά ἀσθενέστερη τάξη, πρέπει νά εἶχε κάποιον ἀντίκτυπο κοινωνικό, ἐνίοτε δέ θά τολμοῦσα νά πῶ καί πολιτικό. Πολιτική σκοπιμότητα ὑπηρετεῖ παροχή σέ μιά μεγάλη πληθυσμική ομάδα, διάσπαρτη σέ ὅλη τήν ἐπικράτεια. Εἶναι πρόσωπα προερχόμενα ἀπό λαϊκώτερα στρώματα, τά ὁποῖα σέ μιά συγκεκριμένη στιγμή εὐνοήθηκαν οἰκονομικά ἀπό τό κράτος.

Θρησκευόμενος αὐτοκράτωρ ὁ Μανουήλ Α', ὅπως ὑπαινίσσεται καί ἡ περιβολή τοῦ μοναχικοῦ σχήματος στό τέλος τῆς ζωῆς του¹, δέν ἔπαψε νά μεριμνᾷ γιά τήν Ἐκκλησία, ἀλλά νά τήν θεωρῇ ἐπίσης καί ὄργανο τῆς πολιτικῆς του. Τόν συσχετισμό οἰκονομικῶν παροχῶν σέ κοινωνικές ομάδες μέ τήν παραγωγή πολιτικῆς διερεύνησε ὁ Ν. Σβορώνος σέ μελέτη του γενικώτερη γιά τά προνόμια τῆς Ἐκκλησίας², παρακολουθώντας συγχρόνως τίς ἐπιπτώσεις σέ παροίκους, γαιοκτήμονες καί λοιπούς ἰδιοκτήτες ἢ κατόχους γῆς κρατικῆς, κοσμικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς.

Πρόκειται γιά μιά κατηγορία ἱερέων ἐγκατεστημένων ὁπουδήποτε τῶν χωρῶν τῆς Ρωμανίας³, πού εἶναι καί δημοσιακοί τελεσταί δηλ. ἱερεῖς καλλιεργηταί γῆς ὑποχρεούμενοι στήν καταβολή φόρου στό δημόσιο, ἐξ οὗ καί δημοσιακοί τελεσταί⁴. Ὁ αὐτοκράτωρ μέ χρυσόβουλλο τό 1144 παρέσχε σέ ὅλους αὐτούς

1. Στό ἴδιο πνεῦμα κινεῖται ὁ Μανουήλ, ὅταν ἀποδοκιμάζει τήν ἴδρυση ἀπό τοὺς βασιλικούς προγόνους καί λοιπούς συγγενεῖς του μεγαλοπρεπῶν μοναστηριῶν πλουσιοπάροχα χρηματοδοτημένων, ὅχι γιατί μοίρασαν κάτι ἀπό τήν περιουσία στόν Θεό ἀλλά ὅτι μὴ καλῶς τὸ καλὸν εἰργάσαντο, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἴδρυσε σέ ἐρημική τοποθεσία τοῦ Βοσπόρου στό ἄνοιγμα πρὸς τὸν Πόντο ἱερὸν φροντιστήριον, τὴν μονὴ τῆς Κατασκέπης ὅπου εὐσεβεῖς μοναχοὶ σοφοί, θά ζοῦν ἀμέριμνοι χάρις στήν βασιλική χορηγία, ἀφοσιωμένοι ἀποκλειστικά στήν μελέτη τῶν Γραφῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων, Νικ. Χων., σ. 206-207, *Ἐφραίμ ὁ Αἰνίας*, ἐκδ. Λαμφίδη, 1990, στίχ. 4711-4722.

2. Ν. Svoronos, *Les privilèges de l'Eglise à l'époque des Comnènes: Un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène, Travaux et Mémoires 1* (1965) 325-391. Τά σχετικά μέ τήν προνομιοῦχο ἰδιοκτησία ἔγγραφο τοῦ Μανουήλ Α', αὐτόθι σ. 386-391.

3. Ἐπισημαίνω τήν ἐπίσημη χρήση τοῦ ὅρου *Ρωμανία* σέ κρατικό ἔγγραφο πρὸς δήλωση τῆς ὀνομασίας τοῦ κράτους.

4. Τά συναφῆ μέ τήν φορολογία τῶν ἱερέων δημοσιακῶν τελεστῶν χρυσόβουλλα καί γιά τοὺς ἱερεῖς προσκαθημένους σέ κτήματα (ἀρχοντικῶν) προσώπων τῆς ἐκκλησίας ἢ τῶν μοναστηρίων, δέν διεσώθησαν αὐτούσια ἀλλά εἶναι γνωστά ἀπὸ τά σχόλια τοῦ Βαλαλαμῶνος στόν κανόνα 4 τῆς Ζ' Οἰκου-

έξουσείαν πάσης δημοσιακῆς ἐπηρείας δηλ. ἀπαλλαγή ἀπὸ ἑκτακτη φορολόγη-
ση, ὅπως πλωῖμον (γιά τό ναυτικό) μιτάτον (δαπάνες συντηρήσεως ἀποστολῆς)
ἀλλά καί ἀτέλειαν ζευγολογίου. Ἡ ἀπαλλαγή ἀφοροῦσε καί τίς πρόσθετες φορο-
λογικῆς ἐπιβαρύνσεις τὰ παρακολουθήματα (δικέρατον, ἐξάφολλον, συνθήβια,
ἐλατικόν) πού εἶχαν τελικῶς προστεθῇ στὸν βασικό φόρο, τὸν δημόσιο⁵. Τό ζευ-
γολόγιο ἦταν ὁ φόρος γιά τὰ ζῶα, τὰ καματερά γιά τό ὄργωμα. Λίγον καιρό ἀρ-
γότερα μέ νέο χρυσόβουλλο προσετέθη μετά δοχῆς ἀτέλεια μιὰ δημοσιονομική
τεχνική διαδικασία τῆς κεντρικῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας πρὸς συμπλήρωση τῆς
φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς.

Τὴν προνομιακὴ αὐτὴ φορολογικὴ μεταχείριση τῶν ἱερέων δημοσιακῶν τε-
λεστῶν συνώδευσε ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορος νά ἐνεργεῖται ἀπογραφὴ των, ὥστε
νά παραμείνῃ ὁ ἀριθμὸς των σταθερὸς καί νά ἐπιτυγχάνεται ἔλεγχος τῶν (φορο-
εἰς)πρακτῶρων γιά τὸν τρόπο ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατηγορίαν αὐτὴ τῶν ἱερέων ὑπῆρχε καί ἐκεῖνη τῶν ἱερέων
προσκαθημένων ἐν πᾶσι προσωπικοῖς καί ἐκκλησιαστικοῖς καί μοναστηριακοῖς
κτήμασι, στοὺς ὁποίους ὁ αὐτοκράτωρ παραχώρησε ἐξουσείαν τῶν δημοσια-
κῶν ἐπηρειῶν ἀλλὰ χωρὶς ἀπογραφῆς, γιὰτί γι' αὐτοὺς τοὺς παροίκους δὲν προ-
βλέπεται δοχὴ. Οἱ πάροικοι αὐτοὶ ἐγκατεστημένοι σέ κτήματα ἀρχοντικῶν προ-
σώπων, ἐκκλησιαστικὰ ἢ μοναστηριακὰ ἀπηλλάγησαν ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῶν δη-
μοσιακῶν ἐπηρειῶν ἀλλὰ χωρὶς ἀπογραφῆς καί δοχὴ γιὰτί δὲν ἔρχονταν σέ συν-
αλλαγὴ μέ τὸν πράκτορα. Αὐτοὶ πλήρωναν τό πάκτον, τὸν βασικό φόρο, τό κα-
πνικόν στὸν χωροδεσπότη τους (ἄρχοντα, ἐκκλησία ἢ μοναστήρι) καί δὲν ἔρχον-
ταν σέ συναλλαγὴ μέ τὸν πράκτορα, ὥστε νά ὑπάρχη θέμα δοχῆς καί ἀπογρα-
φῆς.

Ἀνέκυψε ὅμως νέο πρόβλημα μέ τοὺς ἱερεῖς δημοσιακοὺς τελεστάς, διότι
μετὰ πάροδο μερικῶν ἐτῶν μετὰ τό 1144 συνέβη ὁ ἀριθμὸς των νά ὑπερβῇ τό

μενικῆς ἐν Ράλλη-Ποτλῇ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καί ἱερῶν κανόνων*, τ. Β', Ἀθῆναι 1852, σ. 570, *Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-Romanum*, τ. III, Lipsiae 1857, σ. 432-433, ἀρ. 52 = Dölger Wirth, *Regesten*, ἀρ. 1334 (Φεβρ. 1144), ἀρ. 1341a (1335-1336: Ἰούνιος 1145), ἀρ. 1336 (μετὰ τὸν Φεβρ. 1144). Σχολιάζονται ἀπὸ τὸν Ν. Σβορώνο, *Les privilèges*, ἐνθ' ἂν., σ. 356-360 καί τὴν Ἑλευ-
θερία Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά τοῦ ἐγγάμου κλήρου στό Βυζάντιο*, Ἀθῆνα 1986, σ. 271-276.

5. Στὴν μετὰ δοχῆς ἀτέλειαν πρόκειται γιά πράξη κατὰ τὴν ὁποία ἕνα ποσὸ δωρηθὲν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἢ μὴ καταβληθὲν λόγῳ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς (ἐξουσείας), γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τό δημόσιο (ἐξ οὗ καί δοχὴ) δηλ. ὑπολογίζεται ἀπὸ τοὺς λογαριαστές (λογιστές), ἐλεγκτὲς τῶν κεν-
τρικῶν ὑπηρεσιῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντιστοίχως ἀπαλλάσσουν τοὺς (εἰς)πράκτορες τῶν φόρων εἴτε εἶναι
δημόσιοι ὑπάλληλοι εἴτε ἐνοικιαστές τῶν φόρων (= ὑπὸ πάκτον). Οἱ εἰσπράκτορες ὠφείλαν νά προσ-
κομίσουν βεβαίωση τοῦ εὐεργετούμενου, πού νά δικαιολογῇ τὴν καταβολὴ τοῦ μειωμένου φόρου,
ὥστε νά κατοχυρώνεται ὁ (εἰς)πράκτωρ κατὰ τὴν ἀπόδοση λογαριασμοῦ στὴν προϊσταμένη του
ὑπηρεσία. Γιά τοὺς τεχνικούς ὅρους καί τὴν φορολογικὴ διαδικασία βλ. Ν. Svoronos, *Notes à propos
d'un procédé de technique fiscale: La δοχή*, *REB* 24 (1966) 97-106 καί στὴν προηγουμένως μνημο-
νευθεῖσα *Les privilèges* μελέτη του. Ἀμφότερες στὴν συλλογὴ μελετῶν Ν. Svoronos, *Études sur
l'organisation intérieure de la société et l'économie de l'empire byzantin*, London 1973, ἀρ. IV,
VII.

ὄριο πού ὥριζε ἡ ἀπογραφὴ καί οἱ ὑπεράριθμοι νά παραπονοῦνται καί νά ζητοῦν νά βοηθοῦνται καί οἱ τοιοῦτοι δημοσιακοὶ ἱερεῖς ἀπὸ τοῦ ρηθέντος χρυσοβούλλου, δηλ. νά περιληφθοῦν καί αὐτοὶ στίς εὐεργετικές διατάξεις τοῦ χρυσοβούλλου. Τό αἷτημά των ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα ὁ πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης, ὁ ὁποῖος ἔλαβε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Μανουήλ Α' νά φέρῃ τὸ θέμα πρὸς ἐξέταση στὴν ἱερά σύνοδο. Ὁ πατριάρχης μέ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ πάροικοι ἱερεῖς δέν πλήρωναν τίποτα (μηδὲν εἰσφέροντας) ἀλλὰ εἶχαν τὸ εὐεργέτημα τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τίς δημοσιακές ἐπῆρειες, ἐνῶ οἱ ἱερεῖς πού ὡς δημοσιακοὶ τελεσταὶ πλήρωναν φόρο στὸ δημόσιο ἀλλὰ ὡς μὴ περιλαμβανόμενοι στὴν ἀπογραφὴ δέν εἶχαν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τίς δημοσιακές ἐπῆρειες, στερούμενοι ἔτσι τὴν ἐκ τῆς ἱερωσύνης περιθάλψιν ἀλλὰ κατὰ τοὺς λαϊκοὺς εὐθύνεσθαι· πρότεινε λοιπὸν νά δοθῇ καί σ' αὐτούς τὸ ἴδιο εὐεργέτημα. Ἔτσι ἡ ἀρχιερατικὴ σύνοδος τὸ 1168 ἐξέδωκε ἀπόφαση, συνιστῶσα τὴν ἐπέκταση τοῦ μέτρου καί στοὺς μὴ ἐξ ἀρχῆς περιληφθέντας στὴν ἀπογραφὴ⁶. Ὅπως φαίνεται τὴν εἰσήγησιν ἀπεδέχθη καί ὁ αὐτοκράτωρ καί τὸ μέτρο ἐπεξετάθη καί στοὺς λοιποὺς ἐκτὸς τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1144 ἱερεῖς δημοσιακοὺς τελεστάς. Μοῦ ἔκανε ἐξ ἀρχῆς ἐντύπωση ἡ εὐρύτης τῶν ἀποδεκτῶν τῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς καί ἡ ἰσχὺς γιὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Πρέπει νά ἐπισημανθῇ καί ἡ ἀναγραφὴ τοῦ κράτους μέ τὴν ὀνομασίαν *Ρωμανία* πού συμπεραίνω ὅτι καθιερώθηκε πλέον ὡς τὸ ἐπίσημο ὄνομα τῆς αὐτοκρατορίας ἂν κρίνω ἀπὸ τὴν συστηματικὴν χρῆσιν στὰ κρατικὰ ἔγγραφα, ὅπως στὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1081 γιὰ τὴν Ἀντιβασιλείαν τῆς Ἄνας Δαλασσηνῆς, στὴν συνθήκην μέ τὸν Βοημοῦνδο τοῦ 1108 καί τώρα στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Μανουήλ γιὰ τοὺς ἱερεῖς.

Ἀντιθέτως τὸ ὕψος τῆς παροχῆς δέν ἦταν ἰδιαιτέρως ὑψηλό. Ἀξιοπροσοχῆς ὅμως εἶναι σέ ποιούς παρέχεται ἡ ἐξχουσία. Εἶναι πρόσωπα ἐγκατεστημένα σέ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, πού ἀπὸ τὸ λειτούργημα καί τὴν θέσιν τους ἀνάμεσα στὸν πληθυσμὸ καί μάλιστα τῆς ὑπαίθρου ἔρχονται σέ καθημερινὴ ἐπικοινωνία μαζί του. Τό μεγαλύτερο βάρος δίνεται στοὺς ἱερεῖς δημοσιακοὺς τελεστάς, πού ὑποθέτω θά ἦταν σέ καλύτερη οἰκονομικὴ κατάσταση ἀπὸ τοὺς παροίκους ἱερεῖς, ἴσως καί μέ περισσότερα παιδευτικά ἐφόδια. Ἄν εἶχαν καί κάποια πιὸ προσωπικὴ ἄποψη, ἀφοῦ δέν θά ἦταν κοντὰ στὸν ἄρχοντα, τὸν ἐπίσκοπο ἢ τὸν ἡγούμενο, μόνο ὡς ἐρώτημα μπορεῖ νά τεθῇ. Ὅπως κι ἂν εἶναι ὁ χρόνος ἐκδόσεως τοῦ χρυσοβούλλου, Φεβρουάριος 1144 δηλ. δέκα μόλις μῆνες περίπου μετὰ τὴν ἀναγόρευση σέ αὐτοκράτορα τοῦ Μανουήλ στὴν Κιλικία καί μάλιστα καθ' ὑπερβασιν τῆς ἀρχῆς τῆς πρεσβυγενείας, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β' ἐπέλεξε τὸν τεταρτογενῆ γιὸ τοῦ ἀντὶ τοῦ τριτοτόκου Ἰσαακίου (οἱ δύο πρεσβύτεροι γιοὶ βασιλεὺς Ἀλέξιος καί σεβαστοκράτωρ Ἀνδρόνικος, εἶχαν ἀποβιώσει τὸ καλοκαί-

6. Βαλσαμῶν ἐν Πάλλη-Ποτλῇ, *Σύνταγμα Β'*, σ. 570-571 = Zachariae a Lingenthal, *JGR* III, Coll. IV, ἀρ. 52, σ. 432 = *Regesten*, ἀρ. 1482a (1407).

ρι 1142). Ἦταν δηλ. περιστάσεις ἔκτακτες μέ σοβαροῦς κινδύνους πού ἔπρεπε νά ξεπεραστοῦν. Ἐχω τήν αἴσθηση ὅτι ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση θέλησε νά προσεγγίση τόν λαό καί μέ μιά γενναία οἰκονομική βοήθεια πρὸς ἓνα χαμηλῶν εἰσδοημάτων τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, ἐγκατεστημένου ἐν πάσαις ταῖς χώραις τῆς Ρωμανίας, νά τόν φέρῃ πῖο κοντά στόν νεωστὶ ἀναδειχθέντα αὐτοκράτορα, πού νοιάζεται γιὰ τοὺς πολίτες καί δείχνει τίς ἀγαθές προθέσεις του μέ τήν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ κάποιους φόρους.

Ἦταν καλὰ ἐπιλεγμένη ἡ ὥρα νά εὐνοηθῇ μέ μιά βασιλικὴ δωρεὰ ἓνα ἀγαθό, ὑγιές τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, πού σ' αὐτὴν τήν δύσκολη συγκυρία θά μπορούσε νά ἐπηρεασθῇ τό φρόνημα τῶν πολιτῶν. Παλαιότερα τό λαϊκὸ στήριγμα ξεκινούσε ἀπὸ τόν στρατό, συγκροτούμενον κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ πολίτες τῆς Ρωμανίας, τόν ἐγχώριο ἀγροτικὸ πληθυσμό, ὅσο ἀκόμα λειτουργοῦσε ὁ θεματικὸς στρατός. Τώρα εἰσδοχὴ μισθοφόρων ἀπὸ τό τελευταῖο τρίτο τοῦ ΙΑ' αἰ., ἀνέτρεψε τήν σύνθεση τοῦ στρατοῦ. Ἐγινε πιά φανερό ὅτι πρέπει νά ἐνδιαφερθοῦν καί οἱ ἴδιοι οἱ πολίτες γιὰ τήν Ρωμανία.

Καί ποιοὶ θά ἦταν πῖο κοντά στόν πολίτη ἀπὸ τόν πάροικο ἱερέα, τόν μικροκαλλιεργητὴ ἱερέα γιὰ νά ἐμφυχώσῃ τόν χωρικό τῆς ὑπαίθρου, νά τοῦ θυμίσῃ τήν εὐαγγελικὴ διδασκαλία (ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω), νά τοῦ μιλήσῃ γιὰ τό μεγαλεῖο τῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ὑποχρέωση νά μείνῃ πιστός στόν αὐτοκράτορά του;

Νά σκεφθοῦμε ἀκόμη ὅτι στόν κλῆρο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐπέλεξε νά ἀπευθυνθῇ ὁ τότε προθυπουργός-πρωτοσύμβουλος Ἰωάννης Ἀξοῦχος, ὅταν μετὰ τήν ἀναγόρευση τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ξεκίνησε ἀπὸ τό στρατόπεδο τῆς Κιλικίας μέ τὰ δύο χρυσόβουλλα μέ τό ἴδιο ποσὸ νομισμάτων, ἀλλὰ στό ἓνα χρυσῶ, στό ἄλλο ἀργυρῶ (ἔστω καί ἂν ὁ Ν. Σβορώνος τό σκέφτεται καί σάν ἀνέκδοτο), ὥστε ἀνάλογα μέ τήν πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα πού θά συναντοῦσε στήν Κωνσταντινούπολη, νά χρησιμοποιήσῃ τό χρυσόβουλλο μέ τήν δωρεὰ τῶν χρυσῶν ἢ τό ἄλλο μέ τὰ ἀσημένια γιὰ νά τό προσφέρῃ ὁ βασιλικὸς ἀπεσταλμένος στόν κλῆρο τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὥστε νά κερδίσῃ τήν συμπαραστάσή του σέ μιά ἀβέβαιη κατάστασις⁷. Δέν εἶναι ἀνάλογη ἐπιλογή τώρα γιὰ νά κερδηθῇ ἡ κοινὴ γνώμη; Θά τολμήσω ἀκόμη μιά σκέψη. Νά θεωρήσω ἐμπνευστὴ καί τοῦ μέτρου τῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ἱερέων τῶν ὡς ἄνω κατηγοριῶν, τόν ἴδιο τόν Ἰωάννη Ἀξοῦχο, πιστόν, ἀφοσιωμένο, διορατικὸ μέ πολιτικὲς ικανότητες συνεργάτη τοῦ Ἰωάννη Β' καί τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν. Πάντως ὁ σχεδιασμός εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμπνευσμένος: ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου (δημοσιακαὶ ἐπήρειαι), ἀπευθύνεται σέ

7. Νά μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Μανουὴλ μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς του στέψεως κατέθεσε χρυσίου *κεντηνάριον* *τραπέζῃ τῇ ἱερᾷ* (= στήν ἁγία Τράπεζα τῆς Ἀγίας Σοφίας) ὡς βασιλεὺς *ὑπήκοος τῷ παμβασιλεῖ, Κίναμος*, σ. 3310 καί Μιχαὴλ *ρήτωρ* παρὰ W. Regel, *Fontes rerum byzantinorum* I, Petropoli, σ. 168 (σέ λόγο του πρὸς Μανουὴλ, Χριστούγεννα 1150). Βλ. N. Svoronos, *Les privilèges*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 354 καί σημ. 140.

μεγάλο ἀριθμό πολιτῶν, διάσπαρτον σ' ὅλη τήν ἐπικράτεια, τό ὕψος τῆς ἀπαλλαγῆς δέν εἶναι πολύ μεγάλο καί μέ τόν περιορισμό τῆς ἀπογραφῆς νά μήν ἐπεκτείνεται στό μέλλον (ἄλλο ἂν νεώτερο νομοθέτημα τό ἐπεξέτεινε). Μιά εὐφυῆς πολιτική πράξι μέ σημαντική ἀπήχηση καί χωρίς ἰδιαιτέρως ὑψηλό οἰκονομικό κόστος.

Ἀθήνα

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΟΥ
ΤΗΣ Α' ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΥΔΩΝΗ Ή ΤΟΝ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΛΕΚΑ

α. Εἰσαγωγή

Σέ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Μανουήλ Καλέκα τοῦ 14ου αἰώνα¹, περιλαμβάνονται, γιά πρώτη φορά στόν κόσμον τοῦ Βυζαντίου, μεταφράσεις δύο συμβόλων τοπικῶν συνόδων τῆς Δύσεως, τῶν συνόδων τοῦ Τολέδου, τῆς ὑποθετικά 1ης τοῦ 400 ἢ 447 καί τῆς 3ης τοῦ 589².

1. P. Canart, *Codices Vaticani Graeci, Codices 1745-1962*, Citta del Vaticano 1970, σ. 452. Κώδικας 1879, φφ. 112r-112v καί 112v-114v.

2. Ἡ ἱστορία τῶν Συμβόλων αὐτῶν εἶναι ἀρκετά περίπλοκη καί συνδέεται μέ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ 5ου αἰώνα καί μέ τίς διαφορές φάσεις τῶν αἰρέσεων τοῦ Ἀρειανισμοῦ καί τοῦ Πρισκυλλιανισμοῦ. Ὁ J. A. de Aldama, *El simbolo Toledano I*, Rome 1934, ἐπεχείρησε πρῶτος νά δώσει βάσιμες ἐξηγήσεις γιά τήν προέλευση, τήν ἀuthεντικότητα καί τόν χαρακτήρα τοῦ 1ου Συμβόλου. Διαπίστωσε τήν ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν τοῦ ἐκδοχῶν, μίας βραχείας καί μιᾶς ἐκτενοῦς. Ἡ πρώτη ἀπό αὐτές εἶναι περισσότερο ἀπλή (Σύνοδος 19 ἐπισκόπων στό Τολέδο τό 400) καί δέν περιλαμβάνει τήν «ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος», ἐνῶ ἡ δεύτερη (447) συνδέεται μέ κάποιον ἐπίσκοπο Pastor de Palencia (Dom. Morin, Pastor et Syagrius, deux écrivains perdus du Ve siècle, *Revue Benedectine* 10 (1893) 384-390) καί μέ τήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Μεγάλου πρὸς τόν ἐπίσκοπο τῆς Astorga, Turribius (*PL* 54, 680-681). Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ δεύτερη αὐτή ἐκδοχή ἔγινε τελικά ἀποδεκτή ἀπό σύνοδο στό Τολέδο τό 447 σήμερα πλέον δέν εὐσταθεῖ, σύμφωνα μέ τόν D. Ramos-Lissón, *Die Synodalen Ursprünge des "filioque" im römisch-westgotischen Hispanien, Annuario Historiae Conciliorum* 16 (1984) 294. A. de Aldama, *El simbolo*, σ. 51-64, κείμενο σ. 30-37· K. Kunstle, *Antipriscilliana*, Friburg 1905, σ. 40-45. Λεπτομερὴ παρουσίαση τῆς Συνόδου, τῶν συμμετασχόντων σ' αὐτήν καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς, βλ. D. Ramos-Lissón, *Die hispanischen Konzilien vor der Konversion Reccareds* στό J. Orlandis - D. Ramos-Lissón, *Die Synoden auf der Iberischen Halbinsel bis zum Einbruch des Islam (711)*, Paderborn 1981, σ. 39-51, ὅπου ἀμφισβητεῖται ἀκόμη καί ἡ ὑπαρξη Συμβόλου μέ τήν ἔννοια τοῦ κανόνα τῆς πίστεως (σ. 46-47). Ἐπίσης βλ. καί τήν ἐξαιρετὴ ἐργασία τοῦ ἰδίου D. Ramos-Lissón, *Die Synodalen Ursprünge des "filioque" im römisch-westgotischen Hispanien, Annuario Historiae Conciliorum* 16 (1984) 286-299, ὅπου ἀναφέρεται διεξοδικά στίς αἰτίες καί τίς σκοπιμότητες εἰσαγωγῆς τοῦ filioque στό σύμβολα τῶν συνόδων τῆς Ἰσπανίας. Ἡ τρίτη σύνοδος τοῦ 589 εἰσήγαγε τό filioque στό σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως (J. Orlandis, *Die Synoden im Katholischen Westgotenreich*, στό J. Orlandis - D. Ramos-Lissón, *Die Synoden auf der Iberischen Halbinsel*, σ. 95-117· J. Madoz, *La theologia de la Trinidad en los Simbolos Toledanos, RET* 4 (1944) 457-477). Γιά τό λατινικὸ κείμενο τῶν δύο συμβόλων, βλ. H. Denzinger, *Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de Rebus Fidei et Morum*, Paris 1996³⁷, σ. 66-69 καί 167-168. Τίς ἀναγκαιότητες πού ἐξυπηρετοῦσε ἡ προσθήκη τοῦ filioque τήν ἐποχὴ τοῦ 5ου αἰώνα στό λατινικὸν κόσμον, βλ. J. M.

Ὁ μεταφραστής τῶν συμβόλων πιθανολογεῖται ὅτι εἶναι ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἢ ὁ μαθητής του Μανουήλ Καλέκας, μέ πιθανότερο τόν Καλέκα, ἐνῶ ὁ γραφεύς τοῦ κώδικα καί τῶν ἔργων εἶναι ὁ δευτέρως³.

Ἡ μεταφραστική ἐργασία τῶν δύο αὐτῶν λατινομαθῶν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τόν 14ο καί 15ο αἰῶνα, ἔχει πρό πολλοῦ ἀπασχολήσει τήν ἔρευνα, τόσο στήν ξενόγλωσση βιβλιογραφία, ὅσο καί στήν ἐλληνική. Ἐχουν διατυπωθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰῶνα πληθώρα ἐπιχειρημάτων γιά τίς σκοπιμότητες πού ὑπηρετοῦσαν οἱ λατινομαθεῖς καί λατινόφρονες αὐτοί βυζαντινοί συγγραφεῖς⁴.

Ἡ προβληματική τῆς πλειοψηφίας τῶν μέχρι τοῦδε ἐρευνητῶν συνοφίζεται στή διαπίστωση ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια ἀποσκοποῦσε στή γνωστοποίηση τῶν θέσεων τῶν λατίνων Πατέρων στόν βυζαντινὸ θεολογικὸ κόσμον, στήν ὑπεράσπιση τοῦ κύρους τους, στή συμφωνία τῶν δύο Παραδόσεων στό Τριαδικὸ δόγμα καί δι' αὐτῆς στήν ἐπαναπροσέγγιση τῆς Ἀνατολῆς μέ τή Δύση.

Ἡ μελέτη τῶν χειμένων τους καί ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυσή τους μέ τή γραμματεία τῆς ἐποχῆς μᾶς ὁδηγεῖ ἀρκετές φορές σέ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα ὡς πρὸς τίς διαπιστώσεις τους, καθὼς στήν Παράδοση τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καί τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διαπιστώνεται ἡ προσήκουσα τιμὴ καί ὁ ἀνάλογος σεβασμὸς πρὸς τοὺς Πατέρες τῆς Δύσεως. Ἡ ἐρμηνευτικὴ τους προσέγγιση — γιά ὅσους ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχαν μεταφρασμένα ἔργα⁵ — τουλάχιστον μέχρι τόν

Garrigues, *Procession et ekporèse du Saint Esprit*, *Istina* 17 (1972) 361-363· B. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1970, σ. 344· X. Σωτηρόπουλου, *Θέματα Θεολογίας τοῦ 14' αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1987, σ. 460-462· Π. Εὐδοκίμωφ, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 186-187.

3. Γιά τὴ χειρόγραφη παράδοσή τους καί τὴν ἀπόδοσή τους στόν Κυδώνη ἢ τόν Καλέκα, βλ. P. Canart, *Codices Vaticani*, σ. 452· F. Tinnefeld, *Demetrius Kydones, Briefe*, (Bibliothek der griechischen Literatur 72), τ. II, Stuttgart 1981, σ. 69.

4. Γιά τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τους βλ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota*, Citta del Vaticano 1931, σ. 78 ἔ.· G. Hofman, *Gli studi latini de Manuel Calecas*, *Fontes Ambrosiani* 27, Milano 1951, σ. 283-312· Στ. Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις Θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καί Ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1967, σ. 97-103· Fr. Tinnefeld, *Demetrios Kydones, Briefe*, σ. 68-74· Fr. Kianka, *Demetrius Cydones: Intellectual and diplomatic relations between Byzantium and the West in the Fourteenth century*, New York 1981 (Diss.), σ. 104-135, 235-236, μέ ἐπισημάνσεις γιά ὅλο τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Κυδώνη καί τοὺς σκοποὺς πού ἐξυπηρετοῦσε· Fr. Kianka, *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*, *Byzantion* 52 (1982) 265-286· Fr. Kianka, *A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers*, *OCP* 49 (1983) 419-425· M. Jugie, *Demetrius Cydones et la théologie latine à Byzance*, *EO* 37 (1938) 385-402· J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, *EO* 37 (1938) 37-52· A. Pertusi, *Di Alcune traduzioni Greche di inni attribuiti a s. Tomaso e a s. Ambrosio*, *Bollettino della badia Greca di Grottaferrata* 12 (1958) 141-150· R. J. Loenertz, *Manuel Calecas, sa vie et ses oeuvres d'après ses lettres et ses apologies inédites*, *AFP* 17 (1947) 195-207· A. Pertusi, *Gli studi latini di Manuele Caleca e la traduzione del de Trinitate di Boezio*, in *Miscellanea Giovanni Galbiati*, τ. III, Milano 1951, σ. 287-289.

5. Τὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων ἦταν κοινὸ καί γιά τίς δύο πλευρές. Ἐλάχιστα ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς Πατερικῆς παράδοσης ἦταν γνωστά στή Λατινικὴ Δύση μέχρι καί τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα καί ἀντιστρόφως πολὺ λίγα ἔργα Λατίνων Πατέρων ἦταν γνωστά στήν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ αὐθεντικότητά τῶν μεταφράσεων ἐλέγχεται ὡς ἀνακριβής, ἐνῶ πλήθθ φευ-

13ο αἰώνα εἶναι ἡ ἴδια μέ αὐτή τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἄγνοια τῶν βυζαντινῶν γιά τά θεολογικά δρώμενα στή Δύση, ὅπως ἐπίσης καί ἡ μονόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς θεολογικῆς σκέψεως τῶν Λατίνων, μέ βάση μόνο τά ἔργα τῶν δυτικῶν Πατέρων, μπορεῖ νά δικαιολογήσει ἐν μέρει τήν προϊῶσα δυσπιστία πού ἐκφραζόταν μέ κάθε εὐκαιρία στίς συναντήσεις Ὁρθοδόξων καί Λατίνων ἀπό τόν 12ο ἕως 13ο αἰώνα· τό γεγονός πού διαμόρφωσε καί ἐνθάρρυνε ἕνα κλίμα ἀπόλυτης δυσπιστίας μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν ἦταν ἡ πεποιθήση τῆς Ρώμης, ὅτι διατηρεῖ θείω δικαίω τά πρωτεῖα τόσο στήν ἄσκηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, ὅσο καί στήν καθαρότητα τῆς ἐκπεφρασμένης ἀπό αὐτήν πίστεως. Στό δυτικό θεωρητικό θεολογικό μοντέλο πού κυριάρχησε στά τέλη τοῦ 10ου αἰώνα καί κοινοποιήθηκε στήν Ἀνατολή, ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης τοποθετεῖται ὑπεράνω καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί τῶν ἀποφάσεών της.

Ὁ 11ος αἰώνας ἔδωσε τά πρῶτα δείγματα αὐτῆς τῆς παπικῆς ἀντίληψης, ἡ ὁποία ἀνιχνεύεται καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν μετέπειτα τεσσάρων αἰώνων τόσο στά ἀποσταλέντα κείμενα τῆς Ρώμης πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καί στά κείμενα πού ἐκφράζουν τίς πεποιθήσεις τῶν λατινοφρόνων⁶. Ἀπό τή διαπίστωση

δεπιγράφων ἔργων κυκλοφοροῦσαν ἐκατέρωθεν. Γιά τό θέμα τῶν μεταφρασμένων Λατίνων Πατέρων στό Βυζαντινόν κόσμον, βλ. M. Rackl, *Die Griechischen Augustinübersetzungen, Miscellanea Francesco Ehrle*, Studi e Testi 37, Roma 1923, σ. 1-38· Dom E. Dekkers, *Les Traductions grecques des écrits patristiques latins, Sacris Erudiri* 5 (1953) 193-233. Γιά τό θέμα τῶν μεταφράσεων τῶν Ἑλλήνων Πατέρων στή Δύση, βλ. Al. Siegmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum Zwölften Jahrhundert*, Munich 1949· R. Lechat, *La patristique grecque chez un théologien latin du XIIe siècle*, Hugues Ethérien, *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*, τ. 1, Louvain-Paris 1914, σ. 484-507· G. Bardy, *Sur les sources patristiques grecques de Saint Thomas*, *RSPT* 12 (1923) 493-502· ἐπίσης τίς ἐξαίρετες ἐργασίες τοῦ A. Dodaine, Hugues Ethérien et Leon Toscan, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 27 (1952) 103 ἐ· τοῦ ἰδίου, «Contra Graecos», *Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 341 ἐ., στήν ὁποία ἀποδεικνύεται ὅχι μόνο ἡ ἄγνοια τῶν λατίνων γιά τοὺς Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί ἡ πληθώρα ψευδεπιγράφων ἔργων πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ παπικοὶ ἀπεσταλμένοι στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ὁ Ἀνσελμος τοῦ Καντέρμπουρι, ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 13ο αἰώνα. Ἐπίσης βλ. καί B. Gain, *Traductions latines de Pères grecs: La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584*, Berne 1994.

6. Βλ. ἐνδεικτικά τά πρακτικά τῶν συζητήσεων πού διέσωσε ὁ Νικόλαος Ὑδροῦντος, *Τρία συντάγματα*, (ἐκδ. Ἀρσενίου ἐπισκόπου, Νόβγοροντ 1896 στά ρωσικά, σ. 17)· τήν ἐπιστολή τοῦ Πάπα Γρηγορίου τόν Πατριάρχη Γερμανῶν Β' (ἐκδ. Κων. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1873, σ. 46-49)· τήν ὁμολογία πίστεως πού ἀπέστειλλε ὁ πάπας Κλήμης Δ' στήν Κωνσταντινούπολη λίγο πρὶν τήν Σύνοδο τῆς Λυών (Ἰωάννη Καρμίρη, Ἡ ἀποδιδόμενη εἰς τόν Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον λατινική ὁμολογία πίστεως τοῦ 1274, *ΑΚΕΔ* 2 (1947) 139)· τίς θέσεις τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη περὶ τοῦ πρωτείου Ρώμης, τό ὁποῖο συσχετίζει καί μέ τό ἀλάθητο σέ θέματα πίστεως, B. de Margerie, *La trinité chrétienne dans l'histoire*, Paris 1975, σ. 241-244. Ἀντιθέτως ἡ Ὁρθόδοξη ἀντίληψη ἀποτυπώνεται ἐνδεικτικά στά ἑξῆς κείμενα: στήν ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καματηροῦ πρὸς τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ', (J. Spiteris, *La Critica Bizantina del Primato Romano nel secolo XII*, Roma 1979, σ. 324-326)· στήν ἀπόφαση τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου (Φραγκ. Ἀλτερ, *Χρονικόν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 142, 146, 147, 149· στήν ἐπιστολή Γερμανοῦ Β' πρὸς Καρδινάλιους (κώδ. EBE 1379, φφ. 447v-449r).

αὐτή δέν ἐξαιροῦνται οὔτε ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας, ἀφοῦ ἡ ὑπεράσπιση τῆς Λατινικῆς πίστεως δέν περιορίζεται σέ καθαρώς δογματικά πλαίσια, στά ὁποῖα ἡ αὐθεντία καί τό κύρος τῶν Πατέρων τῆς Δύσεως εἶναι τό αὐτό μέ τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς⁷, ἀλλά προχωροῦν στήν ὑπεράσπιση μιᾶς ἐκκλησιολογίας⁸, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τήν Πίστη τῆς Ἐκκλησίας ὅπως αὐτή διατυπώθηκε στίς Οἰκουμενικές συνόδους⁹. Στόν ἀντίποδα τοῦ θεωρητικοῦ αὐτοῦ μον-

7. Κατά τόν 13ο αἰώνα τά κριτήρια ἀποδοχῆς καί κύρους Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν Πατέρων δέν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Ἦταν κοινή πεποίθηση τῶν βυζαντινῶν, μέσα ἀπό τά γνωστά σ' αὐτούς ἔργα μεγάλων λατίνων Πατέρων, ὅτι τό σύνολο τῶν Πατέρων ὀρθοτομοῦσε ὡς πρὸς τό Τριαδικό δόγμα. Στίς περιπτώσεις ὅπου τοὺς παρουσιάζονταν ἔργα, ὅπως τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Ἱερωνύμου καί τοῦ Ἀμβροσίου, τά ὁποῖα θεμελιῶναν τοὺς ἰσχυρισμούς τῶν Λατίνων, τά ἀντιμετώπιζαν μέ τά ἴδια κριτήρια μέ τά ὁποῖα ἀξιολογοῦσαν παρόμοιες περιπτώσεις Ἑλλήνων Πατέρων (πιθανότατα νόθευσης, σχολπιμότητα τοῦ ἔργου, ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων μέ βάση ὅλο τό ἔργο κλπ.). Βλ. χαρακτηριστικά Νικολάου Ὑδροῦντος, *Τρία Συντάγματα*, ἐκδ. Ἀρσενίου ἐπισκόπου, σ. 18-23. Στό μὴ ἐκδεδομένο κείμενο ἀπὸ τόν Ἀρσένιο, ὁ Νικόλαος ἐχθετεῖ τήν συμφωνία τῶν Πατέρων σέ Ἀνατολή καί Δύση, ὡς πρὸς τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀπὸ τοὺς Λατίνους Πατέρες παρατίθενται χωρία ἀπὸ τοὺς Αὐγουστίνου, Ἱερώνυμου καί Γρηγόριου Διάλογου. Ὁ Νικόλαος Κοτρώνης (στά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα) ἀποδέχεται ὅτι ἀφοῦ καί οἱ Λατίνοι καί οἱ Ἕλληνες Πατέρες καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἄρα στό σύνολο τοὺς ἀποτελοῦν αὐθεντία. (P. A. Uccelli, *St. Thomas Aquinatis, ... In Isaiam Prophetam ... accedit Anonymi Liber de Fide Sanctae Trinitatis*, Romae 1880, σ. 441-442. Ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ Dodaine, *Contra errores*, σ. 339, ὑπ. 60, ὁ Κυδώνης, πρὶν τῇ σύνταξη τοῦ δικοῦ του ἔργου *Περὶ αὐθεντίας τῶν Πατέρων*, εἶχε μπροστά του ἤδη ἓνα παρόμοιο κείμενο τοῦ προηγουμένου αἰώνα πού ἀπέτελεσε καί τῇ βασικῇ πηγῇ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Νικολάου Κοτρώνη βλ. πλέον τήν ἐργασία τοῦ Ἀλ. Ἀλεξάκη, *Codex Parisinus Graecus 1115 and Its Archetype*, *Dumbarton Oaks Studies* 34, Washington 1996, σ. 234-253, ὅπως ἐπίσης καί τήν νέα ἔκδοση τοῦ Libellus τοῦ Νικολάου Κοτρώνη ἀπὸ τόν Dodaine ὡς παραρτήμα στοῦ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, *Contra Errores Graecorum*, H. F. Dodaine, *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*, Tomus XL, *Contra Errores Graecorum*, Rome 1969). Ἐπίσης Ἀνδρονίκου Καματηροῦ, *Ἱερὰ ὁπλοθήκη*, PG 141, 605-609 (ὅπως παρατίθεται στοῦ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βέκκου, *Ἀντιρρητικά*), στοῦ ὁποῖο ὁ Καματηρός ἐπικαλεῖται πρὸς ὑπεράσπιση τῆς ἐκ μόνου τοῦ Πατρός ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, τοὺς Αὐγουστίνου, Ἱερώνυμου καί Γρηγόριου Διάλογου. Ἐπίσης γιά τά κριτήρια ἀποδοχῆς τῆς αὐθεντίας τῶν Πατέρων, Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν, ἀπὸ τόν βασικό ἀντίπαλο τοῦ Κυδώνη, Νεῖλο Καβάσιλα. Βλ. σὺν Κων. Λιάκουρα, Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θέση τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα περὶ τοῦ filioque, *ΕΘ-ΣΠΑ ΑΒ'* (1997) 497-517. Παράλληλα μ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση βάδιζε καί ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν Ἑλλήνων Πατέρων ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Ἔτσι κατὰ τό γνωστότερο ἀνθελληνικό σύγγραμμα τοῦ 13ου αἰώνα, τό ὁποῖο πέρασε καί στήν ἔκδοση τῆς Πατρολογίας (PG 140, 487-574), ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ ἰσχυρίζεται ὅτι κανένα ἀπὸ τά γραμμένα στά ἑλληνικά βιβλία δέν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐμπιστευεῖται καθὼς τά περισσότερα ἦταν νοθευμένα ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς (PG 140, 562).

8. Δημητρίου Κυδώνη, Ἀπολογία, σ. 375, καί 431-432, ἐκδ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Calea e Teodoro Meliteniota*, Città del Vaticano 1931· Μανουὴλ Καλέκας, Κατὰ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ἐκδοση G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Calea e Teodoro Meliteniota*, σ. 470· Μανουὴλ Καλέκας, *Adversus Graecos*, PG 152, 197-210, ὅπου ὁ Καλέκας ἀσπάζεται ὅλα τά ἐπιχειρήματα τῶν Λατίνων γιά τὴν ἔννοια καί τὸν χαρακτήρα τοῦ πρωτείου Ρώμης.

9. Ἡ διαχρονικὰ ἐκφραζόμενη αὐτὴ θέση, ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων ἀποτελοῦν τὴν ἀνώτατη αὐθεντία καί καθορίζουν τὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέσα σὸ μυστήριο τῆς θείας Οἰκονομίας, βρίσκεται διὰχυρη σέ πληθώρα ἔργων συγγραφέων τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Εἰδικότερα ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ ὁποῖος ἀπέτελεσε τὸν βασικό ἀντίπαλο τῶν λατινοφρόνων

τέλου βρίσκονται οἱ ἀντιρρητικοὶ συγγραφεῖς τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὅποιοι ἐκφράζουν τὴ θέσιν τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας τῆς πρώτης χιλιετηρίδας, τῶν ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, στὶς ὁποῖες τό σύνολο τῆς Ἐκκλησίας διαπίστωνε καὶ ἔλυνε τὰ ἀνακύπτοντα προβλήματα, εἴτε κανονικά, εἴτε δογματικά, μέσα ἀπὸ τό συνοδικό σύστημα. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ συστήματος οὐδεμία ἀναφορά γίνεται σέ πρωτοκαθεδρία κάποιας Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα θεῖω δικαίῳ ὡς ὀριζόμενη διὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν διαδόχων του. Οἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ δογματικοὶ ὅροι τῶν Συνόδων θεωροῦνται ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὄχι τὰ μεμονωμένα ἔργα τῶν Πατέρων. Τὰ τελευταῖα γίνονται ἀποδεκτά μόνον ἂν συμφωνοῦν μέ τοὺς ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹⁰, καθὼς αὐτές ἀποτελοῦν τὸν αὐθεντικώτερο ἐρμηνευ-

τοῦ 14ου αἰῶνα, διερωτᾷται συνοφίζοντας τὴν Παράδοση, γιὰ τό καινοφανές δόγμα τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος, *Τίς γάρ εἰ ὁ οὗτο γρύξαι τολμῶν; Ποία δ' ἰσάριθμος σύνοδος; Μᾶλλον δὲ πόσαι καὶ πού μαρτυρηθεῖσαι παρὰ τοῦ Πνεύματος, ὃ καὶ ζῶσιν ἐκείνους καὶ γεγονόσιν ἐξ ἀνθρώπων συνεμαρτύρησε ... Γρηγορίου Παλαμᾶ, Λόγοι ἀποδεικτικοὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Α', ἔκδ. Παναγιώτη Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, τ. 1, σ. 71.* Παρόμοια θέσιν ἐκφράζει καὶ ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ περὶ τῶν συνόδων δὲ τῶν οἰκουμενικῶν οὐδὲν τοιοῦτον ἔστιν εἰπεῖν νομοθέται γὰρ οἱ ἐν τοῖς κοινοῖς συλλόγοις πατέρες κάθηνται καὶ ὁρίσται τοῦ τίνα λογίζεσθαι προσήκει περὶ τῆς πίστεως ... ἀγνοῆσαι δὲ τινα τοὺς τῶν ἀποστόλων διαδόχους καὶ διδασκάλους αὐτῶν καὶ τὰς συνόδους τὰς οἰκουμενικάς μὴ καὶ λίαν βλάβημον ἢ ... Τὰ δὲ τῶν συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν ὡς τὰ εὐαγγέλια ἢ Ἐκκλησία ἐδέξατο, Κ. Λιάκουρα, Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θέσιν τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα περὶ τοῦ filioque, ΕΘΣΠΑ ΛΒ', σ. 509.*

10. Ἡ θέσιν αὐτὴ τῶν Ὁρθοδόξων εἶναι διάσπαρτη σ' ὅλη τὴν ἀντιλατινική θεολογικὴ γραμματεία. Ἡδὴ ὁ Θεοφύλακτος Ἀρχίδιος (11ος αἰ) κάνει τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἐγχεκρμένων Πατέρων καὶ τῶν ἐγχεκρμένων θεολογικῶν τους ἀποφάσεων καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ κριτήριο βρίσκεται στοὺς Ὅρους καὶ τὰ Πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. (Δ. Λιάλιου, *Ἐκκλησία, Κόσμος, Ἄνθρωπος*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 79 ἐ.). Ἐπίσης Ἀρσένιου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματείες ἐνός ἀγνώστου* Ἑλληνα συγγραφέα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα, Νόβγοροντ 1892 (στά ρωσικά), σ. 35-36, ὅπου ἐλέγχεται ἡ ὑπόθεση νὰ ἀντιφάσκει ὁ Μ. Βασίλειος σέ κάποιο ἔργο του σχετικὰ μέ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ ἄγνωστος συγγραφέας (Ἰωάννης Καματηρός): *Ἐτι τὰ ἄτριτα καὶ δυσέμφαντα καὶ ὧν ἡ λέξις οἷον λυκόφως καὶ ὁμώνυμος καὶ δίχρους ἡ ἀφάνια δεῖ τιμᾶσθαι ἢ διευκρινεῖσθαι αὐτὴν τῇ ἀπλῇ καὶ σαφεῖ καὶ ἐγκατεστρωμένη πλεισταχού τῆς θείας γραφῆς. Ἐτι, λόγος πατρικὸς μὴ τῇ λέξει ἐνθαλαμύεται τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ τῷ σκοπῷ. Εἰ οὖν τυχὸν τὸ ρηθὲν τοῦ μεγάλου ἐστὶ Βασιλείου, ὅμως οὐκ ἐκ τοῦ σπανίου ὁ ἐκκλησιαστικὸς νόμος. Ποῖος ἀπόστολος τοῦτο συνέθετο; Ποία σύνοδος; Στὴν ἴδια προβληματικὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, ἀντικρούοντας τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Λατίνων συνομιλητῶν του, οἱ ὅποιοι ἐπικαλοῦνται τὴν αὐθεντία τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀμβροσίου: Εἰ δ' ἴσως ἡμῖν Λατῖνοι τινὰς τῶν παρ' αὐτοῖς δογματισάντων προφέροιεν, εἴτ' Αὐγουστίνον εἴτ' Ἀμβρόσιον εἴτε Ἰππόλυτον, τὸ παρ' αὐτῶν λεγόμενον ἐκ τούτων συνιστᾷ πειρώμενοι, οὐδ' ἐντεῦθεν εὐλογος ἡ αὐτῶν ἐπίστασις. Πῶς γὰρ τοὺς καθ' ἑαυτοὺς καὶ καθ' ἓνα τι δογματίσαντας ἀξιοπιστοτέρους τῶν παγχοσμίων ἐκείνων παραδόσεων ἡγήσόμεθα; καίτοι ἐν οἷς μὲν καθ' ἑαυτὸν τις δογματίζων ἐξέθετο, ἐκ πολλῶν ἐνδέχεται παρατραπῆναι τοῦ δέοντος, ἢ τοῖς λεγομένοις αὐτοῦ μὴ ἀκριβῶς ἐπιστήσαντας, ἢ τι ἄλλο παθόντας, ἐξ οὗ περ εἰκός ἀνθρώπων ὄντα ἐκρουσθῆναι τοῦ ἀληθοῦς, ἢ δὴ καὶ τινος ἄλλου, τὴν δόξαν διάστροφον ἔχοντας, τὰ αὐτοῦ παρεγχαψάντας δόγματα τοῖς ἐκείνου συντάγμασιν, ὅλα πολλὰκις ἐν τοῖς τοιαύτοις φιλεῖ γίνεσθαι, ἐπὶ δὲ τῶν καθολικῶν καὶ κοινῶν τούτων οὐδὲν γίνεσθαι δυνατόν συνελεύσεων, κοινῇ γενομένης τῆς ἐξετάσεως, καὶ μηδενὸς παραθεωρήματος ἐκφυγάνοντος ..., ὅπου πλῆθος τοσοῦτον ἀγίων ἀνδρῶν ζήλω θεῖῳ κεινημένον πρὸς ἄθροισιν, ὧν ἐν μέσῳ τῆς αὐτοαληθείας οὐσῆς Χριστοῦ, πᾶσα πλάνη καὶ ἄπαν*

τή¹¹. Οἱ λατινόφρονες ἐκφράζουν μέ ἀπόλυτη συνέπεια τίς πεποιθήσεις τῆς Ρώμης γιά τόν ρόλο πού ἔμελλε νά παίξει ὡς κέντρο ὅλου τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου, κατ' ἐντολή τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων, μέ χαρακτηριστικά ἀλαθῆτου στό δόγμα καί ἀπόλυτης ἐξουσίας στή διοίκηση.

Μέσα σέ ἓνα τέτοιο πλαίσιο κινούμενοι ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας, διατρέωναν τήν ἐμμονή τους καί τήν πιστότητά τους στή Ρώμη, ἀποδεχόμενοι ἀκρίτως ὅ,τι αὐτή, ὡς ἄγραφη ἢ ἔγγραφη παράδοση, θεωροῦσε ἀληθινό. Ἡ ὑπεράσπιση τῶν λατίνων Πατέρων πού καί οἱ δύο ἀνέλαβαν, ἰδιαίτερα ὁ Κυδώνης¹²,

φεῦδος πόρρω πού ἀπελαύνεται, καί οὐδέν τι ἐνοσπρῆσαι ἀλλόκοτον τοῖς ὑπὸ τοσοῦτων ὅλων ἐκτεθεῖσιν ἐνδέχεται. Εὐστρατίου Νικαίας, Λόγος πρὸς τοὺς λέγοντας, ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ... Ἀνδ. Δημητράκοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Λειψία 1866, σ. 67-68· ἡ ἴδια θέση ἐκφράζεται καί στήν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχῃ Γερμανοῦ Β', πρὸς τὸν πάπα μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ Νυμφαίου, καί ἀφοροῦσε τὸ σύνολο τῶν Πατέρων χωρὶς διάκριση Ἀνατολικοῦ-Δυτικοῦ ἐτι καί τοῦτο φαμέν, ὅτι τὰ κατὰ κοινὴν συνέλευσιν τῶν ἁγίων πατέρων γραφέντα καί λαληθέντα καί κυρωθέντα, κατὰ πολὺ εἰσὶν ἀσφαλέστερα, καί βεβαιώτερα, τῶν κατὰ μόνας γραφέντων, καί τὰ κοινῶς γραφέντα, τῶν ἰδικῶς γραφέντων ἐπικρατέστερα· ἐπὶ πολλὰ τῶν ἰδικῶς γραφέντων παρὰ τινων ἁγίων παρενοθεύθησαν. (Φραγκ. Ἀλτερ, *Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 146). Ἐπίσης τὴν ἴδια ἀντίληψη ὑποστηρίζει στριζόμενος στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ὁ Γεώργιος Μοσχάμπαρ (Ἀρχιμ. Χρυσόστομου Σαββάτου, Συζητήσεις στό ΙΓ' αἰῶνα γιά τὴ γνησιότητα τῆς φράσης τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ «καί προβολεύς διὰ Λόγου τοῦ ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος», *Θεολογία* 68 (1997) 210-211).

11. Στὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει πιθανότητα οἱ Πατέρες νά ἀντιφάσκουν μεταξύ τους ἢ ἄλλα νά ὑποστηρίζουν κατ' ἰδίαν καί ἄλλα ἐν συνόδῳ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀναφέρει ἀπαντώντας στοὺς Λατίνους: Τί οὖν. ἕτερα μὲν οὗτοι κοινῇ συνελεγμένοι παρεδίδουν τῇ ἐκκλησίᾳ ἕτερα δὲ καθ' ἑαυτοὺς ἐδογματίζον· Οὕμενον. Ἀλλ' ἡ παραχαράττες αὐτὸς ἡ παραλογίζῃ καί παρεξηγῇ, μὴ μετὰ τοῦ Πνεύματος ἐρμηνεύον τὰ εἰρημένα διὰ τοῦ Πνεύματος. Οὐ μὴν ἄλλ' εἰ καί τοῦτο θεῖμεν, ὅπερ οὐκ ἐστίν, οὐ προσηκεία μάλλον τὰ κοινῇ παραδεδομένα τῶν ἰδίων εἰρημένων ἐκάστω; Ἐκεῖνα μὲν γὰρ πρὸς τῶ πάντων εἶναι καί ἀνεπιχείρητα τοῖς κακούργοις καί τῷ παραχαράττειν δολοῦσι τὸν τῆς ἀληθείας λόγον, πᾶσιν ἐγνωσμένα σοφοῖς τε καί ἰδιώταις, καί διὰ στόματος αἰε φερόμενα. Τὰ δὲ μὴ ἐπὶ τοσοῦτο καθωμιλημένα ὑποπτά ἐσσι καί μάλιστα προαγόμενα παρὰ Λατίνων, οἱ καί τῷ φανερωτάτῃ τῆς πίστεως συμβόλῳ διὰ προσθήκης ὑπεβούλευσαν ... Τὰ γοῦν μὴ κοινὰ μηδὲ καθωμιλημένα ὑποπτά ἐσσι, μὴ πονηρὸς ἄνθρωπος ἐνόσπειρεν αὐτοῖς ζήζαντα. Ταῦτ' ἄρα, κἂν ὁμολογῶσι τῇ κοινῇ ὁμολογίᾳ προσδεκτέα· ἂν δὲ μὴ, οὐχί. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Λόγοι ἀποδεδεικτοὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, Α', ἐκδ. Παναγιώτου Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, τ. 1, σ. 71-72.

12. Στὸν Καλέκα δὲν παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἔνταση πού ὑπάρχει στά κείμενα τοῦ Κυδώνη σχετικὰ μέ τὸ δίπολο Ἑλληνες Πατέρες - Λατῖνοι Πατέρες· Fr. Kianka, *A Late Byzantine Defence of the Latin Church Fathers*, *OCP* 49 (1983) 419-425· βλ. ἐπίσης τὴν πρόσφατη ἐκδόση τοῦ κειμένου τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, Περὶ τῆς αὐθεντίας τῶν λατίνων πατέρων, ἀπὸ τὴν Ἄννα Κόλτσου-Νικήτα, *Τὸ κύρος τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μιά ἀνέκδοτη ἐπιστολικὴ πραγματεία*, Θεσσαλονίκη 2000, μέ πρῶτο μέρος ἀφιερωμένο στήν ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν περὶ τῆς αὐθεντίας τῶν Πατέρων καί στίς θέσεις τοῦ Κυδώνη.

Στά κείμενά του ὁ Καλέκας παρ' ὅτι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό καί εἰδικὰ ἀπὸ τὴν Αὐγουστίνειαν Τριαδολογία καί Ἀκινάτιο θεολογία, ἢ ἀποφεύγει τὴν παράθεση ὀνομάτων (ὅπως στό *Περὶ πίστεως καί Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς Πίστεως*, PG 152, 426-662) ἢ δὲν κατηγορεῖ τὴν μίαν πλευρά γιά μεροληψία ἔναντι τῆς ἄλλης καί κινεῖται περισσότερο στήν παραδοσιακὴ γραμμὴ τῆς Ὁρθόδοξης Γραμματείας, προσομοιάζοντας μέ τὸ μοντέλο πού ἐγκαινιάσε ὁ Βέκκος. Γιά τὴν τακτικὴ του αὐτὴ βλ. J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, *EO* 37 (1938) 37-52· Fr. Dvornik, *The Photian Schism History and Legend*, Cambridge 1970, σ. 414-

ἦταν ἄνευ ἀντικειμένου ὅταν ἀκόμη καί τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων ἀντιμετωπίζονταν μέ τὰ ἴδια ἐρμηνευτικά κριτήρια (π.χ. Βασίλειος καί Γρηγόριος στόν Ἀνώνυμο τοῦ 13ου αἰῶνα, Ἀρσενίου ἐπισκόπου, *Τρεῖς πραγματείες*, σ. 26-28, 36-37)¹³. Τό ζητούμενο σ' ὅλη αὐτήν τή διεργασία ἀλληλογνωριμίας ἦταν ἡ ἐπιβεβαίωση μέ κάθε ἐπιχειρηματολογία τῶν πρωτείων τῆς Ρώμης καί ὄχι ἡ συμφωνία τῶν Πατέρων σέ βασικά δογματικά ζητήματα.

Τό μεταφραστικό κίνημα τῶν λατίνων Δομηνικανῶν μοναχῶν στήν Κωνσταντινούπολη προσπάθησε νά προσδώσει πατερικό ὑπόβαθρο στίς λατινικές αἰτιάσεις περί ὀρθότητος τῆς προσθήκης στό Σύμβολο τῆς πίστεως, ὅταν οἱ συλλογιστικές μέθοδοι ἀπέτυχαν νά πείσουν τοὺς Ἑλληνες τόν 12ο αἰῶνα, καί ἡ ἐπίκληση τῆς αὐθεντίας καί τοῦ κύρους τοῦ Ρωμαίου Ποντίφηκα στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, προσέθετε νέα προβλήματα στό ἔργο τους. Πληθώρα ἔργων τοῦ 13ου καί 14ου αἰῶνα, παραγωγή κυρίως τῶν Δομηνικανῶν μοναχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐπιγράφονται *Contra errores Graecorum*, ἀπηχώντας μ' αὐτόν τόν τρόπο τά ἔντονα ἀνθελληνικά αἰσθήματα τῶν λατίνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί τήν ἔνταση πού κυριαρχοῦσε¹⁴.

Συμπλήρωμα αὐτῆς τῆς διεργασίας ἦταν ἡ ἀντίστροφη μετάφραση τῶν λατίνων Πατέρων, ἡ ὁποία θά ἀπεδείκνυε τήν ὀρθότητα τῶν λατινικῶν δοξασιῶν μέσα ἀπό τήν ἐνιαία Παράδοση. Ἡ προσπάθεια τοῦ Κυδῶνη καί τοῦ Καλέχα νά ὑπερασπισθοῦν τίς θέσεις τῆς Ρώμης, τοὺς ὀδηγοῦσε στήν παραγωγή μεταφράσεων ἔργων τῆς λατινικῆς θεολογικῆς σκέψης, ἡ γνησιότητα τῶν ὁποίων ἦταν ἀδύνατο νά ἐρευνηθεῖ. Χαρακτηριστική περίπτωση αὐτῆς τῆς ἄκριτης ἀποδοχῆς εἶναι καί ἡ χρῆση ἀπό τόν Καλέχα τοῦ Ἀθανασιανοῦ Συμβόλου στήν πολεμική του ἐναντίον τῶν Ὁρθοδόξων, ὅταν ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ἀθανασίου δέν προκύπτει πουθενά ἡ ὑπαρξή του¹⁵, καί ἡ Ἀνατολική Παράδοση τό ἀγνοεῖ¹⁶. Ἐτσι αὐτό γιά τό ὁποῖο συχνά κατέκριναν τοὺς Ἑλληνες ἀντιπάλους

415. Διαφωνεῖ μόνο στό σημεῖο στό ὁποῖο οἱ Ὁρθόδοξοι δέν ἀποδέχονται ὡς ἀπολύτου κύρους ὅλες τίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων, καθῶς μία τέτοια ἀπόρριψη ἐμποδίζει τήν ὅλη συλλογιστική τῆς Λατινικῆς ἐκδοχῆς τῶν Τριαδικῶν σχέσεων.

13. Οἱ βασικές ἀρχές τῆς πίστεως τῶν μεγάλων Λατίνων Πατέρων ἦταν ἤδη γνωστές στά Ἑλληνικά ὅπως γνωρίζουμε ἀπό παραπομπές στά κείμενά τους ἀπό Ἑλληνες συγγραφείς, ἀλλά ἡ θεμελιώδης ἀντίληψη περί Ὁρθοδοξίας τους διατυπώθηκε στίς Οἰκουμενικές Συνόδους.

14. Ἐνδεικτική αὐτῆς τῆς ἐντασης ἦταν ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους μεγάλων Ἑλλήνων Πατέρων ἀπό τοὺς Λατίνους, ὅπως τοῦ Χρυσοστόμου, ὅταν οἱ θέσεις τους βρισκόταν σέ ἀντίθεση μέ τοὺς στόχους καί τίς προσδοκίες τῆς Ρώμης. Βλ. Dodaine, *Contra Graecos*, σ. 345 ἔ.

15. Ἰω. Καρμίρη, *Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1952, σ. 101-109· Ἀλ. Σουκαρά, *Τά καταχρηστικά Οἰκουμενικά σύμβολα πίστεως*, Θεσσαλονίκη 1999 (Μετ. Ἐργασία) σ. 62-115, μέ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ Συμβόλου καί τῶν συνθηκῶν σύνταξής του.

16. Μανουήλ Καλέχα, *Contra errores Graecorum*, PG 152, 106. Ἡ γνώση τῆς πατερικῆς γραμματείας ἀπό τόν Καλέχα εἶναι ἔμμεση, μέσα ἀπό τὰ διάφορα ἀνθολόγια τῆς ἐποχῆς. Βλ. J. Gouillard, *Les influences latines dans l'oeuvre théologique de Manuel Calecas*, EO 37 (1938) 50-52.

τους, δηλαδή τή χρήση ψευδεπιγράφων ἢ νοθευμένων ἔργων, ἀποτελοῦσε στό ἴδιο τό μεταφραστικό τους ἔργο τό βασικώτερο μειονέκτημα¹⁷. Ἡ σύγχρονη θεολογική ἔρευνα ἀποδεικνύει τόσο τό βάσιμο τῶν ἐπιφυλάξεων τῶν βυζαντινῶν ὡς πρός τίς μεταφράσεις αὐτές, ὅσο καί τή δικαίωση τῆς συλλογιστικῆς τῶν ἀντιλατίνων θεολόγων, οἱ ὅποιοι, ἀρνοῦνταν τήν ἀπόλυτη αὐθεντία ἐκάστου πατέρα θέτοντας κριτήρια ἐρμηνείας στά ἐξ αὐτῶν διατυπωθέντα. Ἐντός αὐτοῦ τοῦ μεταφραστικοῦ οἴστρου, διά τοῦ ὁποίου πίστευαν ὅτι θά κατάφερναν τή μεταστροφή τῶν Ἑλλήνων στά θεωρήματα τῆς Ρώμης, ἐντάσσεται καί ἡ μετάφραση τοῦ Συμβόλου τῆς 1ης Συνόδου τοῦ Τολέδου, ἡ σύγκληση τῆς ὁποίας καί ἡ πιστοποίηση τοῦ συμβόλου της εἶναι ἀρκετά συγκεχυμένη στήν ἱστορική καί θεολογική ἔρευνα.

Οἱ λόγοι πού τοὺς ὁδήγησαν στή μετάφρασή τους μποροῦν νά προσδιοριστοῦν μέσα ἀπό τρεῖς παράλληλες καί ἰσοδύναμες διαπιστώσεις:

1. Γιά τό δίδυμο αὐτό ἀρχοῦσε ἡ σύνδεση τῆς ἐποχῆς τῆς Συνόδου μέ μεγάλους Πατέρες τῆς Δύσεως, ὅπως τόν Ἰλάριο Πικταβίου, τόν Ἀμβρόσιο Μεδιολάνων¹⁸, τόν ἱερό Αὐγουστῖνο, τόν Ἰερώνυμο, τόν πάπα Λέοντα, τῶν ὁποίων τά ἔργα ἢ τά ἀποδιδόμενα σ' αὐτούς περιεῖχαν κατά διάφορες ἐκδοχές τό *filioque*¹⁹. Σ' αὐτό συνάδει ἡ ὑπεράσπιση τῆς αὐθεντίας καί τοῦ κύρους τῶν δυτικῶν Πατέρων καί ἡ ἐξομοίωσή τους μέ τοὺς Ἀνατολικούς, ἔναντι τῆς ὑποθετικά μειωμένης σημασίας πού ἀπέδιδαν οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι στοὺς λατίνους Πατέρες²⁰. Δέν ἐξεταζόταν τό γεγονός ὅτι ὅλες οἱ μετέπειτα Οἰκουμενικές Σύνοδοι

17. Ἡ χρήση ψευδεπιγράφων ἢ νοθευμένων χωρίων ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα λατινόφωνες καί ἀντιλατίνους τόσο κατά τόν 13ο αἰῶνα (βλ. Χρυσόστομο Σαββάτου, Ἀναφορές κατά τόν ΙΓ' στό Βυζάντιο γιά ἀλλοιώσεις ἔργων καί χωρίων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεολογία* 66 (1995) 112-126· τοῦ ἰδίου, Χρήσις καί «παράχρησις» χωρίων τοῦ Μεγ. Βασιλείου εἰς τὰς συζητήσεις περὶ *filioque*, *Θεολογία* 67 (1996) 157-174), ὅσο καί κατά τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες (βλ. Θεοδώρου Ζήση, *Γεννάδιος Σχολάριος*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 308 ἐ· βλ. Φειδᾶ, *Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας*, Ἀθήναι 1990).

18. Γιά τή χρήση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων στήν Ὁρθόδοξη Πατερική γραμματεία, βλ. A. Pertusi, *Le antiche traduzioni greche delle opere di S. Ambrogio et l'«Expositio fidei» a lui falsamente attribuita*, *Aevum* 18 (1944) 184-207.

19. Γιά τή σχέση τοῦ Συμβόλου τῆς Α' Συνόδου τοῦ Τολέδου μέ τοὺς Αὐγουστῖνο καί Ἰερώνυμο, βλ. D. Ramos-Lissón, *Die hispanischen Konzilien*, σ. 46· τοῦ ἰδίου, *Die Synodalen Ursprünge*, σ. 287-289.

20. Ἡ στάση αὐτή τῶν Βυζαντινῶν δέν ἀφοροῦσε μόνο τοὺς Λατίνους Πατέρες ἀλλὰ τό σύνολο τῶν Πατέρων. Ἡ ἀμφίδρομη ἐχθρική διάθεση πού, προϊόντος τοῦ χρόνου, αὐξάνοταν μεταξὺ τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, λειτούργησε μόνο ἕμμεσα στά κριτήρια τοῦ Κύρους καί τῆς Αὐθεντίας πού ἔθεταν οἱ Ἀνατολικοὶ γιά τήν ἀποδοχή ὡς ὀρθῶν τῶν γνωμῶν διαφόρων Πατέρων. Ἡ συμφωνία τῶν θέσεων τοῦ κάθε Πατέρα μέ τήν Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί κυρίως ἡ ἐπικύρωσή τους ἀπὸ Οἰκουμενική Σύνοδο ἀποτελοῦσαν τό ἀπόλυτο κριτήριο αὐθεντικότητας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ στάση τῶν Βυζαντινῶν ταυτίζεται μέ τίς ἀπόψεις τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, ὁ ὁποῖος στήν ἐπιστολή του πρός τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τόν Φεβρουάριο τοῦ 591, τονίζει τόν κυριάρχο ρόλο πού διαδραματίσαν καί διαδραματίζουν οἱ Οἰκουμενικές Σύνοδοι, καθὼς αὐτές ἀποτελοῦν τό οἰκοδόμημα τῆς πίστεως καί πάνω σ' αὐτές οἰκοδομεῖται ὅλη ἡ ζωὴ καί ἡ πράξις τῆς Ἐκκλησίας (PL 77, 478).

οὐδεμία ἀπό τίς τριαδολογικές ἀπόψεις τῶν Πατέρων αὐτῶν πού θά στοιχειοθετοῦσαν τό *filioque*, ἔκαναν ἀποδεκτές. Ἀντιθέτως ὁ Καλέκας στό ἔργο του *Adversus Graecos* ὑπερασπίζεται τήν προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως κάνοντας ἀναδρομή στό ἔργο, στούς ὅρους καί τήν πρακτική τῶν συνόδων, προβάλλοντας τό γνωστό ἐπιχείρημα τῶν λατίνων περί τοῦ ἐπιτρεπτοῦ ἐπεξηγηματικῆς προσθήκης πρὸς καταπολέμηση τῶν αἱρέσεων· παράλληλα ὑποστηρίζει τόσο τήν ἐξουσία καί τήν αὐθεντία τοῦ πάπα, ὅσο καί τήν ἀπό πολύ νωρίς ἀνάπτυξη τοῦ *filioque* στόν χῶρο τῆς Δύσεως πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων αἱρέσεων²¹. Ἡ θεματολογία καί ἡ προβληματική τοῦ ἔργου αὐτοῦ καθιστοῦν περισσότερο πιθανή τῇ μετάφραση τῶν Συμβόλων τοῦ Τολέδου ἀπό αὐτόν, καθὼς ἡ ὑπαρξη τοῦ *filioque* σ' αὐτά ἰσχυροποιεῖ τῇ συλλογιστικῇ του.

2. Ἡ ἐξήγηση καί ἡ ἀνέυρεση τῶν αἰτιῶν πού πιθανόν νά ὀδήγησαν στή μετάφραση τῶν δύο αὐτῶν συμβόλων θεωροῦμε πὼς βρίσκεται καί ἐντὸς τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Λατίνου θεολόγου Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἔργα τοῦ ὁποῖου μετέφραζαν κυρίως ὁ Κυδώνης καί ὁ Καλέκας. Συγκεκριμένα στό ἔργο του *Contra errores Graecorum* ἀντιτάσσει στό ἐπιχείρημα τῶν Ἑλλήνων, ὅτι μόνο μία Σύνοδος θά μπορούσε νά προχωρήσει στήν προσθήκη τοῦ *filioque*, τό γνωστό ἐπιχείρημα τῶν δυτικῶν ὅτι ἀρκεῖ ἡ ἔγκριση ἢ ἡ αὐθεντία τοῦ Πάπα γιὰ τὰ περί πίστεως· στή *Summa Theologia* ὅμως ἀναφέρει τήν ὑπαρξη δυτικῆς συνόδου πού προχώρησε μέ τήν ἔγκριση τοῦ Πάπα στήν προσθήκη αὐτή. Οὔτε ἡ σύνοδος ἀναφέρεται, οὔτε ὁ τόπος σύγκλησής της, οὔτε καί τό σύμβολό της. Ἡ συγκεκριμένη προβληματική εἶναι δάνειο ἀπό τό ἔργο *Contra Graecos* τοῦ ὁποῖου ἡ συγγραφὴ τοποθετεῖται στά μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα. Ἀπ' ὅτι φαίνεται μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα (περί τό 1270) δέν εἶχαν ἐνταχθεῖ στή λατινικὴ ἐπιχειρηματολογία τὰ σύμβολα τῶν διαφόρων δυτικῶν συνόδων, στὰ ὁποῖα συναντᾶται ἡ προσθήκη²². Αὐτό ἔγινε μετὰ τήν πείσμονα ἄρνηση τῶν Ἑλλήνων νά ἀποδεχθοῦν κάτι τό ὁποῖο δέν εἶχε τήν ἔγκριση μιᾶς Συνόδου καί μάλιστα Οἰκουμενικῆς. Ἡ μάχη τῶν συμβόλων τῶν διαφόρων συνόδων ἀρχίζει τόν 14ο αἰῶνα καί μόνο ἐπικουρικά στήν ὑπεράσπιση τῆς δυτικῆς Τριαδολογίας πού ἀνέλαβαν οἱ λατινό-

21. Μανουὴλ Καλέκας, *Adversus Graecos*, PG 152, σ. 187-210.

22. Ἡ προβληματικὴ τῆς ἐξάρτησης τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Contra Graecos* ἀναπτύσσεται διεξοδικά ἀπὸ τὸν A. Dodaine, «*Contra Graecos*», *Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient, Arcivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 389-391. Βλ. ἐπίσης καί τίς θέσεις πού ὑποστήριζε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ Νικόλαος Κοτρώνης, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ προσθήκη στό σύμβολο βασίζεται σέ χωρία τῆς Γραφῆς, σέ συνοδικὰ κείμενα καί στὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων καί Λατίνων Πατέρων· A. Dodaine, *Nicolas de Cotrone et les sources du «Contra errores Graecorum de Saint Thomas»*, *Divus Thomas* 28 (1950) 323. Νέες διαστάσεις στὶς σχέσεις Νικολάου Κοτρώνη καί Θωμᾶ Ἀκινάτη, καί ἐν γένει στήν συνολικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἡ Δύση γνώρισε στά μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα τὴν διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων σχετικὰ μέ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καί τὴν συμφωνία τους μέ τὴν Λατινικὴ Παράδοση, προσφέρει ἡ ἐργασία τοῦ Ἀλ. Ἀλεξάκη, *Codex Parisinus Graecus 1115 and his Archetype*, *Dumbarton Oaks Studies* 34, Washington 1996, σ. 234-253.

φρονες ἔναντι τῆς Ὁρθόδοξης ἀντιλατινικῆς γραμματείας²³.

3. Ἡ ἱστορία τῶν δυτικῶν συμβόλων τὰ ὅποια περιέχουν τὸ filioque, καὶ τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ γινώρισαν οἱ βυζαντινοὶ μόνο στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, εἶναι μακρά καὶ ἀνάγεται ἤδη στὸν 5ο αἰῶνα. Ἡ ἀναγκαιότητα ἐμπλουτισμοῦ τῆς συλλογιστικῆς τῶν λατίνων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν θεολογικῶν συζητήσεων μὲ παραδοσιακά καὶ κοινῶς ἀποδεκτὰ ἐπιχειρήματα τοὺς ὥθησε στὴν ἀναζήτησι, τὴ συγκεκριμένη περίοδο, πατερικῶν ἔργων πού νά ὑποστηρίζουν τίς λατινικὲς ἐκδοχὲς τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Τὸ πρῶτο τέτοιο σύμβολο πού γινώρισαν οἱ βυζαντινοὶ θεολόγοι στὴ σύνοδο τοῦ Νυμφαίου τὸ 1235 εἶναι τὸ λεγόμενο Ἀθανασιανὸν Σύμβολο, καὶ τοῦ ὁποίου τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ὀρθότητα ἀμφισβήτησαν σταθερῶς μὲ πληθώρα ἐπιχειρημάτων²⁴. Ἡ δευτέρα προσπάθεια εἰσαγωγῆς τέτοιου εἴδους ἐπιχειρημάτων ἔγινε μὲ τὰ σύμβολα τῶν συνόδων τοῦ Τολέδου, τὰ ὅποια ὅμως, εἰδικά αὐτὸ τῆς πρώτης οὐδεμία βαρύτητα καὶ κύρος κατεῖχε, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς τῆς συγκλήσεώς της κρίνεται ὑποθετικά. Ἡ συγγένεια δὲ πού παρουσιάζουν μὲ τὸ Ἀθανασιανὸν σύμβολο²⁵ καθὼς καὶ ἡ σύνδεσή τους μέσω τοῦ Ἀντι-πρισκιλλιανισμοῦ μὲ τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο — βασικὸ λατῖνο Πατέρα μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολοῦνται οἱ Κυδώνης καὶ Καλέκας — ἴσως νά ὥθησαν στὴν μετάφραση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία στὴν ποθοῦμενη προσέγγισι τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἢ στὴν ἰσχυροποίηση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν λατίνων δέν ἦταν σημαντική. Θεωροῦμε ὅτι μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς προσπάθειες οἱ λατινόφρονες ἐπιχειροῦσαν νά ἀποδείξουν ὅτι ἡ λατινικὴ ἐκδοχὴ τῶν τριαδικῶν σχέσεων δέν ἀποτελεῖ καινοτομία τῶν 5 ἢ 6 τελευταίων αἰώνων, ἀλλὰ ἐκπεφρασμένη πίστι τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων, ἐκφραζόμενη τόσο ἀπὸ μεμονωμένους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τοπικὲς συνόδους πού διατρέωναν τὴν κοινὴ τους πίστι μὲ τὸ σύμβολο τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου²⁶.

23. O A. Dodaine, «Contra Graecos», Premiers écrits, σ. 392-393, ἀναφέρει χαρακτηριστικά τὴν περίπτωσι τοῦ Δομηνικανοῦ μοναχοῦ Philippe de Pera (1359), ὁ ὁποῖος στὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *De processione Spiritus Sancti contra Graecos* (cod. Marcian. Lat. III, 96, fol. 15), συμπληρώνει τὴν παραπάνω προβληματικὴ ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ filioque στὸ Σύμβολο τῆς πίστεως ἔγινε στοὺς Ὅρους πίστεως τῶν Συνόδων τοῦ Τολέδου. Γιά τὸν Philippe de Pera καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Th. Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, τ. III, Rome 1980, σ. 274-275.

24. Ἀπόφασι τῆς συνόδου τοῦ Νυμφαίου, Φραγκ. Ἀλτερ, *Χρονικὸν Γεωργίου Φραντζῆ*, σ. 140-149.

25. J. Kelly, *The Athanasian Creed*, London 1965, σ. 52 ἔ.

26. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὅλη συλλογιστικὴ πού ἀναπτύσσει ὁ Καλέκας στὸ ἔργο του, πού μᾶς σώζεται μόνο σὲ λατινικὴ μετάφρασι *Adversus Graecos*, PG 152, σ. 187-212. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συναντῶνται ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς προγενέστερους συγγραφεῖς πραγματειῶν μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ, ὅπως τοῦ Hugues Etherien, Leon Toscan, Mathieu d'Aquasparta Thomas d'Aquin, Bernard Gui, Buonaccorsi, Simon de Constantinople, Philippe de Pera κ.ἄ. Βλ. περισσότερα A. Dodaine, «Contra Graecos», Premiers écrits, σ. 321-445.

β. Ἡ μετάφρασις τοῦ συμβόλου τῆς πρώτης συνόδου τοῦ Τολέδου

Ἡ χειρόγραφη παράδοσις τοῦ λατινικοῦ κειμένου πού χρησιμοποιεῖ ὁ Κάλεχας ἢ ὁ Κυδώνης εἶναι αὐτὴ πού παραδίδει τό δεύτερο σύμβολο (447), σύμφωνα μέ τόν Aldama, καθὼς σ' αὐτό περιέχεται καί τό filioque.

Στήν ἔκδοσι τῆς μεταφράσεως ἀκολουθήσαμε σέ γενικές γραμμές τήν ὀρθογραφία τοῦ κειμένου μέ ἐλάχιστες ἐπεμβάσεις πού παρατίθενται σέ ὑποσημείωσι, καθὼς πρόκειται γιά ἓνα κείμενο ὀρθογραφημένο σωστά καί μέ χρῆσι ὅλων τῶν τόνων καί πνευμάτων. Ὅπου ἀντί γιά τελικό (ς) συναντήσαμε (σ) ἀποκαταστήσαμε τό τελικό (ς). Τά σημεῖα στίξεως πού ἀκολουθεῖ ὁ γραφέας εἶναι κυρίως ἡ ἄνω τελεία καί τό κόμμα· γι' αὐτόν τόν λόγο καί ἔγιναν κάποιες ἐπεμβάσεις, ὥστε νά βοηθηθεῖ ὁ ἀναγνώστης στήν κατανόησι τοῦ κειμένου. Ἐπίσης ἀκολουθήσαμε τόν γραφέα στή γραφή μέ μικρό τοῦ πρώτου γράμματος τῶν κυρίων ὀνομάτων. Τέλος, χωρίσαμε τό κείμενο σέ δύο μεγάλες ἐνότητες, ἐκ τῶν ὁποίων στήν πρώτη περιέχεται τό κυρίως σύμβολο, ἐνῶ στή δεύτερη οἱ ἀναθεματισμοί. Ἐντός καθέτων ἀγκυλῶν παρατίθενται ὅσα ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐμφανῶς διαγράφει.

ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ Α΄ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΟΛΕΔΟΥ

φ. 112 ἐν τῇ κατὰ τολέταν πρώτη συνόδῳ κελεύσει τοῦ ἁγιωτάτου πάπα λέοντος συναχθείη κατὰ περισκυλλιανιστῶν βασιλεύοντος ρωμαίων μαρκιανού

Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεὸν ἀληθινὸν πατέρα παντοκράτορα. καὶ υἱὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον· ὁρατῶν / καὶ ἀοράτων ποιητὴν· ὅφ' οὗ πάντα ἐγένετο τὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς. Ἐνα θεὸν καὶ / μίαν εἶναι τὴν τριάδος θεῖαν οὐσίαν· τὸν δὲ πατέρα μὴ εἶναι υἱόν· ἀλλ' υἱὸν μὴ ὄντα / πάτερα· καὶ τὸν υἱὸν μὴ εἶναι πατέρα ἀλλ' υἱὸν τοῦ θεοῦ· καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς γεννη/θέντα. Τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι τὸν παράκλητον· ὃς οὐτ' αὐτός ἐστιν ὁ πατήρ οὔτε ὁ υἱός / ἀλλ' ὁ παρὰ πατρός καὶ υἱοῦ ἐκπορευόμενος. Ἔστι τοίνυν ἀγέννητος ὁ πατήρ· γεννητὸς ὁ / υἱός· οὐ γεννητὸς ὁ παράκλητος· ἀλλὰ παρὰ πατρός καὶ υἱοῦ ἐκπορευόμενος. Καὶ / πατήρ μὲν ἐστὶν οὗ ἐκ τῶν οὐρανῶν ἢ φωνὴ ἠκούσθη· οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός / ἐν ᾧ εὐδόκησα· αὐτοῦ ἀκούετε. Υἱὸς δὲ ὁ εἰπὼν ἐγὼ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐξῆλθον / καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον· καὶ πνεῦμα δὲ ὁ παράκλητος περὶ οὗ εἶπεν ὁ υἱός· ἐὰν ἐγὼ μὴ ἀπέλθω πρὸς τὸν πατέρα ὁ παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται· [πρὸς τ] ταύτην τὴν τριάδα πιστεύομεν τοῖς προσώποις δὲ διακεκριμένην τῇ δὲ οὐσίᾳ ἡνωμένην· τῇ ἀδικαιρέτῳ δυνάμει / καὶ ἐξουσίᾳ καὶ μεγαλειότητι μηδαμῶς διαφέρουσιν. Παρὰ ταύτην οὐ πιστεύομεν ἄλλην / τινὰ φύσιν ἀγγέλου ἢ πνεύματος ἢ δυνάμεως τινος θεὸν εἶναι πιστευομένην. Τοῦτον τοίνυν τὸν / υἱὸν τοῦ θεοῦ καὶ θεόν· πρὸ πάσης παντάπασιν ἀρχῆς γεννηθέντα· ἀγιασάσαι τὴν τῆς μακαρίας παρθένου μαρίας γαστέρα· καὶ ἐξ αὐτῆς ἄνθρωπον ἀληθῆ προσλαβεῖν· ἄνευ σπέρ/ματος ἀνδρὸς γεννηθέντα· τῶν δύο δηλονότι φύσεων τῆς θεότητος καὶ τῆς σαρκὸς / εἰς ἓν παντελῶς συνελθουσῶν πρόσωπον· ἥγουν τὸν κύριον ἡμῶν ἰησοῦν χριστόν· οὐ φανταστοῦ ἢ πλαστοῦ / τινος σώματος ἐν αὐτῷ γεγονότος· ἀλλ' ὁμολογουμένου καὶ ἀληθοῦς· πεινῆσαι τε καὶ / διψῆσαι καὶ ὀδυνηθῆναι καὶ δακρύσαι καὶ πάσας ὑπομεῖναι τὰς ἐνδείας τοῦ σώματος / χωρὶς ἁμαρτίας. Εἶτα ὑπὸ ἰουδαίων σταυρωθῆναι καὶ ἀποθανεῖν καὶ ταφῆναι καὶ ἀνα/στῆναι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ· συναναστραφέντα μετὰ ταῦτα τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς / καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἡμέρᾳ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνελθεῖν. Τοῦτον καὶ / υἱὸν θεοῦ καὶ υἱὸν ἀνθρώπου ὀνομάζομεν· ἀνάστασιν τε ἔσσεσθαι τῆς σαρκὸς πιστεύομεν. / Τὴν δὲ ἀνθρωπίνην ψυχὴν οὐ τῆς θείας εἶναι οὐσίας, ἀλλὰ κτίσμα θεοῦ θελήσει κτισθεῖσαν.

Τῷ δὲ / λέγοντι ἢ πιστεύοντι οὐκ ἐκ τοῦ παντοδυνάμου θεοῦ τὸν κόσμον γενέσθαι καὶ πάντα / τὰ τούτου μέρη, ἀνάθεμα.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὸν υἱὸν τὸν αὐτὸν / εἶναι καὶ πνεῦμα καὶ παράκλητον, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὸν θεὸν / καὶ πατέρα τὸν αὐτὸν εἶναι υἱὸν καὶ παράκλητον, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι τὸν παράκλητον ἢ πατέρα εἶναι ἢ υἱόν, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι σάρκα μόνον ἄνευ ψυχῆς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ προσληφθῆναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Εἴ τις λέγοι ἢ πιστεύοι τὸν χριστὸν ἀγέννητον εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ / πιστεύουσι τὴν τοῦ χριστοῦ θεότητα μεταβλητὴν εἶναι ἢ παθητὴν, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσιν ἄλλον θεὸν εἶναι τοῦ πρίσκης καὶ ἄλλον τῶν εὐαγγελίων, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι παρ' ἄλλου θεοῦ τὸν κόσμον γενέσθαι ἀλλὰ μὴ παρ' ἐκείνου / περὶ οὗ γέγραπται ἐν ἀρχῇ²⁷ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὰ ἀνθρώπινα σώματα μὴ ἀναστήσεσθαι μετὰ θάνατον, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν τοῦ θεοῦ ἢ τοῦ θεοῦ οὐσίαν εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσιν ἄλλας γραφὰς παρὰ τὰς ὑπὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δεχθεῖσας / δεῖν ἢ πρὸς μαρτυρίαν εἰσάγεσθαι ἢ σεπτὰς εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω. Τοῖς λέγουσιν / ἢ πιστεύουσι τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος μίαν ἐν τῷ χριστῷ εἶναι φύσιν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσιν εἶναί τι ὅπερ ἑαυτὸ πλὴν τῆς θείας τριάδος δύναται, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς ἀστρολογίᾳ ἢ μαθήσει νομίζουσι δεῖν εἶναι πιστεύειν, ἀνάθεμα ἔστω. /

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τοὺς ἀνθρωπίνους γάμους οὕς κατὰ τοὺς θείους νόμους ἔξεστι συνάρειν / μιαροὺς εἶναι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς λέγουσιν ἢ πιστεύουσι τῶν τῶν πτηνῶν σαρκῶν / ἢ τῶν κτηνῶν τῶν πρὸς τροφήν παρὰ θεοῦ δεδομένων, οὐ δι' ὑπωπιασμὸν μόνον τοῦ σώματος / ἀλλ' ὡς ἀκαθάρτων ἀπέχεσθαι, ἀνάθεμα ἔστω.

Τοῖς τῇ τοῦ πρισκυλλιανοῦ αἰρέσει ἐπομένοις ἢ ταύτην ὁμολογοῦσιν, ὡς ἂν ἐν τῷ σωτηριῳδῇ βαπτίσματι ἄλλό τι ἐναντίον τῷ τοῦ ἀγίου πέτρου θρόνῳ ποιῶσιν, ἀνάθεμα ἔστω.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΝΟΔΟ ΦΕΡΡΑΡΑΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ

Στις αρχές του 1438 η συνοδεία του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, κατευθυνόμενη προς τη Βενετία και από εκεί στη Φερράρα, για να λάβει μέρος στην προγραμματισμένη από το βενετικής καταγωγής πάπα Ευγένιο Δ' ενωτική σύνοδο¹, στάθμευσε στην Κέρκυρα. Αναφερόμενος στην παρουσία της βυζαντινής αντιπροσωπείας στο νησί, το οποίο είχε από δύο περίπου αιώνων αποσπασθεί από τη βυζαντινή κυριαρχία, καθώς και τις επαφές της με το Ιερό Τάγμα, το οργανωμένο σώμα των 32 ορθόδοξων κληρικών της πόλης², ο Μέγας Εκκλησιάρχης Σίλβεστρος Συρόπουλος επισημαίνει τις προσδοχίες του καταπιεζόμενου ορθόδοξου κλήρου του νησιού από τη σύνοδο³.

Κατά την επιστροφή της στην Κωνσταντινούπολη η αυτοκρατορική ακολουθία στάθμευσε πάλι στην Κέρκυρα όπου, όπως μας πληροφορεί ο Συρόπουλος, η αντίδραση των Κερκυραίων κληρικών κατά των αποφάσεων της συνόδου υπήρξε έντονη, ιδιαίτερα επειδή ο λατίνος αρχιεπίσκοπος του νησιού αποκτούσε

1. Για τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας βλ. J. Gill, *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας*, Αθήνα 1962. - Α. Ν. Διαμαντόπουλος, *Σίλβεστρος Συρόπουλος και τα απομνημονεύματα αυτού της εν Φλωρεντία συνόδου*, Ιερουσαλήμ 1923. - Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*², Αθήνα 1959, σ. 390 κ.ε. - Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, τ. II, Αθήνα 1976, σ. 68-74. - Στο κείμενο που ακολουθεί χρησιμοποιούνται οι παρακάτω βραχυγραφίες: Fedalto, Chiesa (= G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*. Studi religiosi, τ. 1-3, Verona 1981), ΙΑΚ, ΑΕΔ (= Ιστορικό Αρχείο Κερκύρας, Αρχείο Εγχωρίου Διαχειρίσεως), Ιοργα, Notes (= N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au Xve siècle*, 1-6, Paris-Bucarest 1899-1916), - Σάβας, Μνημεία (= Κ. Σάβας, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 1-9, Paris 1880-1890), Τσίτσας, Εκκλησία (= Α. Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν, 1267-1797*, Κέρκυρα 1969).

2. Για το Ιερό Τάγμα βλ. Τσίτσας, *Εκκλησία* 72-83. - Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανθηγαυική Κέρκυρα, 13ος-14ος αι.*, Κέρκυρα 1999, σ. 233-235.

3. Σίλβεστρος Συρόπουλος, εκδ. V. Laurent, *Les «Mémoires» du Grand Ecclesiarque de l'eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971, 210, IV 13, ... Έξελθόντες δὲ ἐν αὐτῇ τοῦ πατριάρχου, προσελθόντων αὐτῷ πρότερον τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐκ τῶν Λατίνων ἀρχόντων, συνήχθησαν αὐθις οἱ ἱερεῖς καὶ ἤλθον αὐθις μετὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων καὶ ἀνήγαγον τὸν πατριάρχην μετὰ λιτῆς εἰς τὸ τοῦ καστελλάνου παλάτιον, ὅφ' ἡμῶν κατεχόμενον ὡς χορεσθέντα τῆς παρὰ τῶν λατινοεπισκόπων τιμῆς καὶ τὴν ὑπὲρ τούτου ἀνάθεσιν τοῦ πάπα παρακτεσάμενον. Ἐχεῖσε τοῖνον καὶ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ἐτέλεσε προσμεῖνας ἡμέρας ἑνδεκα ... Οἱ δὲ τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν Μεθωναίων ὀρθόδοξοι πρὸς ἡμᾶς ἔλεγον· Νῦν ὑμεῖς ἐστέ ὥσπερ ἐκεῖνοι οἱ τριακσίκοι ὀκτωκαίδεκα θεοφόροι πατέρες, ἧ καὶ ὡς οἱ μετ' αὐτοὺς ἐν ταῖς ἄλλαις διαλάμπαντες συνόδοις ...

πλέον περισσότερες δυνατότητες άσκησης πίεσης σ' αυτούς⁴.

Πέραν από το ζήτημα των χειροτονιών, το οποίο έθιξαν οι ιερείς της Κέρκυρας⁵, αρχιερακές πηγές έρχονται να φωτίσουν περαιτέρω τις σχέσεις λατινικού και ορθόδοξου κλήρου στο νησί⁶, καθώς και τις εξελίξεις στις σχέσεις αυτές μετά την αποχώρηση της αυτοκρατορικής ακολουθίας.

Υπενθυμίζουμε ότι στο νησί από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, που άρχισε το 1386, υπηρετούσαν αποκλειστικά βενετικής καταγωγής λατίνοι αρχιεπίσκοποι⁷. Συγκεκριμένα, κατά την εποχή στην οποία αναφέρεται ο Συρόπουλος αρχιεπίσκοπος ήταν ο Martinus Bernardini⁸, πρόσωπο με σημαντικό κύρος, που είχε αναλάβει το 1436 διπλωματικές αποστολές για λογαριασμό της

4. Σίλβεστρος Συρόπουλος, ό.π., 534 XI, 13: Οί ούν εκείσε χριστιανοί και καλοί άνθρωποι ότε μὲν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀπὸρρόμεθα, ἀσπασίως προσήρχοντο και μεγάλως ἐτίμων ἡμᾶς· ότε δὲ ὑπεστρέφομεν, ἀπὸδῶς ἄγαν ἡμᾶς ἐδέχοντο και ἔλεγον· Κάλλιον ἂν ἦν εἰ οὐκ ἀπὸρρῆσθε εἰς τὴν σύνοδον. Τί καλὸν ἐποιήσατε; εἶπε μὴ ἐθεωροῦμεν ὑμᾶς ἐκείσε ἀφιγμένους. Προσῆλθε δὲ τῷ βασιλεῖ ὁ ἐκείσε πρωτοπαπᾶς μετὰ και ἐτέρων ἱερέων και ἀνέφερον και ἐζήτησαν ἵνα ὀρίση πῶς χρὴ διάγειν αὐτοὺς μετὰ τῶν Λατίνων. Ὁρίσεν οὖν, ὅτι· Διάγετε κατὰ τὴν τάξιν ἣν εἶχετε και πρότερον. Ἀνέφερον οὖν, ὅτι· Ἡμεῖς οὐκ ἔχομεν ἐνταῦθα ἐπίσκοπον· ἐποιοῦμεν δὲ ἐξέτασιν εἰς τοὺς ἀναγομένους πρὸς ἱερωσύνην και ἐλαμβάνομεν τὰς μαρτυρίας αὐτῶν, εἴτα ἐστέλλομεν αὐτοὺς και ἔχειροτονοῦντο παρὰ τῶν ἡμετέρων ἐπισκόπων. Ἐζήτησεν οὖν πολλάκις ὁ ἐνταῦθα εὐρισκόμενος λατινοεπίσκοπος, ἵνα χειροτονῇ αὐτοὺς· ἡμεῖς δὲ ἐλέγομεν, ὅτι· Ἀδύνατόν ἐστιν δέξασθαι ἡμᾶς τὴν χειροτονίαν ὑμῶν, και διὰ τοῦ σχίσματος παρεκρούμεθα τὸ ζήτημα αὐτοῦ. Νῦν δὲ ἐπεὶ ἐγένετο ἡ ἔνωσις, ἐπιτεθῆσεται ἡμῖν ἵνα χειροτονῇ· ἡμεῖς δὲ οὐδόλως θέλομεν τοῦτο. Ποίαν οὖν εὐρήσομεν εἰς τοῦτο ἀποφυγὴν; Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔφη· Ἡμεῖς οὕτως ἐποιήσαμεν και ἐστέρεξαμεν τὴν ἔνωσιν, ἵν' ἔχῃ ἐκάτερον μέρος τὰ ἔθνη και τὴν τάξιν, ἣν εἶχε και πρότερον. Εἰ οὖν εἰπωσὶ τι πρὸς ὑμᾶς οἱ Λατίνοι, εἴπατε ὅτι οὕτως ἐγένετο ἡ ἔνωσις, ἵνα ἔχωμεν τὰ ἔθνη και τὴν τάξιν ἡμῶν ὡς τὸ πρότερον, και οὕτως οὐκ ἐνοχλήσουσιν ὑμῖν. Οἱ δὲ πάλιν ἀνήνεγκαν, ὅτι· Ἡμεῖς ἐσμέν ἄνθρωποι δεδουλωμένοι εἰς τοὺς Λατίνους, και οὐχ εὐρήσει παραδοχὴν ἐν αὐτοῖς ὁ ἡμέτερος λόγος· ἐροῦσι γάρ, ὅτι· Πρότερον ἦτε ἐσχισμένοι, νῦν δὲ ἐπεὶ ἠνώθητε και ἐσμέν ἡνωμένοι πάντες, ἡμῖν ἀνήκουσι και αἱ χειροτονίαι, και οὐκ ἑάσουσι τίνα ἀπελθεῖν ἄλλοθί που και χειροτονηθῆναι. Τί οὖν ἡμεῖς πρὸς τοῦτο ποιήσομεν; Ὁρίσεν οὖν ὁ βασιλεὺς, ὅτι· Μεταγραφῆσεται ὁ ὅρος και δοθήσεται ὑμῖν και ἐξετε τοῦτον εἰς διαφέντευσιν ὧν λέγομεν πρὸς ἡμᾶς. Καὶ οὕτως ἀπῆλθάνησαν. Ἦδη δὲ διαυγαζούσης τῆς ἐπιούσης ἡμέρας, ἄραντες ἐπλέομεν, μηδόλως φροντίσαντός τινος περὶ τῆς τοῦ ὅρου μεταγραφῆς.

5. Για τις χειροτονίες ἐπὶ ἀνθηγαυικῆς περιόδου βλ. Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανθηγαυικὴ Κέρκυρα*, 13ος-14ος αι., Κέρκυρα 1999, σ. 233. - Τσίτσας, *Εκκλησία*, σ. 40 κ.ε.

6. Βλ. σχετικὰ Τσίτσας, *Εκκλησία*, σ. 41-43.

7. Δεν εἶναι γνωστό ἀν κατὰ τὸ χρόνο εγκαθίδρυσης τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν Κέρκυρα (Μάιος 1386) ὁ ἀρχιεπισκοπικὸς θρόνος τοῦ νησιοῦ χήρευε. Τρία χρόνια ἀργότερα κρήθηκε ἀπὸ τοὺς νέους κυρίαρχους σκόπιμο νὰ ἀναλάβει τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνον ἕνας συμπατριώτης τοὺς και γι' αὐτὸ ἡ Γερουσία στὶς 18 Ιουνίου 1389 ἀποφάσισε νὰ προτείνει στὸν πάπα τὸ διορισμὸ τοῦ μέχρι τότε ἐπισκόπου Κορώνης Βενετοῦ Marco Iustiniano στὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Κέρκυρας. Στὸ σχετικὸ ἐγγραφο ἀναφέρεται ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ προηγούμενου ἀρχιεπισκόπου τοῦ *capitulum Corphiense* εἶχε ἐκλέξει παμφηφεί τὸν Iustiniani και γι' αὐτὸν πρότεινε στὴν Ἀγία Ἐδρα τὴν επικύρωση αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς. Τὸ αἶτημα ἐγίνε δεκτὸ και ὁ Iustiniani ἀναφέρεται ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας ἀπὸ τὴν 1 Δεκεμβρίου 1390 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1392. Βλ. σχετικὰ Fedalto, *Chiesa*, 2. 94, 3. 137 (337) 18 Ιουνίου 1389. - F. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, Paris 1958, σ. 182 (756).

8. Α. Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεσμοί)*, Κέρκυρα 1989, σ. 30.

Βενετίας στην Νότιο Ιταλία⁹ και τα Abbruzzi¹⁰.

Από το χείμενο του Συρόπουλου συνάγεται ότι το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε τότε ο ορθόδοξος κλήρος της Κέρκυρας ήταν οι χειροτονίες, ένα ζήτημα με σχετικά μακρά ιστορία. Συγκεκριμένα, το 1407 ο βάιλος Domenico Contareno δεν ήταν συναινετικός ως προς το ζήτημα των χειροτονιών, όπως ο προκάτοχός του Nicolaus Foscari, ο οποίος είχε παραχωρήσει την άδεια χειροτονίας σε πολλούς ορθόδοξους κληρικούς του νησιού. Όμως αυτό είχε γίνει αντίθετα με τις αποφάσεις της Γερουσίας, η οποία είχε πρόσφατα απορρίψει αίτημα της Κοινότητας της Κέρκυρας να έχουν οι Έλληνες χωρίς περιορισμούς το δικαίωμα να χειροτονούνται καλόγεροι και ιερείς.

Περί τα τέλη του 1408 ο Contareno είχε δεχθεί πολλές αιτήσεις για παραχώρηση άδειας χειροτονίας και βάσει της αποφάσεως της Γερουσίας τις είχε απορρίψει, ενώ παράλληλα ζητούσε από τη Γερουσία οδηγίες, υποβάλλοντας και σχετική εισήγηση. Σ' αυτήν έγραφε ότι οι περισσότεροι από τους αιτούντες δεν επεδίωκαν να γίνουν κληρικοί λόγω θρησκευτικού ζήλου, αλλά για να απαλλαγούν από τις αγγαρείες προς το δημόσιο και τρίτους, σύμφωνα με τα ισχύοντα προνόμια του τοπικού κλήρου.

Η Γερουσία λοιπόν έκρινε ότι οι χειροτονίες αυτές, αν πραγματοποιούνταν, θα οδηγούσαν τελικά στο να γίνουν όλοι οι Έλληνες της Κέρκυρας κληρικοί, πράγμα το οποίο δεν συνέφερε τη γαληνοτάτη από πολλές απόψεις. Στη σχετική απόφαση τονίζεται ότι *sic augetur perfidia et minueretur devotio catholice fidei, esset etiam cum minori securitate status nostri in dicta insula*. Τέλος, η Γερουσία έδινε οδηγίες στο βάιλο και τους διαδόχους του, να επιτρέπουν τη χειροτονία μόνο σε περίπτωση θανάτου Έλληνα κληρικού, ώστε να εξασφαλίζεται η αντικατάστασή του¹¹. Με τη σταθεροποίηση του αριθμού των ορθόδοξων κληρικών της Κέρκυρας είναι προφανές ότι η Βενετία αποσκοπούσε στην αποφυγή οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων που ενδεχομένως μπορούσαν να προκύψουν από τη θέση και τη δράση του ορθόδοξου κλήρου στο νησί. Πράγματι, από το σχετικό της απόφασης συνάγεται ότι κατά την *dominante* ο ορθόδοξος κλήρος, με την επιρροή που ασκούσε στα λαϊκά στρώματα, θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις.

Ο περιορισμός των χειροτονιών συνοδεύτηκε από την επιβολή τέλους σε όσους τελικά έπαιρναν την άδεια να χειροτονηθούν, έτσι ώστε να αποθαρρύνονται οι υποψήφιοι κληρικοί. Το 1414 οι κληρικοί ζητούσαν την επάνοδο στο παλαιό καθεστώς της ατέλειας των χειροτονιών, κάτι που αρνήθηκε η Γερουσία. Μια περαιτέρω συνέπεια του μέτρου αυτού ήταν να διακοπεί η παλαιά συνήθεια, κατά

9. Iorga, Notes, 2. 4, 19 Νοεμβρίου 1436.

10. Iorga, Notes, 2. 4, 12 Αυγούστου 1436.

11. Σάθας, Μνημεία, 2. 192-193 (430) 10 Ιανουαρίου 1407 (S.V.). - Fedalto, Chiesa, 3. 21 και 167 (422) 10 Ιανουαρίου 1408.

την οποία πολλοί ορθόδοξοι, γέροντες ή σοβαρά ασθενείς, στα τέλη της ζωής τους από ευλάβεια ελάμβαναν το μοναχικό σχήμα. Σχετικό αίτημα των Κερκυραίων για άρση της απαγόρευσης, ειδικά για τους ετοιμοθάνατους, απορρίφθηκε το 1414 από τη Γερουσία¹².

Οι ορθόδοξοι βέβαια προσπάθησαν με άλλο τρόπο να οικονομήσουν την κατάσταση. Το 1425 στην πόλη και την ύπαιθρο παρατηρείται το φαινόμενο της ανέγερσης πολλών ορθόδοξων ναών από τον τοπικό κλήρο, *in maximum damnum et preiudicium fidei catolice*, όπως παρατηρεί έγγραφο της Γερουσίας. Το φαινόμενο αυτό θεωρήθηκε απειλή που μπορούσε *subvertere omnes latinos dicte insule*. Γι' αυτό αποφασίστηκε η απαγόρευση της ανέγερσης ορθόδοξων ναών και θεοπίστηχαν αυστηρότατα πρόστιμα για τους παραβάτες¹³.

Προφανώς την ισχύουσα απαγόρευση των χειροτονιών επεδίωξε να εκμεταλλευθεί ο αρχιεπίσκοπος Μαρτίνος, που πίεζε ώστε να αποδεχθούν οι Κερκυραίοι να χειροτονούνται από τον ίδιο, όπως μας πληροφορεί ο Συρόπουλος. Όμως οι χειροτονίες δεν αποτελούσαν το μοναδικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο ορθόδοξος τοπικός κλήρος.

Το 1436 οι εκπρόσωποι του Ιερού Τάγματος, πρωτοπαπάς¹⁴ Λέων Ροκοκέφαλος¹⁵ και ο παπάς Μανώλης Αρκούδης, έλαβαν πληρεξούσιο από τους συναδέλφους τους¹⁶ να παρουσιάσουν στη βενετική Γερουσία τα αρχαία προνόμια

12. Σάθας, Μνημεία, 3.86 (637) 27 Νοεμβρίου 1414. - Οπωσδήποτε η απαγόρευση αυτή δεν φαίνεται να τηρήθηκε με αυστηρότητα, όπως διαπιστώνεται από την περίπτωση του ιστορικού Γεωργίου Φραντζή, ο οποίος αναφέρει ότι, στην Κέρκυρα το 1472, *περίεπεσον ἐγὼ εἰς ἀσθένειαν τοιαύτην, ὥστε καὶ ἐποίησάν με καὶ τέλειον χαλδόγηρον καὶ μεγαλόσχημον, μὴ ἐννοήσαντός μου τὸ τυχόν* (V. Grecu, V. Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401-1477. In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica: 1258-1481*, Bucuresti 1966, 142, XLV I,4).

13. Fedalto, Chiesa, 3. 207 (540). - Σάθας, Μνημεία, 3. 302, 30 Νοεμβρίου 1425.

14. Για το θεσμό των πρωτοπαπάδων βλ. Τσίτσας, Εκκλησία, σ. 84 κ.ε. - Δ. Χρ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, Αθήνα 1990, σ. 54-64. - Πρβλ. J. Richard, *The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)*, *Mediterranean Historical Review* 4/1 (June 1289) 45-47.

15. Σύμφωνα με τους καταλόγους πρωτοπαπάδων που έχουν δημοσιευθεί, πρωτοπαπάς κατά την περίοδο από 12 Αυγούστου 1431 μέχρι το 1441 ήταν ο Μιχαήλ Κλέκης, ενώ ο Λέων Ροκοκέφαλος αναφέρεται πρωτοπαπάς κατά την περίοδο 1480-1490 (Σπ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κερκύρας, από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, εν Κερκύρα 1920, σ. 87, Τσίτσας, Εκκλησία, σ. 167). Ο Α. Ζώης εξ άλλου υποστηρίζει, χωρίς να παραπέμπει σε πηγή, ότι ο Κλέκης (ή Καλέκας) ήταν ο πρωτοπαπάς που υπέβαλε στο δόγη τα παράποντα του ορθόδοξου κλήρου κατά των Λατίνων [Α. Ζώης, *Μέλη της βυζαντινής οικογενείας Καλέκας εν Κερκύρα και Ζακύνθω, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* II (1937) 180]. Τον Κλέκη ως πρωτοπαπά την 25 Απριλίου 1432 αναφέρει έγγραφο που έχουμε δημοσιεύσει. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται μεταξύ των μελών του Ιερού Τάγματος και ο ιερέας Λέων ο Ροκοκέφαλος (Σ. Ν. Ασωνίτης, *Έγγραφα αναφερόμενα στην εκκλησιαστική περιουσία στην Παλαιόπολη της Κερκύρας κατά το 14ο και 15ο αι., Ενώ και Εσπέρια* 3 (1996-1997) 29]. Είναι λοιπόν προφανές ότι στο σημείο αυτό οι σχετικοί πρωτοπαπαδικοί πίνακες θα πρέπει να αναθεωρηθούν.

16. Βλ. το πληρεξούσιο έγγραφο 1, 27 Ιουνίου 1436, όπου όμως ο Αρκούδης δεν μνημονεύεται.

τους¹⁷ και να διαμαρτυρηθούν, επειδή ο βάιλος, υποκινούμενος από τον αρχιεπίσκοπο Μαρτίνο, τα παραβίαζε κατάφωρα, ειδικότερα θέτοντάς τους υπό τη δικαστική του δικαιοδοσία. Ζητούσαν λοιπόν να γίνουν σεβαστά τα προνόμιά τους τα σχετικά με την επ' αυτών δικαστική δικαιοδοσία, όπως ίσχυαν και υπό τους προηγούμενους κυρίαρχους του νησιού, αλλά και τους μέχρι τότε Βενετούς διοικητές. Από το σχετικό έγγραφο προκύπτει ότι οι ορθόδοξοι κληρικοί, από τα χρόνια της ανδηγαυικής κυριαρχίας και μέχρι πρό τινος, υπάγονταν υπό τη δικαστική δικαιοδοσία του βαίλου. Ενδιαφέρουσα είναι στο σημείο αυτό η επιχειρηματολογία των ορθοδόξων, την οποία και ενστερνίστηκε η γαληνοτάτη, ότι δηλαδή, με την υπαγωγή τους υπό τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου, περιοριζόταν η βενετική κρατική εξουσία επ' αυτών. Η Γερουσία αποδέχθηκε το αίτημα και μέσω του δόγη διέταξε το βάιλο να μην υπαγάγει τους κληρικούς αυτούς υπό τη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου και να μη ενδίδει στις σχετικές απαιτήσεις του¹⁸.

Αυτά λοιπόν τα προβλήματα προσδοκούσαν οι κληρικοί του νησιού να επιλυθούν οριστικά από τη σύνοδο της Φερράρας, όταν υποδέχονταν τη βυζαντινή αντιπροσωπεία. Μετά τη σύνοδο, πιθανότατα για σύντομο χρονικό διάστημα, οι διαταγές της Γερουσίας του 1436 φαίνεται ότι εφαρμόστηκαν από τις τοπικές αρχές, όμως σύντομα το πρόβλημα των σχέσεων του ορθόδοξου κλήρου με το Λατίνο αρχιεπίσκοπο ανακινήθηκε, όπως είχαν προβλέψει οι ορθόδοξοι κληρικοί.

Συγκεκριμένα, στα τέλη του 1443, μετά από διαμαρτυρία του Ιερού Τάγματος ότι ο βάιλος ενέδιδε στις πιέσεις του αρχιεπισκόπου και επέτρεπε την καταστρατήγηση των συνθηκών και προνομίων του Τάγματος, ο δόγης επανήλθε επί του θέματος, υπενθυμίζοντας κατ' αρχήν στο βάιλο την υπέρ των ορθοδόξων κληρικών απόφαση του Οκτωβρίου 1436¹⁹, και διατάζοντάς τον να μην επιτρέπει νεωτερισμούς στον αρχιεπίσκοπο. Του τόνιζε ότι, παρά τις σχετικές διαταγές, είχε ανεχθεί, σύμφωνα με τις καταγγελίες, τη δικαστική υπαγωγή του ορθόδοξου κλήρου στο λατίνο αρχιεπίσκοπο. Τέλος τον διέταξε να εφαρμόσει την διαταγή υπέρ των 32 ιερέων *formaliter et ad licteram*, ώστε στο εξής να μη διαμαρτύρονται²⁰.

Εν τούτοις ο λατινοεπίσκοπος δεν έμεινε αργός. Κατά το επόμενο έτος σημειώνεται νέα προσπάθεια παρέμβασής του με αφορμή το θάνατο του ορθόδοξου

Πιθανόν αργότερα να συντάχθηκε και δεύτερο πληρεξούσιο.

17. Μεταξύ αυτών βέβαια ήταν και το αρχικό προνόμιο που τους παραχώρησε η Βενετία, το οποίο βλ. σε Fedalto, Chiesa, 3. 132-133 (323) 3 Ιουνίου 1387.

18. Σάθας, Μνημεία, 3. 431-432, 25 Οκτωβρίου 1436. - Fedalto, Chiesa, 3. 225 (584). - Βλ. και έγγραφα 2 και 3.

19. Έγγραφο 3.

20. Έγγραφο 3.

Σακελίου. Στις 24 Οκτωβρίου 1444 ο δόγης έγραφε στο βάιλο Pietro Bembo και τους συμβούλους του ότι ο αρχιεπίσκοπος διαμαρτυρόταν, επειδή ο πρωτοπαπάς, μετά το θάνατο του Σακελίου, εκκλησιαστικού αξιωματούχου που ήταν επιφορτισμένος με τη συλλογή του κεριού, ήθελε να εκλέξει νέο Σακέλιο ή Σακελλάριο κάποιον ιερέα Πέτρο. Ο αρχιεπίσκοπος όμως θεωρούσε τον Σακέλιο αξιωματούχο της λατινικής αρχιεπισκοπής²¹ και γι' αυτό ζητούσε την παρέμβαση του δόγη, ώστε να προβεί ο ίδιος στην εκλογή. Για το λόγο αυτό ο δόγης διέταξε το βάιλο να διερευνήσει το θέμα και σε περίπτωση που ο αρχιεπίσκοπος είχε δίκιο, να διατάξει τον πρωτοπαπά να μην επεμβαίνει στις αρμοδιότητες της αρχιεπισκοπής. Αν όμως το θέμα δεν είχε όπως το παρουσίαζε ο αρχιεπίσκοπος, έπρεπε να γίνει σχετική αναφορά στο δόγη, ώστε να αποφασίσει σχετικά²².

Ο βάιλος διενήργησε τη σχετική έρευνα, που δικαίωνε τον πρωτοπαπά, και υπέβαλε την σχετική αναφορά, ενώ παράλληλα το θέμα εξετάσθηκε και από τους *Advocatores Communis*, που επίσης δικαίωσαν τον ορθόδοξο κλήρο. Στις 24 Δεκεμβρίου 1444 ο δόγης διέτασσε το βάιλο να υπερασπίζεται τα δικαιώματα των ορθοδόξων ιερέων έναντι του αρχιεπισκόπου²³. Όμως ο τελευταίος εξακολουθούσε να δημιουργεί προβλήματα τόσο σχετικά με τη δικαστική δικαιοδοσία επί των ορθοδόξων κληρικών, όσο και για την εκλογή του Σακελίου, χωρίς, ως φαίνεται, να συναντά αντιδράσεις από την πλευρά του βαΐλου. Έτσι, προφανώς μετά από νέες παραστάσεις των ορθοδόξων, στις 7 Δεκεμβρίου 1446 ο δόγης διευκρίνιζε στο βάιλο ότι ο ορθόδοξος κλήρος βρισκόταν υπό τη δικαστική δικαιοδοσία της τοπικής διοικήσεως *et non archiepiscopi sive cuiusvis alterius persone* και ότι έπρεπε να διατηρήσει τις ελευθερίες και τις συνήθειές του. Ως προς το ζήτημα της εκλογής Σακελίου ο δόγης αποφάσιζε ότι αυτή ήταν αρμοδιότητα και δικαίωμα του ορθόδοξου κλήρου²⁴. Μερικά χρόνια αργότερα ο αρχιεπίσκοπος Μαρτίνος πέθανε, το 1452²⁵.

Κατά την εποχή αυτή, ιδιαίτερα μετά την Άλωση, καταφθάνουν στην Κέρκυρα πολλοί ορθόδοξοι πρόσφυγες κληρικοί και λαϊκοί²⁶, αρκετοί από τους οποίους έρχονται σε επαφή με το Ιερό Τάγμα, το οποίο και συντρέχει ορισμένους από τους επισημότερους μεταξύ αυτών, ώστε να αντιμετωπίσουν τις δυσκο-

21. Ο Σακελλάριος της Εκκλησίας της Κέρκυρας ονομαζόταν και *vice πρωτοπαπάς*, έφερε και αυτός το ερυθρό πρωτοπαπαδικό ένδυμα και ήταν ο τοποτηρητής κατά τις περιόδους χηρείας του πρωτοπαπαδικού θρόνου. Βλ. σχετικά Τσίτσας, *Εκκλησία*, σ. 94-95. - Η παρασιώπηση των ιδιοτήτων αυτών του Σακελλαρίου από το λατίνο αρχιεπίσκοπο κατά την αναφορά του στη Βενετία και ο υποβιβασμός των καθηκόντων του σε καθαρά οικονομικά, είναι ενδεικτικός των τρόπων τους οποίους μετέρχεται για να πετύχει τους στόχους του.

22. Έγγραφο 5.

23. Έγγραφα 5 και 6.

24. Έγγραφο 6.

25. Α. Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (θεσμοί)*, Κέρκυρα 1989, σ. 30.

26. Fedalto, *Chiesa*, 3. 21.

λίες της εγκατάστασης και διαβίωσης στο νησί²⁷. Στις 23 Ιουνίου 1458 ο βάιλος Iohannes Gradonigo υπέβαλε αναφορά στο Συμβούλιο των Δέκα της Βενετίας, σύμφωνα με την οποία, καθώς το Ιερό Τάγμα δεν συγχέντρωνε τον προβλεπόμενο αριθμό ιερέων, είχαν γίνει καταχρηστικά μέλη του αρκετοί λαϊκοί. Επεσήμαινε τα σκάνδαλα που θα μπορούσαν να προκύψουν από την τακτική αυτή και ανέφερε ότι πρόθεσή τους ήταν να καταστήσουν το Τάγμα παντοδύναμο²⁸, υπαιτισσόμενος προφανώς πολιτικούς κινδύνους από μια τέτοια εξέλιξη.

Μετά την αναφορά αυτή, στις 28 Αυγούστου 1458, ο δόγης, έχοντας υπόψη και τη συμμετοχή του ορθόδοξου κλήρου στην αντιβενετική εξέγερση της Κρήτης,²⁹ και φοβούμενος εκδήλωση ανάλογου φαινομένου και στην Κέρκυρα, διέταξε το βάιλο να απαγορεύσει τις συνεδριάσεις του Τάγματος. Επειδή εξ άλλου ο αριθμός των ορθόδοξων κληρικών που είχαν συρρεύσει στο νησί θεωρήθηκε επικίνδυνα μεγάλος, διέταξε στο εξής να μη γίνονται δεκτοί ιερείς από την Ήπειρο. Όσοι βρίσκονταν ήδη στο νησί, αλλά έδειχναν ύποπτη διαγωγή, έπρεπε να απομακρυνθούν³⁰.

Εν τούτοις το μέτρο αυτό δεν φαίνεται ότι εφαρμόστηκε με αυστηρότητα, αφού το 1461 η Γερουσία, λόγω της συμμετοχής των ορθόδοξων κληρικών στην εξέγερση της Κρήτης, υπενθύμιζε στην αρχές της μεγαλονήσου την απόφασή της ότι οι Έλληνες μοναχοί και πρεσβύτεροι που είχαν εκδιωχθεί από την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο, δεν είχαν δικαίωμα παραμονής στην Κρήτη, αλλά στην Κέρκυρα και στις εντεύθεν αυτής βενετικές κτήσεις³¹. Φαίνεται λοιπόν ότι ο αριθμός των ορθόδοξων προσφύγων ιερέων που εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα συνέχισε να αυξάνει.

Κατά την ίδια εποχή καταφθάνουν στην Κέρκυρα και αρκετοί επίσημοι Έλληνες, όπως ο δεσπότης Θωμάς Παλαιολόγος με την οικογένεια και τη συνοδεία του³². Από τα σχετικά έγγραφα διαπιστώνεται η άσκηση έντονων πιέσεων από την πλευρά της Βενετίας, ώστε να απομακρυνθεί ο δεσπότης το συντομότερο από το νησί, στην Ιταλία ή τη Δαλματία, για να μη προκαλούνται οι Τούρκοι³³.

27. Σ. Ν. Ασωνίτης, Έγγραφα αναφερόμενα στην εκκλησιαστική περιουσία στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας κατά το 14ο και 15ο αι., *Εὔα και Εσπέρια* 3 (1996-1997) 15.

28. Iorga, Notes, 3. 290, σημ. 1., 21 Ιουλίου 1462: *...Intelleximus etiam inconvenientia et scandala que scribitis ob hoc posse evenire et demum illud verbum notavimus quod volunt illud collegium omnipotens*. - Έγγραφο 7.

29. V. Lamansky, *Secrets d'état de Venise*, Πετρούπολις 1884, 049.

30. Μετά την Άλωση πολλοί ορθόδοξοι κληρικοί κατέφυγαν από την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο στην Κέρκυρα. Το 1458 η Βενετία δεν έβλεπε θετικά αυτή την εξέλιξη. - Βλ. έγγραφο 7.

31. V. Lamansky, ό.π., 047, 19 Ιουνίου 1461.

32. V. Grecu, V. Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401-1477. In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica: 1258-1481*, Bucuresti 1966, σ. 122-127, XL, 12-13, XLI, 1-7, 10. - P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinkroniken*, II, 497, 28 Ιουλίου 1460.

33. G. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, τ. 24, Panormi 1977, σ. 210 (6953) 9 Αυγούστου 1460, 216-217 (6959) 23 Αυγούστου 1460.

Το 1462 αναφορά προς το Συμβούλιο των Δέκα της Βενετίας, το πληροφορούσε ότι στην Κέρκυρα είχαν εγκατασταθεί πολλοί ορθόδοξοι κληρικοί, φυγάδες από την Κωνσταντινούπολη και το Μωριά και ότι είχαν ιδρύσει ένα πανίσχυρο σύλλογο, που είχε 32 μέλη. Παρά τα αδικήματά τους, τα οποία δεν κατονομάζονται στο έγγραφο, οι κληρικοί αυτοί δεν είχαν διωχθεί από τον αρχιεπίσκοπο³⁴. Είναι η εποχή κατά την οποία η Βενετία αντιλαμβάνεται ότι ο οθωμανικός επεκτατισμός στην περιοχή στοχεύει και στην Κέρκυρα και παίρνει μέτρα ενίσχυσης της άμυνας του νησιού³⁵. Γι' αυτό, το Συμβούλιο των Δέκα διέταξε τον βάιλο να απαγορεύσει τις συνελεύσεις τους, επαναφέροντας σε ισχύ τα μέτρα της 28 Αυγούστου 1458, που είχαν αποφασιστεί λόγω της συμμετοχής των ορθόδοξων κληρικών στην εξέγερση της Κρήτης³⁶. Μερικά χρόνια αργότερα οι συνεδριάσεις του Τάγματος εξακολουθούσαν να απαγορεύονται. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1464 αποφασίστηκε ο περιορισμός του αριθμού των ιερέων του Ιερού Τάγματος σε είκοσι³⁷.

Οι προσπάθειες καταπίεσης και ελέγχου του ορθόδοξου κλήρου του νησιού από τους λατινοεπισκόπους θα συνεχιστούν και κατά τους επόμενους αιώνες, προκαλώντας τις διαμαρτυρίες του τοπικού κλήρου και τις συχνές παραστάσεις του στη βενετική αρχή³⁸.

Συμπερασματικά η στάση της Βενετίας έναντι του ορθόδοξου κλήρου της Κέρκυρας από τις αρχές του 15ου αι. μέχρι την έναρξη του Α' βενετοτουρκικού πολέμου είναι επιφυλακτική. Αρχικά η αντίθεσή της στην αύξηση του αριθμού των κληρικών υπαγορεύεται κυρίως από οικονομικής φύσεως κριτήρια. Από την άλλη πλευρά, η προστασία που παρέχει η γαληνοτάτη στον ορθόδοξο τοπικό κλήρο έναντι των πιέσεων του λατίνου αρχιεπισκόπου πριν και μετά τη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας φαίνεται να υπαγορεύεται από τη διάθεσή της να μη εκχωρήσει αυξημένες δικαιοδοσίες στους εκπροσώπους της δυτικής Εκκλησίας στο νησί. Τέλος, μετά την Άλωση, και καθώς η οθωμανική επέκταση οδηγεί στην Κέρκυρα σημαντικό αριθμό προσφύγων, κληρικών και λαϊκών, το Ιερό Τάγμα της Κέρκυρας εμφανίζεται στις εκθέσεις των βενετικών διοικητικών οργάνων να

34. Αρχιεπίσκοπος ήταν τότε ο Petrus Frigerius. Βλ. σχετικά Α. Χ. Τσίτσας, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, (Θεσμοί), Κέρκυρα 1989, σ. 31-32.

35. G. Valentini, ό.π., σ. 482-483 (7239) 13 Νοεμβρίου 1462.

36. V. Lamansky, ό.π., 049, 21 Ιουλίου 1462. - Iorga, Notes, 3. 290, n. 1. - Κατά την ίδια εποχή η Βενετία ζήτησε από το γιο του Θωμά Παλαιολόγου, που βρισκόταν στην Κέρκυρα, να απομακρυνθεί από το νησί (G. Valentini, ό.π., σ. 441-445 (7196-7197) 12 Αυγούστου 1462, 446 (7199) 20 Αυγούστου 1462).

37. Έγγραφο 8. - Δεν είναι βέβαιο αν ο αριθμός αυτός έμεινε έκτοτε σταθερός. Υπάρχουν μαρτυρίες για διακύμανση του αριθμού των μελών του μέχρι τις αρχές του 16ου αι. (Τσίτσας, *Εκκλησία*, σ. 76-77).

38. Τσίτσας, *Εκκλησία*, σ. 43 κ.ε. - Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβριγίας, Μονάχου και Κερκύρας, νυν το πρώτον δημοσιεύόμενα*, εν Αθήναις 1882, σ. 50-55.

διεκδικεί ένα ρόλο όχι αποκλειστικά εκκλησιαστικό, γεγονός που οδηγεί τη Βενετία στη λήψη μέτρων περιορισμού των δραστηριοτήτων του με σκοπό την πρόληψη κάθε επικίνδυνης για τη βενετική κυριαρχία δραστηριοποίησής του.

ΕΓΓΡΑΦΑ

Τα παρακάτω δημοσιευόμενα έγγραφα προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας, Αρχείο Εγχωρίου Διαχειρίσεως, Φάκελος, 1, α: *Amministrazione Municipale Ecclesiastica e Pia. Έγγραφα Εκκλησιών e Mensa Arciv(escovil)e Greca ossia Grand' Entrata del Arciv(escov)o. Copie di sententie, decreti, terminazioni e Ducali. Dal 9 Luglio 1386 al 27 Xmbre 1781*. Ο φάκελος περιέχει συγκεντρωμένα αντίγραφα κυρίως εγγράφων, ορισμένα από τα οποία έχουν επικυρωθεί από τις αρμόδιες αρχές. Τα αντίγραφα είναι γραμμένα σε χαρτιά μονόφυλλα ή δίφυλλα 20,4x28,5 εκ.

Έγγραφο 1

Προκουρατορικών γράμματα.

Κέρκυρα,

27 Ιουνίου 1436, ινδικτιώνος ια'.

Περιεχόμενο: Πέντε ιερείς, μέλη του Τάγματος Κορυφών, εξουσιοδοτούν τον πρωτοπαπά Λέοντα Ροκοκέφαλο και τους ιερείς Θεόδωρο Φλεβοτόμο και Σταμάτιο Κόμητο, Σαχέλιον Κορυφών, να εκπροσωπήσουν το Τάγμα ενώπιον των αρχών της Βενετίας, ιδιαίτερα του Οφφικίου των Δέκα, και να ζητήσουν την επικύρωση της μέχρι τώρα προνομιακής καταστάσεώς τους.

f. 6r

Κόπια εύβγαλμένη από τὸ βιβλίον τῶν διαφόρων, εύρισκό²μενον εἰς τὴν κουστωδιάν τοῦ ἱεροῦ Τάγματος τῶν ῥω³μαίων ἰς φύλ. 237-8. /⁴

Ἐν ὀνόματι τοῦ x(υρί)ο(υ) ἡμῶν Ἰ(η)σ(οῦ) Χ(ριστο)ῦ ἀμήν. Τῷ ἐκ τῆς Γεννήσεως /⁵ αὐτοῦ χιλιστῶ τετρακοσιοστῶ τριακοστῶ ἔκτῳ, 1436, /⁶ μηνὶ Ἰουνίου, ἡμέρᾳ αὐτοῦ κζ'. [ινδικτιώνος] ια', παρὸν ἐμοῦ /⁷ τοῦ ὑπογεγραμμένου νοταρίου Δημητρίου τοῦ Μουζακίτη /⁸ καὶ κῦρ Δημητρίου τοῦ Ἀναστάση καὶ κῦρ Βασιλείου τοῦ Κυνηγοῦ /⁹ καὶ κῦρ Δημητρίου τοῦ Δάνια, μάρτυρες ἀπὸ τοὺς Κο¹⁰ρυφούς πρὸς τοῦτο εἰδικῶς κληθέντες καὶ ἀξιωθέντες^a /¹¹ πα(πὰ) Νικόλαος ὁ Πανηγῆλης, πα(πὰ) Ἰωάννης ὁ Χαρο¹²κόπος, πα(πὰ) κῦρ Γεώργιος ὁ Ῥοδηνός, πα(πὰ) κῦρ Κων/σταντίνος ὁ Παρτομάλης, καὶ πα(πὰ) Κωνσταντίνος ὁ /¹⁴ Βλαχόπουλος τοῦ Τάγματος Κορυφῶν παρόντες^b σωματικῶς /¹⁵ ὡμολόγησαν ὅτι ἐποίησαν, ἐδιόρθωσαν καὶ κατέστη¹⁶σαν νομίμους καὶ ἀληθεῖς μηνυτὰς καὶ κουμείσιους καὶ /¹⁷ προκουρατόρους τοὺς παρόντας

a. Διόρθωσα ἀπὸ τούτως εἰδικῶς κληθέντας καὶ ἀξιωθέντες.

b. Διόρθωσα ἀπὸ παρόν.

πρωτοπαπά Κορυφῶν κύρ /¹⁸ παπα Λέων ὁ Ῥοκοκέφαλος καὶ παπὰ Θεόδωρον τὸν /¹⁹ Φλεβοτόμον καὶ παπα κύρ Σταμάτιον τὸν Κόμητον /²⁰ καὶ Σακελλίων Κορυφῶν εἰς τὸ νὰ ἔχουν ἐξουσίαν, ἄδει/²¹αν, δύναμιν καὶ κυριότητα ἀπλὴν καὶ ἐλευθερίαν /²² ὡς τὸ αὐτῶν σῶμα, ὅπως ἀπέλθωσιν εἰς προσκήνυσιν /²³ τῆς ἐκλαμπροτάτης ἡμῶν ἀφεντίας τῆς Βενετίας /²⁴ καὶ εἰς τὴν ἐκλαμπροτάτην βουλὴν τοῦ ὀφφικίου τῶν /²⁵ Δέκα καὶ εἰς πᾶν ἕτερον καὶ βουλὴν τῆς ἐκλαμπρο/²⁶τάτης ἡμῶν ἀφεντίας γυρέφουν καὶ στερεώσουν τινὰ /²⁷ ἥθη καὶ συνήθεια αὐτῶν κατὰ τὴν ἐνθύμησιν /²⁸ ὅπερ ἔδωσαν πρὸς αὐτοὺς καθὼς τὰ εἶχαν καὶ πρώην, /²⁹ ὁμοίως δὲ ἀποκρένεσθαι διὰ μέρους αὐτῶν, ὅρκους /³⁰ λαμβάνουν καὶ δίδουν, ἔγγραφα ποιοῦν, ἥτοι συμ/³¹πληκατζιόναις, προκουλαρίου βάλουν καὶ πᾶν ἕτερον /³² ὅπερ νὰ ἦσαν καὶ σωματικῶς οἱ ἀναγεγραμμένοι /³³

f. 6v

ἱερεῖς καὶ εἴ τι ποιήσουν καὶ διορθώσουν οἶδε οἱ ἄνωθεν /³⁴ ἱερεῖς, οἱ προειρηθέντες ἱερεῖς ὑπόσχονται τοῦ στέργειν. /³⁵ Διὰ γὰρ βεβαίωσιν ὑπογεγραμμένου νοταρίου Δημητ/³⁶ρίου τοῦ Μουζακίτου ὡς μετὰ τοῦ ἐμοῦ συνήθους σημείου /³⁷ ἐσημειώσα καὶ τῆς ιδίας ὑπογραφῆς ὑποκήρῳσα, ἐν /³⁸ μηνί, ἡμέρᾳ ὡς ἄνωθεν καὶ ἔτι τῷ ἀναγεγραμμένῳ /³⁹ ἐπὶ ἔτους κτίσεως κόσμου σθθ[μδ]^c /⁴⁰ + Ἐγὼ Δημήτριος ὁ Μουζακίτης ἀπὸ Κορυφῶν ἐξ προστάξει /⁴¹ δουκιῆς δημόσιος νοτάριος πάντα τὰ ἀναγεγραμμένα /⁴² πιστῶς γράψας ὡς τὸ ἔθος δηλοῖ, ἔτι δὲ ὑποκήρῳσα /⁴³ μετὰ τῆς ιδίας ὑπογραφῆς ἔνεκα καὶ ἀσφάλεια.

Ἐγγραφο 2

Mandatum regimini Corphoy de
observatione partis capte in favorem
papatum civitatis.

Venetiis,
29 Octobris 1436,
indictione XV.

Περιεχόμενο: Ο δόγης, μετὰ παράσταση του πρωτοπαπά Λέοντος Ροκοκέφαλου καὶ του παπά Μανώλη Αρκούδη, που διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὶς παραβιάσεις τῶν προνομίων τοῦ Ἱεροῦ Τάγματος ἀπὸ το Λατίνو ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κέρκυρας, ἐντέλλεται τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν προνομίων ἀπὸ τὴ διοίκηση τοῦ νησιού.

Αναφερόμενα ἔγγραφα:

1. *Pars capta in Consilio Rogatorum et Additionis in favorem papatum civitatis Corphiensis*. 25 Οκτωβρίου 1436.
2. *Privilegia principum, qui ante Venetos insule Corphoy fuerunt dominati in favorem papatum civitatis Corphiensis*.
3. *Littere dominii Venetiarum in favorem papatum civitatis Corphiensis*. Βλ. Fedalto, Chiesa, 3. 132-133 (323) 3 Ἰουνίου 1387.

f. 255r

Copia tratta dall libro intitolato Bolla d' Oro, esistente nell' archivio della /² città di Corfù. /³

Franciscus Foscari dei gr(ati)a Dux Venetiarum etc. Nobilibus et sapientibus viris /⁴ Iohanni Nani, de suo mandato baiulo et capitaneo Corphoi, et successoribus suis, /⁵ fidelibus dilectis, salutem et dilectionis affectum. Significamus vobis quod in n(ost)ro /⁶ Consilio Rogatorum et Additionis, die xxv presentis mensis, capta fuit pars /⁷ tenoris infrascripti, videlicet; Cum devenerit ad presentiam n(ost)ri domini protopapa /⁸ Leo Rochochefali e papa Manoli Arcudi, no(min)e xxxii papatum civita/⁹tis et insule Corphoi, et exposuerunt quod ille sue consuetudines et vivendi /¹⁰ mores cum quibus sub latinis regibus et principibus d(omi)natoribus illius in/¹¹sule vixerunt et conservati fuerunt et cum quibus a nostro d(omi)nio susce/¹²pti fuerunt et a nostris baiulis, provisoribus et rectoribus quibuscumq(ue) con/¹³servati et protecti, nunc sibi franguntur a baiulo pr(ese)nti ad instantiam /¹⁴ et continuam requisitionem archiep(iscopi) Marini sub suis regimen, si /¹⁵ reducerentur, d(omi)natio n(ost)ra, que in illis liberum d(omi)nium tamquam in laicos /¹⁶ habuit et habet, privaretur suis iuribus et ipsi preterea privarentur n(ost)ris /¹⁷ promissionibus et suis consuetudinibus quibus hucusque sub nobis conser/¹⁸vati sunt, quam ob rem supplicaverunt instantiss(im)e ut in illis suis /¹⁹ consuetudinibus in quibus post expulsum Grecorum dominium a latinis /²⁰ regibus et principibus recti et governati fuerunt annis infinitis, cum /²¹ quibus nostrum dominium eos suscepit et tenuit an(n)is quinquaginta /²² duobus, dignemur p(er) iusticiam et gratiam de cetero eos conservare. /²³ Et visis quibusdam privilegiis principum, qui ante nos illi insule /²⁴ fuerunt dominati, visisque l(itte)ris n(ost)ri d(omi)nii et auditis baiulis et pro/²⁵visoribus qui in illa insula de n(ost)ro mandato fuerunt, clare co/²⁶gnoscutur esse sibi concedendum imo confirmandum quod petunt, /²⁷ Vadit pars quod auctoritate huius consilii scribatur et mandetur /²⁸ baiulo et ca(pitaneo) Corphoi et successoribus suis ut dictos xxxii papa/²⁹tes in consuetudinibus suis solitis quibus hucusque sub nostro domino recti /³⁰ et conservati sunt ipsi debeant tenere et regere temporibus fu/³¹turis. Nihil est ad alicuius arch(iepisco)pi Corphiensis aut alterius cuiusvis /³² conditionis /³³

f. 225v

requisitionem innovando e quidquid pr(ese)ns baiulus contra consue/³⁴tudines eorum innovasset vel fecisset auctoritate huius consilii ex nunc sit

/³⁵ nullius efficacie vel valoris. Quare mandamus vobis cum dictis consiliis
 /³⁶ quatenus suprascripta partem et contenta in ea observare debeatis et in
 eo /³⁷ facere quod ad vos attinet observari facientes has nostras litteras in
 /³⁸ cancellaria vestra de inde ad successorum v(estro)rū memoriam reg-
 gistrari et /³⁹ reggistratas dictis papatibus consignari. /⁴⁰ Dat(um) in n(o-
 st)ro ducali Palatio, die xxviii mensis octobris, indi/⁴¹ct(ione) XV,
 MCCCXXXVI. /⁴²

a tergo /⁴³

Nobilibus et sapientibus viris Ioanni Nani, baiulo et capitaneo Corphoi /⁴⁴
 et successoribus suis. /⁴⁵ Spiridion Reggini, cancellarius della città di Cor-
 phu. /⁴⁶ Noi Anzolo M(ari)a Zorzi per la ser(enissima) rep(ublica) di Ve-
 nezia /⁴⁷ bailo di Corfù. /⁴⁸ Ovunque attestiamo che il sopr(ascrit)to
 q(uonda)m d(omin)o Spiridion Reggini, canc(ellie)r /⁴⁹ della città di Corfù
 fù tale quale si è sott(oscritt)o alle di /⁵⁰ cui sottoscr(izioni), firme et
 sottoscrizioni si può pres(tare) qui et altrove piena et indubitata fede. /⁵¹

In quor(um) fedem /⁵²

Data li 27 7bre 1774 S.V /⁵³

Angelo Maria Zorzi baiulo. /⁵⁴

Leo Batt(ista) Lagni Canc(ellario) Pret(orii).

Έγγραφο 3

Mandatum de observatione litterarum
 ducalium in favorem papatum civitatis
 Corphiensis.

Venetiis,
 xi Decembris 1443,
 indictione septima.

Περιεχόμενο: Ο δόγης, μετά από πρόσφατη διαμαρτυρία των ιερέων του
 Τάγματος των 32 ότι η τοπική διοίκηση δεν εφαρμόζει τις εντολές του σχετικά
 με τα προνόμιά τους, επανέρχεται και εντέλλεται την πιστή τήρησή τους.

Αναφερόμενα έγγραφα:

1. *Littere ducales de parte capta in Consilio Rogatorum et Additionis.*
 29 Οκτωβρίου 1436.

2. *Expositio noviter facta ex parte papatum ducali dominio in qua que-
 ritur eos archiepiscopi submiti.*

f. 255r

Copia tratta dal volume dagl' anni 1749 e 1750 esistente nell' /² archi-
 vio della magnifica città di Corfù. /³ Copia dal libro titolato Bolla d'Oro, te-
 nuto nell' archivio /⁴ della città di Corfù p(agin)a 90 vº. /⁵

Franciscus Foscari Dei gratia Dux Venetiarum. Nobili/⁶bus et sapien-
 tibus viris Petro Bembo, de suo man(dato) /⁷ bailo et capitaneo Corphoi, et
 consiliariis suis et /⁸ eorum successoribus, fidelibus dilectis, salutem et di-

lectionis affectum. /⁹ Sicut scitis per nostrum Consilium Rogatorum et /¹⁰ Additionis, in 1436, die 29 mensis octobris, pro/¹¹ visum et captum fuit quod mandetur bailo /¹² et capitaneo nostro Corphoi suisque successoribus, /¹³ ut papates xxxii illius nostre civitatis et insule /¹⁴ Corphoi, in suis solitis consuetudinibus quibus /¹⁵ hucusque sub nostro dominio recti et conser/¹⁶ vati sunt, debeant teneri et reggi temporibus /¹⁷ futuris nichil eis ad alicuius archiepiscopi Cor/¹⁸ phiensis aut alterius cuiusvis conditionis requis/¹⁹ tionem innovando et quod quid bailus, tunc in regimen existens, contra consuetudines eorum in/²⁰ novasset vel fecisset, auctoritate dicti Consilii /²¹ esset nullius efficacie vel valoris, ut patet li/teris nostris, sub die dicti mensis octobris 1436 /²², precessoribus vestris per nos scriptis sicque putabamus in observatione deliberationis suprascrip/²³ te per dictum nostrum Consilium actum esse. /²⁴ Sed ut noviter ex parte dictorum papatum nobis /²⁵ expositum est, dicte nostre litere interdum illis /²⁶ non observantur imo queritur eos qui conti/nere fuerunt et esse debent suppositi vobis et /²⁷ reggimini vestro iurisdictioni archiepiscopi submiti /²⁸ quod est expresse contra mentem nostram et deli/berationem dicti nostri Consilii. Intendentes quidem /²⁹ ut quod captum est super hac materia per dictum nostrum Consilium observetur per vos et /³⁰ successores vestros, auctoritate predicti nostri Con/silii Rogatorum, in quo litere et pars predicta capta /³¹

f. 255v

est, vobis mandamus ut literas ipsas obser/³² vatis et observari inviolabiliter faciatis forma/liter et ad licteram, prout iacent, ne ipsi papates /³³ ulterius queri, quod molestum nobis esset, causam /³⁴ habeant facientes has literas nostras in actis /³⁵ cancellarie de inde ad futurorum memoriam reggistrari et reggistratas p(rese)ntanti restitui. /³⁶ Date in n(ost)ro ducali Palatio, die xi decembris, indic/tione septima, 1443. /³⁷

Filippo Lisgara Canc(ellario) s(.....)to della magnifica città di Corfù. /³⁸ F.C. /³⁹

Noi Anzollo Maria Zorzi de la ser(enissima) rep(ublica) di Venezia bailo /⁴⁰ di Corfù. /⁴¹

Ovunque le pr(ese)nti n(ost)re perveniranno attestiamo che la so/⁴² pra-sc(ri)ta firma e di (....) carattere del sud(et)to domino Filippo /⁴³ Lisgara, canc(ellario) s(.....)to della magnifica città alle di cui soto /⁴⁴ scri(zioni) si puo prestare qui ed altrove piena fede. /⁴⁵

data li 20 7bre 1774 SV /⁴⁶

Anzolo Maria Zorzi, bailo, /⁴⁷

Giovanni Batt(ista) Lagni, canellario Pret(orii). /⁴⁸

Έγγραφο 4

Mandatum ducale.

Venetiis,
24 Octobris 1444,
indictione 8.

Περιεχόμενο: Ο δόγης Franciscus Foscari δίνει εντολή στο βάιλο της Κέρκυρας να διερευνήσει το θέμα της αρμοδιότητας διορισμού Σακελίου της Εκκλησίας της Κέρκυρας, μετά διαμαρτυρία του Λατίνου αρχιεπισκόπου, ότι του αμφισβητείται από τον ορθόδοξο πρωτοπαπά το δικαίωμα αυτό.

Αναφερόμενα έγγραφα:

1. *Expositio archiepiscopi Corphiensis ad ducale dominium de Sachelio ecclesie Corphensis.* (ά.χρ.).

f. 11r

Copia tratta dal Libro Diversorum esistente nella Custodia degli /² atti del reverendo Clero Greco a p. 232 t^o. /³

Franciscus Foscari, Dei gratia dux Venetiarum etc. Nobili/⁴bus et sapientibus viris Petro Bembo, de suo mandato /⁵ bailo et cap(itaneo) Corphoi, et consiliariis suis, ac eorum /⁶ successoribus, fidelibus dilectis, salutem et dilectio/⁷nis affectum. R(everendus) in Christo pater d(omi)nus archie/⁸piscopus corphiensis nobis exposuit nuper obiit /⁹ quidam papas grecus, nomine Sacelius, qui erat /¹⁰ officialis archiepiscopatus ad exigendum quolibet /¹¹ [anno certam]^d quantitatem cere mense archiepisco/¹²pali pro solvendo, sicque [hac]tenus pacifice ob/¹³servatum extitit. Cumque idem Sacelius sit /¹⁴ officialis curie episcopalis, idem dominus archie/¹⁵piscopus dixit quod, tempore vacationis, ad eum /¹⁶ spectat ellectio et creatio alterius Sachelei. Sed /¹⁷ videtur quod protopapas triginta duorum sacerdo/¹⁸tum civitatis Corphoi creaverit, seu creare ve/¹⁹lit, quendam papatem Petrum in sacheleum, /²⁰ in maximum preiudicium et damnum iu/²¹risdictionis ipsius archiepiscopi et archi/²²episcopa[tus]^e, unde p[et]it de opportuno rimedio /²³ provideri. Nos autem, qui non intendimus ali/²⁴cui fieri iniustitiam vel iniuriam, potius iura /²⁵ quorumcumque illesa servari, vobis scribimus et /²⁶ mandamus quod scripta bona informatione quod si verum reperietur quod dictus Sacheleus sit /²⁷ officialis archiepiscopatus et habet exigere dic/tam ceram pro archiepiscopatu, provideatis /²⁸ et mandetis dicto protopapati ut de officialibus /²⁹ curie archiepiscopalis se non impediat, sed quod /³⁰ idem d(omi)nus archiepiscopus seu eius vicarius /³¹

d. Διόρθωσα από accertum

e. Διόρθωσα από archiepiscopalis.

f. 11v

elligat et instituat dictum sacheleum tamquam officialem curie episcopalis. Si vero aliter /³² se habe/ret, rescribatis nobis ut pertinentius deliberare /³³ possumus.

Dat(um) in n(ost)ro duc(al)i Pal(atio) die 24 octobris, ind(ictio)ne 8. 1444.

Έγγραφο 5

Mandatum de papatibus grecis.

Venetiis,
24 Decembris 1444,
indictione 7ma.

Περιεχόμενο: Ο δόγης επισημαίνει την μέχρι τούδε αμέλεια της διοίκησης της Κέρκυρας να προστατεύσει τους ορθόδοξους ιερείς από το Λατίνο αρχιεπίσκοπο και διατάζει να τηρηθούν οι σχετικές αποφάσεις.

Αναφερόμενα έγγραφα:

1. *Superioribus temporibus et nuper in Consiliis Rogatorum et per litteras ducales diversimode captum et concessum fuit ut papates in aliquo impediri non se habeant ab archiepiscopo Corphiensi.*

2. *Expositio pro parte papatum in insula Corphoi commorantium Advocatoribus Communis.*

f. 28r

Copia tratta dal Libro Diversorum esistente nella Custodia de/²gli atti del r(everen)do Clero Greco a p(agin)a 222. /³

Franciscus Foscari Dei gratia Dux Venetiarum etc. /³ Nobilibus et sapientibus viris Petro Bembo, de /⁴ suo mandato bailo et cap(itaneo) Corphoi, et consi/⁵liariis suis et eorum successoribus, fidelibus di/⁶lectis, salutem et dilectionis affectum. Advoca/⁷tor(ibus) Com(m)unis nostri maxima cum querella /⁸ fuit expositum pro parte papatum in insula nostra Corphoi com(m)orantium, et licet superioribus /⁹ temporibus et nuper in nostris Consiliis Rogatorum /¹⁰ et per litteras nostras diversimode captum et /¹¹ concessum fuit ut ipsi papates in aliquo agere /¹² aut impediri [non] se habeant in domino archiepiscopo /¹³ corphiensi, sed quod [vos]^f, iuxta formam concessionum /¹⁴ nostrarum illis factarum, debeatis esse iudices et punitores eorum. Ex multis importantibus Domi/¹⁵nio attamen notis tamen licet partes et conces/siones nostre minime eis observantes in non /¹⁶ parum dedecus dominii nostri et diminutionis /¹⁷ nostri honoris patitum proinde ab ipsis Advoca/¹⁸toribus Com(m)unis nostri de remedio provideri

/¹⁹ opportuno, quatenus, si ita est, ut superius fuit /²⁰ expositum, Advocatorum nostri Com(m)unis non parvum /²¹ admiratum et aliter mandata nostra a consilii /²² nostri neglexeritis et intendentes ex eorum officio /²³ providere fidelitati vestre ex auctoritate tradita /²⁴ eorum officio a nostro Maiori Consilio mandan/²⁵tes ut, sub pena ducatorum 500 in vestris bo/²⁶nis propriis pro quoque, nullatenus permittatis d(omi)nos /²⁷ papates aut aliquem eorum in aliquo molestari /²⁸ aut inquietari ab ipso d(omi)no archiepiscopo ob aliquam /²⁹

f. 28v

causam, quoniam iuxta tenorem dictarum part/³⁰ium et concessionum nostrarum in tenoribus /³¹ quod in aliquo dictus d(omi)nus archiepiscopus de dictis /³² papatibus aut aliquo eorum se habeat impedire /³³ sed incolumes et sub potestate et protectione ac /³⁴ iudicio et punitione vestra libere remaneant, /³⁵ ut semper fuerint per elapsum, verum si huic /³⁶ n(ost)ro mandato non preteriretis nos certiores esse /³⁷ volumus quod a vobis et quolibet vestrum innob/bediente auferri facient dictam penam ipsi /³⁸ Advocatores nostri, et ut alias variores protendent /³⁹ iuxta libertatem eis traditam. /⁴⁰

Dat(a) in n(ostr)o Duc(al)i Pal(atio), die 24 decembris indic(tione) 7ma /⁴¹ 1444.

Έγγραφο 6

Mandatum de papatibus grecis et
super creatione Sachelei Corphoy.

Venetiis,
7 Decembris 1446,
indictione septima.

Περιεχόμενο: Ο δόγης υπενθυμίζει στη διοίκηση της Κέρκυρας προηγούμενες διαταγές του, σύμφωνα με τις οποίες οι ορθόδοξοι ιερείς δεν υπάγονται στη δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου καθώς και διαταγή σχετική με την εκλογή Σακελίου.

Αναφερόμενα έγγραφα:

α) Plures littere ac ordines et partes capte in Consilio Rogatorum scripte et mandate regimini Corphoy ut papates, qui iurisdictionis rectorum et non archiepiscopi sint et esse debeant.

β) Littere Regimini Corphoy de papatibus grecis. 24 Δεκεμβρίου 1444.

f. 27r

Copia tratta dal Libro Diversorum esistente nella Custodia /² del reverendo Clero Greco a pagina 223. /³

Franciscus Foscari Dei gratia dux Venetiarum etc. /⁴ Nobilibus et sa-

pientibus viris Angelo Gradenico, de /⁵ suo mandato bailo et capitaneo Corphoi, et consiliariis /⁶ suis ac eorum successoribus, fidelibus dilectis, sa/⁷lutem et dilectionis affectum. Sub pluribus lit/⁸teris nostris ac ordinibus et partibus captis in nostro Consilio Rogatorum scripsimus et mandavimus /⁹ efficaciter ad vestros precessores ut papates nostri /¹⁰ de inde, qui iurisdictionis rectorum nostrorum et /¹¹ non archiepiscopi sive cuiusvis alterius persone /¹² suppositi sint et esse debeant, conserva[rentur]^g in /¹³ solitis libertatibus et consuetudinibus suis ne quid /¹⁴quam contra illos fieret sive tentaretur alienum /¹⁵ a libertatibus, iurisdictionibus et consuetudinibus /¹⁶ predictis. Et hoc idem scripsimus et mandavimus /¹⁷ ultimate per litteras datas 24 decembris 1444, /¹⁸ tenentes auctoritate Consilii litteras et mandata /¹⁹ nostra ita sollemniter consulta et deliberata /²⁰ pro dictis papatibus et propterea, habentibus et /²⁰ tenentibus ipsis advocatoribus predictas licteras, /²¹ legitime et iuridice processisse contra eas. /²² Sed ut servantur capientibus, fidelitati vestre /²³ et ex auctoritate tradita offic(io) dictorum Advocato/²⁴rum Co(m)munis nostri mandamus ut ipsas litteras /²⁵ dominii nostri super creatione dicti sachelei ob/²⁶servetis et observari faciatis. /²⁷

Data in n(ost)ro duc(al)i Pal(atio) die 7mo decembris, indictio/²⁸ne septima, 1446.

Έγγραφο 7

Mandatum ducale de collegio
32 papatum.

Venetiis,
28 Augusti 1458,
indictione 6.

Περιεχόμενο: Μετά από αναφορά της διοίκησης της Κέρκυρας στο Συμβούλιο των Δέκα (23 Ιουνίου 1458) περί ένταξης λαϊκών στο Ιερό Τάγμα και της επιδίωξής του να γίνει παντοδύναμο, ο δόγης διατάσσει την απαγόρευση των συνεδριάσεων του Τάγματος και την αποπομπή από το νησί όποιου ορθόδοξου κληρικού κινεί υποψίες.

Αναφερόμενα έγγραφα:

1. *Littere regiminis Corphoy capitibus Consilii X^m de numero collegii papatum civitatis Corphoy.* 23 Ιουνίου 1458.

f. 26r

Copia tratta dal Libro Diversorum esistente nella Custodia /² del reverendo Clero Greco a pagina 224. /³

Pascalis Malipetro Dei gratia dux Venetiarum etc. /⁴ Nobilibus et sa-

g. Διόρθωσα από *consevaverunt*.

pientibus viris Ioanni Gradenico, de ^{/5} suo mandato bailo et cap(itaneo), et consiliariis Cor/⁶phoi et successoribus suis, fidelibus dilectis, salu/⁷tem et dilectionis affectum. Vidimus et optime intelleximus litteras quas scripsistis capitibus/⁸ nostri Consilii X^m, scripte 23 iunii prope decursi/⁹ circa factum illorum papatum et cuiusdam sui/¹⁰ collegii quod vocatur de 32 et quod colleg/¹¹gium non supplent papates qui sunt, sed in maiori numero introducunt multos cives, quos/¹² elligunt. Intelleximus etiam inconvenientia/¹³ et scandala que scribitis ob hoc posse evenire/¹⁴ et demum illud verbum notavimus, quod/¹⁵ volunt illud collegium omnipotens. Unde, ha/¹⁶bita super premissis bona consideratione, deli/¹⁷beravimus quod prefatum collegium de cetero/¹⁸ non congregetur et sic mandamus vobis effi/¹⁹cacissime quod prohibeatis ne coadunentur nec/²⁰ congregetur et in hoc servabitis illos modos qui vestre sapientie videbuntur ad hec effectus hanc/²¹ nostram deliberationem. Et propter multitudinem/²² ipsorum papatum, que scandalosa est et peri/²³culosa, volumus ut non acceptatis in illa insu/²⁴la aliquos papates venientes ex Terra Firma/²⁵ et in illa insula nostra habitare volentes prop/²⁶ter respectus quos scribitis, imo volumus ut/²⁷, si in dicta insula est aliquis ex dictis papa/²⁸tibus scandalosus et non bone conditionis, ex/²⁹ dicta nostra insula penitus expellatis./³⁰

Data in n(ost)ro duc(al) Pa(at)io, die 28 augusti, indicti(one) 6,/³¹ 1458.

Ἐγγραφο 8

Mandatum de ellectione papatis Collegii,
ne deficiat numerus xx.

Venetiis,
13 martii 1774.

Περιεχόμενο: Ο Ιacobus Boldu advocator Communis διατάζει τη διοίκηση της Κέρκυρας να προβεί στην εκλογή ενός μέλους του Ιερού Τάγματος για συμπλήρωση του αριθμού των 20 μελών.

Αναφερόμενα έγγραφα:

1. Ducales reggistrate in archivio civitatis Corcyre, quod Confraternitas sive Collegium sacri Cleri Greci servetur semper in numero xx. 25 Σεπτεμβρίου 1464.

2. Sententia in contradictorio Regiminis Corcyre, per quam sancitum sit quod Confraternitas sive Collegium sacri Cleri Greci servetur semper in numero xx. 18 Δεκεμβρίου 1555.

3. Expositio parte et nomine reverendi domini Gregorii Argiro, unius ex corpore Collegii papatum, de vacatione loci unius ex corpore Collegii.

f. 221r

Copia.

Universis et singulis rectoribus et rap(rese)nantibus maris tam /² ordinarie quam extraordinarie auctoritatis. Cum /³ per ducales exc(ellentissimi) Senatus 1464 25 7bris reggis/⁴tratas in archivio istius magnifice civitatis /⁵ Corcyre et per sententiam in contradittorio sp(ectabilis) /⁶ Reggiminis Corcyre 18 xbris 1555 sancitum sit /⁷ quod Confraternitas sive Collegium sacri Cleri /⁸ Greci servetur semper in numero xx et casu /⁹ vacantie idem Collegium elligat alium ter/¹⁰mino mensis, aliter fiat ellectio a sp(ectabili) Cons(ilio) /¹¹ Civitatis eiusdem, ut semper sit numerus xx, /¹² et cum nobis exponatur parte et nomine rev(ere)ndi d(omini) Gregorii Argiro, unius ex corpore dic/¹³ti Collegii, quod per casus occursos vacat in /¹⁴ eo locus iam occupatus a sacerdote S(..)prea, /¹⁵ ideo ad instantiam eiusdem exponentis v(estr)as /¹⁶ requirimus sp(ectabilitates) ut pro integra observantia /¹⁷ ducalium et sententie dictarum que stant /¹⁸ et vivunt precipi com(m)ittique faciant qui/¹⁹bus opus et requisite fuerint ut iuxta for/²⁰mas legales et consuetas dictum Collegium /²¹ deveniat ad ellectionem alterius, ne de/ficiat prescriptus numerus xx, et hoc in /²² penam d(ucatorum) 500 cuicumque innobbedienti /²³ et casu innobbedientie sp(ectabilitates) v(est)re citari faciant /²⁴ singulos innobbedientes ad exc(els)um Cons(ilium) de 40 C.N. /²⁵ pro omnibus et singulis diebus et penden/tiis mane et post prime mute mensium /²⁶ sex post citationem, et sic mutarum et /²⁷ mensium subsequentium ad videndum pla/²⁸citari eorum inobedientiam et sibi elleva /²⁹

f. 221v

ri penam predictam. Sic exequantur et exequi faci/³⁰ant et de executione rescribant et B.V. /³¹ Venetiis die 13 martii 1774. /³²

Iacobus Boldu ad(vocator) Com(munis). /³³

Iohannes Bonifacio Ad(vocarie) Com(muni)s not(arius).

ΜΙΑ ΑΦΑΝΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗ
ΤΩΝ «ΑΓΙΩΝ ΝΟΤΑΡΙΩΝ» ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Στὸ ἑορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν 25ῃ Ὀκτωβρίου ἄγεται ἡ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων *Μαρχιανοῦ καὶ Μαρτυρίου*, ἀναγνωστῶν καὶ νοταρίων, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου¹. Οἱ ἅγιοι ὑπῆρξαν νοτάριοι (γραμματεῖς) τοῦ ὀρθοδόξου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Παύλου (Α') τοῦ ὁμολογητοῦ (†350 ἢ 351: μνήμη τὴν 6ῃ Νοεμβρίου)², οἱ ὁποῖοι μαρτύρησαν ἐπὶ τοῦ ἀρειανοῦ ἀντιπάλου τοῦ Μακεδονίου (Α'), περὶ τὸ 342. Καὶ ἐτάφησαν ἐν τῇ *Μελανθησίᾳ Πόρτῃ* ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ *Δευτέρῳ*³. Ἡ «λατρεία» τους στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπαρκῶς μαρτυρεῖται⁴

1. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. I. Le cycle des Douze mois* [= *Orientalia Christiana Analecta* 165], Ρώμη 1962, σ. 76· A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgižeskich rukopisej. I. Τυπικά*, Κίεβο 1895, σ. 16 καὶ passim (: αὐτόθι, σ. 201, 300, 813, 843· III, Πετροῦπολη 1917, σ. 32)· H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* [= *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*], Βρυξέλλες 1902, στ. 161-162. Βλ. καὶ στὰ ἐν χρήσει Μηναιᾶ (Ὀκτώβριος: ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1993, σ. 340-349). – Ἡ μνήμη τῶν ἁγίων, τὴν ἴδια ἡμέρα, καὶ στὸ ρωμαϊκὸ μαρτυρολόγιο: *Constantinopoli passio sanctorum Martyrii subdiaconi et Marciani cantoris, qui ab haereticis, sub Constantio imperatore, necati sunt* (C. Johnson - A. Ward, *Martyrologium Romanum* [= *Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», Subsidia 97. Instrumenta Liturgica Quarreniensia 7*], Ρώμη 1998, σ. 268).

2. F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG)*, II, ³Βρυξέλλες 1957, σ. 184-185, ἀρ. 1472-1473g καὶ *Novum Auctarium BHG*, Βρυξέλλες 1984, σ. 171, ἀρ. 1472a-1473h. Mateos, σ. 90-92· Delehay, σ. 197-198· πρβλ. Μηναιᾶ Νοεμβρίου (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1993, σ. 90-101). Γιὰ τὴν «ἱστορικὴ» βιογραφία τοῦ Παύλου βλ. παλαιότερα: W. Telfer, *Paul of Constantinople*, *Harvard Theological Review* 43 (1950) 31-92· τώρα, κυρίως: G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, ²1984, passim (βλ. index, σ. 565), κυρίως σ. 425-435 («Paul de Constantinople: le double d'Athanase»). Τὸ βασικὸ ἀγιολογικὸ κείμενο εἶναι ὁ Βίος τοῦ Παύλου, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Σωζομενόν, γνωστὸς κυρίως ἀπὸ τὴν παρουσία του στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου (cod. 257: Henry, VIII, σ. 8-18· γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοσή του στὰ μηνολόγια βλ. τώρα Dagron, σ. 433 καὶ σημ. 3). – Γιὰ τὴν χρονολογία θανάτου τοῦ Παύλου: τὸ 350 εἶναι σήμερα ἡ κρατοῦσα χρονολογία (*BHG*)· «fin 351» ὁ V. Grumel, *La Chronologie* [= *Traité d'Études Byzantines I*], Παρίσι 1958, σ. 435· «vers 350» ὁ Dagron, σ. 432: «la mort de Paul, suivant de près celle de Constant, est confirmée vers 350».

3. Mateos, σ. 76· Dmitrievskij, I, σ. 16. Στὸ Συναξάριον: *Καὶ θάπτονται ἐν τῇ Μελανθησίᾳ πύλῃ, ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει, τοποθεσίᾳ τοῦ Δευτέρου*. Γιὰ τὴν τοπογραφία (Μελαντιαδησίᾳ) βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1950, σ. 247-248· Mateos, σ. 77 σημ. 3· Franchi de' Cavalieri [κατωτέρω σημ. 5], σ. 152-164. Παλαιότερα: M. Γεδεών, *Ἑορτολόγιον Κωνσταντινουπόλεως προσκυνητοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1904, σ. 121: «Μεβλεβι-χανέ-καπί». Γιὰ τὴν χρονολογία

και διαθέτουμε επίσης ένα αριθμό άγιολογικών χειμένων για τους μάρτυρες αυτούς⁵· ή παρουσία τους στα είκονογραφικά προγράμματα των εκκλησιών είναι, φαίνεται, πολύ περιορισμένη⁶, αλλά μνημονεύονται σταθερά στα μεταβυζαντινά έγχειριδια της ζωγραφικής τέχνης⁷.

του μαρτυρίου των αγίων: Dagron, σ. 433 («furent livrés par Makédonios au préfet comme responsables de l'assassinat d'Hermogènes en 342»)· πρβλ. αὐτόθι, σ. 434, σὲ σχέση με ἄλλες χρονολογήσεις (περὶ τὸ 350-351) ποὺ παρέχει ἡ ἀγιολογικὴ γραμματεία: «en 342 comme l'affirmait avec beaucoup plus de vraisemblance Sozomène».

4. Γιὰ τὸν ναὸ τῶν ἁγίων, στὸ Συναξάριον: ὡν τὸν ναὸν μετὰ ταῦτα ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐκ βάθρων ἤγειρεν. Ὁ ναὸς ὀλοκληρῶνεται κατὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Σισινίου (Α') [426-427]. Γιὰ τὴν «λατρεία» τῶν Ἀγίων Νοταρίων στὴν Κωνσταντινούπολη: R. Janin, *Les Églises et les monastères (de Constantinople)* (= Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, III), Παρίσι 1981, σ. 377-378· H. Delehay, *Les origines du culte des martyrs* [= Subsidia Hagioraphica 20], Βρυξέλλες 1933, σ. 236-237· Dagron, σ. 433-434. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Ἑορτολόγιον...* [ἀνωτέρω σημ. 3] καὶ τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον...*, Κωνσταντινούπολη [1896-98], σ. 31, 42, 179-180 (ἡ ἐκεῖ ἡμερομηνία 24 Ὀκτωβρίου ἀπὸ ἀπλὸ τυπογραφικὸ λάθος).

5. P. Franci de' Cavalieri, Una pagina di storia bizantina del secolo IV: il martirio dei santi Notari, *Analecta Bollandiana* 64 (1946) 132-175 = τοῦ ἴδιου, *Scritti agiografici*, II [= Studi e Testi, 222], Βατικανὸ 1962, σ. 401-439· BHG, σ. 75-76 ἀρ. 1028y-1029c καὶ *Novum Actuarium BHG*, 135· Dagron, σ. 434 κ.ἑ. Ἡ passio brevior (BHG 1028y): ἐκδ. Franchi de' Cavalieri, σ. 169-171 = *Scritti agiografici*, II, σ. 434-436· ἡ passio longior (BHG 1028z): ἐκδ. Franchi de' Cavalieri, σ. 171-175 = *Scritti agiografici*, II, σ. 436-439· τὸ μεταφραστικὸ «μαρτύριον» τῶν ἁγίων (BHG 1029): PG 115, στ. 1289-1293· τὸ ἀνέκδοτο ἐγκώμιον τῶν μαρτύρων (BHG 1029c) ἀπὸ τὸν Προκόπιο διάκονο καὶ χαρτοφύλακα (9ος αἰ.). περιλαμβάνεται στὴν ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ Προκοπίου Διακόνου ποὺ παρασκευάζει ὁ Γεώργιος Μακρῆς (Ruhr-Universität Bochum) [εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν φιλοσυνάδελφο γιὰ τὴν πληροφωρία καὶ γιατί ἔθεσε ὑπ' ὄψη μου τὸ κείμενο τῆς παρασκευαζομένης ἐκδόσεώς του γιὰ τὴν ἐγκωμίου]. - Ἀφετηρία τῆς ἀγιολογικῆς αὐτῆς παραγωγῆς εἶναι μιὰ σύντομη ἀφήγησις στὸν Σωζομένῳ IV.3. Διαφορετικὴ ἐκτίμησις διατυπώνουν σχετικὰ μετὰ τὴν παλαιότητα καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀξία τῶν δύο βασικῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν (passio brevior καὶ passio longior) οἱ Telfer [ἀνωτέρω σημ. 2], σ. 31-45 καὶ Dagron: «il accorde un grand crédit aux deux recensions du Martyre des saints Notaires, que nous tenons pour une œuvre hagiographique déjà très éloignée de la réalité» (Dagron, σ. 425 σημ. 2). - Γιὰ τοὺς ἁγίους ὡς γραμματεῖς-ταχυγράφους: F. Maier, Die heiligen Tachygraphen Marcianus und Martyrius, *Archiv für Stenographie* 56 (1905) 56-62· Δ. Πλαγιάννης, *Βυζαντινοὶ σημειογράφοι καὶ χριστιανισμός*, Ἀθήνα 1940, σ. 22-23.

6. Ἐχουν γίνεи γνωστὲς πρόφατα δύο παραστάσεις τους, χρονολογούμενες στὸν 13ο αἰώνα, σὲ ναοὺς τῶν Κυθήρων: στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὸ Λιβάδι: Μανόλης Χατζιδάκης - Ἰωάννα Μπίθα, *Εὔρετήριο τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Κύθηρα, Ἀθήνα 1997*, σ. (59-74) 69-70: ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΙ[OC], «με ἀρχοντικὰ ρούχα, κρατοῦν στὸ ἀριστερὸ χεῖρ καλαμάρια» (βλ. καὶ εἰκ. 5 ὑπόμνημα ἀρ. 41 καὶ 43, εἰκ. 20)· καὶ πιθανώτατα στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Ποταμὸ: αὐτόθι, σ. (193-198) 196, ὅπου: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΟΤΑ[Ρ]Η[OC] (;) «με ἀρχοντικὴ ἐνδυμασία» (βλ. καὶ εἰκ. 5 ὑπόμνημα ἀρ. 16). Γιὰ τὴν χρονολόγησι βλ. αὐτόθι, σ. 73 (Β' στρώμα: 13ος αἰ.) καὶ 197 (τέλ. 13ου αἰ.), ἀντίστοιχα.

7. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνῶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετροῦπολη 1909, σ. 158 (Ὁ Μαρκιανὸς καὶ Μαρτύριος, νέοι βαστοῦντες καλαμάρια. Ὀκτωβρίου κε', σ. 195 (μὴν Ὀκτωμβρίου κε'. Οἱ ἅγιοι Μαρκιανὸς καὶ Μαρτύριος ζῖφει τελειοῦνται. Νέοι ἀγένειοι πρβλ. αὐτόθι, σ. 271 (Μαρκιανὸς, νέος βαστάζων καλαμάριον. Μαρτύριος δὲ ὅμοιος αὐτῷ, καὶ αὐτὸς ὁμοίως). P. Hetherington, *The Painter's Manual of Dionysius of Fournas*, Λονδίνο 1974, 2 1978, σ. 57, 73. Πρβλ. στὴν σύγχρονη ἐκδοχὴ τῆς «Ἑρμηνείας»: Φ. Κόντογλου, *Ἐκφράσεις τῆς ὁρθοδόξου εἰκονογραφίας*, Α', Ἀθήνα 1960, 2 1979, σ. 320: Μαρκιανὸς καὶ Μαρτύριος, νέοι κρατοῦντες μελανοδοχεῖα. - Ἔτσι καὶ στὴν ἀντίστοιχη (καὶ παράγωγη) σλαβικὴ παράδοση, ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἀπεικόνισι

Στην συνείδηση των Βυζαντινών ένίοτε ή ιδιότητά τους ως νοταρίων συγχέεται με τὸ ὁμῶνυμο κοσμικὸ ἐπάγγελμα, τοῦ συμβολαιογράφου⁸ —ή H. Saradi ἔχει πρόσφατα ἀναφερθῇ στὸ ἀντίστοιχο φαινόμενο, τῆς «gradual assimilation of the imperial secretaries (νοτάριοι) with [...] the secular notaries (ταβουλάριοι, συμβολαιογράφοι, νομικοί)»⁹· ὁ νομικὸς συσχετισμὸς τοῦ ἐπαγγέλματός τους στὴν συνείδηση των Βυζαντινῶν διαφαίνεται σὲ ὠρισμένα λεκτικὰ σχήματα τῆς ἀκολουθίας τους: *Νομοθεσίας Θεοῦ ἀπαρατρώτους πίστει διατηροῦντες, θεῖοι μάρτυρες, νομίμως ἡθλήσατε ὑπὸ χειρῶν ἀνόμων...* (τροπάριο τῆς ζ' ὥδῃς τοῦ κανόνος)¹⁰.

Ἀλλὰ ἡ μνήμη των ἁγίων Νοταρίων ἔχει κατ' ἐξοχὴν προσλάβει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν χαρακτήρα ἐορτῆς των μαθητῶν καὶ των διδασκάλων· ἡ ἴδια ἡ ἀκολουθία τους περιέχει, σὲ ἄλλα φραστικὰ σχήματα, ἀόριστες ἀναφορὲς στὴν διδασκαλία, τοὺς διδάσκοντες καὶ τοὺς διδασκομένους¹¹. Οἱ πηγές μας εἶναι τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνα· ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ πηγές τοῦ 12ου αἰῶνα ἀναφέρον-

μελανοδοχείου: βλ., π.χ. *An Iconographer's Patternbook: the Stroganov Tradition*, translated and edited by Fr. Christopher P. Kelley, Torrance, Ca. 1993, σ. 58-59 (ὅπου καὶ παράστασις) πρβλ. αὐτόθι, σ. 470 καὶ «comparative index», σ. 460)· *An Icon Painter's Notebook: the Bolshakov Edition. An Anthology of Source Materials*, translated and edited by G. Melnick, Torrance, Ca. 1995, σ. 71: «They hold crosses in their right hands and their left are raised in prayer» (πρβλ. καὶ index, αὐτόθι, σ. 253-254).

8. Γιὰ τὸ συμβολαιογραφικὸ ἐπάγγελμα στὸ Βυζάντιο βλ. τὶς εἰδικές μελέτες: Β. Νεράντζη-Βαρμάκη, *Οἱ βυζαντινοὶ ταβουλάριοι*, *Ἑλληνικά* 35 (1984) 261-274· H. Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles* [= Bibliothèque Sophie N. Saripolou 86], Ἀθήνα 1991· τῆς ἴδιας, *Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo. I. Il sistema notarile bizantino* [= Per una storia del notariato nella civiltà europea IV], Μιλάνο 1999 (ὁ τ. II τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἔχει ἀναγγελθῇ ἡ προσεχὴς ἐκδοσις, παρασκευάζεται ἀπὸ τὸν καθ. Γ. Π. Νάχο)· πρβλ. καί: Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ θέσις τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία* [= Ὁφεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας 9], Ἀθήνα 1993.

9. H. Saradi, *Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty*, *Βυζαντινά* 17 (1994) (441-533) 456.

10. Μηναιὸν Ὁκτωβρίου (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας) [ἀνωτέρω σημ. 1], 347. Ὁ κανὼν ἔργο τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (ἀκροστιχίς: Διττοῖς προσοίσω μάρτυσιν μελωδίαν. Ἰωσήφ): βλ. Ε. Ι. Τωμαδάκης, *Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος: βίος καὶ ἔργον* [= Ἀθηνᾶ. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 11], Ἀθήνα 1971, σ. 119 ἄρ. 61 [πρβλ. D. Stiernon, *La vie et l'œuvre de saint Joseph l'Hymnographe*, *REB* 31 (1973) 243-266, 244-245].

11. Ἔτσι, π.χ. στὰ στιχῆρά προσόμοια τοῦ ἐσπερινοῦ: οἱ φωστῆρες οἱ τὴν χτίσιν ταῖς ἀκτίσι ... πυρσεύοντες· ἡ δυνὰς ἡ ἔνθεος... διδάσκουσα· Μαθηταὶ καὶ ὅπαδοι γεγονότες...· στὰ ἀπόστιχα: ...Παῦλω δὲ πειθαρχοῦντες ἰσαποστόλῳ, ποιμενὶ καὶ διδασκάλῳ ... (ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 340-341)· Μαρκιανὸς ὁ πάνσοφος καὶ Μαρτύριος ἅμα ... (ἐξαποστειλάριον: αὐτόθι, σ. 349)· πρβλ. τοὺς σοφοὺς νοταρίους, Νοταρίους τε σοφοὺς (Χριστόφορος Μυτιληναῖος: κατωτέρω σημ. 16). Πρβλ. στὸ ἐγκώμιον των Ἀγίων ἀπὸ τὸν Προκόπιον διάκονο καὶ χαρτοφύλακα (τοῦ 9ου αἰῶνα): ... καὶ προσέτι λαμπρότερον ἢ τούτων τὴν θήκην εὐδαίμων πόλις καὶ βασιλὶς εὐμοιρήσασα· ἐν ταύτῃ γὰρ προσιόντες ὡς μύρα κατακενοῦμεν τὰ ἔσματα ἱερεῖς καὶ μιγάδες, πρεσβύτει καὶ νεανίσκοι ἄρτι των παιδευτηρίων ὡς ἄρνες ἀποσχιρτῶντες καὶ κατὰ συλλόγους συρρέοντες, οἱ μὲν ἀνεξίκακον κομίζεισθαι χάριν ἐκλιπαροῦντες, οἱ δὲ λόγοις παιδοτριβεῖσθαι συνεξαιτούμενοι [κατὰ τὴν παρασκευαζόμενη ἐκδοσις Γ. Μακρῆ: ἀνωτέρω σημ. 5].

ται στους έορταστές ως νοταρίους παιδοδιδασκάλους —δὲν πρόκειται ὁμως πλέον, πιθανώτατα, γιὰ τὸν περίφημο, καὶ πολλαπλῶς προβληματικόν, ἐκείνον παιδοδιδάσκαλον νομικόν τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου¹². Σὲ ἐποχὴ παρακμῆς τῶν νομικῶν σπουδῶν (στὸν Βαλσαμῶνα θὰ συναντήσουμε, σὲ ἄλλῃ συνάφεια, τὴν πικρὴ φράση: Ὡς ἔοικεν ... εἰθιστό ποτε καὶ ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅτε καὶ ἡ τῶν νόμων μάθησις ἤχμαζε...), οἱ μαθητὲς εἶναι παιδιὰ τοῦ διδάσκονται τὴν ἐγκύκλιο παιδεία καὶ τὴν καλλιγραφία¹³ —γραμματικοὶ στὴν θέση τῶν παλαιῶν νομικῶν;

12. «Περὶ ταβουλλαρίων» (1.13, 1.15, 1.16): J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [= Corpus Fontium Historiae Byzantinae 33], Βιέννη 1991, σ. 80-81· J. Nicole, *Le Livre du Préfet*, Γενεύη 1893 (ἀνατύπωση: Λονδίνο 1970, εἰσαγωγή J. Dujčev), σ. 18-19 = Ἰ. καὶ Π. Ζέπος, *Ius Graecoromanum*, Β', Ἀθήνα 1931, σ. 373. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. εἰδικά: W. Wolska-Conus, *Les termes νομῆ et παιδοδιδάσκαλος νομικός du Livre de l'éparque*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 531-541 [πρβλ. παρατηρήσεις τοῦ D. Simon: *Rechtshistorisches Journal* 1 (1982) 39-42]. "Ἐνα συσχετισμὸ (ταύτιση) τῶν «παιδοδιδασκάλων νομικῶν» τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου μὲ τοὺς «νοταρίους παιδοδιδασκάλους» τῆς ἐορτῆς τῶν Ἀγίων Νοταρίων δέχεται πρόσφατα ὁ Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ ...* [ἀνωτέρω σημ. 8], σ. 24: «Τοὺς παιδοδιδασκάλους νομικοὺς καὶ τοὺς μαθητὲς τοὺς συναντᾶμε καὶ ...». - Γενικώτερα γιὰ τοὺς συμβολαιογράφους τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου: Ἀ. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθήνα 1935, σ. 77-80· πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ ...*, σ. 20-24, καὶ τοῦ ἴδιου, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ ²1999, σ. 221 καὶ σημ. 11.

13. Ἐπει ἤδη ὁ Φ. Κουκουλὲς [χατωτέρω σημ. 14], Ἀ'1, Ἀθήνα 1948, σ. 95-96, 118-119· βλ. τώρα: E. Follieri, *I Calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo* [= Subsidia Hagiographica 63], II, Βρυξέλλες 1980, σ. 60: «La festività dei Santi Notari era celebrata a Costantinopoli con particolare solennità dai docenti e dai discepoli delle scuole che noi diremmo secondarie»· H. Saradi, *Le notariat byzantin ...* [ἀνωτέρω σημ. 8], σ. 155: «Les Saints étaient les protecteurs des notariot-tachygraphes et non pas des tabullaires. En outre les élèves du poème de Mytilénaios semblent avoir été des petits enfants. Donc il s'agirait d'une école élémentaire où on apprenait la tachygraphie et non pas d'une école de droit destinée à des personnes plus mûres»· Πιτσάκης [χατωτέρω σημ. 14], σ. 158. - Παλαιότερα γινόνταν δεκτὴ ἡ ιδιότητα τῶν μαθητῶν-έορταστῶν τῶν Ἀγίων Νοταρίων ὡς μαθητευομένων νομικῶν/συμβολαιογράφων (βλ. Saradi, αὐτόθι καὶ σημ. 664): Ἀ. Μομφερράτος, *Περὶ νοταρίων*, *Θέμις* 1 (1892) 52· K. E. Zachariä von Lingenthal, στὴν βιβλιοκρισίᾳ του γιὰ τὴν ἔκδ. Nicole τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου, *BZ* 2 (1893) (132-136) 135 §16.8· F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Λειψία-Βερολίνο 1926, σ. 23· L. Bréhier, *La civilisation byzantine* [= *Le monde byzantin* III], Παρίσι 1950, σ. 473, Παρίσι ²1970, σ. 396 καὶ σημ. 2220. Ὁ Zachariä συνδύαζε τὴν ἐορτὴ μὲ τὴν τελετὴ τῆς ἀναδείξεως τῶν νέων συμβολαιογράφων (πρβλ. Ἐπαρχικὸν Βιβλίον 1.3: Koder, σ. 74-77· Nicole, σ. 15-16 = Ζέπος, Β', σ. 372). Ὁ Bréhier συνέδεε περιέργως τὴν ἐορτὴ μὲ τὴν λεγόμενη «νομικὴ σχολή» τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μοναχάου· ἡ ἐορτὴ θὰ ἦταν ἡ εἰδικὴ ἐορτὴ τῶν φοιτητῶν τῆς σχολῆς, πέρα ἀπὸ τὶς ἐορτάσιμες ἡμέρες ποὺ εἶχαν κοινὲς μὲ τοὺς φοιτητὲς τῆς φιλοσοφίας, κατὰ τὴν ἀποδιδόμενην στὸν Ἰωάννη Μαυροπόδα «νεαρά» τοῦ Μονομάχου (*Regesten* ἀρ. 863): καὶ μόνων τῶν ἡμερῶν ὑμῖν ὑπεξηρημένων, καθ' ἃς ἐστὶν ἔθος καὶ τοῖς γραμματικοῖς σχολῇν ἀγειν [ἔκδ. P. de Lagarde, *Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vaticano graeco 676 supersunt*, Γοττίγγη 1882, σ. (195-202) 199 = Ζέπος, Α', σ. (618-627) 623]: «ils avaient des vacances, qui étaient les mêmes que celles de la Faculté de philosophie et ils célébraient le 25 octobre la fête de leurs patrons, les saints notaires Markianos et Martyrios, en organisant de joyeux cortèges, qui n'étaient pas toujours exempts de quelques désordres». Αὐτά, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τὸ μέγα θέμα τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν «ιδρύσεως» τῆς «σχολῆς», τοῦ πραγματικοῦ χαρακτῆρα τῆς καὶ τῆς (ἐξαιρετικὰ βραχείας, ὅπως φαί-

“Όπως είναι γνωστό, ή χαρακτηριστικώτερη εκδήλωση τής μαθητικῆς έορτῆς τών άγιών Νοταρίων στήν Κωνσταντινούπολη είναι ένα πραγματικό λαϊκό δρώμενο¹⁴.

1. Ἡ βασική περιγραφή πού διαθέτουμε, είναι τοῦ Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου¹⁵, σέ ένα περίφημο έκτενές, ἀλλά ἀκρωτηριασμένο, ποίημα. Οἱ μαθητές, μεταμφιεσμένοι, μεταβαίνουν ἐν πομπῇ φάλλοντας στόν ναό τών άγιών. Ἄλλοι φέρουν λαμπροῦς χιτῶνες, ἄλλοι παντόφλες, ἄλλοι γυναικεῖα ροῦχα, σκουλαρίκια καί περοῦκες, ἄλλοι ροῦχα ἀσυμβίβαστα μέ τήν ἐποχή καί τίς καιρικῆς συνθηκες. Τά παιδιὰ ἔχουν βαμμένα τὰ πρόσωπά τους, φέρουν περικεφαλαῖες, ἤ, στόν λαιμό, γιρλάντες ἀπό κρεμμύδια καί σκόρδα. Ἐνίοτε ἱππεύουν φωραλέα ἄλογα, καί προχωροῦν τρώγοντας διάφορα ἀρτοσκευάσματα ἢ γλυκίσματα, σύκα καί μῆλα. Στήν πομπή μετέχει ὁ «παιδαγωγός», προφανῶς κατώτερος βοθηθός τοῦ διδασκάλου (ἢ ὁ «ἐπιστάτης» τοῦ σχολείου): ὑποκρίνεται ὅτι κοιμᾶται ἐπάνω στό ἄλογό του καί προκαλεῖ τόν γέλωτα καί θορυβῶδεις ἐκδηλώσεις τοῦ πλήθους. Ἐφιππος ἐπίσης κλείνει τήν πομπή ὁ δάσκαλος, μιμούμενος καί αὐτός ένα γερόντιο, κυρτό καί παραλυμένο, μέ μακρὸ πώγωνα· κάθε τόσο ἀπευθύνει χαιρετισμό στοὺς θεατές, πού τὸν ἐπευφημοῦν μέ γέλια:

Θρίαμβον ἤγον παῖδες ἐν μέσῃ πόλει / ἐς Μαρχιανοῦ καὶ Μαρτυρίου δόμον
/.../ ξένοις χαλινοῖς καὶ περιτραχηλίοις /.../ ἄλλος χιτῶνα λαμπρόν, ἄλλος ἐμβάτας, /.../ ἄλλος γυναικὸς κόσμον, ἄλλος ἄλλο τι /.../ καὶ ἐνδύσεται πορφύραν

νεταί) διάρκειας ἐπιβιώσεώς της: βλ. κυρίως W. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, Travaux et Mémoires* 6 (1976) 223-243 καὶ *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, αὐτόθι, 7 (1979) 1-106, ὅπου καί ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία· ἡ πιὸ πρόσφατη σύνοψη τών σχετικῶν συζητήσεων στόν Σπ. Τρωιάνο, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου* (ἀνωτέρω σημ. 12), σ. 158-159 καί σημ. 3, σ. 168 καί σημ. 28, ὅπου καί ἡ νεώτερη βιβλιογραφία. – Τὴν σύνδεση τοῦ ἑορτασμοῦ τών Ἁγιών Νοταρίων μέ κάποια μορφή νομικῆς ἐκπαιδεύσεως στήν Κωνσταντινούπολη δέχονται πρόσφατα καί οἱ P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel: Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* [= *Byzantinisches Archiv* 14], Μόναχο 1974, σ. 40-41, 60 κ.έ. καί Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, σ. 159 καί σημ. 5 (: «σχολές στὰ πλαίσια τών συντεχνιακῶν ἐνώσεων, ὅπως τών συμβολαιογράφων») καί *Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ* ..., σ. 24 (: «οἱ ἐκδηλώσεις αὐτῆς τών μαθητευομένων συμβολαιογράφων») [βλ. καί ἀνωτέρω σημ. 12].

14. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, Α΄-Σ΄, Ἀθήνα 1948-1956: Α΄, σ. 95-96 («Αἱ σχολικαὶ ἑορταὶ καὶ διασκεδάσεις ...») καί βιβλιογραφία, σ. 95 σημ. 2· Γ΄, σ. 265 («Τὰ λαϊκὰ θεάματα καὶ αἱ λαϊκὰ διασκεδάσεις»)· Σ΄, σ. 157-158 («Ἀπόκρεως καὶ μεταμφιέσεις»): Χρ. Δημητρίου, *Μελέτη περὶ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1924, σ. 21 σημ. 1· Speck, σ. 60 κ.έ.: Τρωιάνος, *Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ* ..., σ. 24-25 [ἀνωτέρω σημ. 13]. Τώρα καί: Κ. Γ. Πιτσάκης, *Μορφῆς δρωμένων σὲ βυζαντινὲς νομικῆς πηγές, Λαϊκὰ δρώμενα: παλιές μορφές καὶ σύγχρονες ἐκφράσεις*, Ἀθήνα 1996, σ. (153-171) (156-158), 168.

15. Γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Χριστοφόρου τοῦ Μυτιληναίου (περὶ τὸ 1000 - περὶ τὸ 1050) ὡς πηγὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας («παρέχουσιν χρησίμους προσωπογραφικὰς διὰ τὸν 11ον αἰ. πληροφορίας»), βλ. Ἰω. Καραγιαννόπουλος, *Πηγὰι τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας* [= *Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται* 2], Θεσσαλονίκη³ 1975, σ. 293, ἀρ. 368· J. Karayannopoulos - G. Weiß, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Wiesbaden 1982, σ. 87.

τις ὦν πένης /.../ κᾶν εἰς κεφαλὴν στέμμα θῆ ... /.../ ὅταν γὰρ αὐτῶν σήμερόν
 τινὰς βλέπων / λαμπριμονοῦντας ... / εἰς αὖριον βλέψαιμι τούτους ἄθρόον / σα-
 προύς, ῥυπῶδεις ... / μετεκπεσόντος ὀστράκου, τὸ τοῦ λόγου /.../ οἰοί περ ἦσαν
 καὶ πρὸ τῆς σκηνῆς πάλαι /.../ τρισαθλίους κρίνοντες, οὐ τρισολβίους /.../ οὕς
 αὖριον βλέφουσιν αὐτοὶ πρωίας /.../ πτωχοὺς, πενιχροὺς, ὡς ἔθος, σαπρενδύτας
 /.../ ἀφαιρεθέντος [αἱ ἀφαιρεθέντας?] ψευδεπίπλαστα πτίλα /.../ ... λευκὸν ὡς
 γάλα / ὃν ἀμπέχεσθαι τοῦ θέρους μόνου δέον / ... ἐστολισμένους τότε /.../ ὁ δ' ἦν
 κροκωτὸν τὸν χιτωνίσκον φέρων / ... γῆς ἄκρας ἐφαυέτην / γελοῖον αὐτὸν δεικνύ-
 οντες τοῖς ὄχλοις /.../ ἐνωτίων τί πληθὸς ὦ τῆς αἰσχύνῃς / ... πλοκάμους συν-
 θέτους / αἰσχιστον ἦν θέαμα τοῖς θεωμένοις /.../ ὥμων σύνεγγυς εἶχεν ἐμβατῶν
 ἄκρα /.../ ἄλλος χαλινούς θελκτικωτάτους ἔχων / χαλκῶν φαλάρων πάντοθεν
 πεπλησμένους / παῖς σφόδρα μικρός, ὡς τριῶν εἶναι χρόνων / ἵππῳ κατίσχνῳ
 καὶ δυσσειδεῖ τὴν θεάν / ὡχεῖτο χωλεύοντι καὶ ποδῶν ἓνα /.../ καὶ φωριῶν τε καὶ
 γέμων ἦν τραυμάτων /.../ ἔκνηθε πλευρὰ καὶ σκέλη καὶ γαστέρα /.../ ὁ δ' οἶα
 παῖς ἔκλαιε δειλιῶν σφόδρα /.../ βοῶν ἀναρθρα καὶ κατεφελλισμένα /.../ πολλοὶ
 δὲ τούτων ἦσαν ἐγκεχρισμένοι /.../ ... πρόσωπα δυστυχῶς γεγραμμένα /.../ χαλ-
 κᾶς φέροντας ἐν κεφαλαῖς τιάρας /.../ καὶ τι κρομύων πλέγμα καὶ τι σκορδιῶν
 /.../ ἐν τῷ τραχήλῳ μαργάρους φέρων ξένους /.../ ταῖς χερσὶ δ' αὐτοὺς τῆδε καὶ
 τῆδε τρίβων /.../ ἔρριπεν εἰς γῆν καὶ παρῆλθεν αὐτίκα /.../ ὁ παιδαγωγὸς ... /.../
 ἔφιππος ὦν ὑπνωττεν, ὃς καὶ τοῖς ὄχλοις / ἥδὺν παρεῖχε τὸν γέλωτα καὶ κρότον
 / πολλοὶ δὲ τούτων ἦσθιον, τῶν ἱππέων, / οἱ μὲν πλακοῦντας ... / οἱ δ' ἰσχάδας
 καὶ μῆλα καὶ σιλιγνίας /.../ εὐθύς μετ' αὐτοὺς τὸν διδάσκαλον βλέπω / ὅπισθεν
 ἱππεύοντα ... / γέροντα κυρτόν, ἔκλυτον, παγωνίαν / ὃς ... / καὶ προσκυνῶν ἦν
 πυκνὰ πᾶσι τοῖς ὄχλοις / γελῶσιν ... / τοῦτον χθὲς ὁ θρίαμβος εἶχε τὸν τρόπον /
 ἐγὼ δὲ ... / ἔνδον παρελθὼν τῆς σχολῆς τῶν παιδίων /.../ ἐσχισμένους χιτῶνας
 ἡμφιεσμένους /.../ τοὺς χθὲς μύρου πνεόντας εὐωδεστάτου /.../ τὸν παῖδα δ'
 αὐτόν, ὃς τρίβων τοὺς μαργάρους /.../ πληγαῖς πρεπούσαις παιδίους ἐστιγμένον
 /.../ ὄνειρον τὴν χθὲς εἶπον ἡμέραν¹⁶.

2. Ἡ δευτέρα πηγὴ μας εἶναι, βέβαια, αὐτὸ τὸ μέγα μεταλλεῖο εἰδήσεων γιὰ

16. Ed. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Λειψία 1903, σ. 91-98, ἀρ. 136: «<...> ἀπελεύσεως τοὺς νοταρίους» (πρβλ. στίχ. 96-98: τὸ δ' ἄσμα τούτων τοὺς σοφοὺς νοταρίους /.../ πρὸς τὴν χάριν σπεύδουσιν αὐτῶν ἐκ πόθου). Πρβλ. Follieri, *I Calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo* [ἀνωτέρω σημ. 13], II, σ. 60: «sul corteo che si svolgeva in tal giorno il Mitileneo ha composto un lungo carne, pervenuto purtroppo con gravi lacune per il pessimo stato del codice che lo ha tramandato» - Ὁ Μυτιληναῖος, κύριος συντάκτης τῶν λαμβικῶν στίχων τῶν Μηναίων, εἶναι συντάκτης καὶ τῶν στίχων στοὺς ἀγίους Νοταρίους: Θεοῦ [varia lectio: Χριστοῦ] καλὰ μούς τοὺς Νοταρίους νόει, / εἰς αἶμα τὸ σφῶν [varia lectio: αἵματα σφῶν] ἐκ ξίφους βεβαμμένους (Μηναῖον Ὁκτωβρίου, σ. 346· Follieri, II, σ. 60). Καὶ στὰ ἔμμετρα «μνηολογία» του, ποῦ ἐκδίδει ἡ Follieri: Νοταρίους τε σοφοὺς (Follieri, I, σ. 340): καὶ θεῖοι Νοτάριοι, προθύμως τοὺς αὐχένας ἀποκόπτονται τῷ ξίφει (ὑπὸ τύπον «κανόνας» Follieri, I, σ. 348). Ὁ (ἀσήμαντος) στίχος τῶν Μηναίων σὲ ἐξάμετρο γιὰ τοὺς ἀγίους εἶναι: Πέμπτη Μαρχιανὸν τάμον εἰκάδι Μαρτύριον τε (Μηναῖον Ὁκτωβρίου, σ. 346· Follieri, II, σ. 60).

τὸν βυζαντινὸ βίον τῆς ἐποχῆς τοῦ ποῦ εἶναι ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών. Πρόκειται γιὰ δύο χωρία ἀπὸ τὸ ἐρμηνευτικὸ τοῦ ὑπόμνημα στοὺς κανόνες τῆς Πενθέκτης.

α) Ἑρμηνεία στὸν κανόνα 62 (... Ἄλλὰ μὴν καὶ τὰς τῶν γυναικῶν δημοσίας ὀρχήσεις, ὡς ἀσέμνους καὶ πολλὴν λύμην καὶ βλάβην ἐμποιεῖν δυναμένας, ἔτι μὴν καὶ τὰς ὀνόματι τῶν παρ' Ἑλλήσι ψευδῶς ὀνομασθάντων θεῶν ἢ ἐξ ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν γινομένας ὀρχήσεις καὶ τελετάς, κατὰ τι ἔθος παλαιὸν καὶ ἀλλότριον τοῦ τῶν Χριστιανῶν βίου, ἀποπεμπόμεθα, ὀρίζοντες μηδένα ἄνδρα γυναικεῖαν στολὴν ἐνδιδύσκεσθαι ἢ γυναῖκα τὴν ἀνδράσιν ἀρμόδιον. Ἄλλὰ μήτε προσωπεῖα κωμικὰ ἢ σατυρικά ἢ τραγικὰ ὑποδύεσθαι...), στὸ τέλος:

Τὰ μέντοι ποτὲ γινόμενα ἀπρεπῇ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν έορτὴν τῶν ἀγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπεῖων σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγοράν, πρὸ χρόνων τινῶν κατηργήθησαν, καθ' ὅρισμὸν τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά¹⁷.

β) Ἑρμηνεία στὸν κανόνα 71 (Τοὺς διδασκομένους τοὺς πολιτικοὺς νόμους μὴ δεῖν τοῖς ἑλληνικοῖς ἔθεσι κεχρῆσθαι, μήτε μὴν ἐπὶ θεάτρων ἐνάγεσθαι ἢ τὰς λεγομένας κυλίστρας ἐπιτελεῖν ἢ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν στολὰς ἑαυτοῖς περιτιθέναι· μήτε καθ' ὃν καιρὸν τῶν μαθημάτων ἐνάρχονται ἢ πρὸς τὸ τέλος αὐτῶν καταντῶσιν ἢ, καθόλου φάναι, διὰ μέσου τῆς τοιαύτης παιδεύσεως. Εἰ δέ τις ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦτο πρᾶξι τολμήσοι, ἀφορίζεσθαι), σὲ προσθήκη-σημείωση:

Σημείωσαι τὸν παρόντα κανόνα καὶ τὰ τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ· νομίζω γὰρ ἐκ τούτου κωλύεσθαι τὰ παρὰ τῶν νοταρίων ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἀγίων Νοταρίων γινόμενα, καὶ τὰ ἐν ταῖς ἐπιστασίαις δημοσιευόμενα, ἄνευ τῆς εὐχῆς.

Σημείωσαι τὸν παρόντα κανόνα καὶ τὰ τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ, ἐξ ὧν οἶμαι κωλύεσθαι τὰ παρὰ τῶν νοταρίων γινόμενα ἐν προόδοις τῆς έορτῆς τῶν ἀγίων Νοταρίων, καὶ τὰ ἐν ταῖς ἐπιστασίαις ταῖς γραμματικαῖς, ἄνευ τῶν εὐχῶν¹⁸.

17. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. (449-452) 451-452 = PG 137, στ. (727-732) 731-732.

18. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. 471 σημ. 1 στὸ τέλος τῆς ἐρμηνείας τοῦ Βαλσαμώνος: «Ἐνταῦθα ἀναγινώσκονται ἐν περιελ. τοῦ Χ[ειρογράφου] Τρ[απεζοῦντος] τὰ ἐξῆς ... Ταῦτα παρατίθησι μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν καὶ ὁ Βευερ[ήγιος] ἐν ταῖς Σημ. αὐτοῦ, Τόμ. Β', σελ. 160, ὡς μόνον ἐν τῷ Βοδληϊανείῳ Κώδ. ἀναγινωσκόμενα». Beveridge: PG 137, στ. 757-758 Guill. Beveregii notae (79): «Inter haec ultima canonis verba et Balsamonis scholia in codice nostro Bodleiano haec leguntur ... Praeterquam autem, quod haec verba se Balsamonis non esse prodant, in nullo alio codice exstant». Γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Beveridge (Beveregius) βλ. στὴν ἔκδοσή του: *Συνοδικὸν sive Pandectae canonum ss. Apostolorum et conciliorum ab Ecclesia graeca receptorum* ... I, Ὁξφόρδη 1672, i-xxiv = PG 137, στ. 19-34· ὁ βοδληϊανὸς κώδικάς του εἶναι ὁ Bodleianus 205 Barocc. 205 τοῦ 13ου αἰ.: C. E. Zachariae, *Ὁ Πρόχειρος Νόμος*, Ἀιδελβέργη 1837, σ. 312-313, ἀρ. 14. Γιὰ τὸ τραπεζοῦντινὸ χειρόγραφο τοῦ 1311 καὶ τὰ ἀντίγραφα του, τοῦ 1779 (EBE 1372), ποὺ χρησιμοποιοῦ ἡ ἔκδοσι Ράλλη-Ποτλῆ, καὶ τοῦ 1774, προοριζόμενο γιὰ τὴν μονὴ ἀγίου Γεωργίου Περιστεριώτα τῆς Τραπεζοῦντος [Σπουδαστήριον Κλασικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Κατάλογος Α. Πολίτη ἀρ. 39· πρβλ. Στ. Κυριακίδης, *Χειρόγραφος νομοκάνων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν ΑΠΘ* 8 (1960-1963) 57-78] βλ. εἰδικά: Παῦλος Μενεβίσσογλου, *μητροπολίτης Σουηδίας, Ὁ κώδιξ τῆς Τραπεζοῦντος τοῦ ἔτους 1311, Ἐκκλησία καὶ*

Ἔτσι, τὸ ἔθιμο ἐπαρκῶς μαρτυρεῖται τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 11ου ὡς τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 12ου αἰώνα. Λογικῶς τὸ σχόλιο στὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνος 71, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ζωντανὸ ἀκόμη τὸ ἔθιμο, πρέπει νὰ ἀνήκη σὲ προγενέστερη γραφὴ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Βαλσαμῶνος¹⁹ ἀπὸ τὴν παρατήρηση στὸ τέλος τῆς ἐρμηνείας στὸν κανόνα 62, ὅπου τὸ ἔθιμο ἐμφανίζεται νὰ ἔχη ἐξαλειφθῇ ὕστερα ἀπὸ ἀπαγόρευση τοῦ πατριάρχου Λουκά τοῦ Χρυσοβέργου (1157-1170): *Regestes* ἀρ. 1093²⁰. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ μὲ τοὺς παρελθόντες χρόνους τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ μὲ τὶς διαβεβαιώσεις του γιὰ τὴν ἐξάλειψη ἀποτρόπαιων «ἐθνικῶν» πρακτικῶν, ἀκριβῶς στὶς ἡμέρες του, καὶ ἀκριβῶς χάρις στὶς ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχεῖς ἐνέργειες τῶν προστατῶν του πατριαρχῶν... Στὴν ἐρμηνεία στὸν κανόνα 65 τῆς Πανθέκτης διαβάζουμε ὅτι τὰ ἔθιμα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου (24 Ἰουνίου), οἱ φωτιεὶς καὶ ὁ κλήδονας, ἐξαφανίσθηκαν καὶ αὐτά, ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου (1170-1178): *Ἡ δὲ τῶν πυρκαϊῶν δαμιονιώδης τελετὴ καὶ αἱ κλη-*

Θεολογία 3 (1982) 193-206 καὶ τοῦ ἴδιου, προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση (Ἀθήνα 1994) τῶν τόμων 137-138 τῆς *PG*, σ. θ', 18'-κα' γενικώτερα γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Ράλλης-Ποτλῆς: Σπ. Τρωιάνος, Ράλλης καὶ Ποτλῆς, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα: κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία* (ἐκδ. Ν. Οἰκονομίδης), Ἀθήνα 1991, σ. 17-24· Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ἕνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποὺ ἐλάθανε: τὸ «χειρόγραφον Γ τοῦ Γερασίου Ἀργολίδος» ..., *Ελληνικά* 45 (1995) 85-109.

19. Ὁ Βαλσαμῶν συνεχίζει διαρκῶς νὰ συμπληρῶν τὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο του στοὺς κανόνες, ὥς ὡς τὸν θάνατό του: V. Tiftixoglou, *Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon*. Mit einem Exkurs über die unbekannten Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα* [ἀνωτέρω σημ. 18], σ. 483-532· Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, σ. 264-265. Τὸ σχόλιο (προσθήκη-σημείωση) στὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνα 71 Πανθέκτης βρίσκεται τοποθετημένο, ὅπως εἶδαμε, στὸν τραπεζουντινὸ κώδικα τῶν Ράλλη-Ποτλῆ στὸ τέλος τῆς ἀντίστοιχης ἐρμηνείας τοῦ Βαλσαμῶνος, στὸν βοδλινιανὸ τοῦ Beveridge πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Βαλσαμῶνος, μετὰ τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος καὶ αὐτῆς: *Inter haec ultima canonis verba et Balsamonis scholia*. [Ἀνωτέρω σημ. 18, ὅπου καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Beveridge γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς προσθήκης αὐτῆς στὸν Βαλσαμῶνα. Ἀνάλογες ἐπιφυλάξεις διετύπωνε ὁ Beveridge: *PG* 137, στ. 727 nota (66) καὶ γιὰ τὸ πρῶτο τμήμα τῆς ἄλλης ἐρμηνείας ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στὸν κανόνα 62, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὶς ἴδιες λέξεις: *Σημεῖωσαι τὸν παρόντα κανόνα ...* (κατωτέρω σημ. 27): *in ms. Amerbachiano omnia usque ad καὶ τὸ τοιοῦτον κακὸν desunt; et recte quidem; neque enim Balsamonis esse videntur, quippe cuius interpretatio a proximis verbis calandari λέγονται aptius incipit*]. Δὲν βλέπω κανένα λόγο νὰ μὴ ἀποδοθῇ ἡ προσθήκη στὸν Βαλσαμῶνα, καὶ θεωρῶ, γιὰ τὶς ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος, τὴν ἀπόδοση αὐτὴ ὡς δεδομένη, χωρὶς περαιτέρω ἀνάπτυξη. Πρόκειται γιὰ τὴν χαρακτηριστικὴ τυπολογία τῶν προσθηκῶν τοῦ Βαλσαμῶνος στὸ ἔργο του, ὅπως τὴν περιγράφει συνοπτικὰ, ὕστερα καὶ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Tiftixoglou, ὁ Τρωιάνος, σ. 265: «Ἔτσι ὑπάρχουν στή, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀρκετὰ συγκεχυμένη, χειρόγραφη παράδοση τρεῖς βασικοὶ τύποι κωδίκων, ποὺ ἀνταποκρίνονται στὰ τρία ἐξελικτικὰ στάδια τοῦ κειμένου: α) ἀρχικὸ κείμενο, β) κείμενο μὲ ποικίλλουσες σὲ ἀριθμὸ, προσθήκες στὸ περιθώριο καὶ γ) κείμενο μὲ ἐνσωματωμένους τὶς προσθήκες μέσα σὲ αὐτό».

20. Grumel, *Les Regestes*, III, σ. 135-136 = Grumel-Darrouzès, *Les Regestes*, 2II-III, σ. 532. Ὁ Grumel παρεῖχε ὡς μόνη βιβλιογραφία τὴν σημείωση στὸ δημοσίευμα τοῦ Δημητρίου (1924) [ἀνωτέρω σημ. 14]: δὲν προστίθεται ἄλλη βιβλιογραφία στὴν δεύτερη ἔκδοση. Ἀπὸ παραδρομὴ στὴν πρώτη ἔκδοση (ἡ ὁποία δὲν διορθώνεται στὴν δεύτερη) ὡς ἡμέρα τῆς μνήμης τῶν Ἀγίων Νοταρίων ἀναγράφεται ἡ 25η Νοεμβρίου ἀντὶ τῆς 25ης Ὀκτωβρίου.

δόνες έγίνοντο μέχρι της έφημερίας του άγιωτάτου πατριάρχου κυρού Μιχαήλ, του γεγονότος ύπάτου των φιλοσόφων, εις ταύτην τέως την των πόλεων βασιλεύουσαν, ούτω· κατά την έσπέραν της χγ' του Ίουνίου μηνός ... ἃ δὴ πάντα ὁ ῥηθείς άγιώτατος πατριάρχης μετά πάσης έπιμελείας καταργηθῆναι έπέτρεψεν, ὃ καὶ γέγονε· καὶ νῦν, εὐδοκοῦντος τοῦ Θεοῦ, τὰ τοιαῦτα θεοστυγῇ ἔργα παντελῶς ἡπράκτησαν, ὡς τῶν ἐν ταῖς γειτονίαις ὄντων προκριωτέρων καὶ τῶν ιερέων έπιτιμηθέντων παντοίως φροντίζειν καὶ μὴ παραχωρεῖν τοιοῦτόν τι γίνεσθαι²¹ (*Regestes* άρ. 1140)²².

Εἶδαμε ὅτι ὁ Βαλσαμῶν ρίχνει τὸ βάρος της περιγραφῆς τῶν «ἀπρεπῶν» πού συντελοῦνται κατά την «πρόοδον τῶν άγίων Νοταρίων» στὰ ὑποτιθέμενα «σκηνικὰ προσωπεῖα» τῶν ὁποίων γίνεται χρήση (μετὰ προσωπέων σκηνικῶν διερχομένων τὴν άγοράν)· προφανῶς γιὰ νὰ ἐντάξῃ άμέσως τὰ δρώμενα αὐτὰ στὸ γράμμα τοῦ κανόνος 62: 'Αλλὰ μήτε προσωπεῖα κωμικὰ ἢ σατυρικὰ ἢ τραγικὰ ὑποδύεσθαι ... 'Αφ' έτέρου συσχετίζει, εὐλογα, τὰ σχολικὰ αὐτὰ δρώμενα μὲ τὶς εὐθυμες «πανεπιστημιακές» έορτές καὶ έκδηλώσεις τῶν φοιτητῶν της νομικῆς, πού ἀπαγορεύει ὁ κανὼν 71 —χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνῃ ὅτι ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην διαδοχὴ στὶς πρακτικὲς αὐτές. 'Αλλὰ βέβαια ὁ Βαλσαμῶν δὲν γνωρίζει γιὰ τὸν βυζαντινὸ 7ο αἰῶνα —πεντακόσια χρόνια πρίν— πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ξέρουμε ἐμεῖς· μᾶλλον γνωρίζει λιγώτερα. 'Όταν διαβάξῃ στὸν κανόνα 71 γιὰ τὶς έκδηλώσεις τῶν φοιτητῶν της νομικῆς, ξέρεῖ ὅτι στὴν έποχὴ τοῦ πλέον οἱ νομικὲς σπουδὲς ἔχουν παρακμάσει καὶ τὸ δίκαιο δὲν διδάσκεται πιὰ συστηματικὰ ἢ «έπίσημα» —ποῦ; στὸ κράτος τῶν Ρωμαίων! 'Ως εἰκοεν ... εἰθιστό ποτε καὶ ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅτε καὶ ἡ τῶν νόμων μάθησις ἤκμαζε ... θὰ γράψῃ, ὅπως εἶδαμε, μὲ κάποια πικρία, στὸν σχολιασμό του. Θὰ ἀναγκασθῇ νὰ παραπέμψῃ στὸν έπιτάφιο λόγο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ γιὰ τὸν Μέγα Βασίλειο, ὅπου περιγράφονται τὰ παίγνια τῶν φοιτητῶν στὴν 'Αθήνα τοῦ 4ου αἰῶνα —γιὰ τὰ ὁποῖα μάλιστα χρησιμοποιεῖ ἐνεστῶτα χρόνο: ὡς οἱ πλεῖστοι καὶ ἀφρονέστεροι τῶν ἐν 'Αθήναις νέων σοφιστομανοῦντες καὶ κατά τοὺς ἱπποδρομομανοῦντας μαχόμενοι πρὸς τοὺς ἀντιθέτους, προκαταλαμβάνουσι τὰς

21. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. (457-460) 458-459 = PG 137, στ. (740-744) 741-742. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Β', Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 28 άρ. 134/143· μὲ τὴν συνήθη μεταξὺ τῶν γραμμῶν εἰρωνεία του, ὁ Γεδεών σχολιάζει σιωπηρᾶ, αὐτόθι, τὴν διαβεβαίωση τοῦ Βαλσαμῶνος ὅτι πλέον τὰ τοιαῦτα θεοστυγῇ ἔργα παντελῶς ἡπράκτησαν: «παραλείπεται ... ἡ περιγραφὴ της κληδόνας, γινομένης καὶ τότε περίπου καθὼς γίνεται καὶ νῦν» (πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολη [1885-1890], σ. 367 καὶ σημ. 480, 'Αθήνα ²1996, σ. 263 καὶ σημ. 3. Βλ. σχετικὰ: Πιτσάκης, *Μορφὲς δρωμένων...*, σ. 161, 167-168. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ μεταξὺ της ἀποφάσεως τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργη (*Regestes* άρ. 1093) καὶ ἐκείνης τοῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ 'Αγχιάλου (*Regestes* άρ. 1140) βλ. καὶ Τρωιάνος, *Ἡ θέσις τοῦ νομικοῦδιδασκῆ...*, σ. 25 σημ. 19.

22. Grumel, *Les Regestes*, III, σ. 164-165 = Grumel-Darrouzès, *Les Regestes*, ²II-III, σ. 562-563. 'Ο Grumel δὲν παρτεῖχε βιβλιογραφία· στὴν δεύτερη έκδοση προστίθεται παραπομπὴ στὸν Κουκούλε, Β', σ. 170.

πόλεις καὶ τὰς ὁδοὺς· καὶ τοὺς νεήλυδας σοφιστὰς δεξιοῦνται μετὰ πομπείας καὶ ξεναγωγίας καὶ τινων ἐτέρων παιδιῶν συνήθων τοῖς σοφιστεύουσιν²³. Ὑποθέτει ὅτι κάτι ἀνάλογο θὰ συνέβαινε καὶ στὴν βασιλεύουσα τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῶν νομικῶν σπουδῶν: Ὡς ἔοικεν οὖν, εἴθιστό ποτε καὶ ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅτε καὶ ἡ τῶν νόμων μάθησις ἤχμαζε, τοιοῦτοις ἐλληνικοῖς ἔθεσι κεχρησθαί τινας, καὶ τοὺς μέλλοντας πρὸς τὴν τῶν νόμων μάθησιν ἀποδύεσθαι ἢ τοὺς διὰ μέσου τῆς διδασκαλίας προοδευόντας ἢ τοὺς τελειωθέντας μετὰ προπομπῆς καὶ πολυτελῶν ἀσυνήθων ἱματίων θεατρίζει²⁴. Ὅσο γὰρ τὸ ἀκατάληπτο στὴν ἐποχὴ του —καὶ στὴν δική μας— παιχνίδι τῆς κυλίστρας (ἴσως ἀπλῶς κάποιος ἀθῶος διαγωνισμὸς «τσουλήθρας»), θὰ καταφύγη γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν ὄρο σὲ ἓνα ἐντελῶς φανταστικὸ συσχετισμὸ: τὴν ἐποχὴ του «κυλίστρα» ὀνομάζεται ἡ κληρωτίδα, πού καθώριζε τοὺς συνδυασμοὺς τῶν ὁμάδων, τὰ ζεύγη ἵππων καὶ ἀρμάτων ἢ ἵππων καὶ ἡνιόχων κλπ., κατὰ τοὺς ἀγῶνες στὸν ἱππόδρομο²⁵. νομίζει λοιπόν, ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ὅτι καὶ ἐδῶ ἐπρόκειτο γιὰ κλήρωση, πού θὰ κατένεμε τοὺς μαθητὲς στὰ διάφορα «τμήματα», στὶς τάξεις τῶν διαφόρων καθηγητῶν: Κυλίστραι δὲ ἐγίνοντο, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μεταξὺ τῶν διδασκόντων· τοῦ μὲν γὰρ ἰδιουμένου τόνδε τὸν μαθητὴν, τοῦ δὲ ἐτέρωθεν ἀντιπίπτοντος, αἱ κυλίστραι ἐπενεοθήσαν καὶ τὸ ἐκ τύχης ἀποτέλεσμα, ὡς γίνεται σήμερον ἐν ταῖς ἱπποδρομίαις χάριν τῶν καγγέλων!²⁶ —χωρὶς βέβαια νὰ μπαί-

23. Πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων, *Μνήμη Ἀγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης* 1994, σ. (135-177) 149· τοῦ ἴδιου, *Μορφές δρωμένων...*, σ. 165-166 καὶ σημ. 34. Τὸ χωρίο τοῦ Γρηγορίου (λόγος 43. 15-16): PG 36, στ. 513-516 = BEΠΕΣ 60, σ. 143-144.

24. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. 470 (-471) = PG 137, στ. 757-758. Πρβλ., αὐτόθι, καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἰωάννου Ζωναρά.

25. Βλ. κυρίως Κουκουλές, Γ', σ. 51 κ.έ., 89, κ.ά. Βασικὴ πηγὴ τὸ «Περὶ βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογενήτου, 364 κ.έ. (Reiske) = II, 163 κ.έ. (Vogt)· πρβλ. Ἀκτα εἰς τὴν κυλίστραν τῶν πεζῶν. 358 (Reiske) = II, 159 (Vogt).

26. Ἐνθ' ἀνωτέρω [σημ. 24]. Πρβλ. Τρωιάνος, Ἡ θέσις τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ ..., σ. 19-20, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἀποδίδῃ κάποια σημασία στὴν «μὲ πολλοὺς διαταγμοὺς» μαρτυρία τοῦ Βαλσαμῶνος Πιτσάκης, *Μορφές δρωμένων...*, σ. 165-166. Γιὰ τὴν «κυλίστρα» εἰδικά: H. J. Scheltema, *Κυλίστρα*, *ΕΕΒΣ* 29 (1959) 78-80. Πρβλ. στὰ ἐν χρήσει ἐτυμολογικὰ-ἐρμηνευτικὰ λεξικά τῆς νέας ἐλληνικῆς: Βλαστός, σ. 60: «γλίστρα, ξεγλίστρα, ξαγλίστρα· κυλίστρα, τσουλήθρα»· Ἀνδριώτης³, 383: «τσουλήθρα ἢ, κυλίστρα»· Δορμπαράκης, σ. 754: «τσουλήθρα ἢ, κυλίστρα, φυσικὴ τοποθεσία ἢ τεχνητὴ κατασκευὴ πού ἐπιτρέπει στὰ παιδιὰ νὰ τσουλοῦν παίζοντας», 398: «κυλίστρα ἢ, μέρος πού κυλοῦνται τὰ ζῶα, ἐπικλινὲς ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο γλιστροῦν καθιστὰ τὰ παιδιὰ, τσουλίστρα, τσουλά»· πρβλ. Δημητράκος, σ. 4182· Μπαμπινιώτης, σ. 976, 1835· ἢ λ. ἀποσιάζει πλέον στὸ *Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς* τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Α.Π.Θ. (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1999 (ὅπου, σ. 1378, ἢ λ. τσουλήθρα μόνον). – Πιθανώτατα ἐξ ἴσου φανταστικὲς εἶναι οἱ ἐρμηνεῖες πού δίνει ὁ Βαλσαμῶν σὲ ἄλλες «ἀκατανόητες» πλέον στὴν ἐποχὴ του διατάξεις, ὅπως γιὰ τὰ πέντε ἐξαιρούμενα ἀπὸ τίς ἀπαγορεύσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ (τυχερά;) *παίγνια* (Cod. 3.43.1 = Βασιλικὰ 60.8.5· ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὸν Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους 13.29), τὰ ὁποῖα ταυτίζει μὲ ἀφοριστικὴ ἄνεση ἐρμηνευτικῆς αὐθαιρεσίας μὲ τὰ πέντε ἀθλήματα τοῦ κλασσικοῦ πεντάθλου! (Ράλλης-Ποτλῆς, Α', σ. 328-329· Β', σ. 360), ἢ γιὰ τὰ *ξύλινα ἱππικά* (Cod. 3.43.2 = Βασιλικὰ 60.8.6 = Νομοκάνων εἰς ἰδ' τίτλους 13.29): Ράλλης-Ποτλῆς, Α', σ. 329, πρβλ. Β', σ. 360 = PG 137,

νη και στὸν κόπο νὰ ἐξηγήσῃ γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν καταδικαστέο ἀπὸ τὴν Σύνοδο...

Στὴν σημείωση στὸν κανόνα 71, ὁ Βαλσαμὼν θὰ ἐπεκτείνει τὸν συσχετισμὸ μὲ τὸν κανόνα, καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ἑορτασμὸ τῶν ἁγίων Νοταρίων, σὲ ἄλλες σχολικὲς ἑορτές: νομίζω γὰρ ἐκ τούτου κωλύεσθαι ... καὶ τὰ ἐν ταῖς ἐπιστάσεσιν ταῖς γραμματικαῖς δημοσιευόμενα, ἄνευ τῆς εὐχῆς. Πρόκειται γιὰ ἑορτές καὶ «παραστάσεις» ποὺ γίνονται στὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους —ἀνάλογες μὲ τὶς σχολικὲς «ἐξετάσεις» τῶν παλαιότερων μας γενεῶν ἢ τὶς «ἐπιδείξεις» τῶν δικῶν μας; Τὸ περιεχόμενό τους μᾶς διαφεύγει. Ὁ Βαλσαμὼν πάντως τὶς θεωρεῖ καὶ αὐτὲς καταδικαστέες, πιστεύοντας ὅτι ἐμπίπτουν στὶς ἀπαγορεύσεις τοῦ κανόνα (πρβλ.: μῆτε καθ' ὃν καιρὸν τῶν μαθημάτων ἐνάρχονται ἢ πρὸς τὸ τέλος αὐτῶν καταντῶσιν ἢ, καθόλου φάναι, διὰ μέσου τοῖς τοιαύτης παιδεύσεως) —ἄνευ τῆς εὐχῆς ἢ τῶν εὐχῶν, ἐξαιρουμένων δηλαδὴ προφανῶς κάποιων προσευχῶν γιὰ τὴν λήξη τῶν μαθημάτων.

Στὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνα 62, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὁ Βαλσαμὼν θὰ ἀναφερθῇ καὶ σὲ ἀνάλογα δρώμενα ποὺ τελοῦνται αὐτῇ τῇ φορᾷ ἀπὸ «κληρικούς», καὶ μάλιστα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (ὁ ὅρος σημαίνει συνήθως, καὶ προφανῶς ἐδῶ, τοὺς κατώτερους κληρικούς, βοηθητικὸ προσωπικὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας, καὶ ὄχι κατ' ἀνάγκην ἱερωμένους τῶν τριῶν κυρίων βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης):

α) Σημειῶσαι τὸν παρόντα κανόνα καὶ ζήτησον διόρθωσιν ἐπὶ τοῖς γινόμενοις παρὰ τῶν κληρικῶν εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἑορτὴν τῶν Φώτων, ὑπεναντίως τούτῳ, καὶ μᾶλλον εἰς τὴν ἀγιωτάτην μεγάλην ἐκκλησίαν. Καταλαμβάνεται γὰρ ἀπὸ τῆς χρονικῆς ἱστορίας τοῦ Σκυλίτζῃ ὅτι οὐδὲ ἀρχαιοπαράδοτόν ἐστι τὸ κακόν, ἀλλ' ἐξ ἐπιτροπῆς τοῦ χρηματίσαντος πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Θεοφυλάκτου, τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως κυροῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ. Ἀπαιριθμεῖται γὰρ ὁ τοιοῦτος ἱστορικὸς μετὰ τῶν λοιπῶν φαύλων καὶ διαφόρων ἐργασιῶν τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου καὶ τὸ τοιοῦτον κακόν²⁷.

Μαθαίνουμε λοιπὸν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πατριάρχη Θεοφυλάκτου (933-956) ἔχουν εἰσαχθῇ πρακτικὲς παιγνίων ἀπὸ τοὺς κληρικούς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὶς ὁποῖες ὁ Βαλσαμὼν θεωρεῖ βέβαια καταδικαστέες. Τὸ χωρίο τοῦ

στ. 596. Στὴν πραγματικότητα ὁ Βαλσαμὼν βρίσκεται στὴν ἴδια περίπου ἄγνοια καὶ ἀμηχανία στὴν ὁποία θὰ βρισκόταν ἓνας ἐρευνητής, πρὶν ὅστερα ἀπὸ 600 χρόνια θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἀποκρυπτογραφήσῃ τὸ περιεχόμενο τῶν παιγνιδιῶν ποὺ κατονομάζονται σὲ σημερινὴ ἀστυνομικὴ διάταξη ὡς ἀπαγορευμένα τυχερὰ παιχνίδια ἢ ὡς ἐπιτρεπόμενα «τεχνικά» ...: σχετικὰ βλ. Πιτσάκης, Μορφὲς δρώμενων..., σ. 161-164.

27. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. 449 = PG 137, στ. 727-728. Γιὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Beveridge γιὰ τὴν ἀπόδοση στὸν Βαλσαμὼνα τοῦ τμήματος αὐτοῦ βλ. ἀνωτέρω σημ. 19. Θεωρῶ δεδομένη τὴν προέλευση καὶ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Βαλσαμὼνα. — Ὁ Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες², σ. 211-212, 260 ταυτίζει περιέργως τὰ «δρώμενα» αὐτά, ποὺ φέρεται νὰ εἰσήγαγε ὁ πατριάρχης Θεοφυλάκτος, μὲ τὰ «δρώμενα» ἀκριβῶς τῶν Ἀγίων Νοταρίων: εἰσαγαγὼν καινοτόμον ἐν τῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίᾳ συνήθειαν, τοὺς χοροὺς τῶν νοταρίων ... τῶν ἀπρεπῶν διασκεδάσεων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων, ἃς εἰσήγαγεν ὁ πατριάρχης Θεοφυλάκτος.

Σκυλίτζη, στο όποιο παραπέμπει είναι:

ἔργον ἐκείνου καὶ τὸ νῦν κρατοῦν ἔθος, ἐν ταῖς λαμπραῖς καὶ δημοτελέσιν ἑορταῖς ὑβρίζεσθαι τὸν Θεὸν καὶ τὰς τῶν ἀγίων μνήμας διὰ λυγισμάτων ἀπρεπῶν καὶ γελῶτων καὶ παραφύρων κραυγῶν, τελουμένων τῶν ἐωθινῶν ὕμνων οὐς ἔδει μετὰ κατανύξεως καὶ συντριμμοῦ καρδίας ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ἡμᾶς σωτηρίας προσφέρειν Θεῷ· πλήθος γὰρ συστησάμενος ἐπιρρήτων ἀνδρῶν καὶ ἑξαρχον αὐτοῖς ἐπιστήσας Εὐθύμιόν τινα Κασνήν λεγόμενον, ὃν αὐτὸς δομέστικον τῆς ἐκκλησίας προϋβάλλετο, τὰς σατανικὰς ὀρχήσεις καὶ τὰς ἀσήμους κραυγὰς καὶ τὰ ἐκ τριόδων καὶ χαμαιτυπείων ἡρανισμένα ἄσματα τελείσθαι ἐδίδαξεν²⁸.

β) Ἀλλὰ καὶ τινες κληρικοὶ κατὰ τινὰς ἑορτάς, πρὸς διάφορα μετασχηματίζονται προσωπεῖα καὶ ποτὲ μὲν ξιφήρεις ἐν τῷ μεσονάῳ τῆς ἐκκλησίας μετὰ στρατιωτικῶν ἀμφίων εἰσέρχονται, ποτὲ δὲ καὶ ὡς μοναχοὶ προοδεύουσιν ἢ καὶ ὡς ζῶα τετράποδα. Ἐρωτήσας οὖν, ὅπως ταῦτα παρεχωρήθησαν γίνεσθαι, οὐδὲν τι ἕτερον ἤκουσα, ἀλλὰ ἢ ἐκ μακρᾶς συνηθείας ταῦτα τελείσθαι²⁹.

Πάντοτε τὸ μέγα πρόβλημα στὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας: ἡ αὐστηρότητα τῶν κανόνων δικαίου, ἀπέναντι σὲ μία κοινωνία ποὺ τελευταῖα ὄλο καὶ ἀναδεικνύεται πολὺ περισσότερο ἀνεκτικὴ ἀπὸ ὅσο πιστεύαμε —καὶ βέβαια ἀπὸ ὅσο ἄφηναν νὰ φανῇ τὰ συνήθη ἱστοριογραφικὰ στερεότυπα—, συχνὰ καὶ ἀπὸ ὅ,τι (νομίζουμε ὅτι) εἶναι οἱ δικές μας κοινωνίες.

γ) Τοιαῦτά εἰσιν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, καὶ τὰ παρά τινων δομεστικευόντων ἐν κλήρῳ γινόμενα, τὸν ἄερα τοῖς δακτύλοις κατὰ ἡνιόχους τυπτόντων, καὶ φύκη ταῖς γνάθους δῆθεν περιτιθεμένων, καὶ ὑποχρινομένων ἔργα τινὰ γυναικεῖα, καὶ ἕτερα ἀπρεπῆ, ἵνα πρὸς γέλωτα τοὺς βλέποντας μετακινήσωσι³⁰.

Δὲν γίνεται σαφές, ἂν οἱ τρεῖς αὐτὲς μαρτυρίες τοῦ Βαλαμῶνος ἀναφέρονται στὸ ἴδιο δρώμενο, τῶν Χριστουγέννων ἢ τῶν Φώτων³¹, ἢ σὲ δύο ἢ τρία διάφορα.

28. Σκυλίτζης, σ. 243-244 (Thurn) = Κεδρηνός, II, σ. 333 (Βόννης)· *Regestes* ἀρ. 789 i (προσθήκη στὴν δεύτερη ἔκδοση: Grumel-Darrouzès, II-III, σ. 297).

29. Ράλλης-Ποτλῆς, Β', σ. 451 = PG 137, στ. 729-730.

30. Αὐτόθι, σ. 451 = στ. 729-732.

31. Ἀνάλογες «κασβεῖν» ἑορτές, καὶ πάλι στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, εἶναι εὐρέως γνωστὲς κατὰ τὸ Δωδεκαήμερο, καὶ μάλιστα στὴν λήξη του, μὲ τὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων, στὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα: ἡ ἑορτὴ τοῦ «γαϊδάρου» στὴν μεσαιωνικὴ Γαλλία, ἡ ἐκλογὴ τοῦ «ἐπισκόπου-παιδιοῦ» ἢ τοῦ βασιλιᾶ τῶν τρελῶν, ἂν θυμηθοῦμε τὴν «Παναγία τῶν Παρισίων» τοῦ Victor Hugo. Στὸν συσχετισμὸ αὐτὸν μὲ τὰ «ἀστεῖα δρώμενα» στὴν ἴδια τὴν Ἀγία Σοφία ποὺ πραγματοποιοῦν κατώτεροι κληρικοὶ ἐπ'ἀνέρχεται τελευταῖα ὁ Β. Ποῦχχερ, *Theatrum Mundi: δέκα θεατρολογικὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 2000, σ. 15. — Γιὰ ἄλλα, κοσμικὰ, «δρώμενα», τὰ ὁποῖα μνημονεύονται στὸν κανόνα 62 Πενθέκτης ἢ ποὺ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Βαλαμῶνα στὴν ἐρμηνεία του στὸν κανόνα, ἐπειδὴ θεωροῦνται συσχετιζόμενα μὲ αὐτόν, βλ. πρόχειρα Πιτσάκης, Μορφές δρωμένων..., σ. 161, 166-169· αὐτόθι, *passim*, καὶ ἄλλο ἀντίστοιχο ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἴδιας συνόδου —στὴν ὁποία, οὕτως ἢ ἄλλως, εἶχε τεθῇ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς κυρίους σκοποὺς εἶ' τι λείψανον ἐλληνικῆς ἢ ἰουδαϊκῆς σκαιότητος τῷ τῆς ἀληθείας ὁρίμῳ σίτῳ ἐγκαταμέμεικται, ἐκ ρίζης αὐτῆς ὡς ζιζάνιον ἀρθείη καὶ καθαρὸν ἀποδειχθεῖ τῆς ἐκκλησίας τὸ λήιον (προσφωνητικὸς λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν Β' τὸν Ρινόμητο: βλ. σχετικὰ Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμένη καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργα*, Ἀθήνα 1992, σ. 6-7, 15-

Πάντως τὸ κατὰ τινας έορτάς τοῦ δευτέρου τμήματος φαίνεται νὰ ἀντιδιαστέλλη τὰ ἐκεῖ «δρώμενα» ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ προηγούμενου, ὅπου ρητὰ μνημονεύονται συγκεκριμένες έορτές (Χριστοῦγεννα καὶ Φῶτα). Ἀκόμη ἰσχυρότερα ἀντιδιαστέλλεται τὸ δεύτερο τμήμα ἀπὸ τὸ πρῶτο, μὲ τὴν διατυπούμενη ἀπορία τοῦ Βαλασαμῶνος γιὰ τὴν προέλευση τῆς συνηθείας, ἐνῶ στὴν πρώτη περίπτωση γνωρίζει καὶ μνημονεύει τὶς συνθήκες εἰσαγωγῆς της.

Καὶ τὰ τρία «δρώμενα» μνημονεύονται ὡς ἐν ἐνεργείᾳ πρακτικές. Ἐδῶ ὁ Βαλασαμῶν δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τεκμηριώσῃ «κατάργησή» τους χάρις σὲ λίαν εὔστοχες ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του πατριάρχες ... Φαίνεται ὅτι ἡ κατάργησις θὰ ἐπέλθῃ, ὅπως ἴσως καὶ τῆς έορτῆς τῶν ἁγίων Νοταρίων, μόνον μὲ τὴν λατινικὴ κατὰκτηση.

✱

Τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ προστίθεται ἐδῶ στὶς ὡς τώρα γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν έορτή τῶν ἁγίων Νοταρίων στὴν Κωνσταντινούπολη προέκυψε μέσα ἀπὸ λειτουργιολογικὲς ζητήσεις σχετικὰ μὲ τὰ καινοδιαθηκικὰ ἀναγνώσματα (ἀποστολικὸ καὶ εὐαγγελικὸ) ποὺ ἔχουν ἐπιλεγῇ, στὰ λειτουργικὰ βιβλία, γιὰ χρῆση κατὰ τὶς ἐπὶ μέρους έορτές τῆς μνήμης ἁγίων, καὶ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν περικοπῶν αὐτῶν. Στὴν ὑποτιθέμενη «πρόχειρη», ἀλλὰ πολὺ συστηματικὴ, τυπολογία τῶν περιπτώσεων καὶ τῶν κριτηρίων, τὴν ὁποία ἔχει ἐπιχειρήσει ὁ καθηγητῆς Ἰωάννης Φουντούλης, ὁ ἐγκρατέστερος σήμερα Ἑλλήν λειτουργιολόγος³², ἐλάχιστες μεμονωμένες περιπτώσεις (ἴσως, τελικὰ, μόνον τρεῖς — ἡ περίπου τόσες) «ἀντιστάθηκαν» σὲ κάθε προσπάθεια ὑπαγωγῆς τους ἡ ἐντοπισμοῦ τοῦ κριτηρίου ἐπιλογῆς³³. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι τὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα, στὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία, γιὰ τὴν έορτή τῶν ἁγίων Νοταρίων, τὴν 25ῃ Ὀκτωβρίου³⁴: Κολοσσαεῖς 3.4-11.

17) — καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν. Εἰδικὰ γιὰ τὶς εἰδήσεις τοῦ Βαλασαμῶνος σὲ θέματα καθημερινῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς του, ἀπὸ τὸν σχολιασμό του στοὺς κανόνες τῆς Πενθέκτης βλ. R. Browning, Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in Trullo as a source on Everyday Life in Twelfth-Century Byzantium, *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο: Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1989, σ. 421-427· πρβλ. Ὁ Λαμψίδης, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, σ. 211-227 (γιὰ τὸν Βαλασαμῶνα: 216 κ.έ.)· ἡ εἰδικὴ ὅμως ἀνακοίνωσις τοῦ Στ. Περεντίδη, Κανονικὸ δίκαιο καὶ λαογραφικὰ στοιχεῖα κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα, ποὺ εἶχε ἀρχικὰ προαγγελθῇ στὸ πλαίσιο τοῦ δευτέρου συμποσίου τῆς σειράς *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα* (1990), δὲν πραγματοποιήθηκε.

32. Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, Δ', Ἀθήνα 1994, σ. 162-179 ἀρ. 449.

33. «Υπάρχουν μερικές, εὐτυχῶς σχετικῶς λίγες, περιπτώσεις περικοπῶν ποὺ προβλέπονται γιὰ ὀρισμένους ἁγίους, ποὺ δὲν παραδίδουν εὐκολὰ τὴν κλεῖδα τοῦ μυστηρίου τῆς ἐπιλογῆς τους. Ὅλοι οἱ δυνατοὶ συνδυασμοὶ καὶ οἱ ὑποθέσεις ἔχουν ἀποβῇ ἄκαρπες». Ἡ σχετικὴ καταγραφὴ (Φουντούλης, σ. 173-174) περιλαμβάνει δέκα περιπτώσεις· γιὰ τὶς περισσότερες ὅμως ὁ ἴδιος συγγραφέας προτείνει, μὲ ἐπιφύλαξη, κάποια λογικὴ λύση.

34. Βλ. πρόχειρα Ἀπόστολος (ἐκδ. Σαλιβέρου), σ. 277 μὲ παραπομπὴ στὴν ΚΘ' Κυριακὴ (σ.

Ἀντίθετα τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα τῆς ἡμέρας (Λουκᾶ 12.2-12) εἶναι μία τυπικὰ «μαρτυρικὴ» περικοπή: Λέγω δὲ ὑμῖν τοῖς φίλοις μου· μὴ φοβηθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτείνοντων τὸ σῶμα ... Λέγω δὲ ὑμῖν· πᾶς ὃς ἂν ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὁμολογήσῃ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ ... Ὅταν δὲ προσφέρωσιν ὑμᾶς ἐπὶ τὰς συναγωγὰς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας...³⁵. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, ἀπὸ τὸ Πᾶς ὃς ἂν ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων ... (Λουκᾶ 12.8-12), τυπικὸ γὰρ ιεράρχες μάρτυρες καὶ ὁμολογητές³⁶, εἶναι τὸ προβλεπόμενο καὶ γιὰ τὴν μνήμη, τὴν 6η Νοεμβρίου, τοῦ πνευματικοῦ πατρὸς καὶ «προϊσταμένου», ὅπως εἶδαμε, τῶν ἁγίων Νοταρίων, Παύλου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὁμολογητοῦ³⁷.

Ἀλλὰ τὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα; Εἶχε φανῇ, εἶδαμε, ὅτι ἀνήκει στὶς «λίγες περιπτώσεις περικοπῶν, πού δὲν παραδίδουν εὐκολὰ τὴν κλεῖδα τοῦ μυστηρίου τους». Ἡ λύση, τὴν ὁποία προτείνω —καὶ ἡ ὁποία εἶχε τὴν τύχη νὰ δεχθῇ τὴν λειτουργιολογικὴ ἀποδοχὴ καὶ «εὐλογία»³⁸—, ἀποδεδειγμένη τὴν περικοπὴ ἀπὸ

197): Ἀδελφοί, ὅταν ὁ Χριστὸς φανερωθῇ ... Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2000, σ. 220. —Θεωρητικὰ γιὰ τὴν 25ῃ Ὀκτωβρίου θὰ ὑπῆρχε ad hoc ἀποστολικὴ περικοπὴ ἀφιερωμένη σὲ ἅγιον μνημονεύμενο τὴν ἡμέρα αὐτὴ —μοναδικὴ ἄλλωστε ἔγκυρη πηγὴ εἰδήσεων γιὰ τὸ πρόσωπό του: πράγματι, τὴν 25ῃ Ὀκτωβρίου τελεῖται ἐπίσης ἡ μνήμη «τῆς ὁσίας Ταβιθά(ς) (τῆς) ἐν Ἰόππῃ» (Mateos, I, σ. 78-79· Dmitrievskij, I, σ. 16· Delehay, σ. 164: «τῆς ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Ταβιθά τῆς ἐν Ἰόππῃ, ἥτις καὶ Δορκὰς ἐκλήθη»), «τῆς ἁγίας Ταβιθάς, ἣν ἀνέστησεν ἐκ νεκρῶν ὁ ἅγιος ἀπόστολος Πέτρος», «τῆς ἁγίας Ταβιθάς τῆς ἐλεήμονος» (Μηναιὸν Ὀκτωβρίου, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σ. 347· Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2000, σ. 220· Ἡμερολόγιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου 2000, σ. 627). Ἡ ἀφήγηση περιέχεται στὶς Πράξεις 9.36-42 καὶ ἡ σχετικὴ περικοπὴ (9.32-42) ἦταν μία ἀπὸ τίς προβλεπόμενες «εἰς κοιμηθέντας» (Mateos, II, σ. 194 καὶ «index biblique», 227). Ἀλλὰ ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εὐοδωθῇ λειτουργικῶς: μόνοι πραγματικὰ «ἐορταζόμενοι» μὲ ἀκολουθία ἅγιοι τὴν ἡμέρα αὐτὴ εἶναι οἱ Νοτάριοι· ἡ μνήμη τῆς Ταβιθάς περιορίζεται σὲ ἀπλὴ μνημόνευση στὸ μηνολόγιον.

35. Εὐαγγέλιον (μικρὴ ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 3 1991, σ. 470), μὲ παραπομπὴ στὴν Παρασκευὴ τῆς ζ' ἔβδ. Λουκᾶ (σ. 247): Εἶπεν ὁ Κύριος τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς· οὐδὲν συγκεκαλυμμένον ἐστίν, ὃ οὐκ ἀποκαλυφθήσεται... Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2000, σ. 220. — Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου προβλέπει σήμερα (Ἡμερολόγιον ἔτους 2000, σ. 627-628) τὰ ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας (: Τετάρτης 19' ἑβδομάδος καὶ Τετάρτης 5' ἑβδομάδος Λουκᾶ, ἀντίστοιχα) ἀντὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τῶν ἁγίων.

36. Εὐαγγέλιον (μικρὴ ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σ. 584) μὲ παραπομπὴ στὴν 6 Νοεμβρίου (σ. 475: βλ. στὴν ἐπόμενη σημ.).

37. Εὐαγγέλιον (μικρὴ ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σ. 475)· Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2000, σ. 229 (Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἱεράρχου). Ἐταί, στὴν περίπτωσιν αὐτὴ, καὶ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔτους 2000, σ. 642. Τὸ σχόλιο τοῦ Γεδεών, Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον [ἀνωτέρω σημ. 4], σ. 31: «ὑπερ φαίνεται μοι παράδοξον» ὀφείλεται σὲ παρανόηση, ἀκριβῶς διότι δὲν ἀντελήφθη τὴν ἐν πολλοῖς ταύτιση τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν τῶν Νοταρίων καὶ τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Ὁμολογητοῦ.

38. Ἡ σχετικὴ συμβολὴ μου, σὲ συνοπτικὴ διατύπωση, πού δημοσιεύθηκε στὴν σειρά τῶν «Ἀπαντήσεων» τοῦ καθηγ. Ἱ. Φουντούλη, Ὁ Ἑφημέριος 47 (1998) 215 ἀρ. 566 ἀφωροῦσε καὶ τίς εὐαγγελικὰς περικοπὰς τοῦ ἁγίου Μάμαντος (2 Σεπτεμβρίου) καὶ τῶν ἁγίων Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβιβίου (15 Νοεμβρίου). Ἡ ἐντύπωση τοῦ Ἱ. Φουντούλη εἶναι ὅτι οἱ προτάσεις αὐτὲς «λύνουν κατ'

τοὺς τιμωμένους άγίους καί τήν άθλησή τους καί τήν συνδέει άμεσα μέ τά θεωρούμενα ώς «παγανίζοντα» λαϊκά δρώμενα τῆς ήμέρας καί τήν άποδοκιμασία τους άπό τήν Έκκλησία. Έτσι, φράσεις τῆς άποστολικῆς περικοπῆς πού καταδικάζουν τά έργα τῆς είδωλολατρεία[ς], δι' ἃ έρχεται ή όργή τοῦ Θεοῦ επί τοὺς υίους τῆς άπειθείας· έν οἷς καί ύμεῖς περιεπατήσατέ ποτε, ότε έζήτε έν αὐτοῖς, έχουν σαφώς παιδευτικό καί φρονηματιστικό χαρακτήρα. Άποδοκιμάζονται οἱ «βλάσφημες» πρακτικές πού έχουν συνδεθῇ μέ τόν έορτασμό τῆς μνήμης τών άγίων καί καλεῖται ό λαός νά τις άπορρίψη: Νυνί δέ άπόθεσθε καί ύμεῖς τά πάντα... βλασφημίαν, αἰσχρολογίαν έκ τοῦ στόματος ύμῶν... άπεκδυσάμενοι τόν παλαιόν άνθρωπον σύν ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ καί ένδυσάμενοι τόν νέον, τόν ανακαινούμενον εἰς επίγνωσιν...

Έτσι ή καθιέρωση τῆς αναγνώσεως τῆς περικοπῆς αὐτῆς άποτελεῖ μία άκόμῃ, άφανῆ, μαρτυρία γιά τά δρώμενα τῆς έορτῆς τών άγίων Νοταρίων καί γιά τήν άντιμετώπισή τους άπό τήν έπίσημη έκκλησία: καταδικάζονται ώς «είδωλολατρικά» καί ώς «βλασφημία καί αἰσχρολογία» (τά γινόμενα άπρεπῇ, μετά προσωπείων σκηνικῶν, γράφει ό Βαλσαμών).

Τόν συσχετισμό αὐτόν, τόν όποῖο μπορούμε νά θεωροῦμε άσφαλῇ, ένισχύει ιστορικά τό γεγονός ότι ή έπιλογή τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς δέν ύπῆρξε ή άρχική, αλλά άπαντᾷ μετά τόν 10ο αἰώνα. Τό Τυπικόν τῆς Μεγάλης Έκκλησίας τοῦ 9ου-10ου αἰώνα παρέχει γιά τήν έορτή δύο άλλα άποστολικά αναγνώσματα (ένάλλακτικῶς πρὸς άλληλας)³⁹: τό πρῶτο (Έβραίους 11.33-40) εἶναι μία τυπική «μαρτυρική» περικοπή, ή ἴδια περίπου, μέ έλάχιστες διαφοροποιήσεις στήν άρχή καί στό τέλος, πού προβλέπεται καί γιά τήν Κυριακή τών Άγίων Πάντων καί τήν Κυριακή τῆς Όρθοδοξίας⁴⁰: Άδελφοί, οἱ άγιοι πάντες διά πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας... τό δεύτερο («Καί έτερος άπόστολος»: Α' Κορινθίους 3.9-17) εἶναι μία γενικῆς φύσεως παραινετική πρὸς τήν άγιότητα περικοπή: Άδελφοί, Θεοῦ έσμεν συνεργοί, Θεοῦ γεώργιον..., ή όποία στό Τυπικόν τῆς Μεγάλης Έκκλησίας προβλεπόταν πάντως γιά τήν έορτή τοῦ μεγαλομάρ-

άπολύτως ίκανοποιητικό τρόπο τό τριπλό αὐτό έρώτημα».

39. Mateos, σ. 76. Στόν Dmitrievskij, I, σ. 16 προβλέπεται μόνον ή περικοπή Α' Κορινθίους 3.9-17: Άδελφοί, Θεοῦ έσμεν συνεργοί... (πρβλ. καί στό χριτικό υπόμνημα τοῦ Mateos, ένθ' άνωτ.). Τό ἴδιο καί σέ ένα μεταγενέστερο χφ., τοῦ 11ου αἱ. (Fa = Parisinus gr. 1590), προερχόμενο άπό τήν Κύπρο, όπου ήταν πάντως σέ χρήση (μονῇ τών Φορβίων = Παναγία Άσίνου) άπό τόν 12ο αἱ.: Mateos, σ. v καί στό χριτικό υπόμνημα ένθ' άνωτ. - Γιά τά χρονολογικά καί τά έκδοτικά τοῦ Τυπικοῦ βλ. Mateos, σ. iii-xix. Όπως εἶναι γνωστό, ό Dmitrievskij έκδίδει μέ βάση τόν κώδικα P = Patmensis 266 τέλους τοῦ 9ου ἤ άρχῶν τοῦ 10ου αἱ. (Mateos, σ. x-xviii)· ό Mateos μέ βάση τόν H = Hierosolymitanus Τιμίου Σταυροῦ 40 τοῦ 10ου-11ου αἱ. (κατά τόν Mateos, σ. xviii-xix: μεταξὺ 950 καί 959).

40. J. Mateos, *Le Tyicon de la Grande Église. II. Le cycle des fêtes mobiles* [= Orientalia Christiana Analecta 166], Ρώμη 1963, σ. 144, 20. Άπόστολος (έχδ. Σαλιβέρου), σ. 67, 240-241. Η περικοπή γιά τήν Κυριακή τών Άγίων Πάντων εἶναι Έβραίους 11.33-12.2, γιά τήν Κυριακή τῆς Όρθοδοξίας Έβραίους 11.24-26, 32-40.

τυρος αγίου Γεωργίου, *εἰ φθάσῃ ἐν ἄλλαις ἡμέραις καὶ οὐκ εἰσι τῆς Πεντηκοστῆς*⁴¹ (ἀλλά, στήν περίπτωση αὐτή, σὲ ἀναφορά κυρίως πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ αγίου: *Θεοῦ γεώργιον*)⁴², καὶ μπορεῖ ἐπομένως νὰ ἐπεκτάθηκε στήν συνέχεια καὶ σὲ ἄλλους ἐπιφανεῖς μάρτυρες. Ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ δὲν παρουσιάζει, εἴπαμε, προβλήματα: εἶναι καὶ στὸ Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας⁴³, ἡ προβλεπόμενη ἐφεξῆς σταθερὰ μέχρι σήμερα: Λουκᾶ 12.2-12.

Μία ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς ἀποστολικῆς περικοπῆς Κολοσσαεῖς 3.4-11, καὶ πάντως γιὰ τὸν μὴ «μαρτυρικὸ» ἢ «ἀγιολογικὸ» συσχετισμὸ τῆς: δὲν προβλέπεται ἀνάγνωσή της σὲ καμμία (ἄλλη) μνήμη συγκεκριμένου αγίου⁴⁴.

Ἡ ἀντικατάσταση ἐπομένως, μετὰ τὸν 10ο αἰῶνα, τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος γιὰ τὴν μνήμη τῶν αγίων Νοταρίων ἐναρμονίζεται πρὸς τὶς ἄλλες μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε: ἡ «ὑπόπτη» λαϊκὴ ἐορτὴ τῶν αγίων Νοταρίων εἶδαμε ὅτι μαρτυρεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 11ου αἰῶνα ὡς τὸ δεύτερο τοῦ 12ου. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ νέου φρονηματιστικοῦ ἀναγνώσματος ἴσως δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποδοκιμασίας τῶν «δρωμένων» τῆς ἐορτῆς, ἀλλὰ πιθανώτατα ἐντάσσεται στὶς συγκεκριμένες προσπάθειες τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν «δρωμένων» αὐτῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς ὁμιλεῖ ὁ Βαλσαμών. Ἀποτελεῖ πάντως μία νέα, σιωπηρὰ καὶ ἀφανῆ, μαρτυρία ποὺ προστίθεται στὶς λίγες εἰδήσεις ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ συμβαίνοντα στήν ἐορτὴ τῶν αγίων Νοταρίων.

Πανεπιστήμιο Θράκης

41. Mateos, I, σ. 270 (23 Ἀπριλίου): ἡ ἴδια περικοπὴ προβλέπεται στὸ Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τρεῖς ἡμέρες μετὰ (26 Ἀπριλίου) γιὰ μία ἄλλη ἐορτὴ (ἱερο-)μάρτυρος, τοῦ αγίου Βασιλείου Ἀμασείας: Mateos, I, σ. 274. Γιὰ τὴν, συνηθέστερη, περίπτωσιν ποὺ ἡ ἐορτὴ τοῦ αγίου Γεωργίου συμπίπτει ἐντὸς τῆς περιόδου τοῦ Πεντηκοσταρίου προβλέπεται, καانونικά, ἀνάγνωσμα μὲ μαρτυρικὸ θέμα ἀπὸ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων: 12.1-11, *Κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἐπέβαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας...*, τὸ ὁποῖο καὶ ἔχει διατηρηθῇ σὲ γενικὴ χρῆσιν γιὰ τὴν ἐορτὴ στὰ σημερινὰ λειτουργικὰ βιβλία: Ἀπόστολος (ἐκδ. Σαλιβέρου), σ. 321 μὲ παραπομπὴ στὸ Σάββατο τῆς Δ' ἐβδ. τῶν Πράξεων (σ. 37).

42. Φουντούλης, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, Δ' [ἄνωτέρω σημ. 32], σ. 168.

43. Mateos, I, σ. 76-77· Dmitrievskij, I, σ. 16 (ἔτσι καὶ αὐτόθι, σ. 201)· Γεδεών, Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον, σ. 31 [ἄνωτέρω σημ. 37].

44. Βλ. στὸν «index biblique» τοῦ Mateos, II, σ. 230. Ἡ περικοπὴ προβλέπεται γιὰ τὴν 29η Κυριακὴ τῶν Ἐπιστολῶν (Ἀπόστολος [ἐκδ. Σαλιβέρου], σ. 197· Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2000, σ. 24· Ἡμερολόγιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔτους 2000, σ. 61) [βλ. καὶ ἄνωτέρω σημ. 34], καὶ ἐπίσης, κατὰ τὸν μῆνα Δεκέμβριον, γιὰ τὴν Κυριακὴ πρὸ τῶν αγίων Πατέρων (Mateos, I, σ. 134-135), τὴν σημερινὴ Κυριακὴ τῶν αγίων Προπατέρων, πρὶν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως (Ἀπόστολος [ἐκδ. Σαλιβέρου], σ. 292 μὲ παραπομπὴ πάντοτε στὴν 29η Κυριακὴ· Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2000, σ. 251· Ἡμερολόγιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἔτους 2000, σ. 721].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Β' (685-695, 705-711)

Ο γιος και διάδοχος του Κωνσταντίνου Δ', Ιουστινιανός Β' (685-695, 705-711), αν και ανήλθε στο θρόνο σε ηλικία μόλις δεκαεξί ετών¹, από τα πρώ-

Χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες:

Θεοφάνης	=	Χρονογραφία, C. de Boor (εκδ.), <i>Theophanis Chronografia</i> , τ. I-II, Lipsiae 1883.
Νικηφόρος	=	Ίστορία Σύντομος, C. Mango (εκδ.), <i>CFHB</i> , Washington 1990, ανατύπ. Hildesheim 1963.
ACO	=	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum. Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium</i> , R. Riendinger (εκδ.), Series secunda, II, 1-2, Berlin 1990-1992.
Mansi	=	J. D. Mansi, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> , τ. I-XXXI, Florentiae-Venetis 1759-1798· ανατύπωση και συνέχιση μέχρι το 1902 από τους J. Martin - L. Petit, I-LIII, Paris-Leipzig 1901-1927, ανατύπ. Graz 1960-1962.
LP	=	<i>Liber Pontificalis</i> , L. Duchesne (εκδ.), I, Paris ² 1955.
Στράτος	=	A. Στράτος, <i>Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα</i> , τ. Γ', Ε', Στ', Αθήναι 1974, 1977.
Καραγιαννόπουλος	=	I. Καραγιαννόπουλος, <i>Ιστορία Βυζαντινού κράτους</i> , τ. Β', Θεσσαλονίκη 1987 (ανατ.).
Χριστοφιλοπούλου	=	Αικ. Χριστοφιλοπούλου, <i>Βυζαντινή Ιστορία</i> , τ. Β ₁ , Θεσσαλονίκη ² 1993 με βιβλιογραφική ενημέρωση.
Ράλλης - Ποτλής	=	Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής (εκδ.), <i>Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων</i> , τ. I-VI, Αθήναι 1852-1859.
Φειδάς	=	Βλ. Φειδάς, <i>Εκκλησιαστική Ιστορία</i> , τ. Α', Αθήναι 1992.
Head, <i>Justinian II</i>	=	C. Head, <i>Justinian II</i> , Madison 1972.
Davis	=	R. Davis, <i>The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis)</i> , Liverpool University Press 1989.

1. Θεοφάνης 363.₂₆: νεώτερος ὢν, ὡς ισ' ἐτῶν Νικηφόρος, 38.₂: ἑκατιδέκατον ἔτος ἄγοντα. Για την προσωπικότητα, την βασιλεία και το έργο του Ιουστινιανού Β', βλ. πρόχειρα Στράτος, Στ', σ. 11-82, 125-188· Καραγιαννόπουλος, Β', σ. 96-103, 106-111· Χριστοφιλοπούλου, Β₁, σ. 72-81, 83-88· και την μονογραφία της Head, *Justinian II*. Η νεαρότης του Ιουστινιανού γίνεται εμφανής και στην σχετική νομισματογραφία: έτσι στα νομίσματα της περιόδου 685-687 εικονίζεται αγένειος, ενώ στις κοπές από το 687 και εντεύθεν με γενειάδα· βλ. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, τ. II, 2, Washington 1968, σ. 574 κ.ε. Για την ημερομηνία θανάτου του Κωνσταντίνου Δ' και συνεπώς της ανόδου στον θρόνο του Ιουστινιανού Β', την 3η Σεπτεμβρίου 685, βλ. V. Grumel, *Quel est l'empereur Constantin le Nouveau commémoré dans le synaxaire au 3 Septembre*, *Analecta Bollandiana* 84 (1966) 254-260. Η ονοματοδοσία του Ιουστινιανού Β' σαφώς παραπέμπει στον Ιουστινιανό Α' και αποτελεί απροκάλυπτη διακήρυξη των προθέσεων του Κωνσταντίνου Δ' Πωγωνάτου, ο οποίος με την σύγκληση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου θεωρούσε εαυτόν συνεχιστή του έργου του Ιουστινιανού, τουλάχιστον στον θεολογικό χώρο, αφού και αυτός είχε συγκαλέσει την Ε' Οικουμενική (553). Παρεπιπτόντως, ως

τα θέματα που φρόντισε ήταν η εξασφάλιση της αυθεντικότητας των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, ή καλύτερα του δόγματός της. Σε σχετική επιστολή του προς τον πάπα Ιωάννη Ε' (685-686) για τα διαδραματισθέντα², εξηγούσε ότι, επειδή υπήρχε φόβος να νοθευτούν τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου έκρινε σκόπιμη την επανεπικύρωσή τους³. Η παραπάνω επιστολή προς τον Ρώμης απεστάλη μετά τη Σύνοδο, στις 17 Φεβρουαρίου 687, και αν και απευθυνόταν στον πάπα Ιωάννη, παρελήφθη τελικά από τον πάπα Κώνωνα, αφού ο πρώτος είχε αποβιώσει ένα εξάμηνο πριν⁴.

Για την επανεπικύρωση συγχάλεσε ευρεία διάσκεψη με τη συμμετοχή όλων των πατριαρχείων της Ανατολής ή των εκπροσώπων όσων χήρευαν, του παπικού αποκρισαρίου, των παρεπιδημούντων επισκόπων και πολλών πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων, οι οποίοι μετά την ανάγνωση των επισήμων πρακτικών, με ταυτόχρονο συγκριτικό κωδικολογικό έλεγχο⁵, έθεσαν τις υπογραφές τους και τα παρέδωσαν στον αυτοκράτορα για φύλαξη⁶.

Για την πρωτόγνωρη αυτή πρωτοβουλία δυστυχώς δε διαθέτουμε ικανές μαρτυρίες, με αποτέλεσμα, όσες φορές δεν παραβλέπεται από τους ιστορικούς, να μνημονεύεται απλώς δίχως εξηγήσεις, και έτσι να μη προσγράφεται στο ενεργητικό της πολυτάραχης βασιλείας του Ιουστινιανού Β'. Όσοι πάλι μνημονεύουν την επικύρωση αυτή, αρκούνται μόνο στη μαρτυρία της επιστολής του Ιουστινιανού προς τον πάπα Ιωάννη, η οποία όμως δεν διαφωτίζει επαρκώς τους απώτερους λόγους αυτής της πράξης. Διότι η επανεπικύρωση των πρακτικών μιας Οικουμενικής Συνόδου είναι άγνωστη ως πρακτική στην παράδοση της αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας και ακατανόητη για τα θέσμια της Εκκλησίας, καθότι εκτός των πρωτοτύπων πρακτικών, που φυλάσσονταν στην πατριαρχική γραμ-

σημειωθεί ότι, όπως ο πατέρας, έτσι και ο υιός Ιουστινιανός ανήκε στον δήμο των ορθοδόξων Βενέτων· βλ. Θεοφάνης 367.³² κ.ε.· βλ. Δ. Μισίου, Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, *Βυζαντινά* 3 (1983) 144 σημ. 100· πρβλ. της ίδιας, Οι Βένετοι στασιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού, *Η Καθημερινή* ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 43-73.

2. Mansi XI, 737-738 = ACO 2/II, 2, σ. 886-887· LP, I, 368 και η αγγλική μετάφραση από τον Davis, σ. 82· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453*, München 1924, σ. 254. Βλ. και Στράτος, Στ', σ. 52-53. Παρεπιπτόντως στην επιστολή υπάρχει και η πρώτη μαρτυρία περί του στρατού των θεμάτων. Για τον προβληματισμό βλ. Στράτος, Στ', σ. 54-55· J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 213-215.

Στον πάπα Κώνωνα ο Ιουστινιανός απηύθυνε δύο ακόμη επιστολές (jussio) το έτος 687, με τις οποίες χαρίζονταν διάφοροι φόροι και δίδονταν προνόμια στα παπικά πατριμόνια της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας· LP, I, 368-369 = Davis, σ. 82· Dölger, *Regesten*, αρ. 255, 256.

3. Ο πάπας Λέων Β' (682-683) είχε επικυρώσει τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και στη συνέχεια γνωστοποίησε αυτή την ενέργειά του με επιστολή στην Κωνσταντινούπολη· LP, I, 359 = Davis, σ. 78· βλ. Στράτος, Ε', σ. 130.

4. Για το πρόβλημα βλ. Στράτος, Στ', σ. 53-54.

5. Βλ. Φειδάς, Α', σ. 761.

6. Βλ. Στράτος, Στ', σ. 53.

ματεία, στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε ακόμη ένα επικυρωμένο αντίγραφο αποκείμενο στα ανάκτορα· ομοίως, επικυρωμένα αντίγραφα αποστέλλονταν και στους λοιπούς τέσσερις πατριαρχικούς θρόνους⁷. Η τακτική αυτή εφαρμόστηκε και στην περίπτωση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (681), όπως βεβαιώνεται από τη μαρτυρία του Α' κανόνα της Πενθέκτης (692), σύμφωνα με τον οποίο ο Κωνσταντίνος Δ', *ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς σφραγίσιν τοὺς ταύτης τόμους κατησφαλίσατο πρὸς τὴν ἐν παντὶ αἰῶνι ἀσφάλειαν*⁸, και επιβεβαιώνεται από τον αυτόπτη των γεγονότων διάκονο και χαρτοφύλακα της Αγίας Σοφίας Αγάθωνα. Από τις δύο μαρτυρίες, σύγχρονες με τα γεγονότα και εξίσου ισχυρές, η δεύτερη, του Αγάθωνος, είναι ιδιαίτέρως βαρύνουσα, διότι συμμετείχε ως γραμματέας στη Στ' Οικουμενική Σύνοδο και απευθύνει την επιστολή του σε έναν πάπα, τον Κωνσταντίνο (708-715), γνώστη των λεπτομερειών —προκειμένου να εξηγήσει το επεισόδιο της μονοθελητικής συνόδου του 712, κατά την οποία ανετράπη το δόγμα της Στ' Οικουμενικής⁹— και συνεπώς ικανό να κρίνει την αλήθεια των λόγων του. Ο Αγάθων εξαρχής δηλώνει με έμφαση ότι ως *ἀχρεῖος νοτάριος καθυπούργησα τῇ ἀγίᾳ ταύτῃ καὶ οἰκουμενικῇ ἔκτῃ συνόδῳ*¹⁰ και ύστερα προσθέτει ότι *ἅπαντας δὲ τῶν ἐν αὐτῇ πεπραγμένων τοὺς τόμους ἐν καθαρῷ δι' ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων οἰκείᾳ ἔγραφᾳ χειρὶ*¹¹. Σημειώνει, μάλιστα, ότι *ἐν τῷ βασιλικῷ παλατίῳ σφραγισθέντες κατησφαλίσθησαν καὶ ἀπέκειντο σὺν καὶ τῷ ἐκφωνηθέντι ἐνυπογράφῳ τῆς πίστεως ὄρῳ*¹². Η παραπάνω ενέργεια δεν θα ήταν ικανή από μόνη της να εξασφαλίσει τα πρακτικά, αν δεν ακολουθούσε και μια δεύτερη: *καὶ τοὺς ἐκδοθέντας τοῖς πέντε πατριαρχικοῖς θρόνοις ἱσοτύπους ἐνυπογράφους τοῦ αὐτοῦ ὅρου τόμους κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἔγραφᾳ κελευσθεῖς παρὰ τοῦ ἐν εὐσεβεί τῇ μνήμῃ Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως τοῦτο προστάξαντος οὕτω γενέσθαι διὰ τὸ ἀνεπιβούλευτον τῆς ὀρθοδοξίας, ἀνόθευτόν τε καὶ γνήσιον*¹³. Με άλλα λόγια επιβεβαιώνει ότι στην Κωνσταντινούπολη, εκτός του πρωτόγραφου, το οποίο μάλλον απέκειτο στην πατριαρχική γραμματεία, η αυτοκρατορική γραμματεία είχε στη διάθεσή της ακόμη ένα γνήσιο αντίγραφο¹⁴.

7. Βλ. παρακάτω σημ. 15.

8. Mansi XI, 937.

9. Βλ. παρακάτω σημ. 60.

10. Mansi XII, 189B = ACO 2/II, 2, σ. 898₁₁₋₁₂.

11. Mansi XII, 189B = ACO 2/II, 2, σ. 898₁₄₋₁₅.

12. Mansi XII, 189B = ACO 2/II, 2, σ. 898₁₆₋₁₇, όπως άλλωστε μαρτυρεί και ο Α' κανόνας της

Πενθέκτης· βλ. παραπάνω σημ. 8.

13. Mansi XII, 189B = ACO 2/II, 2, σ. 898₁₈₋₂₁.

14. Η αξία της προνοίας αυτής καταδεικνύεται από την περιπέτεια που είχαν τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, όταν το 712 ο Βαρδάνης-Φιλιππικός ανέτρεψε το ορθόδοξο δόγμα και επέβαλε τον μονοθελητισμό. Τότε, κατά την μαρτυρία του Αγάθωνος, *καὶ τοὺς εἰρημένους καὶ ἐν τῷ βασιλικῷ παλατίῳ ἀποκειμένους ἰδιοχείρους μου τόμους τῶν πεπραγμένων τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἔκτης συνόδου, τούτους ἐχθαλὼν καὶ δημοσιεύσας ἐπὶ σεχρέτου πυρὶ παρέδωκε καὶ ἠφάνισε*, Mansi XII, 193A = ACO 2/II, 2, σ. 899₂₅₋₂₈. Η ανασύσταση των πρακτικών από την αυτοκρατορική

Από τα παραπάνω καθίσταται πρόδηλο ότι ο κίνδυνος της νοθεύσεως των πρακτικών ήταν συγγνωστός, καθότι στο παρελθόν κατά τις συνεδρίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου αναλώθηκε ικανός χρόνος για τη διακρίβωση της αυθεντικότητας των πρακτικών των προγενεστέρων Οικουμενικών Συνόδων που χρησιμοποιούσαν οι διάφορες τοπικές εκκλησίες¹⁵. Έτσι, λοιπόν, λήφθηκαν επισημως όλα τα μέτρα, ώστε να αποτραπεί το ενδεχόμενο αλλοιώσεως των αποφάσεων της Συνόδου. Συνεπώς, δεν συνέτρεχε αποχρών λόγος για την περαιτέρω διασφάλιση των πρακτικών και περισσότερο του Όρου της Στ' Οικουμενικής Συνόδου. Σε πρακτικό όμως πεδίο η εξασφάλιση αυτή δεν εγγυόταν και την αντίστοιχη αποδοχή του δόγματος, το οποίο διεκήρυττε, από τον λαό, με συνέπεια να υπόκειται σε συνεχή κριτική από την ισχυρή μερίδα των αντιφρονούντων μονοθελητών, με ορατό κίνδυνο την ανατροπή του¹⁶. Προς την κατεύθυνση αυτή

γραμματεία προφανώς θα έγινε με βάση τον κώδικα του Πατριαρχείου.

15. Με έκπληξη παρατηρούμε ότι οι έξι πρώτες συνεδρίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου αναλώθηκαν στην ανάγνωση των πρακτικών των προγενεστέρων (Γ', Δ' και Ε'), Οικουμενικών Συνόδων (Mansi XI, 216A-328A = ACO 2/II, 1, σ. 22-178), καθώς και συναφών δογματικών χειμένων στις επόμενες συνεδρίες, 8η-10η (Mansi XI, 336B-344B = ACO 2/II, 1, σ. 196-388), τα οποία βρέσκονταν στην κατοχή των τοπικών εκκλησιών και επί των οποίων βασιζόταν η δογματική υποστήριξη των προβαλλομένων επιχειρημάτων, ορθοδόξων ή μονοθελητικών· πρβλ. Στράτος, Ε', σ. 125· Φειδάς, Α', σ. 754-756. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα, ότι στην προτρεπτική επιστολή προς τον πάπα Αγάθωνα (Mansi XI, 196A-201AC = ACO 2/II, 1, σ. 2-10) ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ' ζητούσε, μεταξύ των άλλων, να φέρουν μαζί τους οι παπικοί αντιπρόσωποι όλα τα αυθεντικά έγγραφα της Εκκλησίας της Ρώμης προκειμένου να υπερασπίσουν τις θέσεις τους. Ας σημειωθεί ακόμη ότι όλα τα πρακτικά ή άλλα πατερικά έργα, που μνημονεύθηκαν κατά τις εργασίες της Συνόδου, δεν χρησιμοποιήθηκαν πριν αντιπαρβληθούν με τα αυθεντικά, που φυλάσσονταν στο αρχείο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου να διαπιστωθεί η αυθεντία τους. Η σχολαστική φροντίδα που κατεβλήθη από όλες τις πλευρές για την διαπίστωση της γνησιότητας των χειμένων αποκαλύπτει, εκτός των άλλων, την ύπαρξη ενός πολύ σοβαρού προβλήματος, δηλ. της κυκλοφορίας πλαστών και νοθευμένων χειμένων, προκειμένου να υποστηριχθούν οι αιρετικές απόψεις, όπως επίσης και την εργώδη προσπάθεια που είχε καταβληθεί για την δημιουργία συμπαθούς κοινής γνώμης προς τον μονοθελητισμό. Νοθευμένα βιβλία απ' ότι φαίνεται δεν κυκλοφορούσαν μόνον ανάμεσα στους απλούς πιστούς, αλλά, το χειρότερο, ανάμεσα και στους επισκόπους, μάλλον από προφανή αδυναμία να ελέγξουν την πλαστικότητα τους, με συνέπεια οι πιθανότητες άβελης διολίσθησης στην πλάνη να παρουσιάζονται αυξημένες. Πρβλ. Ε. Χρυσός, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα Τρία Κεφάλαια και την Ε' Οικουμενικήν σύνοδο*, Θεσσαλονίκη 1969, όπου ιδιαίτερο κεφάλαιο, *Η περί των πρακτικών της Ε' συνόδου έρευνα κατά την Στ' Οικουμενικήν σύνοδο*, σ. 147-154. Για τις εργασίες της Συνόδου βλ. Ι. Καλογήρου, *Η Στ' Οικουμενική σύνοδος* (7 Νοεμβρίου 680-16 Σεπτεμβρίου 681). Η τελική δογματική αποτύπωση της Χριστολογικής αληθείας κατά του μονοθελητισμού και του μονοενεργητισμού, ΕΕΘΣΑΠΘ 26 (1981) 205-254· Δ. Κοντοστεργίου, *Η Στ' Οικουμενική σύνοδος και η θεολογία της*, Θεσσαλονίκη 1992· Στράτος, Ε', σ. 116-131· Φειδάς, Α', σ. 750-760· J. Herrin, *The formation of Christendom*, London 1989, σ. 277-280.

16. Για τα προβλήματα από τους αντιφρονούντες οπαδούς του πατριάρχου Αντιοχείας Μακαρίου και του μοναχού Πολυχρονίου, αλλά και τον λαϊκών εκτός Συνόδου, κατά τις συνεδρίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου (681-682), βλ. Mansi XI, 213B, 605D-612A = ACO 2/II, 1, σ. 22, 672-682· πρβλ. Στράτος, Ε', σ. 125, 127 και παρακάτω σημ. 60. Τώρα Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, *Ο κοινωνικός περίγυρος της Στ' Οικουμενικής Συνόδου*, ΕΕΘΣΑΠΘ [Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας] 7 (2000) υπό εκτύπωση.

στόχευε, κατά τη γνώμη μου, η πρωτοβουλία του Ιουστινιανού Β', να προκαλέσει δηλ. την επαναβεβαίωση του δόγματος της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και την αντίστοιχη κινητοποίηση της κοινής γνώμης.

Για το ήθος της διασχέψεως αυτής, καλύτερα συνόδου, μία απρόσμενη μαρτυρία, που διασώζει ο *Βίος Γρηγορίου επισκόπου Ἀκραγαντίνων* —αναξιοποίητη απ' όσο γνωρίζω—, συνηγορεί στην παραπάνω άποψη. Ο *Βίος* συντάχθηκε από τον Λεόντιο πρεσβύτερο και μοναχό της μονής του αγίου Σάββα στη Ρώμη στα τέλη του 7ου αι.¹⁷ Μαρτυρείται, λοιπόν, ότι ο Γρηγόριος, ευρισκόμενος στη Βασιλεύουσα, καθ' οδόν προς τη Ρώμη και προερχόμενος από τα Ιεροσόλυμα, προσεκλήθη από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μάλλον τον Θεόδωρο Α' (Σεπτέμβριος 677 - Δεκέμβριος 679), να παρατείνει την παραμονή του, διότι *ἀπέστειλεν ὁ εὐσεβέστατος ἡμῶν βασιλεὺς τοῦ παραγενέσθαι τοὺς συνεπισκόπους ἡμῶν, ὅπως ἐκρίζωθῶσιν τὰ ἀναφανέντα ζιζάνια ἐκ μέσου τοῦ σίτου τῆς ὀρθοδόξου καὶ μόνης τοῦ Θεοῦ καθολικῆς ἐκκλησίας*. Στη συνέχεια ο *Βίος* προσθέτει ότι, *διηγήσατο δὲ αὐτῷ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν δυσωδίαν τῆς αἵρέσεως τὴν ἀναφανείσαν ὑπὸ τῶν δυσσεβῶν, τοῖς περὶ τὸν Σέργιον καὶ Κῦρον καὶ Παῦλον*¹⁸. Ο τελευταίος εκδότης του *Βίου* A. Berger υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη Στ' Οικουμενική Σύνοδο¹⁹, αλλά η σαφής αναφορά του χειμένου στον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' (πάνυ *ὑψφράνθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς Ἰουστινιανός*²⁰), καθώς και ο χώρος συγκλήσεως της Συνόδου, ο οποίος δεν ήταν το παλάτι του Τρούλλου, αλλά ο ναός τῆς ἁγίας μεγάλης Εἰρήνης ἔνδον τῆς θεοτηρήτου μεγαλοπόλεως²¹, δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας ότι πρόκειται για σύνοδο διάφορη της Στ' Οικουμενικής. Την παραπάνω πληροφορία επιρρωνύει

17. BHG³ 707. Ο *Βίος* στην PG 98, 549-716 και τώρα σε πρόσφατη κριτική έκδοση από τον A. Berger, *Leontios Presbyteros von Rom. Das Leben des heiligen Gregorios von Agrigent*, Berlin 1995 (στο εξής Berger). Για τις ειδήσεις του *Βίου* βλ. τώρα Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες για τις σχέσεις Ανατολής Δύσης και την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β' από τον *Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ακράγαντος* (BHG³ 707), στο *Πρακτικά 21ου Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2000, υπό εκτύπωση.

18. Berger, σ. 185. Η απουσία του ονόματος του πάπα Ονωρίου μεταξύ αυτών που αφορίσθηκαν από την Στ' Οικουμενική Σύνοδο ως αιρετικοί, δηλ. των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου και Παύλου και του πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύρου —δεν αναφέρει τους άλλους δύο πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Πύρρο και Πέτρο—, δεν είναι τυχαία, αν σκεφθεί κανείς ότι γράφεται σε περιβάλλον λατινικό, στην Ρώμη, και βρίσκεται υπό την άμεση δικαιοδοσία του πάπα. Πάντως την καταδίκη του πάπα Ονωρίου ανεγνώρισε σε επιστολές του ο πάπας Λέων Β' (682-683), ο οποίος επεκύρωσε τα πρακτικά της Στ' Οικουμενικής Συνόδου· βλ. Mansi XI, 724C-736C = ACO 2/II, 1, σ. 866-884 (ιδίως 733A = σ. 878g) και Mansi XII, 193A = ACO 2/II, 2, σ. 899. Γενικά βλ. Στράτος, Ε', σ. 126· Φειδάς, Α', σ. 758-760· C. J. Héféle - H. Leclercq, *Histoire des Conciles*, V, Paris 1909-1910, σ. 178-205· J. Chapman, *The condemnation of Pope Honorius*, London 1907· E. Dumont, *Le VIe concile et le pape Honorius*, *Annales de Philosophie Chrétienne*, IV, 8 (1853) 54-60, 415-438· VI, 2 (1871) 273-292.

19. Berger, σ. 59-60.

20. Berger, σ. 188.

21. Berger, σ. 186.

και η αναφορά του Κωνσταντινουπολιτικού Συναξαρίου, σύμφωνα με την οποία μαρτυρείται ότι συνέβη *ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ῥινοτμήτου*²².

Στη διάσχεψη αυτή, σύμφωνα με τον Βίο, παρεγένοντο οἱ ἐπίσκοποι, ὁ τῶν Ἀλεξανδρέων καὶ Ἀντιοχείας καὶ οἱ τῆς Ἀνατολῆς πάντες. Ὁ τῆς Ῥωμαίων δὲ ἐπίσκοπος ἦν νόσφω βαρεῖα συνεχόμενος· ἀπέστειλεν δὲ τίτλον ἰδιόχειρον αὐτοῦ πρὸς τὸ θέλημα τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ὀρθοδόξων διὰ δύο ἐπισκόπων ἀποσωζόντων αὐτοῦ τὸν τόπον²³. Ἦρξαντο οὖν τῆς ἀναφανείσης δολερᾶς αἰρέσεως τὴν συζήτησιν ποιεῖσθαι. Πολλὰ μὲν οἱ ὀρθόδοξοι πρὸς τοὺς αἵρετικούς ἀπεφήναντο ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ²⁴ καὶ ἀκόμη, πολλοὶ τῶν δοκούντων εἶναι πρῶτον τῶν αἵρετικῶν ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἧς αὐτοὺς ἐπεστόμισεν ὁ Γρηγόριος, διὰ τίτλων ἥτοι λιβέλλων ὑπέστρεφον εἰς τὴν ὀρθόδοξον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πίστιν²⁵. Ἀν πράγματι ὁ συντάκτης του Βίου, Λεόντιος πρεσβύτερος, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὅπως πιστεύουμε, με τὸν ομώνυμο ηγούμενο τῆς ἐλληνικῆς μονῆς τῆς Ἀγίου Σάββα, Κέλλα Νόβων Ῥώμης, που ἔλαβε μέρος στὴ Στ' Οἰκουμενικῇ Σύνοδο (681)²⁶, τότε δεν χωρεῖ καμμιά αμφιβολία ὅτι ἡ Σύνοδος που μνημονεύεται εἶναι ἡ επικυρωτικὴ τῶν πρακτικῶν τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου που προκάλεσε ὁ Ἰουστινιανός Β' (685), δηλ. ὅπως ακριβῶς περιγράφεται στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπα Ῥώμης²⁷. Πρόκειται σαφῶς γιὰ διαφορετικὴς συνόδους, διότι ὁ Λεόντιος ὡς αὐτόπτης μάρτυρας τῶν ἐργασιῶν τῆς Στ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου μποροῦσε νὰ γνωρίζει πολὺ καλὰ σὲ ποια σύνοδο ἔλαβε μέρος, καὶ ἀκόμη περισσότερο, ποιοὶ συμμετείχαν ὡς εκπρόσωποι τοῦ Ῥώμης²⁸, κα-

22. H. Delehaye (εχδ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad AASS Novembris*, Bruxellis 1902, στ. 251-14-253.¹⁰

23. Προφανῶς δεν ἀναφέρεται στους μονίμους αποκρισιαρίους τοῦ πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη· περισσότερα βλ. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες, ὅ.π.

24. Berger, σ. 186.

25. Berger, σ. 187.

26. Ὁ ηγούμενος Λεόντιος τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Σάββα ἢ Κέλλα Νόβων μαζί με τοὺς λοιποὺς τρεῖς ηγούμενους τῶν Βυζαντινῶν μονῶν τῆς Ἰταλίας (Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης Κόνων καὶ Στέφανος μονῆς Δόμου Ἀρσινίτης Θεοφάνης Βαῖας Σικελίας) ἔλαβαν μέρος στὴν Στ' Οἰκουμενικῇ Σύνοδο· βλ. Mansi XI, 200B, 629B = ACO 2/II, 1, σ. 6, 764. καὶ παρακάτω σημ. 28. Εκπρόσωποι τῶν παραπάνω μονῶν συμμετείχαν ἤδη στὴν σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (649)· βλ. Mansi X, 904BC = ACO 2/I, σ. 50. Γιὰ τὶς ἐλληνικὲς μονὲς στὴν Ῥώμη βλ. F. Antonelli, *I primi monasteri di monaci orientali in Roma*, *Realexikon für Antike und Christentum* 5 (1928) 105-121· G. Ferrari, *Early Roman monasteries*, Città del Vaticano 1957, σ. 276-280, 281-290· J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne*, (milieu du VIe s.-fin du IXe s.), I Texte, II Bibliographie, Notes, Bruxelles 1983 (επανάχδ. 1993), σ. 12-17, 23-25, 37-38.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

28. Ὡς λεγáτοι τοῦ πάπα ἀπεστάλησαν οἱ πρεσβύτεροι Θεόδωρος καὶ Γεώργιος, ὁ διάκονος Ἰωάννης καὶ ὁ υποδιάκονος Κωνσταντῖνος (ὁ μετέπειτα πάπας). Ἀντιπρόσωποι τῆς συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης ὀρίσθησαν οἱ ἐπίσκοποι Ἰωάννης τοῦ Πόρτο, Ἰωάννης τοῦ Ρηγίου καὶ Ἀβουτάτιος Πατέρνου (Mansi, XI, 209C = ACO 2/II, 1, σ. 16₁₃₋₁₇). Ἀκόμη συμμετείχαν οἱ ηγούμενοι τῶν τεσσάρων Βυζαντινῶν μονῶν τῆς Ἰταλίας: Γεώργιος ἡγούμενος Ρενάτης Κόνων καὶ Στέφανος μονῆς Δόμου Ἀρσινίτης, Θεοφάνης Βαῖας Σικελίας, Λεόντιος ἡγούμενος Κέλλα Νόβων Ῥώμης βλ. παραπάνω

θώς επίσης και αν ο Γρηγόριος, τότε πρεσβύτερος, ήταν σύνεδρος στην ίδια σύνοδο.

Οι λεπτομέρειες των εργασιών, οι οποίες καταγράφονται στο *Βίο Γρηγορίου επισκόπου Ἀκραγαντίνων*, ξεφεύγουν από το πλαίσιο μιας «διαδικαστικής» συνόδου, όπως θα ανέμενε κανείς, και προσδίδουν άλλες διαστάσεις στην πρωτοβουλία του Ιουστινιανού Β'. Από την ερμηνεία των πηγών συνάγεται ότι η επανεπικύρωση των πρακτικών ήταν απλώς η αφορμή, προκειμένου να διατρανωθεί η ορθοδοξία του νέου αυτοκράτορα και να εμπεδωθεί το δόγμα της Στ' Οικουμενικής Συνόδου με συζητήσεις και δημόσιες συνεδρίες, ώστε να εξουδετερωθούν οι πολυάριθμοι μονοθελητικοί θύλακες. Διάσπαρτες πληροφορίες από τον παραπάνω *Βίο* καθιστούν πρόδηλο ότι εξακολουθούσε να υφίσταται σοβαρός αριθμός μονοθελητών, με δυνατότητες μάλιστα τοπικής κυριαρχίας σε πολλές περιπτώσεις: λέγεται χαρακτηριστικά ότι αποτελούσε πεποίθηση όλων πως θα χρειαζόταν πολύς χρόνος για να αποσαφηνιστεί τελείως η κατάσταση: πολὺν γὰρ ἐβούλοντο χρόνον διατρίφαι ἐπὶ τῇ ἐκρίζῳσει τῆς παραμόνου τῶν αἵρετικῶν κακοβουλίας²⁹. Ο φόβος αυτός, όπως αποδεικνύουν τα γεγονότα, δεν ήταν αβάσιμος, διότι αν συνεκτιμήσουμε τις περιπέτειες που είχε ο Γρηγόριος ως επίσκοπος Ακράγαντος από τον μονοθελήτη πρεσβύτερο Λεύκιο, ο οποίος, αν και είχε καταδικασθεί από μια τοπική σύνοδο της Λαοδικείας, διέφυγε στη Σικελία και εκεί συνεργαζόμενος με άλλους ομόφρονές του καθώς και με τη σύμπραξη δύο εξορίστων μονοθελητών επισκόπων, των *Σελευκείας καὶ τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου* —δεν αναφέρονται τα ονόματά τους— συνήργησαν στον εξοβελισμό του Γρηγορίου και ἱδρυσαν δικό τους ναό και θυσιαστήριο στον Ακράγαντα³⁰, κατανοούμε τη ρευστότητα της καταστάσεως. Εδώ, όμως, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η καταδίκη των δύο τελευταίων μονοθελητών επισκόπων σαφώς μαρτυρείται ότι συνέβη από την παραπάνω σύνοδο, που συγκάλεσε ο Ιουστινιανός για την επικύρωση των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής Συνόδου: ἐξορισθέντες δὲ τῶν δύο ἐπισκόπων τῆς Σελευκείας καὶ τοῦ Πόντου τοῦ μεγάλου ὑπὸ τῆς ἀγίας συνόδου τῆς κρατηθείσης ὑπὸ τοῦ σοῦ κράτους³¹, θα πει σε μια αποστροφή του λόγου του ο Γρηγόριος, απευθυνόμενος στον Ιουστινιανό, όταν αργότερα ως επίσκοπος Ακραγαντίνων βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη εναγόμενος με συκοφαντικές κατηγορίες³². Η μαρτυρία αυτή είναι πολύτιμη, διότι διευρύνει το

σημ. 26· πρβλ. Στράτος, Ε', σ. 122. Την αποστολή συνόδευε και ο πρεσβύτερος Θεόδωρος ως εκπρόσωπος του αρχιεπισκόπου Ραβέννας, ο οποίος συμμετείχε αυτοτελώς· βλ. Mansi, XI, 209D = ACO 2/II, 1, σ. 1618-19· LP, I, 355 και σημ. 1 = Davis, σ. 74· Agnelli, *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, MGH, Script. Langobardicorum, Berlin 1878, §124· πρβλ. Στράτος, Ε', σ. 117, 124.

29. Berger, σ. 187.

30. Berger, σ. 254-255.

31. Berger, σ. 262.

32. Βλ. Berger, σ. 231-262. Γι' αυτή την ασυνήθη πρακτική βλ. Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες, ό.π.

έργο της συνόδου και, ακόμη περισσότερο, αναδεικνύει τον αληθή χαρακτήρα της πρωτοβουλίας του Ιουστινιανού Β'.

Φυσικά η παραπάνω μέθοδος που υιοθετήθηκε δεν είχε προηγούμενο και διαθέτει πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας, όπως για παράδειγμα τη συμμετοχή σοβαρού αριθμού λαϊκών, η οποία, όμως, μπορεί να δικαιολογηθεί, διότι δεν δογματίζαν, αλλά παρίσταντο ως μάρτυρες ενός συμβάντος, το οποίο, λόγω της φύσεως και της θέσεως των αξιωμάτων τους, γνώριζαν καλώς· εξάλλου, ως εκπρόσωποι του πληρώματος της Εκκλησίας είχαν κάθε υποχρέωση να περιφρουρήσουν την Ορθοδοξία³³. Για τον λόγο αυτό η όλη διαδικασία είχε περισσότερο τον χαρακτήρα μιας συγκλητικής συνελεύσεως³⁴ παρά μιας τυπικής συνόδου, κατά τα ειωθότα, όπως καταδεικνύεται, άλλωστε, και από τη μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου, όταν αναφέρει ότι από τη διαλεκτική του Γρηγορίου πάνυ ηύφράνθη ἐν αὐτῷ καὶ ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς καὶ πᾶσα ἡ τοῦ παλατίου σύγκλητος³⁵.

Στην παραπάνω επικυρωτική σύνοδο, νομίζω ότι αναφέρεται και ο πατριάρχης Ταράσιος όταν, κατά την τέταρτη συνεδρίαση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, διασαφηνίζοντας την απορία μερικών κατά πόσον οι κανόνες της Πενθέκτης είναι έργο της Στ' Οικουμενικής, απαντά ότι ἡ ἀγία μεγάλη καὶ ἔκτη σύνοδος ἐπὶ Κωνσταντίνου συνεκροτήθη κατὰ τῶν μίαν λεγόντων ἐνέργειαν καὶ θέλησιν ἐπὶ Χριστοῦ οἵτινες τοὺς αἵρετικούς ἀνεθεμάτισαν καὶ τὴν ὀρθόδοξον διατρανώσαντες πίστιν, οἵκαδε ἀνεχώρησαν κατὰ τὸ τεσσαρεσκαίδέκατον ἔτος Κωνσταντίνου· μετὰ γοῦν τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη οἱ αὐτοὶ πατέρες συναθροισθέντες ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, τοὺς προδεδηλωμένους κανόνας ἐκτεθήκασι³⁶. Η σύγκληση είναι προφανής, καθότι μεταξύ της επικυρωτικής συνόδου (686) και της Πενθέκτης (691/692) μεσολάβησαν μόνον τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη³⁷.

Μετά την πανηγυρική επαναβεβαίωση των αποφάσεων της Στ' Οικουμενικής

33. Η παρουσία των αυτοκρατορικών αξιωματούχων νομιμοποιείται από την ίδια την παρουσία του αυτοκράτορα στην σύνοδο· πρβλ. τις υψηλές παρουσίες τέτοιων προσώπων στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο, Mansi XI, 208D-209C = ACO 2/II, 1, σ. 14. Πολλές φορές υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι προεδρεύουν στις συνόδους εις τόπον του αυτοκράτορος. Το θέμα της θέσεως του αυτοκράτορος στη σύνοδο σχετίζεται άμεσα με το λεγόμενο πρόβλημα του «καισαροπαπισμού» στο Βυζάντιο· βλ. πρόχειρα G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996, ιδιαίτερα σ. 139-168.

34. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 2 (1949) 1-152· πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 49-51· Ε. Χρήστου, Σύγκλητος-Συγκλητικοί κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Οι μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων και σφραγίδες, *Βυζαντινά* 14 (1994) 79-85.

35. Berger, σ. 188. Σχετικά με τον τρόπο που διεξήχθησαν οι εργασίες της Πενθέκτης και τη μη τήρηση πρακτικών βλ. παρακάτω σημ. 49, 50.

36. Mansi XIII, 41.

37. Πρβλ. Γ. Γκαβαρδίνας, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Κατερίνη 1998, σ. 33-34.

Συνόδου θα πίστευε κανείς πως οι όποιες εκκρεμότητες υπήρχαν σχετικά με την εμπέδωση των χριστολογικών θεμάτων, θα εύρισκαν πλήρη και ικανοποιητική αντιμετώπιση· έτσι, λοιπόν, η σύγκληση μίας νέας γενικής συνόδου δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί· παρά ταύτα ο Ιουστινιανός προχώρησε στην πρόσκληση νέας Συνόδου (691/692)³⁸.

Η νέα Σύνοδος ονομάστηκε Πενθέκτη, διότι θεωρήθηκε συμπληρωματική του έργου της Ε΄ και της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου, αφού καμμία εκ των δύο δεν διετύπωσε κανόνες, όπως είχε συμβεί στις προηγούμενες Οικουμενικές, ή άλλως έν Τρούλλω από την ομώνυμη αίθουσα του παλατιού, όπου έλαβαν χώρα οι εργασίες³⁹. Στην Σύνοδο αυτή συμμετείχαν 220 επίσκοποι, εκ των οποίων

38. Σοβαρό πρόβλημα συνιστά ο χρόνος συγκλήσεως της Συνόδου, διότι ο Γ΄ κανόνας αναφέρει την 15 του διελθόντος Ιανουαρίου μηνός της παρελθούσης τετάρτης ινδικτιώνος έτους 6109, Mansi XI, 941C. Αλλά το 6109 είναι λανθασμένο και πρέπει να διορθωθεί, ώστε να συμπίσει στο έτος 692. Η τετάρτη ινδικτιών άρχιζε την 1.9.691 και τελείωνε την 31.8.692, συνεπώς η ημερομηνία που μνημονεύεται είναι η 15η Ιανουαρίου 692, αλλά, εφόσον ο κανόνας αναφέρει της παρελθούσης Ινδικτιώνος, πρέπει προφανώς να συντάχθηκε την επομένη, δηλ. στο διάστημα 1.9.692-31.8.693. Δεν διαθέτουμε, δυστυχώς, πληροφορίες από άλλες πηγές, ώστε να διασταυρώσουμε τη χρονολογία, με συνέπεια να δεχθούμε κατ' ανάγκην ότι πιθανόν η Πενθέκτη άρχισε στα τέλη του 691 και τελείωσε πριν την 1η Σεπτεμβρίου 692, οπότε και άρχιζε η 5η ινδικτιών. Κατά τον Βίο Γρηγορίου Άκραγαγνίνων (βλ. παραπάνω), χωρίς να δηλώνεται το έτος, ορίζεται ότι η συνεδρίαση ή οι συνεδριάσεις έλαβαν χώρα καταλαβούσας δέ της άγίας Τεσσαρακοστής... ό εύσεβέστατος βασιλεύς έξέθετο τούς νέους και ιερούς κανόνες, Berger, σ. 259. Για το πρόβλημα βλ. Στράτος, Στ΄, σ. 56-57· C. J. Héféle - H. Leclercq, *Histoire des conciles*, 3,1, Paris 1901, σ. 561· V. Peri, Introduzione, στο *The Council in Trullo Revisited*, εκδ. G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma 1995, σ. 18-20· Γκαβαρδίνας, *Η Πενθέκτη*, ό.π., σ. 31-36· Τσορμπατζόγλου, Ελάχιστα γνωστές πληροφορίες, ό.π., σημ. 66.

39. Ο όρος Πενθέκτη χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Βαλααμώνα τον 12ο αι., με την εξήγηση ότι διά γάρ τουτο και ουδέ έκτη κυρίως κατονομάζεται, αλλά πενθέκτη· άνεπλήρωσε γάρ το ύστερημα τής τε πέμπτης, και τής έκτης συνόδου (Ράλλη - Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. II, σ. 300). Στη συνέχεια από τον Ιωάννη Ζωναρά (Ράλλη - Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. II, σ. 294) και τον Ματθαίο Βλάσταρη (Ράλλη - Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. VI, σ. 23). Μέχρι την εποχή εκείνη συνήθως αναφέρεται είτε ή έν Τρούλλω Σύνοδος (Mansi XI, 933), είτε ως Κανόνες τής έκτης συνόδου, από την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο (Mansi XIII, 40-41), ή διαζευτικά ως ή έκτη, ή μέν έν τῷ καὶ τής Άγίας Σοφίας, ή δέ έν τῷ ιερῷ παλατίῳ, ένθα επιλέγεται ό Τρούλλος, υπέρ ήμεις Άάτον καλοῦμεν (Βίος Στεφάνου του Νέου, PG 100, 1144C και τώρα στην έκδοση της M.-F. Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, édition et traduction*, Variorum Reprints, University of Birmingham 1996, σ. 145-192, σχόλια σ. 243). Ομοίως και από τον Αριστινό (Ράλλη - Ποτλή, *Σύνταγμα*, τ. II, σ. 308). Για την εξέλιξη της ονομασίας βλ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 36-41 και γενικώτερα Δ. Κοντοστεργίου, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως 691-692*, ΕΕΘΣΑΠΘ 28 (1985) 487-525· η ίδια, *Αι Οικουμενικάί Σύνοδοι*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 185 κ.ε· Head, *Justinian II*, σ. 65-71· Hefele - Leclercq, *Histoire des conciles*, σ. 560-581· Y. M.-J. Congar, *L'ecclésiologie du haut Moyen Age*, Paris 1968, σ. 374-382· Herrin, *The formation*, σ. 284-289· H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopoler Konzil von 692*, Berlin-N. York 1990 (με ενδιαφέροντα προβληματισμό και βιβλιογραφικό έλεγχο)· G. Dagron, *Le concile in Trullo*, στο *Histoire du Christianisme*, εκδ. J.-M. Mayeur, Ch. & L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, Paris 1993, σ. 60-69, και ο συλλογικός τόμος, *The Council in Trullo Revisited*, ό.π. Η πρόσφατη διατριβή του Γκαβαρδίνια, *Η Πενθέκτη*, ό.π., κινείται στις ήδη γνωστές κατευθύνσεις, δίχως να προτείνει νέες λύσεις· παρά ταύτα ανακεφαλαιώνει τα επί μέρους προβλήματα και τις θέσεις την έρευ-

43 είχαν λάβει μέρος και στην Στ' Οικουμενική σύνοδο⁴⁰.

Η αναγκαιότητα της Πενθέκτης δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί αν αναζητήσουμε την αιτία μόνον στον θεολογικό ορίζοντα της εποχής και αγνοήσουμε την δραστήρια προσωπικότητα και το έντονο ενδιαφέρον του Ιουστινιανού Β', όπως αυτό κατεδείχθη και στην προηγούμενη περίπτωση της επικυρωτικής συνόδου του 685. Κατά την μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου επισκόπου Ἀκραγαντίνων, σύγχρονη των γεγονότων⁴¹, η πρωτοβουλία προήλθε αποκλειστικά από τον αυτοκράτορα· αναφέρεται, μάλιστα, ότι ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς [Ἰουστινιανὸς] προελθεῖν ἐν τῷ παλατίῳ τὸν τε ἀρχιεπίσκοπον καὶ τὸν Γρηγόριον, καὶ λέγει αὐτοῖς· Ἀκούσατε, πατέρες ἄγιοι, βουλόμεθα, ἐὰν ὁ Κύριος κελεύῃ, τῇ συνεργίᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος κανόνας νέους ἐκθέσθαι τῇ ἁγίᾳ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ, ἵνα καὶ τὰς μετέπειτα γενεὰς ἔσται καὶ τοῦτο εἰς δικαίωμα τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. ἀποκριθέντες δὲ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἅμα τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ εἶπον τῷ βασιλεῖ... τὸ ἀρεστὸν ἐν ὀφθαλμοῖς σου διὰ τοῦ Θεοῦ ποιεῖ⁴². Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει την ανάλογη εκ του Προσφωνητικοῦ λόγου των πατέρων της Πενθέκτης προς τον αυτοκράτορα μετά τη λήξη των εργασιών, όπου ομολογείται ότι, τὴν ἁγίαν ταύτην καὶ θεόλεκτον οἰκουμενικὴν ἀθροισθῆναι σύνοδον ὥρισας... ἐπὶ τούτῳ τοῖνυν κατὰ κέλευσιν τῆς σῆς εὐσεβείας συνελθόντες κατὰ τὴν θεοφύλακτον καὶ βασιλίδαν πόλιν⁴³.

νας μέχρι σήμερα.

40. Σχετικά με τον αριθμό των πατέρων που έλαβαν μέρος στη Σύνοδο, από νωρίς επισημάνθηκε η συμφωνία των διαφόρων πηγών· βλ. Στράτος, Στ', σ. 57. Μετά όμως από την έρευνα του H. Ohme, Die Bischoffliste des Concilium Quinisextum, (692), *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 56 (1990) 321 κ.ε., καταδεικνύεται ότι ο αριθμός των επισκόπων που υπέγραψαν τελικά ήταν 220, χωρίς να υπολογίζονται οι έξι «τόποι» δίχως τις υπογραφές, δηλ. των επισκόπων που για διαφόρους λόγους δεν υπέγραψαν την τελική πράξη, αν και παρίσταντο σε κάποια συνεδρίαση, καθώς επίσης και ο «τόπος» του Ρώμης, ο οποίος δεν παρευρέθη ποτέ αυτοπροσώπως σε Οικουμενική Σύνοδο· βλ. Ohme, ό.π., σ. 145-170. Μεταξύ των άλλων απαντάται και η υπογραφή: Βασίλειος τῆς Γαρτυναίων μητροπόλεως τῆς φιλοχρίστου Κρήτης νήσου καὶ τὸν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς συνόδου τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ρώμης ὥρισας ὑπέγραψα, Mansi XI, 989B. Ο εν λόγω Βασίλειος είχε λάβει μέρος στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο (Mansi XI, 669C = ACO 2/II, 2, σ. 822₃₂₋₃₃) και ήταν ο ίδιος που εκτέλεσε την αφάρηση του ωμοφορίου από τον μονοελητή πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο στο τέλος της 8ης συνεδρίας· βλ. LP, I, 354 = Davis, σ. 77· πρβλ. Στράτος, Ε', σ. 125. Η μνεία του Βασιλείου στην Πενθέκτη έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υπογράφει αφενός μεν ως παπικός λεγάτος, αφού ήταν αρχιεπίσκοπος Κρήτης, αφετέρου δε εκπροσωπεί και τη σύνοδο της Ρώμης, η οποία στην Στ' Οικουμενική συμμετείχε ανεξαρτήτως· βλ. παραπάνω σημ. 28. Ακόμη, θεωρείται βέβαιο ότι υπέγραψαν τα πρακτικά και οι μόνιμοι παπικοί αποκρισάριοι, καθότι παρακάτω, στον 102 κανόνα, συναντούμε να υπογράφουν οι πατριάρχες Ιεροσολύμων Αναστάσιος, Αλεξανδρείας Πέτρος και Αντιοχείας Γεώργιος, γεγονός που προκαλεί τις εύλογες εικασίες ότι αναλόγως θα έπραξαν και οι αποκρισάριοι του Ρώμης· βλ. Στράτος, Στ', σ. 57· Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the early Middle Ages, 476-752*, London 1979, σ. 210. Την αντίθετη άποψη διατυπώνει ο Φειδάς, Α', σ. 76· Ohme, *Das Concilium Quinisextum*, σ. 145-146.

41. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

42. Berger, σ. 259.

43. Mansi XI, 933D. Ας υπογραμμισθεί η αυτοσυνειδησία των μελών της Συνόδου ότι συνι-

Η πρωτοβουλία του Ιουστινιανού να συγκαλέσει την Πενθέκτη δίχως εμφανή αιτία και, πολύ περισσότερο, χωρίς την εισήγηση των εκκλησιαστικών αρχών, ήταν πολύ δύσκολο να κατανοηθεί, ακόμη και στην εποχή του. Ήδη οι πατέρες της Συνόδου στον Προσφωνητικό λόγο αφήνουν να εννοηθεί ότι, αν και η πρωτοβουλία ανήκε στον αυτοκράτορα, οι επίσκοποι κατείχαν ουσιαστική θέση στην όλη κατάσταση, λέγοντας ότι *κανόνας ιερούς ανεγράψαμεν*, δηλ. από κοινού ο αυτοκράτορας με τους επισκόπους⁴⁴. εντύπωση, όμως, που ανατρέπεται από τη μαρτυρία του Βίου Γρηγορίου Ἀκραγαντίνων, όπου ρητώς αναφέρεται ότι ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας⁴⁵. Παρά τὰ ὑπάρχοντα, η ἐκτίμηση αὐτὴ θὰ ἐνισχυθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι *σύμφηρος καὶ συνεργὸς γεγονὼς ὁ τηνικαῦτα βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς καὶ αὐτὸς περὶ τὴν εὐκλεῆ καὶ ἀμώμητον ἡμῶν θρησκείαν εὐσεβῶν, διὰ τῆς ἰδίας ὑπογραφῆς δείκνυται*⁴⁶, γιὰ νὰ υποβαθμιστεῖ, τέλος, ἡ δράση τοῦ Ιουστινιανού καὶ νὰ περιπέσει σὲ δεύτερη μοῖρα, ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη *Χρονικὴ Σύνοψι* (13ος αἰ.), κατὰ τὴν ὁποία βασικὸς εἰσηγητὴς τῆς συγκλήσεως τῆς Συνόδου ἦταν ὁ πατριάρχης Παῦλος⁴⁷.

Πρακτικὰ τῆς Πενθέκτης Συνόδου δὲν ἔχουν παραδοθεῖ, ὥστε νὰ καταφανοῦν οἱ διεργασίες ποὺ οδήγησαν σ' αὐτὴν, παρὰ μόνον ἡ προσφώνηση τῶν πατέρων πρὸς τὸν αυτοκράτορα, οἱ 102 κανόνες καθὼς καὶ οἱ υπογραφές τῶν συμμετασχόντων μελῶν⁴⁸. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ προκάλεσε διχογνωμία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, ὥστε νὰ διατυπώνεται ἀπὸ πολλοὺς ἡ εὐλογία ἀποφῆ ὅτι τὰ πρακτικὰ ἀπωλέσθησαν⁴⁹, ἢ ἀπὸ ἄλλους ὅτι δὲν διασώθηκαν πρακτικὰ γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι δὲν τηρήθηκαν λόγῳ τῆς φύσεως τῆς συνόδου⁵⁰. Φυσικά, σαφεῖς μαρ-

στούσαν οἰκουμενικὴν σύνοδον· πρβλ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 79-83.

44. Mansi, ὁ.π.

45. Berger, σ. 259.

46. Μικρὸς Ἀπολογητικὸς, PG 100, 845D.

47. Κ. Σάθας (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Παρίσιοι 1894, ἀνατύπ. Αθήνα 1972, σ. 115. Τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ διατυπώνει καὶ ὁ Σ. Τρωιάνος, Ἡ μὴ ἀναδρομικότητα ποινικῶν διατάξεων στους κανόνες τῆς Πενθέκτης Συνόδου, *Βυζαντιακά* 14 (1994) 93. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 51.

48. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις βλ. Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 57 σημ. 127. Πρόχειρα στους Mansi XI, 936-1005 καὶ Ράλλη - Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, τ. II, σ. 295-554. Πρόσφατη κριτικὴ ἐκδόση, με λατινικὴ καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν 102 κανόνων, στὸν τόμο *The Council in Trullo Revisited*, ὁ.π., σ. 41-185 καὶ ἡ γαλλικὴ ἀπὸ τὸν P.-P. Joannou, *Discipline générale antique*, I,1, Roma 1962, σ. 101-241.

49. Βλ. τὸν προβληματισμὸ καὶ τὴν ἀνασκόπηση τῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὸν Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 41-49, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν ἀποφῆ αὐτὴ καὶ διατυπώνει τὴν, ὄντως περιεργή, εἰκασία ὅτι πιθανῶς κατεστράφησαν κατὰ τὴ δεύτερη εἰκονομαχία (815-843). Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ὅμως, δὲν ἐξηγεῖται πῶς καὶ γιὰτὶ διασώθηκαν ἐπιλεκτικὰ μόνον οἱ 102 κανόνες, ἡ προσφώνηση τῶν πατέρων πρὸς τὸν αυτοκράτορα καθὼς καὶ οἱ υπογραφές τῶν συμμετασχόντων μελῶν, οὔτε καὶ γιὰτὶ ἐπιφυλάχθηκε τέτοια μεταχείριση μόνον στα πρακτικὰ τῆς Πενθέκτης.

50. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ E. Chrysos, *Konzilsakten und Konzilsprotokolle vom 4. bis 7. Jahrhundert*, *Annuaire Historiae Conciliorum* 15 (1983) 30-40 καὶ δέχεται ὁ Ohme, *Das Concilium Quinisextum*, σ. 26-27.

τυρίες δεν διασώζονται, με συνέπεια η αντιπαράθεση να κινείται στη σφαίρα των ηθικών επιχειρημάτων. Μία μαρτυρία, όμως, στον Βίο Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων δίνει απροσδόκητα απάντηση στο ερώτημα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη μαρτυρία αυτή, καταλαβούσης δὲ τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς ὥρισαν ἑαυτοὺς ἐν τινι τόπῳ ἡσυχῶ, κάκεισε ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας⁵¹. Η μαρτυρία είναι σαφής και δεν αφήνει περιθώρια εικασιών, δηλ. δεν τηρήθηκαν πρακτικά, αφού δεν προηγήθηκαν συζητήσεις και απλώς ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς ἐξέθετο τοὺς νέους καὶ ἱερούς κανόνας.

Στην Πενθέκτη Σύνοδο δεν διατρανώθηκε μόνον η εμμονή στα θεσπισθέντα από τις προηγούμενες Οικουμενικές Συνόδους, αλλά δημιουργικά συμπληρώθηκε το έργο τους με την έκδοση πλήρους σειράς κανόνων⁵². Με τους κανόνες αυτούς, όπως φαίνεται, κατεβλήθη προσπάθεια εναρμονισμού των διαφόρων κοινωνικών ηθών και λειτουργικών εθίμων σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας⁵³, αλλά η επιδίωξη αυτή, θεμιτή καθόλα, αναπόφευκτο ήταν να έρθει σε σύγκρουση με μακροχρόνιες τοπικές παραδόσεις και πρακτικές. Για τον λόγο αυτό, αν προστεθεί μάλιστα και ο υφέρπων πολιτικός ανταγωνισμός, καθώς επίσης και η απουσία των άμεσα τιγομένων, Ρώμης⁵⁴ και Αρμενίων⁵⁵, όλα αυτά είχαν σαν

51. Berger, σ. 259. Αυτός, πιστεύω, είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο ελάχιστη πρωτοτυπία μπορεί να αναγνωρισθεί στους Κανόνες της Πενθέκτης. Έχει παρατηρηθεί μάλιστα ότι οι περισσότεροι κανόνες δεν αποτελούν νέες διατάξεις, παρά ερμηνεύουν, τροποποιούν, συμπληρώνουν ή καταργούν παλαιότερες, δηλ. κωδικοποιούν το κανονικό δίκαιο της Εκκλησίας. Έτσι εξηγείται και ο κεντρικός ρόλος ενός προσώπου, είτε του αυτοκράτορος, είτε του πατριάρχου· βλ. Τρωιάνος, Η μη αναδρομικότητα..., *Βυζαντινά* 14 (1994) 83-93· J. Williams, Use of Sources in the Canons of the Council in Trullo, *Byzantion* 66 (1996) 470-488.

52. Βλ. V. Laurent, L'œuvre canonique du concile in Trullo (691/692) source primaire du droit de l'Église orientale, *REB* 23 (1965) 7-41. Είναι άξιο προσοχής ότι ο Ιουστινιανός δεν παρουσιάστηκε ο ίδιος ως νομοθέτης της Εκκλησίας, αλλά ανέθεσε το έργο αυτό σε μία Σύνοδο οικουμενικών διαστάσεων, κατά παρέκκλιση της πρακτικής που είχε εγκαθιδρύσει ο ομώνυμος προκάτοχός του με τη Νεαρά του 545· βλ. Σπ. Τρωιάνος, Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας..., *Βυζαντινά* 13,2 (1985) 1191-1200.

53. Απόψεις συγχρόνως ερευνητών θέλουν τον Ιουστινιανό να εμφορείται από εξουσιαστικές τάσεις κατά του κλήρου, προκειμένου να εξουδετερώσει την αυξανόμενη επιρροή των εκκλησιαστικών ηγετών στο κοινωνικό σώμα· βλ. τις επικρατούσες απόψεις από την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, Αθήνα 1996, σ. 75, 88-92.

54. Η Ρώμη δεν αποδέχθηκε όλους τους κανόνες, διότι αρκετοί ήταν αντίθετοι με τα κρατούντα, όπως ο 2ος, με τον οποίο ανηγνώριζε τους 85 Αποστολικούς Κανόνες, ενώ η δυτική παράδοση δεχόταν τους πρώτους 50, καθώς και ο 36ος, με τον οποίο επαναλαμβάνονταν ο 3ος της Β' Οικουμενικής Συνόδου (351) και ο 28ος της Δ' (451), με τον οποίο καθοριζόταν ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἰσῶν ἀπολαίνει πρεσβείαν με τον Ρώμης. Οι αντιδράσεις της Ρωμαιοίχης Εκκλησίας στους κανόνες της Πενθέκτης εκτίθενται στο *LP*, I, σ. 372-374 = Davis, σ. 84-85· πρβλ. H. S. Alivizatos, Les canons 13, 30 et 55 du Trullanum, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 5 (1939) 581-585· Herrin, *The formation*, σ. 286-287· Στράτος, Στ', σ. 61-64· Γκαβαρδinas, *Πενθέκτη*, σ. 103-113. Για τη γενικότερη πολιτική του Ιουστινιανού έναντι της Ρώμης βλ. Fr. Görres, Justinian II und das römische Papsttum, *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 439-440· Head, *Justinian II*, σ. 72 κ.ε.· H. Ohme, Das Concilium Quinisextum. Neue Einsichten zu einem umstrittenen Konzil, *Ori-*

συνέπεια να αργήσει κατά πολύ η αναγνώρισή της⁵⁶. Πέρα όμως από τις όποιες «διαδικαστικές» αντιδράσεις στη Δύση, το έργο της Συνόδου ήταν πολύπλευρο, διότι, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι δεν ασχολήθηκε με θεολογικά θέματα, αφού δεν εξέδωσε δικό της όρο, με τον πρώτο κανόνα ουσιαστικά λάμβανε θέση στα μείζονα χριστολογικά προβλήματα, ανακεφαλαιώνοντας την πίστη των έξι προγενεστέρων Οικουμενικών Συνόδων⁵⁷.

Αν μπορώ να ερμηνεύσω σωστά τις τάσεις και τις διαθέσεις της εποχής, όταν ο Ιουστινιανός Β' ανέλαβε τον θρόνο ήταν μόλις δεκαεξαετής⁵⁸, κάτι που υποδηλώνει ότι σύμφωνα με τα πολιτειακά έθιμα της βυζαντινής αυλής —δεν παρέχουν λεπτομέρειες οι πηγές— ο νεαρός αυτοκράτορας ήταν πλέον ενήλικας και δεν χρειαζόταν την κηδεμονία από επιτροπή αντιβασιλείας⁵⁹. Ασχέτως όμως

entalia Christiana Periodica 58 (1992) 370-371 σημ. 23· ο ίδιος, Die sogenannten «antirömischen Kanones» des Concilium Quinisextum (692) – Vereinheitlichung als Gefahr für die Einheit der Kirche, στο *The Council in Trullo Revisited*, σ. 307-321. Βλ. και παρακάτω σημ. 87-90.

55. Δεν διευκρινίζεται αν οι κανόνες απευθύνονταν σε όλους τους Αρμενίους αδιακρίτως, δηλ. αν τα έθιμα που αναφέρονται ήταν σε χρήση γενικώς εντός και εκτός της αυτοκρατορίας, ή λαμβάνεται μέριμνα μόνον για τις βυζαντινές αρμενικές επαρχίες. Για την απήχηση των Κανόνων της Πενθέκτης στην Αρμενική εκκλησία βλ. M. van Esbroeck, Armenie und die Penthekte, *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992) 78-94· ο ίδιος, Le discours du Catholico Sahak III en 691 et quelques documents arméniens annexes au Quinisexte, στο *The Council in Trullo Revisited*, σ. 325-365 και στις σ. 367-451 η γαλλική μετάφραση του χειμένου του Σαχάκ, το οποίο διασώζεται ως 90ή επιστολή στην αρμενική Βίβλο των Επιστολών, καθώς επίσης και δύο χειμένων, τα οποία αναφέρονται στα έθιμα των Αρμενίων και σχετίζονται με τους κανόνες της Πενθέκτης: του Ιωάννου Μαντακουνί (5ος αι.) και του Ιωάννου Οδζετσιό (8ος αι.). Αλλ' όμως η επιστολή που αποδίδεται στον καθολικό (πατριάρχη) Σαχάκ Γ' (677-703) δεν θεωρείται γνήσιο έργο και πρέπει να αποδοθεί σε μεταγενέστερη εποχή, διότι η χριστολογία της πραγματείας αυτής είναι ξένη προς τη διδασκαλία της Αρμενικής Εκκλησίας του 7ου-8ου αι. Βλ. Γ. Πετροσιάν, *Η θέση της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι των εικόνων*, Αθήνα 1987, σ. 71-72, 240. Παρ' όλα αυτά η αξία του παραπάνω χειμένου παραμένει αναμφισβήτητη, διότι καταγράφονται σ' αυτό οι αντιρρήσεις της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι των κανόνων της Πενθέκτης.

56. Βλ. Β. Φειδάς, Η Οικουμενικότητα της Πενθέκτης *ἐν Τρούλλῳ* Συνόδου, *Επίσκεψις* 486 (1992) 10-24· J. J. Myers, *The Trullan controversy. Implications for the Status of the Orthodox Churches in Roman Catholic Canon Law*, Washington D.C. 1977· N. Dura, The Ecumenicity of the Council of Trullo: Witnesses of the Canonical Tradition in East and West, στο *The Council in Trullo Revisited*, σ. 230-262. Πρβλ. στον ίδιο τόμο S. Troianos, The Canons of the Trullan Council in the Novels of Leo VI, σ. 189-198.

57. Mansi XI, 936B. Για μία ανασκόπηση του έργου της Συνόδου βλ. μητρ. Σουηδίας Π. Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους Κανόνες της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοχόλμη 1990, σ. 276-301· Σπ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992· Γκαβαρδίνας, *Πενθέκτη*, σ. 125-138.

58. Βλ. και παραπάνω σημ. 1.

59. Για τον λόγο αυτόν ο Ζωναράς, III, 228.10-13 θα παρατηρήσει ότι ο Ιουστινιανός Β' ανέλαβε πολύ νέος και ανώριμος τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας: ἦν δὲ Ἰουστινιανός, ὅτε τῆς ἀρχῆς ἐπέβη, μαιρακίσκος ἔξ ἐπὶ δέκα ἑνιαυτοῖς. Αυτόβουλος οὖν τῇ διοικήσει κεκρημένος τῆς βασιλείας πολλοῖς τὴν Ῥωμανίαν ἡγεμονίαν κακοῖς περιέβαλεν. Για το έτος ενηλικιώσεως του αυτοκράτορα βλ. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, Η αντιβασιλεία στο Βυζάντιον, *Σύμμεκτα* 2 (1970) 3 σημ. 3· Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, ό.π., σ. 44-45· πρβλ. Δ. Μισίου, Στάδια μεσοβασιλείας Κωνσταντι-

αυτού, σημασία έχει ότι μία σειρά ενεργειών, που ξεκίνησαν από τα πρώτα χιό-
 λας έτη της βασιλείας του Ιουστινιανού, μαρτυρούν ότι υπήρχε, αφενός μεν, σο-
 βαρός προβληματισμός ακόμη για το μέλλον των αποφάσεων της Στ' Οικουμε-
 νικής Συνόδου, αφετέρου δε ισχυρό ρεύμα γύρω από το νεαρό αυτοκράτορα,
 που ενδιαφερόταν έντονα για τη διαφύλαξη της πνευματικής κληρονομιάς του
 Κωνσταντίνου Δ', δηλ. την Στ' Οικουμενική Σύνοδο⁶⁰. Η σπουδή μάλιστα της
 διασφάλισης των πρακτικών της παραπάνω Συνόδου, αν μη τι άλλο, μαρτυρεί
 τη ρευστότητα της καταστάσεως και τον φόβο για το απρόβλεπτο μέλλον. Ακό-
 μη, στην απόφαση του Ιουστινιανού να προχωρήσει στην πρόσκληση μιας νέας
 Συνόδου, οικουμενικών διαστάσεων, προκειμένου να συμπληρώσει το έργο των
 δύο τελευταίων Οικουμενικών Συνόδων, θα πρέπει να δούμε την αγωνία αυτή,
 παρά την ανάγκη νέων κανόνων⁶¹. φόβοι, που δυστυχώς επαληθεύτηκαν αργό-

νου Στ' και Ειρήνης και τα νομίσματά τους, *Βυζαντινά* 1 (1989) 143 σημ. 15.

60. Μέσα στο κλίμα αυτό θα πρέπει να εντάξουμε και την επιλογή των πατριαρχών Θεοδώρου Α' (686-688) και Παύλου Γ' (688-694). Ο Θεόδωρος είχε διατελέσει πατριάρχης κατά το διάστημα 677-679, αλλά τότε είχε εξαναγκασθεί σε παραίτηση από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ', για να εξομαλυνθούν τα εμπόδια για τη σύγκληση της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, αφού υπήρχε σοβαρή προσωπική αντίθεση του με τον πάπα Βιταλιανό και εθεωρείτο συμπάθων προς τον μονοφυσитισμό (πρβλ. παραπάνω σημ. 40). Αυτός λοιπόν ο Θεόδωρος Α' κρίθηκε από τον Ιουστινιανό Β' ως το πλέον κατάλληλο πρόσωπο για να είναι ο πατριάρχης που θα υπέγραφε την επανεικύρωση των πρα-
 κτικών της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, στην οποία τότε τόσο αντιδρούσε! Διάδοχος μετά τον θάνατο του Θεοδώρου εξελέγη ο Παύλος, από λαϊκών άσηκρητης (Νικηφόρος, *Χρονογραφικόν Σύντομον*, 119), δηλ. ανώτερος υπάλληλος της ιδιαίτερης αυτοκρατορικής γραμματείας, ο οποίος με την ιδιό-
 τητα αυτή είχε λάβει ενεργό μέρος στις εργασίες της Στ' Οικουμενικής Συνόδου, όπως αναφέρουν τα πρακτικά: Παύλος ο μεγαλοπρεπέστατος άσηκρητης και σεκρετάριος βασιλικός, Mansi, XI, 220C = *ACO* 2Π,1, σ. 32₃. Ας σημειωθεί ότι πρόκειται για τον πρώτο πατριάρχη που χειροτονείται αθρόον, δηλ. απευθείας από λαϊκούς, μετά το Νεκτάριο (381-397)· πρβλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός κλήρος*, σ. 77-79. Τον Παύλο θα διαδεχθεί, μετά τον θάνατό του, ο Καλλίνικος (694-705), για τον οποίο βλ. παρακάτω, σημ. 76. Πρβλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος*, σ. 90-93· Head, *Justinian II*, σ. 118-119· J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, Amsterdam 1972, σ. 156-160.

61. Εξ όλων των κανόνων, 102 συνολικά, τρέχοντα και επιτακτικά προβλήματα αντιμετωπίζουν μόνον 4. Ο 1ος με την ανακεφαλαιώση της πίστεως στόχευε στον μονοθελητισμό της εποχής του. Ο 36ος ανανέωνε τον 3ο κανόνα της Β' Οικουμενικής Συνόδου και τον 28ο της Δ' περί των ίδων προνο-
 μίων των θρόνων της Ρώμης και της Νέας Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, διότι με την πρωτοβουλία του πάπα Μαρτίνου να συγκαλέσει τη σύνοδο του Λατερανού (649) ερήμην του αυτοκράτορος, ανέ-
 τρεπε την πολιτειακή τάξη και ανύψωνε τον πάπα ισότιμο του αυτοκράτορος· βλ. Χριστοφιλοπούλου, Β' 1, σ. 57-59· πρβλ. F. Dvornik, *The See of Constantinople in the First Latin Collections of Canon Law*, *ZRVI* 8 (1963) 97-90. Ο 39ος, ο οποίος διευθετούσε τα προβλήματα που προέκυψαν από την πρόσφατη εγκατάσταση των Κυπρίων στην Κύζικο, η οποία μετονομάστηκε σε Νέα Ιουστινιανού-
 πολη, κατόπιν της αναγνωρίσεως ενός ιδιότυπου καθεστώτος συγκυριαρχίας που δέχθηκε ο Ιουστι-
 νιανός με τους Άραβες για την Κύπρο· βλ. Α. Μητσίδης, *Η παρουσία της Εκκλησίας της Κύπρου εις τον αγώνα υπέρ των εικόνων*, Λευκωσία 1989, σ. 11-22· ιερομόν. Π.-Β. Εγγλεζάκης, *Κύπρος, Νέα Ιουστινιανούπολις*, Λευκωσία 1990· Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο 39ος κανών της Πενθέκτης Οικουμενι-
 κής Συνόδου (692) και η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού Β', Δίπτυχα* 6 (1994-1995) 169-
 178. Τέλος, ο 3ος κανόνας σχετικά με τους αθέσμους γάμους των κληρικών, με τον οποίο καλούνταν να ανανήψουν μέχρι της 15ης Ιανουαρίου 691· βλ. R. Cholij, *Married Clergy and Ecclesiastical Con-*

τερα από τη συμπεριφορά του αυτοκράτορα Βαρδάνη-Φιλιππικού (711-713), ο οποίος ανέτρεψε το δόγμα της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και επέβαλε τον μονο-θελητισμό⁶².

Στην παραπάνω ηθική κατεύθυνση νομίζω ότι πρέπει να εξηγηθεί και η καινοτομία του Ιουστινιανού να θέσει σε κυκλοφορία χρυσούς σόλιδους με την εικόνα του ευλογούντος Χριστού στη μία όψη των νομισμάτων με την κυκλική επιγραφή *Ih(esus) CHRISTVS REX REGNANTIVM* και στην άλλη όψη τη δική του ολόσωμη μορφή με την αναγραφή *D(ominus) IVSTINIANVS SERV(us) CHRISTI*⁶³. Η έναρξη κυκλοφορίας των νέων νομισμάτων δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί, αν συνέβη πριν την Πενθέκτη Σύνοδο ή μετά, δηλ. το 692⁶⁴. Γεγο-

tinence in Light of the Council in Trullo (691), *Annuario Historiae Conciliorum* 19 (1987) 71-230, 241-299, ιδιαιτέρως το πρώτο κεφ., σ. 71 κ.ε.: Γκαβαρδίνας, Πενθέκτη, σ. 201-204. Οι υπόλοιποι κανόνες δεν διακρίνονται για την άμεση και επιτακτική χροιά τους.

62. Βλ. 'Αγάθων διάκονος, Mansi XII, 189B-196E = ACO 2/II, 2, σ. 898-90111· Θεοφάνης, 382₁₀₋₂₁· Νικηφόρος, 46₁₋₈. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, Β₁, σ. 89· Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος*, σ. 68-75· D. Abrahamse, *Rebellion, Heresy and Popular Prophecy in the Reign of Philiprikos Bardianos (711-713)*, *East European Quarterly* 13,4 (1979) 395-407. Η εκκλησιαστική πολιτική του Βαρδάνη-Φιλιππικού και η μονοθελητική σύνοδος του 712, με την εμπλοκή των Ανδρέα Κρήτης και Γερμανού Κυζίκου, κατόπιν Κωνσταντινουπόλεως, αποτελεί θέμα προσεχούς μελέτης μας.

63. Βλ. την κλασική μονογραφία του J. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II*, N. York 1959, ιδιαιτέρως σ. 63 κ.ε., όπου η εξήγηση της επιγραφής· ο ίδιος, *Evidence for the nature of relations between Pope John VII and the Byzantine emperor Justinian II*, *BZ* 65 (1972) 368-369, όπου η σύνδεση της αναγραφής με την Α' Τιμόθεον 6,14 και όχι με την Αποκάλυψη 17,14, όπως δέχεται ο A. Grabar, *L'Iconoclisme byzantin: Dossier archéologique*, Paris 1957, σ. 41 κ.ε.

64. Το ζήτημα ανακύπτει από τις δύο διαφορετικές τεχνοτροπίες απεικονίσεως του Χριστού στα νομίσματα. Η πρώτη έκδοση παρουσιάζει τον Χριστό με μακρά κόμη και γένεια και η άλλη βραχυγένητο, νεανικό πορταίνο. Η πλέον διαδεδομένη άποψη δέχεται ότι η πρώτη κοπή ακολουθεί τις επιταγές της Πενθέκτης (82ος κανόνας) και συνεπώς ανήκει σε εποχή μετά το 692, ενώ η δεύτερη έκδοση μετά την παλινόρθωση του 705· βλ. Breckenridge, *Numismatic Iconography*, σ. 23 κ.ε., 46 κ.ε., 78 κ.ε., 97 κ.ε.· ο ίδιος, *Evidence for the nature of relations*, σ. 370· Head, *Justinian II*, σ. 55-58· E. Kitzinger, *Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art*, *Zbornik Radova Vizantinologichog Instituta* 8,1 (1963) 191-192· W. Wroth, *Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum*, II, London 1908 (ανατύπ. 1969), σ. 331· Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, II, Washington D.C. 1968, σ. 568 κ.ε., 644 κ.ε.· C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris 1970, σ. 396· P. Yannopoulos, *Le 82e canon du Qnisepte et l'iconographie monétaire*, *Byzantion* 66 (1996) 531-535. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι η πρώτη κοπή του Ιουστινιανού Β', με τον Χριστό μακρυκομόντο και γενειοφόρο, αποτελούσε νεωτερισμό του Ιουστινιανού που καθόριζε τη σχέση Χριστού Παμβασιλέως και του επί γης βασιλέως. Για τον λόγο αυτό παρουσιάζεται ο αυτοκράτορας ολόσωμος· και πρέπει να προηγηθεί της Πενθέκτης (692), διότι μετά τη Σύνοδο υπήρχε σαφής κανόνας (82ος) σχετικά με την εξεικόνιση του Ιησού Χριστού. Συνεπώς, η πρώτη από τις κοπές, που παρουσιάζει τον Χριστό βραχυγένητο, πρέπει να θεθεί στην περίοδο αμέσως μετά την Πενθέκτη. Η κοπή αυτή συνεχίστηκε και στις αρχές της δεύτερας βασιλείας του Ιουστινιανού μέχρι το 706, οπότε έστεψε τον γιο του και διάδοχο Τιβέριο συμβασιλέα και κυκλοφόρησε νέα κοπή. Στο πορταίνο του γενειοφόρου Χριστού υπάρχουν δύο παραλλαγές· στην πρώτη το γένειο του Χριστού καταλήγει ενιαίο και

νός πάντως είναι ότι τα νομίσματα αυτά κυκλοφορούσαν καθόλο το διάστημα της βασιλείας του.

Η απεικόνιση της μορφής του Χριστού στα νομίσματα συνιστούσε πολιτική πράξη με πολλαπλούς αποδέκτες⁶⁵, πρωτίστως όμως δήλωνε την πίστη του αυτοκράτορα και κατά δεύτερο λόγο έπαιρνε απροκάλυπτη θέση στα θεολογικά ζητήματα της εποχής του, με προφανή προτίμηση στην ορθόδοξη πλευρά, καθότι ο εξεικονισμός του Χριστού ήταν πρόβλημα στους μονοφυσιτικούς κύκλους, αφού έπρεπε να δώσουν απάντηση στο ερώτημα ποια από τις δύο φύσεις μπορούσαν να παραστήσουν⁶⁶. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι η εικόνα του Χριστού στα νομί-

στρογγυλό, ενώ το μέτωπο είναι ελεύθερο, και στη δεύτερη το γένειο είναι χωρισμένο στα δύο και κατ'αρχήν σε στρογγυλεμένα άκρα και στο μέτωπο κατεβαίνει ένας μικρός βόστρυχος· βλ. G. Lacam, *Le Christ de Justinien II* (685-695 et 705-711), *Νομισματικά Χρονικά* 5-6 (1978) 62-68. Ο τύπος του γενειοφόρου Χριστού προσομοιάζει με τον τύπο του Χριστού Παντοκράτορος της μεσοβυζαντινής περιόδου και με τον τύπο των λεγόμενων «αχειροποιήτων» εικόνων. Ο δεύτερος τύπος, δηλ. με βραχεία κόμη και πώγωνας, είναι αυτός που εμφανίζεται και στη νωπογραφία του ναού της Αγίας Μαρίας στην Ρώμη. Βλ. παρακάτω, σημ. 80.

65. Η νέα εικονογραφία των νομισμάτων, σύμφωνα με μία άποψη, απευθυνόταν στους εκτός της αυτοκρατορίας Άραβες, προκειμένου να μεταφέρει ένα σαφές ιδεολογικό μήνυμα, αφού ο χαλίφης Αβδ αλ-Μαλίχ, κατά την αλλαγή του νομισματικού συστήματος του χαλιφάτου, στα νέα νομίσματα που εισήγαγε εμφανιζόταν ως «αρχηγός των πιστών» και «αντιπρόσωπος του Αλλάχ»· βλ. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936· ο ίδιος, *L'Iconoclisme byzantin*, σ. 124 κ.ε· H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago-London 1994, σ. 138-139 και τις παρατηρήσεις της C. Morrisson, *BZ* 86/87 (1993/1994) 627, αρ. 3004. Για τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αβδ αλ-Μαλίχ βλ. J. Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and postreform Umayyad coins*, London 1956, σ. liv-lxx, 84-88· G. C. Miles, *The Iconography of Umayyad Coinage*, *Ars Orientalis* 3 (1959) 207-213· P. Grierson, *The monetary reforms of 'Abd al-Malik: their metrological basis and their financial repercussions*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1960) 241-264· C. Morrisson, *Le monnayage Omeyyade et l'histoire administrative et économique de la Syrie*, στο *La Syrie de Byzance à l'Islam VII-VIII siècle*, Damas 1992, σ. 309-317. Την παραπάνω εξήγηση συνδέουν, και έτσι ερμηνεύουν, με την πρωτοβουλία του Ηρακλείου, ο οποίος μετά τη νίκη του επί των Περσών πρόσθεσε κάτω από τον σταυρό του Γολγοθά, με τις τρεις βαθμίδες, και την σφαίρα, σύμβολο της Ζωροαστρικής θρησκείας, ως απόδειξη της κατισχύσεως του Χριστιανισμού. Για τη νομισματοκοπία του Ηρακλείου βλ. Wroth, ό.π., σ. xxiii-xxvii, 245-248· Grierson, ό.π., σ. 97-99, 216-241· K. Ericsson, *Revising a date in the "Chronicon Pascale" and the Cross on the steps and the silver hexagram*, *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968) 17-28, 149-164· Στράτος, Γ', σ. 178-9, 181. Την παραπάνω συσχέτιση απορρίπτουν ο Breckenridge, *Numismatic Iconography*, σ. 69-77 και ο Walker, ό.π., σ. liv-lv.

66. Πρβλ. A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Princeton N.J. 1980, σ. 112-127. Για το πρόβλημα της σχέσεως μονοφυσιτισμού και εικονικής τέχνης, το οποίο θεωρείται για την καποτνή εποχή της Εικονομαχίας κομβικό, υπάρχουν πολλές μελέτες, οι οποίες όμως προσπαθούν μέσα από τα αρχαιολογικά λείψανα να αποδείξουν τη σύνδεση ή μη, αγνοώντας τη διάφορη θεολογία που υποβάσταζε τους δύο αντίπαλους κόσμους και τη λειτουργία των παρομοίων συμβόλων· βλ. πρόσφατα S. Brock, *Iconoclasm and Monophysite*, στο *Iconoclasm. Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Birmingham, March 1975, εκδ. A. Bryer - J. Herrin, Birmingham 1977, σ. 53-57· I.-H. Dalmais, *Un «aniconisme Nestorien»? Une legend et son interpretation*, στο *Nicée II*, εκδ. F. Boespflug - N. Lossky, Paris 1988, σ. 63-72· Belting, *Likeness and Presence*, ό.π., σ. 149-163· πρβλ. Π. Τσορπατζόγλου, *Η φύση και η προοπτική της*

σματα θα επανεμφανισθεί μετά την οριστική πτώση του Ιουστινιανού, μόλις την εποχή του Μιχαήλ Γ', με το τέλος δηλ. της εικονομαχίας⁶⁷. Ακόμη, είναι αξιοπρόσεκτο ότι ούτε και οι αυτοκράτορες του μεσοδιαστήματος 695-711, οι οποίοι δεν παρουσίασαν ιδιαίτερη θρησκευτική πολιτική, υιοθέτησαν την καινοτομία αυτή. Συνεπώς, η παραπάνω σύνδεση δεν είναι τυχαία ή συμπτωματική, αλλά αποτελεί άμεση παρέμβαση στα θεολογικά προβλήματα της εποχής με ένα τρόπο πολύ πρωτόγνωρο μεν, αλλά και επιτυχή, προσιδιάζοντα στο ύφος και στη μεγαλοπρέπεια του Ιουστινιανού Β'⁶⁸. Αν και δεν διασώζονται μαρτυρίες για τη στάση των μονοφυσιτών έναντι της καινοτομίας του Ιουστινιανού, αυτό όμως δεν ακυρώνει στο παραμικρό τον απώτερο σκοπό της εικονικής αλλαγής στα νομίσματα.

Η επιτυχημένη, ομολογουμένως, εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού δεν είχε δυστυχώς ουσιαστική σύνδεση με το γενικότερο ήθος της διακυβερνήσεώς του. Η συμπεριφορά του χρόνο με το χρόνο γινόταν όλο και περισσότερο αυταρχική, με αποτέλεσμα η λαϊκή δυσάρεσκεια να διογκωθεί· φόροι δυσβάστακτοι και σκληρά μέτρα για την είσπραξή τους, φυλακίσεις αντιτιθεμένων ήταν μερικά από τα στοιχεία που συνέθεταν την καθημερινότητα της εποχής του⁶⁹. Αναπόφευκτο λοιπόν ήταν κάποτε η κατάσταση αυτή να εκραγεί· αυτό πράγματι συνέβη όταν απεφάσισε ο Ιουστινιανός να αντιμετωπίσει ριζικά την αντιπολίτευση στην πρωτεύουσα: *ἀποκτείνει τὸν δῆμον Κωνσταντινουπόλεως, ἄρξασθαι ἀπὸ τοῦ πατριάρχου*⁷⁰. Όταν οι φήμες αυτές άρχισαν να διαχέονται, είχαν σαν απο-

Εικονομαχίας. Ιδεολογικές επιδράσεις, στόχοι, σκοπιμότητα, *Θεολογία* 66 (1995) 681-738.

67. Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού στα νομίσματα αυτά ταυτίζεται με τον τύπο της πρώτης κοπής, που χρησιμοποίησε ο Ιουστινιανός, και όχι με τον δεύτερο· πρβλ. και παραπάνω σημ. 65. Για την εξέγερση της επιλογής βλ. G. Dagron, *L'image de culte et le portrait, στο Byzance et les images*, Paris 1994, σ. 134-137. Για τα νομίσματα του Μιχαήλ Γ' (843) βλ. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins*, ό.π., σ. 586· Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines*, ό.π., σ. 396.

68. Αν αποσυνδεθεί η νομισματική καινοτομία του Ιουστινιανού Β' από τη γενικότερη εκκλησιαστική του πολιτική αναπάντητο θα παραμείνει το ερώτημα, γιατί δεν διατηρήθηκε η εικόνα του Χριστού στα βυζαντινά νομίσματα και από τους επόμενους αυτοκράτορες, αφού ο αντίπαλος, οι Άραβες, παρέμενε πάντοτε ο ίδιος, παρά επανήλθε μόνο μετά την ανατροπή της εικονομαχίας (843), δηλ. μετά από ενάμιση αιώνα, δεδομένου, μάλιστα, ότι στα χρόνια αυτά ο αντιαραβικός αγώνας φθάνει στο ζενίθ. Αν, όμως, συνυπολογισθούν α) η αυτοκρατορική συνείδηση των Βυζαντινών και β) η κυκλοφορία ιδιαίτερου αραβικού νομίσματος στο χαλιφάτο —στην αρχή πανομοιότυπο με το βυζαντινό και μετά το 693/4 τελείως διαφοροποιημένο— καθιστούσε άχρηστο το βυζαντινό νόμισμα ως φορέα ιδεολογίας στις Αραβικές αγορές, εφόσον δεν κυκλοφορούσε πλέον, επισημώς τουλάχιστον (βλ. Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine Coins*, ό.π.· Grierson, ό.π.· Σπράτος, Στ', σ. 40-43), τότε εύκολα αναγνωρίζει κανείς τους αποδέκτες της κινήσεως του Ιουστινιανού εντός της αυτοκρατορίας και την προφανή σκοπιμότητα να διατρανώσει την πίστη του ως ορθοδόξου και αντιμονοφυσίτου· κατ' αναλογίαν πρβλ. Τσορμπάτζόγλου, Η φύση και η προοπτική της Εικονομαχίας, ό.π., σ. 711-714, όπου εξετάζεται η φημολογούμενη ισλαμική επίδραση επί της βυζαντινής Εικονομαχίας.

69. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Β', σ. 101-102· Κουντουρά-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός κλήρος*, σ. 89-94· Head, *Justinian II*, σ. 88-91.

70. Θεοφάνης 368¹⁷⁻¹⁸.

τέλεσμα να συσπειρώσουν πολλούς από τους απειλούμενους, με επικεφαλής τον στρατηγό Λεόντιο, ο οποίος είχε επίσης περιπέσει στη δυσμένεια του Ιουστινιανού, και προχώρησαν σε επαναστατικό κίνημα⁷¹. Η βασιλεία του Λεοντίου υπήρξε βραχύβια, μόλις μια τριετία (695-698)⁷², και τον διαδέχθηκε ο Αφίμαρος-Τιβέριος (698-705)⁷³. Παράλληλα όμως με τις αλλαγές στην Κωνσταντινούπολη, ο εξόριστος στη Χερσώνα Ιουστινιανός Β' κινούνταν δραστήρια για την παλινόρθωσή του. Τελικά, δέκα χρόνια μετά, και πέρα από κάθε προσδοκία, ο Ιουστινιανός κατόρθωσε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και να ανακτήσει τον θρόνο⁷⁴. Η δεύτερη περίοδος της βασιλείας του Ιουστινιανού Β' υπήρξε διαμετρικά αντιπαραγωγική συγκριτικά με την πρώτη. Οι περιπέτειες και η εξορία «δημιούργησαν» έναν άλλο Ιουστινιανό, του οποίου το κυριώτερο μέλημα ήταν πλέον η εκδίκηση των αντιπάλων του. Οι δύο τελευταίοι αυτοκράτορες, Λεόντιος και Τιβέριος, υπέστησαν την κεφαλική τιμωρία, καθώς επίσης και όσοι συμμε-

71. Η επανάσταση πέτυχε και ο Ιουστινιανός, μη έχοντας πλέον καμμία ελπίδα, παραδόθηκε στους στασιαστές, οι οποίοι τον οδήγησαν στον Ιππόδρομο, όπου *ρίνοκοπήσαντες ἄμα καὶ γλωσσοκοπήσαντες ἐξώρισαν ἐν Χερσῶνι*. Θεοφάνης 369₂₅₋₂₆.

72. Θεοφάνης 369₁₃ κ.ε. Για την επικράτηση του Λεοντίου συνεργάστηκε δραστήρια ο δήμος των Βενέτων σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργίου μοναχού: *στασιάζας Λεόντιος ὁ πατρίκιος ἀναγορεύεται νυκτὸς ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν Βενέτων βασιλεὺς*, II, 731· πρβλ. Στράτος, Στ', σ. 80. Βλ. L. Laffranchi, *La numismatica di Leontio II*, *Numismatica* 4 (1938) 73-74· 5 (1939) 7-15, 91-92· 6 (1940) 20-22· P. Kent, *The mystery of Leontius II*, *Numismatic Chronicle* 14 (1954) 217-218. Ο Λεόντιος μάλλον επέδειξε ενδιαφέρον στα εξωτερικά προβλήματα αμύνης, παρά στα εσωτερικά. Αυτό καταφαίνεται από την τολμηρή επιθετική πρωτοβουλία που ανέλαβε κατά των Αράβων της Καρχηδόνας.

73. Θεοφάνης 370₂₃₋₂₅. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Β', σ. 104. Ο πρώτος βυζαντινός αυτοκράτορας με παρόμοιο όνομα, είναι ο διάδοχος του Ιουστίνου Β', καίσαρας Τιβέριος Β' - Κωνσταντίνος (578-582), δεύτερος ο Αφίμαρος-Τιβέριος Γ' (698-705). Η ονομασία του Αφίμαρου ως Τιβερίου πρέπει να σχετισθεί με την παλαιότερη δυναστεία του Ηρακλείου, παρά με τον ομώνυμο γιο του Ιουστινιανού Β'. Η ονοματοδοσία των αυτοκρατόρων, με την υιοθέτηση των δευτέρων ονομάτων κατά την ανάρρησή τους, δεν πρέπει να είναι άσχετη με τη σαφή επίκληση κληρονομικών δικαιωμάτων, λόγω των πολλών ενδοδυναστικών αμφισβητήσεων. Στην *ad hoc* μελέτη της Δ. Μισίου, Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, *Βυζαντιακά* 3 (1983) 137-159, δεν αναφέρεται κάτι σχετικό για το ζήτημα των Τιβερίων.

Σύμφωνα με μια πληροφορία ενός ανώνυμου και μεταγενέστερου χρονικού, ο δήμος των Πρασίμων υποστήριξε την προβολή του Τιβερίου· F. Cumont, *Anecdota Bruxellensia I. Choniques byzantines*, Bruxelles 1874, σ. 30. *Ἀφίμαρος ἀνηγορεύθη ὑπὸ τῶν Πρασίων, στεφθεὶς ὑπὸ τοῦ Καλλινίκου πατριάρχου*. Βλ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, Β', σ. 83· J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 75. Το πιο ενδιαφέρον γεγονός της βασιλείας του Αφίμαρου-Τιβερίου ήταν η οριστική υποταγή της Αρμενίας στους Άραβες· Θεοφάνης 372₁₃₋₂₆. Τα γεγονότα είναι συγκεχυμένα· βλ. συολικά, Στράτος, Στ', σ. 103-109· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Β', σ. 100-106· J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886*, Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne 1980, σ. 244-245· J.-M. Mahé, *Le église Arménienne de 611 à 1066*, στο *Histoire de Christianisme*, τ. IV, Paris 1993, σ. 476-478.

74. Στις 21 Αυγούστου 705· βλ. C. Head, *On the Date of Justinian's Restoration*, *Byzantion* 39 (1969) 104-107· η ίδια, *Justinian II*, σ. 108-112· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Β', σ. 109 κ.ε.

τείχαν στην εκθρόνισή του⁷⁵. Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι ο άλλοτε εκλεκτός του Ιουστινιανού, πατριάρχης Καλλίνικος, ο οποίος είχε συνταχθεί με τους αντιπάλους του και έστεφε του δύο σφετεριστές ως αυτοκράτορες, καθαιρέθηκε και, αφού τυφλώθηκε, στη συνέχεια εξορίστηκε στη Ρώμη⁷⁶. Νέος πατριάρχης εξελέγη ο μοναχός Κύρος από την Αμάστριδα του Πόντου, ο οποίος είχε προβλέψει στον Ιουστινιανό, όταν κατερχόταν από τη Χερσώνα, ότι θα επανακτούσε τον θρόνο⁷⁷.

Παρά το άγχος, όμως, να επιβληθεί και την επιθυμία να εκδικηθεί τους πάντες, ο Ιουστινιανός, όλως παραδόξως, διατηρούσε στον εκκλησιαστικό τομέα τον παλαιό καλό εαυτό του· έτσι, μια από τις πρώτες φροντίδες του απετέλεσε η υπογραφή των πρακτικών και η αναγνώριση των κανόνων της Πενθέκτης Συνόδου από τη Ρώμη, πράξη που εκχρεμούσε από το 692⁷⁸. Για τον λόγο αυτό, σχεδόν αμέσως μετά την παλινόρθωσή του, απέστειλε πρεσβεία από δύο μητροπολίτες στη Ρώμη, μαζί με τα πρακτικά της Συνόδου, προκειμένου να αποφασίσει εν συνόδω η Δύση ποιους από τους κανόνες θα δεχόταν ή θα απέρριπτε. Κατά τα φαινόμενα δεν πρέπει να ασκήθηκαν πιέσεις και ο πάπας «λόγω της ανθρώπινης αδυναμίας τα έστειλε πίσω στον αυτοκράτορα δίχως να κάνει καμμία διόρθωση»⁷⁹. Η παραπάνω διατύπωση δεν επιτρέπει να εικάσουμε τι ακριβώς συνέβη, δηλ. αν ο πάπας Ιωάννης Ζ' (705-707) δέχθηκε τις αποφάσεις όπως είχαν, ή δίστασε και δεν προχώρησε σε καμμία ενέργεια. Σημασία πάντως έχει ότι αμφοτέρως οι πλευρές φάνηκαν ικανοποιημένες και απεκατέστησαν τις σχέσεις τους⁸⁰. Αν κρίνουμε πάντως από το γεγονός ότι ο Ιουστινιανός επανήλθε για το

75. Θεοφάνης 375⁵⁻²⁹· Νικηφόρος 42⁵⁰⁻⁷⁵. Βλ. Στράτος, Στ', σ. 125-164· Χριστοφιλοπούλου, Β'1, σ. 84-85.

76. Θεοφάνης 375¹³⁻¹⁴· Νικηφόρος 42⁶³⁻⁶⁴· Γεώργιος Μοναχός 733· πρβλ. Head, *Justinian II*, σ. 118-119. Στο μεσοδιάστημα της κυκλοφορίας των *Παραστάσεων Συντόμων* και των *Πατρίων* (βλ. παραπάνω σημ. 68, 69) πρέπει να ενταχθούν χρονολογικά και τα αγιολογικά κείμενα, *Βίος Καλλινικου πατριάρχου* (BHG 288), AASS, August IV, στ. 645-646 και η αναφορά για τον ίδιο στο *Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως*, *Propylaeum ad AASS Novembris*, στ. 918, τα οποία και ευθύνονται εν πολλοίς για τη μεταγενέστερη, κακή εικόνα του Ιουστινιανού Β' ως παράφρονος και βιαίου, αφού περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα τις περιπέτειες του Καλλινίκου, *Βίος*, σ. 646. Από την εικόνα αυτή θα επηρεασθεί αργότερα και ο Θεοφάνης (368^{1.5}). Ακόμη, στα παραπάνω αγιολογικά κείμενα συναντάται η πληροφορία, κατά την οποία ο εξόριστος πατριάρχης Καλλίνικος συνελήφθη και τοιχίσθηκε στα θεμέλια κάποιας στοάς στη Ρώμη και ύστερα από σαράντα ημέρες παρέμεινε ζωντανός· πρβλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο βυζαντινός κλήρος*, σ. 90-93· Dieten, *Patriarchen*, ό.π., σ. 159.

77. Θεοφάνης 375¹⁴⁻¹⁶· Νικηφόρος 42⁶⁶⁻⁶⁹· Γεώργιος Μοναχός 733. Ο τελευταίος τον ονομάζει Κυριακό.

78. Βλ. παραπάνω σημ. 54.

79. LP, I, σ. 387 = Davis, σ. 88-89.

80. Βλ. Στράτος, Στ', σ. 142-143· P. J. Nordhagen, *The frescoes of John VII (A.D. 705-707) in Maria Antiqua in Rome*, Rome 1968, σ. 39-54, 95-98, ο οποίος διαπιστώνει στενή σχέση μεταξύ των αποφάσεων της Πενθέκτης περί της σωματικής απεικονίσσεως του Χριστού, και όχι πλέον ως Αμνού (82ος κανόνας), και του εικονογραφικού προγράμματος του πάπα Ιωάννη Ζ'· πρβλ. ο ίδιος, *John VII's Adoration of the Cross in S. Maria Antiqua*, *Journal of the Warburg and Courtauld*

ίδιο θέμα στον πάπα Κωνσταντίνο (708-715), φαίνεται ότι η έκβαση της πρώτης αποστολής δεν υπήρξε πλήρως ικανοποιητική, αλλά αποτέλεσμα ενός αναγκαστικού συμβιβασμού. Τελικά, το πρόβλημα φάνηκε να διευθετείται, όταν ο πάπας, κατόπιν προσκλήσεως του Ιουστινιανού, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, αρχές του 711, και εκεί αναγνωρίστηκε η δυνατότητα στη Ρώμη να αποδεχθεί επιλεκτικά όσους κανόνες ήθελε⁸¹. Λεπτομέρειες από τις συζητήσεις δεν σώζονται, δεδομένου όμως ότι ο Ιουστινιανός δεν ασχολήθηκε ποτέ πια με το θέμα αυτό, δικαίως μπορούμε να εικάσουμε ότι η διαμάχη έληξε αίσίως· μάλλον θα έμειναν όλοι ικανοποιημένοι, αφού πήρε ο καθένας ό,τι ήθελε, δηλ. ο Ιουστινιανός την αναγνώριση του 36ου κανόνα —την ισοτιμία των θρόνων Ρώμης και Νέας Ρώμης— εκ μέρους του πάπα και ο Κωνσταντίνος την πολυπόθητη κατάργηση της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας της Ραβέννας —προνόμιο που είχε αναγνωρίσει ο αυτοκράτορας Κώνσταντας Β' το 666— και την εκ νέου υπαγωγή της στη Ρώμη⁸². Ο πάπας επέστρεψε στη Ρώμη στις 24 Οκτωβρίου 711. Δύο μήνες μετά ο Ιουστινιανός Β' έπεφτε νεκρός από τα χτυπήματα των υποστηρικτών του Βαρδάνη-Φιλιππικού (24 Νοεμβρίου 711), δίχως να προλάβει να δει τα αποτελέσματα της «δυτικής» πολιτικής του.

Το τέλος του Ιουστινιανού ήταν δυστυχώς ανάλογο της πολυτάραχης ζωής του. Η λαϊκή δυσαρέσκεια, εξαιτίας της επιβολής έκτακτης υψηλής φορολογίας

Institute 30 (1967) 388-390. Δεν είχε παρατηρήσει, όμως, αυτό που εντοπίζει ο J. D. Breckenridge, Evidence for the nature of relations between Pope John VII and the Byzantine emperor Justinian II, *BZ* 65 (1972) 364-374, ότι δηλ. ο εικονογραφικός τύπος της μορφής του Ιησού Χριστού που εικονίζεται στη νομογραφία (σ. 43-44, πίν. LII-LIV) είναι ο αυτός με των νομισμάτων που εξέδωσε ο Ιουστινιανός μετά το 705 και όχι των προγενεστέρων εκδόσεων, για να καταλήξει έτσι στην χρονολόγηση των τοιχογραφιών την εποχή αυτή: «while the Emperor announced his "détente" from the position of 692, the Pope ordered a major decoration which conformed to the Acts of the Quinisexte Council» (σ. 374)· βλ. και παρακάτω σημ. 91· J.-M. Sansterre, Jean VII (705-707): idéologie pontificale et réalisme politique, στο *Rayonnement grec. Hommages à Ch. Delvoye*, Bruxelles 1982, σ. 377-388· ο ίδιος, A propos de la signification politico-religieuse de certains frescoes de Jean VII à Ste Marie-Antique, *Byzantion* 57 (1987) 434-440.

81. Βλ. *LP*, I, σ. 391 = Davis, σ. 90-91· πρβλ. Στράτος, Στ', σ. 144-146.

82. Βλ. Στράτος, Στ', σ. 146-151· Γκαβαρδίνας, Πενθέκτη, σ. 111-113· J.-M. Sansterre, Le pape Constantin Ier (708-715) et la politique religieuse des empereurs Justinien II et Philippi-kos, *Archivum Historiae Pontificae* 22 (1984) 7-24. Για την ιστορία της Εκκλησίας της Ραβέννας βλ. T. S. Brown, The Church of Ravenna and the imperial administration in the seventh century, *EHR* 94 (1979) 1-28· ο ίδιος, The interplay between Roman and Byzantine traditions and local sentiment in the Exarchate of Ravenna, στο *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto Medioevo*, Spoleto 1988, σ. 127-160· ο ίδιος, Justinian II and Ravenna, *Byslav* 61 (1995) 29-36· G. Cortesi, Andrea Agnello e il «Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 28 (1981) 31-76· Head, *Justinian II*, σ. 32-141. Για την κατανόηση της ευρύτερης διαπάλης μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως βλ. πρόχειρα την κατατοπιστική μελέτη της Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Η αγία Ευφημία στις σχέσεις παπών και αυτοκρατόρων, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 59-75, ιδιαιτέρως σ. 70-75 και Τ. Λουγγής, Η ιδεολογία της Βυζαντινής ιστοριογραφίας, Αθήνα 1993, σ. 51-70.

για τη χρηματοδότηση της εκστρατείας στη Χερσώνα, έμμονη ιδέα του Ιουστινιανού από τα χρόνια της εξορίας του εκεί, αλλά και οι αποτυχίες των επιχειρήσεων επιτάχυναν τις εξελίξεις και προκάλεσαν την εξέγερση του στρατού και του στόλου, οι οποίοι ανεκήρυξαν ως αυτοκράτορα τον εξόριστο πατρίκιο Βαρδάνη με το όνομα Φιλιππικός⁸³. Ο Ιουστινιανός προσπάθησε να αντιδράσει στη Μ. Ασία. Τότε η αφύλακτη πόλη άνοιξε τις πύλες και δέχθηκε με ανακούφιση το νέο αυτοκράτορα. Ο Ιουστινιανός αναγκάστηκε να παραδοθεί· καρατομήθηκε στις 24 Νοεμβρίου του 711⁸⁴ και ύστερα τήν αὐτοῦ χάραν διὰ Ῥωμανοῦ σπαθαρίου πρὸς Φιλιππικὸν ἀπέστειλεν· ὁ δὲ Φιλιππικὸς διὰ τοῦ αὐτοῦ σπαθαρίου ταύτην ἐπὶ τὰ δυτικὰ μέρη ἕως Ῥώμης ἐξέπεμψεν⁸⁵. Η τελευταία κίνηση, η αποστολή της κεφαλής στη Ρώμη, σκοπό είχε να καταδείξει την καθεστωτική αλλαγή σε όλη τη Δύση. Προφανώς η ικανοποίηση στη Ρώμη θα ήταν μεγάλη, αφού είχε τόσο δυσάρεστες εμπειρίες από την επιμονή του Ιουστινιανού για την αναγνώριση των κανόνων της Πενθέκτης Συνόδου και ιδιαίτερος στο θέμα της ισοτιμίας μεταξύ των θρόνων Ρώμης και Νέας Ρώμης.

Το τραγικό τέλος του Ιουστινιανού Β' συνιστά ταυτόχρονα και το τέλος της δυναστείας του Ηρακλείου, η οποία πρόσφερε τόσα πολλά και σε πολύ δύσκολες εποχές για την αυτοκρατορία και την Εκκλησία.

Η έντονη δραστηριότητα του Ιουστινιανού Β' περί τα θεολογικά δεν έχει αρχούντως αξιολογηθεί, διότι ο πολυτάραχος πολιτικός του βίος, ιδιαίτερος η δεύτερη φάση, μετά την παλινόρθωση του 705, μετέθεσαν το ενδιαφέρον των ιστορικών και δεν επέτρεψαν την κατανόηση της προσφοράς του⁸⁶. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι από πολύ νωρίς ο Ιουστινιανός Β' έτυχε κακής μεταχειρίσεως

83. Θεοφάνης 379₁₂₋₁₄, τότε οί Χερσῶνος καί τῶν λοιπῶν κάστρων τὸν μὲν Ἰουστινιανὸν ἀνέσκαψαν, τὸν δὲ ἐκέισε ἐξόριστον Βαρδάνην Φιλιππικὸν καί βασιλέα εὐφήμησαν· πρβλ. Νικηφόρος 45₅₀₋₅₂.

84. Θεοφάνης 380₃₀-381₄. Με τη βοήθεια λατινικών και αραβικών πηγών κατέληξε στην παραπάνω ημερομηνία ο W. Treadgold, *Seven Byzantine Revolutions and Chronology of Theophanes, Greek, Roman and Byzantine Studies* 31 (1990) 216. Περιοριζόμενος όμως μόνο στις ελληνικές πηγές δέχεται την 4η Νοεμβρίου ο Ph. Grierson, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)*; with Additional Note by C. Mango and I. Ševčenco, *DOP* 16 (1962) 50-51. Μεταξύ των δύο παραπάνω ημερομηνιών κινείται ο G. Summer, *Philippicus, Anastasius II and Theodosius III, Greek, Roman and Byzantine Studies* 17 (1976) 288-289. Την ίδια τύχη επεφύλαξαν οι επαναστάτες στον μικρό του γιο και συμβασιλέα Τιβέριο καθώς και σε όλους τους στενούς συνεργάτες του· Θεοφάνης 380₁₄₋₂₉.

85. Θεοφάνης 38₁₄₋₆ και Νικηφόρος 45₈₉₋₉₂.

86. Για την πλούσια δράση και το πολιτικό έργο του Ιουστινιανού Β' βλ. Στράτος, Στ', σ. 19-48, 65-76· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β₁, σ. 72-77. Ειδικότερα, για το ιδιότυπο καθεστώς συγκυριαρχίας με τους Άραβες, που αποδέχθηκε στην Κύπρο βλ. παραπάνω, σημ. 61. Για την δραστηριότητα στην Βαλκανική βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 189-202· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β₁, σ. 363-365· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά Βουλγάρων και Σλάβων (688)*, *Βυζαντινά* 2 (1982) 113-124· Head, *Justinian II*, σ. 37-44.

από την ιστοριογραφία: για παράδειγμα, στο έργο που επιγράφεται *Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί* (8ος αι.)⁸⁷ ο ανώνυμος συντάκτης του διάκειται ιδιαιτέρως εχθρικός προς τον Ιουστινιανό, σε αντίθεση με την ευμενή στάση που τηρεί απέναντι στον Βαρδάνη Φιλιππικό⁸⁸. Σύμφωνα λοιπόν με τις *Παραστάσεις*, *ἐν τῇ βασιλικῇ σειρᾷ τῇ Χρυσοφόρῳ... τὸ γονυκλινές Ἰουστινιανοῦ ἐστὶ κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ τὴν Κωνσταντινούπολιν τυραννήσαντος καὶ πλησίον αὐτοῦ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ*⁸⁹. Το άγαλμα αυτό, μάλλον η σύνθεση, παρουσίαζε τον Ιουστινιανό να γονατίζει μπροστά στο Χριστό, ως ένδειξη υποταγής και ομολογίας πίστεως στην υποστατική ένωση των δύο φύσεων, κάτι που αποσιωπά το παραπάνω κείμενο⁹⁰. Το εν λόγω άγαλμα πρέπει να αποτελούσε μια ενότητα με το παρακείμενο, στο Μίλιο, σύμπλεγμα των έξι Οικουμενικών Συνόδων, το οποίο καθάιρεσε αργότερα ο Βαρδάνης-Φιλιππικός (712)⁹¹. Η εικονική παράσταση των Οικουμενικών Συνόδων πρέπει να προσκυρωθεί στον Ιουστινιανό Β' και ως πιθανότερο χρόνο εγκαταστάσεως θεωρώ την εποχή μετά την επικύρωση των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής. Άμεση μαρτυρία δεν διαθέτουμε, αλλά ο μόνος που ήταν ικανός να ιδρύσει ένα παρόμοιο μνημείο, αν δεν ήταν ο Κωνσταντίνος Δ', δεν μπορούσε να είναι κανείς άλλος από τον δραστήριο περί τα θεολογικά γιο του, Ιουστινιανό Β', για να το καταλύσει αργότερα ο Βαρδάνης. Η αντίδραση του Βαρδάνη είναι η πλέον σαφής, κατά τη γνώμη μου, χρονολογική ένδειξη της ιδρύσεως του συμπλέγματος από τον Ιουστινιανό, όπως πιστεύω, μετά το 687. Τούτο το σύμπλεγμα επανίδρυσε ο Αναστάσιος Β', διατρανώνοντας έτσι την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας μετά την ανοσιότητα του Βαρδάνη-Φιλιππικού⁹². Το σύμπλεγμα του Αναστασίου διατηρήθηκε μέχρι της εποχής του Κωνσταντίνου Ε' (741-775), οπότε και κατεστράφη, δηλώνοντας έτσι το νέο ήθος και δόγμα της Εικονομαχίας⁹³.

87. Πρόσφατη έκδοση από A. Cameron, J. Herrin in conjunction with A. Cameron, R. Cormack, Ch. Roueché, *Constantinople in the early eighth century: The «Parastaseis Syntomoi Chronikai». Introduction, Translation and Commentary*, Leiden 1984.

88. Στο κείμενο των *Παραστάσεων* απαντάται η μοναδική περιγραφή ότι ήταν *ἄθεος* και *τύραννος* (σ. 61, 138), την οποία επαναλαμβάνει το μεταγενέστερο συμπληρωματικό κείμενο (10ος αι.): *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, Th. Preger (εξδ.), *Scriptores originum Constantinopolitarum*, II, Leipzig 1907, ανατύπ. N. York 1975, σ. 90 και σχόλια από τον A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988, σ. 40.

89. *Παραστάσεις*, ό.π., σ. 98.

90. Όπως επισημαίνεται στα σχόλια των εκδοτών: *Παραστάσεις*, ό.π., σ. 210.

91. Αγάθων, *Mansi* XII, 196A = ACO 2/II, 2, σ. 900₃₀₋₃₃. Για το Μίλιον περισσότερα βλ. Ch. Walter, *L'iconographie des Conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, σ. 20-21. Cameron, Herrin, *Constantinople in the early eighth century: The «Parastaseis Syntomoi Chronikai»*, ό.π., σ. 208-209.

92. Αγάθων, *Mansi* XII, 196A = ACO 2/II, 2, σ. 900₃₄₋₃₆.

93. Όπως μαρτυρεί ο Βίος Στεφάνου του Νέου, PG 100, 1172 = Auzéry, *Vie d'Étienne*, σ. 166-9.17, σχόλια σ. 264-265. Πιστεύω ότι η καταστροφή συνέβη μετά τη σύνοδο της Ιέρειας (754), όταν πλέον υπήρχε «συνοδική» υποστήριξη στο δόγμα της Εικονομαχίας, οπότε και εντάθηκαν οι

Οι αλληλοδιάδοχες πρωτοβουλίες του Ιουστινιανού Β', όπως η επικύρωση εκ νέου των πρακτικών της Στ' Οικουμενικής Συνόδου και η σύγκληση της Πενθέκτης, καθώς και η χάραξη της εικόνας του Χριστού στα νομίσματα, από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του κιόλας, επιβάλλουν την αναγνώριση της υπάρξεως αντιστοίχων προβλημάτων, στα οποία οι παραπάνω παρεμβάσεις προσπαθούσαν να δώσουν απάντηση. Απ' όλες, όμως, τις πρωτοβουλίες του Ιουστινιανού εκείνη που κατά την εκτίμησή μας συνιστούσε την πιο ρηξικέλευθη και μεγαλόπνοη απόφαση ήταν η τελευταία, δηλ. η απεικόνιση του Χριστού στα νομίσματα. Χωρίς υπερβολή, θεωρούμε ότι αποτελεί την πλέον αποφασιστική κίνηση της αυτοκρατορικής διοικήσεως, προς την κατεύθυνση της ιδεολογίας του κράτους, μετά την αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας από τον Θεοδόσιο Α' (27 Φεβρουαρίου 380)⁹⁴. τώρα πλέον διακηρύσσεται και το δόγμα της, η Ορθοδοξία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

διωγμοί σε βάρος των αντιεικονομάχων, Ορθοδόξων· πρβλ. S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V*, [CSCO 384], Louvain 1977, σ. 111-116 και σημ. 8.

94. *Codex Theodosianus* XVI 1,2. Βλ. πρόχειρα Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β' 1, σ. 175· A. Piganiol, *L'Empire chretien*, Paris 1972, σ. 237-243· Ch. Pietri, *Les succès: la liquidation du paganisme et le triomphe du catholicisme d'état*, στο *Histoire du Christianisme*, εκδ. J.-M. Mayer, Ch. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, τ. II, Paris 1995, σ. 406-412.

Καλλιόπης Α. Μπουρδάρα

Η ΛΑΙΚΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ Γ΄.
ΝΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ο Θεοφάνης στη Χρονογραφία του αναφερόμενος στον Λέοντα Γ΄ Ίσαυρο και στην εποχή του περιγράφει την αναστάτωση που έφερε στο λαό η πολιτική κατά των εικόνων. Η αναστάτωση αυτή μετατράπηκε πολλές φορές σε αντίσταση. Το πρώτο σοβαρό επεισόδιο περιγράφει ο ίδιος χρονογράφος. Ο λαός της Κωνσταντινούπολης σφόδρα λυπούμενοι επί ταίς καιναιῖς διδασκαλίαις αὐτῶ τε ἐμελέτων ἐπελθεῖν, καί τινας βασιλικούς ἀνθρώπους ἀνείλον καθελόντας τὴν τοῦ κυρίου εἰκόνα τὴν ἐπὶ τῆς μεγάλης χαλκῆς πύλης...¹. Πρόκειται για την πρώτη επίσημη πράξη με την οποία έκανε έναρξη της εικονομαχικής πολιτικής του ο Λέων Γ΄².

Η εικόνα του Χριστού βρισκόταν στην πρόσοψη της Μεγάλης Χαλκῆς Πύλης, της Χαλκῆς, όπως εν συντομία ονομαζόταν, και η οποία ήταν η κύρια είσοδος των ανακτόρων³. Η εικόνα αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία. Οι χρονογράφοι αφηγούνται ότι πολλές φορές οι αυτοκράτορες σταματούσαν εκεί και τιμούσαν την εικόνα του Χριστού, όπως έκανε π.χ. ο Λέων Ε΄ ο Αρμένιος, ο οποίος στη συνέχεια έγινε διώκτης των εικόνων⁴. Αυτή την εικόνα έδωσε εντολή ο Λέων Γ΄ να κατεβάσουν και στη θέση της να τοποθετηθεί σταυρός⁵. Η χρονολογία των

1. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. de Boor, σ. 622.

2. Βλ. C. Mango, *The Brazen House. A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople*, Kobenhavn 1959, σ. 113 (όπου και η μέχρι τότε βιβλιογραφία για την έναρξη της εικονομαχίας)· St. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Leo III with particular attention to the oriental sources I* (CSCO 346, Subsidia 41), Louvain 1973, σ. 94· Aik. Christophilopoulou, *Byzantine History II (610-867)*, Hakkert-Amsterdam 1993, σ. 131 (σ. 127-131 πλήρης σχετική βιβλιογραφία).

3. Για την ιστορία της εικόνας αυτής βλ. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957, σ. 130-142· C. Mango, *The Brazen House. A study of the vestibule of the imperial palace of Constantinople*, σ. 108-148.

4. Συμεών Μάγιστρος (έκδ. Bonn), σ. 604. Ο Λέων Ε΄ ο Αρμένιος μετά τη στέψη του και τῆς συνήθους τάξεως τελεσθείσης κατευθύνθηκε επευφημούμενος προς τα ανάκτορα. Όταν έφθασε πρό τῶν τῆς Χαλκῆς πυλῶν ἐν τῷ κατ' ἐπιφάνειαν κυκλικῷ καὶ πορφύρῳ μαρμάρῳ..., εὐχαριστήριον ἀπεδίδου τῷ ἐκεῖσε Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν εἰκονίσματι... Εκεῖ έβγαλε την εσθήτα που φορούσε ροδοειδέσι χρώαις ἐκλάμπουσαν, καὶ χολόβιον προσονομάζουσι κατὰ τὸ ἔκκαλαι τῶν στρατηλατῶν τηρηθὲν ἔθος και την παρέδωσε στον υποκόμο Μιχαήλ, τον μετέπειτα αυτοκράτορα.

5. Βλ. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, σ. 130-140· A. Frolov, *Le Christ de la Chalké, Byzantion* 33 (1963) 107-120· John Moorhead, *Iconoclasm, the Cross and the Imperial Image*,

γεγονότων αυτών αμφισβητείται. Υποστηρίζονται δύο χρονολογίες, το 726 και το 730. Το 726 θεωρείται η επικρατέστερη⁶. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί ο Λέων αποφάσισε, ως πρώτη πράξη της πολιτικής του, να κατεβάσει από τη θέση της τη συγκεκριμένη εικόνα. Απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνει ο Α. Grabar: η πράξη αυτή του Λέοντος Γ' είναι συμβολική. Ο αυτοκράτωρ μέσα στα ανάκτορά του ενεργεί σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του. Δεν μπορεί, λοιπόν, να αγνοεί ότι η εικόνα του Χριστού πάνω στη μεγάλη πύλη των ανακτόρων αποτελεί μία όμολογία πίστεως του αυτοκράτορα που κατοικεί μέσα σε αυτά, και ότι η καθαίρεση ή η καταστροφή αυτής της εικόνας είναι πράξη δημόσια και επίσημη, κάτι που επαληθεύθηκε με τα γεγονότα που ακολούθησαν⁷.

Byzantion 55 (1985) 165-179· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Β' (610-867)*, Αθήναι 1981, σ. 108· της ίδιας, *Byzantine History, II*, σ. 131· St. Gero, *Byzantine Iconoclasm*, σ. 129. Υποστηρίζεται και η άποψη ότι εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη, δεν υπήρχε επί Λέοντος Γ' και η ιστορία της καθαίρεσής της αποτελεί προπαγάνδα των εικονολατρών· βλ. M. F. Auzépie, *La destruction de l'icone du Christ de la Chalkè par Leon III; Propagande ou réalité*, *Byzantion* 60 (1990) 445-492.

6. Βλ. C. Mango, *The Brazen House*, σ. 170-174· St. Gero, *Byzantine Iconoclasm*, σ. 212-213· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Β'*, σ. 108 και στην αγγλική έκδοση σ. 131· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 107.

7. A. Grabar, *L'iconoclisme byzantin*, σ. 133 και 142: «Une dernière question se pose, non plus au sujet des images du Christ et de la croix qui se trouvaient au-dessus de l'entrée du palais des empereurs, mais à propos de leur histoire mouvementée, pendant la période iconoclaste. Pourquoi, en effet, cette histoire fut-elle si agitée justement pendant cette période? Nous avons dit, en commençant le présent chapitre, que l'image au-dessus de la porte principale du palais impérial était une espèce de profession de foi du souverain régnant. C'est parce que l'image qui en surmontait l'entrée mettait la demeure impériale sous le signe d'un symbole religieux qu'elle devait changer avec la foi du souverain régnant: tandis que les empereurs iconoclastes supprimaient l'effigie du Christ parce qu'ils rejetaient l'usage des icônes, leurs adversaires rétablissaient l'image du Christ parce qu'ils adoptaient les icônes...». Για την καθαίρεση της εικόνας και την αντικατάστασή της με σταυρό υπάρχουν δύο επιγράμματα, ένα του Θεόδωρου Στουδίτου (P.G. 99, στ. 437):

Εἰς τὴν πύλην τῆς Χαλκῆς ὑποκάτω τοῦ σταυροῦ.
 Ἄφωνον εἶδος, καὶ πνοῆς ἐξηρμένον,
 Χριστὸν γράφεσθαι μὴ φέρων ὁ δεσπότης.
 Ὑλῃ γεηρᾷ, ταῖς γραφαῖς πατουμένη,
 Λέων σὺν υἱῷ τῷ νέῳ Κωνσταντίνῳ
 Σταυροῦ χαράττει τὸν τρισόλβιον τύπον,
 Καύχημα πιστῶν, ἐν πύλαις ἀνακτόρων.

Και ένα του πατριάρχου Μεθοδίου μετά την αποκατάσταση της εικόνας από τη Θεοδώρα (το επίγραμμα αυτό έχει γραφεί μεταξύ των ετών 843 και 847),

Μεθοδίου πατριάρχου εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Χαλκῆς.
 Σοῦ Χριστέ τὴν ἄχραντον εἰκόνα βλέπων
 σταυρόν τε τὸν σὸν ἐκτύπως γεγραμμένον,
 τὴν σὴν ἀληθὴ σάρκα προσκυνῶν σέβω.
 Λόγος γὰρ ὢν τοῦ πατρὸς ἄχρονος φύσει
 ἐκ μητρὸς ὠφθης ἐν χρόνῳ βροτὸς φύσει·
 Ὅθεν περιγράφων σε καὶ γράφων τύποις

Αυτή την «πανηγυρική» πράξη και τα επεισόδια που ακολούθησαν αναφέρουν χρονογράφοι της εποχής, επιστολή του Πάπα Γρηγορίου Β' προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' και Βίοι Αγίων.

Ο Θεοφάνης⁸ γράφει: Οί δὲ κατὰ τὴν βασιλίδα πόλιν λαοὶ σφόδρα λυπούμενοι ἐπὶ ταῖς καιναῖς διδασκαλίαις αὐτῷ τε ἐμελέτων ἐπελθεῖν, καὶ τινες βασιλικοὺς ἀνθρώπους ἀνεῖλον καθελόντας τὴν τοῦ κυρίου εἰκόνα τὴν ἐπὶ τῆς μεγάλης χαλκῆς πύλης, ὥς πολλοὺς αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τιμωρηθῆναι μελῶν ἐκκοπαῖς καὶ μᾶστιξι καὶ ἐξορίαις καὶ ζημίαις, μάλιστα δὲ τοὺς εὐγενεῖς καὶ

οὐ τὴν ἄυλον συγπεριγράψω φύσιν·
γραφῆς γὰρ αὕτη καὶ παθῶν ἁνωτέρα.
Τὴν δ' οὖν παθητὴν σάρκα σου γράφων, Λόγε,
ἀσυμπερίγραφόν σε τὸν Θεὸν λέγω.
'Αλλ' οἱ μαθηταὶ τῶν Μάνεντος δογματῶν
οἱ τὴν δόκησιν φληναφοῦντες ἀφρόνως
ὥς φᾶσμα τὴν σάρκασιν ἀκλεῶς λέγειν,
ἦν προσλαβὼν ἦνωσας ἀνθρώπων γένος,
μὴ προσβλέπειν φέροντες εἰκονισμένον,
θυμῷ, βρέμοντι καὶ λεοντεῖω θράσει
τὴν σὴν καθεῖλον πανσεβάσμιον θέαν
πάσαι γραφεῖσαν σεπτομόρφως ἐνθάδε·
ὧν τὴν ἄθεσμον ἐξελέγξασαν πλάνην
ἄνασσα Θεοδώρα, πίστειως φύλαξ,
σὺν τοῖς ἐαυτῆς χρυσοπορφύροις κλάδοις
τοὺς εὐσεβεῖς ἀνακτας ἐκμιμουμένη
ὑπὲρ δὲ πάντας εὐσεβῆς δεδειγμένη
ταύτην ἀνεστήλωσεν εὐσεβοφρόνως
ἐν τῇ παρούσῃ τῶν ἀνακτόρων πύλῃ,
εἰς δόξαν, εἰς ἔπαινον αὐτῆς καὶ κλέος,
εἰς εὐπρέπειαν τῆς ὅλης ἐκκλησίας,
εἰς πᾶσαν εὐδόωσιν ἀνθρώπων γένους,
εἰς πτώσιν ἐχθρῶν δυσμενῶν καὶ βαρβάρων.

Η εικόνα, η οποία καθαιρέθηκε ἐπὶ Λέοντος Γ' και αναστηλώθηκε τελικά ἀπὸ τὴν Θεοδώρα, εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἐνδιάμεσα ἐπὶ Εἰρήνης μετὰ το 787. Υπήρχε ἐπιγραφή τῆς αυτοκράτειρας Εἰρήνης πάνω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ (Scriptor incertus de Leone Bardae, apud Leonem Grammaticum, ἐκδ. Bonn, σ. 355):

Ἐπειδὴ γὰρ ἐγγράπτο ἐπάνω τῆς εἰκόνος ὅτι:
Ἦν καθεῖλε πάσαι Λέων ὁ δεσπότης
ἐνταῦθα ἀνεστήλωσεν Εἰρήνη.

Στὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ αναφέρονται και τὰ Patria, II, σ. 219: Ἡ δὲ νῦν διὰ ψηφίδων ὁρῶμένη εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ (ἐννοεῖ αὐτὴ που ἐγίνε ἐπὶ Θεοδώρας) ἀνιστορήθη παρὰ Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας.

Τὴν εἰκόνα αὐτὴ στὴν συνέχεια καθάίρεσε ὁ Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος και ἡ τελικὴ ἀποκατάστασή της ἐγίνε με τὴ λήξῃ τῆς Εἰκονομαχίας ἐπὶ Θεοδώρας, ὅπως αναφέρει το παρὰ πάνω ἐπίγραμμα τοῦ πατριάρχῃ Μεθοδίου. Για τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ βλ. και St. Geró, *Byzantine Iconoclasm*, I, σ. 113-126, 174ε· P. Speck, *Die ikonoklastischen Iamben an der Chalki*, *Ελληνικά* 27₂ (1974) 376-380.

8. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, ἐκδ. de Boor, σ. 622.

λόγω διαφανείς. Ο Γεώργιος Μοναχός στο Χρονικό του⁹ κάνει μία μικρή αναφορά, 'Εν τούτοις ἐξουσιαστικῶς ἅμα καὶ δυσσεβῶς τῆς αἱρέσεως ἀπάρχεται καὶ τὴν ἐπὶ τῆς Χαλκῆς πύλης τοῦ παλατίου εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κατεάξας καὶ σιλέντιον ἀσεβείας κατὰ τῶν ἀγίων εἰκόνων ποιήσας...

Ο Πάπας Γρηγόριος Β' στην επιστολή του προς τον Λέοντα Γ' περιγράφει τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τις αφηγήσεις αυτοπτῶν μαρτύρων, όπως λέει ο ίδιος στο κείμενο της επιστολής του¹⁰: ἀπέστειλας τὸν Ἰουλιανὸν τὸν σπανθαροκανδιδότον, εὐρέθησαν ἐκεῖ γυναῖκες ζηλωτρίαι καὶ μυροφόροι παρακαλοῦσαι τὸν σπαθάριον μὴ καὶ μὴ. Καὶ μὴ δεξάμενος τὴν παράκλησιν αὐτῶν, στήσας τὴν σκάλαν ἀνῆλθεν καὶ τρεῖς τύφας μετὰ τῆς ἀξίνης εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ χαρακτηῖρος τοῦ Σωτῆρος, ἰδοῦσαι αἱ γυναῖκες καὶ μὴ φέρουσαι τὴν παρανομίαν, σύραντες τὴν σκάλαν καὶ ἀποτυμπανίσαντες αὐτόν, ἐκεῖ τὸν τάφον αὐτοῦ ἐποίησαντο. Σὺ δέ, ὁ ζηλωτὴς τοῦ κακοῦ, πέμψας οὐκ οἶδα πόσας γυναῖκας ἐφόνευσας... Ο τρόπος περιγραφῆς του επεισοδίου αὐτοῦ εἶναι ἀφελής, το κείμενο σώζεται μόνον στα ἐλληνικά καὶ ἔχει πολλές ἀνακρίβειες, ὅπως π.χ. λέει ὅτι τα γεγονότα ἐκτυλίχθησαν στα Χαλκοπράτεια καὶ ἡ εἰκόνα ἦταν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ¹¹. Ἡ ἀξιοπιστία του, εἶναι, ἐπομένως, ἐλάχιστη.

Ο βίος του Στεφάνου του νέου, που θεωρεῖται ἀξιόπιστη πηγή της Εἰκονομαχίας¹², ἀναφέρει, ἐπίσης, τα ἴδια γεγονότα: ...Ἐν τούτοις οὖν ἐξουσιαστικῶς δραξάμενος ὁ τύραννος τῆς αἱρέσεως πειράται παρὲν τὴν ἀγίαν καὶ Δεσποτικὴν εἰκόνα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, τὴν ἰδρυμένην ὑπερθεν τῶν βασιλικῶν πυλῶν, ἐν οἷσπερ διὰ τὸν χαρακτηῖρα ἡ ἀγία Χαλκῆ, λέγεται, κατενέγκαι καὶ πυρὶ παραδοῦναι, ὃ καὶ πεποίηκεν. Ἐν δὲ τῇ αὐτῆς καθαιρέσει ζήλῳ θείῳ ρωσθεῖσαι τίμιαι γυναῖκες, καὶ ρωμαλέως εἰσπηδήσασαι καὶ τῆς κλίμακος δραξάμεναι, καὶ

9. Γεωργίου Μοναχοῦ, *Χρονικόν*, ἐκδ. de Boor, σ. 743. Οἱ μεταγενέστεροι χρονογράφοι (Κεδρηνός, I, ἐκδ. Bonn, σ. 795. Λέων ο Γραμματικός, ἐκδ. Bonn, σ. 176) βασίζονται στην ἀναφορά τοῦ Θεοφάνη.

10. J. Gouillard, *Aux origines de l'iconoclasme, le témoignage de Grégoire II?*, *Travaux et Mémoires* 3 (1968) 293-295.

11. Βλ. Αἰχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β', σ. 108· C. Mango, *The Brazen House*, σ. 148. Για τα Χαλκοπράτεια βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1964, σ. 12, 41, 44, 94, 96, 161, 162, 328.

12. Stephanus iunior conf. (vel m.) C. P. + 764, P.G. 100, σ. 1085. - O G. Ostrogorsky, *Le début de la querelle des Images*, ἐν *Mélanges Ch. Diehl*, I, Paris 1930, σ. 239 λέει χαρακτηριστικά: «La vita Stephani, la source historique la plus sûre et la plus riche sur l'époque des images...». Ο Ihor Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast Period*, ἐν: *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*. University of Birmingham, March 1975, ed. A. Bryer - Y. Herrin, Birmingham 1977, σ. 115 χαρακτηρίζει τὴν *Vita Stephani Iunioris* «a jewel of the hagiography of the iconoclastic period. The Vita was written in 806. There was hardly a Byzantine scholar in our century, from Father Pargoire to Professor Peter Brown, who has not drawn on *Vita Stephani Iunioris*». G. Huxley, *On the Vita of Stephen the younger, Greek, Roman and Byzantine Studies* 18 (1977) 97-100.

τὸν καθαιρέτην σπαθάριον χαμᾶζε προσρίψασαι, καὶ τοῦτον διασύρασαι, τῷ θανάτῳ παρέπεμψαν· καὶ εὐθὺς εἰσδραμοῦσαι καταλαμβάνουσιν τὸν πατριαρχικὸν οἶκον λιθοβολοῦσαι τὸν δυσσεβῆ Ἀναστάσιον, καὶ λέγουσαι, «Μιαιρωτάτη κεφαλὴ, καὶ τῆς ἀληθείας ἐχθρὴ, τοῦτου γε ἔνεκα τῆς ἱερωσύνης ἐδράξω, πρὸς καταστροφὴν τῶν ἀγίων καὶ ἱερῶν ἀναθημάτων;». Ταύτην οὖν τὴν ἤτταν μὴ φέρων ὁ ἀνίερος, φυγῇ ἐχρήσατο ἀπὸ προσώπου τῶν εὐσεβῶν γυναικῶν· καὶ τῷ τυράννῳ προσφυγῶν, πέπεικεν αὐτόν, τοῦ διὰ ξίφους θανατωθῆναι τὰς ἀγίας γυναῖκας ἐκεῖνας. Ὁ δὲ καὶ γέγονεν, καὶ ὑπὲρ τῆς τοῦ Χριστοῦ εἰκόνος ἐναθλήσασαι, τὸ βραβεῖον παρὰ Χριστοῦ ἐκομίσαστο...

Οἱ βίοι τῶν δέκα ἢ δεκατριῶν μαρτύρων τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεοδοσίας ἔχουν ὡς κύριο θέμα τους καὶ περιγράφουν με λεπτομέρειες τὰ γεγονότα τῆς Χαλκῆς Πύλης καὶ ὅλα ὅσα επακολούθησαν.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τὸν βίο τῶν δέκα ἢ δεκατριῶν μαρτύρων τῆς Κωνσταντινούπολης¹³ μετὰ τὴν απομάχρυνση τοῦ πατριάρχῃ Γερμανοῦ καὶ τὴν ἀπόφασή του νὰ ἡσυχάσει στὴ μονὴ τῆς Χώρας¹⁴ ὁ αυτοκράτωρ Λέων Γ' διέταξε νὰ κατεβάσουν ἀπὸ τὴ Χαλκὴ Πύλη τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ τὴν κάψουν. Ὅποιοι δὲ δὲν υπάκουε στὶς διαταγές του θὰ υφίστατο τὴν διὰ ξίφους θανατικὴ ποινὴ. Ἔστειλε στρατιωτικὴ δύναμη στὴ Χαλκὴ Πύλη καὶ οἱ στρατιῶτες ἐστήσαν ἐκεῖ σκάλα γιὰ νὰ κατεβάσουν τὴν εἰκόνα. Μόλις πληροφορήθηκε τὰ γεγονότα αὐτὰ ἡ πατρικία Μαρία, συγγενὴς ἐξ αἱμάτων τοῦ αυτοκράτορα, πιστὴ στὴν λατρεῖα τῶν εικόνων καὶ στὸν πατριάρχῃ Γερμανό, ἐσπευσε πρὸς τὴ Χαλκὴ Πύλη μαζί με τὸν πρωτοσπαθάριο Γρηγόριο καὶ ἄλλους αξιωματούχους, ευγενεῖς. Τράβηξαν τὴ σκάλα καὶ ἐρρίξαν κάτω τὸν σπαθάριο, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐτοιμὸς νὰ καθαιρέσει τὴν εἰκόνα. Τὸν ἐσυραν κάτω καὶ τὸν θανάτωσαν. Δημιουργήθηκε μεγάλος θόρυβος στὴν πόλη καὶ πλήθῃ πιστῶν ἀρχισαν νὰ συρρέουν στὴ Χαλκὴ Πύλη¹⁵.

Οργίσθηκε ὁ αυτοκράτωρ μόλις πληροφορήθηκε τὰ συμβάντα καὶ ἐστειλε περίπου πενταχόσιους στρατιῶτες με τὴ διαταγὴ νὰ συλλάβουν καὶ νὰ θανατώσουν ὅλους ὅσους ἦταν στὸν τόπο τῶν ἐπεισοδίων ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μαρία καὶ τοὺς αξιωματούχους ποὺ ἦταν μαζί τῆς. Πράγματι οἱ στρατιῶτες ἐκτέλεσαν τὶς αυτοκρατορικὲς διαταγές καὶ ξίφει πάντας ἀνείλκον ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ τῆς Χαλκῆς Πύλης καὶ πολλοὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ τὸν μαρτυρικὸν ἐνεδήσαντο στέφανον, ἄμφ' οἷν γυναῖκα, καὶ ἄνδρες, ἱερεῖς καὶ λεῦῖται, ἄζυγες καὶ μονάζουσαι, ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, ὧν τὸν τε ἀριθμὸν καὶ τὰ ὀνόματα ὁ Κύριος οἶδεν μόνος...¹⁶. Σύμφωνα

13. Martyres X (vel XIII) sub Leone Isauro, AASS. Aug. II, σσ. 437-447. - Το κείμενο αὐτὸ ἔχει γραφῆ μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 869 ὅταν πλέον εἶχαν ἀποκατασταθεῖ οἱ εἰκόνες. Βλ. Ihor Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast Period*, σ. 114· C. Mango, *The Brazen House*, σ. 116.

14. Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνέβησαν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 730. Βλ. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état byzantin*, Paris 1969, σ. 191-192· Aik. Christophilopoulou, *Byzantine History*, II, σ. 131 κ.ε. ΓΙΑ τὴ χρονολόγησιν τῶν γεγονότων αὐτῶν βλ. πρὸ πάντων ὑποσ. 6, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. AASS. Aug. II, σσ. 441.

16. AASS. Aug. II, σσ. 442.

με το κείμενο του βίου ο μαρτυρικός θάνατος των χριστιανών έλαβε χώρα στις 19 Ιανουαρίου. Στη συνέχεια ο αυτοκράτωρ διέταξε ... τὰ τούτων τίμια σώματα ἃ μὲν ἐν τῷ Κυνηγίῳ, ἃ ἐν τοῖς Πελαγίοις λεγομένοις, ἐν τῷ τῶν βιοθανάτων βοθύνῳ ριφῆναι...

Συνέλαβαν τη Μαρία και τη συνοδεία της και τους παρουσίασαν στον αυτοκράτορα, ο οποίος και τους ανέκρινε. Στην επίμονη άρνησή τους να συμμορφωθούν προς αυτά, που τους υποδείκνυε, δηλαδή να παύσουν να λατρεύουν τις εικόνες, διέταξε να τους δέιρουν και τελικά τους φυλάκισε εκτός από τη Μαρία, την οποία έστειλε στον οίκο της, γιατί αφ' ενός μεν ήταν βασιλικού γένους, αφ' ετέρου δε την τιμούσε όλη η πόλη για την ενάρετη ζωή της και το γένος της.

Οι σύντροφοι της Μαρίας παρέμεναν στις φυλακές οκτώ μήνες. Τότε ο αυτοκράτωρ πήγε στη Χαλκή Πύλη και διέταξε να εμφανισθούν μπροστά του οι κρατούμενοι, τους οποίους ανέκρινε για δεύτερη φορά. Διαπίστωσε ότι παρέμεναν πιστοί στην λατρεία των εικόνων παρά τις κακουχίες της φυλακής. Ο αυτοκράτωρ και μετά τον δαρμό που ακολούθησε τη δεύτερη ανάκριση κατάλαβε ότι ματαιοπονούσε και τους καταδίκασε σε θάνατο. Έδωσε εντολή να φέρουν σούβλας πεπυρακτωμένας καὶ καῖναι αὐτῶν τὰ μέτωπα, καὶ εἴθ' οὕτως ἐν τῷ Κυνηγίῳ ἀποτιμῆναι αὐτῶν τὰς ἀγίας κεφαλὰς, καὶ συρθέντας ριφῆναι ἐν τοῖς Πελαγίου. Μόλις πληροφορήθηκε η Μαρία την απόφαση έσπευσε κοντά τους. Όταν την είδαν οι σύντροφοί της την προσκύνησαν και αφού αντάλλαξαν ασπασμούς εκτελέστηκαν μαζί με τη Μαρία στις εννέα Αυγούστου¹⁷.

Ο συγγραφεύς του βίου χαρακτηρίζει την απόφαση του αυτοκράτορα ως παράνομον καὶ μανιῳδῆ και επεξηγεί ποια είναι αυτή η απόφαση τὴν κελεύουσιν τὴν τιμίαν καὶ εὐγενεστάτην γυναῖκα, Μαρίαν τὴν πατρικίαν τῇ τοῦ ξίφους τιμωρία τελειωθῆναι σὺν τοῖς γενναιοτάτοις δέκα ἀνδράσι, καὶ τούτων τὰ ἄγια σώματα μετὰ τῶν καταδίκων καὶ μαιφόνων ἀπορριφθῆναι ἐν τοῖς Πελαγίου¹⁸.

Ο βίος της Θεοδοσίας είναι μεταγενέστερος του βίου των δέκα ή δεκατριών μαρτύρων της Κωνσταντινουπόλης¹⁹. Το συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης δίνει περιληπτικά τα γεγονότα. Ο αυτοκράτωρ, αφού απομάχρυνε από το πατριαρχείο μετὰ ροπάλων καὶ ξιφῶν τον πατριάρχη Γερμανό, ο οποίος δεν πειθαρχούσε στις εικονομαχικές δοξασίες του, προχώρησε και σε άλλες προ-

17. AASS. Aug. II, στ. 444.

18. AASS. Aug. II, στ. 444-445.

19. Theodosia m. C.P. sub Leone Isauro, AASS. Maii VII, στ. 69-86, P.G. 140, στ. 893-936, Latyšev: Menol. II, σ. 186-188, Synax Eccl. C.P., στ. 827(40)-828(52). - Ο C. Mango, *The Brazen House*, σ. 117, λέει ότι η ιστορία της Θεοδοσίας εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Μηνολόγιο του Βασίλειου Β' «which however preserves the memory of "Julian and his companions", including Mary the patrician, on the 9th of August (P.G. 117, 580B)». - Η Θεοδοσία υπήρξε δημοφιλής αγία (έχουν διασωθεί τρία εγχώμια BHG 1773 z sq.) παρ' όλο ότι υπάρχει σύγχυση ως προς το πρόσωπό της. Βλ. C. Mango, *The Brazen House*, σ. 116-117. Πάντως στα διάφορα κείμενα που διασώζουν τον βίο της υπάρχουν πολλές αντιφάσεις.

κλητικές ενέργειες. Έτσι ...τὴν ἁγίαν καὶ δεσποτικὴν εἰκόνα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, τὴν ἰδρυμένην ἐπάνω τῶν πυλῶν, ἐν οἷσπερ διὰ τὸν χαρακτήρα ἡ ἁγία λέγεται Χαλκῇ, ἔσπευσε κατενέγκαι καὶ πυρὶ παραδοῦναι. Ἐστείλε ἕναν σπαθάριο νὰ κατεβάσει τὴν εἰκόνα. Καὶ ἐνῶ ὁ σπαθάριος ἦταν ἐπάνω στὴ σκάλα καὶ προσπαθοῦσε μὲ ἀξίνα νὰ τὴν κατεβάσει ἡ Θεοδοσία μαζί με ἄλλες εὐσεβεῖς γυναῖκες τῆς κλίμακος δραξάμεναι καὶ τὸν σπαθάριον τῇ γῇ προσρίψασα, τῷ θανάτῳ παρέδωσαν· καὶ καταλαβοῦσαι τὸ πατριαρχεῖον ἐλιθοβόλουν τὸν δυσσεβῆ Ἀναστάσιον τὸν πατριάρχην. Πάραυτα οὖν αἱ μὲν λοιπαὶ τῶν γυναικῶν ἀπεκεφαλίσθησαν· τὴν δὲ ἁγίαν ὡμός τις καὶ ἀπάνθρωπος ἔλκων δῆμιος πρὸς τὸν Βοῦν λαβὼν χέρας ἀπέσφαξεν αὐτήν²⁰.

Σύμφωνα με το εγκώμιο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτου κάποιος από τους σπαθαρίους ὤρμησε νὰ κατεβάσει τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Χαλκὴ Πύλη. Το γεγονός αὐτὸ ἀναγγέλεται στὴ Θεοδοσία, ἡ ὁποία παίρνει μαζί τῆς γυναῖκες κόσμου καὶ τῶν κοσμικῶν ἀπορραγείσας ὁλοσχερῶς καὶ προσκολληθείσας ὅλας Θεῷ, καὶ ὅλῳ κατὰ τοῦ σπαθαρίου κινεῖται θυμῷ²¹. Ὁ Ακροπολίτης περιγράφει γλαφυρά τὴν ἐπίθεση τῶν γυναικῶν κατὰ τοῦ σπαθαρίου καὶ τὸν θάνατό του. Μόλις ἐφθασαν στὴ Χαλκὴ Πύλῃ ἡ Θεοδοσία μαζί με τὶς ἄλλες γυναῖκες ἐπίασαν καὶ προφανῶς τράβηξαν τὴ σκάλα πάνω στὴν ὁποία εἶχε ἀνεβεί ὁ σπαθάριος γιὰ νὰ κατεβάσει τὴν εἰκόνα. Αὐτὸ ἐγένεε πρὶν προλάβει νὰ τὴν πιάσει, ἐμείνε μετέωρος καὶ καταβαρυνθρῶθηκε ...εἰς ἄδου βάραθρον κατανηύεται· πίπτει καὶ γάρ, καὶ ὁ τέως γαυριῶν, καὶ τὸ στόμα εἰς οὐρανὸν θέμενος, καὶ τὸ ὑπερουράνιον ἄντικρυς βλασφημοῦντα, πτώμα δύστηνον γέγονεν, μὴ δι' ἐκφορᾶς ἀξιούμενος... Ὁ ἀπρόοπτος θάνατος τοῦ σπαθαρίου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διασκορπισθοῦν ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖ καὶ ἔτσι ἐλευθέρως καὶ ἀνενόχλητα ἡ Θεοδοσία καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀπομακρύνθηκαν. Μόλις πληροφορήθηκε ὁ αυτοκράτωρ τὰ διαδραματισθέντα θυμώσε πολὺ καὶ ἐπέπληξε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ποὺ δὲν συνέλαβαν ἀμέσως τοὺς δράστες. Ἀναζήτησαν σὲ ὅλη τὴν πόλιν τὴ Θεοδοσία καὶ τὶς συντρόφισσές τῆς. Κατάφεραν καὶ τὶς βρήκαν, τὶς συνέλαβαν καὶ τὶς ὡδήγησαν στὸν βασιλέα, ὁ ὁποῖος ἀφ' ὅπου τὶς ἀνέκρινε τὶς καταδίκασε σὲ θάνατο. Τὴ Θεοδοσία δὲν τὴν ἐκτέλεσαν. Θεώρησαν σκόπιμο οἱ ἀνθρώποι τοῦ αυτοκράτορα νὰ τὴν ξετάσουν γιὰ δευτέρη φορά. Ἡ ἐξέτασή αὐτὴ ἀκολουθεῖται ἀπὸ βασανιστήρια καὶ φυλάκιση. Τελικὰ τὴν ἐκτέλεσαν κατὰ τρόπο βάρβαρο²².

Δύο διαφορετικὰ κείμενα, δύο βίοι ἁγίων ἐξιστοροῦν τὰ ἴδια γεγονότα²³. Τὰ

20. *Synax Eccl. C.P.*, στ. 828.

21. *AASS. Maii VII*, στ. 74. - Στὴ σ. 75 ὁ Ακροπολίτης ἐξηγεῖ τι ἦταν οἱ σπαθάριοι: Τάγμα τοῦ τῶν περὶ τὸν Βασιλέα σπαθηφόρων, οὐ πελεκυφόρων, ὡς καὶ ἡ κλήσις δηλοῖ, δευτερεῖα μὲν φέρον τῶν ἐπωμίους ἐνεχόντων τοὺς πελέκει, συντηροῦν δὲ σφίσι τὰ τῶν βασιλέων ὀπίσθια, συμπαραμένον τοῖς ἀνακτόροις, καὶ τοὺς βασιλεῖους νυχτὸς θαλάμους περιπολοῦν. Κατὰ δὲ τοῦτου γενναίῳ πάνυ καὶ ἀπτοήτῳ βαίνει φρονήματι.

22. *AASS. Maii VII*, στ. 76-81.

23. Ο C. Mango, *The Brazen House*, σ. 116 μιλᾷ γιὰ δύο καταγραφές τῆ «Μαριανῆ» καὶ τὴν

κείμενα αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και πολλές διαφορές, με βασική διαφορά τα πρόσωπα, τα οποία έδρασαν. Ο βίος της Θεοδοσίας αναφέρει ότι στη Χαλκή Πύλη έσπευσαν και απομάκρυναν τη σκάλα, με τις συνέπειες που έχουν ήδη γραφεί πιο πάνω, η Θεοδοσία μαζί με άλλες μονάζουσες, ενώ ο βίος των δέκα ή δεκατριών μαρτύρων αναφέρει ότι αυτοουργοί των πράξεων αυτών ήταν η πατριχία Μαρία μαζί με άλλους αξιωματούχους²⁴ και ότι στη συνέχεια διαδραματίστηκαν τα γνωστά γεγονότα. Και στις δύο περιπτώσεις οι αυτοουργοί προσάγονται ενώπιον του αυτοκράτορα, ο οποίος τους ανακρίνει, τους δικάζει και τους καταδικάζει. Οι συντρόφισσες της Θεοδοσίας εκτελέστηκαν αμέσως μετά την απόφαση. Οι αυτοκρατορικοί, όμως, θεώρησαν σκόπιμο να μην εκτελέσουν τη Θεοδοσία, αλλά να την ανακρίνουν ξανά με την πρόθεση να την πείσουν να συμμορφωθεί στις αυτοκρατορικές εντολές κατά των εικόνων. Στην άρνηση της Θεοδοσίας χρησιμοποίησαν βία και τη φυλάκισαν για λίγες μέρες. Αντιλήφθηκαν τελικά ότι μάταια χρησιμοποιούσαν όλα τα ανακριτικά μέσα για να τη μεταπείσουν και εκτέλεσαν την ποινή. Αντίθετα η Μαρία εμφανίστηκε μία φορά στο αυτοκρατορικό δικαστήριο και τελικά την άφησαν να επιστρέψει στον οίκο της λόγω της καταγωγής της και της τιμής που της απένεμε ο λαός της Κωνσταντινούπολης. Οι σύντροφοί της εμφανίστηκαν δύο φορές στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Η πρώτη ήταν μετά τη σύλληψή τους στη Χαλκή Πύλη μαζί με τη Μαρία και τη δεύτερη φορά μόνοι τους, αφού έμειναν στη φυλακή οκτώ μήνες. Και τις δύο φορές υπέστησαν εμβάσανη ανάκριση, ενώ η Θεοδοσία μόνον στη δεύτερη εμφάνισή της στο δικαστήριο. Στη φυλακή η μεν Θεοδοσία παρέμεινε αρκετές ημέρες, οι δε σύντροφοι της Μαρίας παρέμειναν οκτώ μήνες. Ως προς την ποινή που επιβλήθηκε ήταν για όλους η θανατική. Διαφέρει, όμως, ο τρόπος εκτέλεσής της.

Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιοι ήταν τελικά οι δράστες: η μοναχή Θεοδοσία και οι συντρόφισσές της ή η πατριχία Μαρία και οι ευγενείς φίλοι της; Σύμφωνα με τα κείμενα των χρονογράφων και των βίων των αγίων μεγάλο πλήθος είχε συγκεντρωθεί στη Χαλκή Πύλη. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι μέσα από αυτό το πλήθος δύο ομάδες έδρασαν και επιτέθηκαν κατά του σπαθαρίου την ώρα που είχε ανεβεί στη σκάλα για να εκτελέσει την αυτοκρατορική διαταγή. Την τράβηξαν και ακολούθησαν τα γεγονότα που περιγράφονται στα κείμενα των βίων. Ένα είναι βέβαιο ότι σε αυτές τις εκδηλώσεις πρωτοστάτησαν γυναίκες²⁵.

«Θεοδοσιανή», «The “Marian” which is the older one, and the “Theodosian” which is later and full of gross contradictions». Οι δύο αυτές καταγραφές επισημάνθηκαν από τον Loparev στην εισαγωγή του στο κείμενο του Αντωνίου του Novgorod. Σχετική βιβλιογραφία και για τις δύο καταγραφές αναφέρει ο C. Mango στη σ. 116.

24. Τα ονόματα των αξιωματούχων αυτών αναγράφονται στον τίτλο του έργου.

25. Το γεγονός ότι ο Βίος των δέκα ή δεκατριών μαρτύρων είχε γραφεί σε χρόνο πλησιέστερο προς τα γεγονότα, και το κείμενο του Θεοφάνη που δεν αναφέρει μόνον γυναίκες αλλά μάλιστα τούς ευγενείς και λόγω διαφανείς δίνουν τη δυνατότητα να διατυπώσει κανείς τη σκέψη ότι η «Μαριανή» εκ-

Ο Ακροπολίτης μάλιστα στο εγκώμιο της Θεοδοσίας εξαίρει τη γυναίκα και αναλύει πως ο Χριστός ανώρθωσε την πεπτωκυῖα και έτσι Συχναὶ μὲν οὖν γυναικῶν, μετὰ τὸ μέγα καὶ φρικτὸν τῆς ἐναθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος μυστήριον, ἀνδρεῖον πρὸς τοὺς κατ' ἀρετὴν ἄθλους ἐνεδείξαντο φρόνημα, γενναῖον τε ψυχῆς πρὸς τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ κατὰ Χριστὸν ἀγῶνας παράσημα...²⁶.

Τα κείμενα των δύο βίων παρέχουν εκτός από τα ιστορικά στοιχεία, ενδιαφέρουσες νομικές πληροφορίες. Η Θεοδοσία, η Μαρία και οι σύντροφοί τους διέπραξαν διάφορα αδικήματα: παρέβησαν τις αυτοκρατορικές εντολές για τη λατρεία των εικόνων²⁷, διέπραξαν φόνο, τον φόνο στρατιωτικού κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των καθηκόντων του, της εκτέλεσης δηλ. των αυτοκρατορικών διαταγών, έκαναν αντίσταση κατά της αρχής και της εξουσίας του αυτοκράτορα. Εν ολίγοις οι πράξεις τους αυτές συνιστούσαν καθοσίωση. Γι' αυτό συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν αμέσως στον αυτοκράτορα, ο οποίος απηύθυνε τις ακόλουθες κατηγορίες στη Θεοδοσία και τις συντρόφισσές της: Ἵνα τί δύστηνα γύναια εἰς τοσοῦτον εἴχετε τόλμης, ὥς καὶ προσταγῆς ἐμῆς ἀλογῆσαι, καὶ τὸν ἐμὸν σπαθᾶριον, οὐχ ὅτι γε τοῦ ἔργου παραποδίσαι, ἀλλὰ καὶ βιαίῳ θανάτῳ παραπέμψαι; Καὶ γυρίζοντας πρὸς τὴν Θεοδοσία εἶπε: Οὐκ ἔλαθές μοι, κακοῦργον καὶ μιαινώτατον γύναιον, οὐκ ἠγνόησά σου τὸ ἀλόγιστον θράσος, οὐ τὴν παράβολον τόλμαν, οὐχ ὃ περὶ τὸν σπαθᾶριον ἔδρασας, καὶ ὥς ἀνέϊλες τῷ ἐμῷ προστάγματι ὑπηρετούμενον· ἔμοι γε ἀντῆρας, κατ' ἐμοῦ τὰς χεῖρας ἐκίνησας· τοιγάρτοι διαναστάς ἔγω γε, τὰς ὑπὲρ ἐμαυτοῦ δίκας ἀπαιτήσω, καὶ δικαίως ὅτι λήψομαι, καὶ τὰ εἰκότα σε τὴν ἀλάστορα τίσομαι, ὥς μὴ τὸν βουλόμενον τῶν βασιλευόντων εἰς νέωτα

δοχή εἶναι περισσότερο κοντά στα αληθινά περιστατικά.

26. AASS. Maii VII, στ. 69: Γυναῖκα μὲν ἀνδρεῖαν ποῦ τις ἂν καὶ ὅπως εὔροι, ὁ σοφὸς ἠπόρησε Σολομών. Καὶ μάλα γε εἰκότως ἠπόρησε. Πρὸ γὰρ τῆς χάριτος ἀσθενοῦς καθάπαξ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πεφυνῆας διὰ τὴν τοῦ δυσμενοῦς ἡμῖν ἐξαπάτην Σατάν, καὶ τὴν τῆς δεσποτικῆς παράβασιν ἐντολῆς, τοσαύτης ἦν ἄδρανέστερον, ἐξ ἀκολουθίας ἐξίτηλον. Ἀφ' οὗ δὲ Θεὸς γέγονεν ἄνθρωπος, καὶ τὴν πεπτωκυῖαν ἀνώρθωσε, καὶ τὰ τέως καθ' ἡμῶν ἰσχύοντα καταβέβληκε, καὶ χάριν κατ' αὐτοῦ κοινῇ πάντες τὴν νικῶσαν ἐλάχομεν· οὐχ ὅτι γε ἄνδρες κρείττους ἀνεδείχθησαν φύσεως, καὶ ὑπὲρ φύσιν ἡρίστευσαν, ἀλλ' ἤδη καὶ γυναῖκες ὑπερφεῖς τινες ἀνεφάνησαν, καὶ τοῖς ὑπὲρ ἡμᾶς ἡμιλλήθησαν ἀγγελικῶς ἐπὶ γῆς ταῖς ἀληθείαις πολιτευσάμεναι, καὶ τῶν τῆδε καὶ γενηρῶν ὅσα δὴ καὶ ὑπέρτεροι φύσεις ὑπεριδοῦσαι, καὶ ὥς ἀσώματα τὸ σῶμά μου περιφρονήσασαι. Συχναὶ μὲν οὖν γυναικῶν, μετὰ τὸ μέγα καὶ φρικτὸν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος μυστήριον, ἀνδρεῖον πρὸς τοὺς κατ' ἀρετὴν ἄθλους ἐνεδείξαντο φρόνημα, γενναῖον τε ψυχῆς πρὸς τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ κατὰ Χριστὸν ἀγῶνας παράσημα...

27. Οι νεότεροι επιστήμονες ασχολήθηκαν με το θέμα εάν ο Λέων Γ' είχε εκδώσει διατάγματα απαγορευτικά για τις εικόνες την εποχή που διαδραματίζονται τα γεγονότα στη Χαλκή Πύλη. Οι περισσότεροι συμφωνούν ότι δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Ναι μεν ο Βυζαντινός μονάρχης είχε θέσει σε κίνηση από το 726 τον προπαγανδιστικό μηχανισμό του, αλλά δεν είχε εκδώσει σχετικά διατάγματα. Βλ. G. Ostrogorsky, *Le début de la querelle des Images*, σ. 238· J. Gill, *A note on the life of Stephen the Younger by Symeon Metaphrastes*, B.Z. 39 (1939) 382-386· M. A. Anastos, *Leo's edict against the images in the year 726-727 and italo-byzantine relations between 726 and 730*, Byz. Forschungen 3 (1968/1971) (= Polychordia III) 5-41· St. Gero, *Byzantine Iconoclasm*, σ. 94 κ.ε.· Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β', σ. 108 και στην αγγλική έκδοση σ. 131.

κατεπαίρεσθαι, μή δ' οὕτω κατὰ τῆς ἀρχῆς αὐθαδιάζεσθαι²⁸. Κατηγορεῖ, λοιπόν, τη Θεοδοσία και τις συντρόφισσές της ότι παρέβησαν τις διαταγές του, ότι όχι μόνον ἐμπόδισαν τον σπαθάριο να ἐπιτελέσει το ἔργο του, σύμφωνα με τις αυτοκρατορικές διαταγές, ἀλλὰ προκάλεσαν τον βίαιο θάνατό του. Η χύρια, ὁμως, κατηγορία ἦταν ὅτι κινήθηκαν ἐναντίον του ἰδίου του αυτοκράτορα και γι' αὐτό θα ἐπέβαλλε τις ἀρμόζουσες ποινές. Αφού ἀπάγγειλε τις κατηγορίες τις συμβούλευσε να ἀλλάξουν ἀποψη, να μεταπεισθoύν και ἔτσι να διασωθoύν²⁹. Η Θεοδοσία ἀπάντησε ὅτι δεν ἀλλάζει γνώμη και παραμένει πιστή στον Θεό. Ο αυτοκράτωρ στράφηκε προς τις ἄλλες μονάζουσες και προσπάθησε να τις μεταπείσει, ἀλλὰ μάταια. Τότε ἀπάγγειλλε την ἀπόφασή του. Οι ἄνθρωποι του αυτοκράτορα θεώρησαν σκόπιμο να υποβάλλουν τη Θεοδοσία σε δεύτερη εξέταση. Αὐτή, ὁμως, ἔμεινε σταθερή στις ἀπόψεις της για τη λατρεία των εἰκόνων. Τότε δοκίμασαν να τη μεταπείσουν με τη βία, ἀνηλεῶς μαστίζειν προήχθησαν³⁰ ἀλλὰ και πάλι ἀπέτυχαν. Υπέμενε τα πάντα με καρτερία. Μετά ταῦτα τη φυλάκισαν τοῖς τῆς φρουρᾶς παραδοῦσι δεινοῖς, κάμψαι ταύτην οὕτω βουλόμενοι, καὶ τῷ βασιλεῖω καθυποτάξαι βουλήματι. Αφού πέρασε ἀρκετές ἡμέρες στη φυλακή...ἐπεὶ τὴν αὐτὴν αὐθις εὖρον, ..., καταδικάζουσιν αὐτῆς θάνατον³¹.

Τὴν Μαρία και τους συντρόφους της ο αυτοκράτωρ κατηγόρησε για ἀνταρσία ἐναντίον του, για ἐγκλημα καθοσιώσεως³². Επικαλέσθηκε, μάλιστα, την ευγενική τους καταγωγή και τους ἀπειλῆσε ὅτι εἰάν δεν ἀποστούν ἀπὸ τη λατρεία των εἰκόνων θα τους υποβάλλει σε πολλές τιμωρίες και θα τους καταδικάσει σε θάνατο με ξίφος³³. Η Μαρία ἀπαντᾷ και ἀφ' ἐνός υπερασπίζεται τη λατρεία των εἰκόνων, ἀφ' ἐτέρου δε ἐπιτίθεται κατὰ του αυτοκράτορα και της θρησκευτικῆς πολιτικῆς

28. AASS. Maii VII, στ. 77.

29. 'Ἄλλ' ἔνεστι μεταβουλευσαμένη καὶ πεισθείῃ συμβουλευόντι πλέον, ἢ ὡς βασιλεῖ σοι προστάσσοντι, περισωθῆναι μὲν τῇδε καὶ διαβιώσαι περιφανέστατα, ἐκεῖ δὲ γενομένη τῆς μακαρίας ἐκείνης τυχεῖν λήξεως. AASS. Maii VII, στ. 77.

30. AASS. Maii VII, στ. 78. Και αφού την μαστίγωσαν η Θεοδοσία συνέχισε να υπερασπίζεται με θέρμη τη λατρεία των εἰκόνων, στ. 79: Πῶς οἴεσθε ταῦτ' ἀκούσαντες διετέθησαν· πῶς οἱ τὴν ὄφρην ἐκ τοῦ βασιλείου κράτους αἰχιοῦντες, τὴν τοσαύτην σφῶν περιφρόνησιν ἤνεγκαν; Βέλει κατὰ τινι τὴν καρδίαν ἐβλήθησαν, τοῖνυν καὶ συνεχύθησαν τῷ θυμῷ, καὶ ἐκμανεῖς ἐγεγόνεισαν, κάχ τοῦ ἔργου, τοῦτο παρέστησαν· οὐ γάρ ὅτι γυνή, οὐδὲ ὅτι τὸν βίον ὁσῶς τε καὶ ἀμέμπτως διήνηυσεν, εἰς νοῦν ὅλως ἔβαλον, ἀλλ' ὥσει τινα ληστήν, ὥσει τινα καχοῦργον, ἢ καὶ τι τῶν ἐξωλεσμάτων ἄλλως γυναιῶν ριπτοῦσι κατὰ γῆς, μαστίζουσι ἀπηνῶς. 'Ἄλλ' οἱ μὲν ἔτυπτον, καὶ ὅση γε ἰσχύς ἔτυπτον, ἡ δὲ εἰς οὐρανὸν τὸν νοῦν ἀνατείνασα, καὶ ὅλη γενομένη τοῦ χρεῖττονος... ὑπέφαλλε κειμένη...

31. AASS. Maii VII, στ. 80.

32. Για το ἐγκλημα καθοσιώσεως βλ. Κ. Α. Μπουρδάρα, Καθοσιώσεις και τυρρανίες κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056), Αθήναι 1981, σ. 135 κ.ε.

33. AASS. Aug. II, στ. 442: ...ὡς ἄ τε ἐν ὑπεροχῇ γένους καὶ ἀξιωματίων ὄντας, μὴ οὕτως μετὰ τῶν ἀγοραίων καὶ ἀγροίκων ἀνδρῶν ἑαυτοὺς ἐγκαταμίξαι, καὶ στάσιν τοσαύτην ἐμποιῆσαι τῇ πόλει, ἔτι μὲν καὶ ἀντάρτας τῆς ἐμῆς βασιλείας γενέσθαι. 'Επειδὴ δὲ εἰς τοσούτου θράσους ὑπερβολὴν ἢ ὡμῶν ἐξῆλθεν ὁμόνοια, ὡς καὶ βασιλεῦσιν ἀντιτάττεσθαι, καὶ εἰδῶλοις λατρεύειν, καὶ νεκροῖς ὁστέοις ὡς Θεῷ ἐλπίζειν· ἐάν μὴ τοῦτων ἀποστήτε, πολλαῖς ὑμᾶς τιμωρίαις υποβαλῶν, ξίφει ἀναλώσω.

του. Χρησιμοποιεί δε το εξής επιχείρημα: ...οὐ τὴν ὕλην ἡμεῖς τιμῶντες σεβόμεθα, ἀλλὰ τὸ διὰ τῆς ὕλης ἐκτυπωθὲν ἅγιον ἀσπαζόμεθα· γοῦν οἱ τῷ κατόπτρῳ ἑαυτοὺς κατοπτριζόμεθα ὡς ἐν τῷ κατόπτρῳ ὄντι τὸ ἀπαρτίζειν εὐειδεῖς ἀνθρώπους, ἢ αὐτῷ ὄντι τοιοῦτῳ μεταχειριζόμεθα τὸ κάτοπτρον, ἀλλὰ διὰ τῆς σκιᾶς τὴν ἀλήθειαν κατανοοῦμεν καὶ βλέπομεν. Καὶ οἱ τῇ σφραγίδι ἢ τῷ κηρῷ ἐνχαράττοντες, τὴν τοῦ κρατοῦντος εἰκόνα, τῇ σφραγίδι ἢ τῷ κηρῷ ὡς βασιλεῖ προσέχουσι, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰκόνης τῷ βασιλεῖ τὸ σέβας. Παῦσαι τοίνυν διαστρέφων τὰς ὁδοὺς Κυρίου τὰς εὐθείας... Καὶ τον καλεῖ να παύσει να κακομεταχειρίζεται τὴν Ἐκκλησίαν καὶ να ἐπιστρέφει στον ὀρθὸ δρόμο του Χριστοῦ.

Ο αυτοκράτωρ θύμωσε πολὺ καὶ διέταξε τὰς ζώνας αὐτῶν κοπῆναι καὶ να τοὺς δαῖρουν ὤμοις νεύροις. Τὴν Μαρία ἐστεῖλε πίσω στον οἶκο της. Δὲν ἤθελε να υποστεί κακώσεις, γιατί ἀφ' ενός μὲν ἦταν βασιλικὸ γένους, ἀφ' ἐτέρου δὲ ὅλη ἡ πόλη τὴν τιμοῦσε γιὰ τὴν ἐνάρετὴ ζωὴ της καὶ τὸ γένος της. Τοὺς ὑπόλοιπους ἐπὶ πολὺ ὥρα τοὺς ἔδερναν ἀνηλεῶς, αὐτοί, ὁμῶς, δὲν υποχωροῦσαν. Πολὺ θυμωμένος ἀπὸ τὴ στάση αὐτῆ των συντρόφων της Μαρίας ὁ Λέων διέταξε να τοὺς μεταφέρουν στὴ φυλακὴ καὶ αὐτὸς σηκώθηκε ἀπὸ τὸ βῆμα καὶ ἀποχώρησε.

Στὸ Βυζάντιο ἡ διαφορὰ κοινωνικῆς τάξης εἶχε συνέπειες καὶ ἀπὸ ἀποψη δικάιου. Ἡ ἀρχὴ της ἰσότητος των πολιτῶν ἀπέναντι στον νόμο δὲν ὑπῆρχε. Ἀντίθετα ὑπῆρχαν διακρίσεις ὅπως παλιότερα στὴ Ρώμη. Ἐτοὶ οἱ εὐτελεῖς ὑφίσταντο ἐμβάσανη ἀνάκριση. Οἱ μὴ εὐτελεῖς ἀξιωματικοί, συγκλητικοί, τίμιοι δὲν ἐπιτρεπόταν να υποστούν βασανιστήρια χωρὶς προηγούμενη βασιλικὴ διαταγή. Μόνη ἐξαίρεση ὑπῆρχε στὴν περίπτωση ἐγκλήματος καθοσιώσεως. Ἐτοὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἀνάκρισης γιὰ τὴν ἀποκάλυψη ἐγκλήματος καθοσιώσεως ἦταν δυνατόν να υποστούν βασανιστήρια καὶ αὐτοὶ που εἶχαν προνόμια. Μὲ τὴν πάροδο του χρόνου οἱ ἀντιλήψεις ἄλλαξαν καὶ εἶχαν ἀπήχηση στὸ δίκαιο. Στὴν ἐποχὴ των Ἰσαύρων καταργήθηκε ἡ ευμενέστερη σε σύγκριση πρὸς τοὺς εὐτελεῖς μεταχείριση των ἐντίμων καὶ οἱ πολῖτες ἐξιώθηκαν κατὰ κάποιον τρόπο ἀπέναντι στον νόμο³⁴. Στὴν πράξη, ὁμῶς, διαπιστώνει κανεῖς ἐρευνώντας τις πηγές ὅτι πάντα οἱ ἐντιμοὶ εἶχαν πιο ευνοϊκὴ ἀντιμετώπιση.

Στὴν περίπτωση του πρωτοσπαθάρου Γρηγορίου καὶ των ἄλλων ευγενῶν ἐπιβλήθηκαν βασανιστήρια παρ' ὅλο ὅτι ἦταν ἀξιωματοῦχοι. Αὐτὸ βέβαια γινόταν νόμιμα, γιατί ὁ αυτοκράτωρ τοὺς εἶχε ἀπαγγεῖλλει κατηγορία γιὰ καθοσίωση. Παρὰ ταῦτα, τὴ διαταγὴ τὴν ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ αυτοκράτωρ, ὅπως θα συνέβαινε εἴαν εἶχαν διαπράξει οἰοιοδήποτε ἐγκλημα, ἀφοῦ πρῶτα διέταξε να κόψουν τις

34. Γιὰ τὴν ἀνιση μεταχείριση των ἐλευθέρων βυζαντινῶν ἀπὸ τὸ δίκαιο βλ. Μ. Τουρτόγλου, *Κοινωνικαὶ τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἐπετηρὶς Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 12 (1965) 1968, 169-198· Κ. Α. Μπουρδάρ, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (868-1056)*, Ἀθῆναι 1981, σ. 154-155, 158· τῆς ἰδίας, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, 1056-1081*, Ἀθῆναι 1984, σ. 79-80. - Σπ. Τρωϊάνος, *Κεφάλαια βυζαντινοῦ Ποινικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1996, σ. 32.

ζώνες τους, το σύμβολο δηλ. του αξιώματός τους. Με τον τρόπο αυτό τους αφαιρούσε τα αξιώματα και εφεξής κατά τη διάρκεια της δίκης και για την επιβολή των ποινών θα είχαν την ίδια μεταχείριση με τους μη αξιωματούχους.

Οκτώ μήνες πέρασαν και ο αυτοκράτωρ προκαθίσας επί τη Χαλκή Πύλη, ζήτησε να προσαχθούν οι σύντροφοι της Μαρίας στο βήμα. Τους ρώτησε εάν εμμένουν στη λατρεία των εικόνων. Στην καταφατική τους απάντηση διέταξε έκταθηναι αὐτοὺς τύπτεσθαι ράβδοις σφοδραῖς ἐπὶ τοσοῦτον, ἕως οὗ ἡλλάγησαν ἀνὰ τεσσάρων κυαιστόρων. Τελικά κατάλαβε ότι μάταια τους βασάνιζε και απάγγειλε την καταδικαστική του απόφαση, αφού πρώτα τους έκαψαν τα μέτωπα με πυρακτωμένες σούβλες. Η ποινή που τους επέβαλε ήταν η θανατική³⁵.

Από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω προκύπτει ότι η διαδικασία έγινε ενώπιον του αυτοκράτορα. Για ορισμένους έγινε σε δύο στάδια, η διαδικασία δηλ. διακόπηκε και επαναλήφθηκε μετά πάροδο κάποιου χρονικού διαστήματος. Στην περίπτωση της Θεοδοσίας η διαδικασία συνεχίστηκε όχι ενώπιον του αυτοκράτορα, αλλά συνεργατών του, οι οποίοι, προφανώς, ενεργούσαν ως αυτοκρατορικό δικαστήριο. Ο τόπος διεξαγωγής δεν ήταν καθορισμένος. Η ανάκριση ήταν εμβάσανη, δηλ. ετασμός. Προκύπτει, επίσης, ότι ο στόχος του αυτοκράτορα δεν ήταν η εφαρμογή του νόμου, να εξετάσει δηλ. ποια αδικήματα διαπράχθηκαν, ποιοι κανόνες (διατάγματα) παραβιάστηκαν, εάν υπήρχαν ελαφρυντικά κλπ., αλλά να πείσει με οποιοδήποτε μέσο τους κατηγορούμενους να σταματήσουν τη λατρεία των εικόνων και να ακολουθήσουν τη δική του πολιτική.

Η Θεοδοσία μετά τη δεύτερη εξέταση που υπέστη και πριν από την εκτέλεση της ποινής της και ο πρωτοσπαθάριος Γρηγόριος μεταξύ του πρώτου σταδίου της ανάκρισης και του δεύτερου φυλακίστηκαν.

Στο Βυζάντιο, όπως και στη Ρώμη, στη φυλακή παρέμεναν οι κατηγορούμενοι πριν και κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της δίκης και οι κατάδικοι πριν από την εκτέλεση της ποινής. Η φυλάκιση ήταν μέτρο προληπτικό κυρίως, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις επιβαλλόταν και ως ποινή³⁶. Οι βίοι των αγίων, αλλά και άλλα κείμενα, περιγράφουν τις φυλακές και δίνουν πληροφορίες για τη ζωή μέσα σε αυτές. Μερικά στοιχεία δίνουν και τα κείμενα των βίων της Θεοδοσίας και της Μαρίας. Οι σύντροφοι της Μαρίας οδηγήθηκαν στη φυλακή. Εκεί τους έδεσαν με δύο αλυσίδες και σύμφωνα με τη βασιλική εντολή κάθε μέρα τους μαστίζωναν ἀνὰ πεντακοσίων βουνεύρων³⁷. Η φυλάκισή τους δηλ. ήταν κάθειρξη

35. AASS. Aug. II, στ. 444.

36. Για τη φυλάκιση στη Ρώμη και τις ρωμαϊκές φυλακές βλ. Th. Mommsen, *Le droit pénal romain*, Fontemoing 1907, τ. 3, σ. 304-308· Κ. Α. Μπουρδάρα, *Το δίκαιο στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα 1987, σ. 111-124 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την φυλάκιση στο βυζαντινό δίκαιο βλ. Σπ. Τρωϊάνος, *Κεφάλαια βυζαντινού Ποινικού Δικαίου*, Αθήνα 1996, σ. 34-36. - Για τις βυζαντινές φυλακές βλ. Κ. Α. Μπουρδάρα, *Οι βυζαντινές φυλακές, εν Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν), Αθήνα 1997, σ. 317-336.

37. AASS. Aug. II, στ. 444.

vincula. Η φυλάκιση διακρινόταν σε απλή κάθειρξη και σε κάθειρξη vincula, ο φυλακισμένος δηλ. ήταν δεμένος με αλυσίδες ή με χειροπέδες κ.λ.π. ανάλογα με το πόσο επικίνδυνος θεωρείτο, ή τι αδίκημα είχε διαπράξει ή τι εντολές είχαν δοθεί. Για τα δεινά της φυλακής είναι χαρακτηριστική η φράση στο κείμενο του βίου της Θεοδοσίας *φρουρά παραπέμπουσι και τοῖς τῆς φρουρᾶς παραδίδουσι δεινοῖς, κάμψαι αὐτήν οὕτω βουλόμενοι, καὶ τῷ βασιλεῖ καθυποτάξαι βουλῇ-ματι*³⁸. Ἦλπιζαν δηλ. οι περί τον αυτοκράτορα ότι οι κακουχίες της φυλακής θα έκαμπταν την κατηγορουμένη, η οποία έτσι θα υπέκυπτε στις αυτοκρατορικές βουλές. Τον τρόπο ζωής και γενικά τι επικρατούσε στις φυλακές και ειδικά στη φυλακή της Κωνσταντινούπολης, Νούμερα, περιγράφει ένα κείμενο του Μ. Γλυκά, από το οποίο προκύπτει ότι οι χώροι και οι συνθήκες κράτησης ήταν άθλιοι³⁹. Είναι χαρακτηριστικοί οι στίχοι 239-240:

*Κακὸς ἐχθρὸς ἡ φυλακή, ποτὲ πιστὰ οὐ φυλάσσει,
μεσίτην οὐ προσδέχεται, φίλον τινὰ οὐκ ἔχει.*

Ποιες ποινές επιβλήθηκαν; Σύμφωνα με το κατηγορητήριο ο αυτοκράτωρ θεώρησε ότι οι πράξεις των κατηγορουμένων δεν ήταν η παράβαση μιας νομοθετικής διάταξης κατά της λατρείας των εικόνων, που άλλωστε, όπως αναφέρεται πιο πάνω, δεν είχε εκδοθεί, αλλά συνιστούσαν αδικήματα που στρέφονταν κατά του αυτοκράτορα, συνιστούσαν εγκλήματα καθοσιώσεως. Σύμφωνα με τη νομοθεσία στην περίπτωση αυτή η ποινή ήταν κεφαλική⁴⁰. Οι φιλολογικές, όμως, πηγές αναφέρουν και άλλες ποινές που στην πράξη επιβάλλονταν⁴¹. Ήταν τελικά, όπως προκύπτει από τις πηγές, θέμα πολιτικής που ο εκάστοτε αυτοκράτωρ ήθελε να ακολουθήσει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Λέων Γ' εφάρμοσε τον νόμο και καταδίκασε όλους σε θάνατο.

Με ποιον τρόπο έγινε η εκτέλεση της θανατικής ποινής; Ο νόμος όριζε ότι η εκτέλεση γινόταν με ξίφος. Ας δούμε τι συνέβη σε κάθε περίπτωση. Οι συντρόφισσες της Θεοδοσίας αποκεφαλίστηκαν⁴², αφού πρώτα τις έσυραν μέσα από τις πλατείες τραβώντας τες από τα μαλλιά και χτυπώντας τες στα μάγουλα. Η Θεοδοσία εκτελέστηκε με βάρβαρο τρόπο. Την έσυραν βίαια στον τόπο της εκτέ-

38. AASS. *Maii* VII, στ. 80.

39. Μιχαήλ Γλυκάς: Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν, ἐκδ. Ευδ. Τσολάκης, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα 3, 1959, σ. 1-22, στ. 86-180.

40. D(igesta) 48.4.3, 49.16.

41. Κ. Α. Μπουρδάρ, *Καθοσίωσις και τυραννίς (867-1056)*, σ. 157-175· της ίδιας, *Καθοσίωσις και τυραννίς (1056-1081)*, σ. 82-89· της ίδιας, *Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών, Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 225-227· της ίδιας, *Το έγκλημα καθοσιώσεως κατά την περίοδο της βασιλείας των Αγγέλων (1185-1204)*, *Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου*, Αθήνα 2000, σ. 460-462.

42. *Synax. Eccl. Cr.*, στ. 228.

λεσης⁴³ και όταν έφθασαν εκεί ... (έν μακέλλω δι' αὐταῖς προὔκειτο, ἵν' ὡς ἀμνά-
δα παραδῶσι σφαγῇ, καὶ ὡς ἓν τι τῶν των κτηνῶν κτείνωσιν, ἅμα μὲν εἰς χλεῦην
τῆς μακαρίας, ἅμα δὲ καὶ τῶν ὁμοφρόνων ταύτῃ κατάγελων) ἀλλ' ὡς ὅπου δὴ
καὶ βούλοιντο παραγένοιτο, τῶν τις δημίων καινότερόν τι διανοήσατο...⁴⁴. Ο
δήμιος θεώρησε ὅτι η εκτέλεση με ξίφος, ὅπως ἔπρεπε νὰ γίνεῖ, διότι ἔτσι ὀριζε
ο νόμος⁴⁵, ἦταν μεν οδυνηρή, ἀλλὰ φορητὸν δὴπως ἡγήσατο. Γι' αὐτὸ ἐπινόησε
έναν οδυνηρότατο καὶ βάρβαρο τρόπο γιὰ νὰ εκτελέσει τὴ θανατικὴ ποινὴ: Κέρας
οὖν τῶν παρευρεθέντων λαβῶν, εἰς γῆν τε τὴν Ἀγίαν καταβαλὼν, καὶ τῆς κόμης
πρὸς ἑαυτὸν ἀνακλάσας, διὰ τοῦ γαργαεῶνος ὠθεῖ, καὶ τοὺς σπονδύλους τοῦτω
διατεμὼν, πικρότατα τῆς πνοῆς αὐτὴν ἀφαιρεῖται συνάμα καὶ τῆς ζωῆς⁴⁶. Εἶναι
ἀπὸ τὰ λίγα κείμενα που ἀναφέρουν ὅτι ο δήμιος ἀποφάσισε τὸν τρόπο εκτέλεσης
τῆς θανατικῆς ποινῆς. Συνήθως ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση ὀριζε καὶ τὸν τρόπο εκτέ-
λεσης.

Ἡ Μαρία καὶ οἱ σύντροφοί τῆς εκτελέσθηκαν με ξίφος, σύμφωνα δηλ. με τὸ
νόμο, στὴν περιοχὴ που ονομαζόταν Κυνήγιον⁴⁷.

Στο ρωμαϊκὸ καὶ στο βυζαντινὸ δίκαιο υπήρχαν περιορισμοὶ ορισμένων δι-
καιωμάτων εἴτε ὡς παρεπόμενες ποινές εἴτε τὴν τελευταία περίοδο, ὡς κύριες
ποινές. Ἐνας ἀπὸ τοὺς περιορισμούς αὐτοὺς ἦταν ἡ ἀπαγόρευση ἐνταφιασμοῦ.
Εμφανίζεται ἀποκλειστικὰ ὡς παρεπόμενη ποινὴ τῆς κεφαλικῆς, που ἔχει ἀπαγ-
γελεῖ ἀπὸ δικαστῆ, ἀδιακρίτως ἐγκλήματος ἢ τρόπου εκτέλεσης⁴⁸. Σύμφωνα με
τὸν συγγραφέα τοῦ βίου τῆς Μαρίας, ο αυτοκράτωρ στὴν ἀπόφασή του ὀριζε τὰ
σώματα τῶν εκτελεσθέντων νὰ συρθοῦν καὶ νὰ ριχθοῦν στὴν περιοχὴ Πελαγίου,
στὴν περιοχὴ ὅπου ἔρριχναν τὰ σώματα τῶν καταδίκων καὶ μισαιφόνων. Επέβαλ-
λε, δηλ. ο αυτοκράτωρ ὡς παρεπόμενη ποινὴ τὸν μὴ ἐνταφιασμό τῶν σωμάτων
τῆς Μαρίας καὶ τῶν συντρόφων τῆς. Πιστοί, ὁμως, καὶ εὐλαβεῖς ἄνθρωποι κα-
τῶρθωσαν, χωρὶς νὰ τοὺς ἀντιληφθοῦν⁴⁹, νὰ βγάλουν ἀπὸ τὸ μέρος που εἶχαν

43. Ἡ περιγραφή τοῦ Ἀχροπολίτη, AASS. Maii VII, σ. 80: "Ἐνθὲν τοι καὶ οἱ μὲν τῶν χειρῶν
ταύτης λαβομένοι, οἱ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύπτρας δραξάμενοι, ἄλλοι δι' ἄλλου μέρους τοῦ σώματος εἰλ-
κον, καὶ ὡς βόσκημα ἦγον ἐπὶ σφαγὴν τὴν ἀπειρόκακον ὡς ἀληθῶς Θεοῦ δάμαλιν, καὶ τῆς αὐτῆς νομῆς
τε καὶ μάνδρας ἀντεχομένην, καὶ μὴ μεταστῆναι τὸ παράπαν αὐτῆς ἀνεχομένην. Εἰσί δι' οἱ ἔτυπτον ἐν
τῷ μεταξὺ καὶ ἀνηλεῶς ἔτυπτον, τοὺς γὰρ ὕβρεσι πλύνοντας καὶ ὡς ἐξ ἀμάξης ὁ φασὶ διαλοιδορουμέ-
νοις παρήμι.

44. AASS. Maii VII, στ. 80.

45. B. 60.51.8: ...μόνῳ ξίφει, καὶ οὐχ ἑτέρῳ ὀργάνῳ οὔτε φαρμάκῳ δεῖ φονεύειν. Το αὐτόθι σχό-
λιο ἐπεξηγεῖ τι σημαίνει οὐχ ἑτέρῳ ὀργάνῳ, δηλ. πελέκει, ἀκοντίῳ, ροπάλῳ, βρόχῳ, ἢ ἑτέρῳ τρόπῳ.

46. AASS. Maii VII, στ. 80.

47. AASS. Aug. VII, στ. 444-445. ΓΙΑ τὴν περιοχὴ τοῦ Κυνηγίου βλ. R. Janin, *Constantino-
ple Byzantine*, σ. 41 καὶ γιὰ τὰ Πελαγίου, R. Janin, σ. 405.

48. Βλ. γενικὰ γιὰ τὴν ταφή: K. A. Μπουρδάρη, *Τὸ δίκαιο στα ἀγιολογικὰ κείμενα*, σ. 125, ὅπου
καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

49. AASS. Aug. VII, στ. 445: ὁ φίλάνθρωπος θεὸς τῶν ἰδίων θεραπόντων πρόνοιαν ποιούμενος,
διὰ πιστῶν καὶ εὐλαβῶν ἀνδρῶν τοὺτους ἐξάγει ἐκ τοῦ δεινοῦ καὶ χαλεποῦ ἐκείνου λάκκου τρόπῳ
τοιῷδε. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καθ' ἣν καὶ τετελείωνται οἱ Μακάριοι, συννεφὴς καθίσταται αἰθήρ, καὶ ἅμα τῷ

ρίξει τα σώματα των εκτελεσθέντων και να τα μεταφέρουν με ζώα στο μοναστήρι του οσίου Ανίνα. Για δύο λόγους, σύμφωνα με το κείμενο, θέλησαν να διακινδυνεύσουν και να ανασύρουν τα σώματα των εκτελεσθέντων: 1) *τῷ οἰκείῳ τῆς φύσεως συνειδῶτι βαλλόμενοι*, 2) *τὸ εὐγενέστατον καὶ εὐλαβὲς ἐπιστάμενοι τῆς τιμίας καὶ περιφανεστάτης πατρικίας*. Η συνείδησή τους, λοιπόν και το status της Μαρίας τους ώθησαν στην παραβίαση της αυτοκρατορικής απόφασης με όλες τις δυσμενείς συνέπειες που μπορεί να επακολουθούσαν. Όταν έφθασαν στη μονή χώρισαν τα πτώματα, έπλυναν τα ενδύματά τους και τα έθαψαν στον ναό του Αγίου Δημητρίου⁵⁰.

Την ίδια εντολή, δηλαδή, του μη ενταφιασμού, είχε δώσει ο Λέων Γ' για όλους όσους είχαν βρεθεί στη Χαλκή Πύλη την ώρα των επεισοδίων και θανατώθηκαν επί τόπου (πλην βέβαια της Μαρίας και των συντρόφων της που είχαν συλληφθεί για να δικασθούν) και ...*τὰ τούτων τίμια σώματα ἃ μὲν ἐν τῷ Κυνηγίῳ, ἃ ἐν τοῖς Πελαγίοις λεγομένοις, ἐν τῷ τῶν βιοθανάτων βοθύνῳ ριφῆναι*.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

τὸν ἥλιον ἀπὸ ἐκκέχυται μέγιστος καὶ σφοδρὸς πᾶν μετὰ κεραυνῶν, ὡς πάντας λέγειν, καταποθεῖσθαι τὴν πόλιν· οἱ προειρημένοι φιλόχριστοι ἄνδρες... βουλὴν ἀγαθὴν βουλευόνται τῇ τοῦ θεοῦ συνεργείᾳ, καὶ τὸν τόπον καταλαβόντες, ἐν ᾧ τοὺς μαργαρίτας οἱ βορβορώδεις ἀπέρριψαν, κατελθόντες ἐν τῷ χαλεπῷ ἐκείνῳ βοθύνῳ, ἐξάγουσι αὐτούς...

50. Ο ναός αυτός ανήκε στη μονή του οσίου Ανίνα και καταστράφηκε επί Θεοφίλου. Τα σώματα, όμως, των μαρτύρων παρέμειναν κάτω από τα ερείπια άθικτα. Τα βρήκαν επί πατριάρχου Ιγνατίου, τα τοποθέτησαν σε σαρκοφάγο από κυπαρίσσι και υπήρχαν μέχρι το 1200. Βλ. σχετικά C. Mango, *The Brazen House*, σ. 116.

Σπύρου Ν. Τρωιάνου

ΟΙ ΣΠΟΥΔΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ,
ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ¹

Από τα χρόνια του Ιουστινιανού μέχρι την εποχή των Παλαιολόγων μεσολάβησαν πολλοί αιώνες και στο διάστημα αυτό οι νομικές σπουδές υπέστησαν μεγάλες μεταβολές. Έλαβα ως αφητηρία —για να ξεκινήσω την ανασκόπησή μου με μερικές συγκριτικές παρατηρήσεις που είναι αναγκαίες για την κατανόηση του θέματος— την ιουστινιάνεια περίοδο², επειδή τότε μόνον εμφανίζονταν οι ανώτατες σπουδές στον χώρο του Δικαίου υπό μία μορφή που ανταποκρινόταν κατά κάποιον τρόπο στα σημερινά πρότυπα, με συστηματικά διαρθρωμένες παραδόσεις και εξετάσεις³.

Πράγματι το έτος 533 συντελέστηκε με την *constitutio Omnem* αναδιάρθρωση των νομικών σπουδών. Με τον νόμο αυτό περιορίστηκε η διδασκαλία στις Νομικές Σχολές της Κωνσταντινουπόλεως και της Βηρυτού, στηριζόταν δε αποκλειστικώς στα τρία μέρη της κωδικοποίησεως, δηλαδή στον Κώδικα, στον Πανδέκτη και στις Εισηγήσεις. Ο κύκλος των σπουδών αυτών κάλυπτε πέντε διδακτικά έτη. Το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στη διδασκαλία των Εισηγήσεων, τα τρία επόμενα σε εκείνη του Πανδέκτη και το τελευταίο, το πέμπτο, στον Κώδικα. Η ευθύνη της διδασκαλίας ανατέθηκε στους *antecessores*, στους «αντικίνη-

1. Το κείμενο που ακολουθεί αποτέλεσε στις κύριές του γραμμές εισήγηση στο 2ο από τα Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία, που οργάνωσε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με θέμα «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων» από 14 έως 20 Δεκεμβρίου 1992. Το (αρχικό) κείμενο της εισηγήσεως συμπληρώθηκε, επειδή τα πρακτικά του παραπάνω συμποσίου δεν έχουν μέχρι τώρα δημοσιευθεί.

2. Ως προς τις νομικές σπουδές πριν από τον Ιουστινιανό βλ. τα γενικά εγχειρίδια ιστορίας για την εποχή εκείνη, όπως του E. Stein, *Histoire du Bas-Empire II. De la disparition de l'empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris χ.λπ. 1949 ή του A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1964 και, κατ' εσχόλην, το άρθρο του Fr. Wieacker, Πόνοι τῶν διδασκάλων. *Leistung und Grenzen der frühen oströmischen Rechtswissenschaft, Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht. Festgabe für Johannes Sontis*, München 1977, σ. 53-89. Σχετικά με τη μονογραφία του P. Collinet, *L'École de droit de Beyrouth*, Paris 1925, παρατηρείται από νεότερους ερευνητές, ότι πρέπει να γίνεται χρήση της με μεγάλη προσοχή, επειδή έχουν παρεισφρήσει πολλά λάθη.

3. Βλ. D. Simon, *Vom Wert des byzantinischen Rechts*, *Βυζαντινά* 10 (1990) 23-38 (32 ε.). Πρβλ. και την ελληνική απόδοση της ίδιας μελέτης, *Περί της αξίας του βυζαντινού δικαίου*, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989) 274-281 (278 ε.).

σορες», όπως εξελληνίστηκε αργότερα ο στρατιωτικής προελεύσεως αυτός όρος, που σήμαινε τους καθηγητές των Νομικών Σχολών⁴.

Οι αντικήνσορες, ακολουθώντας μία ορισμένη μέθοδο, μεταγλώττιζαν στο πλαίσιο των παραδόσεων τους για τους ελληνόφωνους φοιτητές⁵ το λατινικό κείμενο της κωδικοποίησής. Η εργασία αυτή συνετελείτο σε τρία στάδια. Το πρώτο, η «προθεωρία», περιλάμβανε μία αρκετά εκτεταμένη εισαγωγή στο λατινικό κείμενο (*index/ίνδηξ*), το δεύτερο την κατά λέξη μετάφραση («κατά πόδα») και το τρίτο τον σχολιασμό του κειμένου («παραγραφαί»). Ας σημειωθεί ότι στην ίδια εργασία προέβαιναν οι αντικήνσορες και όταν απευθύνονταν σε λατινόφωνους φοιτητές με σκοπό τη διδασκαλία ελληνικού νομικού κειμένου, ειδικότερα των ιουστινιάνειων νεαρών⁶.

Από τις παραπάνω δύο Νομικές Σχολές η της Βηρυτού έκλεισε τις πύλες της μετά τον καταστροφικό σεισμό του 551. Ως προς τη λειτουργία της Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών και υποστηρίζονται εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, από την αδιάκοπη συνέχιση της λειτουργίας της, ακόμη και επί των Ισαύρων (άποψη του L. Bréhier), μέχρι και αυτής του οριστικού κλεισίματός της επί Φωκά (άποψη του F. Fuchs)⁷.

Ανεξάρτητα όμως από την ορθότητα αυτών των απόψεων, που κατά βάση αναφέρονται στην ανώτατη παιδεία εν γένει, βέβαιο είναι ότι οι αντικήνσορες εξαφανίζονται με τον θάνατο του Ιουστινιανού και το έργο τους, ως διδασκάλων του Δικαίου, συνεχίζουν οι σχολαστικοί. Αυτοί ήταν ιδιαίτερα καταρτισμένοι στη ρητορική και γι' αυτό οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες περιλάμβαναν και τα έργα του νομικού παραστάτη στα δικαστήρια, δηλαδή του σημερινού δικηγό-

4. Βλ. αντί για άλλους Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, 2η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 35 ε., 77 ε., 92 ε. (με βιβλιογραφία). Ως προς το γενικότερο status των νομοδιδασκάλων ενδιαφέρουσα είναι η διάταξη του Πανδέκτη 27.1.6.12: *Νόμων δὲ διδάσκαλοι ἐν ἐπαρχίᾳ διδάσκοντες ἄφεισιν οὐκ ἔξουσιν, ἐν Ῥώμῃ δὲ διδάσκοντες ἀφίενται*. Πρόκειται για την απαλλαγή από την άσκηση έργων επιτρόπου που προέρχεται από το έργο του Herennius Modestinus, «De excusationibus».

5. Μέσω της μορφής αυτής των νομικών σπουδών αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα, ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στο ανατολικό κράτος δεν κατανούσε τους περιεχόμενους στην κωδικοποίηση κανόνες δικαίου που σχεδόν τους ήσαν γραμμένοι στη λατινική γλώσσα. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνου, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 26 ε.

6. Δείγμα του περιεχομένου διδασκαλίας αυτής της μορφής είναι η Επιτομή των νεαρών του Ιουλιανού (έκδοση: G. Hänel, *Iuliani epitome latina Novellarum*, Leipzig 1873 [ανάτ.π. Osnabrück 1965]) που, όπως απέδειξε ο H. J. Scheltema, Subseciva. XIII: Die Epitome Novellarum Iuliani, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 31 (1963) 282-284 και ο ίδιος, *L'enseignement de droit des antecessurs* [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.], Leiden 1970, σ. 47 ε., αποτελεί έναν «ίνδηκα» στα λατινικά (για λατινόφωνους φοιτητές).

7. Βλ. τη συνοπτική παρουσίαση των παραπάνω απόψεων με τις ενδιάμεσες γνώμες από τον Π. Ζέπο, *Η βυζαντινή νομική παιδεία κατά τον Ζ' αιώνα, Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 735-749 (736 ε.), ο οποίος, δεχόμενος και αυτός τη λειτουργία αυτοκρατορικού πανεπιστημίου κατά τον 7ο αιώνα, θεωρεί πιθανό ότι διδασκόταν εκεί και η νομική επιστήμη.

ρου. Έτσι το διδακτικό τους έργο δεν παρουσίαζε τη θεωρητική ανάλυση της διδασκαλίας των αντικηνησώρων, γιατί ήταν περισσότερο προσανατολισμένο στις ανάγκες της πρακτικής. Βασίζονταν κυρίως στη ρητορική τέχνη και η διδακτέα ύλη περιορίστηκε ουσιαστικά στις Εισηγήσεις και στις Νεαρές, δηλαδή στο επίσημο διδακτικό εγχειρίδιο και στις χρονικά τελευταίες νομοθετικές ρυθμίσεις. Του Πανδέκτη και του Κώδικα έκαναν ελάχιστη χρήση λόγω της μειωμένης πρακτικής χρησιμότητας των μερών αυτών της κωδικοποιήσεως.

Ειδήσεις για την οργάνωση των νομικών σπουδών κατά τον 7ο αιώνα δεν διαθέτουμε δυστυχώς. Ορισμένες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε ωστόσο από έναν κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου (691/692), συγκεκριμένως από τον κανόνα 71, με τον οποίο αποδοκιμάζονται μερικές συνήθειες των σπουδαστών της Νομικής Επιστήμης, των μόνων ίσως φοιτητών, όπως ορθώς πιθανολογείται, που θα υπήρχαν κατά την εποχή εκείνη στην Κωνσταντινούπολη: Τούς διδασκομένους τούς πολιτικούς νόμους μὴ δεῖν τοῖς ἑλληνικοῖς ἔθεσι κερῆσθαι, μήτε μὴν ἐπὶ θεάτρων ἀνάγεσθαι, ἢ τὰς λεγομένας κυλίστρας ἐπιτελεῖν, ἢ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν στολὰς ἑαυτοῖς περιτιθέναι, μήτε καθ' ὃν καιρὸν τῶν μαθημάτων ἐνάρχονται, ἢ πρὸς τὸ τέλος αὐτῶν καταντῶσιν, ἢ καθόλου φάναι διὰ μέσου τῆς τοιαύτης παιδείσεως. Εἰ δέ τις ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦτο πράξαι τολμήσῃ, ἀφοριζέσθω⁸. Πρόκειται προφανώς για κατάλοιπα από το απώτερο ειδωλολατρικό, αλλά και από το πιο πρόσφατο χριστιανικό παρελθόν⁹. Πάντως από τον κανόνα αυτόν συνάγεται η ύπαρξη οργανωμένων σπουδών, με πρόγραμμα που προέβλεπε συγκεκριμένο χρόνο ενάρξεως και λήξεως των μαθημάτων. Με αφετηρία τα σχόλια των κανονολόγων του 12ου αιώνα στον παραπάνω κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου, ως προς το περιεχόμενο των αναφερόμενων εκεί εθίμων, θα έκлина μάλλον προς την άποψη, ότι οι συντάκτες του κανόνα είχαν υπόψη τους φοιτητές ιδιωτικών σχολών, πιθανώς συντεχνιακής πρωτοβουλίας.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ειδήσεις που αφορούν την οργάνωση νομικών σπου-

8. Βλ. την έκδοση P.-P. Joannou, *Discipline générale antique, IIe-IXe s.* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX.] τ. I.1, Roma 1962, σ. 208 ε. Βλ. επίσης την ανάλυση του κανόνα αυτού στον H. J. Scheltema, Κυλίστρα, *Επετ. Εταιρ. Βυζαντ. Σπουδών* 29 (1959) 78-80. Πρβλ. και τα ερμηνευτικά σχόλια του Βαλασαμώνας στον ίδιο κανόνα, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Β', Αθήναι 1852 (ανατύπ. Αθήνα 1966 και 1997), σ. 470 ε. Πρβλ. ακόμη Σπ. Ν. Τριωάνου, *Η θέση του νομικού/δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία* [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας, 9.], Αθήνα 1993, σ. 19 ε. και Κ. Γ. Πιτσάκη, *Μορφές «δρωμένων» σε βυζαντινές νομικές πηγές, Λαϊκά δρώμενα. Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις, Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994*, Αθήνα 1996, σ. 153-171 (158 ε.).

9. Βλ. π.χ. την §9 της *constitutio Omnem* που απαγορεύει τα «καφώνια» σε βάρος των νέων φοιτητών ή ανάρμοστη συμπεριφορά σε βάρος των καθηγητών: «(...) ut nemo audeat neque in hac splendidissima civitate neque in Berytiensium pulcherrimo oppido ex his, qui legitima peragunt studia, indignos et pessimos, immo magis serviles et quorum effectus iniuria est ludos exercere et alia crimina vel in ipsos professores vel in socios suos et maxime in eos qui rudes ad recitationem legum perveniunt, perpetrare».

δών στη μεσοβυζαντινή περίοδο περιέχει ένα κείμενο που ανάγεται στον τελευταίο ίσως χρόνο της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (911/912) και είναι γνωστό με την ονομασία «Επαρχικόν Βιβλίον»¹⁰. Πρόκειται, κατά την κρατούσα γνώμη, για νομοθέτημα (ή, κατ' άλλη άποψη, για σχέδιο νομοθετήματος¹¹) που είχε ως αποδέκτη τον Έπαρχο της πόλεως (γι' αυτό και η ονομασία του «Επαρχικόν») και απέβλεπε στο να υπαγάγει σε κανονιστικό καθεστώς τη δραστηριότητα διαφόρων επαγγελματικών κλάδων, ώστε να διασφαλιστούν οι αδιατάρακτες οικονομικές σχέσεις μεταξύ τους και να απαλειφθεί ο αθέμιτος ανταγωνισμός. Για το «Επαρχικόν Βιβλίον» διατυπώθηκε προ δεκαετίας και άλλη υπόθεση¹², ότι αποτελεί δηλαδή (ιδιωτική) συλλογή διαφόρων συντεχνιακών κανονισμών, προερχόμενη από τον έπαρχο Φιλόθεο, τον γνωστό ως συντάκτη του «Κλητορολογίου»¹³. Η άποψη αυτή που αναγνωρίζει στο περιεχόμενο της «συλλογής» κανονιστικό χαρακτήρα και, επομένως, την ιδιότητα κανόνων ουσιαστικού δικαίου, δεν επηρεάζει τις παρακάτω παρατηρήσεις.

Η πρώτη ενότητα του κειμένου αυτού είναι αφιερωμένη στους «ταβουλλάριους», δηλαδή τους συμβολαιογράφους, που συγχροτούσαν ένα «σύστημα», δηλαδή ένα σωματείο, του οποίου η οργάνωση καθορίζεται στο «Επαρχικόν Βιβλίον» με πολλές λεπτομέρειες. Ως προς το επίπεδο των νομικών γνώσεων των υποψηφίων συμβολαιογράφων προβλέπονται στο κεφ. 2 της οικείας ενότητας τα εξής: «Ὁ προχειρισθόμενος ὀφείλει ἐπὶ στόματος ἔχειν τοὺς τεσσαράκοντα τίτλους τοῦ ἐγχειριδίου νόμου καὶ τῶν ἐξήκοντα βιβλίων τὴν γνῶσιν, παιδευθῆναι δὲ καὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν, ὥς ἂν μὴ διαμαρτάνῃ ἐν ταῖς ἐκδόσεσιν, ὀλισθαίνῃ δὲ καὶ περὶ τὴν λέξιν» (...)»¹⁴. Απαιτείται δηλαδή να γνωρίζει ο υποψήφιος από στήθους τον «Πρόχειρο Νόμο» και να διαθέτει επαρκή γνώση του περιεχομένου της κωδικοποίησης των 60 βιβλίων (των «Βασιλικών»)»¹⁵, επί πλέον δε

10. Βλ. για τη χρονολόγηση, καθώς και γενικότερη βιβλιογραφία Τρωιάνου, *Οι πηγές κ.λπ.*, ό.π., σ. 219 ε.

11. A. Schminck, «Novellae extravagantes Leons VI.», *Subseciva Groningana* 4 (1990) (= *Novella Constitutio. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal*) 195-209 (207 ε.).

12. P. Speck, (Erlassenes?) Gesetz oder ein weiteres Schulbuch? Überlegungen zur Entstehung des Eparchenbuchs, *Varia III.* [Freie Universität Berlin. Byz.-Neugriech. Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 293-306. Ο συγγραφέας υποθέτει καταλήγοντας, ότι η συλλογή αυτή των κανονισμών προοριζόταν ίσως να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο για τον Κωνσταντίνο Ζ'.

13. Βλ. την έκδοση του Ν. Oikonomides, *Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 65-235.

14. Βλ. την κριτική έκδοση του J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 33.], Wien 1991, σ. 74, στίχ. 26-29.

15. Ενόψει του μεγάλου όγκου της κωδικοποίησης διατυπώνει ο P. Speck, *Konstantinopel - ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Irnerius, Varia III.* (ό.π., σημ. 12) 307-348 (εφεξής: Speck, *Konstantinopel*) (325) τη γνώμη, ότι η σχετική φράση στο κείμενο του κεφ. 2 αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Από την αντιδιαστολή ωστόσο του «ἐπὶ στόματος ἔχειν», που αναφέρεται στον Πρόχειρο Νόμο, προς το «τὴν γνῶσιν (ἔχειν)», που αναφέρεται στα Βα-

να είναι καταρτισμένος και γλωσσικώς, ώστε να μην υποπίπτει σε λάθη νομικά ή φραστικά κατά τη σύνταξη των συμβολαίων.

Τα πρόσωπα, στα οποία είχε ανατεθεί η κατάρτιση των υποψηφίων, προβλέπονταν στο κεφ. 13: 'Ήσαν ο «παιδοδιδάσκαλος νομικός» και ο «διδάσκαλος», προφανώς ο πρώτος για την παροχή των νομικών γνώσεων και ο δεύτερος για την εγκύκλιο παιδεία. Πάντως και οι δύο ανήκαν ως μέλη στο «σύστημα»¹⁶, το οποίο διέθετε όχι μόνον έναν από κάθε κατηγορία του διδακτικού αυτού προσωπικού, αλλά περισσότερους. Το τελευταίο προκύπτει από διάταξη, στην οποία ρητώς ορίζεται ότι στη διαδικασία επιλογής νέου είτε παιδοδιδασκάλου νομικού, είτε διδασκάλου συμπράττουν με την ψήφο τους και οι ήδη υπηρετούντες: ... 'Ο παιδοδιδάσκαλος νομικός καὶ ὁ διδάσκαλος ἐν νομῇ ἀρχαίᾳ καθεζέσθω κελεύσει τοῦ ἐνδοξοτάτου ἐπάρχου, πρότερον ψηφίζόμενος παρὰ τοῦ συλλόγου τῶν ταβουλλαρίων καὶ τοῦ πριμμικηρίου καὶ τῶν παιδοδιδασκάλων νομικῶν καὶ διδασκάλων, παρέχων ὑπὲρ συνηθείας ὁ μὲν νομικός τῷ πριμμικηρίῳ νομίσματα δύο καὶ τῷ συλλόγῳ νομίσματα τέσσαρα, ὁ δὲ διδάσκαλος τῷ πριμμικηρίῳ νόμισμα ἓν καὶ τῷ συλλόγῳ νομίσματα δύο (κεφ. 13)¹⁷.

Η ερμηνεία του όρου «νομή» στο παραπάνω απόσπασμα έχει προκαλέσει αρκετές συζητήσεις και διχογνωμίες. Οι απόψεις στα τελευταία εκατό χρόνια (από την ανακάλυψη του χειρογράφου με το «Επαρχικόν Βιβλίον» στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Γενεύης το 1891) ταλαντεύονται μεταξύ «έδρας», «θέσης», «χώρου διδασκαλίας» και «προνομίου». Ίσως ο συνδυασμός τους, ιδίως των τριών πρώτων αποδόσεων του όρου, να βρίσκεται πλησιέστερα στο πνεύμα του συντάκτη του χειμένου¹⁸.

σιλικά, προκύπτει (με σαφήνεια, φρονώ), ότι στη δεύτερη περίπτωση εννοούσε ο συντάκτης την απλή εποπτεία του περιεχομένου της κωδικοποίησεως σε 60 βιβλία.

16. Την υπαγωγή αυτή, ως προς τους «νομικούς παιδοδιδασκάλους» δικαιολογεί ο Αν. Χριστοφίλοπουλος, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Αθήναι 1935 (ανατύπ. Θεσσαλονίκη 2000), σ. 79, με τη σκέψη ότι οι καθηγητές της Νομικής δεν ήσαν στα χρόνια του Λέοντος συντεχνιακώς οργανωμένοι και, επομένως, φυσικό ήταν να τελούν υπό τον έλεγχο της μοναδικής συντεχνίας από νομικούς. Στους διδασκάλους αυτούς πρέπει κατά κύριο λόγο να αναφέρεται η διάταξη των Βασιλικών 38.1.6.12: *Καὶ μόνοι οἱ ἐν Ῥώμῃ νόμους ἐξηγούμενοι ἄφασιν ἔχουσιν* Νοούνται προφανώς οι νομοδιδασκαλοι στην Κωνσταντινούπολη. Η διάταξη προέρχεται από τον Πανδέκτη, όπου καταχωρίστηκαν αποσπάσματα από έργο του Μοδεστίνου (βλ. σχετικώς πιο πάνω σημ. 4).

17. Koder, ό.π., σ. 80, στίχ. 96-101.

18. Για τη διδασκαλία του Δικαίου επί του Λέοντος γενικώς, αλλά και ειδικότερα για την ερμηνεία των σχετικών όρων βλ. J. Nicole, *Le livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Genève 1893, σ. 82-87· W. Wolska-Conus, *Les termes νομή et παιδοδιδάσκαλος νομικός du «Livre de l'éparque»*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 531-541, καθώς και τις ορθές παρατηρήσεις, ως προς το πιο πάνω άρθρο, του D. Simon, *Hermeneutische Gymnastik, Rechtshistorisches Journal* 1 (1982) 39-42. Πρβλ. P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, [Byzantinisches Archiv, 14.], München 1974, (εφεξής: Speck, *Universität*) σ. 39 ε.

Σημαντικό για τον σχηματισμό μίας εικόνας της νομικής εκπαίδευσέως είναι το περιεχόμενο του κεφ. 16: ... Οἱ νομικοὶ παιδοδιδάσκαλοι μὴ δεχέσθωσαν ἄφ' ἑτέρας σχολῆς παῖδα, εἰ μὴ ἐκπληρώσῃ τὸν μισθὸν τῆς μαθήσεως. Εἰ δὲ ἀμελοῦμενον οἱ γονεῖς ἀναλάβωσι, εἰδήσει τοῦ πριμμικηρίου γινέσθω¹⁹. Από την πρώτη φράση προκύπτει ότι οι νομικοί ἀπέλαυναν αυτονομίας, διδάσκοντας ο καθένας στη δική του «σχολή». Ο ὅρος αυτός φαίνεται να ἔχει περιεχόμενο πρωτίστως τοπικό, να δηλώνει δηλαδή τον χώρο στον οποίο διεξάγονταν τα μαθήματα. Η «μετεγγραφή» ἀπὸ τη μία «σχολή» στην ἄλλη επιτρεπόταν, ἀλλὰ ὑπὸ την προϋπόθεση της ἐκπληρώσεως των οικονομικῶν υποχρεώσεων ἀπέναντι στον προηγούμενο παιδοδιδάσκαλο νομικό, δοθέντος ὅτι τα δίδαστρα καὶ τὸ ὕψος τους αποτελοῦσαν προφανῶς ἀντικείμενο ἰδιαίτερης συμφωνίας μεταξύ καθηγητῆ καὶ φοιτητῆ²⁰, στην οποία δεν ἀναμιγνύονταν τὸ «σύστημα» των ταβουλλαρίων καὶ ὁ πριμμικήριος, ἀρκούμενοι, ὅπως εἶδαμε, στην εἰσπραξὴ ἀπὸ τους διδάσκοντες δικαίωματος εἰσδοχῆς κατὰ τον διορισμό τους. Ἀπὸ τη δεύτερη φράση ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι δεν ἐφθάναν ὅλοι οἱ φοιτητὲς στο τέλος των σπουδῶν τους. Για την οριστικὴ διακοπὴ της φοιτήσεως ὡστόσο ἔπρεπε νὰ λάβει γνώση (καὶ ἐνδεχομένως νὰ παράσχει τὴν ἀδεία του) ὁ προϊστάμενος τῶν «συστημάτων», ὁ πριμμικήριος των ταβουλλαρίων.

19. Koder, ὁ.π., σ. 80, στίχ. 108-110.

20. Τὰ της δικαστικῆς διεκδικήσεως των ἀμοιβῶν γιὰ τὴν προσφορὰ διαφόρων υπηρεσιῶν, κυρίως ὁμῶς ἰατρῶν, διδασκάλων καὶ διχηγῶρων, ρυθμίστηκαν ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτην ἐποχὴ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάταξιν τοῦ Πανδέκτη προερχομένη ἀπὸ τον Οὐλιανόν. Βλ. D. 50. 13. 1 pr. / §§5,6,15: «Praeses provinciae de mercedibus ius dicere solet, sed praeceptoribus tantum studiorum liberalium. Liberalia autem studia accipimus, quae Graeci ἐλευθέρια appellant: rhetores continuentur, grammatici, geometrae. (...) Proinde ne iuris quidem civilis professoribus ius dicent: est quidem res sanctissima civilis sapientia, sed quae pretio nummario non sit aestimanda nec dehonesta, dum in iudicio honor petitur, qui in ingressu sacramenti offerri debuit. (...) Ludi quoque litterarii magistris licet non sint professores, tamen usurpatum est, ut his quoque ius dicatur: iam et librarii et notarii et calculatoribus sive tabulariis. (...) Haec omnia si apud praesides petantur, videamus an de mutuis petitionibus possunt praesides cognoscere. Et putem debere admitti». Παρατηροῦμε ὅτι γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία της ρητορικῆς καὶ ἐκεῖνης τῶν δικαίων καθόλου, διάκριση ὁμῶς που δεν διατηρήθηκε στὴν πολὺ λακωνικὴ διατύπωση της διατάξεως αὐτῆς στὴν κωδικοποίησιν τοῦ 9ου αἰῶνα. Βλ. B. 54. 14. 1: Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτορι καὶ γραμματικοῖς καὶ γεωμέτραις καὶ ἰατροῖς καὶ ἰατρίναις, (...) περὶ μισθῶν ἐξτραορδιναρῶς ὁ ἄρχων δικαιοδοτεῖ. Ἡ διάταξιν αὐτὴ των «Βασιλικῶν» ὑπάρχει ὀχι μόνον στὴ Μεγάλῃ Σύνοψιν M 14. 1 (10ος αἰ.), ἀλλὰ καὶ στο «Πόνημα νομικόν» (33. 2) τοῦ Μιχαήλ Ἀταλαϊάτῃ (11ος αἰ.). Βλ. τὴν ἐκδόσιν I. καὶ Π. Ζέπου, *Jus graecoromanum*, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962), τ. Ε', σ. 424 ε. καὶ τ. Ζ', σ. 457, ἀντιστοίχως. Πρβλ. γιὰ τον 12ο αἰῶνα ὅσα γράφονται στὴν ἀπόκρισιν με ἀριθμὸ 41 ἀπὸ τις ἀποδιδόμενες στὸν Θεόδωρο Βαλσαμῶνα (γιὰ τὸ πρόβλημα της πατρότητος πρβλ. Τρωιάνου, *Οἱ πηγές κ.λπ.*, σ. 255) στὴν ἐκδόσιν M. Γεδεῶν, Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶνος λύσεων κανονικῶν διαφορῶν γραφαί, *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 35 (1915) 169-173, 177-182, 185-189 (186): (...) Εἰ δὲ αὐτοὺς ἐν διατριβαῖς ἐπέστησαν καὶ εἰς παιδοτρίβας ἔταξαν, πινακογραφούντες τὰ ἱερὰ γράμματα καὶ πανηγύριοι τῇ διδαχῇ ἐγκυπτάζοντες, τοῖς τοιούτοις τὸ ἀπαιτεῖν μισθὸν ἐκ τῶν μαθητιῶντων οὐκ ἀπηγόρευται, ὅσος καὶ οἷος κατὰ κοινὴν ἀρέσκειαν, τῷ τε διδασκάλῳ καὶ τῷ μαθητῇ συμφωνηθήσεται.

Από τις διατάξεις αυτές συνάγεται ότι η εκπαίδευση που παρείχε ο Συμβολαιογραφικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (για να χρησιμοποιήσω έναν όρο με σύγχρονο περίβλημα) άρχιζε σε μικρή ηλικία²¹ και αποτελούσε για τον λόγο αυτό ένα κράμα των σημερινών βαθμίδων εκπαιδύσεως (κατώτερης, μέσης και ανωτάτης ή, με άλλη διατύπωση, πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας).

Υποστηρίχθηκε ότι οι νομικές αυτές σπουδές κάλυπταν και άλλες επαγγελματικές κατευθύνσεις, ειδικότερα των συνηγόρων²², εφόσον δεν μαρτυρείται η ύπαρξη ιδιαίτερου συλλόγου. Λόγω της παντελούς ελλείψεως σχετικών ειδήσεων πρέπει ωστόσο να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί απέναντι σε μία τέτοια προσπάθεια γενικεύσεως.

Εξαιτίας της συντεχνιακής της οργανώσεως είχε η εκπαίδευση αυτή σαφή επαγγελματικό προσανατολισμό, απέβλεπε δηλαδή στη μετάδοση εκείνων των γνώσεων που ήσαν απαραίτητες για την εξάσκηση του επαγγέλματος του συμβολαιογράφου. Επομένως δεν μπορεί να γίνει λόγος για νομικές σπουδές υπό τη γενική έννοια του όρου, όπως αυτές νοούνται σήμερα.

Η εξειδικευμένη μορφή, υπό την οποία ήταν στα πλαίσια αυτού του επαγγελματικού κλάδου οργανωμένη η εκπαίδευση, δικαιολογεί τη γένεση ενός *esprit de corps*, που οδήγησε στην αναζήτηση προστατών αγίων και σε συναφείς εορταστικές εκδηλώσεις, οι οποίες όμως προσέχρυσαν στην αντίδραση της Εκκλησίας, εξαιτίας της αναμίξεως τελετουργικών στοιχείων με ύποπτη προέλευση. Οι εκδηλώσεις αυτές συνεχίζονταν μέχρι τον 12ο αιώνα, οπότε και απαγορεύθηκαν από τον πατριάρχη Λουκά τον Χρυσοβέργη, όπως τουλάχιστον μας πληροφορεί ο Θεόδωρος Βαλσαμών στο ερμηνευτικό του υπόμνημα στον κανόνα 62 της Πενθέκτης Συνόδου: *Τὰ μέντοι ποτέ γινόμενα ἀπρεπῇ παρὰ τῶν νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων, μετὰ προσωπειῶν σκηνικῶν διερχομένων τὴν ἀγοράν, πρὸ χρόνων τινων κατηργήθησαν, καθ' ὅρισμὸν τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά*²³. Ἅγιοι Νοτάριοι ονομάζονταν οι ἅγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος που ἀπέθαναν (με μαρτυρικό τέλος) στη διάρκεια του διωγμοῦ που ἐξάπέλυσε κατὰ των ορθοδόξων ο Κωνσταντίνος, γιος του Μεγάλου Κωνσταντίνου, και των οποίων η μνήμη εορτάζεται στις 25 Οκτωβρίου²⁴. Κατὰ την ἡμέρα ἐκείνη, σύμφωνα με ὅσα αναφέρουν οι

21. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα πλαίσια ως προς την ηλικία των εκπαιδευομένων παρουσίαζαν μεγάλο εύρος. Πρβλ. P. Lemerle, *Elèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle*, Paris 1969, σ. 4.

22. Πρβλ. Nicole, ὀ.π., σ. 84 ε.

23. Ράλλης - Ποτλής, ὀ.π., τ. Β', σ. 451 ε. Για την πατριαρχική αυτή πράξη πρβλ. V. Grumel - J. Darrouzès, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople. I. Les actes des Patriarches, fasc. II-III: Les registres de 715 à 1206*, Paris 1989, αριθμ. 1093.

24. Πρβλ. Fr. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, II, [Subsidia hagiographica, 8a.], 3η έκδ., Bruxelles 1957, σ. 75 ε. και του ίδιου, *Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae*,

πηγές, σχηματιζόταν πομπή από τον παιδοδιδάσκαλο νομικό και τους μεταμφιεσμένους μαθητές του που διερχόταν μέσα από τους δρόμους της πόλης²⁵.

Όπως τονίστηκε ήδη, η εκπαίδευση που προβλεπόταν στο «Επαρχικόν Βιβλίον» αφορούσε κατά πάσαν πιθανότητα μόνο τους υποψηφίους συμβολαιογράφους. Για άλλης μορφής νομικές σπουδές, για σπουδές δηλαδή που είχαν ως σκοπό την κατάρτιση νομικών κατάλληλων για το επάγγελμα του συνηγόρου ή και του δικαστή (μολονότι, καθώς όλοι γνωρίζουμε, η ανάθεση δικαιοδοτικών καθηκόντων δεν προϋπέθετε στο Βυζάντιο και νομική παιδεία, όπως γίνεται αυτή αντιληπτή στη σημερινή εποχή) είναι πολύ λιγότερο σαφείς οι πληροφορίες που μας έχουν περισωθεί. Δεν είναι με ακρίβεια γνωστές η δομή και οι συνθήκες λειτουργίας του πανεπιστημίου που ίδρυσε κατά τον 9ο αιώνα ο Κάισαρ Βάρδας, το οποίο κατά τον επόμενο αιώνα αναζωογόνησε (ή, ενδεχομένως, επανίδρυσε, αν στο μεταξύ είχε πάψει να λειτουργεί) ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος. Ως προς τη φύση του ιδρύματος αυτού δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των συγγραφέων. Πιθανότερο φαίνεται, ότι επρόκειτο για εκπαιδευτικό ίδρυμα που παρά την αυτοκρατορική του σύσταση παρουσίαζε τα χαρακτηριστικά ιδιωτικής σχολής²⁶. Ως προς τα μέλη του διδακτικού προσωπικού παρέχεται η εντύπωση, ότι αυτά παρέδιδαν εκεί μαθήματα παράλληλα προς τις άλλες ασχολίες τους²⁷, χωρίς κάποια επίσημη ιδιότητα, όπως για παράδειγμα αυτή που είχαν παλαιότερα οι αντικήνσορες. Ανεξαρτήτως πάντως από τη φύση του πανεπιστημίου αυτού, στα διδασκόμενα μαθήματα περιλαμβανόταν και η ρητορική²⁸, που πάντοτε, ιδίως όμως από τον 7ο αιώνα, οπότε κυριάρχησαν οι σχολαστικοί στον χώρο της διδασκαλίας του Δικαίου, αποτελούσε το θεμέλιο των νομικών σπουδών. Για την επαγγελματική σταδιοδρομία των αποφοίτων του ιδρύματος αυτού μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Παραδίδεται ωστόσο, ότι διόρισε από αυτούς ο αυτοκράτωρ «κριτές»²⁹.

Έναν περίπου αιώνα μετά τον Κωνσταντίνο Ζ' ένας άλλος αυτοκράτωρ, Κωνσταντίνος και αυτός, έστρεψε την προσοχή του προς τη διδασκαλία της Νομικής

[Subsidia hagiographica, 47.], Bruxelles 1969, σ. 122.

25. Βλ. σχετικώς Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α', Αθήναι 1948 (ανατύπ. Αθήναι χ.έ.), σ. 95 ε. Πρόσθεσε στη βιβλιογραφία και Χ. Δημητρίου, *Μελέτη περί του χαρτοφύλακος της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Αθήναι 1924, σ. 21 σημ. 1, Speck, *Universität*, σ. 60 ε. και Πιτσάκη, ό.π., σ. 156 ε. Πάντως το επίσημο τυπικό του «συστήματος» περιλάμβανε πομπώδεις τελετές, των οποίων ίσως παρωδία αποτελούσαν οι πομπές των μαθητευομένων ταβουλλαρίων. Βλ. ωστόσο και τις επιφυλάξεις της Η. Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, [Bibliothèque «Sophie N. Saripolou», 86.], Αθήνα 1991, σ. 155 που φρονεί ότι πρόκειται εδώ για μαθητευόμενους νοταρίους ταχυγράφους και όχι εκπαιδευόμενους ταβουλλαρίους.

26. Βλ. σχετικώς Speck, *Universität*, σ. 22 ε., ιδίως σ. 28, καθώς και Speck, *Konstantinopel*, σ. 326.

27. Speck, *Universität*, σ. 51 ε.

28. Speck, *Universität*, σ. 22 ε. σημ. 3.

29. Speck, *Universität*, σ. 23 σημ. 4.

Επιστήμης. Το 1047, κατά τη μάλλον κρατούσα χρονολόγηση, απέλυσε ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος μία Νεαρά *ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων*³⁰. Με αυτόν τον νόμο σκοπήθηκε η κρατικοποίηση των νομικών σπουδών και ιδρύθηκε το «Διδασκαλεῖον τῶν νόμων». Η διεύθυνση του εκπαιδευτικού αυτού ιδρύματος ανατέθηκε στον «νομοφύλακα» που εντάχθηκε στους συγκλητικούς και του δόθηκε στην κρατική ιεραρχία η επόμενη θέση μετά τον «ἐπὶ τῶν κρίσεων». Στα καθήκοντά του περιλαμβανόταν, εκτός από τη διεύθυνση της σχολής και την αυτοπρόσωπη διδασκαλία των φοιτητών, η ευθύνη για την ένταξη των αποφοίτων, μετά τη διαπίστωση της επαγγελματικής τους επάρκειας, στον σύλλογο των συμβολαιογράφων και στον πίνακα των «ρητόρων»³¹, καθώς και η ερμηνεία των νόμων³².

Επειδή στο επίκεντρο των ρυθμίσεων που εισάγει η Νεαρά αυτή βρίσκεται ο «νομοφύλαξ» και όλα τα σχετικά με αυτόν, δεν αφήνει το κείμενό της πολλά περιθώρια για τη συναγωγή συμπερασμάτων ως προς τις νομικές σπουδές αυτές καθεαυτές κατά τα μέσα του 11ου αιώνα. Προκαλούνται λοιπόν ερωτηματικά ως προς το αν εξακολουθούσαν ακόμη τότε να ισχύουν οι διατάξεις του «Επαρχικού Βιβλίου» σε σχέση με τις νομικές σπουδές. Πάντως από τον συνδυασμό των παραγράφων 4 και 20 της Νεαράς προκύπτει, ότι επιβαλλόταν στους υποψηφίους για ένταξη στο «σύστημα» των συμβολαιογράφων ή στους πίνακες των ρητόρων³³ (που ασκούσαν τα έργα του νομικού παραστάτη) να αποδείξουν τη διάρκεια των σπουδών τους κοντά σε συγκεκριμένο διδάσκαλο, ο οποίος εξάλλου όφειλε να βεβαιώσει τις ικανότητες των μαθητών του, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο,

30. Ζέποι, *ό.π.*, τ. Α', σ. 618-627. Πρβλ. και Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 2. Teil: Regesten von 1025-1204*, München 1995, αριθμ. 863. Για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση και για τη σύνταξη αυτής της νεαράς βλ. A. Schminck, *Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert*, *Fontes Minores III*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4.], (Frankfurt a. M. 1979) 221-279 (221 σημ. 1). Ως προς το δημοσιευμένο κείμενο της νεαράς υποστήριξε —με σοβαρά επιχειρήματα— πριν από λίγα χρόνια ο Speck, *Konstantinopel*, σ. 328 ε., ότι αποτελεί όχι το τελικό κείμενο του νόμου, αλλά προσχέδιο που συντάχθηκε από τον Ιωάννη Μαυρόποδα, οπότε δεν είναι γνωστό σε ποια έκταση συνέπιπτε το προσχέδιο αυτό με το κείμενο του νόμου. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να είναι με ακρίβεια γνωστή και η χρονολογία της εκδόσεώς του.

31. Η διατύπωση της σχετικής φράσης της Νεαράς *τοῖς σωματείσι ἐγκαταλέγεσθαι ἢ τοῖς λογιστάτοις ἐναπογράφεσθαι ῥήτορι* (βλ. πιο κάτω σημ. 33) έχει προκαλέσει ερωτηματικά, τα οποία κατά διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίζουν η Wolska-Conus, *Les termes* κ.λπ., *ό.π.*, σ. 540 ε., υποστηρίζοντας την ύπαρξη περισσότερων σωματείων (όχι μόνο συμβολαιογράφων, αλλά και δικηγόρων, ίσως και καθηγητών της Νομικής), και ο Simon, *Herm. Gymnastik* κ.λπ., *ό.π.*, σ. 42, μη ιεθόμενος για την ύπαρξη και άλλων επαγγελματικών ενώσεων, πλην εκείνων των συμβολαιογράφων.

32. Για τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες του «νομοφύλακος» βλ. Speck, *Konstantinopel*, σ. 331 ε.

33. Όπως ορθώς παρατηρεί ο Speck, *Konstantinopel*, σ. 342 σημ. 33, αριθμ. 4, με αφορμή την αναγραφή του όρου «σωματεία» σε πληθυντικό αριθμό (βλ. το κείμενο στην επόμενη σημείωση), δεν μνημονεύεται σε άλλη πηγή η ύπαρξη συνεχιζίας συνηγόρων και αυτό είναι ακριβώς που προκαλεί τις αντιρρήσεις του Simon (βλ. πιο πάνω σημ. 31).

να αναγκασθούν οι τελευταίοι να επαναλάβουν τις σπουδές τους στο «Διδασκαλεῖον»³⁴. Δεν μπορεί ασφαλώς να αποκλεισθεί, ότι κατά περιόδους βρισκόταν η νομική διδασκαλία στα χέρια προσώπων, που είχαν ως κύρια απασχόληση, με την ιδιότητα κρατικών οργάνων, την άσκηση διοικητικών ή δικαστικών καθηκόντων, οπότε —κατά περίπτωση— συμβάδιζε πιθανόν το πρόγραμμα διδασκαλίας με τις γενικότερες πολιτιστικές τάσεις των αυτοκρατόρων³⁵, αν και εφόσον αυτές ήσαν βεβαίως «ορατές». Η ανομοιομορφία της νομικής παιδείας εξαιτίας της ελλείψεως νομοδιδασκάλων ανεγνωρισμένου κύρους διορισμένων από τον αυτοκράτορα προβάλλεται και στην επόμενη παράγραφο (§5) της Νεαράς του Κωνσταντίνου, όπου τονίζεται ότι η έλλειψη αυτή οδηγεί σε αμφισβητήσεις και διαφωνίες περί την ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου³⁶. Υπογραμμίζεται περαιτέρω ότι η προσέλευση στο «Διδασκαλεῖον τῶν νόμων» ήταν ελεύθερη σε όλους και η φοίτηση δωρεάν.

Στο νομοθέτημα αυτό προσδόθηκε κατά το παρελθόν υπερβολικά μεγάλη σημασία. Γινόταν λόγος για ίδρυση «Νομικής Σχολής» στο επίπεδο εκείνων που λειτούργησαν επί Ιουστινιανού. Στην πραγματικότητα ωστόσο ήσαν εδώ τα κίνητρα περισσότερο προσωπικά. Φαίνεται δηλαδή πως ο αυτοκράτωρ απέβλεψε κυρίως στην υποστήριξη του Ιωάννου Ξιφιλίνου³⁷, μέχρι τότε «κριτῇ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου»³⁸ (και αργότερα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως), που διορίσθηκε

34. Παράγρ. 4: (...) ὅθεν τε καὶ ὅπως τὰ τῶν νόμων παρέλαβον καὶ οὐ πρὶν ἐπιτρέπουσιν οὐδενὶ τῶν τοιούτων ἢ τοῖς σωματείσις ἐγκαταλέγεσθαι ἢ τοῖς λογιωτάτοις ἐναπογράφεσθαι ῥήτορσι, πρὶν ἂν καὶ διδασκάλους ἑαυτῶν ἀποδείξωσι καὶ χρόνον γνωρίσωσι, ὅποσον διέτριψαν ἐν τοῖς τῶν νόμων μαθήμασιν (...) (Ζέποι, ὁ.π., τ. Α', σ. 620, στίχ. 12-16).

35. Πρβλ. P. E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, στου H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. II, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII. 5. 2.], München 1978, σ. 446 (στην ελληνική μετάφραση του έργου, τ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 326).

36. Οὐδένα γοῦν σχεδὸν ἴσμεν τῶν εἰς πολιτείαν ἄρτι παραγγελόντων ἀπ' ἀξιοπίστου μαθήσεως ὡς ἐξ ὅρου τινὸς ἢ λιμένος εὐθέτου εἰς τὰς πολιτικὰς ἀναγόμενον μεταχειρίσεις καὶ πράξεις, ἀλλ' ὅσον τῆς νεότητος μέρος πρὸς τὴν τοῦ μαθήματος τούτου γνώσιν ὀργᾶ, ζητεῖ μὲν καὶ λίαν ἐπιμελῶς τὸν διδάσκοντα, οὐδένα δὲ βλέποντες εἰς τοῦτο προβεβλημένου οὐδὲ κρίσει καὶ ψήφῳ μεμαρτυρημένον βασιλικῇ, ἀπορία τοῦ κρείττονος ἐφ' ὃν ἂν τύχουν ἕκαστος ὁρμᾶ τε καὶ φέρεται, καὶ ἄλλος ἄλλῳ πιστεύσας ἐκείνῳ διδασκάλῳ πᾶν πάντων ἀτελέστερον ἔχει περὶ τὴν τοῦ μαθήματος ἄσκησιν, ὅμως τὸ ῥηθὲν ὑπ' ἐκείνου βεβαίως παραδεξάμενος, ἀπῆλθε πολλάκις οὐχ ἂ τοῖς νόμοις ἐδόκει, ἀλλ' ἂ τῷ διδάξαντι ἐπῆλθεν εἰπεῖν εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν τε καὶ μνήμην παραλαβὼν ὡς ἐντεῦθεν πολλήν τινα ταραχήν τε καὶ σύγχυσιν περὶ τὰς ἑκάστοτε κρίσεις ἐπισυμβαίνειν τοῖς πράγμασιν, ἅτε τῶν διδάσκοντων πλὴν ὀλίγων παντάπασι, κἀκείνων τῶν πλείστα τοῖς τῶν νόμων βίβλοις ἐνιδρωσάντων, οὐ τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἢ φρονούντων ἢ φηγομένων, ἀλλ' ἐκ διαφορῶν μαθήσεων διαφορὸς καὶ δόξας ἐπαγομένον (ὡς τὸ εἶδος) καὶ τὸ πλείστον ἀλλήλοις ἐναντιουμένων καὶ συγκρουόντων κἀντεῦθεν ἀπορίαν δεινὴν καὶ τοῖς ἀκριβοῦσι πάντῳ τῶν νόμων εἰς τὴν τῶν πρακτέων εὗρεσιν ἐμποιοῦντων, ἐπεὶ μηδεὶς πρὸς μὴδένα τῶν ἀντιπολιτευομένων ἀνέχετα τὸ ἥττον φέρειν ἐν τούτοις, ἀλλ' ὑπὸ φιλοτιμίας τε περὶ τῆς καὶ δοξομανοῦσης νεότητος ἄμεινόν τι δόξαι τῶν ἄλλων φρονεῖν ἀγωνιζόμενος ἕκαστος οὐκ ὀκνεῖ τὴν πρὸς ἅπαντας ἀντιλογίαν τε καὶ διένεξιν (...) (Ζέποι, ὁ.π., τ. Α', σ. 620, 25-621, 9).

37. Βλ. προχείρως Sp. Troianos, Johannes VIII. Xiphilinos, *Lexikon des Mittelalters*, τ. V (1990) 550.

38. Πρβλ. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι'-ΙΑ', Δί-

με τη νεαρά πρώτος «νομοφύλαξ».

Ο Ιωάννης Ξιφιλίνος διατηρούσε στην πρωτεύουσα μαζί με τον γνωστό λόγιο και πολιτικό Μιχαήλ Ψέλλο ιδιωτική σχολή για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας και της ρητορικής, αλλά και του δικαίου. Η δραστηριότητα αυτής της σχολής δεν μας είναι άγνωστη. Πολύτιμη πηγή για την άντληση πληροφοριών ως προς τις σπουδές και τη σταδιοδρομία των ανθρώπων είναι οι επιτάφιοι λόγοι. Από τα σε σχετική αφθονία σωζόμενα προϊόντα αυτής της κατηγορίας ανάμεσα σε όλα τα άλλα της βυζαντινής γραμματείας μαθαίνουμε ότι η ρητορική ήταν *conditio sine qua non* για την πρακτική ενασχόληση με το δίκαιο και ότι, επομένως, ήταν αυτονόητο να καταρτίζει η σχολή του Ξιφιλίνου και του Ψέλλου και νομικούς. Οι σχετικές πληροφορίες όμως περιέχουν και κάτι ακόμη που μέχρις ενός σημείου ξενίζει: Η εμβάθυνση στη μελέτη του δικαίου προϋπέθετε γενικώς, ακόμη και στον 11ο αιώνα, γνώση της λατινικής γλώσσας. Και ναι μεν η νεαρά του Μονομάχου αξίωνε από τον «νομοφύλακα» να γνωρίζει και τις δύο γλώσσες (τήν ἑλληνικὴν λέγω ταύτην καὶ τὴν ὄση ῥωμαϊκὴ)³⁹, αλλά επρόκειτο για τον διευθυντή της σχολής και όχι για έναν οποιονδήποτε νομικό, έστω και άριστα καταρτισμένο.

Διαβάζουμε λοιπόν στον λόγο που έγραψε ο Μιχαήλ Ψέλλος για τον πρόωρο χαμό του μαθητή του Ρωμανού του ρεφερενδαρίου: *Μαθημάτων δὲ πάντων ἦρα, ἀλλὰ τὴν μὲν φιλοσοφίαν ὡς ὑπερφυῆς τι χρῆμα σεβόμενος οὐ πολλάκις προσήει, οὐδὲ συχνὰ ταύτῃ ἐθάμιζεν, ἀλλὰ μέχρι προθύρων προϊόν αὐθις ἀνέστρεφεν, ὀλίγα μανθάνων τῆς φύσεως. Τὴν δὲ τέχνην τῶν λόγων ὑπερηγάπα τε καὶ ἐθαύμαζε καὶ τὴν γλῶτταν ἐντεῦθεν ἐδείκνυ καλλίονα· ταύτην γὰρ καὶ μόνην ἀρκοῦσαν παρασκευὴν ᾤετο πρὸς τὴν τῶν Ἰταλῶν παιδείειν, ἐντεῦθεν τε χαρᾶς γὰρ καὶ διαιρέσεις τῶν ἐν δικαστηρίοις πολιτικῶν ζητημάτων ἐπινενόηνται⁴⁰. Τis ίδιες σκέψεις εκφράζει ο Ψέλλος αποχαιρετώντας και άλλο νεκρό φίλο του, τον πατρίκιο Ιωάννη: *Τῆς μέντοι φιλοσοφίας τοσοῦτον γευσάμενος ὅσον καὶ οἱ πλείους τῶν ἄρτι καλουμένων σοφῶν, ἐπὶ τοὺς νόμους ἀπέειδε καὶ τὴν Ἰταλῶν γλῶτταν, ὡς κοινὸν ἀπάντων ἐπιτήδευμα καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας ἀναγκαϊότατον σπούδασμα· (...)*⁴¹. Διστάζω πολύ να δεχθώ, ότι νοείται εδώ πλήρης γνώση της λατινικής γλώσσας και θεωρώ πιθανότερο, ότι οι λόγοι του Ψέλλου ενέχουν, ως προς το σημείο αυτό, αρκετή δόση υπερβολής⁴².*

πιτυχα 4 (1986-1987) (= *Ωδή. Αφιέρωμα εις G. Schirò*) 163-177 (169 ε.).

39. Ζέποι, ό.π., τ. Α', σ. 621, στίχ. 33-34.

40. P. Gautier, *Monodies* in édités de Michel Psellos, *Revue des Études Byzantines* 36 (1978) 83-151 (129 ε., στίχ. 60-67).

41. Gautier, ό.π., σ. 140, στίχ. 169-172. Για το ίδιο πρόσωπο βλ. και Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, [Wiener byzantinistische Studien, 19.], Wien 1994, σ. 123 και σημ. 113. Πρβλ. και άλλο επιτάφιο λόγο του Μιχαήλ Ψέλλου «εις τὸν Ἀναστάσιον», ο οποίος μετά από σπουδές ρητορικής μαρτυρείται ως δικαστής (Gautier, ό.π., σ. 109, στίχ. 54-56).

42. O L. Burgmann, *Λέξεις ῥωμαϊκαί. Lateinische Wörter in byzantinischen Rechtstexten*,

Το αρχικώς ενιαίο «παιδευτήριο» του Ξιφιλίνου και του Ψελλού διασπάσθηκε μετά τη νεαρά του Μονομάχου σε δύο ιδρύματα, από τα οποία το νομικό υπήρξε πολύ βραχύβιο⁴³. Δεν έχουμε ειδήσεις για την τύχη του κατά τις επόμενες δεκαετίες, ιδίως μετά την ανάδειξη του Ξιφιλίνου σε πατριάρχη (1η Ιανουαρίου 1064). Το γεγονός, ότι ο τίτλος του «νομοφύλακος» εμφανίζεται και πολύ αργότερα (κατά τον 14ο αιώνα), οδήγησε μερικούς μελετητές της ύστερης βυζαντινής περιόδου στο συμπέρασμα, ότι για όσο χρονικό διάστημα απαντά ο τίτλος αυτός στις πηγές βρισκόταν η σχολή σε λειτουργία⁴⁴. Παρ' όλα αυτά δεν φαίνεται να ξεπέρασε ο βίος του «Διδασκαλείου των νόμων» το 1054. Όσο για τον τίτλο του «νομοφύλακος» η αλήθεια είναι ότι με το πέρας των χρόνων άρχισε όλο και περισσότερο να απονέμεται σε κληρικούς (δοθέντος ότι δεν ήταν ασυμβίβαστος με την ιδιότητά τους), έτσι ώστε από τον 12ο αιώνα παρουσίαζε διπλό χαρακτήρα, κοσμικό και εκκλησιαστικό, για να καταλήξει τελικώς σε ένα εκκλησιαστικό οφφίκιο που συνδέθηκε με το λειτούργημα του σακελλαρίου⁴⁵.

Από τις νομοθετικές πράξεις των αυτοκρατόρων των 12ου-14ου αιώνων⁴⁶, όπως προσφυώς επισημαίνεται⁴⁷, προκύπτει ότι δεν υπήρχαν κρατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα για την κατάρτιση νομικών. Αλλιώς από αυτά θα άρχιζε η προσπάθεια για την εξυγίανση στην απονομή της δικαιοσύνης, την απαράδεκτη κατάσταση της οποίας διεκτραγωδούν οι πράξεις εκείνες.

Lexicographica byzantina, [Byzantina Vindobonensia, 20.], Beiträge zum Symposion zur byzantinischen Lexikographie (Wien, 1.-4.3.1989), έκδ. W. Hörandner - E. Trapp (Wien 1991), σ. 61-79 (66) κάνει λόγο για αναζωογόνηση της χρήσης λατινικών όρων οφειλόμενη σε «μόδα» (Modeerscheinung).

43. Βλ. W. Wolska-Conus, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 223-243 και της ίδιας, *L'Ecole de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, στο ίδιο περιοδικό 7 (1979) 1-106, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, από την οποία βλ. ιδιαιτέρως P. Lemerle, «Le gouvernement des philosophes»: notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, σ. 193-248.

44. Παραπομπές σε παλαιότερες εργασίες παραθέτει ο Ν. Πανταζόπουλος, Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, νομοφύλαξ και κριτής Θεσσαλονίκης, *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου επί τη εξακοσιετηρίδι της Εξαβιβλου αυτού (1345-1945)* (= *Επιστ. Επετ. Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*, τ. ΣΤ'), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 477-528 (491). Η μελέτη αυτή έχει ανατυπωθεί στον τ. ΙΘ' της ίδιας Επετηρίδας (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*, τεύχ. Β'), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 253-304 (266 ε.). Πρβλ. και Κ. Πιτσάκη, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971 (εφεξής: Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*), σ. ζ' σημ. 2.

45. Πρβλ. Πανταζόπουλο, *ό.π.*, σ. 493 ε. (= 269), Ν. Βέη, *Αρμενοπουλικά ανάλεκτα*, *Τόμος Αρμενοπούλου κ.λπ.*, *ό.π.*, σ. 345-396ς' (358 ε.) και Sp. Troianos, *Nomophylax*, *Lexikon des Mittelalters*, τ. VI (1993), στ. 1230.

46. Βλ. Dölger - Wirth, *ό.π.*, αριθμ. 1426, 1465 και Fr. Dölger, *Regesten κ.λπ.* (όπως πιο πάνω), 4. Teil: *Regesten von 1282-1341*, München-Berlin 1960, αριθμ. 2188 και 2805. Βλ. επίσης L. Burgmann - P. Magdalino, *Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Period*, *Fontes Minores VI*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 11.], (Frankfurt a. M. 1984) 377-390.

47. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 491 ε. (= 267).

Προφανώς λοιπόν βρίσκονταν οι σπουδές του Δικαίου κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες στα χέρια ιδιωτών νομοδιδασκάλων. Πολύ διαφωτιστικά για τις νομικές σπουδές κατά τον 12ο αιώνα είναι όσα γράφει ο Μιχαήλ Χωνιάτης, περιγράφοντας τις σπουδές του αδελφού του Νικήτα που, μεταξύ των άλλων υψηλών του καθηκόντων, άσκησε και έργα δικαστικά: 'Ο δὲ πρὸ μὲν τοῦ σχολαστικοῦ καὶ φιλήν θεωρίαν τῶν ὄντων ἐπαγγελλομένου τὸν πρακτικευόμενον καὶ φιλόκοινον καὶ πλείονας ὑποβαλλόμενον ὕλας τοῦ φιλοσοφεῖν ἔμβια εἴλετο καὶ ἡσπάσατο· ἵνα δὲ πρὸ ἔργου αὐτῷ καὶ εὐδοα τὰ τῆς προθέσεως γένοιτο, παρεσκευάζετο τε καὶ προσφόρως ἐφωδιάζετο· καὶ μὲν δὴ καὶ ὡς ὄργανά τινα εὐφυᾶ καὶ δεξιὰ πολιτείας μετακαχεύριστο ῥητορικὴν τε καὶ νομοτρίβειαν, παρ' ἑμοῦ μὲν τὰ πρῶτα σοφοῖς τὰ πολιτικά καὶ πολυειδήμοσιν ἀνδράσι συνιστάμενος, μετὰ δὲ καὶ τύχῃ χρησάμενος⁴⁸.

Αγνοούμε αν εξακολουθούσε να ισχύει το παλαιό σύστημα για την κατάρτιση ὁσων ασκούσαν νομικά επαγγέλματα σε συντεχνιακή βάση. Από καμία πηγή δεν προκύπτει, αν οι σύλλογοι, των οποίων γίνεται μνεία στη νεαρά του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, δηλαδή των συμβολαιογράφων και, ενδεχομένως (με πολλές επιφυλάξεις), των συνηγόρων, ανέλαβαν την εκπαίδευση των υποψήφιων μελών τους, όταν έπαψε να λειτουργεί το «Διδασκαλεῖον των νόμων»⁴⁹. Πάντως το γεγονός ότι κατά την εποχή αυτή κάνουν την εμφάνισή τους συλλογές με υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων⁵⁰, δηλαδή βοηθημάτων (και μάλιστα όχι πάντοτε *lege artis* συντεταγμένων) με καθαρώς εμπειρική μορφή, αποτελεί ένδειξη για τη χαμηλή στάθμη της εκπαιδύσεως των συμβολαιογράφων⁵¹.

Κατά τον 14ο αιώνα γράφτηκαν μερικές από τις λαμπρότερες σελίδες στην

48. Κεφ. 11 της «Μονωδίας εις Νικήταν τον Χωνιάτην», έκδ. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαήλ Αχομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Α', εν Αθήναις 1879 (ανατύπ. Groningen 1968), σ. 349, στίχ. 7-16.

49. Σε υστερότερη ωστόσο εποχή αυτή η ίδια η δομή του συλλόγου των ταβουλλαρίων είναι διαφορετική, οι δε συμβολαιογράφοι διορίζονται από τον αυτοκράτορα. Αυτά προκύπτουν από την «υποτύπωση» που ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος εξέδωσε για τους «Καθολικούς κριτές των Ρωμαίων». Βλ. E. Schilbach, *Die Hypotyposis der Katholikai kritaí tōn 'Ρωμαίων vom Juni 1398 (?)*, *Byzantinische Zeitschrift* 61 (1968) 44-70, όπου (σ. 67) υποστηρίζεται ότι δεν υπήρξαν μεγάλες μεταβολές στη συντεχνιακή οργάνωση, πράγμα που αμφισβητεί η H. Saradi, *Notai e documenti greci dall'età di Giustiniano al XIX secolo. I: Il sistema notarile bizantino (VI-XV Secolo)*, [Consiglio Nazionale del Notariato. Per una storia del notariato nella civiltà europea, 4.], Milano 1999, σ. 52: «E' chiaro che nei tardi secoli bizantini la corporazione dei *taboullarioi*, così come la conosciamo dal Libro del Prefetto, ha cessato di esistere».

50. Βλ. για τις συλλογές αυτές Τρωιάνου, *Οι πηγές κ.λπ.*, ό.π., σημ. 4, σ. 293 ε.

51. Σε σχετικά πρόσφατες μελέτες για τους συμβολαιογράφους στο Βυζάντιο είτε δεν επεκτείνεται η έρευνα ως προς την εκπαίδευσή τους και στην ύστερη περίοδο, είτε διαπιστώνεται η έλλειψη σχετικών στοιχείων για την εποχή αυτή. Πρβλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάκη, *Οι βυζαντινοί ταβουλλάριοι*, *Ελληνικά* 35 (1984) 261-274· Δ. Σερεμέτη, *Ο νοτάριος στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και τουρκοκρατούμενη κοινωνία*, *Επιστ. Επετ. Διηγ. Συλλόγου Θεσσαλονίκης "Αρμενόπουλος"* 5 (1984) 29-40· Saradi, *Le notariat* κ.λπ., ό.π., σημ. 25, σ. 153 ε. και Ν. Στασινοπούλου, *Ο συμβολαιογράφος στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999, σ. 37 ε.

ιστορία της Θεσσαλονίκης⁵². Τα επιτεύγματα των κατοίκων της στις επιστήμες, τα γράμματα και τις τέχνες ξεπέρασαν κατά πολύ το μέτρο της «παλαιολόγιας αναγέννησης» στην Κωνσταντινούπολη. Στον χώρο της επιστήμης του Δικαίου κυριαρχούν δύο μορφές: Ο Ματθαίος Βλάσταρης και ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος. Ο πρώτος συνέταξε το 1335⁵³ το «Σύνταγμα κατά στοιχείων», δηλαδή μία αλφαβητικά καταταγμένη εγκυκλοπαίδεια του εκκλησιαστικού προ πάντων δικαίου (αλλά και άλλων νομικών κλάδων στο μέτρο που είχαν σημασία για τους κληρικούς), και ο δεύτερος, δέκα χρόνια αργότερα, την «Εξάβιβλό» του και την «Επιτομή κανόνων». Και τα τρία αυτά έργα είναι πολύ γνωστά και δεν χρειάζεται να αναλυθούν εδώ τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους⁵⁴.

Εκείνο όμως που πρέπει να εξαρθεί είναι ότι όλων η εκπόνηση, ιδίως του «Συντάγματος» και της «Εξάβιβλου», προϋπέθετε —λόγω των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν⁵⁵— την ύπαρξη μίας σημαντικής σε περιεχόμενο βιβλιοθήκης⁵⁶. Αυτό δε σε μία εποχή, κατά την οποία τα νομικά βιβλία σπάνιζαν στην Κωνσταντινούπολη. Από ένα σχόλιο γραμμένο σε χειρόγραφο που περιέχει την «Εξάβιβλο» του Αρμενοπούλου, τον Codex Sinaiticus graecus 1653, πληροφορούμαστε ότι κατά τον Ιανουάριο του έτους 1395, μισόν αιώνα δηλαδή μετά τον χρόνο περατώσεως της «Εξάβιβλου», βρέθηκαν σε ολόκληρη την πρωτεύουσα, μετά από πολύν κόπο και ατέλειωτες αναζητήσεις, μερικά αντίγραφα του Προχείρου Νόμου και ένα και μοναδικό αντίγραφο μίας μεγαλύτερης συλλογής (ίσως πρόκειται για την *Epitome ad Prochiron mutata* ή για κάποιον άλλο συνδυασμό Προχείρου Νόμου και Επιτομής). Τούτο το τελευταίο ανακαλύφθηκε στο σπίτι ενός ανώτατου δικαστή⁵⁷.

Την εποχή ακριβώς αυτή, δηλαδή στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου

52. Βλ. το παλαιό μεν, αλλά πάντα κλασικό έργο του O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913.

53. Πρβλ. τελικώς για το θέμα της χρονολόγησews C. G. Pitsakis, *De nouveau sur la date du «Syntagma» de Matthieu Blastarès*, *Byzantion* 51 (1981) 638-639.

54. Πρβλ. προχειρώς Τρωιάνου, *Οι πηγές κ.λπ.*, ό.π., σημ. 4, σ. 286 ε., 297 ε. και 302 ε.

55. Για τις πηγές της «Συντάγματος» βλ. Σπ. Τρωιάνου, *Περί τας νομικάς πηγάς του Ματθαίου Βλάσταρη*, *Επετ. Εταιρ. Βυζαντιν. Σπουδών* 44 (1979-1980) 305-329 και για τις πηγές της «Εξάβιβλου» Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, σ. λα'-μ'.

56. Πρβλ. Κ. Πιτσάκη, Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος του Ν. Ι. Πανταζόπουλου: 45 χρόνια μετά, *Δίκαιο Ιστορία και Θεσμοί. Τιμητικό Αφιέρωμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 125-150 (149 ε.).

57. Κατά μῆνα 'Ιαννουάριον τῆς γ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ς' αἰ' ἔτους ἐζητήθη, ἐν τίνι τῶν νομίμων βιβλίων εὐρίσκειται τὸ ῥῆτόν τὸ λέγον' ἀγωγή ἢ μὴ κινηθεῖσα κατὰ πατρός οὐδὲ κατὰ υἱοῦ κινηθῆναι δύναται. Καὶ μετὰ πολλὴν ἐρευναν εὐρέθη ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει βιβλία δύο τῆς ἐκλογῆς τῶν τριῶν βασιλέων, ὧν τὸ μὲν μικρόν ἐστι, τὸ καλούμενον Πρόχειρον, ὃ καὶ εὐρίσκειται πολλοῦ, τὸ δὲ μέγα, ὃ καὶ εὐρέθη ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐκ Βαράγγων ὀνομαζομένου 'Αδάμ, τοῦ καθολικοῦ χριτοῦ τῶν Ῥωμαίων. Το κείμενο αὐτὸ ἐκδίδει ἡ Μ. Th. Fögen, *Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14. Jahrhundert*, *Fontes Minores V*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8.], (Frankfurt a.M. 1982) 215-280 (223).

αιώνα, συντάσσεται ένα παράγωγο της «Εξάβιβλου». Ένας άγνωστος συμπληρώτης που είχε στη διάθεσή του μία μεγάλη νομική βιβλιοθήκη, αλλά είχε συνάμα και νομικό κριτικό μυαλό καθώς και καλές φιλολογικές γνώσεις, δημιούργησε μία νέα συλλογή με προσθήκη στην «Εξάβιβλο» ενός μεγάλου αριθμού αποσπασμάτων από παλαιότερα κείμενα, κυρίως από τη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών και τα παραρτήματά της, από το Πόνημα του Ατταλειάτη, τα Βασιλικά και τα σχόλιά τους, την Εκλογή, την Αυξημένη Εισαγωγή/Επαναγωγή, τη Σύνοψη του Ψελλού με τα σχόλιά της κ.ά. Οι προσθήκες αυτές είναι σημαντικές για την ιστορία των πηγών, γιατί μερικά από τα αποσπάσματα αυτά είναι ανέκδοτα ή εμφανίζονται στη συλλογή με ενδιαφέρουσες κριτικές διορθώσεις. Το έργο αυτό, στο οποίο δόθηκε η ονομασία «Αυξημένη Εξάβιβλος»⁵⁸, σώζεται σε δύο χειρόγραφους κώδικες, τον Vaticanus graecus 851 και τον Parisinus graecus 1355, που είναι κατά βάση γραμμένοι με το ίδιο χέρι, ίσως του συγγραφέα. Μοναδική διαφορά ανάμεσα στους κώδικες αυτούς είναι ο όγκος των προσθηκών. Αυτό σημαίνει ότι τα δύο χειρόγραφα περιέχουν «εκδόσεις» της ίδιας συλλογής που προέκυψαν σε διαφορετικά (διαδοχικά) στάδια μίας ενιαίας επεξεργασίας από τον ίδιο ερανιστή. Νεότερος είναι ο παρισινός κώδικας που περιέχει περίπου 2250 προσθήκες.

Δεν υπάρχει κανένα απολύτως στοιχείο για την ταυτότητα του δημιουργού της «Αυξημένης Εξάβιβλου». Σκοτάδι καλύπτει επίσης και τον τόπο, στον οποίο αυτή συντέθηκε. Ως προς τον τόπο όμως μπορεί να γίνουν οι παρακάτω σκέψεις. Πλούσιες βιβλιοθήκες υπάρχουν είτε σε αστικά κέντρα, είτε σε μεγάλα μοναστήρια. Το συγκεκριμένο έργο δεν έχει εκκλησιαστική προέλευση, όπως προκύπτει από το περιεχόμενό του. Από τα αστικά κέντρα αποκλείεται η Κωνσταντινούπολη, ενόψει της μαρτυρίας που παρατέθηκε πιο πάνω. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν ειδήσεις για την παρουσία νομικών βιβλιοθηκών και σε άλλες πόλεις⁵⁹, δεν θα θεωρούσα υπερβολικά τολμηρή την υπόθεση, ότι η «Αυξημένη Εξάβιβλος» γράφτηκε στη Θεσσαλονίκη, όπως και η ίδια η «Εξάβιβλος», επειδή η εκπόνηση ενός έργου αυτής της μορφής προϋποθέτει μία τοπική νομική παράδοση. Πάντως δεν μπορεί να προσαχθεί καμία απόδειξη προς αυτή την κατεύθυνση.

Ανεξάρτητα όμως από το αν και το τελευταίο αυτό έργο γεννήθηκε επί μακεδονικού εδάφους, βέβαιο είναι ότι η νομική επιστήμη καλλιεργήθηκε συστηματικά στη Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα και ότι, όπως έχει πολλαπλώς επι-

58. M. Th. Fögen, *Hexabiblos aucta. Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Rechtswissenschaft*, *Fontes Minores VII*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 14.], (Frankfurt a.M. 1986) 259-333.

59. Πρβλ. Ελ. Παπαγιάννη - Σπ. Τρωιάνου, Μία νομική βιβλιοθήκη στη Μονεμβασία το 15ο αιώνα, *Βυζαντινά Μελέται* 2 (1990) 19-34.

σημανθεί⁶⁰, σώζονται σε αφθονία οι καρποί αυτής της καλλιέργειας. Είναι ασφαλώς αυτονόητο ότι δεν μπορεί να υπάρξει νομική επιστήμη χωρίς κάποιους μηχανισμούς για την αναπαραγωγή του ανθρώπινου υλικού, με άλλα λόγια χωρίς νομικές σπουδές. Οι πληροφορίες όμως που διαθέτουμε για το είδος και τη μορφή των νομικών σπουδών στη Μακεδονία και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη κατά την ερευνώμενη εποχή είναι πολύ πενιχρές.

Από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω προκύπτει με απόλυτη βεβαιότητα, ότι κατά τον 14ο αιώνα δεν λειτούργησε κανένα δημόσιο εκπαιδευτικό ίδρυμα ανώτατης βαθμίδας για την προετοιμασία νομικών. Η εκπαίδευσή τους συνετελείτο σε ιδιωτικές σχολές, και μάλιστα όχι ειδικού προσανατολισμού, όχι δηλαδή σε ιδιωτικές νομικές σχολές⁶¹, αλλά στο πλαίσιο της «εγκυκλίου παιδείας»⁶². Αυτό ανταποκρίνεται σε παλαιά βυζαντινή παράδοση, που μας είναι γνωστή από κείμενα αναφερόμενα στην εκπαίδευση των σχολαστικών⁶³ και από το «Επαρχικόν Βιβλίον» σχετικά με την εκπαίδευση των υποψηφίων ταβουλλαρίων (βλ. πιο πάνω).

Για τη λειτουργία τέτοιων ιδιωτικών σχολών στη Θεσσαλονίκη έχουμε ειδήσεις. Σε ένα κείμενο, αποδιδόμενο στον λόγιο των αρχών του 15ου αιώνα Ιωάννη Αργυρόπουλο, μαρτυρείται ότι ένας «βασιλικός ταβουλλάριος» στη Θεσσαλονίκη, τον οποίο συναντάμε αργότερα ως δικαστή στην Κωνσταντινούπολη, ο

60. Βλ. κυρίως Κ. Τριανταφυλλόπουλου, *Η Εξάβιβλος του Αρμενοπούλου και η νομική σχέψις εν Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Ι.Μ.Χ.Α., 34.], Θεσσαλονίκη 1960 και Ν. Παναζόπουλου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 116-165.

61. Παναζόπουλος, *Ρωμ. δίκαιον κ.λπ.*, ό.π., σ. 162: «Ενώ δεν έχομεν εις την διάθεσίν μας επαρκείς πληροφορίες δια να σχηματίσωμεν υπεύθυνον εικόνα περί της οργανώσεως των σπουδών του δικαίου υπό του κράτους, ικανοποιητικός αριθμός συγγραμμάτων θεωρητικής, αλλά συνάμα και πρακτικής χρησιμότητας, αποδεικνύει ότι μεγάλη υπήρξεν ανέκαθεν η συμβολή των ιδιωτών εις την καλλιέργειαν της νομικής επιστήμης». Προβλ. και Απ. Παπαγιαννόπουλου, *Νομικές σπουδές στη Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα - Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, Η Θεσσαλονίκη, [Δήμος Θεσσαλονίκης. Κέντρον Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1.], (Θεσσαλονίκη 1985) 311-323 (314)*, που τονίζει τη λειτουργία ιδιωτικών σχολών για τη διδασκαλία των νόμων, στηριζόμενος προφανώς (χωρίς όμως ρητή παραπομπή) στα πορίσματα του Παναζόπουλου.

62. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει, ύστερα από επισταμένη έρευνα των (φιλολογικών κυρίως) πηγών, η Σοφία Μεργιαλή (S. Mergiali), *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*, [Εταιρεία Φίλων του Λαού. Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, 5.], Αθήνα 1996, σ. 163 ε., 165 ε.

63. Βλ. το παρακάτω κείμενο που αποδίδεται στον Μαχάριο τον Αιγύπτιο (πιθανώς προέρχεται από τον Συμεώνα Μεσοποταμίας) με πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα στάδια, από τα οποία περνούσε η εκπαίδευση των σχολαστικών: «Ο θέλων μαθεῖν γράμματα ἀπέρχεται καὶ μανθάνει τὰ σημεία, καὶ ὅταν γένηται ἐκεῖ πρῶτος, ἀπέρχεται εἰς τὴν σχολὴν τῶν Ῥωμαϊκῶν, καὶ ἔστιν ὅλων ἔσχατος. Πάλιν ἐκεῖ ὅταν γένηται πρῶτος ἀπέρχεται εἰς τὴν σχολὴν τῶν γραμμάτων, καὶ ἔστιν πάλιν ἐκεῖ ὅλων ἔσχατος, ἀρχάριος. Εἴτα ὅταν γένηται σχολαστικός, ὅλων τῶν δικολόγων ἀρχάριος καὶ ἔσχατος ἔστι. Πάλιν ὅταν ἐκεῖ γένηται πρῶτος, τότε γίνεται ἡγεμῶν· καὶ ὅταν γένηται ἄρχων, λαμβάνει ἑαυτῷ βοηθὸν τὸν συγκάθεδρον (Ομιλία ΙΕ', έκδοση J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, τ. 34, στ. 604).

Δημήτριος Καταβλαττάς ή Καταδοκεϊνός, δίδαξε (στη Θεσσαλονίκη) γραμματική και ρητορική⁶⁴. Αυτός, όπως προκύπτει από την ίδια πηγή⁶⁵, είχε μαθητεύσει κοντά στον Αλέξιο Φορβηνό αρχικώς και στον Κωνσταντίνο Ιβάγκο στη συνέχεια. Ο τελευταίος είναι γνωστός όχι μόνο για τις φιλολογικές του δραστηριότητες, αλλά και ως δικαστής στην περιοχή της Θεσσαλονίκης⁶⁶. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα και στα πρώτα χρόνια του 15ου διατηρούσε εκεί σχολή —προφανώς για τη διδασκαλία της ρητορικής και του δικαίου⁶⁷.

Αντίθετα από ό,τι συνέβη κατά την ιουστινιάνεια εποχή, στην οποία συνδέθηκαν κωδικοποίηση, νομική φιλολογία και διδασκαλία του Δικαίου, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη άνθηση της Νομικής Επιστήμης, στους χρόνους των Παλαιολόγων οι φορείς καθεμίας από τις παραπάνω δραστηριότητες ακολούθησαν το δικό τους δρόμο. Έτσι τα δύο μεγάλα «οιοιεί κωδικοποιητικά» έργα, το «Σύνταγμα» του Ματθαίου Βλάσταρη και η «Εξάβιβλος» μαζί με την «Επιτομή κανόνων» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, δεν συνδέονται με τη διδασκαλία του Δικαίου. Είναι προσανατολισμένα προς την πρακτική και είχαν ως αποδέκτες τους εφαρμοστές του δικαίου. Στην «Εξάβιβλο» αυτό είναι ολοφάνερο, γιατί στην κριτών προκατάστασιν ή περί δικαιοσύνης απευθύνεται ο Αρμενόπουλος στους δικαστές και τους παρέχει συμβουλές για την καλύτερη εξάσκηση των καθηκόντων τους⁶⁸. Αλλά και από την «προθεωρία» στο «Σύνταγμα κατά στοιχείον» του Βλάσταρη προκύπτει ότι το έργο απευθύνεται σε όλα τα μέλη της Εκκλησίας ἐπὶ βεβαιώσει τοῦ σωτηρίου δόγματος καὶ χρηστή πάντων ἀνθρώπων διδασκαλίᾳ⁶⁹.

Ο προσανατολισμός όμως των παραπάνω συλλεκτικών έργων προς την πρακτική επηρέασε, όπως ήταν φυσικό, έντονα το περιεχόμενό τους. Έτσι τόσο το «Σύνταγμα» όσο και ο συνδυασμός «Εξάβιβλου» και «Επιτομής κανόνων» υπογραμμίζουν την αυξημένη συμμετοχή του κλήρου κατά την περίοδο αυτή στην απονομή της δικαιοσύνης. Αν δε ληφθεί υπόψη, ότι και η εκπαίδευση είχε περιέλθει κατά ένα σημαντικό μέρος σε εκκλησιαστικούς φορείς (δοθέντος ότι η σπου-

64. P. Canivet - N. Oikonomidès, [Jean Argyropoulos] La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe s., *Δίπτυχα* 3 (1982-1983, κυκλοφ. 1984) 5-97 (σ. 43, στίχ. 205-208). Πρβλ. σχετικά και Σπ. Τρωιάνου, Έργα και ημέρες ενός δικαστή του 15ου αιώνα ή η τεχνική της λιβελλογραφίας, *Βυζαντινά* 5 (1985) 57-68.

65. Canivet - Oikonomidès, ό.π., σ. 37, στίχ. 120-121 και σ. 43, στίχ. 188.

66. Δικαστική απόφαση που εξέδωσε ο Ιβάγκος στη Θεσσαλονίκη ως Καθολικός Κριτής το 1404 έχει δημοσιευθεί από τον Ν. Oikonomidès, *Actes de Docheiariou*, [Archives de l'Athos, 13.], Paris 1984, αριθμ. 51, σ. 268 ε.

67. Canivet - Oikonomidès, ό.π., σ. 11 και Mergiali, ό.π., σ. 167 και 186 ε.

68. G. E. Heimbach, *Const. Harmenopuli: Manuale Legum sive Hexabiblos*, Lipsiae 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 2 ε. και Πιτσάκης, *Εξάβιβλος*, σ. 3 ε. Πρβλ. και την ανάλυση του Παναζόπουλου, *Ρωμ. δίκαιον* κ.λπ., ό.π., σ. 119 ε.

69. Ράλλης - Ποτλής, ό.π., τ. ΣΤ', σ. 5, στίχ. 8-9.

δή του δικαίου αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο τμήμα της «εγκυκλίου παιδείας») δεν θα απείχε κανείς πολύ από την πραγματικότητα, αν υποστήριζε ότι κατά την παλαιολόγια εποχή, περισσότερο από κάθε άλλη προηγούμενη, διαδραμάτισε ο κλήρος σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των δικαϊκών σπουδών και στην κατάρτιση των νομικών.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ΓΟΛΓΟΘΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ ΤΟΥ ΑΔΑΜ ΣΤΟΝ ΠΑΝΙΕΡΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ*

Ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα του χριστιανικού κόσμου μέσα στο μεγάλο κτηριακό συγκρότημα του Πανιέρου Ναού της Αναστάσεως Ιεροσολύμων είναι ο Γολγοθάς, το σημείο Σταύρωσης του Κυρίου (εικ. 1).

Ο αριθμός των επιστημονικών βιβλιογραφικών αναφορών —άρθρων και μονογραφιών— για το συγκρότημα του Ναού, τη Ροτόντα του Τάφου, το Καθολικό των Ελλήνων, τον Γολγοθά, το Παρεκκλήσιο της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, το Παρεκκλήσιο της Αγ. Ελένης και όλους τους υπόλοιπους χώρους του, είναι εξαιρετικά μεγάλος¹. Ωστόσο πολλά από τα ερωτήματα, τα σχετικά με την ανέγερση και τις φάσεις του συνόλου και των διάφορων τμημάτων του, εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα και να προβληματίζουν την έρευνα. Έλληνες και ξένοι ειδικοί προσπαθούν να δώσουν απαντήσεις σε ορισμένα από αυτά, βασιζόμενοι στις πηγές —τα θρησκευτικά κείμενα, τα δημόσια έγγραφα, τις μαρτυρίες των προσκυνητών από την ίδρυση του μνημείου μέχρι σχεδόν την εποχή μας καθώς και τις λίγες αρχαιολογικές-αρχιτεκτονικές έρευνες που μπόρεσαν να γίνουν λόγω της σταδιακής αναστήλωσης του μνημείου από το 1960 και μετά.

Η ιερότητα του χώρου, ο ιδιαίτερος τρόπος λειτουργίας του, ο προσκυνηματικός του χαρακτήρας, η πολυπλοκότητα του συγκροτήματος, το οποίο αναπτύσσεται όχι μόνον σε μεγάλη έκταση αλλά και σε πολλά διαφορετικά υψομετρικά

* Μέρος της εργασίας αυτής είχε ανακοινωθεί στο 20ό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 12-14 Μαΐου 2000, βλ. Ταμπάκη, Σ., *Πανίερος Ναός της Αναστάσεως Ιεροσολύμων: Τα παρεκκλήσια του προσκυνήματος του Γολγοθά*, Περιλήψεις, 82.

1. Ενδεικτικά εδώ αναφέρονται: De Vogüé, M., *Les églises de la Terre Sainte*, Paris 1860, Mommert, C., *Die heilige Grabeskirche zu Jerusalem*, Leipzig 1898, Heisenberg, A., *Grabeskirche und Apostelkirche, 1. Teil Die Grabeskirche in Jerusalem*, Leipzig 1908, Vincent, H. - Abel, F.-M., *Jérusalem nouvelle*, Paris 1914, Schmaltz, K., *Mater Ecclesiarum, Die Grabeskirche in Jerusalem*, Strassburg 1918, Τιμοθέου Πυθαγόρου Θέμελη, *Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1932, Couâsson, Vh., O.P., *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974, Corbo, V.C., *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme, Hierosolymis* 1981, τ. I-III, Τζαφέρης, Β., *Ἁγιοὶ Τόποι*, Αθήνα 1988, Καλοκύρη, Κ.Δ., *Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἀγίου Φωτός*, Θεσσαλονίκη 1999. Ειδικὰ γιὰ τὸν Γολγοθὰ βλ. Parrot, A., *Golgotha et Saint-Sépulcre*, Neuchâtel-Paris 1955 καὶ Bagatti, B. - Testa, E., *Il Golgota e la Croce*, Jerusalem 1984, καθὼς καὶ Λάββα, Γ. - Μητρόπουλου, Θ., *Φρικτὸς Γολγοθᾶς, Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ σημείου τῆς Σταυρώσεως τοῦ Θεανθρώπου*, *Νέα Σιών* 80 (1988) 315-346.

επίπεδα (εικ. 2 α-β), το ιδιοκτησιακό καθεστώς του Ναού ο οποίος είναι μοιρασμένος σε πολλές θρησκευτικές κοινότητες με κύριες βέβαια αυτές των Ελλήνων, των Λατίνων και των Αρμενίων, η αποσπασματικότητα των επί μέρους χώρων λόγω ακριβώς αυτού του καθεστώτος και οι διαφορές αντιλήψεων μεταξύ των κοινοτήτων δεν καθιστούν εύκολη την έρευνα στο μεγαλύτερο μνημείο της Χριστιανοσύνης. Τα διάφορα μέρη του Ναού παραχωρούνταν στις θρησκευτικές κοινότητες, κυρίως κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, από τον Σουλτάνο της Κωνσταντινούπολης ανάλογα με τα πολιτικά και οικονομικά του συμφέροντα. Δημιουργήθηκε έτσι, εκτός από τις οποιεσδήποτε δογματικές διαφορές, ένα μεγάλο πρόβλημα μεταξύ των κοινοτήτων για την «κατοχή» των προσκυνημάτων. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς, το λεγόμενο *status quo* των Αγίων Τόπων αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη του Βερολίνου το 1878².

Σήμερα είναι γενικά παραδεκτές από όλους οι εξής κύριες φάσεις του συγκροτήματος³, που συνδέονται με ιστορικά στοιχεία:

4ος αι. Ανέγερση του συγκροτήματος από το 327 και εγκαινίαση του το 335.

7ος αι. Καταστροφή μεγάλου τμήματός του από τους Πέρσες το 614. Αναστηλώσεις και επιδιορθώσεις τμημάτων από τον ηγούμενο Μόδεστο.

11ος αι. Καταστροφή από τον Χαλίφη Αλ Χακίμ της Αιγύπτου το 1009 και αναστήλωση από τον Κωνσταντίνο Β' Μονομάχο από το 1042 έως το 1048. Κατάληψη της Ιερουσαλήμ και του Ναού από τους Σταυροφόρους το 1099.

12ος αι. Από το 1111-1149 μετατροπή-κατασκευή διαφόρων τμημάτων στο συγκρότημα και ανέγερση του Καθολικού από τους Σταυροφόρους.

19ος αι. Καταστροφή από πυρκαγιά το 1808 και εργασίες επιδιόρθωσης από τον αρχιμάρτυρα Κομνηνό μέχρι το 1810.

Από το αρχικό κτήριο σώζονται ορισμένα τμήματα. Η μεγάλη καταστροφή του και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις δεν επέτρεπαν στους ερευνητές μία ακριβή γνώση της θέσης και της έκτασής του. Έτσι, με βάση στοιχεία από γραπτές πηγές, κυρίως τις περιγραφές των προσκυνητών⁴, αλλά και τα θρησκευτικά κείμενα

2. Για το θέμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, βλ. Timotheus Patriarch of Jerusalem, *The Sanctuaries of the Holy Land*, Jerusalem 1949, ενώ η άποψη των Λατίνων αναφέρεται από τον Rock, A., *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1989. Βλ. επίσης την μετάφραση του τελευταίου σχετικού Χάτιι-Σεριφίου του Σουλτάνου Αβδούλ Μεζίτ σε φερμάνι του 1852, σε: Τιμόθεος Πυθαγόρας Θέμελης, *Ἑλληνες καὶ Φραγκισκανοὶ ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις*, ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 15 κ.ε.

3. Σύνομη περιγραφή των φάσεων στον De Sandoli, S., *Calvary and the Holy Sepulchre, Historical Outline*, Jerusalem, χ.χρ. και αναλυτικότερη εξέτασή τους, με κάποια προκατάληψη όμως σχετικά με το μέγεθος και την σπουδαιότητα των λατινικών επεμβάσεων και μετατροπών, από τον Corbo, V.C., ό.π., τ. I.

4. Για τις περιγραφές των πρώτων αιώνων, βλ. Geyer, P., *Itinera Hierosolymitana saeculi III-VII*, Vindobonae 1898 και Baldi, D., *Enchiridion locorum sanctorum*, Jerusalem 1982, σ. 617 κ.ε.

(εκφράσεις, τυπικά, ακολουθίες), προτάθηκαν διάφορες αναπαραστάσεις⁵, ενώ και για τους επί μέρους χώρους, σε όλες τις εποχές, έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Λίγες ανασκαφικές και αρχιτεκτονικές έρευνες που έχουν γίνει στο Ναό, παλαιότερα⁶ και τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως λόγω των αναστηλωτικών εργασιών⁷, μπορούν σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές να διευκρινίσουν ορισμένα από τα ερωτήματα για τις φάσεις του συγκροτήματος.

Το σημείο της Σταύρωσης, ο βράχος του Γολγοθά, βρισκόταν αμέσως έξω από το δεύτερο χρονολογικά τείχος της πόλεως. Η θέση του, όπως και αυτή του Τάφου, είχαν αμφισβητηθεί κυρίως μετά τις ανασκαφές του 1883-1893, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν έξω από τα βόρεια τείχη της Ιερουσαλήμ και κοντά στην Πύλη της Δαμασκού τάφοι και άλλα λείψανα. Είχε μάλιστα δοθεί η ονομασία, από τον γνωστό Άγγλο στρατηγό, στον βράχο Gordon's Calvary και στον Τάφο Gordon's Tomb ή Garden Tomb⁸. Γρήγορα αποδείχθηκε ότι τα λείψανα και οι τάφοι ανήκαν στο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγ. Στεφάνου του 5ου αι. μ.Χ.⁹.

Στο αρχικό συγκρότημα του Ναού υπήρχαν στο δυτικό τμήμα η Ροτόντα της Αναστάσεως με το Ιερό Κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου, στα ανατολικά η Κωνσταντίνη Βασιλική με την αψίδα της προς τη Δύση και την είσοδό της ανατολικά και μεταξύ τους υπήρχε ένα μεγάλο περίστυλο αίθριο, το οποίο περιγράφεται ως εξής: *Διέβαινε δ' ἐξῆς ἐπὶ παμμεγέθῃ χώρον εἰς καθαρὸν αἶθριον ἀναπεπταμένον· ὃν δὴ λίθος λαμπρὸς κατεστρωμένος ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμιε, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου περιεχόμενον*¹⁰. Στη θέση αυτή υπάρχει σήμερα ο Ναός ο ονομαζόμενος Καθολικό των Ελλήνων, η μεγάλη μονόχωρη εκκλησία της εποχής των Σταυροφόρων. Ο Ιερός Βράχος της Σταύρωσης καταλαμβάνει την περιοχή έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του παλαιού αιθρίου και αμέσως δυτικά από τα νότια κλίτη της Βασιλικής.

5. Για τις αναπαραστάσεις και προτάσεις κατόψεων του 18ου-19ου αι., βλ. Mommert, C., ό.π., σ. 135 κ.ε. και ακόμη Heisenberg, A., ό.π., πίν. II-III. Οι δύο ερευνητές προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η αψίδα της Βασιλικής βρισκόταν ανατολικά. Τα κείμενα και τα ανασκαφικά δεδομένα απέδειξαν ότι η αψίδα βρισκόταν δυτικά.

6. Σημαντικά ευρήματα του προτύλου και του ανατολικού τμήματος της Βασιλικής αποκαλύφθηκαν σε αποσπασματικές ανασκαφές από Άγγλους, Γερμανούς και Ρώσους κυρίως το 1883 σε χώρο όπου ανεγέρθηκε το κτήριο της Ρωσικής Εκκλησιαστικής Ιεραποστολής. Βλ. σχετικά Vincent, H. - Abel, F.-M., ό.π., κεφ. II, σ. 40 κ.ε., όπου και η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Οι περισσότερες από αυτές τις έρευνες δεν δημοσιεύθηκαν επίσημα, ωστόσο αρκετές αναφέρει εν συντομία και παραθέτει φωτογραφίες και σχέδια ο Corbo, V.C., ό.π., τ. I-III.

8. Για το θέμα αυτό καθώς και για την θέση των φάσεων των τειχών της Ιερουσαλήμ, βλ. Parrot, A., ό.π., σ. 7 κ.ε. και 42 κ.ε., fig. 1 και 12. Για τις αμφισβητήσεις της θέσης του Τάφου με βάση τα κείμενα, βλ. Mommert, C., ό.π., σ. 21 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Guthe, H., Die zweite Mauer Jerusalems und die Bauten Constantins am heiligen Grabe, ZDPV 8 (1885) 245-287.

9. Frei, A., Die neu entdeckte Stephanskirche bei Jerusalem, ZDPV 8 (1885) 50-59.

10. Εὐσεβίου, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως*, PG 20, 1096, κεφ. 35. Τμήμα του ανατολικού στυλοβάτη του αιθρίου αυτού αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες αναστήλωσης.

Ο Γολγοθάς δυστυχώς δεν περιγράφεται στην έκφραση του επισκόπου Καισαρείας Ευσεβίου¹¹, από την οποία αντλούνται πολλές πληροφορίες για τη Βασιλική, και τη Ροτόντα της Αναστάσεως του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Το προσκύνημα αυτό έχει υποστεί αρκετές μετατροπές κατά τη διάρκεια των αιώνων και η αρχική του διαμόρφωση αποτελεί ακόμη αντικείμενο έρευνας.

Το τμήμα αυτό του Ναού (εικ. 3) περιέχει συνολικά πέντε παρεκκλήσια και ένα χώρο σκευοφυλακίου.

Υπάρχουν έτσι:

1. Μέσα και ακριβώς δίπλα από την είσοδο, στο ισόγειο, υπάρχει το γραφείο του Μεγάλου Σκευοφύλακα του Ελληνικού Πατριαρχείου και σε απομονωμένο χώρο ανατολικά του το μικρό σκευοφυλάκιο των Ελλήνων.

2. Βόρεια και δίπλα του βρίσκεται το μονόχωρο παρεκκλήσιο του Αδάμ με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά.

3. Δύο μικρές κλίμακες εσωτερικά οδηγούν στον επάνω όροφο, όπου βρίσκονται στη νότια πλευρά το παρεκκλήσιο των Λατίνων¹² και

4. στη βόρεια ο καθ' αυτό Γολγοθάς, το παρεκκλήσιο των Ελλήνων, με την κορυφή του βράχου — το σημείο της Σταύρωσης — πίσω ακριβώς από την Αγία Τράπεζα (εικ. 4). Σε πρόσφατες εργασίες αποκαλύφθηκε η κορυφή αυτή και η νέα διαμόρφωση και κάλυψη έχουν κάνει τον βράχο ορατό¹³. Το παρεκκλήσιο αυτό συμπληρώνεται ακόμη βορειότερα με στοά, γνωστή ως «νάρθηκας» του Γολγοθά, από την οποία κλίμακα οδηγεί προς το Ιερό του Καθολικού των Ελλήνων.

5. Το λατινικό παρεκκλήσιο των Φράγκων, που εξέχει από την κύρια πρόσοψη του Ναού και είναι η παλαιά, σταυροφοριακή άνοδος-είσοδος προς τον Γολγοθά (εικ. 5).

6. Κάτω από αυτό, στο ισόγειο, το ελληνικό παρεκκλήσιο της Μαρίας της Αιγυπτίας, το οποίο διασώζει ξύλινο τέμπλο του 19ου αι. και δεν χρησιμοποιείται σήμερα.

Τα δύο τελευταία εξωτερικά παρεκκλήσια, τμήμα του ισογείου και το Σκευοφυλάκιο, τμήματα της ανωδομής, οι σήμερα ορατοί μεγάλοι κιονοπεσσόι ανήκουν στη φάση του 12ου αι. της εποχής των Σταυροφόρων, ενώ ορισμένα άλλα τμήματα τοίχων και τόξων προέρχονται από την αναστήλωση του αρχιμάρτυρα Κομνηνού το 1810. Δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τι ακριβώς κρύβεται μέσα ή πίσω από την ογκώδη σταυροφοριακή κατασκευή, ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις

11. Εύσεβιου, ό.π., PG 20, 1085-1100.

12. Για σύντομη περιγραφή των λατινικών παρεκκλησίων, βλ. De Sandoli, S., ό.π., σ. 84 κ.ε.

13. Βλ. Λάββας, Γ. - Μητρόπουλος, Θ., ό.π. καθώς και Lavas, G. P., *The Rock of Calvary: Uncovering Christ's Crucifixion Site, The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art* στο *Jewish Art* 23-24 (1997/98) 147-150, για τις τελευταίες εργασίες και την πρόσφατη αποκάλυψη της κορυφής του βράχου.

για παλαιότερες τοιχοποιίες, μισοκρυμμένες σε χώρους κλειστούς και δυσπρόσιτους.

Τμήματα από προγενέστερες φάσεις στην περιοχή αυτή, από την ίδρυση του συγκροτήματος μέχρι τον 12ο αι., διαπιστώθηκαν ως τώρα μόνον στο παρεκκλήσιο του Αδάμ και σε χώρο πίσω και ανατολικότερα από το βράχο. Έτσι, το παρεκκλήσιο αυτό διασώζοντας παλαιότερα τμήματα και χωρίς νεότερες επεμβάσεις εξωραϊσμού μπορεί να προσφέρει μερικές πληροφορίες για το μεγάλο θέμα που απασχολεί την έρευνα: ποια μορφή είχε ο ιερός χώρος του Γολγοθά, πώς συνδεόταν με την Κωνσταντίνη Βασιλική και ακόμη ποια ήταν η διαμόρφωση του χώρου στις μεταγενέστερες κτηριακές φάσεις;

Πολύτιμη βοήθεια μπορούν να προσφέρουν για τον Γολγοθά οι πρωϊμότερες περιγραφές του Ναού από τους πιστούς προσκυνητές των πρώτων χριστιανικών αιώνων καθώς και τα εκκλησιαστικά κείμενα που αναφέρονται στη λειτουργική ζωή του.

Οι κυριότερες αναφορές¹⁴ είναι οι εξής:

- 4ος αι. 1. Του ανώνυμου προσκυνητή του Μπορντώ (*Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque*, 333 μ.Χ.).
2. Κατηχήσεις του επισκόπου Ιεροσολύμων Αγ. Κυρίλλου (347-348 μ.Χ.).
3. Της μοναχής Αιθερίας (*Ad Loca Sancta peregrinatio*, 381-384 μ.Χ.), η περιγραφή της οποίας διασώθηκε αποσπασματικά και βρέθηκε στο Αρέτσο το 1884¹⁵.
- 6ος αι. 1. *Breviarius de Hierosolyma* (Επιτομή περιγραφής Ιερουσαλήμ, 530 μ.Χ.).
2. Του Αρχιδιακόνου Θεοδοσίου (*De situ Terrae Sanctae*, 530 μ.Χ.).
- 7ος αι. Του επισκόπου Αρκούλφου (*Adamnani de locis sanctis libri tres*, 670 μ.Χ.) με παράθεση και ενός υπομνηματισμένου σχεδίου (εικ. 6) του συγκροτήματος¹⁶.
- 7ος-10ς αι. Τυπικόν της Αναστάσεως¹⁷.

14. Για τα κείμενα αυτά εν συντομία, βλ. Baldi, D., ό.π., σ. 623 κ.ε.

15. Μετάφραση στα ελληνικά της περιγραφής της Αιθερίας δημοσιεύτηκε από τον Ίερομόναχο Νικόδημο Μπαρούση, *Αιθερίας Όδοιπορικόν των Αγίων Τόπων καί Σινά*, Αθήνα 1989.

16. Ο Heisenberg, A., ό.π., πίν. X-XI, παραθέτει το σχέδιο αυτό από αντίγραφα χειρογράφων του 9ου-13ου αι. του έργου του Αρκούλφου σε διάφορες βιβλιοθήκες. Ανάλογα με τον μικρογράφο τα σχέδια παρουσιάζουν οριζμένες μικρές διαφορές, η εξέταση των οποίων ξεπερνάει τα όρια της εργασίας αυτής.

17. Το Τυπικό από χειρόγραφο του 1122 εκδόθηκε από τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Α., *Ανάλεκτα Ίεροσολυματικής Σταχυολογίας* 2, Πετρούπολη 1984, σ. 1-254. Ο Baumstark, A., *Die Heiligtümer des byzantinischen Jerusalem nach einer übersehenen Urkunde*, *OrChr* 5 (1905) 226-289, χρονολόγησε την συγγραφή του από τον 7ο έως τον 10ο αι. Ο Baldi, D., ό.π., σ. 649-652 το τοποθετεί στον 9ο-10ο αι. Το σημαντικόκ είναι πάντως ότι αναφέρεται σε αυτό η Κωνσταντίνη Βασιλική.

Στα κείμενα αυτά η Κωνσταντίνεια Βασιλική και ο Γολγοθάς αναφέρονται με διάφορα ονόματα: Μεγάλη Εκκλησία, Μαρτύριον, Ἁγ. Κωνσταντίνος, Ἁγ. Γολγοθάς, Σταυρός, Ἁγ. Κρανίον, Κορυφή. Αυτές οι διαφορετικές ονομασίες αποτελούν αντικείμενο εξέτασης από ειδικούς σε θέματα θεολογικά και φιλολογικά. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί εδώ ότι το παρεκκλήσιο του Αδάμ πήρε το όνομά του από την παράδοση η οποία άρχισε να διαδίδεται τον 2ο αι. μεταξύ των Χριστιανών της Ιερουσαλήμ ότι ο τάφος του Αδάμ βρισκόταν στον Γολγοθά¹⁸. Η παράδοση αυτή βρήκε σύμφωνες τις αρχές της εκκλησίας¹⁹, ενώ ο «κρανίου τόπος» της εποχής των Ευαγγελιστών, στα εβραϊκά Γολγοθάς²⁰, αποτελεί μία γλωσσική έκφραση που παραπέμπει στην εικόνα ενός στρογγυλεμένου βράχου που πιθανόν μοιάζει με κεφαλή²¹. Ως τάφος αλλά και εκκλησία του Αδάμ αναφέρονται τον 9ο αι. από τον μοναχό Επιφάνιο: *Μέσον δὲ τῆς ἀγίας πόλεως ἐστὶν ὁ Ἅγιος τάφος τοῦ Κυρίου καὶ πλησίον τοῦ τάφου ἐστὶν ὁ τόπος τοῦ Κρανίου ἔνθα ἐσταυρώθη ὁ Χριστός, ἔχων τὸ ὕψος βαθμούς, ἥτοι σκαλία λς', δὲ τῆς σταυρώσεως ἐστὶν ἐκκλησία τοῦ Ἀδάμ καὶ Ἀδάμ ὁ τάφος*²².

Οι προσπάθειες ερμηνείας της μορφής και της σχέσης του Γολγοθά με τα υπόλοιπα τμήματα του Ναού παραμένουν μέχρι σήμερα προβληματικές²³. Μία παλαιότερη προσπάθεια των αρχών του 20ού αι., με βάση κυρίως τα κείμενα, προτείνει μία σύνδεση με κλίμακα από το εσωτερικό νότιο κλίτος της Βασιλικής προς τον Γολγοθά²⁴ (εικ. 7).

Σε μία πιο πρόσφατη προσπάθεια προτείνεται μία σύνδεση των τμημάτων του Ναού με πρόσβαση από το πρώτο εξωτερικό νότιο κλίτος της Βασιλικής προς τον Ιερό Βράχο και τους χώρους δυτικότερα, αλλά προστίθεται ένα υποθε-

18. Βλ. ενδεικτικά Coüasnon, Vh., O.P., ό.π., σ. 40.

19. «In hoc loco, dicitur mortuus esse Adam...» αναφέρει ο Ἁγ. Ιερώνυμος στα τέλη του 4ου αι., στην Επιστολή του XLVI, 3, PL 22, 490.

20. Γολγοθάς δὲ ἐρμηνεύεται Κρανίου τόπος. Τίνες ἄρα, οἱ προφητικῶς τὸν τόπον τοῦ Γολγοθᾶ τοῦτον ὀνομάσαντες, ἐν ᾧ ἡ ἀληθὴς κεφαλὴ Χριστὸς τὸν σταυρὸν ἐπέμεινε, ὅπως αναφέρει ο Ἀρχιεπίσκοπος Ιεροσολύμων Κύριλλος, Κατηχήσεις XIII κεφ. 23, PG 33, 801.

21. Ἄλλη παράδοση τοποθετεῖ στην ἴδια θέση και το σημείο της θυσίας του Ισαάκ από τον Αβραάμ. Βλ. Baldi, D., ό.π., σ. 636 και 637 για τις αναφορές του Breviaris: ...ubi obtulit Abraham Isaac filium suum in sacrificium... και του Θεοδοσίου: ...Ibi Abraham obtulit suum Holocaustum, et quia mons petreus est, in ipso monte, hoc est ad pedem montis ipsius, fecit Abraham altario...

22. Επιφάνιος, Διήγησις εἰς τύπον περιηγητοῦ περὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀγίας πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ Ἁγίων Τόπων, PG 120, 260

23. Οι κυριότερες απόψεις στην βιβλιογραφία της υποσημ. 1. Ἐχουν εκφρασθεῖ πολλές και διαφορετικές απόψεις σχετικᾶ. Η σπουδαιότητα του καθορισμοῦ της σχέσης του Γολγοθά με την Βασιλική τονίζεται ιδιαίτερα από τον Τιμόθεο Πυθαγόρου Θέμελη, Ἡ Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1932, σ. 624 κ.ε.

24. Η ενδιαφέρουσα αὐτὴ πρόταση εἶναι των Vincent, H. - Abel, F.-M., ό.π., τ. I, σ. 92 κ.ε., 127 κ.ε., 185 κ.ε. και τ. II, pl. XXXIII με το προτεινόμενο σχέδιο αναπαράστασης της Κωνσταντίνειας φάσης.

τικό παρεκκλήσιο του Γολγοθά νοτιότερα από τη Βασιλική²⁵ (εικ. 8α-β). Στα σχέδια της αναπαράστασης ωστόσο ο βράχος δεν βρίσκεται στη σωστή θέση, μάλλον επειδή τα σχέδια έγιναν αποσπασματικά χωρίς ενιαία τοπογραφική όδευση και σταθερά σημεία, με αποτέλεσμα η ένωση τους να είναι παραλλαγή-μένη.

Μία νεότερη πρόταση²⁶ δεν ασχολείται καθόλου με τη σύνδεση Γολγοθά-Βασιλικής και στο σχέδιό της (εικ. 9) δίδεται μία αμήχανη λύση στο σημείο αυτό: το νότιο κλίτος της Βασιλικής κλείνει τελείως προς τα δυτικά απομονώνοντας έτσι τον βράχο και αφήνοντάς τον ελεύθερο σε μία γωνία του αιθρίου, που υπήρχε μεταξύ Ναού και Ροτόντας.

Δύο ελληνικές ανασκαφικές έρευνες, απαραίτητες λόγω των αναστηλωτικών εργασιών στο Ναό, προσέφεραν εξαιρετικά πολύτιμα νέα στοιχεία για την περιοχή του Γολγοθά. Έτσι, το 1968 ο αρχιτέκτονας Αθ. Οικονομόπουλος αποκάλυψε το νοτιοδυτικό εξωτερικό κατώτερο τμήμα της αφίδας της Βασιλικής²⁷. Αμέσως νοτιότερα από την αφίδα βρίσκεται ο βράχος του Γολγοθά. Ο ίδιος στο διάστημα 1970-1973 και στη συνέχεια το 1974 ο διάδοχος του Χρ. Κατσιμπίνης αποκάλυψαν ανατολικά από τον βράχο τα κατώτερα τμήματα-θεμελιώσεις που ανήκαν στα νότια κλίτη της Βασιλικής (εικ. 10α-β). Δόθηκε έτσι μια πρώτη οριοθέτηση του κτίσματος και της σχέσης με τον βράχο²⁸.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο ωστόσο, κοινό σε όλα τα περιγραφικά και λειτουργικά κείμενα, είναι ότι γίνεται φανερή η άμεση σύνδεση και πρόσβαση μεταξύ της Κωνσταντίνειας Βασιλικής και του Γολγοθά και η προσεκτική εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων μοιάζει να ενισχύει το γεγονός αυτό.

Στην ανασκαφή του 1974 αποκαλύφθηκε Κωνσταντίνειος τοίχος παράλληλος προς τον δυτικό τοίχο-θεμέλιο του κλίτους να εξέχει κάτω από τον βράχο. Ακριβώς επάνω του σώζονται στο νότιο τμήμα σειρές άλλων δόμων που ενώνονται με τον ελαφριά ημικυκλικά λαξευμένο βράχο, δημιουργώντας ένα είδος εξωτερικής αφίδας (εικ. 11α-β) που μοιάζει να περιβάλλει από την πλευρά αυτή τον Γολγοθά²⁹. Ο χώρος αυτός μεταξύ βράχου και κλιτών δεν πρέπει λοιπόν να

25. Η υποθετική πρόταση είναι του Couâsson, Vh., O.P., ό.π., σ. 37 κ.ε., pl. VII-VIII με τα σχέδια αναπαράστασης, αξονομετρικό και κάτοψη.

26. Η πρόταση και το σχέδιο είναι του Corbo, V.C., ό.π., τ. I, σ. 92 κ.ε., τ. II, pl. 3, 40-44, τ. III, ph. 87-101.

27. Φωτογραφίες της αποκάλυψης του τμήματος της αφίδας δημοσιεύει ο Corbo, V.C., ό.π., τ. III, σ. 87-90.

28. Katsimbini, C., *The Uncovering of the Eastern Side of the Hill of Calvary and its Base. New Lay-Out of the Area of the Canons' Refectory by the Greek Orthodox Patriarchate, Liber Annus* 27 (1977) 197-208, pls. 19-38 και A-C.

29. Ο τοίχος αναφέρεται από τους Bagatti, B. - Testa, E., ό.π., σ. 34 κ.ε., χωρίς όμως να περιγράφεται και να αξιολογείται· θεωρείται απλώς ως αντιστήριξη, αλλά χρονολογείται σωστά στον 4ο αι.

ήταν κλειστός και απομονωμένος αλλά να είχε υποστεί ένα είδος δόμησης και διαμόρφωσης³⁰. Πρέπει να τονισθεί εδώ ότι η ακριβής μορφή του Ιερού Βράχου, εκτός από ελάχιστα σημεία όπου αυτός είναι ορατός, μας είναι άγνωστη, καθώς είναι κρυμμένος μέσα σε όγκους τοιχοδομίας. Το ημικυκλικό ανατολικό επεξεργασμένο τμήμα με τους δόμους αντιστοιχεί στα δυτικά του προς την αφίδα του παρεκκλησίου του Αδάμ. Έτσι, το κάτω τμήμα του βράχου στο ισόγειο του συγκροτήματος μοιάζει να περιέχεται μεταξύ δύο αφίδων. Αν ο βράχος νοτιότερα είναι χαμηλότερος —για τη βόρεια πλευρά του αυτό είναι γνωστό— και ακόμη αν υποθεθεί ότι η δυτική πλευρά των νότιων κλιτών δεν έκλεινε με τοιχοδομία, αλλά έφερε ανοίγματα-τόξα με κίονες για τη στήριξη της ανωδομής, τότε η σύνδεση Γολγοθά-Βασιλικής, η άνετη διέλευση και διευκόλυνση για τις τελετές, η ορατότητα από όλες τις πλευρές της κορυφής του βράχου με τον σταυρό εξασφαλίζεται με ικανοποιητικό αρχιτεκτονικό και αισθητικό αποτέλεσμα. Αυτό ισχύει ακόμη και αν, όπως έχει υποστηριχθεί, ο Γολγοθάς με τον σταυρό καλύφθηκε κάποτε με ένα είδος στεγάστρου-κιβωρίου. Τα ανοίγματα-τόξα των κλιτών θα μπορούσαν να αντιστοιχούν με τα πολύ υψηλά κωνσταντίνεια τόξα, τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα, παρόλες τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, δυτικά από τον βράχο στον τοίχο προς τη Ροτόντα (εικ. 12).

Η περιγραφή της Αιθερίας και το Τυπικό της Αναστάσεως πράγματι αναφέρονται σε έναν τέτοιο χώρο μεταξύ της Βασιλικής και του Γολγοθά, στον οποίο φυλασσόταν ο Τίμιος Σταυρός. Όλο το έτος διαβάζονται εκεί προσευχές και γίνονται τελετές την ημέρα της Μεγάλης Πέμπτης τελείται εκεί και λειτουργία ενώ τη Μεγάλη Παρασκευή εκεί γίνεται η προσκύνηση του Τιμίου Ξύλου³¹.

Γενομένης δ' ένταυθα (έν τῷ Μαρτυρίῳ) τῆς ἀπολύσεως, ἔρχονται ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ, ἔνθα λέγεται εἰς ὕμνος ... ὁ δὲ ἐπίσκοπος τελεῖ λειτουργίαν καὶ πάντες μεταλαμβάνουσι· διότι ἐξαίρεσει τῆς ἡμέρας ταύτης δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ οὐδέποτε γίνεται λειτουργία ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ εἰμὴ τὴν ἡμέραν ταύτην (τὴν πέμπτην ἡμέραν πρὸ τοῦ Πάσχα)³².

Στην περιγραφή και στο σχέδιο του επισκόπου Αρκούλφου διακρίνεται επίσης ένας χώρος πίσω από τον Γολγοθά (εικ. 6), ο οποίος ονομάζεται *exedra*, και στον οποίο φυλάσσονται το Ιερό Ποτήριο και ο Σπόγγος: *Inter illam quoque Golgothanam basilicam et Martyrium inest exedra, in qua est calix Domini...*³³.

30. Ο χώρος αυτός επισημαίνεται και από τους Bagatti, B. - Testa, E., ό.π., σ. 44, αλλά δεν ερμηνεύεται.

31. Βλ. την περιγραφή της προσκύνησης στο κείμενο της Αιθερίας, Baldi, D., ό.π., σ. 631 και την ελληνική μετάφραση σε Ίερομόναχο Νικόδημο Μπαρούση, ό.π., σ. 88-89.

32. Η μετάφραση του τμήματος του Οδοιπορικού της Αιθερίας είναι του Τιμοθέου Πυθαγόρου Θίμελη, *Ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1932, σ. 592.

33. Baldi, D., ό.π., σ. 645 και σχέδιο στην σ. 643.

Τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα³⁴ και τα κείμενα συμφωνούν λοιπόν για τη διαμόρφωση του χώρου.

Στην κορυφή του βράχου είχε υψωθεί σταυρός και μάλιστα το 420 αυτός αντικαταστάθηκε από τον Θεοδοσίο Β' με σταυρό που έφερε διάκοσμο πολύτιμων λίθων³⁵. Στο ψηφιδωτό της αφίδας του Ναού της S. Pudenziana στη Ρώμη υπάρχει απεικόνιση του Γολγοθά με μεγάλο διάλιθο σταυρό επάνω. Η παράσταση αυτή απεικονίζει πιθανότατα, σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών, την πραγματική μορφή του σταυρού³⁶.

Είναι επίσης γνωστό από τις παλαιές περιγραφές και τα κείμενα ότι τελετές γίνονταν και μπροστά από τον Ιερό Βράχο, ο οποίος μάλιστα προστατευόταν με αργυρό κιγκλίδωμα. Η ανάγκη των πιστών προσκυνητών, ήδη από τον 4ο αι., να φεύγουν αποκομίζοντας και κάποιο κειμήλιο-τεμάχιο από τον Γολγοθά (εικ. 13) έχει διαπιστωθεί από την εύρεση τέτοιων κειμηλίων³⁷.

Για τις μεταγενέστερες φάσεις επικρατεί η άποψη ότι κατά τις αναγκαίες επεμβάσεις της εποχής του Μόδεστου ανεγέρθηκε μπροστά από τον βράχο το μικρό παρεκκλήσιο του Αδάμ (εικ. 14α-β).

Το παρεκκλήσιο έχει ημικυκλική αφίδα, στην οποία υπάρχει έκκεντρα μικρό άνοιγμα (εικ. 15) για να φαίνεται τμήμα του βράχου με τη γνωστή σχισμή, η οποία προκλήθηκε τη στιγμή του σταυρικού θανάτου του Κυρίου. Δεν είναι γνωστό το ακριβές πάχος της τοιχοποιίας της αφίδας αυτής, θα πρέπει πάντως να είναι κτισμένη εκτός από το σημείο του ανοίγματος σε επαφή με τον βράχο (εικ. 16).

Τμήματα τοιχοποιίας σε υποχώρηση βόρεια και νότια από την αφίδα δημιουργούν μικρό θριαμβικό τόξο. Σε πρόσφατη κάτοψη³⁸ στη δυτική απόληξη των τμημάτων αυτών σχεδιάζονται βόρεια και νότια τους με αρμό ογκώδεις πεσσοί που αποδίδονται στην ίδια εποχή (εικ. 17). Ο τρόπος σχεδίασης με τον

34. Ας σημειωθεί εδώ ότι κατά την ανασκαφή πίσω από το Γολγοθά αναφέρονται και «...remains of a pavement in the form of an arc...», βλ. Katsimbini, C., ό.π., σ. 207

35. Ο πολύτιμος σταυρός αναφέρεται στη Χρονογραφία του Θεοφάνους, PG 108, 233: *Τούτω τῷ ἔτει Θεοδοσίος ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς κατὰ μίμησιν τῆς μακαρίας Πουλχερίας πολλὰ χρήματα τῷ ἐπισκόπῳ Ἱεροσολύμων ἀπέστειλεν πρὸς διάδοσιν τῶν χρεῖαν ἔχοντων, καὶ τὸν σταυρὸν χρυσοῦν διάλιθον ποιῆσαι πρὸς τὸ παγῆναι ἐν τῷ ἁγίῳ Κρανίῳ.*

36. Βλ. σχετικὰ Schmaltz, K., ό.π., σ. 128 κ.ε. και 283 κ.ε., όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία, καθώς και Καλοκύρη, Κ. Δ., ό.π., σ. 94. Το ψηφιδωτό της S. Pudenziana χρονολογείται στα πρώτα χρόνια του 5ου αι., ωστόσο η παράσταση δεν πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, βλ. Krautheimer, R., *Rome, Profile of a City, 312-1308*, Princeton 1980, σ. 40-41, fig. 36.

37. Βλ. Bagatti, B. - Testa, E., ό.π., σ. 53 και fig. 4-5.

38. Βλ. Corbo, V.C., ό.π., τ. II, pl. 40. Η κάτοψη αυτή της σημερινής κατάστασης στην περιοχή του Γολγοθά δεν αντιστοιχεί σε πολλά σημεία με την πρόταση αναπαράστασής του για τα Κωνσταντινεία κτίσματα. Η έκταση του βράχου και η θέση ορισμένων τοίχων αποδίδονται διαφορετικά. Έτσι, σε ένα μεγάλο βαθμό η αναπαράστασή του είναι υποθετική.

αρμό και τον διαφορετικό σχεδιαστικό υπομνηματισμό δημιουργεί σύγχυση σε σχέση με τα λεγόμενα του συγγραφέα: στο σχέδιο αποδίδονται διαφορετικά, ωστόσο κατά την άποψη του ανήκουν όλα στην εποχή του Μόδεστου.

Προσεκτική εξέταση της τοιχοποιίας και του τεταρτοσφαιρίου δημιουργεί ερωτήματα για την άποψη αυτή. Στα σημεία που τελειώνει το ημικύκλιο της αψίδας υπάρχουν και στις δύο πλευρές καθ' ύψος ορατοί αρμοί. Ακολουθούν δύο τμήματα τοιχοποιίας σε επαφή με αρμό ανάμεσά τους. Ενδιαφέρον είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις των αρμών είναι ορατό το ισχυρό κονίαμα και το λευκό επίχρισμά του (εικ. 18α-β). Οι διαφορές στην τοιχοδομία είναι επίσης ενδεικτικές. Έτσι, η αψίδα είναι κτισμένη με μικρούς λίθους στη βάση της κατευθειάν πάνω στον βράχο, λαξευμένους μεγάλους δόμους στο τύμπανο και πλινθοδομή στο τεταρτοσφαίριο, το οποίο απολήγει σε τόσο λαξευμένων δόμων (εικ. 19α-γ). Τα τμήματα της τοιχοποιίας αποτελούνται από λίθους και σειρές πλίνθων και φέρουν καμάρα από μικρούς λίθους και πλίνθους, η οποία απολήγει δυτικά σε τόσο κτισμένο με σειρές δόμων και πλίνθων (εικ. 14β).

Στα τμήματα των τοίχων ανοίχθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή κόγχες. Στη νότια πλευρά υπάρχουν δύο τετράγωνες κόγχες που έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος και βρίσκονται η μία επάνω από την άλλη καθ' ύψος (εικ. 20α). Στη βόρεια πλευρά έχει ανοιχθεί μία μεγαλύτερη κόγχη με ημικυκλική απόληξη επάνω (εικ. 20β). Στο πίσω μέρος της τελευταίας έχει απελευθερωθεί λόγω της διάνοιξης της και είναι ορατό ελαφρά λαξευμένο τμήμα του βράχου.

Οι ενδείξεις και τα στοιχεία αυτά δεν είναι δυνατό να αγνοηθούν και οδηγούν στην ερμηνεία ότι αρχικά πρέπει να είχε κτισθεί μόνον μία μικρή ημικυκλική αψίδα και ότι στη βόρεια πλευρά ο βράχος ήταν ακόμη ελεύθερος. Πραγματικά η συνέχεια του είναι μέχρι σήμερα σε ύψος ορατή εξωτερικά και βόρεια από το παρεκκλήσιο (εικ. 21). Στο σημείο αυτό ακριβώς υπήρχε παλαιότερα κλίμακα που οδηγούσε στον επάνω όροφο, στο κυρίως παρεκκλήσιο του Γολγοθά.

Η ανέγερση της αψίδας πρέπει λοιπόν να τοποθετηθεί σε εποχή διαφορετική από αυτήν της ανέγερσης των τμημάτων τοιχοποιίας. Η μικρή αψίδα κάλυπτε ένα μικρό και ακανόνιστο κοίλωμα του Ιερού Βράχου και θα μπορούσε να χρησιμεύει στις τελετές που γίνονταν μπροστά από τον Σταυρό ήδη από την πρώιμη εποχή.

Σε επόμενη επέμβαση, πιθανότατα αυτή του Μονομάχου τον 11ο αι., μπορούν να αποδοθούν τα τμήματα της τοιχοποιίας, τα οποία κάλυψαν τον βράχο και από τα δυτικά ενώ έφεραν στη δυτική τους όψη ορθομαρμάρωση από μεγάλες πλάκες πολύτιμων έγχρωμων μαρμάρων. Σήμερα είναι ορατά μεγάλα τμήματα σπασμένων πλακών στον αρμό μεταξύ των τοίχων αυτών και των κτιστών σταυροφοριακών ημιπεσοκίωνων, που προστέθηκαν τον 12ο αι. (εικ. 22). Τότε επεκτάθηκε το παρεκκλήσιο δυτικότερα και συμπεριέλαβε έναν χώρο, στον οποίο υπήρχαν οι τάφοι των Λατίνων ηγεμόνων του σταυροφοριακού Βασιλείου της

Ιερουσαλήμ³⁹ (εικ. 23).

Στο παρεκκλήσιο του Αδάμ και στην περιοχή του διακρίνονται λοιπόν όλες οι κύριες φάσεις και επεμβάσεις του Γολγοθά αλλά και όλου του Ναού.

Η ανασκαφική αναφορά του 1977 τελείωνε ως εξής:

«Αν στο μέλλον ανασκαφεί η περιοχή μπροστά στο παρεκκλήσιο του Αδάμ και στα νότια, η πλήρης εικόνα της κατάστασης του βράχου του Γολγοθά θα συμπληρωθεί»⁴⁰.

Σήμερα, τόσα χρόνια μετά, και παρόλο που ορισμένα νέα στοιχεία έχουν προστεθεί στη γνώση μας για τον Γολγοθά, αυτό εξακολουθεί να ισχύει.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

39. Για τις περιγραφές του χώρου αυτού και των τάφων από προσκυνητές της εποχής, βλ. De Vogüé, M., ό.π., σ. 181-182, 194-198, pl. XI, καθώς και Wilkinson, J., *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, London 1988.

40. Katsimbini, C., ό.π., σ. 208.

ZUSAMMENFASSUNG

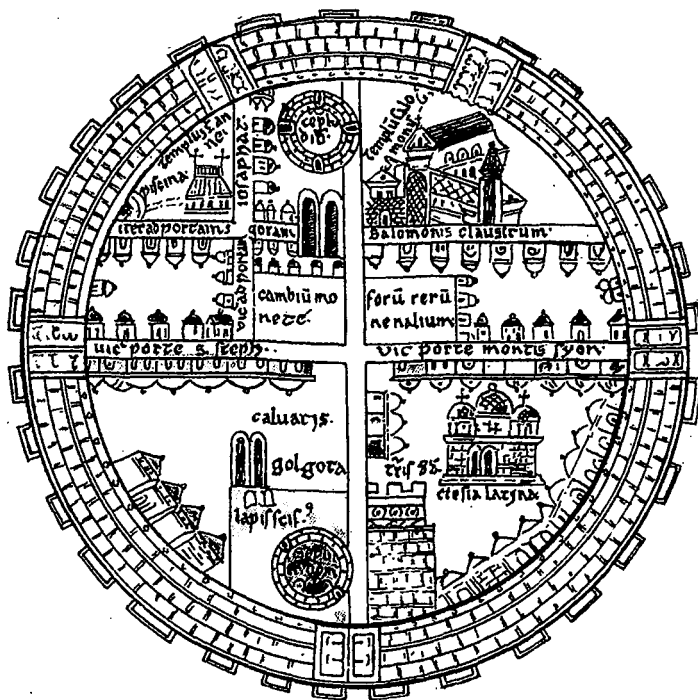
Die Kreuzigungsstelle Jesu Christi, der Golgotha-Fels in der Heiligen Grabeskirche in Jerusalem, ist wie bekannt eine der wichtigsten Pilgerstellen der christlichen Welt. Trotz der vielen wissenschaftlichen Untersuchungen bleibt vieles das noch geklärt werden muss, besonders über das erste Gebäude Konstantin's des Grossen und seine Restaurierungen im 7. Jh., sowie die jenen vom Kaiser Konstantin Monomachos im 11. Jh.

Der Golgotha-Fels mit seinen Parekklesia bietet einige Anhaltspunkte, die der Forschung weiterhelfen. Vor allem die Adam's Kapelle, direkt unter der Kreuzigungsstelle und in Berührung mit dem Felsen gebaut, erhält wichtige Züge der älteren Bauphasen, weil sie bis heute noch nicht erneuert und geschmückt worden ist.

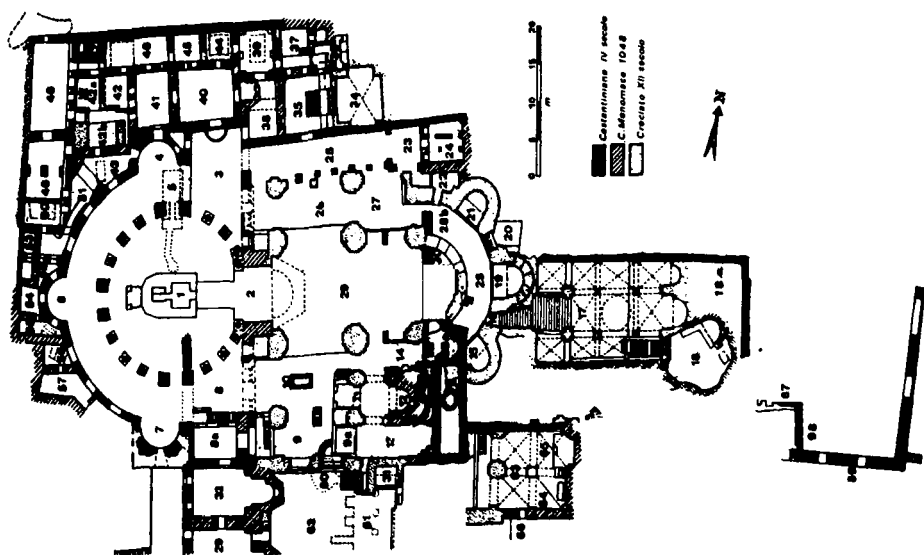
Durch die Informationen von den älteren Pilgerbeschreibungen und den Kirchlichen Schriften des ersten Jahrtausends in Zusammenhang mit den Ergebnissen der griechischen Ausgrabung hinter dem Felsen in den Jahren 1970-1974 und einer vorsichtigen und detaillierten Untersuchung von Bauelementen und Befunden in der Kapelle, kommt man hier zu einer neuen Schlussfolgerung:

Der Fels wurde schon sehr früh, im 4. Jh., wenigstens von seiner östlichen Seite mit einer halbrunden Wand -eine Apsis?- ummauert. Von dieser Seite her gab es einen kleinen Raum durch den man wahrscheinlich die Schiffe der Basilika erreichte, und in dem das Heilige Kreuz aufbewahrt wurde. Dort wurden im ganzen Jahr Lesungen vorgenommen und vor Ostern eine Liturgie zelebriert. Danach wird die kleine Apsis der Adam's Kapelle gebaut, ein grosser Teil vom Felsen musste noch zu sehen sein. Im 11. Jh. wird die Kapelle zum Westen hin vergrössert und mindestens ihre Hauptseite bekommt einen Schmuck aus Marmorinkrustation.

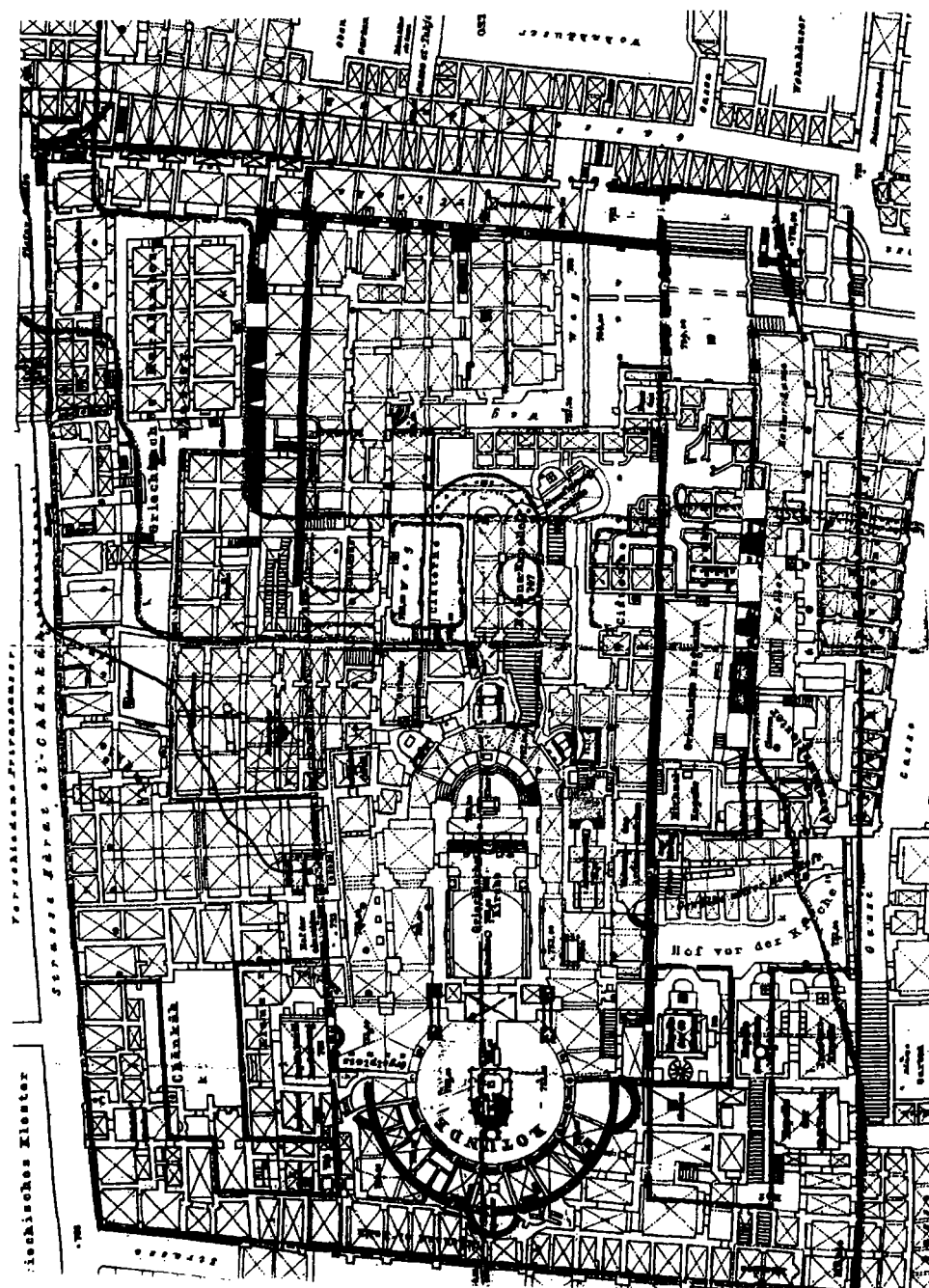
Somit wird zu einem grossen Teil die Frage beantwortet: wie war Golgotha und seine Umgebung gestaltet und welches war sein Verhältniss zu der Rotunda des Heiligen Grabes und der grossen Konstantinischen Basilika?

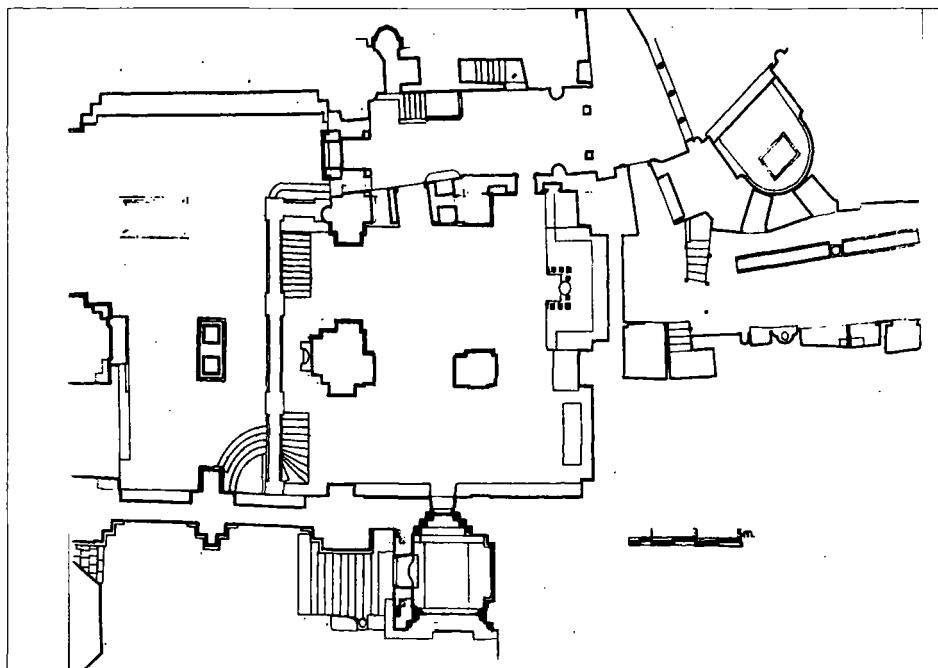

Ειχ. 1. Χάρτης της Ιερουσαλήμ με τον Γολγοθά (από Schur, N., *Twenty Centuries of Christian Pilgrimage to the Holy Land*, Tel Aviv 1992).

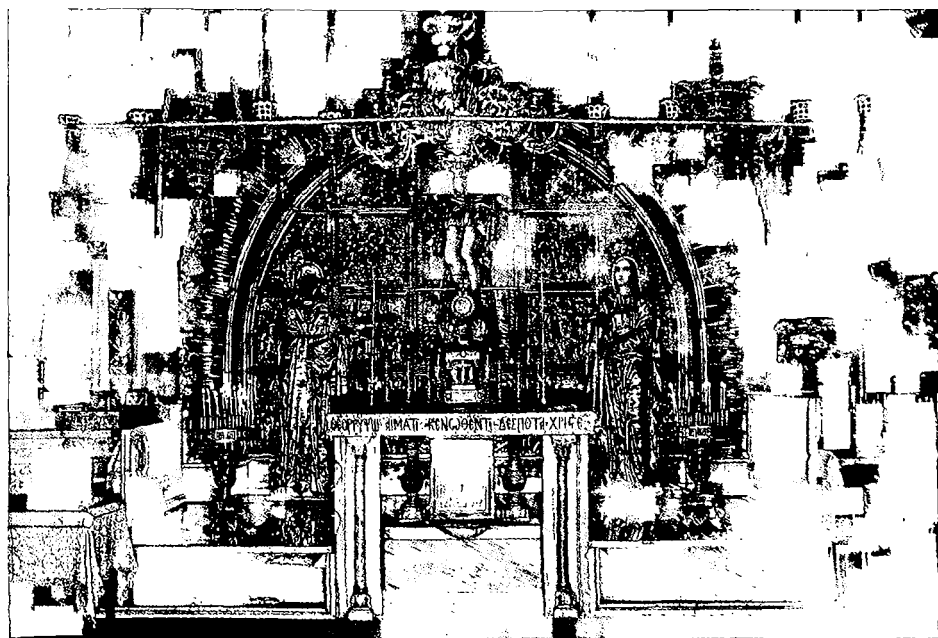

Ειχ. 2α. Κάτοψη του Ναού της Αναστάσεως (από Couïasnon, Vh., O.P.).

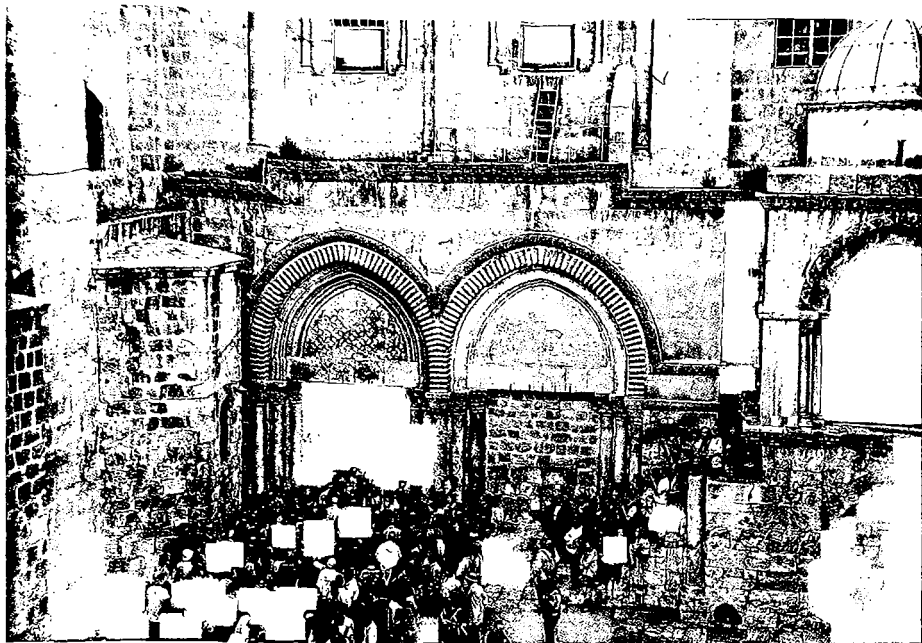

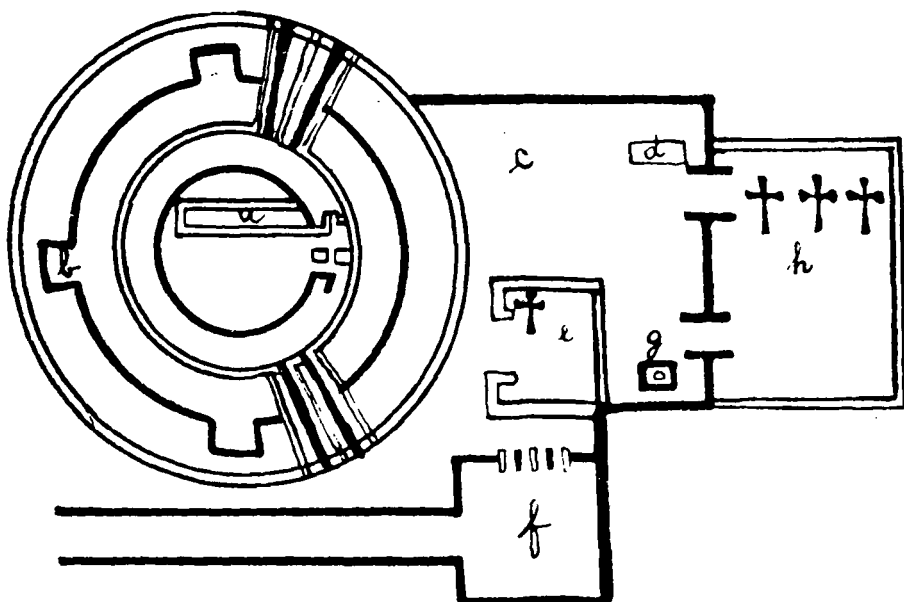
Ειχ. 3. Κάτοψη Παρεκκλησίων Γολγοθά, στον επάνω όροφο (από Corbo, V.C.).

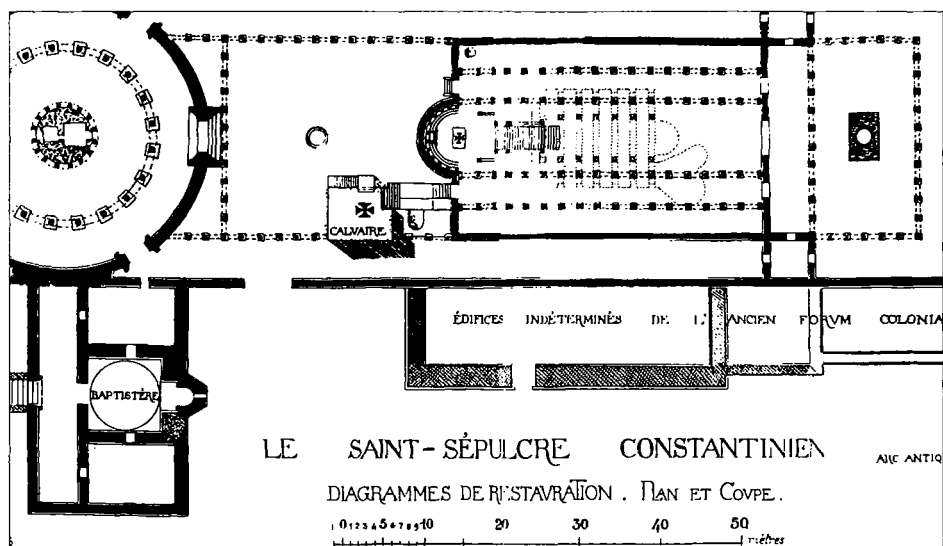
Ειχ. 4. Η Αγία Τράπεζα του ελληνικού Γολγοθά και η κορυφή του Ιερού Βράχου.

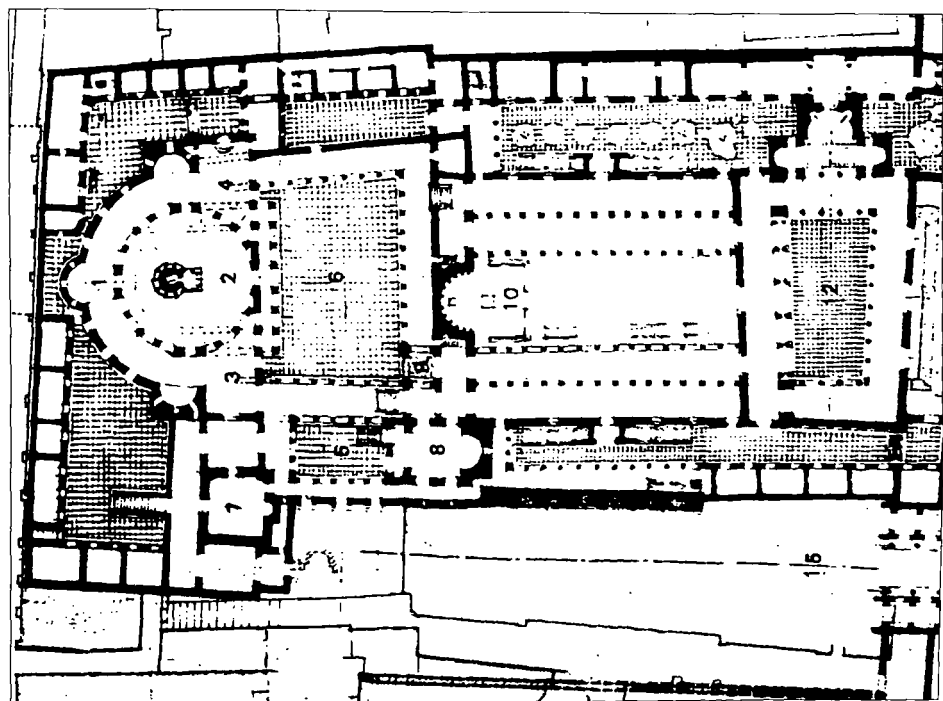
Ειχ. 5. Νότια όψη του Ναού με τα δύο εξωτερικά παρεκκλήσια.

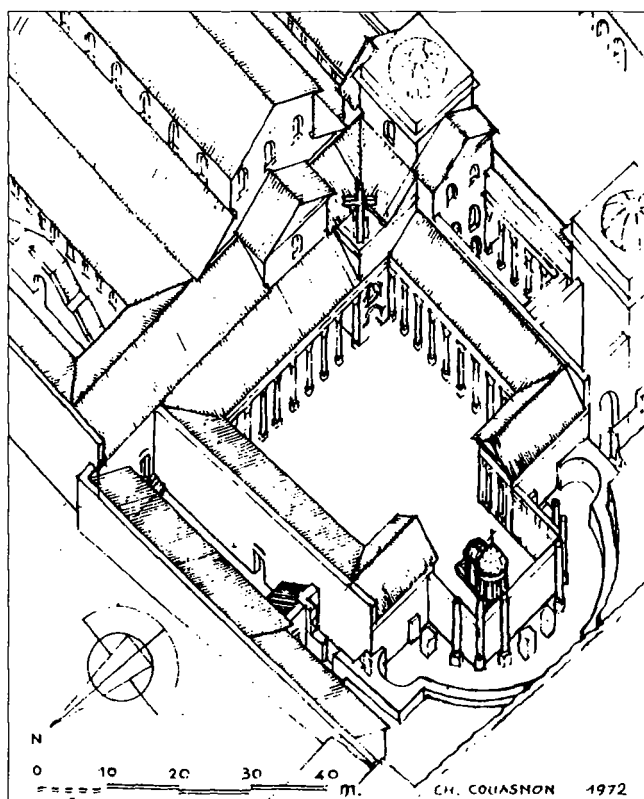
Ειχ. 6. Το σχέδιο του επισκόπου Αρχαούλου. Χειρόγραφο Cod. Parisinus 13048, του . 9ου αι. (από Baldi, D.).

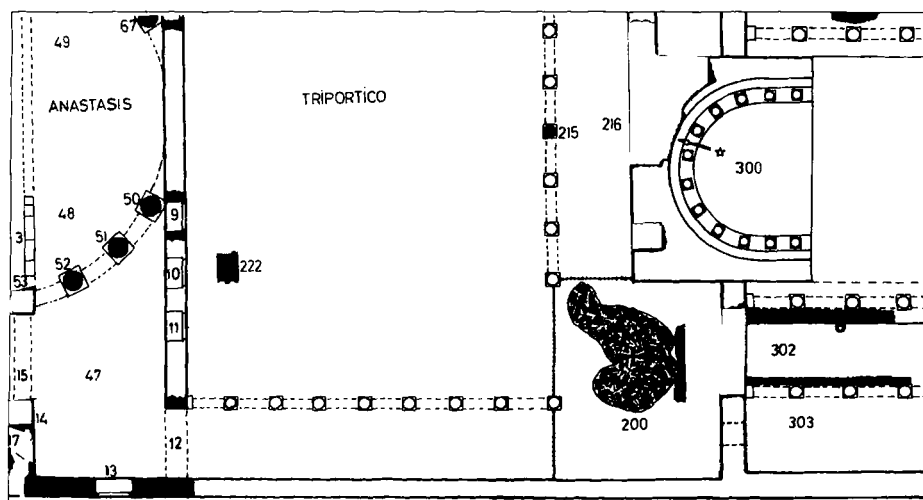
Ειχ. 7. Πρόταση αναπαράστασης των Vincent, H. - Abel, F.-M.

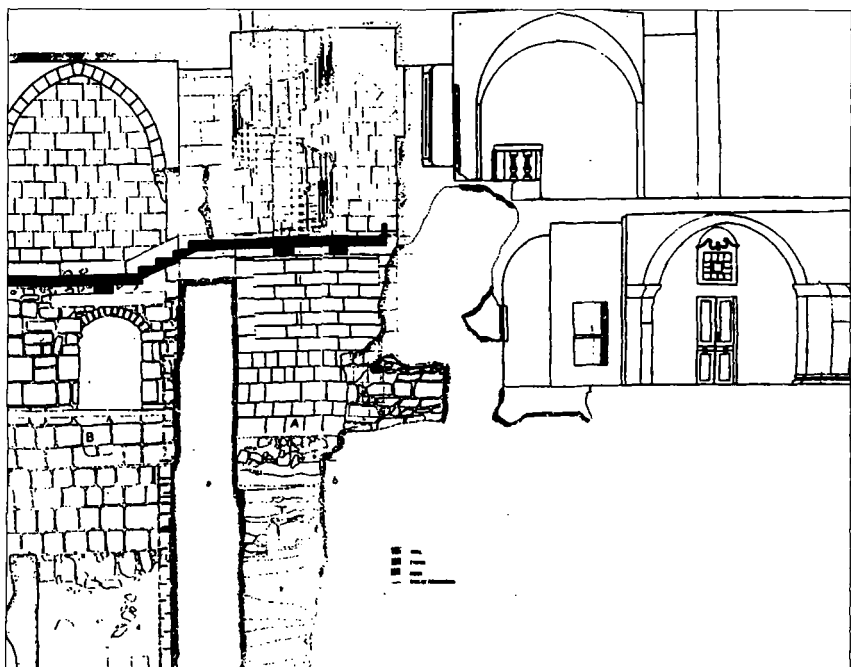
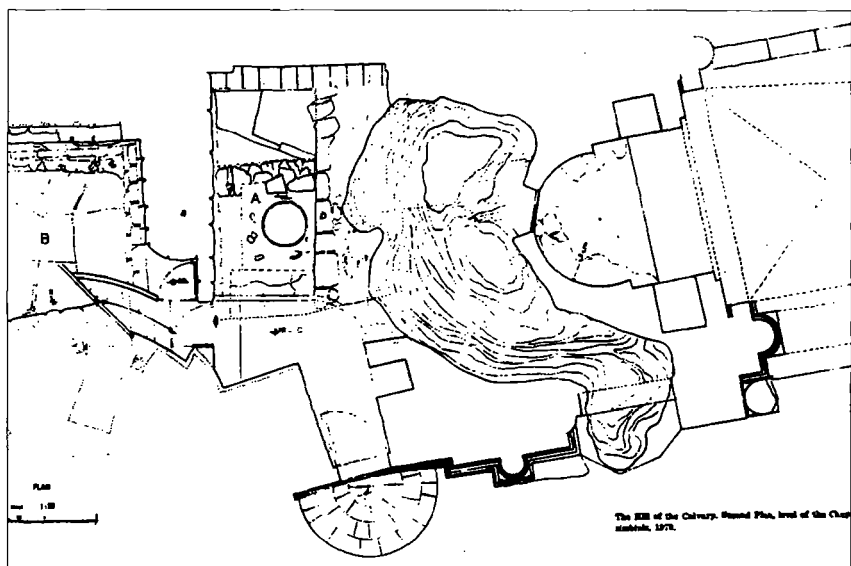
Ειχ. 8. Πρόταση αναπαράστασης του Couïasnon, Vh., O.P.: α) Κάτοψη.

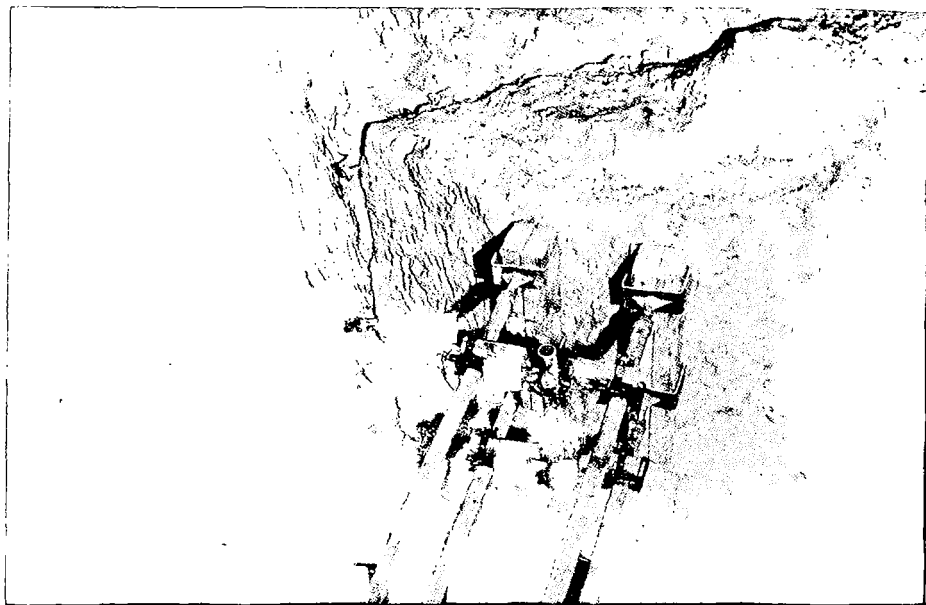
Εικ. 8. Πρόταση αναπαράστασης του Coüasnon, Vh., O.P.: β) Αξονομετρικό.

Εικ. 9. Πρόταση αναπαράστασης του Corbo, V.C.

Ειχ. 10. Σχέδιο της περιοχής του Γολγοθά με την ανασκαφή: α) Κάτοψη, β) Τομή (από Katsimbini. C.).

Ειχ. 11. Ανασκαφή ανατολικά του βράχου α) Το ημικυκλικό τμήμα με τους δόμους.
β) Λεπτομέρεια.

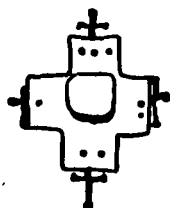

Εικ. 12. Τοίχος δυτικά του Γολγοθά προς τη Ροτόντα, υψηλά Κωνσταντίνηια τόξα.

† ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ †

ΓΟΛΓΟΘΑ

ΛΙΘΟΣ

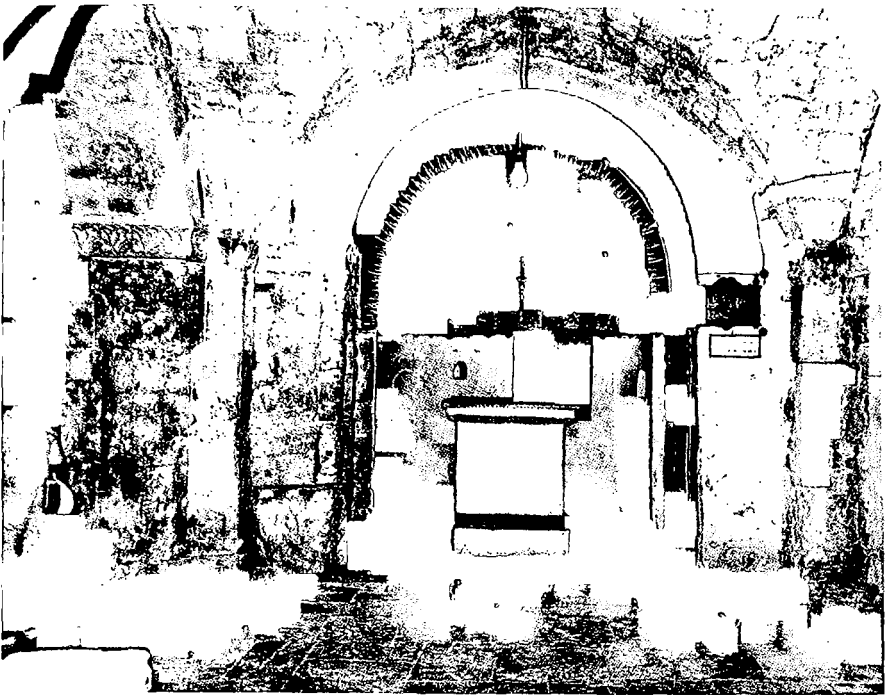
† ΛΙΘΟΣ ΕΚ

ΤΟΥ ΑΓΓΗΟΥ

ΚΡΑΝΙΟΥ

Εικ. 13. Ενεπίγραφα χειμήλια-τεμάχια από τον Ιερό Βράχο, 4ος αι.
(από Bagatti, B. - Testa, E.).

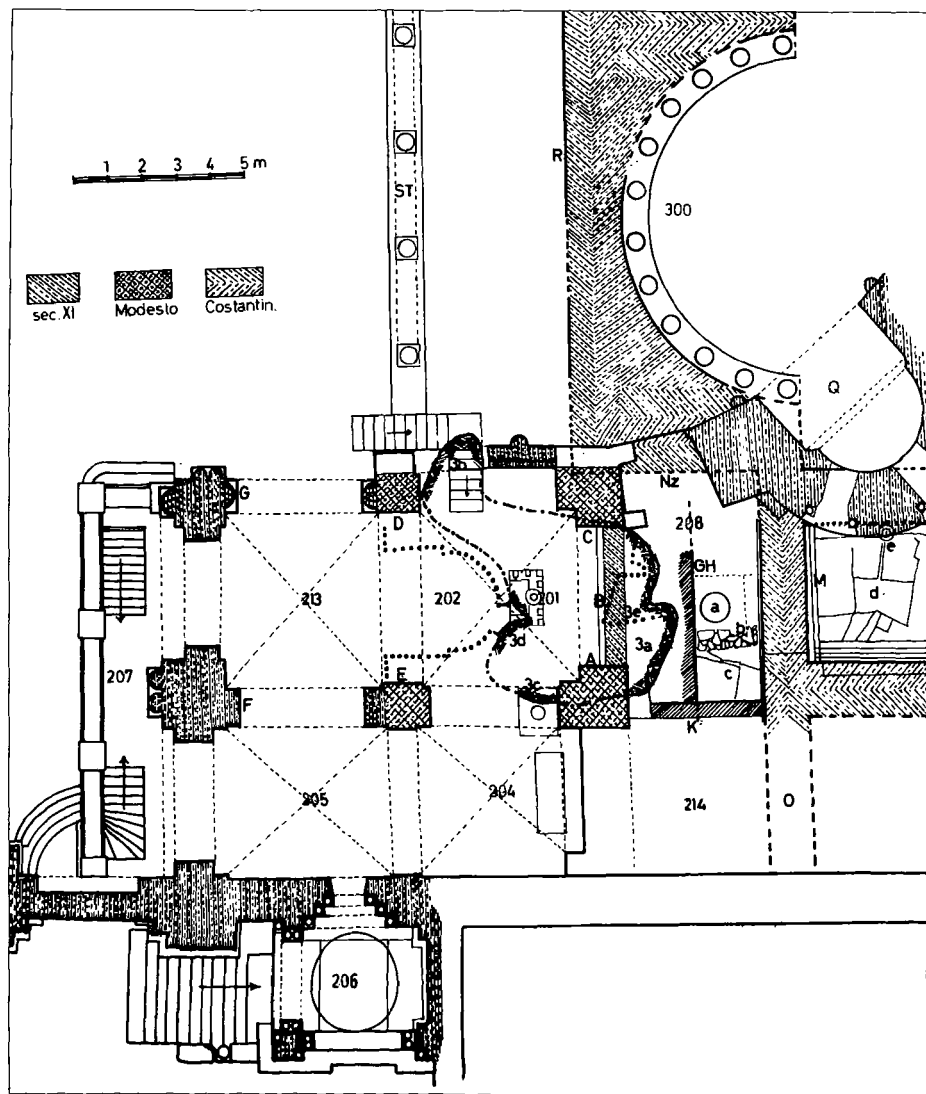
Ειχ. 14. Το Παρεκκλήσιο του Αδάμ. α) Σε παλαιά φωτογραφία. β) σημερινή κατάσταση.

Ειχ. 15. Παρεκκλήσιο του Αδάμ, αψίδα με άνοιγμα προς τον βράχο.

Ειχ. 16. Παρεκκλήσιο του Αδάμ, ένωση του τοίχου της αψίδας εξωτερικά με τον βράχο, φωτογραφία από το άνοιγμα.

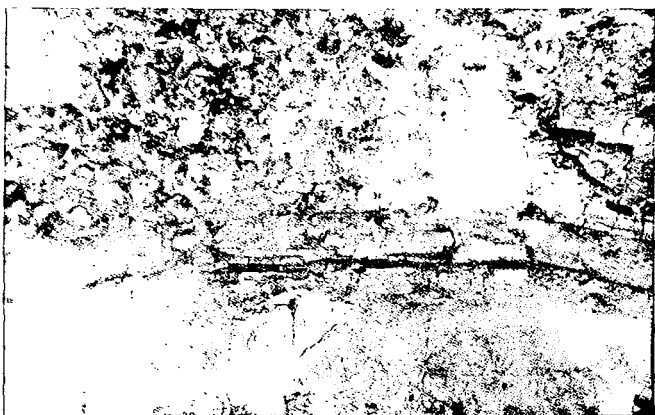

Εικ. 17. Παρεκκλήσιο του Αδάμ, κάτοψη (από Corbo, V.C.).

Ειχ. 18. Παρεκκλήσιο του Αδάμ. α) Ο αρμός και το κονιάμα μεταξύ της αφίδας και του βόρειου τμήματος τοιχοποιίας, β) Λεπτομέρεια.

Εικ. 19. Παρεκκλήσιο του Αδάμ, τοιχοδομιά της αφίδας α) Στη βάση.
β) Στην ανωδομή. γ) Στην κορυφή του τόξου.

Εικ. 20. Παρεκκλήσιο του Αδάμ, μεταγενέστερες κόγχες στους τοίχους.
α) Στη νότια πλευρά. β) Στη βόρεια πλευρά.

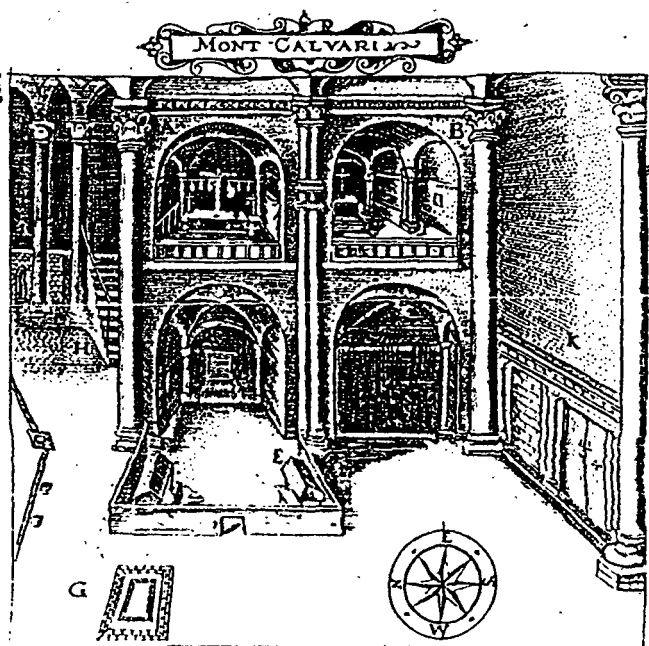

Εικ. 21. Ο Ιερός Βράχος, ορατός
στη βόρεια πλευρά του.

Εικ. 22. Παρεκκλήσιο του
Αδάμ, η ορθομαρμάρωση
του τοίχου πίσω από τον
μεταγενέστερο κιονοπεσσό,
βόρεια πλευρά.

The Temple of Christs Sepulchre, &c.

A. The first Chappell of mount Calvary.

B. The second Chappell.

C. The cleft in the rocke.

D. The cleft continuing in the Chappell below,
where they say the head of Adam was found.

E. The Sepulchre of Gedficy of Beilene.

F. The Sepulchre of King Salomon.

G. The Place of the Anointing.

H. The descent to mount Calvary.

I. The descent into the place of the invention of the Crosse.

K. The doore that enter into the Temple.

Ειχ. 23. Τα Παρεκκλήσια του Γολγοθά σε γκραβούρα του 17ου αιώνα (από *A Relation of a Journey an. Dom. 1610*, printed by A. Crooke, London 1637).

SUR LE FRAGMENT D'UN RELIEF BYZANTIN D'ÉPISKOPİ

Les reliefs de l'époque byzantine tardive qui sont murés ou déposés dans les églises aux pieds du Mont Pélion en Thessalie orientale, sont assez nombreux. Parmi ces sculptures magnifiques on a signalé un petit fragment d'une dalle en marbre avec un décor curieux. Son décor en champlevé porte une tête dragonale, accompagnée d'une main humaine qui semble être penchée de sa gueule béante (fig. 1). Le fragment de cette plaque brisée, dont les parties droite et inférieure ne subsistent plus, fut jadis muré au clocher de l'église de la Vierge sur la colline d'Épiskopi, à Anō Volos¹.

Le décor du fragment, jusqu'ici insignifiant², mérite sans doute un intérêt particulier. E. Dauterman-Maguire fut la seule et la première à proposer un usage funéraire pour notre relief³. L'examen des motifs curieux de notre fragment pourrait élargir nos informations sur le répertoire figuratif et ornemental de la sculpture thessalienne de l'époque byzantine tardive.

Quant à la technique de l'exécution de ses motifs, le relief présente les mêmes traits avec une petite série d'autres sculptures en champlevé qui datent de l'époque byzantine tardive. Parmi les plus remarquables d'elles on pourrait classer les sculptures attribuées par T. Pazaras au sarcophage d'Anna Maliassenè (1274-1276). Ces reliefs, d'une excellente qualité d'exécution, sont en grande partie endommagés⁴. La relative abondance des

1. Sur l'église d'Épiskopi et ses sculptures cf. N. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de Démétrias*, BCH 44 (1920-1921) 181-209; G. Millet, *Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias*, BCH 44 (1920-1921) 210-215.

2. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen-âge II, (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, pl. CXXXI, n° 160 b., ne fait aucune allusion au décor du fragment. Le fragment fut aussi publié dans T. Pazaras, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της "Αννας Μαλιασσηνής, 'Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Thessalonique 1984, p. 356, fig. 5g; Idem, *Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and beginning of the 14th century*, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1985, p. 161-162 et 174, fig. 18b; A. Liveri, *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Athènes 1996, p. 48-49.

3. E. Dauterman-Maguire, *Ceramic arts of everyday life*, in: *The Glory of Byzantium. Art and culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, N. York 1997, p. 277 et 514, note 19.

4. N. Giannopoulos, *Les constructions*, p. 181-209; G. Millet, *Remarques*, p. 210-215; G. Sotiriou, *Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος*, ΠΑΕ, 1932, Γ', 1, 1933, p.

pièces sculptées en champlévé aux pieds du Mont Pélion atteste, sans aucun doute, l'engouement pour une technique, dont les productions conservées à Épiskopi et au village voisin de Makrinitisa constituent l'apogée⁵.

Nous connaissons deux autres pièces taillées de la même technique qui s'apparentent à notre fragment. Toutes les pièces présentent les mêmes ornements dans la bordure de leur décor. Quant à la première dalle, de nos jours fragmentaire, elle fut encastrée au mur septentrional de l'église de la Vierge à Épiskopi (fig. 2)⁶. La deuxième, intacte et actuellement conservée à l'intérieur de la même église (fig. 3), est rectangulaire en bas et en forme d'un dos d'âne dans sa partie supérieure. Son décor comprend d'ornements plats qui sont disposés en trois parties⁷. Toutes les pièces sont sculptées en champlévé, sur fond évidé, où l'on décrit d'excellents reliefs et ornements. La bordure, une tresse en forme d'une chaîne de mailles ovales qui suit les bords de toutes les trois pièces, est aussi sculptée en champlévé. Les reliefs, surtout ceux de la pièce en forme d'un dos d'âne nous rappellent d'autres sculptures byzantines inspirées par le style «seldjoukide» qui était très à la mode à l'époque. On pourrait p. exemple en citer quelques sculptures de la façade de l'église de Sainte-Sophie à Trébizonde (deuxième moitié du 13e siècle, fig. 4)⁸. Malgré les influences orientales profanes, la forme d'un dos d'âne dans la dalle d'Épiskopi, nous rappelle la forme du dos des chaires épiscopales qui sont encore conservées à l'intérieur de quelques églises de l'Italie du Sud.

Revenons maintenant à notre pièce sculptée fragmentaire. Comme on l'a déjà mentionné, sa partie conservée porte la belle et rare composition d'un dragon ailé avec une main (droite) penchée de sa gueule ouverte. Les reliefs sont très plats, sur fond creusé, qui a dû être rempli de mastic ou d'une autre substance colorée⁹. Un dessin très fin et soigné, gravé dans le

57-93; A. Grabar, *Sculptures*, p. 151-152, n° 160; M. Šuput, Vizantijski reljefi sa pastom iz XIII i XIV veka, *Zograf* 7 (1977) 36-44; T. Pazaras, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καὶ ἐπιτάφιος πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα*, Athènes 1988, p. 142-144, pl. 30-34; Idem, *Reliefs*, p. 159-162, fig. 10a,b-15; A. Liveri, *Steinreliefs*; P. Androudis, À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'Anna Maliassenè, *Βυζαντιακά* 20 (2000) 265-281.

5. On signale des pièces sculptées en champlévé dans la maçonnerie orientale de l'église d'Épiskopi. Les reliefs portent un décor qui se distingue par la dominance des ornements à caractère oriental. Tous ces reliefs, d'une provenance inconnue, peuvent être attribués à la seconde moitié du 12e siècle.

6. T. Pazaras, *Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου*, 356; Idem, *Reliefs*, p. 159-162, fig. 10a,b-15.

7. A. Grabar, *Sculptures*, pl. CLX, p. 151-152, qui identifia cette dalle à un côté longitudinal d'un sarcophage; T. Pazaras, *Reliefs*, p. 159-162, fig. 10 a, b-15.

8. Voir T. Talbot-Rice, *Analysis of the Decorations in the Seljukid Style*, in: *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, éd. par D. Talbot-Rice, Edinburgh 1968, p. 55-82.

9. Dans ce procédé, les contours des motifs se réservent sur un fond légèrement creusé et

marbre, définit le détail du corps conservé du dragon. La figure de cet animal fabuleux n'est pas inconnue dans l'art byzantin¹⁰. De même que les dragons figurés dans les petits côtés et dans les médaillons des côtés longitudinaux du sarcophage d'Anna Maliassenè (fig. 5 et 6)¹¹, l'animal iréel du fragment a sa gueule ouverte, les lèvres retroussées en arrière, sur des dents acérées menaçantes et la langue fourchue. Ses oreilles sont longues, pointues et les yeux se forment en amande. Les parties conservées du corps (tête, cou, ailes) sont soulignées par des lignes fines superposées, imitant d'écailles. Un petit bandeau sculpté sépare la tête du reste du cou, tandis que l'extrémité de l'aile tourne en petite volute¹². Au-dessus de la tête du dragon et dans les écoinçons du décor on décrit deux fleurons, en forme de fleurs de lys. À noter aussi les restes pénibles d'une figure animalière sculptée juste au-dessous de la main. Il s'agit, sans doute, de la partie supérieure de la gueule béante d'une autre tête dragonale, ayant aussi les lèvres retroussées en arrière et la langue fourchue. À notre avis, cette seconde tête dragonale devrait appartenir à un autre dragon ou même à la queue de dragon, qu'elle pourrait aussi être terminée en tête dragonale¹³.

Il y a une chose qui est redoutable dans le décor de notre fragment: c'est la vitalité du dessin où on reconnaît son traitement vigoureux, rendu encore plus présent par la position à la verticale du corps du dragon, dont la tête semble être retournée vers l'arrière. Sur ce point il faudrait se rappeler que la position à la verticale du corps d'un animal réel ou fabuleux,

rempli d'un mastic sombre, sur lequel les sujets s'enlèvent en clair. La technique, la même que celle des émaux champlévés est considérée comme l'aboutissement de la tendance qui poussait la sculpture orientale à renoncer au modelage pour obtenir l'effet de relief et à lui substituer le contraste entre l'éclairage des motifs et celui du fond. Elle ne tient aucun compte du modelé et remplace la représentation des objets par celle de leur silhouette; elle traite l'ornement sculpté comme un motif de tapisserie. Absorption définitive de la technique de la sculpture par celle des tissus, la sculpture champléevée est à peu près la seule que connaisse l'art musulman. La technique champléevée se maintint à Byzance jusqu'au 15e siècle (Catholicon du monastère de Chilandari (vers 1300), ambon autrefois placé dans la Cathédrale de Beroia, ambon autrefois érigé dans la cathédrale d'Achris (Ohrid), iconostase de Sainte Théodora à Arta, e.t.c.). Cf. M. Suput, *Vizantijski reljefi*, p. 36-44.

10. Voir L. Bouras, Dragon representations on byzantine Phiale and their conduits, *Gesta* 16 / 2 (1977) 67-68. À l'époque byzantine tardive on la signale à Paregoretissa, sur le tombeau de Sainte Théodora à Arta, à Kanenic (Serbie) e.t.c. Sur la présence du dragon dans la sculpture byzantine cf. en bref A. Liveri, *Steinreliefs*, p. 48-49, notes 130-136.

11. Cf. T. Pazaras, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*.

12. Cette particularité est aussi signalée dans les ailes des griffons des longs côtés du sarcophage d'Anna Maliassenè (Cf. fig. 6 dans notre texte) et dans les ailes d'un griffon du fragment d'un autre sarcophage identique à celui d'A. Maliassenè (voir T. Pazaras, *Συμπλήρωση της σαρκοφάγου*, pl. 5d).

13. Cette formule du corps de dragon est présente dans les oeuvres d'art islamique des 12e-13e siècles, surtout seldjoukide.

est très caractéristique dans l'art islamique, surtout seldjoukide (fig. 9 et 10)¹⁴. De plus, la posture du corps du dragon nous rappelle celle des corps de deux dragons adossés, à «queue en bretzel», typiquement seldjoukides, qui menacent un lion, dans le petit marteau de porte du Staatliche Museum à Berlin (fig. 10). Il s'agit d'un travail de bronze d'un atelier persan du 13e siècle, où les représentations héritées de la mythologie astrale ont trouvé un écho¹⁵.

La seconde petite tête dragonale, dont la partie supérieure existe dans la partie brisée de la pièce sculptée d'Épiskopi, s'oriente vers l'aile du monstre et semble l'attaquer. S'agit-il du combat d'un monstre avec sa queue, composition qui apparaît aussi dans une autre forme dans le décor des longs côtés du sarcophage d'A. Maliassénè (fig. 6)?¹⁶. Malheureusement, les éléments décoratifs conservés du fragment ne permettent pas de suggestions sur sa reconstitution graphique.

Il convient aussi de noter que la composition du dragon avec la main issue de sa gueule béante n'est pas du tout d'un caractère héraldique. Conformément aux lois de l'héraldique adoptées par l'aristocratie byzantine du 13e-14e siècle, les signes de caractère héraldique employées dans le territoire byzantin sont assez particulières. Celles-ci ne présentaient guère les traits décrits des figures de la dalle¹⁷. Par contre, c'est qui est indéniable, c'est la présence dans le décor du fragment d'une partie de la faune du cycle animal turco-chinois, qui apparaît dans l'art chrétien et islamique de la Méditerranée au cours des 12e-13e siècles.

On constate donc que l'iconographie du dragon dans le relief d'Épiskopi est conforme, tant à celle figurée dans les tissus islamiques espagnols et siciliens, qu'à celle des sculptures figuratives seldjoukides et artuquides des 12e-13e siècles¹⁸ (et dont la production s'achève au 14e s.)¹⁹. Pourtant,

14. Rapellons le dragon serpentiforme du 13e siècle, dans le décor d'une dalle conservée à Ince Minareli Medrese de Konya (fig. 9 dans notre texte), les dragons de la belle façade sculptée d'al-Khan à Bagdad, e.t.c.

15. K. Otto-Dorn, *Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien*, *Ars Orientalis* 3 (1959) 72, 75; Idem, *L'art de l'Islam* (trad. de l'allemand par J.-P. Simon), 2e éd., Paris 1967, p. 151, note 98, avec dessin de l'objet dans la même page.

16. Cf. P. Androudís, *Motifs d'allure orientale*.

17. Sur l'héraldique byzantine voir A. Soloviev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, *Seminarium Kondakovianum*, 7, Prague 1935, p. 119-164.

18. Dans ses représentations sculptées aux bâtiments turcs d'Anatolie ou celles du Proche-Orient, il est à la fois souterrain, porteur de l'arbre de vie et aérien, celui qui souligne de son corps onduleux les arcs et les voûtes en *iwan*. Sur le motif du dragon dans la sculpture seldjoukide et artuquide cf. G. Öney, *Dragon figures in Anatolian Seljuk Art*, *Belleken* 33 (1969) 193-216; J.-P. Roux, *La sculpture figurative de l'Anatolie Musulmane*, *Turcica* 24 (1992) 78-80; J. Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien. Untersuchungen zur*

les mêmes traits du dragon apparaissent dans l'art byzantin dès la fin du 12e - début du 13e siècle (p. exemple dans le décor sous glaçure d'une coupe du Musée de l'Agora d'Athènes)²⁰.

Le détail iconographique très rare du relief d'Épiskopi est celui de la main penchée de la gueule ouverte du dragon. Comme on l'a remarqué avant, la composition a resté jusqu'ici d'une interprétation insignifiante. On a signalé une main humaine sortant de la gueule de la tête d'un félin (lion?), dans le fragment d'une coupe en céramique au Musée Archéologique de Corinthe (fig. 7)²¹. D'après E. Dauterman-Maguire, la main dans la gueule d'un monstre est une abbréviation de la formule de Jonas, comme celle-ci a été développée dans l'iconographie du Jugement Dernier²². Cette formule est très courante dans la peinture de la période post-byzantine²³.

Le décor du fragment d'Épiskopi présente un grand intérêt quant à l'assimilation de certains motifs de provenance orientale dans l'art byzantin de la deuxième moitié du 13e siècle. La morphologie du corps du dragon pourrait bien refléter un aspect «textile» de la composition, ce qui pourrait à la suite indiquer la source probable d'inspiration du sculpteur. D'une remarquable qualité d'exécution, le relief trahit une influence à la fois ornementale et formelle, exercée soit par les tissus d'inspiration ou de fabrication islamique (tissus siciliens ou espagnols, recherchés à l'époque)²⁴, soit par

figürlichen Baudekoration der Seldschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis ins 15. Jahrhundert (Istanbuler Forschungen: 42), Tübingen 1996, p. 28-40, 93-99; P. Androudis, Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides, *Βυζαντινά* 19 (1999) 324-325, fig. 7, 8, 10. Le dragon chez les Turcs Seldjoukides est symbole de mort et de résurrection (J.-P. Roux, Le bestiaire de l'Islam, *Archéologia*, n° 117 (Paris, Avril 1978) 46-47). La représentation du dragon est courante en Anatolie, en Mésopotamie et plus rare en Iran. Sur le dragon cf. aussi J.-P. Roux, Le problème des influences turques sur les arts de l'Islam, *Turcica* 15 (Paris 1983) 81-84; M. Bernus-Taylor, Les animaux mythiques, *Arabesques et Jardins. Collections françaises d'art islamique*, Paris 1989, p. 268.

19. Après l'essor des 12e-13e siècles, l'art animalier anatolien connût un grand déclin et prit fin après la défaite seldjoukide face aux Mongols (1243). Quant à ce déclin à partir du 14e siècle, il était surtout fonction de l'abandon progressif de l'onomastique traditionnelle. La disparition presque totale des effigies (sauf dans les miniatures et les tapis) et des noms d'animaux fut la conséquence de l'éloignement grandissant des sources préislamiques, d'une meilleure islamisation des Turcs et de l'oubli des symboles. Le répertoire animalier, n'étant plus que décor, ne put plus résister et il céda sa place à un décor abstrait, plus conforme aux aspirations profondes de l'Islam. Cf. J.-P. Roux, *Le bestiaire*, p. 47.

20. Voir E. Dauterman-Maguire, *Ceramic arts*, p. 256.

21. C. H. Morgan, *Corinth XI. The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts 1942, n° 1271, 134, pl. XLIII; E. Dauterman-Maguire, *Ceramic arts*, p. 256-257, 514, note 19.

22. E. Dauterman-Maguire, *Ceramic arts*, p. 257 et 514, note 19.

23. Cf. M. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier Post-Byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-Esthétique*, Thessalonique 1985.

24. Comme le manteau en forme de chape ecclésiastique (1135, utilisé depuis le 13e siècle

les reliefs anatoliens (seldjoukides et artuqides) à décor figuratif.

L'occupation de l'espace par la figure élégante du dragon est remarquable. L'artiste a su l'utiliser pour renforcer l'intensité de la scène. La main gauche doit être d'un caractère purement symbolique et par conséquent, elle doit servir d'un «talisman». Malheureusement le reste du décor n'est pas conservé. Il est aussi difficile de savoir si le dragon était représenté avec deux pattes, à savoir dans sa version iconographique la plus courante à l'époque byzantine tardive²⁵.

Ce qui a attiré notre attention, c'est une composition «analogue» à celle du fragment d'Épiskopi, figurée sur un objet en bronze fondu du Musée du Louvre, dont la datation remonte aux 12e-13e siècles. Il s'agit d'une petite tige creuse, fabriquée en Iran ou Mésopotamie, munie d'un anneau et terminée par une tête de dragon (fig. 8)²⁶. Le dragon, au corps recouvert d'écailles, présente une tête avec la gueule béante, sur des lèvres retroussées en arrière, les yeux formés en amande et les oreilles pointues. L'utilisation exacte de l'objet paraît d'une première vue insignifiante. Sans doute s'agit-il de l'extrémité d'une hampe. Le dragon et son traitement sont fréquents dans l'art décoratif seldjoukide (voir p. exemple fig. 9, 10). Pourtant, le détail iconographique très rare et inexpliqué de l'objet reste celui du personnage dans la gueule du dragon. Des compositions analogues, mais d'une interprétation variée, se retrouvent dans d'autres objets d'allure «islamique» des 12e-13e siècles²⁷.

Mais comment s'explique cette préférence pour le dragon ou les têtes dragonales? Il n'est pas hasardeux que dans toutes ses représentations,

pour le couronnement des empereurs allemands), ou la tunique de lin envoyé à Otton IV, qui servit à envelopper les restes de Frédéric II de Suabe (J. Baltrušaitis, *Le Moyen Âge fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique*, Paris ²1993, p. 87).

25. Pourtant, le dragon pourrait être figuré au corps serpentiforme, sans ailes ou pattes, comme ce fut le cas des dragons qui menacent l'aigle bicéphale dans les petits côtés du sarcophage d'Anna Maliassenè.

26. Départ. des Antiquités Orientales, Inv. n° 6697. L'objet est haut de 9,7 cm et présente une diamètre de 6,5 cm. Cf. G. Migeon, *L'Orient musulman*, Musée du Louvre, vol. I, Paris, 1922, n° 40; *L'Islam dans les Collections Nationales*, Paris 1977, p. 102, n° 161; M. Bernus-Taylor, *Les animaux mythiques*, n° 213, 279.

27. On a signalé ce détail dans une poignée d'ivoire du Musée Archéologique de Bari, en Apulie. Cet objet de micro-sculpture, attribué au 12e siècle, présente une tête dragonale adossée à une tête d'homme barbu et un homme en plein corps et revêtu d'une armure, dans sa gueule. La tête de l'animal fabuleux garde tous les traits décoratifs de la faune du cycle animalier d'origine «irano-turque» ou «orientale» qui viennent d'être signalés plus haut: gueule béante, longues lèvres retroussées en arrière, dents menaçants, yeux formés en amande, petites oreilles pointues. L'objet, de dimensions 3x5, 6x2, 5 cm, provient de Canne della Battaglia. Cf. M. Rey-Delqué - J.-Y. Marin, *Italie du Sud et Sicile. La sculpture au temps de l'Empire Normand*, *Archéologia*, n° 315 (Septembre 1995) 58-65, en particulier 61, fig. 3.

même dans les miniatures des manuscrits inspirées par l'art seldjoukide, le dragon ou même encore son abbréviation, la tête dragonale, présente les mêmes traits que dans les bas-reliefs et les sculptures en champlevée²⁸. G. Millet a reconnu dans les fragments des dalles d'Épiskopi une influence islamique, particulièrement «seldjoukide» (rincaux, aigle bicéphale, technique d'exécution des reliefs)²⁹, opinion qui fut acceptée par certains spécialistes, mais sous réserve³⁰.

Sur ce point il serait intéressant de tracer le rôle du dragon dans le contexte mythologique central-asiatique. Le dragon, création iréelle et d'origine chinoise, fut très tôt inclu dans la religion et tradition turque de la période préislamique. L'animal fabuleux est cyclique, symbole de mort et de résurrection et en lutte avec l'homme³¹. Il passe l'hiver sous terre, dans une grotte profonde, où il soutient parfois l'arbre de vie. Au printemps, il remonte au zénith, sous forme d'un nuage³². Dans le monde islamique irano-turc, le dragon est chargé d'un symbolisme particulier, cosmologique et astrologique, ayant le rôle du protecteur des lieux où il est figuré (fig. 10)³³. «Avalueur» des hommes et ainsi un rival de l'aigle pour la mort et la résurrection³⁴, il affirme l'alternance de l'une et de l'autre, comme celle du ciel et de la terre que le dragon réunit dans son mouvement cosmique. Il tourne sans cesse; il est celui qui concilie les oppositions et les contraires, celui qui suit le mouvement de l'univers³⁵.

28. Voir p. exemple les dragons illustrés dans les manuscrits arméniens des 12e-13e siècles. Cf. S. der Nersessian, *L'Art Arménien*, Paris 1989, p. 153 (fig. 116), 155 (Tête de chapitre du lectionnaire de Het'oum II, 1286, Erévan, Maténadaran, n° 979, fol. 295, où l'aspect des lions et des têtes des dragons, ou même celui des oiseaux qui volent au-dessus de la tête de chapitre rappellent les représentations dans l'art chinois.

29. G. Millet, *Remarques sur les sculptures*.

30. A. Grabar, *Sculptures byzantines*, p. 152.

31. Ce pourquoi il est «avaleur» des hommes; c'est pourquoi Hizir (héros du printemps dans la religion turque préislamique), le tue, évoquant à la fois les traditions altaïques et les récits relatifs à Saint Georges. Cf. J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984, p. 144.

32. J.-P. Roux, *Le bestiaire*, p. 46; P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 324-325. Sur les anciens mythes turcs concernant le dragon cf. J.-P. Roux, *La religion*, p. 144-145.

33. J.-P. Roux, *La religion*, p. 144-145; M. Bernus-Taylor, *Les animaux mythiques*, p. 268. Le dragon occupe une place importante dans la sculpture anatolienne comme dans celle de Syrie et de Mésopotamie. Sur le dragon dans l'art islamique voir: Die Darstellung von Drachen in der islamischen Kunst, in *Katalog Ausstellung, Drache - Phönix - Doppeladler, Fabelwesen in der islamischen Kunst, Bilderheft der Staatlichen Museen zu Berlin - Preubischer Kulturbesitz*, Heft 75/76, Berlin 1993, p. 10-17.

34. Voir ses représentations avec l'aigle (surtout bicéphale) dans les reliefs anatoliens, seldjoukides et artuqides (13e-14e siècles); assez souvent les ailes de l'aigle se terminent à têtes dragonales. Cf. P. Androudis, *Origines et symbolique*, p. 324-325, fig. 7, 8, 10 et 13.

35. G. Öney, *Dragon figures*, p. 193-216; J.-P. Roux, *La sculpture figurative*, p. 78-80; J.

À notre avis, la composition énigmatique du fragment d'Épiskopi, ne pourrait être déchiffrée que dans un contexte «eschatologique». Par conséquent, le fragment devrait appartenir soit à un monument de caractère funéraire, soit à un autre ensemble sculpté, dont le décor fut inspiré par l'iconographie de l'art islamique du 13e siècle, surtout seldjoukide³⁶. Pourtant, l'existence d'une dalle en forme d'un dos d'âne, dont le décor s'apparente au décor de notre fragment, n'exclut pas à penser à une chaire épiscopale, sans doute placée à l'intérieur de l'ancienne église byzantine d'Épiskopi.

L'origine des reliefs en champlévé conservés à Épiskopi et au village voisin de Makrinitsa³⁷ pourrait être recherchée dans le domaine de l'entourage artistique des grandes familles aristocratiques byzantines de l'époque. Il nous semble que le sculpteur de notre petit fragment a été inspiré surtout par le répertoire de l'art islamique de l'époque, dont il devrait être familier. D'ailleurs, au Mont Pélion, les formes et les thèmes décoratifs élaborés par les tailleurs de marbre au cours de la deuxième moitié du 13e siècle, se réfèrent souvent aux réalisations des arts du monde islamique de l'époque (arts somptuaires, ivoires, tissus, orfèvrerie). Celles-ci qui affluaient en grand nombre vers les ports byzantins et occidentaux, inspiraient avec plus ou moins de succès le décor des productions locales des sculptures. L'examen du riche matériel sculpté de Pélion fait ressortir une triple appartenance culturelle: mouvance grecque locale qui s'explique par la provenance du marbre (carrières du Mont Pélion) et son mode de traitement, mouvance proche-orientale qui se manifeste dans la choix, la schématisation des motifs et l'emploi de la technique du champlévé et finalement mouvance occidentale (Sud-italienne) se manifestant dans l'emploi de certaines formes curieuses des reliefs (dalle en forme d'un dos d'âne) et certains motifs ornementaux de l'art occidental de l'époque (p. exemple, chaîne en mailles ovales).

Malgré la présence des reliefs «orientalisants» au Mont Pélion, ces quelques exemples ne permettent pas de réperer les grandes lignes d'une production éparpillée. Par conséquent, l'existence de tels reliefs dans le territoire thessalien au Moyen-Âge, reflète l'éclectisme de la culture artistique de la région, ouverte aux influences diverses.

Thessalonique

Gierlichs, *Mittelalterliche tierreliefs*, p. 28-40, 93-99.

36. Cf. E. Dauterman-Maguire, *Ceramic arts*, p. 514, note 19.

37. A. Grabar, *Sculptures*, p. 152; T. Pazaras, *Reliefs*, p. 159-162.

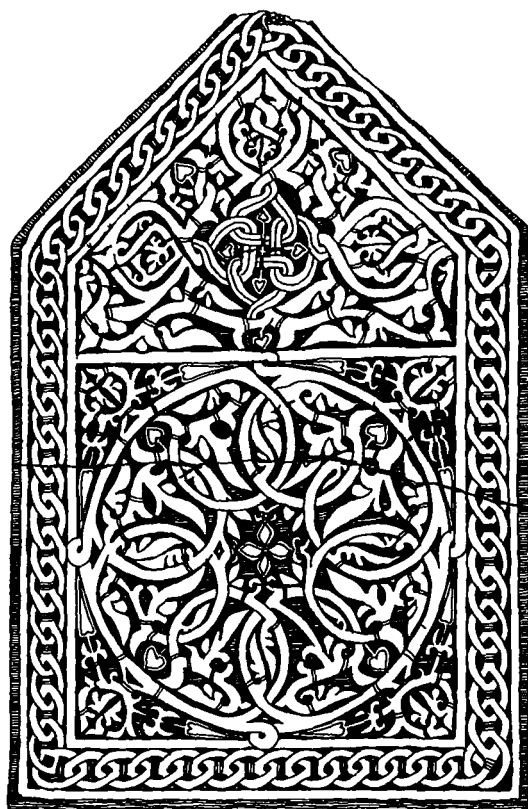
PASC. ANDROUDIS

Fig. 1. Le fragment sculpté d'Épiskopi avec la tête dragonale.

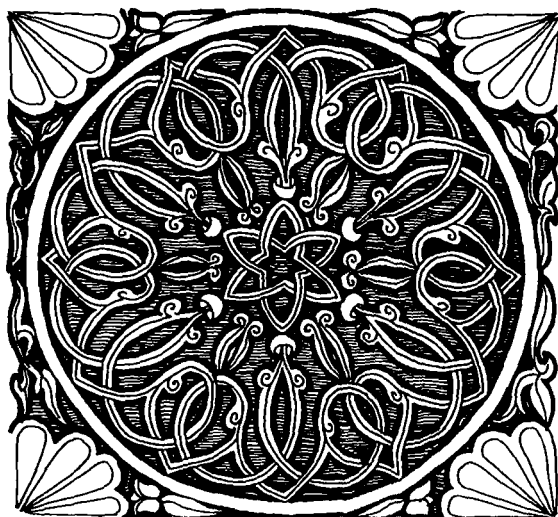
Fig. 2. Fragment d'une pièce sculptée d'Épiskopi appartenant au même groupe

P. ANDROUDIS

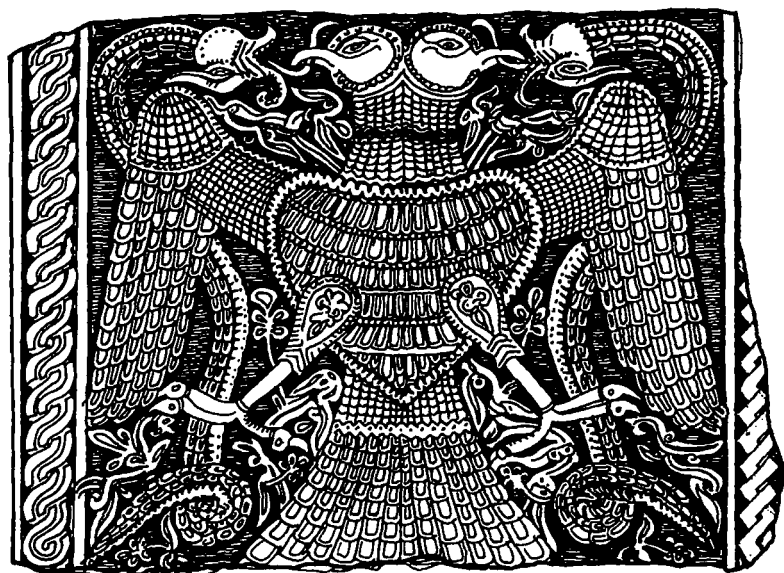
P. ANDROUDIS

Fig. 3. Dalle sculptée d'Épiskopi en forme d'un dos d'âne, appartenant au même groupe.

P. ANDROUDIS

Fig. 4. Dalle de l'église de Sainte-Sophie à Trébizonde (deuxième moitié du 13e siècle).

ΓΙΑΣΧ. ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ - 99

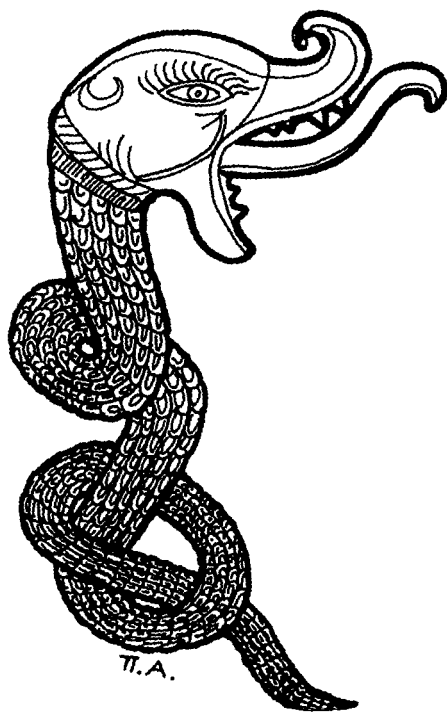
Fig. 5. Dalle du petit côté du sarcophage d'Anna Maliassenè (1274-1276): aigle bicéphale menacée par deux dragons serpentiformes.

Fig. 6. Détail du côté longitudinal du sarcophage d'A. Maliassenè (1274-1276). Médaillon avec griffon dont la queue termine en tête de dragon

Fig. 7. Main humaine
sortant de la gueule
d'un félin. Fragment
d'une coupe sous
glaçure de Corinthe.

Π. Α.

Fig. 8. Tige creuse avec homme dans la
gueule d'un dragon (Iran ou Mésopotamie,
13e siècle).

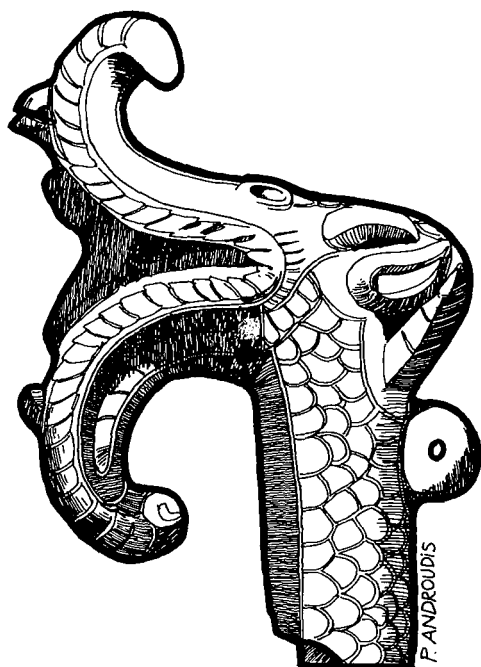

Fig. 9. Dragon sculpté seldjoukide (13e siècle). Konya, Ince Minareli Medrese.

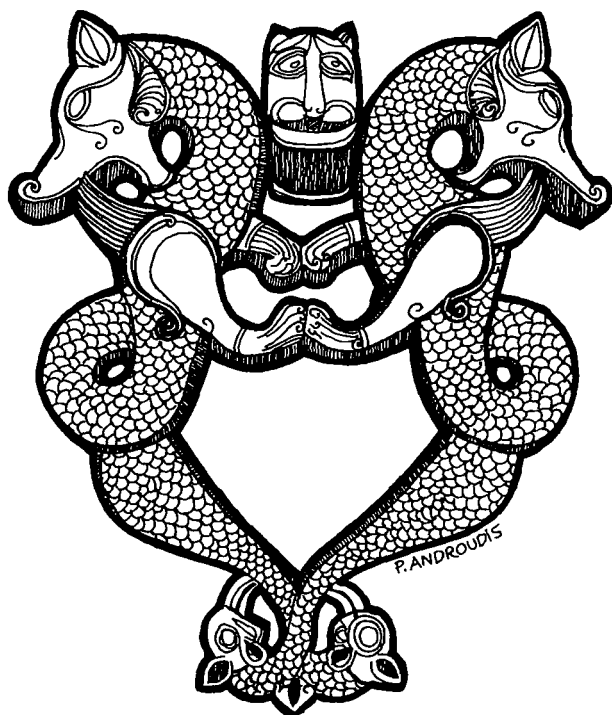

Fig. 10. Marteau de porte du Staatliche Museum à Berlin avec dragons adossés, à "queue en bretzel", typiquement seldjoukides, qui menacent un lion.

DIE SCHILDERHEBUNG IN BYZANZ- HISTORISCHE UND IKONOGRAPHISCHE BEMERKUNGEN

A. AUSSAGE DER LITERARISCHEN QUELLEN

Die Zeremonie der Schilderhebung* war ein Teil des Ritus der Ausrufung des neuen Fürsten eines germanischen Stammes¹ zumindest ab dem 1. Jh. n.Chr., obwohl sie in Asien einige Jahrhunderte früher existierte². Julian war der erste römische Kaiser, von dem aus den literarischen Quellen³ bekannt ist, daß er auf einen Schild erhoben wurde, als er im Februar 360 in Paris von den Truppen des Kaiserreiches, die sich in Gallien befanden und gegen Constantius aufstanden, zum Kaiser proklamiert

* Dieser Artikel stammt aus einer Studie zur Erlangung des Titels der Spezialisierung in der byzantinischen Archäologie, die im Frühjahr 1995 an der Universität Athen hinterlegt wurde. Für die wissenschaftliche Anleitung und die freundliche Unterstützung während der schönen und schwierigen Zeiten der Arbeit möchte ich mich bei den Professoren Frau Victoria Kepetzi und Herrn Nikos Gkioles bedanken. Für ihre Hilfe in der deutschen Bearbeitung des Textes sage ich meinen besonderen Dank den Kollegen und Freunden Karin Kirchhainer, Elisabeth Paneli und Timm Budzinski.

1. Die älteste bekannte literarische Aussage kommt von dem römischen Historiker Tacitus, *Historiarum*, IV, 15, hrg. von H. Goelzer, Bd. II, Paris 1921, S. 228: *erat in Canninefatibus stolidae audaciae Brinno, claritate natalium insigni ... impositusque scuto more gentis et sustinentium humeris vibratus dux deligitur*. Über das Thema s. A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, *Römische Mitteilungen* 2 (1901) [Wiederveröffentlichung in: A. Alföldi, *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich*, Darmstadt 1970, S. 121-276] 54. G. Ostrogorsky - E. Stein, *Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches*. Chronologische und verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, *Byzantion* 7 (1932) 195ff. S. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1939, S. 55-56. O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 1956², S. 22, Anm. 59. W. Enßlin, *Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl*, *Klio* 35 (1942) 293. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti - Lever du Roi*, *DOP* 17 (1963) 152. Ch. Walter, *Raising on a Shield in Byzantine Iconography*, *REB* 33 (1975) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Studies in Byzantine Iconography*, London 1977, n. XII] 133-175.

2. A. Boodberg, *Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties*, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 4 (1939) 242ff. H. P. L'Orange, *Studies on the Iconography of the Cosmic Kingship*, Oslo 1953, S. 88ff.

3. Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XX, 4, 17-18, hrg. von V. Gardthausen, Stuttgart 1966², Bd. I, S. 205. Zosimos, hrg. von F. Paschoud, II, 1, Paris 1979, S. 21.15-18.

wurde. Nach Ammianus Marcellinus wurde Julian auf den Schild erhoben, zum Kaiser proklamiert und danach gekrönt.

Es ist nicht möglich, die Frage sicher zu beantworten, ob Julian der erste römische Kaiser war, der während seiner Proklamation auf den Schild erhoben wurde. Weil jedoch die literarischen Quellen für ihn erstmals die Schilderhebung erwähnen, sollten wir ihr Zeugnis akzeptieren und annehmen, daß die Zeremonie erstmals für ihn benutzt worden ist⁴. Ein weiteres Element, das diese Meinung unterstützt, ist die Formulierung des Zosimus in dem Textabschnitt, in dem er die Proklamation Julians erwähnt: «als sie (die Soldaten) ihn auf irgendein Schild erhoben, haben sie ihn öffentlich zum verehrten Kaiser ausgerufen»⁵. Die Benutzung des unbestimmten Pronoms «irgendein», das in keinem anderen Text anzutreffen ist, in dem die Schilderhebung erwähnt wird, zeigt, daß für die Zeremonie ein Schild benutzt wurde, das in diesem Moment zur Hand war, das heißt, daß es keine Vorbereitung gab. Wenn der Verfasser diese Zeremonie auch für frühere Kaiser gekannt hätte, hätte er über «den Schild» gesprochen, als ob er etwas Bekanntes und Selbstverständliches gewesen wäre.

Philostorgius⁶, der ein halbes Jahrhundert nach dem Ereignis schrieb, unterrichtet uns über die Schilderhebung Valentinians I., als er am 25. Februar 364 in Nikaia zum Kaiser ausgerufen wurde⁷.

4. Nach vorherrschender Meinung ist die Kenntnis und die Übernahme der Zeremonie auf den Kontakt der römischen Truppen, die sich an der nördlichen Grenze des Kaiserreiches befanden, mit den germanischen Stämmen zurückzuführen. O. Treitinger, *BZ* 41 (1941) 205-206. Ders., *Öströmische Kaiser* (Anm. 1), S. 22. W. Enßlin, *Torqueskrönung und Schilderhebung* (Anm. 1), S. 293. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti* (Anm. 1), S. 152, Anm. 192. Zu anderen Meinungen s. A. Alföldi, *Insignien* (Anm. 1), S. 51-55. S. Straub, *Herrscherideal* (Anm. 1), S. 55-56.

5. ἐπὶ τινος ἀσπίδος μετέωρον ἄραντες ἀνείπον τε σεβαστὸν αὐτοκράτωρα. s. Anm. 3.

6. κατὰ τὴν ἀναγόμευσιν ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἐποχοῦμενον τὸν βασιλέα hrg. von J. Bidez, *Philostorgius, Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, Berlin 1981², S. 109.6-7.

7. In den anderen Quellen (Sokrates, *Kirchengeschichte*, PG 67, col. 464. Sozomenus, hrg. von J. Bidez - G. C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960, S. 145. Theodoretus, hrg. von L. Parmentier - F. Scheidweiler, *Theodorets Kirchengeschichte*, Berlin 1954, S. 123. Zosimus, (Anm. 3), S. 173. Theophanes, hrg. von C. De Boor, *Theophanes Chronographia*, 1-2, Leipzig 1883, 1885, S. 54. Malalas, hrg. von L. Dindorf, *Malalas Chronographia*, Bonn 1831, S. 337. Cedrenus, hrg. von I. Bekker, *Georgius Cedrenus*, Bd. I, Bonn 1838, S. 540. Zonaras, hrg. von M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, I-III, Bonn 1841-1897, Bd. III, S. 73) wird die Schilderhebung Valentinians nicht erwähnt, dagegen wird der militärische Charakter seiner Ausrufung betont; es ist bekannt, daß die Zeremonie, zumindest in der frühbyzantinischen Zeit, zum militärischen Charakter der Thronbesteigung paßte, s. dazu hauptsächlich J. Nelson, *Symbols in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Byzantium and the West in the Early Middle Ages*, in: *Studies in Church History* 13 (1976) [Wiederveröffentlichung in: Dies, *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*, London/Ronceverte 1986] 262.

In den Proklamations-Protokollen, die im Werk *De Cerimoniis* von Konstantin VII. Porphyrogennetos inkorporiert sind, wird die Zeremonie dreimal erwähnt. Anastasios I., der am 11. April 491 im Hippodrom von Konstantinopel zum Kaiser ausgerufen wurde⁸, «ist stehend auf den Schild erhoben worden und einer der Soldaten (καμπιδούκτωρ τῶν λαγκιαρίων) hat ihm aufsteigend seine eigene Torques aufs Haupt gesetzt». Es ist das erste Mal, daß ausdrücklich gesagt wird, daß der Erhobene auf dem Schild gestanden hat, im Gegensatz zur spätbyzantinischen Zeit, in der er darauf gesessen hat⁹; gleichzeitig wurde er gekrönt, solange er noch auf dem Schild stand. Durch die Formulierung des Textes kommt man zu dem Ergebnis, daß der Mann, der ihn krönte, auch auf den Schild gestiegen war, obwohl dies wohlbegründet bezweifelt wurde¹⁰.

Nach dem Tod von Anastasios I. haben die *excubitores* am 9. April 518 im Hippodrom von Konstantinopel den *tribunus* Johannes auf dem Schild erhoben und versucht, ihn zum Kaiser zu proklamieren, während die Kurfürsten über den Nachfolger von Anastasios stritten¹¹. Als die zuständigen Personen sich auf die Wahl von Justin I. geeinigt hatten, wurde er im Hippodrom von Konstantinopel auf den Schild erhoben und danach gekrönt¹².

Johannes Zonaras¹³ unterrichtet uns, daß die revoltierenden Demen während des Nika-Aufstandes im Jahr 532 versuchten den Verwandten von Anastasios I. Hypatios zum Kaiser auszurufen, indem sie ihn im Konstantin-Forum auf den Schild erhoben und gekrönt haben.

Über die verschiedenen Meinungen, die bezüglich der Schilderhebung Valentinians vertreten worden sind, s. S. Straub Herrscherideal (Anm. 1), S. 15. W. Enßlin, Torqueskrönung und Schilderhebung (Anm. 1), S. 271, 284-285. Aik. Christofilopoulou, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέφισ του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Athen 1954, S. 7.

8. ἐσηκώθη ... ἐπάνω τοῦ σκουταρίου ἰστάμενος καὶ ἀνελθὼν τῶν λαγκιαρίων καμπιδούκτωρ τὸν ἴδιον μανιάκιον ἐπέθηκεν εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. *De Cerimoniis*, hrg. von I. J. Reiskii, Bonn 1828, S. 423.7-10. Die anderen Quellen, die die Proklamation Anastasios' erwähnen, (Malalas, Anm. 7, S. 392. *Paschalion Chronikon*, hrg. von L. Dindorf, Bonn 1832, Vers 607. Theophanes, *Chronographia* (Anm. 7), S. 136) sprechen nicht über seine Schilderhebung.

9. *Infra*.

10. H. Buchtal (*The Miniatures of the Paris Psalter*, London 1938, S. 24-25) betont, daß zwei Menschen nicht auf dem gleichen Schild stehen können, obwohl wir es in den bildlichen Darstellungen der Zeremonie häufig antreffen. Ch. Walter (*Raising on a Shield*, S. 165, Anm. 1) hält es für wahrscheinlich, daß das Verb ἀνέρχομαι des Textes «kommen nahe» bedeutet, aber diese Bedeutung für dieses Verb befindet sich in keinem Text, s. H. G. Liddell - R. Scott - H. S. Jones, *A Greek English Lexicon*, Oxford 1940⁹, Bd. I, S. 135.

11. ἀνήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σκουτάριον. *De Cerimoniis*, I, 93 (Anm. 8), S. 427.15-17.

12. εἰσῆλθεν εἰς τὸ κάθισμα ... καὶ ἐν τῷ σκουταρίῳ ἐφόρεσεν τὸν μανιάκιον ἐπιτεθέντα αὐτῷ παρὰ Γωδίλα τοῦ κουμπιδούκτορος τῶν λαγκιαρίων, *De Cerimoniis*, I, 94 (Anm. 8), S. 428.18-429.6.

13. εἰς τὸν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου Φόρον ... καὶ ἐπὶ ἀσπίδος αὐτὸν μετάρσιον ἄραντες, a.O. (Anm. 7), Bd. III, S. 155.10-12. Das wird auch von Malalas (Anm. 7, S. 475) und im *Paschalion Chronikon* (Anm. 8, vers. 624) erwähnt.

Von besonderem Interesse unter den erhaltenen Quellen ist das Gedicht des Corippus *In laudibus Justini minoris*, in dem die Erhebung Justins II. (565) auf einen Schild, der von vier ausgewählten Jungen getragen wurde, erwähnt wird¹⁴. Nach Corippus ist die Schilderhebung nicht lediglich ein Teil des Typikons der Proklamation zum Kaiser, sondern wird zum Symbol: Der Schild wird mit der Sphäre der Sonne verglichen, der Kaiser stellt eine zweite aufgehende Sonne dar und der ganze Ablauf der Zeremonie ähnelt dem Sonnenaufgang, das heißt es handelt sich um eine göttliche Epiphanie, so wie sie vor einigen Jahrhunderten zuvor in Asien verstanden wurde¹⁵.

Das nächste literarische Zeugnis nennt Germanos, der auf den Schild erhoben wurde, als er von den Truppen, die im Jahre 588 gegen Maurikios revoltierten, zum General ausgerufen wurde¹⁶. In Verbindung mit den Ereignissen dieser Revolution treffen wir auch auf einen weiteren Beweis für diese Zeremonie: Im Jahre 602 haben die Truppen, die sich an der Donau befanden, den *Centurion* Phokas auf den Schild erhoben und durch Akklamation zum *Exarchon* ernannt¹⁷. In den Fällen von Germanos und Phokas unterscheidet sich die Zeremonie von jenen, die bis jetzt beschrieben wurden, dadurch, daß die Erhobenen nicht Kaiser, sondern Generäle der Armee waren. Wie aber schon behauptet wurde¹⁸, deutet ihre Schilderhebung auf die Absicht der Armee hin, einen neuen Kaiser auszurufen;

14. *Quattuor ingentem clipei sublimius orbem / attollunt lecti juvenes, manibusque levatus / ipse ministrorum supra stetit. Corippus, In Laudem Justini Minoris Libri Quattuor*, hrg. von A. Cameron, London 1975, S. 51, v. 137-139. Zur Proklamation Justins II. s. auch Evagrius, hrg. von J. Bidez - L. Parmentier, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, Amsterdam 1964², S. 195. Theophanes, *Chronographia* (Anm. 7), S. 241. Cedrenus (Anm. 7), Bd. I, S. 680.

15. H. P. L'Orange, *Iconography* (Anm. 2), S. 87ff. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti* (Anm. 1), S. 152ff. A. Cameron, *Corippus: In Laudem Justini minoris, Commentary* (Anm. 14), S. 160ff. U. J. Stache, *Flavius Cresconius Corippus In laudem Justini Augusti Minoris. Ein Kommentar*, Berlin 1976, S. 277ff.

16. *σερατήγὸν ἀνηγόρευσαν ἐπὶ ἀσπίδος ὑψώσαντες*, Theophanes, *Chronographia* (Anm. 7), S. 260.23-24.

17. *Φωκᾶν τὸν κένταρχον, ἐπὶ ἀσπίδος ὑψώσαντες εὐφήμησαν ἑξάρχον*, Theophanes, *Chronographia* (Anm. 7), S. 287. s. auch Theophylaktos Simokattes, hrg. von C. De Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Leipzig 1887, VIII 7, 7. Von Johannes von Antiochien (hrsg. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* V, Paris 1878, Fragment 218d (4), S. 36) stammt eine weitere Schilderhebung des Phokas in Hebdomon, als er durch den Patriarchen gekrönt wurde. P. Speck [Kaiser Konstantin VI. *Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft*, München 1978, S. 347-349. Ders., *Die Schilderhebung des Phokas, Ελληνικά* 39 (1988) 157-158] behauptet zutreffend, daß Phokas nur an der Donau auf den Schild erhoben wurde.

18. W. Enßlin, *Torqueskrönung und Schilderhebung* (Anm. 1), S. 297-298. Aik. Christofilopoulou, *Εκλογή* (Anm. 7), S. 56.

speziell im Fall Germanos «haben die Soldaten» nach der Zeremonie «die kaiserliche Bildsäule zerstört und seine (Maurikios') Bilder getilgt»¹⁹.

Für Kaiser Herakleios, der Phokas im Jahre 610 nachfolgte, gibt es keinen Hinweis in den Quellen, daß er während seiner Proklamation auf den Schild erhoben wurde. Da bis zur Wiederbelebung der Zeremonie²⁰ kein solches Zeugnis mehr vorliegt, können wir annehmen, daß bezüglich der frühbyzantinischen Zeit Phokas der letzte Kaiser war, der während seiner Proklamation auf den Schild erhoben wurde.

In der mittelbyzantinischen Zeit sind die literarischen Hinweise auf die Zeremonie sehr gering. Im Buch *De administrando Imperio* von Konstantin VII. Porphyrogennetos wird erwähnt, daß die Chazaren ihren neuen Fürsten Arpades «[...] zum Herrscher nach ihrer Sitte und zum *Zakanon* ausgerufen haben, ihn auf den Schild erhebend»²¹. Nach Georg Ostrogorsky²² ist dieser Textabschnitt der größte Beweis für die Unterbrechung der Zeremonie in dieser Zeit, weil sie in diesem Werk als eine Sitte der Chazaren erwähnt wird. Diese Annahme kann jedoch durch eine andere Auslegung des Textes in Zweifel gezogen werden: Die adverbiale Angabe «nach der Sitte» kann das Verb «ausrufen» und nicht das Partizip «erhebend» begleiten. Durch diese Auslegung ist von der doppelten Ausrufung des Arpades zum Herrscher und *Zakanon*²³ als Sitte der Chazaren auszugehen und nicht von seiner Schilderhebung. Entsprechend kommt man zu dem Ergebnis, daß die von den Chazaren praktizierte Sitte der byzantinischen Welt auch bekannt sein konnte.

Im Werk *De Cerimoniis* desselben Kaisers wird die Schilderhebung von Nikephoros II. Phokas am 2. Juli 963 in Caisareia erwähnt, als er von den Truppen, die sich in Kleinasien befanden, zum Kaiser proklamiert wurde²⁴.

19. τοὺς τε βασιλικούς ἀνδριάντας κατέστρεψαν καὶ τὰς τούτου εἰκόνας ἠφάνισαν. s. Anm. 16.

20. *Infra*, S. 545.

21. καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποιήκασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον, hrg. von G. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, Dumbarton Oaks 1967, S. 172.51-53. R. J. H. Jenkins, *Const. Porph. De adm. Imp.* Vol. VII, *Commentary*, London 1962, S. 145-146.

22. Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell, *Historia* 4 (1955) [Wiederveröffentlichung in: G. Ostrogorsky, *Zur byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973, S. 142-152] 254.

23. Zur Bezeichnung *Zakanon* s. *Suidae Lexicon*, hrg. von A. Adler, Leipzig 1928-1938 (Wiederveröffentlichung Stuttgart 1971), δατόν. P. Kretschmer, *Archiv für slavische Philologie* 27 (1905) 232. S. B. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, S. 36-37.

24. Die Formulierung des Textes (Anm.8, S. 434) «alle Generäle und die Bataillone ... haben [Phokas] mit Gewalt und gegen seinen Willen schnell aus dem Zelt heraus erhoben und zum Kaiser proklamiert» (πάντες οἱ στρατηγοὶ καὶ τὰ τάγματα ... σπεύσαντες βίᾳ καὶ μὴ βουλό-

In der *Chronographia* des Michael Psellos wird berichtet, daß die Befehlshaber der makedonischen und thrakischen Bataillone, die gegen Konstantin IX. Monomachos rebellierten, Leon Tornikes im September 1047 in Andrianopel auf den Schild erhoben und zum Kaiser ausgerufen haben²⁵. In demselben Werk wird erwähnt, daß die Bulgaren, die gegen Michael IV. im Jahr 1040 revoltierten, ihrem Fürsten Peter Deljan «auf den Schild erhebend die Herrschaft gegeben haben»²⁶. Die Zeremonie war also im 11. Jh. auch bei den Bulgaren bekannt. Es ist darüber hinaus erwähnenswert, daß die beiden Zeugnisse von Psellos jeweils keinen legalen Nachfolger betreffen, sondern einen Usurpator, der von den Truppen unterstützt wurde.

Der nächste Hinweis auf die Zeremonie betrifft die Ernennung von Theodor II. Laskaris Anfang November 1254 im Königtum von Nikaia, der «auf einem Schild sitzend nach ihrer gewöhnlichen Sitte proklamiert wurde»²⁷. Im Vergleich mit der Schilderhebung der Kaiser in der Vergangenheit sitzt jetzt die zu erhebende Person auf dem Schild, im Gegensatz zu den früheren Jahrhunderten, in denen sie darauf stand²⁸. Durch den Textabschnitt wird auch klar, daß Theodor II. nicht der erste Kaiser war, der während seiner Proklamation auf den Schild erhoben wurde, vielmehr die Zeremonie schon früher wiederaufgenommen worden sein muß. Mit der Frage wann genau, werden wir uns in der Folge beschäftigen.

μενον ἐκ τῆς τέντης ὑφώσαντες ἀνηγόρευσαν αὐτὸν βασιλέα) führte Aik. Christofilopoulou (Anm. 7, S. 106) zu dem Ergebnis, daß Phokas nicht auf den Schild erhoben, sondern auf den Händen der militärischen Würdenträger getragen wurde, da er den Kaisertitel ablehnte; auf diese Weise hätten sie es geschafft, daß er aus dem Zelt kam und die Truppen ihn zum Kaiser akklamieren konnten. Zu einer anderen Meinung s. G. Schlumberger, *Un empereur Byzantin au dixième siècle. Nicéphore Phocas*, Paris 1890, S. 281ff. Ders., *L'épopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, I, Paris 1896, S. 285. G. Ostrogorsky, *Kaisersalbung und Schilderhebung* (Anm. 22), S. 252. O. Treitinger, *Öströmische Kaiser* (Anm. 1), S. 23, Anm. 63.

25. Hrg. von E. Renault, *Michael Psellos, Chronographie*, Paris 1926-1928, Bd. II, S. 18.4-5. Seine Schilderhebung wird nicht in den anderen literarischen Quellen erwähnt, die nur über seine Bekleidung mit den kaiserlichen Insignien sprechen. s. Cedrenus (Anm. 7), Bd. II, S. 561-562, 563. *Michael Attaleiates*, hrg. von I. Bekker, Bonn 1853, S. 23. Zonaras (Anm. 7), Bd. III, S. 626-627. Michael Glykas, hrg. von I. Bekker, Bonn 1836, S. 596.

26. ἐπὶ ἀσπίδος ἄραντες τὴν ἀρχὴν αὐτῷ ἐγχειρίζουσι, a.O., Bd. I, S. 77.21-22.

27. ἀνηγορεύετο ... καθέσθεις ἐπ' ἀσπίδος κατὰ τὸ ἐν τούτοις ἐπικρατοῦν ἔθος. Georgios Akropolites, hrg. von A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae opera* 1, Leipzig 1903, S. 105. Theodoros Skoutariotes, hrg. von A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae opera* 1, Leipzig 1903, S. 509. Nikephoros Gregoras, hrg. von L. Schopen, Bonn 1830, S. 55.

28. Ich akzeptiere nicht Ch. Walters (Raising on a Shield, S. 160) Meinung, daß das Verb καθέζομαι des Textes «setzen» und nicht «sitzen» bedeutet, weil die zu erhebende Person in allen weiteren Fällen der Schilderhebung auf dem Schild gesessen hat, wie es sich aus der Formulierung der Texte klar ergibt.

Am 1. Januar 1259 wurde Michael VIII. Palaiologos in Nikaia zum Kaiser ausgerufen, der während seiner Proklamation «auf dem kaiserlichen Schild gesessen hat»²⁹. Die Informationen über seine Schilderhebung sind umfassender als jene, die vergangene Kaiser betrafen. So sind wir darüber informiert, daß Michael VIII. auf dem Schild gesessen hat, der von Hohepriestern, militärischen und politischen Würdenträgern getragen wurde³⁰.

Michael IX. Palaiologos, der am 21. Mai 1294 in der Hagia Sophia in Konstantinopel zum Mitkaiser von Andronikos II. ausgerufen wurde, ist ebenfalls auf den Schild erhoben worden³¹. Es ist das erste Mal, daß die Zeremonie einen Mitkaiser betrifft, obwohl sie sich in der Vergangenheit immer auf einen Kaiser beschränkte. Gleichzeitig ist es ebenfalls das erste Mal, daß die Zeremonie innerhalb einer Kirche stattfand, obwohl sie in früheren Jahrhunderten im Freien, im Palast oder im Hippodrom von Konstantinopel stattgefunden hat.

Johannes Kantakuzenos beschreibt ausführlich die Schilderhebung von Andronikos III. am 2. Februar 1325 während seiner Ernennung zum Mitkaiser von Andronikos II. Palaiologos³². Im Jahre 1353 «wurde Matthäus, der Sohn des Kantakuzenos, auf dem Schild im Palast der Römer zum Kaiser ausgerufen», wie Nikephoros Gregoras uns unterrichtet³³.

Die letzten Informationen über die Zeremonie kommen von Pseudo-Kodinos und Symeon, dem Bischof von Thessaloniki, die aber nicht über die Schilderhebung eines bestimmten Kaisers sprechen, sondern uns über die Funktion der Zeremonie als Ritus der Kaiserproklamation informieren. Nach Pseudo-Kodinos³⁴ «wird der neue Kaiser sitzend auf einen Schild erhoben und er zeigt sich so allen unter ihm stehenden Menschen. Den

29. ἀσπίδι βασιλικῇ ἐνίσταται. Georgios Pachymeres, hrg. von I. Bekker, Bonn 1835, Bd. I, S. 97.2-3. Georgios Akropolites (Anm. 27), S. 159. Theodoros Scoutariotes (Anm. 27), S. 593. Nikephoros Gregoras (Anm. 27), S. 78. Georgios Phrantzes, *Chronikon majus*, hrg. von B. G. Niebuhr, Bonn 1837, S. 16.3.

30. Nur Pachymeres erwähnt die Hohepriester.

31. Georgios Pachymeres (Anm. 27), Bd. II, S. 196.

32. Johannes Kantakuzenos, hrg. von L. Schopen, Bonn 1830, Bd. I, S. 196.19ff.

33. Ματθαῖος ὁ τοῦ Καντακουζηνοῦ υἱὸς ἐπ' ἀσπίδος βασιλεὺς ἐν παλατίῳ Ῥωμαίων ἀναγορεύεται. Gregoras (Anm. 27), Bd. III, S. 188-189. Johannes Kantakuzenos beschreibt die Proklamation seines Sohnes, spricht aber nicht über seine Schilderhebung, so wie er sie auch bei seiner eigenen Ernennung ausgelassen hat.

34. Ὁ νέος βασιλεὺς ἐπὶ σκουταρίου καθισθεὶς ἐπαίρεται εἰς ὕψος, καὶ φαίνεται πᾶσι τοῖς κάτωθεν ἱσταμένοις πλήθει. Κατέχουσι δὲ τὰ μὲν ἐμπροσθεν τῆς ἀσπίδος αὐτὸς τε ὁ βασιλεὺς καὶ πατὴρ τοῦ ἀναγορευομένου, ἐὰν περ ζῶν ᾖ, καὶ ὁ πατριάρχης, τὰ δὲ ἐκ πλαγίων καὶ ὀπισθεν οἱ ἐν ἀξιώμασιν ὑπερέχοντες, ἤγουν δεσπότες σεβαστοκράτορες, [καίσαρες], ἐὰν ὦσιν, εἰ δὲ μή, οἱ κρείττονες καὶ εὐγενέστεροι τῶν ἀρχόντων. Εἰ δ' οὐκ ἔστι πατὴρ, τὰ μὲν τῆς ἀσπίδος ἐμπροσθεν ὁ ἐντιμότερος τῶν ἀξιωματικῶν ἢ τῶν ἀρχόντων μετὰ τοῦ πατριάρχου, τὰ δὲ γε ὀπισθεν, οὓς εἵπομεν, hrg. von J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinus. Traité des Offices*, Paris 1966, S. 255.20-256.14.

vorderen Teil des Schilds trägt der Kaiser und Vater des Ernannten, soweit er noch am Leben ist, sowie der Patriarch; den seitlichen und hinteren Teil tragen [...] die militärischen und politischen Würdenträger. Wenn der Vater nicht mehr lebt, trägt den vorderen Teil des Schilds der höchste der militärischen oder der politischen Würdenträger; die hinteren Teile tragen diejenigen wie bereits erwähnt». Symeon, Bischof von Thessaloniki, ist trotz Kurzfassung erläuternder als Kodinos; seiner Beschreibung nach symbolisiert die Schilderhebung «die Königsherrschaft und den Generalstrang» und die zu erhebende Person «wird von den Würdenträgern erhoben, weil er ihre Obrigkeit und ihr Oberhaupt geworden ist»³⁵.

Die Untersuchung der literarischen Quellen führt uns zu dem Ergebnis, daß bezüglich der frühbyzantinischen Zeit Phokas der letzte Kaiser war, der während seiner Proklamation im Jahre 602 mit Sicherheit auf einen Schild erhoben wurde³⁶. Nach der Erhebung von Herakleios im Jahre 610 hat die Zeremonie mehrere Jahrhunderte nicht mehr stattgefunden³⁷. Über ihre Unterbrechung gibt es vielfältige Meinungen³⁸; die überzeugendste ist meines Erachtens die von Aik. Christofilopoulou³⁹, die annimmt, daß mit dem Rückgang des militärischen Charakters der Kaiserwahl auch die entsprechenden Zeremonien abgeschafft wurden.

In der mittelbyzantinischen Zeit wird die Schilderhebung von den Quellen als eine ausländische Sitte (der Chazaren) erwähnt, oder als eine,

35. τὴν στρατηγίαν δηλοῖ καὶ βασιλείαν ... καὶ ὑπὸ ἀξιωματικῶν αἵρεται, ὡς ἀρχὴν τοῦτων γιγνόμενος καὶ κεφαλὴ. *De sacro templo*, 154, PG 155, col. 352D.

36. G. Ostrogorsky, Kaisersalbung und Schilderhebung (Anm. 22), S. 255ff. O. Treitinger, Öströmische Kaiser (Anm. 1), S. 23, Anm. 65. Aik. Christofilopoulou, *Εκλογὴ* (Anm. 7), S. 59, Anm. 4. A. Grabar, Pseudo-Codinos et les cérémonies de la cour byzantine au XIVe siècle, in: *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Venice 1971, S. 201. Ch. Walter, Raising on a Shield (Anm. 1), S. 161.

37. Zur Annahme, daß die Zeremonie niemals unterbrochen wurde, s. S. Schlumberger, *Un empereur byzantin* (Anm. 24), S. 281ff. Ders., *L'épopée byzantine* (Anm. 24), Bd. I, S. 285. J. Brightman, Byzantine Imperial Coronations, *Journal of Theological Studies* 2 (1901) 378. J. Ebersolt, *Mélanges de l'histoire et d'archéologie byzantines, Revue de l'histoire des religions* 76 (1917). L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, S. 7, Anm. 9. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, S. 112, Anm. 2.

38. Nach P. Speck (Die Schilderhebung des Phokas (Anm. 17), S. 157) fand die Zeremonie bei der Proklamation von Herakleios nicht statt, weil er sich dadurch von der Verderbtheit des Phokas distanzieren wollte. Es ist aber unwahrscheinlich, daß die Unterbrechung einer Jahrhunderte währenden Sitte nur auf die Reaktion eines Kaisers zurückzuführen ist. Nach J. Nelson (Symbols in Context (Anm. 7), S. 262, Anm. 17), wird die Unterbrechung durch langjähriges Ruhen erklärt, da es zwischen 610 und 695 keine «neuen» Kaiser gab. Zum Terminus «neue Kaiser» s. J. Nelson, a.O.

39. *Εκλογὴ* (Anm. 7), S. 60ff. Vgl. A. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Amsterdam 1968, Bd. I, S. 7, 49.

die im Falle einer Aneignung der Macht üblich war, falls die Usurpatoren die Unterstützung der Truppen hatten, sowohl innerhalb des byzantinischen Reiches als auch außerhalb (Bulgarien). Die erhaltenen Kunstwerke zeigen keinen einzigen byzantinischen Kaiser, der auf einen Schild erhoben abgebildet ist; jenes ikonographische Thema wird jedoch für die Illustration der Proklamation eines Usurpators mit militärischer Unterstützung in der Chronik des Johannes Skylitzes in Madrid verwendet und zwar in Textabschnitten, die die Schilderhebung nicht erwähnen⁴⁰. Wie Christopher Walter⁴¹ schon vermutet hat, wurde die Zeremonie in den militärischen Kreisen stets fortgesetzt, beziehungsweise wiederbelebt, wenn die Truppen einen Usurpator unterstützten. Für diese Annahme sprechen die erhaltenen Kunstwerke und die konservative Haltung der byzantinischen Armee⁴², die zur Fortführung von bereits überholten Riten führte, die militärischer Herkunft waren.

Der wahrscheinlichste Zeitpunkt für die Wiederbelebung der Zeremonie und ihre Wiederaufnahme im Typikon zur Proklamation eines legalen Kaisers ist die komnenische Zeit⁴³, insbesondere die Zeit der Herrschaft von Alexios I. (1081-1118). In dieser Epoche wurden neue Zeremonien in der byzantinischen Hofsitte eingeführt, insbesondere die der Prokypsis⁴⁴. Die Erscheinung der kaiserlichen Familie während der Prokypsis gab den Dichtern Anlaß, zur Anwendung älterer Formulierungen zurückzukehren; sie setzen den Kaiser mit der Sonne gleich, eine Aussage, die im Gedicht von Corippus bezüglich der Schilderhebung bereits vorgekommen ist⁴⁵. Die enge innerliche und äußerliche Beziehung zwischen den beiden Zeremonien führt zur Annahme, daß die Schilderhebung zeitgleich mit der Einführung der Prokypsis wiederbelebt wurde⁴⁶. Seit dieser Epoche bis zum

40. *Infra*, S. 549-550, 561.

41. *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 166.

42. Zum Konservativismus der byzantinischen Armee s. W. E. Kaegi, *Patterns of Political Activity of the Armies of the Byzantine Empire*, in: W. E. Kaegi, *Army, Society and Religion in Byzantium*, London 1982, S. 5ff.

43. Diese Annahme ist erstmals von I. Reiske (Anm. 8, S. 442) ausgesprochen worden. Zu anderen Meinungen s. Anm. 38.

44. Die Prokypsis war eine Zeremonie, bei der der Kaiser im Inneren der Hagia Sophia in Konstantinopel auf einer hohen Plattform stehend erschien. Die Plattform war mit Vorhängen zu schließen, die nach ihrer Öffnung die kaiserliche Familie zeigte, von Kerzen beleuchtet. Ausführliche Beschreibung der Zeremonie s. bei Pseudo-Kodinus, a.O. (Anm. 34), VI.

45. *Supra*, 540.

46. Zur Einführungszeit der Prokypsis, der philologischen Gegenüberstellungen und der Beziehung der Zeremonie zur Schilderhebung s. A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, München 1920, S. 85ff. O. Treitinger, *Öströmische Kaiser* (Anm. 1), S. 112ff. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti* (Anm. 1), S. 152-162. A. Grabar, *Pseudo-Codinos* (Anm. 36), S. 201-202. T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, in: *Art et société à*

Ende des byzantinischen Reichs wurden alle Kaiser und Mitkaiser während ihrer Proklamation auf einen Schild erhoben.

B. AUSSAGE DER KUNSTWERKE

Die bis jetzt bekannten bildlichen Darstellungen der Schilderhebung stammen ausnahmslos aus der Buchmalerei; die zu erhebende Person ist eine alttestamentarische Gestalt und seltener eine Persönlichkeit der byzantinischen Geschichte. In der ikonographischen Untersuchung des Themas werden wir bis zu einem Punkt der Klassifizierung von Christopher Walter folgen, der die Ikonographie der Darstellungen ausführlich erforscht hat: Die Schilderhebung wird autonom untersucht, wie auch in Verbindung mit anderen ikonographischen Themen.

1. Die Schilderhebung als autonom ikonographisches Thema

Die älteste erhaltene Abbildung des Themas befindet sich im Chludov-Psalter (Moskau, Historisches Museum, cod. Add. gr. 129), der in das 9. Jh. datiert wird⁴⁷. Auf der Miniatur (Abb. 1), die fol. 18v des Manuskriptes schmückt, tragen drei männliche Figuren ein Schild, auf dem Hiskia in kaiserlicher Tracht steht (seine Identifizierung ergibt sich aus der beigegebenen Inschrift *Ἐξελίας ὁ βασιλεὺς* = Hiskia der König); er erhebt seine rechte Hand in einer Geste, die dem Fürbittgestus in der Deesis-Komposition ähnelt⁴⁸.

Mit dieser Miniatur wird der 4. Vers des 21. Psalms illustriert⁴⁹, der lautet: *ἔθηκες ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου* (Du kröntest sein Haupt mit der goldenen Krone). Dieser Psalm wurde von Theodoret von Kyros⁵⁰ und Euthymios Zigabenos⁵¹ in Verbindung mit Hiskia gesetzt und seit dem 8. Jh. während der Zeremonie der Krönung der byzantini-

Byzance sous les Paléologues, S. 102-103. P. Magdalino - R. Nelson, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, *Byzantinische Forschungen* 8 (1983) 165-166, Anm. 113.

47. Über die verschiedenen Meinungen zu der genauen Datierung des Chludov-Psalters, s. K. Corrigan, *Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters*, Cambridge 1992, S. 124-134.

48. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 149-150, 167, Abb. 4. M. V. Scepkina, *Miniatury Khudovskoj psaltyri. Greceskij illjustrirovannyi kodeks IX veka*, Moskau 1977, S. 288, Taf. 18b.

49. Nach Ch. Walter (a.O., S. 149) illustriert die Miniatur den 6. Vers des Psalms. Zu ihrer Beziehung mit dem 4. Vers s. M. V. Scepkina, a.O., S. 288. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers medievauX à illustrations intégrales issues du texte*, Paris 1978.

50. *Interpretatio in Psalmis*, PG 80, col. 1004A-1008C.

51. *Commentario in Psalterium*, PG 128, col. 268A-273B.

schen Kaiser vom Patriarchen paraphrasiert⁵². Schwer verständlich erscheint zunächst die Auswahl des Künstlers, eine Darstellung mit Schilderhebung für die Illustration eines Textes zu verwenden, der in einer so engen Beziehung zur Krönung steht. Es ist aber bekannt, daß viele der ikonographischen Themen der monastischen Psalter (zu denen auch der Chludov-Psalter gehört) ins 5. Jh. zurückgehen⁵³, also in eine Zeit, in der —wie bereits erwähnt— die Schilderhebung ein wichtiger Bestandteil des Typikons für die Proklamation der byzantinischen Kaiser war. Demzufolge ist es möglich, daß der Künstler für die Illustration des Psalms ein ikonographisches Thema verwendet hat, das zur Zeit seiner Entstehung völlig verständlich war und zum Topos für die Bemalung des bestimmten Psalms wurde⁵⁴.

In dem illustrierten Königs-Buch, das sich im Vatikan befindet (Biblioteca Apostolica, cod. gr. 333) und in das 11. Jh. datiert wird⁵⁵, treffen wir dreimal das ikonographische Thema der Schilderhebung autonom an. Auf der Miniatur (Abb. 2), die sich auf fol. 44r befindet, tragen eine schwer erkennbare Anzahl männlicher Figuren (zehn?) einen Schild, auf dem eine männliche Gestalt in kaiserlicher Tracht steht; er erhebt seine rechte Hand in einer Geste, die seine Macht ausdrückt. Auf der linken Seite schauen männliche Figuren der Zeremonie zu⁵⁶. Weil die Miniatur hinter dem Textabschnitt plaziert ist, der die dritte Salbung Davids erwähnt (2. Sam. 5, 3), wird die erhobene Gestalt mit David identifiziert.

Obwohl der Künstler eine Textstelle illustriert, in der die dritte Salbung Davids erwähnt wird, stellt er eine Szene mit Schilderhebung des biblischen Königs dar⁵⁷. Die erste Salbung Davids ist schon im Text erwähnt

52. J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Paris 1647, S. 925ff.

53. S. Dufrenne, *Les illustrations du psautier d' Utrecht*, Paris 1978, S. 219. Ch. Walter, "Latter-Day" Saints and the Image of Christ in the Ninth-Century Byzantine Psalters, *REB* 45 (1987) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Prayer and Power in Byzantine and Papal Imagery*, London 1993, Nr. X] 217-220. Ders., *Prayer and Power*, S. x-xi.

54. Außer in den byzantinischen Psaltern, die später untersucht werden, ist der Psalm auch mit einem Thema aus der kaiserlichen Ikonographie im Utrecht-Psalter und im Stuttgart-Psalter illustriert worden. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques* (Anm. 49).

55. K. Weitzmann, The Selection of Texts for Cyclic Illustration in Byzantine Manuscripts, in: *Byzantine Books and Bookmen*, A Dumbarton Oaks Colloquium 1971, Washington D. C. 1975, S. 74ff. J. Lassus, *L'illustration byzantine du Livre des Rois*, Paris 1973. J. C. Anderson, Manuscript Painting in the Monastery of the Galakrenai in the Eleventh Century, in: *Second Annual Byzantine Studies Conference*, Abstracts of Papers, Madison 1976, S. 29-30.

56. K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, Princeton 1970², S. 179. J. Lassus, a.O., S. 9, 15, 16, 45, 80, Abb. 83. Ch. Walter, Raising on a Shield (Anm. 1), S. 140-141.

57. Nach Ch. Walter (a.O., S. 141) illustriert die Miniatur den nächsten Textabschnitt, der das Alter Davids und die Dauer seiner Herrschaft erwähnt.

und in diesem Codex abgebildet worden⁵⁸. Mit der Auswahl eines anderen ikonographischen Themas für die zu untersuchende Miniatur vermeidet der Illustrator die genaue Wiederholung und drückt gleichzeitig den neuen Geist seiner Epoche aus, in der die Abbildung der Salbung durch Elemente aus der höfischen Ikonographie bereichert wird⁵⁹. Außerdem verwendet er ebenso für die Bemalung der zweiten Salbung Sauls, die im biblischen Text erwähnt wird (1. Sam. 10, 1), eine Kombination der ikonographischen Themen der Schilderhebung und der Salbung. Demzufolge kann die Auswahl des Künstlers in die allgemeine Suche, die für die kaiserlichen ikonographischen Themen des Manuskripts charakteristisch ist, eingeordnet werden⁶⁰.

Auf den Folien 89v und 95r desselben Codex befindet sich je eine zweizonige Darstellung, in der im oberen Teil ein Begräbnis abgebildet ist (Salomons in der ersten, Rehabeams in der zweiten). Auf der ersten Miniatur⁶¹ (fol. 89v) tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem Rehabeam eine statische Position einnimmt (er wird durch die Inschrift *βασιλεία Ῥοβοάμ* = Königsherrschaft Rehabeams identifiziert). Rechts befindet sich eine männliche Gestalt, die dem zu Erhebenden ein Schwert anbietet⁶²; links akklamiert ihn eine undefinierbare Anzahl von männlichen Figuren (Abb. 3). Die Miniatur ist unterhalb des Textabschnittes plaziert (1. Kön. 11, 43), wo erwähnt wird «Salomon entschlief zu seinen Vätern und wurde in der Stadt seines Vaters David begraben. Sein Sohn Rehabeam ward an seiner Stelle König».

Auf der zweiten Miniatur⁶³ (fol. 95r) tragen sechs männliche Figuren einen Schild, auf dem Abia steht (er wird durch die Inschrift *βασιλεία Ἀβιού* = Königsherrschaft Abias identifiziert). Der zu Erhebende ist in kleinerem Maßstab als die anderen Personen, frontal und mit kaiserlicher Tracht dargestellt; er erhebt seine rechte Hand in einer Geste, die seine Macht ausdrückt (Abb. 4). Die Miniatur ist unterhalb des Textabschnittes plaziert (1. Kön. 14, 31), in dem erwähnt wird «Rehabeam entschlief zu

58. Auf fol. 22v. s. J. Lassus, a. O. S. 51-52, Abb. 40.

59. Supra, S. 27ff.

60. Vgl. J. Lassus, a.O., S. 81.

61. K. Weitzmann, *Roll and Codex* (Anm.56), S. 179. J. Lassus, a.O., S. 9, 15, 16, 45, 80, Abb. 99b. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 141. A. Cutler, *A Psalter from Mâr Saba and the Evolution of the Byzantine David Cycle*, *Journal of Jewish Art* 6 (1978) [Wiederveröffentlichung in: A. Cutler, *Imagery and Ideology in Byzantine Art*, London 1992, Nr. V] 49.

62. J. Lassus nimmt an, daß es sich um einen Noblen handelt, weil seine Tracht von der der übrigen Gestalten in der Darstellung abweicht.

63. K. Weitzmann, a.O., S. 179. J. Lassus, a.O., S. 9, 15, 16, 45, 81, Abb. 101. Ch. Walter, a.O., S. 141-142. A. Cutler, a.O., S. 49.

seinen Vätern und wurde bei ihnen in der Davidsstadt begraben [...] Sein Sohn Abia folgte ihm in der Herrschaft».

Die Unterschiede, die sich zwischen den besprochenen Miniaturen des Codex Vat. gr. 333 ergeben, resultieren aus der Anzahl der Figuren, die den Schild tragen, und auf die Anwesenheit von Begleitpersonen, die ihnen Beifall spenden. Diese Unterschiede wurden mit der Vermutung erklärt⁶⁴, daß der Künstler nicht dasselbe Vorbild für alle Abbildungen hatte und gleichzeitig eine feste ikonographische Tradition zur Darstellung dieses Themas fehlte. Die Abwesenheit einer festen Tradition bezüglich der Anzahl der Gestalten, die den Schild erheben, kann auf das Schweigen der literarischen Quellen (einzige Ausnahme ist das Gedicht des Corippus) bezüglich dieses Punktes zurückzuführen sein. Die häufige Anwendung des Themas zeigt, obwohl es vom Text nicht erwähnt wird (kein König von Israel ist während seiner Proklamation auf einen Schild erhoben worden!), daß die Schilderhebung ein typisches Bildschema für die Wiedergabe einer alttestamentarischen Thronfolge war.

Dasselbe ikonographische Thema begegnet uns auch in dem illustrierten Manuskript mit der Chronik des Johannes Skylitzes, das sich in Madrid (Nationalbibliothek, cod. Vitr. 26-2) befindet; der Codex wird in die zweite Hälfte des 12. Jhs. datiert; vor kurzem ist die Ansicht vertreten worden, daß er in Konstantinopel hergestellt worden ist⁶⁵. Auf der Miniatur (Abb. 5), die fol. 230a schmückt, tragen zwei männliche Figuren einen Schild, auf dem Leon Tornikes in kaiserlicher Tracht steht (er ist durch die Inschrift *ὁ πατρίκιος Λέων ὁ Τορνίκιος ἀναγορεύεται βασιλεὺς* = der *Patricius* Leon Tornikes wird zum König proklamiert, identifiziert); er erhebt seine rechte Hand in einer Geste, die seine Macht andeutet. Rechts und links befinden sich Gruppen männlicher Figuren, die sich miteinander unterhalten, die erste von links spendet dem zu Erhebenden Beifall⁶⁶.

64. J. Lassus, a.O., S. 81.

65. Zur Datierung des Madrid-Manuskriptes ins 12. Jh. durch paleographische Elemente s. N. G. Wilson, "The Madrid Skylitzes", *Scrittura e civiltà* 2 (1978) 209-219. P. Canart, *Le livre grec en Italie méridionale sous les règnes Normad et Souabe. Aspects matériels et sociaux*, *Scrittura e Civiltà* 2 (1978) 147. I. Ševčenco, *The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of Its New Dating*, in: I. Hutter (Hrsg.), *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Wien 1984, S. 117-130. Zu der hauptstädtischen Herstellung des Codex s. N. Oikonomides, *Η στολή του επάρχου κι ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης*, in: «Ευφρόσυον». *Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Athen 1992, Bd. II, S. 422-432.

66. S. Cirac Estopañan, *Skylitzes Matritensis I. Reproducciones y miniaturas*, Barcelona-Madrid 1965, S. 212, Nr. 568. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 139, 169-170. A. Grabar - M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque National de Madrid*, Venedig 1979, S. 118-119, Abb. 269.

Mit dieser Darstellung wird die Textstelle illustriert⁶⁷, in der der Aufstand von Leon Tornikes, dem Usurpator während der Herrschaft von Konstantin IX. Monomachos, geschildert wird, ohne daß die Rede von seiner Schilderhebung ist; dieses relevante Detail wird nur von Michael Psellos erwähnt⁶⁸. Die Miniatur mit der Schilderhebung soll in einem bemalten Manuskript in Konstantinopel existiert haben, welches wahrscheinlich als Vorbild für die Illustration des Madrider Codex diente⁶⁹. Bezüglich der Frage, warum das zu vermutende Manuskript eine Darstellung mit Schilderhebung in diesem besonderen Textabschnitt gehabt haben soll, obwohl es im Text nicht erwähnt wird, kann man zwei Annahmen in Betracht ziehen: Da Skylitzes ein Zeitgenosse von Psellos war, ist es möglich, daß die Gruppe der Maler, die diesen Teil des Manuskriptes illustrierten, das Werk von Psellos gekannt hatte; außerdem soll das Madrider Manuskript aus den Kreisen des Palastes stammen⁷⁰, zu denen Psellos eine enge Beziehung hatte. Bevor wir versuchen, die Frage zu beantworten, wie gut die Künstler das Werk des Psellos kannten (falls das überhaupt der Fall war), muß eine weitere Miniatur des Madrider Manuskriptes untersucht werden.

Auf fol. 215 des Codex ist der Textabschnitt, in dem der Aufstand der Bulgaren unter der Führung von Peter Deljan und seine Proklamation zu ihrem Kaiser erwähnt wird⁷¹, mit einer Abbildung versehen, die Deljan nicht auf einen Schild erhoben zeigt, sondern auf den Händen seiner Untertanen⁷² (Abb. 6). Der Text von Skylitzes gibt allerdings keinen Hinweis auf die Art und Weise der Kaiserproklamation Deljans; es ist jedoch von Psellos überliefert, daß er auf einen Schild erhoben wurde⁷³.

Nach diesen beiden Miniaturen bestehen Ähnlichkeiten zwischen dem Text von Psellos und der Illustration des Madrider Manuskriptes, die zufällig sein könnten. Sie erlauben aber auch die Vermutung, daß ein bemaltes Manuskript mit dem Werk von Psellos existiert haben könnte, von dem die beiden Miniaturen möglicherweise stammen⁷⁴.

67. Ioannis Skylitzae, *Synopsis historiarum*, hrg. von I. Thurn, Berlin - New York 1973, S. 438.78-439.89.

68. *Supra*, S. 542.

69. Vgl. N. Oikonomides, a.O. (Anm. 65), S. 427.

70. *Ebenda*, S. 431.

71. a.O. (Anm. 67), S. 410.24 - 411.37.

72. S. Cirac Estopañan, a.O., S. 200, Nr. 531. A. Grabar - M. Manoussacas, a.O., S. 111, Taf. XXXIX.

73. *Supra*, S. 542.

74. Zu der Möglichkeit, daß neben den erhaltenen weitere illustrierte Chroniken in der byzantinischen Zeit existierten, s. K. Weitzmann, *Illustration for the Chronicles of Sozome-*

Die zweite Annahme zur Erklärung der Anwesenheit einer Miniatur mit Schilderhebung in einem Textabschnitt, der keinen Hinweis auf die Zeremonie gibt, entspricht der Funktion der zu erhebenden Person. Leon Tornikes wurde bei seinem Aufstand von der Armee unterstützt. Es ist also wahrscheinlich, daß die Schilderhebung eine Konvention war, die für die Abbildung der Kaiserproklamation von Usurpatoren, die die Unterstützung der Truppen hatten, benutzt wurde, weil die Zeremonie in solchen Fällen höchstwahrscheinlich stattgefunden hat⁷⁵. Im selben Manuskript ist darüber hinaus die Ernennung des Usurpators Leon Armenios zum Kaiser, ebenfalls mit Schilderhebung und Krönung, dargestellt⁷⁶.

Das Thema der Schilderhebung begegnet uns auch in einem Manuskript aus dem 13./14. Jh., das sich in Moskau befindet (Lenin Staatsbibliothek, cod. f.173 n° 100) und in russischer Übersetzung die Chronik des Mönches Georgios enthält. Auf fol. 38v des Codex (Abb. 7) sind drei(?) männliche Figuren abgebildet, die einen Schild tragen, auf dem eine frontale männliche Gestalt steht, die eine Krone auf ihrem Haupt hat. Sie ist in kleinerem Maßstab wiedergegeben und hält ein Szepter in der rechten Hand. Rechts und links befinden sich Soldaten. Der Hintergrund des Bildes ist stark stilisiert und besteht aus zwei Reihen von Säulen⁷⁷.

Der Textabschnitt, dem die Miniatur entspricht, erwähnt lediglich, daß Salomon David folgte; demnach ist die erhobene Person mit Salomon zu identifizieren⁷⁸. Da es sich bei diesem Manuskript um eine Übersetzung eines griechischen Textes in die russische Sprache handelt, wurde behauptet⁷⁹, daß sich seine Illustration auf die Bemalung des griechischen Textes der Chronik stützt, von der aber kein illustriertes Manuskript erhalten ist.

Schließlich befindet sich dasselbe Thema in einem Manuskript (Vatikan, Biblioteca Apostolica, cod. slav. 2), das in Tirnovo zwischen 1344-

nos, Theodoret and Malalas, *Byzantion* 16 (1942-43) 87-134. Ders., Cyclic Illustration (Anm. 55), S. 82-83. Ch. Walter, The Coronation of a Co-Emperor in the Skylitzes Matriensis, *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bukarest 1971 (Bukarest 1974) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Studies* (Anm. 1), Nr. XI], Bd. II, S. 456, Anm. 21.

75. Supra, S. 545.

76. Infra, S. 561ff.

77. D. Ainalov, Letopis' Georgija Amartla, *Compte rendus, Actes du IIe Congrès international des études byzantines*, Belgrad 1929, Abb. 4. O. I. Podobedova, *Miniatjur'i, russkikh istoriceskikh rukopisej*, Moskau 1965, S. 28, Taf. 9. Ch. Walter, Raising on a Shield (Anm. 1), S. 137-138, Abb. 6.

78. Hrg. von I. De Boor, *Georgii Monachi Chronicon*, Leipzig 1904, Bd. I, S. 189.

79. D. Ainalov, a.O., S. 128. O. I. Podobedova, a.O., S. 11, 28, 48. Ch. Walter, a.O., S. 137.

1345 gefertigt wurde, und die Übersetzung der Chronik von Konstantin Manasses in altslawischer Sprache enthält. In der Miniatur (Abb. 8), auf fol. 32v des Codex, tragen mehrere männliche Figuren (das Bild erlaubt uns nicht deren genaue Anzahl zu erkennen) einen Schild, auf dem eine männliche Gestalt in kleineren Proportionen als die übrigen, in militärischer Tracht und mit Krone auf dem Kopf steht; er erhebt seine rechte Hand in einer Geste, die seine Macht ausdrückt⁸⁰. Die Miniatur schmückt jenen Textabschnitt, der mit einem Wort erwähnt, daß nach dem Tod Moses Josua über die Israeliten herrschte⁸¹; demzufolge ist die zu erhebende Person mit Josua zu identifizieren⁸².

Zusammenfassend läßt sich festhalten, daß uns die Schilderhebung als autonom ikonographisches Thema im Chludov-Psalter begegnet und zugleich in dem einzigen erhaltenen illustrierten Manuskript mit dem Buch der Könige (Vat. gr. 333). Darüber hinaus ist das Thema autonom in den illustrierten Chroniken des Skylitzes, des Mönches Georgios und des Konstantin Manasses anzutreffen. Abgesehen von der Miniatur im Chludov-Psalter, hat in allen anderen Handschriften die Darstellung einen deutlichen militärischen Charakter. Die Unterschiede, die in den besprochenen Miniaturen zu beobachten sind, beruhen vor allem in der Anzahl der Personen, die den Schild erheben, wie auch in der Anwesenheit von Gruppen, die der Zeremonie beiwohnen.

Die Abwesenheit der Zuschauergruppen ist leicht dadurch zu erklären, daß der Künstler die Möglichkeit hatte, in der Abbildung jene sekundären Elemente wegzulassen, die er nicht für relevant erachtete oder die nicht dem Geschmack seiner Zeit oder seines eigenen entsprachen. Die Unterschiede in der Anzahl der Personen, die den Schild erheben, sind wahrscheinlich auf das Schweigen der literarischen Quellen bezüglich der Anwesenden zurückzuführen und bezeugen, daß mehrere ikonographische Typen für dieses Thema entstanden sind. Die häufige Anwendung des Themas in Manuskripten mit alttestamentarischen Erzählungen über die Thronfolge zeigt, daß die Schilderhebung ein typisches Bildschema für die Wiedergabe einer Thronfolge war.

80. B. D. Filow, *Les miniatures de la Chronique de Manassès*, Sofia 1927, Taf. 15. I. Dujčev, *Die Miniaturen der Manasses-Chronik*, Leipzig 1965, Nr. 15. Ch. Walter, a.O., S. 139-140. T. Velmans, *La Chronique illustrée de Constantin Manassès*, *CahArch* 34 (1986) 188, Abb. 35.

81. Hrg. von I. Bekker, Bonn 1837, S. 48.

82. Nach Ch. Walter (*Raising on a Shield*, S. 140) sind die Ähnlichkeiten zwischen der zu untersuchenden Miniatur und der gleichen Darstellung in der Chronik des Mönches Georgios dahingehend zu erklären, daß den beiden Miniaturen dasselbe Vorbild zugrunde lag.

2. Schilderhebung und Krönung durch eine Personifikation

Darstellungen mit der Personifikation der Königsherrschaft, die David krönt, trifft man im Paris-Psalter (Bibliothèque Nationale, cod. gr. 139) und im Bristol-Psalter (London, British Library, cod. Add. gr. 40731). In den beiden Fällen wird die Krönung mit Davids Schilderhebung kombiniert.

Auf der ganzseitigen Miniatur (Abb. 9), die sich auf fol. 6v des Codex Par. gr. 139 befindet, dessen Malereien um 975 entstanden sind, tragen fünf männliche Figuren einen Schild, auf dem der nimbierte David steht, der mit Tunika und Pallium bekleidet ist (er ist durch die Inschrift $\delta \Delta\alpha(\nu\iota)\delta \sigma\tau\epsilon\phi\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ = der zu krönende David identifiziert); er erhebt seine rechte Hand in einer Geste der Macht, während er in der linken ein Szepter trägt. Mehrere männliche Figuren schauen der Zeremonie zu; hinter ihnen ist eine weibliche, nimbierte Gestalt wiedergegeben, die einen Lorbeerkranz auf ihrem Kopf trägt und in eine Tunika gehüllt ist. Sie ist im Begriff, David eine mit Edelsteinen geschmückte Krone aufs Haupt zu setzen. Die beiden Protagonisten sind in größeren Proportionen als die übrigen Figuren wiedergegeben. Zwei Gebäude bilden den Hintergrund der Darstellung; vor dem einen, das sich links befindet, erscheinen eine männliche und eine weibliche Figur, die ebenfalls der Zeremonie zuschauen⁸³.

Zur Identifizierung der weiblichen Figur, die David krönt, leistet uns die entsprechende Gestalt, die den biblischen König im Bristol-Psalter krönt und durch eine Inschrift als die Personifikation der Königsherrschaft ausgewiesen ist, große Hilfe⁸⁴. Personifikationen begegnen uns häufig in der römischen und spätantiken Kunst, sie krönen in der Regel einen siegreichen Kaiser⁸⁵. Dieses Thema wurde aber schnell aufgegeben; in Darstellungen einer «ideologischen» Krönung erscheinen nun als krönende Figuren Engel, Heilige, die Gottesmutter oder Christus selbst⁸⁶.

83. H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris 1929, S. 7, Taf. VI. H. Buchtal, *The Paris Psalter* (Anm. 10), S. 24-25, Taf. 6. A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris 1984, S. 65-66, Abb. 250. S. Dufrenne, *Les miniatures de l'onction de David dans le Psautier de Paris et la Bible de Léon*, in: "Ευφρόσυνον" (Anm. 65), Bd. I, S. 141, Anm. 5. J. Ott, *Krone und Krönung. Die Verheißung und Verleihung von Kronen in der Kunst von der Spätantike bis um 1200 und die geistige Auslegung der Krone*, Mainz 1998, S. 80, 284, Abb. 89. Nach H. Buchtal (a.O., S. 25) liegt dieser Miniatur dasselbe Vorbild wie jener in der Leon-Bibel zugrunde.

84. *Infra*, S. 554-555.

85. Zum Beispiel die Krönung des Kaisers Vespasianus durch die Personifikation des Senats. R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art*, New Haven 1963, S. 87, Taf. 2.86.

86. E. Antonopoulos, *Contribution à l'étude des abstractions personnifiées dans l'art médiobyzantin*, Πανεπιστήμιον Paris-Sorbonne IV, 1984 (Nach mündlicher Mitteilung des Ver-

Da die zu besprechende Miniatur die ganze Seite einnimmt, kann sie nicht mit einem bestimmten Psalm in Verbindung gebracht werden; sie wird der Gruppe der Miniaturen zugeordnet, die Themen aus dem Leben Davids abbilden und häufig in aristokratischen Psaltern anzutreffen sind. Einige von diesen Darstellungen haben einen «historischen» die anderen einen «ideologischen» Charakter⁸⁷, das heißt einige entlehnen ihr Thema aus einer Begebenheit der Vita Davids, während auf anderen ein symbolisches Thema zur Ausführung kommt. Die zu untersuchende Darstellung ist der zweiten Gruppe zuzuordnen, weil die krönende Gestalt weder ein Prophet noch ein Monarch ist, so daß es keinen historischen Hintergrund für die Abbildung gibt⁸⁸. Durch die Inschrift «der zu krönende David» wird schließlich klar, daß der Hauptsinn der Darstellung die Krönung Davids und nicht seine Schilderhebung ist.

Dasselbe ikonographische Thema begegnet uns, wie bereits erwähnt, im Bristol-Psalter, der um das Jahr 1000 datiert wird. In der Miniatur (Abb. 10), die fol. 33r des Codex schmückt, tragen sieben männliche Figuren einen Schild, auf dem der nimbierte David steht, der mit Tunika und Pallium bekleidet ist (er ist durch die Inschrift *ὁ Δα(υ)δ ἀναγορευόμενος βασιλεὺς* = der zum König proklamierte David identifiziert); er erhebt seine rechte Hand in einer Geste der Macht, während er in der linken ein Szepter hält. Eine weibliche Gestalt, die durch eine Inschrift (*βασιλεία*) als Personifikation der Königsherrschaft ausgewiesen ist, setzt David eine Krone aufs Haupt⁸⁹.

Die Miniatur illustriert den 4. Vers des 21. Psalms, der, wie schon erwähnt, in Bezug zur Krönung der byzantinischen Kaiser steht. Die Auswahl Davids für die Illustration des Psalmes wird durch die Kommentare des Eusebios von Caisareia⁹⁰ und Cyrillos von Alexandrien erklärt⁹¹, die den Psalm mit der königlichen Herrschaft Davids in Verbindung bringen. Die Inschrift «der zum König proklamierte David» in Kombination mit der Tatsache, daß die Schilderhebung ab dem 5. Jh. mit der Proklamation und nicht mit der Krönung der byzantinischen Kaiser in Verbindung stand,

fassers).

87. Zu den Termini s. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 146.

88. Ebenda, S. 147, 168.

89. S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge*, I, Paris 1966, S. 51, 55, Taf. 49. S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge*, II, Paris 1970, S. 78-79. Ch. Walter, a.O., S. 153. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques* (Anm. 49). D. Buckton, *Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, London 1994, Nr. 167, S. 154. J. Ott, *Krone und Krönung* (Anm. 83), S. 80, 293, Abb. 147.

90. *Commentaria in Psalmos*, PG 23, col. 200A.

91. *Expositio in Psalmis*, PG 69, col. 836B-C.

führt zu dem Ergebnis, daß die Miniatur im Bristol-Psalter eine genauere Wiedergabe des Originals war, wenn man sie mit der gleichen im Par. gr. 139 vergleicht⁹². Da einige der ikonographischen Themen des Bristol-Psalters ins 5. Jh. zurückgehen⁹³, kann man schließlich wieder vermuten, daß die Darstellung der Schilderhebung also in eine Zeit zurückgeht, in der die Zeremonie ein wichtiger Bestandteil des Typikons zur Proklamation der byzantinischen Kaiser war.

3. Schilderhebung und Krönung durch einen Engel

Die älteste erhaltene Darstellung einer Schilderhebung und Krönung der zu erhebenden Person durch einen Engel begegnet uns im Theodor-Psalter (London, British Library, cod. Add. gr. 19352), der ins Jahr 1066 datiert ist. Auf der Miniatur (Abb. 11), die fol. 21r des Manuskripts schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem der gekrönte Hiskia in kaiserlicher Tracht steht (er ist durch die Inschrift *ὁ Ἐξελίας στεφόμενος* = der zu krönende Hiskia identifiziert); in seiner rechten Hand trägt er eine Standarte. Von einem mit Sternen geschmückten Himmel in Halbkreisform steigt die Halbfigur eines Engels herab, der eine zweite Krone auf das Haupt der zu erhebenden Gestalt setzt⁹⁴.

Mit dieser Miniatur wird der 4. Vers des 21. Psalms illustriert, wie auch im Chludov-Psalter geschehen; demzufolge kann die Auswahl der abgebildeten Person auf die gleiche Weise wie in jenem Psalter erklärt werden⁹⁵. Das Auflegen einer zweiten Krone auf das Haupt des schon gekrönten Hiskia wurde als gleichzeitige Abbildung von zwei zeitlich verschiedenen Ereignissen erklärt⁹⁶: Der Engel bringt zuerst Hiskia die Krone und danach krönt er ihn.

Die Auswahl eines Engels als krönende Figur geht auf Triumphdarstellungen der Spätantike zurück, in denen der siegende Kaiser von einer

92. Vgl. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 153.

93. S. Dufrenne, *L'illustration* (Anm. 89), S. 51.

94. S. Der Nersessian, a.O. (Anm. 89), S. 22, 78-79, Abb. 37. Ch. Walter, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*, in: *L'art byzantin au debut du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973* (Belgrad 1978) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Prayer and Power* (Anm. 53), Nr. IV] 191. Ders., *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 150-151. E. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1985, S. 112. J. Ott, *Krone und Krönung* (Anm. 83), S. 295, Abb. 160. Zur Datierung des Psalters s. J. C. Anderson, *On the Nature of the Theodore Psalter*, *ArtBull* 70 (1988) 550ff. D. Buckton, *Treasures* (Anm. 89), Nr. 168, S. 154ff.

95. *Supra*, S. 546-547.

96. Ch. Walter, *Coronation of Milutin and Simonida* (Anm. 94), S. 191, 194-195. Ders., *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 151.

oder mehreren Niken gekrönt wurde⁹⁷. Mit der Christianisierung des Themas wurden die Niken durch Engel ersetzt⁹⁸, wodurch die Abbildung einen neuen symbolischen Inhalt erhielt: Der Engel als Bote Christi, der dem zu Krönenden die Krone bringt, drückt so die göttliche Herkunft der kaiserlichen Herrschaft aus⁹⁹.

Dasselbe ikonographische Thema begegnet uns auch im Barberini-Psalter (Vatikan, Biblioteca Apostolica, cod. Barb. gr. 372), der zwischen 1092 und 1095 datiert wird. Auf der Miniatur (Abb. 12), die fol. 30v schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem Hiskia in kaiserlicher Tracht steht und eine Standarte in seiner rechten Hand hält (er ist durch die Inschrift *ὁ Ἐξελίας στεφόμενος* = der zu krönende Hiskia identifiziert). Von einem Halbkreis, der den Himmel darstellt, steigt die Halbfigur eines Engels herab, der eine Krone auf das Haupt der zu erhebenden Person setzt¹⁰⁰. In dieser Miniatur ist der 4. Vers des 21. Psalms illustriert. Die Ähnlichkeiten zwischen dieser Darstellung und der gleichen im Chludov-Psalter führen zu dem Ergebnis, daß die beiden derselben ikonographischen Tradition angehören¹⁰¹.

97. A. Grabar, *L'empereur* (Anm. 37), S. 115. Ch. Walter, *Coronation of Milutin and Simonida* (Anm. 94), S. 190. L. Lüdicke-Kaute - O. Holl, *Personifikationen. Lexikon der christlichen Ikonographie* III, Sp. 405. E. Haustein, a.O. (Anm. 94), S. 107, Anm. 247. J. Ott, a.O., S. 73ff.

98. Das älteste erhaltene Beispiel befindet sich im Codex Par. gr. 510; auf der Miniatur, die fol. Cv schmückt, krönt der Erzengel Gabriel Kaiser Basileios I., während der Prophet Elias ihm eine Standarte reicht. H. Omont, *Miniatures* (Anm. 83), S. 13, Taf. XIX. Zur Datierung des Manuskriptes zwischen 880-883 s. S. Der Nersessian, *The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus* Par. gr. 510. *A Study of the Connection Between Text and Images*, *DOP* 16 (1962), [Wiederveröffentlichung in: S. Der Nersessian, *Études Byzantines et Arméniennes*, Louvain 1973, S. 77-107] 197-199. I. Kalavrezou-Maxeiner, *The Portraits of Basil I in Par. gr. 510*, *JÖB* 27 (1978) 19-24. L. Brubaker, *Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: The Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris* (B. N. gr. 510), *DOP* 39 (1985) 1, Anm. 2, S. 6. Zur Datierung ins Jahr 879 s. I. Spatharakis, *The Portraits and the Date of the Codex Par. gr. 510*, *CahArch* 23 (1974) 102-104. Ders., *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, Leiden 1981, Bd. I, Nr. 4, S. 6ff. J. Ott, a.O., S. 77, 280, Abb. 66b.

99. Nach A. Grabar (a.O., S. 112) verleiht Christus (entweder selbst, oder durch die Gottesmutter, einen Engel oder einen Heiligen) durch Krönung oder Segnung dem Kaiser die Herrschaft, wie der Kaiser mit einer symbolischen Geste den höheren Würdenträgern ihre Titel verleiht. Zumindest ab dem 10. Jh. existierte die Legende, daß Konstantin der Große von Gott durch einen Engel gekrönt wurde. Konstantin Porphyrogennetos, *De Administrando Imperio* (Anm. 21) S. 66.24-67.72. Vgl. E. Haustein, a.O. (Anm. 94), S. 110ff. J. Ott, a.O., S. 183.

100. S. Der Nersessian, *Psautiers grecs* (Anm. 89), S. 78. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 150, 168-169, Abb. 5. J. C. Anderson - P. Canart - Ch. Walter, *The Barberini Psalter. Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 372*, Zürich 1989, S. 45. J. Ott, a.O., S. 298, Abb. 175b. Zur Datierung des Manuskriptes s. J. C. Anderson, *The Date and Purpose of the Barberini Psalter*, *CahArch* 31 (1983) 35-67.

101. S. Der Nersessian, a.O., S. 78. Ch. Walter, a.O., S. 150.

4. Schilderhebung und Krönung durch eine historische Person

Die älteste erhaltene Abbildung einer realen Krönung begegnet uns in der christlichen Kunst des 9. Jhs.; auf fol. 12r des Codex Par. gr. 923 (*Sacra Parallela*) ist der vom Pharao gekrönte Joseph dargestellt¹⁰². Dieselbe Darstellung ist auch auf dem Deckel einer hexagonalen Pyxis anzutreffen, die sich in Dresden befindet und dem 10./11. Jh. zugeordnet wird¹⁰³. Da die Szenen mit dem Leben Davids auf der Pyxis aus der Wiener-Genesis kopiert worden sind, besteht die Möglichkeit¹⁰⁴, daß auch in dieser Handschrift des 6. Jhs. eine Miniatur mit der Krönung Josephs existierte.

Die Kombination des ikonographischen Themas der Schilderhebung mit dem der Krönung erscheint zum ersten Mal in der Leon-Bibel (Vatikan, Bibliotheca Apostolica, cod. regin. gr. 1), die in die erste Hälfte des 10. Jhs. datiert wird¹⁰⁵. In der Miniatur (Abb. 13), die sich auf fol. 285v des Manuskriptes befindet, trägt eine schwer zu erkennende Anzahl von männlichen Figuren einen Schild, auf dem rechts der nimbierte Salomon steht, der in kaiserliche Tracht gehüllt ist und ein Szepter hält. Links von ihm steht der nimbierte Prophet Nathan, der mit Tunika und Pallium bekleidet ist; er setzt mit beiden Händen eine Krone auf Salomons Haupt. Die beiden Gestalten sind durch die Inschrift Δα(υ)δ ὁ βασιλεὺς στέφων τὸν υἱὸν αὐτοῦ Σολομῶντα μετὰ Νάθαν τοῦ προφήτου (David der König krönt seinen Sohn Salomon mit Nathan dem Prophet) identifiziert. Eine Gruppe von mehreren männlichen Figuren schaut der Zeremonie zu. Zwei Gebäude bilden den Hintergrund der Darstellung; in dem rechten Gebäude sind

102. K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela. Parisinus Grecus 923*, Princeton 1979, S. 46, Taf. XIII. 46. J. Ott, Krone und Krönung (Anm. 83), S. 80, 279, Abb. 59. Die Miniatur illustriert einen Textabschnitt der Genesis (41, 40), in dem die Krönung Josephs nicht erwähnt wird. Die Auswahl des Künstlers, diesen Textabschnitt mit dieser Darstellung zu illustrieren, ist nach K. Weitzmann auf eine jüdische Tradition zurückzuführen, nach der Pharao eine Krone auf das Haupt Josephs setzte.

103. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*. I. Kästen, Berlin 1930, Nr. 3, S. 28, Taf. VIII.13. A. Cutler, *The Hand of the Master. Craftmanship, Ivory and Society in Byzantium (9th-11th Centuries)*, Princeton/New Jersey 1994, S. 212, Abb. 229.

104. K. Weitzmann, *The Sacra Parallela* (Anm. 102), S. 46.

105. Zur Datierung des Manuskriptes um 940 s. C. Mango, *The Date of Cod. Vat. Regin. gr. I and the "Macedonian Renaissance"*, *Institutum Romanum Norvegiae, Acta ad archaeol. et atrium Hist. Pertinentia* 4 (1969) 121-126. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, S. 50, Anm. 159. I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, S. 7-15. T. F. Mathews, *The Epigrams of Leo Sacellarios and an Exegitcal Approach to the Miniatures of Vat. Reg. gr. I*, *OCP* 43 (1977) 130. I. Spatharakis, *Corpus* (Anm. 98), Bd. I, Nr. 297, S. 72-73. *Biblioteca Apostolica Vaticana. Liturgie und Andacht im Mittelalter*, Erzbischöfliches Diözesanmuseum Köln, Köln 1992, Nr. 18, S. 108-113.

David und Batseba abgebildet, die ebenfalls den Ereignissen zuschauen. Sie sind durch die Inschrift *Σαλομών ὁ βασιλεὺς στεφόμενος παρὰ Νάθαν τοῦ προφήτου καὶ Δαυὶδ ὁ πατὴρ αὐτοῦ καὶ ἡ μητέρα αὐτοῦ παρακύπτοντες* (Salomon der König wird vom Prophet Nathan gekrönt, während David sein Vater und seine Mutter dabei sind) identifiziert. Schließlich wird durch die Inschrift *Αἱ φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ἀνευφημοῦσαι τὸν βασιλέα Δαυὶδ ἐπὶ τῇ ἀναγορεύσει Σαλομών τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ* (Die Stämme Israels akklamieren David den König während der Proklamation seines Sohnes Salomon) deutlich, daß die akklamierte Person David und nicht Salomon ist¹⁰⁶.

Die Miniatur umfaßt die ganze Seite und kann daher nicht mit einem bestimmten Textabschnitt in Verbindung gebracht werden. Sie ist eine von den drei Miniaturen, die in diesem Manuskript das Buch der Könige illustrierten¹⁰⁷. Die Unterschiede zwischen den oben genannten Inschriften und dem biblischen Text¹⁰⁸ sind dahingehend erklärt worden¹⁰⁹, daß die Abbildung auf die Krönung von Romanos II. als Mitkaiser seines Vaters Konstantin VII. zu Ostern 945 hinweise.

Nach H. Buchtal¹¹⁰ soll das Vorbild der Miniatur für die Wiedergabe der Krönung Davids und nicht der des Salomon entstanden sein. Diese Annahme wird noch von einem Detail in der Darstellung unterstützt: Der der Krönung zuschauende David ist ohne Nimbus abgebildet, was bei Salomon und Nathan nicht der Fall ist. Da diese Abweichung nicht zufällig sein kann¹¹¹, wird die ohne Nimbus dargestellte Figur im Original Saul gewesen sein und David die zu krönende Person.

Dasselbe ikonographische Thema begegnet uns auch im Oxford Psalter Trin. Coll. gr. 78, der ins letzte Viertel des 11. Jh. datiert wird. Auf der sehr schlecht erhaltenen Miniatur (Abb. 14), die sich auf fol. 4v des Codex befindet, tragen zwei männliche Figuren einen Schild, auf dem auf der rechten Seite eine männliche, nimbierte Gestalt steht, die mit Tunika und Pallium bekleidet ist; links daneben steht eine andere männliche, nim-

106. *Miniature della Bibbia Cod. Vat. Reg. gr. I e del salterio Vat. Palat. gr. 381*, Mailand 1905, S. 10, Taf. 13. H. Buchtal, *The Paris Psalter* (Anm. 10), S. 24-25, Abb. 42. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 143-145, Abb. 1. J. Ott, *Krone und Krönung* (Anm. 83), S. 79, 283, Abb. 82.

107. Die beiden anderen zeigen die Salbung der Propheten David und Elias.

108. H. Buchtal, a.O., S. 24.

109. Ch. Walter, a.O., S. 170.

110. a.O., S. 24-25.

111. Vgl. Ch. Walter, *Pictures of the Clergy in the Theodore Psalter*, *REB* 31 (1973) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Studies* (Anm. 1)] 239ff.

bierte Figur mit derselben Kleidung, die der erstgenannten Gestalt eine Krone aufs Haupt setzt. Zwei Gruppen männlicher Figuren (die links stehenden sind Soldaten) schauen der Zeremonie zu¹¹².

Die Miniatur umfaßt die ganze Seite und kann nicht mit einem bestimmten Psalm in Verbindung gebracht werden. Für die Identifizierung der Gestalten helfen nur die anderen Miniaturen des Psalters, in denen David entweder mit der Harfe oder als Psalmendichter wiedergegeben ist. Es ist demzufolge wahrscheinlich, daß auf der besprochenen Miniatur die Krönung Davids durch Saul abgebildet ist.

Auf der Miniatur (Abb. 15), die sich auf fol. 14r des Psalters 761 des Athos Klosters Vatopaidi befindet (es handelt sich um einen aristokratischen Psalter, der im Jahr 1088 gefertigt wurde), tragen zwei männliche Figuren einen Schild, auf dem eine männliche Gestalt steht, die in Tunika und Divitission gehüllt ist; eine andere männliche Figur, die sich links neben dem Schild befindet und in derselben Tracht dargestellt ist, setzt der auf dem Schild stehenden Person eine Krone aufs Haupt. Rechts befindet sich eine Gruppe mehrerer männlicher Gestalten, von denen die vorderste ihre rechte Hand in einer Geste zur Akklamation erhebt. Zwei Gebäude bilden den Hintergrund der Darstellung¹¹³.

Die Miniatur nimmt die ganze Seite ein und kann nicht mit einem bestimmten Psalm in Verbindung gebracht werden. Eine armenische Inschrift, die im 12. oder 13. Jh. eingefügt wurde, erwähnt die Krönung Davids durch Saul¹¹⁴. Durch die Übernahme der Inschrift tritt das Problem auf, daß Saul David nicht krönen konnte, da, als David zum König des Stammes Juda (2. Kön. 2, 4) und später zum König aller Israeliten (2. Kön. 5, 3) gesalbt wurde, Saul bereits verstorben war¹¹⁵. Da aber die Anordnung der Miniaturen in diesem Psalter nicht streng chronologisch erfolgte, wurde behauptet, daß die Abbildung «ideologischen» und nicht «historischen» Inhalt hätte; auf der Miniatur sei die Übernahme der

112. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 136, 149, Abb. 3. A. Cutler, *Aristocratic Psalters* (Anm. 83), S. 60-61, Abb. 235. J. Ott, a.O., S. 80, 298, Abb. 178.

113. K. Weitzmann, *The Psalter Vatopedi 761. Its Place in the Aristocratic Psalter Recension*, *The Journal of the Walters Art Gallery* 10 (1947) [Wiederveröffentlichung in: K. Weitzmann, *Liturgical Psalters and Gospels*, London 1980, Nr. III] 25-26, 42, 47, Abb. 9. Ch. Walter, a.O., S. 147-148. A. Cutler, a.O., S. 28, Abb. 68. P. K. Chrestou - Ch. Maupoulou-Tsioume - Ch. Kadas - A. Kalamartze-Katsarou, *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους - Ειχονογραφημένα χειρόγραφα*, Bd. 4, Athen 1991, S. 293, Abb. 211. J. Ott, a.O., S. 80, 297, Abb. 169.

114. G. Millet - S. Der Nersessian, *Le psautier Arménien illustrée*, *Revue des Études Arméniennes* 9 (1929) [Teilweise wiederveröffentlicht in: S. Der Nersessian, *Études Byzantines et Arméniennes*, Louvain 1973, Bd. I, S. 77-107] 165ff.

115. K. Weitzmann, a.O., S. 42.

Herrschaft Davids bildlich dargestellt und nicht die Absicht Sauls, seinen Nachfolger zu bestimmen¹¹⁶. Die Tatsache, daß Saul schwebend vor dem linken Gebäude der Abbildung dargestellt ist, wurde dahingehend erklärt, daß er als krönende Figur eine spätere Ergänzung zum ursprünglichen Kern des Themas der Schilderhebung war¹¹⁷.

Auf der Miniatur (Abb. 16), die fol. 45v des Codex Lond. Brit. Libr. Add. gr. 36928 schmückt (es handelt sich um einen aristokratischen Psalter, der um 1090 datiert wird), tragen vier männliche Figuren einen Schild, auf dem links eine männliche, nimbierte Gestalt in kaiserlicher Tracht steht, während rechts eine andere männliche Figur mit derselben Tracht, Krone und Nimbus der ersten Gestalt eine Krone aufs Haupt setzt. Rechts und links der beiden zu Erhebenden sind zwei faltenreiche Stoffe aufgehängt¹¹⁸.

Die Anordnung der Miniatur in Darstellungen mit dem Leben Davids wie auch die Ähnlichkeiten zwischen der zu untersuchenden Miniatur und der gleichen im Codex Vatopaidi 761, führen nach Antony Cutler¹¹⁹ zu dem Ergebnis, daß es sich um die Krönung Davids durch Saul handelt. Es wurde schließlich behauptet¹²⁰, daß das ikonographische Detail der aufgehängten Stoffe aus der Prokypsis-Zeremonie stammt, die in enger Beziehung zur Schilderhebung steht¹²¹.

Das gleiche Thema trifft auch für das illustrierte Manuskript des Skylitzes in Madrid zu¹²². Auf fol. 10v des Codex (Abb. 17) sind sechs männliche Figuren wiedergegeben, die einen Schild tragen, auf dem zwei männliche Gestalten stehen; die linke Figur ist nimbiert und in kaiserliche Tracht gehüllt, sie hält eine Standarte in der rechten Hand, während die rechte Gestalt, auch mit kaiserlicher Tracht, Nimbus und Standarte eine Krone auf das Haupt der ersten setzt. Zwei Gruppen von männlichen Figuren schauen der Zeremonie zu, einige von ihnen akklamieren, während die anderen Trompeten halten¹²³. Die Inschrift *πόλεμος Ῥωμαίων καὶ*

116. Ch. Walter, a.O., S. 148.

117. K. Weitzmann, a.O., S. 42.

118. Ch. Walter, a.O., S. 148-149, Abb. 2. A. Cutler, A Psalter from Mâr Saba (Anm. 61), S. 44, 49, 50, Abb. 8. Ders, The Aristocratic Psalters (Anm. 83), S. 48, Abb. 174. J. Ott, Krone und Krönung (Anm. 83), S. 80, 297, Abb. 170.

119. A Psalter from Mâr Saba, S. 49.

120. a.O., S. 50ff.

121. Supra, S. 545.

122. Infra, S. 549.

123. S. Cirac Estopañan, Skylitzes Matritensis (Anm. 66), S. 49-50, Nr. 7. Ch. Walter, The Coronation of a Co-Emperor (Anm. 74), S. 453ff. Ders, Raising on a Shield (Anm. 1), S. 138-

Βουλγάρων καὶ ἀναστασία Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου (Krieg zwischen Römern und Bulgaren und Aufstand von Leon Armenios) läßt keinen Zweifel zu, daß auf der Miniatur die Krönung von Leon V. als Mitkaiser von Michael I. dargestellt ist (813).

In dieser Abbildung ist der Textabschnitt illustriert, in dem die revolutionäre Bewegung von Leon Armenios erwähnt wird, aber es ist nirgendwo von der Schilderhebung des Proklamierten die Rede¹²⁴. Die Auswahl des Künstlers, diesen Textabschnitt mit dieser Abbildung zu versehen, wurde dahingehend erklärt, daß Leon während seiner Proklamation vielleicht auf den Schild erhoben wurde, weil die Proklamation durch die Truppen vollzogen worden ist¹²⁵. Da Kaiser Michael I. Leon anerkannte und er ihn selbst einen Monat später zum Mitkaiser krönte, wurde angenommen¹²⁶, daß zwei zeitlich verschiedene Ereignisse auf der Miniatur in einer Darstellung zusammengefaßt wurden.

Die Schilderhebung in Kombination mit der Krönung treffen wir auch in einem Psalter, der sich im Vatikan befindet (Bibliotheca Apostolica, cod. gr. 1927) und dem 12. Jh. zugeordnet wird. Auf der Miniatur (Abb. 18), die fol. 32v schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem zwei männliche, nimbierte Gestalten stehen, die mit Tunika und Mantel bekleidet sind. Die gekrönte Gestalt, die sich auf der linken Seite befindet, setzt eine Krone auf das Haupt der anderen, die in kleinen Proportionen wiedergegeben ist¹²⁷.

Mit dieser Miniatur wird der 4. Vers des 21. Psalms illustriert, der über dem Haupt der Erhobenen geschrieben ist (*ἔθηκες ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ*) *στέφανον* = Du kröntest sein Haupt mit der Krone), während unter der Abbildung eine Inschrift mit dem 1. Vers desselben Psalmes beigegeben wurde (*κύριε ἐν τῇ δυνάμει σου εὐφρανθήσεται ὁ βασιλεὺς*) = Herr, deiner Stärke freut sich der König). Weil dieser Psalm in den erhaltenen Handschriften regelmäßig mit der Schilderhebung von Hiskia, David oder Salomon illustriert wurde, können wir vermuten, daß in der zu untersu-

139, 169-171. A. Grabar - M. Manoussacas, *Skylitzès* (Anm. 66), S. 25, 150-151, Taf. I. J. Ott, *Krone und Krönung* (Anm. 83), S. 80, 237, 306, Abb. 223a.

124. I. Skylitzes (Anm. 67), S. 438.78-439.89.

125. Ch. Walter, *Raising on a Shield*, S. 149.

126. Ch. Walter, *The Coronation of a Co-Emperor* (Anm. 74), S. 454-455. Ders., *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, S. 118ff.

127. E. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint. III, Psalms and Odes, 1: Vaticanus graecus 1927*, Princeton 1941, S. 9-10, Taf. Xb. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 154-155. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques* (Anm. 49). J. Ott, a.O., S. 80, 314, Abb. 266.

chenden Miniatur die zu erhebende und zu krönende Gestalt eine von diesen dreien ist. Hiskia kann ausgeschlossen werden, da in den bereits besprochenen Miniaturen, in denen er auf den Schild erhoben und gekrönt dargestellt ist, die krönende Figur jeweils ein Engel ist. Auf der einzigen erhaltenen Miniatur mit Schilderhebung und Krönung Salomons ist die krönende Figur der Prophet Nathan; da in der zu untersuchenden Miniatur der Krönende eine kaiserliche Tracht trägt, können wir auch Nathan ausschließen und folglich annehmen, daß es sich um die Krönung Davids durch Saul handelt¹²⁸.

Schließlich befindet sich dasselbe Thema auch im Hamilton-Psalter (Berlin, Staatliche Museen, Kupferstichkabinett 78 9A), der in das zweite Jahrzehnt des 14. Jhs. datiert wird. Auf der Miniatur (Abb. 19), die fol. 68 des Codex schmückt, tragen fünf männliche Figuren einen Schild, auf dem zwei männliche, nimbierte Gestalten stehen, die in Tunika und Pallium gehüllt sind; die Gestalt links setzt der anderen, die in kleineren Proportionen dargestellt ist, eine Krone aufs Haupt¹²⁹. Mit dieser Miniatur ist der 4. Vers des 21. Psalms illustriert, und mit den gleichen Gedanken, die wir bei der vorherigen Miniatur verfolgt haben, kommen wir zum Ergebnis, daß der Gekrönte entweder David oder Salomon ist. Wenn es sich um die Krönung Davids handelt, dann ist der Krönende ein Prophet (Samuel?); wenn der Gekrönte Salomon ist, dann muß es sich bei dem Krönenden um Nathan handeln.

5. Schilderhebung und Salbung

In der christlichen Kunst tritt das ikonographische Thema der Salbung zum ersten Mal auf den David-Tellern auf¹³⁰, auf denen die erste Salbung des Psalmisten von Samuel dargestellt ist; diese Abbildung wurde mit der Salbung des neuen Christen während der Taufe in Verbindung gebracht¹³¹. Die Salbung Davids wird erst im 11. Jh. zu einem Thema der kaiserlichen

128. E. De Walds (a.O., S. 9) Annahme, daß es sich vielleicht um die Krönung Salomons durch David handelt, scheint nicht so wahrscheinlich, da es keine ikonographische Parallele in den Illustrationen der Psalter gibt. In der Illustrationen der Chroniken ist Salomon auf den Schild erhoben dargestellt, nicht aber gleichzeitig gekrönt.

129. Ch. Walter, a.O., S. 151, Abb. 7. S. Dufrenne, a.O. C. Havice, *The Marginal Miniatures of the Hamilton Psalter*, *Jahrbuch der Berliner Museen* 26 (1984) Abb. 8.

130. S. Cruikshank-Dood, *Byzantine Silver Stamps*, *Dumbarton Oaks* 1961, Nr. 62, S. 186ff. Zur Datierung der Teller infra, S. 567.

131. Ch. Walter, *The Significance of Unction in Byzantine Iconography*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) [Wiederveröffentlichung in: Ch. Walter, *Studies* (Anm. 1), Nr. XIII] 54-61. Zu einer anderen Meinung s. A. Grabar, *L'empereur* (Anm. 37), S. 96-97.

Ikongraphie, zu der Zeit, in der sie mit dem Thema der Schilderhebung kombiniert wurde. Das älteste erhaltene Beispiel dieser Kombination tritt in dem illustrierten Manuskript des Buchs der Könige auf, das sich im Vatikan befindet (Vat. gr. 333) und dem 11. Jh. zugeordnet wird.

Auf der Miniatur (Abb. 20), die fol. 15v des Codex schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem zwei männliche Personen stehen. Die links wiedergegebene hat eine Krone auf ihrem Kopf und ist in kaiserliche Tracht gehüllt, während die rechte, mit Tunika und Pallium bekleidet, die linke Figur mit einem Horn salbt; über den beiden Erhobenen ist eine Mandorla in Halbkreisform abgebildet. Rechts von der Darstellung, vor einer stilisierten Stadt oder Burg, akklamiert eine Gruppe mehrerer männlicher Figuren, zwischen denen wir in der ersten Reihe eine ältere männliche und eine weibliche Gestalt erkennen können¹³².

Diese Abbildung ist Bestandteil einer Darstellung von vier Szenen aus dem Leben Sauls, die sich in diesem Textabschnitt befindet, wo erwähnt wird "Das ganze Volk zog nach Gilgal. Samuel salbte dort Saul als König" (1. Sam. 11, 15). Die Identität der Personen ist damit geklärt. Die Auswahl des Künstlers, den Textabschnitt mit der Schilderhebung zu illustrieren kann dahingehend erklärt werden, daß er eine Wiederholung vermeiden wollte, da die Salbung Sauls im Text bereits erwähnt ist (1. Sam. 10, 1) und in der Handschrift bildlich dargestellt wurde¹³³; gleichzeitig ist das Thema der Schilderhebung im Codex oft für die Illustration jener Textabschnitte benutzt worden, in denen die Thronfolge eines Königs erwähnt wird¹³⁴. Durch das Weglassen der Hand Gottes von der Mandorla, die über den beiden erhobenen Personen abgebildet ist, wird zum Ausdruck gebracht, daß Saul in der Zukunft die Gnade Gottes verlieren wird¹³⁵.

Dasselbe ikonographische Thema begegnet uns in einem Psalter, der sich im Vatikan befindet (Biblioteca Apostolica, cod. gr. 752) und im Jahr

132. J. Lassus, *Illustration du Livre des Rois* (Anm. 55), S. 9, 15, 16, 45, Taf. 25. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 142-143. Ders., *The Significance of Unction* (Anm. 131), S. 64. A. Cutler, *The Third Anointment of David: A Unicum and Its Origins in Byzantine Iconography*, in: *Ars Auro Prior. Studia Ioanni Bialotocki Sexagenario Dicata*, Warsaw 1981 [Wiederveröffentlichung in: A. Cutler, *Imagery and Ideology* (Anm. 61), Nr. VII], S. 112. K. Weitzmann - H. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington D.C. 1990, S. 93. Die Ähnlichkeiten zwischen den zu erhebenden Gestalten in dieser Darstellung und den gleichen in der Leon-Bibel wurden von Ch. Walter dahingehend erklärt, daß sie auf dasselbe Vorbild zurückgehen.

133. Auf fol. 14^v. J. Lassus, a.O., S. 44, Taf. 24.

134. *Infra*, S. 547-548.

135. Vgl. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 143.

1057 entstanden ist. Auf der Miniatur (Abb. 21), die fol. 82r des Codex schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem der gekrönte David in kaiserlicher Tracht steht, er hält eine Standarte in der rechten Hand; rechts hinter dem Schild steht der Prophet Nathan, mit Tunika und Pallium bekleidet, der, in seiner rechten Hand ein Horn haltend, David salbt. Die beiden werden durch die Inschrift βαστοῦν(τες;) τ(όν) δα(υι)δ οἱ ἄ[;] φήτ(;)εῖς [;] σκουντα[ριν [;] κ(αὶ) κρίη αὐτ(όν) νάθαν ὁ προφή(της) τὸ κέρας (Sie (?) tragen David auf den Schild und der Prophet Nathan salbt ihn mit dem Horn) identifiziert. Eine weitere Inschrift erwähnt schließlich κ(αὶ) κρίουσι τ(όν) Δα(υι)δ εἰς βασιλέ(α) ἐπὶ πάντ(α) τὸν Ἰ(σρα)ήλ (Darauf salbte man David zum König über Israel), (2. Sam. 5, 3); dadurch wird klar, daß das primäre Interesse des Künstlers darin bestand, die Salbung Davids und nicht seine Schilderhebung darzustellen¹³⁶.

Mit dieser Miniatur ist der 27. Psalm illustriert. Theodoret von Kyros¹³⁷ setzt den Psalm in Verbindung mit der zweiten Salbung Davids (2. Sam. 2, 4), kommentierend, daß der Psalm vor der Salbung geschrieben worden ist. Dennoch bezieht sich die Miniatur auf die dritte Salbung Davids, die in Hebron stattgefunden hat, wie der Inschrift zu entnehmen ist.

Die Wiedergabe Nathans in der Miniatur bereitet Probleme, da der biblische Text ihn nirgendwo in Verbindung mit der dritten Salbung Davids erwähnt¹³⁸. Der Prophet begegnet uns sehr häufig auf den Miniaturen des zu untersuchenden Manuskriptes, auf denen er, David tadelnd, dargestellt ist. Es wurde behauptet¹³⁹, daß diese Abbildungen vom Künstler auch dort eingefügt worden sind, wo es nach dem Text nicht erforderlich war, um die Sünden von Konstantin IX. und Isaak I. Komnenos anzuprangern. Demzufolge könnte der Anwesenheit Nathans in der Szene der Salbung Davids dieselbe Bedeutung zugrunde liegen, da der Prophet mit dem Tadel und dem Sündenfall Davids zu verbinden ist¹⁴⁰.

136. E. De Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint. III, Psalms and Odes*, 2: *Vaticanus graecus 752*, Princeton 1942, S. 16, Taf. XXIII. Ch. Walter, a.O., S. 153-154, 169, 172, Abb. 2. Ders, *The Significance of Unction* (Anm. 131), S. 62-63, Abb. 2. A. Cutler, *The Third Anointment of David* (Anm. 132), S. 112, Abb. 4. K. Weitzmann - H. Kessler, a.O., S. 93, Abb. 132.

137. *Interpretatio in Psalmis*, PG 80, col. 1048D-1049C.

138. E. De Wald, a.O., S. 16. Die einzige Interpretation ist von K. Weitzmann unternommen worden (a.O., S. 93), der schreibt, daß Nathan der einzige Prophet war, der zur Zeit der zweiten und dritten Salbung Davids noch am Leben war und möglicherweise Davids Salbung selber vollzogen hat.

139. I. Kalavrezou - N. Trahoulia - S. Sabar, *Critique of the Emperor in the Vatican Psalter gr. 752*, DOP 47 (1993) 204ff.

140. J. Paul - W. Busch, Nathan, *Lexikon der christlichen Ikonographie* III, Sp. 318-319.

6. Schilderhebung und Segnung

In der kaiserlich-byzantinischen Ikonographie tritt die Hand Gottes zuerst auf Münzen von Konstantin dem Großen auf¹⁴¹, der eine Krone hält, womit die göttliche Herkunft seiner königlichen Herrschaft angedeutet wird. Paulos Silentarios¹⁴² unterrichtet uns, daß auf Geweben an der Ikonostase in der Hagia Sophia in Konstantinopel zweimal Justinian und Theodora bildlich dargestellt waren, einmal unter der betenden Gottesmutter und ein weiteres Mal unter dem segnenden Christus. Die zweite Darstellung deutet den göttlichen Schutz des Kaisers an¹⁴³.

Die Darstellung der Schilderhebung könnte schon seit ihrer Entstehung mit der segnenden Hand Gottes verknüpft worden sein, da die Hand Gottes ein älteres ikonographisches Thema ist. Die einzige erhaltene Miniatur mit einer Zusammensetzung der beiden Themen erscheint in einem Psalter, der sich in Sankt Petersburg befindet (Volksbibliothek, cod. 1252 F VI) und ins Jahr 1397 datiert ist. Auf der Miniatur (Abb. 22), die fol. 193 des Manuskriptes schmückt, tragen drei männliche Figuren einen Schild, auf dem der nimbierte Hiskia in kaiserlicher Tracht mit Krone steht, er hält eine Standarte in seiner rechten Hand (er ist durch eine Inschrift in altrussischer Sprache identifiziert, die die Erhebung Hiskias zur Königsherrschaft erwähnt). Über ihm erscheint aus einem Himmelsegment die segnende Hand Gottes¹⁴⁴.

Mit dieser Miniatur wird der 8. Vers des 140. Psalms illustriert «Herr, mein Gebieter, du meine machtvolle Hilfe, du beschirmst mein Haupt am Tage des Kampfes». In seinem Kommentar setzt Theodoret von Kyros diesen Vers mit David in Verbindung und mit der Errettung, die Gott ihm bei seinem Kampf gegen Goliath gewährte, als «Du mit Deiner Kraft ähnlich wie ein Schild mich beschützt hast»¹⁴⁵. Auch Euthymios Zigabenos bringt diesen Psalm mit David in Verbindung und über diesen Vers erwähnt er, daß David «seine Dankbarkeit aussagt und das vorausgenommene Wohltun

141. Zum Beispiel auf einem Medaillon in Wien, M. Alföldi, *Die konstantinische Goldprägung*, Mainz 1963, Nr. 148, S. 168, Taf. XVI, 214.

142. Ἐκφράσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, hrg. von P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentarius*, Leipzig-Berlin 1912, vers 802-804. Vgl. A. Grabar, *L'empereur* (Anm. 37), S. 113.

143. A. Grabar, a.O., S. 113. K. Wessel, *Kaiserbild, Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3 (1978) Sp. 747.

144. Ch. Walter, *Raising on a Shield* (Anm. 1), S. 151-153, Pl. 1. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques* (Anm. 49). G. Vzdornov, *Issledovanie o Kievshoj Psaltyri*, Moskau 1978, S. 140, Taf. 193.

145. καθάπερ ἀσπίδι με τῇ ῥοπῇ περιέφραξας. *Interpretatio in Psalmis*, PG 20, col. 1944D.

zugibt»¹⁴⁶. Wenn die größte Wohltat die Besteigung des Thrones Israels sein soll, dann erklärt sich die Auswahl einer Darstellung mit triumphaler Deutung. Außerdem ist im Utrecht-Psalter derselbe Psalm mit der Abbildung Christi geschmückt, der eine Krone auf das Haupt des Psalmisten setzt¹⁴⁷. Die Schlußfolgerung aus der Gegenüberstellung des Psalms mit Hiskia muß allerdings offen bleiben.

7. *Ikonographische Herkunft und Entwicklung des Themas der Schilderhebung*

Das ikonographische Thema der Schilderhebung ist den Darstellungen der Spätantike entnommen, in denen der siegreiche Kaiser, von Niken gekrönt, auf einem Wagen dargestellt ist¹⁴⁸. Das Thema soll autonom für die Illustrierung der Erzählung der Thronfolge in einer Chronik entstanden sein¹⁴⁹. In der Chronik des Sozomenos wird detailliert über Julians Schilderhebung berichtet, dem ersten römischen Kaiser, über den bekannt ist, daß er während seiner Proklamation auf einen Schild erhoben wurde; gleichzeitig ist es sicher, daß ein illustriertes Manuskript mit diesem Werk existierte¹⁵⁰. Demzufolge wurde angenommen, daß die Schilderhebung in einer illustrierten Chronik des Sozomenos zum ersten Mal bildlich dargestellt gewesen sein muß und die Erschaffungszeit des Themas ins 6. Jh. angesetzt werden kann.

Das zu untersuchende Thema ist von einer byzantinischen Chronik in die alttestamentarischen Bücher der Könige eingefügt worden, in denen es eine Darstellung ersetzt haben soll, ähnlich jener, die sich in der Synagoge von Dura Europos¹⁵¹ (Abb. 23) und auf einer Pyxis¹⁵² des 9. Jhs. befindet

146. *εὐγνωμονεῖ δὲ καὶ ὁμολογεῖ τὰς προλαβούσας εὐεργεσίας. Commentarius in Psalterium*, PG 128, col. 1265A.

147. S. Dufrenne, Psautier d'Utrecht (Anm. 53), Taf. 12, 18/40, 84.

148. H. Buchtal, *The Paris Psalter* (Anm. 10), S. 24. Ch. Walter, a.O., S. 167.

149. K. Weitzmann, *Roll and Codex* (Anm. 56), S. 178. Ch. Walter, a.O., S. 178. A. Cutler, *A Psalter from Mâr Saba* (Anm. 61), S. 49.

150. K. Weitzmann, a.O., S. 178. Vgl. Ders., *The Illustration for the Chronicles of Sozomenos* (Anm. 74), S. 87-134. Die Meinung von Ch. Walter, daß die Darstellung zuerst in der Monumentalmalerei erschien, stimmt weder mit den erhaltenen Kunstwerken noch mit den literarischen Quellen überein.

151. C. A. Kraeling, *The Synagogue*, S. 225ff., Taf. XXXV, LXXV. K. Weitzmann - H. Kessler, *Dura Synagogue* (Anm. 132), S. 91ff., Abb. 128, 129.

152. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Elfenbeinskulpturen* (Anm. 103), Bd. I, S. 63, Taf. LXXI, 123d. H. Maguire, *The Art of Comparing in Byzantium*, *ArtBull* 70 (1988) 88-103. A. Cutler - N. Oikonomides, *An Imperial Byzantine Casket and Its Fate at a Humanist's Hands*, *ArtBull* 70 (1988) 77-87. A. Cutler, *The Hand of the Master* (Anm. 103), S. 115, Abb. 125, 220. J. Ott, *Krone und Krönung* (Anm. 83), S. 101-102, 282, Abb. 77b.

und David, von den zwölf Stämmen Israels akklamiert, abgebildet zeigt. Diese Darstellung entspricht der dritten Salbung des biblischen Königs und seiner Thronbesteigung. Demzufolge kann ihre Ersetzung durch eine Abbildung seiner Schilderhebung die Häufigkeit erklären, mit der das zu untersuchende Thema für die Illustration der Erzählung einer Thronfolge im Alten Testament benutzt wurde.

Der nächste Schritt in der ikonographischen Entwicklung des Themas wird seine Verbindung mit der segnenden Hand Gottes gewesen sein, da das zweite Motiv älter ist, und deswegen könnte die Schilderhebung seit Beginn ihrer Entstehung mit der Hand Gottes verknüpft worden sein.

Das zu untersuchende Thema wird danach mit der Krönung durch eine historische Person, einen Monarchen oder einen Propheten, in Verbindung gebracht worden sein. Für diese Annahme spricht auch die Vermutung, daß eine Abbildung der Krönung Josephs durch den Pharao mit Elementen der kaiserlichen Ikonographie in der Wiener-Genesis (6. Jh.) existierte¹⁵³. Der wahrscheinlichste Zeitpunkt dieser Zusammensetzung ist die Zeit der Herrschaft des Herakleios (610-629/630), da in jener Epoche die David-Teller entstanden sind¹⁵⁴, in deren Darstellungen der byzantinische Kaiser zum ersten Mal mit dem Vorbild des biblischen Königs deutlich in Verbindung gebracht wurde¹⁵⁵.

Das Thema der Schilderhebung wird im Anschluß mit der Krönung der zu erhebenden Person durch die Personifikation der Königsherrschaft kombiniert worden sein, vorausgesetzt, daß der ikonographische Zyklus mit Szenen aus dem Leben Davids in der Leon-Bibel und im Par. gr. 139 eine Schöpfung der Künstler gewesen ist, die am Hofe von Konstantin VII. Porphyrogennetos tätig waren¹⁵⁶. Da aber der krönende Engel besser als die Personifikation der Königsherrschaft die göttliche Herkunft der Herrschaft des byzantinischen Kaisers wie auch seine messianische Rolle ausdrückt, wird die Kombination der Schilderhebung mit der Krönung durch

153. *Infra*, Anm. 104.

154. E. Cruikshank-Dood, *Byzantine Silver Stamps* (Anm. 130), Nr. 62, S. 186ff.

155. S. Wander, *The Cyprus Plates: The Story of David and Goliath*, *MMJ* 8 (1973) 89-104. S. Spain, *Heraclius, Byzantine Imperial Ideology and the David Plates*, *Speculum* 52 (1977) 217-237. J. Trilling, *Myth and Metaphor at the Byzantine Court. A Literary Approach to the David Plates*, *Byzantion* 48 (1978) 249-263. Zu den allgemeinen Verbindungen zwischen David und dem byzantinischen Kaiser s. H. Maguire, a.O., S. 88-103. I. Kalavrezou-Maxeiner, *A New Type of Icon: Ivories and Steatites*, in: *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση Δελφών*, Delfi 1987, Athen 1989, S. 377-396. H. Maguire, *The Mosaics of Nea Moni. An Imperial Reading*, *DOP* 46 (1992) 205-214. I. Kalavrezou - N. Trahoulia - S. Sabar, *Critique of the Emperor* (Anm. 139), S. 205-219. J. Ott, a.O., S. 181ff.

156. H. Buchtal, *The Exaltation of David*, in: *Journal of the Warburg and Courtland Institutes* 37 (1974) 330-333.

einen Engel der nächste Schritt in der ikonographischen Entwicklung des Themas gewesen sein.

Der letzte Entwicklungsschritt war die Verbindung des Themas mit dem der Salbung; dieser kann nicht vor dem 11. Jh. vollzogen worden sein, das heißt in der Zeit, in der die Salbung zu einem Thema der kaiserlichen Ikonographie wurde.

C. DAS VERHÄLTNIS VON ABBILDUNG UND TEXT

Trotz der wesentlich kleineren Anzahl der erhaltenen illustrierten *Chroniken* im Vergleich zu den Psaltern, stammt fast die Hälfte der bekannten Abbildungen des Themas aus den Chroniken¹⁵⁷. Das ist ein deutliches Zeichen dafür, daß die Abbildung für die Illustration einer Chronik erschaffen wurde, da sie dort die genaue bildliche Wiedergabe des Textes sein konnte. Diese Annahme wird auch durch die Tatsache unterstützt, daß sich das ikonographische Thema (mit Ausnahme der Darstellung im Chludov-Psalter) autonom nur in den Chroniken befindet. Die Darstellung schmückt nirgendwo einen Textabschnitt, der die Zeremonie erwähnt. Die Auswahl einer Komposition mit Schilderhebung für die Illustration einer einfachen Erwähnung einer Thronfolge zeigt, daß das Thema häufig für die Illuminierung der Chroniken eingesetzt worden ist.

In dem Madrider Skylitzes-Manuskript wurde mit der Darstellung der Schilderhebung der Textabschnitt illustriert, der die revolutionäre Bewegung von Leon Tornikes schildert, obwohl nur von Michael Psellos erwähnt wird, daß er während seiner Proklamation zum Kaiser auf einen Schild erhoben wurde. Demzufolge ist es wahrscheinlich, daß die Miniatur aus einem nicht mehr erhaltenen illustrierten Manuskript, welches das Werk Psellos' umfaßte, stammt. Eine Abbildung mit Schilderhebung und Krönung schmückt in demselben Manuskript den Textabschnitt, in dem der Aufstand von Leon Armenios erwähnt wird und daß Michael I. ihn als Mitkaiser akzeptierte. Da Leon die Unterstützung der Truppen hatte, ist es wahrscheinlich, daß er während seiner Proklamation auf einen Schild erhoben wurde, obwohl hierüber in den literarischen Quellen nichts berichtet wird. In einem solchen Fall wurden auf der Miniatur in einer einzigen

157. In den Illustrationen der *Chroniken* begegnet uns das Thema a) autonom: im cod. Vat. gr. 333, Schilderhebung von David, Rehabeam, Abia; im Madrid-Skylitzes, Schilderhebung von Leon Tornikes; in der Chronik des Mönches Georgios, Schilderhebung Salomons; in der Chronik von Konstantin Manasses, Schilderhebung von Josua. b) in Kombination mit der Krönung: in der Leon-Bibel, Schilderhebung Salomons; im Madrid-Skylitzes, Schilderhebung von Leon Armenios und Michael I. c) in Verbindung mit der Salbung: im cod. Vat. gr. 333, Schilderhebung Sauls.

Komposition zwei verschiedene Ereignisse bildlich dargestellt, zwischen denen zeitlich etwa ein Monat lag: Die Proklamation Leons und seine Krönung durch Michael I. als Mitkaiser.

Wenn das Thema eine alttestamentarische Gestalt betrifft, können wir vermuten, daß es aus einer Chronik stammt. Der Prozeß der Übernahme war schwierig, wie die vielen Variationen beweisen: Die Schilderhebung ist mit der Salbung in einer Miniatur des Codex Vat. gr. 333 und mit der Krönung in der Leon-Bibel kombiniert worden.

In den *monastischen Psaltern*¹⁵⁸ ist das Thema der Schilderhebung (nur mit zwei Ausnahmen) für die Illustration des 4. Verses des 21. Psalms verwendet worden, der schon seit dem 8. Jh. vom Patriarchen während der Krönungs-Zeremonie des byzantinischen Kaisers paraphrasiert wurde. Die Auswahl des Themas für die Illustration des Psalms wird verständlicher, wenn man sich vergegenwärtigt, daß hinter dem Textabschnitt, der bildlich dargestellt oder in den Inschriften enthalten ist, auch andere Stellen desselben Textes zu erkennen sind¹⁵⁹. In dem 6. Vers desselben Psalmes wird erwähnt: „Groß ist sein Ruhm durch Deine Hilfe, mit Hoheit und Glanz umgabst du ihn“; Theodoret von Kyros kommentiert diesen Vers folgendermaßen¹⁶⁰: „Nicht nur Errettung hast Du (Gott) ihm geschenkt, sondern Du hast ihn auch berühmt und erhaben und angesehen gemacht“. Die Gleichwertigkeit mit der bildlichen Darstellung ist deutlich, denn die auf den Schild erhobene Gestalt ist berühmt, erhaben und angesehen. Die Illustration des Psalms mit dem zu untersuchenden Thema muß schließlich begonnen haben, solange die Zeremonie der Schilderhebung noch ein Bestandteil des Typikons der Proklamation des byzantinischen Kaisers war, das heißt vor dem Beginn der Herrschaft des Herakleios (610).

Von Theodoret von Kyros wurde der 21. Psalm auf die göttliche Her-

158. In den Illustrationen der *monastischen Psalter* begegnet uns das Thema a) autonom im Chludov-Psalter, Schilderhebung Hiskias. b) in Kombination mit der Krönung durch die Personifikation der Königsherrschaft im Bristol-Psalter, Schilderhebung Davids. c) in Kombination mit der Krönung durch einen Engel im Theodor-Psalter und im Barberini-Psalter, Schilderhebung Hiskias. d) in Kombination mit der Krönung durch einen Propheten oder Monarchen im Vat. gr. 1927 und im Hamilton-Psalter, Schilderhebung Davids. e) in Kombination mit der Salbung im Psalter Vat. gr. 752, Schilderhebung Davids. f) in Kombination mit der Segnung im Psalter in Sankt Petersburg, Schilderhebung Hiskias.

159. Vgl. K. Corrigan, *The Ivory Scepter of Leo VI: A Statement of Post-Iconoclastic Imperial Ideology*, *Art Bull* 60 (1978) 407-416.

160. Οὐ γὰρ μόνον σωτηρίαν αὐτῷ δεδώρησαι, ἀλλὰ καὶ περιφανῆ καὶ ὑψηλὸν πεποίηκας αὐτόν, καὶ περιέβλεπτον. PG 80, col. 1004C. Vgl. Eutymios Zigabenos, PG 128, col. 268D: μετὰ γὰρ τὴν θεϊὰν συμμαχίαν καὶ εὐεργεσίαν μέγας παρὰ πάντων γέγονε καὶ περιέβλεπτος.

kunft der königlichen Herrschaft Hiskias zurückgeführt, während Eusebios von Kaisareia und Cyrillos von Alexandrien den Psalm mit David in Verbindung gebracht haben. Die Tatsache, daß die Schilderhebung Davids in den meisten schon untersuchten Abbildungen dargestellt ist, kann dadurch erklärt werden, daß hauptsächlich dieser biblische König mit dem byzantinischen Kaiser verglichen wurde.

Mit einer Kombination von Schilderhebung und Salbung wird im Psalter Vat. gr. 752 der 26. Psalm illustriert, der von Theodoret von Kyros mit der zweiten Salbung Davids in Zusammenhang gebracht wurde. Diese Auswahl läßt sich dahingehend erklären, daß im 11. Jh., in dem der Codex entstanden ist, die Salbung zu einem Thema der kaiserlichen Ikonographie wurde und demzufolge mit der Schilderhebung kombiniert werden konnte. Schwer zu erklären bleibt allerdings die Auswahl des Künstlers den Psalm 139 mit einer Abbildung von Schilderhebung und Segnung zu illustrieren, obwohl derselbe Psalm mit einem triumphalen Thema auch im Utrecht-Psalter geschmückt wird.

Die große Anzahl der Variationen in den Darstellungen der Schilderhebung, die sich in den monastischen Psaltern befinden, kann dadurch erklärt werden, daß die Zeremonie seit dem Anfang des 7. Jhs. kein Bestandteil des Typikons zur Proklamation der byzantinischen Kaiser war. Demzufolge genügte das autonome Thema den Künstlern nicht, um die Übernahme der Herrschaft zum Ausdruck zu bringen; sie kombinierten es vielmehr mit anderen Themen, die die Übernahme der Herrschaft deutlicher veranschaulichen.

In den Illustrationen der *aristokratischen Psalter*¹⁶¹ nehmen die Miniaturen mit Schilderhebung die ganze Seite ein und können so nicht mit einem bestimmten Psalm in Verbindung gebracht werden. Es muß noch erwähnt werden, daß die Miniaturen nicht ein Teil eines breiteren ikonographischen Zyklus des Lebens Davids sind, sondern es sich um Themen mit «ideologischer» und nicht mit «historischer» Deutung handelt. Schließlich begegnet uns das Thema autonom in keinem der Manuskripte dieser Art, sondern immer in Kombination mit der Krönung. Die Begründung dafür muß allerdings offen bleiben.

Athen

161. In diesen Handschriften begegnet uns das zu untersuchende Thema a) in Kombination mit der Krönung durch die Personifikation der Königsherrschaft im Psalter Par. gr. 139, Schilderhebung Davids. b) in Kombination mit der Krönung durch eine historische Person im Oxford-Psalter S. Trinitatis gr. 78, im Psalter des Vatopaidi Klosters 761 und im London-Psalter Add. gr. 36982, Schilderhebung Davids.

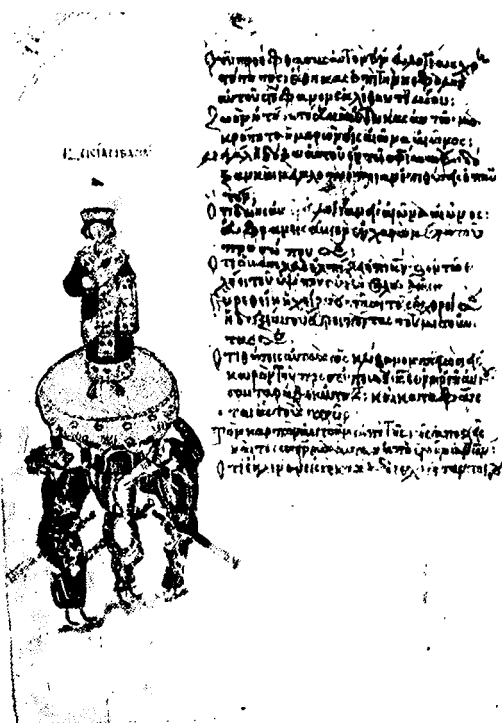

Abb. 1. Moskau,
Hist. Mus.,
Codex Add.
gr. 129, fol. 18v
(Scepkina
1977).

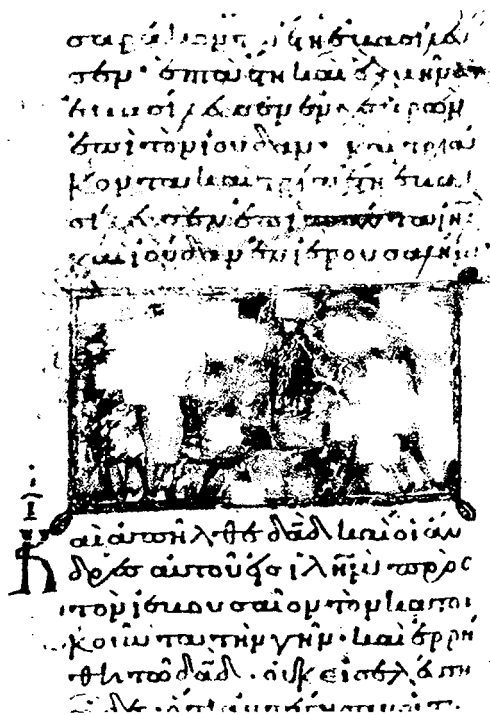
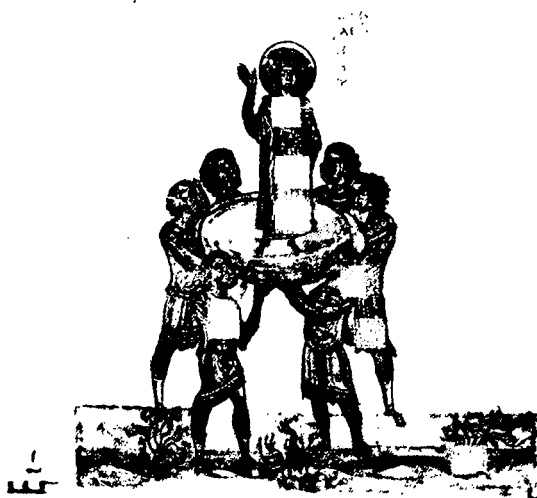

Abb. 2. Vat. gr.
333, fol. 44r
(Lassus 1973).

Abb. 3. Vat. gr.
333, fol. 89v
(Lassus 1973).

Καὶ θυασί λαοῦ αἰμοῦ·
ὅσ' αὐτοῦ· καὶ ἔν τῷ ὁ κ' τῶ
καὶ δὲ λείπῃ ἑκάστασι δ' οὐ

Abb. 4. Vat. gr.
333, fol. 95r
(Lassus 1973).

Abb. 5. Madrid, Nat. Bibl., Codex Vitr. 26-2, fol. 230a
(Grabar-Manoussakas 1969).

Abb. 6. Madrid, Nat. Bibl., Codex Vitr. 26-2, fol. 215 (Grabar-Manoussakas 1969).

Abb. 7. Moskau, Lenin Stadtbibl., Codex f. 173 n° 100, fol. 38^v (Walter 1975).

Abb. 8. Vat. slav. 2, fol. 32^v (Dujčev 1965).

Abb. 9. Par. gr. 139, fol. 6v
(Buchta 1938).

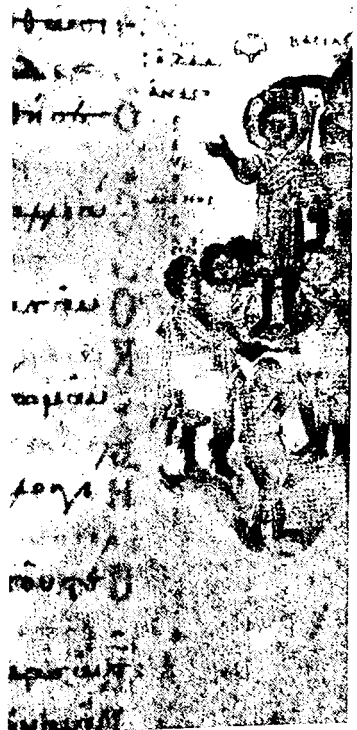

Abb. 10. Brit. Libr. Add. gr. 40731, fol. 33r
(Dufrenne 1966).

Abb. 15. Berg Athos,
Vatopaidi 761, fol. 14r
(Cutler 1984).

Abb. 16. Brit. Libr. Add. gr.
36928, fol. 45v (Cutler 1984).

Κράτος· καὶ αὐτοὶ πηλὴν τοῦ κίττου πηλὴν δαυλὸν καὶ μετὰ τοῦ πηλὸς πεκαύρασι
 παρὸς· καὶ ἡ κείνη φρικτὴ δὲ ἀφ' ἧς ἐνέβη ζουτὸς ὑποσχέσει· οὐ γὰρ τὸν μὲν χαλκὸν παρὰ
 τοῦ οἰκείου σκοπῶντας ἐν ἐπαρθεῖ χαμεῖν οὐκ ἐβασίλευσεν· κρούοντες
 τὸν ἐλπίδα μου ἐν τῇ ἐνδοξῇ· ἀποσταλέντος τοῦ ἀντιπάλου

Abb. 17. Madrid, Nat. Bibl., Codex Vitr. 26-2, fol. 10v
 (Grabar-Manoussakas 1969).

Abb. 18. Vat. gr. 1927, fol. 32v (De Wald 1947).

Abb. 23. Dura-Europos, Synagoge (Weitzmann - Kessler 1990).

ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ Ή ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ

Στον Οδηγό των Βυζαντινών Μνημείων της Θεσσαλονίκης το 1978, *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της*, ο Σ. Κίσσας γράφοντας για την Αγία Σοφία υπέθεσε ότι η υποκείμενη του ναού βασιλική τιμώταν στο όνομα του Αγίου Μάρκου. Η υπόθεση αυτή περιλήφθηκε και σε άλλα έργα για τους ναούς της Θεσσαλονίκης, όπως της Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 1992, σ. 44, Α. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, 1994, σ. 392 και πιθανώς και αλλού. Πρόσφατα δόθηκε, τελικά, η αιτιολόγηση σε άρθρο της Ε. Μαρκή, στο *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 1, 1997¹. Σύμφωνα με την Μαρκή, η βασιλική του Αγίου Μάρκου ήταν ο δεύτερος ναός (βασιλική Β') στο χώρο της Αγ. Σοφίας. Προηγήθηκε μια άλλη βασιλική των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου (βασιλική Α'), και ακολούθησε τρίτος ναός, ο σημερινός, με το όνομα της Αγίας Σοφίας. Η ταύτιση του επισκοπικού ναού με το ναό του Αγ. Μάρκου από τη Μαρκή βασίστηκε στην ερμηνεία μιας επιστολής του πάπα Ορμίσδα, του 519 μ.Χ., στην οποία αναφέρονται γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο βαπτιστήριο του ναού αυτού².

Αν ο επισκοπικός ναός της Θεσσαλονίκης από άγνωστο όνομα πέρασε στο όνομα του Αγίου Μάρκου (βασιλική Β') και κατόπιν άλλαξε πάλι σε Αγία Σοφία, θα είχαμε αλλαγή της τιμής του επισκοπικού ναού χωρίς να γνωρίζουμε κάποια εξήγηση γι' αυτήν. Θα είχαμε επίσης το φαινόμενο της τιμής επισκοπικού ναού στο όνομα αγίου, για τη σχέση του οποίου με την πόλη, ή για την ύπαρξη σ' αυτήν λειψάνου του δεν υπάρχει καμμιά πληροφορία. Το πρόβλημα περιπλέκεται από την αναφορά, στο 5ο Θαύμα του Αγίου Δημητρίου (περί το 600 μ.Χ.), του μητροπολιτικού ναού ως Μεγάλης Εκκλησίας, που υπαινίσσεται ότι ήδη ο ναός είχε το όνομα της Αγίας Σοφίας. Η παρουσίαση από την Ε. Μαρκή των επιχειρημάτων για την αρχαιότερη ονομασία του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης, μας έδωσε την ευκαιρία να επισκεφθούμε τις πηγές³ και να δώσουμε μια άλλη ερμηνεία στο θέμα.

1. Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, σ. 54-61.

2. Στην πραγματικότητα πρόκειται για υπόμνημα προς τον πάπα (αριθ. 225 και όχι 105).

3. Τα σχετικά κείμενα βρίσκονται σε δυο τόμους, *Epistulae imperatorum pontificorum aliorum inde ab a. CCCLXII usque ad a. DLIII datae (Avellana que dicitur collectio)*, έκδ. O. Guenther, Βιέννη 1896-1898. Οι επιστολές που μας αφορούν βρίσκονται στον δεύτερο τόμο που περιέχει τους αριθ. 105 ως 244.

Στην εποχή του φιλομονοφυσίτη αυτοκράτορα Αναστασίου ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης Δωρόθεος είχε συνταχθεί με τις απόψεις του αυτοκράτορα και του πατριάρχη Τιμοθέου. Μετά την αποτυχία του να επαναφέρει τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη στο ορθόδοξο δόγμα, ο πάπας Ορμίσδας απαγορεύει την κοινωνία των επισκόπων του Ιλλυρικού με όσους επισκόπους δεν υπέγραψαν τόμο καταδίκης του Ακακίου, συνεπώς και με τον Θεσσαλονίκης, και παύει να του αναγνωρίζει, ως βικάριου της Ρώμης, την εποπτεία των εκκλησιών του Ιλλυρικού. Παράλληλα, ο Δωρόθεος προσπαθεί να αποκαταστήσει την ποιμαντική εποπτεία του, που προέκυπτε από το βικαριάτο, στους επισκόπους του Ιλλυρικού. Στις προσπάθειες του πάπα να πεισθούν οι επίσκοποι του Ιλλυρικού να διακόψουν την κοινωνία με την Κωνσταντινούπολη, ο Δωρόθεος αντιδρούσε με επιτυχία, ως το θάνατο του Τιμοθέου, αρχικά, και του Αναστασίου, τον Ιανουάριο του 518. Ο νέος αυτοκράτορας Ιουστίνος, που ήταν ευνοϊκός προς το δόγμα της Χαλκηδόνας, όπως και ο νέος πατριάρχης Ιωάννης, κινείται για την αποκατάσταση των σχέσεων με τη Ρώμη (επιστ. 143, 146, Σεπτ. 518). Ο Ορμίσδας θέτει ως προϋπόθεση την διαγραφή από τα δίπτυχα των ονομάτων του Τιμοθέου και του Ακακίου (Ιανουάριος 519, επιστ. 145 προς Ιωάννη, επιστ. 148 προς Ιουστινιανό, που είχε αναλάβει τη διαπραγμάτευση εκμέρους του θείου του). Όταν οι απαιτήσεις του έγιναν δεκτές, ο πάπας αναγγέλλει στον αυτοκράτορα Ιουστίνo και τον πατριάρχη Ιωάννη την αποστολή αντιπροσωπείας για την επανασύνδεση των εκκλησιών, η οποία θα μετέφερε τους τόμους (*libellos*) του πάπα, με την υποχρέωση να υπογραφούν από όλους τους επισκόπους (επιστ. 149, 150, Ιανουάριος 519). Ταυτόχρονα, στέλνει επιστολή με το ίδιο περιεχόμενο στον έπαρχο στη Θεσσαλονίκη και άλλους αξιωματούχους⁴, με την οποία ζητεί τη συνδρομή τους στην εφαρμογή των συμφωνημένων με την Κωνσταντινούπολη. Την άνοιξη του 519 ξεκίνησε η δεύτερη αποστολή από τη Ρώμη αποτελούμενη από δυο επισκόπους, δυο διακόνους και έναν πρεσβύτερο⁵. Οι οδηγίες συμπεριφοράς των πρέσβειων βρίσκονται στην επιστ. 158, από το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου 519⁶: Ανάμεσα σε άλλα διαβάζουμε: «Οι πρέσβεις θα έχετε κοινωνία με όσους επισκόπους υπογράφουν τους τόμους. Με όσους όμως αρνηθούν, δεν θα παρακαθήσετε σε κοινή τράπεζα, δεν θα δεχθείτε τροφή, ούτε προσφορές από αυτούς». Η αρχή του ταξιδιού τους ήταν αίσια· έτυχαν καλής υποδοχής στην Αυλώνα, την Σκάμπι⁷ και τη Λυχνιδό⁸, ενώ ο επίσκοπος της

4. Επιστ. 153, ό.π., σ. 601: *Hormisda praefecto praetorio Thessalonicensi et ceteris illustribus a pari*.

5. Επρόκειτο για τους επισκόπους Γερμανό και Ιωάννη, τους διακόνους Φήλικα και Διόσκορο, και τον πρεσβύτερο Βλάνδο. Οι επιστ. 148, 149, 150, 152 και 153 δόθηκαν στο δεύτερο μισό του Ιανουαρίου 519 στους πρέσβεις για να παραδοθούν στην Κωνσταντινούπολη: Guenther, σ. 593 κ.ε.

6. Guenther, ό.π., σ. 605.

7. Ό.π., επιστ. 213, σ. 671 κ.ε.

8. Ό.π., επιστ. 214, σ. 673.

Πραιβαλιτανίας ζήτησε με επιστολή του να υπογράψει τους τόμους⁹. Σχετικά με τη Θεσσαλονίκη, ο διάκονος Διόσκορος, σε υπόμνημά του, που στάλθηκε στις 22/4/519 από την Κωνσταντινούπολη (αριθ. 167) αναφέρει ότι, μετά από έντονες συζητήσεις (*intentiones*) και αγώνα (*post multa certamina*), κατάφεραν να πείσουν τον επίσκοπο Δωρόθεο να υπογράψει τους τόμους. Αλλά επειδή δεν είχαν συναχθεί οι επίσκοποι της επαρχιακής συνόδου της Μακεδονίας¹⁰ ο Δωρόθεος υποσχέθηκε ότι οι επίσκοποι θα υπέγραφαν τους τόμους μετά το Πάσχα, αφού συγκεντρωθούν και ένας από τους πρέσβεις θα τους παραλάμβανε επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη. Με την πεποίθηση ότι ο Δωρόθεος θα κρατήσει το λόγο του οι πρέσβεις συνέχισαν το ταξίδι τους προς Κωνσταντινούπολη, όπου έφθασαν τη δεύτερη μέρα της Μεγάλης Εβδομάδας.

Στην Κωνσταντινούπολη οι πρέσβεις πέρασαν το καλοκαίρι, χωρίς να μπορέσουν να επισκεφθούν τη Θεσσαλονίκη. Φαίνεται ότι ταξίδι πραγματοποιήθηκε τελικά το Σεπτέμβριο του 519. Για τα όσα διαδραματίστηκαν μας πληροφορούν τα έγγραφα της συλλογής αριθ. 226, από 13/10/519, αριθ. 225, από 16 έως 31/10/519 και αριθ. 186 από τις αρχές του ίδιου μήνα¹¹. Η σημασία των κειμένων για ένα κεφάλαιο της ιστορίας που σχετίζεται με τη Θεσσαλονίκη, αλλά και γενικότερα για την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου, είναι ιδιαίτερη και αξίζει να παρουσιαστούν αναλυτικά σε ιδιαίτερη εργασία¹². Εδώ περιοριζόμαστε στα όσα αφορούν τον τόπο όπου διαδραματίστηκε ένα μέρος των γεγονότων και το ζήτημα της ονομασίας του επισκοπικού ναού.

Το πρώτο έγγραφο, 226, είναι επιστολή του πάπα προς τους πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία, αφού εκθέτει με συνομία τα περιστατικά, όπως έφθασαν από ειδήσεις στη Ρώμη, δίνει οδηγίες για την προσαγωγή των υπευθύνων, του επισκόπου Δωροθέου και του πρεσβυτέρου Αριστείδη στη Ρώμη, όπου θα ελεγχθούν για τις θέσεις και τη συμπεριφορά τους. Σε ότι μας ενδιαφέρει ειδικότερα, αναφέρεται ότι ο επίσκοπος Ιωάννης που στάλθηκε για να παραλάβει τους υπογεγραμμένους τόμους προπηλακίστηκε σε στάση (αναταραχή) του μαινόμενου όχλου. Σ' αυτήν αρχικά σκοτώθηκε αυτός που τον φιλοξενούσε, και ο ίδιος ο επίσκοπος Ιωάννης μόλις γλύτωσε το θάνατο από σεβασμό στο άσυλο της ιερής πηγής (*vix evaserit vindicatus reverentiae sacrosancti fontis*). Η αρχή

9. Ό.π., επιστ. 215, σ. 673 κ.ε.

10. Ο αρχαιότερος πίνακας των επισκοπών που υπόκεινται στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης είναι μεσοβυζαντινός και χρονολογείται μετά την υπαγωγή των εκκλησιών του Αλλυρικού στην Κωνσταντινούπολη· βλ. σχετ., Darrouzes, *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*, Παρίσι 1984, σ. 278 (notitia 5). Την έκταση της δικαιοδοσίας της μητρόπολης Θεσσαλονίκης βρίσκουμε στον Συνέκδημο του Ιεροκλή, κατάλογο προερχόμενο από την πολιτική διοίκηση, αλλά σύγχρονο με την εποχή αυτή. Βλ. E. Honigmann, Βρυξέλλες 1939, σ. 14.

11. Guenther, ό.π., σ. 690-691, 688-690 και 642-644.

12. Ιδιαίτερη χρήση των εγγράφων της συλλογής κάνει ο Ch. Pietri στο *La geographie de l'Illyricum ecclesiastique, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Ρώμη 1984, σ. 38 κ.ε.

της αναταραχής λέγεται ότι προκλήθηκε από μια δόλια συζήτηση (προτροπή) του πρεσβυτέρου Αριστείδη.

Το έγγραφο 225 είναι ένα υπόμνημα προς τη Ρώμη των πρέβεων που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτό αναφέρεται ότι ο Δωρόθεος δεν εμφανίστηκε στους παπικούς απεσταλμένους. Γίνεται αναφορά στο προηγούμενο υπόμνημα, (αριθ. 167), σύμφωνα με το οποίο και σύμφωνα με εντολή του επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ένας απ' τους πρέσβεις θα ταξίδευε στη Θεσσαλονίκη για να παραλάβει τους τόμους. Αποφασίστηκε να πάει ο επίσκοπος Ιωάννης με τον αδελφό του πρεσβ. Επιφάνειο. Εκ μέρους του αυτοκράτορα στάλθηκε ο κόμης των Σχολών Λικίνιος, ο οποίος ταξίδεψε —για άλλους λόγους— νωρίτερα, παρέστη στην τοπική σύνοδο, παρέλαβε τους υπογεγραμμένους τόμους και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.

Μετά από αίτηση της πρεσβείας ο Λικίνιος ταξίδεψε ξανά στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον επίσκοπο Ιωάννη. Όταν έφθασαν, αφού αναγγέλθηκε η άφιξή τους από τον Λικίνιο, ο Δωρόθεος έστειλε προς συνάντησή τους αντιπροσωπεία από τον Αριστείδη και δυο επισκόπους, πρόσωπα αντίθετα στην υπογραφή των τόμων και ο Δωρόθεος το γνώριζε. Οι απεσταλμένοι του Δωροθέου θέλησαν να διαπραγματευθούν το περιεχόμενο των τόμων, αλλά, όπως ήταν φυσικό, συνάντησαν την άρνηση των απεσταλμένων της Ρώμης. Το πράγμα κύλισε έτσι για λίγες μέρες, ώσπου, ξαφνικά και χωρίς, κατά τους πρέσβεις, να έχει προηγηθεί ένταση, εισέβαλε ο μαινόμενος όχλος, τραυμάτισαν τον Ιωάννη, σκότωσαν δυο υπηρέτες του και, αν δεν τους έσωζε η προστασία της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, θα σκοτώνονταν και οι ίδιοι (*nisi misericordia dei et defensio basilicae sancti Marci eruisset eos de manibus eorum, ibi perierant*). Στη συνέχεια εξηγείται ότι ο Δωρόθεος, δυο μέρες πριν την άφιξη των αντιπροσώπων στη Θεσσαλονίκη βάπτισε πάνω από δυο χιλιάδες άτομα, μοίρασε σε πάρα πολλούς τη Θεία κοινωνία (*sacramenta tanta erogavit*) και δημιούργησε την αίσθηση ότι επρόκειτο να αλλάξει η ορθή πίστη. Επίσης, μπροστά στο εκκλησίασμα έσχιζε τον τόμο που ο ίδιος μαζί με τους επισκόπους είχε υπογράψει λέγοντας: Εγώ αυτά δεν τα υπογράφω, ούτε τα αποδέχομαι, ως το θάνατό μου. Αναφέρεται επίσης ο φόνος του ιερωμένου, «καθολικού», Ιωάννη, ο οποίος φιλοξενούσε την αντιπροσωπεία και από καιρό είχε διακόψει την κοινωνία με τον Δωρόθεο εξαιτίας των αντιχαλκηδονιακών του θέσεων.

Το έγγραφο 186 είναι έκθεση των Ιωάννη και Επιφανείου προς τους υπόλοιπους της αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη. Σ' αυτήν περιγράφεται πως οι επίσκοποι προετοίμασαν την κοινή τους στάση, πως συνέρευσε στην πόλη όχλος, πως ετοίμασαν τα νήπια σαν να επέκειτο διωγμός για να μην πεθάνουν αβάπτιστα, πως βάπτισαν σαν να ήταν Πάσχα τόσους, ώστε ξεπέρασαν και το Πάσχα. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρεται ότι οι αντιπρόσωποι σε κάποια χρονική στιγμή είχαν κρυφθεί στο βαπτιστήριο, περικυκλωμένοι από τον όχλο (*cum in*

baptisterio absconsi essemus).

Αφήνοντας κατά μέρος τις πολύτιμες άλλες πληροφορίες που μας δίνουν αυτές και άλλες επιστολές σχετικά με το εκκλησιαστικό καθεστώς της Θεσσαλονίκης τις σχέσεις της με την Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, καθώς και διάφορα προσωπογραφικά στοιχεία, περιοριζόμαστε σε ότι αφορά τον χώρο: Οι απεσταλμένοι της Ρώμης δεν έμεναν στο επισκοπείο της πόλης και δεν είχαν συνάφεια με τον επίσκοπο και το περιβάλλον του, σύμφωνα με τις οδηγίες που είχαν πάρει (επιστ. 158). Επίσης μαθαίνουμε ότι έγιναν διάφορες συναντήσεις και αντιλαμβανόμαστε ότι είχαν δημιουργηθεί στην πόλη δυο ομάδες, μια γύρω απ' τους απεσταλμένους και μια άλλη, πολυπληθέστερη της πρώτης, γύρω απ' την τοπική εκκλησία και την επαρχιακή σύνοδο. Στην τελευταία από τις συναντήσεις αυτές σε ναό της πόλης (Άγιος Μάρκος) ο όχλος των υποστηρικτών του επισκόπου εισέβαλε στον χώρο με πρόθεση να κακοποιήσει τους απεσταλμένους της Ρώμης, οι οποίοι διέφυγαν κρυπτόμενοι στο βαπτιστήριο του ναού.

Αν και οι αφηγήσεις χαρακτηρίζονται από διαφορετικό βαθμό ακρίβειας, ειδικά στην περίπτωση του υπομνήματος αριθ. 225, που γράφθηκε στην Κωνσταντινούπολη από άτομα που δεν είχαν ίδια γνώση των γεγονότων, τίποτε δεν μας αφήνει να πιστέψουμε ότι κάποιες συναντήσεις συνέβησαν στο χώρο του επισκοπείου και του επισκοπικού ναού. Οι πληροφορίες των άλλων δυο εγγράφων συμπίπτουν στο ότι οι πρέσβεις κατέφυγαν σε ένα βαπτιστήριο. Χωρίς να αποκλείσουμε την περίπτωση να έχουμε δυο περιστατικά, μπορούμε με ασφάλεια να αποκλείσουμε την περίπτωση του εκκλησιαστικού ασύλου, διότι η λατινική διατύπωση *defensio* (επιστ. 225), αναφέρεται σε φυσική προστασία, οχύρωση, εννοώντας ότι προστατεύτηκαν αποκλείοντας την είσοδο στους διώκτες, ενώ και το *absconsi essemus* (επιστ. 226), δεν αναφέρεται σε θεσμικό άσυλο, αλλά σε απόκρυψη¹³. Ούτε από την άποψη αυτή μπορούμε, λοιπόν, να συνδέσουμε τα γεγονότα με τον επισκοπικό ναό. Οι πληροφορίες, και η αναφορά σε ναό του Αγίου Μάρκου, επομένως, δεν αφορούν στο μητροπολιτικό ναό και μπορούμε να συμπεράνουμε ότι από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι ο επισκοπικός ναός της Θεσσαλονίκης συνδέθηκε ποτέ με την τιμή του αγίου Μάρκου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

13. Δεν μπορεί, βέβαια, να αποκλειστεί ότι λειτούργησε και εδώ η κοινή πεποίθηση, ότι το βαπτιστήριο είναι άσυλος χώρος. Πρβλ. Προκοπίου, *Ανέκδοτα* 3.24-25, σχετικά με τη Θεοδώρα και το Φώτιο και *Πασχάλιον Χρονικόν* 1, σ. 601, σχετικά με τους Ζήνωνα και Βασίλειο.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ ΣΤΟΝ ΤΥΡΝΑΒΟ*

Ὁ Τύρναβος, πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Λαρίσης, βρίσκεται ἐπάνω στὸν ἐθνικὸ δρόμο Λαρίσης-Κοζάνης καὶ ἀπέχει ἀπὸ τὴν Λάρισα 15 χλμ. Ἡ παλαιότερη μνεῖα γιὰ τὸ τοπωνύμιον εἶναι ἐκείνη πού ἀναφέρεται στὸ «*ὄρος τοῦ Τερνάβου*» καὶ μνημονεύεται στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Νέου Βουναίνης (10ος αἰώνας)¹. Τὸ «*ὄρος Τέρναβον*» ταυτίστηκε μέ τὴν σημερινή Μελούνα, στοὺς πρόποδες τῆς ὁποίας βρίσκεται ἡ σημερινή πόλη τοῦ Τυρνάβου. Στὴν ἴδια θέση εἶναι πιθανόν νά ὑπῆρχε βυζαντινὸς οἰκισμὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται τμήματα πῆλινων ἀγγείων πού ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς σέ ἐσκαφές θεμελίων τῆς πόλεως². Στὴν ἱστορία τοῦ Τυρνάβου σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ὁ Τοῦρκος κατακτητὴς τῆς Θεσσαλίας Τουραχάν, ὁ ὁποῖος συνοίκησε τὴν πόλη στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα (1423). Τὰ σουλτανικά προνόμια πού παραχωρήθηκαν στὴν οἰκογένεια τοῦ Τουραχάν σέ συνδυασμὸ μέ τὴν καλὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ Τυρνάβου συνετέλεσαν στὴν ἀνθήση τῆς βιοτεχνίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς παιδείας στὴν πόλη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας³.

Ἀπὸ τὸν 17ο ἕως τὸν 19ο αἰώνα ὁ Τύρναβος ἀπετέλεσε ἀντικείμενο τῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας. Οἱ περιηγητὲς μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν εἰκόνα πού παρουσίαζε στὸ διάστημα αὐτό: γιὰ τὴν πληθυσμιακὴ κατάσταση, τὴν λαμπρὴ βιοτεχνία πού ἀναπτύχθηκε (βαφεῖα, ὑφαντουργεῖα, βυρσοδεφεῖα), τὴν

* Τὸ μνημεῖο παρουσιάστηκε ἀπὸ τὴν ὑπογραφόμενη στὸ ὄγδοο συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, *Τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸν Τύρναβο, Ὁγδοὸ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1988, σ. 84-85.

1. Ἀ. Ἀβραμέα, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορικὴν Γεωγραφίαν*, ἐν Ἀθῆναις 1974, σ. 60, 95-96· Δ. Σοφianoῦ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ*, Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἱστορικὰ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (1^{ος} αἰών), ἐν Ἀθῆναις 1972, σ. 141-155.

2. Γ. Γιουργιώτη, *Ὁ βυζαντινὸς Τύρναβος*, *Ἀρχαιολογία* 8 (1983) 64-69.

3. Κ. Κούμα, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. Ζ', Βιέννη 1831, σ. 371· Ἀ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1974², σ. 266, τ. Β' (1976²), σ. 114, τ. Δ' (1973), σ. 529-530. Γιὰ τὸν Τύρναβο καὶ τὴν περιοχὴ του στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Γ. Ντρογκούλη, *Ὁ Τύρναβος καὶ ἡ περιοχὴ του στὰ πρῶτα μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση χρόνια, Πρακτικὰ Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν, Τύρναβος 9-10 Σεπτεμβρίου 1990*, ἐκδ. Δήμου Τυρνάβου, Τύρναβος 1991, σ. 63-74.

παραγωγή βαμβακιού και κουκουλιών, τό ἐμπόριο μέ τίς εὐρωπαϊκές χώρες, τά σχολεία, τίς ὠραίες πλατείες, τά σπίτια, τούς λιθόστρωτους δρόμους και τούς ναούς⁴. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι ἦταν Χριστιανοί⁵ και κατοικοῦσαν στό δυτικό τμήμα τῆς πόλεως ἐνῶ τό τουρκικό στοιχεῖο ἦταν συγκεντρωμένο γύρω ἀπό τήν τουρκική ἀρχή στό ἀνατολικό τμήμα τῆς πόλεως. "Ολοι οἱ περιηγητές στίς περιγραφές τους γιά τόν Τύρναβο ἀναφέρουν τήν ὑπαρξή πολλῶν ναῶν τόν 17ο, 18ο και 19ο αἰῶνα, ὁ ἀριθμός τῶν ὁποίων φαίνεται νά διατηρήθηκε σέ ὅλη τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Αὐτό ἄλλωστε ἐπιβεβαιώθηκε στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπό τόν διδάσκαλο και ἱερέα Ἰω. Πέζαρο⁶. Ἡ ὑπαρξή μεγάλου ἀριθμοῦ ναῶν δείχνει τήν εὐσέβεια ἀλλά και τήν εὐημερία τοῦ Τυρνάβου ἡ ὁποία διατηρήθηκε ἕως τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Μετά τό 1810 ὁ Τύρναβος περιέπεσε σέ παρακμή, στήν ὁποία, ἐκτός τῶν ἄλλων αἰτίων συνέβαλε και ἡ ἐπιδημία τῆς πανούκλας τοῦ 1813⁷, κράτησε ὅμως τήν ἐλληνικότητα, τά ἦθη και τά ἔθιμά του.

Ὁ Τύρναβος ἀναφέρεται σέ προθέσεις και κώδικες μονῶν, σέ ἐκκλησιαστικά

4. Κυρ. Σιμοπούλου, *Ξένοι περιηγητές στήν Ἑλλάδα*, τ. Α', 333 μ.Χ - 1700, Ἀθήνα 1981⁴, σ. 640, ὅπου παραπέμπει στόν Ε. Brown πού ἐπισκέφθηκε τόν Τύρναβο στό 1669 [E. Brown, *A brief account of some travels in divers parts of Europe: Hungaria, Servia, Macedonia, Thessaly, Austria, ...*, London 1685], τ. Β', 1700-1800, σ. 694, 705, 708, ὅπου παραπέμπει στόν F. Beaujour πού ἐπισκέφθηκε τόν Τύρναβο στό διάστημα 1789-1797 [F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1789 jusqu' en 1797*, A Paris 1800]. J. J. Björnsthall, *Τό Ὀδοιπορικό τῆς Θεσσαλίας* (1779), Μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, Τά τετράδια τοῦ Ρήγα, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 61-63· Ἀ. Φιλιππίδη - Γ. Κωνσταντᾶ, *Γεωγραφία Νεωτερική* (1791), Ἀθήνα 1988, σ. 169· W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. III, σ. 354-357· Fr. Pouqueville (πού ἐπισκέφθηκε τόν Τύρναβο τό 1810), *Yoyage de la Grèce*, Paris 1826, βιβλ. VII, κεφ. VII, σ. 91-92, βιβλ. IX, κεφ. I, σ. 317, κεφ. V, σ. 357-358, 361-364· D. Urquart, *Ταξίδι στή Θεσσαλία τοῦ 1830*, μτφρ. Ν. Ντεολῆ, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 26 (1994) 255-260· Ι. Λεονάρδου (πού ἐπισκέφθηκε τόν Τύρναβο πρό τοῦ 1836), *Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Εἰσαγωγή-Σχόλια· Ἐπιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 1992, σ. 52-54· L. Heuzey, *Excursions dans la Thessalie Turque en 1858*, Paris. Les Belles Lettres, 1927, σ. 23-33· Ν. Μάγνητος, *Περιηγήσεις ἡ Τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας και Θεταλικῆς Μαγνησίας. Καί τῆς μέν Θεσσαλίας ἐν ἐπιτομῇ τῆς δέ Μαγνησίας ἐν ἐκτάσει*, ἐν Ἀθήναις 1860, σ. 12-13.

5. Στόν Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης (Ἑθνική Βιβλιοθήκη - αὔξ. ἀριθ. 1472), μεγάλο χειρόγραφο κατὰστιχο μέ ἐκκλησιαστικές πράξεις ἀπό τό 1547 ἕως τό 1868, ὑπάρχει γράμμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης Βησσαρίωνος (ἀρχιεράτεψε στό διάστημα 1527-1540) πρὸς τόν Πατριάρχη, μέ τό ὅποιο τοῦ ζητοῦσε νά προσθεῖ στόν τίτλο του και αὐτόν τοῦ Ἐπισκόπου Τυρνάβου, διότι ἡ Λάρισα ἦταν τουρκική πόλη, ἐνῶ ὁ Τύρναβος χριστιανική.

6. Βλ. Κ. Κούμα, ὅ.π., τ. IB' (Βιέννη 1831), σ. 568, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι ὁ Πέζαρος (1749-1806) κήρυττε συγχρόνως σέ δεκαεῖς ἐκαλησίες στόν Τύρναβο.

7. Fr. Pouqueville, ὅ.π., βιβλ. IX, κεφ. V, σ. 362-363. Γιά τήν ἱστορία τοῦ Τυρνάβου, βλ. ἐπίσης Ν. Γεωργιάδη, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995³, σ. 90-91, 162-165· Ἀ. Μουλούλη, *Ὁ Τύρναβος και τά χωριά του, Θεσσαλικά χρονικά* (1935), ἔκτακτος ἐκδόσις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πεντηκοναετηρίδος 1881-1931 ἀπό τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας, σ. 355· Γ. Χατζηκώστα, *Ὀλίγα περί Τυρνάβου, Θεσσαλικά Χρονικά*, 7-8 (1959) 306-317· Ἰ. Σκούρτη, *Ὁ Τύρναβος σέ περιηγητικά κείμενα τοῦ 19ου αἰῶνα, Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν*, ὅ.π., σ. 211-215. Γιά τούς ναούς τοῦ Τυρνάβου, βλ. Σ. Σδρόλια, *Οἱ Μεταβυζαντινοί Ναοί τοῦ Τυρνάβου, Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν*, ὅ.π., σ. 75-92.

χειρόγραφο, βιβλία καὶ ἔγγραφα. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται:

- Στὴν Πρόθεση 39 τῆς Μονῆς Δουσίκου, στό φ. 23α τῆς πρώτης γραφῆς (1530-1697) ὡς «Τούρναβος», μέ 53 ἀφιερωτές καὶ μέ ἄλλους 15 μεταγενέστερους⁸.
- Στόν Κώδικα τῆς Ζάμπουρδας (1534-1692) ὡς «Τούρναβος» («ἐπαρχί Λαρίσης») μέ 137 ἀφιερωτές⁹.
- Στὴν Πρόθεση 421 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, μεταξύ τῶν οἰκισμῶν τοῦ 1592/93 σέ διάφορα σημεία μέ ὀνόματα ἀφιερωτῶν τῆς πρώτης γραφῆς ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων ἐποχῶν ὡς «τούρναβος», ὡς «χώρηον τερναβή», ὡς «τουρναβοῦς», ὡς «Τούρναβος» καὶ ὡς «πόλις τούρναβος»¹⁰.
- Σέ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Σπαρμοῦ (1602-1798), στήν σ. 191 (στήν σ. 112 ἀπό αὐτές πού σώζονται σήμερα) ὡς «Τούρναβος», μέ γραφές λίγο πρὶν καὶ λίγο μετὰ τό ἔτος 1781¹¹.
- Στὴν Πρόθεση 215 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (1613/1614 - 19ος αἰ.), στίς σ. 61-63 ὡς «Τούρναβος» ἢ «τούρναβος» καὶ στήν σ. 106 ὡς «χωρίον τούρ/ναβος» μέ 363 ἀφιερωτές καὶ μέ 17 ἄλλους μεταγενέστερων ἐποχῶν¹².
- Σέ ἔντυπο βλάχικο βιβλίο τοῦ 1710 πού περιέχει τήν Ἑκκλησιαστική Διδασκαλία, πού συντάχθηκε ἀπό τόν Ἄνθιμο τόν Ἰβηρα γιά τήν χρήση τοῦ βλαχικοῦ λαοῦ, τό ὅποιο βρισκόταν ἄλλοτε στήν Μονή Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων. Ἐδῶ ὑπῆρχαν καὶ μερικά πρόσθετα φύλλα στά ὅποια ὁ λόγιος Βαρλααμίτης ἱερομόναχος Χριστόφορος (β' μισό 18ου αἰ.) σημείωνε σέ διάφορες περιόδους ὅσα συνέβαιναν στήν μονή. Ἔτσι στήν ὑπ' ἀριθ. 16 σημείωση τοῦ 1779 τόν Μάϊο ἀναφέρεται ὅτι ἦλθε ὁ Χασάν πασάς στὸν Τύρναβο καὶ ἔκαψε τά σπίτια τοῦ Μπεκιράκου καὶ προξένησε μεγάλη συμφορὰ στοὺς Ἀρβανίτες¹³.
- Σε μετεωρίτικο χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰῶνα, στά φ. 2ν, 3r, 29r καὶ 34r ὡς «Τούρναβος»¹⁴.

8. Κ. Σπανοῦ, Ἡ Ἀνέκδοτη Πρόθεση 39 τῆς Μονῆς τοῦ Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.). Συμβολή στή μελέτη τῶν θεσσαλικῶν οἰκισμῶν καὶ ὀνομάτων, *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 20 (1991) 55-56.

9. Κ. Σπανοῦ, Οἱ Οἰκισμοὶ τῆς Βόρειας Θεσσαλίας στὸν Κώδικα τῆς Ζάμπουρδας (1534-1692), *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* Ζ' (1984) 8· τοῦ ἴδιου, *Τυρναβίτικα βαφτιστικά ὀνόματα ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Ζάμπουρδας*, *Ὀνόματα* 7 (1982) 59-63.

10. Κ. Σπανοῦ, Οἱ Θεσσαλικοὶ Οἰκισμοὶ καὶ τὰ Ὀνόματα τῶν Ἀφιερωτῶν τους στήν Πρόθεση 421 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου 1592/1593 - 19ος αἰώνας, *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 32 (1997) 39-40 καὶ 33 (1998) 74, 92, 108, 114-115, 121.

11. Στ. Ἀνδρώνη, Ἐνα Σπαρμιώτικο Χειρόγραφο (1602-1798), *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* Θ' (1986) 11.

12. Κ. Σπανοῦ, Οἱ Θεσσαλικοὶ Οἰκισμοὶ καὶ τὰ Ὀνόματα τῶν Ἀφιερωτῶν τους στήν Πρόθεση 215 τῆς Μονῆς τοῦ Βαρλαάμ 1613/1614 - 19ος αἰώνας, *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 23 (1993) 106 καὶ 24 (1993) 168-169, 177.

13. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμῆως (1856-1912), *Θεσσαλικά Σημειώματα*, *Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902) 140-145 [Μονή Βαρλαάμ, Χρονικὸν Χριστοφόρου].

14. Κ. Σπανοῦ, Ἐνα Μετεωρίτικο Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰῶνα. Συμβολή στή Μελέτη τῶν Θεσ-

- Στό θεσσαλικό ἔγγραφο 3α (1813)/6.12.1815 ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ¹⁵.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς τοῦ Τυρνάβου εἶναι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Προφήτη Ἡλίας πού βρίσκεται στὶς δυτικές παρυφές τῆς κωμοπόλεως, στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, μέσα σέ πευκόφυτη περιοχή (Εἰκ. 1, 2). Ὁ ναὸς εἶναι καθολικὸ μονῆς, διαλυμένης ἤδη ἀπὸ τὸ 1897, ἀπὸ τὰ κελλιά τῆς ὁποίας σώζονται μερικά ἴχνη ἀκόμη καὶ σήμερα. Ἐπίσης σώζονται μερικά προσκτίσματα, τὸ κωδωνοστάσιο στὴν ἀνατολική πλευρά καθὼς καὶ ὁ περίβολος κατὰ μεγάλο τμῆμα του.

Σύμφωνα μέ τὴν παράδοση ἡ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίας ἰδρύθηκε κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ μέ αὐτοκρατορική χορηγία¹⁶. Ἀρχικὰ ἦταν γυναικεῖα καὶ κατόπιν μεταβλήθηκε σέ ἀνδρική. Διαλύθηκε τὸ 1897 μέ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων. Μέχρι τὸ 1900 ἀποτελοῦσε ἐνορία, ὅποτε προσαρτήθηκε στὴν Ἀγία Φανερωμένη¹⁷ Τυρνάβου. Σήμερα ὑπάγεται στὸν Ἅγιο Ἰωάννη.

Ἡ προσέλαση γίνεται μέ τσιμεντόστρωτο δρόμο, διαμορφωμένο μέ πλατεῖες βαθμίδες, στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ λόφου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν δυτικὴ πλευρά, ὅπου ἀμαξιτὸς δρόμος, φθάνει ἕως τὸν περίβολο. Τὸ συγκρότημα περιβάλλεται ἀπὸ μαντρότοιχο μέ ὕψος 2,20 μ. πρὸς τὸ βορρά καὶ 3,00 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά. Πρὸς τὰ νότια τὸ συγκρότημα κλείνεται ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς κατοικίας τοῦ φύλακα καὶ ἐπίμηκες ὑπόστεγο νεώτερης κατασκευῆς. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο στὴν μονὴ ὑπάρχει λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο, τετράγωνο σέ κάτοψη. Τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς εἶναι πλακόστρωτο.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Τὸ καθολικὸ ἀνήκει στὸν τύπο τῆς τρίκλιτης, τρίκογχης, τρουλαίας βασιλικῆς πού συνδυάζεται μέ τὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο τύπο (μέ ἐπιμήκυνση

σαλικῶν Τοπωνυμίων, τῶν Ὀνομάτων καὶ τῶν Ἐπωνύμων, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* Η' (1985) 27, 42, 46.

15. Γ. Ι. Γιαννοπούλου, *Τὰ Τσιφλίκια τοῦ Βελῆ Πασᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, Μνήμων* 2 (1972) 135-158 καὶ ἰδιαίτερα 157· Ἱ. Οἰκονόμου Λαρισαίου-Λογιωτάτου, *Ἀληθινὴ Ἱστορία τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως. Ἱστορικὴ Τοπογραφία ἑνὸς μέρους τῆς Θεσσαλίας 1817*, Εἰσαγωγή-φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ἔκδ. Δήμου τῆς Λάρισας, Ἀθήνα 1989, σ. 143-204 καὶ ἰδιαίτερα 176· Κ. Σπανοῦ, Πέντε Θεσσαλικά Ἐγγραφα (1815-1818) ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ (γιά τὸ Τζελέπικο-βαμπακιάτικο καὶ ἄλλα δοσίματα). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῶν θεσσαλικῶν τοπωνυμίων, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 18 (1990) 99, 112-113, 115.

16. Fr. Rouqueville, ὅ.π., βιβλ. IX, κεφ. V, σ. 362· Ἱ. Λεονάρδου, ὅ.π., σ. 54· Ν. Γιαννοπούλου, *Ἐπιγραφαὶ Τυρνάβου, Ἀρμονία* 2 (1901) 216. Τὴν μονὴ ἀναφέρουν ἀκόμη οἱ περιηγητές E. Brown, βλ. Κ. Σιμπούλου, ὅ.π., τ. Α', σ. 640 καὶ L. Heuzey, ὅ.π.

17. Β. Χατζηαντωνίου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Τυρνάβου*, Τύρναβος 1953, σ. 29· Στ. Δαλαμπύρα, *Ἐπιγραφαὶ ἐκ Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἐπαρχίας Τυρνάβου*, Λάρισα 1967, (δακτυλογρ.), σ. 2.

πρὸς τὰ δυτικά κατὰ ἓνα κἀνναβο) (Εἰκ. 3). Ἔχει μέσες ἐξωτερικὲς διαστάσεις 16,00×7,70 μ. χωρὶς τοὺς πλάγιους χοροὺς καὶ τὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ ἔχει προστεθεῖ μεταγενέστερος νάρθηκας, ἰσοπλατῆς μὲ τὸν ναό, μὲ μέσο μῆκος 7,75 μ. Στὸ ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως προσκολλᾶται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἐσωτερικῶς ὑπερημικυκλική μὲ διάμετρο 2,70 καὶ βέλος 1,55 μ. καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρη μὲ μῆκος πλευρᾶς 1,50 μ. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καταλαμβάνει σχεδὸν τὸ ½ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Οἱ πλάγιοι χοροὶ εἶναι ἀβαθεῖς, ἐσωτερικῶς ἀποτελοῦν τμήματα τόξου μὲ χορδὴ 2,50 μ. καὶ βέλος 0,50 μ. καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι τρίπλευροι μὲ μῆκος πλευρᾶς 1,15-1,40 μ. ὁ βόρειος χορὸς καὶ 1,00-1,20 μ. ὁ νότιος. Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων, ἔχουν μορφή ἡμικυκλική σὲ κάτοψη τῆς προθέσεως μὲ διάμετρο 1,10 μ., ὀρθογωνική τοῦ διακονικοῦ μὲ διαστάσεις 0,80×0,60 μ., ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἔχουν ἡμικυκλική ἀπόληξη πρὸς τὰ ἐπάνω τῆς προθέσεως καὶ εὐθύγραμμη τοῦ διακονικοῦ. Στὸ Ἱερό Βῆμα ὑπάρχουν ἀκόμη δύο κόγχες μὲ ὀρθογωνική διατομὴ 1,10×0,45 μ. καὶ 0,75×0,45 μ. καὶ ὕψος 1,15 καὶ 0,85 μ. ἀντιστοίχως, ἐγγεγραμμένες στὸν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως.

Τὸ Ἱερό Βῆμα χωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως ναό μὲ τοῖχο πού ἔχει πάχος 0,80 καὶ ὕψος 2,30 μ. μπροστὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψώνεται τὸ τέμπλο. Τὸ Ἱερό εἶναι ἐντυπωσιακὰ εὐρύχωρο γιὰ ναό τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2,90×6,00 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ βρίσκεται 0,10 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸ κέντρο βρίσκεται ἡ Ἀγία Τράπεζα ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνη πλάκα πού στηρίζεται σὲ τμήμα κίονος.

Τὸ κυρίως Ἱερό Βῆμα καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρικό θόλο παράλληλο πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 4). Τὰ παραβήματα καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικούς θόλους τοποθετημένους καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τῶν ὁποίων οἱ γενέσεις δὲν εἶναι ὀριζόντιες, ὅπως συμβαίνει συνήθως, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τοὺς πλάγιους τοίχους ἀποκλίνουν πρὸς τὰ κάτω. Ἡ κάλυψη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ γίνεται μὲ τεταρτοσφαῖριο πού βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Τὴν βάση τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ περιτρέχει ἐσωτερικῶς κτιστὸ θρανίον πού φθάνει ἕως τὴν ποδιά τοῦ παραθύρου, σὲ ὕψος 1,36 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ἔχει πλάτος 0,35 μ. καὶ καμυλώνεται ἐλαφρὰ στὶς ἀπολήξεις του στὰ ἄκρα. Ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ὅπως καὶ ἡ εἴσοδος σ' αὐτὸ σήμερα εἶναι διαμορφωμένες σὲ ἐρμάρια. Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων ἐγγράφονται μὲν στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, διαφοροποιοῦνται ὅμως ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ τὴν κάλυψή τους μὲ ἀνεξάρτητη στέγη, πού ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς στέγης τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ Ἱερό Βῆμα φωτίζεται ἀπὸ τὴν φωτιστικὴ σχισμὴ στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀπὸ δύο στενά μονόλοβα παράθυρα στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου

τοίχου ἀντιστοιχῶς. Στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κόγχη ἔχει ἀνοιχτεῖ μεταγενέστερα μεγάλο παράθυρο ὀρθογωνικοῦ σχήματος, πού κλείνεται κατὰ τὸ κάτω μισό ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ κυρίως ναός ἔχει μέσες ἐσωτερικὲς διαστάσεις 6,15×10,00 μ. Χωρίζεται σὲ τρία κλίτη μὲ δύο κιονοστοιχίες ἀπὸ τρεῖς κίονες ἡ κάθε μία. Οἱ κίονες συνενώνονται πρὸς τοὺς μακροὺς τοίχους μὲ ἐγκάρσια τόξα πλάτους 0,60 μ. οὕτως ὥστε νά δημιουργοῦνται στὰ πλάγια κλίτη τέσσερα καὶ τέσσερα διαμερίσματα. Ἡ ἀπόσταση τῶν ἀξόνων τῶν κίωνων κάθε κιονοστοιχίας ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχὴ μακρὰ πλευρά τοῦ ναοῦ εἶναι 1,60 μ. καὶ τὸ μεταξόνιο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους 3,00 μ. Ἡ εἴσοδος στὸν κυρίως ναό γίνεται ἀπὸ θύρα στὴν νότια πλευρά πού ὁδηγεῖ στοῦ δεῦτερο ἀπὸ τὰ δυτικὰ διαμέρισμα τοῦ δεξιοῦ κλίτους. Τῆς εἰσόδου αὐτῆς προηγεῖται νεώτερο κιονοστήριχο πρόπυλο. Τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ δυτικὰ διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, μὲ σκοπὸ τὴν ἄνετη παρακολούθηση τῆς λειτουργίας ἀπὸ τίς γυναῖκες. Ἡ υπερύψωση αὕτη εἶναι μᾶλλον μεταγενέστερη. Ὁ κυρίως ναός χωρίζεται ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο νάρθηκα μὲ τοῖχο πάχους 0,75 μ. Οἱ δύο χώροι ἐπικοινωνοῦν μὲ ἀξονική θύρα ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἀνοίγονται δύο παράθυρα πού ἀντιστοιχοῦν ἀνὰ ἓνα σὲ καθένα ἀπὸ τὰ πλάγια κλίτη. Τόσο ἡ θύρα ὅσο καὶ τὰ παράθυρα διευρύνονται πρὸς τὴν πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὸ κεντρικὸ κλίτος καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρικό θόλο παράλληλο πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν κλεῖδα σὲ ὕψος 5,15 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται ἀπὸ τέσσερις καὶ τέσσερις ἡμικυλινδρικούς θόλους τοποθετημένους ἐγκαρσίως. Ἀπὸ τοὺς ἡμικυλίνδρους αὐτοὺς, τὸ τρίτο ζεῦγος ἀπὸ τὰ δυτικὰ, αὐτὸ δηλαδή πού ἀντιστοιχεῖ στὴν ζώνη πού βρίσκεται ὁ τροῦλος, ἔχει μεγαλύτερη διάμετρο καὶ βρίσκεται ψηλότερα. Οἱ γενέσεις τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων (μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ) ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τοὺς πλάγιους τοίχους ἀποκλίνουν πρὸς τὰ κάτω, ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ παραβήματα. Ὁ τροῦλος βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ τετράγωνο πού σχηματίζει τὸ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο δεῦτερο καὶ τρίτο ζεῦγος κίωνων. Στὰ ἄκρα τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλίνδρων (βόρεια καὶ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ) βρίσκονται οἱ πλάγιες κόγχες —οἱ ἄθωνικοῦ τύπου χοροὶ τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 5). Οἱ πλάγιες κόγχες εἶναι ἰσοπλατεῖς μὲ τίς ἀντίστοιχες καμάρες. Καλύπτονται μὲ τμήματα σφαίρας μικρότερα τοῦ τεταρτοσφαιρίου πού βρίσκονται χαμηλότερα ἀπὸ τίς ἀπολήξεις τῶν ἀντιστοιχῶν ἡμικυλίνδρων, ἀντισταθμίζοντας τίς ὠθήσεις τοῦ τροῦλου.

Ὁ τροῦλος ἔχει τύμπανο ἐσωτερικῶς κυλινδρικό καὶ ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρο, κάλυψη δὲ ἐσωτερικῶς ἡμισφαιρική καὶ ἐξωτερικῶς κωνική. Στὴν βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου ὑπάρχει ἐσωτερικῶς ἀπλὸς κοσμητῆς 0,40 μ. ψηλότερα ἀπὸ τίς κλεῖδες τῶν τόξων μετώπου τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Σὲ

κάθε πλευρά τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα στενὸ μονόλοβο τοξωτὸ παράθυρο μέ διαστάσεις 0,30x0,90 μ.

Ὁ κυρίως ναὸς φωτίζεται, ἐκτός ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου καὶ ἀπὸ ἐννέα παράθυρα τοποθετημένα ψηλά, πέντε στὸν βόρειο καὶ τέσσερα στὸν νότιο τοῖχο. Ἀπὸ αὐτά, δύο ἀντιστοιχοῦν στοὺς χορούς, ἐσωτερικῶς ἔχουν ὕψος 0,82 μ. καὶ πλάτος 0,46 μ. καὶ ἐξωτερικῶς παίρνουν μορφή διλοβου (Εἰκ. 6, 7).

Ὁ νάρθηκας, ὁ ὁποῖος εἶναι μεταγενέστερη κατασκευή, ἔχει μέσες ἐσωτερικές διαστάσεις 7,00x6,60 μ. καὶ εἶναι ἐλαφρῶς παράγωνος. Τό δάπεδο βρίσκεται 0,50 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ. Αὐτὴ ἡ ὑψομετρικὴ διαφορά ἴσως ὀφείλεται στὴν βούληση νὰ δείξουν τὴν διαφορετικὴ λειτουργία τοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἐξάλλου τονίζεται καὶ μέ τὴν ταπεινώση τῆς ὀροφῆς (ξύλινη, ἐπίπεδη - ἐσωτερικὸ ὕψος 3,75 μ.) (Εἰκ. 4). Τὴν βόρεια, νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκα περιτρέχει ἐσωτερικῶς χαμηλὸ, χτιστὸ, λίθινο πεζούλι. Ἡ εἴσοδος στὸν νάρθηκα γίνεται ἀπὸ δίφυλλη θύρα μέ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἡ ἐπικοινωνία μέ τὸν κυρίως ναὸ γίνεται μέ ἀξονικὴ δίφυλλη, τοξωτὴ θύρα στὸ μέσον τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου. Ἐκατέρωθεν τῆς θύρας ἀνοίγονται συμμετρικὰ δύο παράθυρα. Ὁ νάρθηκας φωτίζεται ἀπὸ δύο ἀνοίγματα στὴν νότια πλευρὰ ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου καὶ ἓνα στὸ μέσον τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Ὁ ναὸς καλύπτεται μέ ἐνιαία δίρριχτη στέγη μέ λοξές ἀποτμήσεις στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ. Ἡ κάλυψη τῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος παραμένει ἐνιαία (Εἰκ. 2). Ἀπὸ τὴν στέγη ἀναδύεται ὁ τρούλος, ὁ ὁποῖος ἔχει σχετικῶς χαμηλὸ τύμπανο καὶ καλύπτεται μέ κωνικὴ στέγη. Ὁ νάρθηκας καλύπτεται μέ δίρριχτη στέγη, χαμηλότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κυρίως ναοῦ πού φέρει κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς λοξὴ ἀπότμηση. Ὅλες οἱ στέγες ἐπικαλύπτονται μέ κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου.

Ἡ τοιχοποιία στὸν Προφήτη Ἡλία στὸν κυρίως ναὸ ἔχει πάχος 0,80-1,05 μ. ἐνῶ στὸν νάρθηκα 0,50-0,80 μ. Ἰδιαιτέρα αὐξημένο εἶναι τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Τὰ ὑλικά καὶ τὸ σύστημα δόμησης εἶναι ὁρατὰ μόνον στὰ σημεῖα φθορᾶς τοῦ σοβᾶ, γιὰτὶ ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος ἐσωτερικά καὶ ἀρμολογημένος ἐξωτερικά. Πρόκειται γιὰ ἀργολιθοδομὴ ὅχι ἰδιαιτέρα ἐπιμελημένη, μέ κάποια προσπάθεια γιὰ ὀριζοντίωση στοὺς ἀρμούς καὶ μέ χρῆση ὀρθογωνισμένων γωνιολίθων.

Οἱ θόλοι εἶναι καλυμμένοι ἀπὸ κονίαμα καὶ τοιχογραφίες πού δέν ἐπιτρέπουν νὰ διαγνώσουμε τὸ ὑλικὸ καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τους. Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν τρούλο.

Τὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο εἶχε μία ἀδυναμία στὴν χάραξη ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐλαφρῶς παράγωνο σχῆμα τοῦ ναοῦ καὶ τὴν μὴ ἐγγραφή τοῦ τρούλου σὲ ἀκριβὲς τετράγωνο σὲ κάτοψη. Ἐχει ὅμως αἰσθητὴ συμμετρία μέ τὰ ἴσα ἀνοίγματα στὰ τόξα καὶ τοὺς ἡμικυλίνδρους καὶ καλὲς γνώσεις θολοδομίας καὶ ἀντι-

στηρίζεως θόλων. Κατέχει μᾶλλον τήν οἰκοδομική πρακτική τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (Πίνδου, Ἡλείου). Ὄντως αὕτη διαπιστώνεται καί ἀπό τήν οἰκοδομική τεχνική ἄλλων ναῶν στό διάστημα ἀπό τόν 16ο ἕως τόν 18ο αἰώνα. Ἡ ὅλη κατασκευή δενόταν ἄλλοτε μέ ξύλινους ἑλκυστήρες πού παρελάμβαναν τίς ὀριζόντιες ὠθήσεις, μέ διατομή ἄγνωστη σήμερα.

Σήμερα οἱ ἑλκυστήρες δέν σώζονται. Δέν εἶναι γνωστό ἂν καταστράφηκαν ἀπό πυρκαϊά ἢ ἀφαιρέθηκαν. Τό γεγονός τῆς ἐλλείψεως ἑλκυστήρων ἔχει δημιουργήσει στατικό πρόβλημα στόν ναό, ἐφόσον οἱ πλάγιες κόγχες δέν μποροῦν νά παραλάβουν μέ ἀσφάλεια τίς ὠθήσεις πού ἀσχοῦνται ἀπό τοὺς θόλους τῆς ἀνωδομῆς. Ἐξάλλου ὀρισμένες ἐργασίες ἀντιστηρίζεως τοῦ βόρειου τοίχου (ἐπέμβαση στήν ἐξωτερική πλευρά) (Εἰκ. 2) ἔχουν ἀλλοιώσει τήν μορφολογία τῆς βόρειας ὀφης, χωρίς νά ἐξασφαλίσουν τήν στατική ἐπάρκεια τοῦ κτιρίου.

Στό σημεῖο συναντήσεως τῆς στέγης μέ τοὺς τοίχους δημιουργεῖται γεῖσο ἀπό πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία, τριπλή στοὺς περιμετρικούς τοίχους καί τίς κόγχες, διπλή στόν τροῦλο, σέ προέχουσα διάταξη.

Οἱ χιόνες εἶναι μονολιθικοί, διαμέτρου 0,46 μ., ἐπιχρισμένοι καί βαμμένοι σήμερα μέ λαδομπογιά. Πατοῦν σέ διπλές λίθινες βάσεις πού ἔχουν ὕψος 0,15 μ. καί διάμετρο 0,66 μ. ἐκτός ἀπό τό δυτικό ζευγος κιόνων πού πατάει σέ βάσεις ἀπό σκυρόδεμα. Σέ ὕψος 1,63 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ φέρουν νεώτερα γύφισα κοινόχρανα μέ ὕψος 0,57 μ.

Ἡ θύρα εἰσόδου ἀπό τόν νάρθηκα στόν κυρίως ναό ἔχει διαστάσεις 1,07x 1,87 μ. καί εἶναι τοξωτή. Δέν ἔχει κάσα ἀλλά οἱ στροφεῖς τῆς εἰσχωροῦν σέ κατάλληλες ὑποδοχές λαξευμένες στό ἀνώφλι καί στό κατώφλι. Ἡ εἰσόδος στήν νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι τοξωτή. Τά παράθυρα εἶναι τοποθετημένα σέ τέσσερες καθ' ὕψος στάθμες. Στήν πρώτη στάθμη, σέ ὕψος 1,40 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ βρίσκονται τά παράθυρα τῶν πλάγιων χορῶν. Στήν δεύτερη στάθμη (σέ ὕψος 2,05 μ.) βρίσκονται τά παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν πού εἶναι τοποθετημένα στοὺς ἄξονες τῶν πλάγιων διαμερισμάτων. Στήν τρίτη στάθμη (3,60 μ.) βρίσκονται τά παράθυρα στά μέτωπα τοῦ βόρειου καί τοῦ νότιου τοίχου ἐπάνω ἀπό τήν κορυφή τῆς στέγης τῶν χορῶν. Στήν τελευταία στάθμη (6,60 μ.) βρίσκονται τά παράθυρα τοῦ τροῦλου. Ὅλα τα νεώτερα ἀνοίγματα φέρουν ὀρθογώνια κουφώματα μέ ὑαλοστάσια, τοποθετημένα ἐξωτερικά. Τά παλαιά ἀνοίγματα ἔχουν τοξωτά ἀνώφλια.

Ἡ γλυπτική διακόσμηση περιορίζεται σέ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση καί συγκεκριμένα στοὺς κιονίσκους τῶν δίλοβων παραθύρων τῶν χορῶν καί τίς μονολιθικές ἐπιστέφεις τοὺς (Εἰκ. 6, 7). Στόν κορμό τοῦ κιονίσκου τοῦ νότιου χοροῦ ὑπάρχουν ἀνάγλυφοι δύο ἐλισσόμενοι βλαστοί καί ἀνάμεσα στοὺς λοβούς ἐξώγλυφος ἰσοσκελὴς σταυρός. Στό κέντρο τοῦ κορμοῦ τοῦ κιονίσκου στόν βόρειο χορὸ ὑπάρχει ἐσώγλυφος σταυρός μέ πεπλατυσμένα τά ἄκρα τῶν τριῶν κεραιῶν καί μέ δύο ἔλικες στό ἄκρο τῆς τέταρτης κεραιᾶς. Τήν

βάση καὶ τὴν ἐπίστεψη τοῦ κιονίσκου τοῦ βόρειου χοροῦ κοσμοῦν ὀριζόντια κυμάτια.

Στόν ναό καί σέ πολύ καλή κατάσταση διατηροῦνται ξυλόγλυπτο τέμπλο (Εἰκ. 8) καὶ ἐπισκοπικός θρόνος ἰδιαίτερα ἀξιόλογης τέχνης (Εἰκ. 9, 10). Τό τέμπλο εἶναι εὐθύγραμμο σέ κάτοψη, ἐκτείνεται καί στὰ τρία κλίτη καὶ στηρίζεται στὸν τοῖχο πού χωρίζει τό Ἱερό Βῆμα ἀπὸ τὸν κυρίως ναό. Τοποθετήθηκε μετὰ τὴν τοιχογράφηση ὅπως δείχνουν τὰ σημεῖα ἐπαφῆς του μέ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Ἀκολουθεῖ τριμερὴς καθ' ὕψος διάρθρωση. Οἱ δύο κατώτερες ζῶνες χωρίζονται μέ στύλους σέ ἐννέα ἀνισοπλατῇ διάχωρα. Στό μεσαῖο βρίσκειται τό ἀνοίγμα τῆς Ὁραίας Πύλης καί στό δεύτερο ἢ εἴσοδος στήν πρόθεση. Τό διάχωρο πού ἀντιστοιχεῖ στήν εἴσοδο πρὸς τό διακονικό εἶναι κλεισμένο.

Οἱ ὀρθοστάτες πατοῦν σέ ξύλινη βάση πού τρέχει σέ ὅλο τό μῆκος τοῦ τέμπλου, ἔχει τετράγωνη διατομή 0,18×0,18 μ. καὶ διακόπτεται στὰ σημεῖα πού βρίσκονται τὰ ἀνοίγματα. Οἱ ὀρθοστάτες καὶ τὰ θωράκια χωρίζονται σέ δύο καθ' ὕψος ζῶνες μέ ὀριζόντια τραβέρσα πλάτους 0,10 μ. Οἱ ὀρθοστάτες στό κατώτερο τμήμα τους, κάτω ἀπὸ τὴν τραβέρσα ἔχουν τετράγωνη διατομή καὶ ψηλότερα κυκλική τῆς ὁποίας ἡ διάμετρος μειώνεται πρὸς τὰ ἐπάνω (Εἰκ. 11). Τὰ ἐπτὰ διάχωρα τῆς μέσης ζώνης προορίζονται γιὰ τίς δεσποτικές εἰκόνες. Τὰ ἀνοίγματα τῆς Ὁραίας Πύλης καὶ τῆς προθέσεως φέρουν τοξωτὰ ὑπέρθυρα πολλαπλῆς καμπυλότητος. Τό βημόθυρο δέν σώζεται. Τό σύνολο ἐπιστέφεται ἀπὸ θριγκό πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἐπάλληλες ζῶνες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο ἀνώτερες βρίσκονται σέ προέχουσα κλιμακωτὴ διάταξη. Στὴν τελευταία πρὸς τὰ ἐπάνω ζώνη τῆς ἐπιστέψεως ἐντάσσεται τό σύμπλεγμα τῶν δρακόντων πού ὑποβαστάζουν τὸν σταυρό καὶ τὰ λυπηρά. Στὰ ἀνοικτὰ στόματα τῶν δρακόντων πατοῦν ἀετοὶ μέ λοφία καὶ ἀνοικτὰ πτερὰ. Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη λείπουν τελείως τὰ εἰκονίδια τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ τῆς Μεγάλης Δεήσεως. Τὰ θέματα πού ἀναπτύσσονται στὸν ξυλόγλυπτο διάκοσμο τοῦ τέμπλου εἶναι φυτικά καὶ ἀνάμεσά τους ἐμπλέκονται ζωικές μορφές. Στὰ φυτικά θέματα περιλαμβάνονται κλωνάρια, βλαστοί, πλοχμοί, ἀναδιπλούμενα φύλλα ἄκανθας, φύλλα, βλαστοὶ ἀμπέλου μέ φύλλα καὶ σταφύλια, ἔλικες, ἀνθέμια, ἄνθη (τρίφυλλα, πεντάφυλλα, ἑξάφυλλα, ἐπτάφυλλα), στεφάνια ἀπὸ κλαδιὰ μέ φύλλα καὶ ἄνθη, δέσμες φύλλων ἀνάμεσα στίς ὁποῖες προβάλλουν κεφάλια (Εἰκ. 12, 13).

Οἱ ζωικές μορφές περιλαμβάνουν πουλιά πού ραμφίζουν ἄνθη καὶ φύλλα, ἀετούς, δικέφαλους ἀετούς, φίδια, παγώνια, πτηνὰ πού πατοῦν στὸν αὐχένα ἢ στὰ νῶτα λιονταριῶν καὶ λιοντάρια πού ὑποβαστάζουν στέμματα. Ἀκόμη ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξὴ κεφαλῶν ἀγγέλων μέ ἀνοικτὰ τὰ πτερὰ.

Τό ἀνάγλυφο εἶναι βαθύ καὶ σέ ὀρισμένα σημεῖα πλήρως ὀλόγλυφο (κιονίσκοι, τύμπανα ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα, τύμπανα τόξων).

Παλαιότερα ὁ ναός εἶχε ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ 1692¹⁸. Τό σημερινό τέμπλο εἶναι μεταγενέστερο καί λέγεται ὅτι μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπό τόν ναό τοῦ Προφήτη Ἡλία τῆς ἀγορᾶς πού κατεδαφίστηκε τό 1912¹⁹. Ἴσως εἶναι αὐτό τό τέμπλο γιά τό ὁποῖο κάνει λόγο ὁ L. Heuzey²⁰.

Τυπολογικές παρατηρήσεις

Ὁ ναός εἶναι συνδυασμός τρίκλιτης, τρίκογχης, τρουλαίας βασιλικῆς καί σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, δηλαδή ὁ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναός ἔχει ἐπιμυκυνθεῖ πρὸς τὰ δυτικά κατὰ ἓνα κἀνναβο²¹. Ἡ ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ ναοῦ δέν ἐκφράζει πιστά τόν ἐσωτερικό χῶρο. Ἔτσι γιά τήν τυπολογική κατάταξη τοῦ μνημείου, ἂν θεωρηθεῖ ὡς ὁδηγός ἡ ἐξωτερική ἐμφάνιση, ὁ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τύπος δέν διακρίνεται. Ἐσωτερικῶς ἡ κάλυψη τῶν παραβημάτων καί τῶν διαμερισμάτων (τέσσερα καί τέσσερα) στά πλάγια γίνεται μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἔχουν τίς γενέσεις κεκλιμένες καί ὄχι ὀριζόντιες, ὅπως συμβαίνει συνήθως²² (μέ ἐξαίρεση τό ζευγος τῶν ἡμικυλίνδρων πού ἀποτελοῦν τήν ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ).

Εἶναι γνωστό ὅτι κατὰ τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στήν Θεσσαλία καί στήν Βόρεια Ἑλλάδα συνηθίζεται ἡ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική²³. Ὅταν ὅμως ὑπάρχουν προθέσεις γιά μιά πλουσιώτερη κατασκευή κατὰ τήν ἴδια ἐποχή ἐκεῖ ἡ κάλυψη γίνεται μέ θόλους καί τροῦλο²⁴.

18. Ν. Γιαννοπούλου, ὅ.π., σ. 217.

19. Στ. Δαλαμπύρα, ὅ.π., ἀρ. 6, σ. 5-6.

20. L. Heuzey, ὅ.π., σ. 26.

21. Γιά τόν συνδυασμό τοῦ τύπου τῆς τρουλαίας βασιλικῆς μέ τόν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο τύπο καί τήν ἐφαρμογή του σέ ναούς μεγαλύτερων διαστάσεων, κατὰ παραλλαγὴν τοῦ βυζαντινοῦ, πού συνίσταται κυρίως στήν κατάργηση τῶν ὑπερώων καί τήν κάλυψη καί τῶν τριῶν θολωτῶν κλιτῶν κάτω ἀπό κοινή ἀμφικλινὴ στέγη, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 499, ὅπου καί σχετικὰ παραδείγματα.

22. Γιά τήν κάλυψη πλάγιων διαμερισμάτων μέ ἐγκάρσιους ἡμικυλίνδρους, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, *Τό καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περ. Δ', ΚΑ' (2000) 80, σ. 23-28.

23. A. K. Orlandos, *Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen - typus Nordgriechenlands*, *JÖB* 21 (1972) 209 κ.ε.

24. Γ. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 499. Παραδείγματα τρίκλιτων, τρουλαίων, θολοσκεπῶν βασιλικῶν μπορούμε νά ἀναφέρουμε τήν Ἀγία Τριάδα Μελιταίας ἡ ὁποία, ἐνῶ διατηρεῖ στήν κάτοψη τὰ χαρακτηριστικά τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, διαφοροποιεῖται στόν τρόπο στεγάσεως, βλ. Π. Παπαδόκη, Ἡ Ἀγία Τριάς Μελιταίας, *Ἑκκλησιές στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἀλωση 1* (1979) 171-172, ὅπου ἀναφορές σέ ἄλλα σχετικὰ μνημεῖα, τοὺς Ταξιάρχες στό Κριτσίνι Τρικάλων (1625), ὅπου τὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται μέ κατὰ μήκος ἡμικυλίνδρους, ἐνῶ τὰ παραβήματα καί τὰ δύο πρὸς τὰ δυτικά δημιουργούμενα διαμερίσματα καλύπτονται μέ σταυροθόλια, βλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, *Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικάλων, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Γ'* (1937) 162 (εἰκ. 8), τήν Φανερωμένη Σαλαμίνας (περίπου 1670), στά πλάγια κλίτη τῆς ὁποίας δημιουργοῦνται πέντα καί πέντε διαμερίσματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τέσσερα καί τέσσερα καθὼς καί τὰ παραβήματα καλύπτονται μέ

Ἡ ἀναλογία τοῦ μεταξονίου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πρὸς τὴν ἀπόσταση τῶν ἀξόνων τῶν κιονοστοιχιῶν ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ εἶναι $3,00/1,60 \approx 2/1$ σχετικὰ μικρὴ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ κίονες εἶναι ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τοὺς πλάγιους τοίχους. Δηλαδή γίνεται προσπάθεια νὰ περιορισθεῖ ἡ διάμετρος τοῦ τρούλου. Αὐτὸ φανερώνει ἀδυναμία γεφυρώσεως μεγάλου ἀνοίγματος. Ἡ ὑπαρξὴ τρούλου μέ μικρὴ διάμετρο συνεπάγεται μειωμένο φωτισμό τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου. Τόσο μι-

φουνικά, ἐνῶ τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μέ σταυροβόλια, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Ἡ ἐν Σαλαμίνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 1 (1924) 109-138· Μ. Μπίρη, *Τό καθολικό τῆς Μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 3 (1989) 180 (εἰκ. 2), τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου στὴν Ὑδρα (περίπου 1770), τὴν Ἀγία Τριάδα στὸ Καστέλλι Σπετσῶν (1793) στὰ πλάγια κλίτη τῆς ὁποίας δημιουργοῦνται τέσσερα καὶ τέσσερα διαμερίσματα πού καλύπτονται, ὅπως καὶ τὰ παραβήματα μέ δευκόρυφους μοναστηριακοὺς θόλους πού ἐξωτερικά παίρνουν τὴν μορφή χαμηλῶν τρουλίσκων πού πατοῦν σέ ὀκταγωνικά τύμπανα, βλ. Α. Μιχαλοπούλου, *Ναοὶ στὸ Καστέλλι Σπετσῶν, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 3 (1989) 222 (εἰκ. 30), τὸν Ἅγιο Δημήτριο στὴν Σαλαμίνα, βλ. Ἀ. Πετρονιώτη, *Ὁ Ἅγιο-Δημήτρης τῆς πόλης Σαλαμίνος, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 1 (1979) 197-208, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Ζάχολης (ἡ φάση τῆς θολωτῆς κατασκευῆς εἶναι τοῦ 1830), ὅπου τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ παραβήματα καλύπτονται μέ ὀκτῶ καὶ ὀκτῶ τρουλίσκους, βλ. Ἀ. Πετρονιώτη, *Ἡ πολύτρουλλη βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Ζάχολης, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 2 (1982) 262 (εἰκ. 8), τὸν Ἅγιο Λαυρέντιο Πηλίου, ὁ τύπος τοῦ ὁποίου θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συνδυασμός μέ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο τύπο, ἀλλὰ ἐδῶ οἱ ἐγκάρσιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀντὶ γιὰ ἡμικυλινδρὸς καλύπτονται μέ φουνικά, βλ. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, *Παρατηρήσεις στὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου Πηλίου, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', Θ' (1977-79) 230 (εἰκ. 1), τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου στὸ Θεσπρωτικὸ Πρέβεζας (1794), τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ παραβήματα τοῦ ὁποίου στεγάζονται μέ τέσσερα καὶ τέσσερα φουνικά, τὸ κεντρικὸ κλίτος μέ δύο φουνικά δυτικά τοῦ τρούλου καὶ ἓνα φουνικὸ ἀνατολικά στὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα, βλ. Ἀ. Τζάκου, *Τό Γενέσιον τῆς Θεοτόκου στὸ Θεσπρωτικὸ Πρέβεζας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 2 (1982) 113 (εἰκ. 3), τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου Σιστρουνίου Λάκκας Σουλίου (τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου), βλ. Σ. Δάκαρη, *Χριστιανικὰ Μνημεῖα Ἡπείρου, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 20 (1965) Β2 Χρονικά, σ. 354, πίν. 420γ, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν στὴ Νεράιδα Στυλίδας Φθιώτιδας μέ πλάγιους χοροὺς, βλ. Π. Λαζαρίδη, *Μεσαιωνικά Φθιώτιδος-Φωκίδος, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 17 (1961/62) Χρονικά, σ. 168, πίν. 185β καὶ τοὺς ἀδημοσίετους ναοὺς τοῦ Ἀγίου Νικολάου στοὺς Καλαρρύτες (1480;), Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1821) καὶ Ἀγίου Νικολάου (1834) στὸ Σურάκο καὶ Ἀγία Παρασκευὴ στὰ Πράμαντα (1911).

Ναοὶ πού ἀποτελοῦν συνδυασμὸ τρίκλιτης, τρουλαίας βασιλικῆς καὶ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, δηλαδή ἔχουν τύπο ἀνάλογο μέ τοῦ Προφήτη Ἡλία Τυρνάβου εἶναι τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Λυγκοβιστίου Αἰτωλοακαρνανίας (1737) χωρὶς πλάγιους χοροὺς καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου Πόρτας Μπαμπίνης (1726) μέ πλάγιους χοροὺς, βλ. Π. Βοκοποπούλου, *Μεσαιωνικά Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967) Χρονικά, σ. 332 καὶ πίν. 241β (μονὴ Λυγκοβιστίου) καὶ 242β (Ἅγιος Γεώργιος Πόρτας Μπαμπίνης), ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας (1810;) χωρὶς πλάγιους χοροὺς, ὅπου τὰ διαμερίσματα τῶν πλάγιων κλιτῶν καὶ τὰ παραβήματα καλύπτονται μέ τέσσερα καὶ τέσσερα φουνικά, βλ. Ἱ. Καρατζόγλου, *Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ρούμ-Παλαμᾶ Καρδίτσας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 3 (1989) 145-157, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ στὸ Κολικόντασι τῆς Ἀλβανίας (τρία χρόνια νωέτερος τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ρούμ-Παλαμᾶ) μέ πλάγιους χοροὺς, βλ. *Monumentet* 2 (1985) 3-82, ἡ Ἀγία Παναγία Krimarones στὸ Riqueiras τῆς Ἀλβανίας (1782) μέ πλάγιους χοροὺς κ.ἄ.

κρή ἀναλογία κεντρικοῦ μεταξονίου πρὸς τίς ἀποστάσεις τῶν ἀξόνων τῶν κιόνων ἀπὸ τοὺς πλάγιους τοίχους θὰ συναντήσουμε καὶ σέ ἄλλους ναοὺς:

καθολικό Μονῆς Κουτλουμουσίου (ἄρχές 16ου αἰώνα)	: 2,02
καθολικό Μονῆς Διονυσίου (1547)	: 2,00
καθολικό Μονῆς Γαλατάκη (1556)	: 2,05
καθολικό Μονῆς Κορώνης (1587)	: 2,05

Οἱ κόγχες τῶν χορῶν εἶναι πολὺ μικρές σέ σχέση μέ τήν εὐρεία (ὑπερμικυκλική) κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τό χαρακτηριστικό τῶν ἀβαθῶν χορῶν συναντᾶται σέ πολλοὺς μοναστηριακοὺς ναοὺς τοῦ 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ὅχι ὅμως καὶ στά ἀθωνικά καθολικά²⁵.

Θὰ ἐπισημάνουμε ἀκόμη τήν ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια τῆς ὀρθογωνικῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ. Οἱ ὀρθογωνικὲς κόγχες προθέσεως καὶ διακονικοῦ στὸν ἀνατολικό τοῖχο εἶναι βέβαια χαρακτηριστικό μεταβυζαντινῶν κυρίως ναῶν, ἀλλὰ ὅχι σπάνια ὅμοιες κόγχες βρίσκουμε καὶ σέ βυζαντινοὺς ναοὺς. Ὁ καθηγητὴς Γ. Δημητροκάλλης δίνει ἓναν ἀριθμὸ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν μέ ὀρθογωνικὲς κόγχες προθέσεως²⁶. Στούς ναοὺς αὐτοὺς θὰ προσθέσουμε τρία μνημεῖα τῆς Σάμου, τὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Πριניᾶ Καλαμπαχτασίου (μονόκλιτη θολοσκεπὴς βασιλική - μετὰ τὸν ἐποικισμό 1476-1562), τήν Ἁγία Τριάδα Βλαμαρῆς (μονόκλιτη τρουλαία βασιλική - 1678 ἢ 1714) καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο Ἡραίου (δίκλιτος - τὸ νότιο κλίτος ἀνάγεται στὰ 1602, ἐνῶ τὸ βόρειο κλίτος, ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ἔχει ὀρθογωνικὴ κόγχη προθέσεως)²⁷. Ὁρθογωνικὲς κόγχες διακονικοῦ, ὅπως καὶ στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο θὰ συναντήσουμε στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα κοντὰ στὸν Πύργο Ἀντίκυρας στὴν Φθιώτιδα²⁸ καὶ στούς ναοὺς τῆς Σάμου Ἅγιο Γεώργιο τὸν Φανερωμένο Μεσαίου Καρλοβασίου (μονόκλιτη θολοσκεπὴς βασιλική - πρὶν ἀπὸ τὸν ἐποικισμό 1476-1562), Ἅγιο Ἰωάννη στὴν Πνακᾶ Βουρλιωτῶν (μονόκλιτη θολοσκεπὴς δρομικὴ βασιλική - μετὰ τὸν ἐποικισμό), καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἠλία (μονόκλιτη τρουλαία βασιλική - 1739), Ζωοδόχο Πηγὴ Παγώνδα (τρίκογχος - 1800) καὶ καθολικὸ τῆς Μεγάλης Παναγιάς (σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, σύνθετος τετρακλίσιος - 1596)²⁹.

25. Βλ. Π. Μυλωνᾶ, *Ἡ Μονὴ Πέτρας στὴ Νότια Πίνδο, Ἑκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση 2* (1982) 133, ὅπου καὶ παραδείγματα ναῶν ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ ὥρο μέ ἀβαθεῖς χοροὺς.

26. Γ. Δημητροκάλλης, *Ὁ Σταυρεπίστεγος Ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴν Τσοῦκα Μαντουδίου, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν ΚΕ'* (1983) 276-277.

27. Κ. Παπαϊωάννου, *Ἑκκλησίες καὶ Μοναστήρια τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1997, σ. 41 (σχ. 8α), 73 (σχ. 17α) καὶ 139 (σχ. 36α) ἀντιστοίχως.

28. Π. Αλζαρίδη, *Μεσαιωνικά Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19* (1964) Χρονικά, σ. 229, σχ. 3 καὶ σ. 230.

29. Κ. Παπαϊωάννου, ὅ.π., σ. 37 (σχ. 79), 52 (σχ. 11α), 91 (σχ. 22α), 117 (σχ. 30α), 198 (σχ. 58) ἀντιστοίχως.

Μορφολογικές παρατηρήσεις

Ἐξωτερικά ἐπικρατεῖ ὁ συμπαγὴς ὄγκος μέ τὴν ἐνιαία δικλινῆ στέγη, ἡ ὁποία φέρει τίς γνωστὲς λοξές ἀποτμήσεις στὴν ἀνατολική καὶ στὴν δυτική πλευρά. Ἡ μορφή τοῦ κτιρίου κυριαρχεῖται ἀπὸ τίς μεγάλες σοβατισμένες ἐπιφάνειες μέ τό ἀδρὸ ἀρμολόγημα. Μέ τὴν ἐνιαία στέγη ἀπουσιάζει ἡ κλιμάκωση τῶν κλιτῶν. Κάτω ἀπὸ τὴν στέγη κρύβονται ἀκόμη καὶ οἱ ἐγκάρσιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ παραβήματα. Ἐπίσης λείπουν τὰ γνωστά ἀετώματα στὶς μακρὲς πλευρές, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς χοροὺς. Ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ ναοῦ δὲν ὑποδηλώνει τό ἐσωτερικὸ σταυρικὸ σχῆμα. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος καλύψεως στοὺς ναοὺς ἀθωνικοῦ τύπου, ἀλλὰ καὶ στὶς βασιλικὲς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διάταξή τῆς ἀνωδομῆς.

Ἡ κατακόρυφη διάσταση τονίζεται ἐλάχιστα καὶ μόνον μέ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τρούλου. Ἐξάλλου τό ὕψος τῶν πλάγιων χορῶν εἶναι μικρό. Στὴν διάπλαση τῶν ὄψεων τοῦ ναοῦ ὑπάρχει λιτότητα. Οἱ ὄψεις διαμορφώνονται ἀπλά, χωρὶς διάθεση διακοσμήσεως. Οἱ ἐπιχρισμένες τοιχοποιεῖς εἶναι λιτές καὶ διαφοροποιοῦνται μόνον ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῶν χορῶν πού προεξέχουν ἐλάχιστα καὶ ἀπὸ τὰ λιγοστά ἀνοίγματα. Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων δὲν προβάλλουν ἐξωτερικά διότι καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐπικάλυψη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία συνεχίζει καὶ ἐπάνω ἀπὸ τίς κόγχες τῶν παραβημάτων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο στὶς κόγχες τῶν παραβημάτων τό πάχος τοῦ τοίχου εἶναι μεγάλο.

Στό τύμπανο τοῦ τρούλου ἡ ὄψη καθεμιᾶς ἀπὸ τίς ὀκτώ πλευρές διατυπᾶται ἀπὸ στενὸ τοξωτὸ παράθυρο. Κάθε παράθυρο περιβάλλεται ἀπὸ δύο τοξωτὰ ἀφιδώματα πού φθάνουν ἕως τὴν ποδιά καὶ ἓνα τρίτο ἕως τὴν γένεση. Τὰ ἀφιδώματα ἔχουν προέχουσα κλιμακωτὴ διάταξη.

Μορφολογικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ καὶ τό γείσο ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, τριπλὴ κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, διπλὴ κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τῶν χορῶν καὶ τοῦ τρούλου, ἀπλὴ κάτω ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ προπύλου.

Ὅλα τὰ παλαιότερα ἀνοίγματα ἔχουν τοξωτὸ ὑπέρθυρο, σέ ἀντίθεση μέ τὰ νεώτερα, τῶν ὁποίων τὰ ὑπέρθυρα εἶναι ὀριζόντια καὶ ξύλινα. Τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα καὶ οἱ σταθμοὶ τῶν μονόλοβων ἀνοιγμάτων εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ σειρὰ πλίνθων σέ ὑποχώρηση, πού εἶναι τοποθετημένες ἐγκάρσια καὶ περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινη ταινία στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τὴν τοιχοποιία³⁰. Ἡ εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὰ δίλοβα παράθυρα ἔχουν μονολιθικὸ ἀνώφλι. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν κογχῶν τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς, ὅπου οἱ λοβοὶ χωρίζονται μέ μαρμάρινους κιονίσκους σέ δευτέρη χρήσι.

30. Γιά τὰ μέτωπα τῶν τόξων σέ ὑποχώρηση βλ. Χ. Μπούρα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821), Ἀρχιτεκτονικά Θέματα 3 (1969) 171.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν θύρα εἰσόδου στὴν νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει ἀβαθὴς τοξωτὴ κόγχη μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ τιμώμενου ἀγίου στό τύμπανο. Ἀνάλογη τοξωτὴ κόγχη ἀνοίγεται καὶ στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ νάρθηκα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν δυτική εἰσοδο. Ψηλότερα διακρίνονται ἱχνη τῆς τριγωνικῆς ἀπολήξεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ μάλιστα ἱχνη πλίνθινης ὀδοντωτῆς ταινίας. Εἶναι τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ἐπερατώνετο ὁ ναὸς πρὶν νὰ προστεθεῖ σ' αὐτόν ὁ νάρθηκας.

Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ διάκοσμος περιλαμβάνει τὰ ξυλόγλυπτα καὶ τὴν ἀγιογράφηση.

Ἐπιγραφές - Ἐνθυμήσεις

Στόν ναὸ ὑπῆρχε ἄλλοτε ἓνας ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν οἱ ὁποῖες δέν σώζονται σήμερα³¹:

1η ἐπιγραφή:

+ἔτος απ/
ὁ Χριστο[ῦ]/
αχ'α' (=1691)

Ἡ ἐπιγραφή ἦταν γραμμένη ἐπὶ λίθου, δεξιά (γιά τὸν εἰσερχόμενο) τῆς θύρας τοῦ περιβόλου. Ἡ χρονολογία 1691 πιθανόν ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου.

2η ἐπιγραφή:

ἔτους /
αχ'β' (=1692)
τὸ παρὸν τέ/
[μ]πλω οἰκονομή/
5 θη δηὰ συν/
δρομῆς τοῦ εὐ/
τελοῦς Γαβριήλ /
ἱερομονάχου
διὰ δαπάν(ης) καὶ δ(ιὰ) χ(ειρὸς) ...

Ἦταν γραμμένη στό τέμπλο (γλυπτή).

31. Ν. Γιαννοπούλου, Ἐπιγραφαὶ Τυρνάβου, Ἀρμονία 2 (1901) 216-218 καὶ Στ. Δαλαμπύρα, Ἐπιγραφαὶ ἐκ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἐπαρχίας Τυρνάβου, Λάρισα - Μάρτιος 1967 (δακτυλογρ.), σ. 1-7. Τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφήν ποῦ ἀναφέρει ὁ Στ. Δαλαμπύρας (σ. 1) ὡς προερχόμενη ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἠλία, ὁ Ν. Γιαννόπουλος τὴν ἀποδίδει σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἠλία τῆς ἀγορᾶς (ὑπ' ἀριθ. 24 ἐπιγραφή). Βλ. ἐπίσης Στ. Σδρόλια, Οἱ Μεταβυζαντινοὶ Ναοὶ τοῦ Τυρνάβου, Πρακτικὰ Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν, ὕ.π., σ. 80 καὶ σημ. 23.

3η ἐπιγραφή:

+ἐτοῦτο /
 ὕκονο/
 μήθη κὲ /
 ἔγινε τοῦ /
 5 Προφήτου
 Ἡλιοῦ τοῦ Θ/
 εσβίτου ἐ/
 ν Μαναστυρ/
 ρίο Τουρνά/
 10 βου.

 κὲ τὸ ἐ/
 προσίλοσεν /
 15 ὁ Φουκᾶς /
 τοῦ Βαρσ/
 σάμι δη /
 ἅ ψυχη /
 κὲ σοτη /
 ρίαν. ἔτος /
 20 αχνδ Ἀπριλίου β' (1654)

Ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν σὲ λίθινο ἀναλόγιο τῆς μονῆς.

4η ἐπιγραφή:

+κ(α)τ(ὰ) τό ζχμε' ἀ(πό) Θ(εογο-
 νίας) δέ Χ(ριστοῦ) αχμς' / (=1646)
 ἀνεκαινίσθη(;) (καὶ) ἀνιστορήθη(;) ὁ /
 θῆρος οὗτος καὶ (πανοικτεῖρμων) να /
 (πάνσεπτος)
 ὅς (τῆς σεβασμίας καί;) θείας μονῆς ...
 (ιεράς)

Βρισκόταν ἐπάνω στὴν ἐσωτερικὴ θύρα τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ δυτικά.

5η ἐπιγραφή:

+ Διὰ συνδρομῆς κόπου καὶ μόχθου τοῦ
 πανοσιωτάτου / καθηγουμένου Κοσμᾶ
 ἱερομονάχου καὶ ἐξόδου / Μιχαήλ
 ... καὶ Ζογράφου / Δηονησίου /
 μοναχοῦ ἐπὶ / ἔτους ζρμ' (=1632)

Ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν σὲ κάποια τοιχογραφία σὲ γωνία τοῦ Ἱεροῦ.

6η ἐπιγραφή:

[Γ]έγονεν τό ἡερὸν προσκυνητάριον
 δαπάνη Με/λετήου ἱερομονάχου.
 Ἔτος αψη' (1720). Ἡγουμενέ/
 βοντος Συμεὸν ἱερομονάχου.

Ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν ἐπάνω σέ προσκυνητάρι ὁλόγλυφο ἀπὸ ξύλο καρυδιᾶς.

7η ἐπιγραφή:

Νικόλαος Ζωγράφος ἐκ τῆς ἐπαρχίας /
 Κατορίας ἐκ χώρας Λινοτόποι.

Ἡ ἐπιγραφή ἦταν γραμμένη σέ τοιχογραφία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς χορούς.

8η ἐπιγραφή:

Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, χαμηλά, πίσω ἀπὸ τὴν μορφὴ τοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά εἰκονιζόμενου ἀγγέλου τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως, σέ σκοῦρο βάθος μέ λευκά γράμματα ὑπάρχει γραμμένη ἡ ἐπιγραφή:

ΔΕΗCIC ΤΗC ΔΟΥ/
 ΛΗΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΥΤΟΡΙ/
 ΜΑΛΑΜΟ ΝΑ /
 ΚΗΡΑ ΠΡΥ /
 -ΤΗ /
 ΦΟΤΗΝΗ /
 ΜΑΡΟ

Ἐνθύμηση:

Μέσα σέ μία κασέλα ξυλόγλυπτη καί κοσμημένη μέ ἑλεφαντοστοῦν πού βρίσκεται στό Ἱερό Βῆμα ὑπάρχει βιβλίο-φαλτήρι μικροῦ μεγέθους μέ τὴν ἀκόλουθη ἐνθύμηση στό ἐξώφυλλό του:

Τὸ παρὸν φαλτήριον /
 ἐδέθη διὰ χειρός τοῦ Γεωργίου /
 Καπηλαρίδου Δημοδιδασκάλου, διὰ /
 συνδρομῆς τοῦ Κυρίου Ἰωάννου Βασιλείου κέ ἔστω /
 εἰς μνημόσυνον αἰώνιον /
 τῇ 24. Ἰουλίου 1862 Τύρναβος /
 πέφυκε δε το παρὸν τοῦ Ἀγίου /
 μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου /

Τοιχογραφίες καί φορητές εἰκόνες

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἀπὸ τοιχογραφίες τῶν ὁποίων τὰ χρώματα ἔχουν

ἀποπλυθεῖ (Εἰκ. 14, 15, 16). Ὡστόσο μπορεῖ νά διακρίνει κανεῖς τὰ θέματα. Ἡ πτώση ὅμως τῶν κονιαμάτων παρέσυρε καί τίς τοιχογραφίες σέ ὀρισμένες θέσεις. Οἱ τοιχογραφίες διασώζονται ἀκέραίες στό Ἱερό καί στά ἀνώτερα μέρη τῶν τοίχων στὸν ὑπόλοιπο ναό ἐκτός ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἰχνη τοιχογραφικοῦ διακόσμου βρίσκουμε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα (στὸν δυτικὸ-ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ). Ἐπίσης στὸν τοῖχο πίσω ἀπὸ τὸ τέμπλο, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο δείχνει ὅτι ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ προηγήθηκε τῆς τοποθετήσεως τοῦ τέμπλου. Τό εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει ἀνεπτυγμένο τὸν κύκλο τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ, μερικές σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τῆς Παναγίας καί τοῦ Προδρόμου, θέματα ἀπὸ τὸν Εὐχαριστιακὸ Κύκλο καί μαρτύρια ἁγίων³². Οἱ τοιχογραφίες ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἁγιογράφο Νικόλαο ἀπὸ τὸ Λινοτόπι τῆς Καστοριᾶς³³ στό διάστημα 1632-1646³⁴.

Στὸν ναὸ ὑπῆρχε ἄλλοτε καί ἓνας ἀριθμὸς φορητῶν εἰκόνων. Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτές, οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος τοῦ Κόσμου, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου μέ δώδεκα ἐξιστορήσεις τοῦ βίου του γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ μορφή καί τοῦ Ἀγίου Λουκά τοῦ Εὐαγγελιστῆ ἐκλάπησαν τὸν Ἀπρίλιο

32. Βλ. Τρ. Παπαζήση, Ἀγιογράφοι τοῦ 16ου-18ου αἰῶνα στὸν Τύρναβο καί τὴν ἐπαρχία του, *Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν*, ὅ.π., σ. 117-119, ὅπου καί περιγραφή τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος.

33. Ὁ Νικόλαος ἁγιογράφησε, μαζί μέ τούς συγχωριανοὺς του Μιχαήλ καί τὸν γιό του Κωνσταντῖνο, τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Σαρακήνιτσα τῆς Βορείου Ἡπείρου, Π. Πουλίτσα, Ἐπιγραφαὶ καί ἐνθυμήσεις ἐκ Βορείου Ἡπείρου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Ε'* (1928) 75-76. Τό 1630 ἁγιογράφησε τὸν μικρὸ μονόκλιτο ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν συνοικία Ἐλεοῦσα τῆς Καστοριᾶς (τοῦ ἄρχοντα Θωμανοῦ), Ἀ. Ὁρλάνδου, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς*, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Δ' (1939) 163. Στό διάστημα 1632-1646 ἱστόρησε τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸν Τύρναβο, τὸ 1652 τὸν κυρίως ναὸ τῆς Μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στό Δρυόβουνο στὴν ἐπαρχία Βοῖου νομοῦ Κοζάνης, βλ. Δ. Μακρῆ, *Ἡ Ἱερά Μονὴ Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Δρυοβούνου Βοῖου Κοζάνης*, Κοζάνη 1969, τὸ 1653, μαζί μέ τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Πλαγιά (τέως Ζέρμα) τῆς Κόνιτσας, Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Βυζαντινὰ, Μεσαιωνικὰ καί Νεότερα Μνημεῖα Ἡπείρου, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 32 (1977) Χρονικά, σ. 159, τὸ 1656, μαζί μέ τὸν ἀδελφὸ του, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βελλᾶς Κόνιτσας, βλ. Ἱερ. Γ. Παῖσιου, Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐπαρχίας Βελλᾶς καί Κονίτσης, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 16 (1967) 249-250. Ὁ Th. Popa θεωρεῖ τὸν ζωγράφο Νικόλαο γιὸ τοῦ Μιχαήλ, βλ. Th. Popa *Considérations générales sur la peinture postbyzantine en Albanie, Actes du 1er Congrès Balkanique*, Sofia 1969, σ. 767-782. Γιὰ τὸν Νικόλαο ἀπὸ τὸ Λινοτόπι, βλ. ἀκόμη Μ. Χατζηδάκη, Περὶ Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀλίγα, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 27 (1972) Μελέται, 133· Σ. Πελεκανίδη, *Καστορία, Βυζαντινὰ Τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 244-247· Φ. Πιομπίνου, *Ἑλληνες Ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821*, Ἀθήνα 1984², σ. 287.

34. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν τοιχογραφιῶν στό καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία Τυρναβου, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν συνάφεια μέ τίς τοιχογραφίες μερικῶν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰῶνα στὴν Βόρεια Ἑλλάδα, ἔργα ζωγράφων ἀπὸ τὸ Λινοτόπι, βλ. Ἀ. Τούρτα, *Οἱ Ναοὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ Βίτσα καί τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι. Προσέγγιση στό ἔργο τῶν Ζωγράφων ἀπὸ τὸ Λινοτόπι*, Ἀθήνα 1991, σ. 36-37, 199-201, 220, 221, 227.

τοῦ 1990³⁵. Οἱ τρεῖς αὐτές εἰκόνες, καί ἄλλες δύο τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Μανδηλίου οἱ ὁποῖες σήμερα δέν σώζονται, εἶναι ἔργα τοῦ ζωγράφου Δημητρίου καί προήρχοντο ἀπό τόν ὁμώνυμο ναό τῆς Ἀγορᾶς πού κατεδαφίστηκε³⁶.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου φέρει τήν χρονολογία:

1786 ἰδηκεμβρίου: 4³⁷

Ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ φέρει τήν ἐπιγραφή:

1786 Μαρτίου 27

χείρ Δημητρίου³⁸

Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ ὁποία ἦταν ἀναρτημένη στόν βόρειο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ, ἔφερε τήν ἐπιγραφή:

1809 (Ἰ)ουλίου 6³⁹

Ἀκόμη στόν ναό ἐφυλάσσοντο ἄλλοτε δύο εἰκόνες: ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου καί ἡ Ὑψωσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἔργα τοῦ ἀγιογράφου Κωνσταντίνου. Στήν πρώτη ἀπό τίς δύο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ καί Ο ΕΥΑΓΓΕΛΗΣΜΟΣ

καί στήν δεύτερη

ΗΨΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ⁴⁰

Ἡ εἰκόνα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἔργο του Κ. Χατζηνώτα φέρει τήν ἐπιγραφή:

Ἔργον Κ Χα-νώτα Δαπάνη Ἀννούλας

Π. Μαργιάννη

Ἐφυλάσσετο ἀκόμη ἡ εἰκόνα τῆς Ἀγίας Μαρίνας, ἔργο τῆς Βασιλικῆς Γ. Ἀλεξάνδρου, τοῦ 1910⁴¹.

Ὅλες οἱ εἰκόνες, ἐκτός ἀπό τίς τρεῖς δεσποτικές εἰκόνες πού ἐκλάπησαν, φυλάσσονται σήμερα στόν ναό τῆς Φανερωμένης.

Ἡ μονή τοῦ Προφήτη Ἠλία ἀρχικά ἦταν γυναικεία καί κατόπιν μετατράπηκε σέ ἀνδρική. Τοῦτο φαίνεται καί ἀπό Δίπτυχο τῆς μονῆς. Σ' αὐτό διαβάζουμε τά ἑξῆς ὀνόματα ἀρχιερέων, ἱερομονάχων, μοναχῶν καί μοναζουσῶν:

35. Ἐκτεταμένη περιγραφή, βλ. εἰς Ἀ. Πασαλῇ, *Τρεῖς Δεσποτικές Εἰκόνες ἀπό τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἠλία στόν Τύρναβο, Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν*, ὅ.π., σ. 141-152.

36. Ἀ. Κακαδιάρη, Ἐπώνυμοι Ἀγιογράφοι στόν Τύρναβο, *Θεσσαλική Ἑστία* 21 (1976) 432-434.

37. Ἀ. Πασαλῇ, ὅ.π., σ. 147.

38. Ἀ. Κακαδιάρη, ὅ.π., σ. 432-434. Στ. Δαλαμπύρα, ὅ.π., σ. 7. Δέν εἶμαι σέ θέση νά πῶ μέ βεβαιότητα ἂν τόσο ἡ χρονολογία, ὅσο καί ἡ ἐπιγραφή ἐσώζοντο κατὰ τό ἔτος 1987, ὅταν εἶδα τήν εἰκόνα.

39. Στ. Δαλαμπύρα, ὅ.π., σ. 6.

40. Ἀ. Κακαδιάρη, ὅ.π., σ. 479.

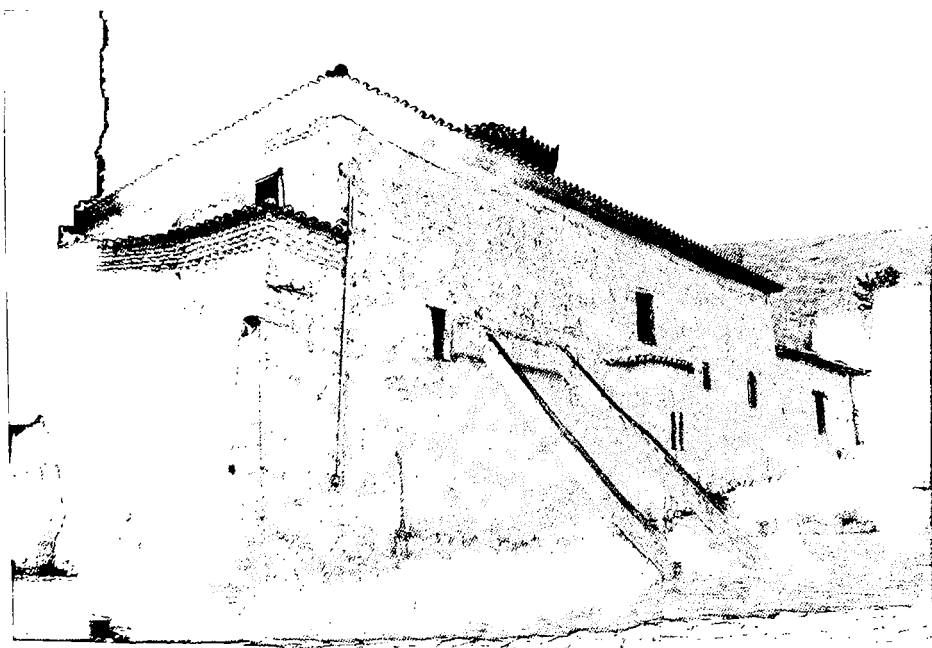
41. Ἀ. Κακαδιάρη, Παραλειπόμενα Ἐπώνυμων Ἀγιογράφων στόν Τύρναβο, *Θεσσαλική Ἑστία* 26 (1977) 72-73.

- APXIEPEIS: Κύριλλος-Γρηγόριος (1621-1645), Διονύσιος (1651-1659), Παῖσιος (1651-1652), Καλλίστρατος.
- IEPOMONACHOI: Μάξιμος-Μελχισεδέκ (1652), Κοσμᾶς (1632), Γαβριήλ (1692), Κοσμᾶς, Καλλίνικος, Γαβριήλ-Σεραφεῖμ, Θεοφάνης, Φιλόθεος-Θεοδόσιος, Θεόδουλος, Μαλαχίας, Ἡσαΐας, Λαυρέντιος.
- MONACHOI: Θεόδουλος, Χριστόφορος, Ἀντώνιος, Σεραφεῖμ, Σάββας, Ναθαναήλ Μητροφάνης, Ἰωακείμ, Καλλίνικος, Διονύσιος (1632), Φιλόθεος, Σεραφεῖμ, Ἀναστάσιος.
- MONACHAI: Χριστίνα·Εὐγενία, Μερόπη, Μαγδαληνή, Δεββώρα, Μελανία, Παῖσία, Γερασιμῖνα, Μελανθία κ.ἄ.⁴².

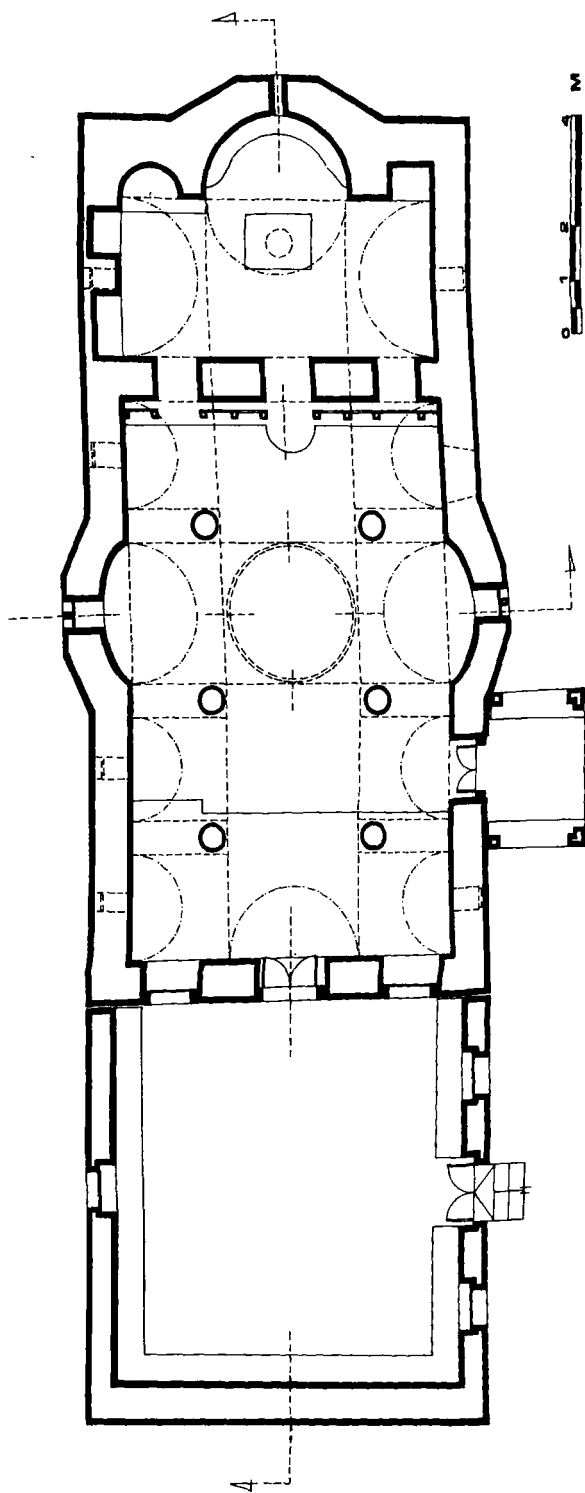
Λάρισα

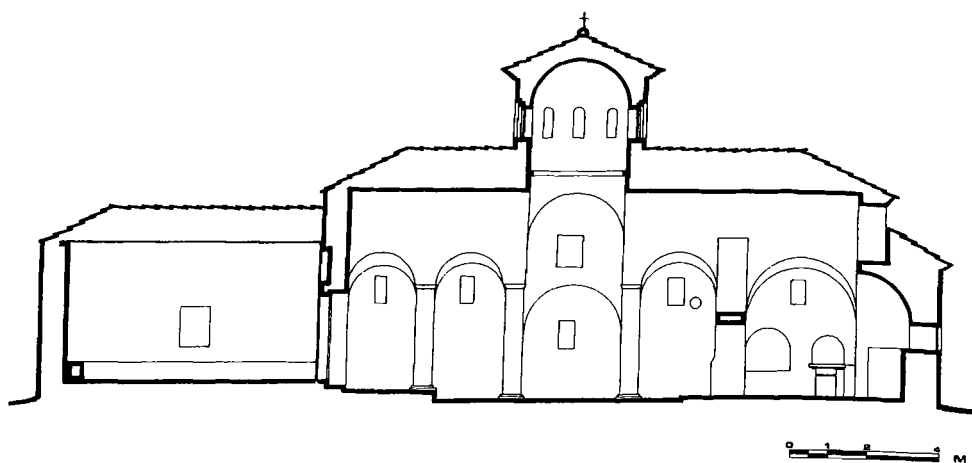

Εἰκ. 1. Νοτιοανατολική ἄποψη.

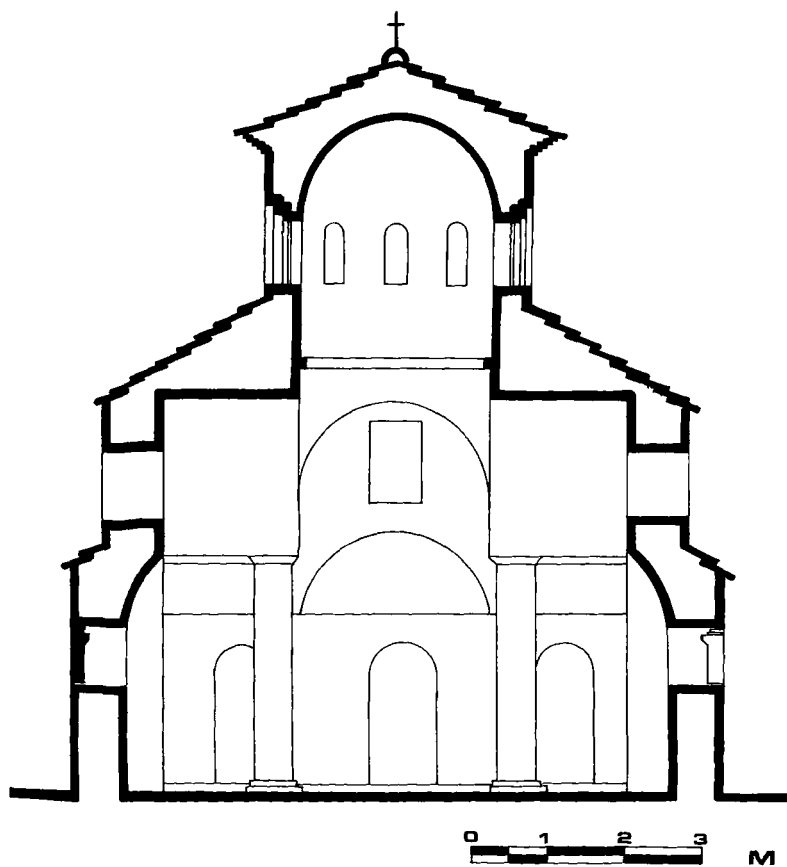

Εἰκ. 2. Βοριοδυτική ἄποψη.

Εἰκ. 4. Τομή κατά μήκος.

Εἰκ. 5. Ἐγκάρσια τομή.

Εἰκ. 6. Τό δίλοβο παράθυρο τοῦ νότιου χοροῦ.

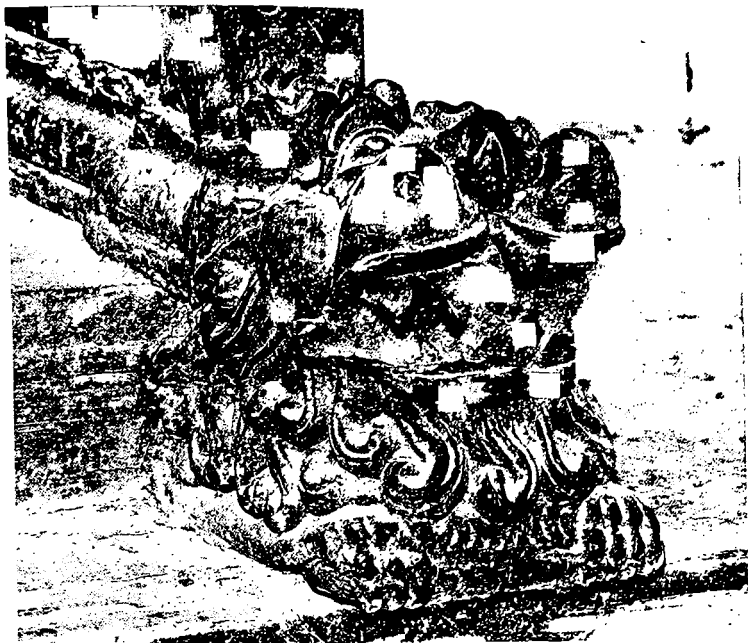
Εἰκ. 7. Τό δίλοβο παράθυρο τοῦ βόρειου χοροῦ.

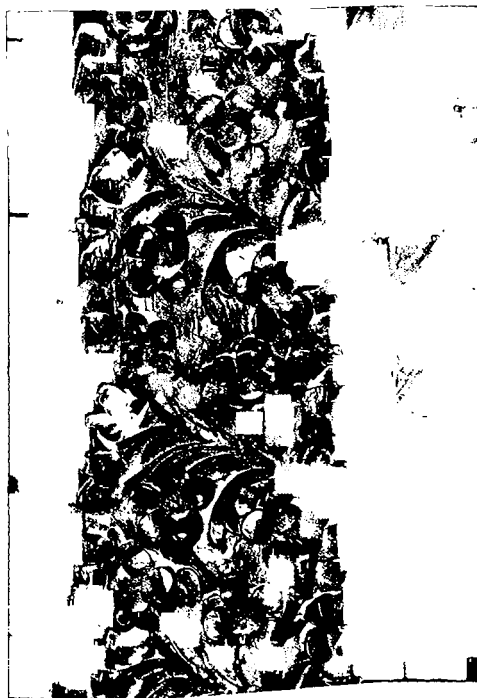
Εἰχ. 8. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Εἰχ. 9. Ὁ ξυλόγλυπτος ἐπισκοπικός θρόνος.

Εἰχ. 10. Ὁ ξυλόγλυπτος ἐπισκοπικός θρόνος (λεπτομέρεια).

Εἰχ. 11. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ὀρθοστάτη.

Εἰχ. 16. Τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

LE PORTRAIT DE SAINT LAZARE LE GALÉSIOTE
AUX SAINTS-APÔTRES DE THESSALONIQUE:
UN NOUVEAU TÉMOIGNAGE SUR LA DATATION DES PEINTURES
MURALES DE L'ÉGLISE*

Si les mosaïques de l'église des Saints-Apôtres à Thessalonique, catholicon d'un monastère dédié probablement à la Vierge¹, n'ont jamais posé jusqu'à aujourd'hui de problèmes de datation, situées entre 1312 et 1315, période qui coïncide au patriarcat de Niphon², les peintures murales par contre qui décorent les parties inférieures du naos, les narthex ainsi que le déambulatoire ont provoqué plusieurs discussions sans aboutir à des conclusions solides et unanimement acceptées³.

Cependant toutes les propositions sont d'accord sur le fait que les fresques furent exécutées après les mosaïques, soit juste après 1315⁴ soit entre 1328 et 1334⁵ ou même encore plus tard vers la moitié du XIVE

* Cet article a fait l'objet de ma communication au *34th Spring Symposium of Byzantine Studies: Travel in the Byzantine World*, The University of Birmingham, 1-4 avril 2000. Voir le résumé publié dans le *Bulletin of British Byzantine Studies* 26 (2000) 69-70.

1. Pour toute la littérature plus ancienne sur l'église des Saints Apôtres à Thessalonique voir S. Tambaki, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος-19ος αι. Λατρευτικά Μνημεία*, Thessalonique 1998, p. 71-77.

2. A. Xyngopoulos, *Η Ψηφιδωτή διακόσμησης του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Thessalonique 1953. Cf. aussi Chr. Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms 1986, p. 9-11.

3. Les résultats ambigus sont discutés par A. Tsitouridou, La peinture monumentale à Salonique pendant la première moitié du XIVE siècle, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVE siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-grec*, Belgrade 1985, Belgrade 1987, p. 16-18. Cf. aussi Chr. Stephan, op. cit., p. 9-14.

4. A. Xyngopoulos, Les fresques de l'église des Saints-Apôtres à Thessalonique, *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, *Actes du Colloque organisé par l'Association Internationale des études byzantines à Venise*, septembre 1986, p. 86. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the beginning of the fourteenth century, *L'Art Byzantin au début du XIVE siècle, Symposium de Gračnica* 1973, Belgrade 1978, p. 62 et suiv. Chr. Stephan, op. cit., p. 260. J.-M. Spieser semble partager également la même opinion [J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique, *Travaux et Mémoires* 5 (1973) 170].

5. S. Kissas rattache l'exécution du décor mural à la réhabilitation du patriarche Niphon après la victoire d'Andronic III le Paléologue. Il suppose que les fresques ne pouvaient pas être

siècle⁶. Il est à signaler que le point de départ de ces hypothèses ce fut le portrait d'un moine en geste de proskynèse auprès de la Vierge peint au-dessus de la porte centrale du narthex et identifié, selon l'inscription, à l'higoumène Paul et second fondateur du monastère (fig. 1). La désignation «second fondateur» a fait les chercheurs à penser que la décoration de l'église a été suspendue après la destitution pour simonie du patriarche Niphon pour recommencer plus tard sous l'higoumenat de Paul⁷. À ce jeu énigmatique des datations a été ajouté encore un résultat, fruit d'une analyse de dendrochronologie; d'après cette recherche, la construction de l'église date de 1329 ou un peu plus tard, c'est-à-dire 15 ans après la période du patriarcat de Niphon, information qui est pourtant relatée par l'inscription dédicatoire⁸.

Néanmoins, le nettoyage des fresques sur le déambulatoire nord, réalisé en 1987 et 1989 par le Service Archéologique⁹, a fait dévoiler de nouvelles peintures sur la coupole nord-est¹⁰ et révéla le nom d'un saint représenté sur le mur nord vers le côté ouest. Le saint qui n'a pas été identifié jusqu'à aujourd'hui c'est Lazare le Galésiot, moine et stylite de la première moitié du XIe siècle et fondateur des trois monastères à Galésios, mont voisin d'Ephèse qui s'appelle actuellement Alaman Dag (fig. 2)¹¹.

exécutées aussitôt après la déposition de Niphon, car la condamnation politique du patriarche après 1315 ne permettrait pas la rédaction de l'inscription sur le linteau de la porte du narthex qui le désigne comme un «très saint patriarche œcuménique» [S. Kissas, *O vremenu nastaka fresaka u crkvi Svetih apostola u Solunu*, *Zograf* 7 (1977) 52-57 (en serbe avec un résumé en français)].

6. V. J. Djurić, La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine, *L'école de Morava et son temps*, *Symposium de Resava* 1968, Belgrade 1972, p. 278.

7. Les sources restent malheureusement silencieuses pour Paul. À part cette inscription dédicatoire, on ne dispose pas d'autres renseignements pour lui.

8. P. I. Kuniholm - C. L. Striker, Dendrochronology and the Architectural History of the Church of the Holy Apostles in Thessaloniki, *Architectura* 1990, p. 1-26. Je me méfie de la précision de ces résultats. Une analyse semblable faite en 1981 a donné l'année 1294 comme la date probable de la construction de l'église des Saints Apôtres (ibidem, p. 5-6).

9. *Αρχαιολογικό Δελτίο* (ΑΔ) 42 (1987) Β2-Χρονικά, 388, ΑΔ 43 (1988) Β2-Χρονικά, 375 et ΑΔ 44 (1989) Β2-Χρονικά, 360-361.

10. K. Tsigarida, Οι τοιχογραφίες του ΒΑ τρουλλίσκου των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, 9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Συμποσίου, 26-28 Μαΐου 1989, Αθήνες 1989, p. 49.

11. Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἄσκησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ, (BHG 989), AASS, Nov. III (Bruxelles 1910), 502-608. Pour la vie de saint Lazare voir O. Lampsides, *Ανέκδοτον κείμενον περὶ τοῦ αἱγίου Λαζάρου Γαλησιώτου*, *Θεολογία* 53 (1982) 158-177. Pour la vie de saint Lazare et l'identification de Galésios à l'Alaman Dag cf. aussi R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge 1995, carte 1, p. 36 et 40-42, 104-106. La vie et l'activité de saint Lazare le Galésiot est l'objet d'étude du moine du monastère athonite de Simōnos Petra, Porphyrios. Je le remercie de ces informations précieuses sur la personnalité de ce saint rarissime. La vie ainsi que les portraits du saint Galésiot dans l'art

Saint Lazare [«Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΑΑ / ΖΑ / ΡΟ / ς - Ο / ΤΟΥ ΓΑ / ΔΗCΙ / (ΟΥ)»], bien que stylite, est pourtant représenté à pied et non sur un pilier selon les règles de l'art byzantin¹². Vêtu comme un moine, il se tient dans une attitude frontale. Il est barbu et il bénit de sa main droite alors que de sa gauche il tient un rouleau(?) ouvert qui ne conserve pas le texte de son inscription.

Son portrait rarissime, selon nos connaissances, dans la peinture byzantine¹³, fait partie d'un ensemble de portraits monastiques situés tous vers le côté ouest du déambulatoire nord et qui ne sont pas identifiables. L'emplacement des portraits monastiques dans les narthex, les déambulatories ou encore les chapelles annexes est fréquent à partir déjà du XIe siècle mais il devient un *topos* de l'hagiographie monastique du XIIIe et en principe du XIVe siècle¹⁴. Cet emplacement particulier des portraits des

byzantin et post-byzantin feront l'objet d'une prochaine publication, fruit d'un travail en commun. Le typicon du monastère de Galésios fondé par saint Lazare fut perdu. La restitution de ce typicon peut se faire grâce à sa vie qui nous est sauvée (voir à ce propos J. Ph. Thomas, *Documentary evidence from the Byzantine monastic typica for the history of Evergetine Reform Movement, The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism, Papers of the third Belfast Byzantin International Colloquium*, 1-4 mai 1992, p. 249 et 252-254.

12. Sur la représentation des stylites dans l'art byzantin voir A. Xyngopoulos, *Οι στυλίται εις την βυζαντινήν τέχνην, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ)* 18 (1949) 116-129, I. M. Djordjević, *Die Säule und die Säulenheiligen als hellenistisches erbe in der Byzantinischen und serbischen Wandmalerei, XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten II / 5, JÖB 32/5* (1982) 93-100, J. Leroy, *L'icône des stylites de Deir Balamend (Liban) et ses sources d'inspiration, Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXVIII* (1962) 331-358.

13. Signalons à ce propos que son nom n'est même pas cité, parmi ceux d'autres saints moines, dans le fameux guide iconographique de l'Hermèneia de Denys de Fournia. Le moine Porphyre a eu la gentillesse de m'informer qu'il y a une représentation inédite de saint Lazare sur le côté sud-ouest de la liti du catholicon du monastère de Chilandar au Mont Athos (fig. 3). Bien que le portrait soit repeint au XIXe siècle, il est pourtant fort probable que l'artiste a copié selon le modèle préexistant du XIVe siècle (sur la datation voir infra, note n° 37). Le saint Galésiotte est vêtu d'une mèlote ceinturée, comme un saint ascète, et il porte l'habit monastique de l'analavo. Il a apporté ses deux mains à la hauteur de sa poitrine, les paumes ouvertes en signes de modestie. La formule de l'inscription qui l'identifie est la même que celle des Saints-Apôtres à Thessalonique. Nous connaissons également une représentation postérieure et en buste de saint Lazare comme moine, faisant partie du ménologe dans le narthex commun des églises patriarcales de Peć daté de 1561. L'inscription au slavon qui l'accompagne le désigne comme Lazare le nouveau. (P. Mijović, *Menolog. Istorijsko-umetnicka istraživanja*, Belgrade 1973, p. 365, sch. 70 et pl. 265). Comme stylite saint Lazare est représenté dans un manuscrit athonite mais beaucoup plus tardif, daté du XIXe siècle; il s'agit du code inédit de Kavsokalyvion N° 285. De la même époque date aussi son portrait dans le manuscrit 87-6-1971 de la skète de la Sainte-Anne au Mont Athos (inédit). Pour les deux exemples athonites postérieurs, je dois remercier encore une fois le moine Porphyrio qui me les a fait connaître.

14. Voir l'article de Sv. Tomeković, *Place des saints ermites et moines dans le décor de l'église byzantine, Liturgie Conversion et Vie Monastique, Conférences Saint-Serge, XXXVe Semaine d'Études Liturgiques*, Paris 28 juin-1er Juillet 1988, Rome 1989, p. 312-320.

ascètes et des moines vers le côté ouest de l'église semble avoir une fonction liturgique précise puisqu'il correspond apparemment à des rites et des pratiques monastiques concrètes¹⁵. Pour les cas des Saints Apôtres de Thessalonique la procession des saints moines et anachorètes du naos se prolonge dans le narthex et les déambulatoires.

Sv. Tomeković a bien montré à propos des églises de Mileševa et de la Vierge Hodigitria à Peć que le choix des portraits des moines et des ascètes dans ces décors correspond aux modèles idéaux de leurs commanditaires tout en permettant une lecture à plusieurs degrés¹⁶. À même titre, nous croyons que la représentation de saint Lazare le Galésiotte à l'église des Saints Apôtres à Thessalonique peut nous éclairer davantage sur l'identité et les intentions de l'inspirateur de ce choix particulier. J'essaierai alors de démontrer que le portrait de ce saint moine Galésiotte fait écho des événements fatales pour l'histoire du monastère fondé par lui ainsi que de son rôle joué sur les affaires ecclésiastiques et politiques vers la fin du XIIIe siècle; je crois aussi qu'il peut nous fournir de bons arguments pour considérer au moins une partie des peintures murales des Saints-Apôtres à Thessalonique comme une oeuvre contemporaine aux mosaïques.

Il semble que l'image du moine idéal de la première moitié du XIe siècle incarnée par Lazare le Galésiotte¹⁷ a inspiré les patriarches constantinopolitains; c'est pourquoi Grégoire de Chypre (1283-1289) va rédiger une version de sa vie qui sera basée sur une autre plus ancienne, composée par le disciple de Lazare, le moine Grégoire le Kellaritis vers la seconde moitié du XIe siècle¹⁸. Le plus ancien manuscrit qui comporte la première version de la vie de saint Lazare le Galésiotte est le code de la Grande Lavra au Mont Athos N° I 127 qui a été écrit au monastère de l'Anastasis à Con-

15. Ibidem, p. 323-324.

16. Eadem, Les saints ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa, *Mileševa dans l'histoire du peuple serbe. Colloque scientifique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts*, vol. XXXVIII, Classe des Sciences historiques, vol. 6, Belgrade 1987, p. 51-65; Eadem, Monaska tradicija o zaduzbinama i spisima arhiepiskopa Danila II, *L'archevêque Danilo II et son époque, Colloque Scientifique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts*, vol. LVIII, Classe de Sciences historiques, vol. 17, Belgrade 1991, p. 421-441 (en serbe avec un résumé en français). Cf. aussi la problématique intéressante énoncée par L. James, Monks, monastic art, the sanctoral cycle and the middle byzantine church, *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism, Papers of the third Belfast Byzantin International Colloquium*, 1-4 mai 1992, p. 175.

17. Voir l'article de A. Kazhdan, Ο τέλειος Μοναχός ή ο τέλειος πολεμιστής; Ο συγκερασμός των κοινωνικών ιδανικών στο Βυζάντιο, *Δωδώνη* 15 (1986) fasc. 1, 203-216.

18. Sur les versions de ce texte hagiographique composé par le patriarche Grégoire de Chypre voir A. Lambropoulou, *Ο βίος του οσίου Λαζάρου*, thèse de doctorat soutenue à l'Université d'Athènes, Athènes 1986, p. 23-29 où toute la bibliographie précédente.

stantinople le premier quart du XIVe siècle¹⁹. Le code de Lavra nous informe que le monastère a subi les conséquences de la conquête du mont Galésios par les ottomans en octobre de l'année 1304²⁰. Les moines avaient alors transféré le chef de leur saint protecteur à Constantinople, événement commémoré par l'église le 25 octobre²¹. Ils se sont très probablement réfugiés au monastère de l'Anastasis restauré par le grand logothète Constantin Acropolite qui a d'ailleurs acheté et aménagé un oratoire le dédiant à saint Lazare le Galésiotte²². Ensuite ou en même temps, en tous cas avant 1320, l'empereur Andronic II le Paléologue va prononcer dans un chrysobulle l'union entre le monastère de l'Anastasis à Constantinople et celui de la Théotokos du Galésios, en vue de protéger le dernier et de le soutenir matériellement²³.

Tous ces événements décisifs pour l'histoire du monastère du Galésios semblent avoir influencé l'inspirateur du programme iconographique et lui avoir dicté ce choix. En fait, le patriarche Niphon, le ktitor des Saints-Apôtres, comme d'ailleurs son prédécesseur, Athanase le 1er, étant élu higoumène au monastère de la Grande Lavra au Mont Athos en 1294²⁴, il pourrait éventuellement avoir pris connaissance de l'existence de cette ancienne version de la vie de saint Lazare dans le code I 127.

Toutefois, l'image de saint Lazare inspirée sans doute par tous ces événements importants pour le monastère du Galésios constitue elle-même une évocation précise et facilement reconnaissable de l'esprit de la réaction contre la politique ecclésiastique de Michel VIII le Paléologue. Le concile de Lyon en 1274 qui ratifie l'union des deux églises, fruit de la politique de Michel VIII le Paléologue, va provoquer de nombreuses réactions très

19. Ibidem, p. 1-23.

20. Ibidem, p. 109.

21. Ibidem, p. 109 et 111. À part le jour de 25 octobre, l'église orthodoxe commémore la fête saint Lazare le Galésiotte le 7 et le 10 novembre (ibidem, p. 216). À Peć, le portrait de saint Lazare illustre la fête du 7 novembre (P. Mijović, op. cit., p. 365).

22. Voir D. M. Nicol, Constantine Akropolites. A prosopographical note, *DOP* 19 (1965) 249-256. Cf. aussi R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première phase. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, t. III, Les églises et les monastères, Paris 1969, p. 298. K. Manaphis a localisé dans le codex Ambrosianus le typicon de la fondation du monastère dédié à la mémoire de saint Lazare le Galésiotte [K. Manaphis, *Κωνσταντινίου Ἀκροπολίτου Λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικὸς*, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970) 462].

23. A. Lambropoulou, op. cit., p. 107-108. La datation de ce chrysobulle varie entre 1282-1289 et 1294, mais en tout cas avant 1320 (F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, t. 4, Regesten von 1282-1341, Munich-Berlin 1960, n° 2085).

24. Archives de l'Athos XX, *Actes de Chilandar I*, éd. par M. Živojinović, V. Kravari, Chr. Giros, Paris 1998, N° 14, p. 157. Voir aussi Archives de l'Athos XI, *Actes de Lavra IV*, éd. par A. Guillou, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, N. Svoronos et S. Ćirković, Paris 1982, p. 16-17.

intenses de la part du monastère du Galésios. La déposition du patriarche Joseph le Galésios et son remplacement par Jean XI Veccos²⁵ ainsi que les martyres de deux moines du monastère, de Meletios et de Galaction, le premier eut la langue coupée et le deuxième a été aveuglé²⁶, sont des indices de cette réaction forte. Nous pouvons ainsi dire que le portrait de Lazare, le fondateur du monastère du Galésios, devient un symbole pictural de la résistance contre la politique religieuse unioniste de Michel VIII. La restitution de la paix ecclésiastique et politique qui équivalait au renoncement aux principes du concile de Lyon, c'est à dire à l'union des deux églises, sera établie par le fils de Michel VIII, Andronic II le Paléologue. Andronic va récompenser, à son tour, le monastère du Galésios pour sa position dynamique envers la politique religieuse de son père. L'union avec le monastère constantinopolitain de l'Anastasis favorisée par Constantin Acropolite, ennemi de l'union des deux églises, et prononcée par le chrysobulle se fait la preuve.

Or, il est logique de penser que le fondateur de l'établissement monastique à Galésios qui attira l'attention du pouvoir politique et ecclésiastique de la capitale vers la fin du XIIIe et le début du XIVe siècle inspira vraisemblablement les commanditaires des programmes iconographiques dans l'église des Saints Apôtres à Thessalonique. En outre, l'origine constantinopolitaine évidente de cette inspiration témoigne que le donateur pour les peintures murales comme d'ailleurs pour les mosaïques ne pourrait être qu'un patriarche constantinopolitain. Le portrait de saint Lazare le Galésiotte nous amène donc à une nouvelle problématique sur la date de l'exécution des peintures murales jamais énoncée, selon nos connaissances, jusqu'à ce jour.

Je pense que les mosaïques et les fresques des Saints-Apôtres doivent être considérées et étudiées plus ou moins comme des parties contemporaines d'un programme iconographique homogène selon le modèle de Kahrie Djami à Constantinople²⁷. Des recherches sur l'architecture de l'église ont

25. V. Laurent *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, fasc. IV: les Registres de 1208 à 1309, Paris 1971, p. 179-210 et 249-251; idem, *La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe siècle (1208-1309)*, *REB* XXVII (1969) 144-146. Il est à noter que le patriarche Joseph le Galésiotte a été canonisé vers 1284 après les initiatives du patriarche Grégoire de Chypre [P. Gounaridis, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Athènes 1999, p. 141-149].

26. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, p. 248; voir aussi A. Lambropoulou, op. cit., p. 106; ainsi que P. Gounaridis, op. cit., p. 103.

27. O. Demus, *The style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologan Art*, vol. 4: *The art of the Kariye Djami and its Intellectual Background*, Princeton (N.J.) 1975, p. 109-110.

d'ailleurs prouvé la construction contemporaine du noyau du naos ainsi que de sa déambulatoire²⁸. Nous croyons que cette remarque est également valable pour le projet de la décoration de l'église des Saints-Apôtres. Cette thèse ne signifie pas nécessairement que toutes les fresques ont été exécutées en même temps; certaines divergences stylistiques localisées entre la chapelle nord dédiée à saint Jean le Prodrome et le déambulatoire sud par exemple pourraient éventuellement traduire des phases différentes²⁹. Mais à notre avis, le commanditaire avait organisé les programmes iconographiques en même temps et sur le même esprit tout en aménageant les espaces picturaux³⁰. Je crois que dès le début il n'était pas programmé de couvrir tout le catholicon des mosaïques³¹. Sur le plan financier cela était impossible. L'exemple de Kahrie Djami³² ainsi que celui de la Theotokos Pammakaristos³³ à Constantinople viennent à l'appui de notre hypothèse.

Mais il y a encore un autre argument qui éloigne cette éventualité. C'est l'abside centrale du catholicon qui, selon toute probabilité, n'a jamais reçu de décoration³⁴. Certes, des mosaïques devraient avoir été réservées pour la décoration de cette partie très importante du naos, comme ce fut d'ailleurs le cas pour la coupole. Pourtant, la destitution du patriarche Niphon en 1315 a provoqué la suspension de la décoration de l'église. Mais est-ce que la décoration concernait seulement les mosaïques à l'intérieur du naos ou l'ensemble de travaux y compris les peintures murales dans les

28. G. Velenis, *Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης και η σχολή της Κωνσταντινούπολης*, Akten XVI Internationaler Byzantinisten kongress, Vienne 4-9 octobre 1981, *JÖB* 32/4 (1982) 457-462. Cette hypothèse initiale a été vérifiée par l'analyse de dendrochronologie (P. I. Kuniholm - C. L. Striker, art. cit., p. 26).

29. Sur les divergences stylistiques voir A. Tsitouridou, art. cit., p. 16-17.

30. Sur l'origine constantinopolitaine des mosaïques (et donc des fresques) on est d'accord avec O. Demus (art. cit., p. 150). On vient de prouver que le portrait de saint Lazare le Galésiotte fait aussi preuve du caractère constantinopolitain du choix. Par contre R. Nelson suppose que la ville de provenance des ateliers c'est Thessalonique (R. S. Nelson, *Tales of Two Cities: The Patronage of Early Palaeologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki*, *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Athènes 1999, p. 135-136).

31. La même opinion semble partager Chr. Stephan (op. cit., p. 260).

32. P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, vol. 2: The Mosaics et vol. 3: The Frescoes, New York 1966.

33. La coexistence des deux techniques (fresques et mosaïques) est également attestée dans l'église de la Théotokos Pammakaristos à Constantinople [cf. H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii at Istanbul)*, *Dumbarton Oaks Studies* 15, Washington D.C. 1978]. R. Cormack explique cette combinaison des deux techniques par le fait que le donateur voulait terminer plus vite la décoration de l'église tout en économisant probablement de l'argent (R. Cormack, *Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης*, *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Héracleion 1997, p. 63 et fig. 11-14).

34. A. Tsitouridou, art. cit., p. 16.

narthex et le déambulatoire? Si les ateliers des fresquistes ont commencé à travailler après 1315, c'est à dire après la première phase de la décoration qui correspondait au revêtement des mosaïques, pourquoi n'avaient-ils pas achevé la décoration de l'abside, alors qu'ils ont choisi à orner les parties inférieures du naos, les narthex et le déambulatoire? Comment avaient-ils laissé inachevée une partie si importante et d'un symbolisme exceptionnel, comme c'est l'abside?

Par contre le problème ne se pose pas si on accepte que les ateliers des fresquistes et des mosaïstes aient travaillé ensemble et en même temps. Dans ce cas, ce n'est que dans une deuxième phase plus tardive qu'ils ont complété par des fresques certaines parties de l'église qui sont restées inachevées sans pourtant réussir à trouver des moyens pour revêtir des mosaïques l'abside et la voûte est. C'est probablement à cette phase postérieure qu'appartient le portrait du moine Paul au-dessus de la porte du narthex qui mène à l'intérieur du naos. En fait, la composition de la Vierge trônante avec le Christ enfant escortée par les deux archanges, à laquelle le moine Paul participe, se réfère parfaitement à un décor absidial que ce «deuxième fondateur» n'est pas arrivé à financer (fig. 4)³⁵. De ce point de vue, Saints-Apôtres de Thessalonique se fait un exemple caractéristique qui nous montre exactement les étapes suivis pour la décoration d'une église.

En effet, le portrait de saint Lazare le Galésiotte doit avoir été exécuté quelques années seulement après le transfert de sa relique à Constantinople, l'enkainion du nouvel oratoire fondé par Constantin Acropolite après la conquête de la ville d'Ephèse par les ottomans en 1304. C'est la rareté du portrait qui nous amène à cette remarque. Il est à propos de signaler que le nom de ce saint n'est même pas rencontré dans les synaxaires athonites du XIVe siècle, alors que pour le XVe s. il n'apparaît que sporadiquement³⁶. Par conséquent, une représentation plus tardive du portrait qui évoque tous ces événements me paraît moins probable³⁷.

35. Pour se limiter aux exemples de la première moitié du XIVe siècle signalons l'église de Prôtaton au Mont Athos (vers 1300) (G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, pl. 8.1), celles de Kral à Studenica (1313-1314) (G. Millet - A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, Paris 1962, fasc. III, pl. 55.1), de Saint-Georges à Staro-Nagoričino (1318) (ibidem, pl. 71.1) et de la Vierge Hodighitria à Peć (1335) (V. J. Djurić - S. Čircović - V. Korać, *Pećka Patriaršija*, Belgrade 1990, pl. 190).

36. Th. Yiagou, *Μαρτυρίες περί της μνήμης του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά στο Άγιον Όρος, Κληρονομία* 28 (1996) fasc. A-B, 10, note n° 3.

37. De ce point de vue, la thèse de S. Kissas qui situe l'ensemble des fresques à la période d'Andronic III le Paléologue ne pourrait pas être justifiée. En outre, l'exemple du portrait de saint Lazare dans la liti de Chilandar n'est que postérieur de trois ou quatre années seulement par rapport à celui de l'église des saints Apôtres à Thessalonique. La fin des travaux de la décoration dans le narthex de Chilandar est située en 1320 au plus tard (voir V. J. Djurić, *Les*

Les rapports étroits entre le monastère du Galésios et le patriarche Athanase le Ier justifieraient probablement une intervention de sa part pour la représentation de ce saint moine rarissime. N'oublions d'ailleurs qu'Athanase le Ier passa dix années au Galésios où il fut ordonné prêtre et il en a profité de sa riche bibliothèque. L'hypothèse qui veut le patriarche Athanase le Ier se mêler de la question du patronage des Saints-Apôtres a été déjà lancée par M. L. Rautman dans sa thèse sur l'architecture de l'église³⁸. Il ne faudrait pas alors exclure l'éventualité que le planning de la décoration a été déjà fait par Athanase le Ier, quand Niphon était encore évêque à Cyzicus, c'est à dire avant 1310. Une telle hypothèse me semble logique et évidente si on tient compte de la grandeur du projet et des difficultés qu'il a du poser. En outre, le zèle du patriarche Athanase le Ier pour les diverses activités artistiques en combinaison avec la personnalité ambiguë de son successeur, Niphon le Ier³⁹, rendent cette hypothèse encore plus plausible.

Mais il y a encore un autre argument qui pèse, à notre avis, sur cette thèse. C'est l'opposition de l'église officielle contre les arseniates, les partisans du patriarche Arsenius qui fut destitué et exilé en 1264 après des intrigues nouées par l'empereur Michel VIII le Paléologue⁴⁰. Ce mouvement des arseniates qui a pris la forme d'une opposition compacte et massive vers la fin du XIIIe siècle a fait face au patriarche Joseph le Galésiot et ensuite à Athanase le Ier qui défendaient avec ferveur aussi bien les principes que les choix de l'église officielle. À ce propos, il est à noter que bien que le monastère du Galésios ait d'abord soutenu le mouvement des arseniates, néanmoins après les aphorismes d'Arsenius prononcées contre le patriarche Joseph⁴¹, la situation est radicalement changée. Le monastère est devenu foyer des partisans de Joseph, alors que les patriarches Grégoire de Chy-

portraits des souverains dans le narthex de Chilandar. L'histoire et la signification, *Chilandarski Zbornik* 7 (1989) 119. Idem, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Munich 1976, p. 74). L'exemple de Chilandar peut alors soutenir encore plus notre hypothèse sur la datation du portrait de Lazare le Galésiot aux Saints-Apôtres de Thessalonique.

38. M. L. Rautman, *The church of the Holy Apostles in Thessaloniki: A study in Early Palaeologan Architecture*, Ann Arbor-Michigan 1995, p. 19. Le chercheur a émis l'hypothèse que le métropolite Malachie encouragé par Athanase le Ier entreprend des travaux de la construction ou du re aménagement de l'église. Malachie a été également élu higoumène de la Grande Lavra au Mont Athos vers 1305 où il pourrait avoir connu le code de Lavra [Idem, Notes on the metropolitan succession of Thessaloniki c 1300, *REB* 46 (1988) 153].

39. Idem, *The church.*, op.cit., p. 18-19. Cf. aussi la problématique énoncée dans l'article de K. Π. Χαλαμπίδη, Η προσωπικότητα του πατριάρχη Νήφωνα Α ως χορηγού του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 19 (1998) 283-287.

40. P. Gounaridis, op. cit., p. 35-42.

41. Ibidem, p. 89-96.

pre⁴² et surtout le zélate Athanase le Ier prônaient l'action avec insistance pour défendre l'unité de l'église officielle contre les arseniates⁴³. En outre, les deux Acropolites, Georges et son fils Constantin furent des ennemis ardents de ce mouvement schismatique tout en essayant d'imposer leur propre choix même avec violence⁴⁴. Nous croyons que tous ces événements rendent explicables les rapports étroits entre la famille des Acropolites et le monastère du Galésios, alors qu'ils définissent mieux le cadre politique auquel s'intègre ce portrait étrange. Après les interventions et les nombreuses négociations du patriarche Niphon, le schisme des arseniates va prendre fin en septembre de 1310. C'est pourquoi l'emplacement de saint Lazare le Galésiotte n'est investi d'un symbolisme politique et religieux qu'avant 1310.

En conclusion, le choix original du portrait de saint Lazare le Galésiotte dans l'église des Saints Apôtres à Thessalonique s'avère intéressant pour deux raisons:

-a. il définit d'abord l'identité constantinopolitaine de l'inspirateur de cette image rarissime qui devrait avoir une connaissance profonde des événements relatifs à l'histoire de la relique de saint Lazare, de la destinée de son établissement monastique ainsi que de son rôle joué sur les affaires ecclésiastiques et politiques pendant le règne de Michel VIII le Paléologue et de son fils Andronic II,

-b. il se fait un indice assez solide pour la datation de la première phase des fresques qui doit être contemporaine aux mosaïques (1312-1315). Le portrait de saint Lazare appartient sans doute à cette première phase. L'identification des autres portraits monastiques sur le déambulatoire nord pourrait élucider davantage la question⁴⁵, alors qu'une étude méthodique des divergences stylistiques des peintures murales contrôlerait éventuellement l'hypothèse de l'existence des deux phases au moins de leur exécution.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

42. Ibidem, p. 140.

43. Ibidem, p. 140 et 161-185.

44. Ibidem, p. 44 et 51.

45. Chr. Stephan a eu alors bien raison de s'interroger sur la question du choix de ces portraits monastiques sur le déambulatoire nord (op. cit., p. 211).

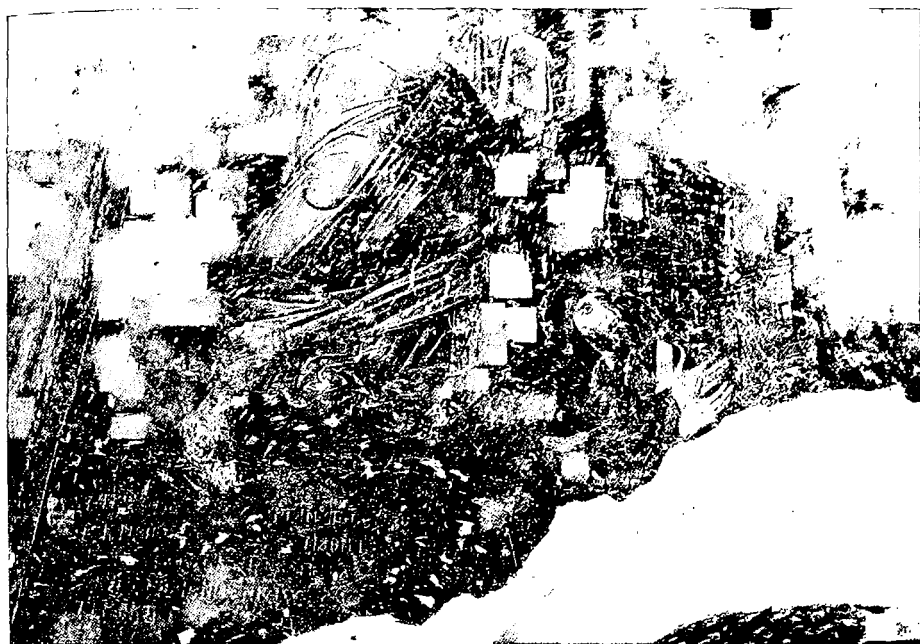

Fig. 1. Saints Apôtres: l'higoumène et second fondateur Paul.

Fig. 2. Saints Apôtres: le portrait de saint Lazare le Galésiotte.

Fig. 3. Chilandar (liti): le portrait de saint Lazare le Galésiot.

Fig. 4. Saints Apôtres: la Vierge trônante entre les deux archanges (d'après Chr. Stephan).

POST-BYZANTINE SCENES FROM THE PASSION OF CHRIST IN THE CHURCH OF THE HOLY CROSS OF AGIASMATI, CYPRUS

The church of Holy Cross of Agiasmati, i.e. the church of the sanctified spring or well, near the village of Platanistasa in Cyprus dates from the year 1494 according to a dedicatory inscription with donors the priest Petros Peratis and his wife Pepani and painted by Philip Goul, who was descended from a late-Medieval noble family of the 15th-16th century¹. According to A. and J. Stylianou, this church presents the «finest and most complete cycle of wall-paintings from the end of the 15th century in Cyprus². From the wall-paintings which present the cycle of the Passion of Christ we shall comment on the following scenes: The last Supper, The Washing of the Feet, The Betrayal, The Denial of Peter, The Mocking and the Lamentation. The first three scenes have been painted on the upper part of the main western wall of the aisle and the last three scenes have been painted on the upper part of the northern wall of the aisle.

Beginning with The Last Supper (pl. I) we observe that the artist has incorporated his subjects in a double-arched portico with Christ seated exactly below the beginning of the arches from which protrudes an interesting three-leaf wooden decoration. Therefore Christ is situated in the middle of the whole iconographical composition. In contrast the same painter on the wall painting of the same scene in the church of Saint Mamas in Louvaras painted one year later in 1495 (pl. II) has placed Christ at the left end of the table with the Apostle John leaning on his chest (pl. I). In the painting of Agiasmati Christ touches the fish on a large plate with his left hand and blesses with his right. The table is a round shape and on it there is a plate with the fish, some bread, vegetables and a pitcher of water. In the background we observe windows with a railing. The disciples, having different bodily positions and expressive ge-

1. See A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art*, London 1985, p. 186-188. *Ιστορία της Κύπρου*, edited by T. Papadopoulos: Μεσαιωνικόν Βασίλειον - Ενετοκρατία, second part, Institute of Archbishop Makarios III, Nicosia 1996, p. 1333-1338, where you can find all the previous existing bibliography.

2. *The Painted Churches ...*, p. 186.

stures, are identified by the initial letters of their names. So, starting from the left we have Peter, John, who leans towards Christ, Simon, with open palms, Bartholomew, Jacob of Alphaios, Thomas, Philip, Thadeus, James, who turns towards the viewer with a raised left palm, Judas, who reveals his intentions by touching the head of the fish, i.e. Christ, with his right hand, Andrew, a serious elder, and Mathew extending his hands. All of them constitute the «*collegium apostolorum*» and aptly express their individual psychological conditions. In constructing this scene the painter copied the wooden structures of the interiors of Cypriot house of that period.

The scene of the Washing of the Feet (pl. III) takes place in front of a building of Western architecture with a three-dimensional prospective, arched windows, some rectangular and some arched doors and a panelled ceiling. On the left the existing stairs lead to a portico with a flat roof in front of which is a chair on which Christ has placed his himation to facilitate the washing of his disciples' feet. In the foreground of the representation Christ is pictured on the left with the twelve apostles next to him. Christ washes the feet of Peter with a towel around his waist and firmly holding the right foot of his chief apostle with his two hands. Below Peter's feet are his pair of sandals. Peter's hand gesture, i.e. touching his head with his right hand, refers to the the New Testament narration of John 13,6-10 to wash both his hands and his head. The rest of the disciples have various positions and gestures and are standing upright except for two, who are leaning down to untie their sandals. Behind Peter a disciple is holding a pitcher of water to fill the basin. This scene of Agiasmati has much more narrative quality and vitality, which excellently expresses the Biblical event, than the same scene in the church of Saint Mamas at Louvaras (pl. IV).

At Louvaras instead of the desciple holding the pither of water there is a disciple raising his left leg trying to untie his sandal. Another Cypriot fresco in the middle aisle of the church of Saint Paraskevi in Geroskipou at the end of the 15th century (pl. V), i.e. the same period with the church of Agiasmati, has iconographical variations in the representation of the above scene. Christ is wiping Peter's right foot which is places in the towel, while all the other disciples are seated in an eliptical arrangement having already untied their sandals and waiting to have their feet washed. In the center of the disciples there is a small rectangular cistern form which comes the water to replenish the small basin found on the lower left corner of the wall painting.

I believe that one of the most dramatic and vivid scenes of passion in

Cypriot iconography of the 15th century is the Betrayal of Christ (pl. VI) in the church of Agiasmatis. The use of colour (dark red, dark blue, purple, green, light blue and other hues) and persons (twenty in number with Christ as the protagonist and the traitor Judas giving the kiss to his Lord) provide an exceptional expression of the feelings of the Divine Personage and the lively character of Peter, cutting the ear of Malchos, on the one hand and on the other hand the traitor Judas, the soldiers and the mob, who use force to arrest Christ. The protagonists of the arrest are the mob, the arch-priests and a few soldiers on the side scene. The gospel according to Mark 14,43 informs us of this scene and the painter Philip Goul, faithful to the Byzantine tradition of narrative painting of the 14th century, aptly executed the embrace of Christ and Judas, Peter cutting Malcho's right ear, the violent gesticulations of the soldiers and the Jews with trumpets and spears in front of two sharply scaled mountains. Quite interesting is the half naked figure with a halo shown on the right part of the fresco. According to a tradition which existed from ancient to more recent times, this person is the evangelist Mark, an eye-witness to the betrayal of Christ, referred to by himself in the gospel of Mark 14,51-52 in the episode of the betrayal as a young man who attended Christ while all the others had abandoned him.

The authors A. and J. Stylianos state that this figure was borrowed from Western models and was assimilated into Byzantine iconography³. Philip Goul, the painter, knew this Biblical reference to Mark and he rendered it faithfully in the painting of the scene at Agiasmatis, something which is quite rare in the Byzantine iconography of this subject because in another execution of this scene in the church of Saint Mamas at Louvaras (pl. VII) the same artist Philip Goul did not draw the person of Mark and he gave a new arrangement to the scene of the betrayal. In the work of Louvaras Christ is arrested by the soldiers as is referred to in the gospel of John 18,12. It is interesting to note the action of one of the soldiers who is pulling the tunic of Christ. The same scene in the church of Saint Paraskevi (pl. VIII) has a different arrangement of soldiers and Jews that surround Christ and Judas in a composition of ten persons with swords, lanterns and other instruments which present stylistic elements of Western art that were introduced in the late-Byzantine and post-Byzantine painting of Cyprus.

In Cypriot monuments there is a long tradition in the representation of the Betrayal of Christ. We have such scenes on frescoes in the church of

Egleistra near Tala of Paphos dating from 1196 (pl. IX), in the church of Saint Heracleidios in the monastery of Lambadistis, Kalopanagiotis dating from circa 1400 (pl. X) and in details on the silver and gold covering of the cross of Leukara dated within the second decade of the 14th century (pl. XI). On the first of these iconographical examples the traitor Judas is found on the right of Christ. In the second example he is found in the middle of a large crowd of people and in the third he is in the middle of a smaller group of people because of the lack of sufficient space.

The representation of the Denial of Peter (pl. XII) at Agiasmati is composed of smaller episodic scenes, such as Christ before the arch-priests, Peter seated by the fire with the servants in the courtyard of the arch-priests, while on the right side a little girl asks him if he was with Christ and Peter denies it. On the left there is also the crowing of the cock and the figure of Peter appearing from the waist up crying bitterly and covering his face with his hands. The architectural structure of this wall painting is composed of an open upper area, an arched gate, various openings and a saddleback-roof that rather reminds us of Medieval buildings common in Cyprus during the 15th century. The corresponding scene by the same artist (pl. XIII) at the church of Louvaras where we have the scene of Christ before Annas and Caiaphas, is, I think, inferior to the painting of Agiasmati in its human drama and narrative realism.

The Mocking of Christ (pl. XIV), another scene from the passion of Christ at Agiasmati, has Christ as the central figure dressed in a red mantle, bare-footed and holding a cane uprightly in his right hand. In the wall painting we are describing the crown of thorns referred to by the evangelists Mathew 27,29; Mark 15,17 and John 19,2 is missing. The kneeling soldiers of the sovereign mock him while other standing men and women ridicule him holding canes, trumpets, cymbals and other musical instruments familiar to the iconographical tradition from Byzantine manuscripts of the 11th century. One person on the left is ready to strike him with a cane. The psychological condition of the jeering and mocking mob is evident in the expression on their faces and in their gestures. It is a scene of 28 persons full of malice and hate towards their divine benefactor, who is placed in the inner courtyard of the pretorium with a construction in the background. In the corresponding scene at Saint Heracleidios at Kalopanagiotis (pl. XV), we can observe certain variations as to the gestures of Christ, of the soldiers, who have very evident Western influences in their dress and their armaments, and the mocking and hissing mob.

The last scene of the passion which we shall examine is the Lamentation (pl. XVI), which we see constitutes an iconographical model for the

16th century when we compare this example to later paintings. Here Christ is lying on a slab with his head towards the left, surrounded by those who lament him, i.e. his mother, Peter, other disciples and the pious women. The cross, the scaled, sculptured mountains, the ladder, the basket with the instruments of the crucifixion and the double-handled vessel in front of the slab are repeated almost completely in the corresponding wall painting (pl. XVII) from the church of the Transfiguration of the Saviour in Palaiochorio dating from the second decade of the 16th century. The painter of this work is entirely influenced by Philip Goul, the artist of Agiasmati.

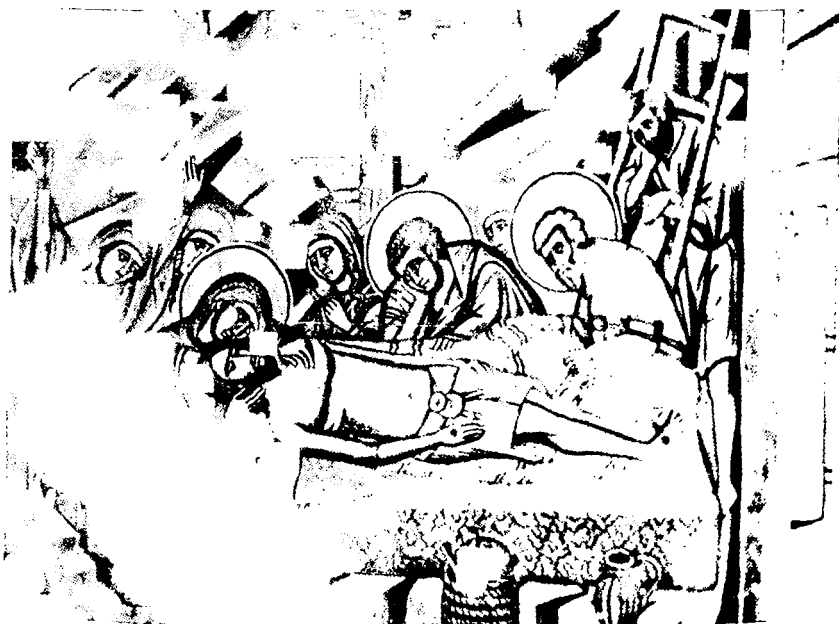
Philip Goul who painted the church of the Holy Cross of Agiasmati in the year 1494 and the church of Saint Mamas in Louvaras in 1495, according to the existing dedicatory inscriptions⁴, used iconographical liberty in the wall paintings we have examined with some variations and alterations. He did not slavishly repeat the same models in his artistic work, but with inventiveness he remained faithful to the main iconographical schemes as they had come down through all periods of Byzantine iconography.

University of Thessaloniki

4. *The Painted Churches ...*, p. 186, no. 105 and p. 246, no. 139.

Pl. XV. Mocking of Christ. Lambadistis, Kalopanagiotis. Circa 1400.

Pl. XVI. Descent from the Cross. Agiasmati, 1494.

Pl. XVII. Lamentation of Christ. Palaiochorio. Second decade of XVI century.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

M. Hinterberger, *Autobiographische Traditionen in Byzanz* (Wiener Byzantinistische Studien. Band XXII), Wien 1999, σ. 415. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ISBN 3-7001-2800-2.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐξετάζεται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τρόπο συστηματικὸ καὶ μεθοδικὸ ἡ παρουσία τῆς αὐτοβιογραφίας στὸ σύνολο τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας, λόγιας καὶ δημῶδους.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ὁ συγγραφέας προβαίνει σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας ποὺ ἔχει γίνει ὡς τώρα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα του, ἐπισημαίνοντας τὰ πεδία ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα ὁ μελετητὴς ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐργασθεῖ περαιτέρω. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπισημάνσεις του σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὲς τῆς Βυζαντινῆς ἀπὸ τὴν σύγχρονη αὐτοβιογραφία. Οἱ Βυζαντινοὶ περιορίζονται στὴν περιγραφή τῆς ζωῆς τους, ἐπιμένοντας στὰ γεγονότα, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν διερεύνηση τῆς προσωπικότητάς τους καὶ χωρὶς νὰ θέτουν ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα στὶς σύγχρονες αὐτοβιογραφίες. Παράλληλα, ἀνασκευάζεται ἡ παλαιότερη ἄποψη ὅτι τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τῆς αὐτοβιογραφίας περιορίζεται χρονικὰ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο καὶ διαπιστώνεται ἡ ἔντονη παρουσία αὐτοβιογραφικῶν στοιχείων καὶ σὲ παλαιότερα κείμενα, κυρίως ἀγιολογικά. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς κλασσικῆς καὶ μετακλασσικῆς αὐτοβιογραφίας, ἄμεση συνέχεια τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Βυζαντινὴ, ἐνῶ στὸ ἐπόμενο ἐξετάζονται μὲ συντομία διάφορα εἶδη αὐτοβιογραφικῆς ἀφήγησης στὸ Βυζάντιο, τὰ ὁποῖα, ὥστόσο, δὲν ἐντάσσονται στὴν αὐτοβιογραφία μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἐφ' ὅσον ἐπικεντρώνονται κυρίως στὸ παρὸν ἢ στὸ πολὺ πρόσφατο παρελθὸν τοῦ συγγραφέα, χωρὶς νὰ ἐπιχειροῦν μιὰ εὐρύτερη χρονικὴ ἀναδρομὴ στὴν ζωὴ του (π.χ. ἐπιστολὲς ἢ ταξιδιωτικὲς ἀφηγήσεις).

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἐπισημαίνονται ὀρισμένα βασικὰ γνωρίσματα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοβιογραφίας, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ τάση τῶν συγγραφέων νὰ παρουσιάζουν τὴν ζωὴ τους ὡς μιὰ συνεχῆ καὶ ἀδιάσπαστη πορεία πρὸς τὴν πραγμάτωση ἐνὸς ιδεώδους, τὸ ὁποῖο ὥστόσο, εἶναι ἀπόρροια μιᾶς ὥριμης καὶ χρονικὰ ὑστερότερης ἀντιμετώπισης τῶν πραγμάτων, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἴσχυε ἀπὸ τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ αὐτοβιογραφουμένου. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα συχνὰ νὰ θυσιάζεται ἡ πραγματικότητα στὸν βωμὸ τῆς ἐξιδανίκευσης. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινὲς αὐτοβιογραφίες δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ

αυτοτελή κείμενα, αλλά ἀφηγήσεις ἐγκλιωτισμένες σὲ εὐρύτερες κειμενικὲς ἐνότητες, οἱ ὁποῖες, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἐξυπηρετοῦν ἄλλες σκοπιμότητες, π.χ. τὴν πνευματικὴ οἰκοδομὴ τοῦ ἀναγνώστη ἢ τὴν ἀπόσειση κατηγοριῶν ποὺ ἀποδίδονται στὸ συγγραφέα τους. Ταυτόχρονα, μελετᾶται ἀναλυτικὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ ὄριζαν τὴν αὐτοβιογραφία, ἰδιαίτερα ἡ σημασία καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἐκφράσεων *τὰ κατ' ἐμέ* ἢ *τὰ καθ' ἐαυτόν*. Τέλος, ἐξετάζονται τὰ κίνητρα τῶν συγγραφέων αὐτοβιογραφικῶν κειμένων, ὅπως διατυπώνονται στοὺς προλόγους, ἡ μέθοδος παρουσίας καὶ ἔκθεσης τοῦ σχετικοῦ ὕλικου καὶ ἡ συνήθης ἀπόσειση τῆς κατηγορίας γιὰ περιαιματολογία καὶ φορτικότητα.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια σχολιάζονται ἀναλυτικὰ κείμενα αὐτοβιογραφικῶν χαρακτήρα ἐπιλεγμένα ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀγιολογίας (κεφ. 5), τῶν κητορικῶν διαθηκῶν καὶ τυπικῶν (κεφ. 6), τῆς ἱστοριογραφίας (κεφ. 7) καὶ τῶν ἀπολογητικῶν κειμένων (κεφ. 9). Σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο (8) ἐξετάζονται οἱ αὐτοβιογραφίες συγγραφέων, ὅπως ὁ Ψελλός, ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Κύπριος. Ὅπως εὐκολα μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς, ὁ συγγραφέας ἔχει κατὰ πολὺ διευρύνει τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου «αὐτοβιογραφία», ὁ ὁποῖος μέχρι τώρα χρησιμοποιοῦνταν, σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα, γιὰ αὐτοβιογραφίες συγγραφέων. Μία τέτοια διεύρυνση τοῦ ὅρου ἀσφαλῶς ὁδηγεῖ σὲ γόνιμους προβληματισμούς, ἐφ' ὅσον στὸ πεδίο ἔρευνας τοῦ μελετητῆ τῆς λογοτεχνίας μποροῦν πλέον νὰ ἐνταχθοῦν καὶ κείμενα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι λογοτεχνικὰ μὲ τὴν στενὴ ἔννοια, π.χ. διαθήκες ἢ ἔγγραφα.

Στὸν ἐπίλογο ὁ συγγραφέας παρουσιάζει μὲ τρόπο συνοπτικὸ τὰ συμπεράσματά του, διατυπώνοντας παράλληλα ὁρισμένους εὐρύτερους προβληματισμούς.

Ὁ Hinterberger παραθέτει συχνὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων ποὺ συζητᾶ, τὰ ὁποῖα καὶ μεταφράζει. Στὴν συνέχεια θὰ διατυπωθοῦν λίγες παρατηρήσεις, δευτερεύουσας ἐντελῶς σημασίας, σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτές.

σ. 148, σημ. 336 οἱ τὸ διδασκαλικὸν πρὸς τοὺς ἄλλους σπεύδοντες *μεταδιώκειν ἀξίωμα*: Ἡ ὀρθὴ μετάφραση εἶναι: ὅσοι ἐπιδιώκουν νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἀξίωμα τοῦ νὰ εἶναι διδάσκαλοι ἄλλων, ὅχι *die danach streben, die Lehrenwürde anderen zu vermitteln*, ἐφ' ὅσον τὸ πρὸς τοὺς ἄλλους δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ *μεταδιώκειν*.

σ. 243, σημ. 340 *πρῶτα μὲν τούτοις ὑψηλῇ τῇ διανοίᾳ σὺν πολλῇ τῇ φειδοῖ καὶ τῇ μετριοφροσύνῃ τοῖς ἐξ ἀρχῆς περὶ τοῦ τῆδε βίου κεκρυμμένοις ἐφάνερου*: Ὁ ἐκδότης, ἐνῶ παραπέμπει στὴν πρόσφατη ἔκδοσή τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε ἀπὸ τὸν Sullivan, υἱοθετεῖ, χωρὶς νὰ τὸ δηλώνει, τὴν γραφὴ τοῖς ἐξ ἀρχῆς ... *κεκρυμμένοις* ἀντὶ γιὰ τὴν γραφὴ *τὰ ἐξ ἀρχῆς ... κεκρυμμένα* ποὺ ὀρθὰ ἀποδέχεται στὸ κείμενό του ὁ Sullivan, ὁ ὁποῖος μεταφράζει: *he disclosed the hidden details of his life here on earth from the beginning*.

σ. 281, σημ. 515 καὶ τῶν καθ' αἶμα προσηκόντων ἐκεῖνῳ διὰ τὸ κῦδος καὶ τὴν ἐπιγαμβρίαν ἐγένετο: Ὁ ἐκδότης μεταφράζει *er durch seinen Ruhm und*

seine Eheverbindung. Φαίνεται όμως ότι η λέξη *kūdos* στην έκδοση της δήλωσης μετανοίας του Τάγαρι από τον Hunger, η οποία σημαίνει δόξα, θα πρέπει μάλλον να διορθωθεί σε *kēdos*, που σημαίνει συγγένεια εξ επιγαμίας και ταιριάζει καλύτερα στα συμφραζόμενα.

σ. 305, σημ. 47 οὐδ' ἄστροις τὸ θρυλούμενον τεχμαίρεσθαι σαφῶς τὴν δυστυχή πορείαν εἶχομεν: Ἡ λέξη πορείαν δὲν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ εἶχομεν, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύει ὁ συγγραφέας (wir, ohne die Sterne auch nur errahnen zu können, jenen unglücklichen Marsh vornahmen), ἀλλὰ τοῦ ἀπαρεμφάτου τεχμαίρεσθαι, τὸ ὁποῖο, μὲ τὴν σειρά του, εἶναι ἀντικείμενο τοῦ εἶχομεν (δὲν μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἄστρων τὴν πορεία μας).

Πρόκειται γιὰ μία ἐργασία πολύτιμη, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὴν βαθειὰ γνώση τοῦ ὕλικου καὶ γιὰ τὴν συστηματικὴ καὶ μεθοδικὴ προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου της. Ὁ συγγραφέας καταφέρνει νὰ βάλει τάξη σὲ ἓνα πεδίο ἔρευνας, τὸ ὁποῖο ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζει ἀχανές, περιγράφοντας καὶ κατατάσσοντας σὲ κατηγορίες τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Βυζαντινῶν αὐτοβιογραφικῶν ἀφηγήσεων, δημιουργώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὶς κατάλληλες προϋποθέσεις, προκειμένου στὸ μέλλον ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοβιογραφίας στὴν διαχρονικὴ της ἐξέλιξη, νὰ ἀποδώσει ἀκόμη περισσότερους καρπούς.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Dumbarton Oaks Papers. Number fifty-three 1999. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC, σσ. 358.

Ὁ νέος, ἐντυπωσιακὸς τόμος τοῦ περιοδικοῦ Dumbarton Oaks Papers περιέχει ἐργασίες ἀφιερωμένες στὸ γενικώτερο θέμα Aesthetics and Presentation in Byzantine Literature, Art, and Music.

Ὁ τόμος ἀνοίγει μὲ τὴν ἐργασία τοῦ J. Duffy, Embellishing the Steps: Elements of Presentation and Style in the *Heavenly Ladder* of John Climacus. Ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐξετάσει ὡς ρητορικὸ κείμενο τὴν *Κλίμακα* τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, ἔργο τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχικὸς τίτλος, ὅπως ἐπισημαίνεται στὴν μελέτη, ἦταν ἐνδεχομένως *Πλάκες πνευματικάι*. Μία σύγκριση τοῦ ὕφους τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὸ ὕφος τοῦ κοντακίου καὶ τῶν ρητορικῶν ὁμιλιῶν τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων μᾶς βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴν ρητορικὴ παιδεία τοῦ συγγραφέα καὶ νὰ ἐντάξουμε τὴν ἀσκητικὴ αὐτὴ πραγματεία στὸ πλαίσιο μιᾶς συγκεκριμένης λογοτεχνικῆς παράδοσης τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ A. R. Littlewood (The Byzantine Letter of Consolation in the Ma-

cedonian and Komnenian Periods) πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς παραμυθητικῆς ἐπιστολῆς στὴν περίοδο τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν καὶ προσεγγίζει τὸ θέμα ἀπὸ μία νέα προοπτική, ἀξιοποιώντας ἀκόμη καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς σύγχρονης ψυχοθεραπείας, προκειμένου νὰ δείξει τὴν ἀποτελεσματικότητα ὀρισμένων ἐπιστολῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ τὴν ψυχολογικὴ γνώση ποὺ διέθεταν οἱ συγγραφεῖς τους.

Στὴν ἐργασία τοῦ T. Hagg, *Photius as a Reader of Hagiography: Selection and Criticism*, ἀναλύεται συστηματικὰ ὁ τρόπος παρουσίας στὴν *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου ἀγιολογικῶν ἔργων (κυρίως βίων μεγάλων ἐπισκόπων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν ποὺ ἐνδιέφεραν ἄμεσα τὸν Φώτιο λόγω τῆς ἐντονῆς ἀνάμειξής του στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα) καὶ ἐπισημαίνεται ἡ «μοντέρνα» προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα: ἔμφαση στὴν παρουσίαση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων ποὺ περιέχουν οἱ βιογραφίες καὶ πλήρης ἀπουσία ἀναφορῶν στὸ ἡθικοπλαστικὸ τους περιεχόμενο. Ὡστόσο δὲν δίνεται ἡ δέουσα σημασία στὸ γεγονός ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς *Βιβλιοθήκης* δὲν ἦταν ἡθικοπλαστικὸς οὕτως ἢ ἄλλως, ὅποτε παρόμοιες ἀναφορὲς εἶναι φυσικὸ νὰ ἀπουσιάζουν.

Ἡ R. Webb στὴν ἐργασία της *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in Ekphrasis of Church Buildings* μελετᾷ ὀρισμένα προβλήματα τῶν ἐκφράσεων ἐκκλησιαστικῶν κτηρίων, ἐπιμένοντας κυρίως στὴν δομὴ τους, στὴν ἀξιοποίηση τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων τους καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν τὰ σχετικὰ κείμενα ὄχι μόνο ὡς πηγὲς γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφουν ἀλλὰ καὶ ὡς ἔργα μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις. Παράλληλα ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ συγγραφέας μιᾶς τέτοιας ἔκφρασης κινεῖται πάντα μεταξὺ δύο ἐπιπέδων, αὐτοῦ τῆς ἄμεσης ἀντίληψης τοῦ περιγραφόμενου ἀντικειμένου μὲ τὴν αἴσθηση καὶ τοῦ συμβολισμοῦ, δηλαδὴ μιᾶς πραγματικότητος ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀντίληψη.

Ἡ μελέτη τῆς A.-M. Talbot, *Epigrams in Context: Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era*, ὑποστηρίζει ὅτι τὰ περισσότερα ἐπιγράμματα τῆς παλαιολόγιας περιόδου εἶχαν ἀρχικὰ χαραχθεῖ ἐπάνω σὲ ἔργα τέχνης, ἀκόμη καὶ ὅταν περιελάμβαναν πολλοὺς στίχους. Γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀπόφῃ της, ἐξετάζει τὴν λειτουργία ὀρισμένων ἐκτενέστερων ἐπιγραμμάτων ποὺ ἔχουν σωθεῖ σὲ ἔργα τέχνης, ὅπως τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Μιχαὴλ Τορνίκη στὴν μονὴ τῆς Χώρας.

Στὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ πρωτότυπη ἐργασία τῆς M. Alexiou, *Ploys of Performance: Games and Play in the Ptochoprodromic Poems* ἐξετάζεται κατ' ἀρχὴν ἡ χρῆση μικτῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν πτωχοπροδρομικῶν ποιημάτων, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀποσύνδεσή τους ἀπὸ τὸν λόγιό Θεόδωρο Πρόδρομο, ὅπως πιστεύουν ὀρισμένοι, ἀλλὰ ἀντίθετα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπόλυτα φυσιολογικὴ στὰ λογοτεχνικὰ συμφραζόμενα τοῦ IB' αἰώνα. Παράλληλα, ἀξιολογεῖται μὲ νέα κριτήρια ἡ χιουμοριστικὴ διά-

θεση του συγγραφέα, ή οποία με κανένα τρόπο δεν θα πρέπει να κριθεί με βάση τις σημερινές συμβάσεις και απόψεις για την έννοια του κωμικού. Επίσης ύστερα από προσεκτική ανάλυση της δομής όρισμένων αποσπασμάτων του πρώτου από τα τέσσερα ποιήματα, αξιολογείται με τρόπο πειστικό ή αφηγηματική λειτουργία και αναγνωρίζεται ή λογική δόμηση ενός περίπλοκου κειμένου, το όποιο έπese συχνά θύμα παρανοήσεων και παρερμηνειών από σύγχρονους έρευνητές, που θέλησαν να παρουσιάσουν όρισμένα χωρία που συζητούνται στην εργασία ως άκατανόητα. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή ένταξη του κωμικού στοιχείου των ποιημάτων στο πλαίσιο της αναβίωσης τον ΙΒ' αιώνα του ενδιαφέροντος για τον Άριστοφάνη. Καταλήγοντας ή συγγραφέας, πολύ όρθα κατά την γνώμη μου, ανασκευάζει τις απόψεις όλων των σύγχρονων έρευνητών που άμφισβήτησαν την άπόδοση των κειμένων αυτών στον Θεόδωρο τον Πρόδρομο.

Ό Π. Άγαπητός (*Dreams and the Spatial Aesthetics of Narrative Presentation in Livistros and Rhodamne*) εξετάζει άναλυτικά, με ιδιαίτερη προσοχή και εύαισθησία, την αφηγηματική τεχνική των όνείρων που άπαντούν στην άρχή του μυθιστορήματος *Λίβιστρος και Ροδάμνη*. Σε παράρτημα εκδίδονται οι στίχοι 186-560 της παραλλαγής α. Ό έκδοτική αυτή δοκιμή προσφέρει ένα δείγμα της έκδοσης όλόκληρης της παραλλαγής, που πρόκειται σύντομα να κυκλοφορηθεί.

Στην εργασία του C. Hannick, *Exégèse, typologie et rhétorique dans l'hymnographie byzantine*, διαπιστώνεται ή σημασία που έχει για την φιλολογική μελέτη της ύμνογραφίας ή γνώση των συμπερασμάτων της μουσικολογίας, ενώ παράλληλα, με βάση όρισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα, εξετάζεται ή τυπολογία και ή ρητορική δομή των βυζαντινών ύμνογραφικών κειμένων.

Πλούσια είναι και ή συκομιδή των εργασιών που αναφέρονται στην Βυζαντινή τέχνη. Ό N. Patterson Ševčenko (*The Vita Icon and the Painter as Hagiographer*) μελετά την ιστορία των εικώνων άγίων, οι όποιες έχουν στο περιθώριο παραστάσεις του βίου τους, των όποιων ή άρχή ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί στην μονή του Σινά, άπ' όπου άργότερα διαδόθηκαν σε όλόκληρο σχεδόν τον Χριστιανικό κόσμο. Ό C. Hahn (*Narrative on the Golden Altar of Sant' Ambrogio in Milan: Presentation and Reception*) εξετάζει τις παραστάσεις της χρυσής άγίας τράπεζας-τάφου στον Άγιο Άμβρόσιο του Μιλάνου, ενός πολύ γνωστού έργου τέχνης του πρώιμου Μεσαίωνα, προσπαθώντας να διαγνώσει το πολιτικό μήνυμα που ήθελε να μεταδώσει ό άρχιεπίσκοπος Angilbertus, ό όποιος παρήγγειλε την κατασκευή του. Στην διασύνδεση τέχνης και λογοτεχνίας στο Βυζάντιο αναφέρεται ή μελέτη του H. Maguire, *The Profane Aesthetic in Byzantine Art and Literature*, στην όποία εξετάζονται όρισμένα βασικά γνωρίσματα της κοσμικής τέχνης στο Βυζάντιο. Με τα άρκετα περίεργα ως προς την θεματική για τα δεδομένα της Βυζαντινής τέχνης γλυπτά που άπεικονίζουν σκηνές άπό την δημιουργία του Άδάμ και της Εύας στον ναό της Άγίας Σοφίας στην

Τραπεζούντα ασχολείται ή μελέτη του A. Eastmond, *Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond*, ενώ ο M. J. Johnson (*The Lost Royal Portraits of Gerace and Cefalu Cathedrals*) ασχολείται με χαμένες απεικονίσεις Νορμανδών βασιλέων και άλλων ύψηλων προσώπων σε ναούς της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, οι οποίες είναι γνωστές μόνον από σύγχρονες περιγραφές.

Η μόνη ιστορική μελέτη που περιέχεται στον τόμο είναι ή έκτενης πραγματεία του G. Maniatis, *Organisation, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium*, στην οποία εξετάζεται ή δομή και ή λειτουργία του ιδιωτικού εμπορίου μεταξιοῦ στο Βυζάντιο κατά τὸν δέκατο αἰώνα. Ὁ τόμος ολοκληρώνεται με μία ἔκθεση τῆς προόδου τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀμορίου, πού συνεχίζονται μετὰ τὸν θάνατο τοῦ R. M. Harrison ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ C. S. Lightfoot.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

The Life of Saint Lazaros on Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint. Introduction, translation and notes by Richard P. H. Greenfield, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2000, σσ. XXI+423.

Στὴν ἐργασία αὐτή, ή οποία ἐντάσσεται στὴν νέα σειρά σχολιασμένων μεταφράσεων ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου *Byzantine Saints' Lives in Translation*, μεταφράζεται, με έκτενή σχολιασμό και κατατοπιστική εἰσαγωγή, ὁ βίος τοῦ ἁγίου Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτου, ἔργο γραμμένο λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ ὁσίου Γρηγόριο. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ προωθεῖ σημαντικὰ τὴν μελέτη τῶν θεμάτων ἐκείνων πού σχετίζονται ἄμεσα με τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου, ὅπως εἶναι ή ἀξιοπιστία τοῦ συγγραφέα και τὰ χρονολογικά ζητήματα, ἀλλὰ παράλληλα ἀποτελεῖ και μία σημαντικώτατη συμβολή στὴν ἔρευνα τοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὴν μέση περίοδο τοῦ Βυζαντίου.

Στὴν εἰσαγωγή διευκρινίζεται τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λαζάρου και ἀξιολογοῦνται οἱ ιστορικὲς πληροφορίες πού παρέχει τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου. Παράλληλα, καταβάλλεται ἀπόπειρα κατανόησης και τοποθέτησης τῆς προσωπικότητας και τοῦ ἔργου τοῦ Λαζάρου στὸ πλαίσιο τῶν σύγχρονων ἐξελίξεων τοῦ Βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Λάζαρος, ὡς μοναχικὸς ἡγέτης, προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τίς ἀξίες τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ σὲ μιὰ περίοδο ἀμφισβήτησής του ἀπὸ μία τάση προσωπικῆς ἀσκήσης, τὴν ὁποία και ὁ Λάζαρος ἀποδέχεται, ὡς μορφή ὅμως ὠριμότερου ἀγώνα γιὰ τὴν τελείωση. Ἐπίσης ἐξετάζεται ή ἱστορία τῆς μονῆς μέχρι τὴν ὕστεροβυζαντινὴν περίοδο, καθὼς και ή ἐξέλιξη τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου μετὰ τὸν ΙΑ' αἰώνα.

Ἡ μετάφραση εἶναι πολὺ προσεγμένη καὶ ἀκριβής. Τὰ σφάλματα σπανίζουν. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν ἐπίσης τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὴν μετάφραση, στὰ ὁποῖα ὁ μεταφραστὴς πραγματεύεται ἐξαντλητικὰ ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, παραθέτοντας παράλληλα πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ πῶμε ὅτι ὁ σχολιασμὸς τοῦ συγκεκριμένου βίου θὰ πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα ἀνάλογου ἐγχειρήματος ἀπὸ μελετητὲς Βυζαντινῶν ἀγιολογικῶν κειμένων. Οἱ παραλείψεις στὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀνιχνεύσει κανεὶς εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἐπαινώδεις. Παρατίθενται στὴν συνέχεια ὀρισμένες ἀπὸ αὐτές:

σ. 75, σημ. 4: Γιὰ τὴν χρῆση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ μοτίβου ὅτι ὁ βίος ἐνὸς ἀγίου ἰσοδυναμεῖ μὲ μία ζωντανὴ εἰκόνα του σὲ προλόγους ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας, βλ. I. Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast Period, Iconoclasm. Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies* ed. A. Bryer - J. Herrin, Birmingham 1977, σ. 12 κ.έ.

σ. 76 *their drawing out of the worthy from the worthless*: Ἡ φράση τοῦ πρωτοτύπου ἢ τῶν ἀξίων καὶ ἐξ ἀναξίων ἐξαγωγή παραπέμπει στὸν Ἱερεμία 15, 19.

σ. 77 *the grace of the Holy Spirit, which has been richly poured out upon them*: Ἡ φράση τὴν τοῦ θείου πνεύματος χάριν τὴν πρὸς αὐτοὺς πλουσίως ἐκχυθεῖσαν παραπέμπει στὸν Ἰωήλ 2,28 (3,1) καὶ στίς Πράξεις 2,17.

σ. 77 *This man ... was a scion of the Asiatic land*: Τὸ πρωτότυπο ἔχει βλαστὸς τῆς Ἀσιάτιδος γῆς. Θὰ περιμέναμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἓνα εἰδικὸ σχόλιο, ἐφ' ὅσον ὁ ὅρος Ἀσιᾶτις γῆ στὰ Βυζαντινὰ κείμενα δηλώνει ἐνίοτε τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Λυδίας, καὶ ὄχι ὁλόκληρὴ τὴν Μ. Ἀσίαν, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ καταλάβουμε ἡ μετάφραση. Ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου ἔφερε μάλιστα τὸν τίτλο ἐπίσκοπος Ἰωνίας καὶ Ἀσιάτιδος γῆς. Βλ. πρόχειρα γιὰ τὸ ζήτημα Σ. Κουρούση, *Μανουὴλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60)*. Α. Τὰ Βιογραφικά, Ἀθήνα 1972, σ. 345, σημ. 7.

σ. 128 *after the mountain was made into a city*: Τὸ πρωτότυπο ἔχει ὡς ἐξῆς: μετὰ τὸ πολισθῆναι τὸ ὄρος. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἔμμεσο ἢ ἄμεσο ἀπόηχο ἀπὸ τὸ κεφ. 14 τοῦ ἀποδιδόμενου στὸν Μ. Ἀθανάσιο βίου τοῦ Μ. Ἀντωνίου (ἡ ἔρημος ἐπολίσθη ὑπὸ μοναχῶν... PG 26, 865B).

σ. 135 *the overshadowing of the Holy Spirit (πνεύματος ἀγίου ἐπισκίασις)*: Πρβλ. Λουκᾶ 1,35.

σ. 137 *they disappeared like smoke (ὡσεὶ καπνὸς ἐξέλιπον)*: Πρβλ. Ψαλμ. 36,20.

σ. 152, σημ. 305: Στὴν φράση τοῦ κειμένου καὶ ὑπακούσας τῷ πονηρῷ δαίμονι τῷ τὴν ἰδίαν τάξιν κακῶς μὴ φυλάξαντι δὲν ὑπάρχει χάσμα μετὰ τὴν λέξη δαίμονι, ὅπως πιστεύουν τόσο ὁ μεταφραστὴς ὅσο καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου Delehay. Ὁ μοναχὸς ὑπάκουσε στὸν δαίμονα, ὁ ὁποῖος εἶχε δώσει παλαιότερα

τὸ παράδειγμα τῆς ἀνυπακοῆς, ἐγκαταλείποντας τὴν θέση, στὴν ὁποία ἦταν ταγμένος, καὶ συμπαρασύροντας στὴν πτώση του καὶ ἄλλα ἀγγελικὰ τάγματα ποὺ ἀρχικὰ ὑπηρετοῦσαν τὸν Θεό.

σ. 157, σημ. 326: Ἡ ὑπόθεση τοῦ μεταφραστῆ ὅτι ὁ ναὸς ὁ τῆς Αἰγυπτίας λεγόμενος ἦταν ἀφιερωμένος στὴν ὁσία Μαρία τὴν Αἰγυπτία δὲν φαίνεται τόσο πιθανή. Ἰσως ὁ ναὸς εἶχε χτισθεῖ ἀπὸ μία γυναῖκα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὸ παρελθὸν ἢ εἶχε μονάσει σὲ αὐτὸν μία Αἰγύπτια μοναχή.

σ. 160: Ἡ παραμονὴ τοῦ μοναχοῦ Λαυρεντίου στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Προκοπίου κατὰ τὴν διάρκεια τῆς νύκτας, προκειμένου νὰ θεραπευθεῖ θαυματουργικά, ἐπέβαλλε ἴσως ἓνα σύντομο σχόλιο γιὰ τὴν σχετικὴ πρακτικὴ στὸ Βυζάντιο. Βλ. σχετικὰ ODB s.v. «Incubation».

σ. 171, σημ. 371: Ἐνδεχομένως ἡ δυσνόητη φράση τῆς ἔκδοσης τοῦ βίου μόλις ἀργὸς εἰμι, ἥγουν κεκανονισμένος σημαίνει: μόλις ἔχω ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτό μου ἐπιτίμιο. Σὲ μία τέτοια περίπτωση τὸ μόλις ἔχει τὴν νεοελληνικὴ σημασία. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ προτείνεται, ὡστόσο, μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη.

σ. 183, σημ. 416: Δύσκολα ἡ φράση ὄρος ἅγιον μπορεῖ, σὰ συγκεκριμένα συμφραζόμενα, νὰ ἀναφέρεται στὸν μακρινὸ Ἄθωνα. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γίνεται ἀναφορὰ σὲ μία πιὸ κοντινὴ περιοχὴ. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου ἀναφορικὰ μὲ ἄλλα ὄρη μὲ μοναχικὲς ἐγκαταστάσεις (π.χ. Ὀλυμπος τῆς Βιθυνίας, Λάτρος, ὄρη πλησιέστερα στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλησίου), βλ. ODB s.v. «Holy Mountain».

σ. 218, σημ. 518: Ἡ φράση τοῦ πρωτοτύπου τῶν τριῶν γὰρ τούτων ταγμάτων τὴν τάξιν ἔοικέ πως ἐπέχειν ἢ τοιαύτη διαίρεσις δὲν ἐμφανίζει κανένα πρόβλημα, ὁπότε ἡ διόρθωση ἐπηχεῖν ποὺ προτείνει ὁ μεταφραστὴς εἶναι περιττή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts, 3. Faszikel (δυσσφῆς - ζωόσοφος). Erstellt von E. Trapp, unter Mitarbeit von W. Hörandner, J. Diethart, M. Cassiotou-Panayotopoulos, A. Steiner-Weber, sowie von A. Giannouli, M. Hammer, G. Fatouros, J. Declerck, M. Hinterberger, R. Volk, E. Schiffer. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 276. Bd. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik Bd. VI/3), Wien 1999, 648 σ.

Μετὰ τὸ πρῶτο (α-ἀργυροζώμιον, Βιέννη 1994) καὶ τὸ δεύτερο (ἀργυροθώραξ - δυσάυχενος, Βιέννη 1996), ἐκδόθηκε, τὸ 1999, τὸ τρίτο τομίδιο τοῦ *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* τοῦ καθηγητῆ Ε. Trapp καὶ τῶν συνεργατῶν του, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὰ λήμματα ἀπὸ δυσσφῆς μέχρι ζωόσοφος.

Ἡ ἔκδοσι τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ καλύπτει ἓνα κενό, ποῦ ὑπῆρχε στὴν ἑλληνικὴ λεξικογραφία, ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 12ο αἰ. μ.Χ. Προσθῆτε ὅμως καὶ νέο ὕλικό στα ὑπάρχοντα λεξικά προηγουμένων καὶ ἐπομένων αἰώνων. Ἔτσι, ὑπάρχουν παραπομπές στοὺς Γαληνό, Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα, Ἰάμβλιχο, Ὀριβάσιο, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Νύσσης, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Ἀέτιο, Προκόπιο, Ἡσύχιο, Ἰωάννη Φιλόπονο, Ἰωάννη Δαμασκηνό, Μάξιμο Πλανούδη, σὲ δημῶδη μεσαιωνικά κείμενα, ὅπως π.χ. ἡ *Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων*, σὲ κώδικες μεταγενέστερους τοῦ 12ου αἰ. κ.λπ. (πβ. π.χ., στὸ ὑπὸ κρίσιν τομίδιο, τὰ λήμματα *δύσδεικτος*, *δυσδιάπλαστος*, *δυσδιαχώριστος*, *δύσκαυστος*, *δυσκληρέω*, *δυσλείωτος*, *δυσόρεκτος*, *ἐγκαταχέομαι*, *ἐγκεχολαμμένως*, *ἐγκεχυρμένως*, *ἐλατοφόρος*, *Ἑλληνοπόντιος*, *ἐπιπλύνομαι*, *εὐδερμος*, *εὐνέκρωτος*, *εὐνητος*, *εὐνικος*, *εὐπρασος*, *εὐστραβος*?, *εὐτερπνος*, *ἐφετίς*?, *ἐχθεσις*, *ζαγόνι*, *ζαπλουτέω*, *ζωγραφεῖον*, *ζωνοφόρος* κ.λπ.).

Τὰ ἐρμηνεύματα τῶν λημμάτων συμπληρώνονται, συνήθως, μὲ παραπομπές σὲ κείμενα —μερικὲς φορές μὲ χαρακτηριστικὲς φράσεις—, καθὼς καὶ παραπομπές σὲ λεξικά κ.λπ. (*Sekundärliteratur*), ὅπου ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ἢ συγγενὲς τύπος. Παρέχονται καὶ ἄλλες πληροφορίες. Π.χ. *δῶρον* (= δωρεάν), *ἐασφόρος*, *ὁ* (= ἐωσφ.), *ἐβέλινος* (= ἐβένινος), *ἔβελος*, *ἡ* (= ἔβενος), *ἐγγλίχομαι* (= γλίχομαι), *ἐρυθριάζω* (= -άω) κ.λπ. Σημειώνονται ἐπίσης οἱ διαφορετικὲς γραφές μιᾶς λέξης, ἡ ὁποία λαμβάνεται ὡς λῆμμα, σὲ ἐκδόσεις, χειρόγραφα καὶ λεξικά (πβ. *ἐασφόρος*, *ἐκμειλῶ*, *ἐξάρτυσις*, *ἐρπησμός*).

Ὅπου κρίνεται ἀπαραίτητο, δίνεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ λήμματος ἢ κάποια πληροφορία ἐτυμολογικῆς φύσεως. Πβ. *δυσκρατώ*, *δύστρεβλος* (γιατὶ ἀπὸ τὸ *στρεβλόω*?), *δυτός*, *δωδεκάϊ*, *δωνατίβαι*, *δωνατικός*, *δωράκινον*, *δῶς*, *ἕασις*, *ἐβγαίνω*, *ἐβγάλλω*, *ἔβγαμα* (θὰ ἔλεγα ἀπὸ τὸ *ἐβγάνω*, καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ *ἐχ* + *βάλλω*), *ἐβγατόν*, *ἐβδομάδα*, *ἔβικος*, *ἔβουλον*, *ἐγγαρεία*, *ἐγγονας*, *ἐγγραφοπραγία*, *ἐγέρνω*, *ἐγξεστοσαλτζιαῖος*, *ἐγκαθίδες*, *ἐγκάκησις*, *ἐγκαλία*, *ἐγκαταλειπτικός*, *ἐγκαύχημα*, *ἐγκρημνός*, *ἐγλαβή*, *ἐγύρα*, *ἐγχύτριος*, *ἐδικτάλιος*, *ἐδικτον* κ.λπ. ἐπίσης *δωνατίζω* (lat. dono), *ἐκπλωρίζω* (πλώρη (πρῶρα), *ἐξώβιγλον*, τὸ (lat. vigilia), *ἐσώβιγλον*, τὸ (lat. vigilia), *ἐτοῦτος* ((οὔτος), *ζαλεροχύμαντας* ((ζάλη + κυαίνω) κ.λπ. Σωστά ἐπισημαίνονται καὶ οἱ περιπτώσεις μεταφραστικοῦ δανεισμοῦ, ὅπως *εἰσοδιακά*, τὰ (lat. introita...).

Λήμματα μὲ ἐρωτηματικό: *δυσέμφαντος*?, *δύσρημα*, *τό?*, *δυσχαιρέω?*, *δυσωπικός?* (recte *δυσωπητικός?*), *δωτή*, *ἡ?*, *ἐαλόν?*, *ἐβδομαρεῶς* (?), *ἐβδομαριεύς*, *ὁ* (?), *ἐγηρις?*, *ἐγκατήριον*, *τό?*, *ἐγκόσμως?*, *ἐγυρος*, *ὁ?*, *ἐδαφιστικός?*, *ἐθελυμνοί?*, *εἰληθρον*, *τό?*, *εἰραμάγγη*, *ἡ?*, *εἰσικτός* ((εἰσικνέομαι; an εἰσακτός?), *εἰσμετάβολος* (εὐμ.?), *ἐκδειλαίνω* (an -μαίνω?), *ἐκδιαβάλλω* (ἐνδ.?), *ἐκκυντέω* (ἐκκεντέω?), *ἐκλαίμησις*, *ἡ* (-σις?), *ἐκοντικός* ((ἐκοντί)? *freiwillig*: -ὸν (an ἐκδοτικόν?) *γράμμα* (...), *ἐκπαράβασις*, *ἡ?*, *ἐκπιγγᾶτος?*, *ἐκπορτάω?*, *ἐνζεστος* (recte *ἐκζ?* cf. *ἐκζεστός*), *ἐντυλάζω* (recte *ἐντυλίσσω?*), *ἐξαδελφότε-*

κνα, τά?, ἐξάεπτοι?, ἐξάλαπα, τά?, ἐξελεώ (= ἐξιλ.?), ἐπανηκτήριν, τό (ἐπανοικτήριον, ἐπανακτήριον?), ἐπεγξύω (an ἐπενδύω?), ἐπιβραδεύω (recte -βεύω?), ἐσχαίω (recte ἐκ-ἐγκαίω?), εὐπαιδαγωγέομαι (εὖ παιδ.?), εὐτιμος (an ἔντιμος?), εὐφόβως (an ἐμφόβως?), ἐφαίσεις, ἡ (ἐφεύσεις?) Auswahl? κ.λπ.

Ἑρμηνεύματα ἢ διάφορες ἄλλες πληροφορίες μὲ ἐρωτηματικό: εἰλάριον, τό ((εἶλος, εἶλω?) Binder?, ἐκδημοτικός volksnah?, ἐκδιηγητής, ὁ Schiedsrichter?, ἐναποκερδέω verdienen?, ἐνσκέπτωρ, ὁ (inspector?), ἐξελεώ (= ἐξιλ.?) freilassen?, ἐξίτιων, ἡ (...) Ausgabe?, (militärische) Expedition?, ἐξοικιάζω ausgeben? ἐξοικιάσα (an ἐξωδιάσα?) (...) - (...) vgl. LS, L -ίζω?, ἐσχουπονδία, ἡ (lat. expensa?) (...) - Duc. σεσχ. (?) κ.λπ.

Στὸ λεξικὸ ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραπεμπτικὰ λήμματα. Πβ. δύσρους, δύσστρατος, δυσφέρετος, δωδεκάδελτος, δωδεκαούργιος, δωδεκετηρίς, ἐγγεοτόκος, ἐγγόφωσις, ἐγγωνας, ἐγκηστήρ, ἐγκλειστρίς, ἐγκόν, ἐγλυτώνω, ἐγνωμιάζω, ἐγνωριμή, ἐγροικίζω, ἐθήματα, εἰλατήριον, εἰλευθερουργέω, εἰματοουργός, εἰσηγῆτις, εἰτάνιον καὶ ἀρκετὰ ἄλλα.

Καὶ σ' αὐτοῦ τοῦ λεξικοῦ τὶς σελίδες θαυμάζει κανεὶς τὸν πλοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ λεξιλογίου (λόγιου καὶ δημῶδους) —λέξεις ποὺ ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν περίοδο ποὺ αὐτὸ κυρίως καλύπτει ἢ ποὺ εἶναι παλαιότερες. Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλοὶ ἐνδιαφέροντες, γιὰ διάφορους λόγους, τύποι —λόγω τῆς φωνολογίας, τῆς μορφολογίας, τῆς σύνταξης τους κ.λπ. Πβ. δυσούνυμος (δυσώνυμος), ἐπιλουρίχιον, ἐπιλούριχον, ζουμίν, ζουμός, ἐνονῆντα (ἐνενηντα), ἔξου (außerhalb), ἐπάνου· ἐπιμελετής, ἐρεμίτης, εὐρεματικός, ζώγρεμα, ἐφένω, ἐφετής· ἔνδικτος, ἡ (Ἰνδικτος)· ἐχτρίως (ἐχθρίως)· ἔχθεσις (ἐκθεσις)· ἔγκαφισ (ἔγκαυσις)· ἐγγόφωσις (ἐγγόμφωσις), ἐκλέπτ(υ)σις, ἐνθέδε (ἐνθένδε), ἔφυτον (ἔμφυτον), ἐχρονία (ἐγχρονία), ζέξη, ἡ (< ζεῦξις)· ἐκβάζω (< ἐκβιβάζω), ἐμπάζω (< ἐμβιβάζω), ἐλίφασκον (ἐλελίσφακος, ὁ / -ον, τό)· ἐβγάινω, ἐβγάνω· ἐγκρημνός, ἐγνωμιάζω, ἐγνωρίζω, ἐγνωριμή, ἐγροικίζω, ἐθήκη (Reliquienbehälter), ἐκτήτωρ (κτήτωρ), ἔθρυμμα (θρύμμα), ἔκτυπος (κτύπος)· ἔγλυσις (ἐκλυσις), ἐγλύω (ἐκλύω), ἐγλυτώνω (ἐκλυτώνω), ἐγζεστοσαλτζιαῖος· ἐπίγνοια, ἡ, ἐπιγκέρνης· ἐφελπίζω, ἐφίβολος, ἐφίκλημνος, ἐφίορκος, ἔφισος, ἐφοπτικός, ἐφωμότως· ἐπετινός, ἐπέτος· ἐνοράτος (λατ. inauratus)· (ἐπιρρήματα) ἐνορδίνου, ἐμβλεπτά, εὐθαύμαστα· ἐκ + αἰτιατική, ἐκτὸς + δοτική· ἐγγόνισσα, ἡ· ἐθηκίτζα, ἡ (ὑποκορ. τοῦ ἐθήκη), ἐλαττωματίτζιον, εὐνοστίτζι, τό, ἐσχαράτζιον· (σύνθετα κ.λπ.) ἐθνογράφος, ἐθνολόγος, ἐθνοπερσάρχης, εἰσοδοπροκείμενον, ἐκκλησιεμπαίκτης, ἐκκλησιογράφημα, ἐλατοφόρος, ἐλαφόβοσκος, Ἐλεεινόπολις (Ἐλενόπολις), ἐλευθεροτρίπλουτος, ἐλευθεροφωνία, ἐλευθερόφωνος, ἐλευθερόψυχος, Ἐλληνοθηρησκοχριστοβλασφημοτρόπος, Ἐλληνοτρωοφθόρος, ἐμπασσευγάσηδον, τό, ἐνειρκοδεσμός, ἐνεργοενέργεια, ἐνήφαιστος, ἐνθεόσοφος, ἐντηγανίζομαι, ἐπαχθοῦ, ἡ (ein böser Geist), ἐπιδιπλασιεπιτέταρτος, ἐπιεκτατοστοεβδομηχοστόγδοος, ἐρυθρογλυκύκαρπος, ἐρυθροφαιδρόμορφος, ἐρυσιπελατόχρους,

έρωτοκέντητος, έσωθυροχωράφιον, έσωθυροχώραφον, εύαγγελαιοστολικώς, εύθυπεριφερόγραμμος, εύμεθάρμοστος, εύμορφόσωμος, εύμορφοτονία, εύνουχο-
πουλίδιον, εύνουχόπουλος, Εύριπιδολυχόφρονες, έχιδνοδηκτόφθαρτος, ζωνο-
αφανοληγοτροπεύς, ζωοθυτοκαρδιηπατοσκόπος κ.ά.: παράγωγα - σύνθετα, από
τὰ έθνος, είκοσι, είκών, είρήνη, έχκλησία, έπτά, έτερος, έτοιμος· επίσης από
έναπο-, έξαπο-, εύδια-, εύπι-, εύκατα- κ.λπ. ("Άλλοι) δημώδεις / ιδιωματικοί
τύποι: δύση, έβδομάδα, ή, έλπίδα, ή, έγγονας, ένοίκιν, έντάρα (άντάρα), έθήμα-
τα (έθιμα), έμείς, έμας -μας, έμέτερος, έσέτερος (ύμέτερος), έδικός, έδε ((ίδε /
ιδέ), έδωθεν ((von) hier), έξαναβαπτίζω, έξανακράζω, έξανακτιζω, έξαναστέλ-
λω, έξανατρέχω κ.λπ.

Ένδιαφέρον θα παρουσίαζε ή συγκριτική μελέτη του λεξιλογίου της έν λόγω
περιόδου με τὸ ύλικὸ πὸν έχει ἀποθησαυρισθεῖ σὲ διάφορα ἄλλα λεξικά της
έλληνικῆς. Οἱ σχετικὲς παραπομπὲς τοῦ *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*
βοηθοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Μιὰ σύγκριση π.χ. μετὲ τῆς *Συναγωγῆς νέων*
λέξεων τοῦ Κουμανούδη (ποὺ ἐκδόθηκε βέβαια πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰῶνα, τὸ 1900)
θα ἔδειχνε ὅτι μερικὲς ἀπὸ τίς λέξεις ποὺ αὐτὴ περιλαμβάνει δὲν πλάσθηκαν ἀπὸ
τοὺς λογίους μετὰ τὴν Ἀλωση, ἀλλὰ εἶναι βυζαντινές.

Κάποιες παρατηρήσεις, ποὺ ἀναφέρονται σὲ λεπτομέρειες —ἐλάχιστα (καὶ
ἀναπόφευκτα) τυπογραφικὰ σφάλματα / ἀβλεπίες κ.λπ., τὰ ὁποῖα δὲν μειώνουν
τὴν ἀξία τοῦ κρινόμενου λεξικοῦ:

Ὁ τύπος *έλατος*, ὁ ἀπαντᾷ καὶ σὲ λεξικά ὅπως τὸ *έννεάτομο* τοῦ Δημητρά-
κου (Dem) ἢ τοῦ Σταματάκου (Stam) καὶ αὐτὸ θα μπορούσε νὰ σημειωθεῖ.

Στὸ λῆμμα *έλλοχητής* τὸ ἄρθρο ἢ πρέπει νὰ διορθωθεῖ ὁ. Ἐπίσης μπορεί
νὰ προστεθεῖ: Dem.

Στὸ *έξπλωράτωρ* δὲν ὑπάρχει ἄρθρο. Ἡ λέξη, ὡς *έξπλωράτωρ*, καὶ στὸ λε-
ξικὸ τοῦ Δημητράκου.

Στὸ λῆμμα *ζαρταλούδι* ἀντὶ *Lex-Pont* νὰ γραφεῖ *LexPont*.

Τὸ *ζιζανοσπορεύς* (ποὺ προηγεῖται τοῦ *ζιζανιοσπόρος*) μᾶλλον θα πρέπει
νὰ διορθωθεῖ *ζιζανιοσπορεύς*.

Περιελήφθη στὸ λεξικὸ καὶ τὸ λῆμμα *ένστέφομαι* (= νυμφεύομαι). Τὸ ρῆμα
εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἕνα τροπάριο, ὅπου ἀπαντᾷ στὸν ἀόριστο *ένεστέφατο* (ἔτσι
ἔχει ἐκδοθεῖ: AHG II, 322,10). Ἀραγε ἡ ὑπαρξη τοῦ λήμματος νὰ σημαίνει ὅτι
ὁ καθηγητῆς Trapp δέχεται τώρα ὅτι καλῶς ἔχει ὁ τύπος —τὸν ὁποῖο παλαιό-
τερα (στό: *ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ, Studi in onore di Rosario Anastasi, volume se-
condo, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Catania, 1994, 384*)
εἶχε διορθῶσει σὲ *έμνηστεύσατο*; (στὴ χειρόγραφη παράδοση, σύμφωνα με τὸ
κριτικὸν ὑπόμνημα, *έννηστεύσατο*). Ὅτι ἡ λέξη ἦταν ἀθησαύριστη εἶχαμε ἐπι-
σημάνει στὸ *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 16, 1986, 252.

Ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν τύπο *έγκρατορία* ἐκφράσαμε στὴν *ΕΕΒΣ* 48, 1990-
1993, 371. Ἡ λέξη εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ AHG II, 71, 179. Ἡ ἐκδότρια Α.

Debiasi Gonzato έγραφε (έ)γκρατορίας (γενική πτώση) και σημείωσε στο κριτικό υπόμνημα: post foramen νκρατωρίας legimus. Μήπως όμως ή όρθή γραφή είναι (πα)γκρατορίας; Η λέξη παγκρατορία δέν είναι νεότερη, όπως νόμιζε ό Κουμανούδης (βλ. τή *Συναγωγή νέων λέξεων*), αλλά βυζαντινή (πβ. Th. Detroakis, *Le vocabulaire d'André de Crète*, *JÖB* 36, 1986, 53).

Τό *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* είναι χρήσιμο στους βυζαντινολόγους, μεσαιωνολόγους, κλασικούς φιλόλογους, νεοελληνιστές, γλωσσολόγους, θεολόγους, σλαβολόγους. Είναι έργο έπιστημονικό, αλλά και εύχρηστο. Ένα έργο για τό όποιο ό καθηγητής Trapp και οι συνεργάτες του είναι άξιοι πολλών συγχαρητηρίων. Δέν έχουμε παρά νά εύχθοΰμε νά φτάσει σέ άίσιο πέρας ή έκδοσή του.

Κέντρο Συντάξεως τοΰ Ιστορικοΰ
Λεξικοΰ τής Ακαδημίας Αθηνών

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑΣ

Μ. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί στην Πόλη* (137 σελίδες, 100 περίπου έγχρωμες και ασπρόμαυρες εικόνες και ένα χάρτη στο τέλος). Έκδοσις του συνδέσμου αποφοίτων του Ιωακειμείου Παρθεναγωγείου. Αθήνα 1986.

Στον πρόλογο του βιβλίου του (σ. 9) ο συγγραφέας Μ. Μαυρίδης αναφέρει τα εξής: «η παρουσίαση βυζαντινών ναών από την Πόλη, τουλάχιστον των πιο αξιόλογων, δέν έχει σκοπό ιστορικό, αρχαιολογικό ή αρχιτεκτονικό ούτε φυσικά τουριστικό. Δέν έχει αξιώσεις καλλιτεχνικές ή επιστημονικές, δέν είναι ούτε πλήρης ούτε ολοκληρωμένη. Θελήσαμε να ρίξουμε τον προβολέα της μνήμης επάνω σ' ένα περιδέραιο με ολίγιστες πολύτιμες πέτρες που έχασαν, όπως είναι φυσικό, τη λάμψη τους από την τραχειά επαφή των αιώνων».

Σεβόμενος την άποψη του συγγραφέα ότι το έργο του δέν έχει, μεταξύ άλλων, ούτε ιστορικό-αρχαιολογικό ούτε επιστημονικό χαρακτήρα, δέν θα προβώ σε γενική επιστημονική κριτική του βιβλίου του, παρά θα επισημάνω μόνο ορισμένα λάθη του κατά την γνώμη μας, που αφορούν τις επισημάνσεις του, σχετικά με κάποιους ναούς της Κωνσταντινούπολης.

Ο συγγραφέας ταυτίζει εσφαλμένα (σ. 15-16 και 21-22) επηρεασμένος από παλαιότερες απόψεις ερευνητών¹, το άλλοτε καθολικό (το σημερινό τουρκικό τζαμί Kalenderhane camii) της μονής της Θεοτόκου της Κυριωτίσσης, με το καθολικό της μονής του Ακαταλήπτου Χριστού. Αρχαιολογικές όμως έρευνες των δεκαετιών του 60 και 70 στον συγκεκριμένο αυτόν βυζαντινό ναό, απέδειξαν

1. Βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie: le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, tome III. *Les églises et les monastères* (στο εξής: *Églises*), Deuxième édition, Paris 1969, σ. 519-520.

ότι ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο Κυριώτισσα², γεγονός που αποκλείει την ταύτιση του ναού αυτού με το καθολικό της μονής του Χριστού Ακαταλήπτου, ενώ αντίθετα ενισχύει την ταύτισή του με το καθολικό της μονής της Θεοτόκου της Κυριώτισσης.

Ο Μαυρίδης στο λήμμα για το ναό της αγίας Ευφημίας³, της οποίας αρχιτεκτονικά τμήματα σώζονται μέχρι σήμερα, έξω από το ΒΑ τμήμα του Ιπποδρόμου, παρέλειψε να αναφέρει ότι ο ναός αυτός πιθανότατα καταστράφηκε από τη 2η μεγάλη πυρκαγιά, που έπληξε την Κωνσταντινούπολη στις 19/20 Αυγούστου του έτους 1203 και ότι ανακαινίστηκε και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες (από τη ζωή και το μαρτύριο της αγίας Ευφημίας) περίπου στα τέλη του 13ου αιώνας (1280-1290)⁴. Αμφίβολη είναι επίσης η ταύτιση από τον Μαυρίδη του βυζαντινού ναού (σημερινό τουρκικό τζαμί Gül camii), με το ναό της αγίας Θεοδοσίας⁵. Νεότεροι ερευνητές θεωρούν ως πιθανή την ταύτιση του άλλοτε βυζαντινού ναού (και σημερινού τουρκικού τζαμιού Gül camii) με το καθολικό της μονής του Χριστού του Ευεργέτου⁶.

Ο Μαυρίδης ταυτίζει επίσης χωρίς αποδείξεις, επηρεασμένος προφανώς από τον Janin⁷, τον βυζαντινό ναό (σημερινό τουρκικό τζαμί Kilise camii), με έναν από τους ναούς των αγίων Θεοδώρων της Κωνσταντινούπολης⁸. Ο ναός αυτός ίσως να ταυτίζεται με τον άγιο Προκόπιο της Χελώνης, στον οποίο έγιναν προσθήκες (εξωνάρθηκας με ψηφιδωτά - porticus - παρεκκλήσιο και καμπαναριό) την εποχή των Παλαιολόγων⁹.

Όσον αφορά το ναό της Παναγίας του Μουχλίου (ή Μουχλιώτισσα ή Θεοτόκος Παναγιώτισσα - τουρκ. Kanlı Kilise) εσφαλμένη είναι η γνώμη του συγ-

2. Βλ. σχετικά C. L. Striker - Y. Doğan Kuban, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report*, DOP 21 (1967) 267-271· των ιδίων, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report*, DOP 22 (1968) 185-193· των ιδίων, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third-Fourth Preliminary Reports*, DOP 25 (1971) 251-258. Βλ. επίσης V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralkbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994, σ. 79-80.

3. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 32-33.

4. Βλ. σχετικά, R. Naumann / H. Belting, *Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966, ειδικά τις σ. 27 και 29· W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (στο εξής: *Bildlexikon*), Tübingen 1977, σ. 122-125· Kidonopoulos, *Bauten*, 106-108.

5. Βλ. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 15-16, 34-35.

6. Βλ. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 140-143, 198-199· Kidonopoulos, *Bauten*, 25, 177, 179.

7. Janin, *Églises*, 160-161.

8. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 36-39. Στη σ. 36 ο Μαυρίδης έχει ως επικεφαλίδα του σχετικού με το ναό λήμματος: "Άγιοι Θεόδωροι = Kilise camii - Molla Gürani camii και στη συνέχεια στην ίδια σελίδα γράφει: «Εντούτοις δεν υπάρχει ιστορικό έρεισμα για την ίδρυση και το όνομα του ναού που είναι γνωστός ως Kilise camii».

9. Βλ. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988, σ. 460-463· Kidonopoulos, *Bauten*, 145-146.

γραφέα ότι η νέα κτιτόρισα του ναού, η Μαρία Παλαιολογίνα¹⁰ (νόθα κόρη του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου) «... ίδρυσε την μονή και την εκκλησία ...»¹¹. Η μονή προϋπήρχε τουλάχιστον από την αρχή του 11ου αιώνα και λειτουργούσε ως ανδρική με το όνομα Θεοτόκος Υπεραγία των Παναγίου· φαίνεται όμως ότι εγκαταλείφθηκε από τους μοναχούς της μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της 4ης σταυροφορίας (12 Απριλίου 1204)¹². Η σημερινή σωζόμενη εκκλησία κτίσθηκε στη δεκαετία του 60 του 13ου αιώνα (μεταξύ της 15ης Αυγούστου του 1261 = terminus post quem - και της 3ης Φεβρουαρίου του 1267 = terminus ante quem) από τον παρακοιμώμενο της Μεγάλης Σφενδώνης Ισαάκιο Δούκα¹³ και από την κόρη του Μαρία Δούκαινα Ακροπολίτισσα¹⁴. Λίγο αργότερα (στα τέλη του 13ου / αρχές του 14ου αιώνα) ο ναός ανακαινίστηκε από τη Μαρία Παλαιολογίνα και έγινε καθολικό γυναικείας μονής, που ίδρυσε η ίδια (αγόρασε πλησίον του ναού οικήματα, τα οποία μεταποίησε σε μοναστηριακά κτίσματα, και έκτισε νέα κελιά για τις μοναχές της μονής)¹⁵. Όσον αφορά το καθολικό της μονής Μυρελαίου (σημερινό τουρκικό τζαμί Bodrum camii), ο συγγραφέας παρέλειψε να αναφέρει ότι πιθανόν καταστράφηκε στις αρχές του 13ου αιώνα και ότι ανακαινίστηκε στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα¹⁶. Ο Μαυρίδης δεν αναφέρει επίσης ότι η μονή του Μυρελαίου λειτουργούσε ήδη από την πρώιμη παλαιολόγεια εποχή ως ανδρική και ότι εκείνη την εποχή (τέλη του 13ου / αρχές του 14ου αιώνα) ο ναός της μονής διακοσμήθηκε επίσης με μια τοιχογραφία της Θεοτόκου Οδηγητριάς μαζί με την κτητόρισα του ναού¹⁷.

Ο συγγραφέας στο λήμμα για τη μονή της Θεοτόκου Παμμακαρίστου (σημερινό τουρκικό τζαμί Fethiye camii)¹⁸, αναφέρει μόνο την ίδρυση του παρεκκλησίου στη μονή από τους κτήτορες Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη και τη σύζυγό του Μαρία (Μάρθα) Δούκαινα Κομνηνή Βράναινα Γλάβαινα Παλαιολογίνα Ταρχανειώτισσα· οι δύο αυτοί όμως κτήτορες ανακαίνισαν επίσης, εκτός

10. Γ' αυτήν, βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit* 9, αρ. 21395, σ. 75.

11. Μαυρίδης, Βυζαντινοί ναοί, 42.

12. Βλ. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 204-205. Ο Müller-Wiener στην σ. 204 αναφέρει κατά την γνώμη μας εσφαλμένα, ότι ο παρακοιμώμενος της Μεγάλης Σφενδώνης Ισαάκιος Δούκας έκτισε και μοναστηριακά κτίρια γύρω από το ναό. Οι σχετικές όμως βυζαντινές πηγές της εποχής εκείνης δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο. Βλ. Kidonopoulos, Bauten, 88-90.

13. Γ' αυτόν, βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit* 3, αρ. 5691, σ. 67. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, Bauten, 88-90.

14. Γ' αυτήν, βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit* 1, αρ. 524, σ. 50. Βλ. σχετικά, Kidonopoulos, Bauten, 88-90.

15. Βλ. Kidonopoulos, Bauten, 88-90.

16. Βλ. σχετικά C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul* (στο εξής: *Myrelaion*). Princeton / New Jersey 1981, σ. 29· Kidonopoulos, Bauten, 55-56.

17. Βλ. Striker, *Myrelaion*, 31· Kidonopoulos, Bauten, 55-56.

18. Μαυρίδης, Βυζαντινοί ναοί, 49-52.

από το καθολικό, και τα άλλα μοναστηριακά κτίσματα της μονής, η οποία δεν λειτουργούσε την περίοδο της λατινοκρατίας και έκτισαν επίσης έναν νέο ξενώνα (νοσοκομείο) για τους μοναχούς της¹⁹.

Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Δούκαινα Κομνηνή Παλαιολογίνα, σύζυγος του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, δεν ανήγειρε μόνο το παρεκκλήσι του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της μονής του Λιβός (σημερινό τουρκικό τζαμί Fenari Isa camii), όπως αναφέρει ο Μαυρίδης²⁰, αλλά ανακαίνισε επίσης τα φθαρμένα κτίρια της μονής και τον ξενώνα της²¹. Αμφίβολη είναι επίσης και η ασθενής ταύτιση που επιχειρεί ο συγγραφέας του σωζόμενου βυζαντινού ναού (σημερινού τουρκικού τζαμιού Atik Mustafa pasa camii) με το ναό των αγίων Πέτρου και Μάρκου²².

Εσφαλμένη είναι κατά τη γνώμη μας και η τοποθέτηση από τον Μαυρίδη²³ της θέσης (της σήμερα μη σωζομένης) μονής της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, στο νότιο τμήμα της Κωνσταντινούπολης κοντά στην περιοχή του αρχαίου λιμανιού Επτάσκαλον που ταυτίζει επίσης εσφαλμένα με το αρχαίο λιμάνι Κοντοσκάλιον²⁴. Η μονή της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος βρισκόταν κοντά και ΒΔ του Μεσομφάλου, λίγο βορειότερα από τη μονή της Θεοτόκου της Κυριωτίσσης (σημερινό τουρκικό τζαμί Kalenderhane camii)²⁵. Ο ναός του αγίου Ακακίου εν τω Επτασκάλω δεν βρισκόταν όπως υποστηρίζει ο Μαυρίδης «...ανατολικά του όρμου Ελευθέριον (Βλάχα) πιθανώς στο σημερινό Κοντοσκάλι...», αλλά στη 10η ρεγέωνα, στο Μεσόμφαλον, στην περιοχή δηλαδή μεταξύ του τέταρτου και του τρίτου λόφου της Κωνσταντινούπολης²⁶.

Είναι εμφανές ότι ο Μαυρίδης για τη σύνταξη του έργου του χρησιμοποίησε, εκτός από το θεμελιώδες έργο του Janin²⁷, και ορισμένες παλαιότερες ακόμη μελέτες για τους εναπομείναντες και για ορισμένους μη σωζόμενους ναούς της

19. Βλ. P. Schreiner, Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels, *DOP* 25 (1971) 219-243· Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 132-135· Kidonopoulos, *Bauten*, 80-86.

20. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 55.

21. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 126-131· Kidonopoulos, *Bauten*, 86-87, 221-222.

22. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 66. Ο ίδιος στη σ. 67 αναφέρει: «Το σημερινό κτίριο ωστόσο είναι μεταγενέστερο και δεν είναι γνωστό πότε ανοικοδομήθηκε, ακόμη και αν ταυτίζεται ή όχι ο ναός με το σημερινό Atik Mustafa pasa [camii]». Για το Atik Mustafa pasa camii, βλ. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 82-83.

23. Μαυρίδης, *Βυζαντινοί ναοί*, 121.

24. Βλ. σχετικά Α. Σταυρίδου-Ζαφράχα, Το Κοντοσκάλιο και το Επτάσκαλο. Συμβολή στην μελέτη των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης κατά την ύστερη περίοδο, *Βυζαντινά* 13,2 (1985) 1303-1328.

25. Βλ. σχετικά Α. Σταυρίδου-Ζαφράχα, Η μονή Μωσλή και η μονή των Ανθεμίου (στο εξής: Μονή). Ιστορικά και τοπογραφικά, *Βυζαντινά* 12 (1983) 65-92, ειδικά τις σ. 80-90· Kidonopoulos, *Bauten*, 69-74.

26. Βλ. σχετικά Σταυρίδου-Ζαφράχα, *Μονή*, 80-89.

27. Βλ. υποσημ. 1.

Κωνσταντινούπολης. Θα έπρεπε όμως τουλάχιστον για τους σωζομένους βυζαντινούς ναούς της Πόλης να χρησιμοποιήσει και το βασικό έργο του Müller-Wiener²⁸ για τα σωζόμενα γενικά βυζαντινά κτίσματά της.

Πανεπιστήμιο Θράκης

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

T. F. Madden, *The fires of the Fourth Crusade in Constantinople. 1203-1204: A Damage Assessment*, *BZ* 84/85 (1991/1992) 72-93. Με τρεις πίνακες και έναν χάρτη.

Το άρθρο του T. F. Madden για τις τρεις πυρκαγιές που συνέβησαν στην Κωνσταντινούπολη τα έτη 1203/1204 αρχίζει μ' έναν μικρό πρόλογο. Σ' αυτόν ο συγγραφέας αναφέρεται γενικά στις πολύ μεγάλες καταστροφές που προκάλεσαν στην Κωνσταντινούπολη οι τρεις μεγάλες αυτές πυρκαγιές (ιδιαίτερα η 2η μεγάλη πυρκαγιά της 19ης-20ής Αυγούστου του έτους 1203), οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας και της κατάληψης της πόλης από τους σταυροφόρους της τέταρτης σταυροφορίας¹. Στον πρόλογο ο Madden παραθέτει επίσης και ορισμένα πολύ χαρακτηριστικά χωρία του βυζαντινού ιστορικού και αυτόπτη μάρτυρα των καταστροφών Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος περιγράφει με μεγάλη θλίψη και οργή τις καταστροφές που υπέστη η Κωνσταντινούπολη από τις τρεις μεγάλες εκείνες πυρκαγιές. Σκοπός του συγγραφέα είναι να κάνει μια εκτίμηση των καταστροφών που προκάλεσαν οι πυρκαγιές στα κτίρια της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια ο Madden στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 73-74) αναφέρεται στην πρώτη πυρκαγιά που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη την 17η και 18η Ιουλίου του έτους 1203 καθώς και στις καταστροφές που προξενήθηκαν απ' αυτήν. Στη συνέχεια στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 74-84) ο συγγραφέας αναφέρεται στη δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά που έγινε τη 19η και 20ή Αυγούστου του έτους 1203 καθώς και στις ζημιές που υπέστησαν απ' αυτήν τα κτίρια της Κωνσταντινούπολης. Ο Madden μεταξύ άλλων επισημαίνει ότι είναι πιθανόν κατά τη δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά που έπληξε την πόλη να καταστράφηκε και ο ναός της αγίας Αναστασίας, διότι ο ναός αυτός δεν αναφέρεται αργότερα στις πηγές² και ότι σώθηκε η μονή της Αναστάσεως του Χριστού που βρισκόταν

28. Βλ. υποσημ. 4.

1. Για τις καταστροφές κτιρίων της Κωνσταντινούπολης από πυρκαγιές κατά τα έτη 1203/1204, βλ. επίσης V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan-und Sakralbauten* (στο εξής: *Bauten*), Wiesbaden 1994, σ. XII, XV 227-228.

2. Madden, *Fires*, 79-80: «Very near this structure [Porticus of Domninoes] was the fairly new Monastery of the Resurrection (Anastasis) as well as the famous church of St. Anastasia ... The Monastery survived the blaze, but the fate of the great church is less certain. There are

κατά τη γνώμη του λίγο βορειότερα από τον ναό της αγίας Αναστασίας. Είναι προφανές ότι ο Madden σ' αυτό το σημείο κάνει λάθος απομονώνοντας τον ναό της αγίας Αναστασίας από τη μονή της Αναστάσεως του Χριστού, επηρεασμένος ίσως από τον Janin, ο οποίος στο μνημειώδες έργο του³ αναφέρεται επίσης ξεχωριστά για τη μονή της Αναστάσεως του Χριστού και ξεχωριστά για τον ναό της αγίας μάρτυρος Αναστασίας.

Μας είναι γνωστό από πηγές (πριν αλλά και μετά το 1204) ότι το καθολικό της μονής της αγίας Αναστάσεως του Χριστού ήταν αφιερωμένο τόσο στην Ανάσταση του Χριστού όσο και στη μάρτυρα αγία Αναστασία⁴. Λαθεμένες είναι επίσης κατά τη γνώμη μας οι απόψεις του Madden ότι ο ναός της αγίας Αναστασίας δεν αναφέρεται σε βυζαντινές και λατινικές πηγές μετά τη δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά της 19ης και 20ής Αυγούστου του έτους 1203 και ότι ο ναός της αγίας Αναστασίας καταστράφηκε από εκείνη την πυρκαγιά⁵. Η μονή της Αναστάσεως του Χριστού (το καθολικό της οποίας, όπως προανέφερα, ετιμάτο στην Ανάσταση του Χριστού και στην αγία Αναστασία) λειτουργούσε ως λατινική (από Λατίνους μοναχούς) από το έτος 1204 έως τουλάχιστον και το έτος 1232⁶. Αργότερα (*terminus post quem* 1232) η μονή πιθανότατα εγκαταλείφθηκε και υπέστη διάφορες φθορές στα κτίριά της και μεταξύ αυτών έλαβε χώρα και η πτώση της στέγης του καθολικού της, το οποίο όπως προανέφερα ετιμάτο στην αγία Ανάσταση του Χριστού και στην αγία μάρτυρα Αναστασία⁷. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς (1261) η μονή και το καθολικό της ανακαινίστηκαν από τον Γεώργιο Ακροπολίτη και τον

no clear references to St. Anastasia at the Porticoes of Domninoes in Byzantine or Latin sources after the second fire. It is possible that the church was considered part of the much newer monastery next door and, therefore, was not specifically mentioned again. ... There is, therefore, no clear evidence for the continued existence of the church of St. Anastasia after the second fire of 1203. ... Shortly after the conquest of the city, the Latin canons who took over the nearby Monastery of the Resurrection complained to Innocent III about Patriarch Thomas Morosini who, they charged, had taken marble columns from their church and used them to decorate the altar in Hagia Sophia. In 1208 Innocent absolved Morosini of the crime against the canons, whom Innocent referred to as the clerics of St. Anastasis. ... It is much more probable that the church of St. Anastasis, as Innocent called it, was, in fact, the burned ruins of adjacent St. Anastasia. Assuming that the building was not completely incinerated, there would have been much worth salvaging in the wreckage of the splendid church, including, no doubt, marble columns. ... We may, therefore, conclude that the church of St. Anastasia was lost in the great fire of 1203». Ο Madden στην σ. 83 επισημαίνει επίσης τα εξής: «East of the Forum of Constantine, fire extended to the Porticoes of Domninoes where it destroyed the church of St. Anastasia but spared the Monastery of the Resurrection a little farther north».

3. R. Janin, *L'églises et les monastères*, Paris ² 1969, σ. 20-25. Βλ. επίσης, Kidonopoulos, *Bauten*, 5-6, υποσημ. 52 και 70.

4. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 5-6.

5. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 5-8.

6. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 7.

7. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 6-7.

γιο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη⁸. Στη συνέχεια ο Madden στο σύντομο τρίτο κεφάλαιο του άρθρου του (σ. 84-85) αναφέρεται στην τρίτη πυρκαγιά που έβλασαν οι σταυροφόροι στην Κωνσταντινούπολη την νύκτα της 12ης προς την 13η Απριλίου του 1204 καθώς και στις περιοχές που επλήγησαν από αυτήν. Σωστή είναι η άποψη του Madden ότι: «The third crusader fire was the smallest blaze set by the westerners. According to Nicetas, the flames spread from near Evergetes through the lower elevations along the Golden Horn up to the Droungarios Gate, ... it is impossible to identify with certainty any specific structures which were lost»⁹. Λανθασμένη όμως είναι κατά τη γνώμη μας η παραπομπή του Madden στον Brand, σύμφωνα με τον οποίο καταστράφηκε κατά την τρίτη πυρκαγιά η οικία της οικογενείας των Μεσαριτών¹⁰. Η οικία των Μεσαριτών δεν βρισκόταν στις περιοχές ανάμεσα στην πύλη της αγίας Θεοδοσίας και στην πύλη «των Δρουγγαρίων» (Πουλχεριαναί-Δεξιοκρατιαναί-Πλατεία-Ζεύγμα), όπου έλαβε χώρα η τρίτη πυρκαγιά (12/13 Απριλίου 1204) αλλά στο νοτιοανατολικό τμήμα της Κωνσταντινούπολης στην περιοχή γύρω από το παλιό λιμάνι των Σοφιανών και καταστράφηκε πιθανότατα κατά τη δεύτερη μεγάλη πυρκαγιά που έπληξε την Κωνσταντινούπολη τη 19η και 20ή Αυγούστου του έτους 1203¹¹. Στο τελευταίο κεφάλαιο του άρθρου του (σ. 85-89) ο συγγραφέας αναφέρεται στις ανθρώπινες απώλειες που προξένησαν οι τρεις πυρκαγιές των ετών 1203/1204 στην Κωνσταντινούπολη. Ο Madden αφού επισημαίνει ότι η 2η πυρκαγιά ήταν αυτή που προξένησε τις περισσότερες ανθρώπινες απώλειες (περίπου 150 άτομα), καταλήγει στην εκτίμηση ότι το σύνολο των απωλεσθέντων ανθρώπων και από τις τρεις πυρκαγιές ήταν περίπου διακόσια άτομα¹².

Στο τέλος του άρθρου του ο Madden παραθέτει τρεις πίνακες (ένας αφορά την 1η και δύο τη 2η πυρκαγιά) στους οποίους καταγράφει τις περιοχές και τα κτίρια που καταστράφηκαν καθώς και αυτά που σώθηκαν από την πρώτη και τη δεύτερη πυρκαγιά. Στους πίνακες αυτούς ο συγγραφέας κάνει επίσης έναν σύντομο σχολιασμό (ή παραπέμπει στο κείμενο του άρθρου του) για το κάθε κτίριο

8. Βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 5-8.

9. Madden, *Fires*, 85. Για τις καταστροφές ανωνύμων οικιών από την πυρκαγιά της 12ης/13ης Απριλίου του έτους 1204, βλ. Kidonopoulos, *Bauten*, 177-179 και 228.

10. Madden, *Fires*, 85, υποσημ. 88: «Brand, *Byzantium Confronts the West* (as n. 12) 380, n. 56, suggests that Mesarites' family home was destroyed in the third fire».

11. Βλ. σχετικά Kidonopoulos, *Bauten*, 161-162 και 291 χάρτης IV, αριθμ. 7.

12. Madden, *Fires*, 85-86: «For Constantinople, the second fire was far and away the most destructive of the three it suffered. The first and third occurred as results of attacks on the city during clearly defined hostilities. ... The death toll in 1203 (2η πυρκαγιά) then, probably stood at somewhere near one hundred fifty people. The first and third fires did not add much to this figure. Both were acts of war and both were much smaller than the second fire. The first fire, which raged at least partially in a less densely populated area, probably did not kill more than fifty people. ... It would be odd, therefore, if more than ten people died in the third fire».

που σώθηκε ή καταστράφηκε από αυτές τις πυρκαγιές· για κάθε περιοχή ή κτίριο τέλος ο συγγραφέας παραπέμπει και στις πηγές (οι οποίες αναφέρονται σ' αυτά) είτε αυτές είναι παλιές ή μεταγενέστερες. Στο τέλος του άρθρου του ο Madden παραθέτει και έναν χάρτη της Κωνσταντινούπολης όπου σημειώνονται οι περιοχές και τα κτίρια που καταστράφηκαν¹³ καθώς και ορισμένα που σώθηκαν¹⁴ από τις τρεις πυρκαγιές που έπληξαν την πόλη τα έτη 1203/1204. Τελειώνοντας μπορούμε να επισημάνουμε, ότι το άρθρο του Madden είναι καλό και χρήσιμο για τους ερευνητές, που ασχολούνται με την τοπογραφία και τα κτίρια της Κωνσταντινούπολης και να ελπίσουμε ότι στο μέλλον θα γίνουν παρόμοιες μελέτες όχι μόνο για την Κωνσταντινούπολη αλλά και για τις άλλες μεγάλες πόλεις του βυζαντινού κράτους.

Πανεπιστήμιο Θράκης

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΥΔΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

Γεωργίου Γούναρη, *Μεταβυζαντινές Τοιχογραφίες στή Λέσβο (16ος-17ος αί.)*, «*Αρχαιολογική Έφημερίς*», τόμ. 136 (1999), σ. 6 ἄ.ἄ.+281, πίν. I-XVI (έγχρωμοι) + 1-162 (άσπρόμαυροι).

Τό ἔργο πρωτοκυκλοφόρησε τό 1993 σέ περιορισμένο ἀριθμό ἀντιτύπων πολυγραφημένης μορφῆς, γιά πανεπιστημιακή χρήση. Στή συνέχεια ὑποβλήθηκε γιά τό μέσω τῆς Ἀκαδημίας προκηρυγμένο βραβεῖο τοῦ Ἰδρύματος «Λέων Λεμός» γιά τή Βυζαντινή τέχνη τῶν νήσων τοῦ ἀνατ. Αἰγαίου, ἀπό τήν ὁποία καί βραβεύθηκε τελικά τό 1995. Ἡ βράβευση τοῦ ἔργου, περιέργως, δέν ἀναφέρεται στούς τίτλους ἢ τό κείμενο τοῦ προλόγου.

Μετά ἀπό μιά πολύ σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση τῆς νήσου (σ. 5-13) καί ἀναφορά στά παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά της μνημεῖα (σ. 14-22), ὁ συγγραφεύς προχωρεῖ στό δεύτερο καί κύριο μέρος τοῦ βιβλίου του. Σ' αὐτό ἐξετάζονται: α) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ συγκροτήματος τῆς Μονῆς Λειμῶνος, δηλαδή τοῦ Καθολικοῦ, τῆς Κρύπτης, καί τῶν παρεκκλησίων, πού χρονολογικά τοποθετοῦνται στό β' ἡμισυ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα. Παράλληλα δημοσιεύονται καί τά ἀρχιτεκτονικά σχέδια τοῦ κοιμητηριακοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς καί τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μεταμορφώσεως (σ. 25-48), β) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Τζίθρας, ἐξ ἐπιγραφῆς χρονολογούμενες τό 1544 (σ. 49-57), γ) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό Δαμάνδριο

13. Εἰσάκριση ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸ τῆς Αναστάσεως τοῦ Χριστοῦ = Ἀγίας Αναστασίας, τῆς μονῆς τῆς Αναστάσεως τοῦ Χριστοῦ τὸ ὁποῖο ὅπως προανέφερα δὲν καταστράφηκε ὅπως υποστηρίζει ὁ Madden (βλ. σ. 79-80, 83 καὶ 91).

14. Λόγω τοῦ ὅτι τὰ κτίρια βρῖσκονταν κατὰ τὴ γνώμη τοῦ στα ὅρια τῶν περιοχῶν ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὶς τρεῖς πυρκαγιές ἢ ἐπειδὴ ἀναφέρονται στὶς πηγές μετὰ τὸ 1204 ἢ ἐπειδὴ μερικὰ σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερα.

Πολυχίτου, τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, καί πού συγγενεύουν μέ ἐκεῖνες τοῦ προηγούμενου μνημείου (ἴδιος ζωγράφος ἢ ἐργαστήριος;). Δημοσιεύεται ἐπίσης καί ἡ κάτοψη τοῦ μνημείου (σ. 58-83), δ) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Κάτω Τρίτους, σέ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν τοῦ ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα, καί μέ μεταγενέστερες σποραδικές ἐπιζωγραφίσεις. Παράλληλα δημοσιεύονται καί τὰ ἀρχιτεκτονικά σχέδια τοῦ ναΐσκου (σ. 84-89), ε) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Περιβολῆς, μέ ἐκτεταμένο εἰκονογραφικό πρόγραμμα, ἔργα μᾶλλον δύο ζωγράφων πού φαίνεται νά ἐργάστηκαν στά μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Δημοσιεύεται ἐπίσης ἡ κάτοψη τοῦ δίκλιτου ναΐσκου, τοῦ ὁποῖου τό βόρειο κλίτος στερεῖται κόγχης (σ. 90-144), στ) Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μεταμορφώσεως Παπιδανῶν Καλλονῆς, πού χρονολογικά τοποθετοῦνται στό μεταίχμιο τοῦ ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰώνα, ἔργα κάποιου ζωγράφου Νικολάου, ἄγνωστου ἀπό ἀλλοῦ στή Μυτιλήνη. Δημοσιεύεται ἐπίσης ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ (σ. 145-199), καί ζ) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Ἀνεμότιας, πού χρονολογοῦνται ἐξ ἐπιγραφῆς τό 1702 καί εἶναι ἔργα ἐνός μετριώτατου Χίου ζωγράφου, τοῦ Ἱεροδιακόνου Ἰωάννου Χωματζῆ. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναΐσκου παρουσιάζεται ἐξαιρετικά χαλαρό, «ἐμπλουτίζεται» ὅμως μέ θέματα σπάνια, ὅπως τοῦ Καλοῦ Ποιμένος, τοῦ Δείπνου εἰς Ἑμμαούς, καί τοῦ Ὁράματος τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Παράλληλα δημοσιεύεται καί ἡ κάτοψη τοῦ μνημείου (σ. 200-219). Στό τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται ἐν τάχει ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τῶν ἀνατολικῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου (συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Δωδεκανήσου) κατὰ τόν ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα (σ. 223-235), καί γίνεται μιά ταχύτατη ἀνακεφαλαίωση (σ. 236-238). Ἀκολουθοῦν ἀγγλική περίληψη, βιβλιογραφία, εἰκονογραφικό εὔρετήριο, εὔρετήριο προσώπων τόπων πραγμάτων καί μνημείων, καί τό μεγαλειῶδες τμήμα τῶν πινάκων· 16 ἔγχρωμοι (32 φωτογραφίες) καί 162 ἀσπρόμαυροι, πού κακῶς βέβαια λέγονται «δίχρωμοι» (315 φωτογραφίες), ὅλοι τους ἀπό καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

Στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου περιγράφεται ὁ ζωγραφικός διάκοσμος, πού —περιέργως— σέ ὅλα τὰ μνημεῖα πραγματοποιήθηκε μέ τήν τεχνικὴ τῆς ξηρογραφίας (σ. 223). Τά περισσότερα μνημεῖα τοιχογραφήθηκαν ἀπὸ ζωγράφους πού ἀνήκουν στήν Κρητικὴ Σχολή, μέ μόνες ἐξαιρέσεις τὰ καθολικά τῶν Μονῶν Λειμῶνος καί Περιβολῆς. Οἱ ζωγράφοι τῶν δύο αὐτῶν μνημείων ἀκολουθοῦν τίς τελευταῖες ἀναλαμπές τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς, πού φυσικά δέν ἔχει καμιά σχέση μέ ὅ,τι ἔκανε ὁ Πανσέληνος, ὁ Μιχαήλ Ἀστραπαῆς καί ὁ Εὐτύχιος, ἢ ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τοῦ Ἀγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης. Ἡ περιγραφή γίνεται μέ προσοχή καί σαφήνεια, ἐνῶ παράλληλα δίνονται καί τὰ σχετικὰ εἰκονογραφικά διαγράμματα¹. Σωστές ἀναγνώσεις, σωστή καλλιτεχνικὴ ἀξιολόγηση,

1. Τὰ διαγράμματα πού ἔγιναν ἀπὸ τόν κ. Ζάχε ἀλ Σααγιαῆχ εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος, πράγμα

σωστή εικονογραφική διάγνωση, σωστές χρονολογικές τοποθετήσεις, βαθμολογούν μέ ἄριστα τό βιβλίον, πραγματική προσφορά τοῦ συγγραφέως στήν ιδιαίτερη πατρίδα του καί τήν ἑλληνική ἐπιστήμη. Ἴσως δέν ὑπάρχει ἐκτεταμένος εἰκονογραφικός σχολιασμός, ἀλλ' αὐτό φαίνεται ὅτι ἦταν ἔξω ἀπό τίς προθέσεις τοῦ συγγραφέως, πού κυρίως τόν ἐνδιέφερε ἡ παρουσίαση τοῦ πλούσιου ὕλικου πού συνέλεξε, ὕλικου πού ἔστω καί ἐάν εἶναι μέτριας τέχνης, μᾶς μαθαίνει πολ-
λά κυρίως στόν τομέα τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας.

Ἀπό τίς πολλές καί σπάνιες καί γι' αὐτό ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἰκονογραφικές λεπτομέρειες πού τό βιβλίον μᾶς χαρίζει, ἐνδεικτικά σημειώνω, τόν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ μέ σφαίρα (πόλο) ὅπου ἀντί γραμμμάτων (X, XC, XD, MT/XB, ἢ NI/KA) εἰκονίζεται ὁ Χριστός στηθαῖος, ὅπως δηλαδή καί στή Σύναξη τῶν Ἀσωμάτων (πίν. 26β)², τόν Ἀβραάμ στόν Παράδεισο πού στούς κόλπους του δέν κρατᾷ οὔτε τόν φτωχό Λάζαρο οὔτε ἄλλες ψυχές-εἰδωλα, ἀλλά τίς ἔχει πίσω καί γύρω του (πίν. 96α)³, τόν διάκονο Ἀβιβο μέ λαμπάδα (πίν. 3β) ἢ μέ χιτῶνα ἀντί στιχάριο (σ. 133), τόν διάκονο Ρωμανό τόν Μελωδό μέ μεγάλη γενειάδα (πίν. VI), τόν διάκονο Εὐπλο πού δέν κρατᾷ λιβανωτίδα, εὐαγγέλιο ἢ θυμιατό, ἀλλά κάτι πού μοιάζει μέ ρηχή λοπάδα (πίν. 47β)⁴, ἢ ἄλλους διακόνους πού ἀντί λιβανωτίδα κρατοῦν εὐαγγέλιο (σ. 30, 37, 133, 186, 204, πίν. 3α-β, 20α, 145β). Τόν Ἅγιο Γρηγόριο τόν Θαυματουργό μέ κάλυμμα κεφαλῆς ὅμοιο μέ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Σιλβέστρου Ρώμης (πίν. 12α) καί τόν Ἅγιο Κοσμᾶ μέ παπαλήθρα (πίν. 162α), ὁμολογῶ ὅτι δέν τοὺς ἔχω συναντήσει ἀλλοῦ.

Φυσικά πάμπολλες εἶναι καί οἱ εἰκονογραφικές λεπτομέρειες πού ἀνατρέ-
πουν ὅ,τι ξέραμε μέχρι σήμερα. Ἐνδεικτικά σημειώνω τά τοῦ κογχαρίου τῆς προθέσεως στό Καθολικό τῆς Μονῆς Δαμανδρίου. Ὁ κ. Γούναρης γράφει ὅτι ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις «ἔχει ιδιαίτερο εἰκονογραφικό ἐνδιαφέρον, γιατί ἐντάσσεται σέ σύνθετο τύπο» (σ. 62). Συνεχίζοντας δέ προσθέτει: «Ἡ ἄλλη εἰκονογραφική καινοτομία τοῦ ζωγράφου εἶναι ἡ ἀπεικόνιση στό ἄνω μέρος τῆς κόγχης τοῦ Χριστοῦ ἔνθρονου πού συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπιγραφή ANΩ CE EN ΘPONΩ. Δέν εἶναι δυνατόν, λόγω τῆς κακῆς διατήρησης τῆς παράστασης, νά ὑποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ὅτι τό μοτίβο αὐτό εἶναι σύγχρονο μέ τήν ὑπόλοιπη σύνθεση. Πά-
ντως ἔτσι ὅπως εἶναι πλήρης ἡ παράσταση ὀφείλεται στήν περικοπή τῆς θείας

πού ἐπ' οὐδενί λόγῳ μπορούμε νά ποῦμε γιά ἐκεῖνα τοῦ κ. Γ. Κακαδέλλη.

2. Ἀπ' ὅ,τι ξέρω ἡ παλαιότερη ἀνάλογη περίπτωση εἶναι εἰκόνα ἀπό πράσινο στεατίτη τοῦ Museo Bandini στό Fiesole τῆς Ἰταλίας, πού χρονολογικά τοποθετεῖται στόν ΙΒ' αἰώνα.

3. Πρόκειται γιά τήν σπανιώτερη ἀπό τίς παραλλαγές τοῦ θέματος τοῦ Ἀβραάμ μέ τήν ψυχή/ψυχές στόν Παράδεισο, πού ἀνταποκρίνεται στό Ὅραμα (Κατάβασις Ἀδου) τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μοναχῆς Σωφρονίας (κατά κόσμον Σοφιανῆς) τοῦ 1607. Τήν παραλλαγή αὕτη ἐπιλέγει καί περιγράφει ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης στό πρῶτο του μυθιστόρημα «Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἑθνῶν» (1882-83): «Ἦτο ὡς βιβλικός πατριάρχης ἔχων ἐκτεταμένους τοὺς κόλπους πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας ψυχὰς τὰς χειμένας παρὰ τοὺς πόδας του».

4. Ὁ συγγραφεὺς γράφει ὅτι ὁ Εὐπλος «κρατᾷ λιβανωτίδα πού μοιάζει μέ κάνιστρο» (σ. 81).

Λειτουργίας, πού έκφωνείται μία φορά στό τέλος τῆς προσκομιδῆς ἀπό τόν διάκονο καί κατὰ τή Μεγάλη Εἵσοδο ἀπό τόν ἱερέα καί ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἐν τάφῳ σωματικῶς, ἐν ᾿Αδου δέ μετὰ ψυχῆς ὡς Θεός, ἐν παραδείσῳ δέ μετὰ ληστοῦ καί ἐν θρόνῳ ὑπάρχεις, Χριστέ, μετὰ Πατρός καί Πνεύματος, πάντα πληρῶν ὁ ἀπερίγραπτος» (σ. 63).

Ἐπ' αὐτῶν ὅμως ἔχω τελείως διαφορετική γνώμη· δέν πρόκειται γιά σύνθετο τύπο τῆς ᾿Ακρας Ταπεινώσεως, ἀλλά γιά τό γνωστό εἰκονογραφικό θέμα «᾿Ανω σε ἐν θρόνῳ κάτω σε ἐν τάφῳ», πού εἰκονογραφεῖ στίχους τροπαρίου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου: «᾿Ανω σε ἐν θρόνῳ καί κάτω ἐν τάφῳ τά ὑπερκόσμια καί ὑποχθόνια κατανοοῦντα, Σωτήρ μου, ἐδονεῖτο τῇ νεκρώσει σου»⁵. Μέχρι τώρα τό θέμα τό ξέραμε σέ δύο παραλλαγές. Στήν πρώτη, ἐπάνω εἰκονίζεται ὁ Χριστός ὡς Μέγας ᾿Αρχιερεὺς καί κάτω νεκρός καί ὑπτιος ἐντός σαρκοφάγου, μέ πάνω του ὀδυρομένους τήν Παναγία καί τόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο (ὅχι ὅμως πάντα), ἡ καί περισσότερα πρόσωπα (Ἅγιος Γεώργιος Κερδυλίων). Στή δεύτερη παραλλαγή ἐπάνω ἔχουμε πάλι τόν Χριστό ὡς Μέγα ᾿Αρχιερέα, καί στήν ἡμικυλινδρική ἐπιφάνεια σύνθεση ᾿Ακρας Ταπεινώσεως. Ἡ δεύτερη παραλλαγή, πού ἂν δέν κάνω λάθος πρωτοεμφανίζεται στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, δέν μπορεῖ νά θεωρηθῇ σάν δύο θέματα καί νά διασπασθῇ σέ Χριστό - Μέγα ᾿Αρχιερέα καί ᾿Ακρα Ταπείνωση. Τό ἐνιαῖο τῆς συνθέσεως μᾶς τό ἀποδεικνύει ἀδημοσίευτη τοιχογραφία στόν ναό τῆς Ἁγίας Τριάδος στό Μπρίκι τῆς Μάνης. Στήν ἡμικυλινδρική ἐπιφάνεια τῆς κόγχης καί κάτω ἀπό τόν Χριστό - Μέγα ᾿Αρχιερέα, εἰκονίζεται ἡ ᾿Ακρα Ταπείνωσις, ὑπάρχει ἡ συνήθης ἐπιγραφή ΑΠΟΚΑΘΛΩCIC, ἀλλ' ἀμέσως ἀπό κάτω καί σέ ὀριζόντια γραμμῇ, προστίθεται: «᾿Ανω σε ἐν θρόνῳ, κάτω σε ἐν τάφῳ» (ἡ ἐπιγραφή μικρογράμματη). Ἦδη τό ὠραῖο βιβλίο τοῦ κρινομένου, μᾶς ἀναγκάζει σέ ἀναθεωρήσεις, γιατί στήν παράσταση τῆς Μονῆς Δαμανδρίου, ἐπάνω, ὁ Χριστός δέν εἰκονίζεται ὡς Μέγας ᾿Αρχιερεὺς. Ἡ μορφή του θυμίζει στηθαῖο Χριστό-Παντοκράτορα ἢ τόν Χριστό Δεήσεως, ἐνῶ τό ἔαν εἶναι ἔνθρονος, ὅπως γράφει ὁ κ. Γούναρης (σ. 63), εἶναι δύσκολο νά διακριβωθῇ ἀπό τή δημοσιευμένη φωτογραφία (πίν. 47α).

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ τρίτου μέρους («Οἱ Ζωγράφοι τῶν Ἐξετασθέντων Μνημείων καί ἡ Τοιχογραφία στά Νησιά τοῦ ᾿Ανατολικοῦ Αἰγαίου κατὰ τόν 16ο καί 17ο αἰῶνα»), μπορεῖ καί μᾶλλον πρέπει νά ὑπάρξει ἓνα ἐρώτημα: Ξέρουμε ἀρκετά γιά νά γράψουμε ἓνα τέτοιο κεφάλαιο; Ἡ γνώμη μου εἶναι ἀρνητική, ἀλλά παράλληλα ἔχω τή γνώμη ὅτι ἡ Λέσβος μέ τή Λήμνο, ἡ Χίος καί ὅ,τι ξέρουμε ἀπό τή Σάμο, δέν φαίνεται νά σχετίζονται μέ τή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή ζωγραφική τῆς Δωδεκανήσου. Αὕτη μᾶλλον φαίνεται νά συνδέ-

5. Τό ἀπόσπασμα πού ἀναφέρει ὁ κ. Γούναρης, ἀπλῶς συγγενεῖ, ὡς πρὸς τό περιεχόμενό του, μέ τό τροπάριο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Συγγενές ἐπίσης καί τό ἐγκώμιον τοῦ ὁρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου: «᾿Ανω σε Σωτήρ, ἀχωρίστως τῷ Πατρί συνόντα, κάτω δέ νεκρόν ἡπλωμένον γῆ, φρίττουσιν ὀρώνατα τά Σεραφίμ».

εται μέ τήν Κρήτη, τίς Κυκλάδες καί ἴσως-ἴσως τήν Κύπρο —αὐτά at the present state of our knowledge.

Ἡ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου εἶναι ἱκανοποιητική· 106 ἑλληνικά λήμματα καί 260 ξενόγλωσσα. Θά ἔλεγα ὅμως, πέρα ἀπό τήν παρατήρηση γιά μιᾶ κάποια ἀπό τή γερμανική βιβλιογραφία ἐξάρτηση, ὅτι ἡ παράθεση 112 λημμάτων τοῦ «Lexikon der Christlichen Ikonographie» (Bände I-VIII - 1968/1976), πού τελικά ἀποτελοῦν τό 43% τῆς ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, μᾶλλον ἀδικεῖ τό βιβλίον καί τόν συγγραφέα. Δέν θά ἔπρεπε π.χ. νά ὑπάρχουν ἀπό τό Λεξικό αὐτό, τό λήμμα Schmerzensmann τοῦ W. Mersmann, ἀλλά τό βιβλίον τοῦ Der Schmerzenmann, Düsseldorf 1952, οὔτε τό λήμμα Plingsten τοῦ S. Seelinger, ἀλλά οἱ ἐργασίες τοῦ Die Ikonographie des Pfingstwanders, München 1956 καί Das Pfingsten. Die Ausgiessung des Heiligen Geistes am Fünzigsten Tage nach Osten, Düsseldorf 1958. Ὅρισμένοι ἐπίσης τίτλοι δημοσιευμάτων δέν εἶναι πλήρεις, ὥστε τελικά ἡ ἐντύπωση πού δημιουργεῖται γιά τό περιεχόμενό τους νά εἶναι διαφορετική ἀπό ἐκεῖνο πού εἶναι στήν πραγματικότητα. Ἐνδεικτικά σημειώνω: G. Babić, Les Fresques à Sušica en Macédoine (παραλειπομένου τοῦ Et l'ikonographie originale de leurs Images de la Vie de la Vierge), καί G. Wellen, Theotokos. Eine Ikonographische Abhandlung (παραλειπομένου τοῦ über das Gottesmutterbild in Frühchristlicher Zeit). Ὅλα ὅμως αὐτά, ἴσως καί κάποιες ἄλλες βιβλιογραφικές παραλείψεις, εἶναι ἀσήμαντα μπροστά στή μεγάλη προσφορά τοῦ βιβλίου. Τήν παρουσίαση δηλαδή ἄγνωστου ὕλικου, πού ὄχι μόνον θά μείνει σάν ἔργο ἀναφορᾶς γιά τοὺς ἐρευνητές, ἀλλά βασικά πολλαπλασίασε τά λίγα πού ξέραμε γιά τή μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴ Λέσβο.

Φυσικά ὑπάρχουν καί μερικά τυπογραφικά ἀβλεπτήματα, πού δέν βαρύνουν τόν συγγραφέα, ἀλλά τοὺς διορθωτές καί τήν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως. Ἐνδεικτικά σημειώνω: Στό Εἰκονογραφικὸ Εὐρετήριο (σ. 261) ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Διάκονος (ἀναφερόμενος στίς σ. 33-34) δέν ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸν Ἱεράρχη Ἅγιο Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας. Τό ἀντίθετο συμβαίνει μέ τὸν Διάκονο Ρωμανὸ τὸν Μελωδό, πού στό Εὐρετήριο (σ. 265), ἀναφέρεται σάν Ρωμανὸς Διάκονος (σ. 33, 148, 186) καί Ρωμανὸς Μελωδὸς (σ. 27, 37, 204), δημιουργώντας τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι δύο διαφορετικοὶ ἅγιοι. Τέλος ὁ Ἅγιος Εὐπλος, συνεχῶς γράφεται ἀνορθόγραφα Εὐπλος (σ. 81, 263, πίν. 47β)· ἴσως ὁ διορθωτὴς παρασύρθηκε ἀπὸ τό ὅτι κάπου-κάπου ὁ Εὐπλος ἀναφέρεται ὡς Εὐπλους. Πρέπει τέλος νά ἐπισημάνω καί τό ὀξύμωρο «καλὸς ληστής» (σ. 97, 102), πού βέβαια συχνότατα λέγεται καί ἀπὸ ἄλλους (ὅπως καί τό «δίκαιος ληστής») ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «μετανοήσας ληστής».

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

HANS-GEORG BECK
(18.2.1910-25.5.1999)

Σε ηλικία ενενήντα ετών αποδήμησε εκ του κόσμου τούτου ο μέγας βυζαντινολόγος Hans-Georg Beck. Γεννήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου του 1910 στο Schneizlreuth της γερμανικής επαρχίας Berchtesgadener. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του άρχισε τη φοίτησή του το 1930 στο πανεπιστήμιο Λουδοβίκου-Μαξιμιλιανού στο Μόναχο. Εσπούδασε φιλοσοφία, ρωμαιοκαθολική θεολογία, βυζαντινολογία και κλασική φιλολογία. Σ' ένα ετήσιο μεσοδιάστημα (1930-1931) παρέμεινε στη Ρώμη για να σπουδάσει τη σχολαστική φιλολογία. Στην ιταλική πρωτεύουσα εμπνεύσθηκε με ενθουσιώδη τρόπο, χάρη στη συμμετοχή του σε πασχалиνή θεία λειτουργία κάποιας εκκλησίας του λεγόμενου βυζαντινού τυπικού (*ritus byzantinus*), και άρχισε να ασχολείται με τις βυζαντινές σπουδές. Μαθητής επιφανών ακαδημαϊκών διδασκάλων, όπως των E. Schwartz, K. Huber, R. Pfeiffer, F. Dölger και M. Grabmann, έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα θεολογίας το 1936.

Μετά από αυστηρές σπουδές, παντοειδείς κόπους και επιτυχή επιστημονική εργασία, ονομάστηκε υφηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου του Μονάχου, ενώ το 1956 κατέλαβε έμμισθη θέση καθηγεσίας. Το 1958, ως γενικός γραμματεύς, διοργάνωσε το ΙΑ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Μόναχο. Το 1959 διαδέχθηκε επάξια στην Έδρα της Βυζαντινολογίας και της Νεοελληνικής Φιλολογίας του βαυαρικού πανεπιστημίου τον κραταιό καθηγητή-βυζαντινολόγο F. Dölger, ως τακτικός καθηγητής. Στην έδρα αυτή υπηρέτησε με ιδιαίτερη επιστημονική υπευθυνότητα μέχρι το 1975. Ως πανεπιστημιακός διδάσκαλος εχρημάτισε κοσμήτωρ και πρότανης του υπόψη πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος και μέλος διαφόρων επιστημονικών εταιρειών της χώρας του και άλλων. Είχε εκλεγεί μέλος ευρωπαϊκών Ακαδημιών, όπως της Αυστρίας, των Αθηνών, της Μεγάλης Βρετανίας, του Βελγίου και της Αμερικής.

Τα επιστημονικά συγγράμματά του είδαν το φως της δημοσιότητας μεταξύ των ετών 1935-1993. Οι γόνιμες θεολογικές, φιλοσοφικές και ιστορικές σπουδές του τον κατέστησαν ικανότατο, εξειδικευμένο και λίαν πεπειραμένο ερευνητή, μελετητή και συγγραφέα ενός μεγάλου αριθμού γραπτών, που εσημείωσαν πρόοδο στις βυζαντινολογικές σπουδές. Ως φοιτητής το 1935 έγραψε ήδη το πρώτο επιστημονικό άρθρο για τη θωμιστική θεολογία, ενώ το 1937 αχολούθησε η δι-

δακτορική διατριβή του με θέμα *Πρόνοια και προορισμός στη θεολογική γραμματεία των Βυζαντινών*. Το 1952 εκδόθηκε το έργο *Θεόδωρος Μετοχίτης: η κρίση της βυζαντινής εικόνας του κόσμου στον ΙΔ' αι.,* εκδ. Beck, Μόναχο. Έπονται κατά χρονολογική σειρά πάντοτε τα παρακάτω έργα: *Πρακτικά του ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, 15-20 Σεπτεμβρίου 1958,* εκδ. Beck, Μόναχο 1960. *Χάλιες: Δώρο εορτής για τους μετέχοντες στο ΙΑ' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, 15-20 Σεπτεμβρίου 1958,* ταξινομημένο και εκδομένο από τον H. G. Beck, εκδ. F. P. Datterer, Freising 1958. *Κεκαυμένος. Vademecum (= Συνέκδημος) του βυζαντινού αριστοκράτη: το λεγόμενο Στρατηγικό του Κεκαυμένου, μετάφραση, εισαγωγή και ερμηνεία από τον H. G. Beck,* εκδ. Styria, Graz 1964. *Βυζαντινή οργάνωση της υπηρετικής ακολουθίας,* έκδ. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1965. *Σύγκλητος και λαός της Κωνσταντινούπολης. Προβλήματα της βυζαντινής πολιτειακής ιστορίας,* εκδ. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1966. *Res publica Romana. Από τη δημόσια σκέψη των Βυζαντινών,* έκδ. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1970. *Συμβολή στην έρευνα της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης: Με την ευκαιρία του Β' Διεθνούς Βαλκανολογικού Συνεδρίου στην Αθήνα,* από τους H. G. Beck και A. Schmaus, εκδ. Trofenik, Μόναχο 1970. *Ιδέες και πραγματικότητα στο Βυζάντιο. Συλλογή διατριβών,* έκδ. Variorum Reprints, London 1972. *Η μεσαιωνική Εκκλησία,* εκδ. Herder, τ. Α', Β', Freiburg 1973 και προηγούμενη 1966-1968. *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας,* έκδ. Beck, Μόναχο 1971, και ελληνική μετάφραση από τη Νίκη Eideneier, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1988 και 1993. *Μελέτες για την πρώιμη ιστορία της Κωνσταντινούπολης,* έκδ. Ινστιτούτο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του πανεπιστημίου Μονάχου, Μόναχο 1973. *Συλλογικές εργασίες κατ' επιλογή από τον H. G. Beck στο έργο του A. Heisenberg, Πηγές και Μελέτες για την υστερο-βυζαντινή Ιστορία,* εκδ. Beck, Μόναχο 1973. *Θεωρία και πράξη στη δημιουργία της βυζαντινής κεντρικής διοίκησης, ανακοίνωση στις 11 Φεβρουαρίου 1974 στη Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1974. Ο λόγος ως καλλιτέχνημα και ορολογία πίστης: Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός,* εκδ. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1977. *Εκκλησία και θεολογική γραμματεία στη βυζαντινή Αυτοκρατορία,* εκδ. Beck, Μόναχο 1977. *Η βυζαντινολογία σήμερα,* εκδ. De Gruyter, Berlin - N. York 1977. *Διεθνές Συνέδριο ιστορίας του βενετικού πολιτισμού. Βενετία, κέντρο μεσολάβησης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, σχέψεις και προβλήματα, ΙΣΤ' αι.,* με τη φροντίδα των H. G. Beck, M. Μανούσας και A. Pertusi, εκδ. L. S. Olschki, Φλωρεντία 1977. *Η βυζαντινή χιλιετία,* εκδ. Beck, Μόναχο 1978, και ελληνική μετάφραση από τον Δημοσθένη Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1990. *Κύκλος: Έλληνες και βυζαντινοί,* R. Keydell στα ενενήντα χρόνια από τη γέννησή του, από τους H. G. Beck, A. Kambylis και R. Moraux, εκδ. De Gruyter, Berlin - N. York 1978.

Οι Βυζαντινοί και το Υπερπέραν: ιστορία προέλευσης μιας νοοτροπίας, εκδ. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών, Μόναχο 1979. *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία*», εκδ. Vandenhoeck και Ruprecht, Göttingen 1980. *Βυζαντινό αναγνωσμάτριο*, εκδ. Beck, Μόναχο 1982. *Βυζαντινό Ερωτικό*, εκδ. Beck, Μόναχο 1986 και ελληνική μετάφραση από τον Ιωάννη Δημητρίου, Ιστορικές εκδόσεις, Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1999. *Το μυθιστόρημα μεταξύ της λατινικής και βυζαντινής παιδείας*. Κείμενα της Γ' Εβδομάδας της κατοικίας των μεσαιωνικών γυψοκονιαμάτων, Carini Villa Belvedere, 17-21 Οκτωβρίου 1983, εκδ. Enchiridion, Palermo 1986. *Αποχαιρετισμός στο Βυζάντιο*, εκδ. Beck, Μόναχο 1990, και ελληνική μετάφραση από τη Νίκη Eideneier, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1999. *Εορτή και καθημερινή στο Βυζάντιο*, εκδ. από τους G. Prinzing και D. Simon, Μόναχο 1990. *Από τη συναναστροφή με αιρετικούς*, εκδ. Beck, Μόναχο 1993.

Ο υπογράφων το παρόν νεκρολογικό σημείωμα είχε την αγαθή τύχη κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές του με αντικείμενο την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή ιστορία τέχνης στο Μόναχο παρά τους πόδας του καθηγητή K. Wessel να παρακολουθήσει και το κύριο σεμινάριο (Hauptseminar) του μακαριστού καθηγητή H. G. Beck. Στα μαθήματα αυτά, στα οποία φοιτούσαν Γερμανοί, Έλληνες και Σλάβοι, διέκρινε κανείς το σοφό διδάσκαλο, τον έμπειρο επιστήμονα, τον καλό συζητητή και τον λίαν ενήμερο σχολιαστή των επιστημονικών γραπτών εργασιών από διάφορες ανατολικές και δυτικές χώρες, που παρουσίαζε με επιστημονική ακρίβεια στους μαθητές του. Η μνήμη του θα είναι ανεξίτηλη σε όλους εμάς τους τότε αγαπητούς μαθητές του και νυν ταπεινούς πανεπιστημιακούς δασκάλους στις εσχαιές της Ευρώπης.

Deus trinitarius requiescat animam et spiritum Joanni-Georgii ex miseriis in saecula saeculorum.

Εὐφύχει διδάσχαλε Ἰωάννη-Γεώργιε τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἡ σὴ ψυχὴ ἀθάνατος παρὰ Χριστῷ.

- A. *BYZANTINA*, κυκλοφορούν οι τόμοι 9, 10, 11, 12, 13₁, 13₂, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 και 21. 10.000
- B. *BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI*
1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (έξαντλημένο).
 2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1975 (έξαντλημένο).
 3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καί Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγουστος 913) στά πλαίσια τοῦ Βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
 4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Διπλωματική. Α. Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
 5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Οἱ Τσάκωνες καί ἡ Τσακωνιά. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καί τοῦ ὁμωνύμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
 6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, χειμῶν καί ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (έξαντλημένο).
 7. Α. Δ. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
 8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελιδι-κὴ τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (έξαντλημένο).
 9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976 (έξαντλημένο).
 10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου πρὸς Νικό-
λαον Καβάσιλαν, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1976. 6.000
 11. Ρ. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious
Policy of Anastasius the First, 491-518. 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαν-
τλημένο).
 12. Α. ΣΙΓΑΛΑ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καί ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔ-
κδοση, Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
 13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περὶ πολιτείας καί δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ,
β' ἔκδοση (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1989. 6.000
 14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicus and the Council of Florence (A Historical
Re-evaluation of his Personality), Θεσσαλονίκη 1974 (έξαντλημένο).
 15. Ρ. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum
Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη
1977. 6.000

16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978. 6.000
17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 6.000
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 6.000
19. ΕΡ. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 6.000
20. Κ. ΒΑΡΖΟΥ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1984 (ἐξαντλημένο).
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 6.000
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 6.000
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ, Ἰερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 6.000
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 6.000
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 6.000
26. ΙΟΡΔΑΝΙΣ GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 8.000
27. Ι. Γ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, Die Tarchaneiotai, Eine Prosopographisch-Sigilographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 6.000
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγῶν - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη 1999. 8.000
29. ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ επαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 2000.

Γ. BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ τῇ συνεργασίᾳ Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, β' ἔκδοσις (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1988. 20.000
2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975. 20.000
3. Ν. ΚΟΥΜΒΑΡΑΚΙ-ΠΑΝΣΕΛΙΝΟΥ, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 20.000
4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἡ τεχνικὴ ὀpus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μέ βάσει τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980. 20.000
5. C. DAUPHIN et G. EDELSTEIN, L'église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984. 15.000
6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶτον 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986. 20.000

7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τη συνεργασία της ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. Π. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987. 25.000
8. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρεντίνα Ι. Οι μυθονικές πόλεις Αυλών, Βρομίσκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη, Θεσσαλονίκη 1995. 15.000
9. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τόμος ΙΙΙ: Μακεδονία - Θράκη, 1: Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης (συνέκδοση του Οργανισμού «Θεσσαλονίκη - Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης» και του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών), Θεσσαλονίκη 1998. 18.000
10. Σ. ΤΑΜΠΑΚΗ, Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών. Λατρευτικά μνημεία 12ος - 19ος αι. μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1998. 16.000
11. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου, Θεσσαλονίκη 1999. 14.000

Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ίωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980. 15.000
2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1981. 10.000
3. Δ. Β. ΚΑΪΜΑΚΗ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικά ἔργα. Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983. 15.000
4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985. 15.000

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού, Θεσσαλονίκη 1981. 20.000

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΙΑ

1. Αφιέρωμα στον ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988. 10.000
2. BENJ. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272) (Ανάτυπο από τον 14ο τόμο των «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»), Θεσσαλονίκη 1988. 6.000
3. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και Γλώσσα, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1988. 15.000
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α, Β, Γ, Θεσσαλονίκη 1989. 25.000
5. Μνήμη αγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (14-17 Οκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1994. 15.000
6. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ - Δ. ΣΤΡΑΤΗ (γεν. ἐποπτεία πρωτοπρ. Θ. ΖΗΣΗ), Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Α' Ἀνατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996. 15.000
7. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοὶ ὅροι, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2000